

BUDAPEST VÁROSTÖRTÉNETI MONOGRÁFIÁI
XXXI

**TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL**

XXII

A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM
KIADVÁNYA

**BUDAPEST VÁROSTÖRTÉNETI MONOGRÁFIÁI
XXXI**

**TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL**

**A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM
KIADVÁNYA**

**TANULMÁNYOK
BUDAPEST MULTJÁBÓL**

A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

**TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL
XXII**

BUDAPEST 1988

A szerkesztőbizottság elnöke: SZÉKELY GYÖRGY

A szerkesztőbizottság tagjai: GEREVICH LÁSZLÓ
KABA MELINDA
KISS JENŐ
KUBINYI ANDRÁS
MEZEY GYULA
NAGY EMESE
SÁGVÁRI ÁGNES
VÖRÖS KÁROLY

Szerkesztők: KABA MELINDA
NAGY EMESE

ISSN 0238–55–97

Felelős kiadó: DR. SELMECZI LÁSZLÓ főigazgató

TARTALOMJEGYZÉK

Várostarténeti tanulmányok

CZAGÁNY ISTVÁN: A budai várra vonatkozó történetírás és művészettudomány története	9
SZÉKELY GYÖRGY: Hunyadi László kivégzése — struktúraváltozások a magyar állam és a főváros kormányzásában	61
RÓZSA MIKLÓS: Heger Frigyes cukrász működése és cukrászok a kiépülő pesti Lipótvárosban	103
BIBÓ ISTVÁN: Az egykori Tigris szálló története	135
LÉTAY MIKLÓS: Óbuda parasztpolgárainak anyagi kultúrája és társadalma (1848–1945) II.	197
PÓTH ISTVÁN: Pest-Buda az egyetemes szerbség kultúrközpontja	225
KISS JÓZSEF: Tóth Gáspár, Petőfi „Mecénása”	241
SZEKERES JÓZSEF: A fővárosi közüzemi hálózat működésének jogi szabályozása (1872–1938)	287
PREISICH GÁBOR: Törekvések a főváros műszaki fejlesztésére a Károlyi-kormány és Tanácsköztársaság idején	311
MAROSI ERNŐ: A Parlerek és a „szép stílus” 1350–1400, európai művészet a Luxemburgok idején	319

Üzementörténeti tanulmányok

JENEI KÁROLY: Az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. és elővállalatai	337
SÁRKÖZI ZOLTÁN (I–IV.) — SZILÁGYI GÁBOR (V–VII.) — GÁSPÁR FERENC (VIII–IX.): A Fegyvergyár története (1891–1948)	375

Közlemények

TARDY LAJOS: Dunai hajóút a török kiűzése után (1698)	473
GÁL ÉVA: Pest város 1758. évi térképe	483
RÓZSA MIKLÓS: Egy 1824. évi pesti üzleti hirdetés és annak forrásértéke	501
NAGY DEZSŐ: Egy születő nagyváros lakosságának foglalkozási megoszlása a pesti 1841/42. évi adólajstrom alapján	513
RAJNA GYÖRGY: Budapest köztéri és udvari díszkútjai	539

Szemle

LÉTAY MIKLÓS: A budapesti helytörténeti kiállításokról	559
BERZA LÁSZLÓ: Várostarténeti források föltárása a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében	567
VÉGH KATALIN: A Budapesti Történeti Múzeum Adattárának intézménytörténeti gyűjteménye és a közelgő múzeumi évfordulók	583

Könyvismertetések

Budapest története I–V. (<i>Soproni Sándor, Entz Géza, Gerő Győző, Bácskai Vera, Nagy Emese, Hanák Péter, Ságvári Ágnes</i>)	595
HÁZI JENŐ: Soproni polgárcsaládok 1525–1848. 1–2. k. Budapest 1982. (<i>Gál Éva</i>)	624
VERESS ENDRE–DOMOKOS SÁMUEL: A budai Egyetemi Nyomda román kiadványainak dokumentumai 1780–1848 (<i>Szász Zoltán</i>)	627

INHALTSVERZEICHNIS

Stadtgeschichtliche Studien

ISTVÁN CZAGÁNY: Histographie der orts- und kunstgeschichtlichen Literatur der Burg von Buda	58
GYÖRGY SZÉKELY: Die Hinrichtung von László Hunyadi — strukturelle Änderungen im ungarischen staatlichen und im hauptstädtischen Regierungssystem	99
MIKLÓS RÓZSA: Die Tätigkeit des Zuckerbäckers Friedrich Heger und die Zuckerbäcker der im Ausbau befindlichen Pester Leopoldstadt	126
ISTVÁN BIBÓ: Geschichte des einstigen Hotels „Zum Tiger“	159
MIKLÓS LÉTAY: Die materielle Kultur und Gesellschaft der Bauernbürger von Óbuda (1848—1945)	213
ISTVÁN PÓTH: Pest-Ofen — ein Kulturzentrum der Serben	239
JÓZSEF KISS: Gáspár Tóth, Petőfis Mäzen	274
JÓZSEF SZEKERES: Rechtliche Regelung der Tätigkeit des hauptstädtischen Kommunalbetriebsnetzes (1872—1938)	308
GÁBOR PREISICH: Bestrebungen zur technischen Entwicklung der Hauptstadt Budapest zur Zeit der Károlyi-Regierung und der Ungarischen Räterepublik	317
ERNŐ MAROSI: Die Parler und der „schöne Stil“ 1350—1400, Europäische Kunst unter den Luxemburgern	335

Betriebsgeschichtliche Studien

KÁROLY JENEI : Die Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. (Vereinigte Glühlampen und Elektrizitäts AG) und ihre Vorgänger	373
ZOLTÁN SÁRKÖZI (I—IV) — GÁBOR SZILÁGYI (V—VII) — FERENC GÁSPÁR (VIII—IX): Geschichte der Waffenfabrik (1891—1948)	468

Mitteilungen

LAJOS TARDY: Eine Donaureise in 1698, nach Vertreibung der Türken	481
ÉVA GÁL: Ein Plan der Stadt Pest aus dem Jahr 1758	492
MIKLÓS RÓZSA: Eine Pester Geschäftsanzeige aus dem Jahr 1824 und deren Quellenwert	508
DEZSŐ NAGY: Die Beschäftigungsverteilung einer im Entstehen begriffenen Großstadt aufgrund des Pester Steuerregister vom Jahre 1841/42	536
GYÖRGY RAJNA: Zierbrunnen in Höfen und auf öffentlichen Plätzen in Budapest	556

Rundschau

MIKLÓS LÉTAY: Über die Budapester ortsgeschichtlichen Ausstellungen	562
LÁSZLÓ BERZA: Erforschung von stadtgeschichtlichen Quellen in der Budapest-Sammlung der Hauptstädtischen Ervin Szabó-Bibliothek	580

KATALIN K. VÉGH: Institutionsgeschichtliche Sammlung des Historischen Museums der Stadt Budapest und die Jahrestage des Museums der nächsten Zeit 592

Buchbesprechungen

- Budapest Története I–V. (Die Geschichte von Budapest I–V. Bd) – (Sándor Soproni, Géza Entz, Győző Gerő, Vera Bácskai, Emese Nagy, Péter Hanák, Ágnes Ságvári) 595
- HÁZI JENŐ: Soproni polgárcsaládok (Bürgerfamilie aus Sopron) 1525–1848. 1–2. Bp 1982. (Éva Gál) 624
- VERESS ENDRE–DOMOKOS SÁMUEL: A budai Egyetemi Nyomda román kiadványainak dokumentumai 1780–1848 (Dokumente der rumänischen Veröffentlichungen der Budapester Universitätsdruckerei) – (Zoltán Szász) 627

CZAGÁNY ISTVÁN

A BUDAI VÁRRA VONATKOZÓ TÖRTÉNETÍRÁS ÉS MŰVÉSZETTUDOMÁNY TÖRTÉNETE

A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség 1951. évi évkönyvében H. Zádor Anna publikálta — tudomásunk szerint első ízben — hasonló tárgyú, bár jóval szélesebb körű, historiográfiai tanulmányát. Az ő példája nyomán teszünk kísérletet e másik, rokon szakterületen tudománytörténeti összefoglalásra. Munkánk mindenekelőtt a hiánypótlás szempontjából szükséges, mert e témánkhoz tartozó, nagyszámú írásos emlékről eddig még nem készült áttekintő, kritikai tanulmány. De azért is fontos ez az összefoglalás, mert témánk feldolgozása napjainkban rendkívül szerteágazóvá vált, áttekintéséhez immár előzetes tudománytörténeti rendszerezés szükséges.

Ebből a tanulmányból természetesen sok rokon kérdésre is — mint amilyen például az idevágó szaktudományok fejlődéstörténete, módszertani változásai, haladó hagyományainak kialakulása, eredményeinek felhasználási eljárásai stb. — egyszer majd feleletet kellene adnunk. Hiányos vázlatunk azonban ilyen messzemenő feladatok megoldására most még nem vállalkozhat. Csupán szerény, kezdeti indítást kíván adni a tárgy szerinti, további kutatásnak. Megpróbálja felvetni a később tisztázandó kérdések sorozatát és áttekinteni a hat és fél évszázados fejlődéstörténet egészét.

*

A budai Várra vonatkozó történetírás és művészettudomány múltja a 14. századba, közelebbről meghatározva az Anjou-házbeli uralkodók korába nyúlik vissza. Eredetét Róbert Károly uralkodása idején, a század elején találjuk meg. Abban az időben, amikor Budavára — az akkori diplomáciai élet egyik lassan már jelentőssé váló európai gócpontja — egyre több diplomatát és utazót vonz a hatalmas léptekben fejlődő, gazdag város falai közé.

Az első topográfiai vonatkozású — és mai műemlékeinkről szóló — feljegyzések a nálunk megfordult külföldiektől származnak. Tevékenységüket négy évszázadon keresztül magyar, német, francia, olasz, spanyol és török útleírók, történészek, udvaroncok, diplomaták, valamint börtönben sínylődő, keresztény rabok folytatják. Különbféle feljegyzéseikkel járulnak hozzá a Budavári Palota és a mai Várnegyed érdekességeinek megörökítéséhez. Ezek a rendszertelen, középkorból, reneszánsz időkből és török hódoltság korából fennmaradt feljegyzések alkotják budavári műemlékeink meglehetősen nagyszámú írott emlékeinek őskorát, illetve az irodalomtörténet első fejezetét.

A középkor primitív szemléletű és narratív jellegű leírásainak sorát *Gentilis* bíboros, pápai legátus feljegyzései nyitják meg.¹ Ezek azonban még nem tartoznak a helyrajz-

írás fogalma alá, inkább csak történeti vonatkozásúnak mondhatók. Számadáskönyvi feljegyzései a budai márka első súlymeghatározását tartalmazzák, tehát elsősorban pénz-történeti, és csak másodsorban historiai jelentőségűek. Ezzel szemben *Contarini Zakariás* velencei követ jelentése, amely – ha röviden is – a budai királyi palotával foglalkozik, már történeti adatokat tartalmaz.² Időrendben őt követi csaknem nyolcvan író. Történeti műveikbe, vagy útleírásaikba vannak beleszöve a későbbi történetírás számára olyan nagybecsű, helyszíni megfigyeléseik és feljegyzéseik.

Közülük itt csupán a legfontosabb szerzők neveit és munkáik megírásának, illetve megjelenésének dátumát soroljuk fel³ idősorrendben: 1308 *Fra Gentile*; 1358 *Kálty Márk*;⁴ 1378 *Contarini Zakariás*; 1387–1390 *Monaci Lőrinc*;⁵ 1395–1396 *Paolo Armanini*; 1419 *Eberhart Windecke*;⁶ 1432 *Bertrandon de la Brocquiere*;⁷ 1436 *Aegidius Carlerius*;⁸ 1436 *Ambrogio Traversari, Ambrosius Camalduliensis*;⁹ 1439 *Pedro Tafur*;¹⁰ 1458 előtt *Aeneas Silvio Piccolomini*;¹¹ 1474–1475 *Lodovico Carbo*;¹² 1476 *Lodovicus Bernardus*;¹³ 1476 *Peter Eschenloer*;¹⁴ 1476–1482 *Hans Seybolt*;¹⁵ 1483 *Bartolommeo de Maraschi*;¹⁶ 1484–1486 *Naldo Naldi*;¹⁷ 1485 körül *Marzio Galeotto*;¹⁸ 1485–1487 *Thuróczy János*;¹⁹ 1486 *Antonio Bonfini* a *Symposion Trimeron* előszavában; 1488–1489 *Antonio Bonfini* az *Averulinus fordítás* előszavában; 1490–1496 *Antonio Bonfini* a *Rerum Ungaricarum Decades* című munkájában;²⁰ 1502 *Pierre Choque*;²¹ 1513 *Conradus Celtis*;²² 1490–1522 *Ludovicus Tubero*;²³ 1526 *Hieronymio da Zara*;²⁴ 1527 *Caspar Ursinus Velius*;²⁵ 1528 *Joannis Hoberdanacz és Sigismund Weichselberger*;²⁶ 1536 *Oláh Miklós*;²⁷ 1545–1547 *Szerémi György*;²⁸ 1548 *Joachim Vadianus*;²⁹ 1551 *Georg Wernher*;³⁰ 1553 *Hans Dernschwam*;³¹ 1562–1581 *Augerius Ghislenius Busbeck*;³² 1556–1557 *Dselalzade Musztafa*;³³ 1567–1568 *Marcantonio Pigafetta*;³⁴ 1572 *Franciscus Omichius*;³⁵ 1573 *Stephan Gerlach*;³⁶ 1553–1573 *Verancsics Antal*;³⁷ 1575 *Heltai Gáspár*;³⁸ 1577 *Salamon Sweigger*;³⁹ 1584 *Melchior Besolt*;⁴⁰ 1587–1591 *Reinhold Lubenau*;⁴¹ 1591 *Wenzel Wratisslaw*;⁴² 1591 *Wenzel Wladislaus von Mitrovitz*;⁴³ 1605 *Johannes Bocatius*;⁴⁴ 1606 *Szamosközy István*;⁴⁵ 1604–1608 *Johann Wilden*;⁴⁶ 1616–1618 *Adam Wenner von Krailsheim*;⁴⁷ 1622 *Istvánffy Miklós*;⁴⁸ 1627 *Tassi Gáspár és Toldalaghi Mihály*;⁴⁹ 1660 körül *Behrárm Diminski*;⁵⁰ 1663 *Evlia Cselebi*;⁵¹ 1663 *Henrik Ottendorff*;⁵² 1664 *Johann Ferdinand Auer*;⁵³ 1666 *Paulus Tafferner*;⁵⁴ 1666 *Petrus Lambecius*;⁵⁵ 1673 *Edward Browne*;⁵⁶ 1682 *Giovanni Benaglia*;⁵⁷ 1686 *Luigi Ferdinando Marsigli*;⁵⁸ 1690 *Simpliciano Bizozzeri*;⁵⁹ 1687 *Jacobus Tollius*;⁶⁰ 1702 *Edmund Chisull*; 1715 *Simon Clements*;⁶¹ 1717 *Montagu Mária Wortley* angol követ neje.⁶²

A felsorolt szerzők főként a középkori és a reneszánsz királyi palotával foglalkoznak. Annak topográfiáját, valamint az épületek belső beosztását rögzítik. Az egykor fennállott épületek helyét a legjobban talán *Antonio Bonfini*, *Caspar Ursinus Velius*, *Evlia Cselebi* és *Auer János Ferdinánd* írásaiból lehet kiolvasni. Jóllehet időben meglehetősen nagy távolság választja el őket egymástól, a helyrajz főbb vonásaiban mégis megegyeznek, ami a hi-telességüket kölcsönösen növeli.

A feljegyzések mélyreható, rekonstrukciós kiértékelését *Gerevich László* végezte el 1956–1966 között.⁶³ Munkájából világosan kitűnt, hogy a feljegyzések nyújtotta ismeretanyagból hiányzik a tudományos rendszer, a teljességre való törekvés és a közös, vagy hasonló módszer kialakítása. Topográfia-írásunk ezen „őskori” anyagára tehát az egymástól független, individuális tevékenység nyomja rá a bélyegét.

Ezzel kapcsolatban tulajdonképpen még nem is beszélhetünk tudományról. E napjainkban nélkülözhetetlen ismeretanyagot ugyanis csupán a történeti tudományág előfutárának tekinthetjük. A feljegyzések legfőbb értéke abban rejlik, hogy túlnyomórészt helyszíni autopszia alapján készültek. Vagyis mindazon írásművek megszületésének — amelyek bizonyos vonatkozásban a topográfia- vagy történetírásunk historiográfiájának első fejezetébe sorolhatók — alapja csaknem kizárólagosan a helyszíni megfigyelés volt.

*

A középkori királyi palota részben az 1648–1686. évi ostrom alkalmával pusztul el, részben pedig 1715 után bontják le az akkor még fennállott maradványait. Ezért érthető, hogy szétrombolásával egyidejűleg feléje fordul az érdeklődés. A bontásokkal csaknem párhuzamosan lép fel az igény az elpusztult remekmű felidézésére. Ezt még csak fokozza a barokk kor lelkivilágában általánosan felismerhető romantikus hajlam. Ezért megszületnek az első rekonstrukciós leírások.

Ebből az állapotbeli adottságból következik a módszertani változás, amely megindítja történetírásunk históriájának második fejezetét. Ennek első emlékei azonban már a 18. században keletkeznek, mégpedig *Timon Sámuel* leírása 1702-ben és *Bél Mátyásé* 1737-ben. Ez az utóbbi az elsőnél már sokkal részletesebb és gondosabb kidolgozású.⁶⁴

Az eddig említett szerzők írásműveikben a középkori királyi palotánál jóval kevesebbet foglalkoznak a mai Várnegyed épületeivel. Ezen nem szabad csodálkoznunk, hiszen a romjaiban is nagyszerű palota annakidején sokkal inkább magára vonhatta a figyelmet, mint a lakónegyed elhanyagolt házainak romhalmaza. Megérthetjük, hogy a város múltja iránti érdeklődés lélektani törvénye alapján, a lakosság tudázzsoma mindig akkor fordul fokozottabban a saját lakóhelye felé, amikor az súlyos pusztulást szenved. Amennyire áll ez a megállapítás az elpusztult királyi palotára, legalább annyira érvényes a Várnegyedre is — mégpedig egészen napjainkig fennálló érvénnyel.

Budavára 1686. évi felszabadítása után csaknem fél évszázadnak kellett elteltie ahhoz, hogy az újtelepes, idegen lakosságban legalább elemi fokon kialakuljon a lokálpatriotizmus és a történeti érzék lakóhelyének múltja iránt. A városlakók történelemtudati fejlődésének ezen a kezdeti fokán, az 1723. évi tűzvész megrázó élménye váltotta ki az első kezdeményezést a Várhegy múltjának írásbeli rögzítése iránt. Ebből született meg az első, primitív helyrajzi és történeti írásmű 1733-ban *Vánossy Ferenc* polgármester tollából, a budai Nottenstein nyomdában kinyomtatott „Neu aus seinem stein-Hauffen wiederum aufwachsende Ofen . . .” című füzetecske.⁶⁵ Amint részben már a címéből is kitűnik — „A kőhalmából újként és újból felnövekvő Buda . . .” — elsősorban helyrajzi leírást igyekezett adni; azt, hogy mi és hol állott a tűzvész előtt. A budai Várnegyed épületeinek leírását és rekonstrukcióját ebben a vékony könyvecskében találjuk meg első ízben. Ez avatja e szerény művet a budavári történetírás múltjának első igazi emlékévé, az előbb felsorolt írásművekkel szemben.

Témakörünkben az első komoly, tudományos igénnyel megírt munka — *Bél Mátyás* 1737-ben Bécsben napvilágot látott *Notitia Hungariae Novae* III. könyve után — *Miller János Ferdinánd* tollából jelent meg Budán 1760-ban, illetőleg 1780-ban „*Epitome vicissitudinum et rerum memorabilium de libera regia ac metropolitana urbe Budensis*”

címen.⁶⁶ A szerzőnek aránylag széles körű forrásanyag állott a rendelkezésére munkája megírásához. Tudniillik a városi levéltár anyagára, a korabeli jezsuita oklevélmásolat-gyűjteményekre, egyházi intézmények levéltáaira és élőszó-hagyományokra támaszkodhatott — bár ez utóbbiak sohasem nyúltak vissza még a török hódoltság korába sem. Főként a középkori, egyházi intézmények helyének megállapítása volt a célja, mivel a forrásai is jórészt ezekről szóltak. Ezt a saját korabeli helyzetnek a középkorba való visszavetítésével próbálta elérni.

A módszerből fakadt tévedései — éppúgy mint *Schier Xistus* későbbi, hasonló topográfiai elcsúszásai — amilyen például a középkori Szent György templom összetévesztése a Mária Magdolna templommal, a helyrajz-írás területén az ő követőit is hosszú ideig tévútra vezették. Téves megállapításainak káros befolyása a 19. század utolsó negyedéig minden követőjének a munkáján érezhető volt. Annál is inkább, mert Millert sokkal többen használták megbízható kútfő gyanánt, mint Schier munkáját. A szerzőnek e topográfiai próbálkozásánál jóval nagyobb érdeme, hogy leírásához térképet is mellékel. Ennek alapján — a későbbi kutatások során — a Várnegyed házainak XVIII. századi tulajdonosai közül sokat meg lehetett állapítani, illetve a telekkönyvi bejegyzésekkel azonosítani.

Az első három könyv után több, mint fél évszázadig nem született meg olyan mű, amely az addigi eredmények továbbfejlesztését vagy összefoglalását eredményezte volna. Még a század végén, 1796-ban jelent meg *Vályi Andrásnak* a „Magyar országnak leírása” című könyvében egy terjedelmesebb budavári leírás,⁶⁷ amely azonban eseménytörténeti adatok közé szöve publikálta gyérszámú topográfiai megállapításait. A 19. században — *Ráth* 1803-ban napvilágot látott *Adressbuch der Stadt Ofen-je* és *Johann Schuster* 1806–1815 között megjelent munkája után — eleinte csak idegenvezető kalauzokban és kalendáriumokban találunk utalást Budavára topográfiai és történeti múltjára vonatkozóan. Így mindenekelőtt *Rösler*: „Kalender von Ofen und Pest für 1809” című munkája nyújtott a maga korában kivonatolt helyrajzi anyagot az olvasói számára.

Ennél jóval tartalmasabb volt *Franz Schams* 1821-ben és 1822-ben megjelent, összefoglaló jellegű műve ebben a műfajban a „Vollständige Beschreibung der Königlichen freyen Hauptstadt Ofen in Ungarn.”⁶⁸ Ugyanebből a korszakból való *Podhraczký* (Pothradszky) *József* 1833-ban megjelent „Buda és Pest . . . régi állapotokról” című munkája, amelyet a két város egyesítése érdekében írt. Pothradszky munkáján kívül természetesen még szép számmal jelentek meg olyan útikalauzok, mint a „Gemälde von Pesth und Ofen mit ihren umgebungen. Ein Wegweiser für Einheimische und Fremde. Pesth. 1841.”⁶⁹ Ezek azonban csak igen kevéssel vitték előbbre a helyrajzi és történeti fejlődés korábbi eredményeit — bár napjainkban már a topográfiai beazonosítások becses eszközei-vé váltak hajdani aktuális feljegyzéseik folytán.

Ezek mellett Pothradszkynak igen nagy érdeme, hogy irodalmi munkásságán kívül ő tette az első kísérletet a budapesti oklevéltár összeállítására. Buda és testvérvárosai levéltárainak elpusztulása következtében, idegen levéltárakból kezdte összegyűjteni a város történetére vonatkozó okleveleket. A század közepén létre is hozott egy hatalmas fővárosi oklevéltárat, amely azonban csak kéziratban maradt az utókorra.⁷⁰

Az útikalauzok közül *Joseph V. Haeuffler* 1854. évi „Buda-Pest historisch-topographische Skizzen von Ofen und Pest, und deren Umgebungen” című munkája volt

talán a legjelentősebb. Benne egy rövid szakasz tárgyalta Buda 13–14. századi helyrajzát – korabeli szokás szerint a források megjelölése nélkül. Ebben szerepeltek először középkori utcákra és házakra vonatkozó megállapítások, amelyek szerint a feudalizmus-kori Szent Pál utca a mai Országház utcával, az Ötvös utca a mai Fortuna utcával lett volna azonos; Szapolyai János háza a mai volt Helyőrségi templom mellett, a Garai ház pedig a „Veres sün-ház” helyén állott volna. Hasonlóképpen téves egyházi vonatkozású megállapításait szemelláthatólag Schier Xistus munkájából vette át.

Ezekután 1852-ben látott napvilágot az első magyar nyelvű földrajzi leírás, *ifj. Palugyay Imre*: „Buda-Pest szabad királyi városok leírása” címen. A korszaknak nevezetes emléke a *Hunfalvy–Rochboc*: „Magyarország és Erdély eredeti képekben” című könyv 1857-ből, amelynek topográfiai vonatkozású adatai fényt vetnek korának tudományos igényeire is.⁷¹ A két évvel később, 1859-ben *Dr. Johann Christian Seiz* szövegezésében megjelent „Feldmann’s Wegweiser durch Pest und Ofen und deren Umgebungen für Fremde und Einheimische” bizonyítja a legjobban, hogy ebben az időben az idegenvezető kalauzok még népszerűbbek voltak, mint a primitív szemlélettel megírt tudományos munkák.

Az első, mai szemmel nézve is értékes, helyrajzi és történeti rekonstrukciót *Rupp Jakab* kamarai levéltáros készítette el a Pesten 1868-ban megjelent „Buda és Pest és környékének helyrajzi története” című munkájában.⁷² Ez az alapvető jelentőségű könyv a mai Országos Levéltár akkor ismert anyagából pontosan kijegyzett és fővárosunkra vonatkozó adatokból, valamint a 18. századi topográfiai kiadványok megállapításaiból született meg. Jó kritikai érzékkel párosult, bátor nagyvonalúsága mégsem tudta megőrizni szerzőjét attól, hogy Schier Xistus és Miller János Ferdinánd téves megállapításainak hatása alá kerüljön.

Hibáinak furcsa kettőssége abból eredt, hogy – talán nagyon is lelkiismeretesen – több helyen és objektumról két valószínű elhelyezést rajzolt fel térképére és így például – őszereinte – a Szombat piac, vagy a Szent János utca kétszer fordult elő a Várnegyedben. Persze e kettős valószínűsítés még mindig okosabb volt, mintha a valószínűsések közül az egyiket valósnak tüntette volna fel; ezeket ugyanis anélkül publikálta, hogy döntött volna közöttük. Mivel könyvének megírása idején még nem volt elegendő ismert adata a Várnegyed középkori utcaneveinek ellenőrzésére, azért egyetlen utcanév téves azonosítása okozta, hogy az összes utcák feudalizmus kori elnevezését elhibázta.

Ha viszont figyelembe vesszük, hogy Gárdonyi Albert az erre vonatkozó oklevélanyag sokkal kielégítőbb ismerete ellenére még majdnem hetven évvel később is felcserélte a budavári utcák középkori neveit, akkor ebből a szemszögből nézve Rupp tévedéseire bőven találunk objektív mentő körülményeket. Ezenkívül a ferencrendiek evangelista Szent János templomára és a Mária Magdolna templomra, valamint a Szent György kápolnára vonatkozóan ő is átvette Schier téves megállapításait. Sőt ezeket egy hasonló tévedéssel meg is toldotta. A keresztelő Szent János templom helyére „Boldogasszony kisebb egyháza”-t helyezte és ezzel az amúgy is elég nagyfokú helyrajzi zavart csak növelte.

Éppen ezért a munkája alaposan rá is szorult a későbbi helyesbítésre és kiegészítésre. Bár könyve ma már elavult, a főváros topográfiájának megteremtése alapján véve mégis az ő nevéhez fűződik. Adatait a helyrajzi kutatás ma sem nélkülözheti, megállapításai között pedig vannak olyanok, amelyek ma is megállják a helyüket.

Nem felejtkezhetünk meg a magyar és a budavári műemlékvédelem egyik úttörőjének dr. Arányi (Lósteiner) Lajos orvosnak a munkásságáról sem. Az 1870 körül megírt „A budai királyi vár nyugati (három sorban álló) bástyafalai és a tizenkét szögletű Zsigmond-torony” című kézírata, meg az 1877-ből való „Ama 74 darab budavári ház, melyeknek keletkezését a mohácsi vész előttinek véli Dr. Arányi Lajos ...” című leírása becses adatokat tartalmaz napjaink kutatói számára.

Az előbbi talán századunk topográfia műfajának, az utóbbi meg műemléki kataszterének távoli előfutárjaként tekinthető. Annak ellenére, hogy nem volt célja a helyrajz-írás addigi eredményeit gyarapítani, mégis az akkori állapotról készített feljegyzései, napjainkban – mintegy nyolcvan esztendő elteltével – topográfiai jelentőségűvé váltak.⁷³

Történetírásunk historiográfiájának az eddigiekben tárgyalt második fejezete lényeges változásokat és fejlődést mutat az első fejezethez viszonyítva. Már az 1733-ban megjelent füzetecskén is látható bizonyos rendszer, Schier és Miller munkáin még inkább. Rupp könyve pedig egyenesen kora színvonalán álló, tudományos rendszerű műnek nevezhető – a történetünk első fejezetének rendszertelen feljegyzéseihez viszonyítva. Ruppnál már a teljességre való törekvést is felfedezhetjük, ami az előző fejezet írásos emlékeiből teljesen hiányzott.

Ha közös módszerről még ebben a fejezetben sem beszélhetünk, mégis észre kell vennünk, hogy Schier, Miller, Rupp munkáiban vannak hasonló vonások, amelyek például a városi-topográfia leíró módszerét eredményezik. Az előző fejezet íróinak egymástól független, individuális tevékenységét egymás eredményeire építő, folyamatos fejlődésmenet váltja fel. Ebből fakadnak a közös tévedések is, amelyeket csak új szemlélettel és más módszerekkel lehet később korrigálni. A második fejezet írásművei túlnyomórészt levéltári, történeti adatok alapján készülnek. Emellett jóval kisebb szerep jut a helyszíni megfigyelésnek, amely az első fejezet írásos emlékeinek kizárólagos alapja.

*

A 19. század utolsó negyedében új tudományos szempontok indítják meg topográfia-írásunk és művészettudományunk történetének harmadik fejezetét. Budavára régi, met-szetes ábrázolásainak kiértékelése ad új támpontokat a topográfiaírás továbbfejlődéséhez. Erhard Schön 1541. évi metszete segíti hozzá Rómer Flórist ahhoz, hogy például a középkori Mária Magdolna templom és a Szent György kápolna helyes fekvését, a tévedések hosszú sorozata után megállapítsa. Az Archaeológiai Közlemények 1877. évfolyamában megjelent „Adalékok a budai Várnak török foglalás előtti helyszínleléséhez”⁷⁴ című tanulmánya indítja meg a Schier- és Miller-féle örökség tévedéseinek korrekcióját.

Bizonyára nem tévedünk, ha a napjaink mértékével mért komoly, tudományos és a 18. századi tévedéseket korrigáló történetírás megindulásának okát részben a Bach-korszak elnyomatásával szembe forduló nemzeti ellenállásban találjuk meg. E politikai szemlélet hatása már Rupp Jakabnál is érvényesül. Mivel azonban szakmai módszeréből és topográfiajának felépítéséből hiányzik a megfelelő kritikai magatartás – hiszen a 18. századi tévedések átmentője lett – azért ő nemigen állítható a tudománytörténet ezen harmadik fejezetének az élére.

Inkább a Vályi Andrától Rómer Flórisig tartó korszakhoz kapcsolódik, amely a to-

pográfiairás fejlődésében jelentkező pangás korszakának is nevezhető. Ebből csak az akkor még ifjú magyar művészettörténetírás úttörő triászának az egyik tagja tudja kiemelni az átmenetileg holtpontra jutott tudományágat. Rómer tevékenységével párhuzamosan megindul a budai Várra vonatkozó monográfiaírás is, amelyben elemi formában már művészettörténeti szempontok is jelentkeznek. *Némethy Lajosnak* az 1876-ban, Esztergomban megjelent „Nagyboldogasszonyról nevezett budapestvári főtemplom történelme” című lelkiismeretesen megírt munkája jelenti ezen a téren az első lépést.⁷⁵

A legértékesebb helyrajzi megállapítások azonban Némethynek az *Archaeológiai Értesítő* 1885. évfolyamában megjelent „Budavárának régi helyrajza” című tanulmányában jelennek meg. Ő igazítja helyre Rupp Jakab számos tévedését is. Elsőnek sürgeti a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Bizottsága által 1866-ban és 1868-ban, Arányi Lajos kezdeményezésére és Rupp eredményei alapján a Vár területén elhelyezett „történelmi emléktáblák”-nak a revízióját, ami a mai napig sem történt meg. Tisztázza a középkori Szent György, Mária Magdolna és Szent János templomoknak, a Szent György térnek és a Szent Zsigmond kápolnának a holfekvését és ezzel megveti napjaink helyrajzi bizonyosságra törekvő topográfia-írásának az alapjait.

Ugyancsak 1885-ben lát napvilágot a várostörténetírás első monográfiája. *Salamon Ferenc* háromkötetes „Budapest története”. A munka megírásával 1876. december 27-én Budapest főváros közgyűlése bízta meg a szerzőt — aki Pest városának 1870-ben történt megbízásából ekkor már írta Pest történetét. Mivel akkoriban érzik az oklevéltár összeállításának szükségességét is, azért kötelezik a vonatkozó kútforrásanyag összegyűjtésére és kiadására ezzel kapcsolatban.

Ez a jellegzetesen kora színvonalán álló munka mások részletkutatásai nélkül — korábbi forráskiadványokból megszületett szintézis — megjelenése óta sok kedvezőtlen bírálatot kapott. Pedig mind a mai napig Budapest feudalizmus-kori történetének megbízható és első feldolgozása. Nem szólva arról, hogy például Budavára 13. századi gazdaságpolitikai története lényegében ma is az ő eleven áttekintésére támaszkodik. Ezzel szemben tény, hogy történelemszemléletünk gyökeres megváltozása folytán, Salamon szempontjai ma már elavultak. Ezt egyébként Tagányi Károly és Némethy Lajos bírálatai már annak idején is hibájául rótták fel — nem alaptalanul.

Adatszolgáltatása azonban számos, más kérdéscsoportnál még ma is nélkülözhetetlen. Monográfiájával kapcsolatban talán a leginkább jogosnak látszik a kútforrások kiadásának⁷⁶ és a várnegyedi lakóházak középkori tulajdonosainak, illetőleg ezek telektörténeti azonosításának a hiányolása. Nagy kár, hogy még csak meg sem kísérelte annak a több, mint száz, lakóépületre vonatkozó adatnak az azonosítását, amelyet a III. kötetben jegyzékbe foglalt. Abban az időben ugyanis — amikor még álltak a mai várnegyedi, eklektikus és szecessziós stílusú sokemeletes paloták helyén az azóta már lebontott, műemléki lakóházak, ez a munka sokkal nagyobb sikerrel kecsegtetett volna, mint napjainkban. Tudniillik az elbontott lakóházak legtöbbjéről ma már fényképet vagy felmérési anyagot sem lehet találni, ami a telektörténeti azonosítást csaknem lehetetlenné teszi.

Pedig Salamon nemigen vádolható lelkiismeretlenséggel. Gondoljuk meg, hogy egy olyan kérdés tisztázásánál, mint az 1493-ban megjelent ún. „Schedel fametszet” elkészítésekor a helyszínen rajzolt vázlat mesterének pesti elhelyezkedése, mekkora körültekin-

téssel dolgozott. Michael Wohlgemuth és Wilhelm Pleydenwurff metszetének helyszíni nézőpontjára vonatkozóan ma is az ő okfejtése nyújtja az aránylag legmegnyugtatóbb magyarázatot. Tehát a középkori telekhelyrajz elkészítésének elmulasztásával kapcsolatban a felelősség talán nemcsak Salamon Ferenc személyére, hanem korszakának gyermekcipőben járó tudomány szemléletére is kiterjed – amely nem követelte meg e ma már pótolhatatlan munka elvégzését.

Jellemző, hogy a kapitalista történelemszemlélet önteltsége még az esetben is lenézi a korábbi idők topográfiai próbálkozásait, ha saját kora nem tudott azoknál különben nyújtani. Így azután ez a felfogás elzárta Salamont korábbi helyrajzírásunk hagyományainak továbbfejlesztésétől és az addigi eredmények összefoglalásától is. Ugyanez a szemlélet kevéssel utóbb *Hauszmann Alajos*nak a volt királyi palota területén lefolytatott kutatásaival is hasonlóan mostohán bánt. Szomorú, hogy a könyörtelenül profithajhászó kapitalizmus nem ismeri fel kellőképpen a budai Vár műemlékeinek jelentőségét. Ezért jövőtehetetlen károkat okoz a műemléki állományban és a hozzájuk tartozó tudományágakban is mulasztás terheli.

Mindez természetesen nem menti Salamonnak például azt az egyéni mulasztását, amelyet a megbízás alapján összegyűjtendő, egykorú kútfők kiadása terén követett el. E súlyos veszteséget később csak *Csánki Dezső* több évtizedes, középkori kútfőanyaggyűjtő tevékenysége próbálja pótolni. Csak az ő adatanyagának felhasználásával lehet a budavári topográfiai és történeti kérdések teljességre törekvő megoldását megkezdni a Salamon okozta késedelem után. Kizárólag adatszolgáltatás szempontjából érdemel figyelmet ebben az időszakban *Göcz József* 1890-ben megjelent „Budapest története” és *Schmall Lajos* tevékenysége, amelyek koncepcióban nemigen vitték előre történetírásunkat.⁷⁷

Ezzel szemben úttörő jelentőségűek a Budapest feudalizmus kori művészettörténetével foglalkozó első munkák, *Divald Kornél* alkotásai. Közöttük is talán legjelentősebb az 1903-ban megjelent „Budapest művészete a török hódoltság előtt” című könyv.⁷⁸ Ebben összefoglalja a szerző elődeinek és kortársainak részleteredményeit. Ezenkívül rekonstrukciós kísérletre is vállalkozik, bár elsődleges célja a művészettörténeti népszerűsítés. Könyvében megrajzolja mindazt, amit abban az időben a két városrész török hódoltság előtti építményeiről és képzőművészeti emlékeiről tudtak.

Megállapításainak nagy részét azonban a tudomány azóta már módosította, vagy megcáfolta. Munkásságának úgyszólván nem volt előzménye, hacsak *Gömöri Havas Sándornak*, *Schulek Frigyesnek* és *Némethy Lajosnak* a budavári Nagyboldogasszony templommal kapcsolatos, monografikus írásműveire nem gondolunk. A helyi művészettörténetírás megszületése terén Divald Kornélnak Henszlmann Imre országos szerepéhez hasonló jelentősége van.

Tevékenysége folytán a századforduló időpontjától kezdve Budapest művészettörténetírása elválik a topográfia-írástól. A két történetírási ág összekapcsolására csak a Budapest Műemléki Topográfiájában, az 1955-ben megjelent „Budapest műemlékei” I. kötetében történik kísérlet. Erre ugyanis ebben a speciális műfajban, a sokoldalú részletkutató-sok eredményeinek összegegyeztetéséhez már két évtizeddel ezelőtt szükség volt.

Folytatólagosan először kövessük nyomon a történetírás — a művészettörténetíráshoz viszonyítva talán lassabb ütemű, de semmivel sem kisebb fontosságú — fejlődését. Az 1900 körül, néhány levéltári adatra vonatkozóan felmerült kérdéseket *Csánki Dezső* igyekszik megoldani az 1904-ben megírt „Mátyás király, mint városépítő. Egy budavári sarokház történetéből” című és a „Századok”-ban megjelent tanulmányában.⁷⁹

Kevéssel utóbb Budapest topográfiájának tisztázására a Főváros kétirányú — arányai-ban minden addigi kezdeményezést felülmúló — előkészítő munkát indít meg. Egy-felől a város történetére vonatkozó, nyomtatott források összegyűjtését és bibliográfiai kiadását indítja meg a Fővárosi Könyvtáron keresztül. Másfelől a kéziratos, okleveles for-rások másolatgyűjtését és publikációját kezdeményezi 1912-ben, az akkori Fővárosi Levéltár keretében Csánki Dezső.

A főváros elpusztult középkori levéltárának pótlása céljából 1911. március 28-án em-lékiratban javasolja a Fővárosi Tanácsnak a vonatkozó feudalizmus kori oklevéltanyag összegyűjtését. Dr. Wildner Ödön tanácsnok — az akkori Közművelődési Osztály veze-tője — a 13.494/1912–XIV. szám alatt pártoló előterjesztést tesz erről a Tanácshoz. Majd 1912. február 14-én a közgyűlés 235/1912. K. Gy. szám alatt elfogadja ezt és hatá-rozatához a munka elvégzésére az anyagi fedezetet is biztosítja. Ebből Csánki több, orszá-gos levéltári kutatóval végzi a munkát, amelyről évente beszámol a Thallóczy Lajosból, Békefi Remigből, Fejérpataky Lászlóból, Domanovszky Sándorból és Harrer Ferencből álló szakbizottságnak. A gyűjtőmunka már 1924-ben a befejezéséhez közeledik, mégis csak Csánki halála után, 1934-ben határozzák el a könyvalakban való kiadását.⁸⁰

Az előbbi törekvés olyan eredményekre vezet, mint a Magyar Bibliophil Társaság har-madik kiállítása 1922-ben, amely a régi Budát és Pestet mutatja be eredeti könyvekben és képekben. Értékes katalógusát *Kremmer Dezső*⁸¹ állítja össze a kiállított legfontosabb, régi metszetek reprodukcióival. Néhány év múlva, 1925-ben megjelenik *Ballagi Aladár* „Buda és Pest a világirodalomban 1473–1711.” I. kötete, amely a városunkra vonatkozó külföldi sajtópublikációk összegyűjtésének a lelkiismeretesség és megbízhatóság szem-pontjából nézve mind a mai napig felül nem múlt példája. Ezeken felül olyan publikációk is napvilágot látnak, mint *Kelényi B. Ottó*: „Erhard Schön magyar vonatkozású metszetei, különös tekintettel Buda 1541. évi ábrázolására” című tanulmánya 1933-ban.

Az utóbbi törekvésből 1936-ban megszületett a *Csánki–Gárdonyi*: „Budapest törté-netének okleveles emlékei” első, tekintélyes kötete. Ezt Gárdonyi Albert, a főváros akkori levéltárnoka rendezte sajtó alá és egészítette ki, mivel megállapította, hogy Csánki Dezső gyűjtése nem teljes. Ezért a kötet már többet tartalmazott, mint amennyi Csánki eredeti gyűjtése volt. A többi kötet kéziratanyagát ekkor az 1936-ban meginduló „Budapest tör-ténete” feldolgozás munkatársai kapják meg. Ennek nagy része azonban 1945-ben elpusz-tul, ezért a második világháború után a gyűjtést csaknem újra kell kezdeni.⁸²

A főváros területén feltárt régészeti emlékek összegyűjtésére létesül 1887-ben a Fővá-rosi Történeti Múzeum⁸³ és a leletek tudományos feldolgozására a „Budapest Régiségei” című folyóirat 1889-től kezdve. Ezt eleinte Gömöri Havas Sándor, majd Kuzsinszky Bá-lint, később Nagy Lajos, végül Gerevich László és Tarjányi Sándor szerkesztette.

A levéltári és könyvtári anyag történettudományi eszközökkel való feldolgozása csak 1932-ben indul meg a *Némethy Károly–Bodó Jusztin* szerkesztésében megjelenő „Tanul-

mányok Budapest Múltjából” című könyvsorozatban. Ennek 4. és 10. kötetéből — nevezetesen *Gárdonyi Albert* munkájából — indul ki századunk tudományos igényének megfelelően, Budavára történeti topográfiája megírásának a gondolata. E nagy horderejű munka elkészítéséhez ő már 1936-ban, lelkiismeretesen elkezdte az alapok lerakását.

Ugyanebben az esztendőben jelenik meg *Károlyi Árpádnak* a *Wellmann Imre* által átdolgozott „Buda és Pest visszavívása 1686-ban” című nagy jelentőségű munkája, amely az 1886-ban napvilágot látott Károlyi könyv bővítéséből születik meg. Ez a magas színvonalú, minden vonatkozásban megbízható, tudományos munka, többek közt Budavára topográfiájának olyan mérvű rögzítését is eredményezi, amely nagy segítséget nyújt a teljességre törekvő, középkori helyrajz elkészítéséhez. A könyv végén közölt nagyszerű helyszínrajzok ugyan csak Buda 1686. évi állapotát tisztázzák. Ám azok, akik a feudalizmus kori Buda helyrajzát később rekonstruálják, ezzel olyan támpontot nyernek, ami a korábban megjelent könyvekből nem volt megszerezhető.

Ilyen előzmények és előmunkálatok után, valamint ezek anyagának a felhasználásával készül el a „Budapest története” című összefoglaló, nagy könyvsorozatból az első rész 1942-ben. *Tompá Ferenc—Alföldi András—Nagy Lajos és László Gyula* „Budapest az Ókorban” című, kétrészes könyvükben, társszerzőikkel együtt összefoglalják a főváros területén — a múlt század második felétől kezdődően — rendszeres régészeti feltárásokkal nyert anyagot és a történettudomány hozzájuk kapcsolódó fejezeteit. Egyébként ennek a kornak részletekbe menő feldolgozása már e munka megjelenése előtt is olyan alapos megvilágítást nyert különálló cikkekben és értekezésekben, mint talán sehol másutt a hajdani, római világbirodalom területén — még Rómában sem.

Két esztendő múlva, 1944-ben jelenik meg a harmadik rész, *Fekete Lajosnak* „Budapest a török korban” című kötete. Elmélyült, lelkiismeretes munkával, kiérlelt tudományos módszerrel rajzolja meg a hódoltság kora előbbihez viszonyítva aránylag rövid idejének történeti, társadalmi, gazdasági és művelődési keresztmetszetét. Anyagában Károlyi—Wellmann említett művére és több már török korra vonatkozó részkutatási eredményre támaszkodik. Ez nagymértékben megkönnyíti a szerző összefoglaló, rendszerező tevékenységét.

A második rész: Budapest a középkorban, nem születhetik meg számos részletkérdés tisztázatlansága miatt. Érdekes, hogy a középkori Magyarország fővárosának életére vonatkozóan mennyivel kevesebb támpontot szerzett az addigi kutatás, mint például az ókorra, vagy a népvándorlás korára vonatkozóan. A hiányok, valamint a város feudalizmus kori történetének és művészeti kultúrájának sok nyitva hagyott kérdése eredményezi, hogy topográfia-írásunkban több, mint három évtizeddel ezelőtt újból felmerül a budai Vár „történeti topográfiája” megírásának a gondolata.

Gárdonyi Albert az érdem, hogy ennek a topográfia-írási műfajnak a korunk színvonalán való megteremtését hamarabb kezdi el egyengetni, mint ahogyan a századunk művészettörténet-topográfiai szakirodalma ezt megkívánja. Erre ugyanis utóbb csak a „Budapest műemléki topográfiája” megírása során kerül sor. *Gárdonyi* figyelemre méltó előrelátással, idejekorán teszi meg az úttörő lépéseket ezen a téren. Elsőnek 1936-ban írja meg a budavári „történeti szempontból nevezetes utcák és terek helyének megállapítására vonatkozó részt”, a „Buda középkori helyrajzá”-t a „Tanulmányok Budapest Múltjából” IV. kötetében.

Ebben a publikációjában még több olyan hiba lát napvilágot, amelyet utóbb maga a szerző korrigál. Az 1943-ban megjelent második „Régi budavári házak” című tanulmánya már tudományos, oknyomozó módszerrel indítja el a műemlékek történetének leírását és a telektörténeti anyag összeállítását. Terjedelme azonban kicsi és még egy történeti stílus-kor adatanyagának teljes ismertetésére sem terjed ki.

Döntő lépéssel viszi előbbre a fejlődést *dr. Pataki Vidornak* a „Budapest Régiségei” 15. kötetében megjelenő, de még 1944-ben megírt „A budai Vár középkori helyrajza” című, nagy terjedelmű és alapvető tanulmánya. Ebben található az idevonatkozó, középkori oklevélanyagnak az első teljes, rendszerezett összefoglalása. A szerző azáltal tudja felszámolni a Schier—Miller—Rupp—Gárdonyi-féle helyrajzi tévedéseket, hogy új módszerrel — Verancsics Antal leírása alapján — végzi el a középkori utcaneveknek a maiakkal való azonosítását. Az így nyert feudalizmus kori utcahálózatba az összes oklevelek egybevetése alapján helyezi el az egyházi épületeket, a városhelyrajz kulcspontjait.

Sajnos tanulmányának ez az első része a mai napig sem jelent meg nyomtatásban. Pedig ez az egyedülálló értékű munka jelenti — több, mint két évszázad tudományos tévedései után — a teljes középkori helyrajz megszületését. Publikált adattára napjaink feudalizmus kori kutatásainak fundamentuma. Az oklevelek alapján tett megállapításaink az ő tanulmányának megjelent, második részére támaszkodnak napjainkban. Legújabb megfigyeléseink pedig az ő kisebb alaprajzi csúszásait korrigálják. Ezeket házhelykiosztásában, az 1944—45. évi, ostrom utáni állapot nyújtotta, középkori telekmaradványoknak (sarokarmírozások) ismerete nélkül, érthető módon, aránylag csekély mértékben lehet munkájában felfedezni.

Telekkiosztásainak a szomszédsági kapcsolatok alapján készült módszere vitatható értékű. Ám az oklevelek adatanyagát figyelembe véve kétségtelen, hogy ez idő szerint Budavára teljes, feudalizmus kori helyrajza más módszerrel nem készíthető el.

Hasonló értékű az 1686 utáni időkre vonatkozóan *dr. Bánrévy György* és *Kovács Lajos* munkája a „Budai Vár házai és háztulajdonosai 1686-tól napjainkig”, amely a helyrajzi és épületrégészeti kutatás pótolhatatlan kárára mind ez ideig szintén kiadatlan maradt. Bánrévy György egyébként már ennek megírása előtt három alapvetően fontos tanulmány publikálásával járul hozzá a budavári helyrajz és építészettörténet összetett kérdéseinek a tisztázásához. Ezek közül az első „A budai királyi palota újjáépítése III. Károly alatt” 1932-ben, a második „A budavári katonai szertár (Zeughaus)” 1933—34-ben, a harmadik „Az első hivatalos intézkedések a visszafoglalt Budán 1686-ban” 1936-ban jelenik meg a Tanulmányok Budapest Múltjából első, második és ötödik kötetében.

A topográfia-írás és a művészettörténet-írás szétválása után az utóbbinak fejlődéstörténetében még mindig csak kezdeti szerepet tölt be az egyébként nagy jelentőségű, háromkötetes Magyarország Műemlékei. Ennek első kötetében, 1905-ben jelenik meg *Forster Gyula* tanulmánya „A budavári Halászbástya és a domonkos szerzetesek templomának romjai”-ról. Művészettörténeti értékű megállapításai, kora egyik szaktekintélyének, Möller Istvánnak a véleményére támaszkodnak. Tanulmányának a kötetben betöltött szerepe jól mutatja azt, hogy mennyire nem tudja megtalálni ez a korszak a budavári művészet helyét Magyarország művészettörténetében és lemérni az emlékek valódi értékét az ország kultúrkincsei között.

Nem nyújt vígasztalóbb képet *Divald Kornél*nak az a két művészettörténeti fejezete sem, amely 1907-ben, illetve 1912-ben jelenik meg. Mindkettő a Beöthy Zsolt szerkesztésében készült *Művészetek története* I. és II. kötetében lát napvilágot „Magyarország középkori képzőművészetéről”-ról és a „Renaissance Magyarországon” címmel. Ezekben Budavára művészetét csak a Nagyboldogasszony templom és a várpalota ásatásainak Mátyás-kori leletanyaga képviseli – a középkori város műemlékeinek a gótika országos történetében játszott szerepéhez viszonyítva kissé méltatlan módon.

A Budavára művészettörténeti jelentőségének növelése érdekében, két évtizeden át folytatott törekvések kezdetén fontos szerepet tölt be *Petrik Albert* 1911-ben megjelenő, gyűjteményes munkája „A régi Buda-Pest építőművészete” négy vékony kötetben. Gazdag képanyaga jórészt olyan műemlékeket ábrázol, amelyek azóta már lebontásra kerültek. Sajnos ezek összeállítása azonban nélkülözte akkor a komolyabb tudományos, vagy stílustörténeti rendszerezést.

A műszaki alapokon nyugvó építőművészeti rekonstrukciónak mind a mai napig legkiemelkedőbb emléke *dr. Lux Kálmán*: „A budai várpalota Mátyás király korában” című, 1922-ben megjelenő, nagy horderejű munkája.⁸⁴ A századforduló előtti feltárási eredmények és az akkor rendelkezésre álló metszetanyag adatainak egyeztetése alapján készült rekonstrukciója, mai napig is a legmeggyőzőbb élményt nyújtja az egykori palota külső, művészi megjelenéséről. A mű szerzőjét ezen a téren továbbra sem szárnyalja túl senki. Ideális rekonstrukcióját az 1949 utáni ásatások jórészt beigazolják. Azokon a helyeken, ahol a rekonstrukció eltér a valóságtól, ott a feltárások és más hiányok indokolják a rekonstruktor tévedéseit. Művének hatása a napjainkban befejezett, helyszíni rekonstrukciós helyreállításoknál is érezhető, mert sok helyen az építészeti megoldások zsinórmértékül szolgálnak.

Divald Kornél említett könyvének jóval magasabb színvonalú és kiterjedtebb szintézist nyújt a *dr. Lechner Jenő* szerkesztésében nyolc szerző tollából 1924-ben megjelenő „Budapest műemlékei” című könyv. Ennek összeállításában már megtaláljuk a Petrik Albertnél még hiányzó, történeti stíluskoronkénti csoportosítást, amely a főváros műemlékeinek jobb áttekinthetőségét is biztosítja. A könyv mondanivalójában azonban a történeti és művészeti szempontok még nincsenek arányban egymással, ezért tartalmilag ez a munka még csak a művészettörténetírás kezdeti lépcsőfokának tekinthető.

A századunk színvonalán álló, gondosan részletekbe mélyedő művészettörténetírás megindítása *Horváth Henrik* nevéhez fűződik. Az a döntő fordulat, amely a módszertanban és a szakirodalmi feldolgozásban jelentkezik a múlt századi művészettörténetírásunkkal szemben, az ő tevékenységével indul meg. Figyelmét nemcsak a nagyszabású műemlékek, hanem a legkisebb régészeti leletek is lekötik már. Ő ugyanis tisztában van már azzal, hogy a képzőművészeti és iparművészeti emlékek mögött rejlő gazdasági, társadalmi és politikai mozgatóerők felismeréséhez mindezeknek a lehető legteljesebb ismerete szükséges.

Meg is kísérli néhány nagyvonalú, szintetizáló munkával megrajzolni a középkori Buda művelődéstörténeti keresztmetszetét – természetesen saját korának szellemi-történeti, ideológiai szemüvegén keresztül nézve. Az 1932-ben megjelenő „Buda a középkorban”, majd az 1935-ben napvilágot látó „Budai kőfaragók és kőfaragójелеk”, az 1937-ben ki-

nyomtatott „Zsigmond király és kora” meg az 1941-ben közreadott posthumus munka a „Középkori budai fejek” ennek — az egyéni szempontból — hatalmas, tudományos erőfeszítésnek az értékes bizonyítékai.

Tevékenysége kiszélesíti a középkori városmag vizsgálatának látószögét. Mátyás király addig is sokat méltatott mecénási érdemei mellett rámutat Zsigmond császár jóval nagyobb terjedelmű és legalább olyan jelentőségű, városkultúrát teremtő szerepére. Nagy érdeme, hogy felveti a budavári építőműhely külföldi páholyokhoz tartozásának kérdését, sőt elsőként megkísérli a budavári kőfaragójeleknek külföldi páholykulcsokból történő származtatását is. Érthető, hogy a kutatások akkori állásánál erre a rendkívül nehéz kérdésre még nem tudott kielégítő magyarázatot adni. A főváros átfogó, általános művészettörténet-írása területén kifejtett munkásságának beszédes bizonyítéka a koncepciójában nagyvonalú „Budapest művészeti emlékei” kötet.⁸⁵

Amit Horváth Henrik a középkorra vonatkozó, helyi művészettörténetírás területén végez, azt a barokk művészet emlékeinél *Schoen Arnold* indítja el. A kettőjük kutatási eljárásában, valamint a feldolgozásuk módszerében megmutatkozó különbség, részben a két stíluskor műemlékeinek és a rájuk vonatkozó, levéltári adatokhoz való viszonyukból adódik. A budavári barokk stílusú emlékekkel foglalkozó, kisebb tanulmányainak sorozata — amelyet a Szentháromság-emlékről, a klarisszák templomáról, a Sándor palota reliefjeiről ír — alapvető fontosságú.⁸⁶

Tevékenységéhez tematikai szempontból kapcsolódik *Rév helyi Réh Elemér* munkássága, aki a 18. századi, budapesti emlékek ismertetése terén hasonló értékű szakirodalmi munkát végez. Az 1932-ben megjelent „Régi Buda és Pest építőmesterei Mária Terézia korában” című dolgozata például elsőnek összegezi a mai napig is kellőképpen fel nem kutatott tudományterület legfontosabb ismeretanyagát. *Kapossy János* viszont a nem mindig budapesti tematikájú műveiben számos budavári, képzőművészeti kérdésre ad feleletet⁸⁷ — mint amilyen Franz Anton Hillebrandt itteni tevékenysége, vagy Oracsek Ignác helybeli munkássága.

A második világháború előtt és alatt megjelent kisebb, népszerűsítő művek közül *Hekler Antal* „Budapest als Kunststadt”, a *Genthon-Nyilas-Kolb* „Budapesti képeskönyv”, *Jajczay Jánosnak* „A megszentelt Pest-Buda” című könyvecskéje, valamint *Tonelli Sándornak* egyéni szempontok szerint megírt „Nagyapáink Pest-Budája” című könyve az említésre méltók.⁸⁸

Ezzel lezárhatjuk a topográfia- és művészettörténet-írásunk harmadik fejezetét, amely az előző két korhoz viszonyítva minden vonatkozásban nagyarányú kiszélesedést mutat. Mindenekelőtt a két történetírási ág szétválása és külön-külön folytatódó, további differenciálódása jellemzi. A nagy összefoglaló művek kiforrott, tudományos rendszerben épülnek már fel. Ezek az eseménytörténettől a gazdaságpolitikai történeten, társadalom- és közigazgatástörténeten keresztül jutnak el a képző- és iparművészet történetéig — a topográfia anyagának egyidejű felhasználásával. Ugyanakkor azonban minden író többé-kevésbé egyéni rendszert állít fel megírandó műve számára.

A felsorolt könyvek a rendelkezésre álló, teljes ismeretanyag felhasználásával születnek meg. Kifejezett céljuk, hogy a téma teljes áttekintését nyújtsák. A módszertani fejlődés különösen az összefoglaló munkák megírása érdekében végzett, nagyarányú előkészítő

tevékenységnél szembetűnő. Külön vágányon halad a régi, metszetes ábrázolások összegyűjtése és kiértékelése, külön a nyomtatásban megjelent források összeszedése és bibliográfiai kiadása, külön a kéziratos, okleveles források másolatgyűjtése és publikációja. Ha ehhez hozzászámítjuk a régészeti emlékek muzeológiai összegyűjtését, akkor azt mondhatjuk, hogy a két történetírási ágnek olyan forrásanyag áll a rendelkezésére, amely nem hasonlítható az előző két korszak írásműveihöz felhasznált forrásanyagokhoz.

E harmadik fejezet alkotásait — az előző kettőtől eltérően — az írott történeti adatoknak és a helyszíni megfigyeléseknek egyeztetése jellemzi. A levéltári és a helyszíni kutatások eredményeinek egymásra vonatkoztatása e korszak legfőbb célkitűzése, amelyet azonban nem tud teljes sikerrel megvalósítani. A művészettörténetírás mindehhez — mint saját módszerét — az emlékek stíluskoronként történő csoportosítását és stílus-tani vizsgálatát csatolja még hozzá.

*

A második világháború után, a régészeti feltárásoknak ezelőtt elképzelhetetlen, nagyarányú lehetősége, valamint új tudomány- és történelemszemléletünk indítja meg helyi történetírásunk és művészettudományunk historiográfiájának negyedik fejezetét. Bár a topográfia-írás fejlődési üteme erősen háttérbe szorul a művészettörténet-írás óriási léptekben haladó tempójához képest, mégis — eddigi módszerünkhöz híven — először tekintsük át ennek eredményeit. Nyilván a várpalota ásatásai inspirálták az első művet, *Szent-neményi Béla* 1950-ben megjelent „Budavár hadiépítészete” című könyvét.⁸⁹ Ez azonban a folyamatban levő ásatások eredményei nélkül, érdemben, akkor még nem tud hozzászólni a volt királyi palota hatalmas, szerteágazó topográfiai és művészettörténeti kérdés-szövevényének megoldásához.

Komoly fordulatot hoz topográfiai szemléletünkben *Zolnay László* 1952-ben megjelenő „A XII–XIV. századi, budavári királyi szálláshely” című tanulmánya. Egyrésztől dr. Pataki Vidornak a „Kammerhof”-ra vonatkozó, helyrajzi megállapításait sikerül korrigálnia. Másfelől a rendelkezésre álló oklevéltanyagban, éles szemmel olyan új összefüggéseket vesz észre, amelyeknek kiértékelése további, topográfiai támpontokat eredményez.

Álláspontját az Árpád-kori királyi palota helyének kitűzésére vonatkozóan *Gerevich László–Holl Imre–Seitl Kornél* cáfolja,⁹⁰ végül a két álláspontot *Kubinyi András* sikerrel egyezteti. A „Kelenföldi kapu” fekvésének kitűzésében kialakult, ellentétes nézetek között például — megfelelő reálrégészeti leletanyag hiányában — a mai napig sem lehet véglegesen dönten. Zolnay okleveles bizonyító eljárásának helyességét *Bártfai Szabó László* tárgyilagos szövegkritikája nem bizonyítja be ugyan, de — mint lehetőséget — nem is zárja ki. A Várnegyedre vonatkozó topográfiai megállapításait a később végzett kutatások több helyen beigazolják.

Ezt követően — átmenetileg — mintha megtorpanna a topográfiai kérdések tisztázására irányuló minden törekvés. A Fővárosi Tanács azonban 1953-ban — immár harmadízben — ismét elhatározza Budapest történetének megíratását. Ehhez újból át kell vizsgálni a fővárosra vonatkozó magyarországi és külföldi, középkori okleveles anyagot. Mályusz Elemér irányításával 1954–1959 között végzik el ezt a munkát, amelynek eredményei már ekkor feldolgozhatóvá válnak forráskiadvány számára. A Budapesti Történeti Mú-

zeum Vármúzeumának 1961. évi szervezeti szabályzata pedig az intézmény történeti csoportjának feladatává teszi az oklevéltár elkészítését.⁹¹

Közben ugyancsak a Vármúzeum irányításával, részben topográfiai vonatkozású, szakági anyagközlések és az előkészítő, monografikus jellegű kiadványok publikálása felé is fordul az érdeklődés.⁹² Ezalatt másfajta, új városetztétikai szempontból próbálja a Várhegyet vizsgálni dr. Borsos Béla–Pogány Frigyes 1954-ben megjelenő „A Vár szerepe Budapest városképében” című tanulmánya.⁹³ Ugyanakkor viszont érthető – jelenlegi művészettörténeti szemléletünk mellett – hogy a budai Vár rendkívül szerteágazó és bonyolult kérdésszövevényének megoldásához igen nagy mértékben szükségessé válik az előzetes, szakági feldolgozás.

Ennek során 1958-ban jelenik meg Huszár Lajosnak „A budai pénzverés története a középkorban” című könyve, amely a pénz- és éremleletek alapján történő, régészeti datálásokhoz szolgáltat megbízható évszámok adatokat. Ezenkívül topográfiai szempontból is jelentős szakági dokumentum ugyanúgy, mint az 1959-ben kiadott Karl Mollay: „Das Ofner Stadtrecht” című könyv, amely Budavára feudalizmus kori társadalomfelépítésének és közigazgatásának országos viszonylatban is egyedülálló emléke.

Bizonyos mértékig különállóak és egyéni felépítésűek Preisich Gábornak az 1960-ban megjelent „Budapest városépítésének története Buda visszavételétől a kiegyezésig”, az 1964-ben napvilágot látott „Budapest városépítésének története a kiegyezéstől a Tanácsköztársaságig” és az 1969-ben megjelent „Budapest városépítésének története 1919–1969” című könyvei. Azonban ezeknek értékelésétől már el kell tekintenünk, mert nincs elegendő időbeli távlatunk ahhoz, hogy a témánk szerinti fejlődéstörténetbe való beleilleszkedésüket és az utókorra gyakorolt hatásukat le tudjuk mérni.

Ugyancsak a magyarányú régészeti feltárások hatására indul meg a művészettörténetírás rendkívüli fejlődése is. Elsőnek Gerevich László hívja fel a figyelmet „egyetlen gótikus városunk” újonnan előkerült, középkori emlékeire. Úttörő kezdeményezése a „Középkori városkép a romok között” és a „Budavár egyetlen gótikus városunk” című cikkeiben a „Budapest” folyóirat 1945. és 1947. évfolyamának első számaiban lát napvilágot. Ugyancsak ő indítja meg a számottevő, tudományos feldolgozást is a „Budapest Régiségei” 1950. évi XV. kötetében a „Gótikus házak Budán” című tanulmányával.

Ebben felrajzolja – minden más publikációt megelőzve – a középkori Buda építészetének homályos körvonalait az új feltárások tükrében, egyelőre még nem mindenütt összefüggő adatokból. Az általa rajzolt kép – a leletanyag hiányosságai folytán – ha szaggatott is, mégis kézzelfoghatóbb ismereteket nyújt a feudalizmus kori város arculatáról, mint bármely korábbi, hasonló tárgyú tanulmány. Az új feltárásoknak ezen részletekbe menő seregszemléje minden további, olyan irányú tudományos munkának az alapjává válik, amely a budavári gótikának az európai gótika stílusáramlataiba való méltó beleillesztését célozza.

Kevéssel utóbb, 1951-ben jelenik meg az első népszerűsítő munka is, Gerő Lászlónak „A budai Vár helyreállítása” című könyve, amely nem annyira szakmai elmélyültségével, mint inkább rövid áttekinthetőségével arat sikert. Ugyanebben az esztendőben lát napvilágot Zakariás G. Sándornak az 1949-ben már elkészült „Budapest műemlékjellegű építményeinek” jegyzéke nyomtatásban, Genthon István „Magyarország műemlékei” című

kézikönyvében. Ebben jelenik meg a budai Vár első, rendszeres műemléki katasztere. A tudományos értékelés és feldolgozás további állomásait Gerevich László „Castrum Budense” és Nagy Emese „Zsigmond király budavári Friss-palotája” című értekezése jelzi 1952-ben, illetve 1955-ben.

Ez alatt a tíz esztendő alatt csupán egyetlen, önálló monográfia születik meg, dr. Csemege Józsefnek „A Budavári Főtemplom középkori építéstörténete” című, 1955-ben napvilágot látott könyve. Több évtizedes, körültekintő kutatás alapján, helyenként már materialista szemlélettel, részletesen tárgyalja ebben mindazokat a stíluskérdéseket — és a formavándorlás folyamatát — amelyek ennek a köztisztelőben álló műemléknek az eredeti maradványaiban jelentkeznek. Rámutat arra, hogy ez az épület a budavári gótika építőművészeti kérdéseinek gyűjtőpontjában állt csaknem kétszázötven esztendeig. Ezalatt maradványaiban egymásra rétegződtek a Budán végighullámozott legfontosabb külföldi iskolabefolyások, stílusáramlatok.

Mindezt olyan behatóan és magas színvonalon tárgyalja, valamint olyan módszerességgel végzi el a stíluskritikai vizsgálatait, amely alkalmas lesz az egész budavári gótika európai stílushatásokban betöltött szerepének teljes tisztázására is. Valószínű, hogy felvetett elvi kérdései közül a Villard de Honnecurt-pentagramm probléma, a jövő ezirányú kutatásainak hasznos, új impulzust fog adni és e könyv ezáltal is hatni fog a jövő művészettörténetisére — az összehasonlító stílusmorfológiai módszerein kívül.

Ugyanebben az esztendőben jelenik meg az első, szerkezeti szempontból kiforrott, budavári műemléki topográfia Horler Miklós–Pogány Frigyes: „Budapest műemlékei” I. kötetében. A könyv mind ez ideig ennek a műfajnak a legreprezentatívabb terméke. Benne több olyan kimagasló értékű bevezető tanulmány lát napvilágot, amelyek közül bármelyik önmagában véve is kerek egésznek alkot. Így elsősorban Gerevich László munkája, amely lelkiismeretes, oknyomozó szövegkritikai módszerrel sorakoztatja fel a várpalotára vonatkozó írott források legfontosabb szöveganyagát.

Salamon Ferenc hasonló kísérlete óta ez az első munka, amely korunk színvonalán álló, kifogástalan tudományos összképet nyújt a nagyszerű gótikus palota rekonstrukciójára. Méltóképpen csatlakozik hozzá Gerő László, Genthon István és Borsos Béla –Pogány Frigyes tanulmánya, valamint Entz Géza–Csemege József közösen készített, szakavatott leírásai.

A Horler Miklós készítette leíró szakaszok⁹⁴ Várnegyeddel foglalkozó részei gondos, egységes és szakszerű összeállításban látnak nyomdafestéket. Topográfiai szemszögből nézve azonban, az egyes műemlékek leírása elé illesztett, történeti adatcsoporthoz csaknem mindenütt hiányoznak a középkori, történeti adatok. A dátumos adatszolgáltatás csak az 1686 utáni időkre korlátozódik. Az író kísérletet sem tesz a feudalizmus kori tulajdonosoknak az épületekkel való azonosítására — ami pedig a feldolgozás akkori állása mellett e munka számára is kínálkozott. Ezt a feladatot egy évszázad óta Budavára minden topográfusa megpróbálta megoldani — legalább azokon a helyeken, ahol a helyrajzi azonosítás bizonyíthatóan kielégítő alapokon áll. Ezért a középkori, de még a hiánytalan telekkönyvi adatokkal alátámasztott újkori telektörténet is kissé elsikkad ebből a műből.

Horler Miklós legfőbb érdeme, hogy a „Buda építészete” című tanulmányt a művészettörténetírás módszerei közül — a hazánkban kellőképpen még sehol sem alkalmazott

— tipológiai módszerrel alakítja ki. Az építészeti alaktannak helyenként egyedülálló példától azonban még nemigen jut el a tulajdonképpeni építészettörténet felépítéséig. Tanulmánya például a középkori építészettörténet legfontosabb kérdéseinek tárgyalásával — iskolasajátságok, bel- és külföldi stíluskapcsolatok, datálás stb. — adósunk marad.

E két kiemelkedő jelentőségű könyv megjelenése után számos, igen értékes művészettörténeti tanulmány⁹⁵ lát napvilágot. Közülük szakmai szempontból, új vizsgálati módszere és szemléletmódja folytán kimagaslik *Gerevich Lászlónak* az 1958-ban megjelenő „Mitteleuropäische Bauhütten und die Spätgotik” című tanulmánya. Viollet le Duc műemléki, profilvizsgálati módszerének modern alkalmazásával olyan új lehetőségeket nyit az összehasonlító stílusmorfológia terén, amelyek egyedül alkalmasak a korunk színvonalán álló új ismeretszerzésre.

Módszeréhez csatlakozik *Czagány István* az 1959-ben megjelenő „A középkori grafikus stílus emlékei a budai Várnegyed területén”, az 1963-ban nyomdafestéket látó „A budavári gótika építészeti tipológiája I.” (Félköríves záradékú ülőfülkék) és az 1964-ben megjelenő „A középkori körtetagos profiltípus emlékei a budai Vár területén” című tanulmányaival.⁹⁶ Megkísérli Gerevich László módszerével alapvetően rendszerezni a várnegyedi gótika faragottkő emlékanyagát, meghatározni a stílusok helyi fejlődésének korszakait — amelynek teljes feldolgozásával napjaink művészettörténetírása mind ez ideig korunk adósa.

Ezalatt 1959-ben kiadásra kerül *dr. Borsos Béla—Sódor Alajos—Zádor Mihály* „Budapest építészettörténete, városképei és műemlékei” című könyve, amely nemcsak kiforrott marxista szemléletével, hanem magas reprezentációs színvonalával is felhívta magára a figyelmet. Emellett azonban foglalkoznunk kell a topográfia-, régészet- és művészettörténetírással azzal a soha nem látott, széles körű, analitikus munkásságával, amelyet a „Budapest Régiségei” könyvsorozat ölel fel. A helyrajzi kutatások terén mindenekelőtt *Janikovich Miklós*,⁹⁷ *Gerő Győző*,⁹⁸ *Zolnay László*⁹⁹ és *Lócsy Erzsébet*¹⁰⁰ résztanulmányait kell megemlítenünk. Ezeknek egy része összefoglaló jellegű munka, nagyobb hányaduk azonban eddigi ismereteink pontosabbá tételét szolgálja.

Az épületrégészeti kutatások rengeteg mozaikszemét *Czagány István*,¹⁰¹ *Seitl Kornél*,¹⁰² *Nagy Emese*,¹⁰³ *Bertalan Vilmosné*,¹⁰⁴ *Gerő Győző*,¹⁰⁵ *Lócsy Erzsébet*,¹⁰⁶ *Feuerné Tóth Rózsa*,¹⁰⁷ *Hollné Gyürky Katalin*¹⁰⁸ és *Horler Ferenc*¹⁰⁹ gyűjtik össze és rögzítik a megfelelő eszközökkel. A részkutatások eredményeinek egyre növekvő tömege mindenesetre tudományos rendszerezést igényel még a művészettörténeti összefoglalás megírása előtt.

Az éremleletek feldolgozását *Huszár Lajos*,¹¹⁰ a kerámia- és cserépedény-anyag feldolgozását *Holl Imre*,¹¹¹ az állatcsontanyag feldolgozását *Bökönyi Sándor*¹¹² tartja kézben. Az írott történeti adatok összegezése és mai szempontból való értelmezése *Kubinyi András*¹¹³ és *Zolnay László*¹¹⁴ feladatává válik. Természetesen ugyanúgy, mint a legutóbbi topográfiai kiadványoknál és könyveknél, ezeknél a résztanulmányoknál sem lehet ma még eldönteni, hogy milyen hatást fognak gyakorolni saját tudományáguk további fejlődésére. Ennek megítéléséhez hiányzik a kellő történelmi távlatunk — ezért értékelésüktől is el kell tekintenünk.

Az analitikus régészeti munkával párhuzamosan a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár

megindítja a Budapest történetére vonatkozó bibliográfia összeállítását. A minden eddiginél szélesebb körű bibliográfiai munka eredményei öt év alatt öt hatalmas regiszter-kötet megjelenéséhez vezetnek. Ezek közül az első 1963-ban lát napvilágot — a II. kötet — amely az 1686–1950 közötti városleírás, városépítés — Budapest egészségügye témákkal foglalkozik. A második 1964-ben kerül a könyvkereskedésekbe — a III. kötet — amely az 1686–1950 közötti gazdasági életéről szóló műveket tartalmazza.

A harmadik 1965-ben jelenik meg — a IV. kötet — amely az 1686–1950 közötti társadalomtörténet publikációit öleli fel. A negyedik 1966-ban lát nyomdafestéket — az V. kötet — amely az 1686–1950 közötti politika és közigazgatás témáival foglalkozó műveket gyűjti egybe. Az ötödik 1967-ben válik társadalmunk közkincsévé — az I. kötet — amely a legrégebbi időktől 1686-ig terjedő általános részben tárgyal minden fővárosunkról megjelent művet. Természetesen ma még nem tudjuk lemérni, hogy e roppant szellemi erőfeszítés milyen mértékben fog hozzásegíteni a középkori Budavára művelődéstörténetének tökéletesebb megismeréséhez?

Ugyanígy azt sem látjuk még, hogy az analitikus, komplex kutatómunka művészet-történeti szintetizálásának első törekvései milyen hatással lesznek a jövő tudományának fejlődésére? Ennek első termékei 1966-ban kerülnek ki a nyomdából. *Balogh Jolánnak* „A művészet Mátyás király udvarában” című hatalmas, kétkötetes életműve elsőnek nyújt maradéktalan összképet a „Budai napkirály” kulturális tevékenységéről. Szövegkötetében a műemléki topográfiaírás módszereit olyan részletekbe menő tökéletességre fejleszti — mondjuk a budai várpalotára vonatkozóan — hogy az túlzás nélkül nevezhető az Országos Műemléki Felügyelőség topográfia-műfaja továbbfejlesztésének. Széles körű látásmódja nem téveszt szem elől egyetlen részletet, sem Buda városára, sem a budai királyi kőfaragó-műhely szobrait, vagy a várpalota festményeire vonatkozóan.

Foglalkozik a budai udvar iparművészeti, társadalomtörténeti emlékeivel, feljegyzéseivel és igen becsesek a történelmi forráskiadványokról közzétett áttekintései is. Képkötetében a Mátyás-kori, budai műtörténeti anyag addig ismeretlen, jellemzőerejű gyűjteményét nyújtja. *Czagány István* „Budavári Palota” monográfiája a nagy múltú épület-tömb újkori és legújabbkori művészettörténeti áttekintését, *Gerevich Lászlónak* „A budai Vár feltárása” című alkotása pedig ugyanannak a feudalizmus kori összefoglalását adja a jelenleg ismert legmagasabb szinten.

Az előbbi könyv tudományos alapossággal összegezi Magyarország legfőbb történelmi, kormányzati székhelyének barokk- és eklektikus képzőművészet történetét. Még bírálója is elismeri, hogy: „részeredményeiben kiváló könyv . . . alapos leírásokat, pontos rekonstrukciókat ad . . . hasznos tudományossággal számol be a bonyolult építéstörténetről . . . rendkívüli alapossággal rendszerezi az építészettörténészek eddigi kutatásainak eredményeit.” Főként azonban azokról a műemléki értékekről számol be, amelyek elvesztek a napjainkban folyó átépítés során.¹¹⁵

Az utóbbi kitűnő monográfia — amely régészeti szempontból tisztázza a feudalizmus kori maradványok sokrétű kérdésszövevényét — joggal nevezhető a budai Várról 1945 óta megjelent könyvek könyvének. Mélyreható, oknyomozó-kritikai eljárása és komplex kutatási módszerének széles körű alkalmazása bizonyosan iskolát fog teremteni a jövőben. Bármiként is alakuljanak a Budavári Palota további kutatásai, e nagy horderejű könyv

adatanyaga sohasem lesz nélkülözhető a későbbiek során, még akkor sem, ha esetleg egyes megállapításai, idővel talán majd korrekcióra szorulnak. Meggyőző és felelősségteljes ismertetései, bizonyításai azonban mindig ki fogják váltani az elismerést korunk tudományos módszereinek megfelelő alkalmazása iránt.

Gerevich László módszeréhez csatlakozik 1968-ban *Czagány Istvánnak* a „Komplex kutatási módszer az építészettörténeti- és helytörténeti tudomány szolgálatában” című értekezése, amely a budavári Hunyadi János út, Dísz tér, Tárnok utca, Szentháromság tér által határolt műemléki telektömb építés-, kutatás- és helyreállítás történetét öleli fel.¹¹⁶ Ebben a budai Vár területén legutóbbi negyedszázad alatt országos viszonylatban is a legmagasabb szintre emelt régészettudományi eljárásnak a lakónegyedre történt alkalmazását mutatjuk be.

Talán nem véletlen, hogy az előbbi három, jelentős szintézis megjelenté után a művészettörténeti kutatómunka ismét a részkérdések rövidebb cikkekben való vizsgálata felé fordul. Elsősorban *G. Aggházy Mária* Lasse (László) d'Ungheriának a Buda és Milánó kapcsolatában 1391 körül mutatkozó szerepét boncoló cikkére gondolunk.¹¹⁷ Ebben friss megfigyeléssel iktat közvetítő láncszemet — a több, mint száz kőfaragó élén dolgozott mester személyében — a prágai Parler-műhely torzfej-faragványainak motívum-vándorlási útjában a magyar és olasz terület közé.

Hasonló, de helyi vonatkozású kutatásokra támaszkodik *Zolnay Lászlónak* a budavári, középkori díszkutatkkal foglalkozó cikke,¹¹⁸ amely a palota déli zártudvarában álló Beatrix-címeres kútból kiindulva vizsgálja e fontos városi funkciójú motívumokat és vízvezetési rendszerüket. Érdekfeszítő módon gyűjti egybe a várbeli főtéri, a vízvezetéke alapján immár 1416–1420 körülre datált, Váralja utcai vízköpő-torzfejes és a Budavári Palota Pallas Athéné szobrával díszített kútjának tudományos feltevéseit, kérdéseit.

Ehhez a vonalhoz csatlakozik *Czagány Istvánnak* a budavári volt Belényi-ház művészettörténeti jelentőségéről 1972-ben, a budavári Grigely-ház műemléki helyreállításának művészettörténeti vonatkozásairól 1974-ben és a budavári volt Berényi–Zichy palota építéstörténetéről, valamint műemléki helyreállításáról ugyanez évben megjelent cikke.¹¹⁹ E három közül az első a várnegyedi, feudalizmus kori egytraktusos, északi eredetű „középmagyar háztípus” előfordulását és továbbélését vizsgálja — az olasz palazzo-típussal szemben — egyetlen gótikus városunk településszerkezetében. Középkori lakóházaink korábbi, tipológiai kialakulásának vizsgálata¹²⁰ ugyanis nem hoz egyértelmű, megnyugtató végeredményt.

Mindezzel párhuzamosan — új szemlélet alapján — kialakul egy kritikai irány is, amely a budavári, korábbi értékőrző és hagyományfenntartó műemlékvédelmet felváltó műemlékbontások időszakának a következménye. Ebben először csak az ellentétes helyreállítási módszerek egyeztetésére¹²¹ irányul a törekvés, majd a pótolhatatlan képzőművészeti veszteségeink bemutatása a cél.¹²² Az építő szándékú bírálat azonban nem talál megértésre — bár a Budavári Palota területén utóbb lefolyó bontások a jogosultságát messzemenően indokolják — végül viszont városszépítési és új területfelhasználási javaslatok¹²³ megszületéséhez vezet. Az utóbbihoz kapcsolódik a két évtizede tartó régészeti és topográfiai vita folytatása is.

Ennek kiszélesedéséhez nagyban hozzájárul *Zolnay Lászlónak* a Táncsics Mihály

utca 9. sz. területén végbemenő ásatása,¹²⁴ amely azonban nem tesz pontot a Budavári Palota eredetének kérdéssorozata után. Új eredményeket és kérdőjeleket vet fel az itt ki-
ásott 13. századi kaputorony maradványainak, egy koraközépkori kapunak, a feltehetően
magna curia regis piacterének, a környező „A”, „B”, „D” épületek falainak, ajtókeretei-
nek, az utca 11. és 13. sz. házai alatt levő gótikus pincerendszernek, egy szépen festett,
indás 13. századi kőívnek és néhány 13–14. századi cserépedénynek kapcsán. Részben
ehhez kapcsolódik és eredményeire épülnek *Holl Imréné Gyürky Katalinnak* a Hess András
téri, volt domonkos kolostor ásatásairól közzétett publikációi,¹²⁵ illetőleg abból Buda-
vára településének kezdetére vonatkozóan tett forradalmi jelentőségű megállapítása.

Ez utóbbi tanulmányok révén már 1969-ben értékes 15. századi nőszobor és egy cí-
meres, Mátyás kori kút közzétételével gyarapítja a budavári, későgótikus képzőművészeti
kultúráról kialakult összképünket. Később 1972-ben pedig — feltöltésrétegben talált
12. századi, ausztriai fehér vonaldíszes edénytöredékek alapján — bebizonyítja a terület
tatárjárás előtti lakottságát. Ezzel megdönti a budai Várnegyed 1241 utáni eredetének
régóta közhellyé vált felfogását és beigazolja a kolostor területén állott első templom,
valamint a hozzá tartozó épületeknek — Némethy Lajos által már 1931-ben, Pfeiffer meg-
állapítása alapján tett feltevését — az 1221–1241 közötti építészről.

Mellette azután olyan értékes részkutatási eredmények látnak napvilágot, mint *Kul-
csár Péternek* egy budai humanista feliratgyűjteményről¹²⁶ készített analitikus vizsgálata.
Ebben élesen világít rá arra, hogy Bonfini Magyar Történetében felhasznált annakidején
egy olyan feliratgyűjteményt is, amelyet még Petrus Apianus és Bartholomaeus Amantius
1534-ben közzétett feliratgyűjteménye sem ismert. *Altmann Julia* előzetes jelentésében¹²⁷
beszámol a budai volt ferences templom leletmentésének anyagáról: két darab 1260–
70-ből származó oszlopfőről, egy hátán oszlopot tartó, későgótikus oroszlán-szobortöre-
dekről és Wemerer Zsigmond 1500-ból származó sírkövéről. *Irásné Melis Katalin* pedig a
budai középkori lábbeli-viselet 13–14. századi leleteiről¹²⁸ nyújt érdekes áttekintést.

Mindezekhez szervesen — időrendi átfedésekkel — kapcsolódik a régészeti kutatásnak
az az anyaga, amely a „Budapest Régiségei” további köteteinek hasábjain lát napvilágot.
Mindenekelőtt *Lócsy Erzsébetnek* a Várnegyed szintviszonyaival, beépítési viszonyaival és
útburkolati kérdéseivel foglalkozó tanulmányára¹²⁹ gondolunk, amelyben az addigi, ide-
vágó feltárások eredményeit próbálja meg összegezni. Nem kisebb fontosságú azonban
Zolnay Lászlónak a budavári középkori zsinagógákról közreadott ismertetése sem,¹³⁰
amely a Táncsics Mihály utca 26. sz. és a 23. sz. kertjében feltárt maradványok bemuta-
tását tűzi ki célul.

Nagy Lajos régi adósságot törleszt a budai városháza építéstörténetének felvázolásá-
val,¹³¹ mert munkája az újkori és legújabbkori adatok maradéktalan összegezése mellett
csupán a középkorra vonatkozó épületrégészeti kutatások eredményeit kénytelen nél-
külözni — elődeinek mulasztása folytán. Régóta várt, fontos anyagból nyújt ízelítőt
Bertalan Vilmosné előzetes jelentése¹³² a gótikus Buda egyik kulcsponti jelentőségű
templomának ásatási anyagára vonatkozóan. Érdekeseke *Zolnay Lászlónak* a feudalizmus
kori temetőkre vonatkozó adatai is, amelyeket leletmentési jelentéseiben¹³³ közöl.

Az épületgépészeti rekonstrukciók során *Czagány István* egy budavári középkori
épülettömb házainak gótikus homlokzatait adja vissza a budavári gótika architektúrájának

vizsgálata során. Először az Uri utca 13. sz. ház,¹³⁴ majd a közismert Tárnok utca 14. sz. épület¹³⁵ homlokzatait szerkeszti vissza az építőművészet tudományos eszközeivel. Munkájának célja a középkori utcaképek homlokzatrendszereinek komplex eszközökkel történő bemutatása. Végül a Tárnok-utca 16. sz. ház kerül sorra már 1984-ben.

Közben minden eddigi kutatási elmélyültséget meghaladó részletességgel, az eredeti források oknyomozó elemzésével folyik Budavára történetének, társadalomtörténetének és helyrajzáinak vizsgálata. Ennek kezdetét kétségtelenül *Kubinyi András* mélyre hatoló módszerű cikksorozata jelzi, amelyből talán elsőnek a „Népmozgalmak Budapesten a feudalizmus korában” nyújt új szemléletű ismeretanyagot még a tudományos szocializmus kutatóinak számára is. Szakmai módszerét azonban igazában a „Buda város pecsét-használatának kialakulását”-val alapozza meg, amely szüntelenül fejlesztve elvezeti őt a „Budapest Történeté”-ben közzétett hatalmas szintéziséig.

Hasonló szemlélet vezeti *Fügedi Eriket* a középkori magyar városprivilegiumok tisztázásánál,¹³⁶ amelyeknek keretében a „Buda fejlődése és a városprivilegiumok” című fejezet csatlakozik az elemző tudományos törekvés roppant erőfeszítéseéhez. Ezek mellé sorakozik fel *Jankovics Miklós* török hódoltság kori tanulmánya és *Nagy István, Bélay Vilmos, Seenger Ervin* valamint *Rózsa Miklós* szakkutatói anyagközlései Budavára újkori történetére vonatkozó adatszolgáltatásaikkal.¹³⁷ Talán nem szükséges hangsúlyoznunk, hogy e széleskörű analízis a tudományág milyen szemléletbővüléséhez vezet.

Ennek az újtípusú, történelmi materialista nézőpontú kutatásnak hosszú útját azután olyan mérföldkövek kísérik, mint *Kubinyi András* a városi rend kialakulásának gazdasági feltételeivel foglalkozó tanulmánya. A szemléletváltás — természetesen — egy ideig kettős vágányon fut, aminek következtében a kérdések egy részének megválaszolása nem egészen azonos módszerrel történik. *Zolnay Lászlónak* az „Opus castri Budensis” című cikke csak továbbvezeti, de nem zárja le a feudalizmus kori Budavári Palota topográfiája körül kialakult, immár tíz éve tartó vitát. *Kumorovitz L. Bernátnak* a budai várkápolnáról és a Szt. Zsigmond prépostságról írt tanulmánya sem képes eldönteni az e kulcsponthoz jelentőségű építmények helyével és építéstörténetével kapcsolatban kialakult nézeteltérést. *Mályusz Elemér* viszont érdekesen összegezi a Budai Farkas Lászlóról ismert adatokat, *Husztai Sándor* ismerteti Georg Schrader 1687-ben készült budai útinaplóját, *Nagy István* pedig II. József reformjának budai kihatásait.¹³⁸

Új témaként jelentkezik 1964-ben a budai Vármúzeumnak a története *Lócsy Erzsébet* és *Kubinyi András* tollából a hetvenöt éves Budapesti Történeti Múzeum jubileuma kapcsán.¹³⁹ Fontos lépéssel és új adatok korszerű értelmezésével viszi tovább korábbi kutatásainak fonalát *Kumorovitz L. Bernát*, Erzsébet anyakirályné építkezéseinek felvázolása során. *Nagy Lajos* pedig kimerítően ismerteti Buda polgárságának 17. századvégi, társadalmi helyzetét. Különleges adatokat közöl *Baraczka István* a budai Nádasdy ház számadásaiból és ennek kapcsán élénk képet rajzol Budavára 1530–1531. évi gazdasági állapotairól.¹⁴⁰

Érdekes megvilágításba helyezi a budai Várra vonatkozó, korábbi ismert adatokat *Kumorovitz L. Bernátnak* a Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdeteivel foglalkozó, átfogó tanulmánya Rogerius „Carmen miserabile”-jének igazolása során. *Kubinyi András* szakszerűen dolgozza fel Budai Kakas János életrajzi adatait és történeti feljegyzé-

seit a korabeli társadalomtörténeti összefüggések ismeretében. *Nagy Lajos* pedig igen gondosan, részletekbe menően rajzolja fel a budai Vár 17. századvégi topográfiáját az 1696. évi „Zaiger” írott adatai alapján, — megteremtve a barokk kori telektörténet alapját.¹⁴¹

Egyes budavári adatokat szervesen épít bele az országos fejlődés összképébe *Kubinyi András*nak a 14–15. századi városfejlődéssel foglalkozó tanulmánya. *Borsos László* meggyőző összefoglalást nyújt a budai házösszeírások történetéről az 1437. évi első és az 1805. évi, utolsónak tekintett összeírások időhatárain belül. Igyekszik eltüntetni azokat a véleménykülönbségeket is, amelyek e témával kapcsolatban Áldásynál és Patakinál felmerültek annakidején. *Nagy Lajos* pedig magas szintű történeti felkészültséggel foglalkozik a Buda visszafoglalását ábrázoló lotharingiai gobelinek kérdéseivel.¹⁴²

Témájánál fogva nyújt igen érdekes budavári adatokat *Zolnay Lászlónak* a középkori magyar szakácsmesterséggel foglalkozó értékes cikke. *Konrádyné Gálos Magda* mélyreható, oknyomozó módszerrel rajzolja fel a budavári volt Fortuna vendégfogadó monografikus történetét, amelynek épületében igényes vendéglátóipari és kereskedelem-történeti múzeum nyer elhelyezést. Ide tartozik — *Kubinyi András* kezdeményezése után — *Czagány Istvánnak* a budavári, volt „Arany Sas” patika — amelynek házában gyógyszerésztörténeti múzeum keletkezik — és a volt „Fekete Sas” patika történetéről készült szakcikkei után a feudalizmus kori budai orvosokkal és gyógyszerészekkel foglalkozó tanulmánya is.¹⁴³

E széleskörű, analitikus kutatások ideje alatt megjelenik néhány népszerűsítő könyv is, amelyek nem annyira tudományos bizonyító módszereikkel, mint inkább a művelődéstörténeti, szaktörténeti és városképi összehatás élvezetes freskóival kívánnak olvasóikra hatni. Időrendben először *Zolnay Lászlónak* az „Ünnep és hétköznap a középkori Budán” című, szindus művelődéstörténeti regénye jelenik meg 1969-ben. Tehetséges írása a gótikus, budai életstílus meggyőző keresztmetszetét nyújtja a kritikai érvelésekbe sokszor már belefáradó olvasóknak. Majd *Gombos Zoltán*: „Budavári kertek” című munkája lát nyomdafestéket, szintén 1969-ben. Ennek írója kevésbé rajzol hiteles képet e különleges szemszögből, mint *Zolnay* a régi Budáról, bár adatszolgáltatása kétségtelenül hiánypótló.¹⁴⁴ Végül a főváros testvérvárosai egyesítésének centenáriuma jelenik meg *Gerő Lászlónak* a „Pest-Buda építészete az egyesítéskor” című könyve 1973-ban, amely néhány publikálatlan régi fénykép kíséretében foglalja össze a korszak budavári kérdéseit.¹⁴⁵

Ilyen előzmények után születik meg a magyar főváros történetének és művészettörténetének nagyarányú, korszerű tudományos szintézise ugyancsak a centenárium alkalmából. A „Budapest története”-nek — amely a harmadik teljességre törekvő könyvsorozat ezen a címen a kapitalizmus kora óta — csak az I. és II. kötete jelenik meg 1973-ban: „Az őskortól az Árpád-kor végéig” és „A későbbi középkor és a török hódoltság ideje.” A minden vonatkozásban szakszerű munka több neves szerző önálló, de mégis kollektív tevékenységeként teremti meg a feudalizmus kori Magyarország fővárosának történettudományos összképét. Elsősorban azt, ami az 1942–1944 között készült, töredékes „Budapest Története”-ből kimarad annakidején.

Tanulmányunk témája szempontjából mindenekelőtt *Györffy Györgynek* „A budai Vár és polgárváros kiépülése” című fejezete¹⁴⁶ érdemel figyelmet. Ebben széles látókörrrel

rendszerezi az időszakra vonatkozó történeti anyagot. A budavári királyi és királynői szálláshelyek kérdésében azonban újabb álláspontot foglal el. Ezáltal a Gerevich László és Zolnay László között két évtizede tartó helyrajzi vita – amelyet Kubinyi András sikerrel egyeztetett – a nyugvópontra jutás helyett tovább gyűrűzik. Hovatovább – egy-két más, vitatható kérdéssel együtt – oda összpontosul, hogy az eddig létrehozott teóriák közül, kiki tetszése szerint válogathat.

Gerevich Lászlónak a „Budapest művészete az Árpád-korban” című fejezete¹⁴⁷ impozáns képet rajzol a korszak műemléki maradványairól. A 13. századvégi datálásai közt azonban szintén akad egy-két vitatható megállapítás, aminek következtében koncepciója ugyanúgy nem dönt véglegesen egyes kultúrtörténeti összefüggések dolgában, mint a fenti történeti szakasz az említett topográfiai kérdésben. Ebben a vonatkozásban azonban a „Budapest művészete a későbbi középkorban a mohácsi vészig” című fejezete kétségtelenül határozottabb karakterű.

A legegységesebb és legmegnyugtatóbb összképet *Kubinyi Andrásnak* „A három város helyrajza a XV–XVI. században”, a „Főváros szűkebb piackörzete” valamint a „Buda és testvérvárosai az 1439-es tanácsválasztási reformig” című fejezetei nyújtják. Ezekben lenyűgöző adatszolgáltatással támasztja alá Budavára feudalizmus kori társadalomtörténetét, gondosan munkálja ki a gótika világának perszónális kapcsolatait. Munkájáról valóban el lehet mondani, hogy sokkal fejlettebb társadalomtudományi eredményeket nyújt, mint amilyeneket a kapitalizmus korának történeti műveiből valaha is nyerni lehetett.

E nagyszabású tudományos szintézis után ismét kisebb terjedelmű, analitikus tanulmányok vizsik tovább a fejlődés fonalát a művészeti és régészeti tudomány területén. 1974-ben jelenik meg *Czagány Istvánnak* „A budavári Berényi–Zichy-palota építéstörténete és műemléki helyreállítása” című cikke,¹⁴⁸ majd 1975-ben „A budavári volt Weixelgärtner ház sorsa, mint művészetszemléleti fejlődésünk fordulópontja”¹⁴⁹ című tanulmánya. Mindkettő a műemléképületek tudományos dokumentálása mellett a helyreállítások mikéntjének szakmai finomságait vizsgálja. Ugyanekkor szintén 1975-ben lát napvilágot *Kosáry Domokos–Nagy Lajos–Bónis György: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig, a Budapest története III. kötete* számos helyén igen értékes megállapításokkal a budai Várra vonatkozóan.¹⁵⁰ 1976-ban lát nyomdafestéket *Czagány Istvánnak* „A Hunyadi-ház tagjainak eredeti arcképei a Budavári Főtemplomban”¹⁵¹ című cikke, amely új felfedezéseket nyújt a már teljesen ismertnek hitt eklektikus neogót épület belsejéből.

Ebben az esztendőben azonban kiemelkedőbb könyvek hívják fel a figyelmet a Budavári Palota területén 1974-ben előkerült gótikus szoborlelet európai jelentőségére. Elsőnek megjelenik *Zolnay László–Szakál Ernő: „A budavári gótikus szoborlelet”*¹⁵² című könyve, amely friss érveléssel, élményszerűen mutatja be a szobortöredékek páratlanul érdekes feltárásának folyamatát. Majd napvilágot lát a budapesti Történeti Múzeum „Budapest Régiségei” 24/3–4. kötete,¹⁵³ benne *Zolnay Lászlónak* „Az 1967–1975. évi budavári ásatásokról s az itt talált gótikus szoborcsoportról”¹⁵⁴ című nagylélekzetű beszámolójával. Ebben a szerző oknyomozó módszerű vizsgálatot vezet végig – több munkatárs bevonásával – a feltárt régészeti anyagon, kiértékeli azt és levonja a belőle fakadó kö-

vetkeztetéseket az egész középkori palota építészeti időrendjére vonatkozóan. Messzebbmenő helyrajzi magyarázatokat és korrekciókat is ad a palota és polgár város feudalizmus kori alakulástörténetére, a korábban kijegecesedett felfogással szemben.

Ezen elsőrendű témakör mellett figyelemre méltó *H. Gyürky Katalinnak* „A domonkosok középkori kolostorának feltárása Budán”¹⁵⁵ című ismertetése, amely áttekintő képet rajzol e szintén jelentős lakónegyedi feltárásról, valamint a „Buda középkori városfalai” című anyagközlése új megfigyeléseiről. Ezt két újabb, analitikus tanulmány követi 1978-ban *Czagány Istvánnak* „A budavári gótika építészeti tipológiája. Csúcsíves záradékú ülőfülkék”¹⁵⁶ című munkája, amely a szerzőnek 1963-ban megkezdett azonos tárgyú (I. Félköríves záradékú ülőfülkék) tanulmánysorozata folytatása. Szervesen kapcsolódik ehhez *Czagány*nak „A budavári gótika tervezéstechnikai rendszerei. Ülőfülkeszerkesztések.”¹⁵⁷ című doktori értekezése első fele, amely Csemegi Józsefnek az 1954. évi, hasonló tárgyú tanulmánya óta első ízben ad új lökést ennek a tudományágnak a fejlődése terén kizárólag helyi vonatkozásban. Ugyanebben az esztendőben kerül a könyvüzletekbe *Vörös Károly–Spira György*: Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig, a Budapest története IV. kötete jó néhány budavári adatával és értékes fényképeivel.^{158/a}

Majd két kis képeskönyv következik időrendben *Gerő Lászlónak* „A budai Várnegyed”^{158/b} és *Perehazy Károlynak* „A Várnegyed”¹⁵⁹ című népszerűsítő munkái, amelyek színes illusztrációs anyagokkal nyújtanak vonzó élményt a budavári lakónegyedről. Mindkettő fölé emelkedik azonban jelentőségben 1979-ben *Sugár Istvánnak* „A budai Vár és ostromai”¹⁶⁰ című részletekbe menő, alapos, gazdag könyve, amely új nézőpontból vizsgálja át a már sokszor ismert történeti eseményeket is. Lelkiismeretes áttekintése hasznos kézikönyvvé avatja ezt a szorgalmas munkát és kétségtelenül új lépcsőfokot jelent az 1950-ben Szentneményi Béla által megkezdett hadiépítészeti szakirodalomban.

Ezután jelenik meg *Gerő Lászlónak* „A helyreállított budai Vár”¹⁶¹ című díszesen kiállított, reprezentatív könyve, amely részben a Budavári Palota erőrendszereének elmaradt tudományos dokumentációját van hivatva pótolni. Kerek összképet rajzol a két évtizedig tartott építészeti helyreállításokról, anélkül, hogy az időközben felmerült tudományos kérdések tisztázására vállalkozna, vagy a vitathatóan helyreállított részletek helyi bizonyítékait felsorakoztatná. Más szemléletű, nagyszabású művelődéstörténeti munka 1982-ből *dr. Zolnay Lászlónak* „Az elátkozott Buda. Buda aranykora”¹⁶² című vastag kötete.

Szerzője széleskörű, magas szintű kultúrszemlélettel rajzolja meg nemcsak a középkori Buda művészettörténeti keresztmetszetét, hanem ennek az összefüggő országos hátterét is a művelődési viszonyok gazdag ismeretében. Helyére igazítja azokat a történeti eseményeket és összefüggéseket, amelyeknek vizsgálatával az „Ünnep- és hétköznapiak a középkori Budán” című könyve megjelenése óta állandóan foglalkozik. Ebbe a határos összképbe illeszti bele a legutóbb feltárt gótikus szoborlelet jelentőségét is és a művelődéstörténeti eszmeáramlatok sokszor szövevényes szálait megnyugtató módon szétbontva rendeli egymás mellé. Ugyanez évben lát napvilágot *dr. Berza László* főszerkesztésében a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest gyűjteményétől a Budapest története képekben 1493–1980. Képkatalógus I. kötete.¹⁶³ E csaknem 32 000 tételből készült hatalmas

regiszterkötet igen sok budavári adatot tartalmaz és a képes források regisztrálásának olyan széleskörű eredményét nyújtja, amely egyedülálló a magyar történelemben.

A rákövetkező esztendőben jelenik meg *dr. Czagány István*: „Budavári gótikus lakóházépítéset”¹⁶⁴ című kandidátusi értekezése, amely analitikus, tipológiai módszerrel rendszerezi a teljes profán gótikus, lakónegyedi anyagot. Formatani és tervezéstechnikai katasztert állít fel a várnegyedi, gótikus emlékanyagról a stílusfejlődés állomásainak pontos megállapítása és megbízható datálása céljára. Igénybe veszi a fellelhető összes külföldi és belföldi analógiák datáló értékét a fejlődés formajelenségei egymásutánjának megállapításához. A zárt emlékanyag szerepének maradéktalan tisztázására törekszik.

1984 júliusában jelenik meg *dr. Berza László* főszerkesztésében a „Budapest története képekben 1493–1980” sorozat 2. kötete.¹⁶⁵ A csaknem 22 000 tételből készült regiszterkötet a két évvel előbb napvilágot látott elődjének méltó folytatása, a legkorszerűbb kivitelben. A „Budapest Régiségei” 26. kötetében, ugyancsak 1984-ben lát napvilágot három, igen értékes tanulmány: *Szakál Ernő*nek a „Abudavári gótikus szoborlelet sérüléseinek és eltemetésének jelképrendszere”, *Marosi Ernő*nek a „Jelképes volt-e a Zsigmond kori budai szobrok pusztulása?” és *Zolnay László*nak az „Előzetes jelentés a budai Vár déli részén végzett 1975–1981. évi feltárásokról” című cikkei. Ezek jól mutatják, hogy milyen irányban gyűrűzik tovább a vizsgálódás a szoborlelet közelebbi datálása és eredetkeresése érdekében. 1985-ben jelenik meg *Dr. Czagány Istvánnak* a „Budavári Mátyás templom” című¹⁶⁶ könyve, amelyben Györffy és Zolnay megfigyelései alapján újszerűen értelmez néhány koraközépkori és későbbi adatot, amelyeknek illetén összefüggései eddig elkerülték a figyelmünket. Ugyanezévben kerül a könyvüzletekbe két könyv: *R. Várkonyi Ágnes*: Budavár visszavívása 1686 és *ifj. Bartha János* Budavár visszavétele. Mindkettő a közelgő évforduló alkalmából jelenik meg nem annyira új adatok mint inkább a régiek új értelmezése alapján.

Végül ugyanezévben jelenik meg *Szakály Ferenc* összeállítása – a képanyagot *Rózsa György* válogatta, a színes rajzokat *Somogyi Győző*, a fényképeket *Gyarmathy László* készítette – a Buda visszafoglalásának emlékezete című nagyarányú hézagpótló munka.¹⁶⁷ Nemcsak új ismeret és forrásanyagával, hanem szakirodalmi módszerével is kiegészíti *Károlyi–Wellmann*-nak fél évszázaddal előbb erről a témáról megjelent hatalmas monográfiáját, s mint ilyen, impozáns lezárását jelenti a negyedik fejezetnek.

* * *

Itt, ahol az eddigi fejlődéstörténet végére értünk, nem tehetünk mást, mint hogy nyitva hagyjuk a hat és fél évszázad idevonatkozó írásműveinek tárgyalását. Mindahhoz, amit eddig elmondtunk a két történetírási ág historiográfiájáról, a jövő fogja a folytatást hozzácsatolni. Kritikai szempontjainkat szintén az utókor fogja felülbírálni, bővíteni, vagy változtatni, hiszen ezek kijelölésére úgyszólván végtelen lehetőség nyílik állandóan fejlődő tudományos életünk keretében.

A megtett több, mint fél évezredes út hatalmas perspektívája felöleli a feudalizmus, kapitalizmus, imperializmus korát, sőt a szocializmus teljes felépítésének korába is beve-

zet. Ilyen távlatokban meglehetősen nehéz olyan egyetemes szempontokat találni, amelyek valamilyen formában az egész tudománytörténet fejlődésén végighúzódnak és a jövő fejlődésére nézve is útmutatóul szolgálhatnak. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy topográfiai vonatkozásban minden generáció újból elvégezte a rendelkezésre álló adatok tudományos felülvizsgálatát. Ennek alapján állította össze a feudalizmus kori Európa egyik kiemelkedő szépségű és fontosságú városának, a gótikus és reneszánsz Budának helyrajzi rekonstrukcióját.

Ugyanezt korunk szemléletével elvégezni, új ismereteink birtokában, a szocialista történeti tudomány fontos feladatai közé tartozik. Mindehhez, az 1945 óta minden vonatkozásában átalakult Magyarország, azelőtt sohasem látott gazdagságú régészeti feltárásai és rohamosan fejlődő művészettörténet-tudománya szolgáltatják a művészeti anyagot. Így nemcsak a Zsigmond és Mátyás király alatt vezető kultúrájú városunk művészetének összképét teremthetjük meg, hanem ki kell vívnunk Buda művészete számára az európai, történeti stílusokban őt megillető helyet is. Erre, ilyen mélységben, a polgári szemléletű művészettörténet-írás virágzása idején aligha lehetett gondolni.

Rövidítések

AAH	Acta Archaeologica Acad. Scient. Hung.
ActaTechn	Acta Technica Acad. Scient. Hung.
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő
ArchKözl	Archaeologiai Közlemények
Bél 1735, 1737	Bél M.: Notitiae. 1735, 1737.
BpMűeml I.	Horler M.—Pogány F.: Budapest Műemlékei I. Budapest, 1955
BpR	Budapest Régiségei
FCD	Fejér G.: Codex Diplomaticus Hungariae. Buda, 1842
HadtörtKözl	Hadtörténeti Közlemények
Hist	História
Lócsy—Kubinyi 1964	Lócsy E.—Kubinyi A.: II. A középkori osztály — Vármúzeum — története, in: Tarjányi S.—Szilágyi J.—Nagy L.—Lócsy E.—Kubinyi A.—Seenger E.: A Budapesti Történeti Múzeum 75 éve. TBM 16 (1964) 22—30.
MagyÉpműv	Magyar Építőművészet
Mlparm	Magyar Iparművészet
MMÉEK	Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye
MMűv	Magyar Művészet
MMűvéd	Magyar Műemlékvédelem. Az Országos Műemléki Felügyelőség Évkönyvei
MonHung	Monumenta Hungarica. Magyar Helikon kiad.
MSzle	Magyar Szemle

MTörtTár	Magyar Történelmi Tár
Műv	Művészet
MűVéd	Műemlékvédelem
MűvÉrt	Művészettörténeti Értesítő
Schwandtner I–II.	J. G. Schwandtner: <i>Scriptores Rerum Hungaricarum veteres ac genuini. I–II. Vindobonae, 1746, 1768</i>
Sz	Századok
TBM	Tanulmányok Budapest Múltjából
Techn	Technika
TérForm	Tér és Forma
TörtTár	Történelmi Tár
TudGyűjt	Tudományos Gyűjtemény
VasUjs	Vasárnapi Ujság

Jegyzetek

1. *Monumenta Vaticana* historiam regni Hungariae illustrantia. Ser. I^a tom.2. 449 és 457–458. Budapest 1881–1909; *Hóman B.*: Magyar pénztörténet 1000–1325. Budapest, 1916. 95.; *Huszár L.*: A budai pénzverés története a középkorban. (Budapest várostört. monogr.) XX. Budapest, 1958. 15., 9. jegyz.; Fra Gentile bíboros 1308–1311-ből származó, olasz nyelvű számadási könyvében, amelyben a veszprémi püspökre és az egyházmegye javadalmaira kivetett adókat részletezi, Budavára mint „Bedoara” szerepel.; *Jankovich M.*: Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. BpR 19 (1959) 66.
2. *Contarini Zakariás* velencei követ jelentése. Akadémiai Kézirattár. Velence I. 1378/79. cs. Classic. lat. Codex CCXCIV. fol. 1/d–2/a. fol 4/a.
3. Az erre vonatkozó források első – bár hiányos – összeállítását *Balogh J.* készítette el a „Mátyás király és a művészet” c. munkája II.-ben, az adattárban (kézirat), 1943-ban.; Ez az igen értékes forrásgyűjtemény csak 1966-ban jelent meg: *Balogh J.*: A budai királyi várpalota rekonstruálása a történeti források alapján. MűvÉrt 1952. 29. és 40, 1. jegyz.; Később a BpMűeml I.-ben jelent meg egy másik – szintén hiányos – forrásjegyzék 305–307.: A budai várpalota irodalma. A forráskiadványok teljes jegyzéke csak Ballagi Aladárnál található meg, munkája viszont csak az 1473–1600 közötti időre terjed ki. *Ballagi A.*: Buda és Pest a világirodalomban. 1473–1711. Budapest, 1925. A soron következő felsorolásnál azonban nemcsak a fenti publikációkból megszerezhető forráskiadványok címeit és a topográfiatörténeti rekonstrukció céljából idézett helyeit adjuk meg. A forráskiadványok más szempont szerint csoportosított jegyzékében is szerepelnek tárgyunkhoz tartozó művek, pl.: *A. F. Gombos*: *Katalogus fontium historiae Hungaricae*. Budapest, 1937–1943. I.–IV. (index) köt. Ezeken kívül az alábbi tanulmányok rész kutatásainak eredmé-

- nyeit használtuk még fel: *Gárdonyi A.*: Buda középkori helyrajza. TBM 4 (1936) 59–60.; *Pataki V.*: A budai Vár középkori helyrajza c. tanulmányának kiadatlan első része. Budapest, 1944. (kézirat) Id. A budai helytörténetírás múltja.; *Genthon I.*: Művészettörténeti áttekintés. BpMűeml I. 105–106.
4. *Kálti Márk*: Képes krónika. Krónika a magyarok tetteiről. (Marci de Kalt: Chronicon pictum. Chronica de gestis hungarorum. Scriptum et compositum ex historiis antiquioribus anno 1358.) MonHung III. 1959. 197–198., 201–202.
 5. *Laurentii de Monacis* veneti Carmen, seu historia de Carlo II. Cognomento parvo rege Hungariae. Velence története függelékeként jelent meg. Laurentii de Monacis Veneti Cretae Cancellari Chronicon de rebus Venetis ab. U. C. ad Annum MCCCCLIV. Venetis MDCCLVIII. 330, 331, 335, 336, 337.; *Toldy F.*: Analecta Monumenta. I. S. d. s. 1. 123, 125, 129, 130, 131.; Ezenkívül még az egyik követjelentése is figyelemre méltó. Diplomáciai emlékek az Anjou-korból. III. Budapest, 1876. 624.; Ugyanebből az időből egy valamivel későbbi, 1389-ből származó, de kevésbé hiteles forrás is tartalmaz topográfiai adatokat: *Chronik über Sigmund König von Ungarn*. H. Cardanus közléséből. Forschungen zur Deutschen Geschichte. Göttingen, 16 (1876) 341.
 6. *Eberhart Windeckes* — Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigismunds. Breslau. Regesten Sigismunds, Forschungen zur deutschen Geschichte. XVIII. 385. Hgg. von *W. L. Altmann*. Berlin, 1893. S. 109, 182.; Idézve más kiadásból: FCD X/V. Budae, 1842. 819–821.; Az Altmann kiadásban Id. még a 13, 173–174, 183–186.
 7. Töredék *Bertrandon de la Brocquière* . . . keleten 1432-ben tett utazása leírásából. 311–312.; *Hatvani M.*: Magyar történeti Emlékek. I. osztály: Okmánytárak. IV. köt. Pest. 1859. 311–312. Toldalék. Mon. Hung. Hist. I. osztály IV. köt.; Lásd még: *Sárváry D.*: Francia útleírások Budáról és Pestről. A Fővárosi Könyvtár Évkönyve. IX. 1939. 159–188.
 8. *Aegidius Carlerius* decanus Cameracensis feljegyzései (Quinta legacio sacri Basiliensis concilii in Albam regalem.) — Monumenta conciliorum generalium seculi decimi quinti. concilium Basiliense. Scriptorum Tomus primus. Vindobonae, 1857, 698–699.
 9. *Ambrosius Camalduliensis* levele Zsigmond királyhoz. — Aeneae Sylvii Piccolominei . . . opera quae extant omnia. Basileae. (1551) 830. (1457-es évszámmal.); *Méhus L.*: Ambrosii Traversarii Latinae Epistolae. Florentiae. 1759. II. 236–238.; FCD X/V. Budae. 1842. 819–821. (1417-es évszámmal.); Traversarira nézve lásd még *Apró I.*: Ambrogio Traversari Magyarországon. 1435–1436. Szeged, 1935. 57. A Szegedi M. kir. Ferenc József Tud. Egyetem Közép- és Újkori Történeti Intézete. 3. sz.
 10. *M. Jimenez de la Espada*: Andancas e viajes de Pedro Tafur por diversas partes del mundo avidos. Madrid, 1874.; *Horváth H.*: Zsigmond és kora. Budapest, 1937. 108., *Kropf Lajos*: Régi utazók Magyarországon. Sz. 1907. 928. kivonatosan ismerteti.
 11. *Enee Siluii Piccolominei* Sensis opera, quae extant omnia. Basileae, 1551. 830.; Az első nyomtatott, korabeli magyar forrásmű a *Chronica Hungarorum Budae*. 1473.

12. Feljegyzí a Daróczy János hóstettét ábrázoló Mátyás-kori freskót a Budavári Palotában, Ernuszt Zsigmond pécsi püspök információja alapján.
13. *Lodovicus Bernardus* levele apjához: La Coronatione della Regina Beatrice consorte di Mathia Coruino Re d'Hungaria seguita l'Anno 1476 Scritta dall' Lodouico Bernardo all'Excellentissimo suo Padre a Venetia. Orsz. Széchenyi Könyvtár. Kéziratár. Fol. Ital. 15. Jankovich Miklós vásárolta 1800-ban Verancsics Antal irataiból: 16. századi másolat.
14. *Peter Eschenloer* feljegyzései: Peter Eschenloer's Geschichten der Stadt Breslau. Hgg. von J. G. Kunisch. II. Breslau. 1828. 346–347.; A boroszlói jegyző Mátyás király 1475. febr. 24-én Boroszlóban kelt levele értelmében, hű szolgálatai elismeréséül bizonyos adományban részesült. (Scriptores Rerum Silesiacarum. XIII. Breslau, 1893. 184.); Boroszló városa a Mátyás esküvőjére utazó követeit 1476-ban utasította, hogy „meister Petir statschreiber” kérésére jegyezzék fel az ünnepség eseményeit. (Uo. 201); Az 1481-ben elhunyt Peter Eschenloer munkája a „Historia Wratislawensis” azonban Boroszló történetét csak 1472-ig tárgyalja (Uo. VII. Breslau, 1872.); Ezenkívül 1476-ból származnak még a pfalzi követ feljegyzései is. *Schwandtner* II. 149–153.; Ugyancsak 1476-ban keletkeztek Albert szász herceg követének, *Heinrich von Milticznek* a feljegyzései. *F. A. von Langenn*: Herzog Albrecht der Beherrzte. Leipzig, 1838. 525–528.; Milticz 1476-ban és 1478-ban járt Mátyás király udvarában. (Beatrix okiratok.) 1914. 33, 37.
15. *Hans Seybolt* von Hochstätten leírása a Codex germanicus 331. jelzésű kéziratában, 73–84. München, Állami könyvtár.; *L. Westenrieder*: Beiträge zur vaterländischen Historie, Geographie, Statistik und Landwirtschaft. III. München, 1790. 120–145.; *Borsa B.*: Reneszánsz kori ünnepségek Budán. TBM 10 (1943) 44–53. Magyar fordítása helyenként téves értelmezéssel.; *Borsa B.*: Ismeretlen egykorú német leírás Mátyás és Beatrix házasságáról. Pécs, 1940. 21–23.; Specimina dissertationum facultatis philosophicae regiae hungaricae universitatis Elisabethinae Quinqueecclesiensis. 188.; Ugyanitt részletes jellemzés Hans Seyboldról és munkásságáról.
16. *Bartolommeo de Maraschi* castelloi püspök levele IV. Sixtus pápához. *St. Katona*: Historia critica regum Hungariae. Tom. IX. Ord. XVI. Budae, 1793. 503–504.
17. *Naldi Naldii Florentini* de Laudibus Augustae Bibliotheca Libri quatuor ad Mathiam Corvinum Pannoniae Regem Serenissimum.; *Ábel J.*: Irodalomtörténeti emlékek. II. Budapest, 1890. 266, 267, 282, 283, 285, 291, 293.; *Csapodi Cs.*: Naldus Naldius hitelességének a kérdése. Magyar Könyvszemle. 1960. 293–302. Eszerint Naldi 1485–1486-ban írhatta művét, valószínűleg Ugolettitől kapott adatok alapján.
18. *Galeottus Martius Narniensis*: De egregie sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae . . . Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Edidit Ladislaus Juhász. Lipsiae, 1934. 14–15.; *Ábel J.*: Analecta. 1880. 271–272: Galeotto művének megírását 1484–1486 közé teszi.
19. *Johannes de Thwroc (Turóczi)*: Chronica Hungarorum. Brunae, 1488. Primum edita in lingua latina. *Thuróczi J.*: Magyar Krónika. Budapest, 1957. (MonHung. I.) Fordította Geréb L., bevezetését írta Kardos T.; *Schwandtner* I. 280, 281–282.

20. *A. Bonfini*: Symposion Trimeron. Basileae, 1572. 189.; *Antonius Bonfinius*: Rerum Hungaricarum Decades Tres . . . Basileae, 1543.; *Antonius de Bonfinis*: Rerum Hungaricarum Dec. III. Lib. III. és Dec. IV. Lib. VII. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Ediderunt I. Fögel et B. Iványi et L. Juhász. Tomus I. és II. Lipsiae, 1936.) Tomus III. 75, 197, 225. Tomus IV. Budapest, 1941. 2, 7, 40, 60, 69, 135, 137, 159, 168. Bonfini ezt a munkáját 1487–1496 között írta, a Budavári Palotára vonatkozó részek azonban már Mátyás király halála után készültek: *Antonius Bonfinis*, Symposion de virginitate et pudicitia coniugali. Edidit S. Apró. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum). Budapest, 1943. 87.; *A. Bonfini* . . . Traduction in Architecturam Antonii Verulini . . . Praefacio . . . ex scriptis ab E. Abel . . . edidit . . . S. Hegedűs, Analecta Nova . . . Budapest, 1903. 56, 57, 425.; További fontos korabeli forrásművek: *Ioannes de Regiomonte*: Tabule directionum profectionum: famosissimi viri Magistri Ioannis Germani de Regiomonte in nativitatibus multum utiles. Königsberg, 1490.; *Hartmannus Schedel*: Registorum huius operis libri cronicarum cum figuris et ymaginibus ab inicio mundi. Nürnberg, 1493. fol. CXXXVIII.–CXXXIX.; II. Ulászló számadáskönyveiben feljegyzések 1494–1495-ből. *J. Chr. Engel*: Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer. I. Halle, 1797. 42, 95, 108.; *Ladislaus Suntheim* feljegyzése 1498–1505 körül. Das Donauthal von Ladislaus Suntheim. Hgg. von Fr. Pfeiffer. Jahrbuch für vaterländische Geschichte. I. Wien, 1861. 296; *Jacobus Philippus Bergomensis*: De plurimis claris sceletisque Mulieribus Opus prope diuinue nouissime congestum. 1497. Előszó.; *Hartmannus Schedel*: Liber cronicarum cum figuris et ymaginibus ab inicio mundi vsque nunc temporis. f. CLVI., CLVII. 1497.
21. *Marczali H.*: Közlemények a párizsi Nemzeti Könyvtárból. MTörtTár XXIII. Budapest, 1877. 107–122; *Dobosy T.*: Pierre Choque, Anna magyar királynő kísérlője. Budapest, 1940. (Az Egyetem francia intézetének kiadványa.) 17–62. (Bretagnei Anna francia királyné heroldja).
22. *Ábel J.*: Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság. Akad. Értekezések a MTA Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből. VIII. Budapest, 1880. 124.; *Conradi Celtis* Protucij, primi in Germania poete coronati, libri Odarum quatuor, cum Epodo, saeculari carmine, diligenter accurate impraessi, hoc primum typo in studioso emolumentum editi. 1513. Argentorati. Diiij. b. de situ Budae.; Említésre méltó további, korabeli források: *Giovanni Dominici*: Trattato della Sanctissima Charita. 1513. Előszó. Ain gross Wunderzaichen das do geschechen ist durch das Creütz, das ain Cardinal hat aussgeben inn dem gantzen Hungerischen Land wid die Turcken. 1514.; *Stephanus Taurinus (Stieröxel)* Olomwcen. Stavromachia, id est Cruciato Seruile Bellum. Od' anno ab orbe redempto post sesqmilliesimum quattodecimo Pannoniam Collimitaneas puincias ualde miserabiliter depopulauerat. In quinque libros summatim digestum. 1514. Fol. III. Budae descriptio. Közölve *J. Chr. Engel*: Monumenta Ungarica, Viennae, 1809. 125–126, 138.; II. Lajos király számadáskönyveiben feljegyzések 1525-ből. II. Lajos király számadási könyve, közli *Fraknói V.*: MTörtTár XXII. Budapest, 1876. 50, 86, 118, 142–143, 147, 148,

- 156, 161, 200, 214, 235.; *Joannes Cuspinianus*: Congressvs Ac Celeberrimi Conventvs Caesaris Max. Et Trivm Regvm Hungariae, Boemiae et Poloniae . . . 1515. Der namhaftigen kay. Ma. vnd dreyer Kunigen zu Hungern Beham vnd Poln zamenkumung vnd versamlung . . . 1515.
23. *Ludovici Tuberonis* Dalmatae, Abbatis Commentariorum de rebus suo tempore . . . gestis Libri XI. Közölve: *Schwandtner* II. 137.; *Lucovici Cervarii Tuberonis* . . . Commentaria Suorum Temporum. Tomus primus Rhacusii, 1784. 64, 137–138. Az első kiadása 1590-ből; Számottevő korabeli forrásmű: *Callimachus Philippus*: P. Callimachi Germinianensis, Historia de rege Vladislao, seu Clade Varnensi. 1519.
24. *Hieronymio da Zara* levele a velencei dogehoz, melyben leírja Buda kifosztását. MTA Tört. Bizottsága. Velencei oklevélmásolatok. 6. sz. doboz.; *Óváry L.*: A MTA Tört. Bizottságának oklevélmásolatai. II. Budapest, 1890. 10. sz. Magy. Tud. Akad. kéziratár IV. csomó. Velencei követjelentés; Ezenkívül *Kemálpaszáde* (+1534) leírása Mohácsname c. munkájában 1526–1534 között. Török történetírók. I. Ford. Thury József. Budapest, 1893. 260. Török–magyarkori történelmi emlékek. II. oszt.; Azután német jelentés Buda 1529. szept. 8-i ostromáról (Vermergkt wie und wann sich die Ofen belegerung der stat und schloss angefangen, auch die erobringung desselben zuertragen und verlossen hat.) Bécs, Staatsarchiv. Ungarn. Allgemeine Akten. 12. csomó.; Magyar fordításban közölve: *Iványi B.*: Buda és Pest sorsdöntő évei. TBM 9 (1941) 40.; *Francesco della Valle* feljegyzése 1535 körül. *Nagy I.*: Gritti Alajost illető emlékiratok. MTörtTár III. 1857. 28.
25. *Casparis Ursini Velii*: De bello Pannonico. Libri decem. Studio et opera A. Fr. Kollarii, Vindobonae, 1762. 15–16, 167.
26. *Gévay A.*: Legatio Ioannis Hoberdanacz et Sigismundi Weichselberger ad Suleimanum . . . 1528. Bécs, 1837. Német jelentés Buda 1929. szept. 8-i ostromáról, szept. 10. körül. Bécs, Staatsarchiv. Ungarn. Allgemeine Akten. 12. csomó.
27. *Nicolaus Olahus*: Hungaria – Athila. Ediderunt C. Eperjessy et L. Juhász. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum.) Budapest, 1938. 8–10.; *Antonio Mazza* leírása Buda 1541. évi erődítményeiről. Linz.; *Nyáry A.*: Buda 1541. évi bevételéről Mazza Antal egykorú jelentése. MagyTörtTár. XX. 1875. 226–228, 233.; Fontos korabeli forrásmű: *Sebastianus Munsterus*: Mappa Europae . . . Frankfurt, 1537.; *Michael Wrantius*: Epithalamion Serenissimi Ioannis Hvgariae Regis Et Isabellae Reginae, Per Michaellem Wrantium Dalmatam. M. D. XXXIX.
28. *Szerémi György*: Magyarország romlásáról. (MonHung V.) Budapest, 1961. 31, 61, 74, 80, 104, 105, 192–193, 195, 209, 211, 212, 226, 230, 231, 242–243, 255, 256, 259, 260, 262.; *Szerémi György* Emlékirata Magyarország romlásáról (Epistola de perditione regni Hungarorum) 1484–1543. Közli *Wenzel G.*: Monumenta Hungariae Historica. II. oszt. I. köt. Pest, 1857. 28–340.; Javítása: *Szádeczky L.*: Szerémi emlékiratai kiadásának hiányai. Budapest, 1892. (Akad. Érték. a tört. tudományok köréből. XV. 1891–1893.)

29. *Ioachim Vadianus*: Epitome Trium Terrae Partium, Asiae, Africae et Europae . . . Per Ioachim Vadianum Tiguri . . . Anno 1548. 34. Közli *Ballagi A.*: Buda és Pest a világirodalomban. Budapest, 1925. 569.; További korabeli forrásmű: *Veit Traut*: Türkischer Kayser Ankunfft, Krieg und Sieg . . . Augsburg, 1543.
30. *Wernherus Georgius*: De admirandis Hungariae aquis Hypomnemàtion. 1551. Viennae: Aquila, Egidius. Közölve: *Jacobus Bongarsius*: Rerum Hungaricarum Scriptores varii. Frankfurt. 1600. 595–597.; További korabeli forrásművek: *Sebastianus Munsterus*: Cosmographiae universalis Lib. VI. Basileae, 1550.; *Paolo Giovio*: Historiarum sui temporis. Firenze, 1550. Tomus primus.; *Jovius Paulus*: Elogia virorum bellica virtute illustrium. Florentiae, 1551. 159.; *Pauli Jovii*: Novocomensis Episcopi Nucerini Historiarum Sui Temporis Tomus Secundus. Florentiae, 1552. 360, 364, 368.
31. *Hans Dernschwam*: Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553–1555). München–Laipzig, 1923. 270, 272–273. (Studien zur Fugger-Geschichte. Heft. VII.)
32. *Ogier Ghiselin*: Vier Briefe aus der Türkei. *Busbequis Augerius Gislenius*: Itinera Constantinopolitanum . . Antwerpen, 1581. 21–23. Legationis Turcicae Epistolae quatuor . . . 1589.; Korabeli forrásművek: *Petrus Ranzanus*: Epitome Rerum Ungaricarum. Bécs, 1558.; *Szekel Estván*: Chronica ez vilagnac Yeles dolgairól. Krakkó, 1559.; *Hassenstein a Lobkowitz Bohuslaus báró*: Viri incomparabilis, ac DD. Bohuslai Hassensteynii Lvcvbrationes Oratoriae, quarum indicem versa indicabit pagella. His additae Svnt Collecta Per Thoman Mitem diuersorum elogia D. Bohuslai vitam concernentia . . . 1563.; *Sigmund Herberstein*: . . . Yetzo weittere vnnd bestandige Beschnutzung der vnrecht beschuldigten. 1564.
33. *Dsælzáde Musztafa leírása*. Közölve Thury J.: Török történetírók. II. Budapest, 1896. 168–169. old. Török–magyarkori történelmi emlékek. II. oszt.; A Budára vonatkozó török szöveg kiadva: *J. von Karabacek*: Zur orientalischen Altertums-Kunde. IV. Muhammedanische Kunststudien. Wien, 1913. S. 92. (Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Phil. Hist. Klasse. 172. Bd. I. Abh.) Magyar fordítását dr. Fekete Lajos készítette el.
34. Itinerario di *Marc'Antonio Pigafetta*, gentil' huomo vicentino. Londra, 1585. Starine XXII. 70. Zagreb, 1890.; *F. Banfi*: Szemelvények Pigafetta Marcantonio Itinerariojából. Budavára leírása. HadtörtKözl 37 (1936) 71–72, 66–67.
35. *M. Franciscus Omichius*: Beschreibung Einer Legation vnd Reise von Wien aus Ostereich auff Constantinopel Durch den . . . Herrn David Vngnadn . . . anno 72 verrichtet . . . Güstrow, 1582. Den 2. May. B. 4b.–C. ia.; Korabeli forrásművek: *Martius Galeotus*: Libellus Elegans . . . Bécs, 1563.; *Domenico Mellini*: Vita di Filippo Scolari . . . Firenze, 1570.; *Antonius Bonfinius*: Symposion Trimeron . . . Basel, 1572. *Georgius Braun–Franciscus Hogenbergius*: Civitates Orbis Terrarum Liber Primus. 1573.
36. *Stephan Gerlach*: Tagebuch an die ottomanische Pforte abgefertigten Gesandschafft. Herfür gegeben durch Seinen Enckel Samuelem Gerlachium. Frankfurt am Main, 1674. 12.

37. *Verancsics Antal*: Memoria Rerum quae in Hungaria a nato rege Ludovico ultimo acciderunt qui fuit ultimi Ladislai filius. *Szalay L.*: Verancsics Antal összes munkái. II. Pest, 1857. 46, 62. (Magy. Tört. Eml. II. o. Irók. Kiadták Szalay L. és Wenzel G. 1854–1875.); Kisebb jelentőségű korabeli magyar források: *Bornemissza Péter*: Első része az Evangéliumokból és az Epistolákból való tanulságoknak . . . Koelt Sempsteről. 1573.; *Tinódi Sebestyén*: Históriás Enec Budánac el foglalásáról. 1574.
38. *Heltai Gáspár*: Chronica. Kolozsvár. 1575. 168–169. Újra kiadta Toldy F.: Tizenhatodik századbeli magyar történetírók. Pest, 1854. 270, 509–512 hasáb. (Ujabb Nemzeti Könyvtár. III. „Magyar Századok” című sorozat. Szerk.: Tolnay G.); *Heltai Gáspár*: Magyar Krónika. Bevezette Varjas B. Budapest, (1943).; Továbbá: *Ioannes Dubravius*: Olmuzensis Episcopi Historia Boiémica. A. Cl. V. Thoma Iordano Medico nouis Genealogiarum, Episcoporum, Regum, Ducum Catalogis, necessariis quinetiam Annotationibus sic ornata, illustrata nunc demum edita dici possit . . . Basileae, 1575.
39. *Salamon Sweigger*: Beschreibung der Reise von Tübingen bis gegen Konstantinopel. (Sitzendorf követségében); *Salamon Schweigger*: Neue Herausgegebene Reissbeschreibung nach Constantinopel und Jerusalem. Nürnberg, 1665. 21–22.; *Sigismondo di Cavalli*: Velencei követjelentései 1578-ból. *Kárpáthy-Kravjánszky M.*: Rudolf uralkodásának első tíz éve. Budapest, 1933. 137–139.; *Joannes Michael Brutus* leírása 1580 körül. Ioannis Michaelis Bruti Ungaricarum Rerum Libri. Brutus János Mihály Magyar Históriája. Közli Toldy F.: II. Pest, 1867. 244, 246.; III. Pest, 1876. 88–89. Monumenta Hungariae Historica II. oszt. XIII.–XIV. köt.; Ezenkívül fontos forrásmű még: Neue Zeytung auss Hungeren von Ofen vnd Pesst, geschechen im 1578; Jahr. Zürich. Városi könyvtár.; *Petrus Ransanus*: Epitome Rerum Hungaricarum, Velut Per Indices descripta, auctore Petro Ransano, apud Mathiam Regem, olim Regis Neapolitani, triennium legato. 1579.
40. *Hans Lewnklaw–Melchior Besolt*: Neuwe Chronica Tuerkischer Nation . . . Frankfurt a. M, 1595. 519–520.; *Melchior Besolt*: Des Herrn von Liechtenstein Reise auf Constantinopel; Korabeli forrásművek: *Daniel Speckle*: Architectura von Vestungen. Strassburg, 1589, 1599.; Calepinus szállóigéje: *Ambrosius Calepinus* magyar szótára 1585-ből, kiadta Melich János. Budapest, 1902. (Calepinus-féle itáliai példaszó)
41. Beschreibung der Reisen des *Reinhold Lubenau*. Herausgegeben von W. Sahm. I. Teil. Königsberg, 1912. I. 80–81, 84–85. (Mitteilungen aus der Stadtbibliothek zu Königsberg. i. Pr. Bd. IV.)
42. Des Freyherrn von *Wratislaw* merkwürdige Gesandtschaftreise von Wien nach Constantinopel (1591). Leipzig, 1787. 19–21, 39, 40, 41, 42 és 30.; *Szamota I.*: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten. 1891. 199. *Vencel Wratislaw*: Merkwürdige Gesandtschaftreise von Wien nach Constantinopel. (Krekwitz követs.)
43. *Wenzel W. von Mitrowitz* leírása 1591-ből. A cseh nyelvű kézirat 1599-ből, első kiadása 1777-ből. Új kiadása: *Prihody Václava Vratislava 2 Mitrovic*. Praha, 1906. 10.; Ezenkívül: *Musztafa ibn Ahmed Ali* leírása 1599 előttről. A török szöveg közzölve *J. von Karabacek*: Zur orientalischen Altertumskunde. IV. Muhammedanische

- Kunststudien. Wien, 1913. 93. (Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Phil. Hist. Klasse. 172. Bd. I. Abh.) Magyar fordítása dr. Fekete Lajos egyetemi tanártól.; *Wilhelm Dillich* leírása 1600-ból. *W. Dillich*: Ungarische Chronica. Cassel, 1600. 14–15.; *Mathias Quadus*: leírása 1600-ból. *M., Quadus*: Liber aliquot itinerum ex Augusta Vindelicorum egredientium. I. Urselis, 1602. 16.
44. *Johannes Bocatius*: De legatione sua ad Stephanum Bocskay. Kiadta *Bél Mátyás*: Notitia Hungariae. III. és Adparatus ad Historiam Hungariae. Posonii, 1755. I. 332–334.
45. *Szamosközy István*: Erdély története. (MonHung VII.) Budapest, 1963. (Ford.: Borzsák I.–Sinkovics I.) 119. Szamosközy István feljegyzései 1578 utánról.; *Veress E.*: Müsztafa budai basa álma s a nagy lőpor robbanás. Történelmi Tár 1896. 741–742. 17. század eleje.; Szamosközy István feljegyzései 1600–1603 körül. Szamosközy István Történeti Maradványai. II. 1598–1599. 182–184. (Monumenta Hungariae Historica II. oszt. XXVII.) Budapest, 1876.
46. *Johann Wilden*: Neue Reisebeschreibung eines gefangenen Christen durch Johann Wilden Bürgern in Nürnberg. Nürnberg, 1623. 21.; Korabeli forrásművek még: *Palatich György*: Igen Szep Enek Es Kenyerges, Mellyet egy iambor Vitez ember szerzet rabsagaban, Kinek neuet meg talalod az vers feyekben. 1600.; *Hieronymus Aug. Ortelius*: Chronologia oder Historische beschreibung aller Kriegsempörungen und belagerungen der Statt und Vestungen . . . Nürnberg, 1603.; *Maximilian Brabdstetter* leírása 1608-ból. Kéziratot itinerarium gróf Khuen-Héderváry Károly tulajdonában. Részleteket közöl belőle *Lux Kálmán*: A budai várpalota Mátyás király korában. Budapest, 1920. 78.
47. *Adam Wenner*: Türkische Reisebuch. (Czernin követségéről); *Adam Wenner von Crailsheim*: Ein ganzt new Reysebuch von Prag auss biss gen Constantinopel. Nürnberg, 1622. 12, 18, 19, 20.; Ezenkívül *Louis Des Hayes kísérfőjének* leírása 1621-ből. Voyage de Levant fait par le commandement du Roy en l'année 1621. par Le Sr. D. C. Paris, 1624. 41.
48. *Istvánffy Miklós*: A magyarok történetéből. (MonHung VI.) Budapest, 1962. 52, 125, 144, 146, 161–162, 164, 165, 472–473. Istvánffy Miklós feljegyzései 1608 előtt.; Nicolai Istvánfi Pannoni Historiarum de Rebus Ungaricis Libri XXXIV. Coloniae Agrippinae, 1622. 232–233, 239.; Istvánffy 1576-ban járt Budán.
49. *Salamon Ferenc*: Két magyar diplomata a XVII. században. Pest, 1867.; Ezenkívül: *Mehmed Chalife* feljegyzései 1650–1665 között. Magyar fordításban közölve *Fekete L.*: Mehmed Chalife „Tárich”-ja az 1625–1664. évek eseményeiről. HadtörtKözl 1925. 410.; A 17. században élt *Vüdsudi Mehmed* Ibnu-l-Abdul-Azisz versének filológiai fordítása Mészáros Gyulától. Sz 1908.; *Christian von Wallsdorf* feljegyzése 1660-ból. Tuerkischer Landstuertzer oder Neue Beschreibung der Fuernehmsten Türkischen Städte und Vestungen durch Ungarn . . . 1664. S. 1., 3.
50. *Fekete L.*: Behrárn Dimiski leírása Magyarországról. HadtörtKözl 31 (1930) évf. 1. skk. Buda leírása: 134.; Korabeli forrásművek: *Martin Zeiller*: Neue Beschreibung des Königreichs Ungarn . . . Ulm, 1646. 199, 200, 202, 203, 204, 206, 207, 208,

- 209, 216, 223.; *Martin Zeiller—Johann Beza*: Neue Beschreibung des Königreichs Ungarn . . . Leipzig. Kirchner christ. 1664. 166. Bonfinitől vett adatokat ismétel meg. Ungarisches Städt-Büchlein. Nürnberg, 1684. 106.; *G., Krekwitz*: Totius regni Hungariae . . . accurata descriptio. Franckfurt und Nürnberg, 1685. 541.; Der geschwinde Courier von der Hauptfestung Ofen in Nieder-Ungarn . . . Leipzig, 1686.; *S. Bizzeri*: Notizia particolare . . . Bologna, 1687. 156.; *M., Zeiler—A., Stübel*: Hungaria oder Neu-Vollständige Beschreibung des gantzen Königreichs Ungarn. Frankfurt—Leipzig, 1690. 687.
51. *Karácson Imre*: Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660—1664. Budapest, 1904. Akad. kiadó. „Török—magyarkori történelmi emlékek.” II. oszt. Török történetírók. III. köt. 239—242, 244.; *Evlia Cselebi*: Siyahat-náme (Utazások könyve). Konstantinápoly, 1897. Sajtó alá rendezte Ahmed Dzsevdet. A középső vár leírásából: 239.
 52. *Hermann Egyed*: Budáról Belgrádba 1663-ban. Tolna vármegye múltjából. 7. sz. Pécs, 1943. 33.; *Heinrich Ottendorf* képes útleírása 1663-ból. 83—84.
 53. *Auer János Ferdinánd* naplója 1664. Közzéteszi *Lukinich I.*: Magyarország török-kori történetének forrásai. I. Magy. Tört. Társ. Budapest, 1923. 120, 147, 148—150.; Korabeli forrásművek: *Christian Wallsdorf* von Neue Reisebeschreibung durch Ungarn Tracien und Egypten. H. n., 1664. 2—3.; *Christian Minsich*: Neue und kurtze Beschreibung des Königreichs Ungarns. Nürnberg, 1664. 247, 251.
 54. *Paulus Tafferner*: Caesarea legatio, quam suscepit perfecitque Walterus S.R.S. Comes de Leslie. Viennae, 1672. 174.; *P. Paul Tafernern* Keiserliche Botschaft an die Ottomanische Pforte . . . (Ford.: B.Z.v.W.) H. n., 1672. (W. Lesslie) 32, 34, 320, 336, 337, 338, 340.
 55. *Hammer*: Geschichte des Osmanischen Reiches, II. kiadás. III. 582. (Lambecius Lipót udvari könyvtáros jelentése Mátyás király könyvtárának megtekintése végett tett budai útjáról.); *Petrus Lambecius* feljegyzései 1666-ból. *P., Lambecius*: Commentatiorum de augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi Lib. IV. Vindobonae, 1669. 991—993. Lib. II. Cap. IX. De itinere Budensi. Közölve *Bél M.* Notitia Hungariae Novae. III. Vindobonae, 1737. 367—368.; Ezenkívül: *Jelentés az 1669. évi július 20-i budai tűzvészről*. Olasz fordításban: Vera e spaventosa relatione dell'incendio successo nella citta di Buda. Ronciglione, 1669. Bukarest, a Tört. Int. Könyvtára. (A., *Dumitrescu*: Deux hungarica inconnus. Magyar Könyvszemle 1961. 469.) Az eredeti jelentés Bécsben van.
 56. Relations de plusieurs voyages faits en Hongrie . . . Paris, 1674. *Edward Brown*: A Brief account of some travels in Hungaria . . . London, 1673. 33. Német kiadása: Nürnberg, 1686. 93.; *Hans Jacob Amman* leírása 1678-ból. *H. J., Amman*: Reiss in das Gelobte Land. Zürich, 1678. 8.; Korabeli forrásmű: *Sigmund von Birken*: Der Donaustrand. Nürnberg, 1674. 64—66. Képe a 64. után.
 57. *Giovanni Benaglia*: Relatione del viaggio fatto a Constantinopoli ecc. Roma, 1684. 23.; Korabeli forrásmű: *Giovanni Battista Chiarello*: Historia degli avvenimenti dell'armi imperiali contro a Ribelli et Otomani, successi negli armi 1683, 1685, 1686. Velence, 1687.

58. *Marsigli Alajos Ferdinánd* gróf Memorialéja és török térképei. BpR 9 (1906) 103; *Conte Luigi Fernando Marsigli*: Sullo stato militare dell'Impero Otomano. Haga, 1736.; Discorso intorno alla Libreria famosa di Buda. Közölve: *A. de Hevessy*: La Bibliothèque du roi Matthias Corvin. Paris, 1923. 56.; Korabeli forrásmű: *Bubics Zsigmond*: Cornaro Frigyes velencei követ jelentései Budavárának 1686-ban történt ostromáról és visszavételéről. Budapest, 1891.
59. *Simpliciano Bizzeri*: Notizia particolare . . . Bologna, 1687. 156.; *S. Bizzeri*: La sagra lega contro la potenza otomana. Milano, 1690. 181. Indice p. a. 2.; További korabeli forrásmű: *Han Pál Konrád*: Alt und Neu Pannonia. 1686.
60. *Jacobus Tollius*: Epistolae itinerariae. II. ed. Amsteledami, 1714. 198. Hilma, 1700.; *Andreas Pixner* leírása 1693-ból. *Andreae Pixneri Cibiniensis Transylvani apodemia ex Transylvania per Pannoniam . . . suscepta. Wittembergae, 1694. 66.*; *Kropf L.*: Chisull utazása hazánkban 1702-ben. Sz 37 (1903) 639. *Edmund Chisull* leírása 1702-ből; *Chisull E.*: Travels in Turkey and back to England. London, 1747. 109–111; *A bécsi Haditanács* 1714. évi, dec. 12-i értesítése a budai vár parancsnokának a budai palota lebontására vonatkozó császári rendeletről. Közölve: *Bánrév Gy.*: A budai királyi palota újjáépítése III. Károly alatt. TBM 1 (1932) 6.
61. *Simon Clements* feljegyzései 1715-ből. *Simon Clements*: A Journal of my Travails into Lower Hungary, Sclavonia, Croatia, Friuli, Carniola and Styria in Ye Year. 1715. fol. 13.b. (London, British Museum. Egerton gyűjt. Ms. 2167.) Kivonat magyar fordítása: *Kropf L.*: Clements Simon utazása hazánkban 1715-ben. TörtSzle 1921. 121–123.
62. Letters of the Lady *Montaguy Wortley*, written during her travels. Paris, 1799. 1717. jan. 30. Pétervárad.; *Szamota I.*: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. 1891. 450. Bevezető: 290. Magyar fordítása.
63. *Gerevich L.*: A budai várpalota története 1541-ig. BpMűeml I. 259–288.; *Gerevich L.*: A budai Vár feltárása – doktori disszertáció. MTA Könyvtára: kézirattár 2235. sz. 1–675.; *Gerevich L.*: A budai Vár feltárása. Budapest, 1966.
64. *Samuel Timon*: Celebriorum Hungariae Urbium et Oppidorum Topographia. II. Tyrnaviae, 1702. 2–3.; *S. Timon*: Novae Sinopseos Chronologicae. P. II.; *Bombardi Michael*: Topographia Magni Regni Hungariae. Viennae, 1718. 48. Második kiadás: Viennae, 1750. 199, 221–222.; *M. Bél*: Adparatus ad historiam Hungariae. Pozsony, 1735. *M. Bél*: Notitia Hungariae Novae Historici geographico . . . Bécs, 1737. III. 190–191, 223–228.; További korabeli forrásművek *Gabriele Szerdahelyi*: Celebriorum Hungariae urbium et oppidorum chorographia . . . Kassa, 1722. 102–106.; *Johann Georg Keyssler*: Neueste Reise. (1723) Hannover, 1741. II. 1029.; *Joan Szegedi*: Cerographia Hungariae . . . Tyrnaviae: Academia. 1734.
65. *Zoltán J.*: A barokk Pest-Buda élete. Budapest, 1963. 253. A Főv. Szabó Ervin könyvt. kiad.; Fontos korabeli forrásművek még: *Acta Jesuitica Bud.*: Orsz. Lvt., *Historia Collegii Bud.* S. J. és *Historia Collegii Szécséniani Clericorum Budae fundati et Convictus pro educanda saeculari Juventute ibidem constituti.* Ab anno 1687-usque 1714.; *Széchenyi Könyvtár: Historia Societatis Jesu Budae.* Kézirat.

Fol. lat. 3440.; *Simpertus*: Diarium oder ausfuerliche curiose Reiss-Beschreibung von Wien nach Constantinopel und von der wieder zurück in Teutschland . . . dess . . . Wolfgang, Grafens zu oettingen . . . als . . . Gross-Botschafter den 20. Octob. An 1701. den 1701. den 29. Jan . . . vollendet. Beschrieben von . . . Augspurg bey Georg Schlueter Buehl. 1701. 359.

66. *Schier Xistus*: Dissertatio de regiae Budensis bibliothecae Mathiae Corvinu ortu, lapsu, interitu et reliquiis. Vindobonae, 1766. 5–10.; Schier tévedéseire vonatkozóan lásd *Clauderné Vladár M.*: A Várszínház története. TBM 10 (1943) 163–164.; *Schier Xistus*: Buda sacra sub priscis regibus. Viennae, 1774. p. 84–90.; További korabeli forrásművek: *Pococke Richard*: A description of the East and some other Countries. Vol. II. Part. II. London, 1745. II. köt., II. rész. 248. Német kiadása: Beschreibung des Morgenlandes und einiger anderer Laender. Erlangen, III. Theil. 1755. 365.; *Schwandtner* II. 144, 282. *Johann Georg Schwandtner*: Scriptorum . . . Regis Vngariae Matthiae nuptiae, et coronatio Reginae . . . a Palatini Comitum Legato diligenter descripta . . . 519–527.; *Karl Gottfried Windisch*: Politisch geographisch und historische Beschreibung des Königreichs Ungarn. Pressburg: Löwe. 1772.; *Stephanus Schönwisner*: De rudibus Laconici Caldariiue Romani et . . . aliis monumentis in silo Budensi . . . repertis. Buda: Egypt. nyom. 1778.; *Karl Gottfried Windisch*: Geographiae des Königreichs Ungarn. 1–2. Th. Pressburg: Löwe. 1780.; *Bernouilli Johann*: Sammlung kurzer Reisebeschreibung . . . (Gottfried von Rotenstein). Berlin, 1783. IX. 248.; *Johann Hermann Dielhelm*: Antiquarius des. Donaustroms . . . Frankfurt, 1785. 600, 601–604, 606.; *J. M., Korabinsky*: Geographisch-Historisches und Produktenlexikon von Ungarn. Pressburg, 1786. 490.
67. Megjelent: I. 286–327, 328, 330, 332, 333.; További korabeli források: Magyar Kurir, 1787: 145, 396. 1790: 553 és 1480. után 1, 3, 6. Buda Vára 's Városának leírása. In: Minden gyűjtemény II. negyed. Komárom, 1789. 291, 292, 294, 297.; Hadi és más nevezetes történetek. II. szakasz. Bécs, 1790. 289, 319, 320, 336, 337. skk.; *Yrumberry Charles Marie* comte de Salaberry: Uoyage a Constantinople en Italie et aux îles de l'Archipel par l'Allemagne et la Hongrie. Paris, Maradan. 1799. 331.
68. Korabeli forrásművek: *Domenico Sestini*: Viaggio curioso-scientifico-antiquario. (1780) Firenze, 1815. 151–152.; *Dániel Kmeth*: A „Tsillag-vizsgálat” Szerzeménye Budán. TudGyűjt 6 (1817) 139–141.; *Mednyánszky*: Iter Budense (1604). Archiv für Geographie, Historiae, Staats- und Kriegskunst. 10 (1819) 178–179.; *H. A.*: Rövid Értekezés egy hídvárról . . . TudGyűjt 3 (1820) 19.; *F. Schams*: 1821: 10, 12, 50–51, 152. 1822: 21, 25, 68, 80, 102, 103, 159–161, 186–224, 282–290, 353, 410.
69. Ezenkívül: Magyar szorgalom és mesterségek történeti rajzolatja Corvin Mátyás alatt. In: Honművész, 1833. 116–118.; Budai Várkastély. In: Hasznos mulatságok. Pest, 1837. II. 49–51.
70. *Lócsy-Kubinyi* 1964. 29.; *Pothratzky J.*: A' Budai Palotáról. TudGyűjt 12 (1826) 74–87.; *J[ankovich M]* Budai Várban talált régi gazdag sírbóltról és benne hihetőleg

- helyheztesztett Katalin királyné Podiebrad leánya teteméről. TudGyűjt. 9 (1827) II. köt. 42–61.; *Franz Tschischka*: Kunst und Alterthum in dem österreichischen Kaiserstaate. Bécs, 1836. 278.; *Graf Johann Mailáth*: Ofen und das Königsschloss. In: Pester Tageblatt. 1839. 1119–1122, 1127–1129.; *Pittoresker Souvenir an die Schönsten der Donau in Ungarn von Theben bis Golumbacz . . .* R. Alt., Thomas Ender u. C. Klette. Pest, 1842.; *Jászay P.*: A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. Pest, 1846. 17.; *Eötvös J.*: Magyarország 1514-ben. Pest, 1847. 7–8, 58–62, 78–80.; *Vahot I.*: Budavár Mátyás király idejében. In: Magyarország képekben. Szerk. Kubinyi F.–Vahot I. I. Pest, 1853. 22–23.
71. *Haeuffler*: 10–11, 19, 21, 26, 27, 50, 51, 59, 93, 97, 119, 125. Kép a 19. o. előtt és az 50. o. után. — *Topographische . . .* 282–284.; További korabeli forrásművek: *J. Némedy*: Die Belagerung des Festung Ofen in den Jahren 1686 und 1849. Pest, 1853.; A budai királyi várpalota. VasUjs 1855. 242, 245.; *Hunfalvy J.*: A királyi várpalota Budán. Greguss Ágost és Hunfalvy János szerk.: Család könyve. Pest, 1856.; *J. Hunfalvy*: Pesth und Ofen nebst Umgegend. Pest, 1859. 31, 34–37, 53–56, 104–113, 114, 123–124. Képek a 102, 104. o. után; *Remellay G.*: A művészetek és tudományok Mátyás korában. In: Délibáb, 1858. 241–242.; *Remellay G.*: A mai budai királyi palota s a régi királyi paloták. In: Magyarország és a Nagyvilág I. 1865. 10. sz. 146–149.
72. IV. 7, 9, 122–126, 130–138, 139, 142, 143 stb.; További korabeli publikációk: *Knausz N.*: A budai királyi várpalota kápolnája. Pest, 1862. 6–31.; *Rupp J.*: Budának és környékének helyirati viszonyai a középkorban. ArchKözl 5 (1865) 49; *M. V. A.* A budai városház. VasUjs 1865. 348.; *M. V.*: Szent János temploma Budán. (Várórség—Garnison-templom) VasUjs 1865. 385–386.; *M. V.*: Mátyás király temploma Budán. VasUjs 1865. 661–662.; A budai királyi palota. VasUjs 1866. 76–77. képe: 76.; *T. Gettinger*: Ungarns Hauptstädte Pest-Ofen und deren Umgebungen. Pest, 1866. 2, 30, 32–33. Képe a címlapon és 31, 32.
73. *Arányi L.*: Az emléktáblák és a régi műemlékek kijavítása. A magyar orvosok és természetvizsgálók 1863. szept. 19–26-án Pesten tartott IX. nagygyűlésének történeti vázlata és műemlékei. Szerk.: Szabó J. Pest, 1864. 129–131.; A budai emléktáblák ügyében. VasUjs 1866. 30.; A budavári csonkatornyot . . . VasUjs 1869. 470.; Korabeli publikációk: A királyi palota . . . ArchÉrt 7 (1873) 264.; A királyi várkert és a budai Dunapart átalakítása. VasUjs 1874. 38.; *Ballagi A.*: Legrégibb műemlékeink a keresztény korból. Sz 1877. 247.; *Arányi L.*: Általános jelentés a pestmegyei, pilisi és váci járások műemlékei (nem különben egyéb régészeti) adatok dolgában. ArchKözl 1877. II. füz. 4. — A Nagyboldogasszonyról nevezett budavári főtemplom. VasUjs 1879. 86. old. Képek.
74. Korabeli publikációk: *Bubics Zs.*: Magyarországi váraknak és városoknak a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában létező fa- és rézmetszetei. Budapest, 1880. IV., VI., VII. 2–13, 94, 95, 97, 101, 102, 103. Képe a 4. old. után. A budai királyi palota megnagyobbításáról . . . VI. 1880. 473.; A budai várkert épületei. VasUjs 1881. 359–362. Képpel.; *P. Szathmáry K.*: Mátyás király tudományos és művészi köre.

In: Koszorú 1880. IV. 363.; *Csánky D.*: I. Mátyás udvara. Sz. 17. (1883) 565, 760–776.; *Bobula J.*: A királyi várpalota Budán. VasUjs 1885. 222. Képe: 220–221. *Ormós Zs.*: Művelődési adatok Mátyás király korszakából. Régészeti és Történelmi Értesítő. I. Temesvár. 1885. 190–192.; *F. von Zieglauer*: Die Befreiung Ofens von der Türkenherrschaft 1686. Innsbruck, 1886.; *Havas S.*: A budai vár falai és bástyáinak leásatása. ArchÉrt 7 (1887) 287.; A budai várpalota a közel jövőben. VasUjs 1888. 141–142. Képe: 140–141.

75. Fontos egykorú publikációk: Mátyás templomának restaurációja. ArchÉrt 1873. 69–70.; A budavári Mátyás templom restaurációja. Sz. 1873. 730–731.; Vegyes közlések. Sz. 1873. 223, 659.; *Schulek F.*: Jelentés a boldogságos Szűzhöz címzett budavári plébániánál eszközölt kutatásokról. ArchÉrt 1874. 227–240.; Kutatások a budai főtemplom körül. VasUjs 1874. 458–459.; *Némethy L.*: A budavári főtemplom kincsei. ArchÉrt 1884. 208–227. *Csánky D.*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. Budapest, 1890. 6.; *Fraknoi V.*: Mátyás király élete. Budapest, 1890. 78.; *Neuwirth J.*: Die Kunstblüte Ungarns unter Matthias Corvinus. (Kunstgeschichtliche Charakterbilder aus Österreich–Ungarn.) Hgg. von A. Ilg. Wien, 1893. 133 und ff.; *Nemes A.*: A Nagyboldogasszonyról nevezett budavári főtemplom története és leírása. 1893.; *Schulek F.*: A budavári főegyház környékének rendezése és Szent István király emlékének kérdése. MMÉEK 1894. 309–321.; *Gömöri Havas S.*: A Nagyboldogasszonyról nevezett budavári főegyház. BpR 5 (1897) 15–42.
76. *Lócsy–Kubinyi* 1964. 29.; További korabeli publikációk: *Kovács D.*: A király otthona. VasUjs 1892. 450. Képek: 450, 452, 453.; *Pasteiner Gy.*: Az építészet I. Mátyás alatt. Akadémiai Értesítő. 3 (1892) 50, 51, 52, 53.; Budapesti Szemle 73 (1893) I. 19.; *Pasteiner Gy.*: Az építés Budapesten. In: Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen. IX. Rész. Magyarország. III. Budapest, 1893. 92–94.; *Ujhegyi B.*: Budavár keletkezése és hadtörténelmi múltja. Temesvár, 1892.; *Gracza Gy.*: Az 1848–49-i magyar szabadságharcz története. Budapest, 1894. Képek: 360–361. *Stephanie A.*: A budai királyi palota, a pozsonyi és dévényi várak a múltban. HadtörtKözl 1896. 378–384, rekonstrukciós alaprajzzal; *Szendrei J.*: Magyar hadtörténelmi emlékek az ezredéves országos kiállításon. Budapest, 1896. 284. Közli Stephanie rekonstrukcióját.; Mátyás király palotájának alapfalai. VasUjs 1897. 156.; A királyi várpalota építése. VasUjs 1897. 193–194. Képe: 193. és 200.; Mátyás király palotájának maradványai a budai várban. VasUjs 1897. 308–309.; Mátyás király lovagtermét . . . Sz. 31 (1897) 660.; *Pulsky F.*: Magyarország archaeológiája. II. Budapest, 1897. 236–237.; *Éber L.*: Magyarhoni kora renaissance emlékek a Nemzeti Múzeumban. ArchÉrt 1898. 196–197.; *Tarczay Gy.*: A budai várpalota. Magyar Székesfőváros. 1 (1898) I. sz. 4–6.; *Tarczay Gy.*: Kutatásaim Bolognában Mátyás király palotájának tervei után. In: Egyetértés 1898. 247. sz. szept. 7.; A királyi palota új része. VasUjs 1898. 21–22. Képe: 21, 22, 28.; Az új királyi palota. VasUjs 1899. 749–750.; *Lehmann F.*: A budai királyi paloták. Budapest, 1900. 5–88.; *Hauszmann A.*: A magyar iparművészet főpróbája. Magyar Iparművészet 3 (1900)

- 104–109. Képek: 94, 95, 98, 99, 106, 107, 110, 111, 114, 310.; *Hauszmann A.*: A kir. vár építésének története. MMÉEK 34 (1900) 217–238, 242–260.; *Hauszmann A.*: A budai királyi vár Szent István terme. VasUjs 1900 265–266. Képek: 264–267.; A királyi palota újjáépítése. VasUjs 1900. 409–410. Képek: 409–413.; *C. von Fabriczy*: Giovanni Dalmata. Jahrbuch der k. Preussischen Kunstsammlung. 22 (1901) 230–231, 236.
77. Fontosabb korabeli publikációk: *Divald K.*: A régi Buda és Pest művészete a középkorban. Budapest, 1901. 12, 34, 35, 37, 39, 40, 41, 58, 72, 75, 94, 102.; *Pasteiner Gy.*: Az építészet Mátyás király alatt. (kivonat egy nagyobb tanulmányból) – Mátyás király emlékkönyv. Szerkesztette Márki Sándor. Budapest, 1902. 258–266.
78. *Divald K.*: A régi Buda és Pest művészete Zsigmond és Mátyás király s a Jagellók korában. MMÉEK 35 (1901) 317, 321, 323, 324, 331, 369, 379.; Továbbá fontos részfeldolgozási eredményeket tartalmaznak még: *Hegyi J.*: Hazánk történelmi nevezetességű helyei és meglevő műemlékei. Gyöngyös, 1903. 89, 90, 91.; A budai királyi várpalota. VasUjs 1903. 575, 22, 23.; *N.N.*: A budai királyi vár. VasUjs 1903. 575, 576, 590. Képek. *Peisner I.*: Budapest a XVIII. században. Budapest, 1900. 8, 10, 11, 14, 15, 23, 26, 105, 107, 143, 144, 184.; *Hauszmann A.*: A királyi Vár belső kiképzése és iparművészeti felszerelése. Miparm 6 (1903) 161–180.; *Éber L.*: Középkori és renaissance emlékek Budapest területéről. BpR 8 (1904) 62–63.; *Szendrei J.*: A budavári domonkos templom kiásatása. ArchÉrt Uj Folyam. 22 (1902) 395–400.; *Takáts S.*: A budai várkápolna régi kincseiről. ArchÉrt Uj Folyam. 23 (1903) 173–179.; *Csánky D.*: Mátyás király mint városépítő. Sz 38 (1904) 299–300, 303.; *Forster Gy.*: A budavári Halászbástya és a domonkos szerzetesek templomának romjai. In: Magyarország Műemlékei I. Budapest, 1905.; *Nemes M.*: Budapest művészi régiségei. (A budai részekben) Jövendő. 4 (1906) jún. 5–7.; *Nemes M.*: Budapest művészi szépségei. A Halászbástyán és a Mátyás-templomban. Jövendő. 4 (1906) ápr. 49–55.; *Éber L.*: A domonkosrendiek budavári templomának maradványai. BpR 9 (1906) 206–208.; *Littke A.*: Buda-Pest a török uralom korában. Budapest, 1908. 8–12.
79. Sz 38 (1904) 299–300, 303. old. Fontos további korabeli publikációk: A budai Várpalota. VasUjs 1907. 21–22. Képek: 21, 22, 24, 25, 28.; *Szendrei J.*: Magyarország középkori várai. Múzeumi és Könyvtári Értesítő 2 (1908) 193–195.; *Pör A.*: Nagy Lajos királyi építőmestere. Sz 43 (1908) 753–754.; *Hauszmann A.*: A magyar királyi vár. Budapest, 1912.; *Főgel J.*: II. Ulászló udvartartása. Budapest, 1913. 30–31.; *Lorenz A.*: A középkori Budavára. VasUjs 1914. 412.; *L. Beltrami*: Vita di Aristotele di Bologna. Milano, 1912.; *Főgel J.*: II. Lajos udvara. Budapest, 1917. 4–5.; *Lux K.*: A budai királyi vár képe I. Mátyás korában. MMÉEK 1917. 273–281.; *Lux K.*: A budai várpalota Mátyás király korában. Budapest, 1920.; *Lechner J.*: A régi Pest és Buda. Budapest, 1922. 12–13. (Monumenta Hungariae Technica. I.); *Balogh J.*: Néhány adat Firenze és Magyarország kulturális kapcsolatainak a történetéhez. ArchÉrt 50 (1926) 197.; *Balogh J.*: Adatok Milano és Magyarország kulturális kapcsolatainak a történetéhez. Budapest, 1928. 20–21.; *Balogh J.*: Ujabb

- adatok Firenze és Magyarország kulturális kapcsolatainak a történetéhez. ArchÉrt 43 (1929) 274, 278.; *Lechner J.*: Képek Buda és Pest fejlődésének történetéből. MMÉEK 52 (1918) 154, 155, 159. Képek: 154, 157, 158.; *D. Csánki*: La corte di Mattia Corvino. Corvina. I. 1921. 35, 37, 39, 46. Képek a 40. után.
80. *Lócsy-Kubinyi* 1964. 29.
81. Lásd még: *Kremmer D.*: Pest-Budát ábrázoló német metszetek. BpR 10 (1923) 87–99, 108, 114. old. Képek a 93, 95, 96, 97, 99.
82. *Lócsy-Kubinyi* 1964. 30.
83. *Tarjányi S.*–*Szilágyi J.*–*Nagy T.*–*Lócsy E.*–*Kubinyi A.*–*Seenger E.*: A Budapesti Történeti Múzeum 75 éve. TBM 16 (1964) 7–11.
84. Valamivel későbbi, de ugyanezen évtizedből származó publikációk: *Horváth H.*: A hajdani királyi Vár. A Műgyűjtő 1 (1927) 94–96. Képek: 94, 96.; *Kelényi B. O.*: A Pázmány Péter tudományegyetem csillagvizsgáló intézetei. (Pest-budai emléklap.) Hist. 1928 58–62. Kép: 59.; *D. Frey*: Csepel sziget térképe 1728-ból. ArchÉrt 43 (1928) 162–165. Kép: 161.; *Mesterházy J.*: A budavári királyi palota hajdan és most. Budapest, 1929. 3–40. 37 képpel.; *Gerevich T.*: Die Baukunst der Barockzeit in Ungarn. A Műgyűjtő 4 (1930) 229.; *Rados J.*: Budapest városépítésének története. Budapest, 1928. 8–9.; *Horváth H.*: Zsinati kultúra és lovagvilág. Napkelet 1930. 519.; *Péter A.*: A magyar művészet története. I. Budapest, 1930. 172, 177.; *Schultheisz V.-né*: A budavári Szilágyi Erzsébet leánygimnáziumnak épületének és helyének története. Budapest, 1926. 13. A Bp. Szföv. I. ker. nyilv. közs. felsőbb leányiskola, Szilágyi Erzsébet leánygimnázium Értesítője. 1925–26. évf. Közzétette Hollós Béla. Ezt folytatta később *Schultheisz V.-né Weichhart G.*: Budavár elfeledett kútja. MűVéd 11 (1967) 94–97.; *Szalay Gy.*: A Királyi Egyetemi Katolikus Gimnázium története 1687–1937. Budapest, 1937, 23, 26.; Értékes építéstörténeti adatokat közöl.; *Gárdonyi A.*: A budavári domonkosrendi templom pusztulása. Kultura 1929. jan. 139–140.; *Rokken F.*: A budavári Szent Miklós torony. Hist. 1929. jan. 141.; *Szőnyi O.*: Leletek a budavári Helyőrségi Templomban. Hist. 1929. nov. 10–11.; *Szügyi E.*: Emlék Budavárából. Budapest, 1930. 144.; *Genthon I.*: Budapest múltja és művészete. Budapest, 1932. 23–24, 31–33. (Magyar Szemle Kincsestára. 50. sz.); *Genthon I.*: A középkori Buda. Napkelet 1933. 41.
85. Írásműveinek jegyzékét Kelényi B. Ottó állította össze: *Horváth H.*: Árpádházi Szent Margit síremléke és egyéb tanulmányok c. könyvének függelékében. Budapest, 1944. 242–246.
86. A szerzőnek a budai Várra vonatkozó, fontos budavári adatokat is tartalmazó monográfiái, a „Budai Szent Anna templom” és „A budapesti központi városháza” gondosan kiérlelt, szabatos leírással világítják meg a 18. századi Pest-Buda életének minden, művészettörténeti szempontból számottevő mozzanatát.; *Schoen A.*: A budavári Szentháromság szobor emlék. Budapest, 1918.; *Schoen A.*: Emlékezés a klarisszák budavári és a ferencesek pesti templomára. Budapest, 1943.
87. *Kapossy J.*: A magyar királyi udvari kamara építészei Mária Terézia és II. József korában. Sz 56–57 (1923/1924) 591, 593, 594, 595, 597, 609.; *Kapossy J.*: F. A.

- Hillebrandt. Budapest, 1924. 9, 12–13, 19.; *Kapossy J.*: Mária Terézia budavári királyi palotájának tervező mestere. *ArchÉrt* 42 (1928) 166–187.; *Kapssy J.*: Még egyszer a királyi vár tervező mesteréről. *MűvÉrt* 1953. 123–130.
88. Ennek az időszaknak további fontos publikációi: *J. Fleischer*: Das Kunstgeschichtliche Material der geheimen Kammerzahlamtsbücher in dem Staatlichen Archiv Wiens von 1705– bis 1790. Wien, 1932. 11, 12, 38, 112, 118, 120, 121, 122, 123, 132, 133, 145, 150, 184.; *Balogh J.*: A renaissance építészet Magyarországon. *MMűv* 9 (1933) 23.; *F. Banfi*: Giovanni da Trau, detto il Dalmata, Archivio Storico per la Dalmazia. Anno VIII. Vol. XV. Róma, 1933. 286.; *J. Balogh*: Uno sconosciuto scultore italiano presso Mattia Corvino. *Rivista d'Arte*. 15 (1933) 273, 279.; *E. Schaffran*: Mattia Corvino Re dell' Ungheria ed i suoi rapporti col rinascimento italiano. *Rivista d'Arte*. 15 (1933) 199.; *Uxa J.*: A budavári királyi kápolna s a „M. kir. udvari és várplébánia” története. Budapest, 1934.; *L. A. Maggiorotti–F. Banfi*: Le fortificazioni di Buda e di Pest e gli architetti-militari italiani. Róma, 1934. 3–92.; *L. A. Maggiorotti*: A hadiépítészet Magyarország történetében. *HadtörtKözl* 36 (1935) 14.; *V. Bierbauer*: The Castle of Buda in the middle ages. *The Hungarian Quarterly*. 2 (1936) 255–260. 2 képpel.; *F. Banfi*: Buda és Pest erődítményei 1686-ban. *TBM* 15 (1936) 103, 104, 105–112.; *C. Budinis*: Gli artisti Italiani in Ungheria. Róma, 1936.; *Kampis A.*: A középkori Budapest, *Mszle* 1936. 39.; *Bierbauer V.*: A magyar építészet története. Budapest, 1937. 110–113, 114–119.; *Banfi F.*: Pigafetta Marcantonio. *HadtörtKözl* 37 (1936) 66–67, 71–72. *Gyalóky J.*: Olasz várépítők Magyarországon, a XVI–XVII. században. *MSzle* 30 (1937) 288–289.; *Rapaics R.*: Magyar várkertek. *MSzle* 34 (1938) 167–168, 169, 170, 172. *E. Horváth*: Il rinascimento in Ungheria. Róma, 1939. 55, 57, 62, 63.; *Mesterházy J.*: Budavár Zsigmondkori emlékei. *Napkelet* 1940. 198–202.; *Koltay-Kastner J.*: Olasz–magyar művelődési kapcsolatok. Budapest, 1941. 27, 39. (Magyar Szemle Kincsestára. 132. sz.); *Dercsényi D.*: Nagy Lajos kora. Budapest, 1941. 96. *Gerevich T.*: A művészetpártoló Mátyás király. *Budapesti Szemle* 262 (1942) 249.; *Gerevich T.*: Korvin Mátyás művészeti politikája. *Szépművészet* 1942. 97.; *T. Gerevich*: Il mecenatismo di Mattia Corvino. *Corvina. Nuova serie*. 5 (1942) 116, 127, 129.; *Voit P.*: Régi magyar otthonok. Budapest, 1943. 93, 101, 108, 137, 262, 309. *Képek*: 212, 269.; *Zádor A.–Rados J.*: A klasszicizmus építésze Magyarországon. Budapest, 1943. 19, 208, 210.; *Gárdonyi A.*: A hétszázéves Budapest. Budapest, 1943. *P.; Romano*: Le relazioni politiche e culturali tra l'Italia e l'Ungheria, durante il regno di Mattia Corvino. *Emporium* 49 (1943) (Bergamo) 206, 212.; *Nemes A.*: Adalékok a budavári főtemplom történetéhez. Budapest, 1932. 36.; *Horváth H.*: A középkori Pest-Budának helyszínen maradt emlékei. *MMűv* 1932. 288–354.; *N.N.*: Budavári törökpincék. *Budavára*. 2 (1936) 1. sz. 1. *Csemegi J.*: A Szent Miklósról nevezett budavári dominikánus templom. *Történetírás* 1 (1937) 489–497. XXXIV–XXXVIII. képtáblák.; *Paulinyi O.*: A m. kir. belügyminisztérium budai, várbeli székházának története. *TBM* 6 (1938) 16.; *Schau-schek J.*: Középkori lakóházak maradványai a budai Várban. *Techn* 21 (1940)

- 114–116, 173–179.; *Lux G.*: Adalékok a budavári Szent Miklós torony építészettörténetéhez. *Techn* 21 (1940).; *M. Takács M.*: A budavári Mátyás templom. Budapest. 1940. 77.; *Csányi K.*–*Lux G.*: A budavári Mária Magdolna templom, Helyőrségi templom és tornya. *Techn* 24 (1943) 310–316. *Gerő L.*: Ujabb adatok a várbeli Szent Miklós templomhoz. *BpR* 13 (1943) 295–318.
89. Az előtte megjelent, említésre méltó publikációk: *Genthon I.*: Budapest legrégebbi ábrázolása. Budapest 1 (1945) 5. sz.; *Kisléghi Nagy I.*–*Pogány F.*: A budai Vár. *TérForm* 1946. 150.; *Kisléghi Nagy I.*–*Pogány F.*: Műemlékvédelem a háború utáni városrendezésben. *TérForm* 1947. 36, 37.; *Gárdonyi A.*: A középkori Buda határai. *BpR* 14 (1945) 379–392.; *Radnai L.*: A budavári Szent Miklós torony környékének rendezése. *TérForm* 1947. 286.; *Balogh J.*: Tárház és Bibliotheca a budavári királyi várban. *Antiquitas Hungarica* 2 (1948) 205–208.
90. A vita az alábbi cikkekben és értekezésekben folyt le: *Gerevich L.*: Castrum Budense. *ArchÉrt* 79 (1952) 150–165.; *Gerevich L.*–*Seitl K.*–*Holl I.*: Megjegyzések a budai Vár XIII. századi építéstörténetéhez. *MűÉrt* 1953. 210–218.; *Bártfai Szabó L.*: Hol állott a királyi palota? *MűÉrt* 1953. 219–220.; *Zolnay L.*: Még egy szó a budavári XIII–XIV. századi királyi szálláshely hollétéről és a déli palota építése időpontjáról. *MűÉrt* 1953. 204–209.; Ugyanez időben megjelent más tárgyú publikációk: *Imrényi I.*: A Bécsikapu-tér 7. sz. épület története. *MagyÉpműv* 2 (1953) 117–120.; *Patek E.*–*Seitl K.*: A budavári középkori ásatások. *Múzeumi Híradó*. 1953. 13–16. *Rados J.*: Műemlékjellegű épület helyreállítása a Várban. *MagyÉpműv* 1 (1952) 20–23.
91. *Lócsy–Kubinyi* 1964. 30.; *Dercsényi D.*: Magyar Műemlékvédelem a felszabadulás után. *MűÉrt* 1952. 147, 149–150. *Balogh J.*: A budai királyi várpalota rekonstrukciója a történeti források alapján. *MűÉrt* 1952. 29–41. Képek: 31, 34–39.; *Balogh J.*: A magyar renaissance építészet. Budapest, 1952. (Mérnöki Továbbképző Intézet előadássorozata. M. 37) 5–8.; *Huszár L.*: A várásatások érem-anyaga. *ArchÉrt* 79 (1952) 179–201.; *Bertalan V.-né*: Budavári majolika padlótegglák. *ArchÉrt* 79 (1952) 186–189.; *Holl I.*: Használati és díszkerámia a budai várpalotából. *ArchÉrt* 79 (1952) 179–185.; *Seitl K.*: A vári ásatások néhány műszaki vonatkozású kérdése. *ArchÉrt* 79 (1952) 171–178.; *Balogh J.*: A magyar renaissance építészet. Budapest, 1953. 6, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 20.; *Borsos B.*–*Pogány F.*: A Vár szerepe Budapest városképében. *MagyÉpműv* 3 (1954) 36, 40, 42, 43.; *Czagány I.*: A budapesti I. ker. XI. Ince pápa tér 4. sz. épületén végzett műemléki kutatások eredményei. *MűÉrt* 1954. 279–302.; *Gerő L.*: A budai Vár helyreállításának műemléki problémái. *Építészettörténeti és elméleti közlemények* 1 (1953) 39–51.; *Gerevich L.*: A budai szobrászat és a prágai Parler műhely. *Művészettörténeti Tanulmányok*. Budapest. 1954. 57–63. (A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve 1953.); *Csemege J.*: A középkori építészet szerkesztési módszerei. Uo. 21–22, 50–53.; *Gerevich L.*: A középkori régészet-kutatás néhány módszertani problémája és a budavári ásatások. M. Tud. Akad. régészeti konferenciája. 1955. okt. 3–10. — M. Tud. Akad. Társ.-Tört. Tud. Osztályának Közl. 7 (1956) 344–

- 345.; *Dabrowsky J.*: A krakkói és a magyar renaissance kapcsolatai. *MűvÉrt* 5 (1956) 34.; *Nagy E.*: Zsigmond király budavári Friss palotája. *BpR* 16 (1955) 105–133.
92. *Huszár L.*: A budai pénzverés története a középkorban. Budapest, 1958. 1–231. és XIII. képtábla.; *K. Mollay*: Das Ofner Stadtrecht. Budapest, 1959. 1–205. és regiszterek.
93. *MagyÉpműv* 3 (1954)
94. Részletekbe menő, analitikus kritikáját *Voit P.* készítette el a *BpMűeml* I. ismertetőjében: *MűvÉrt* 5 (1956) 213–216.; *Pogány F.*–*Horler M.*: A műemléki topográfiai módszeréről. *MűvÉrt* 4 (1956) 311–313.
95. *Voit P.*: A budai várpalota interieurjei. *BpR* 16 (1955) 211–241.; *Várnai D.*: A budai várpalota középkori kőfaragójelei. *BpR* 16 (1955) 325–361.; *Várnai D.*: Budavári középkori boltozatok bordáinak formai fejlődése. *BpR* 16 (1955) 363–371.; *Gerevich L.*: Buda szerepe a magyarországi gótikus építészetben és az európai stílusáramlatokban *BpR* 17 (1956) 45–62.; *Voit P.*–*Holl I.*: Hunyadi Mátyás budavári majolikagyártó műhelye. *BpR* 17 (1956) 73–139.; *Huszár L.*: A budai várpalota ásatásainak éremleletei. *BpR* 17 (1956) 197–233.; *Gerő Gy.*: Adatok a budai vár törökkori építészetéhez. A Fehérvári rondella építéstörténete. *BpR* 17 (1956) 261–277.; *Zakariás G. S.*: Adatok a budavári kutak történetéhez. *BpR* 17 (1956) 299–323.; *Holl I.*: Középkori kályhacsempék Magyarországon. I. *BpR* 18 (1958) 211–279.; *Huszár L.*: A budai várpalota ásatásainak éremleletei. II. *BpR* 18 (1958) 449–453.; *Seitl K.*–*Gerő Gy.*–*Nagy E.*–*Bertalan V. né.*–*Lócsy E.*–*Horler F.*–*Feuerné Tóth R.*–*Hollné Gyürky K.*: A budai Vár házainak 1957. évi műemléki kutatásai. *BpR* 18 (1958) 301–365.; Itt jegyezzük meg, hogy a Múzeumi füzetek sorozatban ugyan ez idő alatt, 1955-ben jelent meg a *Mihály I.*–*Lócsy E.*–*Holl I.*: A középkori Buda és Pest c. ismertető. A Képzőművészeti Alap kiadásában megjelenő „Műemlékeink” füzetkiadvány-sorozatban az első budavári témájú kiadvány 1961-ben *Lócsy E.*: A budavári Hess András tér c. tanulmánya volt. A vele kapcsolatos sajtóvita: *Czagány I.*: Lócsy Erzsébet, A budavári Hess András tér. Műemlékeink sorozat 40. füzet. *MűVéd* 6 (1962) 47–48. *Lócsy E.*: Megjegyzések egy könyvismertetéshez. *MűVéd* 6 (1962) 183–185. *Czagány I.*: Reflexió a „Megjegyzések egy könyvismertetéshez” *MűVéd* 7 (1963) 190–192.; *Czagány I.*: A budavári Miklós torony keletkezésének datálási kérdése. *MűVéd* 11 (1967) 255.
96. *Gerevich L.*: Középeurópai építőpáholly a XIV. században. 1957. okt. 24-én az Építéstörténeti és műemlékvédelmi konferencián tartott előadás.; *Gerevich L.*: Mitteleuropäische Bauhütten und die Spätgotik. *Acta Historiae Artium* 5 (1958) 241–282.; *Gerevich L.*: Közép-európai királyi műhelyek a XIV. században és a későgótika. Építés és Közlekedéstudományi Közlemények 2 (1959) 491–534.; *Feuerné Tóth R.*: Gótikus kőfaragó műhely Mátyás korában. *BpR* 18 (1958) 365–379.; *Czagány I.* cikksorozata: *BpR* 19 (1959) 35–56. old. és *BpR* 21 (1964) 267–285.; *Czagány I.* egyéb művei: A budavári gótika építészeti tipológiája. I. (Félköríves záradéku ülőfülkék) *BpR* 20 (1963) 85–105.; A budavári középkori lakó-

- házak földémszerkezetei. MűVéd 6 (1962) 232–236.; A Budavári Palota barokk homlokzatának helyreállítása. MűVéd 6 (1963) 212–219.; Korábban *Gerő L.*: Építészeti műemlékek feltárása és helyreállítása, védelme. Budapest, 1958. 358–359.; Majd *Balogh J.*: Ercole de Roberti a Buda. *Acta Historiae Artium* 6 (1959) 279–291.
97. Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézményei. BpR 19 (1959) 57–99.; Buda város keresztény tanácsa a török hódoltság korában. TBM 14 (1961) 147–161.
98. A törökkori Király fürdő. I. BpR 18 (1958) 587–601.; Hol állott a budai Kücsükdzsámi? BpR 19 (1959) 215–221.; A törökkori Király fürdő. II. BpR 20 (1963) 137–155.; Adatok a budavári Szent Mihály kápolna topográfiájához. BpR 21 (1964) 389–393.
99. A XII–XIV. századi budai királyi palotáról. Művészettörténeti Tanulmányok. Budapest, 1961. (Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve. 1959–1960). 7–64.; Buda középkori vízművei. Történelmi Szemle. 1961. 16–55.; „Opus castri Budensis”: a XIII. századi budai Vár kialakulása. TBM 15 (1963) 43–98.; A középkori budavári Szent László és Szent Mihály kápolna (Adatok a Nagyboldogasszony templom déli oldalkápolnáinak történetéhez.) BpR 21 (1964) 375.
100. Középkori telekviszonyok a budai Várnegyedben. I. BpR 21 (1964) 191–211.
101. A budapesti I. ker. XI. Ince pápa tér 4. sz. épületen végzett műemléki kutatások eredményei. MűvÉrt 1954. 279–302.; A budavári Uri utca 31. sz. gótikus palota tudományos vizsgálata és rekonstrukciós helyreállítása. BpR 19 (1959) 373–402.; Patikamúzeum a budavári volt „Arany Sas” gyógyszerertárban. MűVéd 11 (1967) 173–179.; A budavári „Arany Sas” gyógyszerertár. Gyógyszerészet. 12 (1968) febr. 2. sz. 56–61.; A budavári „Arany Sas” patika. Orvostörténeti Közlemények. 1968. (Communicationes de historia artis medicinae) 44. sz. 53–82.; Angol, francia, német és orosz nyelven: *Therapia Hungarica* 1 (1969) 17–18. sz.
102. BpR 19 (1959) 301–302.
103. Országház utca 5., Országház utca 20., Uri utca 18., Uri utca 40. BpR 19 (1959) 304, 307–308, 329, 349–354.; Fortuna utca 4., Táncsics utca 20., Uri utca 30. BpR 20 (1963) 489, 503, 519–523.
104. Országház utca 7., Országház utca 16., Uri utca 20., Uri utca 36. BpR 19 (1959) 306, 333–334, 341–342.; Szentháromság utca 9., Szentháromság utca 11. BpR 20 (1963) 500, 501–503.
105. Dísz tér 11., Fortuna utca 12., Tárnok utca 18., Uri utca 6., Uri utca 8., Uri utca 24., Uri utca 47. Uri utca 52. BpR 19 (1959) 302, 303, 318–324, 334, 355, 364.; Uri utca 4., Uri utca 26–28. BpR 20 (1963) 503–519.
106. Szentháromság utca 5., Uri utca 19., Uri utca 37., Uri utca 48–50. BpR 19 (1959) 308–316, 330–333, 342–349, 357–364.; Szentháromság tér 7., Szentháromság tér 8., Uri utca 41. BpR 20 (1963) 494–498, 523–524.
107. Szentháromság utca 7., Uri utca 17., Uri utca 29. BpR 19 (1959) 316–318, 326–329, 334–336.; Fortuna utca 21., Táncsics utca 24. BpR 20 (1963) 489–494.

108. Uri utca 34. Uri utca 43. BpR 19 (1959) 336–337, 355.; Szentháromság utca 3. BpR 20 (1963) 498–500.
109. Országház utca 17. BpR 19 (1959) 307.
110. A budai várpalota ásatásainak éremleletei. BpR 17 (1956) 197–240.; A budai várpalota ásatásainak éremleletei. II. BpR 18 (1958) 449–455.; A budai és pesti vonatkozású reneszánsz emlékérmek. BpR 20 (1963) 451–464.
111. Külföldi kerámia Magyarországon. XIII–XIV. század. BpR 16 (1955) 147–198.; Adatok a középkori magyar fazekasság munkamódszereihez. BpR 17 (1956) 177–196.; Középkori kályhacsempék Magyarországon. I. BpR 18 (1958) 211–300.; Középkori cserépedények a budai várpalotából. BpR 20 (1963) 335–394.
112. A budai várpalota ásatásának állatcsontanyaga. I. BpR 18 (1958) 455–486.; A budai várpalota ásatásának állatcsontanyaga. II. BpR 20 (1963) 395–426.; A budai várpalota ásatásának állatcsontanyaga. III. BpR 21 (1964) 369–374.
113. Kincstári személyzet a XV. század második felében. TBM 12 (1957) 25–36.; Népmozgalmak Budapesten a feudalizmus korában. TBM 14 (1961) 7–10.; Buda város pecséthasználatának kialakulása. Ugyanott. 109–129.; A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a főváros kereskedelme a XV. század végén. TBM 15 (1963) 189–209.; A király és a királyné kúriái a XIII. századi Budán. ArchÉrt 1962. 160–169.; Budai kereskedők udvari szállításai a Jagello-korban. BpR 19 (1959) 99–118.; Beriszló Péter és budai szereplése BpR 20 (1963) 125–136.; A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtti Budán. „Agrártörténeti Szemle.” 1964. 371–404.
114. Lásd a 99. sz. jegyzetben. Időközben napvilágot látott: Gerevich L.: Excavation in Buda Castle. New Hungarian Quarterly 1961. 66–74.; Rados J.: Magyar Építészettörténet. Budapest, 1961. 124–125, 370–371.; Zakariás G. S.: Budapest. Magyarország művészeti emlékei. III. Budapest, 1961. 42.; Bertalan V.-né-Nagy E.: Buda a középkorban. Budapest, 1963. 16–43.
115. Zolnay L. ismertetése: Czagány I.: A Budavári Palota és a Szent György téri épületek. Budapest, 1966. c. munkájáról: Műv 7 (1966) 7. sz. július. 44–45.; Rózsa Gy.: Budavári elmélkedés. Élet és irodalom 10. (1966) 16. szám, április 16. 3.
116. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények 1968. 63–147.; A budavári, volt Nőegyleti palota műemléki helyreállítása. Építés-, Építéstudomány. 1969. 3–4. sz. 341–369.
117. G. Aggházy M.: Magyarországi László mester szerepe Milánó és Buda 1391 körüli kapcsolatában. MűvÉrt 17 (1968) 239–243.
118. Zolnay L.: Középkori díszkutak Budán. MűvÉrt 22 (1973) 254–261.
119. Czagány I.: A budavári volt Belényi-ház művészettörténeti jelentősége. MűvÉrt 21 (1972) 224–229.; Czagány I.: A budavári Grigely-ház műemléki helyreállításának művészettörténeti vonatkozásai. MűvÉrt 23 (1974) 121–127.; Czagány I.: A budavári Berényi–Zichy palota építéstörténete és műemléki helyreállítása. MMűvéd 7 (1971–1972) Budapest, 1974. 245–256.
120. Borsos L.: Bartók Archivum a budai Várnegyedben. MűVéd 15 (1971) 16–25.

121. *Czagány I.*: Műemlékhelyreállításunk elveinek alakulása a budai várnegyedi építkezésekben. MMűvéd III. Budapest, 1966. 37–66.
122. *Czagány I.*: Műemlékhelyreállítási kérdések a Budavári Palota újjáépítésénél. MűvÉrt 16 (1967) 177–221.; Először *Czagány I.*: A velencei carta elveinek alkalmazása műemlékhelyreállításunk hétköznapi gyakorlatában. „A velencei carta és a magyar műemlékvédelem” Budapest, 1967. Az ICOMOS magyar tagozatának kiadványai. 1. sz. 65–71.; Majd *Czagány I.*: Halálra ítélték? Műv 11 (1970) 6. sz. június. 18–20.; *Czagány I.*: A „Mathias Rex” szálloda kérdéséhez. Műv 12 (1971) 8. sz. augusztus 6–8.; *Czagány I.*: A kapisztrán tér új beépítéséhez. Műv 12 (1971) 12. sz. december 12–13.
123. *Zolnay L.*: Városépítés, városszépítés Budán. MűvÉrt 19 (1970) 1–23. Ebben a szerző Kubinyi András és Gerevich László álláspontjával szemben fenntartja korábbi álláspontját a Budavári Palota 14. századi eredetére vonatkozóan.; Uerről később *Zolnay L.*: A Budavári Palota és a Várkert szabadtéri szobor-múzeumáról és szabadtéri lapidáriumáról. MűvÉrt 23 (1974) 59–62.; Ezenkívül *Zolnay L.*: Egy eltűnt budavári reneszánsz freskó nyomában. MűvÉrt 23 (1974) 144–146.
124. *Zolnay L.*: Ásatások a budai I. Táncsics Mihály utca 9. területén. ArchÉrt 95 (1968) 40–58.
125. *H. Gyürky K.*: Előzetes jelentés a budai domonkos kolostor ásatásáról. ArchÉrt 96 (1969) 99–104.; *H. Gyürky K.*: Buda településének kezdete a régészeti adatok alapján. ArchÉrt 99 (1972) 33–46.; *K. H. Gyürky*: Glasfunde aus dem 13–14. Jahrhundert im Mittelalterlichen Dominikanerkloster von Buda. AAH 23 (1971) 199–200.; *K. H. Gyürky*: Das mittelalterliche Dominikanerkloster im Buda. Budapest, 1981.; Korábban *H. Gyürky K.*: Értékes leletek az építendő budavári szálloda helyén. Budapest, 5 (1967) 4. szám, április 14–15.; *H. Gyürky K.*: A budavári középkori domonkos kolostor területén végzett régészeti feltárás. BpR 22 (1971) 429–435.
126. *Kulcsár P.*: Egy budai humanista feliratgyűjtemény. ArchÉrt 95 (1968) 257–261.
127. *Altmann J.*: Előzetes jelentés a budavári Ferences templom kutatásáról. ArchÉrt 100 (1973) 82–87.
128. *Irásné Melis K.*: A budavári középkori lábbeli viselet XIII–XIV. század. ArchÉrt 100 (1973) 88–101.
129. *Lócsy E.*: Adatok a budai Várnegyed XIII. századi beépítéséhez. BpR 22 (1971) 209–221.
130. *Zolnay L.*: Középkori zsinagógák a budai Várban. BpR 22 (1971) 271–282.; Ld. még: *M. T. Papp*: Baudenkmäler im mittelalterlichen Judenviertel der Budaer (Ofner) Burg. (Eingegangen 11 September 1968.) ActaTechn 67 (1970) 205–225.
131. *Nagy L.*: Adatok a budai városháza építésének történetéhez. BpR 22 (1971) 351–362.
132. *Bertalan V.-né*: Előzetes jelentés a Mária Magdolna templom ásatásáról. BpR 22 (1971) 419–427.; Ezenkívül *Frau H. Bertalan*: Mittelalterliche Baugeschichte der Maria Magdalena-Pfarrkirche (Später Garnisonskirche) in der Budaer (Ofner) Burg. (Eingegangen am 11. September 1968.) ActaTechn 67 (1970) 227–248.

133. *Zolnay L.*: I. ker. Szentháromság tér. A Nagyboldogasszony templom középkori temetője. I. ker. Halászbástya. A gótikus Szent Mihály kápolna maradványai. BpR 22 (1971) 390.
134. *Czagány I.*: Egy budavári középkori épülettömb története. I. A) Az Uri utca 13. sz. épület. BpR 22 (1971) 329–348.
135. *Czagány I.*: Egy budavári középkori épülettömb története. II. B) A Tárnok utca 14. sz. épület. BpR 23 (1973) 229–244; Végül *Czagány I.*: Egy budavári középkori épülettömb története. III. C) A Tárnok-utca 16. sz. épület. BpR 26 (1984). 227–246.
136. *Fügedi E.*: Középkori magyar városprivilegiumok. TBM 14 (1961) 17–108. Az utolsó, budai fejezet: 78–81.
137. *Jankovich M.*: Buda város keresztény tanácsa a török hódoltság korában. TBM 14 (1961) 147–159.; *Nagy I.*: A manufaktúra-ipar kialakulása Pest-Budán. Uo. 285–342.; *Bélay V.*: Adalékok az ár- és bérviszonyok történetéhez Pest-Budán (1790–1848). Uo. 364–407.; *Seenger E.*: Levél Buda 1849. évi ostromáról. Uo. 477–481.; *Rózsa M.*: A Ruszwurm cukrászda XIX. századi üzleti könyve és annak várostörténeti vonatkozásai. TBM 14 (1961) 147–160, 285–342, 363–408, 477–482, 575–581.
138. *Kumorowicz L. B.*: A budai várkápolna és a Szt. Zsigmond prépostság történetéhez. TBM 15 (1963) 109–152.; *Mályusz E.*: Budai Farkas László. Uo. 153–158.; *Husztai S.*: Német utazó Budán 1687-ben. Uo. 227–238.; *Nagy I.*: II. József reformja Budán. Uo. 363–402.
139. *Lócsy-Kubinyi* 1964. 22–30.
140. *Kumorovitz L. B.*: Idősb Erzsébet királyné építkezéseinek történetéhez. TBM 17 (1966) 9–26.; *Nagy L.*: Buda polgársága a XVII. század végén. Uo. 27–58.; *Baraczkai I.*: A budai Nádasdy ház számadása (1530. IX. 30.–19531. I. 13.) Uo. 247–272.
141. *Kumorovitz L. B.*: Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdete. TBM 18 (1971) 7–58.; *Kubinyi A.*: Budai Kakas János és történeti feljegyzései. Uo. 59–80.; *Nagy L.*: A budai Vár topográfiája a XVII. század végén. Uo. 81–120.
142. *Kubinyi A.*: A XIV.–XV. századi magyarországi városfejlődés néhány kérdése. TBM 19 (1972) 39–56.; *Borsos L.*: Régi budai házösszeírások. Uo. 57–78.; *Nagy L.*: Buda visszafoglalását ábrázoló lotharingiai gobelinek kérdései. Uo. 113–130.
143. *Zolnay L.*: Magyar szakácsok a középkorban A Magyar Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve 1970. Budapest, 1970. 45–66.; *Konrádyné Gálos M.*: A budavári Fortuna fogadó. Uo. 117–131.; Az „Arany Sas” gyógyszertárra vonatkozóan lásd a 101. sz. jegyzetben foglaltakat. Előzőleg azonban *Kubinyi A.*: Az egészségügyi foglalkozásúak társadalmi és gazdasági helyzete Budán a XV.–XVI. század fordulóján. Orvostörténeti Közlemények (Communicationes de historia artis medicinae.) 54 (1970) 63–83.; *Czagány I.*: A budavári „Fekete Sas” gyógyszertár. Gyógyszerészet 15 (1970) május 5. sz. 174–176.; *Czagány I.*: A budai orvosok és gyógyszerészek a feudalizmus korában. Orvostörténeti Közlemények. Budapest, 1974. 71–72. sz. 49–70. — U.ez német, francia, angol nyelven: *Therapia Hungarica* 4 (1970) 18. sz.

144. „Natura” könyvkiadó, 1–320, 121 képpel. Értékelésére vonatkozóan lásd *Czagány I.*: Gombos Zoltán, Budavári kertek — könyvismertetés. *MűvÉrt* 19 (1970) 298–302.
145. A könyv végén közölt utcanévjegyzéket Seenger E. készítette, a metszeteket Tőkei F.-né, a festményeket Cifka P.-né, a Kiscelli Múzeum munkatársai válogatták és határozták meg.
146. Elsősorban ennek 1. Ujjászervezés — áttelepülés. 2. A Vár és Váralja. 6. Gazdaság. 7. Társadalom című alfajezeteire gondolunk.
147. Elsősorban ennek III. Ujjáépítés és a gótika elterjedése című alfejezetére gondolunk.
148. *MMűvéd* 1971–1972. Budapest, 1974. 245–256, 11. kép.
149. *MűvÉrt* 1975. 83–91.
150. A Budapest története III. kötet 7–557., amelyben külön kis fejezet foglalkozik a Várral.
151. *MűvÉrt* 1976. 95–100.
152. Budapest, 1976. 5–56, 84 képpel.
153. *BpR* 24 (1976) I–IV. I.: 5–448., II.: 5–251., III.: 5–227., IV.: 1–239.
154. *BpR* 24 (1976) III. 5–117.; Szervesen csatlakozik e fontos jelentéshez u. ebben a kötetben három kisebb beszámoló: *Zolnay L. – Boldizsár P.*: A budai királyi palota északi előudvarán végzett régészeti feltárás (1967–1975) Árpád-kori krámialeletei. III. 173.; *Szakál E.*: Megfigyelések, adatok és következtetések az 1974. évi szoborlelet értékeléséhez. III. 199.; *Szakál E.*: A budavári gótikus szoborlelet restaurálása. III. 211.; A témához kapcsolódik u. itt: *Matolcsi J.*: A budai királyi palota északi előudvarában feltárt XIV.–XV. századi állatsontok III. 179.; *Szalay Z.*: A budai gótikus szobrok festékanyagairól III. 216.; *Szalay Z.*: Munkajelentés a budai szoboranyag festéseinek rögzítéséről III. 219.; *Boda J.*: A budavári ásatásokkal kapcsolatban feltárt Anjou-kori szobortöredékek kőzetanyagának vizsgálata. III. 222.
155. *BpR* 24 (1976) I. 371, 381.
156. Építés–építészettudomány, 1978. 135–148.
157. Építés–építészettudomány, 1978. 149–189.
- 158/a A Budapest története IV. Budapest, 1978.; 7–763. 8, 72 képpel.
- 158/b *Gerő L.*: A budai várnegyed. Budapest, 1979. 5–38, 72 képpel.
159. Budapest, 1979. 7–76. Élesdy I. akvarelljeivel, 26 képpel.
160. Budapest, 1979. 5–357., 136 képpel.
161. Budapest, 1980. 7–281.; A tudományos dokumentáció hiányát említi *Gerő L.*: A budai középkori királyi palota és vár maradványainak helyreállítása. *MMűvéd* 1967–68. Budapest, 1970. 155–192.
162. Budapest, 1982. 17–573., 292 képpel.
163. A Budapest története képekben kötet (Budapest, 1982. 29–871.) szerkesztői Faragó Éva, Fazakas Csongor, Mezey László, Fertsek Ilona, Rostás Jenőné, Antal Sára, Tenta Ágnes
164. A Czagány értekezés. Budapest, 1983. I–II. köt. KÖZTI. Rotaüzem. 1–532., 580 kép.

165. A képkatalógus kötet 638 oldalon jelenik meg. Szerkesztői: Csomor Tibor (hidak, aluljárók, felüljárók), Sipos György (ipar, közművek, mezőgazdaság, vendéglátás, kereskedelem, pénzügy), és Szabó László (közlekedés, posta, hírközlés).
166. Angol német és magyar nyelven: The Matthias Church of Budapest. Die Matthias-Kirche von Budapest A budavári Mátyás-templom. Gink Károly fotóival. Fábián János előszavával 1984. Pünkösdjén. Magyar Média RPSzLV. Révai Nyomda.
167. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1986. Bibliotheca Historica sorozat. 5 fejezetben és több mint 34 címben.

ISTVÁN CZAGÁNY

HISTORIOGRAPHIE DER ORTS- UND KUNSTGESCHICHTLICHEN LITERATUR DER BURG VON BUDA

Die übersichtliche Studie gewährt anhand historiographischer Methoden Einblick in die Literaturgeschichte von fast sieben Jahrzehnten, in die Zeit von 1308 und 1984. Sie behandelt in erster Linie das reichhaltige ortsgeschichtliche Material des Mittelalters und der Renaissance, befaßt sich aber auch mit der Erörterung und Bewertung des zahlreichen schriftlichen kunsthistorischen Materials des Barocks, der Romantik, des Eklektizismus und unserer Tage. Sie verfolgt die sich häufig ändernde Entwicklungsgeschichte ortsgeschichtlicher Feststellungen und topographischer Designierungen sowie die damit verbundenen Auseinandersetzungen der neuesten Zeit.

Von den Schriftstellern der Gotik beschäftigt sie sich hauptsächlich mit den Arbeiten Márk Káltis und Bertrandon de la Brocquière, von den Meistern der Renaissance mit den Werken Aeneas Silvio Piccolominis und Antonio Bonfinis, von den türkischen mit Evlia Celebi, von den Schriften der Reisenden des frühen Barocks besonders mit denen von Edmund Chisull und Simon Clements. In der Literatur des 18. Jahrhunderts sind Johann Ferdinand Miller und András Vályi bedeutende Persönlichkeiten. Zur Zeit der Romantik weisen János Hunfalvy und Jakab Rupp den Weg der Entwicklung. Lajos Némethy und Ferenc Salamon sind hervorragende Ortshistoriker der Eklektik.

Parallel zu dieser Tätigkeit begann man auch mit wichtigen archivalischen Forschungen, zuerst unter der Leitung von Dezső Csányi, später unter der von Albert Gárdonyi. Zwecks Zusammenfassung dieser entstand die Buchserie „Tanulmányok Budapest Múltjából“ (Studien aus der Vergangenheit von Budapest). Dann begann man in den 1940er Jahren auch mit der stadtgeschichtlichen Zusammenfassung, vorerst hinsichtlich des Altertums und der Türkenherrschaft: diese konnte jedoch infolge des Krieges nicht zu einer vollständigen Buchserie werden. Eine hervorragende Bedeutung kam der Rekonstruktion des Burgviertels – Wohnviertels – von Buda zu, die Aufgrund von Urkun-

den über dessen mittelalterlichen Zustand erfolgte und deren führende Persönlichkeiten, gründlichste Forscher Albert Gárdonyi und Vidor Pataki waren.

Die verdientesten Vertreter der Geschichtsforschung des Barockzeitalters waren György Bánrévy und Arnold Schoen. Eine hervorragende Persönlichkeit der Kunstgeschichtsschreibung vor dem zweiten Weltkrieg war Henrik Horváth. Nach dem Krieg riefen die umfangreichsten Grabungen in Mitteleuropa zwecks Erschließung des einstigen mittelalterlichen Königspalastes und der gotischen Baudenkmäler des Wohnviertels eine neue Garde von Archäologen und Historikern ins Leben. Unter der Leitung des Kunsthistorikers László Gerevich beschreiben die Historiker Emese Nagy, László Zolnay, András Kubinyi, der Numismatiker Lajos Huszár und noch viele andere in zahlreichen sehr wertvollen Teilstudien das kulturhistorische Gesamtbild der ungarischen Hauptstadt des Mittelalters.

Zu dieser umfassenden wissenschaftlichen Bestrebung gesellte sich die Kunstdenkmal-Topographieschreibung unter der Leitung von Miklós Horler und die bibliographische Sammelarbeit an der Spitze mit László Berza. Aus der Feder von László Gerevich und István Czagány entstehen Monographien des Burgpalastes von Buda im Mittelalter und in der Neuzeit. Zu einem Erfolg führt eine neuerliche Abfassung und Veröffentlichung der Geschichte von Budapest in fünf Bänden, als großangelegte, gemeinsame Arbeit unserer besten Fachgelehrten. In den letzten Jahren riefen László Zolnay mit der Bearbeitung des Materials eines seltenen mittelalterlichen Skulpturenfundes von europäischer Bedeutung und István Czagány mit der monographischen Zusammenfassung der Wohnhäuser des Wohnviertels aus dem Mittelalter die Aufmerksamkeit auf sich.

HUNYADI LÁSZLÓ KIVÉGZÉSE – STRUKTÚRAVÁLTOZÁSOK A MAGYAR ÁLLAM ÉS FŐVÁROS KORMÁNYZÁSÁBAN

A 15. század első felében Magyarországon a kormányzat alakulása átmeneti nagy-úri csoportosulások, ún. ligák formáját öltötte. Ez a ligauralom lehetetlenült az évszázad második harmadában nagy jelentőségűvé vált Hunyadi család egyik tagjának, Hunyadi Lászlónak politikai jellegű kivégzése folytán. Igaz, hogy a politikai válságból is más ligán át vezetett az út, de ez csak pillanatnyi megoldás volt és a ligauralom többé nem éledhetett újjá oligarchikus formáiban. Ennek a változásnak fejleményeit és mélyebb okait kívánja megvilágítani ez a tanulmány, amely a *politikátörténet* módszerei mellett a *városi helyrajz* és a *genealógia* eszköztárából is merít.

A 14. század végén egy német–római birodalmi arisztokrata család nyert házat Budán, Magyarország fővárosában, s ezzel a mozzanattal érdekeltté lett a magyar politikai fejleményekben. 1397-ben *Cillei Hermann* kapta Zsigmond királytól adományba azt a Közép utcai (Media platea, ma Fortuna utca) házat, amelynek tulajdonában volt még 1416-ban, amikor Szent Miklós utcai házként szerepel. Ez az ún. Vörös sün ház, a mai Hess András téren. Ekkor azonban már csere tárgya. Közben a família magyarországi meghonosodása előre haladt: Cillei Hermann leánya Borbála 1401-től jogilag, 1406-tól ténylegesen felesége Zsigmondnak. A továbbiakban a család új háza fontos: 1416-ban Zsigmond király előtt Párizsban jelentette be Cillei Hermann, Cilli és Zagorje grófja, horvát bán, hogy a házat elcseréli a budaszentlőrinci pálosok budavári házával, amely a budai Szombat utcában (in vico Sabbati) néhai Frank vajda szomszédságában fekszik és amelyet a király régi házának neveznek. Ez a vő és após közti, szokatlan helyű tulajdonjogi bejelentés évekkel később újra felbukkant: 1423. július 3-án Cillei Hermann gróf, Cilli és Zagorje grófja, Szlavónia bánja, illetve György, a pálosok generális vikáriusa és a budaszentlőrinci páloskolostor remetéi megerősítik ezt a házcserét, amely közöttük létrejött: Cillei Hermann budai városi házáért cserébe kapja a szerzetesek és a kolostor házat, egykori nagy kúriát, amely Károly Róbert magyar király városi háza volt a Szombatkapu (porta Zombatkapw) közelében, amit Lajos magyar király adott a kolostornak, amelynek közönséges neve kamaraház (Chamerhoff), a benne levő Szt. Márton kápolnával és minden épületrészeivel, tartozékával. A cserét Buda városa foglalta írásba. Ez az erős épület a mai Táncsics Mihály utca 9. számú telek északi oldalán volt, ismert szomszédságadatai alapján. A hatalom bázisa és jelképe lett a század közepére a Cillei ház, akkori erős személyisége, *Cillei Ulrik*, Frigyes fia, Hermann unokája kezén, aki unokatestvére volt Erzsébet királynénak. Ulrik Albert király halála után a Garaiakkal együtt Erzsébet özvegy királyné,

illetve V. László csecsemőkirály mellé állt. Cillei Iovon ülve vitte a koronát és a kis király feje felett tartotta a székesfehérvári menetben. Rozgonyi Simon azonban ostrom alá vette Győrben és amikor Cillei szökni próbált, elfogta. Így 1440 április–november folyamán Ulrik, Cilli, Ortenburg és Zagorje grófja fogságban volt Budán, ebből színleg Ulászló oldalára állva bocsátották ki. Innen hordozta Garai-orientáltságát és Rozgonyi-ellenességét. A kor gazdasági fejleményei iránt volt érzéke. 1448. február 2-án Varasdon kiadott oklevelében szinte fejedelemként rendelkezett erről a városáról: Ulrik, Isten kegyelméből Cilli, Ortenburg és Zagorje grófja, Szlavónia bánja címmel a helység javára, hasznára, egyben az állam (rei publicae) gyarapodására hivatkozva adott kereskedelmi és piaci kiváltságot, amiről a meghagyás kapitányainak, alkapitányainak, várnagyainak, tiszteinek, bírának és más alattvalóinak szólt. Politikai hatalmára jellemző a Lajtán túli részen, hogy 1452. március 5-én Bécsben László király és a magyar korona kiszabadítására Frigyes római császár kezéből a megállapodást Hunyadi János, Magyarország kormányzója és az ország előkelői, illetve Frigyes és Ulrik, Cilli grófjai meg sok osztrák nemes kötötte és együttesen ígérték László királlyá koronázását. A jó viszony látszatát mutatja az év szeptember 13-án, hogy Hunyadi kormányzó nyugtatja pozsonyi polgárok budai textil- és egyéb vásárlásait, amiből Cillei familiárisának adtak kölni és veronai posztót. De a politikai befolyás szerzését jelzi, hogy 1453-ban V. László óbudai apácák javára tett malom-, kőház- és kúria-birtoklás megerősítését Ulrik, Cilli grófja referálta. Mint a király anyai rokona közel-férközött az ifjúhoz.¹

Az előkelő budai lakosok közé tartozott a Garai család, amelynek a királyi udvarhoz közelebb eső háza a Szent György templom bejárata előtt volt (a mai Dísz tér 11. szám táján). A polgárvárosba esett az 1403-ig Szerecsen nagyháznak nevezett, két utcára nyíló palota az Olasz (mai Országház) utca és Mindenszentek (mai Uri) urca között, amelyet 1410 óta a Garaiak vásárlás útján tulajdonukban tartottak. Ennek volt eleme a fennmaradt gótikus palota (mai Uri utca 47.). *Garai László* bán (Szécsi Dénes esztergomi érsekkel együtt) Ulászló király fogságába esett. Bár ennek a királynak köszönhatték életük megkímélését, sőt szabadon bocsátásukat, hamarosan visszatértek a gyermek László hűségére. Ebben a politikai irányultságban maradt Garai akkor is, midőn 1450-ben – Lászlónak Frigyes császár alatti gyámsága idején – szövetséget kötött Újlaki Miklóssal, aki először 1441-ben volt erdélyi vajda, és Hunyadi Jánossal. Állásfoglalását természetesen befolyásolta, hogy Garai László anyja Cillei Anna volt, maga pedig László királynak nagybátyja volt. Garai László nádor (1447. szeptember – 1458. december) fényes származása ellenére gyakran foglalkozott ingatlan- és pénzvagyont gyarapító ügyletekkel, ennek körében a városvezető polgárokkal együttműködött. 1448. november 19-én két budai esküdt és Münczer János polgár 4500 forintot vettek át letétbe Garai Lászlótól, hogy azzal visszaváltásáért számára Simontornya várát az 1444 óta fennálló zálogból Farkas László polgártársuktól, akit magyarnak tekinthetünk. Ez az ügyleti kapcsolat is emelte a magyar feudális társadalomban a polgárt nagyúri familiárisrá: Garai László 1446/47-ben őt Tolna megye egyik alispánjaként foglalkoztatta. 1456. és 1457. évben Garai László mint nádor több oklevelet állított ki Gárdonyi birtok ügyében, amit V. László király Farkas László budai lakosnak, a Csepel-sziget (1454. és 1456. évek közötti, Garai László által tisztségébe helyezett) ispánjának adott érdemei és anyai zálogadósságok elengedése ellenében.

A válságos 1457. évben a gazdag budai polgár eladósodva halt meg, Gárdonyt így Holtzler Konrád szerezte meg 1457. július 27-én Farkas özvegyétől. Az új birtokos idegen volt, Ausztria pénzügyigazgatásának élén álló főhivatalnok (magister hubarum, Hubmeister). Így lett legalább utólag magyarországi birtoka alapján olyan politikai közösség tagja, amelyből a Hunyadi László elleni per aktív részesei kikerültek. Rangja alapján azonban így sem volt egészen alkalmas erre, mert ez a tisztség nem volt azonos a feudális kincstartóval. Ezek az esetek a városban is lakó feudális úr és a vidéken zálogbirtokszerző Erzsébet párti polgár különféle találkozását példázzák. Ezekhez hasonulva a nádornak sem derogált kisszerű ügyleteket kötni. Hunyadi László sorsától lelkiismeretében aligha furdalva kihasználta a neveyi tizedperben bekövetkezett egyházi intézkedést és a lefoglaló veszprémi püspöki vikáriustól évi 50 forintért bérbe vette, aminél többet ért és akkor is szedette a tizedet, amidőn az eljáró Orlandus de Bonarlis felszabadította a lefoglalást. Emiatt 1457. május 21-én III. Calixtus pápa elrendelte Garai László egyházi fenyíték alá vetését, míg az 50 forintot meg nem adja az esztergomi káptalannak. Már az eddigi esetek is jelzik, hogy Buda mint rezidenciaváros mennyire hozzájárult nagyfeudálisok és gazdag polgárok életformájának, mentalitásának közeledéséhez.²

A politikai erővonalak Zsigmond halála után bonyolulttan alakultak. Cillei Hermann leánya, Borbála magyar királyné 1437-ben saját veje ellen fordult, Ulászló trónjelöltsége érdekében. Így átmenetileg Albert fogságában volt Cillei Borbála, majd Lengyelországba menekült. A példa mutatja, hogy Zsigmond oldaláról az *út a lengyel dinasztiához* is vezethetett. Ere példa *Guthi Ország Mihály*, aki 1430-ban udvari vitéz, 1433-ban főkamrás, 1435/37-ben kincstartó volt. Az öreg király utolsó napjaiban az Albert párti főemberek elfogatták őt is – a királynéval együtt – mint Ulászló lengyel király hívét. Mályusz Elemér joggal tételezi fel, hogy ha Zsigmond bizalmas munkatársa szembefordult ura utódlási akarátával, annak súlyos belpolitikai okai lehettek. Az Albert párt a Zsigmond reformjait is hatálytalanítani akaró főúri reakciót jelentette, Ország a királyválasztás elvét képviselve szélesebb csoport, sőt a nemesség előtt kívánhatta szabaddá tenni az utat. Mégis 1438/39-ben a kevésbé befolyásos főasztalnokmesteri tisztséget vállalta Ország Mihály, de 1440-ben nyíltan Ulászló párti, kíséző tagja volt a választását hírül vivő rendi követségnek. 1440-től újra kincstartó lett. Ekkor megszilárdulhatott meggyőződése, hogy Zsigmond uralma végén is helyesen orientálódott, intrikált az udvarban. Valószínű, hogy politikai irányultságát segített kialakítani házassága a Rozgonyi famíliából, alighanem az egyik Rozgonyi István leányával. A lengyel orientációt magyarázza Guthi Ország Mihály birtokgyarapítási iránya is: 1436-ban a már bárónak számító Ország kincstartó két Nyitra vármegyei, volt Stibor-birtokot kapott. Akármilyen motívumok alakították is Ország magatartását, látóköre kiterjedt. I. Ulászló 1440. évi székesfehérvári koronázásán feltűntek a budai polgárok (alkalmasint ellenzéki pártjuk), régi joguk alapján fegyveresen és Magyarország régi zászlaját hordozva. A budai polgárság tehát megoszlott az ellenkirályok között, de a város kétségkívül Ulászlóé lett. Az Ulászló feltétlen híve maradt Ország Mihály figyelme a városlakókra is kiterjedt. Mint főkincstartó 1443. február 1-én Pozsonyban Ulászló királynak terjesztett elő Budán élő zsidók és pénzügyletük tárgyában kiadandó oklevelet, erdélyi feudális úr érdekében.³

A Zsigmond halála utáni magyar történelemmel érdekes párhuzamok bukkannak fel

a cseh történelemben, jóllehet annak életében ellentétes pozíciót foglaltak el a nagy egyházpolitikai kérdésekben. A politikai élet felületén a nemesi csoportok egymással és királyjelöltjeikért folyó harca tűnik szembe, a cseh feudális viszályok (1437–52) korszakhatárai jelentős magyar politikai dátumok is. Habsburg-ellenes, kelyhes (utrakvista, kalixtinus) beállítottságú párt működött az 1437/39. években, amelynek élén *Hynce (Hynek) Ptáček z Pirkštejna* (Pirkstein-i) hadvezér állott. Már 1438-ban felmerült az ifjú lengyel király, *Ulászló cseh ellenkirályként* a Habsburgokkal szemben. De ekkor a csehországi rendek Zsigmond vejét, Albert királyt elismerték uralkodójuknak. Az ígéreteivel és biztosítékaival elégedetlen huszita beállítottságú párt mégis Mělnikben ugyanaznap (május 6-án) *Kázmért, a lengyel király öccsét* választotta ellene. Prágában azonban Albert tudta megkoronáztatni magát, a cseh földön pedig az ő cseh, német és magyar katonái győzedelmeskedtek a június 29-én benyomuló lengyeleken. De a trónviszály mélyén társadalmi erők, táji csoportok harca rejlett. A nemesúr Ptáček kelet-csehországi főurak befolyásos csoportja élén állt. A nemesség pedig jelentős, addig az egyház kezén volt mezőgazdasági területtel erősödött. Ptáček szövetségese volt a táborita vezér Stražnich-i Bedřich (Bedřich z Strážnice) és támaszkodni tudtak Tábor városára. Ezáltal Ptáček lerakta az alapokat egy egységes kelyhes front szervezetéhez. A viszálynak egyházpolitikai háttere is volt. A bázeli zsinat és IV. Jenő pápa a török fenyegetéssel is érvelve akarta összebékíteni a cseh pártokat és fegyverszünetet el is ért az ellenkirályok és híveik közt. A katolikus törekvéssel szemben *Jan Rokycana kelyhes érsek*, kiváló szónok és egyházpolitikus egységes huszita vallási programot igyekezett kialakítani. A vallási viszálynak is sajátos vagyoni-hatalmi alapjai voltak. A katolikus egyház elvesztette csehországi birtokainak nagyobb részét, eltörölték az egyházi adókat és szolgáltatásokat, tagadták Csehországnak a pápai kúriától való függését. A kelyhes egyház teljesen a nemesek és polgárok, tehát világiak alárendeltségében volt. Ez hozzájárult a cseh nemesség gazdasági erősödéséhez, még az alsóbb nemesség válsága is megállt egy időre. Az előnyökből érdekes módon a katolikus főnemesek egy része is hasznot húzott, ezek az egyházi birtok „védelme” ürügyén élvezték ilyen földek hasznát. Egyfajta erőegyensúly és öntudatlan érdekközösség vezette a cseh katolikus és huszita urakat Albert király korai halála (1439. október 27.) után, amikor elkerülni igyekeztek egy osztrák–lengyel konfrontációt és rendi alapon osztoztak a tényleges hatalmon. 1440 elején Prágában több héten át tanácskozott az országgyűlés a nyugalom és a pártközi béke kialakításáról. A tárgyalások eredménye egy „békelevél”, amiben inkább a kelyhesek sikerét láthatjuk. Hynek Ptáček z Pirkštejna és társai elérték, hogy eltörölték az uralkodó rendelkezéseit a földbirtokokra vonatkozóan (zálogbavetés, adományozás), amit Albert az ő hátrányukra fordított. Felfüggesztették a túlnyomóan katolikus főurak kezén volt országos birtokhivatal tevékenységét. Garantálták a kompakták (a husziták és a bázeli zsinat közti egyezmények az egyházi ügyek rendezéséről) érvényét a cseh országrészekben. Még abban is megállapodtak, hogy törekedni kell Jan Rokycana magister választott prágai érseki tisztségének megerősítésére. A megállapodás 68 névvel zárták le, e személyek megerősítették pecsétjükkel is a békelevelet: egyik oldalról a cseh katolikus és királyi főtisztviselő személyek, mint a délcseh Oldřich z Rožmberka (Rosenberka, Rosenberg-i) nagybirtokos, a mérsékelt kelyhes Menhart z Hradce prágai fővárnagy, Pertolt z Lipé cseh királysági udvarnagy, a másik oldalról pedig Ptáček

kelyhes hívei, köztük *Jiřík z Kunštátu a z Poděbrad* úr (a későbbi Poděbrad György király). A békelevél lényegében interregnumot deklarált („ha majd lesz királyunk”, „ha már királyunk lesz”, „mivelhogynincsen királyunk”). Ehhez városok is csatlakoztak. Az 1440. január 29-i okmány végezetül „a közjót, az egységet, az egyetértést, a békét és a keresztény békességet” hangsúlyozta. Akkor még alig sejtették, hogy a pillanatnyinak szánt megállapodás 13 esztendőre szól, hogy az interregnumot csecsemőkirály uralma váltja fel. Az 1440. február 22-én született *Utószülött László* (Ladislaus Postumus) nevében Erzsébet özvegy királyné hasztalan folytatott küzdelmet a kelet-csehországi kelyhes nemességgel. Ennek folytán a békelevél előtti csoportok nem oszlottak fel, a katolikus Oldřich z Rožmberka katolikus és mérsékelt kelyhes nemesi és prágai patrícius erőkre támaszkodott, míg a tábori polgári-köznemesei szövetséghez az északnyugat-csehországi Louny, Žatec és Slaný városok szövetsége húzódott, de igazi erőt ezen az oldalon a kelet-csehországi körzetek egyesülése jelentett. Ez utóbbi 1440 márciusában a čáslavi gyűlésen formálisan is megalakult. Közösén járt el a kelet-csehországiakkal a mladoboleslavi körzet, amelynek egyik kapitánya Poděbrad György volt. Jiří z Poděbrad az 1440-es években emelkedett fel a cseh politikai életben a Kunštát-i (z Kunštátu) urak nemzetségéből, mint a huszita nemesség egyik birtokos tagja. Névadásában előtérbe került az Elba medencéjében fekvő Poděbrady városka. A hatalomnélküliség légüres terében energikusan lépett fel György úr a katolikus uraságok ellen. Felemelkedését egyengette, hogy a huszita vallási egység elképzelése elakadt. 1444-ben, még Ptáček életében a kelyhesek országos gyűlésén hivatalosan elítélték a táboriták radikális cikkelyeit, egyedül Rokycana és hívei tanait nyilvánítva érvényesnek. Rokycana „Értekezés Krisztus teste létezéséről” c. írásában elődként a mérsékelt prédikátor Jacobus de Miza (Jakoubek ze Stříbra) magistert méltatta, aki fellépett az újabb tévelygések ellen (contra errores modernorum). Ilyen körülmények között halt meg abban az évben Ptáček és helyére a fiatal Poděbrad Györgyöt emelték a kelet-csehországi körzetek főkapitányává. Addigra a lengyelek feladták csehországi tervüket, amit a befolyásos Olesnicki Zbigniew püspök kezdettől ellenezett, majd a lengyel nemesség Melsztyn-i Spytek vezette huszita csoportjának 1439-ben kötött konföderációja és főleg ennek a parasztságra kezdődő hatása miatt a mágnsok és sok nemes is szembefordultak vele. Miután a lengyel husziták zendülését fegyveres összeütközésben leverték, a mágnsok az udvart *kényszerítették a csehországi dinasztikus tervek feladására*. Ezt a tendenciaváltozást betetőzte a csehországi trónkövetelő Kázmér herceg dinasztikus orientálódása: IV. Kázmér lengyel király felesége Habsburg Erzsébet hercegnő volt, Albert és Erzsébet magyar–cseh uralkodópár gyermeke, Utószülött László idősebb nőtestvére.⁴

Visszatérve a lengyel kapcsolatban eltérő magyar fejleményekre, a politikai orientációk sokfélesége szembetűnő, ami nem határolható tájilag úgy körül, mint Csehországban. Pálfordulásokban gazdag pályával „dicsekedhetett” *Alsólindvai* (Lindvai) *Bánfi Pál*, akinek apja Bánfi István katonai vezető volt. Pál maga jobban vagyonosodott azáltal, hogy Katalinnal, Stiborics nyitrai főispán leányával 1436/37 közt kötött házassága útján a nagyatya Stibor vagyona egy részét szerezte meg. Már lovászmester volt, amikor a benne bízó Zsigmond halála után le kellett mondania az általa viselt méltóságokról. Jóllehet Lindvai Bánfi Pál is mint kísérő részt vett az Ulászló meghívására választott követségben, az Ulászló-párt éppoly kevésbé bízható benne, mint az Albert (és utódai)-párt, mivel

csak 1444-ben lett asztalnokmester. Sérélméből keserű és negatív tapasztalatot vont le, ezután nem az egyenes politikai utat, hanem az intrika módszerét választotta. Talán amiatt is irigykedett és volt sértett, hogy a mesés Stibor-vagyon szertefoszlott, más is kapott belőle.⁵

A Zsigmond király halála utáni politikai eseményekben jelentős szerepet kapott a ragusai származású *Thallóczi Máté (Matkó)*, aki már Zsigmond alatt fontos délvidéki tisztségeket nyert (1435: szlavón bán és kevei ispán, 1436: horvát bán) és ezeket a fordulatok alatt is haláláig (1444) megőrizte. De 1440-ben veszélyben forgott pályafutása, mivel az Ulászló-párt vezető alakja lett, a lengyel jelölte meghívó rendi követségben részt vett és mégis elég sokoldalú és bátor volt ahhoz, hogy visszatérve, Komáromban felkeresse Erzsébet királynét és ott a török veszéllyel indokolja uralkodóválasztását. Ekkor azonban az uralkodónő Ő-Szőnyben Marczali Imre Ulászló-párti asztalnokmesterrel együtt elfogatta és Sopronban börtönbe záratta őket még április 11-e előtt. Ez a nyugati város ugyanis a királynő befolyása alatt állt, az élére helyezett Cillei Ulrik helyett egyik embere, familiárisa Fladnitzer (Fladnitz) Kristóf volt benne városkapitány. Rangjának megfelelően Thallóczi Matkó bán magánházhoz került őrzésre, Seres Tamás soproni litterátushoz, az Ikva hídjától az Ezüst utca felé a hetedik házba. Seres azonban egy borbély segítségével hamarosan megszöktette a horvát–szlavón bánt, mire a Győrben levő Erzsébet hűtlenség címén május 27-én elrendelte vagyonvesztését. Seresnek menekülnie kellett a városból, amivel az Ulászló-párt városi pozíciója meggyengült. Pedig Seres Tamás, aki a külső tanács tagjának, Seres Jánosnak fia volt és maga városa ügyeiben sok helyen járt, nem volt tapasztalat és körültekintés híján levő ember. Elkobzott vagyonát Cillei Ulrik királynői főember kancellárja és marsallja, két német nemes kapta. Ez is sejteti Cillei fejedelmi pozícióját. A soproni kapitány irányító szerepben volt, a bíró és esküdtek előtt emlegették, együtt végezték a bebörtönzést. 1440. december 29-én és 1441. március 4-én Fladnitz Kristóf már volt városkapitányként állított ki nyugtát, hangsúlyozva, hogy ura, Cillei Ulrik gróf nevében jár el. Sopron zálogként III. Frigyes császár kezére jutott (1441. február – 1463), és az tanácsosát, Ebersdorfi Zsigmondot tette városkapitánynak (1441). Jegyezzük meg itt, hogy a város vízvásztó lett a Habsburg- és az Ulászló-párt között. Így még kisebb helyi viszályokból is következtetéseket vonhatunk le az országos csoportosulásokra. A pártok körvonalait sejteti, hogy 1440. január 17-én Sárvárról fordul Kanihsai László özvegye Garai László macsói bánhoz, lépjen közbe a királynőnél, nehogy a soproni polgároknak bajuk essék amiatt, mert – szerinte jogosan – felakasztották Farkas László soproni harmincados ott működő familiárisait. A harmincados ugyanis panaszt emelt a királynőnél. Bizalmi embere volt, akit Erzsébet 1439. augusztus 15-én és 1440. március 19-én a maga budai városbírájának (iudex civitatis) tekintett azontúl, hogy már az első esetben harmincadispán volt. Ezzel indult el az eredetileg városi pályán mozgó férfiú (az 1437/38. évi ciklus budai főbírája Tirnauer László néven, ahogyan származási helyéről a német patríciusok nevezték és a viharos 1439/40. évi ciklusban a szorult helyzetbe került német patríciusok alkalmas magyar bírása Farkas László néven) a feudális pályán, amit az 1453 körüli 'egregius' jelző, hatalmaskodásban részvétel, a már tárgyalt Csepel-szigeti ispánság mutat. De ehhez az Erzsébet-párt nyugatra szorulása is hozzájárult. 1440. január 29-én pedig Fraknói Pál gróf özvegye bizonyítja, hogy Sopron város közön-

sége teljes joggal ítélte halálra Farkas László familiárisait (diner), Görgen von Eyslbürg (Eyslbürgi György) és Tolt Janken (Tott Jakab) ugyanis raboltak, a grófnénak is sok kárt tettek, a sárváriak és a szigetiek (Vas vármegye) tetten érték őket. Sopron városa tehát összefonódott az Erzsébet királynő körüli úri csoporttal és ez átöröklődött a későbbi (Ulászló utáni) politikai helyzetre is. 1446. november 21-én Hunyadi János kormányzónak Szarvkö vára melletti haditáborából kellett nyomatékkal kérnie Sopron városi vezetőitől embereinek szabadon bocsátását, akiket elfogtak, fogva tartanak, noha ígérték hadi népe akadálytalan mozgását. Ha familiárisát vagy hozzá tartozó másokat akadályozzák, a bosszú nem marad el. 1451. november 8-án a kormányzó azért fordult a soproni polgárokhoz, hogy ellenkezés nélkül engedjék a felhatalmazott pozsonyi polgároknak a soproni harmincadjövedelem beszédését. Hunyadi két politikai érvet is hangoztatott. Kiemelte, hogy Sopron Magyarország része (speciale membrum huius regni Hungarie). Másrészt emlékeztetükbe idézte, hogy a harmincadnak a királyi kincstárba kell jutnia az ország védelmezésére és őrzésére. A kormányzó nem egyszerűen a polgárok öntudatára apellált így, hanem a rendek befolyása alól Sopront kivonni akaróknak burkoltan üzent. Meg is értették és 1452. szeptember 16-án a bécsújhelyi császári tanácsosok és ügyvivők hagyták meg a soproni tanácsnak, Hunyadi János kormányzó (gubernator) ellenkező intézkedésével nem törődve, a soproni harmincad ügyében továbbra is Giskrát támogassák. A kör azaz zárul be, hogy ez idő tájt a kormányzó pénzügyei intézésében olyan familiárisokra támaszkodott, akiket Thallóczi Matkó bántól örökölt át. Ilyen volt Dóczi Mihály a kamara haszna és az adó beszédése ellenőrzésében. Thallóczi, majd (1450) Hunyadi kincstartója volt Padovai Bernellys Péter fia János (Johannespetri, Soampero). Ez az olasz személy egyben több sókamara ispánja is volt. 1440-ben Thallóczi, 1450-ben Hunyadi embere volt a firenzei származású Odoardus, Pape és Angello Manini sókamarás. Ezt a három testvért a kormányzó nemessé is emelte. Ezek a személyi kapcsolatok tehát átvezettek a Thallóczi–Cillei ellentétből a Cillei–Hunyadi ellentétbe és Garai is, Giskra is a háttérben volt.⁶

Nem játszott egyöntetű szerepet a 15. század közepének eseményeiben a *Rozgonyi család*. Ez a familia háztulajdona elhelyezkedésénél fogva is közel állt a királyi udvarhoz: Zsigmond Friss palotája zárta le a Szent Zsigmond teret (mai Szent György tér), ami mellett volt a házuk. A nevezett palotával szemben a Szent János (mai Színház) utca keleti oldalán levő sarokházat a Rozgonyi család 1439-ben kapta Albert királytól. Politikai megoszlásuk ez idő tájt következett be. Egyik águkról határozottan állíthatjuk, hogy Zsigmond híveiből egyenes vonalon vagy ingadozással eljutottak a lengyel Ulászló támogatásáig. Ennek az ágnak feje volt Rozgonyi Simon (országbíró 1409–14), akinek három fia volt: György (1421–39 pozsonyi kapitány, 1430-tól pozsonyi ispán, 1439-ben Nagyszombat kapitánya, a lengyel jelölés egyik szószólója, 1441-től Ulászló országbírája), István (1430-tól pozsonyi ispán, aki jól elválasztható személy Rozgonyi László fia István temesi ispántól, az utóbbinak volt felesége a törökök ellen dunai gályát vezénylő Szentgyörgyi Cecília; a két István ispán 1435-ben egymás mellett szerepel egy oklevélben az országnagyok között; az északi István 1438-ban Albert híve, három sikeres ütközetet vív Kázmér lengyel herceg erőivel a Szepesség védelmében) és Simon (1429–40 veszprémi püspök, 1440–44 egri püspök és Ulászló kancellárja). Simon a leghévesebb Ulászló-párti volt, a főpap-hadvezér típusa, aki a Szepességtől kísérve urát, Budát és Győrt csapataival

szerezte meg Ulászlónak, a német–cseh had kapitányát, Cillei Ulrikot elfogta. Ezeket az érdemeket bőségesen ecseteli I. Ulászló adománylevele 1440. október 28-án, amikor is Rozgonyi Simon, István, György testvéreknek Budán az Olasz utcában (in vico Italicorum) fekvő nagy kőházat (a mai Országház utca közepének keleti oldalán, ahonnan a Rozgonyiak farkasszemet nézhettek a Garaiakkal) ad, amely addig Brankovics György rác deszpotaé volt, de hűtlensége miatt elvesztette. Az adománylevél István és családja Erzsébet királynétól Pozsonyban körülzáratását és harca folytatását is kiemeli. Így bukkon fel Rozgonyi Sebestyén, a pozsonyi ispán fia, majdani bátor Hunyadi-párti személyiség. De az oklevél kiállításakor még nem tudhatták, hogy 1440/41 során Rozgonyi Simon országbíró fiai István és György átmenetileg László gyermekkirály pártjára térnek és Pozsony várát megnyitják Erzsébet királynőnek. Megengedhették maguknak az ingadozást is, mert az ilyen területi hatalmasságoknál volt az igazi, tartós erő, *a trónvetélytársak rájuk voltak utalva, sőt király nélkül is érvényesültek*. Királyát és püspök testvérét túlélve Rozgonyi György a rendi hatalom képviselője, mint országbíró 1444. szeptember 5-én Budán járt el hivatalból, majd együtt lépett fel Pelsőczy Bebek Imrével, a felső-magyarországi részek kapitányával és a Giskrát képviselő Dobrai Berczal Miklóssal, az 1445. július 8-án ülésező felső-magyarországi közgyűlésen, a nemességgel és városi küldöttekkel, pontokat fogalmazva meg a legutóbbi pesti országgyűlés végzeményeinek végrehajtására. Július 23-án Zsófia lengyel királyné intézett politikai tartalmú levelet elsősorban hármójukhoz, de Kassa város tanácsa és más országos méltóságok is a címzettek. De a Rozgonyi családnak voltak más orientációjú tagjai is. Később kapcsolódtak a politikai életbe és csak részben éltek át az előbbieknél problémáit egy másik Rozgonyi ágon a János, Rajnald (Reginald), Ösvát testvérek. János 1435–37-ben tárnokmester volt már; Rajnald ugyan az Ulászló meghívására választott rendi követek főúri kísérfője volt, Erzsébet-párti volta miatt állítólag börtönt szenvedett s csak 1442-ben tért át Ulászló hűségére. Ehhez a csoporthoz kapcsolhatjuk a Rozgonyiaknak azt a budai házát, amely a Mindenszentek utcájában annak névadó kápolnája közelében (in platea Omnium sanctorum prope capellam eorundem Omnium sanctorum; a mai Uri utca 43–45. számú házak, az utca keleti oldalán) a csanádi püspök házával szemben feküdt, ahogyan 1449. július 21-én említi oklevél. Ez volt Rozgonyi Rajnaldé. (Szomszédságban volt tehát Garai Lászlóval!) Az említett Rozgonyiak egymás ellen acsarkodtak magánügyekben, harcoltak közügyekben. A legutóbb említett házban tarthatta fogságban Rozgonyi Rajnald 1449-ben Rozgonyi Györgynek azokat a jobbágyságait, akiket az utóbbinak szentfalvai birtokán hatalmaskodva elfogott és Buda várába hurcolt. Igaz, hogy más családi birtokigénylőkkel szemben össze is fogtak (1451-ben Rozgonyi György és János tiltakozása Garai László nádor előtt egy határjárás ügyében), de 1454-ben is per folyt a Rozgonyiak között fogott bírák útján. Az évben a família a Pest vármegyei Gubacs birtokkal és pusztával gyarapodott.⁷

Magas egyházi és országos tisztsége ellenére a Hunyadi-párthoz húzott *Zredna-i Vitéz János* (1408?–72), köznemesi származású humanista, levél- és beszéd-író. Érdekes módon – s ez a szakszerűség szempontjának előretörését mutatja – minden új uralkodó alatt előre tudott lépni a hivatali és egyházi pályán: 1433. kancelláriai jegyző, 1437–53. kancelláriai protonotárius, 1441–45. zágrábi örkanonok, 1443–45. váradi prépost, 1445-től váradi püspök volt. 1444-ig királyi titkár, 1445-től Hunyadi János titkára, 1453-tól tit-

kos kancellár. Ez a politikai koncepcióval bíró államférfi lett Hunyadi László és Mátyás nevelője. De mint hivatali szakemberre V. László is támaszkodhatott rá. Közreműködött 1453. február 3-án és 6-án V. László király erdélyi szász kiváltságokat és brassói kereskedői okleveleket megerősítő pozsonyi akaratnyilvánításában, 1454. október 4-én a király erdélyi szász egyházi ügyet szabályozó prágai döntésében. Az év december 19-én a püspöktitkár-kancellár királyi küldöttként kereste fel a Péterváradon tárgyaló főpapokat, országbárákat, nemeseket. 1456. április 10-én a király János váradi püspök mint kancellár előterjesztésére támaszkodott egy kényes gazdasági természetű ügyben. Az uralkodó, a budai, pozsonyi, oroszvári, szakolcai, újvári és szenicei harmincadvámokat és kirendeltségeiket, amelyeket addig 4 évig pozsonyiaiak béreltek, újabb 2 évre nekik adta bérbe, mivel adósuk volt. A király egyben a vámjövedelem csökkenését látva, hivatkozva főpapjai, bárói és tanácsadói tanácsára és tárgyalására, érvényteleníti a mentességeket magyar-, cseh- és morvaországi lakosok, köztük budai polgárok és kereskedők rovására. Viszont az Itáliából és felső részekből jövő szárazföldi és vízi kereskedők a budai harmincadosoknak róják le odaviendő áruik után kötelezettségeiket. Az „ez a mi városunk Buda”, „ebben a mi Buda városunkban” fogalmazás talán Vitéz János stílusérzékét, a király Pozsonytól valamelyest Buda felé hajlításának célját mutatja. Hivatali és országgyűlési feladatok nem egyszer vonták Vitézt Budára, ami nem okozhatott neki szállásgondot, hiszen a nagyváradi káptalan-nak már akkor lehetett háza a Mindszent utcában.⁸

Az Ulászló királysága alatt nehezen tömörült erők a várnai vereség után szétváltak. A rendek és az oligarchák kormányzata versengett egymással. Az *országtanács* nem csupán főurakból állt, mint Zsigmond király elfogatásakor a századfordulón, hanem részt vett benne a köznemesség. Kettőskeresztes pecsétjének körirata fejezi ki ezt: sigillum prelatorum, baronum et nobilium regni Hungarie. De ez a keret nem fékezte a politikai ellentéteket. Cillei katonai vezetőembere, Vitovec János 1445/46 során fegyveresen terjeszkedett a Délvidéken a Thallócziai rovására. Hatalmi cél megnyilvánulása volt a Cillei–Újlaki szerződés 1446. január 6-án. A politikailag közbeesők szerepe gyengült: Pálóczi Simon főlovászmester alighanem a várnai csatában vesztette életét, unokatestvére Pálóczi László, aki már 1430-ban országbíró volt, 1445-ben ajtónállómesterként szerepel. A nagyúri liga ellen a szembenállók fegyverre szorultak: *Hunyadi János* megyei nemesektől támogatva sikeres hadjáratot indított Cillei mint békebontó ellen, vereséget mért Vitovecre. Ezzel emelkedett a hatalomban, már egy 1446. március 23-i oklevélben kormányzói címmel élt Hunyadi. Június 5-én az országgyűlés valóban kormányzóvá választotta őt, ezt Rozgonyi György is támogatta. Június 15-én Hédervári Lőrinc nádor pesti tartózkodását úgy írják körül, hogy az ország jó állapotát reformáló rendi gyűlésen van (in presenti conventione prelatorum, baronum et regnicolarum in civitate Pestiensis pro reformando bono statu regni celebrata). Június 23-án egy budai perrel kapcsolatban hangsúlyozzák az országgyűlés reformáló, békeszerző jellegét a rendek (in conventione nostra generali pro reformando pacifico statu regni in civitate Pestiensis celebrata). A kormányzás politikai tartalmát jelzi Hunyadi kormányzó július 2-i pesti kiadványa, aki egy Buda várostól a szentlőrinci pálos kolostornak átutalandó összeg ügyében hangsúlyozza Ulászló királynak Hédervári által is megerősített oklevele érvényességét. A Habsburg-pártiak érezték sérelmesnek, zsarnokinak a kormányzó vonalvezetését, egyáltalán erélyét,

ami az Enea Silvio Piccolomini bíboros által megfogalmazott kormányzói vasvesszős kormányzásban fejeződött ki (regni gubernator . . . prouinciam . . . in virga ferrea gubernauit). Igaz, hogy Hunyadi szélesre fogta fel megbízatásából adódó kötelezettségeit és jogait, pl. a koldulórendek belső szervezeti kérdéseibe is belenyúlt az obszerváns reform pártolásával, sőt a királyi főkegyúri jog biztosítása érdekében tiltakozásokat küldött Rómába — igaz, hogy az utóbbiakban a tanács egyetértésével járt el. Kormányzósága birtoklásokra új adományt tett — igazi királyhelyettesként járt tehát el. Az országgyűlés 1447 júniusban megbízta Országgh Mihályt és Szentmihályi Pongrácot, fegyverrel is védjék meg Pozsony kereskedőit a jogtalan vámokat kivető keszői várnagy ellen. De a kormányzat nem volt gondtalan. Az 1447 szeptemberi budai országgyűlés jelenlevő nemesei túltették magukat egyes vármegyék távollétén s meg sem emlékeztek a jelenlevő városokról, ezek nélkül tekintették magukat az ország teste és az országlakosok azonossága képviselőinek (totum corpus ac idemtitatem regnicolarum). Nem volt kedvező előjel, hogy az országgyűlés a júliusban elhunyt Hédervári nádor helyére Garai Lászlót választotta — igaz, hogy Buda várát, amelyet atyja után Hédervári Imre hatalmában tartott, nem a nádornak, hanem a kormányzónak adotta. Az átadásról Hunyadi és az országgyűlés résztvevői nyugtát állítottak ki. Amikor ezzel kárpótolni igyekeztek a kormányzót a neki nem kedvező nádorváltás miatt, aligha gondoltak arra, hogy a néhányhónapos fiúíri birtoklás tudomásul vétele milyen végzetessé lesz Hunyadi halála után. Egyelőre ő a központi hatalmat képviselte, a fővárost is kezében tartotta. 1448/49-ben a budai várnagy Szepesi László Bihar vármegyei nemes volt, aki 1440-ben Budán mint háztulajdonos szerepel (domum seu fundum curie Ladislai de Scepus), tehát a polgárság is ismerte. 1447-ben Hunyadi egy vásártartási engedélyt Szepesi előterjesztésére bocsátott ki, tehát gazdasági érdeke is lehetett. A kormányzó és Buda jó viszonyát jelzi, hogy 1448. december 30-án, amikor biztossá vált, hogy Brankovics György szerb deszpota fogságából kiszabadulva a kormányzó Magyarországra érkezett, Buda városi tanácsa lelkes levélben értesítette a pozsonyi tanácsot „erről az örömdetes újdonságról”. A levélből a polgárok öröme árad, mihielyt megtudták, hogy a hír „kétségtelenül, igazán” való: Hunyadi Szegeden van teljesen épen. A budai tanács nem egyszerűen az ország védőjét, hanem a városok különleges védelmezőjét látta Hunyadiában: „Azt tartottuk, meg kell örvendeztetnünk barátságunk lelkét ezzel a jó hírrrel, a mi védőnk és az egész ország oltalmazója kiszabadulásáról. Hadd örüljete, adjatok hálát ti is velünk.” A rossz latinságú levél polgárok fogalmazványa lehet. Ebből az örömből egyelőre az 1433-ban született Hunyadi László kimaradt: 1448-ban túszként került Brankovics György kezére Szendrő várába, ahonnan csak 1450 közepén szabadult. Akik ezt tudták, apja szabadulása feletti túlradó örömkbe az ő áldozata iránti megbecsülést is belefoglalhatták. Az ifjú tekintélyben gyarapodva tért tehát vissza. Az apa hatalma is tetőpontjára emelkedett. Amikor országos ügyek miatt nem ment Rómába a szentévre, V. Miklós pápa enélkül is megadta neki, feleségének és fiainak a római zárandokok bűnbocsánatát, ha csak Nagyvárad egyházához mennek. Ekkor (1450. április 12.) még csak remélte idősebb fia hazatértét Hunyadi. Ugyanaznap kapott felmentést Hunyadi és a fogolytárs bárók a Brankovicsnak, fogsága idején tett ígéretek alól. Egy aznapi pápai döntés pedig egy olyan erdélyi obszerváns kolostor látogatóinak adott bűnbocsánatot, amelyet Hunyadi alapított. Mindhárom oklevélben a pápa kormány-

zónak (gubernator generalis totius regni Hungariae, gubernator regni Hungariae) tekintette Hunyadi. Kapisztrán János egy 1452. január 10-i csehországi levelében ugyancsak tisztelettel emlegette Hunyadi (altus Dominus Johannes gubernator Regni Ungarorum). A magyar–szerb közeledés abban fejeződött ki, hogy Brankovics deszpota megosztotta magyarországi birtokait és várait: 1451-ben kezében tartotta a délebbre esőket (Kölpény, Szávaszentdemeter, Zalánkemén, Zimony, Becse, Becskerek, Érdsomlyó és Világosvár), míg mások (Munkács, Szatmárnémeti, Nagybánya, Debrecen és Böszörmény) „jelenleg bizonyos helyes okból János kormányzó úrnak és fiainak birtokában vannak”. A fiak (elsősorban a felcseperedett László) tehát kezdenek apjuk mellé felzárkózni. De politikai ambíciónak, helyettesi vagy utódlási igénynek nincsen nyoma. Bármennyire elnyúlt ugyanis a kormányzóság (1451. évi levelében: Johannes de Hwnyad ut regni Hungarie gubernator), mégis ideiglenesnek látszott. A kormányzó és az előkelőbb urak közti ellentétek nem múltak el, ezt a polgárság is érezhette. Pozsonyi küldöttek 1450. március 21-én írták Budáról városukba, hogy a nemesek közössége (die gemain der edlleut) megállapodott abban és erről a megyékbe levelet küldenek szét, hogy pünkösdkor minden egyes nemes, gazdag és szegény fegyveresen jelenjék meg Rákoson. Ugyanebben megállapodtak az urak (die hern), de ellenére van a gubernatornak.⁹

Mialatt a magyarországi *kormányzói hatalom* hanyatlóban volt, az *intézmény kialakult Csehországban*. Ez lényegében azzal dőlt el, hogy a fiatal Jiří z Poděbrad kelyhes nemesúr 1448 szeptemberében megszerezte az uralmat Prága város felett. Ezzel az elsőbbséghez és a központi hatalomhoz jutott el, felülemelkedve a kelet-cseh partikuláris érdekeken. A vezető katolikus hatalmasságok ellenálltak. Poděbrad György és Oldřich z Rožmberka harcai 1450-ig húzódtak el. Eközben Poděbrad György sikeresen támaszkodott a Jan z Rokycana magiszter vezette kelyhes egyházra, amely a kompaktátákra hivatkozhatott. Mint a nemesi-polgári szövetség kifejezője ez az egyház védte a feudális érdekeket és nyugalomban tudta tartani a városi népet, mivel kis reformokat valóban egyengedett. Ezt a mérsékelt huszitizmust akarta kompromittálni és a kormányzatnak a katolikusok körében nehézséget okozni a római egyház (terjesztve Enea Silvio sienai püspök levelét Carvayal János bíborshoz 1451 őszéről, amelyben Poděbrad Györggyel a táboritákról vitatkozott). Ilyen akciók nem értek célt és 1451-ben már régensnek tekintették Poděbrad Györgyöt Utószülött László kiskorúsága alatt. Önmagát kormányzónak tekintette és az ellenállást minden irányban megtörte. Frigyes császár megerősítette *Poděbradot az ország kormányzójaként*, ami jogilag is lehetővé tette a cseh országgyűlésnek (sněm), hogy 1452 áprilisában Györgyöt kétévi időtartamra e tisztségbe iktassa. Mellette 11 tagú tanács működött és ez az országkormányzói hatalom csaknem királyi volt, kiterjedt a királyi jövedelmek felhasználására is. Címhasználatával a külföld felé is élt (Körmöcbánya városához 1452-ben írt levelében Georgius de Cunstat et de Podiěbrad Regni Bohemiae Gubernator). A kormányzó hatalma alá vetette magát önként Tábor városa (1452), amiről oklevelet állítottak ki. Ezzel egyben a táborita egyházat felforgatták és nőtt Rokycana befolyása — de a táboriták egy része a Chelčický Péter-féle földalatti csehtestvéri egyházba húzódott. Mégis óriási jelentősége volt annak, hogy a kelyhes egyház Rómától független volt, 1452-től egységes huszita egyház, saját konzisztóriummal, élén Jan Rokycana érsekkel. A pozícióit védeni, sőt kiterjeszteni akaró katolikus egyház

főleg Morvaországra támaszkodhatott, ahol az olomouci püspök hatalma, a brnoi, znoj-moi, olomouci katolikus polgárság hithűsége és Johannes de Capistrano (Kapisztrán János) működése erős volt. Ez csak alátámasztotta Poděbrad György cseh tömegbázisát, s 1453-ban kormányzóságát további 6 évre meghosszabbították. Akkor sem kellett feladnia tisztét és hatalmát, midőn Ladislaus Postumus a királyi uralmat átvette (1453–57), országhelyettesként mellette maradt. (Talán ez is hatott arra, hogy Hunyadi Jánost is gyakran emlegették akkortájt így.) Erre a katolikus cseh királynak szüksége is volt a csehek kelyhes többsége miatt. Csak Poděbrad Györgynek volt annyi ereje, hogy a központi hatalmat erősítse: a királyi (korona) tulajdont helyreállította a királyi városokra és az alsóbb nemességre támaszkodva az 1453. és 1454. évi országgyűléseken, a körzetek belső békéjét biztosította az 1454. évi Landfriede-k által. A király és a kormányzó összehangolt hatalmát egyengette a katolikus cseh humanista, Prokop z Rabštejna (kancellár 1453 óta). De maga György gubernator is referált ügyeket a királynak, pl. két oklevél 1454. július 21-én így keletkezett, amivel az uralkodó a katolikus Brno polgárainak kedvezett – előtűk is nőhetett Poděbrad megbecsülése. A cseh korona egyéb területeinek polgársága is ügyelt Poděbraddal való jó kapcsolataira: Bereit görilitzi városi írnok 1457. március 22-től 24-ig együtt haladt vele Prágától Német-Bródig. Így alakult Csehországban a tényleges hatalom, mígnem Utószülött László a prágai székesegyházban sírhelyet kapott. A kormányzónak jó városi ismeretei és kapcsolatai voltak. Prága-óvárosi háza (a mai Řetežová ul. 222. szám) volt ennek központja. A Kunštáti és Poděbrady-i uraknak a mai városszint alatti termei lehettek Hunyadi Mátyás őrizetének helye. A prágai zsidókkal is jó kapcsolatban állt György úr. Cunstatí és Podjebradi György mint a cseh királyság kormányzója levelet írt Prágából 1457. december 26-án Brandisi Giskra János Sáros vármegyei főispánnak arról, hogy *a cseh királyság reája szállott*. A cseh állam élén Jiří z Poděbrad mint szabályosan választott király 1458. március 2. óta állt, huszitaként a katolikus európai államszisztemben. Ehhez meg kellett nyernie a katolikus nagybirtokos Jan z Rožmberka és Zdeněk ze Šternberka hozzájárulását, akik így kerülhették el, hogy vissza kelljen adniok a „megőrzött” katolikus egyházi birtokokat. Šternberk kiáltotta ki a tárgyalások végén: „Legyen a kormányzó úr a mi királyunk!” De a kis- és középnemesség, a városok többségének akarata is hatott ebben a nagyurakra, így érthették el az egyhangúságot. Végül így kerülhetett a huszita király sírja a prágai székesegyház katolikus királysírhelyei közé.¹⁰

Az első pillantásra azt hihetnők, hogy a magyar és cseh kormányzati fejlemények véletlenszerűek, a dinasztia belüli személyi sorsokból és helyzetekből következtek (a férfi királyok váratlan halála, a gyermekkirály viszonyosságai). Ha azonban arra gondolunk, hogy a vetélkedő osztrák és lengyel dinasztiák idegenek voltak mind cseh, mind magyar földön, egy rendi jellegű függetlenség keresése sem zárható ki a kormányzói intézmény párhuzamos létrejöttéből. Ezt a megfontolást támogatja a korabeli *Skandinávia külpolitikai és kormányzati helyzetének* bevonása. Ott találkozhatunk a kormányzói intézménnyel és azzal, hogy ez lépcső lehet a királyi méltóság eléréséhez. Igaz, hogy ez a jelenség Svédországban már évszázadokkal előbb, belpolitikai szférában felbukkant. A 13. század derekának kiemelkedő személyisége volt Birger Jarl, a beteg király helyett régens, hadvezető, helytartó a Folkungok családjából, akinek nevéhez fűződik Stockholm város alapítása. Az ő tényleges kormányzása 1250–66. évekre esett. Fia, Magnus Birgersson Ladulás már

király volt (1275–90; Magnus, Dei gracia Sweuorum Gotorumque rex, 1284. május 18-i oklevelén). Bár a belső rend biztosítása, a kancellária fejlődése és Gotland meghódítása fűződik nevéhez, még halálában is a politikai előd emléke fűződött hozzá, a koporsón körülfutó sírfelirata ezt határozottan mutatja (Magnus suecorum gothorumque rex Birgeri ducis prefatorum regnorum gubernatoris filius). Itt már a kormányzó (gubernator) intézménye bukkan fel politikai hagyomány értékével. De továbbra is csak régensség működött, pl. gyámság okából, mint Torgile Knutsson (1290–98), Birger Magnusson uralma első szakaszában. A helyzet akkor változhatott meg, amikor rendi intézmények épültek ki és ezek valamiféle feudális nemzeti ideológiát fejeztek ki. Ennek gyökerei Svédország belső fejlődésébe és külső, változott helyzetébe nyúltak. II. Magnus Eriksson Smek (élt 1316–74, uralkodott 1319–65) uralma elején kora miatt természetes a régensi működés. Megkísérelte Norvégia és Svédország együttes kormányzását, a svéd nemesség politikai ellenőrzését. De saját családján belül rendült meg királyi tekintélye, fia XII. Erik letette a királyt (1356–59). A nemesség igyekezett a válságot kihasználni jogai bővítésére, kiszélesíteni az urak gyűlését, sőt 1359-ben a Kalmarban tartott gyűlés kereskedő polgár és szabadparaszt küldöttekkel már olyan rendi országgyűlés (riksdag) csírájának tekinthető, amelyre Svédországban négy birodalmi rend volt meghíva. Egyelőre a svéd állam tovább gyengült, 1360-ban a déli körzeteket megkaparintotta Valdemár dán király. A svéd királyi tanács 1363-ban letette a kudarcot vallott Magnust, az állam megoszlott Håkon királyfi (1362–71) és egy idegen trónkövetelő, Mecklenburgi Albrecht (1363–89) között. A törvényes uralkodó hatalma két év múltán elenyészett. Skandinávia éppenúgy dinasztikus alakulatokba szerveződött, ahogyan a Duna völgye, csupán a vezetés körül folyt harc uralkodók, dinasztikák közt. Margit királynő (1389–1412) és XIII. Pomerániai Erik (1396–1439) képviselt két lehetőséget Svédország számára. Margit a kalmari unióban (1397) Norvégiát, Svédországot és Dániát egyesítette laza keretben, amely elvileg biztosította az egyes országok alkotmányos és jogi életének önállóságát, mégis közelítve azokat egymáshoz. A *svéd sérelmek az idegen királytól és a pápaságtól* fejeződtek ki az egyházi és szimbolikus megfogalmazásokban. Az előbb växjöi püspök, majd uppsalai érsek Nicolaus Ragwaldi a bázeli zsinaton a reformok mellett állt, ott 1434. november 12-én tartott beszédében a gótok eredetére utalva azt az igényt hangoztatta, hogy a skandináv királyságoknak az első, de legalább a második helyet biztosítsák, a gótok svéd eredetét vallva Jordanes elbeszélése alapján, hogy azok egykor Scandza szigetéről vándoroltak el. Ezt a svéd kortársak olyan büszke meggyőződése sugallta, hogy két svéd tartomány (Öster- és Västergötland) volt a keleti és nyugati gótok eredeti lakóhelye. Annál fájóbbnak érezték, hogy ilyen ősi országban dán tisztségviselők nyomják el a szabadparasztokat, teszik adókkal elviselhetetlenné az idegen uralmat. Ez a réteg mozgolódott az 1430-as években, gazdasági és társadalmi feszültségek közepette, de politikai jelleggel a dán, illetve az észak-német uralom ellen. 1434-ben a svéd bányakörzetben tört ki felkelés, amelynek élén Engelbrekt Engelbrektsson (1400 körül–1436) dalekarliai férfiú állott. A mozgalom sodrában már kétségkívül működött a svéd birodalmi gyűlés (riksdag) Arbogában 1435 elején, ahol püspökök, főpapok, lovagok, kereskedő városi emberek és parasztok vettek részt, majd az év nyarán Uppsalában gyűlt össze a négy rend. A mozgalom Pomerániai Erik helytartóit elűzte és Engelbrekt állami-katonai méltóságot kapott: *birodalmi kapi-*

tánná (rikshövitsman) választották. Ez már a függetlenségi vagy éppen feudális nemzeti kormányzóság egy formája volt, olyan cím, amelynek párhuzamos közép-európai mozgalmakban is volt példája. Bár vezetői működésének második évében Engelbreket egy főnemes meggyilkolta, a mozgalom eredménye nem volt megsemmisíthető: Karl Knutsson viselte 1436/38. években a birodalmi kapitány címét és 1440-ig nem adta ki kezéből a hatalmat. De az önállósulási és rendi tendenciát kifejezte az 1439/1528 közt használt svéd birodalmi körpecsét is, amely Szent Erik királyt ábrázolta páncélban, koronás sisakkal, lándzsára tűzött zászlóval, háromkoronás címerpajzzsal, a körirat szerint ez Svédország pecsétje, a szent pedig a svédek, gótok királya. Ez az államszimbólum szentesítette Karl Knutsson kormányzatát, 1438 óta már *birodalmi előljáró* (riksföreståndare) címmel. Ez már azt a rendszert jelzi, hogyan kívántak svéd államvezetőt állítani a kalmari unió idegen királyai ellenében. A kudarcot vallott Erik unokaöccse, Bajorországi Kristóf dán–norvég uralkodó megszerezte Svédországot (király 1440–48) és folytatta a parasztság elnyomását. Ennek svéd visszahatása időben már megközelítette a magyar és cseh kormányzóságot és megcsillantotta a reményt (az idegen dinasztiának a veszélyt) kormányzóságból kinövő helyi dinasztiára. A kalmari unió alakulásával elégedetlen svédek 1448-ban *saját királyt választottak*, Karl Knutsson rangemelkedésének ez a szakasza 1457-ig tartott. Kis ezüstpénzeket (örtug) veretett svéd (Stockholm) és finn (Åbo) országában. Az unió ellencsapását I. Keresztély dán–norvég király mérte ellenfelére (mint svéd uralkodó 1457–64), aki az Oldenburg-házat alapította és átmenetileg sikerült megszállnia Svédországot. Mint oldenburgi gróf és schleswig-holsteini örökös nő gyermekét németnek látta s küzdött ellene a svéd függetlenségi-rendi mozgalom. Merő véletlen, hogy Keresztély abban az évben tört Svédországra, midőn Hunyadi László vérpadra került. Az viszont párhuzamos, hogy ezáltal az idegen dinasztiák egyaránt megmutatták a hatalomhoz erőszak útján is ragaszkodásukat. Ez ellen a fejlemény ellen újra fellépett Karl Knutsson (király 1464–70) és tulajdonképpen három hatalom élt egymás mellett, mivel a vetélytárs Karl Knutsson és Keresztély királyokon kívül önálló hatalmat gyakorolt Johannes Benedicti uppsalai érsek. Az idegen és az egyházi hatalom ellenében a svéd – szélesen felfogott – rendi erők kerekedtek felül és önállóan tárgyaltak. 1464. augusztusában Károly királyt Stockholmban hat területi egység (landskap) parasztsága kiáltotta ki, amire az uralkodó egy kiáltványában hivatkozott. 1466-ban a västeräsi gyűlésen a király környezetét kisenemesek, városi lakosok, bányatulajdonosok, dalekarliai parasztharcosok és kilenc landskap parasztságának hivatalos küldöttei alkották. 1467-ben a királyság tanácsa, Stockholm városi hatósága, nemesek, városiakok küldöttei, három landskap parasztságának küldöttei együttesen esküdtek támogatást a fővárosban Karl királyuknak. Ezt a széles társadalmi erőt a dán–német fegyverek sem győzhették le, a brunkebergi vereség (1471) hatására I. Keresztély feladta kísérletét Svédország újabb alávetésére. Pedig ekkor Karl Knutsson már nem élt, életét 1470-ben bevégezte. Gótikus koporsója a karrier csúcsát jelzi, a fekvő alak király, de körülfutó felirata (Carolus dni Canuti militis aurati filius) emlékeztet a lovagi származásra. Ez utóbbit a Hunyadi-família emelkedése mellé állíthatjuk. Mivel halálakor a küzdelem javában folyt, a svéd ellenállásnak meg kellett oldania a kormányzást, Sten Sturét állítva Karl korábbi tisztébe. Ez az idősebb Sture 1470 óta birodalmi előljáró (riksföreståndare), az egyik 1480-i oklevélen is ezzel a címmel elégedett meg (Sveriges

föreständige). Többszöri kormányzata (1470–97, 1501–3) alatt vert örtugjai a nemzeti szentek ábrázolásával (stockholmi vereten Szt. Erik király, äboi vereten Szt. Henrik finn védőszent) szimbolikusan is kifejezték a mozgalom elhatárolódását a dán–német szférától. Egyben a szélesen vett rendek hatalmát, egy svéd abszolutizmustól való tartózkodást jelez a kormányzati megoldás, amittől Hunyadi László öccse éppen nem zárkózott el.¹¹

A Poděbrad György kormányzására emelkedése és Karl Knutsson első királysága látószólag ellentmondásban van a magyarországi fejleményekkel. Az ottani politikai feszültségből kivezető utat ugyanis nemesek és polgárok a *gyermekkirály császári befolyás alóli kivonásában* látták. Így vélekedtek egyes arisztokraták is: Cillei Ulrik, valamint a soproni főispán Kanizsai László (aki nem azonos a későbbi Hunyadi-párti úrral). 1452. március 5-én Bécsben a magyar, osztrák és morva rendek határozatot hoztak a III. Frigyes császár kezében levő V. László és a magyar korona kiszabadítása érdekében. A felsorolt rendi követek közt van Martinus Weyserstan budai bíró Buda városáért és Gyarmati Miklós pesti bíró (Nicolaus de Germath, Gyarmat) Pest városáért. Tehát ekkor ezek is a gyermekkirály hatalmától vártak javulást. Erre vall Hunyadi János kormányzó egyik legbölcsebb gesztusa is, amivel az egykori Erzsébet- és Ulászló-pártok ellentétének emlékét is feledtetni akarta: 1452. március 17-én birtokot adományozott Kottaner János és Ilona nemes házaspárnak azokért az állandó szolgálatokért, amelyeket „a felséges fejedelem László királynak, természetes urunknak” tettek (Ilona udvarhölgy vitte el a királyi koronát Visegrádról Erzsébet, illetve László részére). Egy egyházi eljárás is mutatja a főváros tekintélygyarapodását: 1452. április 13-án András domonkosrendi tartományfőnök a győri és budai rendház reformációjához hozzájárulva először a budaiét kérte, mert Buda az ország feje és szíve (in capite et corde regni). Nem csoda, hogy Hunyadi László is érzéket mutatott polgári ügyek iránt: 1452. július 3-án Pozsonyhoz fordult egy budai német polgár, Ausumporth érdekében, aki adósság miatt vont perbe egy pozsonyi polgárt. Szeptember 16-án viszont Hunyadi János hagyta meg a pozsonyiaknak, hogy a harmincadból vegyenek Bécsben két coboly prémbélest László fiával kapcsolatban. A fiú szépen haladt előre pályáján. 1452-ben pozsonyi ispán (aláírása is fennmaradt: Ladislaus de Hunyad comes Posoniensis), 1453-ban horvát–szlavón bán volt. Az ellenlábas pártból Rozgonyi Rajnald 1452-ben a székelyek ispánja, Újlaki Miklós 1453-ban erdélyi vajda (ezt a rangot 1444-től 1465-ig töltötte be), macsói bán, somogyi és fejérmegyei főispán volt. 1452. szeptember 4. után a magyar országgyűlés politikailag vegyes összetételű követséget állított össze. Ez indult Bécsbe, hogy László királyt, akit a császár Cillei Ulriknak adott át, köszöntse és meghívja Magyarországra. A követség vezetője Szécsi Dénes bíboros, tagjai Vitéz János váradi püspök, Garai László nádor, Újlaki Miklós erdélyi vajda és a kormányzó felnőtt fia, Hunyadi László voltak – olyan személyek, akik fél évtized múlva halálos ellenfélként álltak szemben egymással. Fellépésük egyeseknél politikai féltékenységből, másoknál ellentétből azt is célozta, hogy a gyermekkirályt kivonják Cillei befolyása alól. De 1453. január 25-én azt a királyi eljárásból kiadott oklevelet, amelyben László megtiltotta a magyar királyság vámszedőinek a kolozsvári kereskedőktől való vámszedést, Cillei Ulrik gróf terjesztette elő. A június 6-i oklevelet, amelyben a király szász ügyeket szabályozott, ugyancsak Cillei Ulrik gróf referálta Bécsben. Ezek szerint Cillei ellenfeleinek csak időlegesen sikerült a kis királyt rábírnok nagybátyjának az udvorból való eltávolítására (1453).

A hatalmi helyzet ugyanis Hunyadi rovására alakult, bár előkelő formában. A kormányzás azzal fejeződött be, hogy 1453. január 30-án Pozsonyban a király Hunyadi Jánosnak török elleni harci érdemeire hivatkozva *besztercei öröklődő grófságot* adott, kétszer is hangsúlyozva annak fiaira is kiterjesztését (*creamus eosdem comitem Johannem ac filios et heredes suos; comes Johannes ac filii et heredes*). Ez a magyar alkotmányos életben addig példa nélkül állott: az örökös grófi címmel területiális uralmat kapott a Hunyadi család Beszterce városára és környékére, minden erdélyi bíróság és hatóság jogköre alól mentességet nyerve, egy szabad, kiváltságos szász várost függő viszonyba hozva. Ez – s talán német gondolkodásmóddal ezért találták ki a formát – egy távoli kis fejedelemség magját is jelenthette, ami a kielégített Hunyadiakat az országos politikától eltávolítaná. A gróft az uralkodóhoz hűbéri esküben kifejeződő, tisztán személyes kapcsolat fűzte volna. Hunyadi Lászlót, aki Erdélyben nőtt fel, ez megragadta és azonnal besztercei grófnak írta is magát. Hunyadi János azonban, ha használta is a besztercei örökös ispán (gróf) címét, ritkán felejtette le mellőle, hogy országos főkapitány. Rendelkezéseiben is eszerint járt el, messze túllépve a szűkös besztercei határokat, illetve a főkapitányság katonai jellegét. 1453-ban a királyi adók terhére mentesített tordai polgárt, Debrecennel elfoglalt földeket adatott vissza jogos tulajdonosoknak, vámszedőket hívott fel a tarifák túl nem lépésére (összhangban a bécsi kereskedőkre kijelölt magyar vámhelyek királyi jegyzékével), számos város és egy mezőváros piacán kihirdette a bécsi kereskedők vámprivilégiumát, Buda és Pest lakóit a ceglédi vám megfizetésére hívta fel. Alig csökkent tehát tevékenységi köre kormányzói időszakához képest. A budai várnagyokat ekkor is ő irányította. Ezzel objektív szükségletet is elégített ki, de ellenfeleit talán arra emlékeztette, mivé nőtt egy ilyen típusú területi kapitányság, birodalmi kapitányság Cseh-, illetve Svédországban. Hiszen a besztercei gróf 1453-ban Giskra ellen is harcolt és ebben hat vármegye nemessége élén László fia támogatta, aki Szepes várát foglalta el és feladatot juttatott Bártfának. Amikor felismerték, hogy a volt kormányzó nem hagyja abba országos tevékenységét, még abban az évben szövetség alakult ellene. A *ligában Szécsi Dénes bíboros, Garai László nádor, Újlaki Miklós vajda* vettek részt, mások mellett, formailag a király ügyei érdekében. Támogatta őket Cillei Ulrik. A gazdasági fejlődés lehetőségét felismerve a tőlük függő települések fejlesztésére törekedtek. V. László 1453. február 7-én Újlaki Miklós kérésére Újlak nevű mezővárosa (*opidum seu civitas*) lakóinak (*communitas*) megadta mindazokat a jogokat, szabályzatokat, szokásokat és rendelkezéseket, amelyekkel Buda városa és annak polgárai élnek. A ligától függetlenek gyengülését mutatja, hogy abban az évben véget ért Guthi Országh Mihály kincstartósága. Apró jele a gyengülésüknek, hogy Hunyadi kancellárja, Sári Péter magister az V. László által magának adatott birtokrészeket Hunyadi jelenlétében kénytelen volt átengedni jogos egyházi birtokosoknak. Kis György pesti polgár annyira felbátorodott, hogy Pest város tanácsa előtt tiltotta Hunyadi János besztercei gróft egy kőház eladományozásától. 1454-ben a helyzet kezdett megváltozni. Hatalma hanyatlása idején Hunyadi erősítette olasz kereskedőtökés kapcsolatait. A firenzei tanács 1454 októberében kérte Hunyadi, segítse a hagyatéki eljárás során Budára jövő Ghinetti Jakab firenzei polgárt, hogy ne kelljen a nehéz és veszélyes út után pereskednie. Feltűnő, hogy a köztársaság Hunyadi Magyarországi kormányzójának titulálta, és a városállammal való kapcsolatára (*societas*) utalt. Az olasz diplomácia finom érzékével a levél

mindezt úgy tünteti fel, hogy Ghinettit a kérés teljesítésével Hunyadi a magyar király iránti nagy hálára bírja, akit a firenzei közösség rendkívül tisztel. Abban az évben V. László több megbízást adott Hunyadi főkapitánynak budai és környéki egyházi járandóságok ügyében (szentlőrinci pálosok sójárandósága, óbudai káptalan hajós jövedelemből való részesedése), tehát országos méltóságnak tekintette. A király Hunyadi főkapitánnyal, Garai nádorral és Pálóczi László országbíróval kerestette ki Zsigmond egy regisztrált adománylevelét a budai tárnoki házban (in archivis et domibus thavernicalibus). Ekkor még nem sejtették az együtt eljárók, hogy ezek a helyiségek néhány év múlva a nádor és a Hunyadi fiúk leszámolásának színtere lesznek. Még az év végén is Hunyadi János örökös beszercei gróf, országos főkapitány és az ellenlábás liga vezetői közül Garai László nádor, Újlaki Miklós erdélyi vajda ott vannak a főpapok, országnagyok és nemesek sorában, akik a szászok képviselőit országgyűlésre hívják. A rendi pártok viszonylagos egyensúlyát 1454-ben az is mutatja, hogy a rendkívüli adó kivetésére kiküldött bizottság kétharmad része a főpapokból és főurakból, egyharmad része köznemesekből került ki. Az évben meghalt Cillei Frigyes és Hunyadi bátrabban fordult immár személyes ellenfele, Cillei Ulrik ellen. Guthi Ország Mihály a főajtónállómesteri rangot nyerte el (1454–58). Sokakban viszont *ellenérzést keltett, hogy az idősebb Hunyadi fiú* — apja babérait szedve fel — már olyan tisztségekben forgolódott, amilyenek érdemdús pályák eredményeül máskor idősebb férfiaknak jutottak.¹²

Egy budai harmincadvámügy érzékelteti, hogy 1455. február 18-án *szinte kormányzónak tekintették Hunyadi Jánost*, de azt is látták, hogy kerüli az ilyen látszatba keveredést: egy budai harmincados tájékoztatta aznap Pozsony városát polgáritársaik boltjainak a budai várnagyok által történt lepecsételéséről 500 forint állítólagos tartozás miatt. Mikor a kormányzóhoz akartak menni, az betegnek tette magát és nem bocsátotta őket magához. Február 22-én a budai káptalan állított ki oklevelet Hunyadi János beszercei örökös gróf bejelentéséről a fiaira, Lászlóra és Mátyásra birtok- és vámügyekben rótt terhekről és sérelmekről (onera et gravamina). Ez éppúgy sejteti a fiak gazdasági ügyekben apjuk mellé lépését, mint az, hogy Hunyadi László márciusban pozsonyi sőügylettel kapcsolatban írt levelet, amelyben a nagyszombati patrícus eredetű Modrar Andrást mint speciális familiárist említi. Ellenfeleik mégsem úgy látták, hogy a Hunyadi család a magánszférába kívánna visszavonulni. Ráadásul 1455-ben Cillei a császár és mások közvetítésével visszanyerte a királyra való befolyását és azt megaláztatása miatti bosszúra kívánta használni. Az ellentéteket határozottan mutatja a *Cillei–Garai–Újlaki szövetség megújítása* 1455 áprilisában mindenki ellen, kivéve László királyt. Felhangosodott Cillei és a magyar bárók panasza a „zsarnok” Hunyadi ellen, aki a király távollétében „vasvesszővel kormányoz”. Mintha még mindig kormányzó volna! Ez a liga pedig nemcsak udvari, hanem területi befolyást is jelentett. Újlaki Miklós Somogy vármegye, Cillei Ulrik Pozsony vármegye főispánja is volt. A hozzájuk közelálló Rozgonyi János erdélyi vajda (1450–60), testvére Rozgonyi Osvát székely ispán (1455–58) volt. Ez a csoport táplálta a király félreértéseit és rontotta viszonyát a Hunyadiakhoz. Az V. László király és Hunyadi János között kiéleződött viszony lecsillapítására a volt kormányzó lemondott az ország ügyeinek vezetéséről (a hivatali lemondásban követte őt fia, László) az 1455. évi országgyűlés júliusi, Budán tartott szakaszán. Biztosítékot jelenthetett a király szemében, hogy Hunyadi

János a kezében volt királyi várakat, elsősorban Budát átadta. A közeledés jele volt, hogy Budáról 1455. július 19-én László király erdélyi szerzett birtokba bevezetni rendelte Hunyadi János beszercei grófot és fiait, Lászlót és Mátyást. Javult a szerb–magyar viszony is, egyébként elképzelhetetlen, hogy 1455 őszén Brankovics György deszpota regéci és Hunyadi János beszercei gróf tokaji várnagya uraik tudtával hatalmaskodott a szepesi káptalan Liszka birtokán. De a rendbontó várnagyi szerep pozitívrá is fordulhatott: Hunyadi László 1457-ben utasította tokaji várnagyát, adja vissza a posztót, amelyet vám fejében vett el bártfai kereskedő polgároktól. 1455-ben Hunyadi László eljegyezte Garai László nádor leányát, Annát, a hagyomány Máriáját. Ez a házassági terv az ellenlábás ligák közti átmeneti egyezkedés jele volt. Annál nagyobb szükség volt rá, mivel *a bizalom nem állt helyre*. Sejteti ezt egy Bécsben kelt, 1455. augusztus 10-i írás. Reidel János plébános brassói küldött (exorator) tájékoztatja a brassói tanácsot a Cillei gróffal és László királlyal folytatott tárgyalásairól, valamint a bécsi nagy politikai eseményekről. Felkereshette a „comitem Ciliae”. Ulrik gróf bírálta a brassóiakat látszólagos királyhűségükért és ellentétes tetteikért, kedvességükért „cum gubernatore”, aki a királyi felség személyes ellenfele. Az udvar tehát még kormányzónak látta és félté Hunyadi Jánost. A király Cillei gróf, valamint Miklós asztalnok és marsall jelenlétében szidta azt, aki a fejet elhagyja és a farokba kapaszkodik. Félreérthetetlen célzás volt ez a Habsburg-párttól a Hunyadi-párthoz tántorodókra. Bécsben osztrák nemesek és főpapok augusztus 3-án tartott gyűlése (dieta) egyengette a császár-herceg békét, a király–Magyarország urai közti békét, tervet kovácsolt a király Magyarországra menésére és az ottani várak átvételére a készséges magyar uraktól. Cillei gróf a királyt elhagyva Pozsonyba ment, hogy a császárt az egyetértésben ne zavarja királyi udvarban létével. A birodalmi és osztrák politika belső feszültségét tehát, ha ebbe még egy városi követet is beavattak, a Hunyadiak rovására kívánták levezetni. 1456. február 2-án érdekes értesüléseket szerzett Pesten a bártfai bíró és egy másik ottani lakos, amiről értesítették városi tanácsukat: a király Győrben van 3000 emberrel, saját hadinépével, ahonnan Esztergomon át 3–4 nap múlva Budán lehet. Aznap Pálóczi László országbíró Esztergomba indul a király elé 1000 olyan cseh, morva és osztrák lovas és drabant katonával, akik egy nappal előbb értek a budai hegyekre. A király idegen fegyveres csapatokkal vonulása és fogadtatása maga is sejtet ellentétet az uralkodó köre és valami ellenpárt között, amit meghatároz a bártfaiak fővárosi értesülése: Hunyadi – akit gubernator gyanánt említenek – nincs ott, de fia néhány nappal előbb titokban a budai várban volt. Hunyadi János és László személyétől, befolyásától tartott tehát a király és ilyen előérzete vagy fenntartása oszlott el átmenetileg: 1456. február 7-én V. László Budáról írja Bécsbe, hogy egy nappal előbb bevonult, a magyarok nagy tisztelettel fogadták és más dolgai is a legjobban mennek, a levelet a tanácsban (in consilio) maga íratta. Igaz, hogy főleg a feudális urakra célozhatott, mégis látszik ebből, hogy magyar fővárosában az ifjú uralkodó nem látott tiszta német települést. A király Pestre országgyűlést hirdetett. Az ellentétek mégis tovább feszültek és május végén – június elején Cillei vadászat ürügyével elvitte Budáról V. Lászlót, valójában Bécsbe. A rejtélyes távozás zavart, félelmet keltett. Sok főúr is elhagyta a várost és birtokára vonult vissza. Pálóczi László országbíró a Felvidéken foglalatoskodott. Fél vagy éppen egy hónapig kormányzat nélkül állott Buda olyannyira, hogy a várnagy is két hétre elhagyta csapatával együtt, még a palota

előtt sem maradt őrség. Az ellentétes erők gyülekezése egyelőre nem a fővárosban idézett elő feszültséget, hanem északon, robbanást pedig délen. Még Hunyadi János életében, legnagyobb hadvezéri szerepe idején fia, László került olyan helyzetbe, hogy egy birtokjogi ügyben rendelkezve paranccsal fordult Trencsén vármegyéhez. Az alispán, Klobusicky Miklós jól kitapintva az erővonalakat, nem hajolt meg, hanem 1456. július 12-én a királynak referált szolgabíráitól támogatva a rendelkezés végre nem hajtásáról. Az adott ügyben levél útján beiktatást rendelő *nagyságos László beszercei gróffal szemben* kérték, hogy a király tartsa meg az atya és nagyatyja által erősített nemesi szabadságokat. A Zsigmond–Albert párt hangja volt ez az Ulászló-pártból kinőtt Hunyadi-párttal szemben. A szegedi bíró az ott tartózkodó Hunyadi János beszercei grófhoz fordult – akinek valamiféle általánosabb hatáskört tulajdoníthatott – a szegedi hétfői vásárra való szabad közlekedés és ottani vámmentesség érdekében. Hunyadi a kedvezményt meg is adta a kereskedők, városok különféle típusainak és erre utasította a szegedi várnagyokat 1456. június 9-én. Hadvezéri súlyát jelzi, hogy Kanizsai János fia László, sőt Rozgonyi Rajnald csatlakozott Hunyadi hadához a Belgrád alá vonulásban. 1456 pünkösdjé körül Hunyadi-párti urak (Lónyaiak többedmagukkal) ostrommal vették be Garignica várát, amely Cillei Ulrik dalmát–horvát–szlávón bán egy familiárisa volt, ám tőlük Jan Vitovec helyettes bán visszavette. Az utóbbi kapta meg a Lónyai-család vámhídi uradalmát, amelyet a király elkobzott a támadás miatt. De az uralkodó csak látszatra volt a közrend tárgyilagos őre: döntését Pozsonyban augusztus 30-án Cillei Ulrik referálása alapján hozta meg. Ennek befolyása akkor is fennállhatott, amikor V. László Bécset értesítette szeptember 25-én, hogy Budáról Futak felé indul és ott országgyűlést akar tartani. Mindkét esemény, elhatározás értelmét megadja, hogy a nagy ellenlábás már nem élt: Hunyadi Jánost járvány ragadta el Zimonyban augusztus 11-én. A Hunyadi-párt feje azóta fia, László lett, aki 1456/57-ben temesi főispán. Nagyobb következményekkel ekkor nem járó – legfeljebb 1458-ban jó emlékeket ébresztő – epizódnak bizonyult az 1456. szeptember 3-án bekövetkezett csatlakozása a Cillei Ulrik és Poděbrad György közti ligához. Lehet, hogy pillanatnyilag inkább ártott neki, mint használt: Habsburg részről ezt úgy vehették, hogy Hunyadi László is Poděbrad rangját akarja elérni. Az ellenállás anyagi bázisát erősíthette az egyik legfontosabb mezőváros megszerzése: Hunyadi fiai, László és Mátyás elszámoltatás során 1456-ban maguknak engedték át a Hunyadinak 5000 aranyforinttal adós maradt Bernellys Péter fia János kormányzói kincstartó fiaival és özvegyével Bernellys birtokát, Kecskemétet. Cillei Ulrik az októberi futaki országgyűlésre 4000 német keresztet vitt. Az ellentétek végzetesen kiéleződtek, Hunyadi László csak királyi menlevél védelme alatt jelenhetett meg a futaki országgyűlésen. Megtagadta Belgrád vára és a délvidéki fegyveres erő átadását a királynak. Hunyadi János főkapitány örökéért folyt a küzdelem: V. László Futakon az elhunyt helyére Cillei Ulrikot tette, de a méltán elégedetlen *Hunyadi László* magát tekintette a jogos örökösnek, már október 12-én *főkapitányi címmel* élt egy fontos oklevélben, amellyel lovasok és gyalogosok felfogadására adott megbízást. Szinte azonnali válasz erre a mozgósításra az a Futakon, országgyűlés színhelyén 1456. október 13-án kiadott rendelkezés, amellyel László király az erdélyi szász székekhez fordul, pénzt kérve török ügyben és más ellenségei ellen. Az utóbbi belpolitikai értelmét megvilágítja, kik álltak a király mellett (Ex commissione proprio domini regis, dominis Wlrico comite Cilie

et palatino referentibus de proprio). Az ügy előterjesztői tehát Cillei Ulrik és Garai László voltak, ők mozgatták a Hunyadiak elleni csapatgyűjtést. Ez pecsételte meg Cillei sorsát. November 8-án V. László és előkelő kísérete Belgrádba érkezett. Szilágyi Mihály várkapitány azonban érkezettnek látta az időt arra, hogy a Hunyadi János dicsőségétől övezett várat a Cillei hatalmával szembeszegülés kiindulópontjává tegye. Pedig Hunyadi László aligha térhetett ki ama kötelezettsége alól, hogy a déli végek központját az átvételre utazott királynak átadja. Mindez a nagy ellenfelek közül először Cillei végzetét okozta. Összetűzés során Hunyadi László és Szilágyi Mihály hívei Cillei Ulrikot november 9-én megölték Belgrádban. A személyesen odautazott V. László ezek után nemhogy visszaadatni nem tudta Hunyadi Lászlóval a délvidéki hatalmat, de kénytelen volt – az ellenséges környezetben rettegve – baráti érzést színlelve Hunyadi Lászlóra ruházni a főkapitányságot. Így 1456. november 21-i oklevelében már legálisan élt Hunyadi László egy sor büszke címmel, magát beszercei grófnak, királyi főlovászmesternek, Magyarország főkapitányának titulálva. Pedig a hurkot már fonták ellene, V. László bizalmas környezetében és más országaiban. A király már november 11-én módot talált arra, hogy Belgrádból levélben értesítse a boroszlóiakat Cillei gróf haláláról és saját állapotáról. November 13-án pedig Futakról írt Konrad Holtzler osztrák pénzügyigazgatási főtisztviselős Rüdiger von Starhembergnek Cillei gróf haláláról és László királyról. Ulrikot Cilliben eltemették. Nemcsak jogi, hanem erkölcsi szempontból is foglalkoztatta a kortársakat a király vezető bizalmasának erőszakos halála. Liscius Miklós királyi titkár, aki az uralkodó környezetéhez tartozott, 1456. november 21-én Kubin várából levelet írt Rómába s az eseményt úgy írta le, hogy szóváltás közben Cillei rántott először kardot és Hunyadi László a saját életét védelmezve mért halálos csapást a támadóra. Ez a tárgyias leírás alkalmas volt a Hunyadiakkal rokonszenvező Thúróczi Jánosnak, hogy ilyen felfogást elbeszélő szövegébe foglaljon: nála is indulatos összeszólalkozás, összetűzés következménye Cillei halála, ez előzte meg Hunyadi László kardcsapását. Ez menthette a Hunyadi család nimbuszát. Csak hogy Thúróczi erkölcsi szempontból is menti a tettet, bár ezzel cáfolja az önvédelmi eljárást: Cillei Ulrik irígysége, gyűlölete, Hunyadi János két fiát kiirtani szándékozása miatt, terve megelőzésére a néhai kormányzó hívei elhatározzák Cillei megölését, s megállapodásukat végre is hajtják. A források közti ellentmondást esetleg úgy oldhatjuk fel, hogy a beszercei gróf önvédelemből vágott vissza, de hívei nem elégedtek meg a támadó lefegyverzésével, hanem lekaszabolták. Hunyadi László pillanatnyi magabiztosságát oklevélkiadványai mutatják. A délvidéki Kubinból november 21-én írt említett oklevelében erdélyi piacoshelyeknek szabadságokat erősített meg, a kancelláriai jegyzet László úr, beszercei gróf saját megbízására hivatkozik. A hármas cím és a kancelláriai forma jellemzi Kecskeméten december 17-én kiadott oklevelét, amelyben Hunyadi László Brassó tanácsához fordul külpolitikai természetű ügyben. Amikor a szász városi tanácsosokat Dan havasalföldi fejedelemségigénylő támogatására buzdítja az ifjú Hunyadi, a maga kegyének elnyerésére biztatja ezzel a brassóiakat (propter nostram favorem). Szinte uralkodói formulával él, mégis a levélben utalás van arra, hogy ezzel László király akaratát teljesítenék, aki Dant felléptette. Talán éppen a brassóiakon át akarta a királyhoz közlekedését igazolni. Ez egybeesett a Délvidékről Budára távozó király Hunyadi özvegyénél tett látogatása formáival, és az akkor (Temesvár, november 23.) elhangzott ígérettel: nagybátyja haláláért a király nem áll bosszút Szilágyi Erzsébeten és fiain.¹³

A télbe hajló 1456. év látszólag a megbékélés, a megbocsátás jegyében zárult, hogy a következő tavasz mégis a *megtorlás jegyében* bomoljék ki. A fordulat okait részleteiben nem ismerhetjük. Nem tudjuk, mi történt a budai palotákban, mi a vidéki kastélyokban, mi a hadiszállásokon. Talán már a december elején Szegeden tartott királyi tanácsülésen fogant meg a Hunyadi fiúk alkalmas pillanatban elfogatásának gondolata. Annyi bizonyos, hogy a békülékenység kifáradást, tanácstalanságot inkább takart, mint igazi meg-egyezés-keresést. Az 1456. esztendő úgy fejeződött be, hogy a szembenálló pártok tapasztalt vezető nélkül maradtak. Hiányzott az elsősorban hadvezér Hunyadi János széles körű bázist vonzó, nyílt politikája és hiányzott a politika fordulatait leplezni tudó, a háttérből mozgatni képes Cillei Ulrik célratörése. Talán a pártok meggyöngyülésére következtek ebből, túlzottan is, az ellenfelek. Már a századforduló történetírása felvetette a *pszichikai tényezők* fontosságát: a 16 éves gyermekkirály állt szemben eszerint a 24 éves ifjú Hunyadiával, akit országh kapitánnyá kinevezett, de azután iparkodott a király Budára. A Budán összeült főbb tanácsosoknak tudták be a további eseményeket, azokkal a fiatal királyt vádolni gyenge megítélésnek tartották. Más lélektani magyarázat is elképzelhető azonban: az idegen környezetben a gyermek, fő tanácsadóját megrázóan elveszítvén, magára utalva hirtelen elhatározni képes fiatal férfivá érlelődött. De éppen ilyen fontos volna a Hunyadi László tragédiája felé rántó pszichikai tényezők elemzése. A századelő történetírásában még az V. László mellett állók is sajnálkoztak a haza nagy hőséne nevéért fiában ért gyalázat miatt, de kevésbé volt nyílt kérdés számukra, hogyan esett csapdába Hunyadi László. A bátyjával együtt fogságba esett Hunyadi Mátyást a megrázkódtatások koraérettebb, határozott ifjúvá érlelték, mint V. Lászlót. Mégsem a két, politikailag és emberileg szembenálló vezető egyén – a romantikus történetszemlélet és művészet korában kihangsúlyozott – ellentéte a fő tényező, amiből az 1457. év eseményeit megérthetjük. Körülöttük, mellettük *három* – a *krónikákból és okiratokból jól elhatárolható* – csoport, típus játszik egyenlő súlyú szerepet s ez magyarázza meg a fordulatok kimenetelét. A hatalmas birtokaiból és a 14. századig visszanyúló politikai tapasztalataiból erőt merítő magyar arisztokrácia, a hivatalok javarészt rendszeresen betöltő politikai establishment lépett elő mint az események mozgatója. Ennek nem hiányzott, sőt a király feletti befolyás növeléséhez, a Hunyadi-párt elleni ürügyül egyaránt jól jött az elpusztult Cillei. A Hunyadi Lászlót törbe csoló, fogságba ejtő, majd halálra ítéző tanácsosok közt a századforduló történetírása számon tartotta Garai László nádort, nagyobb hangsúllyal Újlaki Miklós erdélyi vajdát (Szerémi Györgynél a szerém-újlaki nagyúr, Miklós vajda, a pálosrendi Gyöngyösi Gergelynél Galgóczi vagy másképpen Újlaki Miklós – északi Galgóc, németül Freinstat váruról a szlovák környezet Fristaczkynak nevezte a familiát, ami oklevelekben is előfordul), még inkább mozgatóként Bánfi Pál főajtónállót, mellettük Buzlai László főpincemestert, Rozgonyi János főurat, testvérét Rozgonyi Rajnald székely ispánt (1456–58), testvérüket Rozgonyi Osvát főlovászmestert (1456). Hozzájuk verődött és kötődött néhány idegen eredetű, a királlyal járó vagy magyarországi katonai tisztséget betöltő személy, akiket nagyratörésükben sem a magyar nagyúri családokat külsőleg kötelező magatartási formák, sem a magyar rendi politikai intézmények iránti tisztelet nem kötött. A Hunyadiak elleni összeesküvésben a századforduló történetírása több osztrák főurat és más külföldit tartott számon. Az új magyar nemesek közé számították

Kussói (Kassew-i) Jodokot, aki már 1441-ben véglesi várnagy (Jobst von Kossau), aki követelte Hunyadi László halálát. Az arisztokraták és az idegenek bátorító, biztosságot nyújtó környezetében foglalkozhatott az uralkodó a bosszú tervével. A két társadalmilag egymástól is különálló, de politikai érdekből összekötött csoporttól a szembenálló Hunyadi-párt mint társadalmi képlet is lényegesen eltért. Ennek vezető magja köznemesi, vagy még abba a helyzetbe is katonai szolgálattal emelkedett, pozíciójában legfeljebb második nemzedékbeli család volt, akiket mint nagybirtokosokat vagy főpapot is homo novus-ként tartottak számon. Az ebből adódó összetartozásuk érzését a rendi-képviselési jogok tisztelete, egyelőre még fejleszteni akarása erősítette, de hagyományos politikai érzékkel, az őket fenyegető veszély jó időben megsejtése képességével nem rendelkeztek. Így lehettek – különféle fokig – áldozatai a két Habsburg-párti csoport jól leplezett akciójának a Hunyadi-testvérek, akik bízva a király esküjében, családjuk legtekintélyesebb híveivel együtt engedtek az uralkodó hívásának. Rozgonyi István ispán fia Sebestyén lovászmester (1456–58) a Hunyadiak következetes híveként kivételes az előkelő régi családokban. Ez utóbbi körből Kanizsai László is hozzájuk húzott. Az események időrendje viszonylag egyértelműen, a mozgatórugók csak vélekedések formájában bukkannak eléink az oklevelekből és az azok hézagait kitöltő elbeszélő forrásokból. A Budán tartózkodó V. László 1457. február 28-án országgyűlést hirdetett a nemesek és birtokos emberek fejenkénti megjelenési kötelezettségével Pest városába és Rákos mezejére. Az országgyűlés április 24-én kezdődött volna. A drámai hangú felhívást Barius Miklós vagy Várdai István fogalmazta meg és az a megjelenés nyomatékául Magyarország veszélyes helyzetét ecsetelte. A hatást két táj nemességének érdekeltségére, egyben az ellentétes pártokban részt vevő ilyen birtokos urak beállítottságára irányították. Ellenség ólálkodik északon és délen: a felső részek rabláshoz szokott fosztogatói már szerte az országban erődítményeket próbálnak emelni, hogy örök szolgaságba taszítsanak mindenkit, másfelől a török készülődik a közeledő nyáron halálos csapást mérni. Lehet, hogy a körültekintő megfogalmazás célja a király részéről a nemesi pártviszályok felfüggesztése, az erők összefogása volt a belső (osztály- és vallási jelleget sem nélkülöző) ellenség és a növekvő súlyú oszmán hatalom egyidejű támadásával szemben. De a Hunyadi-pártban ellenérzést is kelthetett az érvelés, mert aláhúzta északon Giskra, délen az odaküldendő idegen katonaság szerepét, lecsökkentette Hunyadi János belgrádi győzelmének jelentőségét. A királlyal, illetve az országgyűlésre tartás tekintetében meg is oszlott a Hunyadi-párt. Erről a 16. században működő, sok délvidéki, udvari és városi mendemondát, népi vélekedést összegyűjtő Szerémi György ír: „Szilágyi megtudva, hogy a nádor már Budán van, nagyon megijedt. Ezt mondta unokaöccsének: A nádor már Budán ül; féltelek, mert ő nagy ellenségünk; a nádor ítélkezik, nem a király . . . a nevezett Mihály csapatával elment Világosvárra, László unokaöccsét pedig hagyta menni a királlyal.” Ezzel egy valóban bekövetkezett szétválást próbált magyarázni az emlékiró, s ennek realitását nem zárja ki, hogy Szerémi még azt sem tudta, ki volt akkor a nádor, hanem a délvidéki erőviszonyokból kiindulva Újlaki Miklóst, akiről tudta hogy vajda, vélte és szerepeltette annak is Garai László helyett. De mindkét személyre állt Szerémi jellemzése: „ő választatta meg pártjával Lászlót királynak, s erősen a királlyal tartott, Szilágyival pedig mindig viszálykodott”. Annyi bizonyos, hogy Hunyadi Lászlónak, mint tárnokmesternek és országos főkapitánynak nem támadhatott gyanúja,

miért vonták be a király előkelő kíséretébe. Mégis a hagyomány Alsólindvai Bánfi Pálnak rovására írja, hogy ő csalta Budára Hunyadi Lászlót, fontos királyi közlések meghallgatására hivatkozva. Aggodalom nélkül érkezett Hunyadi László a Pest déli határán kívüli Szentfalva községbe Szerémi elbeszélése szerint, ahol a nádor kihirdettette, hogy mindenki hagyja kíséretét Pesten, mert a budai szállásokat maga foglalta el. Erre a király, a mágánok és kamarások áteveztek Budára, köztük Vajdafia (=Hunyadi) László. Talán az országgyűlés színtere is hihetővé teszi, miért nem tűnt ez fel az ifjúnak. Az már kevésbé érthető, miért nem figyelt fel Giskra cseh zsoldosainak Budára érkezésére, akik a Hunyadi-pártiak elfogatásának előkészületeit fedezték. Ezt a gyanútlanyságot érdekesen színezi ki Szerémi György, akinél előbb szállásadónője figyelmeztette a második napja ott tartózkodó Hunyadi Lászlót, hogy le fogják fejezni, amire az ifjú csak nevetett. Az emlékiró szerint egyidejűleg Dénes budai bíró titkon értesítette őt, hogy távozzék idejében Budáról, mivel az irgý Miklós vajda úgy határozott a hozzá hasonlókkal, hogy László semmiképpen sem kerül el a halált, le fogja őt fejeztetni. Ebből az a hiedelem kitapintható, hogy az udvari arisztokraták a mozzatőerői a Hunyadi-párral leszámolásnak s a városi hatóság a neki szánt eszközszerepet kerülni akarta. De erre nem nyílt alkalma: a nádor királyi felhatalmazással és fejvesztés alatt megparancsolta a bírónak, hogy valamennyi budai kaput zárassa be s Vajdafi László legyen őrizet alatt — ő ekkor tudta már azt, hogy ez nem tréfa. Ezután az eseményektől megrázott városi lakosság hagyományai alapján vette emlékiratába vagy legalább a korabeli városi topográfia ismeretében alakította Szerémi a történetet Hunyadi László vergődéséről: „Ezért, minthogy gyors ember volt és erős, szaladt a logodi kapuhoz, de erősen bezárva találta. Szaladt ezután a Keresztelő Szent János kapuhoz, de azt is erősen bezárva találta. Harmadszor futott a szombathelyi kapuhoz (Budavár északi kapuja: 1414-ben Sombathkapu); a kaput ott is elrekeszelve találta. Negyedszer a temetőkapuhoz futott. De volt ott egy bestye harangozó; ez gyorsan bezárta a kaput; mert ott kimehetett volna az a László. És így játszották őt ki.” Ebből a megfogalmazásból, de szárazabb adatszerű forrásokból is világos, hogy nem az ifjú király volt kezdeményező, őt a Hunyadi-család ellenségei bírták rá a „veszélyes” Hunyadi László megsemmisítésére, mint akitől trónját és életét féltheti. Az elfogatás bűnöseként Bánfi Pál szerepel úgy, hogy negyedmagával rontott Hunyadi Lászlóra. Szerémi körülményesebben írja ugyanennek a politikai csoportnak rovására Hunyadi László foglyulejtését: „Ezután a nádor a királyi felség felhatalmazásával parancsot adott Vajdafia László elfogatására ... A budai bíró, Dénes elfogatta Vajdafia Lászlót, jőllehet a bíró előbb megmondta nekik, hogy ne merészeljék őt elfogni nagybátyja, Szilágyi Mihály, és öccse, Vajdafia Mátyás miatt, ki Csehország királyánál volt, mert arra gondolt, hogy később viszont nekik maguknak lesz miatta pusztulásuk.” Világos, hogy itt az 1458-as év eseményeit és tanulságait vetítette vissza vagy keverte össze Szerémi az 1457-es tavasszal, egyben a bíró egyéni bukása okát keresve. (Hunyadi Mátyást az 1458. februári budai német polgári hűségeskü nevezte „Herr Waydafia Matyas”-nak). Jól érezteti mégis Szerémi leírása a budai politikai légkört és a polgárság magába fojtott hangulatát azon az 1457. március 14-i napon, amikor a budai várban, esetleg lovagi tornán, *letartóztatták a Hunyadi-testvéreket*, valamint közvetlen híveiket, köztük Zrednai Vitéz János váradi püspököt, neves humanistát, Rozgonyi Sebestyént, Kanizsai Lászlót, a körmöci hitelnýújtó polgár

Modrar Pált. A püspök budai házát kifosztották. Mindebben a király és idegen köre a maga szűkebb érdekeinek előmozdítását látta, ha nem is volt szükség kezdeményezésére. Már 1457. március 14-én sietett a király Budáról közleményt küldeni Znojmobá a polgárokhoz, hogy László beszercei grófot, testvérét Mátyást, János váradi püspököt, Rozgonyi Sebestyént és más magyar urakat fogságba vetették. Ugyanaznap László király és Giskra (Jiskra) János a boroszlóiakat értesítették Budáról olyan emberek elfogatásáról, akik Cilli grófját meggyilkolták . . . A budai Vár ásatásai során az 1960-as években rábukkantak arra a boltozatos pincesorra, három teremre, amelyben a Hunyadi-testvéreket és előkelő híveiket őrizték. A Vár déli részén az Anjou-korban emelt István-torony melletti épületszárnyban Zsigmond idején elhelyezett Tárnokház (domus tavernicalis, 1434) alagsora volt ez, amit bizonyára alkalmilag használtak a kegyetlen célra. A megőrzött és történeti kiállításra használt mai pincetermek tehát a 15. századi politikai történet jelentékeny emlékei. Hogy nem jól kiépített és őrzött börtön volt ez, mutatja, hogy az éjjel Rozgonyi Sebestyén és Kanizsai László ebből a királyi tömlöcből összetoldott lepedőkön ki tudott szökni. Más úton jutott ki Vitéz János: pápai követi közbelépésre esztergomi egyházi őrizetbe (guardia) helyezték át, ennek híre a paviai püspökön át Milanoba is eljutott. Az esztergomi őrizet csak két hónapig tartott, hogy a Hunyadi László ügyében kompromittált Szécsi Dénes bíboros érsek megítélése legalább ezáltal enyhüljön. Bűnbakul Hunyadi Lászlót állították az udvari körök, ennek formáiban is megnyilvánul, hogyan vezet az *igazi autoritás hiánya a hatalommal való visszaélésre*. Ennek körülményei nem egyértelműen és hézagmentesen ismertek s ebből a törvénytelen eljárás gyanúja is felvetődött. Egy egyházi jellegű forrás, az 1472–1545 közt élt Gyöngyösi Gergely leírja az emlékezetes eseményeket: „1457-ben, Szent Gergely pápa ünnepén vetették fogságra Hunyadi János, Magyarország kormányzójának két fiát, Lászlót és Mátyást. Lászlót általában Vajdafi Lászlónak nevezték, és a harmadik napon lefejezték . . . Vajdafi László halálának okai, vagyis a gyilkosok, ezek voltak: német László király, Garai László és . . . Újlaki Miklós és párthíveik.” Eltekintve attól, hogy ez az író pontatlan napot ad meg, inkább névadó szentje március 12-i napjára téve az elfogatást, mint az igazi naphoz ragaszkodva, a továbbiakban egyezik más forrásbeli ismereteinkkel. Csakhogy ő a legnyíltabban elárulja, az ítélőszéket gyilkosok gyülekezeténél többre nem értékeli s a királyt első helyen emeli ki. Magyarázatot erre a rész címében ad: „Cillei gróf úrért meghal most Vajdafi László”. Ugyanezt az indoklást tudta egy szakszerűségben Gyöngyösit, Szerémit messze felülmúló történetíró, Petrus Ranzanus, aki finoman került ki az ítélőszék összetételét, működését: „Az elfogatástól való harmadik napon Lászlóra, Ulrik megölése miatt, ítélet hozatott: arra hivatkozással, hogy a királynak vér szerinti rokona volt, mintegy felségsértés bűnöse lévén, bárdra ítélték.” A hagyomány Bánfi Pálban is olyan mozgatót látott, aki a Hunyadi-ellenes bírósággal halálra ítéltette Hunyadi Lászlót. Szerémi György ebben a tekintetben tömör, de sokat eláruló fogalmazást adott az ítéletről: „. . . a király . . . Magyarország nádora ítéletének nem mondott ellent, erre nem felelt.” A hiteles nevet behelyettesítve tehát Garai nádor volna a főszereplő, akinek a király némán helyeselt. A nádor vezette bizonyosan azt az országnagyokból alakult alkalmi ítélőszéket, amely Hunyadi Lászlót a soha perrendszerűen be nem igazolt felségsértés vádjával halálra ítélte. A külföldre is a nádor ítélkező szerepe jutott el. Ezt fejezi ki Castiglione János bíboros római

levele a milánói herceghez 1457. április 30-án („data in prima la sententia per lo conte palatino, de Ungaria iudice lo regname”). De az ítélet maga rövid úton, tanúmeghallgatások nélkül történhetett, mivel csak a március 15-e s legfeljebb 16-a fele állt rendelkezésre. A belgrádi eseményen résztvett egyes személyeket ezért kellett bevonni a bíróságba, hogy mint a vád tényét hivatalból ismerők pótolják a tanúkat. Azt nem remélhették, hogy Szilágyi Mihályt valaha is odavonszolhatják. A vád tanúinak hiányát újabb váddal pótolták: azt híresztelték, hogy Hunyadi László a királyt három nap elteltével meg akarta öletni. Ezzel az országnagyok csonka, de feltöltött ülése a formaságokra nem adva ítélezett, arról talán dokumentumot sem készített. Ezért joggal vizsgálta Mályusz Elemér az eseményeket a Hunyadi-házhoz közelálló szellemben fenntartó Thuróczy-krónika értesültségének forrásait és állításainak egy ellentmondását. A krónikaíró Thuróczy János a végzetről elmélkedve lényegében a törvénytelen ítékezés kérdését járja körül: azoknak a gonosz tanácsadóknak kellett volna hirtelen halállal bűnhődniök, akik az ifjú V. Lászlót rávették Hunyadi László kivégeztetésére. A főurak a királyt azzal ingerelték a Hunyadi fiú ellen, hogy azt dölyfössé tette az előkelők és a köznép rokonszenve. Ezeket az előkelőket Mályusz Elemér a nemesekkel azonosította, ami egészében helyes lehet, de éppen ebben a szövegösszefüggésben a Hunyadi-párt főtisztségekre emelkedett nemesi híveit jelentheti. Mindez az ítélezőket a Habsburg-párti főemberekre szorítja. Ez az a kör, amely Hunyadi Lászlót bosszúból vérpadra juttatja, mégpedig a király esküvel erősített ígérete ellenére. Ez az érvelés, gondolatmenet viszont maga is sejtet valami okot, ami bosszút hívott ki, aminek elejtését esküvel kellett ígérni. Mályusz Elemér fontos észrevétele, hogy Thuróczinál meglepő állítást találunk, amely szerint a Hunyadi-párt előre elhatározta Cillei Ulrik megöletését. Ez pedig nem büntelenül, csak mégis törvénytelenül elítéltnek mutatja Hunyadi Lászlót. A Thuróczy-krónika elemzésével Mályusz ki tudott mutatni előadási következtelenséget, két egymásnak ellentmondó állítást, ami mögött más és más eredetű forrást sejtett meg. A Cillei elhatározott megölésére vonatkozó információt Guthi Országh Mihálytól szerezhetette a krónikaíró, aki élete végén visszaemlékezéseit közölte Thuróczival s az feljegyezte krónikájába. Mivel Országh és Lindvai Bánfi Pál volt a két ajtónálló-mester, tudhattak egymás nézeteiről, lépéseiről. Bánfit Thuróczi a Cillei–Garai párt tagjaként kiemeli és őt tünteti fel a Cillei halálának megbosszulására kitervelt akció, az ifjú Hunyadi lefejeztetése egyik értelmi szerzőjének. Nem valószínű, hogy Országh Mihály helyeselte volna az ilyen bosszúállást, s Mályusz nem is következtet ilyen felelősségre abból, hogy a Hunyadi Lászlót elmarasztaló 1457. március 21-i ítéletével Bánfié mellett Országh nevét is felsorolja az országnagyok között. Magam eddig sem mennék el: ezt az oklevelet nem tekintem ítéletlevélnek, hiszen a végrehajtás után állították ki s a névsor nem igazolja a valószínűleg március 15-i jelenléte sem. Abban azonban igaza van Mályusznak, hogy Guthi Országh nem exponálta magát a Hunyadiak érdekében, s nem vállalta a börtönt Vitéz János váradi püspök példájára. A legkedvezőbb esetben is semlegesen viselkedett, mégis olyan látszattal, hogy magatartását Hunyadi-ellenesnek vélhessék. Az utókor előtt Országh jobbnak látta közömbös magatartását elleplezni, legalábbis olyan magyarázatot adni, hogy állásfoglalásán ne akadjanak fenn. Egy eltervelt Cillei-ölés melletti kiállását aligha várhatták el tőle. Információja alapján Thuróczi mellőzte Országh nevének említését: sem a barátok, sem az ellenségek közé nem sorolta.¹⁴

Hunyadi Lászlót a források egybehangzó tanúsága szerint 1457. március 16-án kivégezték, estefelé egy budai térségen. A politikai jellegű kivégzés történelmi felelősségét — sikertelenül — azzal is el akarták hártani, egyben a főrangú ifjút megalázní, hogy a városi hatóságot vették igénybe a végrehajtásban. Veit Arenpeck krónikája szerint „Midőn végül azoknak a grófoknak (=Hunyadi László és Mátyás) fogvatartásának harmadik napja elhozta az esti órát, László gróft átadták Buda város bírójának és esküdt polgárainak kezébe, hogy végrehajtsák a fővesztés büntetése, és sok fegyveres őrizete alatt a budai vár elé, a Friss-palotának (Fryspalotha) nevezett átriummal szembe vezették, ahol négy ütéssel lefejezték. Huszonnégy esztendő volt.” Ebben a tárgyas osztrák leírásban az olvasó szemét nemigen zavarta a négy ütés, amit magyar kapcsolattú források szenvedélyesen részleteztek. Az sem érzékelhető belőle, hogy a városi tanácsot nem kellett erőltetnie erre a szerepre, hiszen a Hunyadi-párt mellett állt a városi szegénység, ettől félve a budai gazdagok átmenetileg a Habsburgok mellé húzódtak. Ranzanus Péter, aki 1475/78 között nápolyi követként még a szemtanúk közt élő hagyományt hallhatott Budán, a kivégzés körülményeit csodálatra méltónak, hallgatással nem mellőzhetőnek jellemzi: „Amikor a hóhér harmadik ütéssel a fejét nem tudta levágni, László ámbár kezét háta mögött összekötötték, saját erejéből felemelkedett és állva mondta: 'Jogosan kerültem el a halált, midőn három csapással lesújtva, Isten jószágosságából eddig megvagyok'. Így szólván, amit sokan, akik ott álltak, hallották, ott néhány lépést tett, de hosszú ruhájától akadályoztatva, amit lábával tapodott, a földre esett. Így néhányan azok közül, akik az ő megölésére a királyt esküszegővé tették, azt parancsolták, hogy a hóhér mérjen negyedik csapást és így legott kiszervenedett.” Ezt a valóságmagot színezte tovább a városi népképzelet, illetőleg az azt formáló Szerémi György: „A budai bakók megkötozve vitték a Szent György vértanú terére Vajdafi Lászlót. Jeles férfiú volt, a kormányzó fia ... Göndör hajú, mint Absolon, s kis arany kereszt rejtőzött hajában. A nádor nyomban megparancsolta, hogy ne hosszabbítsák meg életét, hanem rövidítsék meg. Majd a budaiak bakója megtette a kardvágást. Először sértetlen maradt. Másodszor és harmadszor is sértetlen maradt. Ez a bátor férfiú nyomban felemelkedett a földről, és fennhangon mondta: 'Halljuk magyar törvényünket: hogyha valaki elszenvédi a bakó három csapását fejvesztésként, azt szerencséje megszabadította.' Miklós nádor mondta: 'Annyi csapást kapjon a bakótól, míg fejét testétől el nem vágja.' Ennek hallatára Vajdafia László maga vette elő a keresztet hajából, odaadta a bakónak, s a bakó a bíró kezébe. És letérdelve háromszor Jézust kiáltott. Az első csapásra leesett a feje. Testét fejével együtt eltemették a cseribarátok Szent János kolostorában.” Ebben a realitást kereső népi vélekedés fokozza a csodás elemet s a vallás eszménye útján is sötétebbnek ábrázolja a tévesen megszemélyesített nádort. A kivégzés idejére visszanyúló hagyományt jelezhet a temetés adata, a szigorú szertartású mezítlábas ferences szerzetesek (fratres observantes) kolostorába (mai budai Színház u. 1–3.). Itt nem visszavetített az emlékiró, mert akkor csak ideiglenesen temették el. A kivégzés idejét és körülményeit csaknem teljesen Arenpeckkel egybeesően írja le Thuróczi János, csupán az esti órát stilizálja csillagászati kifejezéssel. Már a közel kortársak felismerték és hangsúlyozták ebben a szabálytalan kivégzésben azt az összefüggést, miként vezet a hatalommal való visszaélés az autoritás csökkenésére. Ranzanus ékeessavú leírása szerint az egész Magyarország, kivéve azt a kevés embert, aki rossz lelkiismeretű

volt, Hunyadi László méltatlan halálát a legkedvetlenebbül fogadta, sokan könnyeket ontva mutattak hatalmas fájdalmat, a hitvány királytól kis híján elszakadtak valamenyenien, mondván: 'Ej, milyen jutalmat adtak Corvin (=Hunyadi) Jánosnak, akinek jótéteményéből Magyarország királysága annyszor megvédve és megmentve került el a törökök hatalmába kerülést'. Az elszakadást megakadályozta a fegyveresek hatalmas csapata, amely a király parancsára hosszában-széltében betöltötte a kivégzés helyét és környékét. A kihunyt testre semmi gondot nem fordítottak, csak átvitték a Mária Magdolna-tempomba, ott a király katonái annak parancsára az éjszakán át serényen őrizték. Ahol megvirradván, a Krisztus teste kápolnában minden gyászpompa nélkül eltemették. Ennyi bűn méltatlanságát követték a bajok. Magyarország egész népének hatalmas gyűlölete támadt a király és azok ellen, akiknek tanácsára mindezt tenni merte. Elszakadtak a királytól Corvin János barátai, akiknek parancsnoksága alatt sok vár és erősített mezőváros volt. Ahol tehették, ezek Magyarország számos helyét tűzzel-vassal pusztították. Ez a forrás tehát az áldozatnak a budai magyar polgárok plébániájára való ravatalozásáról és kápolnájába való ideiglenes temetéséről őriz hagyományt és előremutat az V. László elleni feudális felkelésre. Ezt az etnikai összetartozást és hangulatot más társadalmi hangsúllyal írja le Thuróczi János: fájdalom, szomorúság, szorongás töltötte el a gróf halála miatt az őt kedvelőket, csaknem minden magyar, nemesek és parasztok lehajtott fejjel voltak láthatók, kezüket tördelve, mintegy nehéz álomba merülve elmélkedve. Sokak arcát könnyfolyó öntötte el. Azt lehet mondani, hogy ha nem fenyegetik szörnyen a magyar néptömeget, ha a szokott órában és helyen viszik vesztőhelyre László grófot, a plebejus nép kiragadta volna őt a halál torkából. Mert a városba a szőlők művelésére nagy számban gyűltek össze olyanok, akik iránta nagy ragaszkodást mutattak. Ezek vért ontottak, sebeket fakasztottak volna, hogy megbosszúlják őt. A kései órán mégis elkerülhető volt a városi köznép felkelése és másnap, 1457. március 17-én a Budán tartózkodó László király meg Giskra János a boroszlóiaknak hírt küldtek Hunyadi fia László kivégzéséről. Az elemzett forrásokból kitűnik, hogy V. László végignézte Hunyadi László kivégzését a Friss-palota előtti térségen. A válságos napokban döbbenhetett rá az udvari csoport, hogy a gyorsan meghozott és végrehajtott ítéletnek formát kell adnia és azt szélesebb körrel jóvá kell hagyatnia, legalább ennek látszatát mutatnia. Így keletkezett 1457. március 21-én egy irat, amit nem tekinthetünk ítéletlevélnek, mert azt fel kellett volna olvasni az elítélt és a kivégzés közönsége előtt. Csak utólagos önigazoló írás ez, sebtiben készítve önmagát leplező formai gyengékkel. Az irat királyi oklevél, amely beszámol a Hunyadiakon kivívott győzelemről és amely dicsőően emlékezik meg azokról, akiknek ebben a legnagyobb részük volt. Ezek tehát nem ítélszékként szerepelnek, hanem éber tanácsadóként: Garai nádor, Újlaki Miklós erdélyi vajda, Bánfi Pál főajtónálló, Buzlai László főpincemester, Szomszédvári Czernin Henning főlovászmester, s a külföldinek tekinthető Jodok véglesi kapitány, Holczler Konrád osztrák hercegségi pénzügyi főtitkviselő (magister hubarum), Rukkendár Farkas (Wolfgang Rukkendar) kamarás. Csak következtethetünk belőle, hogy felségsértési ítélet volt szóbelileg. Az utólagos irat, melynek egyetlen aláírása a királyé (Ladislaus Rex manu propria), egyetlen kéz tollából való. Hunyadi László vétkei közé sorolja a király belgrádi elfogását, a király rokonának, tanácsosának és földijének karddal megölését, amit cinkosokkal és váratlanul hajtott végre. Az uralkodót

fogolyként vitték Temesvárra és ott kegyelmi ígéretre kényszerítették. Leleplezték Hunyadi László budai összeesküvését a király és tanácsosai ellen, hogy három nap múlva megöljék őket. Ha igaz, hogy az egész irat Dénes esztergomi bíboros érsek, főkancellár keze által készült, az elszigeteltségüket és kapkodásukat mutatja. Ugyanez a kéz írta a szövegvégi névsort, az ekkor viselt egyházi, világi rangok betöltőiről teljes sorban, amivel el is árulja magát. Az érsekek és püspökök névsora korjelző, de a sietős – más iratból átvett és nem a jelenlevőkről készült – összeállítás János váradi püspököt is tartalmazza, aki pedig foglyuk volt és mégis elfelejtették kihagyni! A világi országos főméltóságok és vármegyei ispánok sora sem lehetett mind ott, közülük Rozgonyi János erdélyi vajda és Lindvai Pál főajtónálló biztosan asszisztált ehhez, de Guthi Országh Mihály főajtónálló neve talán csak odakerült más egyet nem értővel együtt. Az ifjú király más országaiban továbbra is figyelemmel kísérték a budai eseményeket. A görilitzi városi írnok Bereit 1457. március 24-én csehországi tartózkodásából írt városának a fontos budai újdonságokról. Március 31-én Bereit már máshonnan, morva városból írt haza, úton Bécsbe, ahonnan Magyarországra kívánt menni a királyhoz. A következő láncszem, amiből visszakövetkeztethetünk a Hunyadi-fiúk elleni eljárásra, április 28-ról való: a Budán tartózkodó László király erdélyi birtokrészeket adományozott el, amelyek Hunyadi Lászlóhoz és Mátyáshoz tartoztak, de hűtlenségi perük folytán (per notam infidelitatis eorundem) a királyra háramlottak. A birtokelkobzás tényéből azonban nem következtethetünk, mint egykor Fraknoi Vilmos tette, felségértési ítéletre a Hunyadi-fiúk valamiféle perében, főleg ketten együtt aligha voltak szabályos bíróság előtt. A következő forrás már április 30-ról való, de Rómából, tehát korábban Budáról elindult értesülésről van szó: Castiglione János bíboros, paviai püspök levélben értesítette Francesco Sforza milanoi herceget, hogy a volt kormányzó fiát lefejezték (el figlolo de lo governatore vechio e stato decapitato), hivatkozva Magyarországról kapott levelekre. Ha volt is perbevonás Hunyadi Mátyás esetében, a halált elkerülte, nyilván nagyon ifjú kora folytán. A kritikus napokban a budai börtönben maradt több más fogollyal együtt. Az eltérő sorsot tömören érzékelteti Gyöngyösi Gergely, aki szerint Vajdafi Lászlót „a harmadik napon lefejezték, Mátyást pedig László király Bécsbe hurcolta”. További útját és az őrizet jellegét pedig a rész címében helyezte el: „Mátyást meg túszként őrzi a prágai cseh.” Legalábbis tehát a Poděbrad Györgynél való őrzést már nem egy hűtlenségi per elítélteként szenvedte, inkább a Szilágyi Mihály féle mozgalom valamely fordulata esetén felhasználható túszként. Lényegében ugyanezt állítja, hivatalos kortársi értesülésként Pietro Thomasio, a Velencei Köztársaság követe Prágából 1457. november 27-én küldött gyorshírében: Mátyás (Matheus), ama János fia, akit Ausztriában börtönben őriztek, amely napon a király napját bevégezte, Prágába érkezett. A kormányzó hatalmában van.¹⁵

A Hunyadi László kivégzésébe belekeveredett városi hatóság élén az adott pillanatban magyar ember, értelmiségi állott, Székesfehérvári Dénes deák (1457. március 28-i oklevélben Dyonisius literatus de Alba Regali iudex). Az ügylet, amelyről a budai iparos esküdtek előterjesztésére oklevelet állított ki, városi (és pedig a Duna melletti külvárosba eső) házakat említ, köztük olyan arisztokratákét, akiknek nem csekély részük volt Hunyadi László bukásában és halálában. Lindvai Bánfi Pál (itt mint rector curie regis maiestatis szerepel) jelent meg a városbíró előtt, hogy valamely házát, amely Garai László nádor

háza mellett áll, a nádornak adja. Az érdekes oklevél más oldalról világítja meg a polgárvárosi hatóság érintkezését a feudális vezető réteggel. Azt is jelzi, hogy a Hunyadi László halálában „érdemeket szerzett” feudális úri és városvezető elemek magabiztosak voltak, mindennapi hivatalos és magánügyekkel foglalatoskodtak. A továbbiakban nincs adat Székesfehérvári Dénesre, *eltűnt a városi közéletből*, talán már a következmények láttán, talán mert Mátyás király alatt el kellett tűnnie. Kubinyi András várostörténeti monográfus merész feltevése szerint „nagyon könnyen lehet”, hogy az 1456-ban városbíróvá lett Dénest ciklusában származáshelyéről nevezték és mivel Hunyadi László kivégzésében szerepet kellett vállalnia, Mátyás „neheztelt rá”, ezért 1458 és 1462 közt nincs rá adat, de azonos a korábban és későbbben szerepelt, lakóhelye szerint nevezett Budai Dénessel (Dyonisius literatus de Buda), aki budai magyar patrícus, 1452-ben tanú a Magdolna-templomban a sasadi tizedper egyik aktusánál, fogott bíró 1454-ben a Rozgonyiak peres családi ügyében, 1462-ben budai tanácsstag, 1464/83/84-ben pedig személynöki ítélőmester, 1481 előtt háztulajdonos az Olasz utca északi végén. Egyrészt ennek a személynek következetes Budai neve, ami éppúgy lehet származásnév, másrészt állami pályája, ami kétséges Hunyadi Mátyás alatt, ha bátyja kivégeztetője lett volna, az azonosítást igen kétséges teszi. Székesfehérvári Dénes a magyar polgárok és plebejusok előtt vált lehetetlenné szomorú szerepvállalásával, ezért kellett eltűnnie, amire gyors alkalom volt az 1457. évi bíróságbetöltés, ahol a szabályok szerint német embernek kellett következnie. A városvezetésben járatlan magyar értelmiségi eszközzé süllyedt a Hunyadi-ellenes úri csoport kezében, a körültekintő német patriciátus egy része őrizhette meg részesedését a városi hatalomban, mert nem kompromittálta magát a kivégzésben. Olyan helyzet érvényesült Budán is, amit a svéd városi életre fogalmazott meg annak egy svéd érzelmű bírálója az 1460-as években: „A pénzverőmester német, az illeték- és vámszedők németek, az adószedő német, úgyhogy svédek számára más tisztség nem marad vagy nyílik, mint a hóhérség és a sírásó.” Budára is ez Hunyadi László kivégzésének polgári tanulsága. De az elemzett oklevél arra is fényt vet, hogy a magyar arisztokraták nemcsak a vári polgárnegyedben, de a külvárosban további házak szerzésére is törtek.¹⁶

A budai német patriciátus aktív, városvezetői terheket több országos politikai áramlat idején vállaló tagja volt Münczer (Münzer) János, a Münich és Siebenlinder familiákkal rokonságba került kereskedő, aki 29 esztendőn át (1447 és 1475 közt) volt részese a főváros irányításának, bíróságot 9–10 esetben viselt és ilyen hivatali éve alatt hunyt el, 1475. szeptember 22. és október 23. között. Mint bíró – és esküdt polgártársai – előtt számos ügylet került megerősítésre, írásba foglalásra. De a város polgárainak anyagi érdekeit védve is aktívan járt el, pl. 1454-ben Pozsony városával levelezve a budai polgárok harmincad-vámkiváltságai érvényesítéséért, a tartozatlanul szedett harmincad és vett zálog visszaidadásáért. A levél hangsúlyozza a két város igazságszolgáltatási együttműködésben és előjogok, szabadságok közös, országos érvényesülésében megnyilvánuló összetartozását, tehát nem csekély polgári öntudattal rendelkezett. Az 1457/58. bírósági ciklus alatt különösen aktív volt, amit aránytalanul sok oklevele tükröz. *Talán az államhatalom megrázkódtatását, az abban keletkezett űrt igyekezett ellensúlyozni*, a városlakókat megnyugtatón. A Hunyadi László kivégzése helyén, a Szent György téren álló, egy esztergomi egyházi személy kezén volt kőház ügye 1457. május 9-én szerepelt előtte, ami iparos bérlő kezére

szállt át. A bíró útján fizetett október 1-én a vitás neveyi tizedet bérbevevő Garai László nádor egy hátralékos részletet az egyházi kezelőnek (sequestrator). Október 3-án pedig egy esztergomi templomnak a budai Szent György téren levő, a Duna felé eső házát adták a bíró előtt, két esküdtje előterjesztésére, örökbérbe egy iparosnak. Október 4-én a bíró elé járult Dénes esztergomi érsek néhány paptársával, hogy a budai Olasz utcában (in platea Italicorum) levő kőházát bérbeadja egy velencei olasz budai polgárnak, egy arezzoi olasz háza szomszédságában. November 4-én a bíró és esküdtjei előtt más házladás, november 26-án oklevélátírás folyt. A válságos évben, nem egy ízben tehát a kivégzés helye vagy az ítékezés részesei szerepeltek a városi hatóság, a cselekményben nem részes bíró előtt, fel-felidézve a válság okát. Münczer tekintélyére vall, hogy a város esküdtjei 1459. szeptember 7-én mint főbírájukról (iudex noster supremus) írnak róla Pozsonynak abból az alkalomból, hogy a nádor részére a Pozsonytól Budának kölcsönadott 100 forintot letette az esküdtek előtt. 1461. december 23-án a német városvezetés és a Mária templomi egyházi vagyonkezelés, német vallásos konfraternitás teljes összefonódása tűnik elő a Münczer János bíró és esküdtjei előtti eljárásból, amikor Münczer bíró egyben a Mária templom vagyonkezelője (vitricus), két másik német polgár pedig mellette mint a Krisztus szentséges teste oltár konfraternitás céhmestere (magistri ceharum confraternitatis altaris) szerepel s ekkor már a Garai nádori család temetkezési kápolnája ügyében László nádor fia Jób szerepel, akivel a magas rangot a família elvesztette. 1462. február 17-én ismét a budai német templomi kultusszal kapcsolatban tűnnek fel Münczer bíró neje és nőtestvérei, más német patrícusok feleségei. Münczer sógornői 1462-ben vízimalmot adtak el Dénes bíboros esztergomi érseknek egy északi folyón. 1462. június 1-én Mátyás király előtt eredményesen jelent meg Münczer János volt budai bíró és pozsonyi sógora, feleségükkel és gyermekeikkel ennek a malomeladásnak megerősítésére. A király elé bátran járulhatott tehát a budai német patrícus, aki mint az idősebb Hunyadi-fiú halálában ártatlan megengedhette magának a vétkes világi és egyházi vezetőkkel való hatósági és vagyonjogi érintkezést.¹⁷

A növekvő feszültség jele, hogy egy lelet tanúsága szerint megindult a féltve őrzött vagyonkák elrejtése (egy edénykében sokszáz ezüstdénárt, amelyek közül a legkésőbbiek V. László 1452/7 közti érméi). A legkorábbi adat az összeütközésről arra utal, hogy amint eljutott a hír a budai letartóztatásokról a Maros-vidékre, kitört a küzdelem: a király fogásában tartotta Hunyadi Lászlót és Mátyást, amiért bosszúból Szilágyi Mihály és Erzsébet elragadta a Rozgonyi János illetménysoját a Maroson szállító hajó rakományát Lippánál. Hogy a bajt elkerülhetővé tegye, 1457. március 19-én a király országgyűlést hirdetett, a rendek összegyűlését többször is szorgalmazta, de lépései nem akadályozhatták az ellenpárt térnyerését. Április 14-én Temesvárott Hunyadi János özvegye és testvére Szilágyi Mihály politikai megegyezést kötött Szentmiklósi Pongráccal. V. László április 18-i, Budán kelt levelében elismerte, hogy Szilágyi pártütése veszedelmes, annak emberei még Giskra területén is szereznek zsoldosokat. Május második felében László király Bécsbe távozott, magával víve Mátyást. Bécs felé tartva Esztergomban járt a király, amikor is szabadon bocsátatta Vitéz Jánost. De ez nem csillapította a fegyveres akciókat. Budáról küldött 1457. június 15-i velencei követjelentés már elmondja, hogy Magyarország „nagyobb része el van pusztítva”. Ennek egykorú másolata milanoi levéltárban mutatja, hogy egész

Észak-Itáliát érdekelte. *Szilágyi Mihály harcban állt* Erdélyben, ostromolta a királyhú Beszterce és Nagyszeben városát. Szorongatottságában az ifjú király június végén béketárgyalásokat kezdett Hunyadi János özvegyével, de feltételei nem elégtették ki a Hunyadi-pártot. Július 12-én Temesvárott a Hunyadi-párt megállapodott Szentmihályi Pongráccal mint lipői főispánnal s annak fiaival és testvéreivel. Kanizsai László is összetartott Szilágyival. Szilágyi Mihály macsói bán és belgrádi kapitány bizonyos feltételek mellett szolgálatába tudta fogadni Velyni János, Dobroniczai Hatan Vencel, Porusina Czolka János cseh csapatvezéreket és társaikat Tokajban augusztus 18-án. A Habsburg-párt helyzete rosszul állhatott, mert Giskra főkapitány augusztus vége felé új békét ajánlott Szilágyinak, s feltételeit már szeptember elején a király elé terjesztette. A békét keverte Perényi János tárnokmester is, a Hunyadi-párttól fegyverszünetet kérve. Szeptember 8-án Kassán Perényi és Giskra János, a felső részek főkapitánya békét kötöttek Szilágyi Mihály belgrádi kapitánnyal. Ezután kapott értesítést egy város (talán Bártfa) tanácsa az V. László király és Szilágyi Mihály közt kötött békéről és annak főleg a várak és birtokok elosztását illendő pontjairól. Szeptember 13-án Kassáról maga Brandisi Giskra János írt levelet Bártfa tanácsának arról, hogy Perényi Jánossal együtt Szilágyi Mihállyal a legközelebbi Szent György napig békét kötöttek és az ebben a tárgyban Szikszón tartandó gyűlésre hívta meg a polgárokat. Szeptember végén a királyi udvar Prágába került át. A jól értesült Giskra *a király hirtelen halála* (Prága, 1457. november 23., bubópestisben) után Poděbrad útján már december folyamán egyezkedni kezdett a fogoly Mátyással. Ez, a szomszéd területről lévén szó, könnyen megérthető. De egyébként is gyorsan terjedt a több országban uralkodó utószülött László halálhíre, részben váratlan volta, részben a hozzá tapadó huszitaellenes vádak miatt. Poděbrad György ebbeli ártatlanságát azonban egykorú velencei értesülés igazolja. Pietro Thomasio követ gyors híre szerint (Prága, november 27.) az oka a pestis, amely Belgrádból terjedt el (pestis Nandoralbensis) és oly számos fejedelmet, előkelőt és népet pusztított el s most Lászlót, az egyedülálló királyt hirtelen megölte, akit pedig a kórtól már immunisnak véltek. A királyt a pestis vitte el. Ezek a rendkívüli körülmények adtak utóbb alkalmat Thuróczi Jánosnak, hogy elmélkedjék a király végzet szerű sorsáról: nem V. Lászlónak kellett volna hirtelen halállal bűnhődnie; váratlan halálával esküszegéséért fizetett; Hunyadi László lefejezését – bárki adott a gonoszra utasítást – lényegében gyilkosságnak állítja be; ha mégsem gonosz tanácsadói, hanem a király halt meg, annak csak az lehet az oka, hogy a végzet ily módon akart helyet engedni az eljövendő dolgoknak (ti. az üres trón Hunyadi Mátyás számára jutásának). Egyelőre még csak arról volt szó, hogy László király foglya szabadulni tudjon. A hirtelen halálhírről Szilágyi Erzsébet mindjárt Prágába küldte Vitéz Jánost, hogy a cseh gubernátortól Mátyást, akármibe kerül is, kiszabadítsa. A küldetés villámgyorsan folyt le, a velencei követjelentés szólva azokról a magyarokról és osztrákokról, akik ma és holnap szinte mind útnak indulnak, köztük említi Vitézt (K.P.D. Varadiensis), aki a nagy megrázkódást érző országba visszatérni akar. Van ugyanis Szilágyi Mihálynak (Siladimial) felkészített hadserege, amely felől senki sem kételkedhetik, hogy a Hunyadi János fiait ért jogtalanságok megbosszulására fordul. Mátyás a kormányzó hatalmában van, aki vajon őt ellenszolgáltatás nélkül szabadon bocsátja-e, amire közepes kétség áll fenn. A választékos szóhasználatú követ jól tájékozott volt. Már december elején Bécsben széles körben

hír terjedt Hunyadi Mátyás és Poděbrad leánya eljegyzéséről. December 26-án Cunstat és Podjebradi György, a cseh királyság kormányzója Prágából levelet írt Brandisi Giskra János Sáros vármegyei főispánnak, amelyben arról is értesítette, hogy Hunyadi Mátyással a címzett érdekében megegyezett. De a kezdeményezés már kicsúszott a kezükből, a Hunyadi-párt számára az északi városok fontosabbak voltak. Így sietett Horogszegi Szilágyi Mihály macsói bán és belgrádi kapitány, mint I. Mátyás király nevében Magyarország kormányzója Balázs deák solymosi várnagy útján közölni Bártfa tanácsával, hogy Hunyadi János fiát, Mátyást magyar királlyá választották. Ezt a Habsburg-párt józanabb elemeivel való *ligakötése* előzte meg. 1458. január 12-én állapodtak meg Szegeden Hunyadi János özvegye, Szilágyi Mihály és Garai László Hunyadi Mátyás trónja érdekében. A sértettek megbocsátottak Garainak és Bánfi Pál főudvarmesternek. Az *új liga* szerint Hunyadi Mátyás kapja feleségül Garai Annát. Az oklevél kezdősoraiban Szilágyi Erzsébet hangsúlyozza kormányzó és beszercei gróf özvegye voltát, Szilágyi Mihály pedig belgrádi kapitányságát. 1458. január 20-án Szilágyi Mihály bevonult Pestre Rozgonyi Sebestyén, Kanizsai László, Szentmiklósi Pongrác és mások kíséretében. Ekkorra már Szécsi Dénes esztergomi érsek is a Hunyadi-párthoz csatlakozott. Január 24-én zajlott le az országgyűlési megválasztás. Erről még aznap Moyse Bono velencei polgár levelet küldött Francesco Sforza milanoi herceghez: „Magyarország királyává választották meg János úr, egykor kormányzó (governador) fiát, aki annak kisebb fia és neve Mátyás . . . kora 17 év”. Érett férfinak hitte tehát. Prágába a küldöttséget Szilágyi Mihály választott kormányzó vezette, a küldöttségben volt Rozgonyi János, Rozgonyi Sebestyén, Országh Mihály és mások (ez tehát már nemcsak eredeti Hunyadi-pártiakból állt). Mátyás fényes kísérettel érkezett Strazsnicére, ahol Poděbrad közvetítésére elfogadta Giskra hódolatát. Az új összefonódások és átcsoportosulások jele, hogy 1458. február 1-én Cossovoi Axamith Péter és társai levelet írtak egyfelől Perényi János tárnokmesternek, Országh Mihálynak és Ónodi Czudar Simonnak, másfelől Dénes esztergomi érseknek és János váradi püspöknek, amelyekben kérték, hogy járjanak közben Szilágyi Mihálynál, kapják meg a szolgálatukért kikötött fizetséget. Február 14-én Mátyás király bevonult Budára. Az ország addigi főemberei, a nádor, azután Újlaki és mások, akiknek lelkén száradt Hunyadi László vére, tétlenül, de helyezkedve nézték az ország új állapotát. A király nem sietett atyja és bátyja szövetségeseit helyükre ültetni. A Rozgonyi család régi felvidéki érdekeltségének is megfelelt, hogy Rozgonyi Sebestyén főlovászmester a Felvidékre ment, kiküldve a „rablók” üldözésére. Április 30-án Mátyás kérte Bártfát, hogy a város hadiszerekkel segítse Rozgonyit.¹⁸

A trónra jutott fiatal Hunyadi Mátyás több lépése mutatja, milyen gyorsan tudta a megbocsátást, a kegyet gyakorolni – amivel autoritását növelte – még olyan esetekben is, ha ezzel *szinte bátyja sorsát felelte*. Hunyadi László az országos és fővárosi politikai emlékezetből és megújuló kegyeletből azáltal is eltűnt, hogy ideiglenes sírhelyéről 1458 tavaszán Mátyás király Gyulafehérvárra, az erdélyi püspöki székesegyházba atyja mellé temettette, ahol síremléke töredékei máig megmaradtak. A befolyásos Alsóindvai Bánfi Pálnak (élt 1475-ig) megígérte az új uralkodó, hogy nem bosszúlja meg rajta a Hunyadi-család elleni vétkeit, mert a főúr csak ezzel a feltétellel ismerte el az ifjút királynak. Mégis a régi acsarkodó hamarosan átállt Habsburg Frigyes császárhoz, bátorította azt a korona ki nem adására, 1459. február 14-én pedig aláírta a Frigyes magyar királlyá vá-

lasztásáról szóló oklevelet. Igaz, hogy átmenetileg Kanizsai László is Frigyeshez pártolt. Mátyás körültekintőbb volt abban, hogy *egy régi Ulászló-hívet úgy állítson maga mellé*, hogy egyszersmind a Habsburg-hívek befolyását csökkentse. Ezért a király Guthi Országh Mihálynak, az első általa még 1458-ban kinevezett nádornak és fiainak adta új adomány címén azt a Buda városa Zsidó utcájában levő házat, kúriatelket, amely néhai Cillei Ulriké volt, s amelynek birtokába királyi adomány folytán Országh Cillei magszakadása (1456) után került, a házban levő királyi joggal együtt. Ezek az adományok 1458–62 közé tehetők és Gosztonyi István formuláskönyvében maradtak fenn. Az oklevél az új zsidó utcáról szól, a mai Táncsics Mihály utca egyik, a 9–13. számokra eső szakaszáról, bizonyosan 9. számú hatalmas telken álló épületről. 1462-ben már az egykor Cillei gróf, most Országh Mihály nádor épületéhez tartozó majorság (allodium) szerepel a Szombatkapun kívül. Az épületet a Guthi Országhok háromszáz négyzetméter alapterületű palotává építették ki, egyesítve a volt Cillei-házat a Szécsényi család szomszédos épületével, a kisebb telkeket összevonva. Az 1484-ig működő nádor tehát jól ismerhette a módos budai polgárokat. 1462. április 20-án előtte öt nemes elismerte 116 forint súlyos feltételek melletti kölcsönvételét Ernuszth János budai polgártól. Az természetes, hogy az Ulászlóhoz és a kormányzóhoz hú Rozgonyi-ág Olasz utcai (mai Országház utca közepe) háza Mátyás alatt is az övék, 1482-ig Rozgonyi László belgrádi kapitány kezén. A Mindszent utcában egy egyházi házat (mai Uri u. 8.) 1467-ben Rozgonyi György bérelt. De az már Mátyás király politikai megfontolására vall, hogy 1466-ban az Uri utca nyugati oldalának más pontján házadományt tett a Rozgonyi-család olyan politikai múltú tagjainak, mint János, Rajnald, Osvát testvérek, akiknek a király meglepően szép tisztségeket, alkalmi megbízatásokat adott (Rozgonyi János tárnokmester 1459–70, több ízben Mátyás követe; Rajnald temesi ispán 1459; Osvát 1458-ban Újlaki Miklóssal együtt Mátyást képviselte Poděbrad György koronázásán, főlovászmester 1459–60). Azzal, hogy még Rozgonyi Rajnaldék budai házgyarapodását is elismerte az uralkodó, jelezte, hogy nemcsak az Ulászló–Hunyadi vonal következtetés, ám óvatos magatartású hívei iránt kegyes, rangot és vagyont osztva (az 1484-ig élt Guthi Országh Mihály), nemcsak *tárgyilag, nem részrehajló fő támogatói* iránt (Szilágyi Mihály kiküszöbölése; Kanizsai László – 1459 erdélyi vajda, 1466 főlovászmester – és Rozgonyi Sebestyén – erdélyi vajda 1458–60 – ellenfeleik fölé nem emelése; Vitéz János külpolitikát illető meg nem hallgatása), hanem volt lelkiereje üldözés nélkül kívánni a gyilkosok természetes elmúlását (Garai László). Az utóbbinak további foka vagy már torzulása, hogy egy idő múltán az ilyeneknek megbocsátott (Újlaki Miklós), egyben *feledtetve, hogy a maga trónját bátyja halála árán nyerte*, szinte elismerve, hogy bűneikkel ők is hozzájárultak uralmához. Ekkor már nem hátra, hanem előre nézett. Így érthető, hogy az egygyéforrott Mindenszentek utcai (Uri utca 47. számú) és Olasz (mai Országház) utcai gótikus palotát a Garaiak után Corvin János, Mátyás király fia birtokolta, ő is két utcára nyíló palotájával remélhette tehát a politikai emelkedést. Így vezet át nemcsak az ország, de fővárosa életében is Hunyadi László halála a magyar történet egyik legjelentősebb korszakába. Az idősebb Hunyadi-fiú sírjából, amelybe a Habsburg udvar a Hunyadi János nevéhez fűződő küzdelmek eredményeit is temetni akarta, a magyar centralizáció dicsőséges évtizedei virágoztak ki – valóban autoritáson alapuló hatalom.¹⁹

Rövidítések

BpR	Budapest Régiségei
CodDiplLusat.	Codex diplomaticus Lusatiae superioris IV. (Görlitz, 1911–1927).
Csánki 1891	Csánki D.: A renaissance és Mátyás király. Budapesti Szemle, 66 (1891).
Elekes 1952	Elekes L.: Hunyadi. Budapest, 1952.
Fraknoi 1896	Fraknoi V.: A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526), (=Szilágyi S. szerk.: A magyar nemzet története. IV.k. Budapest, 1896).
Gyöngyösi 1983	Gyöngyösi G.: Arcok a magyar középkorból. Gondozta V. Kovács S. Gyomaendrőd, 1983.
Házi 1924	Házi J.: Sopron szabad királyi város története I. rész. 3.k. Sopron, 1924.
Heckscher 1954	E. F. Heckscher: An Economic History of Sweden. Cambridge, Massachusetts, 1954.
Husa 1961	V. Husa: Dějiny Československa. Praha, 1961.
Iványi 1910	Iványi B.: Bártfa szabad királyi város levéltára 1319–1526. I. Budapest, 1910.
Kavka 1968	F. Kavka: Geschichte der Tschechoslowakei. Kurzer Abriss. Prag, 1968.
Kubinyi 1973	Kubinyi A.: Budapest története a későbbi középkorban Buda el-estéig (1541-ig) (Gerevich L. főszerk.: Budapest története II.) Budapest, 1973.
Kulcsár 1983	Kristó Gy. (szerk.): Szeged története 1. A kezdetektől 1686-ig. Szeged, 1983. Kulcsár P. szerzői része.
Lb. 1843	(Lb.): Hunyades (H. A. Pierer: Universal-Lexikon . . . Vierzehnter Band. ² Altenburg, 1843)
Macek 1958	J. Macek — stb. szerk.: Přehled československých dějin. Díl I. Praha, 1958.
Macek 1966	J. Macek: Smrt Ladislava Pohrobka. Klny. Československý Časopis Historický. 5 (1966).
Mályusz 1940	Mályusz E.: A magyar társadalom a Hunyadiak korában. A hűbériség és rendiség problémája. (Mátyás király Emlékkönyv születésének ötszáz éves fordulójára. I. Szerk.: Lukinich I., Budapest, é.n. (1940).
Mályusz 1957	Mályusz E.: A magyar rendi állam Hunyadi korában. Sz (1957).
Mályusz 1963	Mályusz E.: Budai Farkas László. Klny. TBM. 15 (1963).
Mályusz 1967	Mályusz E.: A Thuróczy-krónika és forrásai. Budapest, 1967.
Mályusz regeszták	Budapesti Történeti Múzeum, Mályusz-féle regeszták, kézirat.
Mályusz, nagyméretű regeszták	Budapesti Történeti Múzeum, Mályusz-féle nagyméretű regeszták, kézirat.
MÉletrLex	Magyar Életrajzi Lexikon
MOL	Magyar Országos Levéltár
MTörtTár	Magyar Történelmi Tár

<i>Pataki</i> 1950	<i>Pataki V.</i> : A budai vár középkori helyrajza. BpR. 15 (1950)
PolgLex	Budai Ferenc Polgári Lexicon. I. rész: Pest, 1866. II. rész.
<i>Ranzanus</i> 1765	<i>Petri Ranzani ... Epitome Rerum Ungaricarum ...</i> (J. G. Schwandtner: <i>Scriptores Rerum Hungaricarum ...</i> I. Tyrnaviae, 1765).
<i>Říha</i> 1980	<i>O. Říha—J. Janáček—R. Marsina</i> (szerk.): Přehled dějin Československa I/1 (do roku 1526) Praha, 1980.
<i>Šmahel</i> 1967	<i>F. Šmahel</i> : Podjebrad György. Budapest, 1967.
Sz	Századok
<i>Szancsuk—</i>	<i>G. E. Szancsuk—P. N. Tretyakov</i> (szerk.): Isztorija Csehoszlovakii. I. Moszkva, 1956.
<i>Tretyakov</i> 1956	
<i>Szerémi</i> 1961	<i>Szerémi Gy.</i> : Magyarország romlásáról (ford. Erdélyi L. — Juhász L.) Budapest, 1961.
<i>Szerémi és Ernyey</i>	<i>Szerémi és Ernyey J.</i> : A Majthényiak és a Felvidék I. Budapest, 1913.
1913	
TBM	Tanulmányok Budapest Múltjából
<i>Thallóczy—Áldásy</i>	<i>Thallóczy L. — Áldásy A.</i> : A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198—1526. Budapest, 1907.
1907	
TörtSz	Történelmi Szemle
Urkundenbuch 1975	Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Fünfter Band (Bearbeitet von G. Gündisch. Bukarest, 1975).
<i>Walouch</i> 1858	<i>F. Walouch</i> : Žiwotopis swatého Jana Kapistrána. w Brně, 1858.
<i>Zolnay</i> 1963	<i>Zolnay L.</i> : Opus Castri Budensis. A XIII. századi budai vár kialakulása. TBM. 15 (1963).
<i>Zolnay</i> 1982	<i>Zolnay L.</i> : Az elátkozott Buda. Buda aranykora. Budapest, 1982.

Jegyzetek

1. *Pataki* 1950. 257—258.; *Zolnay* 1963. 92—93, 105.; *Mályusz*, nagyméretű regeszták, 88. sz.; *Zolnay* 1982. 298, 364.; *MéletrLex.*; *Házi* 1924. I. rész 3.k. 245. sz.; *Szerémi és Ernyey* 1913. I. 244, 249, 449. (A Szerémi tudósi álneve Odescalchi Arthur hercegnek); *Poviestni Spomenici Slobodnoga kraljevskoga grada Varaždina* I. Varaždin, 1942. 132.; *M. Opočenská*: Slovenika uherských listin v domácím dvorním a státním archivu de Vídní. Praha, 1927. 53.; *Mályusz* regeszták, kézirat. 671, 680. sz.; *Říha* 1980. 569.
2. *Pataki* 1950. 8. és 10. kép, 243—244, 262, 267—268.; *Szerémi és Ernyey* 1913. I. 249, 251, 449.; *Fraknoi* 1896. 173.; *Mályusz*-regeszták, 643, 734, 752, 747. sz.; MOL. DI. 14206, DI. 15043; *MéletrLex.*; *Mályusz* 1963. 153, 155—156, 165, 167, 171, 173, 176, 182, 186.; *E. Haberkern—J. F. Wallach*: Hilfswörterbuch für Historiker. Mittelalter und Neuzeit. Basel, 1935. 258, 492. — Garai László mint üzletelő főnemes, korai példája a 16—17. században elterjedt típusnak, amelyről Pach Zs. P. Üz-

- leti szellem és magyar nemzeti jellem. TörtSz (1982. 3. sz.) c. tanulmányában, különösen a 380–391. oldalon ad elemzést legújabban.
3. MÉletr. Lex.; *Mályusz* 1967. 99, 140, 168.; PolgLex. II. 12.; *Szerémi és Ernyey* 1913. I. 162, 218, 228, 252.; *Joannis Dlugossi sev Longini . . . Historiae Polonicae libri*. Tom. I. Lipsiae, 1711. 742. hasáb; *Mályusz-regeszták*, 600. sz.; *Řiha* 1980. 481, 569.
 4. *Macek* 1958. *Díl I*. Praha, 1958. passim, különösen 265, 267, 270.; *Szerémi és Ernyey* 1913. I. 223.; *Šmahel* 1967. 19, 22–25.; Výbor z české literatury doby husitské. II. (kiadta Bohuslav Havránek–Josef Hrabák–Jiří Daňhelka. Praha, 1964) 397–399.; *Kavka* 1968. 82.; *Husa* 1961. 100–101.; *Z. Nejedlý* (vydal . . .): Prameny k synodám strany pražské a táborské (vznik husitské konfesse) v letech 1441–1444. V Praze, 1900. 148.; *Szancsuk–Tretyakov* 1956. I. 209.; *Kieniewicz*, (editor-in-chief): History of Poland. Warszawa, 1968. 140, 143. (A. Gieysztor szerzői része); *Řiha* 1980. 466, 472, 480–484, 575.
 5. MÉletrLex.; *Szerémi és Ernyey* 1913. I. 214, 218, 228.
 6. MÉletrLex.; *Szerémi és Ernyey* 1913. I. 216, 228, 242.; *Mollay K.*: Kottaner Jánosné és naplója. Soproni Szemle, 1957. 8.; *Házi* 1924. I. rész 3.k. 237, 245, 250, 253, 229, 222, 232, 400, 457. sz.; *Mályusz* 1940. 339–340, 419–420.; *Mályusz-regeszták*, 581. sz.; *Nagy I.*: Sopron vármegye története. Oklevéltár II. Sopron, 1891. 190. sz.; *Mályusz* 1963. 153–156, 162, 165, 167, 176, 182.; *Mályusz* 1957. 574.
 7. MÉletrLex.; PolgLex. I. rész 115–116, 118, 121.; *Szerémi és Ernyey* 1913. I. 216, 223, 228, 251, 254.; *Mályusz-regeszták*, 593, 648, 656, 704, 720. sz. és *Mályusz*, nagyméretű regeszták, 111. sz.; *Pataki* 1950. 11. kép, 274., 8. kép, 261., 10. kép, 268.; *Mályusz* 1940. 339–340, 419–420.; *Géresi K.*: Gróf Károlyi család oklevéltára II. Budapest, 1883. 144. sz.; *Iványi B.* 1910. 428, 432. sz.; *Knauz N.*: A budai káptalan regestái 1148–1649. MTörtTár XII, 1863. 32. sz.; *Csánki D.*: Szent-Erzsébetfalva – Pest mellett. Sz. 1893. 23.
 8. MÉletrLex.; *Urkundenbuch* 1975. 2819, 2821, 2935, 2948. sz.; *Mályusz* nagyméretű regeszták, 155. sz.; *Mályusz-regeszták*, 804. sz.
 9. *Csánki* 1891. 230.; *Elekes* 1952. 282–287, 335–335.; *Gervers-Molnár V.*: Sárospataki síremlékek. Budapest, 1983. 120. utáni leszármazási táblázat; *Mályusz*, nagyméretű regeszták, 120. sz.; *Mályusz-regeszták*, 618, 593, 649. sz.; *Aeneae Piccolominei Senensis card.*: Europae status (Marquard Freher: Germanicarum rerum scriptores aliquot insignes T. II.) 40.; *Mályusz E.*: A magyar állam a középkor végén. Magyar Művelődéstörténet. II. Budapest, é.n. 16, 32.; *Szabó K.*: Az erdélyi múzeum eredeti okleveleinek kivonata. (1232–1540) Budapest, 1889. 290, 296, 303. sz.; *Mályusz* 1957. 529, 534–535, 572–573.; *Vecsey L.*: Hunyadi. München, 1956. 122, 135, 144.; MÉletrLex.; Lb. 1843. 424.; *Lukcsics P.*: XV. századi pápák oklevelei. II. Budapest, 1938. 1102, 1103, 1105. sz.; *Walouch*: Žiwotopis swatého Jana Kapistrána. w Brně, 1858. VIII. sz. oklevél; *Řiha* 1980. 484–485.; *Szerémi és Ernyey* 1913. I. 425.
 10. *Szancsuk–Tretyakov* 1956. I. 196, 209–210.; *Macek* 1958. *Díl I* passim, különösen 270–273.; *Řiha* 1980. 414, 466, 483–485, 487–490, 499–500.; *Kavka* 1968. 82–83.; *J. Truhlář*: Catalogus codicum manu scriptorum latinorum qui in c.r. biblio-

theca publica atque universitatis Pragensis asservantur. II. Pragae, 1906. 2026, 2033. sz.; *R. Řičan*: Reformation. Böhmen und Mähren und Slowakei (Evangelisches Kirchenlexikon. Kirchlich-theologisches Handwörternburch. Hrsg. von Heinz Brunotte und Otto Weber. P—Z. Göttingen, 1959) 520. hasáb; *Szerémi és Ernyey* 1913. I. 427.; *Walouch* 1858. VIII. sz. oklevél; *Šmahel* 1967. 33–34, 41, 68, 70, 79–82.; *Masarykův Sborník Naucný Díl VI.* (V Praze, 1932) 4.; Archiv Města Brna. Sběrka listin, mandátů a listů. Číslo 413, 414.; *CodDiplLusat* 1085.; Prága, Szt. Vid katedrális, altéplom Utószülött László és Poděbrad György sírjával, ezeket 1975. december 30-án és 1978. december 2-án tanulmányozhattam; *Iványi* 1910. 984. sz.; *V. Vaněček*: Eine Weltfriedeorganisation nach den Vorschlägen des böhmischen Königs Georg von Podiebrad und nach den Ideen des Johannes Amos Comenius. Berlin, 1963. ó.; *Husa* 1961. 100.; Poděbrad György prágai városi házát 1975. december 27-én tanulmányozhattam.

11. *N. Kostomarov*: Russische Geschichte in Biographien. Giessen, 1891. 143–144.; *S. Carlsson*: La Suède et l'Europe — aperçu historique. Stockholm, é.n. 24.; *E. F. Heckscher*: An Economic History of Sweden. Cambridge, Massachusetts, 1954. 60, 289.; *Den svenska historien 1. Forntid, vikingatid och tidig medeltid till 1319.* Stockholm, 1966. 288. (A. Åberg szerzői része) és 238. (J. Rosén szerzői része); Riksbiblioteket, Stockholm, Sv. Dipl. N. 611: Magnus király 1276-ban Visbyre; *J. Öberg*: Les origines de la chancellerie et de la diplomatie royale en Suède jusque vers le milieu du XIIIe siècle (előadás, Budapest, 1973. október 3. IVe Congrès International de Diplomatie); Magnus Ladulås és Karl Knutsson koporsója a stockholmi Riddarholm templomában, amit 1969. március 10-én volt alkalmam tanulmányozni; *F. Lagerroth*: Riksdag. Svensk Upplagsbok, XXIV. Malmö, 1957. 108–109. hasáb; *Hajnik I.*: Egyetemes európai jogtörténet a középkor kezdetétől a francia forradalomig. Középkor. 4. Budapest, 1896. 188.; *S. Göransson*: Schweden. Kirchengeschichtlich. Evangelisches Kirchenlexikon. Kirchlich-theologisches Handwörterbuch. Hrsg. von H. Brunotte und O. Weber. P—Z. Göttingen, 1959. 876. hasáb; *B. Thordeman*: Medieval Wooden Sculpture in Sweden. Volume I Attitudes to the Heritage. Stockholm—Uppsala, 1964. 28.; *P. Jeannin*: Histoire des pays scandinaves. Paris, 1956. 19.; *O. Jägerskiöld*: Riksbiblioteket 1618–1968. Stockholm, 1968. 60. és utána képes tábla; Statens Historiska Museum, Myntkabinettet, Stockholm; *E. Lönnroth*: Representative Assemblies of Medieval Sweden. Études présentées à la Comm. Internat. pour l'Hist. des Assemblées d'États XVIII. 129.; *J. Delorme*: Chronologie des Civilisations. Paris, 1956. 204.; Riksbiblioteket, Stockholm, Söderköpings vonatkozó 1480. április 13-i svéd nyelvű oklevél, rajta Sten Sture függő pecsétje másik négy mellett; *E. F. Heckscher—N. L. Rasmussen*: The Monetary History of Sweden. Stockholm, 1964. 25–26.
12. *Mályusz* 1967. 125.; *PolgLex*. I. rész 257.; *Mályusz-regeszták*, 666, 667, 669, 671, 683, 684, 685, 686, 687, 692, 695, 706, 707, 710, 711. sz.; *MÉletrLex.*; *Szerémi és Ernyey* 1913. I. 257, 427, 449–451.; *Fraknoi* 1896. 115, 162.; *Urkundenbuch* 1975. V. 2807, 2850, 2810, 2948. sz.; *Macek* 1958. Díl I. 250.; *Mályusz E.*: Társadalmi viszonyok. Magyar Művelődéstörténet II. Budapest, 1939. 89–90.; *Mályusz* 1940.

- 421.; Szabó K.: Az erdélyi múzeum eredeti okleveleinek kivonata (1232–1540). Budapest, 1889. 304. sz.; Kammerer E.: Zichy család Okmánytára IX. Budapest, 274. sz.; Lb. 1843. – 424.; Elekes 1952. 413–414, 428.; Csánki 1891. 230.
13. Elekes 1952. 337, 428, 433–435.; Wenzel G.: A Hedervári per. MTörtTár VI, 1859. 45.; MÉletrLex.; Vecsey L.: Hunyadi. 201, 213.; Urkundenbuch 1975. V. 2961, 2982, 2984, 3043, 3052, 3056. sz.; Mályusz 1963. 176.; Mályusz-regeszták, 714, 738. sz. és Mályusz, kis- és nagy alakú regeszták 154. sz.; PolgLex. I. rész 258.; Karácsonyi J.: Az első Lónyayak. Nagyvárád, 1904. 27. sz. oklevél; Mályusz 1940. 343–344.; Lb 1843. 424.; Fraknói 1896. 152–153, 161.; Mályusz 1967. 158.; Thallóczy–Áldásy 1907. 264. sz.; Szerémi és Ernyey 1913. I. 153–154, 443–444, 449, 451.; Reizner J.: Szeged története Oklevéltár (Szeged) 28. sz.; Mályusz 1957. 574.; CodDiplLusat IV. 1056.; Říha 1980. 489, 570.
14. Kulcsár 1983. 442.; Szerémi és Ernyey 1913. I. 241, 444, 452–453.; MÉletrLex.; Gyöngyösi 1983. 136–137, 342–343.; Mályusz 1963. 170, 183.; Mályusz 1957. 102.; Szerémi 1961. 30–31, 293–294.; Elekes 1952. 428.; Brno, Morva Tartományi Levéltár G 2/3a. Regesta Nové sbirky z let 1222–1600. 662/52.; Codex diplomaticus Lusatiae superioris IV. 1083.; Říha 1980. 489, 570–571.; Zolnay 1982. 128, 370, 371.; Balogh J.: Tárház és bibliotheca a budai királyi várban. Antiquitas Hungarica, 1948. 206.; PolgLex. I. 121, 258. és II. rész 414.; Ranzanus, 1765. 656.; Thallóczy–Áldásy 1907. 307. sz.; Lb. 1843. 424.; Fraknói 1896. 163.; Mályusz 1967. 104–141, 149, 158, 175.
15. MÉletrLex.; Macek 1958. 273.; Salamon F.: Budapest története. II. Budapest, 1885. 383.; Viti Arenpeckii . . . Chronicon Austriacum (H. Pez: Scriptores Rerum Austriacarum. T. I. Lipsiae, 1721) 1267. hasáb; Ranzanus 1765. 656–657.; Szerémi 1961. 31, 293–294.; J. de Thwroczy Chronica Hungarorum (J. G. Schwandtner: Scriptores Rerum Hungaricarum. I. Tyrnaviae, 1765) 461–462.; Lb. 1843. 424.; Kubinyi 1973. 16, 95.; CodDiplLusat IV. 1083, 1085.; A kivégzés közelebbi helyének keresésére Hauszmann A.: A kir. vár építésének története. A MagyarMérnök- és Építész-egylet Közlönye, 1900. 221.; Zolnay 1982. 354, 386.; Mályusz, nagyméretű regeszták 118. sz. és Mályusz-regeszták, 649. sz.; Pataki 1950. 241.; Gerevich L.: A budai vár feltárása. Budapest, 1966. 18–19, 66–67.; Fraknói 1896. 162–165.; Urkundenbuch 1975. V. 3073. sz.; Thallóczy–Áldásy 1907. 307. sz.; Gyöngyösi 1983. 136–137, 343.; Macek 1966. 774–775.
16. Mályusz-regeszták, 746, 704. sz.; Szűcs J.: Céh és város a XV. században. Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Évkönyve az 1952/53. évre. Budapest, 1953. 131.; Kubinyi 1973. 167.; Heckscher 1954. 53.
17. Kubinyi 1973. 138–140.; Mályusz-regeszták, 700, 701, 709, 757, 759, 635, 744, 775, 783, 804, 810, 815, 816. sz.; Podhradczky: Hist. Dipl. Urb. Bud. II. (=Országos Széchényi Könyvtár. N. M. Fol. Lat. 1205. II.) 537.; Madzsar I.: Ernuszt János és háza Budán. Sz. 1918. 58.; Mályusz, kis- és nagy alakú regeszták, 157, 159, 160, 171, 172. sz.
18. Eger, Dobó István Vármúzeum; Kulcsár 1983. 430–431.; Szerémi és Ernyey 1913. I. 444, 454–455.; Fraknói 1896. 165–166, 174–175.; Iványi 1910. I. 972, 975,

976–977, 984, 989, 990, 1006. sz.; *MéletrLex.*, *Macek* 1966. 774–775.; *PolgLex.* I. rész 258, 361. és II. rész 414.; *Mályusz* 1967. 149, 158.; *Thallóczy–Áldásy* 1907. 311. sz.; *Árha* 1980. 489, 571, 574–575.

19. *MéletrLex.*; *Mályusz* 1967. 86, 99, 102, 140; *PolgLex.* I. rész 258.; *Mályusz-regeszták*, 769, 814. sz.; *Zolnay* 1963. 94, 105.; *Zolnay L.*: Ásatások a budai I., Táncsics Mihály utca 9. területén. *Archaeologiai Értesítő* (1967) 42.; *Zolnay* 1982. 299–300, 358, 364.; *Pataki* 1950. 8. kép, 10. kép, 256–257, 261–262, 267–268, 270, 272. – 1956 őszén, a Romániában rendezett Hunyadi-ünnepségek alkalmából a magyar delegáció ott állhatott Gyulafehérvárott Hunyadi László sírládájánál is, ekkor tanulmányozhattam.

GYÖRGY SZÉKELY

DIE HINRICHTUNG VON LÁSZLÓ HUNYADI – STRUKTURELLE ÄNDERUNGEN IM UNGARISCHEN STAATLICHEN UND IM HAUPTSTÄDTISCHEN REGIERUNGSSYSTEM

In der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts befand sich die Regierung in den Händen vorübergehender Gruppierungen von Magnaten, sog. Ligen. Diese Ligaherrschaft wurde unmöglich, als ein Mitglied der im zweiten Drittel des Jahrhunderts zu großem Ansehen gelangten Familie Hunyadi, namens László, aus politischen Motiven hingerichtet wurde. Aus der politischen Krise führte der Weg wohl über eine andere Liga, aber bloß als momentane Lösung, denn die Ligaherrschaft konnte sich nicht wiederbeleben. Die Studie forscht nach jenen tieferen Ursachen, welche diese Änderung verursacht haben und versucht die Zusammenscharung des oligarchischen Richterstuhls, der László Hunyadi vernichtete, beziehungsweise der Gruppen von Gefangenen der Hunyadi-Partei zu klären.

Seit König Sigismund gelangte in Ungarn die Familie Cillei zu einer wichtigen politischen Rolle. Sie erwarb in Buda ein Haus und ihre kräftigste Persönlichkeit war um die Mitte des Jahrhunderts Ulrik Cillei. Als Anhänger des Königs László V. war er Verbündeter der Familie Garai und Gegner einiger aus dem Geschlecht Rozgonyi. Ein vornehmer Budaer Hausbesitzer war der Palatin László Garai, der mit der Familie Cillei und mit König László verwandt war. Trotz seiner glänzenden Herkunft befaßte sich Garai häufig mit Grundstücksgeschäften und arbeitete bei diesen, sein Vermögen vermehrenden Geschäften mit den führenden Bürgern der Stadt zusammen. Durch eine derartige Beziehung wurde in der ungarischen Feudalgesellschaft der reiche Budaer ungarische Bürger László Farkas emporgehoben, der jedoch später verschuldet starb, und seine Güter gerieten in die Hände des Österreichers Konrad Holtzler. Garai und Holtzler wurden im Prozess gegen László Hunyadi zu aktiven Beteiligten. Die Güter- und Zehntgeschäfte weisen darauf hin, wie sehr Buda, als Residenzstadt, zur Annäherung der Lebensweise und der Mentalität von Großfeudalen und reichen Bürgern beigetragen hat.

Wie verworren sich die politischen Kraftlinien nach dem Tode Sigismunds gestaltet haben, zeigt die polnische Orientierung einzelner ungarischer Würdenträger: Mihály Guthi Országh Matko Thallóczy, einzelne Mitglieder der politisch gespaltenen, mehrfachen Budaer Hausbesitzer-Familie Rozgonyi schlossen sich Wladislaus I. an. Die Studie hebt die Parallele der tschechischen Geschichte nach dem Tode Sigismunds hervor, da es sich als Episode zugetragen hat, daß sich eine Habsburg-gegnerische hussitische Partei in Richtung eines polnischen Thronkandidaten orientierte. Am Rande dieser politischen Strömung gelangte Georg Poděbrad in den Vordergrund. Von den ungarischen Herren tat sich Pál Lindvai Bánfi mit politischen Winkelzügen hervor, ihm vermochte niemand zu vertrauen, daher wählte er die Methode der Intrige. Matko Thallóczy stieß mit dem Soproner (Ödenburger) Stadthauptmann der Habsburg-Partei zusammen, hinter dem Ulrik Cillei stand. Später geriet die Stadt Sopron (Ödenburg), die mit den sich um die Habsburger scharenden Herren verknüpft war, mit János Hunyadi, der damals Landesregent war, (1446, 1451) in Konflikt. Der Regent hingegen stützte sich in finanziellen Angelegenheiten auf solche Personen, die er von Matko Thallóczy in seinen Dienst übernommen hatte. Die persönlichen Beziehungen führen zu den Gegensätzen zwischen den Familien Cillei und Hunyadi und auch Garai stand im Hintergrund. Der aus dem Kleinadel stammende und der Hunyadi-Partei zugeneigte Humanist János Vitéz von Zredna – und dies weist auf ein Vordringen des Gesichtspunktes der Fachmäßigkeit hin – unter jedem Herrscher sowohl auf seiner amtlichen wie auch der kirchlichen Laufbahn Fortschritte verzeichnen konnte.

Die Studie überblickt die Tätigkeit János Hunyadis als Landesregenten, sein positives Verhalten den Städten gegenüber. Als die Regentschaftsmacht in Ungarn zu sinken begann, entstand diese Institution in Böhmen, wo Georg Poděbrad Regent wurde. Die Entwicklungen in der ungarischen und tschechischen Regierung sind keine Zufälligkeiten, was die Außenpolitik und das Reigerungssystem Skandinaviens bestätigt: im Falle einer fremden Dynastie konnte die Suche nach einer Unabhängigkeit ständischen Charakters die Form der Regentschaft annehmen, und dies konnte eine Stufe zur Erreichung der Königswürde sein. In Schweden führte die Institution des Reichshauptmanns und des Reichsvorstehers zur Wahl eines eigenen Königs. Sowohl auf schwedischem wie auch auf ungarischem Boden bewiesen es die fremden Dynastien, daß sie auch durch Gewaltanwendung an der Macht festhielten. In Ungarn hofften erst die Adeligen, dann die Bürger den aus der Spannung herausführenden Weg dadurch zu finden, daß sie König László V., das Kind, dem Einfluß des Kaisers entziehen (1452). Nachher übte jedoch Ulrik Cillei seinen Einfluß auf den König aus, die Hunyadis wurden in vornehmer Form (Erbgrafschaft von Beszterce) zurückgedrängt. Der gewesene Regent blieb nach wie vor aktiv, und auch sein Sohn László bekleidete vornehme Würden, was in der gegenüberstehenden Partei Widerwillen hervorrief. Auch in wirtschaftlichen Angelegenheiten stand László Hunyadi seinem Vater zur Seite. Gegen sie wurde 1455 das Bündnis der Familien Cillei-Garai-Ujlaki aufgefrischt. Auch an Annäherungsversuchen auf Macht- und Familiengrundlage mangelte es nicht. Das Vertrauen konnte aber nicht wiederhergestellt werden, wie dies ein Entsandter der Stadt Brassó (Kronstadt) am Wiener Hof vernehmen konnte.

Anfang 1456 zog der König bewaffnet nach Buda und berief den Reichstag ein, Cillei brachte ihn jedoch nach Wien zurück. Der Vizegespan des nördlichen Komitats Trencsén erstattete dem König Meldung über den besitzrechtlichen Widerstand László Hunyadis. Szeged hingegen verlangte von János Hunyadi Marktbegünstigungen. Um Pfingsten eroberten die Herren der Hunyadi-Partei die Burg eines Anhängers des Banus Cillei im Sturm, der stellvertretende Banus Vitovec eroberte sie aber zurück. Da János Hunyadi einer Epidemie erlegen war, geriet László, als Obergespan von Temes an die Spitze der Hunyadi-Partei. Der König ernannte Ulrik Cillei als Nachfolger János Hunyadis zum Hauptkapitän, der unzufriedene László Hunyadi betrachtete hingegen sich selbst als solchen. Ulrik Cillei und László Garai leiteten die Truppensammlung gegen die Hunyadis, was zur tragischen Folge die Ermordung Ulrik Cilleis in Belgrad hatte. Der Mord wurde im Laufe eines Zusammenstoßes durch Anhänger von László Hunyadi und Mihály Szilágyi verübt. Der angsterfüllte König übertrug nunmehr die Würde eines Hauptkapitäns an László Hunyadi, in seiner vertrauten Umgebung und in seinen übrigen Ländern versuchte er ihm eine Schlinge zu legen. Der selbstbewußte László Hunyadi stellte im südlichen Gebiet Urkunden aus, die sich auf Siebenbürgen bezogen. Das Jahr 1456 endete damit, daß die einander gegenüberstehenden Parteien ohne erfahrenen Führer blieben, der nächste Frühling aber entfaltete sich im Zeichen der Vergeltung. Um den König scharten sich zwei gesellschaftlich separierte, aber durch das politische Interesse miteinander verbundene Gruppen: die aufgrund der Macht, des Grundbesitzes und der politischen Erfahrung von Jahrhunderten leitende ungarische Aristokratie und die in Ungarn den König begleitenden und zu militärischen Würden gelangten Personen fremder Herkunft. Die führenden Mitglieder der Hunyadi-Partei waren vom Kleinadel, oder solche, die auch in diesen Rang nur durch ihren Militärdienst gelangt waren, ihre Position bestand bestenfalls aus Familien der zweiten Generation und verfügte nicht über die Fähigkeit die drohende Gefahr im voraus zu ahnen.

Die epischen Quellen tragen die Verhaftung von László Hunyadi und seiner Getreuen reichlich ausgemalt vor, der König verständigte hierüber seine ausländischen Anhänger gleichzeitig brieflich. Aus dem Vergleich der Quellen geht hervor, daß László Hunyadi anhand eines gesetzwidrigen Verfahrens durch ein gelegentlichen Gericht unter der strafprozeßmäßig nicht bestätigten Anklage des Hochverrates zu Tode verurteilt wurde. Die Hinrichtung erfolgte am 16. März 1457, eine Art Urteilsurkunde formulierte man erst am 21. März. Die politische Verantwortung für die Hinrichtung wurde auf die städtische Behörde von Buda abgewälzt, sie wurde vom Stadtrichter und den Geschworenen durchgeführt. Die Anfänger János Hunyadis, deren Burgen und Marktflecken sagten sich vom König los. Die in die Hinrichtung verwickelte Stadtbehörde, an ihrer Spitze mit dem gerade ungarischen Richter, dem Schreibkundigen Dénes Székesfehérvári, machte sich unmöglich. Der Richter verschwand aus dem öffentlichen Leben der Stadt. Die in der Stadtverwaltung erfahrenen Leiter des deutschen Patriziats von Buda trachteten – um die Stadtbewohner zu beruhigen – die entstandene staatliche-politische Lücke durch ihre Aktivität auszufüllen. Johann Münczer wurde auf diese Weise zu einem einflußreichen Mann unter König Mátyás Hunyadi (Matthias Corvinus). Die Umgestaltung der Macht wurde durch den bewaffneten Kampf des Schwagers von János Hunyadi, Mihály

Szilágyi, ferner durch den plötzlichen Tod von László V. in Prag und die Diplomatie des János Vitéz ermöglicht. Die Liga der Führer der Hunyadi-Partei und der nüchtereren Mitglieder der Habsburg-Partei (12. Januar 1458) ermöglichte es, daß Mátyás den Thron besteige. Den Ausgleich diente der Umstand, daß der junge König einen alten getreuen des Königs Wladislaus I. neben sich als Palatin nahm, den in den tragischen Geschehnissen in Buda vom Jahr 1457 neutral gebliebenen Mihály Guthi Országh. Dies war sowohl zur Zurückdrängung der machtgierigen Hunyadi-Anhänger wie auch der in ihrer Machtposition verbliebenen Habsburg-Getreuen geeignet. Daher ist es symbolisch, daß der neue Palatin das durch den tödlichen Zusammenstoß in Belgrad herrenlos gewordene Cillei-Haus und dessen Zubehör in Buda erhielt.

HEGER FRIGYES CUKRÁSZ MŰKÖDÉSE ÉS CUKRÁSZOK A KIÉPÜLŐ PESTI LIPÓTVÁROSBAN

I.

Pest város fallal övezett középkori eredetű városmagját (a mai V. kerületnek a Deák Ferenc utcától délre eső részét), a régi Belvárost az 1780-as években már széles, de sok helyen szórványosan és általában falusiasan épült külvárosi övezet vette körül kelet és dél felől. A városfalnak a mai Deák tér és a Duna közötti szakaszától északra eső homokos, puszta terület felhasználásának gondolata az 1780-as években jelentkezett.

Az 1780-as évekre jelentős kereskedelmi várossá vált Pestet Budával összekötő és mindinkább növekvő forgalmú hajóhíd pesti hídfőjének jobb megközelítése, egyben az odavezető szűk belvárosi utcák tehermentesítése érdekében 1787-ben a hidat a mai Türr István (korábbi nevén Hid, 1788-tól Régi híd, majd Kis híd) utca¹ végéből a mai Deák Ferenc (előbb Lipót út, vagy Fő utca, 1810-től Hid, később Nagy híd) utca végébe helyezték át. A Belváros utcáinak a vásárok idején odatelepedő kereskedők és kézművesek sátraitól való megszabadítása érdekében 1789-ben a városi tanács a mai Engels téren új vásárteret jelölt ki. *A híd áthelyezése és az új vásártér kijelölése a forgalmat az északi városfal elé terelte, ami e területet települési szempontból keresetté tette.* 1789-ben megkezdődött az itt kialakított telkek értékesítése és ezek fokozatosan gyorsuló beépítése. Az így kialakuló Új-város (1790-től, II. Lipót koronázásának emlékére adott nevén Lipótváros), és a Belváros közötti forgalom áramlásának megkönnyítése érdekében 1789-ben lebontották a városfalat a Váci utca végén áttörő Váci kaput. *A Lipótváros kiépítésével nem új külváros keletkezett, hanem növekedett a városközpont területe,* majd fokozatosan ide helyeződött át a gazdasági élet.

Pest 18. századi gazdasági és társadalmi fejlődéséből fakadó igények és lehetőségek magukban hordták a város kulturális központtá válásának feltételeit. A város mozgalmas társasági életében szerepet játszó táncmulatságokon való részvétel mellett szívesen látogattak voltak a színi előadások. Nem volt azonban sem a táncmulatságokhoz rendeltetészerűen alkalmas bálterem, sem megfelelő színházépület.

Egyrészt a hajóhídon fel- (és a hajóhídról le-) jutás közlekedési feltételeinek kedvezőbbé tétele, másrészt a mind kedveltebbé váló színi előadásokhoz megfelelő épület hiánya, s az emiatt kedvezőtlenül alakuló színházi adottságok egyaránt sürgették egy új színházépület és vele összefüggő táncterem megépítését. *A színházépítés ügye közel negyedszázados tárgyalásokat, aktaváltásokat és több változatú műszaki tervezést igénylően a város topographiai fejlődésével és a városszépítés ügyével szoros kapcsolatban ala-*

kult. Ennek megfelelően a Lipótvárosnak a Belvárossal érintkező legdélibb területén — a megelőző elgondolásoktól eltérően nem a Belvárosból átvezető főútvonal, a Váci utca tengelyében fekvő részén, hanem — Hild János 1805. évi városrendezési tervében erre szánt terület felhasználásával, az akkori nevén Híd (később Nagy híd) utca és a Duna ettől északra húzódó partja mentén fekvő sétatér területén² 1808-ban megkezdődött a színház — és a vele összefüggő — redout-épület alapozása. A telek város felőli részén 1812-ig felépült az új városi színházépület. A telek Duna felőli részén a redout céljára szánt épületrész építése pénzügyi fedezet hiánya miatt 1809-ben abbamaradt, majd a színházépület elkészülte után is felhasználatlan alapfalakon csak 1828-ban folytatódott és 1833-ra fejeződött be. Az építkezés folytán megszűnt az ennek területén korábban kialakult sétapark, ahol egy üdítőitalok fogyasztására berendezett építmény is állott. Ezt említi egy névtelen külföldi a Leyrer József ajánlásával 1803-ban megjelent városismertető művében *Eiszelt-ként*.³ A színházépületnek a Váci utca (képzeltben meghosszabbított) tengelyébe eső terület helyett a Dunához közelebb történt telepítése és a keletre néző főhomlokzat előtti terület beépítetlenül hagyása eredményezte a főhomlokzat előtti tér, a Színház tér (később Régi Színház tér, 1875-től Gizella tér, 1919 óta Vörösmarty tér) keletkezését.

A Johann von Aman udvari építész tervei alapján Pollack Mihály által kivitelezett színház volt a 19. század első évtizedének legnagyobb pesti építészeti alkotása. A háromemeletes klasszicista épület a városkép egyik meghatározója lett. A 3500 fő befogadására alkalmas, s így Pest 1812. évi mintegy 40 000-es lakosságszámahoz⁴ viszonyítva túlméretezett játékszín elsősorban a német színjátszásnak és az opera műfajnak adott helyet s azt Német Színháznak nevezték.

A Lipótváros fokozatos kiépülése nemcsak a további építkezésekhez és vállalkozások odatelepítéséhez csinált kedvet, hanem a már beépített részek és a Belváros közötti forgalom fokozódását is eredményezte. Új vonzástényező a *Színház, amely előtti tér a legforgalmasabb átbocsátója a Belváros és az új városrész közötti, valamint a Híd- (későbbi nevén Nagy híd) utcán a hajóhidra és onnan áramló forgalomnak.*

A jó és általában tetszetősen épített házakkal szegélyezett Nagy híd utca a város egyik legszebb utcaképét nyújtotta. A színházépületnek az utcát szegélyező déli oldalhomlokzata földszintjén több bolthelyiséget alakítottak ki. Az utca Duna felé eső végén, ferdén átellenben a Színház bolthelyiségeivel, a Kemnitzer-házban jó hírű és nagy forgalmat vonzó kávéház volt. Az épületnek a Redout építésének abbahagyása miatt befejezetlen hátsó oldala és a romszerűen jelentkező alapfalak azonban kellemetlen benyomást keltettek.⁵ A színházépület északi oldalával szembeni telekre a Színház 1812. évi megnyitásának évében kér engedélyt Halzl János Pest új, nagy befogadóképességű szállodája megépítéséhez.⁶ Az 1814-ben megnyílt⁷ szálloda éttermével és kávéházával a Színház mellett a környék forgalmát növelő egyik fontos vonzástényezővé vált.

II.

1814-ben Pesten (ez évi címjegyzék hiányában egy 1815. évi címjegyzékből következtethetően) 16 körül járt a vendéglősök (restaurateurs) s a Belvárosban és Lipótvárosban 17 körül a kávéházak száma.⁸ Cukrárszok hárman voltak: az Uri utcában, a mai Petőfi

Sándor utca 5. sz. ház helyén állott 558. sz. házban *Troll Péter*, és a Zsibárus (ma Párisi) utca sarkán, a 11. sz. ház helyén állott 561. sz. házban *Hoffmann Frigyes* boltja volt. A hídra irányuló és a hídról jövő közlekedési forgalomra valamint a Lipótváros fejlődésére alapított üzleti forgalomra építés következtethető *Berta Bertalannak* 1803-ban a Fő utcában (ma Deák Ferenc utca) való megtelepedéséből, majd az Új vásártér (ma Engels tér) és azt a Fő utcával (a mai Deák Ferenc utcával) összekötő Miatyánk utca sarkán állott 204. sz. házban történt bolt nyitásából. Ez a bolt Berta Bertalan 1829. évi halálát követően örökösének, Berta Péternek, 1832-től 1844-ig pedig volt segédjüknek, Nicolai Istvánnak boltjaként maradt fenn, mint a legrégebbi lipótvárosi cukrászbolt.⁹

Az 1814-ben működött három cukrász az ekkor már 41 882 lélekszámú város cukrászati termékek iránti keresletét kielégíteni nem tudta. E miatt a keresett termékek közül többet Pozsonyból, finomabb cukros termékeket pedig Bécsből kellett beszerezni.¹⁰

A keresletnek és a kínálatnak erre az eltérésére alapítva terjesztette elő 1814. augusztus 3-án a városi tanácsnál cukrászjog iránti ismételt kérelmét *Heger Frigyes* cukrász,¹¹ miután 1813. júliusában a cukrászjog iránti első és egyben polgárjog iránti kérelme¹² elintézetlen maradt.¹³

A *Heger Frigyes* kérelme nyomán, majd működésével összefüggésben keletkezett iratok a pesti cukrászipar történetéhez nyújtanak olyan új adatokat, amelyek lehetővé teszik eddig nyitott kérdések megválaszolását. Egyben a város társadalmá mindennapi életének egyes részletei megismeréséhez is közelebb visznek, s ekként életmódtörténeti szempontból is figyelembe jövő adatok.

Heger az engedélyezni kért tevékenység folytatásának helyéül a város területi fejlődésének és a forgalom áramlásának irányát követve a *Színház épületének* „*Wersak úr*” által bérelt helyiségét jelölte meg feltehetően abban a reményben, hogy módja lesz a helyiség bérletéhez hozzájutni. Kérelmének megalapozásaképpen arra utalt, hogy a békeviszonyok bekövetkeztével növekedni fog a gyarmatáru behozatal, ami az eddiginél is jobban fokozza majd a cukrászati termékek iránti keresletet.

Heger első kérelmének egy évet meghaladó elintézetlensége miatt valószínűleg nem bízott már abban, hogy a második kérelem gyors elintéztést nyer. Cukrászjog iránti kérelme benyújtását követő egy hét múlva, augusztus 10-én ahhoz kér a tanácstól engedélyt, hogy az új színházépületnek „*Tost úr*” által üresen hagyott boltjában *Erfrischungen und Gefrorenes und andere kühlende säfte* árusíthasson.

Az ófelnémet *frisc* szóra visszanyúló *frisch* melléknévből képzett *frischen* és *erfrischen* = hűsíteni, felfrissíteni igéből képzett *die Erfrischung* = a hűsítés, felfrissítés jelentése mellett a felfrissítés, hűsítés céljára használt dolgot is jelenti és jelentéstapadással a *frissítő ital* megnevezésére vált használatossá.¹⁴ Abból, hogy *Heger* az *Erfrischungen* szóval megjelölt frissítő italokon és fagylalton kívül *andere kühlende Säfte* árusítására is kért engedélyt, az következik, hogy voltak az akkori szaknyelvi vagy köznyelvi megjelölés szerinti *Erfrischungen* fogalomkörén kívül eső más hűsítő folyadékok is.

Heger az akkori pesti viszonyokra következtetést engedő azzal az indokolással támasztotta alá kérelmét, hogy a pesti közönségnek hiányzik egy olyan hely, ahol forró, fűledt napokon különböző frissítőkkel enyhülhetne.

Az eljárásra kijelölt *Hoffmann Antal* tanácsnok 1814. augusztus 14-én a kérelmet az-

zal terjesztette a Tanács elé, hogy Heger a közelgő vásáridőben kíván frissítőket árusítani. Az időmegjelölés a Szt. János fővétele napi (augusztus 29-i) vásárra vonatkozott. Heger kérvényében ilyen időmeghatározás nincs. A tanácsnoki előterjesztésből az következtethető, hogy Heger szóban egészítette ki kérvényét. A tanácsnok arra hivatkozva, hogy országos vásár idején minden idegen korlátlanul adhat-vehet, indítványozta, kapjon Heger engedélyt frissítőitaloknak a vásáridőszak alatt a megjelölt boltban való árusítására. Az engedély megadását ahhoz a feltételhez javasolta kötni, hogy Heger sem a sétánybérő (Promenadpächter), sem a színházi cukrász (Theater-Zuckerbäcker) hátrányára nem gyakorolhatja tevékenységét.

A feltételek iránti javaslatból láthatjuk, hogy a színházépítkezéssel és a redout-alapozással felhasznált sétatéri területen kívül is volt a közelben olyan sétahely,¹⁵ amelynek bérője frissítőket is árusított. A színházi cukrász az épületnek a színház és az előadások közönsége kényelme céljára szolgáló helyiségben vagy a színházban az előadások idején járva-elve árusító cukrász volt. Ilyen cukrásról és cukrászati tevékenységről a pesti cukrásztörténet eddig feltárt nyomtatott és levéltári forrásai nem szólnak. Heger kérelme előterjesztésekor és a Színház 35 éves fennállása alatt ezt a tevékenységet később ellátó személyek felderítése éppúgy a későbbi kutatás célkitűzése, mint annak tisztázása, hogy miként történt a színházlátogató közönség részére a cukrászati termékek árusítása.¹⁶

A Heger kérelme ügyében 1814. augusztus 16-án határozó városi tanács a javasolt feltételek nélkül adta meg az engedélyt, hogy Heger vásáridőben a *bejelentett* boltban frissítőket árusítson.¹⁷

Hoffman tanácsnok már másnap, augusztus 17-én jelentést tett a cukrászjog iránti kérelem ügyében is. Jelentését a kialakult és később is fennmaradt közigazgatási gyakorlatnak megfelelően a városban már működő cukrászok meghallgatása után tette meg. Előadta, hogy a három cukrásznak a jogosítvány megadása ellen nincs kifogása, de megjegyezték, hogy Hegernek hozzájuk hasonlóan keserves és nyomorúságos megélhetése (sic!) lesz. Hoffmann rámutatott, hogy Pesten a *cukrászoknak nincs céhes szervezete*, következésképpen számuk nincs korlátozva, miértis javasolta a jogosítvány megadását. A jelentés alapján Heger 1814. augusztus 19-én megkapta a cukrászjogot.¹⁸ A polgárjog iránti 1813. évi kérelem továbbra is elintézetlen maradt. Erre azonban Heger valószínűleg már nem is tartott igényt. A pesti polgárjogot elnyertek között nem szerepel.¹⁹

Heger Frigyes 1778. április 26-án a Bambergi Püspökség²⁰ területén fekvő Staffeleinstein-ban²¹ Jodocus Heger és Amalia Eck házasságából született.²² A cukrászatot 1783-tól a würzburgi udvarban²³ tanulta. 1800. december 13-án arról kapott bizonyítványt, hogy több mint egy évig Bécsben Colloredo herceg (közelebbi megnevezés a bizonyítványban nincs) cukrászánál, Suter Józsefnél dolgozott. Ezt követően 3 évig Pesten gróf Sauer Kajetán nagyváradi nagyprépostnak, a Hétszemélyes Tábla ülnökének volt cukrásza, majd Bécsben és szülőhazájában eltöltött rövid idő után 10 hónapon át – 1804. december 21-ig – gróf Sándor Vincénél, 1805 júniusától 1808. május 26-áig gróf Kolonics Lipót kalocsai érseknél, majd 1813 május végéig Budán a nádori udvar cukrászatában működött. Felesége Lakner cs. kir. őrnagy leánya.²⁴ Ő maga tagja lett Pest város polgárőrségének. Az I. zászlóalj 6. századába volt beosztva.²⁵

Hegernek a cukrászjog elnyerését követő első telephelye Belváros 97. sz. alatt (ma

Belgrád rkp. 13–15.)²⁶ volt. Tevékenységét akkor kezdte, amikor a bécsi kongresszus utáni pénzürtéktromlás és a növekvő drágaság súlyosan érezte hatását. Ennek Heger üzletmenetében való jelentkezésére enged következtetni, hogy már 1814. december 23-án 300 Ft kölcsönt vett fel 6 hetes lejáratú váltóra, mely tartozása javára 1815. április 22-én 75 Ft-ot törlesztett, hitelezője pedig a váltó lejáratát prolongálta.²⁷ 1816-ból feleségével közösen keletkezett 100 Ft-os tartozásával²⁸ és egy 1600 Ft-os tartozásával²⁹ kapcsolatban indult eljárás a Pesti városi törvényszéknél.

Az első adat, amely szerint a Német Színház egyik bolthelyiségének bérlője lett, 1816-ból való.³⁰ Az erre az időszakra szóló bérleti szerződés ugyan nem ismeretes, az nyilván már korábban létrejött, mert a helyiség bérletére 1814. november 6-án tartott árlejtésen ő volt a legmagasabb bért megajánló.³¹ 1817. augusztus 20-án az év Szt. Mihály napjától (szeptember 29.) 1819. azonos napjáig terjedő határozott időre, negyedévi előzetes részletekben esedékes évi 825 Ft-ért bérelte ki a Német Színház 8. sz. bolthelyiségét.³² Itt volt cukrászata 1833-ig.³³ Kötelességének ismerte, hogy a boltja előtti területet tisztán és kellemes látványt nyújtóan (*Rein und für die Augen angenehm*) tartsa. Megélhetését leginkább frissítőknak (*Refrescaden*)³⁴ a nyári hónapok alatti árusítása adta.³⁵

A színházépületben működésének idejére eső pesti címjegyzékek Heger boltját „*im Theatergebäude*”, ill. „*L (eopoldstadt) 1. (szám alatt) Städtisches Theatergebäude am Theaterplatz*” levőként jelölik meg.³⁶ Ez azonban nem jelenti azt, hogy a bolt bejárata a Színház térre nézett. Közterület elkerítésének engedélyezése valamint a színházépület Heger boltján felüli egyik helyiségének bérlete ügyében keletkezett Szépítő Bizottmány-i ügyiratok³⁷ tartalmából és ezekhez az iratokhoz csatolt vázlatos rajzokból levonható következtetést a Pest város leírását adó Franz Schamsnak arról szóló szavaival egybevetve, melyek szerint a színházépületnek Nagy híd utcai oldalszárnya földszintjén volt bolthelyiségek közül az egyik egy „*Zuckerbäcker und Geistbrenner*”³⁸ boltja, végül azt figyelembe véve, hogy a címjegyzékek szerint a színházépületben más cukrásznak nem volt boltja s így Schams sorai kétségtelenül Hegerre utalnak, megnyugtatóan állapíthatjuk meg, hogy *Heger cukrászboltja a színházépület Nagy híd utcai szárnyának a Duna felé eső sarkán levő bolt volt.*

Gróf Széchenyi István a Duna undorodást okozó pesti partjairól szólva háborodik fel a VILÁG-ban azon, hogy oda „minden szemetet leraknak”.³⁹ Ez a területileg általánosító megállapítás egy meghatározott helyre kap helyrajzi konkretizálást Hegernek a közterület-elkerítés engedélyezését kérő beadványa indokolásában. Az akkori Pest és lakosai díszére egyáltalán nem való környezeti tisztasági kultúrát – Széchenyi megállapításából következően – jellemző állapotokra utal, hogy a városcentrum egyik legszebbnek minősített utcájában, a kulturális élet egyik központja, a Színház épületében levő bolthelyiség előtti közterületrészt 1818. április 4-i kérvénye szerint Heger azért tartja szükségesnek korlattal elkeríteni, mert az a környék számára trágyagödörül és mindenféle hulladék kiürítésére szolgáló helyé vált olyannyira, hogy a nyári hónapokban az elviselhetetlen szag miatt senki nem marad meg boltjánál.⁴⁰ A Szépítő Bizottmány 1818. május 3-án meg is engedi a korlát elhelyezését, mert Fellner Benedek városkapitány és Pollack Mihály építőmester megállapítása szerint a korlátnak az épület sarkára eső bolt előtti területen való elhelyezése a közlekedést nem akadályozza, ugyanakkor elősegíti a fokozottabb rendet és tisztaságot.⁴¹

1819 Szent Mihályt követően a Szépítő Bizottmány csak egy évre szólóan kötött Hegerrel szerződést az általa addig bérelt helyiségre.⁴² Ez alatt az idő alatt évi 250 Ft-ért bérbe kapta a színházépületnek a próbateremmel szomszédos helyiségét is, s azt játék-, punci- és dohányzószobának (*Spiel-, Punsch- und Rauchzimmer*) rendezte be. Játékok játszása, punci fogyasztása és a dohányzás a 19. század elején Pesten nem a cukrászbolthoz, hanem a kávéházhoz tartozó lehetőség volt. Egy 1833. évi pesti városkalauz kiemeli,⁴³ hogy a városnak a kalauzban felsorolt nagyobb kávéházaihoz egy vagy több elkülönített játékszoba (*Spielzimmer*) tartozik. Hogy Heger cukrászboltjához tartozó elkülönített szobában milyen játékok játszására volt lehetőség, arról forrásunk nem szól. A 19. század első feléből való bécsi és pesti kávéház-ábrázolások szerint a billiárdasztal a kávéházi helyiségben állt.⁴⁴ Az elkülönített játékszobában főként kártyajáték folyt.⁴⁵ Valószínűsíthető, hogy Heger játékszobájában is kártyajátékokat játszottak.

Arra sincs adat, hogy miért nevezték Heger játék- és dohányzó-szobáját punci-szobának is. Arra kell következtetni, hogy azért, mert az egyébként a kávéházhoz tartozó másik két lehetőség nyújtása mellett az ugyancsak sajátosan kávéházi italt – a kávések sérelmére⁴⁶ itt, (csak itt és a cukrászboltban nem) szolgálta fel Heger.

Az egyesített budai és pesti színházaknak az épület játékszíni céljait szolgáló helyiségeit bérlő igazgatósága 1820. június 20-án panaszt tett a nádornál a helyiségnek Heger részére történt bérbeadása miatt. Az igazgatóság szerint a dohányfüst beáramlik a próbaterembe, a kiszüremkedő lárma zavarja a színészek korrepetálását, a helyiség megközelítési lehetősége pedig állandó alkalmat nyújt a kórus nőtagjainak a folyosón, a lépcsőkön, a sötét színpadon a kulisszák között vagy szögletekben idegenekkel való illetlen, az erkölcsökkel ellentétes találkozásokra (*zu unsittlichen moralitätswidrigen Zusammenkünften*), és a folyosón, a színpadon és a szomszédos próbateremben égő pipákkal futkározó vendégek tűzveszélyt okoznak. Az igazgatóság ez utóbbi miatt és mert – mint írta – az alkalmazottak erkölcsére felügyelni nincs módjában, a bérlet megszüntetését és a helyiségnek a színházigazgatóság részére való bérbeadását vagy a nem kívánt közlekedést lehetővé tevő folyosó elzárását kérte.

A nádornak 1820. július 16-án tett jelentés szerint a kifogásolt helyzet a II. és III. emeleti lakások jobb megközelítése érdekében a közelmúltban – az engedélyezett terv szerint – lépcsőházépítéssel alakult ki. A jelentésből kitűnően a szobát azért kapta bérbe Heger, mert magasabb bért ígért érte, mint a színházigazgatóság, amely egyébként is 1 és 1/3 évi bérhátralékban volt. Kéri a panasz elutasítását azért is, mert Heger megígérte, hogy a helyiséget nem fogja más célra használni, mint kizárólag frissítőknak előkelő vendégek részére rossz időjárás esetén való felszolgálására; a színházi próbákat pedig a helyiség használata nem zavarja, mert azok délelőtt vannak. A nádor a panaszt a színházigazgatóság tekintélyes bérhátraléka miatt elutasította, a helyiség használatából származó rendellenességek megelőzésére pedig szükségesnek tartotta az előtte húzódó folyosó elzárását.⁴⁷

Heger a bérelt bolt bővítésére 1821. Gyertyaszentelő napjától (február 2.) bérbe vette a 7. sz. bolthelyiséget is.⁴⁸ A játék-, punci- és dohányzószoba bérlete azonban időközben megszűnt, amint ez egy későbbi bérelszámolásból megállapítható. Ebben Hegernek e helyiség utáni bérfizetési kötelezettsége már nem szerepel.⁴⁹

Hegernek azonban nemcsak cukrászboltja volt a színházépületben, hanem — a rendelkezésre álló adatok szerint 1820. Szent György napjától (április 24.) — lakása is. Először csak 1823 azonos napjáig terjedő időre kötött szerződéssel az épület Híd utca felé eső II. emeleti ötszobás, konyhás, éléskamrás lakását bérelte, amelyhez pince és a lépcső alatti kamra tartozott. A bolthelyiségért és a lakásért összevontan megállapított bér 1600 Ft volt⁵⁰ s később 1400 Ft-ra csökkent.⁵¹ 1830-ban a Szépítő Bizottmány a lakást átalakította. Erre az időre Heger az épületnek a Magyar Királyhoz címzett szállodával szembeni oldalán levő II. emeleti lakását (*die Wohnung im 2 Stock gegen den Halzlischen Haus*) kapta bérbe.⁵²

Heger 1825-ben eredeti tevékenységén kívül — bár attól szakmailag nem messze — eső vállalkozásba kívánt kezdeni.

1825 Szent György napján lejárt a városligeti vendéglőhelyiség bérlete. Heger elhatározta, hogy a helyiséget és tartozékait bérbeveszi, s ott táncvigasságok tartására is lehetőséget kínáló vendéglői vállalkozást folytat. A bérbeadó Szépítő Bizottmány által 1824. december 19-ére kitűzött árlejtésen Heger volt a legmagasabb bért ajánló. A vállalkozással járó kockázati veszély valószínűségének alacsonyra értékelése s a szükséges ráfordításnál sokkal magasabb jövedelem lehetőségének számításba vétele, tehát kifejezetten vállalkozói szellemtől való indítottságra utal, hogy az árlejtésen a korábbi bérlő által fizetett bér 266%-át (800 Ft évi bért) ajánlott meg, s a kiírt feltételek szerint 3 év helyett 6 évre kérte a bérletet. A nádor az ajánlatot elfogadva hozzájárult a bérleti jogviszony létesítéséhez. A Szépítő Bizottmány el is rendelte a szerződés megkötését.

A szerződés szerint Heger a vendéglői területet (*Wirtshausgelände*) bérelte ki a hozzá tartozó bor- és sörmérési joggal, továbbá a kertészlakás melletti kimerési alkalmatosságot (*Schankgelegenheit*), amelynek mibenlétéről a szerződés nem szól, a csatlakozó fészerral, s jogot nyert a felső sziget használatára is. A szerződés szerint kifőzést folytathatott és mindenféle frissítőt szolgáltatathatott. A bérleti jogviszonynál fogva lehetősége volt arra, hogy ha saját számára előnyösnek és a közönség szórakozásához szükségesnek látja, a deszkából épített táncbódét az előző bérlőtől megváltsa és táncvigalmakra hasznosítsa.

A sokat ígérőként megítélt vállalkozásba Heger azonban bele sem kezdhetett. A bérleti szerződés megkötését követő néhány nap múlva, 1825. március 25-én közölte a bérbeadó Szépítő Bizottmánnyal, hogy a vállalkozást orvosi vélemény szerint nem tudná egészségének veszélyeztetése nélkül a szükséges erőráfordítással és szorgalommal folytatni. E miatt a bérleti jog átruházásához való hozzájárulást kért, amelyet meg is kapott.⁵³

Nagy híd utcai cukrászatát továbbra is folytatta. Vagy üzletmenetének visszaesése vagy fizetési kötelezettségeinek felhalmozódása miatt néhány év múlva Vass János György pesti fűszerkereskedőnél — bizonyára nyersanyagbeszerzésből kifolyólag — keletkezett tartozását nem tudta kiegyenlíteni. Hitelezője e miatt a könyvkivonattal igazolt 3245 Ft 12 krajcáros követelését 1828. december 3-án betábláztatta.⁵⁴ A tartozás kifizetésekor lehetséges kitáblázásra nem került sor.⁵⁵ 1830 ősztől visszatérően bolt- és lakbérhátraléka keletkezett. Feltehetően az anyagi helyzetének kedvezőtlen alakulása miatt létrejött adósságának fedezetére kibocsátott váltó lejáratával beállott fizetési kényszer folytán 1832-ben keletkezett újabb bérhátraléka megint csak kiegyenlíttelenül maradt. Emiatt a Szépítő Bizottmány 1833 februárjában elhatározta a bolt és a lakás bérletének fel-

mondását.⁵⁶ 1833. március 11-én egy cukrász a pesti városi tanácshoz intézett beadványában Hegert mint nem rég elhalálozottat említi.⁵⁷

Heger cukrászati termelő tevékenységére — közvetlen adatok hiányában — csak az értékesítés körébe tartozó, tehát közvetett adatokból vonhatunk következtetést. Termelésében a frissítókra, fagyialtra és egyéb hűsítő szörpökre helyezte a súlyt. Ezek körébe a legkorábbi tájékoztatás egy 18. század végi bécsi cukrászkönyvből⁵⁸ áll rendelkezésre. Ennek egyik fejezetében hűsítő italok, pálinkák, szörpök, ratafiák,⁵⁹ essenciák, aqua vitae,⁶⁰ likőrök, gyümölcsstejek, valamint virágokból és gyümölcsökből készített borok találhatók.⁶¹

E cukrász-szakkönyvből kitűnően a cukrász tevékenységéhez tartozott szeszes italok készítése is. Erre utal Schams, amikor Hegert „Zuckerbäcker und Geistbrenner”ként említi.

A pesti városi tanács Hegert Zuckerbäckerként vette fel, tehát cukrászjogot adott neki. A pesti cukrászok egyik résztvékenysége volt a szeszes és szesz nélküli frissítő italok készítése. Ennek gyökereit a német államokból érkezett cukrászok által átültetett gyakorlatban kell keresni. A török kiűzése utáni első budai cukrást, Carl Hossmannt, aki a polgárrá felvételéről szóló tanácsülési jegyzőkönyvi bejegyzés szerint „Waldsaxen bey Eger in der Pfalz”-ból való, 1718-ban *Zucker-bacher und rosolibrenner*-ként (cukrász és rozsoliskészítőként) vették fel budai polgárnak.⁶² Az 1789-ben Heilbronnban érkezett Gräter Frigyes a cukrászi tevékenység körébe tartozónak tekintve a likőr- és rozsoliskészítést, pesti boltjában ezeket is árusította.⁶³ Ugyancsak megtaláljuk a szeszes italokat a cukrászatot Drezdában tanult Hoffmann Frigyes pesti cukrász boltjában is.⁶⁴

Hozzá tartozott a likőrök és ezek különböző fajtáinak készítése a bécsi cukrászok tevékenységi köréhez is.⁶⁵

Így nem csodálható, hogy a kézműves és hasonló tevékenységek helyi közigazgatási gyakorlat szerinti megnevezésében és elhatárolásában részletes szakismeretekkel feltehetően nem rendelkező Schams Heger boltjáról szerzett személyes tapasztalatok alapján őt „Zuckerbäcker und Geistbrenner”-ként említi annak ellenére, hogy e tevékenység folytatóját a pesti német közigazgatási nyelvben és a forgalmi élet nyelvében csak a „Zuckerbäcker” szóval nevezték.

Frissítő és szeszes italok szolgáltatása azonban Pesten a — 18. sz.-ban már a velencei és a francia előképekhez igazodó bécsi kávéházakat követő — kávéházi üzlet körébe tartozott. Bécsben a kávésjog már a 17. század végén, a 18. század elején felölelte a tea, csokoládé és sorbet készítésének és eladásának jogát is⁶⁶ éppúgy, mint a billiárdjáték lehetőségét is.⁶⁷ Azt az üzletkörü összeütközést, hogy a pálinkafőzők is főztek kávé, bécsi viszonylatban Mária Terézia oldotta fel 1747. október 13-i rendeletével, amely szerint a pálinkafőzők is mérhettek kávé, s a kávéfőzők is szolgálhattak fel szeszes italt.⁶⁸ 1750-ben Linzben az egyik kávéfőzőt *Kaffesieder und Wasser brenner*-ként kávéfőző- és vízégető (=pálinkafőző) vették nyilvántartásba.⁶⁹ A szeszes ital kávéházhoz tartozásának egyik tanúsítója az a 18. század végi színezett rézmetszet, amelyen egy kávéházban zsinóros ruhában a kis asztal mellett ülő, pipázó magyar kis talpas pohárból issza — a képaláírás szerint — a rozsolist.⁷⁰

A 19. század elején Pesten a társasági élet egyik, sokak által felkeresett hagyományos

színhelye a kávéház. Hozzá tartozott az életformához. A vendégek az asztaloknál ülve fogyasztották a felszolgált kávé és egyéb italokat, pipázhattak, társaloghattak, billiárdozhattak.

A 18–19. század fordulóján hazánkban a cukrász termékeit vagy közvetlenül műhelyből értékesítette, főként viszonteladóknak vagy, ha volt nyílt árusítási boltja, akkor az abba betérő vásárlóknak (végfogyasztóknak) is. A cukrász boltjának azon felül, hogy a készlet egy részének tárolási helyeül, valamint ügyletkötési és lebonyolítási helyeül szolgált, egyéb rendeltetése nem volt. Cukrászok 18. század végi hagyatéki leltáraiban nem is találunk olyan boltberendezési és felszerelési tárgyakat, amelyek az ott eladott termékek helyben történő elfogyasztásának lehetőségére következtetni engednének. Tisztázásra várt, hogy hazánkban mikor kezdett átalakulni a cukrász árusítóboltja helyben-fogyasztást is lehetővé tevő vendéglátóhellyé.

Az első pesti cukrász, akinek értékesítő tevékenységéről tudósító adatokból a helyben-fogyasztáshoz szükséges – részleges – berendezkedettség megállapítható, Hoffmann Frigyes volt, akinek 1819. évi hagyatéki leltára szerint cukrászboltjához 61 kis és 107 nagy pohár tartozott, nyilván azért, hogy ezekben szolgáltatssa helyben-fogyasztásra 384 db különféle méretű üvegben tárolt likőrből és pálinkából álló italkészletét. Az italokat helyben-fogyasztók azonban azokat vagy állva vagy legfeljebb a boltban volt 3 szék valamelyikén ülve itták, mert az igen terjedelmes leltár szerint a bolthelyiségben asztal nem volt.⁷¹ A helyben-fogyasztó vendégek részére történő értékesítésnek ez a legkorábbi pesti nyoma azonban csak a cukrásztermékek egy részének, az italoknak helyben-fogyasztási lehetősége kialakulásáról tanúskodik. Heger azonban abból a célból bérelt és alakított ki helyiséget, hogy a közönség az ottani fogyasztáskor éppen úgy, mint a helyben-fogyasztás lehetőségét eredetileg nyújtó kávéházban – a helyiség megnevezéséből következően – játékokat is játszasson és dohányozhasson, tehát a helyiségben huzamosabban tartózkodva fogyasszon. A helyiségnek e rendeltetésénél fogva Heger bevonta cukrászi tevékenysége körébe a huzamosabb tartózkodással egybekötött helyben-fogyasztást lehetővé tevő szolgáltatások nyújtását, ami következtethetőleg az asztal mellett ülve fogyasztáshoz szükséges berendezést is jelentett. Ilyen helyiségnek a cukrászbolthoz kapcsolt kialakításával és fenntartásával Heger Pesten – mai nyelven szólva – új üzlettípust valósított meg, amivel olyan új színfolttal gazdagította a nagyvárossá fejlődés útján járó Pestet, amely később követésre talált. Újszerű helyiségének, ill. az ott nyújtott szolgáltatásoknak a cukrászi árusítótevékenységhez kapcsolásával a közönség bizonyos rétegeinek társasági érintkezése lehetőségét a cukrászattal összefüggésben is megnyitotta. Ezzel Pesten is elindította azt a folyamatot, amelynek eredményeképpen az édességárúsító hely vendéglátóhelyé is, s így a társasági érintkezés helyévé is fejlődött. A különböző nyugati országokból származó előképeken nyugvó ez a cukrászüzlet-típus Pesten Heger – habár csak átmenetileg megvolt – játék-, puncs- és dohányzószobája berendezését követően honosodott meg, – ha nem is azonos tartalommal. Fischer Péter például 1824. május 8-i üzleti hirdetése szerint cukrászboltjával közvetlen szomszédosan kényelmes helyiséget (*bequemes Gemach*) rendezett be, ahol frissítő italokat és fagyaltot szolgált fel,⁷² az 1830-as években pedig az akkori cukrászboltjával összekapcsolt társalkodó-szobát (Konversationszimmer) rendezett be.⁷³ Az új üzlettípus első pesti meghonosítása adja Heger Frigyes-

nek a budapesti cukrászipar történetében betöltött szerepe jelentőségét. Az ő működése feltárásának eredményeképpen vált megállapíthatóvá, hogy a csak árusításra berendezett cukrászboltnak, mint üzlettípusnak asztalok melletti helyben-fogyasztást is lehetővé tevő vendéglátóhellyé átalakulására a legkorábbi adat — az eddigi kutatási eredmények alapján következtetett 1820-as éveket megelőző időből — az 1810-es évek második feléből való. Megállapíthatóvá vált az is, hogy az átalakulás a kávéház egyes sajátosságainak átvételével indult meg.

Az új üzlettípus elterjedésének folyamata azonban lassú volt. Sem Heger, sem Fischer nem tudott az ilyen adottságú üzlet iránt egyhamar szélesebb körű fogyasztói igényt felkelteni. Az 1830-as évek elejének már említett pesti városkalauza az utazók szükségleteit és kényelmét szolgáló létesítmények között (az éttermek, vendéglők és kávéházak mellett) a cukrászboltokat meg sem említi.⁷⁴ Igaz, hogy egy évtizeddel későbbi városismertető arra hívja fel a figyelmet, hogy a cukrászdák (*die Conditoreien*) az utóbbi időben mind terjedelmükben, mind eleganciájukban sokat fejlődtek,⁷⁵ a híressé vált berlini cukrászdák élénk társasági életét⁷⁶ ismerő német utazó ugyanabban az időszakban mégis úgy figyelte meg, hogy „Cukrászdába menni, ott kávé, puncsot, teát vagy ehhez hasonlót inni, Pesten senkinek sem jut eszébe, ezeknek ott nem az a rendeltetésük, hogy társasági összejöveteli helyek legyenek, legfeljebb nyáron fagyaltozás végett keresik fel őket”.⁷⁷ Ez nem változtat azon, hogy Pesten már az 1810-es évek végén megjelent a helyben-fogyasztást lehetővé tevő berendezéssel kiegészített és az ehhez szükséges szolgáltatásokat nyújtó cukrászüzlet-típus.

Az új üzlettípus berendezésén kívül egy másik tényező is van, amely a pesti cukrászok közül elsőként Heger személyéhez kötve jelentkezik. Ő volt az, aki a cukrászi tevékenység mellett, az e tevékenység körén kívül eső vendéglői termelőeszközöknek rendelkezése alá vonásával, a kettőt társítva, és ezzel egyidejűleg a cukrászati termékek új értékesítési lehetősége megteremtésével törekszik cukrászata jövedelmezőségét s ezen keresztül saját tőkeakkumulációját fokozni. *Ekként személyében jelentkezik az első olyan pesti cukrász, aki tevékenységi köréből kilépő vállalkozó kíván lenni.* Nem változtat ezen az, hogy — egészségi állapota miatt — az új tevékenységtől még annak megkezdése előtt vissza kellett lépnie.

III.

1833-ra, amikor megszűnt Heger Frigyes cukrászata a Színház épületében, a város ettől északra húzódó utcáiban gyors ütemben épültek mágánások, gazdag kereskedők házai. Részben már állott a Mária Dorottya (ma Dorottya) utca és a Rakpiac (ma Roosewelt tér) palota-sora, már felépült a Polgári Kereskedő Társulat székháza, Hild József később Lloyd palota néven ismert nemes alkotása. Ebben az épületben volt a Nemzeti Casino és itt működött a börze (a tőzsde). Vele ferdén átellenben, a mai Roosewelt tér 3. sz. ház helyén volt a Pestre látogató Kazinczy Ferenc által is megcsodált Duna (későbbi nevén Diana) fürdő. Az előttük húzódó forgalmas tér pedig a dunai hajóforgalom bábeli zűrzavarhoz hasonló kirakodó tere volt.

1836-ból van az első adat arról, hogy cukrászokat eddig csak a Belváros szélén húzó-

dó utcákba vonzó Lipótváros fokozatos kiépítése megélhetést tudott kínálni *cukrászoknak már a Színházról északra is*. A városközponttól ide vezető Mária Dorottya utcának a mai Dorottya utca 5–7. sz. ház helyén állott 16. sz. házában volt Kränzler Mihály cukrászata.⁷⁸

Az alsó-ausztriai Tautendorf-ban született, 1808. június 15-én Joseph Langhammer bécsi cukrásznál felszabadult és az ezt követő időben 7 éven át gr. Zichy Károly m. kir. udvari kamarai elnöknel urasági cukrászként működött Kränzler Mihály 1832. augusztus 8-án kapott a pesti városi tanácstól cukrárszjogot.⁷⁹ Arra nincs adat, hogy a felszabadulása utáni években és a gr. Zichy Károlynál töltött 7 éven kívül hol dolgozott még mint cukrászlegény, és hogy a cukrárszjogosítvány elnyerésétől 1836-ig hol volt boltja. Mária Dorottya utcai cukrászata az új városrészben új színfolt, a pesti árutermelő cukrászat topográfiai elhelyezkedése szempontjából pedig *a Színház tértől kifelé irányuló terjeszkedés* első képviselője volt. A bolt 1845-től – utoljára az 1860. évi címjegyzékben – mint Kränzler özvegyének boltja szerepel.⁸⁰

A Heger Frigyes által kiválasztott helyhez kapcsolódott, s őt követte egy újabb belvárosi cukrásznak a *színházépületi bolthelyiségbe* törekvése, cukrászatának oda való áthelyezése.

1837-ben attól indítatva, hogy „több éves szokássá vált a színházépületben egy cukrászüzletet találni”, Strauss Jakab cukrász kéri a korábban Heger Frigyes, majd 1837-ben Fischer Jakab tímár által bérelt – akkor 13. és 14. számmal jelölt – üzlethelyiség és a korábban Heger által bérelt – akkor 19. számú – lakás bérbeadását.⁸¹ Először csak az üzlethelyiség bérletét kapta meg 1837 Szent Mihálytól.⁸²

A pesti születésű Strauss Jakab 1816. november 1-től Hoffmann Frigyes, Schicht Jakab és Lánczky Mihály pesti cukrászoknál volt inas és utóbbinál szabadult fel 1822. január 1-én. Tanítómesterénél, majd 1823 augusztus elejétől két hónapig a híres bécsi cukrásznál, August Dehne-nél volt cukrárszsegéd, ezt követően három év 6 hónapig Bécsben gróf Almássy Ignác alkancellárnál, majd 3 évig Magyarországon gróf Károlyi Lajosnál volt cukrász és szobainas.⁸³ 1831. április 27-én a pesti tanácstól kapott cukrárszjog alapján – a Strucchoz címezve – a Hajó utcában 440. sz. alatt (ma Kristóf tér 4.) nyitotta meg vonzó cukrászboltját.⁸⁴ Itteni tevékenységének 1832-től Lánczky Mihály Király utca 1376. (ma Majakovszkij utca 12.) szám alatti cukrász árujával és eszközeivel való folytatás helyett azonban másképp kívánta keresni boldogulását. A Lánczkyval fennálló szerződésétől való elállási szándékának 1837 elején történt közlése folytán köztük 1837. május 1-én létrejött és ugyanennek az évnek július hava 16-án teljesedésbe ment egyezségbe foglalt megállapodás szerint boltját átadta Lánczky Mihálynak.⁸⁵

A színházépületben levő helyiségre létrejött bérlet megkezdését megelőzően előterjesztett kérelmére a Szépítő Bizottmány 1837. szeptember 17-én hozzájárult, hogy az üzletbérleményhez tartozó pincében kemencét építhessen, mert a lakásbérlettel eselve, nincs módja annak konyháját sütésre használni. A vendégek kényelme érdekében pedig egy naptól védő vászonponyvának az ajtók fölé szereléséhez kért és kapott engedélyt.⁸⁶

1839-ben Strauss bérbe kapta a színházépület II. emeleti – akkor 17. és 18. számmal jelölt – 5 utcai és két udvari szobás, konyhás, pincés lakását is.⁸⁷ Üzletmenete azonban kedvezőtlenül alakult. 1840 májusában bérhátraléka keletkezett. Bérmérséklést vagy a

bérleti szerződés felbontását kérte. Mind cukrászipartörténeti, mind várostörténeti szempontból figyelmet érdemel a kérelem indokolása. Strauss rámutat,⁸⁸ hogy keresete kizárólag a nyári hónapokban, jó időjárás esetén van s az nyári hűsítő italoknak (*Sommer-Refrescaden*) a közelben levő kávéházakban való készítése folytán amúgy is csökken; az üzlete előtti utca télen, mint félreeső, nem igen frekvenciát, így a legszükségesebb alkalmazottak tartására sincs lehetősége. Üzletmenetét kedvezőtlenül fogja befolyásolni továbbá az — mint írja —, hogy az Angol Királynőhöz címzett új szálloda vállalkozója⁸⁹ a közönségnek frissítőkkal való kiszolgálása érdekében olyan készüléket tesz, amelyeket ő (Strauss) nem tud elérni, végül egy új cukrászüzletnek a Nagy híd utca felső szakaszán történt megnyitásával pedig új versenytársat kapott. Ezzel a Göttinga-ból jött Tolle Györgynek a mai Deák Ferenc utca 21. sz. alatt volt Nagy híd utca 678. sz. Schindler féle házban 1839-ben megnyílt üzletére utalt.⁹⁰

A Szépítő Bizottmány a bérletfelbontási kérelmet elutasította. Strauss a nádorhoz fordult, aki elrendelte a bérleti jogviszony megszüntetését, mert Strauss nem tett eleget szerződéses kötelezettségének. Ennek folytán 1840 Szent Mihály napján megszűnt Straussnak mind a bolthelyiségre, mind a lakásra fennállott bérlete.⁹¹ Ezt követően — bár csak igen rövid ideig — a Három korona (1875-től Nagy Korona, ma Alpári Gyula) utcában működött. 1841-ben pedig a „cukrászati anyagokat és készleteket” eladta Burger Miksa ulmi születésű cukrásznak, akinek javára lemondott cukrászjogáról is.⁹² Burger azonban nem a Lipótvárosban, hanem a Váci utcában nyitott boltot.⁹³

Strauss működési helyének a színházépületből a Három Korona utcába helyezésével 1849-et megelőzően a Lipótvárosnak a Színház tértől legtávolabbi helyén jelent meg — bár igen rövid időre — cukrász. A városfejlődés és a cukrászok topographiai elhelyezkedése irányának egymással való összhangját tükrözi, hogy a Hessen-Cassel-i Rumpenheimban született, de 1832-től segédként már Pesten működő Lössel Farkas 1840-ben elnyert cukrászjoga⁹⁴ alapján a Szél (1847-től Nádor) utca 168. sz. alatt⁹⁵ (ma Münnich Ferenc utca 1. sz.) nyitja meg cukrászatát.

1841-ben korának legnevesebb pesti cukrásza, Fischer Péter nyitotta meg a Színház téren, annak a Váci utca felé eső részén foglaltatkozó kioskját,⁹⁶ amely a térnek új arculatot adó találkozó helye lett az akkori előkelő társaságoknak és a divatvilágnak.

1842-ben a Dorottya utcában Kränzler kap versenytársat, amikor a magyarországi születésű⁹⁷ Naisz József a szomszéd házba, 18. sz. alá⁹⁸ (ma Dorottya utca 9.) helyezi az „Európához” címzett⁹⁹ üzletét, amely a címjegyzékben 1861-ben szerepel utoljára.¹⁰⁰ 1844-ben Vikus Károly nyitja meg a mai Deák Ferenc utca 17. sz. ház helyén állott Nagy híd utca 676. sz. házban¹⁰¹ „A csemegészekhez” cím alatt¹⁰² elismertté vált cukrászüzletét, amely — később utódainak cukrászdájaként — a ház 1910. évi lebontásáig¹⁰³ volt e helyen. Megint csak a városterjeszkedés irányával összhangban álló üzletnyitás volt a budai születésű Pamer Lipót¹⁰⁴ belvárosi üzletének a Bálvány utca 215. sz.¹⁰⁵ (ma Október 6. utca 7.) alá 1845-ben vagy 1846-ban, majd a nádori kertész fia, Tost Ádám¹⁰⁶ terézvárosi cukrászatának a Három Korona utcába 1847-ben vagy 1848-ban (későbbi adatokból következtetve az utca 15. sz. — majd az utcanév 1875. évi változásakor Nagy Korona utca 22. számnak és a mai Alpári Gyula utca 12. számnak megfelelő — házba¹⁰⁷) való áthelyezése.

A pesti cukrászok a 19. század elején két kivétellel a Belvárosban, annak a mai Kosuth Lajos utca tengelyétől északra eső részén, ill. ennek közvetlen északi tőszomszédságában helyezkedtek el.¹⁰⁸ Az 1820–1849 közötti években új jogot elnyerő cukrászok nagyobb része még mindig a Belvárosban, és változatlanul annak északi részében telepedett meg. E területi elhelyezkedés köre cukrászatoknak a felsorolt lipótvárosi helyeken való megnyitásával a városfejlődés irányának és ütemének megfelelően – 1849-ig a Színház tértől északra a mai Szabadság térig tágult. A város ekkorra már 100 507-re nőtt lakosságából 14 381 (14%) esett a Lipótvárosra. Az 1848-ban Pesten működött 18 cukrász közül 6-nak (33%) a telephelye volt ebben a városrészben. A lakosságszám és a cukrászok számának egymáshoz való viszonyából levonható következtetés a lakosság növekedésének és összetételének és ebből fakadóan cukrászati termékek iránti igényének, keresletének, mint a cukrászok megélhetési lehetőségét meghatározó egyik gazdasági tényezőnek a szerepére világít rá. A két viszonyszám egymáshoz való aránya a Lipótváros fokozódó és majdnem 50%-ban két- és háromemeletes házakkal¹⁰⁹ történt beépüléséből adódó forgalma növekedésével, valamint lakói általában kedvező gazdasági helyzetével, ill. cukrászi termékek iránti potenciális keresletével összhangban álló jelenség.

A Színház térnek a forgalomban betöltött szerepére és ennek folytán cukrászi termékeknek itteni kedvező értékesítési lehetőségére enged következtetni, hogy 1852-ben Kortschak Vilmos cukrász kezdte meg termékei átusítását Buda 1849. évi ostroma idején tűzérési bombázást szenvedett Német Színház portáljának oszlopai között felállított árusítóbódében.¹¹⁰

1852 után megszűnik Pamer Lipót Bálvány (ma Október 6.) utcai üzlete.¹¹¹ 1856-ban a Három Korona (ma Alpári Gyula) utcai Tost-féle üzletet a tétényi születésű Stücker József veszi át.¹¹² 1858-ban alapítja a mai József nádor tér 1–4. sz. ház helyén állott József tér 12. sz. házban cukrászdáját Kugler Henrik.¹¹³

1850 és 1872 között a Bálvány utcában¹¹⁴ (ma Október 6. utca), majd a Harmincad utca 2. (ma Harmincad utca 3.) szám alatt volt Dürr Gellértnek, 1870-től özvegyének cukrászata.¹¹⁵ 1860–1862-ben a Fürdő utca 1. (ma József Attila utca 2–4.) szám alatt volt cukrász Perl Albert.¹¹⁶ 1860–1863-ban a Dorottya utca mai 5–7. számú háza helyén állott 5. számú házban működött Schindler Vilmos cukrász.¹¹⁷ 1861–1862-ben a Bálvány utcában volt cukrász Simon János.¹¹⁸ 1861-től Három Korona utca 5. (ma Alpári Gyula utca 6.) szám alatt, majd 1866-tól az Erzsébet téren (ma Engels tér) az Ürményi házban volt Eger Adolf cukrászata.¹¹⁹ 1868-ban Tüdös József veszi meg Lössel Farkas Fő úti (ma Arany János utca) cukrászdáját, de 1871-ben eladja azt Skultéty Károlynak.¹²⁰

Az a szerep, amelyet a Színház környéke töltött be a 19. század első felében a város forgalmának alakulásában, éppen a városfejlődés irányának és ütemének megfelelően erősödött. A 19. század utolsó harmadára a Színház tér (ekkor már Régi színház-, majd Gizella tér) „a város közepé”-vé vált. 1870-ben Kugler Henrik a teret északról lezáró egyik házban (ma Vörösmarty tér 7. sz.) helyezte át addig a József téren volt cukrászdáját.¹²¹

Ezzel a pesti cukrászok topográfiai elhelyezkedésének – a színházépülettől kiindulva észak felé történő – terjedésének iránya visszakanyarodott a volt Színház előtti térre, amelynek a város életében elfoglalt szerepe, rendeltetése változatlan.

Az 1880-as évek elején Klement Alajos a tér keleti házsorában nyitott cukrászdát, amivel Kugler közvetlen és — Klement széles körben és magas szinten is elismert kiváló szakmai képességére tekintettel — erős versenytársat kapott.¹²²

1884-ben Kugler cukrászdáját átvette a svájci származású Gerbeaud Emil,¹²³ aki azt Budapest évtizedeken át legszínvonalasabb cukrászdájává fejlesztette. Az első világháborút közvetlenül megelőző években Klement üzlete megszűnt.¹²⁴ 1930 táján a tér nyugati oldalán — a Színház helyén 1873-ban épült ún. Haas-palotában — nyílt meg a Floris cukrászda,¹²⁵ de Gerbeaudnak komoly konkurrenciát éppen a két üzlet múltja, jellege és közönsége közti eltérésnél fogva nem tudott okozni. A Floris cukrászda az 1940-es évek közepe, vége táján szűnt meg.

Hegert a színházépületbe, Kuglert az előtte kialakult térre a forgalom vonzotta. A Kugler által alapított és az állami tulajdonba kerülést követő nevén Vörösmarty cukrászda, amely 1963-ban a vele nyugatról szomszédos helyiségből kialakított újabb uzsonnateremmel bővült,¹²⁶ ma is — 1984 márciusától újból Gerbeaud cukrászda néven¹²⁷ — egyike a tér forgalmát növelő tényezőknek.

A cukrászdáknak a Lipótváros Szabadság tértől északra, előbb a Lipót (1938 óta Szent István) körülig terjedő részén, majd innen északra, a Duna és a Váci út közötti területen való megnyitása, topográfiai elhelyezkedésének ebbe az irányba való terjedése már a város e területeinek a 19. század második felére, a 20. század első felére eső időben fokozatosan bekövetkezett beépülése időszakában történt.¹²⁸

RÖVIDÍTÉSEK

Acta iud.	Acta iudicialia
BFL	Budapest Főváros Levéltára
Blaskovits	A. Blaskovits: Pesther und Ofner Wegweiser. Kalender . . . 1837–1854. Pesth 1836–1853.
Dep. Citt.	Departamentum Civitatense
Dorfinger 1827	J. A. Dorfinger: Wegweiser für Fremde und Einheimische durch die Königl. ung. Freystadt Pesth. Pesth, 1827.
é. n.	évszám nélkül
Gugitz 1940	G. Gugitz: Das Wiener Kaffeehaus. Wien, 1940.
Ip. lt. 1860–1872	Pest város iparsorozati lajstroma 1860–1872.
Int.a.n.	Intimata archivi novi
Jung 1815	[J. Jung]: Adressbuch der Königlichen Frey-Stadt Pesth. Pesth, 1815.
Leitich 1964	A. T. Leitich: Das süsse Wien. Von Kanditoren und Konditoren. Wien, 1964.
MOL Htt.	Magyar Országos Levéltár. Helytartótanácsi levéltár

Pester Lloyd Kalender	Pester Lloyd Kalender . . . 1859–1868 in Verbindung mit einem Adressenbuch für Handel und Gewerbe von Pest, Ofen und Alt-ofen. Pest, 1859–1868.
P.lt.	Pest sz. kir. város levéltára Budapest Főváros Levéltára őrizetében.
Rokken 1932	<i>Dr. Rokken F.:</i> A Hajdani Angol Királyné szálloda és az első dunaparti sétány. TBM I. Budapest, 1932. 112–123.
Rel.a.n.	Relationes archivi novi
Rózsa 1976	<i>Rózsa Miklós Lajos:</i> Újabb adatok a XVIII. század végi pesti cukrászati termeléshez. I. rész. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve. Budapest, 1976. 125–157.
Rózsa 1980	<i>Dr. Rózsa Miklós Lajos:</i> Egy pesti cukrász termelőtevékenysége a XIX. század első két évtizedében. Kézirat a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeumban. 1980.
Rózsa 1982	<i>Rózsa Miklós Lajos:</i> Újabb adatok a XVIII. század végi pesti cukrászati termeléshez. II. rész. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve. Budapest, 1982. 114–145.
Schams 1821	<i>F. Schams:</i> Vollständige Beschreibung der Königlichen Freystadt Pesth in Ungern. Pesth, 1821.
Sz. B.	Pest város Szépítő Bizottmányának iratai Budapest Főváros Levéltára őrizetében
Sz. n.	szerző nélkül
Tan.ir.	Tanácsi iratok
TBM	Tanulmányok Budapest Múltjából
Tekusch 1833	<i>Au. Tekusch:</i> Der Fremde in Pesth und der Pesther in der Vaterstadt. Pesth, 1833.
Tjkv.	Tanácsülési jegyzőkönyv
Vojdisek 1822	<i>J. Vojdisek:</i> Adressenbuch der königlichen Freyen Stadt Pesth. Pesth, 1822.

JEGYZETEK

1. A közterületek 1873. előtti névváltozásait *Schmall L.:* Buda-Pest utcái és terei c. (Budapest é. n.) műve alapján közlöm.
2. A terület kiválasztására: *Dr. Kovács L.:* A régi pesti vigadó építésének előzményei. TBM II., Budapest 1934. 86 és *Schams 1821.* 355.
3. „... eine kleine Promenade ... mit Ruhsitzen und einem Eiszelte versehen” – Die Stadt Pesth und ihre Gegend in Briefen von einem Fremden. Allen edlen Patrioten Ungarns ... gewidmet von Joseph Leyrer. Pesth, 1803., 20. – A park elhelyezkedése a TBM III. kötete 15. képeként közzétett 1793. évi térrajzon kísérelhető figyelemmel.

4. A lakosságszámot itt és a későbbiekben is *Herczeg E.*: Pest város népessége a 19. század első felében című, a Történeti Statisztikai Évkönyv 1963–1964. évi kötetében közzétett tanulmányához a 184. oldalon mellékelt táblázat alapján közlöm.
5. *Schams* 1821. 355., 357.
6. *Dr. ing. Birbauer V.*: Pesti építőmesterek munkássága 1809–1847. TBM I., Budapest, 1932. Mesterenkénti jegyzékek. 90.
7. *Ballai K.*: A magyar vendéglátóipar története. I., Budapest, 1943. (A II. kötet nem jelent meg.) I. 174., *Nagy L.*: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. In: Gerevich László (főszerk.): Budapest története I–V., Budapest 1973–1980. III. 409. A megnyitásnak a Budapest Lexikonban (Budapest, 1973. 1080.) 1820-ra tétele téves.
8. *Jung* 1815. 118–119.
9. Troll Péter üzletét 1823-ban adta el. — Hoffmann Frigyes 1819-ben meghalt. Cukrászjogát az annak gyakorlásához szükséges felszerelési tárgyakkal segédjére, Schuller Andrásra hagyományozta, aki a városi tanácstól 1819. június 21-én kapott jogosítvány alapján Hoffmann boltjával azonos helyen önállósította magát. Özvegye az üzletet 1832-ben eladta Balasovits Péter Pál cukrásznak, aki cukrászjogát ugyanitt még az 1850-es években is gyakorolta.
Troll Péterre: *Rózsa* 1982. 227. jegyzet.
Hoffmann Frigyesre: *Rózsa* 1980.
Schuller Andrásra: P.lt. Rel.a.n. 1130., *Vojdissek* 1822. 192., *Dorfinger* 1827. 514.
Balasovits Péter Pálra: P.lt. Rel.a.n. 4115., *Blaskovits* 1839–1852. — Amikor a cukrászbolt helyét itt és a következőkben *Blaskovits* egyes évfolyamaiban közzétett címjegyzék alapján közlöm, a jegyzetben csak az évfolyamo(ka)t jelölöm meg. Ez utalás a cukrászoknak az egyes évfolyamokban közzétett címjegyzékére. Az egyes évfolyamoknak azon, egymástól eltérő oldalszámai évfolyamonkénti felsorolását, amelyeken a cukrászok címjegyzéke található, rövidítés végett mellőztem. Az egyes évfolyamok szerkezeti felépítése folytán a cukrászcímjegyzék e nélkül is könnyen megtalálható.
Berta Bertalanra és üzletutódaira: *Rózsa* 1976. 121. jegyzet., *Blaskovits* 1839–1845. A topográfiai azonosítást itt és a következőkben is *Bácskai V.*: Pest város topográfiai mutatója. 1. Belváros, Lipótváros. Budapest, 1975. Budapest Főváros Levéltára kiadványai. Topográfiai mutatók I., valamint *Bácskai V.*: Pest város topográfiai mutatója. 2. Terézváros I–II. Budapest, 1982. Budapest Főváros Levéltára kiadványai. Topográfiai mutatók III. alapján közlöm.
10. P.lt. Rel.a.n. 190.
11. U.o.
12. P.lt. Tj.kv. 1813. VII. 24., 4712.
13. P.lt. Rel.a.n. 190.
14. *H. Paul*: Deutsches Wörterbuch. 8. Aufl. Bearbeitet von A. Schirmer. Halle/Saale 1961. 204., *G. Drosdowski–P. Grebe*: Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache. Mannheim/Zürich, [1963]. Der Grosse Duden in 9 Bänden., 7., 187., *J. Chr. Adelung*: Grammatisch-Kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen

- Mundart I–IV. Wien, 1807. I. 1891., *Dr. M. Ballagi*: Neues vollständiges Deutsches und Ungarisches Wörterbuch. Deutsch-Ungarischer Theil. 5. Aufl. Budapest, 1882. 300., 379., *G. Wahrig*: Das grosse deutsche Wörterbuch. Gütersloh 1967. 1125.
15. *Rakken* 1932. 117.
 16. A bécsi Burgtheater múlt század eleji közönségének August Dehne cukrász udvari libériába öltöztetett és — valószínűleg a sapkájukon levő szám miatt „Numero”-nak nevezett — felszolgálói a nézőtéren járva-keve tálcáról kínálták a frissítőket és édességeket. *Leitich* 1964. 52. 8. és 9. illusztráció.
 17. P.lt. Rel.a.n. 190. — Arra nincs adat, hogy a „bejelentett bolt” a színházépületnek melyik bolthelyisége volt.
 18. U.o.
 19. Pest és Buda polgárjogot nyert lakosai címmel két kötetben kiadni tervezett, de szerzői jogi vita miatt meg nem jelent mű kinyomtatott ívei.
A nyomtatott ívek egy sorozatának részemre ajándékozásáért e helyen is köszönettel tartozom néhai *dr. Pallós Jenő*nek, a ki nem adott mű szerzőjének. A kinyomtatott ívek egy-egy sorozata néhány könyvtárban hozzáférhető. Ezeket egyes szerzők dr. Illyefalvi Lajostól származóként idézik.
 20. A birodalmi képviseleti joggal felruházott Bambergi Püspökséget 1803-ban világasították és Bajorországhoz csatolták.
 21. Ma Bajorország Oberfranken közigazgatási kerülete Lichtenfels-i járásában fekvő, 1972-ben 5000 lakosú város.
 22. Taufmatrikel der r.k. Pfarre in Staffelstein. Band III., Seite 63. — A rendelkezésre álló születési és keresztelési bizonyítvány szerint az anyakönyvben az anya neve mellett megjegyzés, mely szerint meghalt „in Pest/Ungarn”.
 23. A birodalmi képviseleti joggal rendelkező würzburgi hercegpüspökség udvara. — A hercegpüspökség területét 1803-ban Bajorországhoz csatolták.
 24. P.lt. Rel.a.n.
 25. P.lt. Grundbuch der Bürger-Militz der K. Freystadt Pesth vom Jahre 1831.
 26. *Jung* 1815. 211., (ahol Herger családi névvel szerepel); *Schmall L.*: Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez I–II., Budapest, 1899. I. 293.
 27. P.lt. Acta iud. 3252/1818.
 28. P.lt. Acta iud. 1708/1816.
 29. P.lt. Acta iud. 2283/1816., 2376/1816.
 30. P.lt. Acta iud. 1708/1816.
 31. P.lt. Sz. B. 1271/1814.
 32. P.lt. Sz. B. 1956/1817.
 33. A színházépület időszakonként változó számokkal megjelölt s az iratokban e számokkal említett bolthelyiségeinek, majd lakásainak is, az épületen belüli helyhez-kötéséhez rajz vagy kimutatás folyamatosan nem áll rendelkezésre.
 34. *Refrescade*: az ófelnémet *frisc* átvételével a francia nyelven a 17. században megjelent *fres*, *freche*, később *fraîs*, *fraîsche*, *fraîche*-nek írt melléknévből származó *rafraîchir* = *enyhén lehűt*, *felfrissít* igéből az *-ade* képzővel képzett főnév, amely frissítő italt jelent.

A rendelkezésre álló francia lexikonok, szótárak szerint a francia nyelvben nem használt szó. A frissítő ital megnevezésére a *boissons rafraîchissants* és a *boissons rafraîchis*-val, ill. jelentéstapadás eredményeként *le rafraîchissant* főnévvel találkozunk. (O. Bloch—W. von Wartburg: Dictionnaire étimologique de la langue française. [Paris] 1964. 274., P. Robert: Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française [Paris] 1968. 742., 1450). Nem ismeri ezt a szót a *Nouveau Larousse Gastronomique* (Paris, [1960]) sem.

Sem Dr. J. H. Kaltschmidt múlt század eleji *Neuestes und vollständiges Fremdwörterbuch*-ja (2. Aufl. Leipzig 1847.), sem Dr. G. Prätorius: *Der Universal-Wortgrübler. Neues Taschen-Wörterbuch . . . von . . . Fremdwörtern*, (Wien, 1858), sem Dr. J. Chr. Au. Heyse: *Allgemeines verdeutschendes und erklärendes Fremdwörterbuch*-ja (5. Aufl. Hannover 1873.) nem tartalmazza a *Refrescade* szót. Mindhárom közli a *rafraîchir* ige németesített formáját a *rafraischiren*-t *erfrischen*, *abkühlen*, *erquicken* jelentéssel.

A *Refrescade* a *rafraichir* ige *refraîchir* változata első szótagja *ö*-nek ejtendő *e*-jének *e*-ként ejtésével, az *ai* *e*-ként helyes kiejtése megtartásával és *ch*-jának a németben *sch*-nak írt mássalhangzó használatával fonetikusan *refreschir*-ré alakult igében a következőképpen létrejöttek tűnik. A *refraîch* ige németesített alakjához, a *refresch*-hez illesztett francia *-ade* képzővel keletkezett *Refresch-ade*, a *Refreschade* < *Refres-c(h)ade* < *Refrescade* úton jutott el a *Refrescade*-hez, mégpedig valószínűleg az ausztriai német köznyelvben vagy a kávéházi, cukrászi, konyhai szaknyelvben kialakultként, és onnan került át a pesti német nyelvbe.

A kávéházi, cukrászi, konyhai szakmai nyelvben kialakulás mellett szól, hogy a *rafraichir* ige *réfraichir*-ként még az 1930-as évek vendéglátóipari szakmai nyelvében használatosként vagy legalábbis előfordulóként számításba véve szerepel magyarországi vendéglőipari többnyelvű szakszótárban, *hűsíteni*, *abkühlen* jelentéssel. (Marenchich O.: Szótár a vendéglőipar részére. Budapest, 1936. 87.) *Refrescade* főnév azonban e szótárban nincs.

35. P.It. Sz. B. 2195/1818.

36. *Vojdisek* 1922. 192. (ahol Ferenc keresztnévvel szerepel): Sz. n. Adressbuch der Königlich Freystadt Pesth. Pesth [1827] 188.; *Dorfinger* 1827. 514. (Az utóbb említett két címjegyzékben Franz Hörkerként szerepel).

37. P.It. Sz. B. 2195/1818. és Sz. B. 2860/1820.

38. *Der Geist* egyik jelentése: szesz. Ennek megfelelően a belőle képzett *geistig* melléknév egyik jelentése: szesz. (*Geistige Getränke* = szesz. italok). *Brennen* egyik jelentése: égetés által készíteni. Ennek megfelelően *der Geistbrenner* = szeszégető, szeszfőző, szesz. ital készítő.

39. Idézi: Czakó E.: Széchenyi a legnagyobb és leghívebb magyar. Budapest, 1941. 102.

40. Az elkeríteni kívánt terület megjelölésére adott helyszíni vázlat Schams adatával együtt tette lehetővé boltja elhelyezkedésének megállapításait.

41. P.It. Sz. B. 2195/1818.

42. P.It. Sz. B. 2588/1819.

43. *Tekusch* 1833. 17.

44. Das Wiener Kaffehaus. Historisches Museum der Stadt Wien, 1980. VI. 12. — X. 26. közötti, 66. időszaki kiállításának katalógusa. 28., 59., 63., 68., 75., „A Redout épületbeli kávéház belseje”, P.K. Vasquez térképsorozata szegélyképén; a Pilvax Kávéház belseje Preiszer tollrajzán.
45. A kávéházi életről Vahot Imre rajza ad részletes tájékoztatást. Közli: *Waldapfel J.*: Forradalom előtt. Budapest, é. n. 127–130.
46. *Bevilaqua Borsodi B.*—*Mazsári B.*: Pest-budai Kávéházak. Kávé és kávésmesterség 1535–1935. I–II. Budapest, 1935. I. 82–83.
47. P.lt. Sz. B. 2809/1820, Sz. B. 2860/1820.
48. P.lt. Sz. B. 2970/1821., Sz. B. 4457/1829.
49. P.lt. Sz. B. 4457/1829.
50. P. lt. Sz. B. 2636/1820.
51. P. lt. Sz. B. 4457/1829.
52. P. lt. Sz. B. 5021/1830., Sz. B. 5070/1830, Sz. B. 5081/1830.
53. P. lt. Sz. B. 3625/1825.
54. P. lt. Betáblázási könyvek 1825–1828. 862.
55. A hitelezőnek a betáblázási könyvből ki nem tűnő foglalkozása „Pest és Buda polgárjogot nyert lakosai” című, meg nem jelent (ld. 19. jegyzet) mű kinyomtatott íveiből (I. kötet 327.) került megállapításra.
A követelések betáblázásának intézményére: *Rózsa M. L.*: Cukrászati termelőeszközök, termékek és értékesítés a 18. század végi Pesten. 15. és 16. jegyzet. A Magyar Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve. Budapest, 1970. 155.
56. P. lt. Sz. B. 5467/1832, Sz. B. 5608/1833.
57. P. lt. Rel.a.n. 4481.
58. Der Wienerische Zuckerbäcker . . . , Wien bey Andton Doll 1799.
59. *Ratafia*: a spanyolból átvett szó, amely gyümölcsízekkel készült likőrfajtát jelent. A 19. század második felében a ratafia megnevezés feledésbe ment, mert ezt az italfajtát kiszorították a krémlikőrök. — *R. Habs*—*L. Rosner*: Appetit-Lexikon. II. Aufl., Wien, 1894. 437.
60. *Aqua vitae*: élet vize. A pálinka régi elnevezése. (*Glück F.*—*Stadler K.*: Az ínyesmesterség könyve. Budapest, 1889. 115.) Abból, hogy könyvünk külön alcím alatt ismerteti, az tűnik ki, hogy a szerző az általa ismertetett többi pálinkától eltérő pálinkafajtaként kezelte.
61. A fejezet címe: Kühlende Getränke, flüssige Sachen, Wasser, Säfte, Ratafien, Essenzen, Aquaviten, Liqueurs, Milch, Essig und Weine von Blumen und Früchten zu machen.
(A *Wasser* (=víz) szót a közelebbi rendeltetés megjelölésével különböző mesterségesen előállított folyadékok megnevezésére is használták. Pl. *Kölnisch Wasser* = kölni-víz, *gebranntes Wasser* = pálinka. Használták azonban a *Wasser* főnevet a pálinka megnevezésére a *gebrannt* melléknév elhagyásával is.)
A fejezetben fajták szerinti rendszerezés nélkül olvashatók az egyes italok receptjei. Ezek közé elhelyezve található négy különböző cím alá foglalva az egyes italfajták készítmény technológiájának leírása.

A szesz nélküli húsftó italok közül a savanykás citromital, a dióital, a pisztáciaital receptjét, a pálinkák közül az ánizs-, a boróka-, az édeskömény-, a fahéj-, a mandula-, a narancs-, a sárgabarack- és a rózsapálinka, a szörpök közül a cseresznye-, a fűszerezett cseresznyeszörp és a befőtt szőlőből készített szörp receptjét közli. A ratafiák közül az ánizs-, a birs-, a boróka-, a citrom-, a cseresznye-, a dió-, a muskotályszőlő-, a narancs- és a sárgabarack-ratafia receptjét ismerhetjük meg. A gyümölcsbefőttekből borpárlattal újra felfőzött, abban érlelt, majd lehűtött készítmények közül a dióval, körtével, narancssal, narancshéjjal, őszibarackkal, sárgabarackkal, szilvával (*Nüsse in Brandwein, Birnen in Brandwein, etc., etc. in Brandwein*) készítetteket találjuk, amelyeket frissítőként fogyasztották. Ismerteti a könyv az angelika-, a citrom-, a narancs-, a narancsvirág- és a rózsavirágessenciát. „Isteni Pálinka”-nak nevezettként közli az aqua vitae (*Aquativ, göttliches Wasser genannt*) pálinkafajta, továbbá a rozsolis, a populo, a sorbet, a csokoládélikőr, valamint a mandulatej és a pisztáciatej receptjét. A gyümölcsborok közül a cseresznyebor, a nektár nevű vegyes gyümölcsbor, a Hippokras nevű, borból, cukorból és fűszerekből készült hideg ital készítésének módját ismerhetjük meg.

Érdekes, hogy a szerző nem ismerteti a puncs készítésének módját. Ebből arra következtethetünk, hogy vagy nem ismerte vagy nem tekintette a cukrászi tevékenység körébe tartozónak.

(*Rozsolis*: olasz eredetű szeszes ital borból és hozzáadott harmafűből és különféle más növényekből valamint gyümölcsből lepárlás útján készítve, édesítve, majd különbözőképpen színezve. *Rózsa* 1976. 96. jegyzet.

Populo: borból, borpárlatból, cukorból, almából és narancsvirágpálinkából készített ital.

Sorbet: török eredetű ital narancsból, citromból és más gyümölcslevekből.)

62. BFL, Buda sz. kir. főváros levéltára. Tjkv. XV/384. — Keresztelésének bejegyzése a Waldsassen-i r.k. Plébánia 1665–1700. évi anyakönyveiben nem található. (Bischöfliches Zentralarchiv Regensburg mh/edh–583/84 jelű levele.)
63. *Rózsa* 1976. 125–152.
64. *Rózsa* 1980.
65. *Leitich* 43.
66. *Gugitz* 1940., 19.
67. *Gugitz* 1940., 20., 21.
68. *F. Riha*: Das alte Wiener Cafeehaus. Salzburg, 1967. 27.
69. *H. Awecker*: Die Bevölkerung der Stadt Linz im Jahre 1750. In: Historisches Jahrbuch der Stadt Linz, 1957. Linz, 1957., 199.
70. *Adamscheck*: Der Rosoly ist sehr gut. Történelmi Képcsarnok. Közli *Domanovszky S.* (szerk.): Magyar művelődéstörténet I–V. Budapest, é. n. IV. 342.
71. *Rózsa* 1980. 17., 18.
72. *Rózsa M.*: Egy 1824. évi pesti üzleti hirdetés és annak forrásértéke. E kötetben.
73. DER SPIEGEL 1837. (2) 720.
74. *Tekusch* 1833. 15.

75. G. L. Feldmann: Pesth und Ofen. Neuster und vollständiger Wegweiser durch beide Städte und ihre Umgebungen. Leipzig und Pesth, 1844, 132.
76. G. Hermann: Das Biedermeier im Spiegel seiner Zeit. Berlin—Leipzig—Wien—Stuttgart, [1913]. 60—68.
77. W. Richter: Wanderungen in Ungarn und unter seinen Bewohnern. Berlin, 1844. 28.
78. P. lt. Vegyes cég- és iparügyek. VIII. doboz. Cukrárszok és csokoládékészítők 1786—1842., Blaskovits 1839—1842. Kräntzler telephelyének *Der Pesther Stadt- und Landbote für das Königreich Ungarn* címmel évenként megjelent kiadványban Dorottya utca 15. sz. alattként közlése téves. A későbbi rendszerű házszerű számozás idejéből származó címjegyzékben Kränzler özvegye a Dorottya utcának abban a házában működő cukrászként szerepel, amely az 1839—1843. években 16. számmal jelölt házzal azonos.
79. P. lt. Rel.a.n. 4179.
80. Blaskovits 1845—1852., *Pester Lloyd Kalender* 1859—1860. — Amikor a cukrászboltok helyét itt és a következőkben a *Pester Lloyd Kalender* egyes évfolyamaiban közzétett címjegyzék alapján közlöm, a jegyzetben csak az évfolyamot jelölöm meg. Ez utalás a cukrászoknak az egyes évfolyamokban közzétett címjegyzékére. Az egyes évfolyamoknak azon, egymástól eltérő oldalszámai felsorolását, amelyeken a cukrászok címjegyzéke szerepel, rövidítés okából mellőztem. Az egyes évfolyamok szerkezeti felépítése folytán a cukráscímjegyzékek e nélkül is megtalálhatók.
81. P. lt. Sz. B. 6452/1837.
82. P. lt. Sz. B. 6452/1837., 6555/1837.
83. Urasági háztartásban működő majdnem minden cukrász egyben szobainasként is tevékenykedett. Ez annak megállapítására nyújt alapot, hogy a két tevékenységnek egy személlyel való elvégztetése szokás volt.
84. P. lt. Rel.a.n. 3783., GEMEINNÜTZIGE BLÄTTER 1832. IV. 29. 275.
85. P. lt. Rel.a.n. 6071.
86. P. lt. Sz. B. 6555/1837.
87. P. lt. Sz. B. 8737/1840.
88. P. lt. Sz. B. 8567/1840.
89. A Kemnitzer háznak az 1838. évi nagy árvíz miatt megrongálódott kávéházát az akkori bérelője, Bartl János állíttatta helyre. Teljesen új vendéglőhelyiséget rendezett be és a házat nagyszabású szállóvá változtatta, amely újbóli megnyitásakor Viktória királynő közelmúlt koronázásának emlékére kapta az „Angol királynőhöz” nevet. *Rakken* 1932. 119.
90. P. lt. Rel.a.n. 10566., Blaskovits 1840—1843.
91. P. lt. Sz. B. 8737/1840.
92. MOL Htt. Dep. citt. 1843—36—58.
93. P. lt. Int.a.n. 8984.
94. P. lt. Rel.a.n. 8163.
95. Blaskovits 1842—1843., *Der Pesther Stadt- und Landbote* ... 1843. 99.
96. P. lt. Sz. B. 9579/1842.
97. MOL Htt. Dep. Citt. 1843—36—58.

98. *Blaskovits* 1845–1847.
99. PESTHER TAGEBLATT 1845. II. 1., No. 28. 112. – Naisz „zur Europa” címezte cukrászatát, tehát az Europa istennőhöz volt címezve. HONDERŰ 1843. III. 4., No. 4. 315.
100. *Pester Lloyd Kalender* 1861.
101. *Blaskovits* 1846, 1847.
102. PESTI DIVATLAP 1844. I. kötet 278., HONDERŰ 1844. II. félév 130.
103. Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtóbizottsága Városrendezési és Építészeti Főosztálya. Tervtár. Dunabalparti 24424 hrsz.
104. P. lt. Rel.a.n. 3268.
105. *Blaskovits* 1845–1847.
106. MOL Htt. Dep. Citt. 1843–36–58.
107. *Blaskovits* 1845–1849., Adásvételi szerződés az üzlet eladásáról néhai Hazai József volt budapesti lakos cukrászipartörténeti gyűjteményében.
108. A két kivétel Wagner Tamás, akinek címe 1815-ben Józsefváros 589. volt és Láncký Mihály, akinek cukrászata a terézvárosi Király utcában – 1822-ben 1054. sz. (ma Majakovszky utca 12. sz.) alatt – volt. (*Jung* 211., *Vojdisek* 192.)
109. *Dr. Pallós J.*: Budapest 1848–49-ben. Budapest, 1950. 17. – Amíg a Belvárosban a házaknak csak 26,6%-a, a Lipótvárosban 46,2%-a volt 1848-ban két- és háromemeletes.
110. P. lt. Tan. ir. 9814/1850–52.
111. Pamer Lipót utoljára az 1852. évi címjegyzékben szerepel; 1859-ben meghalt. (*Pester Lloyd Kalender* 1852., P.lt. Testamenta archivi novi 7353.)
112. Lásd: 107. jegyzet.
113. Kugler cukrászdájának levéltári és egykorú nyomtatott forrásokon alapuló – a különféle későbbi sajtópublikációk tárgyi tévedéseit forráskritikával félretevő – összefoglaló tanulmánynak szerkesztőségi rövidítések szerinti változata: *Dr. Rózsa Miklós Lajos*: Kugler utóda Gerbeaud. VENDÉGLÁTÁS 1980 augusztus, 27., 1980. szeptember, 29., 1980 október, 28.
114. P. lt. Tan. ir. II. 1507/1859.
115. *Pester Lloyd Kalender* 1859–1868., Adressen-Kalender von Pest, Ofen und Alt-ofen . . . 1870. 642., 1871–1872. 332., 1873. 549.
116. P. lt. lp. lt. 1860–1872. 552/1860. tétel. P. lt. Tan. ir. II. 998/1860.
117. P. lt. lp. lt. 1860–1872. 790/1860. tétel, *Pester Lloyd Kalender* 1861–1863.
118. P. lt. lp. lt. 1860–1872. 1223/1861. tétel, *Pester Lloyd Kalender* 1862.
119. *Pester Lloyd Kalender* 1861, U. a. 1862., P. lt. Tan. ir. V. 512/1862.
120. P. lt. Tan. ir. II. 250/1868., P. lt. Tan. ir. II. 23/1873. – A felsorolásban csak azokat említettem, akik cukrászi képzéssel rendelkeztek. Így nem szerepelnek azok, akik ilyen képzés nélkül kerültek a címjegyzékbe a cukrásszok közé.
121. Lásd: 113. jegyzet.
122. Stück Ferenc 1938-ban közzétett visszaemlékezései szerint Klement Gizella téri üzletét 1884-ben nyitotta meg. A Budapesti Cím- és Lakjegyzék legkorábbi évfolyama, amelyben az üzlet szerepel, az 1883–1884. évre szóló III. évfolyam. Eszerint

tehát az üzlet 1883-ban már biztosan megvolt. Figyelemmel a Czim- és Lakjegyzék adatai összegyűjtéséhez, a szerkesztéshez és kinyomtatáshoz szükséges időre, az üzletet már 1882-ben is meglevőként kezelhetjük. Erre alapot ad az is, hogy Klement iparjogosítványát az V. ker. előjáráságtól 1880. június 1-én kapta. Telephelye a Budapesti Czim- és Lakjegyzék 1880–1881. évre szóló I. évfolyamában érthetően még nem szerepel. Nem szerepel az 1882. évre szóló II. évfolyamban sem. Így az iparjogosítvány elnyerésének időpontja és a Czim- és Lakjegyzék 1883–1884. évi adata alapulvételével Klement üzletének a Gizella téren történt megnyitása – pontos adat felszínre kerüléséig – megnyugtatóan tehető Stück Ferenc adatközlésével szemben az 1880–1882. évekre.

Az 1883–1884. évi Czim- és Lakjegyzék szerint az üzlet a Gizella tér 4. sz. házban, későbbi évfolyamok szerint a 3. sz. házban volt. Tisztázásra vár, hogy a házszámtérítés üzletáthelyezésén vagy a Gizella téri házak számozásában az 1890-es években bekövetkezett változáson alapszik-e.

Stück F.: Régi jó idők. MAGYAR CUKRÁSZ ÉS MÉZESKALÁCSOS 1938., 1. sz. 11., *Budapesti Czim- és Lakjegyzék 1883–1884.* 216., BFL. *Budapesti Cukrászok és Mézeskalácsosok Ipartestületének iratai. Tagdíjtörzskönyv I., 9.*

123. Lásd: 113. jegyzet.

124. Az üzlet megszűnésének idejére a jelenleg rendelkezésre álló egyetlen támpont a Budapesti Czim- és Lakjegyzék. Ennek utolsó évfolyama, amelyben Klement üzletét megtaláljuk az 1910. évi (827.).

125. A budapesti cukrázipar és cukrászati vendéglátás történetében az eddigi kutatási eredmények szerint éppen számtalan rendhagyó jelenség, köztük közigazgatástörténeti és üzletkörü sajátosság, s az utóbbihoz igazodó – egyébként belső építészeti értékű – üzletberendezés miatt figyelmen kívül nem hagyható, egyben a budapesti közönség egyes rétegei körében népszerűvé vált cukrászda múltjának feltárása még csak részben történt meg. A viszonylag nagyobb számú, de egymás adatait csak hiányosságok felismerésére alkalmas módon kiegészítő különféle nyomtatott, képi és részben hiányos levéltári források (köztük az ipartestületi iratok is) a cukrászda létesítési idejének is csak megközelítésére adnak lehetőséget. Az üzlet megnyitása és megszűnése pontos idejének e dolgozat szempontjából való megállapítása érdekében végzett kutatás terelte a figyelmet arra is, hogy név- ill. elnevezésbeli hasonlóság elengedhetlenné teszi annak tisztázását is, miként függ össze a cukrászdanak nevet adó *Floris Frigyes* előbb csak VIII. majd I. kerületi cukorkakészítő iparos, majd cukrársz képzés nélküli vállalkozó és az ő (az eddigi adatok szerint az 1930-as években történt) külföldre távozása, valamint a cukrászdat ez után üzemben tartó *Floris cukrászda rt.*, végül a „*Floris gyártmányok készítője*”ként fellépő *Csokoládé- és cukorkaárugyár kft.* működése.

126. Magyar Hírek Kincses Kalendáriuma 1963. 58.

127. *Kásáné Csapó Katalin* (összeállításában): „Gerbeaud legenda” címmel 1984-ben kiadott üzleti reklámkiadvány.

128. A közölt képek forrásainak jegyzéke:

1. kép: Rézmetszet *Schams*: Vollständige Beschreibung der . . . Stadt Pesth (Pesth 1821.) c. művében.
2. kép. Budapesti Történeti Múzeum Metszettára 3104. lt.sz.
3. kép. Pesther Tageblatt 1845. febr. 1.
4. kép. F. P. Zich rajza *J. Kahn*: An illustrated guide of Budapest (Budapest, 1891) c. útikalauzából.
5. és 6. kép. Escher Károly felvételei a Tér és Forma c. folyóirat 1932. évf. 57. és 58. oldalán.

MIKLÓS RÓZSA

DIE TÄTIGKEIT DES ZUCKERBÄCKERS FRIEDRICH HEGER UND DIE ZUCKERBÄCKER DER IM AUSBAU BEFINDLICHEN PESTER LEOPOLDSTADT

Der mit Mauern umgebene, aus dem Mittelalter stammende Stadtkern der Stadt Pest, die alte Innenstadt, war in den achtziger Jahren des 18. Jahrhunderts bereits von Osten und Süden her mit einem – im allgemeinen dorfartig gebauten – Vorstadtgürtel umgeben. Außerhalb des sich zwischen dem heutigen Deák Platz und der Donau erstreckenden –nördlichen– Abschnittes der Stadtmauer befand sich ein sandiges, ödes Gebiet. In Pest, das sich bis zu diesem Zeitpunkt zu einer bedeutenden Handelsstadt entwickelt hatte, wurde der Verkehr infolge Verlegung der Donau-Schiffbrücke und der Errichtung eines neuen Marktplatzes auf dem heutigen Engels-Platz vor die nördliche Stadtmauer geleitet. 1789 begann man mit dem Verkauf der hier liegenden Grundstücke und deren immer schneller Bebauung. Durch den Ausbau der so entstandenen Neustadt, die zur Erinnerung an die Krönung des Königs Leopold II. seit 1790 Leopoldstadt genannt wurde, kam eigentlich keine neue Vorstadt zustande, sondern das Gebiet des Stadtzentrums wurde vergrößert.

Am südlichen Teil dieses Gebietes, wo die Leopoldstadt an die Innenstadt grenzt, begann man 1808 mit dem Bau des klassizistischen, dreistöckigen, 3.500 Personen fassenden sog. Deutschen Theaters, das im Jahr 1812 fertiggestellt wurde.

Der Platz vor der Hauptfassade des Theaters (der Theater-, später Alter-Theater-, dann Gisella- und seit 1919 Vörösmarty-Platz) war der verkehrsreichste Durchgang zwischen der Innenstadt und dem neuen Stadtteil sowie von und zur Schiffbrücke. Die Große-Bruck-Gasse (heute Deák-Ferenc-Gasse) bot eines der schönsten Straßenbilder der Stadt. Im Erdgeschoß des Theatergebäudes wurden mehrere Gewölbe ausgestaltet.

Pest hatte 1814 bereits 41.882 Einwohner, die Anzahl der Restaurateurs betrug etwa 16, in der Innenstadt und in der Leopoldstadt gab es ungefähr 17 Kaffeehäuser. Zuckerbäcker zählte man drei, zwei in der Innenstadt und einen am Südostrand der neu entstandenen Leopoldstadt. Ihre Zahl reichte nicht aus, um die Nachfrage der Stadt nach Zuckerbäckereierzeugnissen zu befriedigen. Darauf aufbauend reichte der Zuckerbäcker *Friedrich Heger* am 3. August 1814 wiederholt ein Ansuchen zwecks Erteilung der Zuckerbäckergerechtigkeit ein, nachdem sein ein Jahr früher eingereichtes Gesuch unerledigt geblieben war. Als Ort seiner beantragten Tätigkeit bezeichnete er – der territorialen Entwicklung der Stadt und der Strömungsrichtung des Verkehrs folgend – ein Gewölbe im neuen Theatergebäude. Einige Tage nach Einreichung seines Gesuches verlangte er vom Stadtrat die Genehmigung in einem Gewölbe des neuen Theatergebäudes Erfrischungen und Gefrorenes und andere kühlende Säfte verkaufen zu dürfen. Er berief sich darauf, daß dem Pester Publikum ein Ort fehle, wo es sich an heißen, schwülen Tagen an Erfrischungen laben könnte. Heger erhielt die Bewilligung zum Verkauf von Erfrischungen am 16. August 1814, und am 19. August bekam er auch die Zuckerbäckergerechtigkeit.

Friedrich Heger wurde am 26. April 1778 in Staffelstein, im Bistum Bamberg geboren. Die Zuckerbäckerei erlernte er seit 1793 im Hof zu Würzburg. Daraufaufgehend arbeitete er als herrschaftlicher Zuckerbäcker beim Fürsten Colloredo in Wien, an der Seite von Josef Suter, dann in Pest beim Dompropst von Nagyvárad (Großwardein), dem Assessor der Septemviralstafel, Graf Sauer, ferner beim Grafen Vince Sándor, dann beim Erzbischof Graf Kolonics in Kalocsa und schließlich bis Ende Mai 1813 in der Hofzuckerbäckerei des Palatins in Buda.

Das aufgrund der Bewilligungen im Jahre 1814 eröffnete Pester Zuckerbäckergewölbe befand sich an der der Donau zugewandten Ecke des Flügels des Theatergebäudes in der Großen-Bruck-Gasse. Seinen Lebensunterhalt bestritt Heger in erster Linie durch den Verkauf von Erfrischungen in den Sommermonaten. Seit dem St.-Michaeli-Tag des Jahres 1819 pachtete er auch den sich an den Probesaal des Theatergebäudes anschließenden Raum des Theatergebäudes und richtete diesen als Spiel-, Punsch- und Rauchzimmer ein. Diese Pachtung erlosch später, Heger hingegen mietete noch ein weiteres Gewölbe im Theatergebäude. Vom St.-Georgs-Tag des Jahres 1820 an mietete er im zweiten Stockwerk des Theatergebäudes eine Wohnung mit fünf Zimmern und Nebenräumen.

Heger wollte 1825 neben seiner Zuckerbäckertätigkeit noch mit einem anderen Unternehmen beginnen. Er pachtete das Wirtschausgelände im Stadtwäldchen mit der dazu gehörenden Wein- und Bierschänkgerechtigkeit, um dort einen auch zur abhaltung von Tanzunterhaltungen geeigneten Gasthausbetrieb zu betreiben. Er vermochte jedoch nicht einmal mit der Unternehmung zu beginnen, da dies nach Ansicht seiner Ärzte seine Gesundheit gefährdet hätte. Auf sein Ansuchen hin erhielt er die Genehmigung zur Übertragung des Pachtrechtes.

Seine Zuckerbäckerei in der Großen-Bruck-Gasse führte er weiter. Entweder infolge Rückganges seines Geschäftsumsatzes oder weil sich seine Zahlungsverpflichtungen angehäuft hatten, entstanden seit Herbst 1830 sich wiederholende Zinsrückstände für Ge-

wölbe und Wohnung. Deshalb beschloß der Vermieter im Februar 1833 die Gewölbe- und Wohnungsmiete zu kündigen. Ein Zuckerbäcker erwähnt in seiner an den Pester Stadtrat am 11. März 1833 gerichteten Eingabe Heger als einen vor kurzem Verstorbenen.

Um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert diente das Zuckerbäckergewölbe in Ungarn ausschließlich zur Lagerung und zum Verkauf eines Teiles des Warenbestandes. Heger hat durch Ausgestaltung des Spiel-, Punsch- und Rauchzimmers in Pest als erster die Dienstleistung in den Bereich der Zuckerbäckertätigkeit einbezogen, welche den mit längerem Aufenthalt verbundenen Konsum an Ort und Stelle, an Tischen ermöglichte. Damit begann in Pest jener Prozeß, als dessen Ergebnis sich die *Verkaufsstelle* von Süßigkeiten zu einem neuartigen *Gastgewerbebetrieb* und dadurch auch zu einem Ort des gesellschaftlichen Kontakts entwickelt hatte. Dies bestimmt die Bedeutung der Rolle Friedrich Hegers, die er in der Geschichte des Budapester Zuckerbäckergewerbes spielte. Der andere Faktor, der von den Pester Zuckerbäckern erstmals mit der Person Hegers verbunden in Erscheinung tritt, ist, daß er neben seiner Zuckerbäckertätigkeit auch ein außerhalb dieses Bereiches stehendes Gastgewerbeunternehmen beginnen wollte, worin allein durch die ungünstige Gestaltung seines Gesundheitszustandes gehindert wurde. Somit gilt er als erster Pester Zuckerbäcker, der aus seinem Tätigkeitsbereich heraustretend als Unternehmer in Betracht kommt.

Im Jahre 1833, als die Zuckerbäckerei Hegers im Theatergebäude aufgelöst wurde, pulsierte im nördlich von diesem gelegenen Stadtteil – infolge der großen Bautätigkeit – schon ein reges Leben. Die erste Angabe darüber, daß die stufenweise Bebauung der Leopoldstadt Zuckerbäckern auch nördlich vom Theater den Lebensunterhalt sichern konnte, stammt aus dem Jahre 1836. In der aus der Stadtmitte hierher führenden Maria-Dorotheen- (heute Dorotheen-) Gasse eröffnete der Zuckerbäcker Michael Kränzler, der im niederösterreichischen Tautendorf geboren worden war und sein Fach in Wien gelernt hatte, sein Geschäft.

An den von Friedrich Heger ausgesuchten Ort knüpfte sich die Verlegung des Gewölbes eines anderen Zuckerbäckers der Innenstadt in das Theatergebäude: *Jakob Strauss*, in Pest geboren und hier freigesprochen arbeitete er als Geselle bei August Dehne in Wien und wirkte später als herrschaftlicher Zuckerbäcker bei ungarischen Magnaten. Der Geschäftsaufstieg Strauss', der im Theatergebäude ebenfalls eine Fünfstückwohnung mit Nebenräumlichkeiten gemietet hatte, gestaltete sich jedoch ungünstig. Dabei spielte auch das eine Rolle, daß der aus Göttingen gekommene Zuckerbäcker Georg Tolle 1839 am anderen Ende der Großen-Bruck-Gasse ein Gewölbe eröffnet hatte. Auch Staruss verfiel in Mietzinsschulden. Demzufolge erlosch am St.-Michaeli-Tag des Jahres 1840 seine Miete, sowohl hinsichtlich des Gewölbes als auch der Wohnung. Er verlegte sein Geschäft in die Drei-Kronen- (heute Alpári-Gyula-) Gasse. 1841 verkaufte er sein Zuckerbäckermaterial und seine Requisiten dem aus Ulm gebürtigen Zuckerbäcker Maximilian Burger, der sein Gewölbe aber nicht in der Leopoldstadt, sondern in der Innenstadt eröffnete.

Die Übereinstimmung zwischen der Stadtentwicklungsrichtung und der Niederlassungsanordnung der Zuckerbäcker widerspiegelt die Geschäftseröffnung des aus Rumpenheim in Hessen-Cassel gebürtigen *Wolfgang Lössel* im Jahre 1840 in der Wind- (heute

Münnich Ferenc-) Gasse sowie die Niederlassung weiterer — in der Studie erwähnter — Zuckerbäcker im neuen Stadtteil. Der territoriale Bereich der Niederlassungen erweiterte sich bis 1849 im Norden des Theaterplatzes bis zum heutigen Szabadság- (Freiheits-) Platz. Im Jahre 1848 hatten von den 18 Pester Zuckerbäckern 6 ihre Niederlassung in der Leopoldstadt. Zwischen 1850 und 1872 eröffneten am Theaterplatz, in dessen Umgebung und in den nördlich von diesem gelegenen Straßen 7 in der Studie genannte Zuckerbäcker ihre Zuckerbäckergewölbe oder Verkaufsstellen, die kürzere oder längere Zeit bestanden haben.

Die Rolle, welche die Umgebung des einstigen Theaters bei der Gestaltung des Verkehrs der Stadt gespielt hat, stärkte sich seit Mitte des vorigen Jahrhunderts. Bis zum letzten Drittel des 19. Jahrhunderts wurde der Theaterplatz zur „Stadtmitte“. 1870 verlegte der in Sopron (Ödenburg) geborene *Heinrich Kugler* seine seit 1858 bis dahin am nahen Josefsplatz (heute József-nádor-Platz) betriebene Zuckerbäckerei in ein den Platz am Norden anschließendes Gebäude. Damit wandte sich die Richtung der Niederlassungsanordnung der Zuckerbäcker von Pest, die bis dahin vom Theatergebäude ausgehend nördlich verlief, wieder zu dem Platz vor dem Theatergebäude zurück.

Zwischen 1880 und 1882 eröffnete *Alois Klement* in der östlichen Häuserreihe des Platzes eine Zuckerbäckerei, die um 1910 aufgelöst wurde.

1884 übernahm der aus der Schweiz stammende *Emil Gerbeaud* die Konditorei Kuglers, der diese für Jahrzehnte zur besten und vornehmsten Konditorei von Budapest entwickelte.

Um 1930 wurde an der westlichen Seite des Platzes — in dem an der Stelle des einstigen Deutschen Theaters im Jahre 1873 erbauten sog. Palais Haas — die Konditorei Flóris eröffnet, die um die Mitte oder Ende der vierziger Jahre aufgelassen wurde.

Der Verkehr zog Heger in das Theatergebäude, genauso wie Kugler auf den vor diesem liegenden Platz. Das von Kugler gegründete und nach der Varstaatlichung unter dem Namen: Konditorei Vörösmarty betriebene Geschäft führt seit März 1984 wieder den Namen Konditorei Gerbeaud und stellt einen den Menschenstrom auf den Platz steigernden Faktor dar.

Die Eröffnung der Zuckerbäckereien und Konditoreien in jenem Teil der Leopoldstadt, der sich nördlich vom Szabadság- (Freiheits-) Platz bis zum vormaligen Leopold-, seit 1938 Szent-István- (Sankt-Stephan) Ring, dann nordwärts zwischen der Donau und der Váci- (Waitzner-) Straße erstreckt, erfolgte schon in der zweiten Hälfte des 19. und in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts, als diese Gebiete stufenweise eingebaut wurden.

ABBILDUNGEN

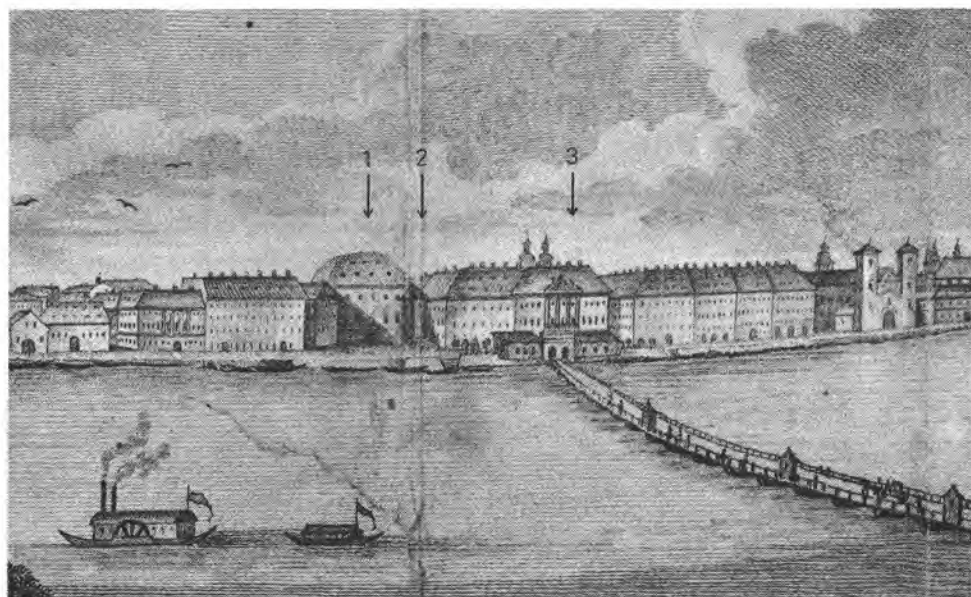
Abb. 1. Der Pester Donaukai um 1820 (1: Deutsches Theater, 2: Große-Bruck-Gasse, 3: Kemnitzer-Haus)

Abb. 2. Die Zuckerbäckerei Strauss mit der Plane im Seitenflügel des Deutschen Theaters in der Großen-Bruck-Gasse

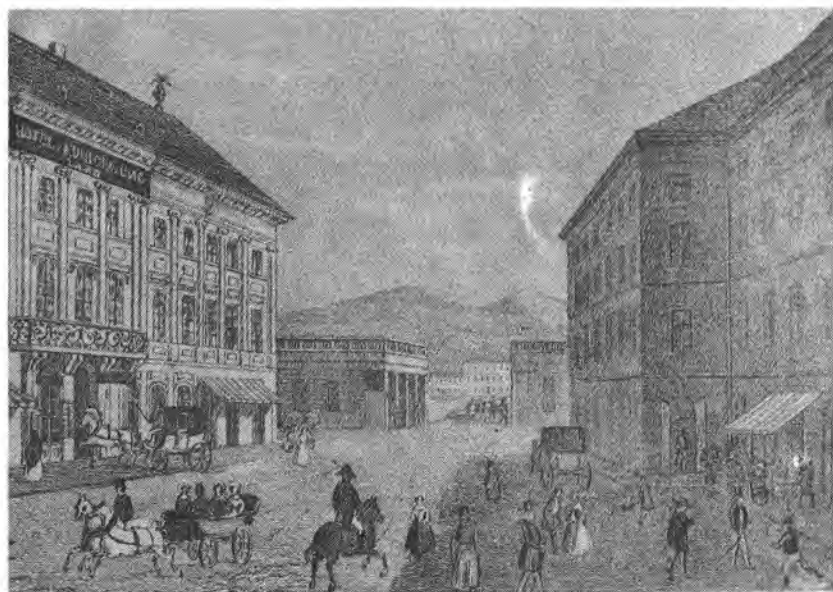
- Abb. 3. Geschäftsanzeige des Zuckerbäckers Josef Naisz aus dem Jahre 1845
 Abb. 4. Die Konditorei Heinrich Kuglers am Gisella-Platz um 1890
 Abb. 5. Das Parterre der Konditorei Flóris am Vörösmarty-Platz im Jahre 1932
 Abb. 6. Parterre und Galerie der Konditorei Flóris im Jahre 1932
 Abb. 7. Die Zuckerbäcker der im Ausbau befindlichen Pester Leopoldstadt

KÉPJEGYZÉK

1. kép. A pesti Duna-part 1820 táján. (1. Német Színház, 2. Nagy Híd utca, 3. Kemnitzer-hár)
2. kép. Strauss cukrászdája a napvédő ernyővel a Német Színház Nagy Híd utcai oldalán.
3. kép. Naisz józsef cukrász 1845. évi üzleti hirdetése.
4. kép. Kugler Henrik cukrászdája a Gizella téren 1890 táján.
5. kép. A Vörösmarty téri Flóris cukrászda földszintje 1932-ben.
6. kép. A Flóris cukrászda földszintje és erkélye 1932-ben.
7. kép. Cukrárszok a kiépülő pesti Lipótvárosban

1

2

NEMZETI ÉDECS

(National-Bonbons)

sind nur allein bei Gefertigtem zu haben

Feinste inländische Liqueure.

Feinste echt holländische Kuracao und Aniset.

Feinste Maraschino de Zara.

Ausgezeichnet alter Jamaica-Rhum.

Feinste Punsch-Essenz die Bout. 1 fl. 30 kr. W. W.

Feinste Punsch-Essenz 2 Sorte die Bout. 1. fl. 12 kr.

Ferner ist angekommen:

Echt ostindischer Ingwer und Tamarinden-Compot,

besonders als Magen stärkend zu empfehlen. In seinem Buch:

eingesottene Dunstfrüchte

in allen Sorten das Glas 1 fl. 15 kr. W. W. Kirschen und Beischeln 1 fl. W. W. und ein Sortiment täglich frischer Thee-Bäckereien, Tofaier-, Meuseker-, feinste Malaja- und Muscat-Kannel-Ausbrüche nebst allen übrigen Conditoren-Aaren empfängt

Joseph Naisz, Conditor,
Dorotheaasse „zur Europa“

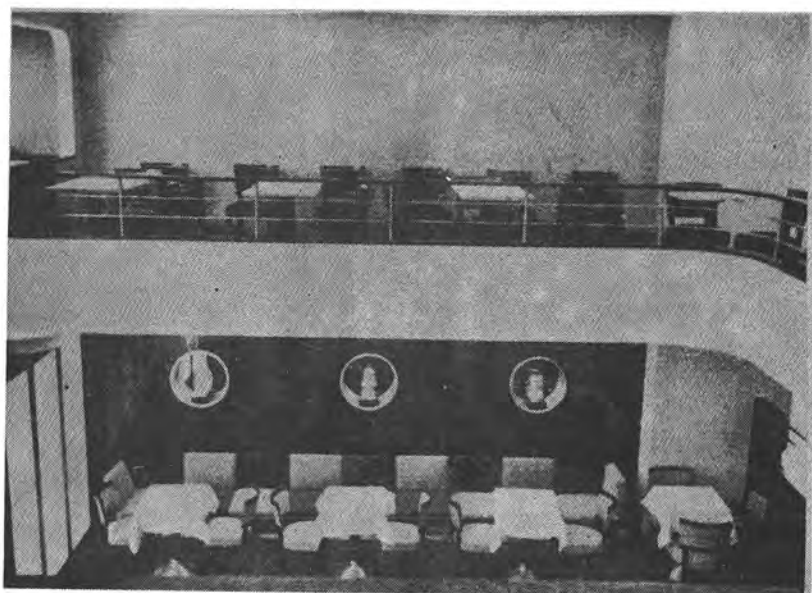
3

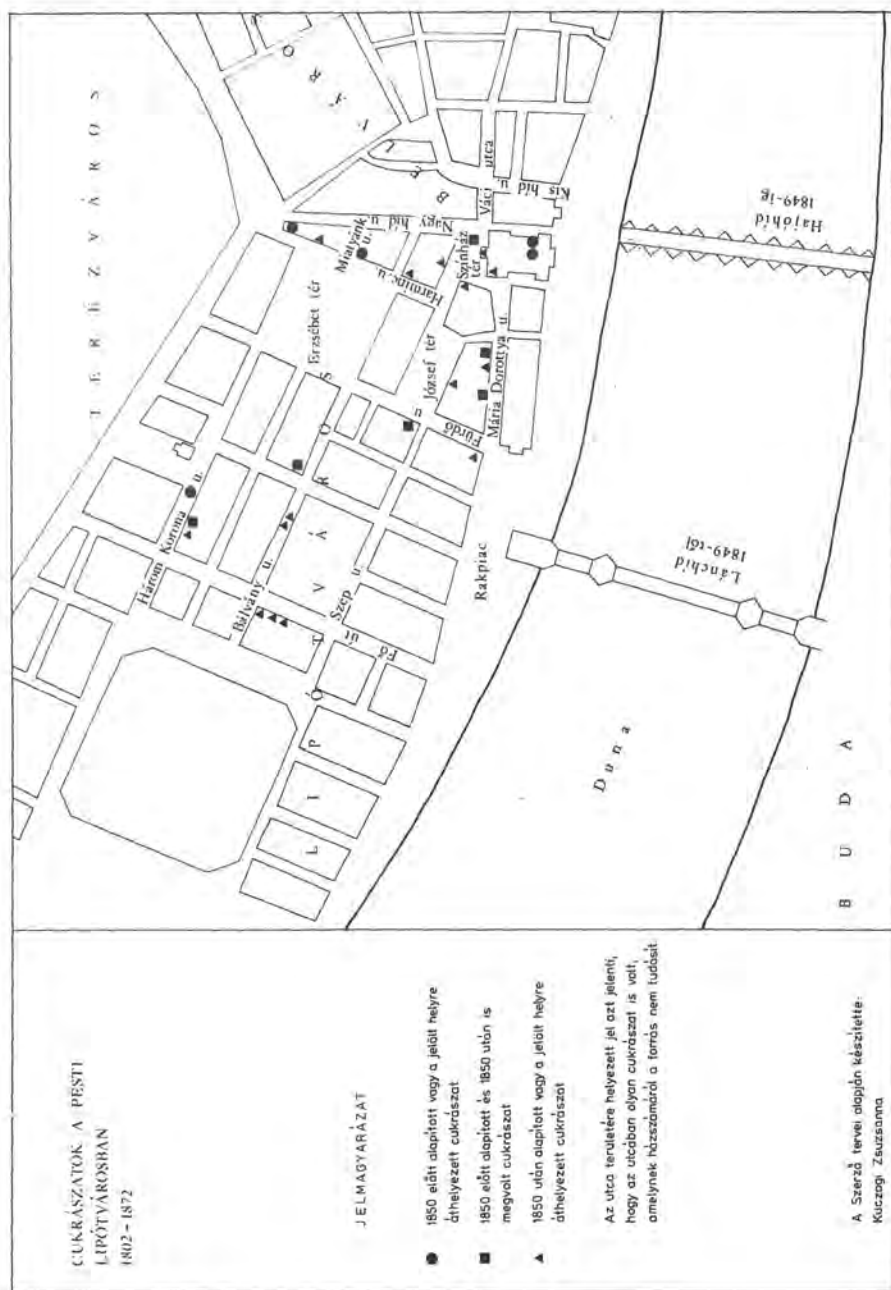
4

5

6

AZ EGYKORI TIGRIS SZALLÓ TÖRTÉNETE

Pest városának a múlt század elejétől felgyorsuló fejlődése a régi Belvárostól északra új, egységes városképű reprezentatív városrészt hozott létre; s a század közepére szinte minden területen ide, a Lipótvárosba (pontosabban a Lipótvárosnak a Belvárossal szomszédos déli részébe) toldott át a város életének súlypontja. Itt épültek a kultúra, a tudomány, a kereskedelem új „székházai” (Német Színház, Vigadó, Lloyd-palota, Akadémia), bankok és reprezentatív bérházak közé, egyenes utcákba és tágas terekre, a festői látványt nyújtó Várhegygel szemben; s az első állandó híd ezen a városrészen át kapcsolta Pestet Budához. E kedvező adottságú, rohamos fejlődésnek szükségszerű velejárója volt, hogy egyre több üzlet, kávéház és étterem létesült, s itt nyíltak meg Pest legnagyobb és legelőgásabb szállodái: 1812-ben a Magyar Király (a mai Dorottya u. 2. helyén); 1826-ban, illetve 1840-ben a Tigris (Münnich Ferenc u. 5.); 1846-ban az István Főherceg (Akadémia u. 1.); 1850-ben az Európa (Roosevelt tér, az egykori Főkapitányság épülete).

A felsoroltak egyik legnevezetesebbje a „Tigris”, melynek épülete — bérházzá alakítva — ma is áll a Münnich Ferenc utca és Mérleg utca sarkán. A későbbi átalakítások az eredeti kapu-architektúra középső, közvetlenül a bejáratot keretező részét meghagyták, megtartva fölötte a tigrist ábrázoló cégérszobrot is, mely ma is magára vonja az arra járók figyelmét. Az épületet — mely igénytelennek látszó külseje ellenére értékes műemlék — remélhetőleg hamarosan tatarozni fogják, s ezáltal visszanyerhetné eredeti — lényegében ma is meglevő, de elhanyagolt állapota miatt sokkal kevésbé érvényesülő — építészeti értékeit és városképi súlyát. Mindezekon kívül építészettörténeti értéke és művelődéstörténeti érdekessége is indokolja, hogy sorsával részletesebben foglalkozunk.

I. Az épület leírása

A háromemeletes, körülépített udvaros ház tizenhárom tengelyes főhomlokzata a Münnich Ferenc utcára, húsz tengelyes oldalhomlokzata a Mérleg utcára néz. A főhomlokzat középtengelyét az eredeti klasszicista architektúrából megmaradt gazdag kapuképzés, az emeleti ablakok ritkább axisállása s az első emeleti ablak gazdagabb keretezése emeli ki; ezen kívül a homlokzatok ritmusát mindkét oldalon csupán az utólagosan (1902-ben) kialakított erkélyek s az ezekkel egyidős zárterkély tagolják.

A kiváltásokkal elrontott földszinti homlokzaton jellegtelen portálok sora és szecessziós-empirizáló faltagolás húzódik. Az értéktelen architektúrát az eredeti kiképzéshez

tartozó erőteljes övpárkány zárja le, fölötté az ablakok mellvédjében baluszteres díszítés s végigfutó könyöklőpárkány következik. Az I. emeleti, s az ezekhez hasonló könyöklőpárkányon nyugvó II–III. emeleti ablakok tagolt szalagkeretezését az I–II. emeleten konzolos, a III. emeleten konzol nélküli egyenes szemöldökpárkány koronázza. Mindkét homlokzatot háromtagú, egyszerű fogsoros főpárkány zárja le, sima függőlemezzel.

A főhomlokzat kapuját a falból háromnegyedrész elörelépő, kannelúras kiképzésű két dór oszlop fogja közre; fölöttük a földszintet lezáró párkány elörelép s függőlemezen ornamentális festés nyomai láthatók. A kapu fölött helyezkedik el az I. emeleti ablak mellvédjében a régi Tigris szálló ma is meglevő cégér-szobra; mellette kétoldalt a kapu oszlopait folytató talpzat-szerű kiképzésen a falból félig elörelépő, utólag elhelyezett díszvázák állanak.

A Münnich Ferenc utcai kapun át tágas, reprezentatív igényű kapualjba jutunk, melyet kazettás hevederkötegekkel közrefogott, illetve elválasztott két hatalmas, lapos szegmensíves csehboltozat fed. A kapualj oldalfalait a hevedereknek megfelelő falpillérkötegek tagolják. Mind az oldalfalak, mind a mennyezet falfelületeit igen rossz állapotú, sokhelyt teljesen felpattogzott olajmázolás borítja, mely alatt a két boltmezőben ornamentális festés nyomai láthatók.

A kapualjból jobbra nyílik az utcai sarokrész nagytermébe vezető bejáró, balra pedig a tágas főlépcsőház, háromkarú, kis fokmagasságú, széles vörösmárvány lépcsővel, melynek baluszteres korlátja a Tigris szálló egykori gazdag belső kiképzéséből csekély számban megmaradt részletek egyike. A lépcsőház emeleti pihenőit szecessziós-empirizáló konzolok s az ezeken nyugvó architrávok tartják. A pihenők s az ezekből nyíló folyosók burkolata igen jó állapotban levő színes műkölap. — Az udvart közrefogó négy szárny közül a hátsó, keleti szárny négyemeletes, a többi háromemeletes; a hátsó szárny I–III. emeletén függőfolyosó, a másik három szárnyon oszlopsorral övezett széles, fedett folyosó húzódik, melynek külső tagolása osztópárkányaival és zárópárkányával finom, egységes homlokzatrendet alkot; ez a kiképzés teszi az épület udvarát különleges építészeti-műemléki értékűvé. Hatását jelenleg erősen rontja egyrészt az északi szárny folyosóinak beépítése a Münnich Ferenc utca felőli részen, másrészt az eredeti funkciójukban változatlanul megmaradt folyosószakaszok beüvegezése az I–II. emeleten, valamint a Münnich Ferenc utcai szárnyon levő liftakna. — Az egyébként tágas udvarteret a földszinten kereszt szárny osztja ketté egy kisebb első és egy nagyobb hátsó udvarszakaszra. E kereszt szárnynak a Münnich Ferenc utca felőli része eredeti: kocsithajtó és kocsisín volt, jelenleg raktár; hátsó része utólagos toldás. Az első udvarból a kereszt szárny jobb oldalán, a Mérleg utcai szárny mentén húzódó folyosón juthatunk a hátsó, tágasabb udvarrészbe; itt a hosszanti szárnyak emeleti folyosóját mindkét oldal földszintjén pilléres, három nyílásos árkád tartja. Az északi szárnyon az árkádhoz csatlakozó falszakaszon vörösmárvány falikút medencéje található, melynek állólapja hiányzik; fölötté, illetve mögötte a falat színes mázas csempiburkolat fedi. — Az udvar hátsó sarkából indul a szokatlanul tágas melléklépcsőház, ezen keresztül lehet a hátsó szárny negyedik emeletére jutni. Szintén a hátsó udvarrészből nyílik a Mérleg utcára vezető, ma félig elfalazott kapualj, melynek jelenleg is jól felismerhető fiókos, kosárfélszögletes dongaboltozata az épület legkorábbi periódusának maradványa.

A belső helyiségek közül külön kiemeljük az utcai sarokrész földszinti nagytermét,

melyet egyetlen középpillér által tartott négy csehboltozat fed; eredetileg a kávéház reprezentatív helyisége volt. A Mérleg utcai szárny felől hozzá eredetileg csatlakozó éttermi helyiség ma külön kis műhelyekre, irodákra van felosztva. — Az emeleti belső helyiségek erősen magukon viselik a századunk elején történt átalakítás nyomait, elsősorban az ablakok kicserélt s az ajtók átalakított asztalosmunkájában, valamint a különböző szecessziós stukkó-díszekben. Eredeti formájú klasszicista asztalosmunka alig maradt meg az épületben: néhány lakásajtó a fölépcsőházban, s egy földszinti ablaknak, mely a két udvarrész közötti folyosóra néz, a belső része.

II. Az épület története

1. Telektörténet¹

Épületünk helye a Lipótváros kialakulásának első évtizedeiben, a 18–19. század fordulójának idején parcellázatlan dunaparti terület volt, melyen szabálytalan beépítési formában kincstári raktárépületek helyezkedtek el. Ezeknek lebontása s a terület parcellázása már Hild János városrendezési tervében s ennek nyomán a Szépítő Bizottmány programjában is szerepelt, azonban a bontás nehézségei miatt a parcellázás lassan haladt.² 1816-ban még csak a raktárakkal közvetlenül szomszédos terület volt parcellázva,³ 1817-ben viszont már olyan telkek árverésére is sor került, melyeknek egy-egy részét még a bontásra ítélt épületek foglalták el. Ezek közül való az a két telek is, melyeknek későbbi egyesítésével épületünk, az egykori Tigris szálló telke létrejött. Az egyik az akkor 111. számmal jelölt parcella, mely a mai telek Duna felőli részének felel meg; ezt 1817. július 7-én árverésen Paul Demjén vette meg a várostól, s a vételár több részletben történt kedvezményes lefizetése után 1819. április 22-én íratta nevére.⁴ A másik telek, melyen a mai épület hátsó, keleti fele áll, akkor a 427. számot viselte. Az árverésen Lechner János tulajdonába került, de ő még aznap 500 forint azonnali lelépés mellett s a vételár részleteiben történő kifizetésének kötelezettségével átengedte Demjénnek, s az átengedési szerződést a Szépítő Bizottmánynak is bemutatták.⁵

A két telek 1827-ben már egyetlen közös számmal jelölve, egy ingatlanként cserélt gazdát: Demjéntől Marczibányi Lajos tulajdonába került.⁶ A tulajdonosváltozást hatóságiilag is hitelesítő átirás 1828. november 24-én történt meg: ezen a napon előbb Demjén nevére írták a Lechnertől még 1817-ben átvett hátsó telket, majd a két telekből egyesített ingatlant átirták Marczibányi Lajos nevére. Mivel a telken Demjén már építkezett, az utóbbi átirás szövegében „Grund” helyett „Haus” szerepel.⁷ Az egyesítés valószínűleg minden hivatalos formaság nélkül, Demjén tulajdonában történt meg olyképpen, hogy a Duna felőli telekre 1818-ban kapott építési engedély birtokában a tulajdonos az építkezést a hátsó telekre is kiterjesztette.⁸ Az így létrejött hatalmas telken, illetve a rajta álló épületben kezdte meg működését 1826-ban a Tigrishez címzett vendégfogadó és kávéház.⁹

Marczibányi Lajosról tudjuk, hogy vagyonát ügyes vállalkozások útján növelte hatalmasra, s különösen szívesen fektette pénzét kávéházakba.¹⁰ A Tigris megvételével is

hasznos célja lehetett, azt azonban nem tudjuk, hogy a földszinti rész befejezésével félbenmaradt építkezést folytatni akarta-e. Tény az, hogy 1830-ban, anélkül, hogy építkezésbe fogott volna, eladta az ingatlant Geiger Jakabnak, bonyolult feltételek mellett, a tulajdonjogot még hosszabb időre magának fenntartva. Ennek feltételeit szerződésben szabályozták, mely 1830. június 15-én kelt.¹¹ Az építkezést Geiger Jakab sem folytatta, sőt hamarosan bekövetkezett halála után özvegye még a vételi szerződés kikötéseinek sem tudott eleget tenni, s 1835. december 20-i kelettel megállapodást kötött Wagner Sándorral s ennek feleségével és sógornőjével, Raics Máriával és Raics Lujzával, hogy a Marczibányival kötött szerződését teljes egészében magukra vállalják, azaz átveszik, illetve megveszik az ingatlant. Ennek a megegyezésnek értelmében az új tulajdonosok 1837. március 14-én kötöttek szerződést Marczibányival: megsemmisítették a Marczibányi és Geigerék közötti megállapodást, illetve annak érvényét a Wagner–Raics családra ruházták át. 1839-ben Raics Lujza résztulajdonosságáról lemondott édesanyja, özv. Raics Sámuelné Birnstingl Katalin javára.¹² – Különböző jogi komplikációk miatt az ingatlan átírása csak 1842. május 6-án történt meg,¹³ ez azonban nem érintette Wagneréknek a telekkel való rendelkezési jogát: ők építtették 1839–1840-ben a ma is fennálló épületet, az akkori Pest legújabb, legszebb és legreprezentatívabb szállodáját.

Az épület ettől kezdve egészen a 19. század végéig a Raics–Wagner család örököseinek tulajdonában maradt.¹⁴ 1899-ben még szállodaként szerepelt; 1900-ban tulajdonosa a trieszti cs. kir. általános biztosító társulat volt,¹⁵ amely megszüntette a szállodát, s az épületet bérházzá alakíttatta.

Összefoglalva a telek, illetve az ingatlan kialakulását és tulajdonosait:

1817. július 7. előtt:	parcellázás; a tulajdonos Pest városa.
1817. július 7.	Árverés. Tulajdonosok: Demjén és Lechner.
1918. július 7.	Átengedési szerződés; mindkét telek tulajdonosa Demjén.
1817–1827.	Tényleges tulajdonos Paul Demjén.
1819. április 22.	A Duna felőli telek átírása Demjén nevére.
1818–1826.	Építkezés, a két telek egyesítése.
1827–1830.	Tényleges tulajdonos: Marczibányi Lajos.
1828. november 24.	A hátsó telek átírása Demjén nevére.
1830–1835.	Tényleges tulajdonos: Geiger Jakab, illetve özvegye.
1830. június 15.	Adásvételi szerződés. Telekátírás nem történt.
1835-től a XIX. század végéig	tényleges tulajdonosok Wagner Sándor, Raics Mária, Raics Lujza (helyette 1839-től özv. Raicsné Birnstingl Katalin), illetve örököseik.
1835. december 20.	Szerződés-átruházás özv. Geigerné és Wagnerék között.
1837. március 14.	A szerződés-átruházás megerősítése Wagnerék és Marczibányi Lajos között.
1839–1840.	A Tigris szálló építése.
1842. május 6.	Az ingatlan átírása Marczibányi Lajos nevére Wagnerék nevére.
1900-tól	tulajdonos a trieszti cs. kir. privilegizált általános biztosító társulat. A szálloda megszűnik, az épületet bérházzá alakítják.

2. Építéstörténet

a) Az építés első periódusa

1818-ban Demjén a Szépítő Bizottmányhoz kétemeletes ház Hild József által aláírt tervét nyújtotta be engedélyezésre; a terv a Duna felőli, 111. sz. telekre vonatkozott.¹⁶ Az építkezés el is kezdődött, tudjuk azonban, hogy az első években – amint azt egy 1820 körül készült térkép mutatja – a teleknek csak két különálló része volt beépítve,¹⁷ s az építkezés a földszint befejezésével 1819-ben abbamaradt. Demjén a Szépítő Bizottmány többszöri sürgetésére 1819. augusztus 8-án írásbeli kötelezettséget vállalt, hogy mihelyt körülményei engedik, a tervezett házat egy vagy két emelet magasságúra felépíti.¹⁸ A halogatásnak véleményünk szerint az volt az igazi oka, hogy Demjén szerette volna az építkezést a hétsó telekre is kiterjeszteni, 1819-ben azonban erről még szó sem lehetett, mivel az ott álló raktárépület elbontása csak 1820 májusában fejeződött be.¹⁹ A Tigris szálló későbbi teljes kiépítésének tervéből, mely 1839-ben a két telekből egyesített nagyméretű telekre készült, világosan kitűnik, hogy itt 1839 előtt is már a mai beépítésnek megfelelő, körülépített udvaros, földszintes ház állott, tehát 1819–1839 között az építkezés valóban kiterjedt a hátsó telekre is.²⁰ Azon feltevés mellett, hogy ez a kiterjesztés még Demjén tulajdonossága alatt történt, tehát Demjén szándéka volt s így oka lehetett az első telken elkezdett építkezés halogatásának, a következő érvek szólnak:

1. A már említett, 1820 körül készült térképről úgy tűnik, hogy az 1818-ban tervezett háznak éppen a bejárattal szemben levő, a két telek közös határvonalához támaszkodó traktusa volt az, amelynek építését Demjén még részben sem kezdte el; s az 1839-es terv sem utal arra, hogy ebből a traktusból bármi – akárcsak egyetlen pince-alapfal is – meglett volna.

2. Az épületben, mint a telek történeténél említettük, 1826-ban nyílt meg a Tigris vendégfogadó, a Tigris szálló elődje. A korabeli sajtóban megjelent hirdetés szerint „... találatnak benne alkalmatosan felkészített szobák, vagyon nagy udvara, tágos kotsiszínei, jó és tűz ellen bátorságos istállói, és egyéb megkívántató alkalmatosságok ...”; mindez pedig, mivel az épület bizonyosan csak földszintes volt, sokkal inkább jelentheti a mindkét telekre kiterjedő, nagy alapterületű házat, mint az 1818-ban beadott terv szerinti épület földszinti részét, melyből a meg sem épült hátsó traktust még le is kellene számítanunk. Nagy alapterületű házra utal az az egykorú irat is, mely az épületet „ein geräumiges Haus”-nak nevezi.²¹

3. Az épület mai Mérleg utcai kapualját, illetve e kapualj eredeti terét fiókos, kosárárv dongaboltozat fedi, s a feltárás tanúsága szerint az utcára eredetileg kosárárv, vállpárkányos kapu nyílt. Ez a kapu- és kapualjtípus 1827 után szinte elképzelhetetlen, 1820-ban még esetleg lehetséges, sőt, ha okmányszerűen hiteles adat nem bizonyítaná, hogy az itt állott katonai raktárt csak 1819/20-ban bontották le, akkor a kaputípus alapján ezen épületrész keletkezését még korábbi időre kellene tennünk.

4. Semmiféle adat nem került elő arra vonatkozólag, hogy a Demjént követő tulajdonosok – Marczibányi Lajos és Geiger Jakab – építkeztek volna.

Az elmondottakat összefoglalva tehát az első építési periódus 1818–1826 közé tehető; a Duna felőli telken 1818-ban megindult építkezés 1820-ban vagy nem sokkal később kiterjedt a hátsó telekre is, azonban – egyelőre nem tudjuk, milyen okból – a földszinti rész befejezésével abbamaradt. 1826-ban földszintes formában, s biztosra vehetően a mai konfigurációban állott a ház, s így maradt egészen 1839-ig. Az 1826–1839 közötti idő történetéhez az elmondottakon kívül még két adatunk van: egy 1836-ból származó térkép az épületet már a mai konfigurációban mutatja;²² tudjuk továbbá, hogy az épület az 1838-as árvíz idején komolyabb károsodást nem szenvedett.²³

Építészeti jellemvonásairól igen keveset tudunk. A mai épület az említett régies kapun és kapualjon kívül semmi olyan részletet nem őrzött meg elődjéből – legalábbis jelenlegi ismereteink szerint – melyről bármi lényegeset leolvashatnánk; az 1818-as Hild-féle terv pedig, mivel építkezés közben a szokásosnál is komolyabb módosításoknak kellett történniük, szintén igen kevés támpontot ad. Megállapítható, hogy a tervhez képest nem változott a Duna felőli homlokzat tengely-száma, az alaprajzban a főlépcsőház elhelyezése, illetve helyének fenntartása a tervezett kiépítés számára. Hogy a terven látható architektúrából mi épült meg, arra esetleg falkutatás adhatna támpontot, feltéve azt a nem nagyon valószínű esetet, hogy az 1839-es és későbbi építkezések meghagytak valami nyomot erre vonatkozólag. Meg kell jegyeznünk, hogy a feltárt Mérleg utcai kapu régies formája és az 1818-as Hild-féle terv meglehetősen ellentmond egymásnak. Erre a jelenségre eddig ismert adataink nem adnak magyarázatot.²⁴

b) Az építkezés második periódusa

A ma is álló háromemeletes épületet, az akkori Pest legszebb szállodáját Wagner Sándorék építtették 1839–40-ben a meglevő földszintes épület felhasználásával, Hild József terve alapján. A Szépítő Bizottmány anyagában őrzött Hild-féle tervek az irodalomban eddig is ismertek voltak; kutatásunk során azonban további gazdag terv- és iratanyag került elő, melynek ismeretében pontosabban és részletesebben tudjuk megvilágítani az építkezés menetét, s nemcsak magára az épületre, hanem a korszak építési szervezetére, szokásaira vonatkozólag is hasznos tanulságokat tudunk levonni. Előkerült egyrészt egy 1840-ben, még az építkezés idején lefolytatott vizsgálat iratanyaga s hozzá csatolva az épület engedélyezési tervsorozata. Ez a sorozat a Szépítő Bizottmány anyagában meglevő tervektől kisebb eltérések mellett abban különbözik, hogy több lapján szerepel az építési engedélyt hitelesítő pecsét és záradék, s ezeken a terveken találjuk meg Hild Józsefnek azokat a sajátkezű javításait, illetve kiegészítéseit, melyekre a Szépítő Bizottmány anyagában található, szintén Hildtől származó egyik irat hivatkozik.²⁵ – Másrészt gazdag terv- és iratanyag maradt fenn az épületben 1847-ben végzett, eddig nem ismert nagyszabású megerősítési munkákról, s ebből az anyagból elég pontosan megállapítható, hogy az 1839-es terv milyen módosításokkal került kivitelre.²⁶ – Végül említést érdemel az egyik fiatal segédmunkásnő halálos balesetéről szóló jelentés 1839-ből, mely akkor is, ha konkrét építési adatot nem tartalmazna, az építkezés hiteles krónikájához tartoznék.²⁷

A Wagner Sándor által aláírt építési kérelmet a kiküldött építési vizsgáló bizottság 1839. június 12-én kelt véleménye alapján 1839. június 16-én tárgyalta a Szépítő Bizottmány, s ezen a napon adta ki az építési engedélyt 1387. sz. alatt, többek között azzal a kikötéssel, hogy a szomszédos háznak a II. emelet magasságáig álló tűzfalát csak legalább egy lábnyi vastag megrősítés felfalazása után szabad felhasználni.²⁸ Pár héttel később tárgyalta a Bizottmány Hild József sajátkezű beadványát, melyben az említett kikötés módosítását kérte, az általa javasolt pilléres-boltíves megoldás alapján; a kéréshez a Bizottmány az építőmester szigorú felelősségét hangsúlyozva hozzájárult.²⁹ A megindult építkezés jól haladt; az említett balesetről szóló jelentésből tudjuk, hogy az év októberében a homlokzati állvány már három emeletnyi magasságban állott.³⁰

A tervvel kapcsolatban Hild József szerzőségére nemcsak és nem is elsősorban a rajzon található aláírása a bizonyíték, hanem egyrészt fentebb említett beadványa, másrészt az 1840-es, alább részletezendő vizsgálat iratainak egyik utalása,³¹ legfőképpen pedig maga a terv, illetve a kész épület, mely — elsősorban az udvari oszlopsoros kialakításban — Hild nemes építőművészetének kétségtelen stílusjegyeit mutatja. Gazdag kiképzésű kapualjával, tágas, komoly térhatású lépcsőházával, az éttermi és kávéházi helyiségeknek a tervről is leolvasható igényes téralakításával az ilyen típusú épületek között a mesternek talán legjobb — s ma már egyetlen, aránylag épségben maradt — alkotása.³²

Kutatásunk során, az 1840-ben lefolytatott vizsgálat iratanyagából derült ki, hogy a kivitelezést a Szépítő Bizottmány előzetes tudta és engedélye nélkül Dankó József budai építőmester végezte, s így rögtön felmerült az a kérdés, vajon a kész épület kialakításában — mivel az a tervtől néhány vonatkozásban eltér — milyen szerepe lehetett.³³

A terv és a kész épület közötti fontosabb eltérések a következők:

1. A díszes, gazdag kapukiképzés, mely a tervrajzon egyáltalán nem szerepel. Eredetileg — amint egy Alt Rudolf rajza alapján 1850–1853 között készült nyomaton látható — a ma meglevő formánál is gazdagabb volt, s a kapu melletti két nyílástengelyre is kiterjedt.³⁴
2. A főlépcsőház hossz tengelye a terven a kapualjjal párhuzamos, s a lépcsőház a kapualjon végigmenve az udvar felől, 180 fokos fordulattal közelíthető meg. A kész épületen a kapualjból nyílik az arra merőleges hossz tengelyű lépcsőház, s így a két tér-egység kapcsolata sokkal organikusabb; ezen kívül a terven szereplő, a lépcsőházzal párhuzamos száktutcaszerű folyosó elhagyásával, a lépcsőkaroknak ezáltal lehetővé vált megnyújtásával s az emeleti részeken az udvari folyosókkal való szerencsésebb kapcsolódással tágas, változatos térhatású lépcsőház jött létre, kis fokmagasságú, igen kényelmes lépcsővel.
3. Az előzőekkel ellentétben valószínűleg szegényebbé tette a belső architektúrát a földszintre tervezett kávéházi és éttermi helyiségek oszlopainak elhagyása, illetve számuk csökkentése; az elmaradt oszlopoknak a terv valószínűleg inkább téralakító és dekoratív, mint statikai szerepet szánt. Elhagyásuk okát egyelőre nem ismerjük.³⁵

A felsorolt változtatások közül az első kettő az épület architektúrájának jelentős gazdagodását eredményezte, s egyik sem olyan jellegű, mely a kivitel közben öletszerűen elhatározható s könnyen megvalósítható lenne. Ezek a változtatások gondos építészi

mérlegelés eredményének látszanak, megvalósításukat feltehetőleg már a munkálatok legelső fázisában vagy még korábban elhatározták, s mind minőségüket, mind stílusjegyeiket tekintve sokkal inkább Hild, mint Dankó kezényomára vallanak. Ezekhez képest az oszlopok elhagyása sokkal kisebb jelentőségű, s a kivitel közben is könnyen megvalósítható. Mindezek alapján – bár Hild Józsefnek saját kijelentése szerint a kivitelre további befolyása nem volt³⁶ – Dankó szerepe nincs ellentétben azzal, hogy az épület szerzőségét változatlanul és egyértelműen Hild Józsefnek tulajdonítsuk.³⁷

Az épület a felsorolt eltérésektől eltekintve egészében a beadott terv szerint valósult meg. A földszinti tervváltozatok közül a korábbi épület Mérleg utcai kapualját keresztirányban kettéosztó variáció került kivitelre; ez világosan kiderül az 1847-ben végzett megerősítési munkálatokhoz készült földszinti alaprajzból. Noha a kapualjat nem tartották meg, valószínűnek látjuk, – az épület méreteiből s szálloda-jellegéből következően – hogy az udvarból a Mérleg utca felé több helyen is megvolt a kijárási lehetőség, ezek azonban az utcai homlokzaton nem kaptak a többi nyílásától eltérő architektonikus kiképzést. A melléklépcsőház elhelyezése a tervnek megfelelően történt a kereszt szárny magasságában az északi szárny középső részére; mai helyére századunk elején helyezték át.³⁸

Az új épülethez, mint említettük, felhasználták a meglevő földszintes házat, melynek falai a korábbi terv szerint több emelet terhének hordására készültek. Néhány vonatkozásban azonban nem feleltek meg az 1839-ben megjelent pestvárosi építési rendszabály előírásainak, lebontásukat és újraépítésüket a Wagnernak kiadott építési engedély mégsem írta elő.³⁹ Így pl. a meglevő pinceboltozatok vékonyabbak voltak az előírásnál, s amikor az újonnan építendő udvari kereszt szárny alatt az egyik pincetér beboltozását a pallér a meglevők mintájára készítette el, s lebontására és újraépítésére nem volt hajlandó, az építési felügyelő szabályellenes kivitelezés miatt jelentést tett a Szépítő Bizottmányhoz. Ebből lett az a hosszadalmas, már többször említett vizsgálat 1840 nyarán, mely az építkezésnek 1840 tavaszára tervezett, amúgy is késésben levő befejezését tovább hátráltatta.⁴⁰ Igaz, hogy a pinceboltozatot már az első helyszíni szemle alapján is jóváhagyták, viszont ugyanezen szemlén veszélyesnek ítélt repedéseket észleltek a Mérleg utcai hátsó udvarrészen, a hosszanti szárnyak több mint tíz méter (5 öl 3 láb) fesztávú földszinti boltívén, mely a három emeletnyi folyosó oszlopsorának súlyát tartotta. Az ügy átkerült a városi tanácshoz, s újabb alapos szemlék és levélváltások után végül ezeket a boltozatokat is jóváhagyták.⁴¹ A szálloda ünnepélyes megnyitására azonban csak 1840. október 31-én került sor, s vendégeit ugyanez év november 1. napjától fogadta.⁴²

Az épület megerősítése 1847-ben

1846/47 telén a főfalakon mutatkozó repedések miatt oly sürgős megerősítési munkákat kellett végezni, elsősorban a pincében és a földszinten, hogy a Szépítő Bizottmány jóváhagyásának kikérésére csak utólagosan kerülhetett sor, amikor a megerősítések már részben elkészültek, Giuseppe Cassano irányításával. A Bizottmány utólag bekérte s jóváhagyta a terveket is, miközben a munkálatok tovább folytak. Cassano a terveket kísérő,

fontoskodó hangú de igen alapos és részletes beadványaiban pontról pontra leírja egyrészt a tervezett, illetve részben már megvalósult változtatásokat, másrészt az 1839/40-es építkezésnél elkövetett hibákat. E két beadványból világosan kitűnik, hogy a főfalak repedezését lényegében három okra lehetett visszavezetni, s ezek az okok részben igazolták az 1840-ben lefolyt vizsgálat idején felmerült aggodalmakat is.

1. Kimutatta Cassano néhány alapfal gyengeségét, illetve az előírtnál csekélyebb vastagságát.

2. Kitűnik a beadványból (ezt az eredeti terv és a Cassano rajzán látható megépült állapot is bizonyítja), hogy Hild túl sokat bízott a boltozatokra, s relatíve kevés harántfalat és alátámasztást alkalmazott, s igen sok esetben helyezte pinceboltozat vagy heveder fölé a három emeletnyi válaszfalak súlyát.

3. A kivitel során mindezt tetézte néhány pince-harántfal s a földszinti oszlopok elhagyása, s az egymás fölött elhelyezkedő falaknál nem mindig tartották be a felfelé arányosan csökkenő falvastagságra vonatkozó előírást.⁴³

Mindezek következtében a pincében harántfalak építésére és nyílások szűkítésére, illetve boltívek megerősítésére, a földszinti sarokteremben pillér- és hevedermegerősítésre, az udvaron az 1840-ben jóváhagyott tízméteres boltívek alátámasztására s több helyen falvastagításra, az emeleteken pedig bontásokra, illetve falvékonyításra volt szükség, s ezeken kívül még el kellett végezni a fölépcsőház pihenőit tartó szabályellenes faszervezetek vasszerkezettel való megerősítését, illetve kicserélését és kívülről az utcai sarokrész megerősítését. Utóbbira először a földszinttől a főpárkányig futó falpillér kialakítását tervezte Cassano, s ezt a főhomlokzat túlsó szélén azonos kiképzés egyensúlyozta volna. Ezt a megoldást azonban módosították, illetve helyette csak a sarokrészen s csak az I. emeleti könyöklőpárkány magasságáig alakították ki a meglevő architektúrát pontosan követő kiképzésű, mindkét oldalon két-két falpillért, azaz egy-egy ablaktengelyt magába foglaló megerősítő felfalazást. (Az ehhez készült tervrajz felmérés-értékűen mutatja a földszinti homlokzat eredeti kiképzését, s ez a tény a helyreállítás szempontjából a teljes és hiteles visszaalakítás lehetőségét jelenti.) A sarok-megerősítés a már említett múlt századi kőnyomaton jól látható; 1902-ben lebontották.⁴⁴

Ma is a Cassano által megerősített formában láthatók azonban a földszinti sarokterem középpillére és hevederei, s megvannak az udvari oszlopos architektúrához jól illeszkedő földszinti pillérek is, melyekkel a hátsó udvarban a földszinti boltíveket alátámasztották. Itt végzett munkája Cassanot jó érzékű építésznek mutatja; a repedezést valóban megállító változtatások az épület architektúráját nem szegényítették és nem harsogták túl, ahhoz harmonikusan, feltűnés nélkül illeszkedtek, s ez a tulajdonságuk a későbbi átalakításokkal összehasonlítva különösen értékelendő.⁴⁵

* * *

Az 1847-ben végzett megerősítés kiegészítette, pótolta a megelőző építkezés hiányait, biztosította az épület állagát, stílusában tökéletesen illeszkedett az eredeti kiképzéshez; s ehhez hozzávéve az időbeli közelség tényét, indokoltnak látjuk az 1839/40-es kiépítést s az 1847-es munkálatokat egyetlen építési periódusnak tekinteni. Ez volt az épület

történetének második periódusa; ekkor alakult ki véglegesen klasszicizmus kori képe a század végéig működött Tigris szállónak. A későbbi építkezések, átalakítások tárgyalása előtt röviden ismertetjük az épületben működő vendégfogadó, illetve szálloda és kávéház történetét.

c) A Tigris szálló története

Mint említettük, a „Tigrishez” címzett vendégfogadó 1826-ban nyílt meg Demjén házában; első bérlője Fridrich Bauer volt. Arról nem tudunk, hogy Pesten korábban, másutt működött volna olyan fogadó, melyet a Bauer-féle „Tigris” elődjének tekinthetnénk.⁴⁶ A cégér kifüggesztésének engedélyezését a tanácstól 1826. január 23-án kérte a háztulajdonos, s június 2-án fizette be az engedélyért járó illetéket.⁴⁷ A fogadó további sorsáról az újjáépített szálloda megnyitásáig igen kevés adatunk van; az említett tulajdonosváltozásokon kívül ismerjük 1837–1839 között bérlőjének, Pesoldt Józsefnek nevét, s valószínűnek tartjuk, hogy az ingatlant 1830-ban megvásárló Geiger Jakab és felesége szintén fogadós-vállalkozók voltak.⁴⁸ Biztosra vesszük továbbá, hogy a fogadó az 1826–1839 közötti időben folyamatosan működött.⁴⁹

A háromemeletesre kiépített új szálloda 1840. október 31-én hatalmas ünnepség keretében nyílt meg. Teljesen újjáalakították a kávéházat is; eredeti helyén, a földszinten, de korábbi állapotához képest lényegesen kibővítve, olvasó- és játékszobával, külön helyiségben levő kávékonyhával és teljesen új berendezéssel várta látogatóit. Az egykorú hírlapi tudósításokat a tervekkel összevetve képet kaphatunk a szálló belső beosztásáról. A sarokteremben elhelyezkedő kávéházi helyiséghez mindkét utcai front mentén egy kisebb terem kapcsolódott, s ezek egyike lehetett a leírásokban rendszerint külön kiemelt, üvegfallal elválasztott díszes olvasószoba (valószínűleg a mai Münnich Ferenc utcai oldalon). A Mérleg utcai szárny felől csatlakozott a kávéházhoz a konyha és a játszó-szoba, s innen lehetett a Mérleg utcai szárny közepén elhelyezett, az utca felől is megközelíthető T alaprajzú étterembe jutni.⁵⁰ Az udvari keresztaszny emeleti részén ugyancsak étterem helyezkedett el, fölötte pedig „márvány-terasz”.⁵¹ Az emeleti étterem belső díszítését a leírások külön kiemelik, így pl. a Jelenkor humorizáló tudósítása: „A felső étterem főstményi olly gyönyörűk, hogy valóban minden művészbárát kérni szeretné azon urakat, kik pipáiktól olly kevésbé tudnak megválni, mint lovaiktól a centaurusok, hogy legalább e szép termet ne undokítsák el rút bűzű füstökkel, hanem vonuljanak más szinte pompás terembe kéménykedni, e gyönyörű tündércsarnokot pedig engedjék hölgyeknek, s olly művelt férfiaknak, kik legalább evés közben elég szerények másoknak nem alkalmatlankodni bűdös pipájokkal, kiknek talán gyomruk is megrontja a fojtó dohányfűst. Valóban kár lenne e szép termet néhány hónapi dohányzással közönséges vendéglői barlanggá aljasítani. Azonban számos hazánkfia abban helyezi a magasztalt magyar szabadságot, hogy másnak büntetlenül lehetőségig nagy alkalmatlanságot és kárt szerezzen, s így hihetőleg siker nélkül maradand e jámbor ohajtás.”⁵² A festményeket Nüppnau András készítette.⁵³ — Az épület I. és II. emeletét a vendégszobák, a III. emeletet a háztulajdonos fényűző lakása foglalta el.⁵⁴ A földszinten a már említett helyiségeken kívül italmérés,

a hátsó udvari részeken és a keresztszárnyban kocsiszínek és istállók helyezkedtek el, a kávéház alatti pincehelyiségben pedig a személyzet számára létesítettek italmérést.⁵⁵ A vendégek kényelmére a 130 szoba teljesen új bútorzatán kívül a „minden emeletben elhelyezett kutak”, a személyzet hívását a szobákból való kilépés nélkül lehetővé tevő elmés szerkezet, az udvarban a hátsó szárnyon elhelyezett ütő óra stb. szolgálták.⁵⁶

Az akkori pesti vendégfogadók és kávéházak tulajdonosai vendéglősi jogukat gyakran nem személyesen, hanem haszonbérlők útján gyakorolták, akik nem egyszer továbbadták a bérletet másodbérlőknek. A Tigris szállóban működő kávéház esetében is tudunk ilyen komplikált bérletviszonyokról. 1838-ban Tekusch Vilmos kapta meg a tanácstól a kávésjogot (a már említett Pesoldt József valószínűleg másodbérelő volt). Tekushtól (feltehetőleg 1839-ben vagy 1840-ben) Wagner Sándor vette bérbe a jogot, nyilván azért, hogy mint az új épület tulajdonosa, saját elképzelése szerint adhassa tovább. Így kapta meg 1840-ben a szálloda bérelője, Hayder János a kávéház bérletét is, s ő 1842-ben Girczy Jánosnak adta át.⁵⁷ A későbbi bérlők közül csak néhánynak a nevét ismerjük. 1846-ban Littmann József kérte a tanácstól a kávésjog bérbevételeének engedélyét, de az ellene nyitott csőd lezáratlansága miatt kérését nem teljesítették,⁵⁸ ugyanebben az évben Lőrinczy József folyamodott hasonló kéréssel a tanácshoz,⁵⁹ s valószínűleg sikerrel, mert 1848-ban már ő (vagy fia) bérelte a Raics-örökösök kávésjogát.⁶⁰ A kávéház és a szálloda bérelője ritkán volt ugyanaz a személy; a rendelkezésünkre álló adatok alapján csak egy ilyen esetről tudunk (1840–1842: Hayder János).

Az ötvenes években megjelent pesti városleírások szinte kivétel nélkül említik a szállodát és a kávéházat, változatlanul mint a legelegánsabbak egyikét.⁶¹ Az épület, azaz a szálloda tulajdonosai a század végéig, mint említettük, a Raics-örökösök voltak, míg a kávéház bérelői gyakrabban változtak. A század utolsó éveiben a „Tigris” átvette a megszűnt „Európa” szálló nevét, s némileg modernizált formában működött tovább megszűnéséig.⁶²

d) Az épület további sorsa a szálloda megszűnése után

Az épületen, még mint szállodán a 19. század utolsó évtizedében tervezett átalakítások vagy nem voltak jelentősek,⁶³ vagy nem valósultak meg.⁶⁴ A legnagyobb szabású átalakítás – sajnos, megvalósult – tervei 1901-ből és 1902-ből származnak; az épület új tulajdonosa, a triszeti cs. kir. privilegizált általános biztosító társulat ekkor alakította bérházzá az épületet. Ennek során az utcai homlokzatokon erkélyeket helyeztek el (a Mérleg utcai homlokzaton egy két tengelyt, illetve két emeletet elfoglaló zárterkélyt is); a földszinten pedig pillérkiváltásokkal kapcsolt teljes homlokzatátalakítás történt. Az eredetileg három tengelyt átfogó kapuarchitektúrából csak közvetlenül a kaput keretező rész maradt meg, s a párkányokat is átalakították. A melléklépcsőházat az udvari szárnyak hátsó sarkába helyezték át, lebontották az udvari keresztszárny emeleti részén a festményekkel díszített éttermet, s a hátsó, keleti szárnyra negyedik emeletet húztak. Ekkor készült a lift és a folyosóknak ma is meglévő beüvegezése. A belsőben átalakították az ajtókat, kicserélték – egy-két kivétellel – az összes ablakot. Ekkor kapcsolt-

ták a lakásokhoz az északi szárny udvari folyosóinak egy részét, szecessziós-empirizáló díszítésű falkiváltások segítségével, s ilyen díszű konzolokat és architrávokat kaptak a főlépcsőház emeleti pihenői is; stílusukat tekintve biztosra vehető, hogy az utcai homlokzatokon s a hátsó, keleti szárny udvari homlokzatán elhelyezett emblémák is ebből az időből származnak.⁶⁵ — Mindezekben a díszítőelemekben s az utcai homlokzat földszintjén alkalmazott hasonló jellegű ornamensekben az épület architektúrájának eredeti nemes gazdagságát megérző, de azt lényegében meg nem értő „stílusérzék” erőlködő megnyilvánulásait látjuk.

1914-ben kisebb átalakítások történtek a II. és III. emeleten,⁶⁶ 1937-ből födém-megerősítési munkákról tudunk.⁶⁷ 1945 után igen sok (külön-külön kis jelentőségű) lakásátalakítás és megosztás történt.⁶⁸

* * *

A többszöri részlet-átalakításokkal megváltoztatott s hosszú idő óta tatarozatlan épület meglehetősen elhanyagolt állapotban maradt ránk. Szerencse azonban, hogy az eredeti architektúra helyreállításához — részben meglevő építészeti tagozatok, részben régi tervek, ábrázolások, fényképek formájában — elegendő hiteles támpont áll rendelkezésünkre. Pesten a múlt század közepére — különösen a Lipótvárosban — páratlanul egységes városkép alakult ki, s a mai Lipótváros is őriz még néhány házsort, házcsoportot és utcaszakaszt, melyek képesek valamit felidézni az eredeti városkép hatásából, hangulatából. Épületünk mind a Münnich Ferenc utca, mind a Mérleg utca felőli nézetből ilyen városképi együttesnek tagja, s nemcsak a múlt században, hanem ma is a régi Nádor utca elejének egyik leghangsúlyosabb épülete, ha ez átalakítása és elhanyagolt külseje miatt talán kevésbé tűnik is szembe. Mivel eredeti környezetéből aránylag nagy számban maradtak meg ma műemléki védelemben részesülő s jórészt már felújított házak, szakszerű helyreállítás után szinte teljes mértékben visszanyerhetné eredeti — potenciálisan ma is meglevő — városképi súlyát.

Építészeti kvalitásai az átalakítások és az elhanyagoltság ellenére is szembetűnőek. A homlokzat a rendelkezésünkre álló támpontok alapján visszanyerhetné eredeti nyugodt harmóniáját és erős hangsúlyú, szép kapu-architektúráját; ma is megkapó szépségű udvarához hasonlóat már nem találunk Budapesten (a Váci u. 9. sz. ház ugyanilyen típusú udvara eredetileg is szerényebb kialakítású volt, s állapotát a későbbi átalakítások is erősen rontották). A Tigris szálló kapualjának és lépcsőházának térhatását tanulmányunk más helyén már érintettük.

Építészettörténeti értéke a Tigris szállónak egyrészt az, hogy Hild József művészetének az ilyen típusú épületek között egyik legjobb alkotása; másrészt az, hogy egy korszak jellegzetes városi épülettípusát testesíti meg, melynek saját korában egyik legreprezentatívabb (s napjainkban egyetlen viszonylag épen megmaradt) példája; végül, hogy építéstörténetével kapcsolatban szokatlanul gazdag és részletes forrásanyag került elő, s ez az épület közvetlen történetén túlmutató történeti értéket is jelent.

Művelődéstörténeti értéke összefügg épülettípus-voltával, egykorú rendeltetésével: mint eleve szállodának készült épület, mint üzleti vállalkozás tárgya és eszköze, mint előkelő gyülekező hely stb. — a múlt századi rohamosan fejlődő Pest hétköznapijainak, gazdasági, társadalmi, művészeti életének beszédes tanúja.

Rövidítések

Lyka	Lyka K.: Magyar művészet 1800–1850. 3. kiadás. Budapest, é.n.
Sz.B.	Szépítő Bizottmány
TBM	Tanulmányok Budapest Múltjából
Tervtár	Budapest Főváros Tanácsa VB. Építészeti és Városrendezési Főosztály tervtára.

Ahol a gyűjteményi helyet nem neveztük meg, ott Budapest Főváros Levéltára pestvárosi anyagáról van szó.

Jegyzetek

1. A telektörténet során szükségszerűen érintenünk kell néhány építéstörténeti vonatkozást is; ezeket részletesen az Építéstörténet c. részben tárgyaljuk.
2. A Lipótváros kialakulására, Hild János és a Szépítő Bizottmány városrendezési terveire vonatkozólag vö. *Pásztor M.*: A százötvenéves Lipótváros. Budapest, 1940.; *dr. Preisich G.*: Budapest városépítésének története Buda visszavételétől a kiegyezésig. Budapest, 1960.
3. *Sz.B. 1673.* Helyszínrajz a tárgyalat környék régebbi és újabb háztelkeiről, 1816-ból.
4. *Sz.B. 1885.* Helyszínrajz a szóban forgó telkek árveréséhez. – A telekátírással vonatkozólag: *Telekátírási jegyzőkönyvek, 1818–1824*, p. 86. 1819. április 22-én kelt bejegyzés: „Eodem dato verlanget Herr *Paul v. Demény* den von der Königl. Verschönerungs-Comission untern 7 July 1817 mittelst öffentlicher Licitation erkauften, in der Neuen Stadt sub Plan No. 111. liegenden aus 296 □ bestehenden Haussgrund nachdeme von Seiten der Königl. Verschöner. Comission untern 16 April 1819 hiezu ??? Vorbehalt des Eigenthums-Rechtes die Schriftlichen Einwilligung ertheilt wurde, auf seinen Namen und seiner Ehegattin Frau *Catharina* geböh. Koor umzuschreiben . . .”
5. *Sz.B. 2112.*
6. *Dorffinger J. Andreas*: Wegweiser für die Fremde und Einheimische durch die königliche ungarische Freystadt Pesth . . . (Pest, 1827.) c. útmutatója szerint (94. old.) a Leopoldstadt 218. sz. telek tulajdonosa Demjén. Az ugyenezen évben, a szerző nevének feltüntetése nélkül megjelent Adressbuch szerint már Marczibányi Lajos a tulajdonos (Adressbuch der königlichen Freystadt Pesth 1827, 216.).
7. *Telekátírási jegyzőkönyvek, 1825–1830.* 434–435. „Anno 1828 am 24ten Nov. verlanget H. *Paul v. Demien* den in der Leopold Stadt Wind und Waag Gasse unter der Pl. Nro. 427. Pop. No. 218. liegende aus 244 5/6 □ bestehende Haus Grund welchen Er in der den 7 July 1817 abgehaltenen Öffentlichen Licitation von der K. Verschönerungs Coon so zu sagen dieser Stadt um 4896 fl 40 Xr WW erkauft hat, auf seinen und seiner Frau Ehegattin *Catharina geb. Koor* Namen umzuschreiben Anno 1828 am 24ten Nov. fatiret H. *Paul v. Demien*, und dessen Ehegattin

Catharina geb. Koor das in der Leopold-Stadt Wind und Waaggasse ligende mit der No. Pop. 218 gezeichnete eigenthümliche Haus, dessen Gründe vor dem Hausbau, und zwar der unter der Pl. No. 111. liegende aus 296 □ bestehende Grund den 22ten April 1819, der unter der Pl. No. 427 liegende aus 244 5/6 □ bestehende Grund aber welche beyde Gründe jetzt vereint werden, untern nemlichen Dato auf ihre Namen umgeschrieben worden sind, dem Hoch-Edelgebohren H. *Ludwig Marczibányi* v. Puchó laut schriftlich Contract von 24 Nov. 828 um 85 000 fl W.W verkauft zu haben . . .”

8. Ezzel kapcsolatban ld. az Építéstörténet c. fejezetrészt.
9. *Tanácsi iratok, Rel. a. n. 2611.* Demjén kérvénye és a tanács engedélye a Tigris vendégfogadó cégérének felállítása ügyében (1826. jan. 23, illetve jan. 30.) A fogadó megnyitásának hirdetése a korabeli újságokban: Hazai s Külföldi Tudósítások, 1826 II. félesztendő, 240, 256 és 264. után; Vereinigte Ofner und Pesther Zeitung, 1272. (1826. X. 5.)
10. Marczibányi Lajos kávéház-vállalkozásairól részletesen beszél *Bevilaqua-Borsody B. – Mazsáry B.*: Pest-Budai kávéházak Budapest, 1935. 1225. — Kutatásunk során előkerült egy ehhez kapcsolódó levéltári adat is: Marczibányi Lajos a Stáció u. 817–818. sz. házára kávésjogot kér a pesti tanácstól (*Tanácsi iratok, Int. a. n. 4814.*)
11. *Tanácsi iratok, Int. a. n. 6923.* fol. 11/12. A Marczibányi Lajos és Geigerék közötti szerződés másolati példánya.
12. *Tanácsi iratok, Int. a. n. 6923.* fol. 34/34. Raics Lajos lemondó nyilatkozata (1839. I. 14.)
13. *Tanácsi iratok, Int. a. n. 6923.* fol. 19/20. Raics Sámuelné, Raics Mária és Wagner Sándor kérvénye a tanácshoz, a telekátírás ügyében, az ügy előzményeinek részletes leírásával:
 „Tekintetes Városi Tanács! Mindekutánna az ide ./. alatt csatolt N. M. Magyar Királyi Helytartó Tanácsi rendelet által a Ttes Tanácsnak tudtára adatott, hogy Ő Császári Királyi Apostoli Felsege alázatos kérésünk folytába, mely szerént a Tigris című Leopoldvárosi Marczibányi féle háznak nevünkre való átíratását, és a tulajdonos Marczibányi Lajos Ur által nekünk teendő örökbevallását egyszerű telekpénz fizetése mellett meg tétetni szorgalmaztuk, a fent tisztelt Helytartó Tanács által részünkre kedvezőleg tett rendeleteket tökéletesen helyben hagyni méltóztatott, ezen czélunk elérése végett ide rekesztjük azon eredeti két rendbeli szerződéseket, melyekből világosan ki derül, hogy Geiger Jakab és Erzsébet a fentebbi házat 1830^{dik} évi Junius 30^{dikán} 40 000 pengő forintokon meg vették ugyan, és ezen sumából 16 000 pforintot le is fizettek, de a fennmaradt 24 000 pforint eránt a kötött szerződés még azért függőben maradt, mivel az eladó tulajdonos Ur magának a szerződés napjátul számlálendő 14 évekig a tulajdoni jogot fent tartani, és tsak ezen 14 évek mulva, s további 16 000 pengőforintok lefizetése után a bevallás meg tételére kényszeríthetni akarta; — ki derül továbbá, hogy Geiger Erzsébet férje halála után, félvén a felmondástul, s érezvén az elégtételre való tehetetlenségét, a fentebbi szerződést az elsőrendi alul írott leányának és a másodrendű alulírottaknak a kérdéses ház birtokával együtt 835 évi December 20^{dikán} át engedte, az engedményesek pedig,

miután ezen egyszerű s magában igen tökéletlen átruházáson kívül Geignertől, ki tulajdoni joggal nem bírt, egyebet nem nyerhetek, 837 évi Márczius 14^{dikén} a háztulajdonos Marczibányi Lajos Urral újabbi szerződésre léptek, mely szerint Marczibányi Ur az előbbeni szerződéstől el álván, s azt meg semmisítvén (a mit mutuo cointeressatum partium consensu kétségkívül tehetett) arra kötelezte magát, hogy a kérdéses a fent érintett 14 évek el telése előtt és egyenesen az engedményeseknek bevallani fogja, a mit mint a Tekintetes Tanács előtt tudva vagyon, már 2 évek előtt meg is akart tenni, de bevallása el nem fogadtatott, sőt az kívántatott, hogy a be vallás és át íratás először Geignernének, kinek ezt követelni sem joga, sem kötelessége nem vala, nevére, azután pedig az alul írottakra a kettős telek pénz fizetése mellett történjen, a mi bennünket felsőbb helyen teendő panaszra késztetett.

Ezen panaszos állapot tehát a fent előhozott legkegyelmesebb Királyi parancs által meg szüntetvén, ennek értelmébe kérjük a Tekintetes Városi Tanácsot, méltóztatná a Telekbírói hivatalt oda utasítani, hogy a többször érintett örökbevallás s nevünkre való átíratás a szerződésbeli 40/m pengő forintoktól járó telekpénz egyszerű le fizetése mellett valahára végbe vitessen.

Meg különböztetett tisztelettel maradván

A Tekintetes Városi Tanácsnak

Pesten November 8 841

alázatos szolgálja s szolgálói

özvegy Raics Sámuelné született

Birnstingl Katalin

Wagnes Sándor és

Wagner Sándorné született Raics Mária"

A kérvényezett telekátírás 1842. V. 6-án történt meg. (*Telekátírási jegyzőkönyvek 1839–1844, p. 304.*)

14. Egy 1891-ben készült átalakítási terv felirata: „Raics és Wagner családnak III. emeleti szalloda, V. Nádor utca 708/5. sz.” Tervtár, 8205/1891.
15. Tervtár, 8391/1899–III. „Europa szálloda átalakítása” (a „Tigris” a XIX. század utolsó éveiben átvette a megszűnt Európa szálló nevét). — Budapesti czim- és lakjegyzék, Budapest, 1900. 62.: az épület tulajdonosa a trizeti cs. kir. általános biztosító társulat.
16. Sz.B. 2270. Építési kérelem (1818. VI. 18.), a bizottság szakvéleménye (1818. VII. 24.) és az építési engedély (1818. VIII. 2.), valamint 3 db tervlap: földszint és I. emeleti alaprajz, homlokzat.
17. Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum Térképtára, G.I.h. 73.
18. Sz.B. 2627. fol 1. Paul Demjén kötelezvénye (1819. VIII. 8.) „Revers — Kraft welchen ich Endesgefertigter mich verpflichte, auf mein in der Windgasse sub No. 111. besitzendes Haus, welches ich aus Rücksicht, dass diese Gegend noch mit keinen erdeutlichen Gässen versehen ist, und vorzüglich wegen dermalen bedrängten Zeiten jetzt nur zu Ebener Erde (die Mauer jedoch zu mehreren Stöcken angetragen) aufgeführt habe; sobald diese Umstände einigermaßen gehoben sein dürften — einen oder auf zwey Stöcke zu setzen. — Pest, de 8ten Aug. 1819. — LS. Paul Demyen mp.”

19. Sz.B. 3099. fol. 4/5. Johann Lechner jelentése a Szépítő Bizottmányhoz a szóban forgó épületek bontásáról.
 20. Sz.B. 8051. A Tigris szálló kiépítésének terve 1839-ből. A rajzok szürke és fekete színnel, világosan megkülönböztethetően jelölik a meglevő és a leendő épületrészeket.
 21. Hazai s Külföldi Tudósítások, 1826. II. félesztendő, a 240, 256. és 264. utáni hírdetések között. — *Tanácsi iratok, Int.a.n. 2611.* fol. 2. Demjén már említett cégér-állításí kérelmének kivizsgálására kiküldött tanácsnok jelentése (1826. I. 29.): „... Herr Bittsteller in der Leopoldstadt in der Windgasse sub No. 218. ein durch ihn selbst erbautes geräimiges Haus . . . besitze.”
 22. Magántulajdonban; fotókópiája a FIMÜV Műemléki Osztályának tulajdonában (60020).
 23. A kávéház bérlőjének, Joseph Pesoldtnak hírdetése a „Der Spiegel” 1838. évi 31. számában (1838. IV. 17.) 248. „Gasthaus-Anzeige. (Pesth.) — *Joseph Pesoldt* macht hiemit der ergebenste Anzeige, dass sein Gasthof „zum Tiger” (in Pesth, Leopoldstadt, Windgasse), trotz der stürmischen Ereignisse dieser Tage, seiner soliden und festen Bauart wegen in besten Stande geblieben . . .”
 24. A Mérleg utcai kaput régies formája miatt nehéz lenne Hild József nevéhez kapcsolni; ugyanakkor nehéz elképzelni azt is, hogy az épület Duna felőli részét Hilddel, hátsó részét más mesterrel építtesse ugyanaz az építető. További adatok feltárásáig a kérdést nyitva kell hagynunk.
 25. A Szépítő Bizottmány anyagában (Sz.B. 8051.) 17 folio terv és irat található. Ezek a foliálás sorrendjében a következők:
 - 1/2. Wagner Sándor építési kérelme (dátum nélkül)
 - 3/4. Hild József magyarázata terveihez, a szomszédokkal közös tűzfalak megerősítésére és a csaposgerendák felfektetésére vonatkozólag (dátum nélkül: a Bizottmány 1839. VII. 7-én tárgyalta, 1596. sz. alatt)
 5. Az építési bizottság szakvéleménye (1839. VI. 12.) és a Szépítő Bizottmány határozata, illetve építési engedélye (1839. VI. 16., 1387. sz.)
 6. Az építési bizottság szakvéleménye (1839. VII. 6.) Hild József beadványával kapcsolatban, s a Szépítő Bizottmány határozata (1839. VII. 7., 1587. sz.)
 - 7–17. Tervek
 7. Homlokzatrajz
 8. Földszinti alaprajz
 9. I. emelet alaprajz
 10. Ugyanaz, igen kis eltéréssel
 11. III. emelet alaprajz
 12. Pince alaprajz
 14. Ugyanaz, mint a fol. 12, kisebb eltérésekkel
 15. Metszet a kapualjon át, a Mérleg utcával párhuzamosan
 16. Ugyanaz, mint a fol. 8, néhány eltéréssel
 17. A két szomszéd házzal közös tűzfal metszete
- Ezzel a terv- és iratanyaggal kapcsolatban a következő problémák merültek fel:
1. A tervanyag egy teljes és egy hiányos sorozatot tartalmaz. Egyetlen tervre sincs

rávezetve a Szépítő Bizottmány pecséttel hitelesített határozata, azaz az építési engedély, holott 1839-ben ez már régóta kialakult gyakorlat volt.

2. Hild József beadványában hivatkozik a terveken piros színnel tett javításokra, illetve kiegészítésekre, ezeknek viszont az itt található terveken nyoma sincs (így a beadvány szövege sem érthető világosan). Mivel ebben az időben az építési kérelem mellékleteként 3 sorozat tervet kellett beadni, s jóváhagyás után egy sorozatot visszakapott az építtető, felmerült az a lehetőség, hogy a javításokat tartalmazó harmadik sorozat az építtető birtokában volt, s logikus volt egyúttal arra gondolnunk, hogy ezeken a terveken szerepelt a Szépítő Bizottmány pecsétes záradéka, hiszen az építtetőnek volt elsősorban szüksége arra, hogy az építési engedély hitelességét adott esetben okmányszerűen igazolni tudja.
3. Kérdés, hogy az itt található teljes és hiányos tervsorozat megfelelő lapjai között levő kisebb eltérések vajon másolói pontatlanságból adódnak-e, vagy eltérő elképzelések pontos rögzítése céljából készült tervváltozatokat jelentenek. A földszinti alaprajzoknál valószínűleg az utóbbi esetről van szó; a többi tervnél a kérdés nem volt eldönthető.

Ezekre a problémákra részben választ adott, s jelentősen gazdagította és kiegészítette a Szépítő Bizottmány anyagát az 1840-es vizsgálatnak a tanácsi iratokban (*Miss. a. n. 13021.*) található anyaga. Az iratokhoz csatolva előkerült egy majdnem teljes tervsorozat is (csak a két metszet hiányzik), s e tervek megfelelő lapjain megtalálhatók Hild piros színnel tett javításai. A hat lap közül egy – pecsét nélkül – az építési engedély szövegével, három pedig a Szépítő Bizottmány pecsétjével és jóváhagyó záradékával van ellátva, s a Szépítő Bizottmány anyagában őrzött tervekhez képest ezek is mutatnak kisebb eltéréseket.

A két helyen őrzött irat- és tervanyagot összegezve tehát a felvetődő problémák részben megoldódtak; néhány kérdés azonban nyitva maradt: A két tervanyag összegezéséből egy teljes, egy majdnem teljes és egy erősen hiányos sorozat adódik. A tanácsi iratok között található tervek következetlennek látszó záradékolása, úgy tűnik, nem jelent mást, mint ügykezeltési rendetlenséget, s így ezt tekinthetjük az engedélyezési tervsorozatnak. Nem tudjuk azonban, hogy ez a sorozat a vizsgálat során az építtetőtől, illetve az építőmestertől került vissza a levéltárba, vagy pedig eredetileg (1839-től) a Szépítő Bizottmány anyagában őrizték, s onnan küldte át a Bizottmány a tanácsnak 1840-ben. Az előbbinek ellentmond a tervek jó állapota, az utóbbinak pedig az a tény, hogy a tanács és a Szépítő Bizottmány többszöri levélváltásában a tervekről nem esik szó.

A gazdag iratanyagra az építéstörténet ismertetésekor többször is hivatkozunk. Azokat az értékes adatokat és utalásokat azonban, amelyek az épület szorosan vett történetén túl a korszak építési szokásaira, szervezetére stb. vonatkozólag ezen iratokból kiolvashatók, dolgozatunk keretében részletes ismertetés helyett csak említeni tudjuk:

1. A pallér, a kivitelező építőmester, s a tervező építész személye, illetve feladatköre közötti átfedések, átmenetek;

2. Igen sok építési szakvélemény, részletes eseteleírás, pallérok és építőmesterek érvelése és magyarázkodása található az iratok között; ezekből elsősorban akkori építőmestereik még erősen tapasztalati alapon nyugvó építő-tudásába lehet részletes betekintést nyerni. (Az egyik szakvéleményt idézzük a 41. sz. jegyzetben.)
3. A Szépítő Bizottmány engedélyező, ellenőrző és büntető funkcióinak ügymenete, kapcsolata a városi tanáccsal stb.
26. *Sz.B. 11659.* Az anyag részletes ismertetését ld. a 43. sz. jegyzetben.
27. *Tanácsi iratok, Int. a. n. 6961.*
28. *Sz.B. 8051.,* fol. 5.
29. *Sz.B. 8051.* fol. 3/4, 6.
30. *Tanácsi iratok, Int. a. n. 6961.* fol. 2. Joseph Hummel Stadthauptmann jelentése a bal-esetről (1839. XI. 2.) „Löblicher Magistrat! Die 23ten October 1. J. 1/2 1 Uhr Mittags ist Francisca Schmidt, Taglöhnerin aus Dalmatien gebürtig, 20 Jahre alt, RCath. ledig, von den 3ten Stock hohen Gerüste des in der Leopoldt Stadt, Wind Gasse, im Bau begriffenen Alexander v. Wagner'-schen Hause herabgestürzt, und dem Bürger-spitale todt überbracht worden.”
31. *Tanácsi iratok, Miss. a. n. 13021,* fol. 10/11. Kassalik Ferenc és Zitterbarth Mátyás jelentése a tanácshoz a megvizsgált építési szabálytalanságokról (1840. VII. 17.) „... so kann die Sicherheit dieser, laut durch die Wohl. Löbl. k. Verschönerung ratificirten Plan, durch den Ofner Herrn Baumeister Joseph Danko *nach Anweisung und Leitung des Herrn Joseph Hild k. Architecten* ausgeführten Säulengängen nicht mehr bezweifelt ...”
32. Hasonló kiképzést találunk az egykori Hét választófejedelemhez címzett szálloda (V., Váci u. 9.) udvarában; ott azonban az oszlopsor csak a két szemben levő oldalon található meg, s egészében eredetileg is szerényebb kialakítású volt, s a későbbi átalakítások még igen sokat rontottak is rajta; így mai formájában semmiképpen sem versenyezhet a Tigris szálló udvarával.
33. *Tanácsi iratok, Miss. a. n. 13021.* fol. 8/9. Egy szabálytalan pinceboltozat kivizsgálására kiküldött bizottság jelentése a Szépítő Bizottmányhoz (1840. VII. 3.). „Die Gefertige finden sich bei dieser Gelegenheit veranlasst anzuzeigen, dass dieser Bau nihct durch H. Architecten Joseph Hild, sondern durch den Ofner H. Baumeister Dankó ohne Vorwissen dieser K. Comission in accord genommen, und geführt werde, und somit die Bauverantwortlichkeit einen Ofner Bau Meister ohne eingelegten Revers treffen, und die in Ansuchung etwaiger Übertretungen Schwierigkeiten grösserer Art verursacht werden könnten; Gefertigte erbitten sich daher in diese Verfahren die weitere Weisung dieser K. Comission.”
34. A könyomatot Alt Rudolf rajza alapján Sandmann készítette; megjelent a „Festői megtekintések Budáról és Pestről” 10. lapjaként (1850–1853 között).
35. A kivitelre került állapot az 1847-es megerősítési munkálatokhoz készült tervrajzról állapítható meg (*Sz.B. 11659,* fol. 12); az a lehetőség, hogy az oszlopokat nem a kivitel során hagyták el, hanem 1840–47 között megszüntették, igen valószínűtlen. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a kávéházi sarokterem boltozata egykorú tudósítások szerint már 1840-ben is „egy oszlopon” nyugodott, azaz megfelelt az 1847-es rajzon látható állapotnak (Sürgöny, 1840. nov. 5.).

36. *Tanácsi iratok, Miss. a. n. 13021.* fol. 17/18. A tanács által kiküldött tanácsnok és a városi mérnök jelentése az építkezésen tapasztalt szabálytalanságokkal kapcsolatban (1840. VII. 18.). A kivitelezést végző budai építőmester jogi helyzetével kapcsolatban említi: „... H. Joseph Hild Architect erklärte: dass Er bei diesen Bau kein weiteren Einfluss genommen habe.”
37. Dankó József eddig ismert néhány pesti munkája önállóan, saját tervezésének tudott kisebb bérház; más mester tervének kivitelezőjeként való működéséről épületeink esetében tudunk először. Munkásságára vonatkozólag ld. *Zakariás G. S.*: Adatok Buda építészetéhez a XIX. század első felében. TBM 12 (1957) 302–303. és *Bibó I.*: Klasszicista épületegyüttes a Belvárosban. TBM 19 (1972) 221–238.
38. Rados Jenő Hild Józsefről szóló monográfiájában tévesen említi, hogy a melléklépcső az eredeti terv kivitele során került a telek hátsó sarkára. Az 1901-ben készült átalakítási terven világosan látható a megszüntetendő eredeti és az újonnan kialakítani kívánt jelenlegi melléklépcső, az előbbin „lebontandó lépcső” rájegyzéssel. (*Rados J.*: Hild József, Pest nagy építőjének életműve, Budapest, 1958, 122, és Tervtár 62367/901–III.)
39. Ennek véleményünk szerint két oka lehetett: vagy az, hogy az eltéréseket jelentékteleneknek ítélték, vagy az, hogy még nem volt kialakult gyakorlat arra vonatkozólag, hogy meglevő épületrész továbbépítése esetén hogyan alkalmazzák a frissen megjelent rendszabály előírásait.
40. A vizsgálat iratai a már többször idézett tanácsi anyagban találhatók (*Miss. a. n. 13021.*). — Az építkezés tervezett befejezésére vonatkozólag: Rajzolatok, 1839, I. 16. A pesti vendégfogadók ismertetése után írja: „Mind ezen vendégházaknál a jövő tavaszra egy sokkal nagyobb szerű s pompásabb vendégház építése van czélba. Pest legszebb s legpompásabb részében, a Leopold városban, szél utczában, közel a Dunához s az építendő hídhöz, a „tigris” vendégfogadó tulajdonosai a tigrisből egy oroszlanyni nagyságú vendégfogadót szándékoznak építeni.”
41. *Tanácsi iratok, Miss. a. n. 13021.* A tanács által vizsgálatra kiküldött Kasselik Ferenc és Zitterbarth Mátyás építőmesterek jelentése (1840. VII. 17.)
 „Löblicher Magistrat! In Bezug auf der Neubau des Sr Wohlgeboren Herrn Alexander von Wagner in der Wind-gasse im Hause zum Tiger genant, haben Gefertigte zu erklären: dass die Einwölbung im Hofe rechts, gegen die Bauordnung seye, weil selbe nur auf einer halben Schuh gemacht wurde, da indess der Raum zu klein ist, wo diese Wölbung angebracht wurde, und ihrer Traglast unter einer Wagen Remise hielängliche Sicherheit leistet; so kann selbes auch für die Zukunft um so mehr belassen werden, weil bishero ähnliche Flächenräume stets nur auf einen halben Schuh mit theilweiser Gurten haltbar eingewölbt wurden — und bis gegenwärtig bestehen.
 Was den 5 Klafter 3 Schuh langen Bogen im Hofe lings anbelangt: auf welchen die 3. Stockwerke 12 Massive Sainen ruhen, und der übrigens sehr kühn ausgeführt ist, wobei man für die Zukunft ein Unglück besorgen zu müssen glaubt, haben wir unsere Ansicht dahin auszusprechen: dass jede ähnliche Spannung in so lange bis sämtliches Mauerwerk ausgetrocknet ist, etwas nachgeben und dabei kleine Risse erzeugen muss — da indess hier bereits die nützigen Vorsichts massregeln vor 3 Monathe an-

gewendet, auch ein besseres Wiederlager hergestellt wurde; und seit dieser Zeit keine neuere Sprünge zeugten, so kann die Sicherheit dieser laut durch die Wohl. Löbl. k. Verschönerung ratificirten Plan, durch den Ofner Herrn Baumeister Joseph Danko nach Anweisung und Leittung des Herrn Joseph Hild k. Architekten ausgeführten Säulengängen nicht mehr bezweifelt, und die gänzliche Vollendung des Baues unseres Erachten gemäss, ohne aller Gefahr bewerkstelliget werden, — Pesth, den 17ten Juli 1840. Franz Kasselik bürgl. Baumeister, MZitterbarth Baumeister"

A tanács magáévá tette az építőmesterek véleményét, és javaslatukat 1840. július 22-én, 7952. sz. alatt határozatban fogadta el, s ezt még aznap kelt átiratban közölte a Szépítő Bizottmánnyal (Uo., fol. 19/20.).

42. A szálloda megnyitásáról az egykorú folyóiratok, illetve hírlapok — többnyire igen részletes tudósítás keretében — szinte kivétel nélkül beszámoltak, s többször is közölték a megnyitás előzetes hirdetését. Részletesebben hivatkozunk e tudósításokra a szálloda és a kávéház ismertetésénél. A bibliográfiai adatok az irodalomjegyzékben találhatók.
43. Sz.B. 11659. — 6 folio terv, 14 folio irat. Az iratok időrendben, a tervek a foliálás sorrendjében a következők:
 - fol. 7/8. Cassano részletes leírása az elvégzett és részben még elvégzendő munkákról, a tervek mielőbbi benyújtásának ígéretével; jóváhagyás, illetve utólagos építési engedély kérése. (1847. I. 15.)
 - 5/6. Cassano feljegyzése, mely szerint az I. emeleti lépcsőházi pihenőn végzett „plumpe Reparatur” nem az ő munkája (1847. I. 15.)
 4. Az építési bizottság jelentése (1847. I. 20.)
 - 2/10. Fromhold Károlynak, az épület gondnokának folyamodása a Szépítő Bizottmányhoz, melyben újabb vizsgálatot kér a munkálatok elkerülhetetlen és sürgős szükségességének megállapítása céljából, hogy ezt a háztulajdonosok előtt is igazolni tudja (1847. I. 29.)
 - 17/18. Cassano feljegyzése az 1839/40-es építkezéskor történt szabálytalanságokról (1847. II. 1.)
 - 1/20. A Fromhold kérésére kiküldött bizottság jelentése (1847. II. 4.)
 19. Az építési bizottság bírálata és építési engedély az utcai homlokzatsarok és a lépcsőházi pihenők megerősítéséhez (1847. III. 12.)

Tervek:

- 11, 12, 13. Pince, földszint és I. emelet alaprajza. — Mindegyikre ráragasztva pausz-másolatban az 1839-es Hild-féle tervsorozat megfelelő lapja. A Cassano-féle tervek a meglevő falakat feketével, a megerősítés során készült, illetve készülendő új falakat pirossal jelölik.
14. A lépcső három alsó szintjének alaprajza, metszete, valamint a sarokmegerősítés módosított terve
15. Ugyanaz, pausz-másolatban
16. A sarokterem középpillérének megerősítése, az udvari boltívek alátámasztása és az utcai sarokmegerősítés első változata.

Érdekessége miatt teljes terjedelmében idézzük Cassano feljegyzését az 1839/40-es építkezés szabálytalanságairól:

„Technische Anmerkungen des Gefertigten über die gegen die allgemeine Bau-Ordnung für diese königl. freistadt vom Jahre 1839 ausgeführten Gebäude des Hotel zum Tiger nebst betreffenden Plänen. — Die auf ebenerwähnten Plänen schwarz bezeichneten Mauerwerke, sind die vom Baumeister Danko aufgeführten trotz § 12. obiger Bauordnung, ist das besagte Gebäude augenfällig *nicht nach den genehmigten Baurissen* — wie aus den beifolgenden bestätigten Copien (den Bau-Inspicienten Hrn Waitzenbauer) vom Original-Plan, welcher in Archiv der löbl. Verschönerungs-Comission deponirt ist — *ausgeführt worden*. —

Nach § 17. und respective 23 derselben Bau-Ordnung, hätten die Gränzmauern im untere Geschosse, wenigstens 2 Schuh betragen sollen, was jedoch nur mit 18 Zoll ausgeführt wurde. —

Die Stärke der Hauptmauern hätte Vermöge des 19ten § wenigstens 4 Schuh dicke betragen sollen, während dieselbe nur aus 3 1/2 Schuh besteht. —

Vermöge § 21., hätte die Gassenfront- und Mittelmauern des Kellers (zur *gleichförmigen Vertheilung des Druckes*;) in gleicher Dicke und mit Communications-Oeffnungen, die höchstens 6 Schuh betragen können, ausgeführt werden sollen, welches jedoch nicht beobachtet wurde, indem die Oeffnungen über die besagten Dimensionen ersichtlich sind; die nun alle zugemauert werden, welches in der That, bereits mit der Mehrheit geschehen ist. —

Laut § 28. sollte das Ebenerdige Geschoss des Gebäudes, *durchaus* eingewölbt seyn, dennoch in der Wohnung des Caffesieders ganz Vorschriftswidrig, mit Toppelbäumen ausgeführt wurde.

Vermöge § 29 besagter Bauordnung, sollten die Stiegen bis unter das Dach, von Stein seyn (wie es überdiess im genehmigten Baurisse angedeutet war;) trotz dem allen, sind aber die Ruheplätze, mittelst *hölzernen Rosten* ausgeführt worden, und erheischen eine zweckmässige Abänderung um etwaiger Gefar vorbeugen. — Laut oberwähnten, und in den von der löbl. Verschönerungs-Comission seiner Zeit genehmigten Plan, waren zur erhaltung der 3 1/2 dicken Mittelmauern obere Kaffehause, 6 Säulen bestimmt; trotz dem aber bei der Ausführung des Baues, wie ersichtlich, nur 2 Pfeiler angebracht, welche zur Trägfaltigkeit der ganzen Last, nach den Regeln der Statik *nicht hielänglich sind*, — indem die letztere Pfeiler mit einzig 18 Zoll breiten Gurten *verdammt sind*, nur 42 Zoll dicke überaus schwere Mauer tragen zu müssen; woraus die äusserst nachtheilige Wirkung entsteht, dass die Facade-Mauer, besonders gegen das Eck des Gebäudes, eine äusserst übermässige Last, in diagonalen Richtung ertragen muss; welchen Übelstände durch einen entsprechenden Eckpfeiler dringlich ist abzuhefen. —

Die im 2ten Hof ersichtlichen beiden Hauptgurten, so flach, und doch mit so grosse Spannweite, überdiess mit der enormen Last, grosser Säulen der 3 Stöcken, Gänge und des Dachstuhles, geschwert, so dass dieselben ebenfalls dringlich einer zweckmässigen Unterstützung bedürfen. — Der gehorsamst Gefertigte, schliesst mit der Bemerkung, dass die rothe Farbe im beiliegenden Plan, die wichtigen Unterbau- und Re-

paratur-Arbeiten im Hotel zum Tiger, welche unumgänglich nothwendig sind, andeutet; ohne welche besagtes Gebäude, bei der mindesten Erderschütterung einstürzen hätte müssen. — Pest, am 1ten februar 1847. — Giuseppe Cassano Architect, Maurermeister.”

44. A lebontást mutató terv: Tervtár, 1902–2345 t.sz./III.
45. Cassano személyére és munkásságára vonatkozólag: *Szendrei–Szentiványi: Magyar képzőművészek lexikona*, Budapest, 1915. 299–300. — *Lyka* 392, 451–452, 462.
46. A fogadó megnyitásának hirdetése: Hazai s Külföldi Tudósítások, 1826. II. félesztendő, a 240, 256, 274, 376. és 384. után található hirdetések között; Vereinigte Ofner und Pesther Zeitung, 1826, p. 1272. — A Színház téren (mai Vörösmarty tér) levő „Három Tigrishez” címzett fogadó nem azonos az általunk tárgyalttal, illetve nem elődje annak, mert 1826 után is fennállott (Tekusch: *Der Fremde in Pesth*. Pesth, 1833, 16. „Traiteurs: . . . die drei Tiger am Theaterplatz . . .”; 17. „. . . in der Windgasse ladet der gezähmte Tiger den Reisenden zum Frühstück ein . . .”)
47. *Tanácsi iratok, Rel. a. n. 2611.*
48. Pesoldt József nevét a Pesther und Ofner Wegweiser-Kalender 1837–1839. évi kötetből ismerjük (1837. 104.; 1838. 112.; 1839. 115, 117.). — Geigerekre vonatkozólag a Sörgöny 1840. évfolyamának 37. számában megjelent, az újjáépített szállodát ismertető tudósítás egyik utalásából következtetünk: „E vendégpalota haszonbérletje Hayder úr, egy fiatal, fáradatlan, munkás, megelőző viseletű férfit, neje pedig, előbbi férjéről Geigerné, nevére elég ismeretes, mint a leggondosabb, legjobb vendéglőné . . .”
49. Az említett időszakban több városleírás, ismertetés, útmutató jelent meg, s ezekben — ha a kávéházakról, vendéglőről is szó van — mindig említik a „Tigris”-t. Részletes felsorolásukat ld. az irodalomjegyzékben.
50. Sörgöny, 1840, 37. szám 145.
51. Uo, és Pesther Tageblatt, 1840, 961.
52. Jelenkor, 1840, 357.
53. Pesther Tageblatt, 1840, 961. „Sobald man auf der marmornen, breiten Haupttreppe . . . in das erste Stockwerk gelangt, nimmt der mit Marmorsäulen und geschmackvollen von Hrn. Nüppnau verfertigten Deckenmalereien gezielte Speisesaal, und die über demselben befindliche Marmorterrasse . . .” — Nüppnau személyéről annyit tudunk, hogy a 40-es években több pesti szálloda, kávéház és cukrászda belső kifestését végezte. *Lyka K.: Magyar művészet 1800–1850*. 3. kiadás, Budapest, é.n. 491.
54. Pesther Tageblatt, 1840. 961.
55. Uo.
56. Mindezen kényelmi berendezéseket említi a vendéglő, illetve szálloda bérletjének, Hayder Jánosnak hirdetése (Hírnök, 1840. november 5.); a hírlapi ismertetések pedig többször is részletesen leírják mind az órát, mind a hívó-rendszert (Pesther Tageblatt, 1840. 961, Sörgöny, 1840. 37. sz., 145.).
57. A kávésjogot ebben az időben személyre szólóan adták ki; korábban szokásban volt a kávésjognak épülethez kötött gyakorlása, s ezt a jogot az épület tulajdonosa — valószínűleg a tanács megkérdése nélkül — bárkinek bérbe adhatta. A Tigris szállóval

kapcsolatban előkerült adatok arra engednek következtetni, hogy a kétféle jogforma ebben az időben még erősen keveredett, illetve szokásban volt a személyre szólóan kiadott kávésjog bérbeadása is, melyet egy 1841-ben kelt királyi rendelet végül is megtiltott. Erre hivatkozva rendelte el a tanács a Tigris szállóban működő kávéház bezárását, szabálytalannak minősítve a bérletviszonyt. A helytartótanács azonban ellenkező értelmű döntést hozott: mivel a bérleti szerződést jóhiszeműen, s a királyi rendelet kihirdetése előtt kötötték, a kitűzött határnápig érvényben maradhat. (*Tanácsi iratok, Int. a. n. 8421.*)

58. *Tanácsi iratok, Rel. a. n. 12164.*

59. *Tanácsi iratok, Int. a. n. 13396.*

60. Buda-Pesti utasító . . . 1848 szökö évre. Kiadja Blaskovits Sándor; Pest, 1848, 158. a kávéházak felsorolásában: „Raics Sámuel örök. — Haszonb. Lőrinczy János, szélu., a tirish.” (a haszonbérő keresztnevének eltérése tévedés lehet).

61. Ld. az irodalomjegyzékben felsorolt városleírásokat, útmutatókat. Kiemeljük Karl Müller verses, humoros városleírásából a Tigris szállodára vonatkozó szakaszt:

„Beim 'Tiger' sieht man sonderbar
Wie zahm die Leute essen;
Humor ist hier in Permanenz
D'rauf hätt' ich bald vergessen.”

(K. Müller: Pest, wie es lebt und leibt. Eine treue humoristisch-topographische Biographie in Versen. II. Auflage: Pest, 1855, 125.).

62. *Edvi Illés A.*: Budapest műszaki útmutatója. Budapest, 1896. 214. „A Duna-rakpartok közvetlen szomszédságában áll . . . a Nádor utcában . . . a volt *Tigris* szálló, melyet a Ferenc József téren megszűnt *Európa* szálló óta ugyancsak Európa szállónak neveztek el és a modern követelményeknek megfelelően alakítottak át.”

63. Kisebb átalakítások, illetve toldások terveit ismerjük 1890, 1891 és 1895-től (Tervtár).

64. 1899-ben a teljes épületre kiterjedő átalakítást terveznek (Tervtár, 8391/1899—III.), ez azonban feltehetőleg nem valósult meg, mert a szálloda 1900-ra megszűnt, s az új tulajdonosnak más szándéka volt az épülettel.

65. Tervtár, 62367/1901—III, 1902—2345 t.sz./III, 62922/1902—III. — A hátsó, keleti szárny első látásra vegyes falazásúnak, tehát korábbinak tűnik. Az idézett 2345. sz. 1902-es tervből azonban egyértelműen megállapítható, hogy akkor, 1902-ben épült, s a falazatban látható kövek valószínűleg az eredeti III. emeleti főpárkány függőlemezének darabjai. — A liftre és a folyosók beüvegezésére vonatkozólag az épület legrégebbi lakójának, dr. Schmidt Jenőnek közlésére támaszkodtam, akinek édesapja, mint a trieszti biztosító társulat budapesti részlegének igazgatója, az átalakítások építtetője volt, s a család a munkálatok befejezésekor költözött az épület III. emeletén levő lakásba. Dr. Schmidt Jenő közlése szerint a lift akkor már működött.

66. Tervtár, 20264/1914—V. ker.

67. Uo, 303452/1937—III.

68. Uo. Több lakásmegosztási, átalakítási, raktárleválasztási terv.

A Tigris szállóra vonatkozó egykorú nyomtatott források jegyzéke

- Hazai és Külföldi Tudósítások, 1826. II. félesztendő, a 240, 256, 264, 376. és 384. oldal utáni hirdetésekben.
- Vereignigte Ofner und Pesther Zeitung, 1826, p. 1272.
- Dorffinger J. Andreas*: Wegweiser für Fremde und Einheimische durch die königliche ungarische Freystadt Pest . . . Pest, 1827, Trattner. — p. 94. 419.
- Adressbuch der königlichen Freystadt Pesth 1827. Pest (1827) M. Trattner. — p. 216.
- Rasselsperger, Franz*: Poststrassenbuch, oder: Wegweiser durch Europa . . . Wien, 1831. — p. 133.
- Patacsich József*: Szabad Királyi Pest városának leírása. Pest, 1831. — p. 62.
- Tekusch, Wilhelm*: Der Fremde in Pesth. Pest, 1833. — p. 17.
- Közhasznú Honni Vezér, 1834. — p. 120.
- Pesther und Ofner Wegweiser-Kalender . . . 1837—1854. Pest, Beimel—Bagó (1836—1853) — Mindegyik kötetében Kaffeehäuser és Gasthäuser cím alatt.
- Gemälde von Pesth und Ofen mit ihren Umgebungen. Pest, 1837. G. Kilian. 115—116.
- Der Spiegel, 1838, 248.
- Rajzolatok, 1839, I. p. 16.
- Hasznos mulatságok, 1840, II. félév, 59—60.
- Hírnök, 1840, 89. és 90. száma
- Jelenkor, 1840, 90. szám, 357.
- Nemzeti újság, 1840, 361.
- Pesther Tageblatt, 1840, 961. és Beil, 362.
- Der Spiegel, 1840, 716, 724.
- Sürgöny, 1840, 145.
- Kohl, J. G.*: Reise in Ungarn. Dresden und Leipzig, 1842. 280.
- Richter, Wilhelm*: Wanderungen in Ungarn und unter seinen Bewohnern. Berlin, 1844. 22.
- Feldmann, G. L.*: Pest und Ofen. Leipzig und Pest, 1844. 131.
- Fremdenführer durch Pesth und Ofen. Pest, 1844. Kilian, 3. Ausgabe. 115—116.
- Wohlfeilster und zuverlässigster Fremdenführer durch Pest und Ofen. Pest, 1847. 115—116.
- Buda Pesti Utasító . . . 1848 szökő évre. Első év. Kiadja Blaskovits Sándor. Pest, 1848. 158.
- Pest szabad kir. város házjegyzéke — Häuserschema der kön. fr. Stadt Pesth 1848. Pest, 1848. 42.
- Hartleben's historisch-romantischer Polyglotte-Führer durch die Städte Pest und Ofen. Pest, 1852. 6, 28, 134.
- Pesther Häuser-Schema. Pest, 1852-től, Landerer és Heckenast. — Mindegyik kötetben városrész, utcanév és házszám szerint (Leopoldstadt, Palatingasse, 4/213.).
- Haeuffler, J. V.*: Buda-Pest, Historisch-topographische Skizzen . . . Pest, 1854, Emich. 230.
- Feldmann's Wegweiser durch Pest und Ofen (Zweite Auflage von J. C. Seiz) Pest, 1855. 177.

- Müller, Karl:* Pest wie es lebt und leibt. Eine treue humoristisch-topographische Biographie in Versen. II. Auflage, Pest, 1855. 124, 136.
- Feldmann's Wegweiser durch Pest und Ofen. (Dritte Auflage: dr. Joh. Christ. Seiz) Pest, 1859. 177.
- Hunfalvy, Johann:* Pesth und Ofen nebst Umgegend. Pest, 1859. 170.
- Pester Lloyd-Kalender für das Jahr 1859–1868. Pest, 1859-től 1868-ig. — Mindegyik kötetben a Häuserschema és a Handels und Gewerbs-Adressenbuch megfelelő helyén.
- Gettinger, Theodor:* Ungarns Hauptstädte . . . Pest, 1866. 11.
- Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt-Ofen für das Jahr 1867–1881. Herausgegeben von Gebrüder Pollak (később: Gebrüder Légrády). Pest, 1866-től. — Mindegyik kötetben: Häuser-Schema, Gasthöfe, Kaffeehaus-Inhaber cím alatt.
- Budapest főváros dunabalparti (volt pesti) részén megállapított új és régi helyrajzi és házszámok mutatókönyve. Szerk. a Fővárosi Mérnöki Hivatal Földmérési Szakosztálya. Budapest, 1879. 42.
- Budapesti czim- és lakjegyzék a bejelentési hivatal hiteles adatai alapján (1880-tól). — Budapest, 1880-tól, Franklin-társulat. — Mindegyik kötetben a Ház- és telekjegyzék, Kávésok, Szállodák stb. cím alatt.
- Edvi Illés Aladár:* Budapest műszaki útmutatója. Budapest, 1896. (Magyar Mérnök és Építész Gyület kiadása) 214.

ISTVÁN BIBÓ

GESCHICHTE DES EINSTIGEN HOTELS „ZUM TIGER“

Die Studie behandelt die Geschichte eines bedeutenden Budapester Baudenkmals — in erster Linie dessen Baugeschichte — aufgrund zeitgenössischer schriftlicher und gedruckter Quellen. Das gewesene Hotel „Zum Tiger“ wurde 1839/40 im V. Bezirk, Münnich-Ferenc-Gasse 5, nach den Plänen von József Hild, unter Benützung eines unfertigen Baus in klassizistischem Stil erbaut. Der Gasthof selbst nahm schon 1826 im früheren ebenerdigen Gebäude den Betrieb auf, das in den Jahren 1839/40 zu einem dreistöckigen, neuen Luxushotel umgestaltet wurde, im Parterre mit einem völlig neu eingerichteten, geräumigen Kaffeehaus; im ersten Stock befand sich ein mit Wandmalereien geschmückter Speisesaal. Das wegen seines Restaurants und Kaffeehauses berühmte Hotel, das im Fremdenverkehr und im gesellschaftlichen Leben von Pest eine bedeutende Rolle gespielt hat, war 60 Jahre in Betrieb; die Interieure fielen leider den späteren Umbauten zum Opfer. In den Jahren 1901/02 wurde es zu einem Mietshaus umgebaut, im Parterre wurde eine neue Fassade ausgestaltet, in den Stockwerken brachte man Bal-

kone an. Der hintere Flügel erhielt ein viertes Stockwerk, die Säulengänge wurden verglast. Nach 1945 führte man mehrere kleinere Wohnungsänderungen und -abtrennungen durch.

Aufgrund der vorgefundenen Quellen (zeitgenössische Entwürfe, Darstellungen und alte Fotos) könnte das Gebäude zum Großteil in einer ursprünglichen Form wiederhergestellt werden; wegen seines vernachlässigten Zustandes wäre seine Restaurierung als Baudenkmal dringend erforderlich.

Abbildungen

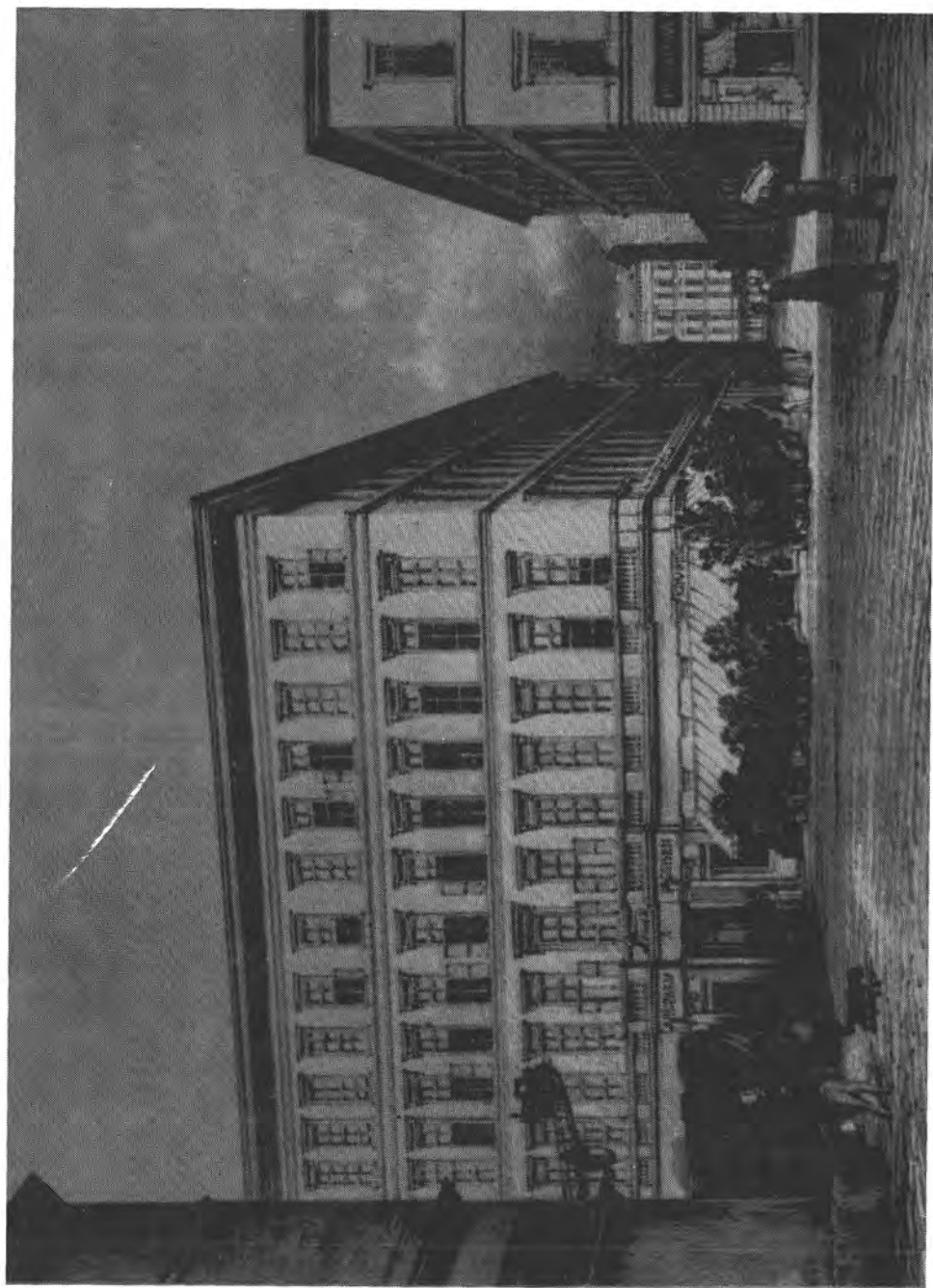
- Abb. 1. Das Hotel „Zum Tiger“ um 1850 (Zeichnung: Rudolf Alt, Lithographie: Sandmann)
- Abb. 2. Lageplan von 1816.
- Abb. 3. Lageplan zur Versteigerung am 7. Juli 1817
- Abb. 4. Entwurf József Hilds von 1818: Fassade
- Abb. 5. Entwurf József Hilds von 1818: Grundriß des Erdgeschosses
- Abb. 6. Entwurf József Hilds von 1818: Grundriß des Stockwerkes
- Abb. 7. Stadtplandetail, um 1820
- Abb. 8. Stadtplandetail aus dem Jahr 1836
- Abb. 9. Entwurf József Hilds von 1839: Fassade
- Abb. 10. Entwurf József Hilds von 1839: Keller
- Abb. 11. Entwurf József Hilds von 1839: Erdgeschoß
- Abb. 12. Entwurf József Hilds von 1839: I. Stock
- Abb. 13. Entwurf József Hilds von 1839: II. Stock
- Abb. 14. Entwurf József Hilds von 1839: III. Stock
- Abb. 15. Zeitgenössischer Zeitungsbericht über die Eröffnung des Hotels „Zum Tiger“ (Hírnök, 5. November 1840)
- Abb. 16. Eingehende Beschreibung des Hotels „Zum Tiger“ (Sürgöny, 5. November 1840)
- Abb. 17. Beschreibung des Hotel-Restaurants (Jelenkor, 7. November 1840)
- Abb. 18. Verstärkungsplan von Cassano: Keller
- Abb. 19. Verstärkungsplan von Cassano: Erdgeschoß
- Abb. 20. Verstärkungsplan von Cassano: I. Stock
- Abb. 21. Verstärkungsplan von Cassano: Details der Fassade und des Inneren
- Abb. 22. Verstärkungsplan von Cassano: Haupttreppenhaus und geänderte Straßenfassade
- Abb. 23. Verstärkungsplan von Cassano: Detail, Eckteil der Straßenfassade
- Abb. 24. Ansicht des Gebäudes um 1953 (Magyar Foto, Aufnahme von Zoltán Seidner)
- Abb. 25. Detail der Hauptfassade um 1951.
- Abb. 26. Das Portal im Jahr 1902, nach dem Umbau im Sezessionsstil
- Abb. 27. Nordfassade des Hofflügels um 1920

- Abb. 28. Straßenbild aus dem Jahre 1969
- Abb. 29. Detail der Hauptfassade im Jahr 1969
- Abb. 30. Portal in der Münnich Ferenc-Gasse im Jahre 1969
- Abb. 31. Tor in der Mérleg-Gasse mit den Spuren des freigelegten alten Portals, 1969
- Abb. 32. Das Haupttreppenhaus im Jahr 1969
- Abb. 33. Geländer des Haupttreppenhauses
- Abb. 34. Hofansicht vom Flügel in der Münnich Ferenc-Gasse
- Abb. 35. Hofansicht vom hinteren Flügel
- Abb. 36. Detail des Hofes
- Abb. 37. Detail des Hofes
- Abb. 38. Detail des Hofes
- Abb. 39. Hofgang im Flügel der Mérleg-Gasse
- Abb. 40. Gitter des Außenganges im hinteren Flügel

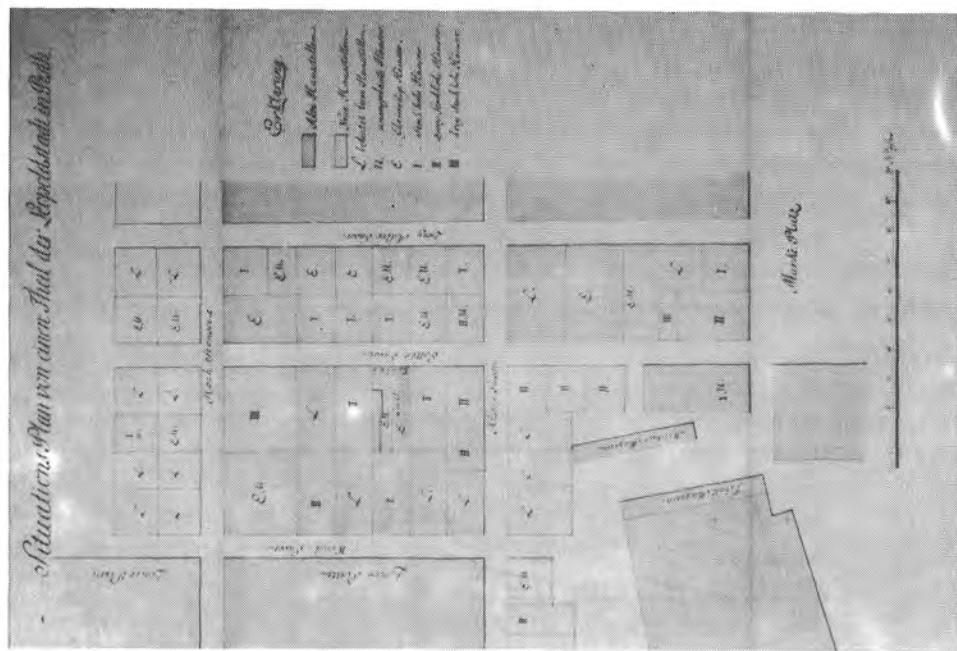
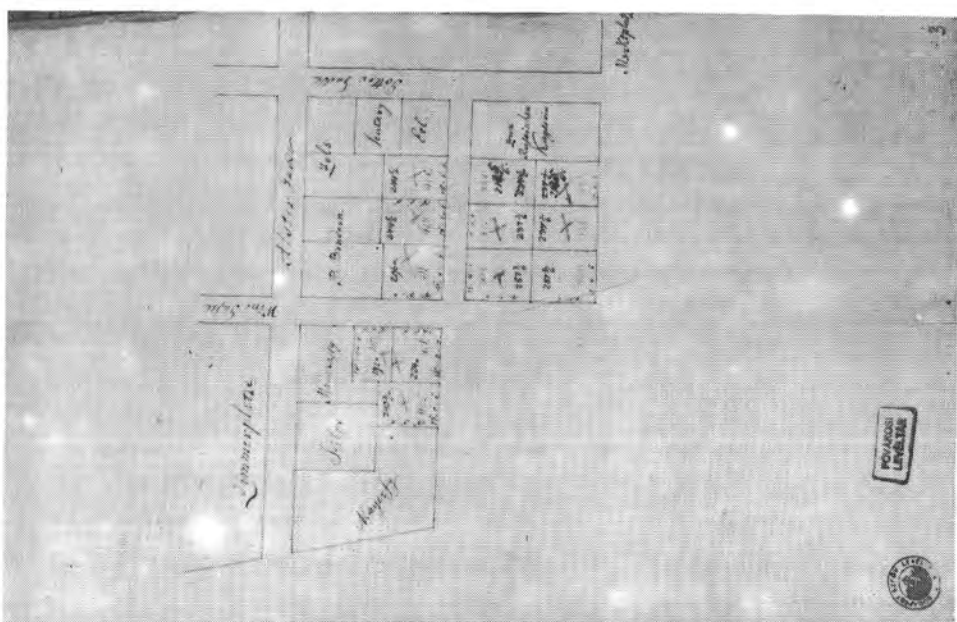
Képjegyzék

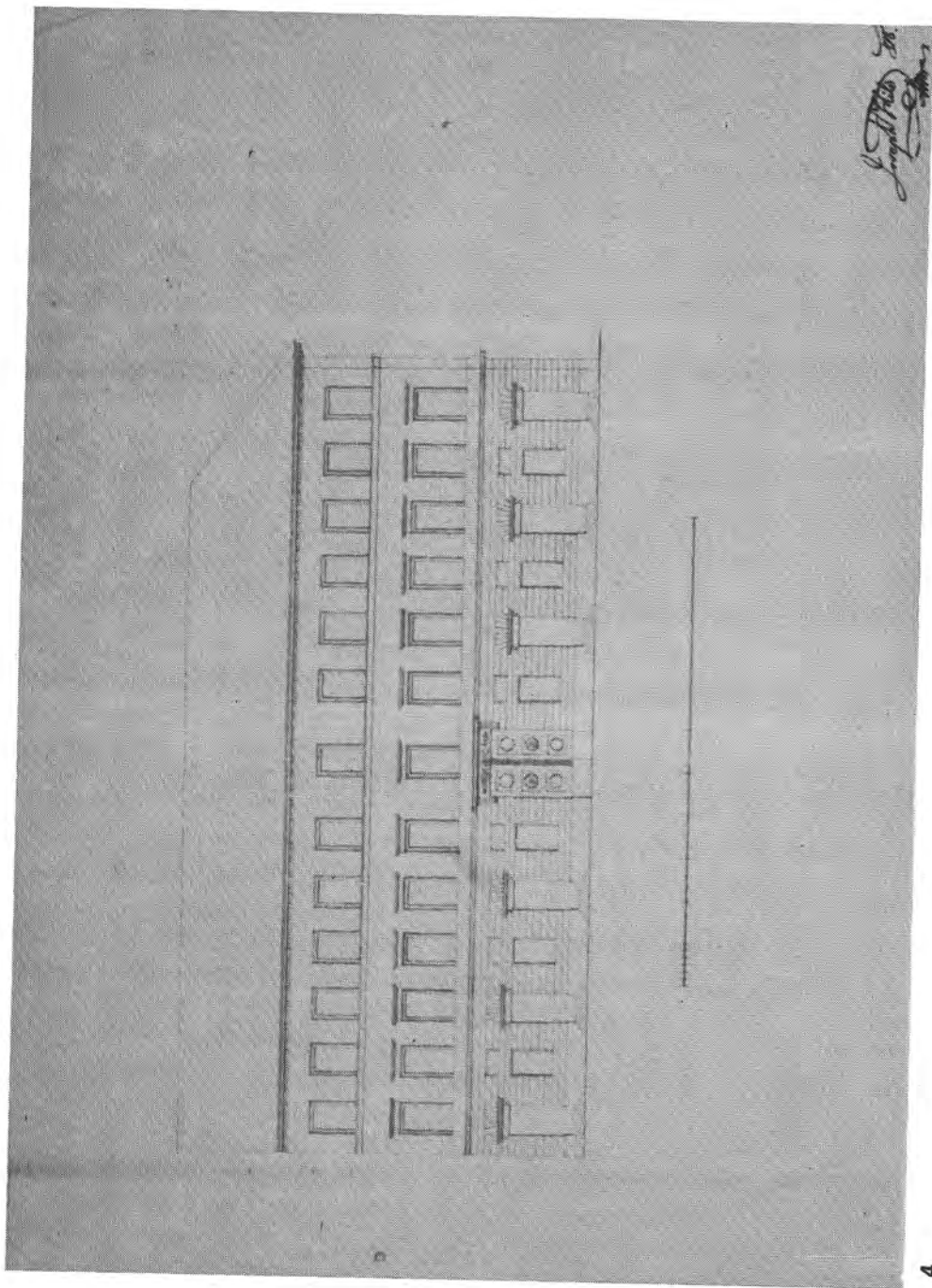
- 1. kép. A Tigris szálló 1850 körül (Alt Rudolf rajza, Sandmann litográfiája)
- 2. kép. Helyszínrajz 1816-ból
- 3. kép. Helyszínrajz az 1817. július 7-én történt árveréshez
- 4. kép. Hild József terve 1818-ból: homlokzat
- 5. kép. Hild József terve 1818-ból: földszinti alaprajz
- 6. kép. Hild József terve 1818-ból: emeleti alaprajz
- 7. kép. 1820 körüli térkép részlete
- 8. kép. Térkép részlete 1836-ból
- 9. kép. Hild József terve 1839-ből: homlokzat
- 10. kép. Hild József terve 1839-ből: pince
- 11. kép. Hild József terve 1839-ből: földszint
- 12. kép. Hild József terve 1839-ből: I. emelet
- 13. kép. Hild József terve 1839-ből: II. emelet
- 14. kép. Hild József terve 1839-ből: III. emelet
- 15. kép. Egykorú hírlapi tudósítás a Tigris szálló megnyitásáról (Hírnök, 1840. november 5.)
- 16. kép. A Tigris szálló részletes ismertetése (Sürgöny, 1840. november 5.)
- 17. kép. A szálló éttermének leírása (Jelenkor, 1840. november 7.)
- 18. kép. Cassano megerősítési terve: pince
- 19. kép. Cassano megerősítési terve: földszint
- 20. kép. Cassano megerősítési terve: I. emelet
- 21. kép. Cassano megerősítési terve: homlokzati és belső részletek
- 22. kép. Cassano megerősítési terve: fölépcsőház és módosított utcai homlokzat
- 23. kép. Cassano megerősítési terve: részlet, az utcai homlokzat sarokrésze

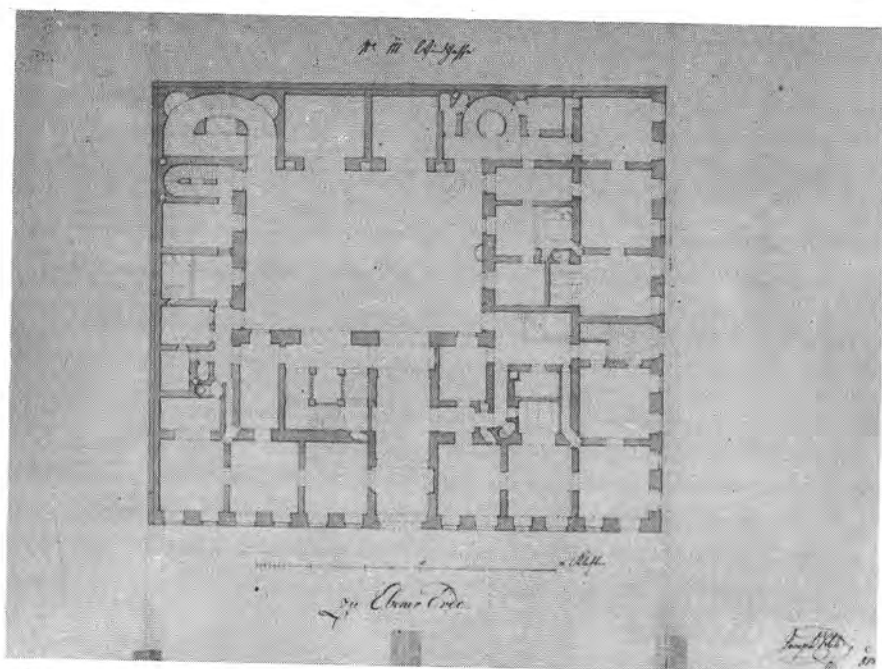
- 24. kép. Az épület képe 1953 körül (Magyar Foto, Seidner Zoltán felvétele)
- 25. kép. A főhomlokzat részlete 1951 körül
- 26. kép. A kapuzat 1902-ben, a szecessziós átépítés után
- 27. kép. Az északi szárny udvari homlokzata 1920 körül
- 28. kép. Utcakép 1969-ben
- 29. kép. A főhomlokzat részlete 1969-ben
- 30. kép. A Münnich Ferenc utcai kapu 1969-ben
- 31. kép. A Mérleg utcai kapu a feltárt régi kapu nyomaival, 1969-ben
- 32. kép. A főlépcsőház 1969-ben
- 33. kép. A főlépcsőház korlátja
- 34. kép. Az udvar képe a Münnich Ferenc utcai szárnyból
- 35. kép. Az udvar képe a hátsó szárnyból
- 36. kép. Udvari részlet
- 37. kép. Udvari részlet
- 38. kép. Udvari részlet
- 39. kép. Udvari folyosó a Mérleg utcai szárnyban
- 40. kép. A hátsó szárny függőfolyosójának rácsai

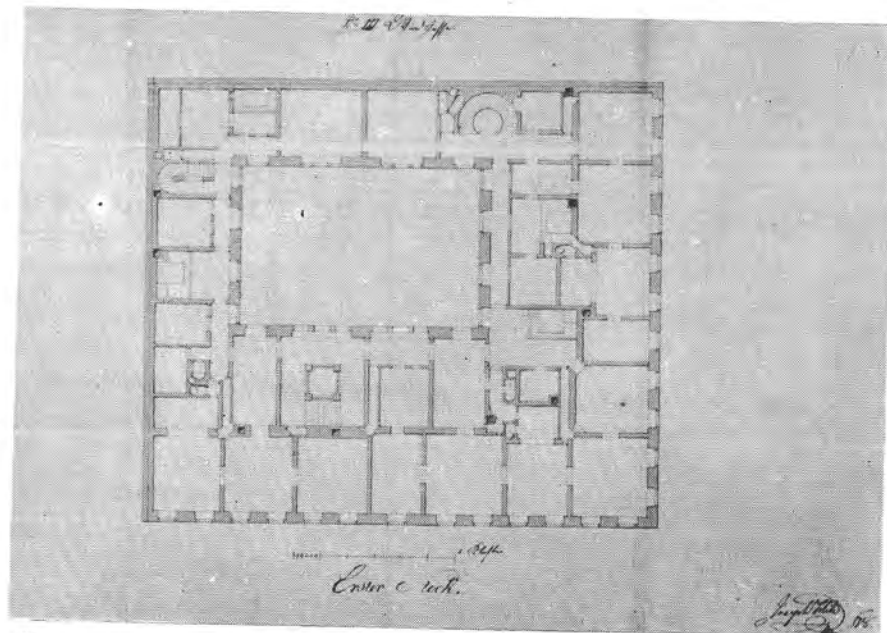
1

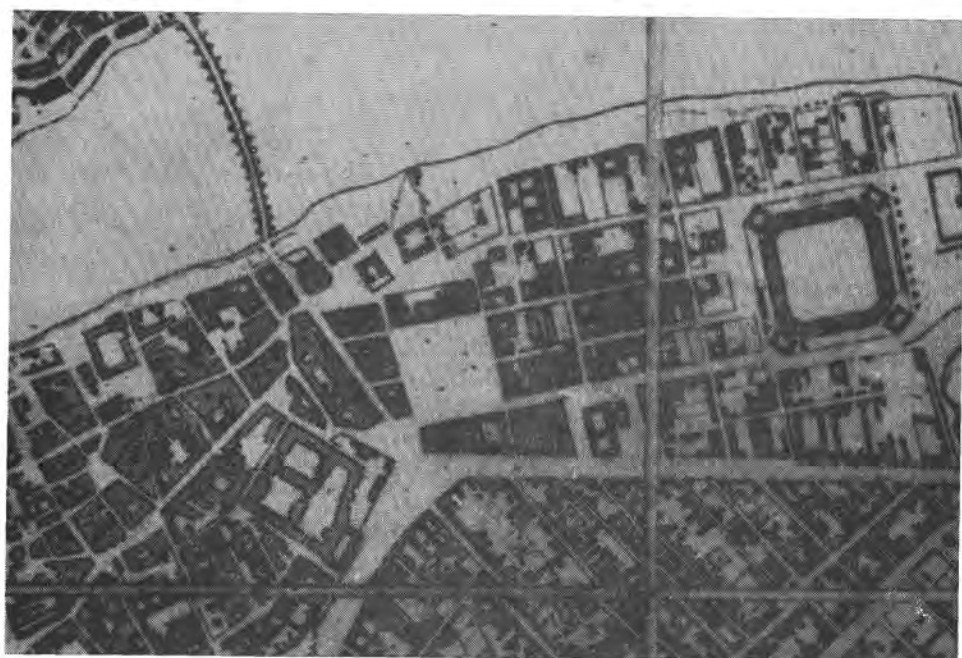

5

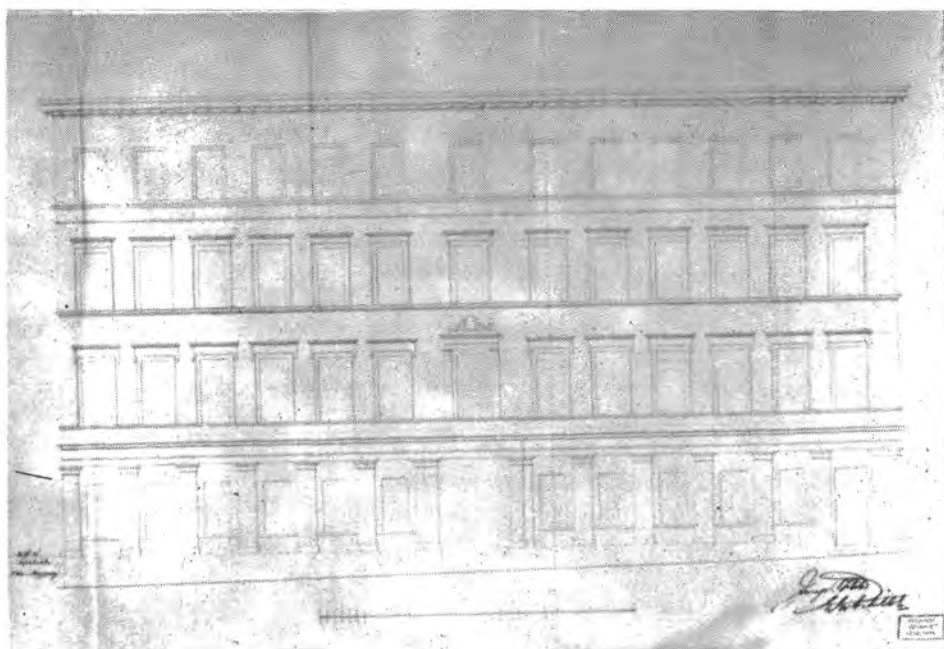
6

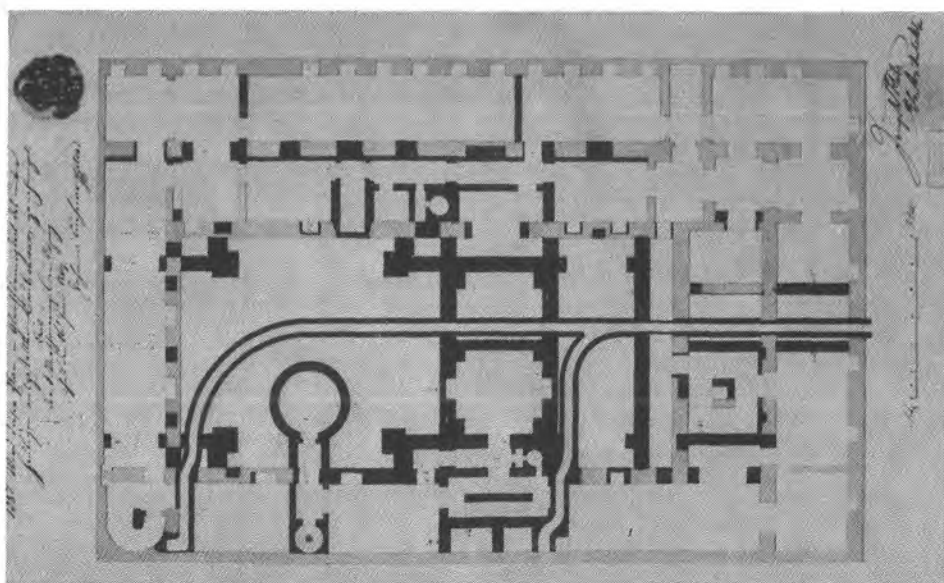
7

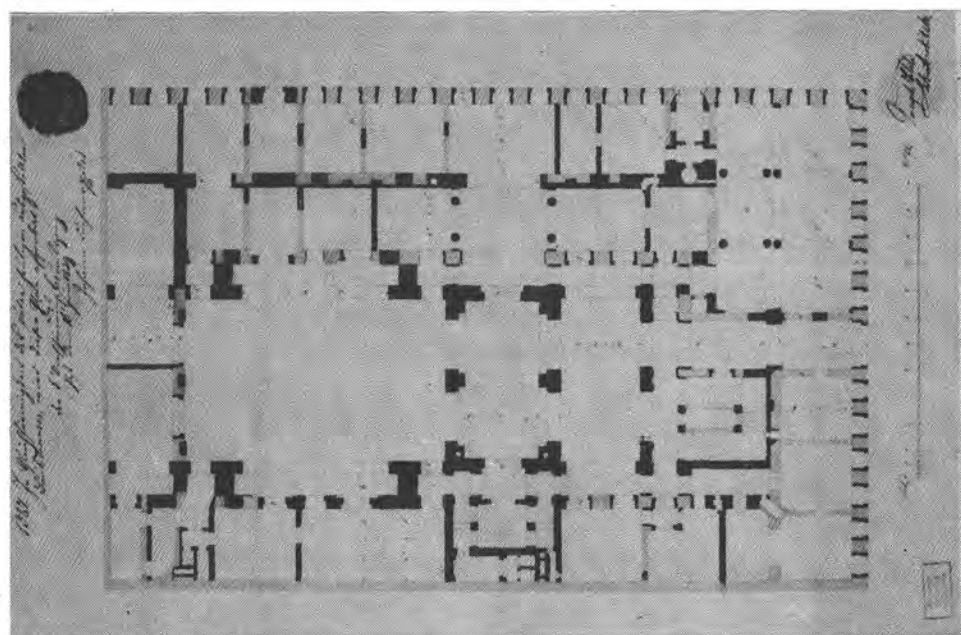
8

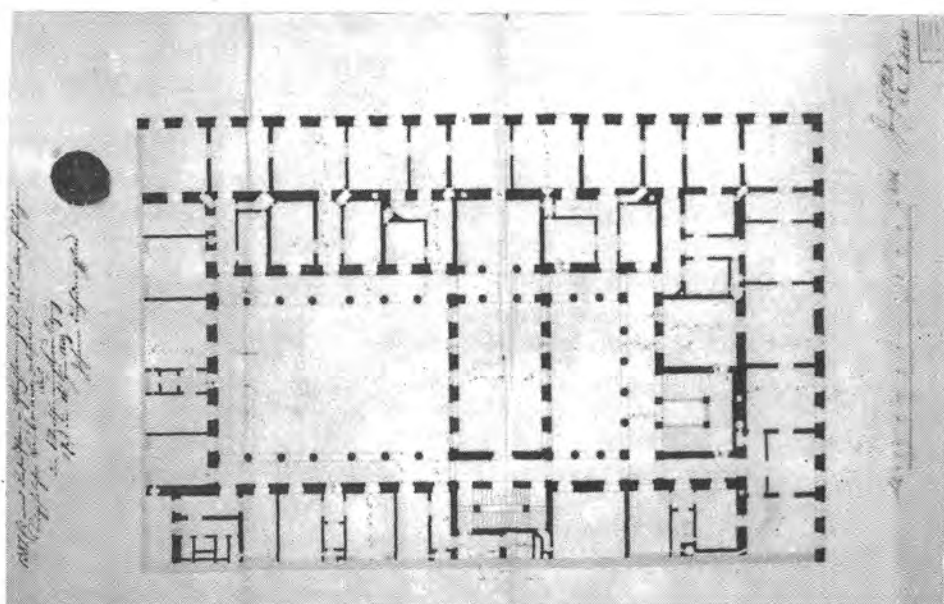
9

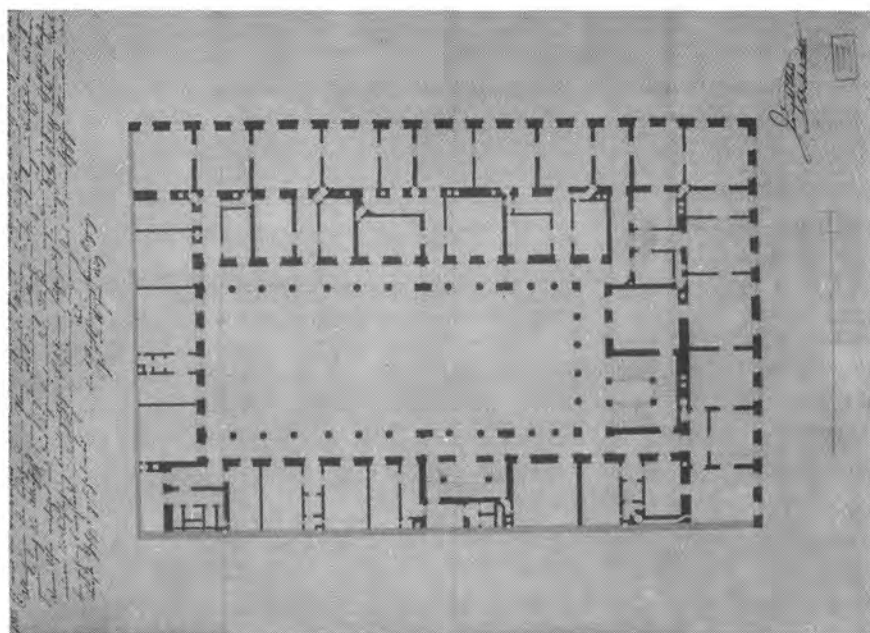
10

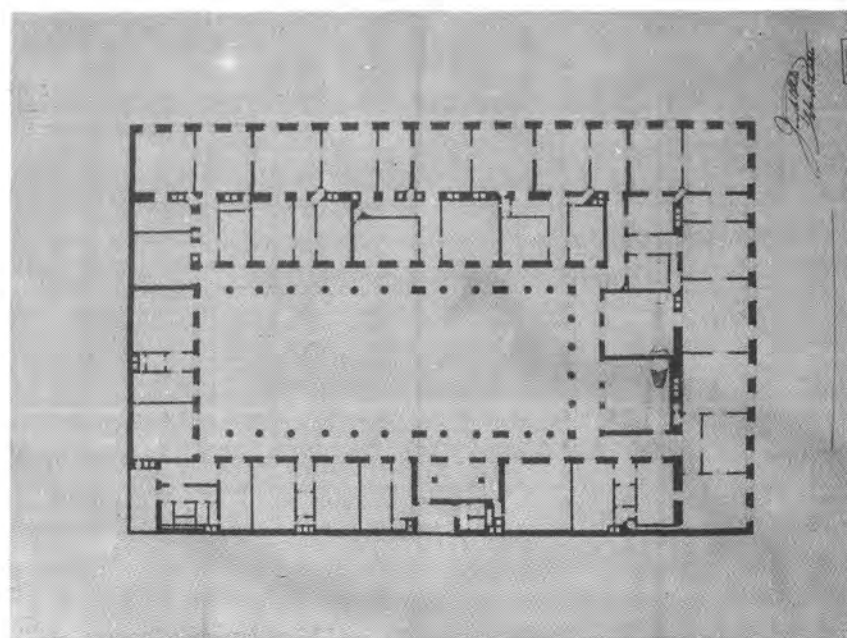
11

12

13

14

rendéggalota' megnyitásának jelentése.

Az alulírt alázatosan 'a teljes tisztelettel jelenti, hogy a' felügyelése alatt lévő nagy vendéggalota a' „Tigrishez” Pesten a' Széltűcsán folyó eszt. nov. 1-jén megnyitott, és minden teljes című utazók elfogadására kész. Szentelly szorgalmas mint fényes kiállításra ezen vendéggalotának, kedvező helye az a' felső Duna' gőzösei' szállítójához, 's az építésben előhaladó pompás lánczidőhöz közel, az új piacznak, József terének és a' rakkhelynek közepette, a' Leopold város' legszebb részében, felbátorítá az alulírtat, hogy semmi költséget ne kíméljen, a' butorozatra, szolgálatra, a' konyha' s pincze' minden kiváratoknak megfelelő ellátására, 's az egésznek cél szerű ellátása' felügyelése mellett, mégis a' legjutányosb árokat eszközölni. A' három emeletben találtató 130 szoba az által hogy új és egészen ujonnan butoroztaték, a' legtökélyesb tisztaságról elegendő kezességet nyújt. — Tekintettel a' legmagasb és magas uri vendégekre, számos elég tágas előszobák, melyek egyszersmind a' vendégházoknál elkerülhetlen lármától menedékkül szolgálnak, több rendbeli szállások legkényelmesebben és izletesebben butoroz-

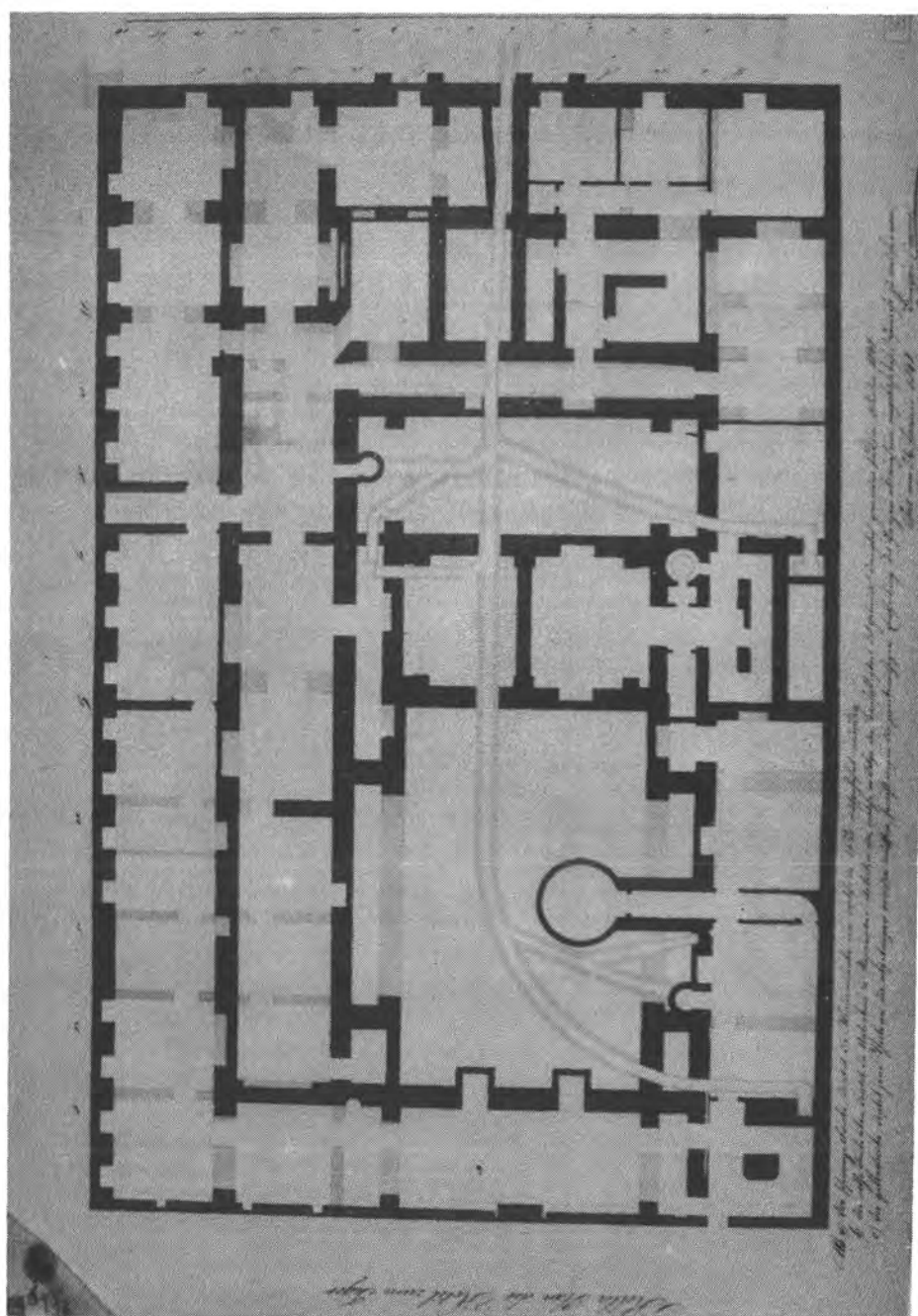
vák. Az elkülönözött olvasóteremmel ellátott szép kávéház, két nagy ebédtérrel földszint és az első emeletben, bor és sörmérés, tágas és légkötés intálók, kocsiszinek, egy elmés készület a' csöngetyűhúzásokon a' főszobákban, mi által minden vendég azon karba helyeztetik, hogy egészségének veszélyeztetése nélkül az illető eselődöt felhívhatja, minden emeletben alkalmazott kutak, jó útdőra, mind olly jelességek, melyek által a' vendéggalota magát kitűnőleg megkülönbözteti. A' nagyobb számú különemű butorozatú szobák egyszersmind megengedik, hogy olly vendégekkel, kik tulajdon háztartás nélkül huzamosabb ideig szándékolnak a' városban tartózkodni, alulírt vagy szóval vagy levelek által különalkura lépessen. Egyébkint ezen, építészti tekintetben is figyelemre méltó vendéggalotának látogatása, mire minden teljes es. utazók tisztelettel meghívának, csakhamar azon meggyőződést szerezhetendi, hogy a' vállalkozót azon komoly szándék 's szilárd akarat lelkesíti, miszerint a' jó rend, tisztaság, gyors szolgálát és árméltányosság hírért kivá, ezt állandóan meg is állapítsa.

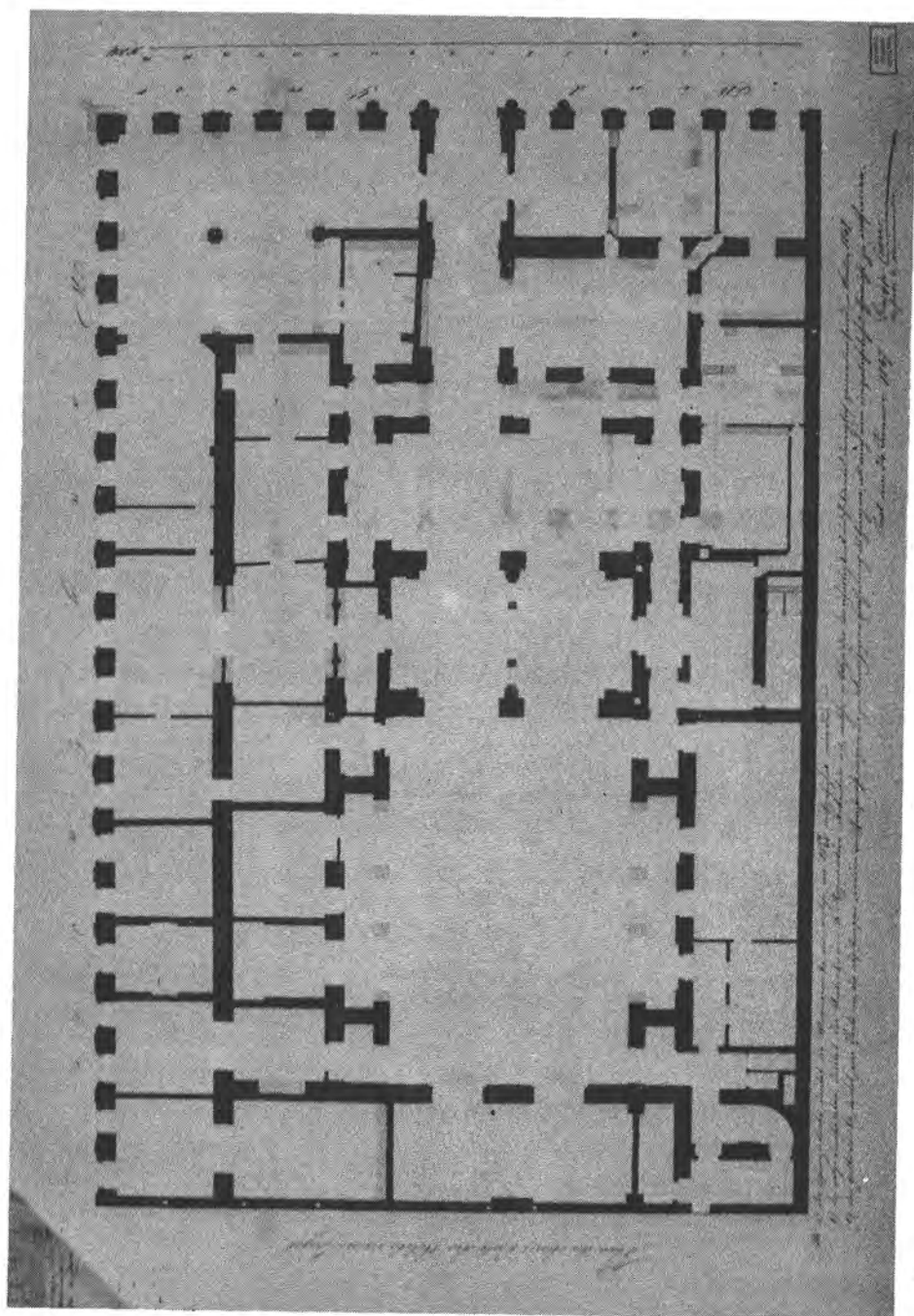
Hayder János,

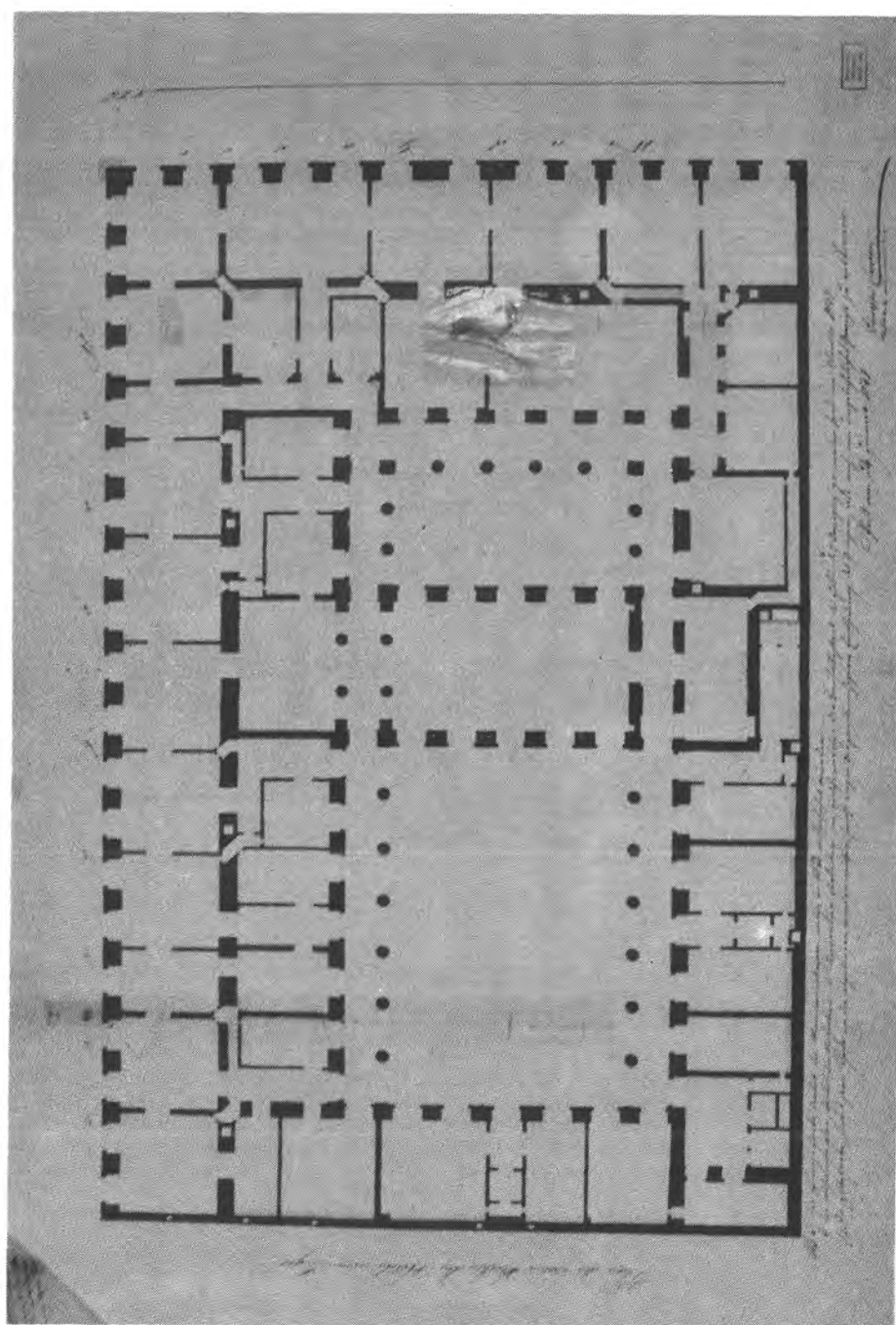
(3)

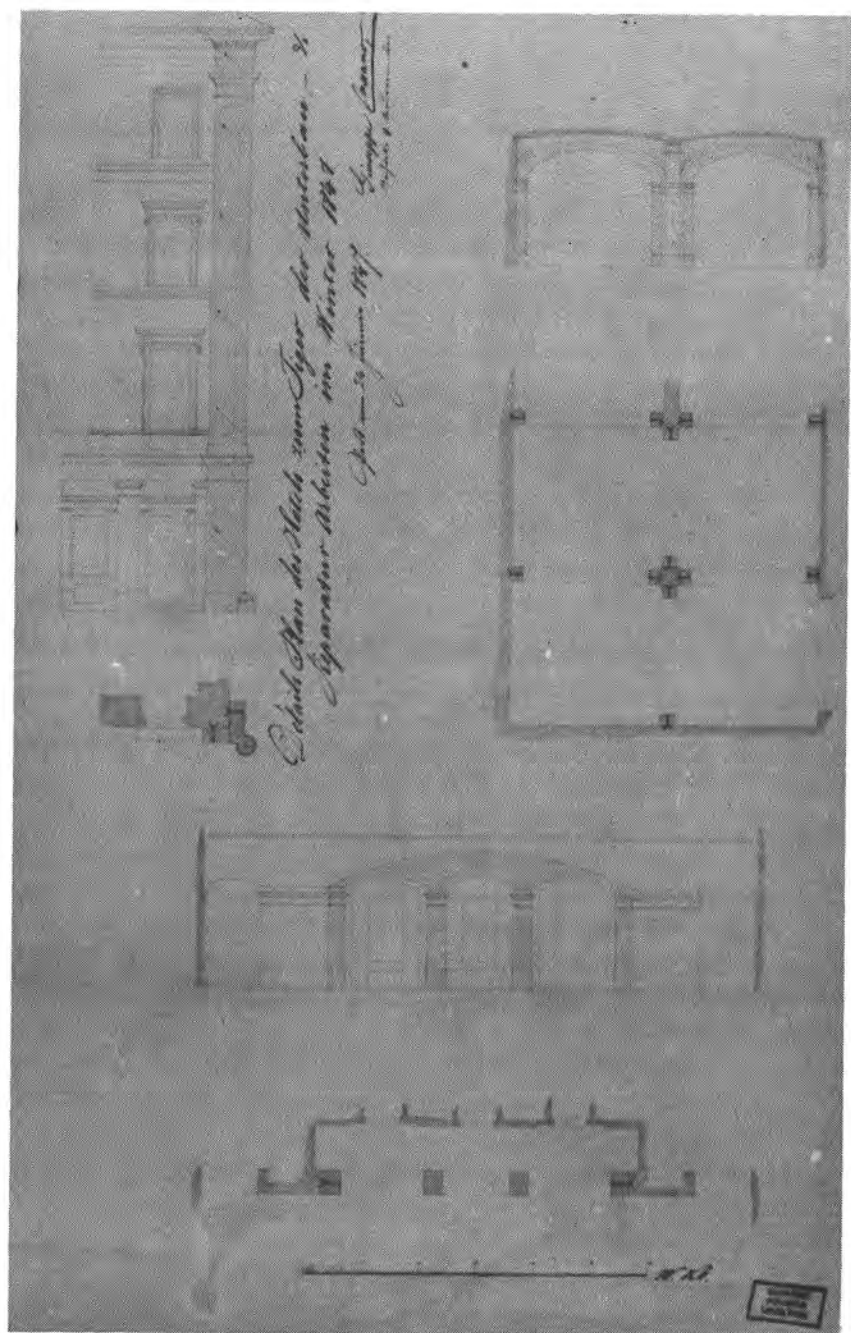
a' „Tigris” című vendéggalota bérloje.

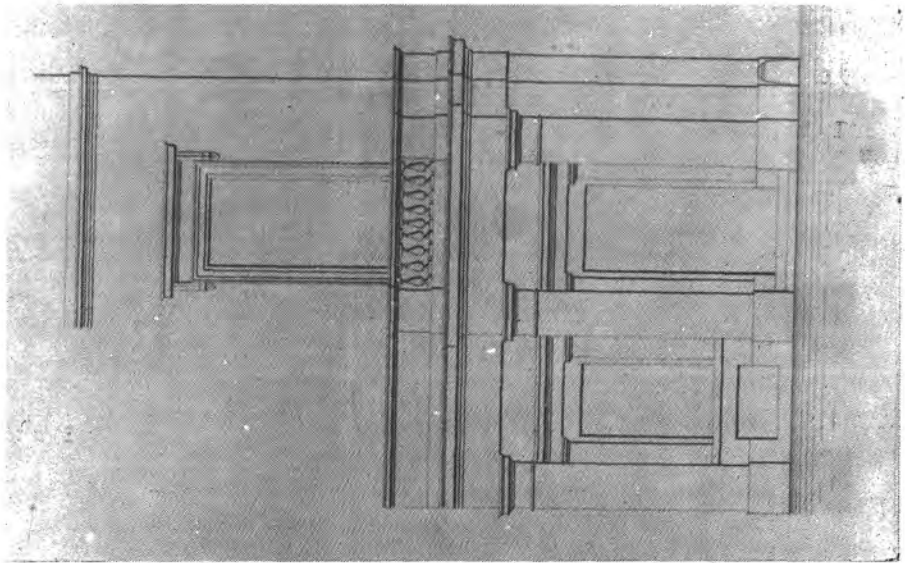
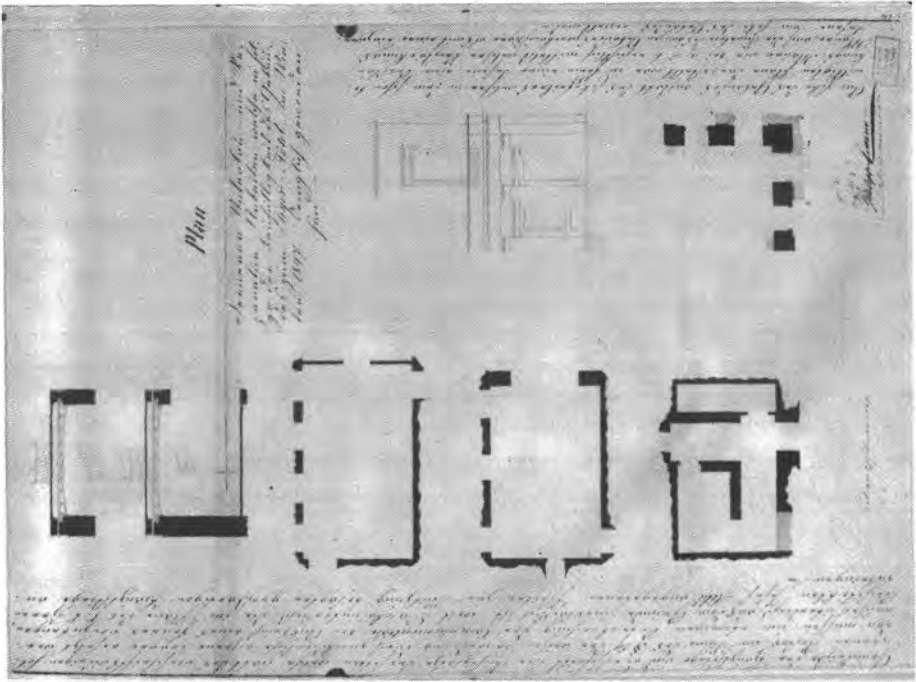
Budapesti napló: V o g e l Ferencz bánság-komlósi kir. postamester e' napokban tíz p gő forintot küldé hozzánk, azon kívánnal, hogy azt meggyőződésünk szerint valamely honj vállolatra fordítsuk nevében. Mi tehát e' tíz ezüst forintot Kölcseynk emlékre szenteltük, megleven győződve, hogy több korszerű hazai vállolatunk közül pártoltatásra érdemesbet alig lehetne kiszemelni, 's reményljük, hogy a' buzgó adakozó meg leend határozatunkkal elégtulve. — Mult hó 31iken rendkívüli pompával nyitatték meg „Tigris“ vendégpalota egy ezüst huszasnyi belépti díj mellett; Ceccopieri ezred zenészkara Rákóczyindulóját harsogtató az udvaron bevezetésül, a' kávéházi teremben pedig Gobbiné dolgozott Budapest minden mulatóhelyén ismért nyirettyűjével, 's válogatott négyeseket játszott. E' palota építése minden tekintetben olly tökéletesen bevégzett, hogy építője ez egyetlen művével is megörökíthette volna nevét. E' palota tulajdonosa, minden utazó hálájára érdemes, mert ennyi pompát 's kényelmet Budapest egyetlen vendéglőjében sem fognak föltalálhatni, 's e' mellett az árszabás is olly méltányos, hogy minden józan követelést tökéletesen kielégíthet. A' felső étterem főstvényi olly gyönyörűk, hogy valóban minden művészetbarát kérni szeretné azon urakat, kik pipáiktól olly kevésbé tudnak megválni, mint lovaiktól a' centaurusok, hogy legalább e' szép termet ne undóítsák el rút bűzű füstjökkel, hanem vonuljanak más szinte pompás terembe kéménykedni, e' gyönyörű tündércsarnokot pedig engedjék hölgyeknek, 's olly művelt férfiaknak, kik legalább érés közben elégszerények másoknak nem alkalmatlankodni bűdös pipájokkal, kiknek talán gyomrukat is megrontja a' fojtó dohányfűst. Valóban kár lenne e' szép termet néhány hónapi dohányzással közönséges vendéglői barlanggá aljasítani. Azonban számos hazánkia abban helyzi a' magasztalt magyar szabadságot, hogy másnak büntetlenül lehetőségig nagy alkalmatlanságot és kárt szerezzen, 's így hihetőleg siker nélkül maradand e' jámbor ohajtás. Ez új palota részletes leírását hely szűke miatt mellőzvé, csupán annyit legyen szabad megjegyezni, hogy azt czélszerű építésmódja, fölosztása, butorzata, szóval, minden egyes részlete mindenek fölött ajánlja. A' kávéházat különösen érdekésíti az ahöz kapcsolt külön pompás olvasószoza, hol legválogatottabb újságok elégitik ki a' kíváncsiak minden várakozását, a' falakat pedig hazánk érdemes férfainak arczképei díszesítik esinos aranyzott rámaokban. Ennyi jelesség bizonyosan illő méltányratalálánd a' közönség résziről. E' napokban L. czukrász nejét, mint mondják némelly házi villongás miatt, meglővé 's aztán enszívén röpíté át a' másik golyót; a' gyilkos meghalt, de nejének sebe nem halálos. — A' városház közelében Pestmegye egyik szolgabíráját meglópták, ez esemény hihetőleg nagyobb törekvésre buzdi-

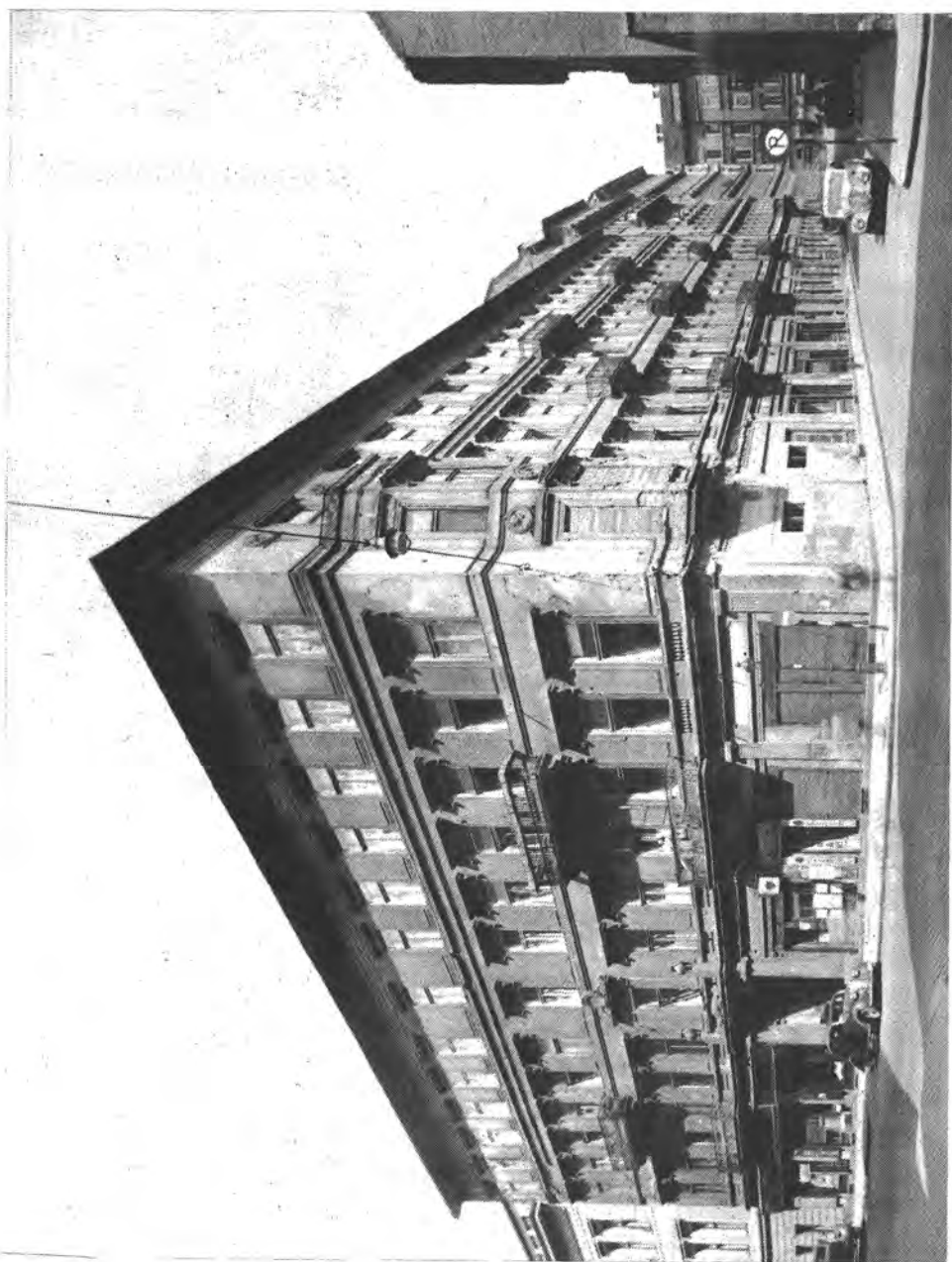

25

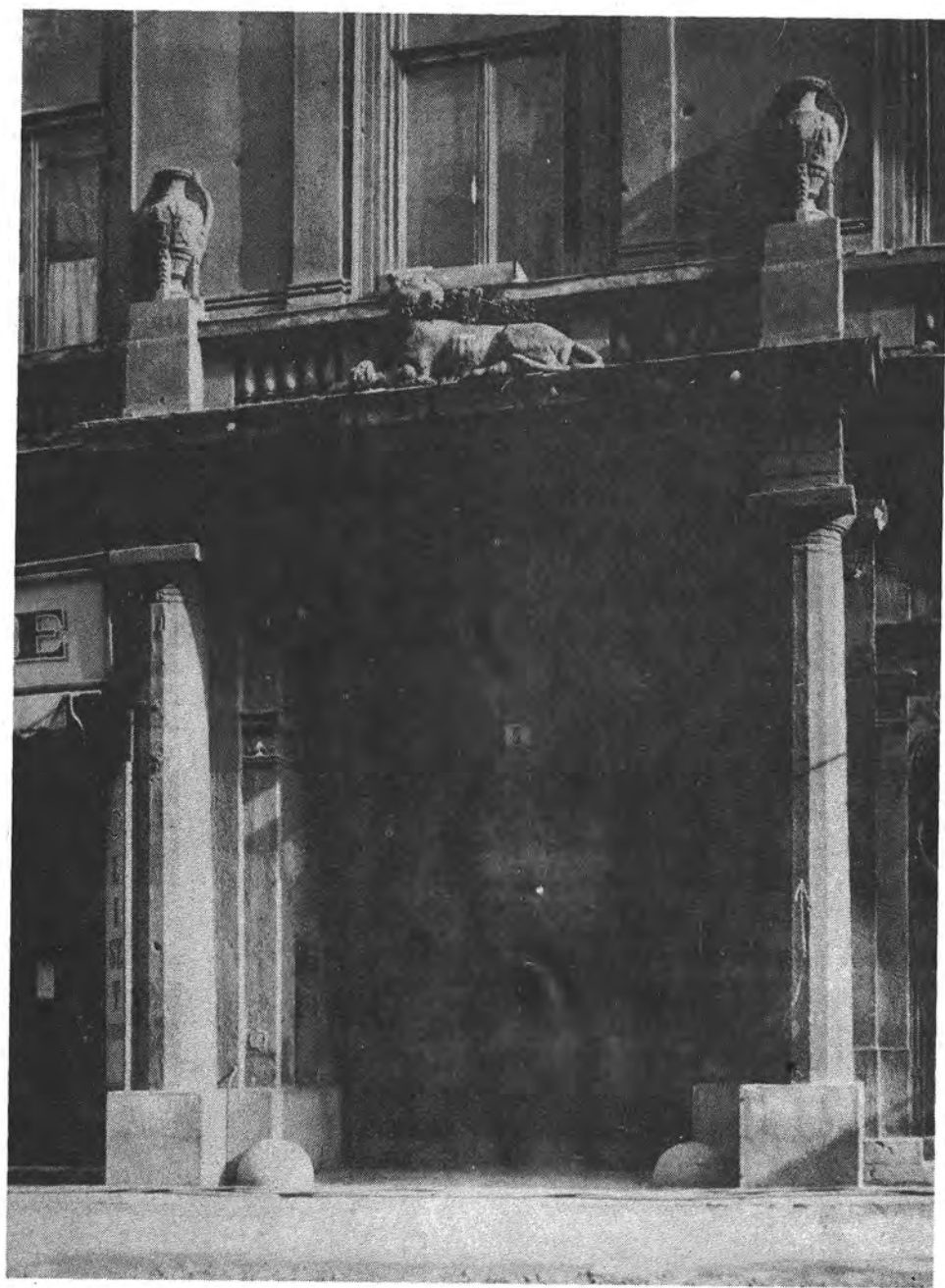
180

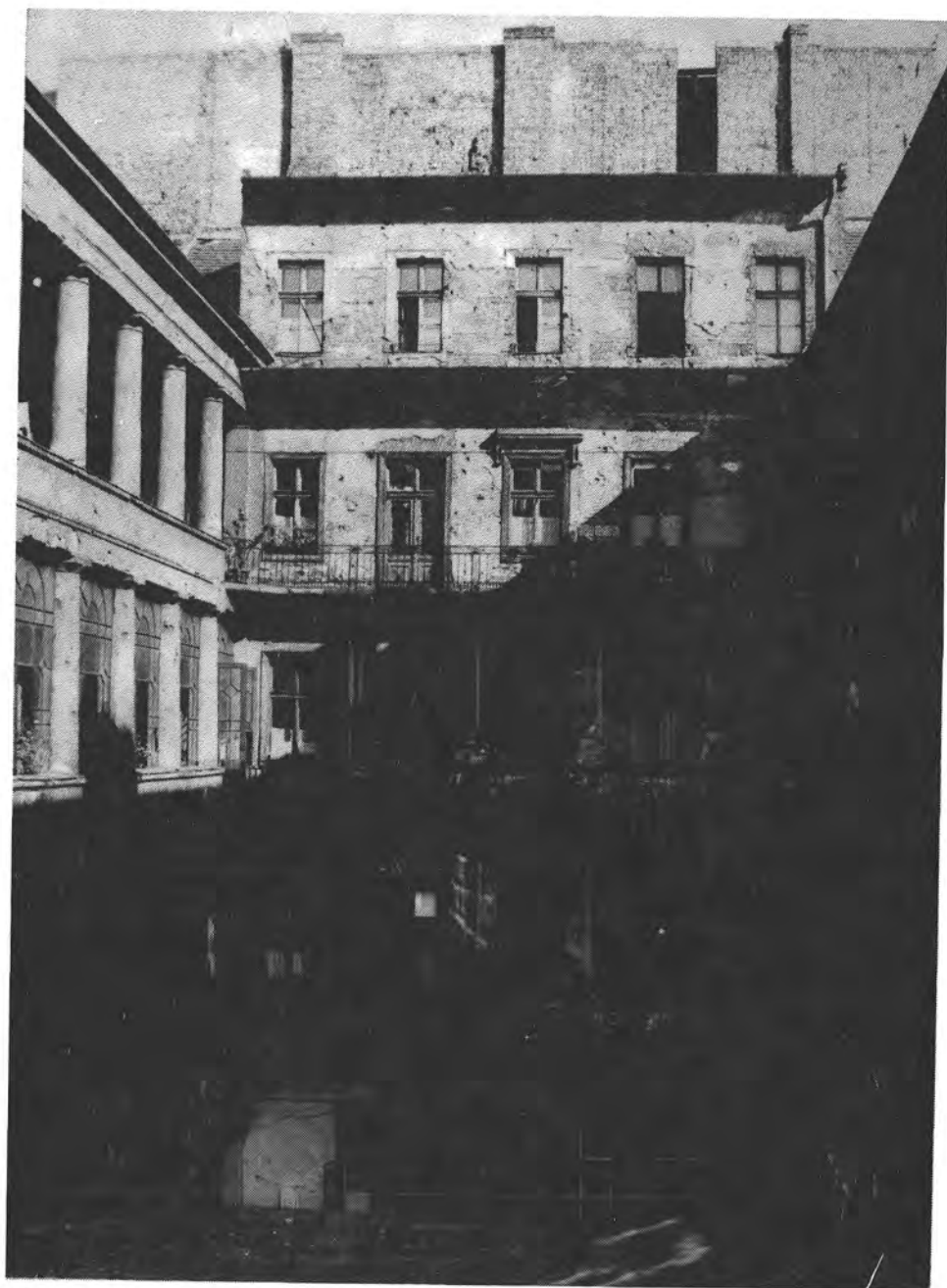
31

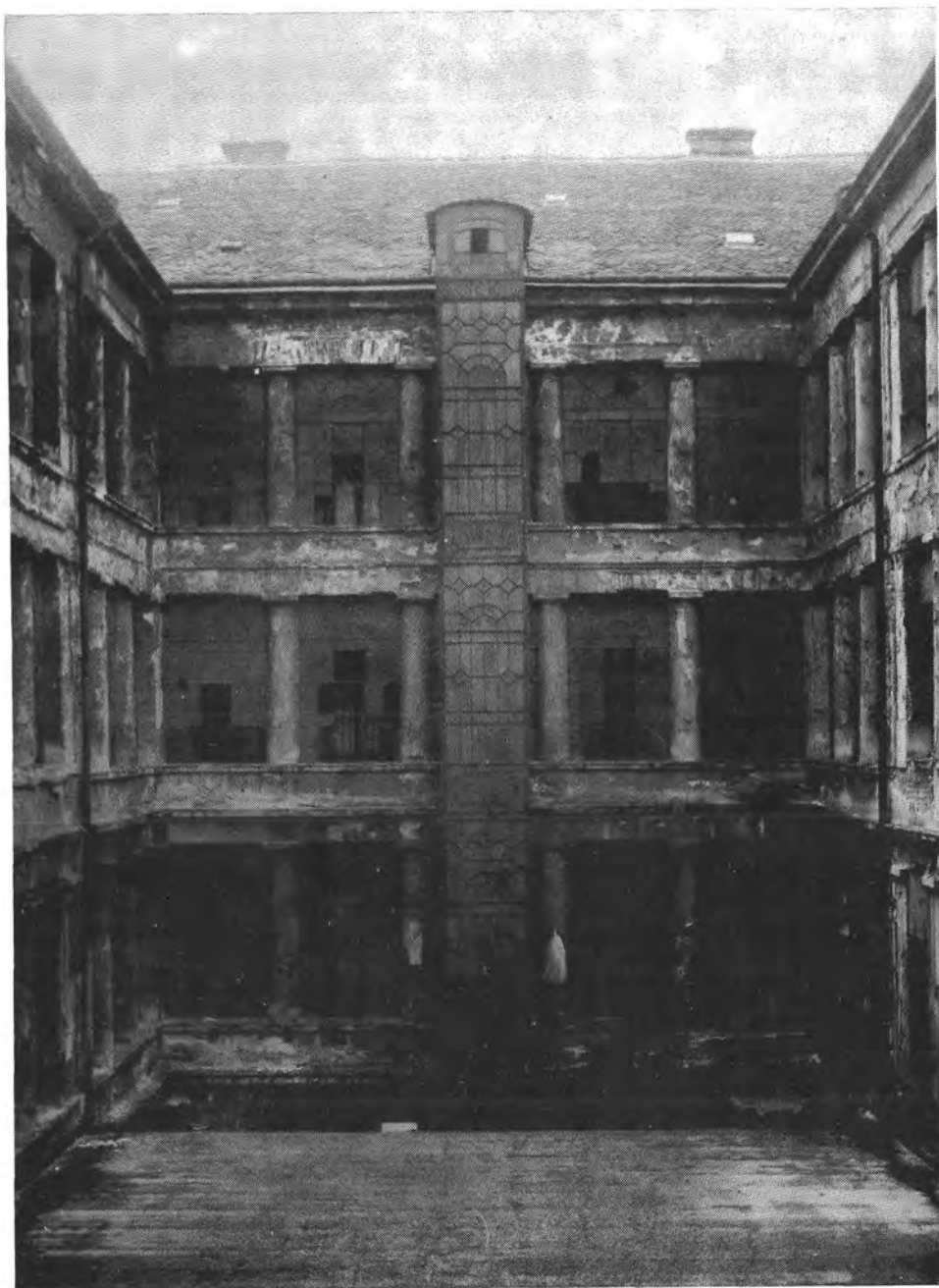
186

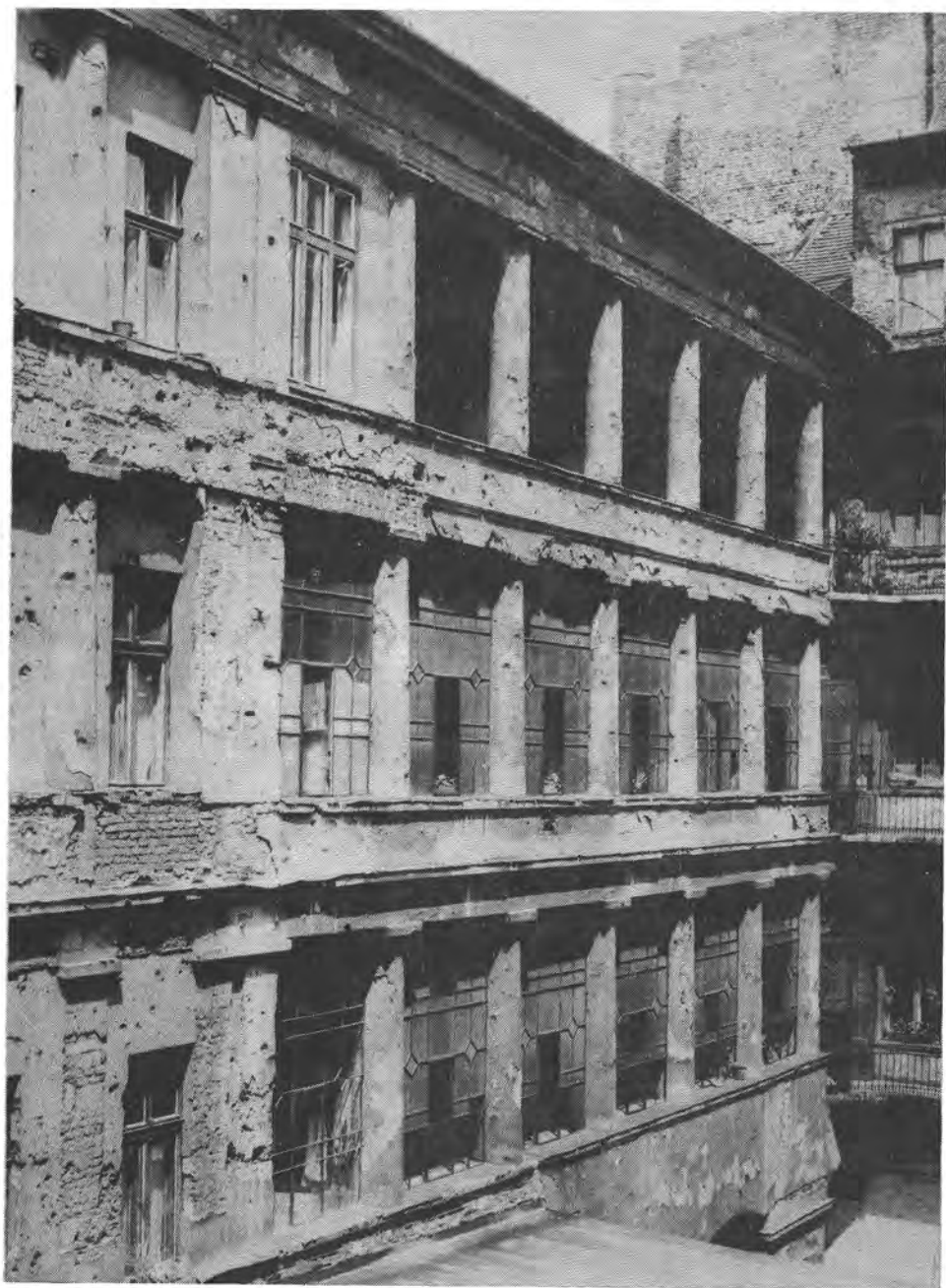
33

35

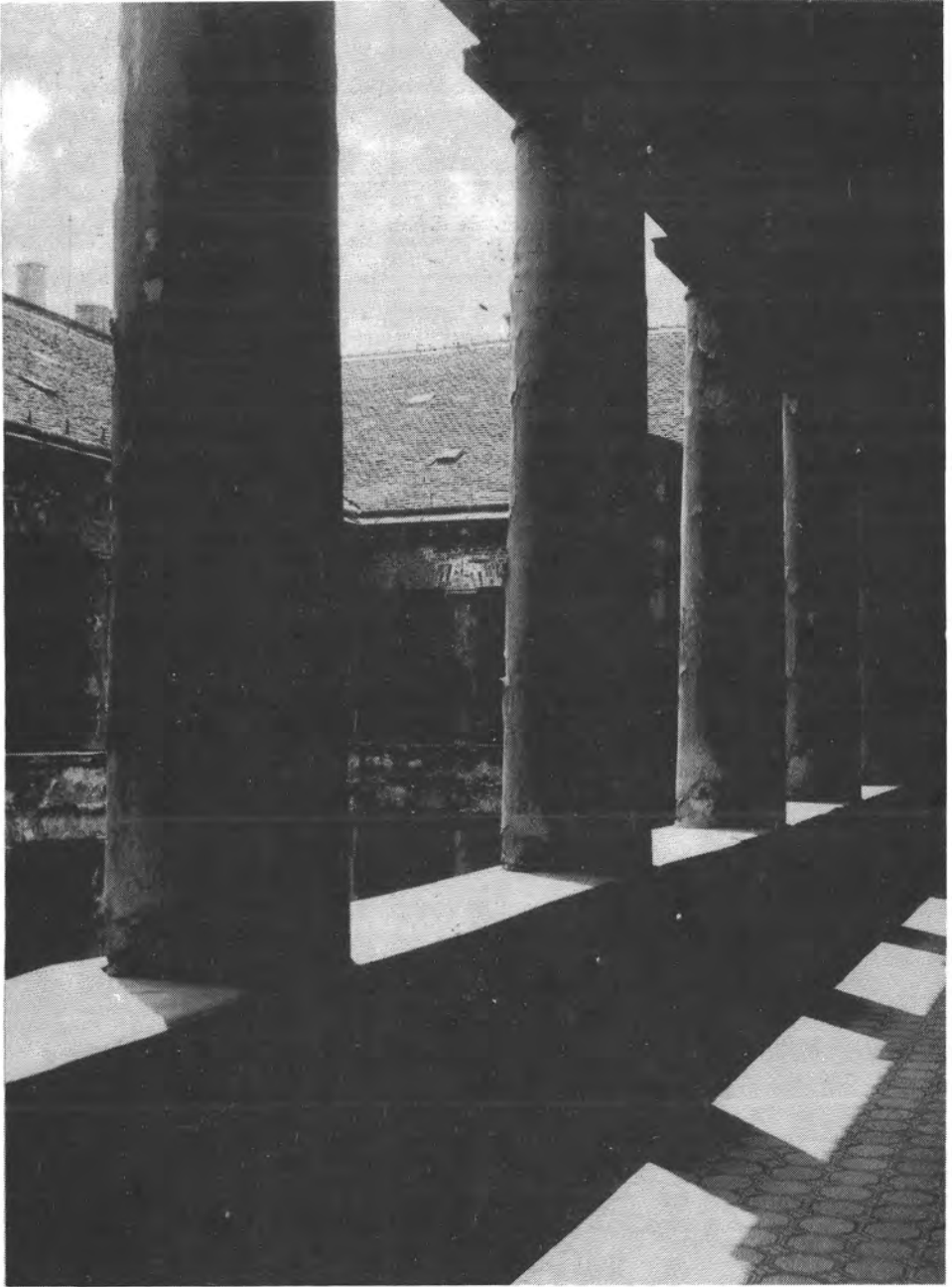
190

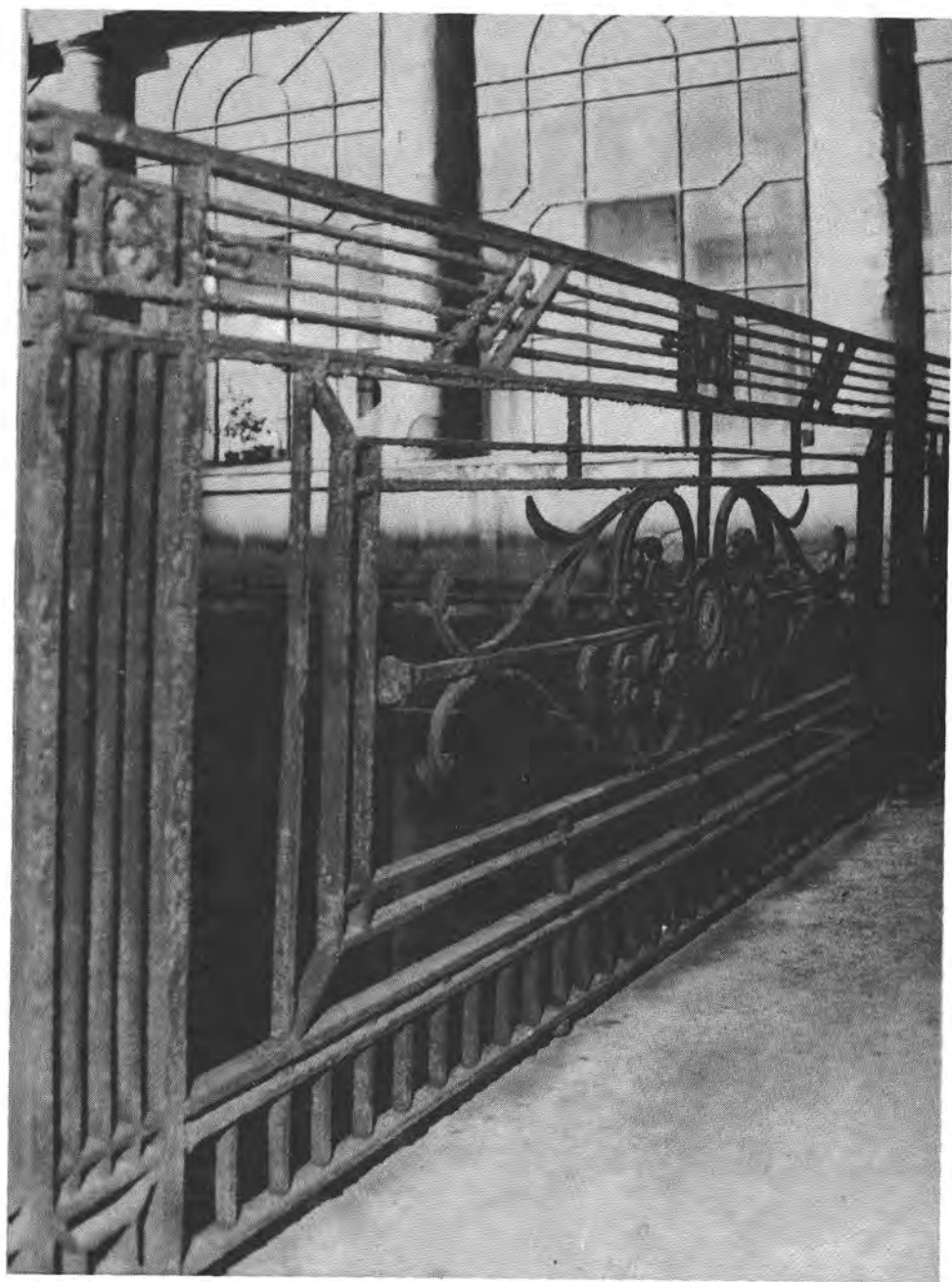

37

ÓBUDA PARASZTPOLGÁRAINAK ANYAGI KULTÚRÁJA ÉS TÁRSADALMA (1848–1945)

Témánk érdemi tárgyalása előtt néhány körülményre hívjuk fel az olvasó figyelmét. Ez a dolgozat 1973-ban készült és a felhasznált szakirodalom is — melynek jegyzékét most közöljük — ezzel az időponttal zárul. Terjedelmi okok miatt a dolgozat két részletben való publikálására kényszerültünk. Az első rész „Munkahely és termelés” alcímmel ezen évkönyv előző számában jelent meg¹ és a következő témákat tárgyalta: szántó-földi növénytermesztés és szénagazdálkodás, kertészet, szőlőművelés, állattartás, teher-szállítás, fuvarozás, bér munka, napszámosok. Csakis ezek ismeretében, illetve ezekkel együtt érthető és értelmezhető dolgozatunk itt következő második része.

II. LAKÓHELY ÉS FOGYASZTÁS

Település, építkezés

A törökök Budáról történt kiverése idején (1686) Óbuda rombadőlt és átmenetileg elnéptelenedett. A harcokat követő újjáépítés a középkori utcahálózaton és a beltelkek határain nem változtatott. Ennek alapján egy szalagtelkes, utcás település képe rajzolódott ki, mely az 1960-as évekig fennmaradt. Általános vonásként figyelhető meg, hogy a beltelkek az utcára merőlegesen feküdtek, a házak pedig közvetlenül az utcára épültek ki. A lakótelkek több esetben mindkét végükön kijáráttal rendelkeztek az egymáshoz közel húzódó utcák (pl. Kórház u. és Vörösvári út) vagy az átlagosnál nagyobb telekhosszúság (pl. Korvin O. u. és Fényes A. u. között) következtében (1. kép).

A kézművesek, kereskedők, tisztviselők stb. városi jellegű és alaprajzú, gyakran emeletes lakóházai az összes épületnek csak kis töredékét adták. Az utcaképet a parasztházak százai uralták. William Rey francia utazó joggal állapíthatta meg 1849-ben, hogy „Óbuda . . . Pesthez hasonlóan valóságos falu”.²

Ez a fejezet a jobbágyok, majd parasztpolgárok által lakott házakat vizsgálja, melyek hozzájárultak Óbuda mezővárosi jellegéhez, még akkor is, amikor lakóik származása, foglalkozása stb. már teljesen megváltozott.

A beltelkek két részre oszlottak, melyeket ajtóval ellátott lécz- vagy deszkakerítés választott el egymástól. Az utcához közelebb eső rész a lakó- és gazdasági udvart, a hátsó

rész a konyhakertet foglalta magába. Természetesen akadtak eltérések, volt ahol a gazdasági udvart is kerítéssel különítették el, másutt a kerti művelés hiányzott, helyén állatot, szekeret stb. tartottak.

Az udvar és az utca elválasztását a homlokzat egyenes folytatásaként emelkedő, kb. 3 m magas fallal (2., 3. kép) oldották meg. E falat két bejárat tette átjárhatóvá. A házhoz közelebb eső egyszárnyú ajtó szolgált a személyi közlekedésre. Mellette kőkeretes, két-szárnyú, fatáblás kapu helyezkedett el a kocsik számára. A faragott kőkeret alul egy-egy kerékvetőkőből emelkedett ki és mintegy kétméteres magasságban pillérfejet alkotott. Innen indult ki az a kosárív, melyet a középpontban zárókő fogott össze. E zárókövet gyakran díszítették, vagy monogrammal, évszámmal látták el. Szegényesebb, igénytelenebb építkezés esetén a főkapu négyzetes alakot és kő helyett fagerenda keretet kapott (2–5. kép).

A téglalap alakú lakóépület az utcára merőlegesen, a telek valamelyik hosszanti oldala mentén húzódott. Alaprajzilag háromosztatú, alápincézett házról van szó, mint amilyenben már a középkori városi szőlősgazdák is laktak.

Eredetileg és általában az egyes helyiségek így sorakoztak, az utcától befelé haladva: szoba, konyha, szoba, lejárát az alattuk levő pincébe, — és folytatólagosan hozzáépítve — préház, istálló, kamra, szén. E sorrend pincelejárattól kezdődő második fele nem mutatott olyan kizárólagosságot, mint a lakrész. 1848 után ez az alaprajz részben változatlanul, részben átalakítva, módosítva élt tovább. A különböző változások hátterében az óbudai lakosság létszámának emelkedése állt. Ha időben kissé visszafelé haladunk, azt látjuk, hogy körülbelül 1790-től 1848-ig a jobbágyok és házaik száma — mely csak kisebb ingadozásokat mutatott, de lényegesen nem változott — nagyjából szinkronban maradt. 1848 után viszont a népesség gyors növekedésnek indult és 1870-ig több mint megkétszereződött. Az építkezések üteme ettől persze messze elmaradt, ami abból is kitűnik, hogy a belterület 1800. évi határai körülbelül 1870-ig nem módosultak. A lakások iránti keresletből fakadó lehetőségek arra késztették a parasztpolgárok egy részét, hogy meglévő házaik hosszanti növelésével vagy átépítésével bérlakásokat létesítsenek.³ Ennek következtében a préház, az istálló, a kamra gyakran a telek házzal szemközti oldalára vagy hátrább, esetleg a hátsó udvarba (6. kép) szorult.

Ugyancsak a 19. század derekára tehető és hasonló okokkal magyarázható az előbb vázolt háromosztatú ház két változatának felbukkanása a parasztpolgárok építkezési gyakorlatában. Időben és térben való párhuzamos előfordulásuk ellenére, tulajdonképpen egy vagy több zárt helyiség nyerésére irányuló törekvés két fokozatát jelentették.

Mielőtt a kialakítás módjaira rátérnénk, hangsúlyoznunk kell egy igen fontos tényező, a telek szélességének szerepét, mely megszabta a lehetőségeket. A beltelkek egy részénél, a házzal párhuzamosan csak a gyalogjáró és a kocsíút fért el, így a terjeszkedés kizárólag hátrafelé történhetett. A többi teleknél az udvar legalább 2–3 méterrel szélesebb volt, ami a különböző hozzáépítések számára elegendő teret nyújtott.

Számos esetben az első (lakó-) udvar végében, a házzal szemközti szabad területre néhány négyzetméteres, ablakkal, ajtóval ellátott, zárt helyiséget emeltek, melyet az eredeti épület tetőzetének derékszögű folytatásával fedtek le. Természetesen a hátsó udvarba vezető ajtó megmaradt középen, de előtere kapualjja záródott a lefedés révén (7. kép).

Az új helyiséget kamrának, műhelynek, nyári konyhának használták. Padlásán szénát tároltak. Hasonló arányban fordult elő, hogy az említett toldaléképületet az utca felől, az utcai kapu másik oldalán emelték. E helyiség mint kocsma (4. kép), üzlet vagy lakószoba funkcionált. Ismerünk olyan kapukat, melyeknél ez esetben a befedés (lepadlásolás) elmaradt (8. kép). Ez azonban egyáltalában nem nevezhető általánosnak és feltétlenül a szegénység jeleként értékelhető.

Változás következett be a kapuk kialakításában is. A személybejárat megszűnt, de ugyanakkor kisajtóval látták el a nagykaput, mely ily módon, teljes szétnyitás nélkül is átjárhatóvá vált (4. kép).

A leírt módokon kialakított, a telkeken különbözőképpen elhelyezkedő, de végeredményben mindig L alaprajzú házak a középkorra visszanyúló alaptípus I. változatát adják. Ennek egyenes folytatása a II. változat, amelynél a rövidebb épületszárny végéhez derékszögben csatlakozva, a beltelek még üres, hosszanti oldala mentén tovább építkeztek. Az udvart most már három oldalról, U alakban körülvevő ház ezen újabb szárnya lakásokra oszlott.

Építőanyagokra vonatkozó vizsgálataink szerint a házakat eredetileg vályogtéglákból emelték. Egy irodalmi példát is említve ismételten William Rey francia utazóra hivatkozunk, aki leírja, hogy az 1838. évi árvíz Óbudán „... elárasztva a házakat sokat romba döntött, mert a házak nagyobbrészt vályogból voltak építve”.⁴ Gyakori megoldásként figyeltük meg, hogy vályogtéglákból és több-kevesebb terméskőből húzták fel a falakat. A két anyagot kétféleképpen párosították: 1. a falak alját kövekből, a felsőbb részeket vályogból építették fel, 2. a vályogtéglák közé termésköveket illesztettek.

Bár téglavetők a 18. században is működtek Óbudán, a téglás építkezés csak a 19. század második felében kezdődött el, elsősorban a tehetősebb parasztpolgárok körében. Tömeges jelenséggé sohasem vált, de nem is válhatott, hiszen a gazdálkodók az első világháború után már nem építettek új házakat.

A nyers falakat kívül-belül bevakolták és fehérre meszelték (3., 9. kép).

A lakóházak befedését nyeregtetővel, illetve nyereg- és félnyereg tető kombinációjával oldották meg. Alkalmazásuk nem tetszőlegesen történt, hanem a különböző alaprajzokhoz kötődött. Az általunk, „alaptípus”-nak nevezett házakra mindig nyeregtető került (2. kép). A padlásteret lezáró háromszögletű oromfal közepét kör- vagy téglalap alakú szellőzőnyílás törte át (2. kép). Sok esetben ferde síkban lemetszették a tetőgerinc végét (3., 9. kép). E megoldás múltját homály fedi Óbuda viszonylatában. Vizuálisan az ún. „üstök”-kel („kanfa”) rokonítható, annak csökevényeként tekinthető.

Az összes többi, derékszögben kanyarodó háznál utcával párhuzamosan futó nyeregtető borította az utca felőli részt (4. kép). A tető végeit lezáró függőleges oromfalakat, a telek beépítettségétől függően csak az egyik vagy mindkét oldalon megnyújtották hátrafelé és ehhez támasztották az elülső tetőhöz kapcsolódó félnyereg tetőt. A tetők udvar felőli síkjából ajtó bejárati és szénabedobó nyílás, ill. nyílások (7. kép) emelkedtek ki. A valóság hű képéhez hozzátartozik, hogy néhány lakóházra csak félnyereg tető került (8. kép), ami részben igénytelenségből, részben szegénységből fakadt.

A gazdasági épületeket ugyancsak félnyereg tetővel fedték. Itt azonban az igénytelenség mellett a kisebb méreteket, az egyszerűbb építési módot is figyelembe kell venni, mivel az istálló, kamra stb. helye többször is változhatott egy évszázad alatt.

A legrégebbi tetőfedő anyagként a fazsindely ismeretes Óbudán. Eltűnése a 19. század második felében megjelent ún. hódfarkú cserép fokozatos térhódításával egyenes arányban következett be. Ennek megfelelően még az 1920-as években is akadtak zsindelyes tetők (9. kép). A zsindely a gazdasági épületeken maradt meg a leghosszabb ideig. Kiszorulását az első világháború alatt hozott tűzbiztonsági intézkedések jelentősen meggyorsították.

A tetőszerkezetekről alig tudunk valamit. Adatközlőink és személyes megfigyeléseink alapján bizonyosnak látszik, hogy kisiparosok készítették, városi mintára. Idevágó — de az építkezés egyéb területeire is vonatkozó — ismereteink hézagosságát két világháború pusztításai és számos átépítés magyarázza.

A parasztpolgár házak falait is mesteremberek építették. A vályogtéglákat a beltelken készítették el.

A tüzelőberendezés a szobákra és a konyhára terjedt ki. Részleteiben a következőképpen nézett ki a 19. század végéig: a konyha végében, azaz a bejárati ajtóval szemközt, a fal közepén vagy az egyik sarokban helyezkedett el a téglából épített, vaslap tetejű és ajtajú „rakott” tűzhely. Füstje a felette nyíló szabadkéményen át távozott. Ez a kémény elég messze esett a klasszikus pendelykéménytől, a négyzetes keresztmetszetű kürtő csak a mennyezet vonalában vagy az alatt vált öblössé (10. kép).

A szobák konyha felőli sarkában cserépkályha állt. A hátából térdmagasságban kürtő nyúlt ki, mely a mögötte levő falba vágott nyílásba, s azon keresztül a konyhába torkolt. Ezen a nyíláson át, a konyhából fűtötték a kályhát és az égéstermék is ugyanezen az úton távozott.

1900–1920 között lényeges változások történtek. A rakott konyhai tűzhelyet felváltotta a melles takaréktűzhely, közismertebb nevén „csikósparherd” (ném. Sparherd = takaréktűzhely). A szabadkéményt lepadlásolták. A cserépkályha helyére vaskályha került, amelyet az előbbihez hasonló módon, konyhába nyíló vascsövön keresztül fűtöttek, de a füstöt már egy másik csővel vezették a kéménybe.

A tüzeléshez minden esetben fát, venyigét, kukoricacsutkát használtak.

A ház bejárata az udvarból nyílt és a konyhába vezetett. Az innen nyíló oldalajtókon keresztül lehetett a szobákba lépni. Az utca felőli szoba két ablaka az utcára (2., 4. kép), a többi az udvarra nézett. A konyha egy, az udvari szobák rendszerint két ablakkal rendelkeztek. A borospince és a gazdasági épületek (présház stb.) ajtajai is az udvarból nyíltak (11. kép).

A szobák és a konyha — esetleg a présház — alatt húzódott a dongaboltozatos borospince (12. kép).⁶ Számos esetben azt tapasztaltuk, hogy falai középkori kő maradványokra épültek. A pince a parasztpolgár házak azon része volt, melyet a változások a legkevésbé érintettek. Az egyetlen említhető módosítás, hogy a 20. századi borospincék már sík mennyezetet kaptak.

A beltelkekről szólva nem felejtkezhetünk meg a kutakról. A 19. században az első udvarban kerekas kutak szolgáltatták a vizet. Ha a telek végében konyhakert helyezkedett el, oda gémeskutat állítottak. 1883-ban megkezdődött a vízcsőhálózat kiépítése Óbudán és ezzel összefüggésben fokozatosan csökkent mindkét kúttípus jelentősége és száma.

Bútorzat, házbelső, lakás

A parasztpolgárok bútorait óbudai asztalosok készítették. Anyaga többnyire diófa, színe közép- vagy sötétbarna volt. Stílusa megegyezett a korabeli egyszerű, polgári bútorokkal (13. kép). Egy-egy szoba berendezése általában két ruhásszekrényből, két támlás ágyból, két éjjeliszekrényből, mosdószekrényből, asztalból, székekből, tükörből, esetleg sublótból (fiókos szekrény) és íróasztalból állt.

A falakon egyszerű olajnyomatok, szentképek, fényképek függtek. A gazdák vallássosságának megfelelően a feszület sem hiányzott a szobákból. A bejáratú ajtó fölé szentképes fémlapocskát, ún. „házi áldás”-t szegeztek.

A konyhában festett konyhaszekrény, asztal, székek és a tűzhely állt. A falon fa vagy porcelán fűszertartó készlet lógott.

Az éléskamrában fapalcok sorakoztak. A fal mellé, a földre lisztet, cukrot, zsírt stb. tartalmazó edényeket (14. kép) tettek. A mennyezet közelében farudak húzódtak, ezekre akasztották a húsféléket.

Az elektromos áram 1900-as években történt fokozatos bevezetése előtt petróleumlámpával világítottak Óbudán. A lakószobákban a lámpa csillárszerű búrás tartóban lógott.

A szobákban cserép- vagy vaskályhával fűtöttek.

Húsvét és búcsú (jún. 29.) előtt az asszonyok kívül-belül kimeszelték a falakat, majd alaposan kitakarították az egész házat.

A parasztpolgárok házai nemzedékről nemzedékre öröklődtek. A családok természetes szaporodásából (átlag 3 gyermek) fakadó igények azonban lassanként meghaladták az ily módon rendelkezésre álló lakások befogadóképességét. Ezen túlmenően Óbuda egészét tekintve is egyre inkább lakáshiány mutatkozott, nem utolsósorban az immigráció hatására. Tehát a felnövekvő és családot alapító generációk lehetőségeik, vagyoni helyzetük szerint többféle utat követtek. Egyszerűbb megoldásként átépítették, illetve hozzáépítéssel különböző mértékben növelték a szülői házat. Más esetekben házat béreltek, vásároltak vagy építettek.

A gazdálkodók házaiban létesített (bér)lakások következtében megszokottá vált különböző foglalkozású egyének együttélése. Akár a szülő-gyermek, akár a tulajdonos-bérlő viszonyt vesszük, mindkettőnél előfordult, hogy az előbbi még mezőgazdasági termeléssel, az utóbbi már ipari munkával foglalkozott.

Táplálkozás

A parasztpolgárok a táplálkozásukban használatos nyersanyagokat részben saját gazdaságukban termelték meg, részben a helyi piacokon (ld. I. rész, 170. old.), a pesti vásárokon és a városi kereskedelemtől szerezték be.

Néhány élelmiszer felvidéki, „tót” vándorkereskedőktől származott, akiknek óbudai feltűnése a 17. századtól ismert és azóta is minden évben, rendszeresen megjelentek aszalt szilvát, körtét, almát, pálinkát, sajtot, valamint különböző faszerszámokat (pl. favilla, kosár) árulva. Voltak, akik tutajokon érkeztek és az Óbudai sziget melletti kis Duna-ágban kötöttek ki.⁷

Az ételeket a konyhai tűzhelyen készítették el, melyről már részletesen szóltunk. A 19. század második felében cserép- (15. kép) és vasedényekben sütöttek, főztek s ezeket csak lassan váltották fel a 20. század elején megjelent zománcedények. Egy-egy darabot évtizedekig is használtak, gyakorlatilag addig, míg tönkre nem ment. Ennek következtében a háztartások felszerelésében gyakran keveredtek a különböző anyagból készült edények. A konyhai eszközöket szintén piacokon, vásárokon, üzletekben vásárolták és a konyhaszekrényben tartották.

Az óbudai parasztpolgárok étrendjében nem fedezhetünk fel különleges ételeket, mindegyik előfordult a korabeli polgárság asztalán is. Az elkészítési módok sem mutattak kirívó eltéréseket, néhány jellegzetességre azonban felhívjuk a figyelmet.

A kenyértésztát házilag készítették. Minden alkalommal félretettek egy kis mennyiségű kovászt, amit a következő dagasztásnál használtak fel. Az élesztőt pénzért vásárolták, használat előtt a lisztet átszitálták. A kenyérbe burgonyát is tettek, hogy „jó laza” legyen és több nap után is „saftos” maradjon. Este kovásztoltak és másnap, kora reggel dagasztottak. A kiszájtott kenyértésztát szakajtóba helyezték, amelynek belsejébe lisztezett, négyyszögletes vászonkendőt terítettek előzőleg.

Néhány adat — ha egész halványan is — felveti azt a gondolatot, hogy körülbelül 1870 tájáig a kenyeret otthon sütötték. Ez azonban feltétlenül további megerősítésre szorul. Az viszont biztos, hogy az 1880-as évektől kezdve mindig a pékeknél süttették a kenyeret. Reggel elvitték és délben már mehetek is érte. A sütésért pénzt fizettek vagy időnként egy-egy szekér fűtőanyagot (venyige) vittek a péknek, így egyenlítő ki a tartozást.

A kenyérsütés a hét egyik napjához sem kötődött, hanem a fogyasztáshoz igazodott. Szokás volt a kenyérrel együtt néhány lángost is készíttetni, melyet fokhagymásan, zsírosan ettek meg.

A különböző módokon feldolgozott sertéshús fontos szerepet játszott a táplálkozásban. A hasszalonnát megfűstölték, a tokaszalonnát megfőzték (megabálták) vagy bepaprikázták. Mindhárom fajta szalonnát csíkokra („stráf”) vágták. A hátszalonnát körülbelül 2X2 cm-es darabokra vágták és vasüstben kiolvasztották, míg egy másik üstben a nagyobb húsdarabokat főzték ki.

A vékonybélből kolbászt készítettek. A töltelék húsból — másnéven dagadóból —, sonkából vagy szalonnából, sóból, paprikából, borsból és egyéni ízlés szerint hozzáadott

fokhagymából vagy majorannából állt. A vastagbélből véres- és májashurka készült, ezekbe főzött és darált hús („Ausschnitt”), tüdő, rizs vagy zsemlye, hagyma került.

A disznósajt készítésekor fejhússal és a zsírszalonna kisütés előtt lefejtett bőrével töltötték meg a sertés gyomrát, majd a ráhelyezett falap, illetve kövek súlyával lepréselték.

A sertéshúsok füstölése a szabadkéményben történt, még a lepadlásolás után is. A teljesen lebontott, megszüntetett szabadkémények helyett az udvaron építettek füstölőt.

Az egyes étkezések időpontjai elég pontosan meghatározhatók. A korai felkelés miatt, az ebédet megelőző napszakban kétszer ettek. Az első reggelire („früstük”; ném. Frühstück = reggeli) hajnali 3–4 óra, a másodikra 8–9 óra között került sor. Az ebéd 12 órakor kezdődött és 7–8 órakor vacsoráztak.

A két reggeli összetétele személyekre és napokra lebontva egyaránt nagy egyöntetűséget mutatott. Az első tejeskávéból, kenyérből, zsemlyéből, kalácsból vagy kuglófból, a második szalonnából, kolbászból, töpörtyűből – tehát húsféleségekből – és kenyérből állt. Az ebéd és a vacsora étrendje a napi elfoglaltságtól függött. Ha a család tagjai vagy azok többsége otthon tartózkodott, illetve délre hazatérhetett, akkor ebédre főtt ételt, vacsorára pedig hideg húsokat ettek, mint a második reggeli alkalmával. Dologidőben, amikor egész nap a földeken dolgozta vagy más, hosszabb ideig tartó munka esetén fordított volt a helyzet.

Közbevetőleg itt említjük meg, hogy aki a szőlőskertben vagy a szántóföldön dolgozott, vizet is vitt magával egy korsóban (16. kép), melyet vásáron vettek. A fekete színű agyagedényeket (17. kép) „mohácsi korsó”-nak nevezték.

Az ebéd (illetve vacsora) a következő ételféleségekből tevődött össze a hét egyes napjain.

hétfő	(hús)leves, főzelék
kedd	(hús)leves, főzelék
szerda	leves, metélt tészta
csütörtök	(hús)leves, főzelék
péntek	bableves, metélt tészta
szombat	húsleves, főzelék
vasárnap	húsleves, baromfi, burgonya, sütemény marhahús,

A táblázatból is kitűnik, hogy az óbudai parasztpolgárok igen kedvelték a leveseket, különösen a húsleveset. Szerdán és pénteken hústalan ebédet főztek. A főtt, metélt tésztát mákkal, dióval, grízzel ízesítették.

A család együtt ebédelt, az asszony tálalt s először a gazdának, azután a gyerekeknek, végül saját magának szedett.

A jeles napok jellegzetes étrendjét az alábbiakban foglalhatjuk össze.

	január 1.	húshagyó kedd	hamvazó szerda	nagy- péntek	karácsony
ebéd	lencseleves malacpecsenye párolt káposzta	füstölt sonka	metélt tészta vagy valamilyen burgonyás étel	bőjt	bőjt
vacsora				bőjt	hal vagy borleves kirántott hal befőtt, alma, dió sütemény

A fentiekhez hozzátehetjük még, hogy búcsú idején (június 29.) szokás volt rétest sütni. A karácsonyesti vacsorában szereplő almát elfogyasztása előtt félbevágták. Azt tartották, hogy akinél a vágás magot is érintett, az rövidesen meghal.

Viselet

A parasztpolgárok hagyományos anyagi kultúrájából legkevésbé sikerült felderíteni az egykori viseletet. Nemcsak az jelentett akadályt, hogy a ruhaanyagok néhány évtized alatt szükségszerűen elpusztulnak, hanem a divatváltozások is, amelyek Buda és Pest közelsége miatt fokozottan érvényesültek. Nem találtunk különleges jegyeket, említésre méltó jellegzetességeket a családi fényképeken (17. kép) sem, mivel az azokon megörökített személyek a korabeli polgári öltözetet viselik.

Töredékes ismereteink kivétel nélkül a férfiakra vonatkoznak és általánosságban érendőek.

A férfiak többsége bajuszt növesztett. Fekete kalapot viseltek, általában házon kívül minden alkalommal, valamint munka közben is, ha sütött a nap.

Védőruháknak kék színű kötényt kötöttek maguk elé, amelynek szerepe szőlőkötözéskor annyiban módosult, hogy ekkor a kötözőszalma tartására szolgált. A kötény két alsó sarkát felhajtották és a deréköv mögé gyűrték, vagyis a hajtásban vízszintesen feküdt a szalma.

Nagy melegben a szó szoros értelmében ingre-gatyára vetkőzve dolgoztak a szőlőben.

Vasárnap a férfiak fekete ruhát hordtak. A 20. század elején az ünneplő ruha színe sötétkéssel és sötétszürkével bővült.

Félcipőt viseltek, csizmát csak télen húztak.

Mesterkedés

A parasztpolgárok a gazdálkodáshoz, háztartáshoz szükséges eszközöket, berendezéseket vagy készen vették a vásárokon, vándorkereskedőktől, parasztoktól, a városi kereskedelemtől – akár Óbudán, akár Pesten – vagy óbudai kisiparosoknál csináltatták. A saját kezű előállítás csak néhány egyszerű tárgyra (pl. kaszakőtartó, gereblye, ültetőfa, szőlőkaró, sertésbontó asztal stb.) korlátozódott.

A szőlőkarók anyaga, a fenyőfa, a Felvidékről érkező parasztoktól származott, akik minden ősszel megjelentek tutajaikon, melyeket a mai hajógyári sziget és Császár fürdő közötti partszakaszon kötöttek ki. Amikor a magukkal hozott almán és egyéb portékán túladtak, a tutajokat is kiárusították. Az óbudai gazdák ezeket a szálfákat megvásárolták és még ott a parton, körülbelül 1,5 m hosszúságú darabokra fűrészeltették, majd szekérel hazaszállították. Az udvaron máglyába rakták a fát. A tél folyamán, a család férfitagjai hosszában felhasogatták ezeket az őlfákat, azután minden darabot faragópadba (vonószék, „hanzlpang”, ném. Heinzelbank = fafaragó asztal, -pad) (19. kép) fogtak és meghegyeztek. Élelt leszedték, hogy fogása ne legyen „nyers”. E művelethez vonókést („rafmesszer”; ném. Reif = pánt, abroncs, karika; Messer = kés, penge) használtak.

A kisebb javításokat mindenki maga végezte el. A szerszámokat a préházban tartották, melynek ajtóhoz, ablakhoz közel eső, tehát könnyen megközelíthető és világos részén asztal állt. Fiókjaiban, a rajta, illetve körülötte levő dobozokban, fali polcokon szerszámokat, szögeket stb. tároltak.

Az Óbudán élő gyári szakmunkások száma annyira megnövekedett a 20. századra, hogy általában minden gazda számára elérhetővé vált közülük egy-kettő. Sok esetben ezeket a munkásokat kérték meg a ház körül adódó munkák elvégzésére. Előfordult, hogy szívességből csinálták, de ha nem, még mindig olcsóbban dolgoztak, mint a kisiparosok.

Minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy az egyéni ügyességtől függően mind az új tárgyak készítésének, mind a javításoknak köre egyénenként változott, de általánosságban elmaradt a jobbágykori önellátás, önállóság méreteitől.⁸

A parasztpolgárok társadalma

Óbuda újkori társadalma származás, nyelv, vallás, jogállás, foglalkozás, vagyoni helyzet stb. tekintetében erősen megoszlott. Erre a tényre az előző fejezetekben néhányszor már utaltunk, de bővebb kifejtésével még adósak vagyunk. Bár elsősorban a parasztpolgárság jellemzésére törekszünk, nem hanyagolhatjuk el az azt magába foglaló, szélesebb társadalmi kereteket sem.

Buda 1868. évi ostroma idején Óbuda 17. századi református, magyar lakossága elmenekült, majd a következő évtized során részben visszatért. A település újjászervezése, az élet megindítása az ő nevükhöz fűződik. A mezőgazdaság minden ágára kiterjedő termelésük a 17–18. század fordulója táján, egyértelműen önellátásra utal.

A 18. század első két évtizedében katolikus, német parasztok telepedtek le, mégpedig annyian, hogy létszámban körülbelül három és félszer felülmúlták a magyarokat. Földmű-

veléssel, azon belül főleg szőlőtermesztéssel foglalkoztak. Ezirányú tevékenységük visszahatott a magyarokra, mert bár a németek elsőrendű árujának a bor számított, minden terményből maradt annyi feleslegük, amennyi a helység többi lakójának szükségleteit is kielégítette. Ennek következtében a református magyarok fokozatosan felhagytak a mezőgazdasági termeléssel és különböző kisipari mesterségek űzésére tértek át.

1720–1790 között tekintélyes számú zsidó keresett és talált otthont és megélhetést Óbudán. Származásuk megállapítása nehéz feladat, mivel közülük sokan más helységeken töltött, hosszabb-rövidebb idő után jutottak el ide. Kereskedésből, kékfestésből, pipa-készítésből, bőrcserzésből stb. éltek.

A magyarok, németek és zsidók együttélése konfliktusok nélkül folyt. Az 1790-től 1836-ig terjedő időszak, a népesség számának 23%-os emelkedésén kívül lényeges társadalmi változásokat nem hozott.

1836-ra felépült az óbudai hajógyár, amelynek jelentős munkaerő-szükséglete kettős hatást gyakorolt. Egyrészt idegen elemek lassú bevándolását indította el, másrészt lehetővé tette, hogy az óbudai lakosság legszegényebb tagjai – legyenek akár gazdálkodók, akár iparosok – gyári munkássá váljanak.

1850-ben a népesség 53%-a német, 13%-a magyar, 2%-a szlovák, 32%-a különböző nemzetiségű volt. 1850–1880 között a lakosság 30–40%-a (kb. 5300 fő) mezőgazdasági termelésből élt. Ugyanakkor folytatódott a nagyipari munkásság lassú erősödése. Az értelmiség korábban 1,5–2%-os arányszáma 1872-re 8%-ra emelkedett.

A filoxéra 1886. évi megjelenése és azt követő pusztítása gazdaságilag és társadalmilag egyaránt komoly változásokat idézett elő. A szőlőművelők 60%-a elszegényedett s ezért kénytelen volt más kereseti lehetőség után nézni.

A korábban jól meghatározható, háromféle ismertetőjegy metszéspontjában található társadalmi csoportok (német nyelvű katolikus gazdálkodók és magyar református iparosok) a 20. század kezdetére felbomlottak. 1910-ben már csak 1200 főre tehető azok száma, akiket a mezőgazdaság valamelyik ága tartott el.

Az első világháború gazdasági nehézségei tovább növelték az alkalmazottak számát. Új foglalkozási csoportok (pl. téglagyári-, harisnyagyári munkások) alakultak ki és mentek át a köztudatba.

Rövidre fogott megállapításaink csak a leglényegesebb mozzanatokra terjednek ki, de arra mindenesetre elegendőek, hogy leszögezhezzük; a parasztpolgárok eltűnésével, a munkásság megjelenésével az óbudai társadalom képe, a szóban forgó korszak (1848–1945) végére nemcsak módosult, hanem uniformizálódott is.

A parasztpolgárok kivétel nélkül ismerték saját származásukat. Azt vallották, hogy Schwarzwaldból vagy Württembergből települtek át s ez megegyezik a mai tudományos állásponttal. Az Óbudára érkezés időpontja már sokkal bizonytalanabban jelentkezik a hagyományban. Egyesek az 1700. évet, mások Mária Terézia utalkodását (1740–1780) jelelték meg. Azt tartották, hogy a lakosság járványokban elpusztult részének helyét foglalták el.⁹

Az óbudaiak a német ajkú szőlőműveseket „braunhakszler”-nek (ném. braun = barna; Haxl = láb) hívták, illetve ezen a néven emlegették, minden bántó él nélkül. A szájhagyomány szerint ugyanis a szőlőben mezítláb dolgoztak és eközben lábuk barna színű lett a

napsütéstől és a földtől.¹⁰ Az így kapott gyűjtőnevet ők maguk is elfogadták és használták.

A parasztpolgárokat a német nyelv ismerete jellemezte. Bár a 19. század végén még éltek olyan személyek, akik nem tudtak magyarul, a múlt század második felében a döntő többség, a századforduló után pedig kivétel nélkül mindenki kétnyelvű volt. A passzív nyelvismereten túl, a német és magyar nyelv tényleges használatának időhatárait és alkalmait meghatározni már bonyolultabb feladat. A nyelv, a társadalom, illetve a kettő közötti viszony állandó változásának tudatában, most csak két helyzetkép felvillantására vállalkozunk. A 19. század második felében a parasztpolgárok családon belül, valamint a gazdák egymás között németül beszéltek. Más esetekben magyarra fordították a szót, melyet sokan idegenszerű kiejtéssel beszéltek. A 20. században a magyar nyelv használata egyre gyakoribbá vált, nem utolsósorban az óbudai társadalom átalakulásának hatására. A második világháborút követő történelmi fordulat következtében a német nyelv használata végképp háttérbe szorult. Részben ezzel, részben a hagyományos gazdálkodás elhalásával magyarázható, hogy számos német terminus feledésbe merült és felidézésük csak hiányosan sikerült, amikor gyűjtéseink során ezekről érdeklődtünk.¹¹

A gazdálkodó családok gyermekei egymás között házasodtak. Ez a szokás annyira következetesnek bizonyult, hogy szinte endogámiának nevezhető. Így alakultak ki azok a bonyolult rokon kapcsolatok, melyek rendkívüli szétágazását, s ugyanakkor egybefonódását, még napjainkban is tapasztalhattuk.

Párválasztáskor figyelembe vették a másik fél vagyoni helyzetét is. A 19. század közepéig gyakorta, attól kezdve egyre ritkábban, a házasságkötés alkalmával egy házassági szerződés aláírására is sor került, mely a feleség számára meghatározott pénzösszeget biztosított a férj esetleges bekövetkező halála esetén.

A házasságokból átlag három gyermek született, de nem számított ritkaságnak a 4–6 gyermek sem.¹²

A legkedveltebb keresztnéveket két időmetszetben mutatjuk be:

1843		1873	
nők	férfiak	nők	férfiak
Róza, Rozina Katalin Anna	József János Márton	Mária Róza, Rozina Magdolna	József Ferenc István

A parasztpolgár szülők arra törekedtek, hogy gyermekeik a kötelező iskolákat elvégezzék. Az otthoni tanulásra azonban nem fordítottak gondot. A fiúk már 5–6 éves koruktól segítettek ivóvizet hordani, préselni stb., kora reggel ugyanúgy, mint tanítás után. Így aztán lassanként hozzászoktak a fizikai munkához és elsajátították a különböző fogásokat, munkamódokat.

Az iskola befejeztével a gyermekek sorsa többféleképpen alakulhatott. Ha a gazdaság munkerő-szüksége megkívánta, otthon maradtak és szüleiknek segítettek. Más esetekben szakmát tanultak. A 19. század végétől a hagyományos mezőgazdasági termelést számos tényező (kártevők, háború, gazdasági nehézségek stb.) nehezítették s ez szintén a biztosabb és könnyebb megélhetést nyújtó ipari pályák felé irányította a fiatalokat.

A hagyományos gazdálkodás felbomlásának folyamatát, a szubjektív és objektív tényezők hatását, két adatközlőnk (születtek 1904-ben és 1910-ben) példáján mutatjuk be.

Az egyiknél a déd- és nagyszülők szőlőműveléssel foglalkoztak. Az apa kitanulta a lakatos mesterséget, de amikor megnősült, felesége hozománya révén szőlőre, majd öröklés útján kocsmára tett szert. Gyermekei tovább folytatták a szőlőművelést és a borimérést.

A másik adatközlő nagyszülei szintén szőlőművesek voltak. Több gyermekük született, akik a közöttük felosztott, tehát elaprózott földön kertészkedtek. Ezek egyikének fia a hajógyárban kezdett el dolgozni, de 1932-ben elbocsátották. Ekkor földet bérelt és ő is kertészkedésbe fogott. A második világháború után ismét gyári munkás lett.

Az ember és a szántóföld aktív kapcsolatának utolsó fázisát azok az óbudai születésű munkások, értelmiségiek testesítik meg, akik még rendelkeznek valamennyi szántófölddel, szőlővel, gyümölcsös- vagy veteményeskerttel és azt, a napi munkaidő után, illetve szombaton, vasárnap művelik, gondozzák.

A parasztpolgárok egyetlen társadalmi szervezetbe, az 1896-ban alapított „A Budapest III. kerületi Föld- és Szőlőművesek Egyesülete”-be tömörültek. Az alapszabály 2. §-a leszögezi, hogy az egyesület célja:

„1. a III-ik kerületi Föld- és Szőlőművesek jogos érdekeinek minden iránybani előmozdítása, védelme és szakképviselése;

2. a kipusztult szőlőhegyek regenerálása s a nemesebb gyümölcs tenyésztés meghonosítása;

3. a Föld- és Szőlőművelési szakképzettség terjesztése, a bortermelés s az azzal járó termelési szakok és a pincze gazdálkodás fejlesztése s támogatása.”¹³

A tagok tagdíjat fizettek, az egyesület pedig, a beszedett pénz egy részéből szőlőművelő eszközöket (szénkénegező, permetező stb.) vásárolt és tartott raktáron, ahonnan a kezdő vagy szegényebb gazdák a saját háztartásukból hiányzó szerszámokat kikölcsönözhatték. A hiányzó vagy nehezen beszerezhető anyagok (pl. a szénkénege az I. világháború után) ügyében testületileg jártak el. 1900-ban felállították az első viharágyút az óbudai határban,¹⁴ amivel az érésnek indult szőlőfürtöket remélték megvédeni.

Évente kétszer bált rendeztek. Az egyesület kölcsönkönyvtárral is rendelkezett. A vasárnap délelőtti mise után 1/2 11 körül a gazdák rendszeresen összegyűltek az egyesület Hídfő utcai házában és körülbelül 12 óráig beszélgetéssel töltötték el az időt. A második világháború alatt az egyesület feloszlott. A vasárnapi találkozások színhelye a Flórián téri kocsmába tevődött át.

A bevezetésben röviden megindokoltuk a „parasztpolgár” terminus használatát s ezzel, mintegy kiindulópontként megpróbáltuk körülhatárolni a vizsgálandó etnikai csoportot. Dolgozatunk végére érve most visszatérünk e kérdéshez, hogy a felsorakoztatott néprajzi adatok tükrében néhány kiegészítést tegyünk.

Láthattuk, hogy az óbudai parasztpolgárok az 1848 előtti jobbágyok utódai. Ez az eredet éppen az ellenkezője a leginkább ismert és általában elsődleges példaként emlegetett debreceni civisek esetének, akikről Balogh István megállapította, hogy „civis társadalom alatt . . . földművelővé vált egykori polgárok utódainak közösségét értjük.”¹⁵

A termelőerők és a kiváltságok szempontjából már a jobbágyok is erősen megközelítették a „parasztpolgár” minősítés lényegét, de teljes értékű azonosulásuk azzal, csak a fejlettebb azaz kapitalista termelési viszonyok létrejöttével és az általuk meghatározott társadalmi helyzet elnyerésével valósulhatott meg.

Óbuda jogállása nagy szerepet játszott abban, hogy parasztpolgársága nyelv, kultúra, életforma tekintetében egységessé bizonyult.

Vajon gazdasági-társadalmi karakterük miként határozható meg? „A kapitalizmus korában a parasztságot vagy a parasztbirtokot legtöbbször a birtokolt föld mennyisége szerint szokták osztályszerű kategóriákba sorozni.”¹⁶ E lényeges, de korántsem egyedüli és feltétlen érvényű adatok mellé felsorakoztatjuk a tartott állatok számát is, hogy az óbudai parasztpolgár vagyoni osztályok elhatárolása pontosabb és megbízhatóbb legyen.

1848–1945	hasznosított össz. földter. ¹⁷	tehén	ló
szegény parasztpolgár	1–5 hold	0–1 db	0–1 db
közép parasztpolgár	5–20 hold	2–6 db	1–2 db
gazdag parasztpolgár	20 hold felett	6 db felett	3–4 db

A táblázat adatainak kiegészítése és a valóság árnyaltabb megközelítése érdekében néhány matematikailag nem kifejezhető tényt említünk még. Nem az önellátás szempontjai, hanem a gazdaságosság elve tükröződik abban, hogy az egymáshoz viszonyítottan nagyobb földterületen többféle, kisebb termőföldön csak egyféle terményt állítottak elő. A közép- és jómódú gazdaságok között szerszámkészlet, felszereltség tekintetében nem mutatkozott különbség. A tehetős gazdák – mivel módjukban állt elegendő számú nap-számos szerződtetése – csak a munkák szervezésével és ellenőrzésével foglalkoztak. Ettől eltekintve a különböző vagyoni kategóriákba tartozó emberek életmódja meglepően hasonlított egymáshoz.

Másik kérdés, hogy a nagy átlag, a gazdák zöme, a magyar paraszttársadalom melyik részének felelt meg. Szabó István szerint „a nagyparasztok (gazdag, jómódú, zsíros, kulák paraszt) legjellemzőbb ismertető jele, hogy birtokukon vagy a bérletükben levő földön bér munkásokkal gazdálkodnak, tehát idegen munka felhasználásából élnek, bér munkást nem kivételképpen, hanem állandóan alkalmaznak s nagy mennyiségben termelnek eladásra. . . . A középparaszt rendszeresen nem zsákmányol ki idegen munkát, nem él tehát más munkájából, hanem maga dolgozik családjá tagjaival, mintegy családi üzemben s van annyi földje, hogy hasznot hajtó gazdálkodást űzhet.”¹⁸

E két meghatározás és az óbudai parasztpolgárok konkrét esetének összevetésekor éppen a legfontosabb tényező, a bérmunka hasznosítása okoz problémát. Ugyanis a szőlősgazdák csak abban az esetben alkalmaztak napszámosokat, ha a gazdasági teendők sokasága meghaladta a család munkaerejét, de akkor viszont rendszeresen. Nem a profit állandó növelése érdekében folyamodtak bérmunkához, a szőlő munkaigényessége miatt kényszerültek rá. A haszon — amelynek nagysága sokban függött a jó vagy rossz terméstől, a kereslettől stb. — kellő befektetést igényelt s a kettő nagyjából arányban állt egymással.

A fentiek általános érvényét nem tagadva egyúttal hangsúlyozzuk, hogy a parasztpolgárság 19. századi gazdasági-társadalmi karaktere a 20. századra számos vonatkozásban megváltozott, eltorzult. Itt nem valamiféle mechanikus időbeli felosztásról van szó, hiszen a filoxéra pusztítása, a mezőgazdasági gépek, gyári szerszámok elterjedése (eszközváltás), az első világháború éppen a tágabban értelmezett századfordulóra (1886–1918) esett. A felsorolt tényezők, események hatását magukon viselő óbudai gazdák, a bennük megtestesült életmód, gazdasági gondolkodás, szorgalom stb. jellemzésére Erdei Ferenc alábbi sorait érezzük a leginkább találónak, aki a törpebirtokos kisparasztról ezt írta:

„A mozgalmasabb, haladottabb és a paraszt formákból jobban kiszabadult falu vagy mezőváros légkörében, a paraszti termelés mértéke szerint önálló gazdaság alakítására alkalmatlan, néhány hold, vagy éppen csak egy hold birtokán önálló agrárvállalkozást épít ki. Tehát belterjes üzemet létesít és teljesen a vállalkozás és a piaci termelés elvei szerint abban igyekszik munkáját fölhasználni. . . . Tehát nem csinál mást, mint végtelen odaadással és beleéléssel dolgozik minden idejében, paraszti mértékek szerint fogyaszt és mást nem is csinál egész életében, legföljebb ha olykor félig-meddig pihenni megáll, de akkor sem kapcsolódik ki a munkájából és termelő gondjaiból. Miután ez az élet összes külső föltételeiben polgári, viszont összes belső tényezőiben és társadalmi formáiban paraszt, egyformán tekint a paraszti és a polgári lehetőségek felé. Tehát több földet, nagyobb és önállóbb gazdaságot szeretne, s ha nagy szerencsével hozzájut ilyenhez, abból életképes üzemet is formál, vagy szakmunkát, állást, szóval polgári pályát kíván, s szívesen föl is cseréli ilyenekkel küszködését, ha alkalma nyílik rá.”¹⁹

Rövidítések

<i>Erdei én.</i>	<i>Erdei F.: A magyar paraszttársadalom. Budapest, én.</i>
<i>Krenn 1810–1910</i>	<i>G. Krenn: Verschiedene Bemerkungen des ... (1810–1910). (Kézirat a Budapesti Történeti Múzeumban)</i>
<i>Pesty 1865</i>	<i>Pesty F.: Helynévtára. Pest megye, XXXIII. 1865. (Kézirat az OSzK kéziratgyűjtésében)</i>
<i>Ságváry 1940</i>	<i>Ságváry D.: Francia útleírások Budáról és Pestről (1838–1884). Budapest, 1940. 18.</i>
<i>Szabó 1965</i>	<i>Szabó I.: Jobbágyság—parasztság. Terminológia, fogalom, társadalomszervezet. Ethnographia 1965. 10–31.</i>
TBM	Tanulmányok Budapest Múltjából

Jegyzetek

1. TBM XXI(1979), 152–199.
2. *Ságváry* 1940. 18.
3. Ld. Budapest Főváros Levéltára, V. Óbuda mezőváros levéltára, B/46 Óbuda Építészeti Bizottmányának tervei (1861–1873).
4. *Ságváry* 1940. 18.
5. Budapest Főváros Levéltára, V. Óbuda mezőváros levéltára, B/46 Óbuda Építészeti Bizottmánya (1861–1873); ÓB 186., 214., 216. tervrajz
6. *Vincze I.*: Magyar borpincék. Néprajzi Értesítő 1958, 91.
7. *Horváth M.*: Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt, Buda, 1840. 31.
8. (1830) „Den 28ten Dezember habe ich meinen Brunn gemacht.” *Krenn* 1810–1910.
9. *Pesty* 1865. 283., 285.
10. Az óbudai csizmadiák 1832. évi panaszában ezt olvashatjuk: „a Köznép a tavaszi és nyári mezei munkát a meleg időben ... mezítelen lábon szokta végezni.” *Eperjessy G.*: Adalékok a mezőgazdaság és a falusi-városi kézműipar kapcsolatához az 1848 előtti Magyarországon. Agrártörténeti Szemle 1966. 496.
11. A nyelvészeti kutatás is mindmáig elkerülte Óbuda német nyelvű lakóit, így a legalapvetőbb adatokkal sem rendelkezünk e vonatkozásban. A magyarországi német nyelvjárások irodalmából csak az derül ki, hogy Óbuda németlakta helység, ahol a többség németül beszél. Ezen túlmenően a szakmunkák vagy nem közölnek semmi mást vagy a budai némettel (esetleg a pestivel is) azonosítva, összevonva tárgyalják az óbudai nyelvjárást. Ld. p. *Hutterer K.*: Das Ungarische Mittelgebirge als Sprachraum (Historische Lautgeographie der Deutschen Mundarten in Mittelungarn) I–II., Halle, 1963.
12. Elgondolkoztató adalék, hogy 1847–1850 között Budán és Pesten az újszülöttek 20–25%-a, Óbudán viszont az újszülötteknek mindössze 10%-a volt törvénytelen. Ez a különbség zártabb helyi társadalomra és ennek következtében jobban érvényesülő fegyelmező erejére mutat.
13. A Budapest III. kerületi Föld- és Szőlőművesek Egyesületének Alapszabályai. Budapest, 1896. 3–4.
14. *Krenn* 1810–1910.
15. *Balogh I.*: Cívisek társadalma. Debrecen, 1946, 67.
16. *Szabó* 1965. 26.
17. A „hasznosított” terület nem jelentett feltétlenül saját tulajdonban levő földet, részben vagy teljes egészében — a termés meghatározott részéért vagy pénzért — bérelt föld is lehetett.
18. *Szabó* 1965. 26.
19. *Erdei* én. 115–116.

A rövidítésjegyzékben nem szereplő felhasznált irodalom

- Andrásfalvy B.*: A budai szőlőművelés. Budapest 1954 (kézirat az ELTE Folklor Tan-
székén)
- Andrásfalvy B.*: A vörösbor Magyarországon. Szőlőművelésünk balkáni kapcsolatai. Nép-
rajzi Értesítő 1957. 49–69.
- Bácskai V.* (szerk.): Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez. I. Budapest, 1971.
- Bácskai V.*: Magyar mezővárosok a XV. században. Budapest, 1965.
- Baraczka I.*: Óbuda közigazgatásának húsz éve (1746–1766). TBM 1941. 142–175.
- Bodor A.*: Budapest mezőgazdasága. Budapest, én.
- Dányi D.*–*Dávid Z.* (szerk.): Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Budapest,
1960.
- Első Magyar Zsidó Naptár és Évkönyv.* Pest, 1848
- Erdei F.*: Magyar város, Budapest, én.
- Felhő I.*: Mária Terézia úrbérrendezése a Buda és Pest környéki helységeiben. TBM
XVIII(1971) 121–159.
- Fényes E.*: Magyarország leírása. II. Pest 1847.
- Galgóczy K.*: Budapest és környékének gazdasága és állattenyésztése. in: *Gerlóczy Gy.*–
Dulácska G. (szerk.) Budapest és környéke természetrajzi, orvosi és közmívelődési
leírása. Budapest, 1879. 464–528.
- Gyömrei S.*: Pest-Buda gazdaságtörténete a manufaktúra korszakban (1686–1800). I–II.
Budapest, én. (kézirat az MTA Kézirattárában)
- Hoffmann T.*: A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában.
Budapest, 1963.
- Hunfalvy J.*: Buda-Pest és környéke. Pest, 1859.
- Hutterer M.*: A Dunántúli Középhegység németisége és a magyarországi német nyelvjárás-
kutatás problémái. Magyar Nyelv 1960. 220–232.
- Kosáry D.*: Pest megye a kuruckorban. in: *Keleti F.*–*Lakatos E.*–*Makkai L.* (szerk.): Pest
megy múltjából. Budapest, 1965. 9–94.
- Lakatos E.*: Budapest környék 1848-ban. TBM XII (1957) 313–348.
- Márkus K.*: Óbuda gyárainak múltja és jelene. Helytörténeti dolgozatok. Budapest 1959,
166–172.
- Mindszenti A.*: Az Ó és Új Budai Szőlők. Tudományos Gyűjtemény 1831, 28–69.
- Nagy I.*–*Nagy L.*–*Wellmann I.*: Buda sz(abad) kir(ályi) főváros, Pest sz. kir. város, Óbuda
mezőváros levéltárai. Budapest, 1959.
- Nagy L.*: Budapest története 1686–1790. Budapest, 1971. (kézirat)
- Pallós J.*: Budapest 1848/49-ben. Budapest, 1950.
- Petróci S.*: Pest megye újjátelepülése (1711–1760). *Keleti F.*–*Lakatos E.*–*Makkai L.*
(szerk.): Pest megye múltjából. Budapest, 1965, 95–153.
- Ruzsás L.*–*Szűcs J.*: A várostörténeti kutatás helyzete és feladatai. MTA Filozófiai és
Tört. tud. Oszt. Közl. 1966, 5–67.
- Schams F.*: Vollständige Beschreibung der königl. freyen Haupt Stadt Ofen in Ungarn.
Buda, 1822.

Seenger E.: Adatok Óbuda XIX. századi helytörténetéhez. (Krenn György és utódainak feljegyzései 1810–1910). TBM XVII (1966) 273–287.

Spira Gy.: A Pest megyei parasztság 1848 előtti rétegződéséhez. Századok, 1958. 625–643.

Török P.: Pest-Buda 1850-ben. Budapest, én.

Wellman I.: Pest megye parasztsága és az úrbérrendezés. *Keleti F.*–*Lakatos E.*–*Makkai L.* (szerk.): Pest megye múltjából. Budapest, 1965. 155–202.

Zur Organisirung der Schwesterstädte Pest und Ofen. Pest, 1872.

MIKLÓS LÉTAY

DIE MATERIELLE KULTUR UND GESELLSCHAFT DER BAUERNBÜRGER VON ÓBUDA (1848–1945)

II. Wohnort und Verbrauch

Diese Arbeit entstand im Jahr 1973, und auch die angewandte Fachliteratur – deren Verzeichnis wir nun bekanntgeben – endet mit diesem Zeitpunkt. Der Umfang zwang uns, die Arbeit in zwei Teilen zu veröffentlichen. Der erste Teil erschien mit dem Untertitel „Arbeitsplatz und Produktion“ in der vorhergehenden Folge dieses Jahrbuches (Band XXI. 1979. 152–199) und behandelte folgende Themen: Ackerbau und Heumachung, Gartenbau, Weinbau, Viehhaltung, Gütertransport, Fuhrwesen, Lohnarbeit, Tagelöhner. Nur in Kenntnis dieser beziehungsweise mit diesen zusammen kann der zweite Teil unserer Arbeit verstanden und ausgelegt werden.

Das Kapitel „Siedlung und Bauweise“ prüft die von den Bauern (später Bauernbürgern) bewohnten Häuser, die zu dem Marktflecken-Charakter von Óbuda (Alt-Ofen) beigetragen haben, selbst dann noch, als sich die Herkunft, Beschäftigung usw. der Bewohner grundlegend verändert hatte. Der Wiederaufbau nach der Vertreibung der Türken aus Buda (1686) änderte an dem mittelalterlichen Straßennetz und an den Grenzen der inneren Liegenschaften nichts. Auf Grund dessen zeichnete sich das Bild einer an der Straße liegenden Niederlassung mit Bandgrundstücken ab, das bis in die sechziger Jahre des Jahrhunderts erhalten blieb. Als allgemeiner Zug kann beobachtet werden, daß die inneren Liegenschaften senkrecht zur Straße angeordnet waren, die Häuser hingegen unmittelbar an der Straße gebaut wurden. Was den Grundriß derselben betrifft, handelt es sich um dreiteilige, unterkellerte Häuser wie jene, in denen die städtischen Weingärtner schon im Mittelalter wohnten. Ursprünglich und im allgemeinen reihten sich die einzelnen Räume von der Straße nach Innen wie folgt aneinander: Zimmer, Küche, Zimmer, Treppe in den darunter gelegenen Keller, – dann fortlaufend angebaut – Presshaus, Stall, Kammer, Schuppen. Die Reihenfolge wies bei der nach der Kellertreppe beginnenden zweiten Teil keine solche Ausschließlichkeit auf wie beim Wohnungsteil. Nach 1848 lebte dieser

Grundriß teils unverändert, teils umgestaltet, abgeändert weiter. Im Hintergrund der Änderungen stand die Zunahme der Einwohnerzahl von Óbuda.

Das Kapitel „Möbel, Inneres des Hauses, Wohnung“ behandelt die Einrichtung. Die Möbel wurden von Tischlern angefertigt, ihr Stil entsprach jenem der zeitgenössischen einfachen, bürgerlichen Möbel. Die Einrichtung der einzelnen Zimmer bestand aus zwei Kleiderschränken, zwei Betten mit Lehne, zwei Nachtschränken, einem Waschtisch, einem Tisch, Stühlen und einem Spiegel.

Das Kapitel „Ernährung,“ stellt fest, daß in der Speisefolge der Bauernbürger von Óbuda keine speziellen Gerichte vorkommen, alle sind von den Tischen der zeitgenössischen Bürger bekannt. Auch die Zubereitungsweise weist keine starken Abweichungen auf, dennoch machen wir auf einige Besonderlichkeiten aufmerksam. Von diesen ist beispielsweise auffallend, daß Suppen, besonders Fleischsuppe, sehr beliebt waren.

Das Kapitel „Kleidung“ führt nur einige Daten an, da die Kleidung der Bauernbürger keinen besondern Merkmale, nennenswerten Charakteristiken aufwies.

Das Kapitel „Handwerk“ stellt fest, daß sich die eigenhändige Bastlerei nur auf einige einfache Gegenstände und kleinere Reparaturen beschränkt hat.

Das Kapitel „Die Gesellschaft der Bauernbürger“ befaßt sich mit den Fragen der Abstammung, des Gebrauchs der deutschen Sprache, der Ehe, der Namensgebung, der Erziehung des Gemeinschaftslebens sowie der Vermögensverhältnisse und stellt hierauf fest, daß sich die im 18.–19. Jahrhundert noch gut bestimmbar, im Schnittpunkt von drei verschiedenen Merkmalen befindlichen gesellschaftlichen Gruppen — das heißt die deutschsprachigen katholischen Bauern und die ungarisch sprechenden reformierten Handwerker — bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts aufgelöst hatten. 1910 beträgt die Zahl jener, die von irgendeinem Zweig der Landwirtschaft lebten, nur noch etwa 1200. Durch das Verschwinden des Bauernbürgertums und infolge des Aufkommen der Arbeiterschaft nach 1836 hat sich das Bild der Gesellschaft von Óbuda nicht nur geändert, sondern zugleich auch unformiert.

Abbildungen

- Abb. 1. *Leopold Varásdy*: Situations Plan über die individuelle Aufnahme der intravillan Gründe des Kron-Marktes Alt-Ofen. 1858–1861 (Budapest Főváros Levéltára — Archiv der Hauptstadt Budapest, Inv.—Nr. Óbuda 1)
- Abb. 2. Haus Harrer P. u. 32, erbaut 1827
- Abb. 3. Haus Kiscelli u. 29 (Foto: J. Harsányi, 1967)
- Abb. 4. Haus Pacsirta u. 11
- Abb. 5. Hof des Hauses Kórház u. 28 (Foto: M. Erdélyi)
- Abb. 6. Hinterhof des Hauses Kórház u. 28. (Foto: M. Erdélyi)
- Abb. 7. Hof des Hauses Kerék u. 11 (Foto: M. Erdélyi)
- Abb. 8. Föld u. 10, 12, 14 (Foto: M. Erdélyi)
- Abb. 9. Kerék utca (Foto: M. Erdélyi)

- Abb. 10. Frei Schornsteintypen 1867, 1869, 1870 (aus dem Archiv der Hauptstadt Budapest)
- Abb. 11. Hof des Hauses Pacsirta u. 11 mit den Türen des Kellers und des Kelterhauses (Foto: M. Bach 1970)
- Abb. 12. Keller des Hauses Pacsirta u. 11 (Foto: M. Bach 1971)
- Abb. 13. Zimmerinterieur Szentendrei út 56 (Foto: J. Harsányi 1969)
- Abb. 14. Schmalztopf
- Abb. 15. Gugelhupfform, Milchtopf
- Abb. 16. Krug
- Abb. 17. „Mohácsér” Krug
- Abb. 18. Bauernbürgerfamilie Ende der 1890er Jahre
- Abb. 19. Schnitzbank

Képjegyzék

- 1. kép. *Varásdy Leopold*: Situations Plan Über die individuelle Aufnahme der intravillan Gründe des Kron Marktes Alt-Ofen. 1858–1861. (Budapest Főváros Levéltára. Ltsz. Óbuda 1.)
- 2. kép. Harrer P. u. 32., épült 1827-ben
- 3. kép. Kiscelli u. 29. (Harsányi J. felv. 1967)
- 4. kép. Pacsirta u. 11.
- 5. kép. Kórház u. 28. udvara (Erdélyi M. felv.)
- 6. kép. Kórház u. 28. hátsó udvara (Erdélyi M. felv.)
- 7. kép. Kerék u. 11. udvara (Erdélyi M. felv.)
- 8. kép. Föld u. 10., 12., 14. (Erdélyi M. felv.)
- 9. kép. Kerék u. (Erdélyi M. felv.)
- 10. kép. Szabadkémény típusok 1867., 1869., 1870. (Budapest Főváros Levéltárából)
- 11. kép. Pacsirta u. 11. udvara a pince és a présház ajtajával (Bach M. felv. 1970.)
- 12. kép. Pacsirta u. 11. pincéje (Bach M. felv. 1971)
- 13. kép. Szentendrei út 56., szobabelső (Harsányi J. felv. 1969)
- 14. kép. Zsírosbödön
- 15. kép. Kuglófsütő, tejesedény
- 16. kép. Korsó
- 17. kép. „Mohácsi” korsó
- 18. kép. Parasztpolgár család az 1890-es évek végén
- 19. kép. Faragópad

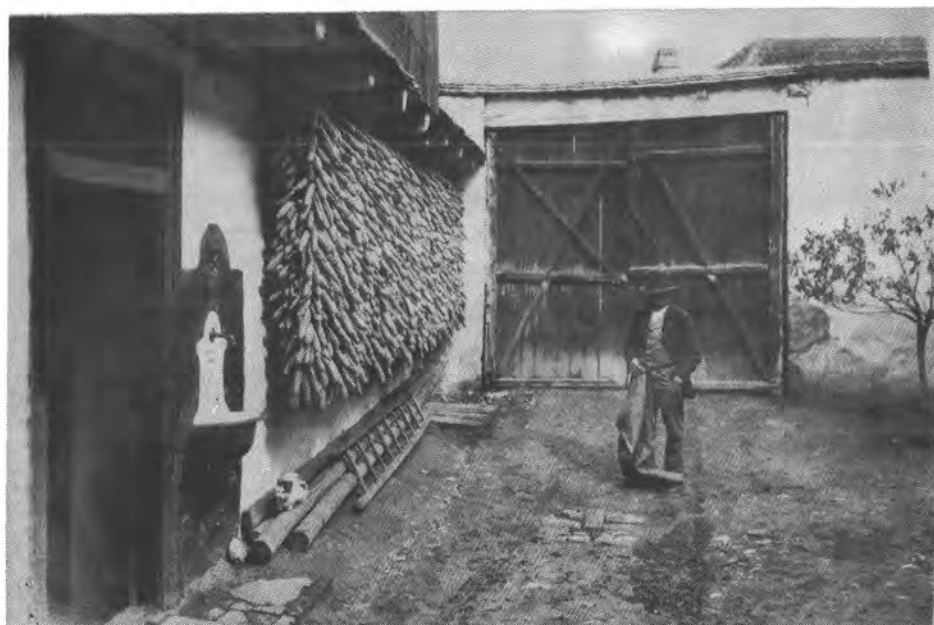
2

3

4

5

6

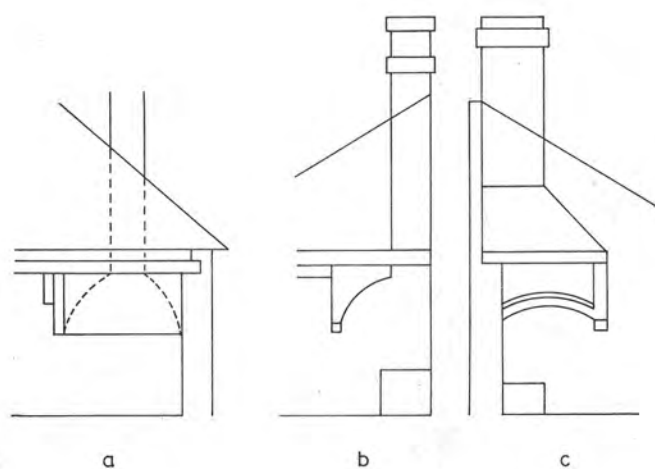
7

8

9

10

11

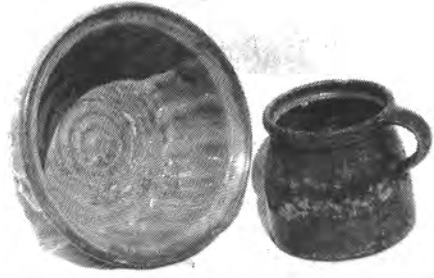
12

13

14

15

16

17

18

19

224

PEST-BUDA – AZ EGYETEMES SZERBSÉG KULTÚRKÖZPONTJA

A százötven éves török uralom idején a lakosság száma Magyarországon erősen csökkent. A felszabadítás után a 17. sz. végétől, mint köztudott, mind több idegen telepedett le az ország területén. Elsősorban német anyanyelvűek jöttek nagy számban, s ekkor Pest–Buda is többé-kevésbé német jellegű város lett. Ezt a körülményt a kulturális élet egyes jelenségei is tükrözik, mint pl. az állandó német színház létesítése Pesten 1812-ben. Az Egyetemi Nyomda kiadványainak nyelvi megoszlása is ezt a helyzetet jelzi: 1778 és 1803 között 784 latin, 192 magyar, 295 német és 118 szerb; 1804-től 1824-ig 415 latin, 236 magyar, 257 német és 241 szerb; 1825 és 1849 között 524 latin, 951 magyar, 372 német és 312 szerb kiadvány került ki a budai nyomda sajtója alól.¹ Csak a múlt század második negyedétől adtak ki több magyar könyvet, mint németet és latint. A jelzett időszakban szerb kiadványok is elég szép számmal jelentek meg. Erről a körülményről később bővebben lesz szó.

Bár Pest–Buda lakóinak túlnyomó része német anyanyelvű volt, a magyar kultúra és irodalom már a 18. sz.-ban itt is bontogatta szárnyait, s a 19. sz. első évtizedeiben a magyar szellem mindjobban érezte hatását az egyetemen, az iskolákban, a szerkesztőségekben, valamint a nemesi és polgári körökben is. Mindjobban előtérbe került a magyar nemzeti függetlenség, a társadalmi, kulturális haladás követelése, mely az irodalmi élet páratlan felvirágzásához is vezetett, s ennek eredményeképpen Pest–Buda nemsokára az ország szellemi, irodalmi központjává nőtte ki magát. A fejlődés kézzelfogható eredménye a Magyar Tudományos Akadémia (1825) és a Nemzeti Színház (1837) megalapítása.

A magyarországi török uralom után nemcsak a németek telepedtek le az országban, hanem más népek fiait is: szlovákok, horvátok, románok és szerbek. E népek egyes rétegei Pest–Budán éltek, és szellemi fejlődésükben tükröződik a magyar reformkor dinamikája. Látva a magyar nemzeti öntudat erősödését, a magyar kultúra és irodalom előrehaladását a többi itt élő nép élenjáró reprezentánsai is hasonló eredmények elérésére törekedtek. Így lett Pest–Buda egy időben több nemzet szellemi és nemzeti mozgalmának színhelye. Mindnyájuk előtt a szent cél: saját nemzetének, népének öntudatosodása, kulturális felemelkedése lebegett.

Ján Kollár (1793–1852) a szláv kölcsönösség-elmélet atyja, pesti evangélikus lelkészként önálló szlovák egyházközséget és iskolát létesített, s minden erejével népe irodalmának, kultúrájának felemelkedésén dolgozott. *Martin Hamuljak* (1789–1859) 1834-ben szlovák irodalmi egyesületet alapított Budán és kiadta a *Zora* (Hajnal) c. almanachot, melyet más szlovák kiadványokhoz hasonlóan az Egyetemi Nyomdában nyomtak.

Az egykori horvát lakosság emlékét még ma is őrzi a budai Horvát utca neve. Tavolabbi vidékekről is jöttek horvát ifjak, hogy Pest–Budán végezzék tanulmányaikat. A 18. sz. legismertebb, legolvasottabb írója *Andrija Kačić Miošić* szerzetesként éveket töl-

tött el a budai ferences kolostorban. Ugyanitt élt hosszú ideig *Matija Petar Katančić* – *Katancsich Mátyás Péter* (1750–1825) tudós és költő, a régészet és éremtan professzora a pesti egyetemen, az Egyetemi Könyvtár őre, aki latin, horvát és magyar nyelven írt verseket, s a horvát irodalomtörténetben figyelmet érdemlő helyet vívott ki magának. A pesti teológián is sok horvát fiatalember tanult, így pl. *Tito Brezovački* (1757–1805) költő és drámaíró, a felvilágosodás eszméinek híve. Ő az első, aki eredeti vígjátékokat írt kaj-horvát nyelven. Egyes darabjait még ma is előadják. A 19. sz. első felének legjelentősebb horvát egyénisége *Ljudevit Gaj* (1809–1872) egy ideig a pesti Jogi Karon végezte tanulmányait. Itt lett Ján Kollár hatására a szláv kölcsönösség-elmélet követője, s munkásságát a horvátok kulturális egyesítésének és a délszláv egység megteremtésének szentelte. Az általa elindított mozgalom illirizmus néven vált ismertté. A délszláv egység nem valósult ugyan meg Gaj életében, de ő döntő eredményeket ért el az egységes horvát irodalmi nyelv és helyesírás kialakításában. Alapvető műve *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja* (A horvát-szláv helyesírás rövid alapvetése) az Egyetemi Nyomdában látott napvilágot 1830-ban.

A román kulturális múlt kiemelkedő egyéniségei *Samuil Micu-Klein*, *Gheorghe Sincai* és *Petru Maior* is több éven át tevékenykedtek népük szellemi felemelkedésén Pest–Budán mint az Egyetemi Nyomda lektorai, korrektorai.

A szerbek kulturális előrehaladásában, irodalmi fejlődésében Pest–Budának még jelentősebb szerepe volt, mint az eddig említett népek esetében.

Szerbek ugyan már a török uralom előtt és a török fennhatóság alatt is éltek Magyarországon területén, számuk azonban az 1690-es "nagy bevándorlás" alkalmával lényegesen megnőtt, amikor Arsenije Černojević ipeki (peci) patriárka vezetésével kb. 40 000 család telepedett le az ország különböző részein. "A 17. sz. végén és a 18. sz. első felében zajló osztrák–török háborúk következményeként került sor a szerbek elvándorlására Délmagyarországra és az új kulturális élet ébredésére, mert népünk ilyen módon került kapcsolatba az európai fejlődéssel" – írja *Stojan Novaković* (1842–1915)² korszakának kiemelkedő tudós egyénisége, aki tudósként és politikusként (többször volt miniszter Szerbiában) nagyon sokat tett hazája műveltségének előrehaladása érdekében. Éppen a két dunaparti város, Pest és Buda volt a legalkalmasabb arra, hogy a szerbek közelebbi kapcsolatba kerüljenek a nyugat- illetve középeurópai kultúrával, s így itt – soknemzetiségű környezetben – keletkezett és fejlődött az újabbkori szerb irodalom és kultúra. "Amennyi szellemi élet volt a szerb nemzetnél, az annál a néhány százezer menekültnél volt található, akik Délmagyarország pusztaságain telepedtek le. Itt a szerbek új kulturális életet kezdtek élni és vagy százötven éven keresztül itt gondolkoztak és írtak az egész szerb nemzet számára" – vallotta *Jovan Skerlić* (1877–1914)³, a még ma is nagyrabecsült szerb irodalomtörténész. A magyarországi szerbek kulturális központja – ami akkor az egyetemes szerbség szellemi központját is jelentette – egészen 1848-ig Pest és Buda volt.

A török uralom után tehát mind az országban, mind Pest–Budán megnőtt a szerb lakosok száma. Ebben az időszakban számukra Magyarországon az anyagi és kulturális fejlődés körülményei kedvezőbbek voltak, mint az anyaországban, ahol a törökök elleni sikeres felszabadítási harcok vagy 120 évvel később kezdődtek és tovább is tartottak,

mint nálunk. A szerbek a magyarországi településeken a görögkeleti szerb egyházközségek keretein belül saját életmódjukat folytatták és megtartották régi szokásaikat. Ez természetesen a budai Tabánra is vonatkozik, ahol még a közigazgatás is saját kezükben volt, a Bécestől szerzett privilégiumok alapján saját tanácsuk, bírójuk és esküdteik voltak. Bizonyos előjogokat a pesti szerbek is élveztek. Mind a budai, mind a pesti városi tanácsban a szerbek érdekeit egy-egy szenátor (Ratsherr) képviselte. Ezek közül legismertebb *Jovan Muškatirović* pesti tanácsnok, a szerb felvilágosodás kiemelkedő egyénisége, aki műveit szerb, latin és magyar nyelven írta. Magyar nyelven megjelent kis könyvét *Rövid gondolatok azon módok eránt, mellyek szerént kedves magyar hazánkat jó féle hússal, és hallal állandóan lehetne segíteni; s a' húsnak fogyatkozását, következőképen a' bé-tsuszott drágaságot, el-távoztatni* (1804) a budapesti Agroinform 1973-ban ismét megjelentette fénynyomással készült kiadványként.

A pest-budai szerbek a gazdasági életben játszottak jelentős szerepet. Egyes budai szerb céhek jogait már a 17. sz. végétől hagyták jóvá; tekintélyes számú szerb mesterről és kereskedőről tesz tanúságot egy 1719-ből fennmaradt irat.⁴

A tevékeny, életrelélő szerb polgárság iskolákat is létesített. A budai tabáni szerb egyházközség pl. 1746-ban olyan iskolai rendtartást vezetett be, mely teljesen összhangban volt a kor pedagógiai elveivel.⁵ A tanulólétszám a budai szerb iskolában a 18. sz.-ban 60 körül mozgott. (Adataink vannak az 1730., 1734. és 1770. évről.)⁶ Ez a szám később csökkent, egy az 1822. évből eredő adat szerint ezt az iskolát összesen 40 tanuló látogatta.⁷ A pesti szerb iskolának 1770-es és 1827-es adatok szerint kb. 30 tanulója volt.⁸ Az egyik pesti tanító a szerb kultúrtörténet ismert alakja: *Luka Milovanov*, aki érdemeket szerzett a szerb nyelvi megújulási mozgalomban.

A kedvező anyagi és kulturális körülmények a szerbek társadalmi életének fejlődését is elősegítették Pest–Budán. *Sava Tekelija* (Tököly Sabbas) (1761–1842) önéletrajzában írja, hogy 1786-ban farsangkor naponta rendeztek egy-egy szerb bált Budán vagy Pesten.⁹ A pesti szerbek egy népnepélyéről is van tudomásunk: a múlt század első évtizedeiben az Orczy-kertben jöttek össze Illés napján a bő- és tiszta vizű Illés kútnál és itt szórakoztak, vigadtak.¹⁰

"... Belgrád osztrák fennhatóság alá kerüléséig (1718), valóban Buda volt az első a szerblakta városok között — ahogyan ezt elődeink is kiemelték — mely nemcsak saját, hanem az egész szerb nemzet gondjait magára vállalta" — írja Dušan J. Popović ismert történész a *Srbi u Budimu. Od 1690 do 1740.* (Szerbek Budán. 1690-től 1740-ig.) (Beograd 1952. 10.) c. alapvető művében.

Milorad Pavić korunk jeles szerb irodalomtörténésze szerint is Buda volt a 18. sz.-ban a legnagyobb szerb település.¹¹ Ennek ellenére nem sokat tudunk e korszak budai szerb kulturális életéről. Néhány rendelkezésre álló adatból arra következtethetünk, hogy már ekkor is elég eleven volt a szerb szellemi élet ősi városunkban. Budai lakos volt pl. *Jovan Damjanović*, aki 1728-ban zárándokutat tett Jeruzsálembe, s erről a nem mindennapi eseményről egy önéletrajzi elemekkel gazdagított útleírásban számolt be.¹² Budán született 1776-ban *Mihailo Živković* ikonfestő, aki — miután befejezte bécsi tanul-

mányait — műtermét szülővárosában rendezte be és csakhamar számos ikont festett a budai, pesti, szentendrei, székesfehérvári szerb polgárok számára. Művészi tevékenységének sikerét bizonyítja az a tény, hogy 1802-ben rábízták a szentendrei Angyali Üdvözlét (Blagoveštenska) templom ikonosztazionjának festését. Később még a balassagyarmati pravoszláv templom ikonosztázát készítette el. *Dinko Davidov* jelenkori ismert szerb művészettörténész a gazdagon illusztrált gyönyörű kiállítású *Ikone srpskih crkava u Madjarskoj* (A magyarországi szerb templomok ikonjai) c. könyvében *Mihailo Živković*-ről ezeket írja: "...a budai szerb festő vallási kompozíciói, mind a szentendrei Angyali Üdvözlét templomban, mind a Szent Miklós templomban Balassagyarmaton az új szerb művészet értékes és el nem hanyagolható alkotásai. ..." ¹³

"A budai szerbek a magyarok között fővárosukban éltek, legközelebb Bécshez, a szerbek közül elsőnek tanultak meg magyarul és németül, elsőként érezték saját bőrükön a 'hatalmon lévők' módszereit, de a szerbek közül kétségtelenül a legműveltebbek és leggazdagabbak voltak, s elsőként sikerült nekik polgárjogot nyerni. ..." — írja *Dušan J. Popović*. ¹⁴ Gazdagodásban, kulturális előrehaladásban a többi város szerb polgárai sem maradtak el és csakhamar polgárjogot nyertek Pesten, Szentendrén és máshol is.

Míg Szerbiában a lakosság a török uralom alatt sínylődött, "...Pesten és Budán mindig teljesen otthon érezték magukat, felépítették templomaikat, kiadták újságjaikat és könyveiket, megalapították a Matica srpskát (Szerb Maticát) ..." — írja a fent említett *Dinko Davidov*. ¹⁵ A Magyarországon élő szerbek a 18. sz.-ban és a 19. sz. első évtizedeiben valójában hazájuknak tekintették az országot. Ennek alátámasztására talán elég még egy példa. A már említett Sava Tekelija (akiről még bővebben is lesz szó) visszatérve oroszországi útjáról, a hazai földre való megérkezését önéletrajzában így írja le: "Újhe-lyen, a piacon örültem, hogy hazámba érkeztem: itt a piacon fehér kenyér, szalonna, sütemény és más egyéb volt, s elgondoltam: áldott az én országom." ¹⁶

A magyarországi szerbek között, főleg a városlakók körében a mindig meglévő erős szerb nemzeti öntudat mellett a Magyarország iránti hazafias érzés is kifejlődött. Ez tükröződik *Jovan Muškatirović*, *Milovan Vidaković* és más írók műveiben. Tulajdonképpen *Vitkovics Mihály* is ide sorolható.

Milovan Vidaković (1770–1841) kiemelkedő alakja a szerb irodalomtörténetnek. Kalandos, szentimentális regényeivel nagy érdemeket szerzett a szerb olvasóközönség megteremtésében. Ő ugyan még Szerbiában született, de szüleivel együtt már gyermekkorában Magyarországra került, és itt teljesen meghonosodott. Életének utolsó éveiben Pesten élt, úgy tudjuk, a Szerb utcában lakott. 1837-ben szerb nyelvű ódával köszöntötte Nemzeti Színházunk megnyitását. A *Pohvala Madjarskom teatru* (Dícséret a Magyar Színháznak) c. költeményében kiemeli, hogy az ünnepi esemény, a színház kapuinak megnyitása minden magyarországi lakós ünnepe, dicsősége. Hiszen mindenki, aki Magyarországon él, "ungar", vagyis "hungarus", legyen magyar, német vagy szláv, mert "a haza fia, bárhol is született". A versben megfogalmazott gondolatok világosan jelzik az akkori kor felfogását a hazáról, nemzetről, nemzetiségről. Ez az az időszak, amikor Magyarországon sokan voltak önérzetes szerbek, szlovákok, vagy németek és ugyanakkor kiváló

magyar hazafiak is. A legismertebb ilyen személyiség kétségtelenül *Vitkovics Mihály*, akinek nevéhez mind a magyar, mind a szerb irodalomtörténetben jelentős művek kapcsolódnak.

A Nemzeti Színház megalapítása, tudjuk, nagyjelentőségű esemény volt az ország és Pest életében. A dicsőségben és örömben, úgy tűnik, a többi itt élő nép fiai is osztoztak. Az állandó pesti magyar színház létrehozásában valószínűleg a német kultúra túlsúlyának megszüntetését vélték felfedezni, és ez a körülmény reményt kelthetett bennük, hogy tágabb lehetőségek nyílnak majd saját szellemi életük fejlesztésére is.

Pest–Budán, ahol több nemzet képviselői munkálkodtak kulturális és nemzeti felemelkedésükön, kedvező légkör uralkodott a fejlődésre, az előrehaladásra, s a szerbek éltek az adott lehetőségekkel.

A pesti egyetemen sok szerb fiatal tanult már a 18. sz. utolsó éveiben, mint pl. a nagy mecénás *Sava Tekelija*; a már szintén említett pesti szenátor és író *Jovan Muškatirović* (1743–1809); *Gligorije Trlajić* (1766–1842) író és költő, aki egyetemi tanár lett Oroszországban; valamint a szerb klasszicizmus legnagyobb alakja *Lukijan Mušicki* (1777–1837), a "szerb Horatius", Vitkovics Mihály barátja. (Mušickihoz Kazinczy Ferenc 1812-ben intézett egy már sokhelyt idézett levelet.) A 19. sz. első felében még több szerb ifjú végezte egyetemi tanulmányait Pesten. Ezek közül megemlíthetünk néhány nevesebbet: *Sava Mrkalj* (1783–1833) a szerb írásmód reformátora, Vuk St. Karadžić legkiemelkedőbb előfutára; *Jovan Berić* – *Berics János* (1786–1845) költő és pedagógiai művek szerzője, a m. tud. egyetem bölcséleti karának tagja, a gör. nem egyesült nemzeti iskolák főigazgatója¹⁷; *Dimitrije Davidović* (1789–1838), a Bécsben megjelenő első szerb napilap, a *Novine serbske* (1813–1821) szerkesztője¹⁸, *Georgije Magarašević* (1793–1830), a *Letopis* elindítója és első szerkesztője; *Jovan Sterija Popović* (1806–1856) író, költő, a szerb irodalom kiemelkedő egyénisége, kinek vígjátékait a szerb színházak még ma is rendszeresen előadják; *Jovan Stejić* (1803–1853) író, orvos, "egyike a legfontosabb magyarországi szerbeknek, akik a 'művelődést' átvitték Szerbiába" (Skerlić)¹⁹; *Jovan Hadžić-Svetić* (1799–1869) a szerb klasszicizmus neves költője, a *Szerb Matica* egyik alapítója és első elnöke és a szerbiai alaptörvények megalkotója; *Josip Pančić* (1814–1888) korának legjelentősebb szerb természettudósa és mások.

Az említetteken kívül sok más jelentős szerb egyéniség is tartózkodott hosszabb-rövidebb ideig Pest–Budán a múlt század első felében. Maga *Vuk Stefanović Karadžić* (1787–1864), a szerb nyelvi és irodalmi megújítási mozgalom vezéregyénisége is többször járt a két dunaparti magyar városban. Itt ismerkedett meg több neves szerb értelmiségivel, későbbi munkatársaival. Legjelentősebb pesti tartózkodása kétségtelenül az 1814. évi, amikor itt néhány hónap alatt elkészítette az első szerb nyelvtankönyvet *Pismenica serbskoga jezika* (A szerb nyelv nyelvtana) címmel *Luka Milovanov* pesti tanító hathatós, szakszerű segítségével.

A felsorolt ismertebb személyiségeken kívül éltek, illetve hosszabb ideig tartózkodtak Pest–Budán szerb kereskedők, iparosok, tisztviselők, diákok, parasztok, napszámosok. Többnyire a Tabánban és a pesti szerb templom körüli szűk utcákban laktak. Emléküket a pesti Szerb utca a mai napig őrzi.

Említettük, hogy a szerbek itt saját életmódjukat folytatták. Így megőrizték nyelvüket, vallásukat, s megtartották szokásaikat.

A továbbiakban a szerb kulturális múlt olyan eseményeivel foglalkozunk, melyek az egyetemes szerb kultur- és irodalomtörténet szempontjából sem elhanyagolhatók és a két dunaparti magyar városhoz kötődnek.

Szerb könyvek, sajtótermékek nyomtatása, kiadása és árúsítása.

A szerb irodalom fejlődése szempontjából igen jelentős az a körülmény, hogy a budai Egyetemi Nyomda, miután 1796-ban *Stefan Novaković* bécsi nyomdáját megvette, privilégiumot: szerzett cirillbetűs kiadványok nyomtatására. Ettől az időponttól kezdve, néhány évtizeden keresztül minden cirill betűvel írt könyv, folyóirat, almanach, naptár, tankönyv és újság szinte kizárólag ebben a nyomdában látott napvilágot. E tény jelentőségének súlyát akkor mérhetjük le valóban, ha tudatában vagyunk annak, hogy Belgrádban, de Ujvidéken is csak a múlt század harmincas éveiben kezdtek szerb nyomdák működni.

A budai Egyetemi Nyomda előjoga már önmagában is jelzi azt a fontos és nagy szerepet, melyet általában a szerb kultúra és különösen a szerb irodalom fejlődésében betöltött. Különösen, ha azt az el nem hanyagolható körülményt is szem előtt tartjuk, hogy a privilégium érvényességének ideje egybeesett azzal a korszakkal, amikor a szerbek nemzeti öntudata mindjobban erősödött, s amikor a saját nemzeti kultúra iránti igény és a saját nyelvű olvasmányok iránti követelmény napról napra fokozódott, fejlődött. 1778 és 1849 között kb. 600 szerb nyelvű kiadvány jelent meg az Egyetemi Nyomda gondozásában²⁰, ami abban az időben tekintélyes mennyiséget jelentett. Ezek között a szerb irodalom több jelentős alkotása, néhány kiemelkedő író műve is található. Így *Dositej Obradović* (1739–1811) a szerb felvilágosodás legnagyobb alakjának, és a szerb nyelvi és irodalmi reformküzdelmek élén álló *Vuk Stefanović Karadžić* néhány műve, továbbá *Djura Daničić* (1825–1882) Karadžić közvetlen munkatársának, a nyelvi és helyesírási reformok elméleti megalapozójának *Rat za srpski jezik i pravopis* (1847) (Harc a szerb nyelvért és helyesírásiért) c. alapvető tudományos munkája, valamint *Lukijan Mušickin* a szerb klasszicizmus élenjáró költőjének kötetei és *Jovan Sterija Popović* a korszak kiemelkedő drámaírójának számos alkotása.

A 18. sz. végén és a múlt század első felében, a szerb olvasóközönség nevelésének kezdeti időszakában, fontosabbak voltak azok a ma már szinte elfelejtett kalandos, érzelgős regények, elbeszélések, hőskötemények, bibliai legendák, melyek felkeltették a polgári, még inkább kispolgári elemek érdeklődését, s így nagy mértékben hozzájárultak az olvasás elterjedéséhez, az olvasási igény felébresztéséhez. Különösen kedveltek voltak az "édes stílusban" írt szentimentális regények a már említett *Milovan Vidaković* tollából, melyek sok kiadásban láttak napvilágot az Egyetemi Nyomdában. Ugyanitt kerültek kiadásra a szélesebb néprétegeknél mindig népszerű naptárok, az iskolai tankönyvek és idő-

szakos sajtótermékek is. Nem megalapozatlan tehát az az állítás, hogy a pesti egyetem nyomdájának termékei nem mindennapi jelentőségűek a szerb irodalom és kultúra fejlődésében.

Nem volt persze elegendő a könyveket kinyomni, ezeket el is kellett juttatni az olvasóhoz. Az akkori körülmények között ez nem volt könnyű, már a szállítási nehézségek miatt sem. Azonkívül a mai értelemben vett szerb könyvesboltok abban az időben még nem léteztek. Szerb könyvek, naptárok, folyóiratok eladásával foglalkozott ugyan néhány kereskedő, de ezt a tevékenységet inkább hazafias buzgalomból és nem üzleti megfontolásból végezték. Van egy adat 1830-ból (egy könyv hirdetési függelékében), mely szerint szerb könyveket Pesten *Josip Milovuk*, Újvidéken *Georgije Kirjaković*, Zimonyban *Mihailo M. Jovanović* és Belgrádban *Grigorije Vozarević* árúsított.²¹ Magyarországon tehát három helyen, Szerbiában pedig csak Belgrádban lehetett szerb kiadványokat vásárolni, bár 1841-ig Kragujevac volt a főváros, a szerbiai politikai, társadalmi, kulturális élet központja. Az említett kereskedők nem csupán könyvek eladásával foglalkoztak, hanem más árukat is tartottak.

A könyvterjesztésnek más, fontosabb formái is voltak. A legáltalánosabb az abban a korban nálunk is jól ismert prenumeráció volt. Ez a megjelenés előtti előfizetést jelentette, aminek két előnye volt: az előfizető a könyvet valamivel olcsóbban kapta és a neve a prenumeránsok listájára került, mely rendszerint a kiadvány vége felé található. Sokszor az utóbbi körülmény volt a fontosabb, mert az előfizető nevét teljes címével, foglalkozásával együtt így öröklíthette meg. A prenumeránsok kétségtelen érdeme viszont, hogy sok könyv csak az ő anyagi segítségükkel jelenhetett meg. Az előfizetők névjegyzékéből megállapítható, hogy a szerb könyvek megjelentetésére a legtöbb áldozatot kereskedők hozták. Akadtak olyan üzletemberek is, akik egy-egy könyv kiadásának teljes költségét magukra vállalták. Ezen a téren persze a *Matica srpská*nak is komoly érdemei vannak.

A pesti vásároknak is nagy szerepük volt a szerb kiadványok terjesztésében és a megjelentetési időpont meghatározásában. A mai ember talán nehezen tudja elképzelni, milyen óriási jelentőségük volt a pesti vásároknak a múlt század első felében és nemcsak gazdasági szempontból, hanem társadalmi és kulturális vonatkozásban is. A vásárokra nem csupán hatalmas mennyiségű áru érkezett szekéren, kocsin, hajón, nemcsak sok sáttort vertek, hanem óriási embertömeg is megjelent eladóként, vásárlóként, sétálóként. A pesti vásárok társadalmi eseménnyé is váltak, itt találkoztak a legkülönbözőbb osztályokhoz, rétegekhez tartozó emberek, barátok, ismerősök.²² Szerb kereskedők a legtávolabbi vidékekről is eljöttek egy-egy pesti vásárra, mert itt jó üzletet lehetett kötni. A vásáros kereskedők kocsiján viszonylag kényelmesen és biztonságosan lehetett utazni. Adatok vannak arra vonatkozólag, hogy *Vuk St. Karadžić* is többször járt pesti vásáron, ahol könyvritkaságokat igyekezett vásárolni, vagy arra vonatkozólag, hogy *Joakim Vujić* (1772–1847), a szerb színház atyja, itt próbálkozott egyik könyvének eladásával sátorról sátorra járva.²³ Az Egyetemi Nyomdában készült szerb kiadványok rendszerint egy-egy pesti vásár idejére jelentek meg, mert ilyenkor lehetett a könyveket, naptárokat, különböző időszaki kiadványokat a legjobban eladni, illetve a vidéki kereskedőkkel, vásárlókatokkal az egyes szerb lakta vidékekre eljuttatni.

Egy idézet a *Matica srpska* 1846. évi közgyűléséről szóló tudósításból meggyőzően szemlélteti Pest város és a pesti vásárok jelentőségét a szerbek életében: "A vásári időszak összegyűjtötte a szerbeket a magyar királyság minden részéről. . . de a szomszédos Szerbiából és Boszniából is feltűnt néhány szerb ember, sőt magából Bulgáriából is érkezett a nép kulturális felemelkedésének egy-egy szerelmese. S ez a körülmény, hogy népünknek minden irányból jött fiai itt találkozhatnak, különösen Pesten, figyelmet érdemel, mert ez egyik helységben sem történik meg, ahol népünk él. Így tehát mintha maga a természet határozta volna meg, hogy Pest legyen irodalmunk központja, bár e városban az állandó szerb lakosság a tized részét sem teszi ki annak a számnak, mely egyes népünk által lakott nagyobb városokban található. . ."²⁴

A pest-budai szerb sajtó.

Figyelemre méltó Pest–Buda szerepe a szerb sajtó történetében. Már említettük, hogy a *Letopis* (az első kötet címe *Serbska Letopis* volt) itt látott napvilágot 1825-ben, majd néhány évtizeden keresztül itt szerkesztették és az Egyetemi Nyomdában nyomták. A *Matica* Ujvidékre való áthelyezése óta ott szerkesztik és ott jelenik meg. A havonta megjelenő folyóirat mai címe *Letopis Matice srpske*.

A tudományos igényű és "magas" irodalmi szövegeket megjelentető *Letopis* nem elégithette ki a szélesebb olvasórétegek igényeit a múlt század harmincas, negyvenes éveiben, ezért *Teodor Pavlović* (1804–1854), a *Matica* titkára 1835-től 1847-ig egy szórakoztató, gazdagon illusztrált hetilapot adott ki Pesten *Serbski Narodni List* (Szerb Néplap) címmel és néhány év múlva ugyanitt a hetente többször megjelenő *Serbske Narodne Novine* (Szerb Népújság) (1838–1848) című újságot. A szélesebb szerb városi, kisvárosi rétegek műveltségi szintje, nemzeti öntudata igényelte a saját nyelvén írt szórakoztató olvasmányokat és szívesen fogadta *Pavlović* jól szerkesztett, szépen illusztrált lapjait, melyek művelődési kérdésekkel is foglalkoztak és irodalmi szövegeknek is helyet biztosítottak. Rövidebb ideig való megjelenésük miatt is kisebb jelentőségűek a *Magazin za Hudožestvo i Modu* (Művészeti és Divat-magazin) (1838–1839) és a *Peštansko Budimski Skoroteča* (Pest–Budai Futár) (1842–1844), melyekben szintén találhatók illusztrált irodalmi olvasmányok, hírek, tudósítások a kulturális életből. Említésre méltó még a *Serbska Pčela* (Szerb Méh) (1830–1841) c. gazdag tartalmú, évenként megjelenő almanach is. A fentiekből megállapítható, hogy Pest–Budának nem elhanyagolható helye van a szerb sajtótörténetben.

Pest–Buda jelentőségét a szerbek kulturális múltjában még több esemény is alátámasztja.

A szerb színházi élet kezdetei.

A magyarországi szerbek körében jelen volt, élt a régi haza tradíciója. Érdeklődéssel, együttérzéssel figyelték a szerbiai eseményeket, különösen az 1805-ös felkelés fejleményeit. Magától értetődik, hogy nagy jelentőségű esemény volt társadalmi és kulturális életünkben a török elleni szerb felkelés élén álló legendás híró *Karadjordje* tetteiről szóló magyar dráma színrevitele a Rondellában 1812-ben. Egyedülálló élményt jelentett számukra, hogy *Balog István*: *Cserny György* c. vitézi játékában a kor legismertebb szerb szabadsághőse jelenik meg a színpadon harcostársaival együtt. A színpadi képet színesebbé tették, az élethűséget fokozták a parasztok csoportjai festői népviseletben. (A ruhákat erre az alkalomra a pesti szerb polgárok szerezték be.)²⁵ A nagy színházi élményt erősítette és megsokszorozta az a körülmény is, hogy a nagytehetségű, fiatal, de már népszerű *Széppataky Róza*, a későbbi *Déryné* szerb nyelven énekelt. (A híresszínésznő feltehetően magyaros kiejtéssel előadott szerb dalai voltak bizonyára az első szerb szavak, melyek igazi színpadról valaha is elhangzottak.) A közönségsikerről a művésznő visszaemlékezéseiben szeket mondja: "Volt dicsőség, volt tapsvihár, én még kis életemben olyat nem kaptam, de akkoriban még tán senkisé. Volt minden dal végével főrázás, kihívások."²⁶ *Balog István* a darab színész-szerzője is részesült a nagy sikerből. A váci utcai jó módú szerb kereskedők gazdag ajándékokkal egészítették ki szerény tiszteletdíját, mint ahogyan erről *Balog* önéletrajzában részletesen beszámol.²⁷

Úgy látszik az a körülmény sem hatott zavarólag a szerb nézőkre, hogy a harcosok és parasztok magyar nyelven beszéltek a színpadon. A szerb nyelven előadott dalok sok mindenért kárpótolták őket. A színházlátogatók, tekintet nélkül nemzeti hovatartozásukra, nyilván lelkesedtek, tűzbe jöttek, mikor látták, hogy *Karadjordje* hős katonáival legyőzi a törököt és felszabadítja Belgrádot a magyarok és szerbek évszázados közös elleniségének hosszan tartó uralma alól. Az előadás bizonyára felejthetetlen élmény volt minden néző, de különösen a szerbek számára.

Az első szerb felkelés vezetőjéről szóló magyar színdarabot a hatóságok a bemutató után betiltották. (A bécsi kormány valószínűleg nem akarta Törökországhoz fűződő viszonyát rontani.) Később ismét színre vitték *Balog István* drámáját, s nemcsak magyarul, hanem szerb nyelven is. A darabot *Joakim Vujić* alkalmazta a szerb színpadra és 1843-ban könyvalakban is kiadta.

A *Cserny György* 1812-es bemutatója a magyar-szerb kultúrkapcsolatok történetében előkelő helyet foglal el, annál is inkább, mert ehhez az előadáshoz kapcsolódik a szerb színháztörténet egy még jelentősebb, korszakalkotó eseménye. Felbuzdulva a magyar szerbtárgyú színmű közönségsikerén az abban az időben Szentendrén tanítóskodó *Joakim Vujić* megszervezte az első nyilvános (nem iskolai) szerb színelőadást, s ezért és további munkásságáért a "szerb színészet atyja" megtisztelő címet kapta az utókortól. Vujić szerb műkedvelő társulatával 1813-ban a pesti Rondellában mutatta be *Kotzebue* az akkori közkedvelt német szerző *Papagáj* c. művét, melyet ő maga alkalmazott a szerb színpadra *Kreštalica* címmel. A Pesten működő magyar társulat ehhez az előadáshoz

nemcsak a színházépületet, hanem a kellékeket is rendelkezésre bocsátotta és egyes szerbül beszélő magyar színészek mint az említett *Balog István* és húga *Julianna* még szerepet is vállaltak a darabban.²⁸ A magyar és szerb színházi emberek baráti együttműködésének eredményeként került sor tehát Pesten az első, igazi színházi épületben, valódi színpadon megrendezett szerb nyelvű színelőadásra. A nagy színházi esemény időpontja nem véletlenül volt augusztus 12. (a Julián naptár szerint), illetve augusztus 24. (a Gergely féle naptár szerint) a pesti János-napi országos vásár idején, mikor a szerbiakta területekről, a határon innen és a határon túlról is, tömegesen jöttek Pestre szerb kereskedők és kézművesek, eladók és vásárlók egyaránt. Pesti előadásának sikerét látva, *Vujić* nemsokára szülővárosában Baján, majd Szegeden, Újvidéken, Pancsován, Temesvárt és a szerbiai Kragujevácon is szervezett hasonló színházi esteket. A pesti előadás a Rondellában indítékul szolgált és lendületet adott a szerb színészet és színházi élet további fejlődéséhez.

A Matica srpska és a Tökölánum megalapítása.

A szerb kultúr- és irodalomtörténetnek még az első színházi előadásnál is fontosabb eseménye kötődik Pest–Budához: a *Matica srpska* (Szerb Matica), az első szerb irodalmi, kulturális egyesület életre hívása 1826-ban.

A Bécsben megjelenő egyetlen szerb nyelvű újság 1822-ben megszűnt, így néhány évig egyetlen egy időszakai sajtótermék sem jelent meg szerb nyelven. Az irodalmi élet azonban mindinkább fejlődött, mind több lett a szerb értelmiségi és mind nyomasztóbb lett a szerb újság, a szerb folyóirat hiánya. Az úr betöltésére az újvidéki szerb gimnázium egyik tanára *Georgije Magarašević* vállalkozott. *Konstantin Kaulicij* újvidéki könyvkereskedő anyagi támogatásával 1825-ben kiadta és szerkesztette a negyedévenként megjelenő *Letopis* (Krónika) c. időszak kiadványt, melyet természetesen a budai Egyetemi Nyomdában nyomtak.

Konstantin Kaulicij azonban 1825 szeptemberében közhírré tette, hogy nem áll módjában a folyóiratot továbbra is támogatni. Ekkor öntudatos szerb polgárok elhatározták, megteszik a szükséges lépéseket abból a célból, hogy ne szűnjék meg az egyetlen időszak szerb sajtótermék. Pest-budai kereskedők és a fiatal újvidéki jogi doktorjelölt *Jovan Hadžić-Svetić* összefogtak, hogy megmentsék a *Letopist* és ezért létrehozták a *Matica srpskát*. Az alapítók szeme előtt magyar példa, a Magyar Tudományos Akadémia megalapítása lebegett. Ezt a körülményt egy rövid idézet a *Letopis* 1826. évfolyamából (II.köt. 109–110) is alátámasztja: "Ó, nem kell példát a távolban keresnünk. Tekintsünk csak a magyarokra, milyen meleg szívvel segítik nyelvük művelőit, hogyan vetik közösen latba minden erejüket, hogy anyanyelvüket a hervadtságból a virágzásba, a sötétségből a világosságba, a feledésből a dicsőségbe vezessék, s milyen sikereket értek el már eddig is! – Utódaink majd boldogok lehetnek, ha mi is a magyarokat követjük..."

A *Szerb Matica* igen jelentős tényező a szerb kulturális és irodalmi múltban, de a jelenben is. 1864-ig Pesten működött, azóta Újvidéken fejt ki sokoldalú kulturális tevékenységét, s az irodalom és tudomány pártolásával korunkban is nagy érdemeket szerez, elsősorban tudományos művek és időszak kiadványok megjelentetésével.

A pesti korszak időszakának (1826–1864) fontosabb eseményei: a *Letopis* kiadása és szerkesztésének megszervezése, irodalmi alkotások kiadása, pályázatok kiírása és egyes művek díjazása. A jutalmazottak között található a szerb irodalom néhány nagy neve, mint *Djura Jakšić* és *Laza Kostić*. (*Jakšić*, aki a szerb romantika kiemelkedő festőjeként is jelentős, *Marastoni Jakab* pesti festészeti magániskolájában is tanult, míg *Kostić* mind a gimnáziumot, mind az egyetemet Budán, illetve Pesten végezte.)

Jelentős fejlemény a *Matica* életében a könyvtár megnyitása 1838-ban. A már régebben meglévő könyvállományra támaszkodva nyilvános könyvtárat hoztak létre és ez szépen gyarapodott adományokkal. 1842-ben *Platon Atanacković* (1788–1867) görögkeleti püspök, a *Matica* elnöke 787 kötetből álló könyvtárát ajándékozta az intézménynek, s a következő évben *Sava Tekelija* könyvei is ide kerültek Aradról. Ebben az időben ez a pesti könyvtár, a *Szerb Matica* könyvtára volt az egyetemes szerbség legnagyobb, leggazdagabb könyvgyűjteménye. (Megemlíthetjük, hogy *Bérczy Károly Puskin Anyeginjét*, melyből a még ma is megbecsült fordítását készítette, a *Matica* könyvtárából vette kölcsön. — Bérczynek a könyvtárhoz intézett köszönő levelét Újvidéken tették közzé.)²⁹

Tehetősebb szerb polgárok, nemesek különböző jótékony célú alapítványokat létesítettek és ezek kezelését, gondozását a *Maticára* bízta. Az alapítványok jövedelméből, illetve kamataiból jutalmazták az egyes irodalmi és tudományos műveket, biztosították egy-egy könyv kiadását és ösztöndíjakat írtak ki tehetséges, szegényebb sorsú szerb fiatalok tanulmányainak segítésére.³⁰

A *Tökölyanum* – *Tekelijanum*. Az 1838-as év nemcsak a *Matica* könyvtára megnyitása miatt fontos, hanem azért is, mert ekkor bízta *Sava Tekelija* legjelentősebb alapítványát a *Maticára*. A nagy szerb mecénás házat vett a mai Veress Pálné utcában, melyben az irodalmi-kulturális intézmény állandó helyiséget kapott, s melyben elhelyezést nyert az első szerb egyetemi diákokthoz a pesti egyetemen tanuló tehetséges, szegényesű szerb hallgatók számára. *Sava Tekelija* 1842-ben bekövetkezett halála után hatalmas vagyon szállt a diákokthozra, mely nevében is alapítójának emlékét őrizte. Az egykori Magyarország szerb értelmiségének nagy része ebben az otthonban, a *Tekelijanum* – *Tökölyanumban* és a pesti egyetemen nevelkedett. Tanulmányaik befejezése után közülük sokan Szerbiába költöztek, hogy a magyar egyetemen nyert tudást és a pesti szerb diákokthoz szellemét, nemzetük, népük szolgálatába állítsák az anyaországban. Közéjük tartozik pl. *Jovan Djordjević* (1826–1900) az újvidéki Szerb Nemzeti Színház (1861) és a belgrádi Nemzeti Színház (1868) megalapítója, író, történész. A Veress Pálné utcai ház azáltal, hogy a *Maticának* és a *Tökölyanumnak* is helyet adott, a szerbek pesti szellemi és politikai központja lett. Itt rendezték meg az első szerb nyilvános hangversenyt 1838-ban,³¹ itt emlékeztek meg minden év januárjában, szent Száva napján a ház alapítójáról műsoros rendezvények keretében. A Pesten tartózkodó fiatal szerbek irodalmi összejeveteleiket is a *Tökölyanumban* rendezték. Jelentős volt a fiatalok *Preodnica* (Előörs) nevű irodalmi egyesülete a hatvanas években, mikor a jeles költő, Petőfi, Arany, Madách ismert fordítója *Jovan Jovanović Zmaj* (1833–1904) irányította működését. Ebben a házban alapította *Svetozar Miletic* (1826–1901) a neves magyarországi szerb politikus 1866-ban a *Zastava* (Lobogó) c. lapját, mely 1867-től az első világháborúig Újvidéken jelent meg és nagy szerepet játszott a magyarországi szerbek politikai életében.

A rövid áttekintés is érzékelteti a *Matica srpska* fontosságát a magyarországi szerbek szellemi életében. Ennek a társaságnak, az első szerb tudományos és irodalmi egyesülésnek hatása érezhető volt azonban az országhatáron túl is, elsősorban Szerbiában, mert majdnem két évtizeden keresztül a pesti intézmény volt az egyetemes szerbség egyetlen ilyen szervezete. Belgrádban csak 1842-ben alapították a *Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia* elődjét, a *Društvo Srbske Slovesnosti*-t (Szerb Irodalmi és Tudományos Társaságot), s ettől az időponttól kezdve ez a társulat irányította a Száván túli szerbek tudományos és irodalmi életét. (Említésre méltó az a körülmény, hogy a tudós társaság első tagjai szinte kizárólag Magyarországon született és tanulmányait Magyarországon végzett tudósok és írók voltak.) A *Matica srpska* hatásának kisugárzása nem korlátozódott csak a szerb nyelvterületre, hanem érezhető volt több szláv nemzet kulturális és nemzeti fejlődésében is. A pesti szerb intézmény példájára keletkezett az évek folyamán a horvát, dalmát, szlovén, cseh, szlovák és szorb *Matica*.

A fentiekből jól érzékelhető, milyen fontos és nagy szerepe, jelentősége van Pest—Budának az egyetemes szerbség kulturális és irodalmi fejlődésében. Említésre méltó még egy nem mindennapi esemény, mely egyedülálló a szerb irodalomtörténetben és Budán játszódott le 1838-ban.

A koszorús költő.

Sima Milutinović Sarajlija (1791—1847) saját korában hírneves poéta volt. Költeményeit zavaros keverék nyelven írta és verseinek megértését még egyéni, szokatlan szóalkotásokkal, homályos allegóriákkal és metaforákkal, érthetetlen költői képekkel nehezítette. Valószínűleg éppen műveinek homályos, zavaros volta alapozta meg költői hírnevét. Így lett a "mély" és "nagy" költő, akit közönséges halandók képtelenek voltak megérteni. Hírneve Európában is elterjedt, még *Goethe* is fogadta szerb költőtársát és *Miczkiewicz* is megemlékezett róla párizsi egyetemi előadásában.

Sima Milutinović Sarajlija mind költészetével, mind külső megjelenésével rendkívüli jelenség volt. Ezt a nyugtalan természetű, izgatott, szinte állandó eksztázisban lévő fantasztát és csavargót 1830 és 1850 között a legnagyobb szerb költőnek tartották. "Egy ilyen különös ember, aki szokatlanul élt, szokatlanul öltözködött, szokatlanul beszélt és írt, aki annyira különbözött a többi embertől és a többi írótól tetszett a fiatal nemzedéknek, akik benne látták a zseniális költőt." (Skerlić)³²

Nem csoda tehát, hogy a Pesten tanuló szerb diákok, kihasználva *Milutinović Sarajlija* hosszabb budai tartózkodását (a még ma is álló Aranyszarvas házban lakott), egy korai nyári reggelen, napkeltekor felmentek vele a Sas-hegyre és megkoszorúzták szerb "poeta laureatus"-szá. Ez egyedülálló jelenség a szerb irodalomtörténetben! Az esetről visszaemlékezéseikben *Jovan Subotić* és *Jakov Ignjatović* (1822—1889) szerb írók, akik diákként résztvettek a sashegyi költészet melletti demonstrációban, részletesen beszámolnak.³³ Hogy ez milyen nagy esemény volt, jelzi az a körülmény is, hogy a korabeli szerb sajtó is írt a költő megkoronázásáról, mint az egyetemes szerbség irodalmi életének jelentős eseményéről.³⁴

Hogy a fenti ünnepélyes aktusra éppen a budai Sas-hegyen került sor, magától értődő, mert abban az időben Pesten és Budán sok olyan szerb diák és egyetemi hallgató tartózkodott, akik fiatalos hévvel lelkesedtek a szerb költészetért, és a legnagyobbnak tartott szerb költőért, s akkor, 1838-ban egyetlen másik városban sem volt együtt annyi művelt ifjú szerb, mint Pest–Budán.³⁵

Röviden összefoglalom a mondottakat: az egykori Pest–Budának nagyon nagy jelentősége van a szerb kultúra és irodalom történetében. Itt jelent meg kb. 600 szerb nyelvű kiadvány a múlt század első felében, s ezeket elsősorban a híres pesti országos vásárokon árulták. Itt, a pesti Rondellában rendezték meg 1813-ban az első nyilvános szerb színelőadást. Itt székelt 1826 és 1864 között az első szerb irodalmi és tudományos egyesület, a *Matica srpska*, mely abban a korban a leggazdagabb szerb könyvtárral is rendelkezett. A pesti egyetemen számos szerb fiatal végezte egyetemi tanulmányait, itt működött a *Tökölyanum*, az első és abban az időben egyedüli szerb egyetemi diákkotthon. Itt rendezték meg 1838-ban a legelső szerb hangversenyt és ugyanebben az évben avatták fel lelkes szerb ifjak első és egyetlen koszorús költőjüket a Sas-hegyen.

Nem mindennapi eset, hogy egy az országhatárokon túli város több mint fél évszázadon keresztül egy egész nemzet szellemi központja legyen, mint Pest–Buda a szerbek történetében.

RÖVIDÍTÉSEK

<i>Davidov</i>	1973	<i>D. Davidov</i> : Ikone srpskih crkava u Madjarskoj. Novi Sad 1973.
<i>Käfer</i>	1977	<i>Käfer I.</i> : Az Egyetemi Nyomda négyszáz éve. Budapest 1977.
<i>Madzsar</i>	1965	<i>Madzsar I.</i> : Az elemi oktatás fővárosunkban a törökök kiűzése után. Száz 99 (1965) 38; 46.
<i>Pavić</i>	1970	<i>M. Pavić</i> : Istorija srpske književnosti baroknog doba. Beograd 1970.
<i>Popović</i>	1952	<i>D.J. Popović</i> : Srbi u Budimu od 1690–1740. Beograd 1952.
<i>Schams</i>	1822	<i>F. Schams</i> : Vollständige Beschreibung der königl. freyen Stadt Ofen in Ungarn. Ofen 1822.
<i>Skerlić</i>	1953	<i>J. Skerlić</i> : Istorija nove srpske književnosti. Beograd 1953. ³
<i>Tekelija</i>	1966	<i>S. Tekelija</i> : Opisanije života. Beograd 1966.
<i>Vitković</i>	1872	<i>G. Vitković</i> : Spomenici iz Budimskog i Peštanskog arhiva II. Beograd 1872.

JEGYZETEK

1. *Käfer* 1977. Táblázatok a kötet végén.
2. *S. Novaković*: Srpska knjiga, njeni prodavci i čitaoci u XIX. veku. Beograd 1900. 39.
3. *Skerlić* 1953, 7.
4. *Nagy L.*: Rácok Budán és Pesten (1686–1803). Tanulmányok XIII.86.
Popović 1952, 139–140.
5. *Vitković* 1872, 361–364.
6. *Vitković* 1872, 160–162. — *Madzsar* 1965, 38.
7. *Schams* 1822, 313.
8. *Schams* 1822, 313. — *Madzsar* 1965, 46.
9. *Tekelija* 1966, 72.
10. Bp. Tört. III.412.
11. *Pavić* 1970, 54; 237.
12. *Pavić* 1970, 306.
13. *Davidov* 1973, 74–80.
14. *Popović* 1952, 376.
15. *Davidov* 1973, 10.
16. *Tekelija* 1966, 138.
17. *Szinnyei J.*: Magyar írók élete és munkái. I. Budapest 1891.944.
18. Egy jellemző adat: az újság legtöbb előfizetője 1816-ban Pesten volt, 16 fő, míg egész Szerbiában 5 előfizetője volt a lapnak.
19. *Skerlić* 1953, 178.
20. *Käfer* 1977, Táblázatok.
21. *V. Čokrljan*: Hudožestvo otvratiti bolesti. Budin 1830. 160.
22. *Tonelli S.*: Nagypáink Pest–Budája. Budapest 1944. 175;
J. v. Csaplovics: Gemälde von Ungarn II. Budapest 1829.251.
23. Vukova prepiska (*V. St. Karadžić* levelezése) Beograd I. 154;
317–318; 495; IV. 199; V. 234; 361; 564.
24. Letopis 1846. 85.
25. *M. Tomandl*: Srpsko pozorište u Vojvodini I (1736–1868). Novi Sad 1953. 40.
26. *Déryné* emlékezései I. Budapest 1955. 132.
27. *Balogh I.*: Egy agg magyar színész életéből. Makó 1927. 72–82.
28. *J. Vujić*: Kreštalica. Budin 1814. Predisloviye (Előszó).
29. Gradja za istoriju Biblioteke Matice srpske II/1. Novi Sad 1965. 36.
30. A Szerb Maticáról bő irodalom van. A legfontosabb: *Ž. Milisavac*: Matica srpska. 1826–1964. Novi Sad 1965. 312 és I. 1826–1864. 1986.
31. Srbska novina ili Magazin za hudožestvo i modu 1 (1838) 31.
32. *Skerlić* 1953, 150.
33. Život dra *Jovana Subotića*. Avtobiografija II. Novi Sad 1902. 67.
J. Ignjatović: Tri srpska spisatelja, In: Članci. Novi Sad 1951. 226–227
34. Srbska novina 1838. 54.
35. A pesti 1838-as árvíz okozta megdöbbentő élményről Sima Milutinović Sarajlija verset írt, melyet csak 1969-ben hoztak nyilvánosságra. — *V. Vojvodić*: Pesma Sime Milutinovića Sarajlije o poplavi Pešte 1838. godine. In: Godišnjak 12/1 (1969). 139–151.

PEST-OFEN — EIN KULTURZENTRUM DER SERBEN

Die serbische Bevölkerung Ungarns hat sich nach der „großen Auswanderung“ im Jahre 1690 vermehrt und sich daselbst auch in wirtschaftlicher und kultureller Hinsicht schnell entwickelt. So wurde Pest und Ofen gegen Ende des 18. und in der ersten Hälfte des 19. Jh. — parallel mit der hiesigen ungarischen Entwicklung — der geistige und literarische Mittelpunkt der Serben überhaupt. In Ungarn waren damals sowohl die materiellen als auch die gesellschaftlichen Verhältnisse günstiger als im Mutterland auf der Balkanhalbinsel, wo die erfolgreichen Kämpfe gegen die Türken erst Anfang des 19. Jh. begonnen hatten.

Die Serben lebten in Pest-Ofen ihr eigenes gesellschaftliches und kulturelles Leben, vor allem im Rahmen der griechisch-orientalischen Kirchengemeinden. Die Ofner Vorstadt Tabán war im 18. Jh. die größte serbische Siedlung, und da lag auch die Amtsgewalt im Ortsrat in den Händen der Serben. Hier hatten sie ihre eigene Schule, und hier betätigten sich auch ihre eigenen Zünfte. Eine serbische Schule gab es freilich auch in Pest. Im städtischen Rat von Ofen und Pest vertrat je ein Senator (Ratsherr) serbischer Nationalität die Interessen der Serben. Der namhafteste unter ihnen war *Jovan Muškatirović* (1743(?)—1809), der erste serbische Advokat, der bekannte Schriftsteller der Aufklärung.

Bei den Serben in Ungarn entwickelte sich zu dieser Zeit außer dem serbischen nationalen Bewußtsein auch ein sich ans Ungarland knüpfender „húngarus“-Patriotismus. So waren z. B. der erwähnte *Muskatirović*, *Mihailo Vitković* (*Vitkovics Mihály*) und andere gleichzeitig gute Serben und gute ungarische Patrioten.

Die Pester Universität spielte eine bestimmende Rolle bei der Herausbildung der serbischen Intelligenz. Eine Anzahl von Dichtern und Schriftstellern, die sich später einen Namen gemacht haben, machten ihre Studien an der ungarischen Universität. Öfters weilte auch der in Serbien geborene und hauptsächlich in Wien lebende große Reformator der serbischen Sprache und Literatur *Vuk Stefanović Karadžić* in Pest und Ofen. Sein fundamentales grammatisches Werk hat er 1814 hier geschrieben, und bei dieser Arbeit war ihm der gebildete Pester Lehrer *Luka Milovanov* zur Hilfe.

Die ungarländischen Serben verfolgten natürlich mit großer Aufmerksamkeit und Mitgefühl die Befreiungskämpfe gegen die Türken im Mutterland. Darum machte das 1812 aufgeführte ungarische Drama *Cserny György* von *István Balog* einen großen Eindruck auf sie, da der Hauptheld des Stücks, Karadörde (Karadjordje), der Führer des

ersten serbischen Aufstands war. Bei der Premiere sang die bekannte ungarische Schauspielerin Frau *Déry* auch in serbischer Sprache. Offensichtlich bewog der Erfolg dieser Vorstellung den in Baja (Südungarn) geborenen *Joakim Vujić* (1772–1847), „den Vater des serbischen Theaters“, im August 1813 die erste öffentliche Theatervorstellung im Pester ungarischen Theater zu organisieren. Diese bedeutende Begebenheit in der Geschichte des serbischen Theaters konnte als Resultat der Zusammenarbeit von serbischen und ungarischen Theaterleuten verwirklicht werden. Das ungarische Ensemble stellte nicht nur den Saal zur Verfügung, sondern auch die nötigen Theaterrequisiten, und einige serbisch sprechende ungarische Schauspieler übernahmen auch je eine Rolle in dem Stück.

Es ist kein Zufall, daß *Vujić* die Theatervorstellung zur Zeit des Pester Johannesmarktes veranstaltete, da die Jahrmärkte in Pest immer von vielen serbischen Kaufleuten besucht wurden, auch von solchen, die außerhalb der Grenzen Ungarns lebten. Auf den Pester Märkten wurden auch die in der Universitätsdruckerei herausgebrachten serbischen Bücher, Kalender usw. feilgeboten, und von hier wurden dieselben in die von Serben bewohnten Gebiete gebracht. (In den ersten Jahrzehnten des 19. Jh. wurden die serbischen Bücher und Zeitschriften fast ausschließlich in der Universitätsdruckerei zu Ofen gedruckt.) Auf die Bedeutung von Pest und der hiesigen Jahrmärkte im Leben der Serben weist auch eine ausführliche Meldung über die Vollversammlung der *Matica srpska* in Jahre 1846 hin.

Die *Matica srpska* — die erste literarische und wissenschaftliche Gesellschaft der Serben, die auch noch heute in Neusatz (Novi Sad) eine rege Tätigkeit entfaltet — wurde 1826 in Pest nach dem Vorbild der Ungarischen Akademie der Wissenschaften gegründet. Dasselbst kam auch das erste serbische Studentenheim *Tekelijanum* im Jahre 1838 zustande, das den ärmeren serbischen Jünglingen ermöglichte, ihre Studien an der ungarischen Universität zu betreiben. Hier wurde das erste serbische Konzert veranstaltet. Die Bibliothek der *Matica* war damals die größte serbische öffentliche Bücherei. In Ofen wurde 1838 *Sima Milutinović Sarajlija* zum ersten Laureatus der serbischen Dichtkunst gekrönt.

Aus den obigen Angaben ist ersichtlich, was für eine große Bedeutung Pest und Ofen bei der literarischen und kulturellen Entwicklung der Serben zu der Zeit hatte, als sich in Serbien — infolge der fünf Jahrhunderte dauernden türkischen Unterjochung — das kulturelle Leben erst zu entfalten begann und so die serbische nationale Kultur und Literatur fast gänzlich über die Grenzen hinaus, ins damalige Ungarn verdrängt wurde.

KISS JÓZSEF

TÓTH GÁSPÁR, PETŐFI „MECÉNÁSA”

Egy jeles polgári magyar szabómester a reformkorban és a forradalomban

A reformkor mintegy harmadfél évtizede (1825–1848) a polgári átalakulás és a tőle elválaszthatatlan nemzeti függetlenségi törekvések időszaka történelmünkben. A társadalomnak majdnem minden rétege mozgásba jött, s az ország kiszolgáltatott állapotának felszámolása, nemzeti önállóságunk kivívása, a polgárosodás feltételeinek megteremtése érdekében a közeledés és együttműködés lehetőségeit kereste. A nemzetté válás folyamata korántsem volt egyenletes és zavartalan: kívülről (felülről) jövő beavatkozások és súlyos belső ellentétek akadályozták; egészében mégis feltartóztathatatlannul nőtt, áradt, szélesedett, – a gazdaság, a társadalom életében, a politika, a közművelődés és az irodalom területén egyaránt. E folyamatban szerephez jutott a viszonylag kis létszámú, de a technikai fejlődés, a közlekedési lehetőségek, az ismeretszerzés és a kulturális haladás szempontjából a paraszti tömegeknél és a vidéki birtokos nemesség többségénél előnyösebb helyzetben levő városi polgárság, kivált az 1820-as évektől kezdve mind gyorsabb ütemben magyarosodó s az ország gazdasági és szellemi központjává fejlődő Pest vagyonos, polgárjoggal rendelkező nagy- és kisvállalkozó, iparos és kereskedő foglalkozású rétege is. Fontos nemzeti intézmények létesültek itt ebben az időszakban: a Magyar Tudományos Akadémia (1825), a Nemzeti Színház (1837; 1840-ig Pesti Magyar Színház nevet viselt), a Magyar Nemzeti Múzeum (1836–1847 között épült) stb.; s különféle egyesületek, társulatok kezdték meg munkájukat, hogy a nemzetté válás–polgárosodás folyamatát meggyorsítsák és kiszélesítsék: a Nemzeti Kaszinó (1827) s a nyomában alakult vidéki kaszinók, a Magyar Gazdasági Egyesület (1830), Kisfaludy-Társaság (1836), Műegylet (1839), Nemzeti Kör (1841), Iparegylet (1841), Természettudományi Társulat (1841), Magyar Kereskedelmi Társaság (1844) stb., stb. (1844-ben még Agarász Egylet is alakult!).

A társulás jellegzetesen polgári eszméje úgyszólván divatba jött, s az élet minden területét áthatotta: egyesületi alapszabályok készültek s jelentek meg a tagok egyre gyarapodó névsora kíséretében; időnként újraválasztották a vezetőség és az „igazgató-választmány” tagjait; a rendszeresen összehívott közgyűléseken és választmányi üléseken javaslatok hangzottak el, élénk viták, eszmecserék folytak és különféle üdvös, nemzeti érdekű határozatok születtek. Ezeknek a szövegét gondosan vezetett és hitelesített jegyzőkönyvek vaskos kötetekre terjedő sorozata őrizte meg. Kiváló szónokok, politikusok, államférfiak nevelődtek ezeken az egyesületi üléseken, s kerültek később felelős vezető posztokra, vagy egyéb fontos szerephez jutottak a forradalom évében, ill. a szabadságharc idején.

Voltak az egyszerű vagy választmányi tagok sorában olyanok is, akik ritkán szólaltak fel, de szorgalmasan látogatták az üléstermeket, odafigyeltek a vitákra, szavazatukkal részt vettek a döntések meghozatalában, egyénileg vagy albizottságok tagjaiként eljárak a rájuk bízott ügyekben, és – fizették a tagsági díjat, sőt szükség esetén további anyagi áldozatot is vállaltak. Jelentős részük az említett tehetős, befolyásos városi polgári réteg soraiból került ki. A történetírás, amely – érthető módon – elsősorban a kiemelkedő egyéniségekre, a politikai gondolkodás, a világnézet alakítóira és a nagy szervezőkre, szónokokra, a politikai cselekvés irányítóira fordítja a figyelmet (ilyeneket pedig a magyar reformkor soha nem látott számban nevelt), a történeti folyamatnak ezekkel a keveset szóló, némán cselekvő, de nélkülözhetetlen részeseivel meglehetősen mostohán bánt; ha közelebből meg akarjuk ismerni őket, a hiányosan fennmaradt egykorú forrásokat kell vállaltóra fognunk.

Tóth Gáspár e méltatlanul elfelejtettek közé tartozik. Nemcsak a politikai történetírás, hanem az ipartörténet is érthetetlen közönyt tanúsított irányában. Lexikonainkban nincs „Tóth Gáspár” címszó.¹ Pedig már munkásságának kezdeti szakaszán megbecsült nevet szerzett, s három évtizeden át a főváros legjelesebb szabómesterei közt tartották számon. Emellett azonban a közéleti tevékenységre is mindig szakított időt. A reformkor értékes „társadalmi munkája” volt ez, mely nemcsak külön elfoglaltságot, nem egyszer terhes kötelezettséget jelentett, hanem számottevő anyagi áldozatokat is követelt. Tóth Gáspár egyéniségének legértékesebb vonását látjuk és becsüljük abban, hogy ennek a kétféle tevékenységnek: a tanult szakma gyakorlásának és a közügy szolgálatának egyensúlyát és összhangját egész munkás élete során meg tudta valósítani.

A Pozsony megyei, Vág-parti Zsigárdon született, feltehetőleg 1805-ben (1862 májusában kelt halotti anyakönyvi bejegyzése szerint 57 éves korában hunyt el).² Mint egyik nekrológiájában írták: sokszor panaszkolt, hogy nem tanulhatott (szegény szülők gyermeke lehetett): mindössze három osztályt járt ki, aztán „oda kellett hagynia az iskolákat, s később csak legény- és mester korában találhatott egy kis időt lelki művelődésére”.³ Tehát inasnak adták, s az iskolai tananyag helyett a szabómesterséghez szükséges ismereteket és gyakorlati készséget sajátította el. Semmit sem tudunk arról, hogy hol és melyik mester keze alatt élte le inas- és legény éveit. Feltehető, hogy a kor szokása szerint legénykorában külföldi vándorúton járt, mielőtt „mester-remekét” elkészítette volna. Egyik legnevesebb kor- és vetélytársa, Kostyál Ádám a Hazai és Külföldi Tudósítások c. lap 1827. Szent György hava (április) 7-i számában így hirdette Kígyó utcai műhelyének megnyitását: „Kostyál Ádám Német Férfi Szabó Mesterségének tökéletesítése végett néhány Esztendőn Bécsben s más külső Országi Városokban töltvén, s így magának jeles ismereteket szerezvén Hazájába visszatérte után Pesten Mester-jusra [ti. a „mester” címmel járó jogokra] érdemesíttetett; a legújabb Módi és Journálok [divatlapok] szerént divatban levő s ezentúl díszletbe [divatba] jövőndő mindenféle férfi ruhák készítésében ajánlja pontos szolgálatját e két Nemes Magyar Hazabeli [ti. magyarországi és erdélyi] minden rendű és rangú Uraságoknak.” Kostyál 1825. január 16-án nyerte el a szabómesteri címet: neve ezzel a dátummal került be a pesti „német szabó céh” vaskos mesterkönyvébe.⁴ E régi dokumentum német nyelvű szövege a hagyományos formulákkal igazolja, hogy a megnevezett személyt a céhtől jóváhagyott „Meisterstück” (remek) alapján nyilvánították mes-

terré. A Kostyálnál néhány évvel fiatalabb Tóth Gáspár 1827-ben szerezte meg Pesten a „mester-jus”-t, de nem a német-, hanem a magyarszabó céhnél.

A „magyarszabók” a zömében német lakosságú Pesten viszonylag kevesen találtak megélhetést: még 1846-ben is csak 24-en voltak, szemben a németszabó céh 350-es létszámával. A reformországgyűlések nyomán azonban megnőtt az önbizalmuk: tudatára ébredtek, hogy szolgáltatásaikkal korszerű nemzeti igényt elégítenek ki. 1843-ban a Merkur c. folyóiratban cikksorozatot tettek közzé, melyben büszkén hangoztatták, hogy a céh már 1694 óta magyar nyelven vezette jegyzőkönyveit, s kifejezték azt a meggyőződésüket, hogy „nem is volna korunkban óhajthatóbb más, mint az annyira közönségesse [általánossá] teendő magyar nyelv terjesztése mellett, a magyar nemzeti öltözeteket is hasonló nemzeti pártfogással és kíváncsós részvétellel elfogadni, és azzal mint külsőleg nemzeti címmel örökre élni!” A cikksorozat a jegyzőkönyvekből idézett bő szemelvényekkel kíséri végig a céh másfél évszázados (Lipót császár 1693. évi kiváltságlevelétől számított) történetét, s belőle olyan részleteket is megtudhatunk, hogy Tóth Gáspár „remekét” 1827. október 23-án fogadták el, amikor is megállapították, hogy „mindenekért eleget tett, a céhbe felvődött”.⁵ (Sem az eredeti jegyzőkönyv, sem a magyarszabók mesterkönyve nem maradt fenn.)

Nem tudjuk pontosan, hogy mivel „remekelt” Tóth Gáspár, de azt igen, hogy mint mesterjelölt a magyarszabó céhnél háromféle „remek” közül választhatott: „Az egyik: hosszú öltözet; áll egy mente, egy dolmány és egy nadrágból. A másik: rövid tiszti öltözet. Harmadik: papi öltözet. — E három rendbeli ruházatból készít minden remekes egy öltözetet, valamely céhbeli mesterre mérve.”⁶ Tóth Gáspár feltehetőleg az első feladatot választotta (bár, mint látni fogjuk, a tiszti ruhák szabásához is kitűnően értett), és sikerrel meg is oldotta; 1827-ben ő is boltot nyitott, méghozzá a Kostyálé közvetlen közelében: a Kígyó és az Uri (ma Petőfi Sándor) utca sarkán állott Jankovich-házban.⁷ Ebben az esztendőben, okt. 21-én kötött házasságot Csécsi Nagy Erzsébettel a Széna (ma Kálvin) téri ref. imaházban;⁸ 1828. július 28-án pedig 12 pengő forinton megváltotta a pesti polgárjogot: e napon mint „sartor magistert” (szabómestert) bejegyezték Pest teljes jogú polgárai közé.⁹ Tehát már 22 éves korára minden lényeges feltételét megteremtette annak, hogy a jelek szerint átlagon felüli, kivételes kézművesi tehetségét kifejleszthesse és a város legjobb nevű, felkapott férfiszabói közé emelkedjék. Az első években keveset hallgatott magáról, de szívósan dolgozott, ismerkedett mestersége fortélyjaival és megrendelői igényeivel, ízlésével. 1828-ban Lajos, 1830-ban Sándor, 1841-ben Emília-Erzsébet nevű gyermeke született.¹⁰

Már a kezdet kezdetén alkalmat keres és talál a szakmáján kívül eső, közérdekű tevékenységre: 1834-ben a „pesti református egyház” (gyülekezet) presbiterévé (tanácsának világi tagjává) választják.¹¹ Ettől kezdve 28 éven át (haláláig) e testület munkás és megbecsült tagja marad: a forradalom és szabadságharc idejét s az ostromállapot éveit kivéve sűrűn részt vesz a tanácsüléseken, ill. az egyházi közgyűléseken; különösen sokat tesz a gyülekezet anyagi gondjainak enyhítése érdekében; bekapcsolódik a református vallású pesti lakosok névjegyzékének összeállításába és az adományok szervezett gyűjtésébe; rendez egyéb gyűjtőakciókat is; több ízben mint az e célból kiküldött bizottság tagja

vizsgálja a gyülekezet pénzügyi helyzetét és a nemegyszer válságos állapot orvoslásához javaslatokkal, ötletekkel, gyakran személyes áldozattal járul hozzá.¹²

Az 1820-as évek derekán észrevehetően erősödő nemzeti felbuzdulás egyik hulláma a ruházati ipart is eléri. Bizonyára nagy lökést ad ennek az országgyűlések 1825-ben újra kezdődő sorozata: ezeken a követek túlnyomó többsége magyaros díszruhában jelent meg, ezért feltehetően ugrásszerűen megnőtt a sujtásos dolmányokat és nadrágokat, prém-szegélyes mentéket készítő magyarszabó műhelyek forgalma. Gyorsan alkalmazkodnak a közönség változó igényeihez a németszabók is. Kostyál, aki amellet, hogy ügyes kezű mester, egyúttal élelmes üzletember is, mindjárt működése első éveiben hatásos (bár korántsem olcsó) reklámmal hívja fel magára a figyelmet: a Tudományos Gyűjtemény c. folyóirat 1829. és 1830. évfolyamához adott rézmetszetű mellékleteken általa tervezett férfiöltözeteket mutat be: egy díszesebb és két egyszerűbb magyaros ruházatot.¹³ Ezeket a magyaros divatkép-mellékleteket hosszú sor követi majd. Moth Endre 1833-ban közlést teszi *Rövid értekezés a Nemzetiségről* c. röpiratát,¹⁴ melyet rézmetszetben hat színes magyaros ruhaterv illusztrál: „Klasszy Vencel pesti polgár s magyar szabó kedveskedik” velük a nemzetnek; nyilván ő viselte a kiadvány tetemes költségeit (a metszeteket a jónevű Perlaszka Domokos készítette), s ő bízta meg Mothot a hangzatos reklámszöveg megírásával. „Hát minek ide ezek a képek?” – teszi fel a kérdést a szerző, hogy mindjárt felelhessen is rá: „Nem más tekintetből, mint hogy kiki általláthassa, hogy a nemzeti ruha, melly a Nemzetiség egyik ága, milly nagytekintetű Méltóságot szerez a Nemzetnek, s mennyire felemelve neveli [növeli] a Nemzetiséget.” A „Nemzetiség” Moth elmélete szerint „a Nyelv, Nevelés és Nemzeti viselet” hármas pillérén nyugszik; s alább azt olvashatjuk, hogy „kik Nemzeti ruhájokat s anyanyelvöket megvetik, vadabbak a vadállatoknál, mivel ezek természetes hangjukat s szöveiket híven megtartják . . . előttünk azonban mindaz, ami honi, nagyon kevés becsben van”. Példának hozza fel a magyar ifjakat, kik „szűk posztó lábravalót (pantallót) húznak fel lábok száira, frakkba öltözködnek, fejeket pedig kalpag helyett egy pici posztóból készült úgy nevezett »Mici« fedi?” Mi hát a megoldás? Természetesen az, hogy a bemutatott minták alapján Klasszyval kell dolgoztatni. Csupa férfiruha: pompásabb és „kisebb” magyar díszöltözetek, továbbá két ruhaterv „egyszerű, könnyű s mégis díszes nemzeti alakban polgári öltözetünk közdivatáról”.

Megindul hát a versengés az elsőségért, a megrendelők és vevők megnyeréséért – nem utolsósorban divatképekkel. Bekapcsolódik ebbe Tóth Gáspár is. Megfelelő keretül kínálkozik a *Honművész* c. folyóirat (a Regélő melléklapja), amely 1833-tól kezdve hétről hétre közöl színes divatmellékleteket, s hajlandó a párisi és bécsi modellek közé – persze a hirdetők költségére – időnként egy-egy hazai ruhatervet is beiktatni. Többen élnek ezzel a lehetőséggel. Az első évfolyamban Kostyál és egy Mindszenty nevű női szabó „Mennyegzői magyar öltözet”-e jelenik meg Kohlman metszetében; a vőlegény (Kostyál terve szerint) „bárson vagy veres posztóból fehér mentét, veres nadrágot” visel. Az 1837. évfolyam november 12-i száma mellett akadunk rá „Tóth Gáspár polg[ári] magyar szabó” tudtunkkal legkorábbi, „Magyar dísz-öltözetek” című divatképére, melyhez a következő kíséző magyarázattal szolgál: „Balról setétes zöld dolmán és nadrág ezüst zsinórra (értsd: ezüst zsinórzattal); meggy színű mellény hasonlóan ezüstre; bárson kalpag aranyra; ezüst kard, fekete topánka. Jobbról fehér mente aranyra coboly prémmel; setéteveres dolmán

és nadrág aranyra; barna prémes bárson kalpag, arany kard, fekete topánka. — Tóth Gáspár úr, ki folyóiratunk t. pártfogóinak e csinos divatképpel kedveskedik, ezúttal a t. közönségnek figyelmébe ajánlván magát, jelenti, hogy könnyebb feltalálhatóság végett s azon tekintetből is, hogy a távolról Pestre jövők kénytelenek ne legyenek megrendelt magyar öltözeteik elkészítésére huzamosabb ideig várakozni, minden nemű kész magyar polgári köntösökkel szolgálhat megbízóinak; huszár-egyenruhákat is legrövidebb idő alatt elkészít, s legfőbb törekvése lesz mindenkor magát a t. közönségnek eddig benne helyezett bizalmára érdemesíteni. — Boltja van az Uri utcában, t. Jankovich Mihály úrnak 611. sz. alatti házában.”¹⁵ Mintegy másfél év múlva a Hazai s Külföldi Tudósítások három számának Hirdetések c. mellékletében hasonló szöveget tétet közzé, de a kínálat már sokkal gazdagabb: „nagy mennyiségű *arannyal és ezüsttel* hímzett *magyar dísz öltözetekkel*, úgy szinte hosszú fekete egyszerű magyar ruhákkal, külön ismét arany és ezüst hímzésű mellényekkel, fekete, *Zrínyi dolmányokkal*, nadrágokkal . . . a legjutányosabb áron” szolgál.¹⁶ Új mozzanat ez a vevők meghódításáért folyó küzdelemben: a derék „magyar-szabó mester” tehát tíz évi szorgalmas munkálkodásával annyira vitte, hogy készruhák tekintélyes választékából elégítheti ki a fővárosban megforduló vagy átutazó érdeklődőket. 1838-ban általa „aranyra” (arany zsinórzattal) készített magyar katonai egyenruhák színes képét közli (1. kép): „Az egyik Miklós császár huszárezredének stabalis tisztjét [törzstisztjét] mutatja sötétzöld mentében s vörös nadrággal. A másik József huszárezredi hadnagyot képez [ábrázol] világoskék öltözetben.”¹⁷

Nincs ugyan közvetlen bizonyítékunk rá, de nagyon valószínű, hogy Tóth ekkor már több legényt foglalkoztat műhelyében. Csak két évvel előzte meg őt a mester-jus elnyerésében Keresztessy Sámuel nőiszabó (vele később, mint látni fogjuk, közösen adott ki divatképeket a Pesti Divatlapban), akinek az 1830-as évek derekán már legalább egy tucat segéde lehetett: az 1838. tavaszi pesti árvíz után két ízben közzétett hirdetésében előadja, hogy a nagy veszedelem miatt megrettent és szétszéledt legényei helyett újakat kíván felvenni; „Tizennyolcat elfogadhatok” — fejezi be „Felszólítás”-át.¹⁸

Tóth, mint tehetős polgár, a Nemzeti Színháznak, ill. elődjének, a Pesti Magyar Színháznak (1837–1840) kezdettől fogva bérletese. Egy alább említendő 1848. évi hírlapi nyilatkozatában önértzetesen utasítja el azt a félreértésből keletkezett vádat, mintha lenézne a színészeket, s igazolásul azt hozza fel, hogy a Nemzeti Színház főnnállása óta „az előadásokra rendes előfizető”.¹⁹ Azok az egykorú bevételi főkönyvek, amelyek — bár, sajnos, elég hiányosan — fennmaradtak, mindenesetre igazolják ezt az állítását.²⁰ S ez teljesen egybevág azzal, amit a feljebb már említett nekrológ szerzője (feltehetőleg Szegfi Mór-né) írt meg, ti. hogy Tóth Gáspár szégyellte iskolázatlanságát, sajnálta a kényszerűségből elmaradt tanulmányokat, s ezt a hiányt később önműveléssel igyekezett pótolni. Lelkiismeretesen fel is használta kevés szabad idejét — olvassuk a cikkben —, „kevés ember ismeri jobban hazai irodalmunkat, mint ahogy ő ismerte, és szeretni tán senki sem szereti jobban”.²¹ A fentiek szerint, mint a színészet kedvelője, bizonyára sűrűn jelent meg a Nemzeti Színházban, s félénként előre megváltott földszinti bérleti helyéről gyönyörködött az előadásokban (2. kép).

Ez a mélyen gyökerező művelődési igény és érdeklődés, melyet fiatalabb korában nem elégíthetett ki, ösztönözhatta Tóthot arra is, hogy a Nemzeti Kör tagjainak sorába

lépjen. Ez az egyesület, mely kezdetben az egyszerű „Kör” nevet viselte, az 1830-as évek vége felé még csak afféle kötetlen asztaltársaság volt, és 1841 nyarán alakult 80 taggal formális társulattá.²² Első közgyűlését 1841. október 10-én tartotta. Tagjainak száma gyorsan nőtt: 1842-ben kiadott kis füzetük már mintegy 190 nevet sorol föl, túlnyomórészt értelmiségieket és kézműves vagy kereskedő foglalkozású városi polgárokat. Az egyesület elnöke Fáy András, a népszerű író, ügyvédje Tóth Lőrinc költő volt, az első igazgatóválasztmányba pedig többek között Vörösmarty Mihály, Bajza József a szigoráról híres kritikus, Erdélyi János költő és népdalgyűjtő, továbbá a forradalom idején jelentős szerepet játszott Irinyi József is bekerült. A Kör alapszabályaiban a nemzeti kultúra pártolását tűzte ki céljául (alcíme így hangzott: „Az irodalom és művészet barátainak egyesülete”).²³ A feljebb elmondottakból érthető, hogy Tóth Gáspárt vonzotta ez a cél és ez a személyi környezet. A belépést nem kötötték túl szigorú feltételekhez: ajánlókat kellett szereznie a tagok sorából, továbbá köteleznie kellett magát évente egy darab 10 pengő forintos „résztvény-jegy” megváltására. Ez utóbbi a jól kereső szabómesternek nem okozhatott gondot, az ajánlók pedig úgyszólván „kéznél voltak”, hiszen az említett Fáy András és Tóth Lőrinc, továbbá Fényes Elek (a Kör igazgatóválasztmányának tagja) Tóth Gáspár presbiter-társa volt a pesti református egyházközség tanácsában; maga a gyülekezet lelkésze, Török Pál már a kezdet kezdetén belépett az egyesületbe.²⁴ A Kör ekkor a nagy forgalmat lebonyolító szabómester műhelyének közvetlen közelében bérelt „szállást”-t,²⁵ s Tóth bizonyosan dolgozott az egyesület számos alapító tagjának is, akiktől a szükséges ajánlásokat megszerezhetette. Mindenesetre a Kör jegyzőkönyvében rögzített tény, hogy 1842. március 28-án „Az ajánlási ívek folytán Tóth Gáspár és Paksy Lajos urak tagokká választattak”. Ezen az igazgatóválasztmányi ülésen Bajza József elnökölt, s részt vett Tóth Lőrinc, Erdélyi János és Vörösmarty Mihály is.²⁶

A Pesti Hírlap egyik 1843. januári számában érdekes és tanulságos riport jelent meg az egyesület életéről: „Ez a kör, uraim! — írják egyebek közt — igazán derék kis társalgási egyesület . . . összesen mintegy 220 tagot számlál, különösen 84 író — kik közt 34 akadémiai tag, a többi nem az, de azért kisebb-nagyobb mértékben mégis író — 25 művészettel foglalkozót, s így a Kör tagjainak felerésze mégis az irodalom és művészet embereiből áll. De ezenkívül országunk majd minden osztálya, rangbelije mutathat itt elő néhány képviselőt: mágnás, nemes, honorácior [nem-nemesi értelmiségi], polgár, dicasterialista [főkörmányszéki tisztviselő], kézműves, kereskedő, orvos, katona, pap, ügyvéd, jurátus, tanuló stb. a legnagyobb vegyületességben olvadnak itt össze . . . Ezen Köregyesület valódi mintaiskolája a magyarhoni elegyes néposztályok tömérdek fokozatának . . . a legnagyobb érdeme abban áll, hogy itt a legkülönbözőbb elemeket is inkább láthatjuk asszimilálódva [egybeolvadva], mint más illy egyesületekben, hozzájárulván a fesztelen, bizalmas társalgás illedékes [illendő] gyakorlata s azon fontos körülmény, miszerint fővárosunkban illy tisztán magyar egyesületet találni nagy ritkaság . . . A Kör tagjainak főfoglalkozásai közé tartozik a zsurnál [napilap-] olvasás, tekézés [billiárd] — mihez már magyar műszavakat is készített a Kör néhány tagja . . . , a nem kis fejtörésbe kerülő sakkozás s a kevésbé feszes és férfias dominó-játék. Kártyázni igen ritkán szoktak, házsártosan [perlekedve] sosem, mi biztos jele annak, miképen itt nincs olly nagy lelki szegénység, nincs

olyan önhaszonlesés, mint vidéki kaszinóinkban, hol jobban szeretik a pénzt, mint a hírlapokat olvasni . . .”²⁷

Hogyne érezte volna jól magát ebben a társaságban az irodalmat, színészetet s általában a társas együttlétet, tartalmas eszmecseréket annyira kedvelő Tóth Gáspár! Bizonyára gyakran előfordult itt az is, hogy egyik-másik kör tag bizalmasan félrevonta valamelyik sarokba a szabóolló és a tű mesterét, s megkérdezte tőle, nem készítené-e neki egy szép atillát és nadrágot; s bizvást feltehetjük, hogy számos nagynevű kortársának nemcsak üdvös eszméit, ércesen szárnyaló hangját ismerte, hanem mell- és derékbőrségét, magasságát: a szabáshoz szükséges testméreteit is (mint látni fogjuk, bizonyos, hogy Petőfiről is vett mértéket). Mégsem hisszük, hogy fokozódó népszerűségét, melynek meggyőző jeleivel a Kör jegyzőkönyveiben is találkozunk, elsősorban e (kétségtől fontos) szolgáltató tevékenységének köszönhetné volna! Adatainkból, melyeknek többségét a továbbiakban tárjuk olvasóink elé, a szerény, de önérzetes, a társaságban szívesen elvegyülő, az egyesülés előnyeit felismerő, a saját és a közjó érdekében felhasználó, ám áldozatra is kész polgár rokonszenves vonásai rajzolódnak ki. S ez önmagában is elégséges magyarázat lehet arra, hogy már 1843. október 12-én, tehát mindössze másfél évi tagság után beválasztották a 25 tagú választmányba.²⁸ Így került az egyszerű iparos-mester egyebek közt Lendvay Mártonnal a daliás, ünnepest színésszel, Szigligeti Edével a nagy sikerű népszínműíróval, Lukács Móriccal az európai látóköri, mély műveltségű közigazdással és ellenzéki politikussal, a már említett országos hírű költőkkel és kritikusokkal s magával a „koszorús” (akadémiai díjjal kitüntetett) Vörösmarty Mihállyal együvé, e jelentős társulat vezető testületébe! Meg is becsülte magát, szorgalmasan eljárógatott az ülésekre; jelen volt akkor is, amikor az egyesület (1843. december 10-én) ünnepélyesen felvette a célkitűzéseit pontosabban kifejező „Nemzeti Kör” nevet. Mindvégig benn is marad a választmányban; igaz, hogy 1844 végén az akkor már 50 tagot számláló testületbe csak a 45. helyen jut be (Bajza és Vörösmarty vezetik a „mezőnyt” 125, ill. 123 szavazattal, s ekkor már a választmány tagja a 10. helyen – Kossuth Lajos is),²⁹ de egy évvel később (a titkosan leadott szavazatok száma szerint) a tizenhetedik, 1846. október 29-én meg a tizenkilencedik. E három év alatt nagy változások érlelődnek a politikai életben, s ezek szakadást idéznek elő az egyesületben is: a tagok egyik, radikálisabb csoportja kiválik s Pesti Kör néven külön társulatot alakít; majd megint közeledni kezdenek egymáshoz, és a két csoportosulás végül Ellenzéki Kör néven újra egyesül.³⁰ Ez a nevezetes aktus már 1847 elejére esik, s az ezt előkészítő 1847. januári megbeszéléseken Tóth Gáspár is részt vesz, azon is, amelyen az első közös közgyűlést 1847. január 24-ére kitűzik.³¹

Itt meg kell állnunk (később majd újra föl vesszük az Ellenzéki Kör megalakulásánál elejtett fonalat), mert vissza kívánunk térni a Nemzeti Körnek arra a nevezetes 1844. évi választmányi ülésére, amelynek jegyzőkönyvében először írják le Petőfi Sándor nevét, — a Tóth Gáspáréval és a Vörösmartyéval együtt!

Tóth Gáspár életútja két ízben kapcsolódik szorosan a Petőfiéhez: ekkor, 1844 folyamán, majd a forradalom évében, a mozgalmas márciusi napokban. Már az első alkalom is mindkettőjük szempontjából meghatározó jelentőségű: a költő nem utolsósorban a szabómester áldozatkészségének köszönheti pályafutása 1844 tavaszán bekövetkezett kedvező fordulatát, Tóth Gáspár pedig a Petőfit gyászoló, emlékéért híven őrző, költeményeit ol-

vasó utókor háláját. Az utókor azonban egyúttal méltatlan is volt „Petőfi szabójával” szemben: egyrészt — feleslegesen — felnagyította a *Versek* kiadása körüli érdemeit, ugyanakkor meg (amint már utaltunk rá) elfeledkezett mind úttörő jelentőségű kézműves tevékenységéről, mind közéleti szerepéről: a nemzeti és a forradalmi mozgalomért hozott áldozatairól.

Nézzük csak meg, mit is köszönhetett Tóth Gáspárnak a fővárosba érkezett költő. „Debrecenből utaztam Pestre 1844-ben februariusban — emlékezett vissza 3 év múltán — kopott ruhában, gyalog, egy pár huszassal és egy kötet verssel. E kötet versben volt minden reményem; gondolám: ha eladhatom, jó, ha el nem adhatom, akkor is jó, mert akkor vagy éhen halok, vagy megfagyok, s vége lesz minden szenvedésnek.” A könyvkiadónál azonban hiába próbálkozott: vagy szóba sem álltak vele, vagy nevetségesen kis összeget kínáltak a kéziratért. „A végső ponton álltam — folytatja emlékezését *Úti leveleiben* —, kétségbeesett bátorság szállt meg, s elmentem Magyarország egyik legnagyobb emberéhez, olly érzéssel, mint a melly kártyás utolsó pénzét teszi föl, hogy élet vagy halál.”³² Ez a férfi Vörösmarty volt, a nemzet ünnepelt költője, ki Petőfit 1842 karácsonya óta személyesen ismerte, — mint verseivel az Athenaeum c. folyóiratban fellépett fiatal költőt nagyra becsülte és bátorította. Ő maga azonban, a főként munkái tiszteletdíjából élő, vagyon-talan poéta, akit — fiatal házasságán — éppen a családalapítással járó gondok foglalkoztat-tak, anyagi segítséget nem nyújthatott Petőfinek. (Annyit semmi esetre sem, hogy a min-denéből kifogyott költő kifizethette volna számottevő összegű debreceni adósságát, s azonfelül magát is legalább egy ideig fenntarthatta volna.) Amikor átolvasta a durva, zöldes fakó színű lapokból összevarrt füzetet, azzal a szilárd elhatározással kelt fel asztala mellől, hogy valamilyen utat-módot keres ennek az évek óta hányódó, nélkülöző, igen tehetséges fiatal embernek a talpraállítására, persze nem alamiznával, hanem megélhetési lehetőségeinek megteremtésével. S eszközül ehhez éppen a Nemzeti Kör kínálkozott. „Ahol a legnagyobb az ínség, ott a legközelebb a segítség!” — tartja a régi szólás: alig egy hónappal a költő Pestre érkezése előtt, 1844. január 23-án — a Kör jegyzőkönyve sze-rint — „Fényes Elek másodelnök irodalmunk nehézkes haladását némileg gyorsítani — s az olvasóközönség számát pedig szaporítani óhajtván — indítványozá, mikép a Nemzeti Kör, minden a két magyar honban létező olvasó, kaszinói vagy bármi néven nevezendő egyesü-léseket, mint szinte az irodalmat buzgón pártoló egyeseket is, maga nevében szólítana fel az iránt: hogy a Nemzeti Kör a hozzá beadott bárminémű kéziratot, tagjai között kineve-zendő, vagy önkéntesen ajánlkozó, sőt szükség esetében egyesületen kívüli szakértők által is előlegesen megvizsgáltatván — ha ezen megvizsgálók azon kéziratot bármi tekintetből is kinyomtatásra méltónak találják, — a Nemzeti Kör a nevezett egyesülethez, s egyesekhez aláírási íveket küldhessen el, — s ezáltal főként olly ifjú írók, kik elmeszültteiket, mely-lyek pedig gyakran az irodalomra nézve nyereségül szolgálnának, az irodalom s olvasó kö-zönség jeleni állapotjában sok tekintetektől ki nem nyomathatják, — segéd karokkal ápol-tassanak.”³³ Ezt az úgyszólván Petőfi „testére szabott” indítványt az igazgató választ-mány elfogadta, s a végrehajtás előkészítésére a számításba veendő egyesületek összeírását és a hozzájuk intézendő felhívás megszerkesztését is elhatározta. Ez akkortájt történt, amikor Petőfi, fűtetlen debreceni szobájában, verseit másolgatta, s már érlelődött benne az elhatározás, hogy Pestre gyalogol, és ott szerencsét próbál velük:

S az volt derék, ha verselék!
 Ujjam megdermedt a hidegben,
 És akkor mire vetemedtem?
 Hát mit tehettem egyebet?
 Égő pipám
 Szorígtatám,
 Míg a fagy végre engedett.
*(Egy telem Debrecenben)*³⁴

Vörösmartyra tehát csak az a feladat várt, hogy a Kör tagjait meggyőzze: jó ügyet szolgálnának, ha a január 23-i határozat megvalósítását éppen a fiatal Petőfi költeményei kiadásának támogatásával kezdenék. A jelek szerint Petőfi nagy tekintélyű költőtársa felismerte és késlekedés nélkül kihasználta ezt a kedvező alkalmat, s a Kör 1844. március 27-i ülésén, tehát alig néhány héttel Petőfi Pestre érkezése után a január 23-i határozatra hivatkozva „Petőfi Sándor ifjabb írónk legjelesbike 10 ívre terjedő, többnyire újságlapokban megjelent, s közméltánylattal és tetszéssel fogadott Verseinek a Nemzeti Kör pártolása alatt leendő minél előbbi kiadását, s addig is pedig a nevezett ifjú anyagi szükségének jómóddali fedezéséről gondoskodást indítványozá”. Petőfi nemes szívű pártfogója bizonyára gondos előkészítés, tehát a választmány tagjaival folytatott előzetes megbeszélések után terjesztette elő indítványát, s magán az ülésen is hosszan és melegen szólt a szorult helyzetben levő ifjú költőről és költeményeiről, mert a jegyzőkönyv megállapítja, hogy „a jelenlevő tagok az indítvány üdvösségét melegkeblűleg pártolák”, — a javaslat másik részét illetően azonban élénk eszmecsere fejlődhetett ki, hiszen a költő létfenntartási költségeinek fedezését, tehát közvetlen anyagi támogatását csak a közgyűlés szavazhatta volna meg; a javaslattevő azonban a jelenlevők értésére adta, hogy gyors megoldásra van szükség.

Ekkor állott fel „Tóth Gáspár Úr”, s bejelentette, hogy hajlandó „a nevezett ifjú részére” 60 pengő forintot tüstént lefizetni, „oly feltétel alatt azonban:

a) ha a kérdés alatti 10 ívnyi költemények egy kinevezendő küldöttség által megvizsgáltván, az azokat a kinyomtatásra érdemesnek találandja,

b) ha a Nemzeti Kör tagjai közül 12 jótálló egyén találkozik, kik ha a kinyomott költemények árából fél év múltán azon 60 p. forintnyi összeg ki nem kerülne, — annak kifizetését aránylag magokra vállalják.”

A jótállást nem tizenketten, hanem mindjárt tizenkilencen vállalták (az igazgató választmány majdnem minden jelen levő tagja, köztük maga Tóth Gáspár is), sőt hárman ott helyben 5–5 példányra elő is fizettek, mire:

„*Határozatott:* Tóth Gáspár Úrnak ebbeli önzés nélküli, célra vezető ajánlatáért, valamint Antal Mihál, Kronperger Antal és Lendvay Márton Uraknak [az 5–5 példányra előfizetőknek] fentebbi hathatós és nemes tetteikért az Igazgató Választmányi Gyűlés köszönetet szavazván, Vörösmarty Mihál, Szigligeti Eduárd és Vachott Sándor Urak a nevezett költemények átvételére, megvizsgálására oly meghagyással küldetnek ki, hogy ha azokat kinyomtatásra érdemesnek találandják, a Tóth Gáspár Úr által előlegezett 60 p. forintot s az előfizetett 15 p. forintot a nevezett Petőfi Sándornak nyugtatvány mellett haladéék nélkül adják át, — továbbá a nyomtatási költség iránt a kir. Egyetem könyvnyom-

tató Intézetével egyezkedjenek, s ezen költségfelszámítást, mint szintén a nyomtatásról tervüket . . . a legközelebbi közgyűlésre nyújtják be.”³⁵

Mindez hamarosan meg is történt: a kiküldött vizsgáló bizottság kedvező véleménye alapján Petőfi a 75 pengő forintot legkésőbb három héten belül megkapta (s így a lelkiismeretét súlyosan terhelő debreceni adósságot a vállalt határidőre kifizethette); a *Versek* kiadásával kapcsolatos javaslatot Vörösmarty a májusi közgyűlés elé terjesztette; ennek jóváhagyása után előfizetési felhívást, gyűjtőíveket küldtek szét, majd kiadták a nyomdának a megbízást; Petőfi *Versei*-nek első füzeté az 1844. évi őszi vásárra megjelent, s nagy közönségikert aratott.³⁶

A Kör határozata, amelyhez hasonlóra mindaddig nem volt példa a magyar irodalmi életben, az egykorú sajtóban is hangot kapott. A Nemzeti Újság március 30-án az alábbi hírt közölte: „A Kör ismét nemes törekvése jelét adá, midőn Vörösmartynknak indítványára egy áldott lantú költészünk buzdtó pártfogására lelkesedett, s hogy anyagi gond nélkül gyűjthesse egybe közkedvességű költelmeit [költeményeit], 60 pengő forint ösztönpénzt rendelt, mivel pedig ennek beszédese hosszabb ideig tarthatott volna, Tóth Gáspár polgári jeles magyar szabó Kör és választmányi tag a nevezük összeget azonnal lefizette; mire rendeltetett, hogy Petőfynk (neve e védencnek) munkái a Kör költségén, annak idejében a munka árából levonandóan adassanak ki, s előfizetésre minden tud. intézetek és olvasó társulatok a Kör által fölszólíttassanak.” (A hírt az egyik hazai német nyelvű hírlap, a Pesther Tageblatt április 4-i száma is átvette.)

Jókai Mór emlékezéseibe, melyeknek keretében a „polgári jeles magyar szabó” nagy-lelkű felajánlását ismételtelen felidézte, már túlzások is kerültek (maga Jókai csak később, mások elbeszéléséből hallhatta az esetet), de nagy regényíróknak köszönhetjük az egyetlen olyan leírást, melyből Tóth Gáspár külső megjelenésére következtethetünk. *Tarka élet* c. kötetében (1855) — tehát még Tóth Gáspár életében — úgy adta elő ezt a Petőfi pályáján sorsfordulatot jelentő epizódot, hogy Vörösmartynak a Nemzeti Körben beterjesztett indítványa egyesek értetlensége, önzése miatt már-már megfeneklett, — „ha ekkor elő nem állt volna egy emberséges derék *szabómester*, s azt nem monda, hogy ő megbízik abban, miként Vörösmarty rosszat nem ajánlhatott, s ha más nem akad, ő egyedül egymaga viseli a nyomtatási költségeket, még harminc forintot előlegez is a költőnek, hogy élhessen egy ideig. Ezt a derék kézművest nevezik Tóth Gáspárnak. Aki Petőfit szerette, méltán megsüvegelheti őt, mert ő volt a költőnek első és egyetlen *Maecenása*.”³⁷ Néhány évtizeddel később, amikor Jókai *Az én életem regényé*-t írja, további romantikus elemekkel bővül az emlékezés: „elém tolakodik annak a társas körnek képe, melynek olvasó asztalánál egy öreg poéta ül, s egy fiatal író kézírataiból költeményeket olvas fel a figyelmes társaságnak. Az öreg költő által felolvasott versek mindenkit elragadnak. „Ezt a kötet verset a mi kaszinónknak kell kiadni, indítványozza a veterán író.” S mielőtt a pénztárnok ellenvetést tehetne, „kinyújtja a karját az asztalon keresztül egy marciális [harcias külsejű] alak, akit két kifent bajusza dandárvezérnek minősítene, ha gömbölyű két piros arca szelídebb hivatásra nem vallana, s tenyerét rátéve a verses kézíratra, így szól: magamra vállalom az egész költséget, nyomtatással, honoráriummal együtt. — A veterán író volt Vörösmarty, a beajánlott ifjú költő Petőfi Sándor, az önként ajánlkozó mecénás Tóth Gáspár szabómester.”³⁸ — Mint láthattuk, az egykorú forrásokból világosan kitűnik, hogy

a szabómester korántsem vállalta magára (a végülis közel 300 pft-ra rúgó) teljes nyomtatási költséget, hanem 60 pft-nyi kölcsönt ajánlott fel a *Versek* remélt jövedelme terhére, s a kockázaton is a választmány 19 tagjával együtt osztozott. A szó valóságos értelmében nem volt tehát Petőfi „mecénása”. De éppen az általa tett felajánlás jelentette az egyetlen „jó móddal” eszközölhető megoldást, amit Vörösmarty nyomatékosan kért a választmánytól: a nyomorában is rendkívül önérzetes Petőfi így nem adományban részesült, hanem — forma szerint — előleget kapott kötete várható bevételeiből. Az a 60 pengő forint egyébként éppen nem volt jelentéktelen összeg: Pákh Albert, aki Debrecenben kezességet vállalt a költő adósságáért, mint házitanító négy hónap alatt keresett ennyit;³⁹ később a Pesti Divatlapnál Petőfi segédszerkesztői fizetése is mindössze havi 15 pengő forintra rúgott.⁴⁰ A szóban forgó nevezetes kölcsönnek a tényleges értékét firtatni azonban éppen olyan értelmetlen dolog, mint pl. egy sikeres életmentés után azt, hogy mennyibe is kerülhetett a fuldoklónak dobott kötél, amivel végülis kihúzták a partra. Petőfit ez a kölcsön segítette pályafutása új szakaszának küszöbére: amikor ezen átlépett, végre rendszeres alkotó tevékenységbe kezdhetett, s gyors ütemben bontakoztathatta ki rendkívüli tehetségét.

A költő a maga módján viszonzta Tóth Gáspár segítségét: belefoglalta nevét 1845-ben közzétett *Úti rajzai*-ba, majd egyik versében is említette. Felsőmagyarországi utazásáról írt beszámolójának első részletében, amely az *Életképek* 1845. július 5-i számában jelent meg, elmondja, hogy nem sokkal az indulás után egyszercsak felpattant a pest-eperjesi „gyorsszekér” ajtaja, s egy „szilaj tekintetű ifjú”, pisztolyt szegezve rá, így kiáltott: Meghalsz! — (Adjuk át a szót Petőfinek:)

„Kegyelem! jajdultam föl, s reszketve, akadozva folytattam: csak életemnek irgalmaz . . . örömet odaadom erszényemet . . ., bár tartalmastul sem ér sokkal többet, mint ha egészen üres volna: hisz én magyar költő vagyok . . . segédszerkesztő voltam a Pesti Divatlapnál . . . aztán még eljöttömkor adósságot is fizettem . . . Tóth Gáspárnak tartoztam egy atilla s nadrág árával . . . a verseim sem igen kelnek, mindamellett, hogy szörnyen dicsérik” stb.

A továbbiakban két váratlan fordulat következik: előbb a költő lepődik meg, mert kiderül, hogy a vérszomjas ifjú nem útonálló, hanem a versei elutasítása miatt bosszút lihegő fűzfapoéták egyike, aztán meg az olvasó, amikor a pisztoly durranására Petőfi — felébred; bár ez az álom később is nyugtalanítja: „Hátha beteljesedik, gondoltam aggódva, mert nincs dühösebb nép a megbukott poétáknál.”⁴¹

Alig hisszük, hogy a derék szabómester megnevezése a véletlen műve volt: legalábbis ösztöne diktálhatta a költőnek, hogy a tollára vegye a nevét, mely — mint láthattuk — korábban is fel-feltűnt már különféle nyomtatványokon, de efféle írói szövegben, tudunkkal, még sohasem. S Petőfi ráduplázott erre egyik versében, mely a Pesti Divatlap 1845. október 23-i számában látott napvilágot:

Sorshúzás előtt

Kétszázezer forint! reá
Gondolni is alig merek.
Nagyúr leszek, mennykő nagy úr,
Föltéve persze: ha nyerek.

Vajon hová teszem e pénzt,
Mindenh'á, csak ládámba nem!
Meg nem penészedik az én
Ládámban, hiszem istenem.

Amint nyerek, elnyargalok
Tóth Gáspárhoz nagy hirtelen,
És e jó úrnál eddigi
Kontóm szépen lekvittelem;

Aztán (most már készpénzemért!)
Jó téli öltönyt varratok:
Mert közel a tél, s mostani
Ruhámban meg is fagyhatok.

Milly jólesik majd: ha fogat
Vicsorgat énrám a hideg,
Hahá! milly jólesik: fűgét
Mutatni őkegyelminek.

Úgy ám, de hátha nem nyerünk . . .
Ha nem nyerünk: isten veled,
Jó téli öltöny! — de se baj,
Megszoktam már a hideget.⁴²

Érdemes eltűnődni azon, hogy a bécsi lottéria csábító hirdeteménye, melyet a pesti újságok is rendszeresen közöltek, milyen prózai, úgyszólván hétköznapi reményeket keltett az egyébként gazdag fantáziájáról ismert költő lelkében. Azon a 200 000 váltó forinton (amely pengőben számítva 80 000-nek felelt meg, s csak a reklám kedvéért hirdették a hat számjegyű váltó-értékben) birtokot, palotát, hintót vehetett volna — „feltéve persze, ha nyer! —, a hónapos szobában élő, szerény jövedelmű Petőfi vágyainak felső határa azonban 1845 késő őszén a „jó meleg téli öltöny” volt. S tervezgetéseiben még ennek megrendelését is a korábbi tartozás „lekvittelése” (kiegyenlítése) előzi meg! Az idézett adatokból tehát arra következtethetünk, hogy amikor — még az év tavaszán — felvidéki útjára elindult, ez alkalomra ruhát rendelt Tóth Gáspártól (talán ebben rajzolta le Barabás a Pesti Divatlap számára);⁴³ ugyanakkor rendezte addigi tartozását (mint láttuk,

„egy atilla s egy nadrag” árát), az újabb öltözet árával azonban megint adós maradt. Hogy meddig? — nem tudjuk. Erre nézve érdemes Tóth Gáspárnak feljebb említett (Szegfi Mórénak tulajdonítható) nekrológiájából egy részletet idézni: „Hogy (a szabómester) annyi szívességgel halmozott el szegényebb sorsú írókat, mint kevés főúr e hazában, azt csak ő tudta és azok, akiket e szívességekben részesített. És milyen nemes gyengédséggel volt e jószág párosulva! Ő szólította föl az illetőket, jöjjenek el boltjába, pirongatta őket, hogy tán bizony el akarnak pártolni műhelyétől. »Jól tudom, hogy soha nem látok pénzt tőlek — szokta volt mondani —, de mikor ez az egyetlen mód, melyen irodalmunk iránti szeretetemet ki tudom fejezni!«⁴⁴ A szerző nem nevezi meg az ilyen tapintattal támogatott írókat, de legalább abban az értelemben feltehetőleg Petőfi is közéjük tartozott, hogy Tóth Gáspár sosem kérte tőle számon tartozását. S utóbb — ismerjük el — a szabómester javára billent a mérleg. Gondoljunk csak Petőfi *Gróf Teleky Sándorhoz* című (egyetlen mágness barátjához intézett) versének e szavaira:

..... nem szükség,
 Hogy elbeszéljem érdemed:
 Már az elég dicséretedre,
 Hogy itt könyvemben áll neved.⁴⁵

Már pedig Tóth Gáspár neve a *Sorshúzás előtt* c. verssel 1874-ben bekerült Petőfi összes költeményei közé,⁴⁶ s azóta minden kiadásban lenyomtatják; ki vonhatná hát kétségbe, hogy a költő végül is gavallérosan „levittelte” kontóját?

Vahot Imre visszaemlékezéseiben előadja, hogy a szolgálatába lépő költőnek Tóth Gáspárnál „népies magyar ruhát” rendelt, mely prémmel szegélyezett ún. Csokonai-mentéből, sujtásos magyar nadragból és sarkantyús csizmából állt; mindezt darutollas kucsma, fokok és makrapipa egészítette ki. A német ízlés szerint öltözködő fővárosi lakosság körében ez a viselet nem csekély feltűnést keltett: Petőfi legalább fél éven át mint „a Pesti Divatlap élő magyar divatképe” közlekedett a pesti utcákon.⁴⁷ Igazolják ezt más emlékezesek is, csak az tűnik kétségesnek, hogy valóban Vahot fizette-e ki (mint állítja) e látványos reklám árát: Petőfi első életrajzának írója, Zilahy Károly tudomása szerint csak *jótállt* a költőért Tóthnál;⁴⁸ mi, Vahot szűkmarkúságának s emlékiratai megbízhatatlanságának ismeretében, az utóbbi változat felé hajlunk. (Hogy a szabómester végül is megkapta-e munkája ellenértékét, nem tudjuk.)

Tóth Gáspárt 1844 első felében, körülbelül akkortájt, amikor emlékezetes felajánlását Petőfi versei ügyében a Nemzeti Kör ülésén megtette, már egy másik, szakmáján többé-kevésbé kívül eső kérdés kezdte foglalkoztatni: a pesti magyar polgárőrség megalakulása. Mint e testület 1845-ben kiadott zászlószentelési emlékkönyvéből megtudjuk, a „nemes magyar polgár-örhad” megújításának gondolatát Rottenbiller Lipót alpolgármester vetette fel 1844 elején Pest városa tanácsa előtt,⁴⁹ — Kacs Kovics Lajos (akkor Pest város főjegyzője, később 1848-as képviselő) emlékirata szerint az elnémetesedett és „pöffeszkedő” régi szervezésű városi „Bürgermiliz” (polgárőrség) ellensúlyozására, ill. kiegészítésére.⁵⁰ Indítványát, melybe az egyenruhára és az alapszabályokra vonatkozó javaslatait belefoglalta, nagy többséggel elfogadták, az erre a célra készített díszes albumban rövidesen 158

jelentkező aláírása gyűlt össze, köztük a Tóth Gáspáré.⁵¹ Első gyűlésüket 1844. március 4-én tartották, s ezen a feljebb említett zászlóavatási emlékkönyv szerint „Tóth Gáspár úr, polgári szabómester már a korábban némellyektől indítványozott egyenruhát viselé, ti. zöld atillát, fehér csákót és vörös nadrágot. Ámbár a gyülekezet nagy része ez öltözet mellett nyilatkozott, mégis a második gyűlés alkalmával, 1844. március 10-én ez öltözet [...] módosíttatott.”⁵² A végleg elfogadott egyenruhákat (ti. a „lovas-” és a „gyalog-őrhad”-ét) Kacs Kovics így írja le emlékezésében: „A huszárok egyenruhája búzavirág színű; a gyalogságé fűzöld atilla, meggy színű nadrág, fekete csákó aranyra.”⁵³ A gyalogsági uniformis megtervezésében és nagybani készítésében Tóth Gáspár feltehetőleg jelentős részt vállalt; erre lehet következtetni abból is, hogy a korábbi változatot magára öltve mint eleven reklám jelent meg a leendő polgárőrök gyűlésén; mai szóval azt mondhatnánk: ruhabemutatót tartott, – mint láttuk, nem is egészen sikertelenül. A „Pesti magyar polgári őrhad egyenruháját” egyébként a Regélő Pesti Divatlap 1844. április 20-i számának színes mellékletén ő mutatta be a közönségnek (3. kép),⁵⁴ s bár a kísérszövegben nincs rá utalás, nyilvánvaló, hogy megrendeléseket is elfogadott a készítésére. Április 28-án tartották az új testület tisztválasztó közgyűlését, amikor is az egész „gyalog-őrhad” parancsnokává Nádosy István „főkapitány”-t, a 2. századává meg századosi ranggal Tóth Gáspárt választották.⁵⁵ Így hát Jókai nem is járt olyan messze a valóságtól, amikor sok évtized múltán, a század vége felé papírra vetett (feljebb már idézett) emlékezésében pödrött bajszú „dandárvezér”-hez hasonlította, kinek csak kerek piros arca árulta el szelídőbb, polgári hivatását. A Jelenkorban kiadott közlemény szerint a „gyalog őrcsapat” júniusban már mintegy 180 főt számlált, s tisztikara június 5-én „tisztelgett” Pest város teljes tanácsulése előtt.⁵⁶ 1844. augusztus 15-én került sor a zászlószentelésre. Az ünnepség fényes külsőségek között, a Rákos mezején ment végbe.⁵⁷ Tóth Gáspár, százada élén, már a maga készítette pompás fűzöld atillában és meggy színű nadrágban vonult fel. A zászlóanyai tisztet gróf Károlyi Györgyné sz. Zichy Karolina grófnő töltötte be. Garay János ünnepi ódát írt erre az alkalomra.⁵⁸ A szertartás fontos aktusa volt az ún. „szögverés”: a „honi” anyagból készült, díszes hímzésű zászló nyelébe meghatározott sorrendben (1. a „szentháromság”, 2. az uralkodó, 3. a nádor stb. nevében) összesen 89 aranyozott szöveget ütöttek. Az emlékkönyv a teljes névsort közli,⁵⁹ ebben a 17. név Tóth Gáspáré, s még négy olyan személyre ismerünk, aki néhány év múlva, az 1848. március 15-én délután Pesten megalakuló Rendre Ugyelő Bizottmányba bekerül majd; e forradalmi rendfenntartó testület tizenhárom tagja közül öt: Tóth Gáspáron kívül Kacs Kovics Lajos, Gyurkovics Máté, Molnár György és Rottenbiller Lipót az 1844-ben újjászervezett „pesti magyar polgár-őrhad” tisztje vagy katonája volt. Ez az alakulat a forradalom idején önálló egységként olvadt be a nemzetőrségbe. A pest-budai gyalogos nemzetőrségnek a Vérmezőn rendezett 1848. július 30-i zászlóavató ünnepsége után az 1844-ben felszentelt zászlót, az egykori alakulat „födobosi bot”-jával és pecsétjével együtt a Nemzeti Múzeumnak ajándékozták.⁶⁰ Innen később a Hadtörténeti Múzeumba került; ma is ott őrzik.⁶¹

A polgárőrség tagjai terhes kötelezettséget vállaltak, hiszen rendszeres (kezdetben hetenként többszöri) gyakorlatozással kellett elsajátítaniuk a szolgálat ellátásához szükséges ismereteket és fizikai készséget; meg kellett tanulniuk az e célból alkotott „Vezér Sza-

vak"-at,⁶² ami már magában véve is nagy újdonság volt: a fővárosi polgárőrség történetében először került sor magyar vezényszavak alkalmazására.⁶³

Tóth Gáspár, a Nemzeti Kör igazgató-választmányának tagja, az új magyar polgárőrség gyalogos alakulatának kapitánya, még 1844-ben további lehetőségeket keresett nem szűnő tettvégya kielégítésére.

Az 1841-ben alapított Iparegyesületnek (annak 1846-ban kiadott füzeté szerint)⁶⁴ már 1843 óta „részvényese” volt: hat éven át évi 2 pft fizetésére kötelezte magát. Hogyan is maradhatott volna ki ebből az egyesületből, mely hasznos ismereteket kívánt terjeszteni „a nép minden osztályában . . . különösen pedig a műiparos néposztályt ismeretekben részesíteni”? Bizonyosra vehetjük, hogy tőle telhetőleg igénybe vette, a maga számára is hasznosította mindazokat a szolgáltatásokat, amelyeket az Iparegyesület, alapszabályai értelmében, tagjainak nyújtott (1845-től kezdve kiadták a Hetilap-ot s egyéb nyomtatványokat is; könyvtárt, olvasótermet létesítettek, kiállításokat rendeztek, iparos közgyűléseket hívtak össze stb.), sőt, mint a nyomtatott „Tárgyjegyzék”-ben olvashatjuk, egy „honi kelméből készült téli burkony [köpeny] és dolmány”-nyal részt vett már az 1843. augusztus 25-én megnyílt iparműkiállításon is.⁶⁵ Az 1844 októberében alakult Országos Védegylet keretei között pedig végre olyan rendszerebb szervező munkába kapcsolódhatott be, ahol szakmai tudását: szabóipari és ezzel összefüggő kereskedelmi ismereteit a köz érdekében közvetlenül hasznosíthatta. Ezt mások is felismerték (pl. a Nemzeti Körnek az Iparegyletben tevékenykedő tagjai bizonyosan), s így már az alakuló közgyűlésen (1844. október 6-án a pozsonyi országgyűlés nagytermében) őt is az „Országos Védegylet középponti igazgató választmánya” tagjává választották. Az 55 névből álló betűrendes névsor tanúsága szerint a „jeles polgári magyar szabó” az akkori Magyarország legfényesebb szellemeivel, vezető politikusokkal, jogászokkal, közgazdászokkal, nagyhatású szónokokkal került egy testületbe: az egyesület „igazgatója” Kossuth Lajos, elnöke gróf Batthyány Kázmér, alelnöke gróf Teleki László volt, a tagok közt pedig ott látjuk pl. gróf Batthyány Lajost, Deák Ferencet, Fényes Eleket, Klauzál Gábort, Nyáry Pált stb. Az alakuló közgyűlésen elfogadott alapszabályok 2. §-a értelmében a Védegylet minden tagja becsületszavával kötelezte magát arra, hogy „1850. október 1-ig (tehát hat esztendőn át) csak honi mesteremberek által fog dolgoztatni és semminémű iparcikkból, mellyből lakvidékén belföldi kapható, tudva külföldit nem veszen, nem csináltat, nem visel; s tőle függő gyermekei vagy gyámoltjai, s azon cselédjei által, kiket ruházattal ő lát el, nem viseltet.” A 13. § „egy ezüst huszas”-ban (a pengő forint egyharmad részében) szabta meg az „egyszersmindenkorra” fizetendő tagsági díj alsó (10 pft-ban a felső) határát, — ez tehát a nemzeti érdekre való tekintettel úgyszólván csak jelképes volt.⁶⁶

A Védegylet zászlóbontása után magyarányú hírverés kezdődött a mozgalom célkitűzéseinek népszerűsítésére. Vahot Imre, a Pesti Divatlap szerkesztője folyóiratát e cél szolgálatába állította, s még segédszerkesztőjét, Petőfit is rábírta, hogy *Védegyleti dalt* írjon,⁶⁷ ő maga pedig egy „Éljen a honi!” c. egyfelvonásos vígjátékkal rukkolt ki.⁶⁸ Kezdetben az egész ország ettől a „honi” jelzőtől visszhangzott, s még a legelőkelőbb arisztokraták hölgyek közül is sokan hódoltak az új divatnak: ünnepi alkalmakkor, estélyeken, farsangi bálokon hazai gyártmányú kelméből vagy vászonból készült magyar szabású ruhakölteményekben jelentek meg. A zeneszerzők sem maradtak tétlenek: pl. Rózsavölgyi

Márk, a közkedvelt muzsikus (akit, „bandájával” együtt, Petőfi is gyakran hallgatott) „Iparvédő népies magyar”-t komponált „az 1845-ki nemzeti táncvigalmak számára”.⁶⁹

Jól lemérhető a változás a divatképeken is. Mint láttuk, Kostyál, Tóth Gáspár, Klasszy és társaik már sok esztendővel előbb elkezdték a magyaros ruhatervek közlését, sőt a „honi kelme, honi vászon” propagálásában is messze megelőzték a szervezett mozgalmat, s amikor ez, 1844 őszén, szinte egy csapásra nemzeti ügygé vált, Tóth Gáspár az elsők közt csatlakozott hozzá. Vahot Imre már a Pesti Divatlap 1844. november 10-i számához az ő (Varga János női szabóval közösen tervezett) „Pesti magyar divat” c. színes divatképét adja mellékletül, ennek kísérszövegében hosszasan magasztalja a magyar nemzeti viseletet, s bizonygatja előnyeit „a még annyira majmolt párisi divattal szemben”; Tóth Gáspár ruhatervéhez a következő magyarázatot fűzi: „A férfiburkony szabása Tóth Gáspár, pesti férfiszabó, jeles polgártársunk terve szerint készült, kinek boltja az Uri utcai, Jankovichféle házban van, s ki nemzeti öltözeink csinos készítése által országos hírt és hitelt vívott ki magának. Ezen burkony egyszerűbb zsinórzatú is lehet, s gácsi posztóból készülve nem jön annyiba, mint az idegen szabású és kelméjű kaputok [szalonkabátok]. Tóth Gáspár úr gazdag ruhatárából még gyakrabban fogunk felmutatni hasonló magyaros öltözetet; de azért más szabók magyaros divatterveit is szívesen veendjük.”⁷⁰ A Pesti Divatlap következő (november 17-i) számának hasonló célzatú magyar divatképe Keresztessy Sámuel „pesti polgári nőszabó” terve nyomán készült; az 1844. évi utolsó (december 25. körül megjelent) 25. szám pedig „Divatkép a Védegyleti Táncvigalmakhoz” Tóth Gáspár és Keresztessy Sámuel tervei alapján. Ez utóbbihoz maguk a tervezők írtak magyarázatot, melynek elején hangsúlyozzák, hogy „Ezen magyar divatkép épen nem szigorúan meghatározott forma, mellyhez netalán szorosan kellene alkalmazkodni. Az apróbb részletekben változást tétethet azon mindenki kénye kedve szerint, különösen a színéket s kelméket kiki saját ízlése szerint választhatja” — végül pedig így ajánlják magukat a megrendelők figyelmébe: „Hasonló védegyleti ruhát készítt nők számára Keresztessy Sámuel, és férfiak számára Tóth Gáspár.”⁷¹ Nem akar lemaradni a „honi” divatért folyó nemes versengésben az Életképek c. folyóirat sem. 1845. évi folyama 1. számának „Nemzeti divatkép” c. mellékletét maga Barabás Miklós, a hazai festőművészet elismert tekintélyű mestere rajzolta s Perlaszka metszette acélba. A kísérszöveg: „A mai képünkön látható uracs öltönymintája szerint rendeléseket tehetni Kostyál Ádám férfiszabónál Pesten.”⁷² A január 18-i számban a budai német színikör védegyleti célú táncmulatságáról szólva többek közt így írnak: „a legtöbben e lelkes és szép hölgyek közül magyar öltözet díszlett, színéket és szabásban magyar. Az embernek, ki nálunk Magyarhonban illyesmit még soha nem látott, a szíve repesett örömeiben . . . Oh hölgyei e hazának! ha tudnátok, mi bájossá tesz titeket a nemzeti öltözet! ha hallanátok, mely ellenállhatatlanul szívbillincselő szép ajkaitokon e nemzet bájos nyelve! soha többé idegen nyelv és idegen öltöny nem volna kedvenc tárgy elöttetek.”⁷³ Az 1845. január 25-i szám színes melléklete — mintegy a fentiek illusztrációjául — egy férfi és egy táncospár báli öltözetét mutatja be. A február 8-i szám nemzeti divatképét a már emlegetett Klasszy Vencel „pesti magyar szabó” közli, egy hónappal később pedig megint egy acélba metszett Barabás-rajz következik, de ezúttal a Tóth Gáspár–Keresztessy Sámuel kettős újabb terve nyomán.⁷⁴ Ugyanebben a március 8-i számban Hazucha Ferenc (Vas Andor álneven) — Tóthék divat-

képére is utalva — „Divatlap és divatkép” címen ír terjedelmes cikket, melyben egyrészt dicséri, másrészt kevesli a divatlapok fent ismertetett kezdeményezéseit a nemzeti divat népszerűsítése terén. „Nem lehetne-e — teszi fel a kérdést a szerkesztőknek — divatképeik dolgában is abbahagyni a külföldiek örökös utánzását, s eredeti magyar divatképeket adni olvasóik elé?” Utal az iparvédegyletre, melynek működése folytán egyre többen vásárolnak belföldi kelméket, s kilátás van arra, hogy „honi kelmegyarak” is lesznek. „Egy csinos atilla kényelem és illedék [illendőség] tekintetében mindenkor mérkőzhetik a kaputtal vagy éppen a frakkal, míg szépségre nézve kétségtelenül felülmúlja azt” stb. E fejtegetések után azt kéri, hogy a divatlapok „ezentúl rendesen [rendszeresen] adják a magyar divatképeket s csak kivételképp a külföldieket.” „Bizony igen különös dolog volna — veti utána —, ha honi nevezetes férfaink és hölgyeink arcképei helyett a külföld jelességeit ismertetnék kegyetek előfizetőikkel . . . S a divatképekkel vajjon másképp áll-e a dolog?”⁷⁵ Az Életképek szerkesztője, Frankenburg Adolf, jegyzetben meg is ígéri, hogy ezután havonta egy nemzeti divatképet is ad mellékletül. Vahot Imre azonban elhárítja Vas Andor felhívását: egyrészt a közönség jelentős része sem helyeselné (a nemzeti divat megkedveléséhez is türelemre és időre van szükség), másrészt e képek művészi igényű kiállítása, rajzoltatása „költéses fényűzés”, „s épen nem célszerű dolog, kivált nálunk, hol a derék Tóth Gáspárt és Keresztessyt kivéve, a szabók illy célokra a legkisebb áldozatot sem tesznek.”⁷⁶ Ebből pedig arra lehet következtetni, hogy Tóth Gáspár az általa közölt divatképek lerajzolásának és metszésének költségét maga vállalta, s nem a folyóirat szerkesztőjével fizettette meg. Amilyen jó érzékkel megáldott üzletember volt, sokkal előbb felismerte már, hogy a reklámért hozott áldozat mindig kifizetődő; — az ő divattervei pedig még ma is magukra vonják a figyelmet mind tetszetős szabásukkal, mind jól megválasztott színeikkel. Vahot nem sokkal e kis divatkép-vita után Tóth újabb, ezúttal két egyszerűbb férfiruha-modellt ábrázoló színes tervét adja mellékletül (4. kép), s több ízben látjuk a jeles szabómester nevét a folyóirat 1847. évi divatképein is (5–7. kép).⁷⁷

A fáradhatatlan magyarszabó mester nem érte be „nemzeti” ruhatervek készítésével és közzétételével: mint a Védegylet igazgató-választmányának tagja különféle szervezési, gyakorlati feladatokat is vállalt. Ezért már 1845 novemberében, az „Iparos közgyűlés”-en Ezüst érdeméremmel tüntették ki. Az ekkor kiállított, az Országos Védegylet vezetőinek, köztük Kossuth Lajosnak saját kezű aláírásával ellátott okmányt (8. kép) a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratára őrzi.⁷⁸ Ezen „pesti ruhakereskedő”-ként említik, feltehetően a hazai gyártású ruhakelmék vagy készruhák népszerűsítése, forgalmazása körüli buzgólkodása miatt; egyébként mindvégig „magyarszabó” maradt. Az érdeméremben és oklevélben kifejezésre juttatott elismerés azonban további lendületet adott egyesületi tevékenységének. 1846-ban már az Iparegyesület 3 évre választott 70 tagú vezető testületének is tagja (ld. az egyesület ez évben kiadott névsorát),⁷⁹ s megerősítik tagságát a Védegylet igazgató-választmányában is.⁸⁰ A Hetilap „Egyesületi mozgalmak” c. rovatában különféle hasznos kezdeményezésekkel kapcsolatban gyakran bukkan fel a neve. Sokat fáradozik pl. az ún. iparcikkszemlék (árubemutatók) megszervezésén; az ehhez szükséges szekrények beszerzési költségeire tisztársai, a polgári gyalog-őrsereg tisztikara körében gyűjt,⁸¹ egy 1845. végi iparegyesületi ülésen — másokkal együtt — „kézműves-szerszámokat” ajánl fel saját műhelyéből az egyesület szerszámgyűjteménye céljára,⁸² tagja az

1846. június 1-én megnyitott győri iparműkiállítás bíráló bizottságának; a 3 tagú zsűri tiszteletére a győri és győrvidéki iparosok lakomát rendeznek.⁸³ A június–júliusi pesti 3. országos iparműkiállításon kettős minőségben vesz részt. Az 1847. évi „Ipar-Czímtár” közli a kiállítók és a kiállított cikkek teljes lajstromát (ezt „Tárgyjegyzék...” címen külön is kiadták), ebben a pestiek között ezzel a szöveggel szerepeltetik: „Tóth Gáspár magyar-szabó, Uri utcai Jankovics-házban; [kiállít] magyar díszöltözetet, palástmentét bársonyból, dolmányt damaszkból, nadrágot posztóból és dolmányokat selyemből, s posztóból.”⁸⁴ Ugyanakkor e kiállítás bíráló bizottsági tagságát is elvállalja, tehát lemond a versenyben való részvételről és az esetleges jutalomról: az 1846. október 9-én kelt, több helyütt kiadott „díjbírálati” jelentés szerint „Szilágyi István, Tóth Gáspár és Haywald Sámuel urak, bírácul lévén alkalmazva, ez okból kinyilatkoztatták, hogy versenyezni nem akarnak.”⁸⁵ E 3 tagú bizottság szakvéleménye alapján – a szabóipar területén – bronz-éremmel jutalmazták „a Kostyál és Sós testvérek magyar-szabó műhelyét” és Keresztessy H. Pál pesti szabót, s több mester kapott dícsérő oklevelet.⁸⁶

Kacs Kovics Lajos, az új polgárőrségi alakulat alhadnagya, feljebb idézett emlékezésében Tóth Gáspárt az újdonsült tisztek névsorában „tekintélyes magyar szabó, háztulajdonos”-ként szerepelteti. Pedig 1844-ben – legalábbis a főváros területén – még nem rendelkezett semmiféle ingatlannal; a telekkönyvben 1846 elején találkozunk először a nevével; január 30-án, árverésen, a Belváros 512. sz. telkén álló Magyar utcai házat vásárolta meg 3225 pengő forintért, s ezt a telekátírási jegyzőkönyv tanúsága szerint 1846. április 2-án írták az ő és felesége, Nagy „Örzsébet” nevére.⁸⁷ Ebben (az 1850-es évek elején Magyar utca 35. számot kapott)⁸⁸ épületben lakott haláláig. A vételárból és a teleknek mindössze 76 négyszögölnyi nagyságából arra következtethetünk, hogy szerény, legfeljebb 2–3 szobás kis ház lehetett (a mai Magyar utca 29. sz. helyén állott), s ha arra gondolunk, hogy lakója Kacs Kovicstól is hangsúlyozott tekintélyt minden ingatlantulajdon híján vívta ki, e tekintély további, különösen a forradalom évében tapasztalt fokozódását sem fogjuk ezzel a házvétellel kapcsolatba hozni; annál kevésbé, mert a forradalmat megelőző évben Tóth Gáspár közéleti tevékenységének olyan minőségileg új szakasza kezdődik, amikor a rendszeres újságolvasók gyorsan gyarapodó tábora mind sűrűbben figyelhet fel a nevére, – nem hirdetések vagy színes divatmellékek alján, hanem a politikai hírvortokban.

A Nemzeti Kör és a Pesti Kör az 1847. január 24-i közös közgyűlésen „Ellenzéki Kör” néven kimondja egyesülését. Jelentős esemény ez (maga Kossuth áll mögötte): egyetemes liberális (baloldali) politikai csoportosulás jön létre. Az ekkor szótöbbséggel elfogadott határozat értelmében a korábbi Nemzeti Kör-i és Pesti Kör-i választmányi tagok a legközelebbi tisztújításig egyaránt megmaradnak tisztségükben,⁸⁹ tehát Tóth Gáspár is. Az eredetiben fennmaradt s 1848-ban nyomtatásban is kiadott pénztári kimutatások szerint az 1847. évi „résztvénydíjakat”, azaz tagdíjakat (mindkét félévben 5 pft-ot) befizette,⁹⁰ az ez évi választmányi és közgyűléseken azonban nem hallat magáról; talán nem is jár az ülésekre (hacsak a jelenlevők névsora végén gyakori „és sokan mások” nem éppen őt takarja el néha előlünk).⁹¹ Ez azonban inkább más elfoglaltságaival magyarázható, mintsem azzal, mintha a két „Kör” egyesülésének ellenzői közé tartozott volna, mintha nem értett volna egyet az új egyesületnek immár nyílt (az elnevezésben is kifejezésre

jutó) politikai célkitűzésével. Egyrészt tény, hogy nem mondott le választmányi tagságáról (jóllehet sokan tették ezt az egyesülés kimondása után), másrészt adataink arról tanúskodnak, hogy — legalábbis 1847. második felétől kezdve — ő maga is a politikai cselekvés útjára lépett, s éppen a liberális ellenzéki program szolgálatában. A Nemzeti Kör, az Iparegylet és az Országos Védegylet választmányi tagjaként bőven kaphatott ehhez ösztönzést, s a szükséges alapismereteket is megszerezhetette. Mindjárt előre kell bocsátanunk, hogy ennek a jó szándékú embernek a politikai cselekvésében és megnyilatkozásaiban a tehetős céhpolgár—háztulajdonos természetes kötöttségei sohasem jutnak durván érvényre; a távolabbi célt, a nemzeti érdeket nem téveszti szem elől; nem az álláspontok kiélezésére, hanem összeegyeztetésére, kiegyenlítésére törekszik.

A forradalom kitörése előtti hónapokban — a jelek szerint — Pest város ügyei foglalkoztatják. Nem tagja sem a városi tanácsnak, sem az ún. „választottpolgárok” 96 tagú egyesületének, de ott van a között az 52 polgár között, akik 1847 októberében Pest országgyűlési követének megválasztásában a fentiekkel együtt részt vesznek.⁹² Nem sokkal utóbb (november 27-én) felszólal a polgárok gyűlésén, amelyet B. Eötvös József kérésére hívnak össze az országgyűlés megnyitásával újra esedékessé vált ún. „városi kérdés” megvitatására. Eötvös arra próbálta rávenni a polgárokat, hogy fő céljuknak a városok egyéni szavazati joga kiharcolását tekintsék, s ezt egyelőre ne kapcsolják össze a városi adminisztráció újjászervezésére irányuló követeléssel. Tóth Gáspár Kossuthra hivatkozva vitába száll Eötvössel, de másnap, mintegy fellépése igazolását kérve, levelet intéz az ellenzék vezéréhez. Ennek befejező szakaszát idézzük: „Báró Úr [ti. Eötvös] távozáván részemről felkértem Polgártársaim figyelmüket: én, aki hazámat sokkal jobban szeretem, hogysem egy kis ideiglenes jóért feláldozzam, azon indítványt tettem, hogy van nekünk egy vezércsillagunk, egy Polgár barátunk, Hazáját legforróbban szeretett nagy Férfiunk, kérnénk meg őtet, hogy a bölcs tanácsával jelen körülményeinkbe lenne útmutatónk. Hízelgés nélkül legyen mondva, a legnagyobb készséggel engedve engem megkértek, hogy azonnal kérem meg a Tekintetes Urat, mit kellene tenni, s én részemről is különösen kérem, méltóztassék mentül előbb válaszolni, mert addig az egész Polgárságot nem hívjuk öszve, míg becses választát vagyis inkább tanácsát szerencsénk nem lesz nyerni. Még csak azt az egyet kérem részemről, hogy megengedi-e a Tekintetes Úr levelét vagyis véleményét a nyilvánosság elejébe terjesztenem avagy nem, ki is állandóul tapasztalt szívességébe ajánlott, maradok a T. Úrnak kész szolgája, Tóth Gáspár Magyar Szabó Mester.”⁹³ Nemcsak az tűnik ki ebből a részletből, hogy Tóth Gáspár úgyszólván fenntartás nélkül Kossuthtól várja a kérdés eldöntését, hanem az is, hogy a többi polgárok mennyire hallgatnak rá; még a közgyűlés kitűzését is elhalasztják a válasz megérkezéséig. Hogy a polgárság továbbra is bízik Tóthban, tanúsítja az a tény, hogy bevásztják abba a hat tagú küldöttségbe, mely a szóban forgó kérdéssel kapcsolatban végül elfogadott felterjesztést a pesti polgárok képviselőtében 1848. január elején Pozsonyba viszi.⁹⁴

Mindezek után az is érthetőbbé válik, hogy 1848. március 15-én miért éppen Tóth Gáspár lesz a pesti polgárság egyik képviselője a délután alakult Rendre Ügyelő Bizottmányban, s hogy a szabómester és a költő: Tóth Gáspár és Petőfi útja az 1844. tavaszi nevezetes „köri ülés” után újra összetalálkozik. Nevük — a tizenhárom választmányi tag aláírásai sorában — együtt szerepel március 16-ától kezdve megjelent falragaszokon, röp-

lapokon és sajtóközleményekben, sőt eredeti kézjegyüket is láthatjuk a bizottmány első, 1848. március 15-e éjjelén elfogadott kiáltványa máig fennmaradt fogalmazványa alján.⁹⁵ Forradalmi naplójában Petőfi is megörökíti ezt a névsort, de a demokrata következetességével betűrendbe szedi, — még az elnökkel, Rottenbillerrel sem tesz kivételt (miért volna ő előbbre való a többinél?), s a nemesi névírás csökevényének tekintett y-okat, h-kat is kiküszöböli (pl. Tóth = Tót).⁹⁶ Mindkettőjük életében nagy nap, sorsfordító fejlemények kezdete ez a március tizenötödike. Petőfi azonban következetesen továbbhalad a népi forradalmár maga választotta útján, Tóth Gáspár meg — úgy tűnik — elszántan, de előre meghatározott program nélkül veti bele magát az események áradatába, s hagyja, hogy magukkal sodorják. Most aztán igazán kiélheti cselekvési vágyát, nagy szükség van áldozatkész szervezőkre, tárgyalni képes közvetítőkre, aktív választmányi tagokra. Nem is hagy ki semmilyen kínálkozó alkalmat. Birányi Ákos, a márciusi napok legelső krónikása Pesti forradalom c. füzeté végén (a március 15–19-i események ismertetése után) megállapítja: „... a pesti mozgalomban ... legelső sorban küzdőkül említendők: Irinyi, Irányi, Vasvári, Petőfi, Jókay, Buljovszky, Tóth Gáspár (a polgárságból), Egressi G. Neveiket átadjuk az utókornak.”⁹⁷

Meg sem kíséreljük Tóth Gáspár 1848. évi tevékenységének összefüggő, folyamatos felvázolását s értékelését; megelégszünk azzal, hogy ennek főbb kereteit és fórumait ismertetjük néhány jellemző adat kíséretében.

Mindjárt a március 15-i diadal után sokat buzgólkodik a nemzetőrség megszervezése körül. Mint feljebb elmondtuk, a pesti magyar polgárőrség tisztje volt, tehát annak a fegyveres testületnek a vezérkarához tartozott, amellyel 1844-ben egészítették ki a már meglevő gyalogos és lovas őrcsapatokat. A központi választmány első ülésén határozatot hozott a fővárosi nemzetőrség felállításáról, egyelőre 1500 főnyi létszámmal. Ezt úgy érték el, hogy egyrészt feltöltötték a polgárőrség már kész kereteit, másrészt önálló egységeket is szerveztek (ilyen volt pl. az egyetemi hallgatóknak mintegy 500 főből álló nemzetőri osztálya). A korábbi „polgári gyalog őrhad” — változatlanul Nádosy István parancsnoksága alatt — a nemzetőrség 3. osztálya lett,⁹⁸ állományából (mint láttuk) öten kerültek a központi választmányba. Rottenbiller Lipótot ezredesi ranggal a nemzetőrség főparancsnokává tették; valószínű, hogy Tóth megtartotta századosi rangját („századosi jelleggel” osztják majd be a honvédség Ruha Bizottmányához is).⁹⁹ A választmány megbízásából ő látta el a „toborzó választmány” elnöki tisztét,¹⁰⁰ s Kacs Kovics Lajos, a korábbi polgárőrség hadnagya volt az, aki március 18-án „az újonnan elválasztott nemzeti őrsereg” eskütétele alkalmával buzdításul felolvasta Petőfi *Nemzeti dalát*. Hogy maga Tóth Gáspár a forrongó márciusi napok után felöltötte-e még a nemzetőr-egyenruhát, nem tudjuk; fia Tóth Lajos azonban, aki egyébként apja mesterségét választotta, nemzetőrhadnagy volt, s harctéri szolgálatra is jelentkezett: a Der Ungar c. pesti német lap értesülése szerint 1848. szeptember 18-án mint futár a déli hadszíntérről a Szent-Tamás elleni támadás híret hozta a fővárosba.¹⁰¹

Tóth Gáspár a városi bizottmányon kívül (mely a kormány Pestre költözéséig áll fenn, s április 15-én kimondja megszűnését)¹⁰² Petőfivel együtt tagja lesz a március 21-én alakult Pest megyei választmánynak.¹⁰³ Részt vesz a pesti polgárok gyűlésein is, ilyenformán lehetősége nyílik bizonyos közvetítő szerepre a különféle testületek között; így

pl. a városi bizottmány április 1-i ülésén a polgárok gyűlésének engedékenységre intő üzenetét tolmácsolja.¹⁰⁴ Az április 7-i városi bizottmányi ülésen szóba kerül, hogy a német színházban egy olyan darab bemutatóját tervezik, amely tendenciájánál fogva alkalmas zsidóellenes hangulat keltésére. Tóth Gáspár indulatos szavakkal fakad ki a színház igazgatója, Forst ellen.¹⁰⁵ (Ebből keletkezik az a sajtópolémia, melyet feljebb érintettünk: egy színész félreérti és megtámadja Tóthot.) Április 12–13-án a megyei választmányban hosszas vitát folytatnak arról, hogyan lehetne egy, a széles néptömegek politikai tájékoztatására alkalmas, nagy példányszámú „népújság” kiadásának feltételeit megteremteni. „E kérdést minden teoriánál jobban megfejté Tót Gáspár pesti polgártársunk – olvassuk a Pesti Hírlapban –, ki azonnal nyilvánítá, miszerint 100 példányra előfizetést ő maga biztosít. Másnap pedig jelenté, hogy e tárgyban elindulván, a derék pestiek közt eddig már 3400 aláírótt s előfizetőtt szerzett. Illy tettek hangosabban szólnak minden dicséret-nél.”¹⁰⁶ (Tóth fáradozása nem volt hiábavaló: a lap, *Nép barátja* címmel, június 4-én Vas Gereben szerkesztésében megindult; Arany János mint társszerkesztő Szalontáról írogatott bele cikkeket, s Petőfi egy-két verse is itt jelent meg először.) A pestvárosi választmány utolsó ülésén, április 15-én Tóth Gáspár a mesterlegények panaszairól szólva azt az indítványt teszi, hogy a minisztérium rendelje el a nemzetőrség felruházását; ezáltal sokan jutnának munkához és keresethez.¹⁰⁷ Az ő javaslatán alapul Pest város május 22-i közgyűlésének az a határozata is, amelynek értelmében a nemzetőri szolgálatra jelentkező iparossegédek (mesterlegények) abban a kedvezményben kell részesíteni, hogy „3 év múlva e város kebelébe visszatérendő, mesterségüket mint mesterek minden remeklés vagy díjfizetés nélkül” megkezdhessék és folytathassák.¹⁰⁸

Április 18-án miniszteri rendelettel „új közcsendi bizottmány”-t hívnak életre;¹⁰⁹ ebbe Tóth újra bekerül, s így a továbbiak folyamán is közvetlen közelből figyelheti a pesti eseményeket. A május 10-i véres incidens után, amelynek során báró Lederer osztrák tábornok, budai főhadparancsnok lovasrohammal oszlatja szét az ellene tüntető tömeget (majd a felelősségre vonás elől Bécsbe szökök), polgárokból és katonatisztekből álló vegyes-bizottságot küldenek ki az eset kivizsgálására; ennek Tóth Gáspár is tagja, s végig részt vesz a több napig tartó tárgyaláson.¹¹⁰ Szemere Bertalan belügyminiszter állítólag ekkor figyel fel rá, s amikor – kb. egy hónap múlva – a fővárosban „az országos rendőri osztály részéről” külön állandó hivatal felállítását rendeli el, a kinevezettek közt mint a négy polgár egyike ott van Tóth Gáspár is.¹¹¹

Tóth Gáspárt annak a március 16-i helytartótanácsi rendelettel létrehozott ideiglenes sajtóügyi bizottságnak is tagjává nevezték ki, melyből Petőfi (a sajtó felszabadítóinak egyike, a cenzori engedély nélkül kinyomtatott *Nemzeti dal* szerzője) már kimaradt.¹¹² Az eltörölt előzetes cenzúra helyébe az új ideiglenes, majd az országgyűléstől módosított formában jóváhagyott sajtótörvény rendelkezései léptek. Ezek értelmében a sajtóvétségek feletti ítélezésre perbefogó törvényszékeket (vádesküdszékeket) kellett létrehozni. Az esküdszéki tagságra jogosult 144 személy névsorát Teleki Lászlóval és Zsivora Györggyel együtt Tóth Gáspár állította össze, s tagja lett a Rottenbiller elnöklete alatt megalakult törvényszéki testületnek is.¹¹³

A kormány Pestre költözése után az Ellenzéki Kör tagjai az április 16-i rendkívüli közgyűlésen kimondják, hogy a társulat „Radical Kör” néven folytatja működését. A má-

jus 7-i rendes félévi közgyűlésen kerül sor a több mint másfél éve esedékes tisztújításra; Tóth Gáspár nincs jelen, de a választmányba (60 tag közé) 84 szavazattal újra bekerül (Petőfi negyedmagával 100 voksot kap, 100-nál többet csak hárman),¹¹⁴ tehát ez a határozottan baloldali csoportosulás is méltónak tartja arra, hogy vezető testületének tagja legyen. Május 18-án újabb rendkívüli közgyűlést hívnak össze, melyen gr. Teleki László elnök indítványára elhatározzák, hogy a minisztérium által felállítandó önkéntes hadsereg toborzását széles körű akcióval támogatják: gyűjtőíveket nyitnak, körleveleket küldenek szét stb. Mindezek intézésére 40 tagú bizottságot választanak, köztük (Petőfi, Vasvári, Vörösmarty mellett) Tóth Gáspárral. Ez a testület mindössze két ülést tart, mert működését – a minisztérium közbelépésére – felfüggesztik, ill. csak a Körön belüli gyűjtésre korlátozzák.¹¹⁵

Pest város polgárainak április 19-i közgyűlésén, az 1847/48. évi (utolsó) rendi országgyűlésen alkotott törvények felolvasása és kihirdetése után határozatot hoznak, hogy az új városi törvény végrehajtására javaslatot kell kidolgozni; e célból Nyáry Pál elnöklete alatt bizottságot küldenek ki, melynek tagjai közé természetesen Tóth Gáspárt is megválasztják,¹¹⁶ hiszen – mint láttuk – neki is része volt e törvény előkészítésében. Ez az egyik magyarázata annak, hogy sok választópolgár szívesen látná magában a város vezető testületében is. A június 13–17-ére kitűzött tisztújítás előtt különféle ajánlások, jelöltlisták jelennek meg a sajtóban. A Március Tizenötödike c. radikális irányú lap május 29-én közlésezi „egy pestvárosi választó” javaslatát, melyben Tóth mint leendő városkapitány szerepel,¹¹⁷ a szélső baloldali Opposition c. német nyelvű lapban pedig városi tanácsnoknak javasolják.¹¹⁸ A Radical Lap június 4-én sajnálkozva jelenti, hogy Tóth Gáspár „hivatalviselésre egyáltalán nem bírható”, „holott a legközelebbi [ti. a közelmúltban történt] nagyszerű eseményeinkben olly sebes felfogású s elhatározó praktikai józan észet tanúsított, minő csak ritka emberekben lelhető, pedig illy egyének megfizethetetlenek, mert számtalan példa mutatta, hogy hol a tudományos nagy bölcsek sem előre sem hátra már nem tudtak, egy praktikus egyszerű józan ész a ladikot a hínárból kimentette.”¹¹⁹ Ugyanez a lap június 6-án annak a reményének ad kifejezést: Tóth Gáspárt a közvélemény nyomása mégiscsak rábírra majd, hogy jelöltesse magát a tanácsi választásokon; 10-én azonban arról közöl hírt, hogy Tóth Gáspár és Molnár József határozottan kijelentették: nem vállalnak hivatalt. „Mindkettővel fölötte sokat nyert volna a közügy” – jegyzi meg a rovatszerkesztő.¹²⁰ – Végülis Tóth mint a „kijelölő választmány” tagja vett részt a városi tisztújításon. (E testület létrehozása volt a választási forгатókönyv első pontja.) A titkos szavazáson a legtöbb voksot Nádosyra adták, s a sorban a harmadik helyre Tóth Gáspár került. (Mint érdekességet megemlíjtük, hogy Vörösmarty Mihályra csak 464 szavazatot adtak, s így nem jutott a „kijelölők” közé.) Az így kialakított tíz tagú választmány jelölte ki a választásokon induló – tisztségenként 3–3 – személyt.¹²¹

Felmerült Tóth Gáspár országgyűlési követségre jelölésének gondolata is. Mint a Radical Lap június 25-i számából értesülünk, a pesti választók nagyobb, a radikális párt köré tömörülő részének előzetes tanácskozásán hét személyt ajánlottak a város országgyűlési képviselőjéül: köztük volt – Kossuth, Vörösmarty, Rosty Zsigmond, Zsivora György, Kendelényi Károly és Holovich Boldizsár mellett – Tóth Gáspár is (a két utóbbi kifejezetten a polgárság képviselőjeként).¹²² Néhány nappal később a Radical

Lap mint belvárosi követet hozta javaslatba, — a máshová is megválasztott Kossuth helyére.¹²³ Július 2-án a Teréz-külvárosban jelölték. Végülis mindenünnen kimaradt, s a pesti választópolgárok egyetlen képviselőjeként Kacs Kovics Lajos nyert el követséget a Ferencvárosban, mire a Radical Lap hírrovat-szerkesztője sajnálkozva megjegyezte, hogy egy iparosnak is be kellett volna kerülnie a képviselők közé: „Tóth Gáspárra nagy szükség lett volna, ha valamely kereskedelmi vagy ipart érdeklő tárgy vétetik elő!”¹²⁴

Hasonló dícsérő megjegyzés lát napvilágot a két radikális sajtóorgánium egyesülésével július 18-án megindult Népelem-Radical Lap július 28-i számában, mely szerint az egykori (a forradalmi napokban a nemzetőrségbe beolvadt) „pesti magyar polgári őrsereg” feleslegessé vált hangszereinek árából Tóth Gáspár indítványára hat önkéntest ruháztak és szereltek fel, s három esztendei eltartási költségüket vállalták; a lap tolmácsolja a „lelkese-dett férfiak” óhaját is, hogy „minél előbb a tűzbe vitessenek”, majd így kommentálja a hírt: „Csak híjában ott, hol Tóth Gáspárra hallgatnak, mindég jó dolgok történnek.”¹²⁵

Láttuk, hogy Tóth mindvégig kapcsolatban maradt a forradalom radikális szárnyával; ezért nem ér bennünket meglepetésként, hogy szeptember elején, még a Jellasics betörése előtti napokban a baloldali erőket egyesítő Egyenlőségi Társulathoz közeledik: felvételét kéri abba az állandó bizottmányba, mely az Aranykéz utcai kávéházban 6–6 órai váltással „az események felett virraszt.”¹²⁶ Itt újra összekerül Petőfivel; csak pár napra, mert a költő rövidesen Erdélybe indul toborzó-körútra. De Tóth Gáspár sem húzódik vissza műhelyébe a nyílt fegyveres harcok kitörése után sem; egy egykorú sajtóadat szerint még a december 14-i Pest városi közgyűlésen is hallatja hangját; felszólalásának határozottságát, őszinte szókimondását a tudósító elismeréssel említi („ugyancsak lerántja a legényt a paripáról!”);¹²⁷ az év utolsó hónapjában a ref. gyűlekezet tanácsulésein is részt vesz, jelen van még december 31-én is; ezután azonban az ülések sora csaknem félévre megszakad (csak kettőt tartanak még az ország megszállása előtt, s 1849 őszétől fogva az egyház-tanács világi tagjait már nem hívják meg az ülésekre); Tóth Gáspár nevével majd csak évek múltán találkozunk a jegyzőkönyvekben.¹²⁸ Ott látjuk viszont a Közlöny c. hivatalos lap kinevezési rovatában: az 1849. január 28-i (Debrecenben megjelent) 13. sz. 45. lapján közölt adatokból megtudjuk, hogy Tóth Gáspár, Hajós Sándor és Gyurkovich (Mátyás) pesti polgárok a nagyvárad ruhabizottmányhoz munkavezetőkül századosi rang- és béke-illetménnyel folyó hó 26-tól számítva kinevezettek,¹²⁹ Tóth tehát valamikor január elején elhagyta Pestet s felajánlotta szolgálatait a forradalmi hadseregnek. Az osztrákoktól még megszállva tartott Budavár ostroma idején újra Pesten van, s máris hallat magáról. A tudós győri bencés szerzetes, Rónay Jácint, akkor a honvédsereg tábori papja, május 19-én ezt írta naplójába: „Tóth Gáspár pesti szabómester két, előttem ismeretlen úr társaságában nyolcvan aranyat olvasott le Lukács Sándor [forradalmár, győri országgyűlési képviselő, kormánybiztos] asztalára azon nyilatkozattal, hogy ezen összeget a pesti polgárok gyűjték jutalmul annak, ki a magyar seregből először Budavár falára küzdendi magát. A jutalom átadásával Görgey fővezér kezébe én bízattam meg.” (A továbbiakban megtudjuk, hogy Rónay Görgeyt 20-án felkereste, s a pénzt nyugta ellenében átadta.)¹³⁰ Az eset jellemző: biztosra vehetjük, hogy az egész gyűjtőakció kezdeményezője és végrehajtója is Tóth volt: adományáról, mellyel a jelek szerint a Rónay naplójában említett gyűjtést elindította, az egykorú sajtóból értesülünk. A Közlöny 1849. május 26-i számában ugyanis

a következőket olvashatjuk: „... jelenleg az országos ruhabizottmánynál bíráló százados Tóth Gáspár úr és neje, részint a szívtelen ellenség rabló kezei, részint a pesti tűzvész közül megmentett javaikból – Tóth Gáspár úr 20, neje 5, összesen 25 darab körmőci aranyat olly lelkes ajánlattal tettek le mai napon ..., hogy e csekély ugyan, de a hon iránti lelkes ragaszkodásból származott ajándok, azon bátor s vitéz zászlóaljnak adassék, mely Budavára visszavételekor legelsőbb hág fel Budavára ormaira.”¹³¹

Tóth Gáspár utolsó forradalmi fellépésére 1849. június 29-én került sor, amikor a fővárost fenyegető veszély s az orosz betörés tárgyában összehívott népgyűlésen, a Múzeum terén ő is lelkesítő szöveget intézett a tömeghez. Feltehetőleg ez a szereplése terelte rá a megszálló hatóság figyelmét, s már augusztusban eljárást indítottak ellene. Bulyovszky Gyuláné színésznőnek augusztus 27-én férjéhez intézett sorai szerint Tóth minden vagyonát „konfiskálták”.¹³² Ez mindenesetre túlzott híresztelés volt, mert vagyonekobzásra nem került sor, de Tóthék Magyar utcai házát – a telekkönyvi bejegyzés tanúsága szerint – az eljárás befejezéséig zár alá helyezték „az álladalom [állam] részére.”¹³³ Az ügy hátterét egy Pesten, 1851. szeptember 14-én kelt német nyelvű aktából ismerhetjük meg, melyet a Hadtörténeti Levéltár őriz az ún. „Pesti Kriegsgericht” (az osztrák haditörvényszék) iratai között.¹³⁴ Ez az írás Tóth Gáspár forradalmi tevékenységének elbírálása az összegyűjtött adatok alapján, de annyira felületesen és enyhén, hogy a joggal várt vádirat helyett úgyszólván *védíratot* olvashatunk, amely azt a gyanút kelti, hogy befolyásos pártfogók jártak közbe az érdekében (bizonyosan akadtak ilyenek a pesti céhpolgárok között). Már az is feltűnő, hogy mindössze két terhelő adatot hoznak fel: egyrészt, hogy a „felkelő sereg”-ben szolgált mint a ruhabizottmány tisztje, másrészt hogy az 1849. június végi említett népgyűlésen ő is felszólalt. Az előbbivel kapcsolatban megjegyzi, hogy mint szabómester szakértelménél fogva és csak „századosi jellel” került a honvédsereg kötelékébe; feladata a posztó- és vászonszállítmányok átvétele, ill. az árak megállapítása volt, – ami pedig az utóbbi vádat illeti: nem saját elhatározásából emelkedett szólásra, hanem röviden ismertette a polgárok közgyűlésének határozatát a Múzeum téren megjelentekkel, akiket egyébként már az ő szónoklata előtt „fanatizált” Besze János és mások. Forradalmi szerepe – vonják meg a mérleget – nem volt jelentős, még kevésbé veszélyes, s ezért, az utalkodó 1851. augusztus 25-én kelt legfelsőbb határozata értelmében, az eljárás megszüntetését javasolják. (Hasonló javaslatot tettek Gyurkovics Mátyás szűcsmester – ugyan csak a március 15-én alakult Rendre Ügyelő Bizottmány egykori tagja – ügyében, kinek aktája a Tóth-Gáspárához van csatolva.) Az indítványból határozat lett: a Pesti Kriegsgericht iratai közt fennmaradt annak a „Magyarországon tartózkodó” 64 személynek a betűrendes névsora, akikre a „Legelsőbb uralkodói határozat”-ot 1851 szeptemberében alkalmazták; ebben a 60. sorszám alatt szerepel Tóth Gáspár „Bürger und Schneidermeister” (polgár és szabómester), s más ismert nevek között ott látjuk például báró Kemény Zsigmondét (regényírónkét) is.¹³⁵ Néhány hét múlva, 1851. november 17-én, a Magyar utcai házra elrendelt telekkönyvi zárlatot is feloldották.¹³⁶ A rettegés és a zaklatások nehéz időszaka tehát véget ért, s a kis ház továbbra is Tóthék tulajdonában maradt (az új számozás folytán, mint említettük, Magyar u. 35. sz. alatt).¹³⁷ Egyéb jelek is arra vallanak, hogy Tóth Gáspár élete az 1850-es évek derekától kezdve ismét a régi kerékvágásban folyik. 1855-ben megerősítik református „egyházi tanácsnoki” (presbiteri) tiszté-

ben; a következő évben a gyülekezet állandó gazdasági bizottságának tagjává választják; az 1859-ben felfektetett (a jegyzőkönyvbe bemásolt) betűrendes névjegyzék szerint évi 10 o. é. (osztrák értékű) forint „egyházi adomány” fizetésére vállalt kötelezettséget.¹³⁸ Az 1859. és 1860. évi Pester Lloyd-Kalenderből megtudjuk, hogy változatlanul a régi, Uri utcai műhelyben dolgozik (ez a ház közben a Ferenciek tere 2. számot kapta); a pesti magyar szabók névsorában utána fia, Lajos következik, kinek műhelycíme azonos az apjával, lakása pedig a Bástya u. 9. sz. alatt van.¹³⁹ Erre az időre, az évtized végével kezdődő fellélegzés, politikai enyhülés időszakára esik az az epizód, amely megmutatja, hogy Tóth Gáspár 1849 után is ugyanaz a becsületes, hazafias érzésű magyar szabó maradt, aki műhelye megnyitása óta volt. „Megvolt az a gyöngesége, hogy azt hitte, senki sem tud ilyen magyar ruhát szabni, mint ő — olvassuk feljebb említett nekrológiájában —; valóban megbocsátható e gyöngeség, ha felgondoljuk, hogy harminc év óta, mikor a magyar viselet csak *ünnepélyes alkalmakkal* szerepelt, a legfényesebb öltönyök az ő műhelyéből kerültek ki. De őrizte is e szabás titkát, mint valami drága ereklyét. Midőn azonban három évvel ezelőtt a nemzeti viselet ismét vissza lőn helyezve régi jogaiba, és az egész nemzet újra fölvette azt, a jó Tóth Gáspár abbéli nagy örömeiben — magához hívatá a főváros legelőkelőbb szabóit, és — fölfedezte nekik az egy századnegyednél tovább féltékenyen őrzött szabási titkot! »Tudom, hogy nem értenek hozzá« — mondá örömsugárzó arccal — csak elcsúfítanak, kényelmetlenné tennék a magyar ruhát, pedig én azt szeretném, hogy az egész világ legszebb-, legkényelmesebbnek a mi divatunkat tartaná!”¹⁴⁰

1860-ban a pesti ref. gyülekezet küldöttségének tagjaként részt vesz a sárospataki főiskola 300 éves jubileuma alkalmából rendezett ünnepségen; ebben az évben az egyházközségi tisztújításon a tanácsstagok közé 101 szavazattal az 5. helyen választják meg újra (ugyanakkor Jókai Mór csak 40 szavazatot kap).¹⁴¹ Éppen egy újabb, nagyszabású gyűjtőakcióba kezd, amikor hirtelen elragadja a halál. A Kálvin téri ref. egyház halotti anyakönyvének bejegyzése szerint 1862. május 16-én hunyt el „fej-orbánc”-ban, s 17-én temették a Magyar u. 35. sz. alatti halottas házból.¹⁴²

Az imént idézett megemlékezésben így számoltak be a temetésről: „Ha tudni akarják: *mi* volt Tóth Gáspár? az a felelet reá: egy egyszerű szabómester; de ha tudni akarják: *ki* volt Tóth Gáspár? felelet helyett a nagy embersokaságra utalok, mely e férfiút utolsó útján — a temetőbe kísérte. Megtisztelő volt e gyászkíséret, nemcsak a halottra, de a nemzetre is; amit a főváros emberekben érdemest föl tud mutatni: nagy hazafiságot, polgári erényt, jellembeli tisztaságot, észbeli nagyságot, mind képviselve volt e gyászkíséretben, egy szabó gyászkíséretében! és minden kebel érezte, és minden arcról le volt olvasható, hogy egy *rokon* szív életét oltotta ki itt a halál, rokon nem a vér, hanem a vérnél sokkal erősebb, sokkal szentebb kötelékei: a hazaszeretet kötelékei által.”

Tóth Gáspár a Nemzeti Újság 1848. április 14-i számában közzétett, feljebb ismételt említett nyilatkozatát „végszóul” a következő, polgári és nemzeti hitvallásnak is beillő fejtegetéssel zárja: „Mind tudtam azt, amire ön [ti. a Tóthot támadó Kőrös nevű színész] tanítani kíván, ti. hogy különbözőkép lehet hazánkat szolgálni, így p. o. hogy egyikünk törvényt hoz, másikunk nadrágot varr, harmadikunk pedig színdarabot játszik . . . Azt is tudtam, hogy mindenki, ha az általa választott életpályán szorgalommal halad, lehet a hazának hasznos polgára . . . miután Kőrös polgártárs tanácsaival olly szívesen szol-

gált, engedje meg, hogy én is viszonyozhassam szívességét, s azon jó tanáccsal szolgáljak: áldozzék ön a művészet oltárán, s adja Isten, hogy olly hitelt s nevet szerezzen a művészet mezején, minőt nekem a nadrágvarrás terén szerezni szerencsém volt."

Ezek az öntudatra ébredő polgár szavai, akinek az értékrendjében az öröklött rang és vagyon helyét a becsülettel végzett munka haszna foglalja el, — akár szellemi, akár anyagi értékek létrehozásáról van szó. Vörösmarty Mihály 1843-ban így írt *Honszeretet* című költeményében:

... nemcsak dicsőké a haza:
A munkás pór, szegény
Mind észrevétlen dolgozik
A hon derületén.

Tóth Gáspár példája tanúsítja, hogy a szakmájukat értő, hazafias érzelmű, dolgos városi polgárok, ernyedetlen szorgalmú kézművesek joggal kértek helyet ebben a nemzeti együttesben, a „dicsők” és a „munkás pórok” között, de éppenséggel nem akartak észrevétlenek maradni: mint láttuk, Tóth Gáspár (akárcsak Kostyál vagy Klasszy) már az 1830-as években felhívta magára a figyelmet magyaros divatterveivel, később meg sokrétű egyesületi, majd egyre nyíltabban politikai (liberális ellenzéki) tevékenységével; s végül — a maga szerény, áldozatos módján — a forradalmi eseményeknek nemcsak tanúja, hanem közvetlen részese is lett. Bízást állíthatjuk hát, hogy ez a közéleti elkötelezettség és a becsülettel végzett munka sokkal szorosabban kapcsolja Tóth Gáspár életpályáját a Petőfiéhez, mint az a sokat emlegetett 60 pengő forint.

»Szép, szép — vethetné közbe valaki —, de hát a nadrág csak nadrág, — hogy lehet azt egy vershez mérni? « Kár, hogy nem kérhetjük föl döntőbíróul (mint legilletékesebbet) magát Petőfi Sándort. Ő annakidején, ha megkérdezik, valahogy így nyilatkozott volna erről a tárgyról: „Ide azzal a ruhadarabbal; írok én érte verset ötöt is, — jó lesz holnap reggelre?” („Nem vagyok én verseknek szűkiben, Bár pénzem jőne ollyan könnyeden” — írta már 1844-ben barátjának, Kerényi Frigyesnek.) Abban a korban élt, amikor a költői alkotás Magyarországon a megélhetés forrásává, a vers árucikké kezdett válni. Petőfi alkalmazkodik a feltételekhez: ő az első olyan költőnk, aki, ha szűkösen is, csaknem kizárólag művei jövedelméből tartja fenn magát. Nehéz kenyérkereset ez: az olvasóközönség éppen alakulófélben van; kevés az előfizető és a könyvvásárló, szigorúak a „verspiac” feltételei. Petőfi állja a sarat: nemcsak jót ír, de sokat is: 1844-től kezdve haláláig átlagosan három naponként kerül ki 1–1 vers a tolla alól (közéjük számítva az olyan terjedelmes műveket, mint a *János vitéz* vagy *Az apostol*). Fölös számban akadnak viszont rímfaragók, akik tehetség nélkül pályáznak költői babérokra (de a pengő forintokat sem vetik meg), „tengernyi vizenyős verseikkel” (Petőfi kifejezése) elárasztják a szerkesztőségeket, a segédszerkesztőket még álmukban is üldözik, makacsul előretolakodnak, s a „valódi költők” elől valósággal elszívják a levegőt. Nos, az ő versezeteiből Petőfi akár egy ládára valót is könnyű szívvel odaadott volna egy „jó meleg téli öltönyért”. Persze — mint idézett verséből tudjuk — Tóth Gáspárral varratta volna meg: nyilván megsejtette, hogy nemcsak a

költészetnek, hanem a szabómesterségnek is vannak csak a kiválasztottaktól ismert titkai, s hogy „e jó úr” a kiválasztottak egyike. Valóban: Tóth Gáspár, mint egész kézműves tevékenysége bizonyítja, a kényes ízléssel, a nemzeti és csinos öltözködés iránti érzékkel megáldott mesterek közé tartozott. Nem utolsósorban ezért is érdemes volt alakját felidézniünk.¹⁴³

Rövidítések

<i>Bácskai</i> 1972	<i>Bácskai V.</i> : Pest társadalma és politikai arculata 1848-ban . . . TBM XIX Budapest, 1972. 283–325.
<i>Beliczay</i> 1976	<i>Beliczay A.</i> : Egy nevezetes kálvin-téri presbiter: Tóth Gáspár története. Képes Kálvin Kalendárium az 1977. évre. [Budapest, 1976.] 87–90.
BTM	Budapesti Történeti Múzeum
<i>Dezsényi</i> 1953	<i>Dezsényi B.</i> : A Nemzeti Kör a negyvenes [1840-es] évek irodalmi és hírlapi mozgalmában. ItK 1953. 163–204.
EK	Egyetemi Könyvtár (Budapest)
Élk	Életképek (folyóirat)
EllKlr	Az Ellenzéki Kör iratai, 1845–1849. (OL – R 151.)
FővL	Fővárosi Levéltár
FSzEK	Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár
<i>Hatvany</i> 1967	<i>Hatvany L.</i> : Így élt Petőfi. 2. kiadás. 1–2. k. Budapest, 1967.
HazKülfTud	Hazai és Külföldi Tudósítások (folyóirat)
Hi	Hetilap (folyóirat)
Honm	Honművész (folyóirat)
HtL	Hadtörténeti Levéltár
Ipar-Czímtár 1847	Ipar-Czímtár . . . kalendariommal 1847. közönséges évre. Szerk. és kiad. Szalkay G. és Németh J. Pest, [1846] 405 l.
It	Irodalomtörténet (folyóirat)
ItK	Irodalomtörténeti Közlemények (folyóirat)
Jk	Jelenkor (napilap)
<i>Kacs Kovics</i>	<i>Kacs Kovics L.</i> önéletrajzi jegyzetei. Kézirat. OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 1329.
<i>Lestyán</i> 1947	<i>Lestyán S.</i> : Tóth Gáspár magyar szabó. Budapest (folyóirat) 1947. 446–450.
<i>Lukácsy–Balassa</i> 1955	<i>Lukácsy S.–Balassa L.</i> : Vörösmarty Mihály. 1800–1855. Budapest 1955. 520 l.
MarczTiz	Marczius Tizenötödike (napilap)
MKsz	Magyar Könyvszemle (folyóirat)
NemzKJk	A Nemzeti Kör jegyzőkönyvei, 1841–1847. 3. k. (Kézirat.) EK Kézirattár, C 164/1–3.

NemzU	Nemzeti Újság (napilap)
NeRadL	Népelem – Radicallap (napilap)
[Névtelen: Szegfi Mórné?] 1862	Családi Kör. Hetilap a művelt magyar hölgyek számára. Budapest, 1862. 21. sz. (május 25.) 330–331. (Névtelen nekrológ a heti hírvonatban; feltehetőleg a szerkesztő „Emília” [Szegfi Mórné Kánya Emília] írása.)
OL	Országos Levéltár (Budapest).
Opp	Opposition (napilap)
OSzK	Országos Széchényi Könyvtár (Budapest)
PDI	Pesti Divatlap (folyóirat)
PéK	Petőfi és kora. [Tanulmányok.] Szerk. Lukácsy S. – Varga J., Budapest, 1970. 707 l.
PHírl	Pesti Hírlap (napilap)
PIM	Petőfi Irodalmi Múzeum (Budapest)
PRefEgyhAk	A pesti reformált egyház keresztelési, esketési és halotti anyakönyve 1796-tól 1865-ig. (Budapest, Kálvin téri ref. egyházközség.)
PRefEgyhJk	A Pesti Ref. Egyházközség gyűléseinek jegyzőkönyvei 1829–1862. (Ráday-Gyűjtemény. Levéltár. Budapest, IX., Ráday u. 28.)
PSÖK 2.k. 1983.	Petőfi Sándor összes költeményei. Kritikai kiadás. 2. k. Sajtó alá rend. Kiss József, Ratzky Rita, Szabó G. Zoltán. Budapest, 1983. 452 l.
PSÖV 1976	Petőfi Sándor összes versei. Budapest, 1976. 1333 [1] l. (Petőfi Sándor művei 1.)
PSPrM 1976	Petőfi Sándor prózai művei. Budapest, 1976. 966 [2] l. (Petőfi Sándor művei 2.)
RadL	Radical Lap (napilap)
RPDI	Regélő Pesti Divatlap (folyóirat)
Spira 1964/1	Spira Gy.: Petőfi sajtóeszküdtzéki tagságáról. ItK 1964. 198–203.
Spira 1964/2	Spira Gy.: A vezérmegye forradalmi választmánya 1848 tavaszán. Századok 1964. 713–754.
Spira 1970	Spira Gy.: PéK 309–361.
Spira 1974	Spira Gy.: 1848 nagyhete Pesten. Századok 1974. 323–369.
TBM	Tanulmányok Budapest Múltjából (sorozat)
TudGyűjt	Tudományos Gyűjtemény (folyóirat)
Ung	Der Ungar (napilap)
VP	Petőfi Sándor összes művei. 1–7. k. [Kritikai kiadás. Megindította és részben szerk. Varjas Béla.] Budapest, 1951–1964.
Weil 1845	Weil F.: A megújított pesti magyar polgári gyalog-őrhad [...] zászlószentelésének emlékkönyve. – Gedenkbuch [stb.] Ford. F. M. Pest, 1845. 168. (Kétnyelvű: magyar–német kiadvány.)

Jegyzetek

1. „Tóth Gáspár-irodalmat” keresve mindössze két cikkre bukkantunk: *Lestyán* 1947 és *Beliczay* [1976]; ezeknek azonban éppen úttörő voltuknál fogva igen jó hasznát vettük.
2. PRefEgyhAk – Halottak 1862/62. sz. – Hölgyfutár 1862. május 19; 478 (halálhír és rövid méltatás).
3. [*Névtelen: Szegfi Mórné?*] 1862. 330.
4. Ld. az 1808 óta bejegyzett adatokat tartalmazó „MEISTER-BUCH” 41. lapján. (FővL)
5. [*Névtelen*] Merkur 1843. 18. sz. (október 21.) 75.
6. „Egy magyar mester” aláírási cikk, HI 1846. 31. sz. (április 17.) 541.
7. *Beliczay* 1976 87.
8. PRefEgyhAk – Házasságok 16.
9. *Illyefalvi [I. Lajos]*: Pest és Buda polgárjogot nyert lakosai. [Gépirattal kiegészített nyomtatvány.] Táblázatok. [H. é. n., magyar–német nyelvű kiadv.] I. Pesti polgárok névsora 318.
10. PRefEgyhAk – Születések I. k. 49, 56, 112.
11. *Beliczay* 1976 87.
12. *Beliczay* 1976 87–89, ill. PRefEgyhJk 1834–1862.
13. TudGyűjt 1829. 2. k. 114, ill. 1830. 3. k. 136. mellett.
14. Pest, 1833. I–VIII, 9–48. A ritka nyomtatvány egyik példánya: FSzEK B 687/2.
15. Honm 1837. 91. sz. (november 12.) 736.
16. HazKülfTud – Hirdetések 1938. 19, 20. és 21. sz.
17. Honm 1838. 43. sz. (május 31.) 336; a számhoz mellékelte divatkép kísérszövege.
18. Honm 1838. 320, 328.
19. NemzU 1848. 676. sz. (április 11.) 1214.
20. *Kerényi F.*: A radikális színházprogram és a közönség a Pesti Magyar Színházban. (1838–1840). It 1976. 1. sz. 169, ill. uő: A Nemzeti Színház és közönsége (1845–1848). ItK 1980. 437.
21. [*Névtelen: Szegfi Mórné?*] 1862. 330.
22. A Nemzeti Kör történetéről *Dezsényi* 1953, ill. NemzKörJk 1841–1847.
23. A KÖR (Irodalom és művészet barátainak egyesülete) tagjainak névsora és alaprajza [alapszabályai]. Pest, 1842. 24 l.
24. *Beliczay* 1976 és a PRefEgyhJk 1841/1842. évi adatai.
25. A NemzKJk 1842. évi adatai szerint a Kör ez év április végén a Hatvani utcai (ma Kossuth Lajos u.) Heinrich-házba költözött.
26. NemzKJk 1842. 18. ülés.

27. PHirl 1843. 216. sz. (január 26.) 58., ill. *Lukácsy–Balassa* 1955. 312.
28. NemzKJk 2.k. 1. (Maga Tóth nem volt jelen ezen a társasági „Közgyűlés” en.)
29. NemzKJk 1844. október 9., 1845. október 19., 1846. október 29.
30. *Dezsényi* 1953. 172–185.
31. NemzKJk 1847. január 7., 14., 17.
32. PSPrM 1976. 496–497.
33. NemzKJk 2.k. 1844. január 23-i ülés; *Dezsényi* 1953. 169.
34. PSÖV 1976. 173–174.
35. NemzKJk 2.k. 48–50., az 1844. március 27-i ülés 5. határozati pontjában.
36. Minderről részletesen *Kiss J.: A Versek* (1842–1844) kiadásának története. PSÖK 2. k. 1983. 108–130.
37. *Jókai M.: Tarka élet.* Pest, 1855. 1. k. 31–32.
38. *Jókai M.: Az én életem regénye.* Budapest, 1912. 215–216.
39. „Pákh szó nélkül [. . .] odaírta nevét azon összeg alá, mely egész évi nevelői fizetésének 1/3-át tette” (*Ferenczi Zoltán: Petőfi életrajza.* 1. k. Budapest, 1896. 347.)
40. PSÖK 2. k. 1983. 133–134.
41. PSPrM 1976. 448.
42. PSÖV 1976. 431.
43. A költőt a Tóth Gáspár-készítette atillában ábrázoló mellkép a PDI 1845. július 3-i száma mellett jelent meg; reprodukcióját a VP 1. k. élén.
44. [*Névtelen: Szegfi Mórné?*] 1862. 330.
45. PSÖV 1976. 601.
46. Az első Petőfi-összkiadás (az ún. „díszkiadás”) létrejöttének és megjelenésének körülményeiről *Kiss J.: A Petőfi-költemények kiadásának története.* MKSz 1979. 1.sz. 50–55.
47. Vahot Imre: Emlékiratai. 2.k. Budapest (1881) 238–239, ill. *Hatvany* 1.k. 591.
48. *Zilahy K.: Petőfi Sándor életrajza.* Pest, 1864. 69, ill. *Hatvany* 1.k. 591.
49. *Weil* 1845. 24–25.
50. *Kacskovics* 45a.
51. *Weil* 1845. 24–25. — A kötet 28–38. lapján közölt névsor 186 névből áll: ez már a zászlószentelés utáni létszám.
52. *Weil* 1845. 25. (a legfeltűnőbb változtatás a csákó fekete színe volt).
53. *Kacskovics* 45b.
54. RPDl 1844. 34. sz. mell., az 543. lap melletti XVI. sz. divatkép; az atilla zöld, a nadrág sötétvörös színű.
55. *Weil* 1845. 26–27.; *Kacskovics* 45 ab.
56. Jk 1848. 47. sz. 281.
57. Az ünnepség részletes leírását *Weil* 1845, Jk 1844. 66. sz. (augusztus 18.) 395.
58. *Garay* alkalmi ódáját („Szózat a pesti magyar polgári őrhadhoz . . .”) Társalkodó 1844. 66. sz. (augusztus 18.) 265.
59. *Weil* 47–48.
60. *Nemzetőr* 1848. július 30. (Hírvonat)
61. Száma 0144/ZL

62. Nemes Szabad Királyi Pest Városa magyar gyalog polgár őrhada fegyvergyakorlatainál divatozó VEZÉR SZAVAK. Pest, 1844. 13 [1] l. (Kétnyelvű: magyar–német kiadvány.)
63. Kacs Kovics 46a szerint „a magyar vezényszavakat Kiss Károly nyug. közös hadseregbeli kapitány, Kronperger Antal nyug. tábori pap és Kacs Kovics Lajos” dolgozták ki.
64. Az Iparegyesület részvevőinek névsora 1841–1846. [Függelék:] Az Iparegyesület szabályai. Pest, 1846. 90 l.
65. Tárgyjegyzék a második magyar iparműkiállításához. Augusztus 15. 1843. Pest [1843] (Kétnyelvű: magyar–német nyomtatvány.) 24–25. (a 77. sorszám alatt)
66. Az Országos Védegyesület Alapszabályai és alakulásának rövid leírása. Pozsony [1844?] IV–VI, ill. a 2. és 13. §.
67. PSÖV 1976. 241.
68. Vahot darabja a Nemzeti Színműtár c. sorozat III/2. füzetében jelent meg. (Pest, 1845.)
69. A kotta a PDI 1844. december 1-i 22. sz.-ának melléklete volt, a kötet 144. lapja mellett.
70. Színes divatkép a PDI 1844. 19. sz. mellett; a kísérőszöveget ld. mellette a 96. lapon. – A „férfiburkony” zöld, a pantalló szürke színű.
71. PDI 1844. 25. sz. 200.
72. A kísérőszöveg a folyóirat 1845. évi 1. sz. (január 4.) hátsó borítólapján olvasható.
73. Élk 1845. 3. sz. (január 18.) 98.
74. Melléklet az Élk 1845. 10. sz.-ához (március 8.). A rajzot Perlaszka metszette acélba.
75. Élk 1845. 10. sz. 293–297.
76. PDI 1845. március 13., 338., a „Budapesti Szemle” c. hírrovatban.
77. PDI 1845. 1. évn. 384. mellett; a 12., június 19-i sz. mell.; ill. PDI 1847: az 1, 27. és 39. sz. (január 3., július 1. és szeptember 23.) sz. mellékletei. (Keresztessy Sámuel női szabóval együtt közölt férfi- és női divatképek.)
78. PIM – Kézirattár V-an. V 2523: sz. A jutalmakról (arany-, ezüst-, bronzemlékérmek stb.) a HI 1845. 70. sz. (november 28.) beszámolóját (1111).
79. Az Iparegyesület részvevőinek névsora. Pest, 1846. 88–89, ill. Ipar-Czímtár 1847. 187–188.
80. HI 1846. 38. sz. (május 12.) 650–651. Az Igazgató-választmány ekkor már 75 tagból állt.
81. HI 1845. 4. sz. (április 11.) 63, ill. 18. sz. (május 30.) 285.
82. HI 1846. 2. sz. (január 6.) 40.
83. HI 1846. 57. sz. (július 17.) 954.
84. Ipar-Czímtár 1847. 143.
85. PDI 1846. 44. sz. (október 31.) hátsó borítólap.
86. „Az iparműkiállítási díjbírálatok eredménye” a PDI 1846. 42–44. számának (október 17., 24., 31.) hátsó borítólapján jelent meg.
87. Telekátírási jegyzőkönyvek (FővL) 20.k. (1845. január 1.–1848. december 31.) 233–234; 1846. április 2-én kelt bejegyzés.

88. *Bácskai V.*: Pest város topográfiai mutatója. 1. Belváros, Lipótváros. Budapest, 1975. 52.
89. *Dezsényi* 1953. 185–194.
90. EIIKlr (a kötetben a nyomtatvány is megtalálható).
91. Ld. uo. a fennmaradt jegyzőkönyveket.
92. PHírl 1847. okt. 17., 251. és a következő jegyzet.
93. Tóth Gáspár levelét az OL Kossuth-irataiból *V. Waldapfel Eszter* közölte a „Forradalom és szabadságharc levelestára” 1. kötetében. (Budapest, 1950. 33–35; 13. sz. alatt), ld. még Eötvös Józsefnek e tárgyban Kossuthhoz intézett levelét (35–38; 14. sz. alatt), melyben Tóth felszólalására is utalt.
94. Ung 1848. 8. sz. (január 10.) 63.
95. A becses dokumentumot a BTM Kiscelli Múzeumában őrzik.
96. PSPrM 1976. 519.
97. Birányi Á.: Pesti forradalom. (Martius 15–19.) Hiteles adatok nyomán. Pest, 1848. 63., *Spira* 1970. 336.
98. *Urbán A.*: A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán. Budapest, 1973. 13–14, továbbá *Wildner* 1928. 1.k. 430. (Az új nemzetőrség 6 osztálya a „pesti őrhadi tanács” március 27-i jelentése szerint.)
99. Erről ld. alább a 129. jegyzetet.
100. Ez feljebb említett vitacikkéből tűnik ki: NemzU 1848. 676. sz. (április 11.) 1213: a vita abból keletkezett, hogy Tóth Gáspár e minőségében egy színésznek a nemzetőrségbe való felvételéhez nem járult mindjárt hozzá.
101. Ung 1848. 219. sz. (szeptember 20.) 3208.
102. Ld. pl. PHírl 1848. 34. sz. (április 19.) 348, a „Pest, ápril 15kén” c. hírrovatban,
103. *Wildner* 1928. 1.k. 439., ill. *Spira* 1964/2. 715.
104. Ung 1848. 80. sz. (április 4.) 638. és *Spira* fejtegetéseit a Budapest története c. mű 4. kötetében (Budapest, 1978. 32–33.)
105. Tóth G. felszólalásának szövegét nem ismerjük, de tartalma és iránya kitűnik abból a hírlapi vitából, mely közte és egy Körösy nevű színész között folyt a NemzU 1848. április 11-i számában az 1213–1214. lapon.
106. PHírl 1848. 30. sz. (április 15.) 334, az április 14-éről keltezett hírrovatban.
107. NemzU 1848. 680. sz. (április 18.) 1227, ill. PHírl 34. sz. (április 19.) 348; vö. még *Spira* 1974. 331.
108. *Wildner* 1928. 2.k. 621., *Urbán* 1973. 237–238; Nemzetőr 1848. május 27; 668–669. — A határozatot falragaszon is terjesztették.
109. E tárgyban április 18-án plakáton kiadott miniszteri rendelet (FSzEK B 939/2/1848. 4. 18.). A névsor Rottenbiller elnökkel együtt 73 nevet tartalmaz. Ld. még *Spira* 1974. 345.
110. A vegyesbizottság eredeti névsora pl. a május 10-éről(!) keltezett egykorú plakáton (fénymásolatban közli *Lestyán* 1947. 449.); utóbb, a Petőfitől összehívott népgyűlés követelésére a forradalmi ifjúság két küldöttével egészítették ki. (*Wildner* 1928. 2.k. 616, PHírl 1848. május 13; 433.)
111. *Lestyán* 1947. 449, ill. Közlöny 1848. 9. sz. (június 17.) 33.

112. PHírl 1848. 2. sz. (március 18.) 229; *Wildner* 1.k. 437; *Spira* 1964/1 199.
113. FővL – Pest Városának levéltára. Közgyűlési jegyzőkönyv 1848. május 20, ill. 22.; *Spira* 1964. 199–200.
114. *Marcz Tiz* 1848. 48. sz. (május 10.) 188. [helyesen 192]; 41b. EllKlr, jegyzőkönyv.
115. EllKlr, jegyzőkönyv 50a–51b.
116. *Wildner* 1928 2. k. 627.
117. *Marcz Tiz* 1848. 64. sz. (május 29.) 258.
118. *Opp* 1848. 45. sz. (június 1.) 282. [helyesen: 182].
119. *RadL* 1848. 4. sz. 14.
120. *RadL* 1848. 5. sz. 19, ill. 9. sz. 35.
121. *Wildner* 1928. 2.k. 628; *RadL* 1848. 14. sz. (június 16. [helyesen: 17.]) 51; *MarczTiz* 1848. 80. sz. (június 16.) 321.
122. *RadL* 1848. 20. sz. 79; *Bácskai* 309–310.
123. *RadL* 1848. 23. sz. (június 29.) 90.
124. *RadL* 1848. 26. sz. (július 4.) 103; mérleg jele alatt Remellay Gusztáv szerkesztette a rovatot.
125. *NeRadL* 1848. 24. sz. (július 28.) 96.
126. *Opp* 1848. 131. sz. (szeptember 10.) 517–518.
127. Legújabb a Városháznál – Neuestes vom Rathhaus (Pest, 1848.); a magyar–német nyelvű periodikus kiadvány egy 1848. december közepe táján megjelent keltezetlen számát ld. az OSzK Hírlaptárában.
128. *Beliczay* [1976] 89–90. és *PRefEgyhJk* 1848–1862.
129. *Közlöny* 1849. 13. sz. (január 28.) 45.
130. Ld. Rónay naplójának kiadását: [*Rónay Jácint*.:] *Napló-töredék*. Budapest, [1884] 1.k. 108–109. (A ritka kiadvány egyik példányát ld. OSzK.)
131. *Közlöny* 1849. 115. sz. (május 26.) 430., Adakozások c. rovat.
132. *Közli V. Waldapfel E.*: „A forradalom és szabadságharc levelestára” 4. kötetében (Budapest, 1965, 344.).
133. FővL – Fővárosi telekkönyvek – Belváros II. füz. 512. Az itt olvasható 1849. évi bejegyzést („az álladalom részére zár alá vétetett”) utóbb törölték, s alá írták: „1851. november 17. 1960. sz. a végzéssel a zár megszüntettetett”.
134. *HtL* – *Pesti Kriegsgericht* 1851 – 9/144. 50. cs. 588–589. (Tóth Gáspár és Gyurkovics Mátyás ügye.) 6 lev. Német nyelvű.
135. *HtL* – *Pesti Kriegsgericht* 1851 – 9/227. 1/2 sz. akta. Kelt 1851. szeptember 8-án. 4 lev. Német nyelvű.
136. *Mint* 133. sz. jegyzet.
137. Az egykorú pesti német nyelvű utca- és házszámjegyzékben: *Pesther Häuser-Schema. Übersicht der neuesten Gassen- und Hausnummern-Ordnung in der k. Freistadt Pesth, 1862.* 17–18: (Innenstadt – Belváros) Ungargasse 35. sz., előbb 512. hrsz.) „Toth Kaspar.”
138. *Beliczay* 1976 és *PRefEgyhJk* 1854–1862. évi adatok.
139. Pl. az utóbbiban Tóth és fia így szerepel: Tóth, Kaspar Innenstadt, Ungargasse 35. Gew[erbe] Franziskanerplatz 2. – Tóth, Lajos Basteigasse 9, Gew[erbe] Franziska-

nerplatz 2; tehát a fiú már külön lakásba, a Bástya utcába költözött, közös műhelyük azonban változatlanul a régi: Ferenciek tere – Uri utca sarok.

140. [Névtelen: Szegfi Mórné?] 1862. 330.

141. *Beliczay* 1976 és PRefEgyhJk.

142. PRefEgyhAk – Halottak 85. (1862. 72. sz.)

143. E helyen mondok köszönetet lektoromnak Vörös Károlynak, aki „Petőfi és a pesti kispolgár” c. tanulmányában adott ösztönzéseit (Petőfi és kora c. kötet, szerk. Lukácsy Sándor és Varga János, Budapest, 1970. 9–57.) jelentésében továbbiakkal toldotta meg; Kerényi Ferencnek és Spira Györgynek – Tóth Gáspárról gyűjtött s nagyrészt még felhasználatlan adataik önzetlen rendelkezésre bocsátásáért; dr. Gyenis József nyug. rendőrezredesnek, ill. Molnár Józsefnek a Kisiparosok Országos Szövetsége elnökének a munkám során nyújtott buzdításáért és támogatásáért; Dósa Katalin pedig készséges viselettörténeti szaktanácsaival kötelezett hálára.

JÓZSEF KISS

GÁSPÁR TÓTH, PETŐFIS MÄZEN EIN HERRVORRAGENDER BÜRGERLICH-UNGARISCHER SCHNEIDERMEISTER IM REFORMZEITALTER UND IN DER REVOLUTION

Gáspár Tóth (um 1805–1862), Pester Herrenschneider, ist ein verdienter Repräsentant jenes Typs der städtischen Kleingewerbetreibenden, der den großen nationalen Zielsetzungen des ungarischen Reformzeitalters nicht allein mit seiner gewerblichen Arbeit, sondern auch mit seiner Tätigkeit im öffentlichen Leben diene. Hierzu boten die sich pilzartig vermehrenden nationalen Institutionen und Vereine Gelegenheit beziehungsweise Rahmen. Es war dies das Zeitalter der Vereinigungen: gelegentlich der regelmäßig einberufenen Sitzungen wurden Anträge gestellt, lebhaft Diskussionen und Gedankenaustausche geführt und verschiedene ersprießliche, gemeinnützige Beschlüsse gefaßt. Der geistige Generalstab und die Haupttruppe der Revolution, die das Reformzeitalter abschloß, rekrutierten sich zum beträchtlichen Teil aus diesen Körperschaften und bereiteten sich so auf die Verwirklichung des großen Programms der Unabhängigkeitsbewegung und des Bestrebens zur Nation zu werden vor.

Gáspár Tóth müssen wir eher zur Haupttruppe zählen: als einfacher, ungeschulter Mann konnte man seine Stimme im allgemeinen nur dann hören, wenn er seine Hilfsbereitschaft mit Taten, Opferbereitschaft und Organisationsarbeit beweisen konnte. Ein Beispiel dafür war der Fall, der Tóths Namen – mit einer auch heute noch wirksa-

men Gültigkeit — mit jenem Sándor Petőfi verband. Im Frühjahr 1844 bot nämlich Tóth in einer Vorstandssitzung des sich damals schon eines großen ansehens erfreuenden Vereins „Nemzeti Kör“ (Nationaler Kreis) eine beträchtliche Summe als Kredit für den damals noch fast unbekannten, aller materieller Mittel baren, jungen Poeten an, damit er sich bis dahin erhalten könne, bis sein erster Gedichtband mit Unterstützung des Kreises die Druckerei verläßt. Dies erfolgte auch innerhalb eines halben Jahres, und die Petőfi-Literatur bezeichnete später Tóth als Mäzen des Dichters. Und obwohl diese Behauptung — wie wir es gesehen haben — auch begründet war, ist es eine bedauerliche Tatsache, daß dieses Epitheton ornans die bunte, vielfältige Gestalt dieses tüchtigen ungarischen Schneidermeisters vor unseren Augen verdeckt hat. Bereits mit kaum 22 Jahren bestand er die Meisterprüfung und arbeitete sich innerhalb kaum eines Jahrzehntes, dank seiner gefälligen Kleiderentwürfen, seinem Geschmack und seinem ausgezeichneten Geschäftssinn in die erste Reihe der Pester Herrenschneider hinauf; von dieser Zeit an erschienen seine Modebilder regelmäßig als Beilage von Zeitschriften. In seiner Werkstatt in der Innenstadt erzielte er einen großen Umsatz und seit Beginn der 1840er Jahre verfügte er bereits über ein beträchtliches Lager von fertigen Anzügen.

Seine Tätigkeit im öffentlichen Leben begann er als Presbyter der Pester reformierten Kirchengemeinde (Mitglied des weltlichen Rates), und dieses Amt bekleidete er so erfolgreich, daß er bis an sein Lebensende stets wiedergewählt wurde. Doch schon 1842 suchte er um Aufnahme in den erwähnten Nationalen Kreis an, wo er alsbald zum Ausschußmitglied gewählt wurde, dadurch bot sich ihm nicht allein dazu Gelegenheit Petőfi in der weiter oben beschriebenen Weise einen Dienst zu erweisen, sondern er konnte in Gesellschaft von im ganzen Land bekannten Schriftstellern, Dichtern, gefeierten Schauspielern, vorzüglichen Rednern die öffentlichen Angelegenheiten, die politischen Sorgen des Landes kennenlernen. Zugleich war er aber auch Mitglied des Gewerbevereines und nahm alljährlich an den Gewerbeartikel-Ausstellungen teil, einerseits als seine Erzeugnisse darstellender Schneidermeister, andererseits als Organisator oder Mitglied der Jury. In den Ausschuß des im Herbst 1844 zwecks Förderung des heimischen Gewerbes gegründeten „Országos Védegylet“ (Landesschutzverein) wurde er schon in der konstituierenden Versammlung gewählt. Im Dienste der Zielsetzungen der neuen Vereinigung erwarb er sich solche Verdienste, daß ihm nach einem Jahr die silberne Medaille zuerkannt wurde.

Als die alte Bürgermiliz der Hauptstadt im Jahr 1844 mit einer neuorganisierten ungarischen Einheit ergänzt wird, meldet sich Tóth als einer der Ersten, und nimmt am Fest der Fahnenweihe am 15. August schon als Hauptmann der „Pesti Magyar Polgári Őrhad“ (Pester Ungarische Bürgermiliz) teil. Ihre Uniform stellt er als farbige Beilage des „Pesti Divatlap“ (Pester Modeblatt) dem Publikum vor. Die ungarische Bürgermiliz hält regelmäßig ihre Übungen ab, erlernt die zu diesem Zweck geschaffene ungarische Kommandosprache und versieht den Wachdienst. So geschieht es, daß der biedere Schneidermeister, als Offizier der Pester Bürgermiliz, am 15. März 1848, am Tage des Ausbruchs der Pester Revolution, Mitglied jener aus dreizehn Männern bestehenden Kommission wird, die „zum Schutz der öffentlichen Ordnung“ gebildet wurde, in der auch Petőfi, der Held des Tages, Verfasser des ersten Preßproduktes, das ohne Zensur gedruckt wurde,

des „Nemzeti dal“ (Nationallied) zugegen ist. Ihr Weg läuft also hier, unter durchaus veränderten Verhältnissen, abermals zusammen. Tóth ist jetzt so richtig in seinem Element: die Revolution bedarf dringend opferwilliger und energischer Organisatoren, verhandlungsfähiger Vermittler. Er wird Mitglied zahlreicher Kommissionen dauernden Charakters oder ad hoc gebildeter Ausschüsse; er bekleidet verschiedene Ämter, aber keineswegs des Ranges, sondern der zu lösenden Aufgaben willen; er nimmt an der Organisation der Nationalgarde, an der Aufrechterhaltung der Ordnung, an der Ausarbeitung des sog. Stadtgesetzes, an der Durchführung des Pressegesetzes teil, sammelt Abonnenten für das geplante Volksblatt, das Anfang Juni in großer Auflage erschienen ist usw. Viele möchten ihn unter den Amtsträgern des Stadtrates oder als Abgeordneten zur Nationalversammlung sehen, er aber lehnt jedwedes „Amt“ ab. Er ist Ausschußmitglied des Radikalkreises, der aus dem einstigen Nationalkreis (bzw. aus dessen Nachfolger, dem Oppositionskreis) zustandekam (auch hier zusammen mit Petőfi); vom Sommer des Revolutionsjahres an nähert er sich der linksoppositionellen Gruppierung „Egyenlőségi Társulat“ (Gleichheitsvereinigung). Als die Regierung am Ende des Jahres ihren Sitz von der durch das österreichische Heer bedrohten Hauptstadt nach Debrecen verlegt, verläßt auch er Pest und tritt dem Honvédheer bei: als Hauptmann dient er bei der „Kleiderkommission“ in Nagyvárad. Nach der Zurückeroberung von Pest organisiert er eine Sammlung zugunsten der Belohnung jener Honvéds, die sich gelegentlich der Bestürmung der Burg von Buda durch besondere Tapferkeit hervorgetan haben. Im Juli eiferte er in einer Volksversammlung das Volk der Hauptstadt dazu an, sich gegen die einströmenden zaristischen Truppen zu erheben. Deshalb wurde er in den Schmutz gezogen und sein Familienhaus beschlagnahmt. Nach zwei Jahren wurde ihm Amnestie gewährt, danach arbeitete er bis zu seinem Tode in seiner alten Werkstatt.

Gáspár Tóth war auch Petőfis Schneider. Allem Anschein nach liebte und schätzte ihn der Dichter: er erwähnt ihn in seinen „Uti jegyzetek“ (Reisenotizen), und bezeichnet ihn in einem Gedicht als „aufrechten Herrn“. Wie wir gesehen haben, geht aber seine Bedeutung weit über seine Beziehungen zu Petőfi hinaus. Außer dem, daß er ein mit Sinn für die nationale und hübsche Kleidung begnadeter Meister war, verdient er es wegen seiner vielfältigen Vereins-, sodann seiner immer mehr sichtbaren (liberal-oppositionellen) politischen Tätigkeit wie auch wegen seiner aufopfernden Arbeit im Revolutionsjahr, daß wir uns seiner erinnern.

Abbildungen

Abb. 1. Entwürfe von Offiziersuniformen von Gáspár Tóth. Stich: G. Kohlmann. Beilage zur Nr. 43, Jahrg. 1838 der Zeitschrift *Honművész* (Heimatskünstler)

Abb. 2. Zuschauerraum des Nationaltheaters in den 1840er Jahren. Beilage zur Zeitschrift *Pesti Divatlap* (Pester Modeblatt) vom 4. Juli 1846.

- Abb. 3. Infanterieuniform der Pester ungarischen Bürgergarde. Veröffentlicht von Gáspár Tóth. Zeichnung: Kiss. Beilage zur Zeitschrift *Regélő Pesti Divatlap* (Erzählendes Pester Modeblatt) vom 20. April 1844.
- Abb. 4. Gáspár Tóth: Nationales Modebild zum Pester Modeblatt. Stich: Sadler. Beilage zur Zeitschrift *Pesti Divatlap* (Pester Modeblatt), Jahrg. 1845, Band 1.
- Abb. 5. Gáspár Tóth—Sámuel Keresztessy: Nationales Modebild. Zeichnung und Stich: János Vidéky d.J. Beilage zur Zeitschrift *Pesti Divatlap* (Pester Modeblatt) vom 3. Januar 1847.
- Abb. 6. Gáspár Tóth—Sámuel Keresztessy: Nationales Modebild. Zeichnung und Stich: János Vidéky d.J. Beilage zur Zeitschrift *Pesti Divatlap* (Pester Modeblatt) vom 1. Juli 1847.
- Abb. 7. Gáspár Tóth—Sámuel Keresztessy: Nationales Modebild. Zeichnung und Stich: János Vidéky d.J. Beilage zur Zeitschrift *Pesti Divatlap* (Pester Modeblatt) vom 23. Sept. 1847.
- Abb. 8. Auszeichnungsurkunde für Gáspár Tóth vom Védegyesület (Schutzverein), Pest. 17. Nov. 1845. Petőfi Irodalmi Múzeum (Petőfi Literaturmuseum) Handschriftensammlung.

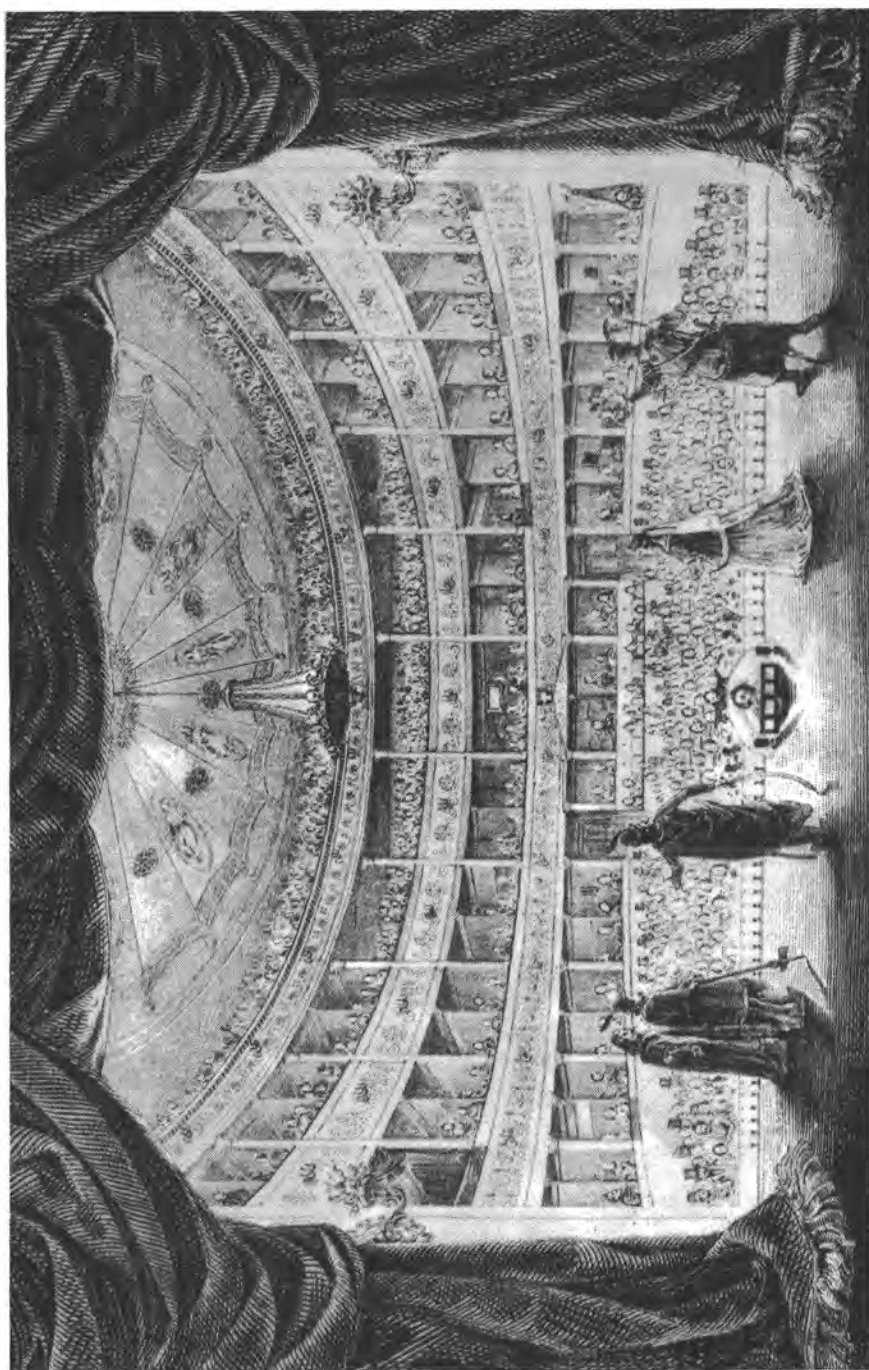
Képegyzék

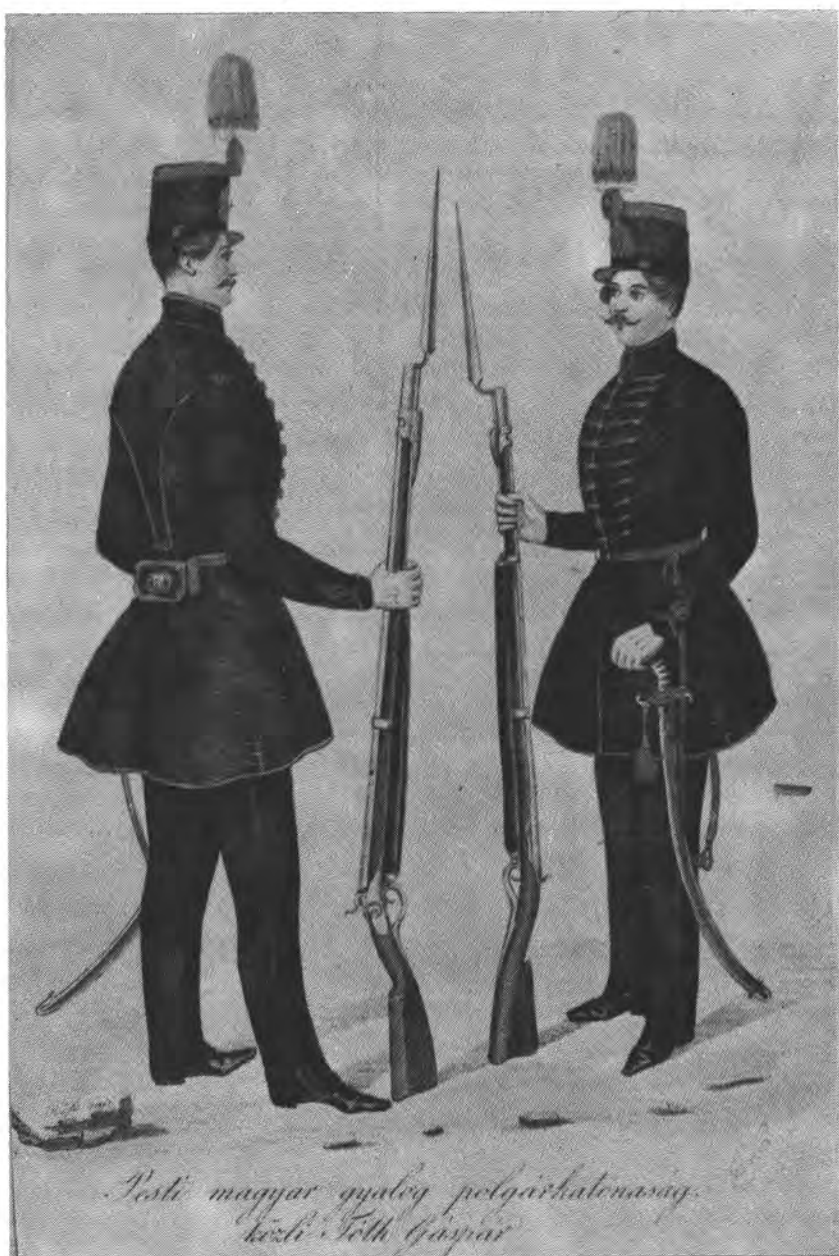
1. kép. Tiszti egyenruha-tervek Tóth Gáspártól. Metszette Kohlman G. Mell. a *Honművész* 1838. évf. 43. számához.
2. kép. A Nemzeti Színház nézőtere az 1840-es években. Mell. a *Pesti Divatlap* 1846. évf. július 4-i számához.
3. kép. A pesti magyar polgárőrség gyalogsági egyenruhája. Közli Tóth Gáspár. Rajzolta Kiss. Mell. a *Regélő Pesti Divatlap* 1844. április 20-i számához.
4. kép. Tóth Gáspár: Nemzeti divatkép a *Pesti Divatlap*hoz. Metszette Sadler. Mell. a *Pesti Divatlap* 1845. június 19-i számához.
5. kép. Tóth Gáspár — Keresztessy Sámuel: Nemzeti divatkép. Rajzolta és metszette ifj. Vidéky János. Mell. a *Pesti Divatlap* 1847. január 3-i számához.

6. kép. Tóth Gáspár — Keresztessy Sámuel: Nemzeti divatkép. Rajzolta és metszette ifj. Vidéky János. Mell. a Pesti Divatlap 1847. július 1-i számához.
7. kép. Tóth Gáspár — Keresztessy Sámuel: Nemzeti Divatkép. Rajzolta és metszette ifj. Vidéky János. Mell. a Pesti Divatlap 1847. szeptember 23-i számához.
8. kép. Tóth Gáspár kitüntető oklevele a Végegyesülettől, Pest, 1845. november 17. Petőfi Irodalmi Múzeum — Kézirattár.

Die 10th Hussar magyar Sattel-Ritten.

NEMZETI DIVATKÉP

u. Kélt. divatkép.

Kélt. Kélt. Kélt. Kélt. Kélt. Kélt. Kélt. Kélt. Kélt. Kélt.

Quintiliani 1847.

Nemzeti divatkép

Királi Felt. Gaspár polg. magyar férfi ruha készítő és Hercegúj. Felt.
polg. nőruhakészítő.

Bizonylatriny

nyitlyken a

Magyar Kiralyas Vidoggyaslat

hatas katasolagynak esmeri unyogolysen egyetemes mikent

Atk Gaspar ar

szok palkabonakata a karon gyarmatok jogalaba korul meganad karoni vidermet szerzolt s ez allal az
Kiralyas Vidoggyaslatlat elut evetompisere millatolalt, addig is palky mig ezen evet embolpene
chorakhatne, neke esen elomert allorit katasolai modlatat.

Atk Gaspar ar Kiralyas Vidoggyaslat korgyisatol. Apr 17. 1885

Atk Magyar Kiralyas Vidoggyaslat modlon

hospitizirig

Magyar

Atk Gaspar Kiralyas Vidoggyaslat

Atk Gaspar

Stolt Gany
1885

A FŐVÁROSI KÖZÜZEMI HÁLÓZAT MŰKÖDÉSÉNEK JOGI SZABALYOZÁSA (1872–1938)

A fővárosi közüzemi hálózat gazdasági-politikai súlya a két világháború közötti időszakban

A két világháború közötti évek Budapestjének utcai képére rányomta bélyegét a fővárosi vállalatok és a budapesti címerrel fémjelzett vállalkozások tömkelege. A városi közlekedést a Budapest Székesfővárosi Közlekedési Rt. sárga villamosai, fogaskerekű vasútja és várbeli sikló vállalata, az autóbuzs közlekedést a Fővárosi Autóbuszüzem járművei, az elővárosi forgalmat a Budapesti Helyiérdekű Vasút zöld szerelvényei bonyolították. Az élelmiszer és húsforgalom nagybani és kicsinybeni ellátása jórészt a Budapest Székesfővárosi Községi Élelmiszerárúsító Üzem, a Községi Kenyérgyár és a Községi Lóhúsüzem feladatát képezte. Vágóállatok vására és vágása csak a Budapest Székesfővárosi Takarékszövetkezet és Vásárpénztár Rt. közbejöttével, a fővárosi vásári intézmények és közbiztonsági feladatai útján történhetett. A vizet a főváros vízművei, a gázt gázművei, az áramot elektromos művei szolgáltatták. A gyermekek a fővárosi kórházakban születtek – óvodákban és iskolákban tanultak, az idősek egy része a fővárosi aggodalmak házában, menhelyeken és szertartásokban lelt menedéket. A fővárosi temetkezési intézete temette el az elhunytakat a fővárosi főúthoz közeli temetői és díszesebb koporsókban.

Az 1920-as évek derekán a főváros tulajdonában és irányítása alatt csaknem száz közüzem működött, melyek legfontosabbjai egy-egy, a nagyvárosi élet szempontjából lényeges szolgáltatási ág ellátása terén monopóliumot élveztek. A főváros tulajdonában levő üzemek jelentőségére és gazdasági súlyára jellemző, hogy a főváros összes alkalmazottai közül 1923-ban kb. 15 000 fő, azaz 58%, 1930-ban kb. 26 000 fő, azaz 64%, 1938-ban kb. 25 000 fő, azaz 65% dolgozott az üzemekben. A főváros népességéhez viszonyítva, mely ezekben az évtizedekben 0,9 millióról 1,1 millióra nőtt, és egy keresőre két eltartottat számítva, az tűnik ki, hogy az említett években minden 20-ik, 12-ik, ill. 14-ik budapesti a fővárosi üzemek egyikében vagy alkalmazottja, vagy eltartója révén azokkal függő viszonyban állt. A közüzemek pénzügyi jelentősége a főváros gazdasági élete szempontjából még az alkalmaztatási adatokon is túlmenően részesei aránnyal volt csak mérhető. 1930-ban az összes fővárosi bevétel 420 millió pengőjéből 216 milliót az üzemek, intézmények és részvénytársaságok hoztak. Részesedésük 51,5%-ot ért el. 1938-ban a 392 millió bevételeiből 215 millió az üzemi részesedés, azaz 54,8%-os.

1930-ban a főváros vagyona 1,7 milliárd pengő, melyből 547 millió az üzemi részese-

dés. 1938-ban az 1,9 milliárdból 612 millió a hasonló összeg, tehát a főváros óriási vagyónából mintegy egyharmaddal részesedtek az üzemek.

Még nagyobb jelentősége volt az üzemi befizetéseknek a főváros szükségleteinek fedezése szempontjából. Az 1928-as zárószámadás szerint a főváros 103 millió adóbevétele mellett az üzemi összes befizetés 53 millió pengőt tett ki. 1938-ban az adóbevétel 85 millió pengő, az üzemi befizetés végösszege 44 millió pengő.

Végül is a fővárosi közüzemek a mintegy 25 000 főnyi alkalmazotti és munkásgárdájukkal, évi 40–50 millió pengős befizetéseikkel, megrendeléseik évi 20–25 millió pengős keretösszegével, 400–800 milliós évi pénzforgalmukkal és kb. 600 millió pengő nagyságú vagyontömegükkel a két világháború közötti főváros életében igen sokat jelentettek.¹

A közüzemekben koncentrálódott gazdasági és társadalmi erőtenyezők jelentősége az ország területének 1920 utáni kisebbedése és Budapest súlyának általában bekövetkezett megnövekedése következtében még inkább érvényesülhetett. A fővárost vezető ellenforradalmi hatalmi csoport ennél fogva mint a gazdasági élet egyik legnagyobb vállalkozója léphetett fel. Budapest legnagyobb kapitalista vállalkozója maga a főváros volt s e szerepkört még csak megingathatatlanabbá, biztosabbá tette az a tény, hogy a legtöbb közüzem monopóliumot élvezett egy-egy városi közszolgáltatási ágazat ellátása területén. A főváros, a két világháború közötti magyar gazdasági élet legnagyobb vállalkozójaként, részben szembekerült a fináncitőkés körökkel, részben azok érdekeivel összefonódva, gazdaságpolitikájuk cselekvő része és kiegészítőjeként, különösen az 1929–1933. évi gazdasági világválság időszakát követően, egyre nagyobb befolyáshoz és súlyhoz jutott.

Az 1920-as években a fővárosi vezető politikai csoport, a szélsőséges jobboldali irányzatot követő Keresztény Községi Párt, éppen a főváros gazdasági-politikai súlyára építve szállt szembe a konzervatív-ellenforradalmi Bethlen kormánnyal az országos politikai irányvonal kialakítása kérdésében.²

A gazdaság- és jogtörténet szempontjából egyformán érdekes feladat annak a folyamatnak a vizsgálata, hogyan alakult ki ez a hatalmas városi gazdasági érdekeltségi hálózat, milyen módon igazgatta a városi autonómia s végül hogyan kerítette mindinkább felügyelete és irányítása alá az óriási vagyontömeget az ellenforradalmi rendszer központi érdekeit képviselő államapparátus.

Az 1872. évi fővárosi törvény gazdasági tevékenységet szabályozó előírásai

Az 1872-ben a XXXVI. tc. alapján egyesített város, Buda, Pest és Óbuda autonóm igazgatási és irányítási jogot nyert.³ A főváros törvényhatósági bizottsága, a városi parlament, amelyet a törvényhatósági helyi választások és kisebb részben kijelölés útján alakítottak meg, legfontosabb feladatát a költségvetés összeállítása képezte. A városi költségvetés elkészítéséhez feltétlenül szükséges volt a követendő gazdaságpolitikai koncepció kialakítása, az anyagi források és szükségletek alapos felmérése. Az előkészítő és javaslat-összeállító tevékenységet a városigazgatási apparátus szakosztályai (1873-ban pl. jog, ipar és rendészeti, pénzügyi és gazdasági) végezték. Tervezeteiket a városvezetéssel az ún.

tanácsüléseken egyeztettek. A polgármesterből, helyetteseiből és az ügyosztályokat vezető tanácsnokokból alakított fővárosi tanács javaslatait a közgyűlés által életre hívott szak- vagy albizottságok elé terjesztette. Az illetékes bizottság jelentést készített a tanács javaslatához s a közgyűlés teljes ülésen tárgyalta meg az előterjesztéseket.⁴ Az említett törvénycikk szabályozta ügymenet során született közgyűlési határozatokat azonban — fontosabb kérdések esetében — csak miniszteri jóváhagyást követően lehetett végrehajtani. Gazdaságpolitikai tekintetben miniszteri megerősítést kellett kérni a költségvetés, a 25 000 Ft értéket meghaladó ingatlanok vásárlása ill. elidegenítése, a kölcsönfölvételek, a költségvetésben elő nem forduló „terhes szerződések” kötése ill. felbontása, közművek emelése, új hivatalok szervezése vagy a fennállók megszüntetése ügyében hozott határozatokra. A törvény kimondotta az évenkénti vagyonleltár és zárszámadás készítés kötelezettségét.

A hivatkozott rendelkezésekből látható, hogy a törvényalkotó igyekezett a városi gazdasági élet szabályozása tekintetében a legfontosabb feladatokat összegezni és a lényeges elhatározások végrehajtása előtt a kormányzat felügyeleti jogkörét fenntartani. A fővárosi törvényhatóság rendezésével foglalkozó törvénycikk bár a közművek fogalmát már használja, az ún. terhes szerződések (területhasználati és közszolgáltatási koncessziós megállapodások) témakörét is megemlíti, melyek e korszakban elsősorban a városi közszolgáltatások magánkézbe való adásával kapcsolatosak, semmiféle előírást nem tartalmaz a közművek alapítási, működési és irányítási kérdéseire. E kerettörvény előírásai jórészt abban a tényben lelik magyarázatukat, hogy a főváros létrehozásakor még csak egyetlen városi közmű, az 1868-ban létesített kis kapacitású pesti vízmű létezett.

Az egyesített város gazdasági természetű ügyeit, amelyek a városi közigazgatással kapcsolatban merültek fel, mint pl. a városi ingatlanok bérbeadása, a vízellátás és csatornázás, a vásári jog gyakorlása, a tűzoltás, közvilágítás, úttisztítás, a házinyomda ügyeit a városgazda, majd a főváros gazdasági hivatala intézte külön városgazdasági intézményrendszer, vagy közüzemi hálózat létesítése nélkül. Az egyes közműmunkákra, mint pl. a petróleumlámpás közvilágítás fenntartására, az utak kövezésére, a csatornaépítésre, a szemétfuvarozás vállalására, a tüzelőanyagbeszerzésre a gazdasági hivatal pályázatokat írt ki s a legkedvezőbb ajánlatot tevő vállalkozó kapta meg a munkát. A fővárosi kertek és ültetvények gondozását magánkertészek végezték. A vásári jog gyakorlása — mely még a középkorból maradt vissza — lényegében az utcákon történt, olyképpen, hogy előre meghatározták a nagyobb tereket, ahova lovat, sertést, marhát és aprójószágot lehetett felhajtani. Kijelölték a nyílt piacok helyét, ahol az élelmiszerek utcai árusítása történhetett. A főváros egyik fontos jövedelemforrása a vásárolóktól és utcai árusoktól beszedett illetékek és helypénzek voltak. A főváros gazdasági ügyei a város egyesítésekor, tehát még igen kis volumenűek. Általában a gazdasági hivatal intézkedési körébe tartoztak és többnyire a munkálatoknak magánvállalkozók kezébe adása útján intézték el őket.

A budapesti közszolgáltatási vállalatok kialakulása

A fővárossegysítést követően, a magyarországi kapitalista fejlődés és ipari forradalom kibontakozásával párhuzamosan megindult rohamos nagyvárosi fejlődés közepette mindinkább a városvezetők feladatává vált a városi élet feltételeit és kereteit biztosító, nagy kapacitású közszolgáltatási és közműhálózat megteremtéséről való gondoskodás. A főváros tanácsa a 19. század utolsó harmadában többoldalú igyekezetet fejtett ki a városvezetés elé tornyosuló anyagi természetű feladatok megoldásában. A városi élet kiterjedésével együttjáró közfeladatok megoldására egyrészt maga szervezett intézményeket és üzemeket, melyek tanácsi kötelékben és irányítás alatt működtek. Másrészt a felmerülő feladatok megoldására okiratok és magánjogi szerződések alapján kapitalista vállalatoknak adott megbízást. Tanácsi vezetés alatt fejlődött ki a vízmű, a házinyomda, a tűzoltóság és a vásári jog gyakorlásával kapcsolatos intézményhálózat, mint az álltvásárterek, vágóhidak és vásárcsarnokok. Az egyéb feladatok megoldását az 1856-ban indult városi gázgyártás és az 1866-ban bevezetett lóvasúti közlekedés analógiájára a főváros magántársaságok részére adta ki. A magánvállalkozók és kapitalista társulatok, valamint a főváros között létrejött szerződések, az ún. területhasználati szerződések a főváros szempontjából kedvező kikötéseket is magukban foglaltak, melyek alapján a városi hatóság beleszólási jogot nyert a közszolgáltatási díjtételek és tarifák megállapításába, előírhatta a szolgáltatás mennyiségét, minőségét és módját, s a szerződések fontos elemét képezte az ún. háramlási jog kikötése. A háramlási jog azt jelentette, hogy a szóban forgó vállalkozás a szerződésben meghatározott ideig tartó, monopóliumszerű működés után a város tulajdonába megy át, vagy bizonyos felmondási idő megállapításával a város részéről megválthatóvá válik. A városi szükségleteket ellátó üzemeket közüzemeknek nevezték el. Így fejlődtek ki a gáz- és vízművek, a lóvasúti, majd villamosvasúti közlekedés, a fogaskerekű vasút és a hegypálya, a szemét- és fuvartelepek.⁵

A nagyméretű közüzemfejlesztő tevékenység hátterében a magyar uralkodó osztályoknak, a főváros vezetőségének az a törekvése is megfigyelhető, hogy a kettős pólusú, dualista osztrák–magyar monarchia osztrák fővárosa, az európai jelentőségű Bécs mellé mielőbb felfejlesszék a másik politikai központot, a magyar fővárost is. A politikai eszközökkel is siettetett gazdasági fejlesztés példái között említhető a nagyméretű közüzemfejlesztő tevékenység is.⁶ A sorozatosan kiadott koncessziók, a szinte monopóliumszerű pozíciókat biztosító szerződések egy-egy városi közszolgáltatási ág kizárólagos gyakorlására, a területhasználati szerződések tömege mind arra utal, hogy a városvezetőség tudatosan törekedett a város fejlődésének a kereteit megteremteni a közüzemi- és közmű hálózatok, a közlekedés stb. gyors ütemű felfejlesztése révén. E tevékenység tudatosságát bizonyítja az is, hogy a magántőkés csoportokkal kötött szerződések mindegyikében szerepelt a háramlási jog. Az igény, hogy a városi közszolgáltatások saját kezelésbe kerüljenek, már egy évszázaddal korábban is fennállt, de akkor még a főváros anyagi lehetőségei, személyzete nem bizonyult elegendőnek a nagy összegű beruházások kivitelezésére. A kényszerhelyzet hozta magával, hogy azok a csoportok kaptak jogokat közüzem létrehozni, akiknek elegendő tőkéjük s egyéb lehetőségek is rendelkezésre álltak a cél elérésére. A főváros vezetőségének ez a gazdaságpolitikája az infrastrukturális fejlesztést, a gazdasági-ipari

tevékenységhez és nagyvárosi feltételek kialakításához elkerülhetetlen járulékos beruházások realizálását eredményezte. Különösen a századforduló körül váltak jelentőssé az iparfejlődés szempontjából a budapesti közműhálózat szolgáltatásai. Nem véletlen, hogy a fővárosi ipari vállalatok többsége éppen a századforduló előtti évtizedben alakult meg vagy emelte nagyipari szintre termelését.⁷

A községesítési politika indokai és főbb állomásai

A századforduló körül már millióra növekedett a Budapest közszolgáltatásait az egyéni vállalkozók és kapitalista társulatok egyre nehezebben tudták biztosítani. A magánkézben levő közmű vállalatok részben tőkehiánnyal küzdve, nem voltak képesek kapacitásnövelő, a város fejlődését nyomon követő beruházásokat eszközölni. Másrészt a monopólium birtokában drága tarifákat állapítottak meg, amelyeket viszont a lakosság nem bírt megfizetni s ezáltal lassult le a fejlődés. A közlekedési vállalatok milliós nyereségekre szert téve elzárkóztak a hálózat fejlesztésétől. A magánközüzemek a technikai haladást is gátolták azáltal, hogy elzárkóztak, sőt erőteljesen felléptek az általuk bírt közszolgáltatási ágazat korszerűsítése ellen. A gázművek évtizedeken át akadályozták a villamosvilágítás elterjedését, a lóvasutak a pályához kötött közúti tömegközlekedés villamosítása ellen hadakoztak. A monopolvállalatok ugyanakkor a főváros törvényhatósági bizottságában is igyekeztek a városi gazdaságpolitikát önző és retrográd érdekeiknek megfelelően befolyásolni. A városi magánmonopóliumok ekkorra Budapest általános fejlődésének már akadályozó tényezőivé váltak.

A 19–20. század fordulóján, amikor az előző évtizedek folyamán végbement fejlődés nyomán az európai városok is korszerű nagyvárosokká alakultak át, a városvezetőségek hasonló gondokkal találták szembe magukat, mint Budapesten. Az európai nagyvárosok vezetői e helyzetben a városfejlődés parancsoló érdekeinek megfelelő új gazdaságpolitikát alakítottak ki. Egyre inkább arra törekedtek, hogy a legfontosabb városi közszolgáltatási üzemeket saját fennhatóság és városi irányítás alá helyezték. A községesítések századforduló körül elterjedt gyakorlata a magyar fővárost sem kerülte el. Budapesten Bárczy István liberális várospolitikus polgármesterré választását követően, 1906-tól indult meg a községesítés folyamata, melynek során a közüzemeket kisajátítási díj ellenében városi kezelés és tulajdon kereteibe vonták. A városvezetés a községesítések céljaul a jobb irányítást, fejlesztést, a zavartalan szolgáltatást, a túlzott nyereszkesedés és visszaélések kiküszöbölését állította be.⁸

Kétségen kívül a községesítések e nyíltan hangoztatott s népszerűnek bizonyuló célokat is szolgálták. A háttérben azonban legalább oly fontos okként szerepelt a közüzemek magas nyereségének a városi uralkodó politikai párt anyagi bázisai növelésére való fordításának igyekezete, másrészt a városi közigazgatásra háruló anyagi terhek enyhítésére való törekvés, a mind nagyobbá váló költségvetési kiadási szükségletek s a bevételek közötti deficit nagyságának csökkentésére, s a kritikus pénzügyi helyzet feloldására, a városi anyagi erőforrások növelésére irányuló új gazdaságpolitika igényei.

A jövedelmező magánmonopóliumok elkeseredett harcot folytattak a községesítés ellen, mégis sorra fővárosi üzemekké lettek a szemétfuvarozás, a szeméttelep, a gázművek. A magánmonopóliumok elkeseredett ellenállásának megkerülésére Budapesten a községesítési politika új változatát alakította ki a liberális városvezetés. Az új községesítési gyakorlat alapján a főváros nem lépett fel nyíltan az átvétel gondolatával s nem forszírozta a jogi úton történő kisajátítást, hanem mintegy incognitóban, felvásárolta a kiszemelt magántársaság részvényeit, üzletjegyeit. Így került pl. 1911-ben a főváros tulajdonába a Budapesti Villamos Városi Vasút Rt. részvényeinek 51%-a. A vállalat tulajdonosai voltak leginkább meglepve, amikor kitűnt, hogy a tőzsdén egymástól látszólag függetlenül részvényeket vásárló ügynökök a főváros ágensei. Ahol az „ügyes” fogások nem segítettek, pl. az Állatvásárpénztár Rt. esetében, mert a bankérdekeltségek gondosan figyelték a részvénymajoritás kézben tartására, egyezkedés és vétel útján, de a vállalati forma érintetlenül hagyása mellett lehetett a főváros érdekeinek megfelelő megoldásokat kikényszeríteni.

A községesítések a város fejlődésének adott szakaszában lényegében pozitívnak értékelhetők, mivel a városfejlődés további előrehaladásának alapjait vetették meg. Az első világháború kezdetéig mindazonáltal a községesítések maradéktalanul nem voltak keresztülvihetőek, mert a villamos áramtermelés, a városi és peremövezeti közlekedés zöme magánvállalatok kezében maradt. A városi pénzek központi kezelését és felhasználását lehetővé tevő pénzügyi intézet alapításához pedig a kormány nem járult hozzá.

Az első világháború időszakában bevezetett kötöttségek és korlátozások, a kényszerrendelkezések és a tömeges bevonulások közepette egy sor újabb gazdasági jellegű feladat hárult a városi közigazgatásra, amit újabb, a főváros irányítása mellett életrehívott intézmény- és üzemrendszer felállításával igyekeztek megoldani. Az osztrák–német tőke tradicionális hatalmi pozícióinak a háborúvesztés kilátásának erősödésével bekövetkezett megrendülése nyomán nyílt lehetőség az elektromos áramtermelői és elosztói rendszer városi kezelésbe vételére.⁹

A háborús években végrehajtott községesítések során a községesítési törekvések új rugójaként figyelhető meg a városi vezető réteg nyíltan megnyilvánuló meggazdagodási igyekezete. 1915-ben Bárczy polgármester és tanácsnokai elfoglalták a Városi Villamos Vasút Rt. igazgatói bársonyszékeit, nem utolsósorban a tiszteletbeli állásokkal együttjáró magas fizetés és tantiémek megszerzése érdekében. Bárczy korrumpálódására utaló lépése nyomán vált általánossá az a budapesti gyakorlat, hogy a városi tisztségviselők, a polgármester, az alpolgármesterek, a tanácsnokok, majd a városi politikai életben befolyáshoz jutott pártok vezető exponensei kisajátították a közüzemek kulcspozícióit, egyesek közülük több közüzem igazgatásában is helyet foglaltak.

Az 1918–1919. évi forradalmakat, majd a Tanácsköztársaság fegyveres intervencióval történő megdöntését követően a városházán hatalomra került szélsőségesen jobboldali Keresztény Községi Párt, mely lényegében a fővárosi ellenforradalmi erők gyülekezetét képezte, a közüzemek urává vált. A több ezernyi közüzemi munkás és alkalmazott, a közüzemekben koncentrálódott gazdasági és társadalmi erők igen fontos hatalmi bázisát képezték a városházi uralkodó klikknek. A Wolff Károly vezette szélsőséges jobboldali párt

az 1920. évi választásokon a szavazatok alig 40%-ával jutott egyeduralomhoz a városvezetésben, s kétségbeesett erőfeszítésekkel igyekezett stabilizálni nem remélt győzelmét.¹⁰

A párt vezetői nem csináltak titkot abból a törekvésükből, hogy folytatni kívánják a községeket, melynek tengelyében álló reális szükséglet és igény mellett ezúttal is komplex célok — a hatalmi pozíciók erősítése és bővítése, a városi gazdaságpolitika és párttevékenység anyagi bázisának kiszélesítése s nem utolsósorban csakúgy, mint Bárczyék esetében, a köztisztviselői-értelmiségi és egyházi körökből kikerülő pártvezetők meggazdagodási igyekezete — voltak találhatók.

A Wolff-párti fővárosvezetés ügyes taktikázással kihasználta céljai eléréséhez a Tanácsköztársaság alatt végrehajtott államosításokat is. A köztulajdonba vett városi villamosvasutakat és temetkezési vállalatokat egykori tulajdonosaik vonakodtak kártérítés nélkül visszavenni. A kormány és a tőkések között elhúzódó egyezkedéseket felhasználva s a területhasználati szerződések felmondási és megváltási paragrafusaira hivatkozva, a főváros saját fennhatósága alá vonta és egyesítette a temetkezési vállalatokat, majd 1920. január 1-én két éves határidővel, felmondta a legnagyobb magánkézben levő közlekedési vállalat, a Budapesti Közúti Vaspálya Társaság, az egykori lóvasút területhasználati szerződését. A felmondás jogszerűségéhez kétség nem férhetett s így 1922. december 23-án megalakulhatott a legnagyobb községi vállalat, a több mint 10 000 dolgozót foglalkoztató Budapest Székesfővárosi Közlekedési Rt.¹¹

A fővárosi közlekedés egységes rendszerének megteremtése azonban még csaknem egy évtizedes folyamat eredményeként valósulhatott meg. Előbb a főváros megalapította saját autóbuszüzemét, háramlás útján tulajdonába került a Budai Hegypálya (Sikló) és a Fogaskerekű Vasút s 1933. január 1-ével megvásárolta a peremvárosokkal összeköttetést biztosító helyiérdekű vasutak részvénytöbbségét. 1933-ban a főváros helyi- és elővárosi közlekedése döntő mértékben a főváros tulajdonába került s lehetővé vált Budapest további fejlesztésének érdekében az összehangolt és egységes közlekedési hálózat megteremtése.

A főváros bankjának létrehozására irányuló erőfeszítéseket 1928-ban koronázta siker. A kormány felhívására a főváros tanácsa megvásárolta a csőd szélére jutott, nagy múltú Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztárt s Budapest Székesfővárosi Községi Takarékpénztár Rt. elnevezés alatt a főváros gazdaságpolitikájának a nagybankoktól való részbeni függetlenülését biztosító pénzügyi bázist hozott létre. A fővárosi pénzalapok- és közművek tőkeállományának és készpénzének koncentrációja lehetőséget teremtett nagyobb volumenű gazdasági célkitűzések megvalósítására is. A fővárosi anyagi erők és eszközök ez összevonása tette lehetővé a fenyegető pénzügyi összeomlás elkerülését az 1929–1933. évi világválság éveiben, majd a válság mélypontján túljutva, a fővárosi beruházási politika folytatását.¹²

A főváros községeket politikája lényegében az 1920-as évek végére elérte legfontosabb céljait s a községeket folyamat eredményeként alakult ki az a hatalmas fővárosi közüzemi és vállalati hálózat, mely döntően rányomta bélyegét az akkori Budapest mindennapjainak arcúlatára.

Kormánykísérletek a főváros gazdálkodásának és üzemének külső ellenőrzés alá helyezésére

A főváros közüzemi hálózata szervezeti és irányítási szempontból az 1920-as évek végén a teljes összevisszaság képét tükrözte. A közüzemek minden előre átgondolt terv nélkül, szükségességük felmerülésének időpontjában keletkeztek. A községestett magánvállalatok többnyire részvénytársasági formában üzemeltek. A változatos működési formák létrejöttének fő oka az volt, hogy a még mindig hatályos 1872. évi fővárosi törvény nem szabályozta, milyen elvek szerint és milyen működési formában alapíthat a város közüzemet. A főváros tanácsa, amely végső fokon e kérdésekben határozott, több esetben a törvényhatósági bizottság és a belügyminiszter engedélye és tudta nélkül létesített üzemeket. Általában ezt a gyakorlatot olykor követték, amikor már valamely működő közüzem tevékenységének kiterjesztésére alvállalatokat kívántak létrehozni. A főváros keretében egy sor olyan üzem is működött, melyek nem valamilyen közfeladatot láttak el, hanem üzleti vállalkozásokkal foglalkozva, jövedelemszerzési célokat szolgáltak.¹³

A közüzemek körében a részvénytársasági formától kezdve az egyéni cégeken át egészen a tanácsi ügyosztály vezetése alatt hivatalszerűen kezelt intézményekig minden forma megtalálható volt. A házinyomdát, a kertészeti telepeket, az iskolai termelő gazdaságokat, az egészségügyi termelő intézményeket az illetékes ügyosztályok irányították, önálló könyvelésük, elkülönített vagyonuk nem volt. A legnagyobb közművek egyéni cég alakjában üzemeltek, mint pl. a víz-, gáz- és elektromos művek, de ezen üzemek szervezete nem alakult ki a szükségletnek megfelelően s a tanácsi irányítás akadályozta a szakszerű üzemeltetés érvényesülését. Az egyéni cégek vagyona sem került elkülönítésre a főváros vagyonától. Egy sor igen jelentős fővárosi üzem, közöttük a legnagyobb BSZKRT, részvénytársasági alakban működött. E vállalatoknál a fővárosi törvényhatóság befolyása szinte teljesen attól függött, hogy a részvénytársaság vezető testületeibe (igazgatóság, végrehajtó- és felügyelő bizottság) delgált tagok milyen felfogásban és ügybuzgalommal látták el feladatukat. Formai okok miatt a belügyminiszter sem tudott megfelelő ellenőrzést gyakorolni a közületi részvénytársaságok fölött.

A közüzemek szervezeti és formai rendszertelenségének a fővárosi törvény elavult és hiányos voltán kívül a kereskedelmi törvény, az 1875:XXXVII.tc. elégtelensége is okozója volt. E törvény megalkotásának idején Magyarországon alig létezett közüzem. Ennek a ténynek az volt a következménye, hogy a kereskedelmi törvény sem ismert olyan vállalati alakzatot, mely a közüzemi követelményeknek megfelelné. A jogalkotásnak ez a hiányossága tette lehetővé, hogy a fővárosi közüzemek alapításánál, irányításánál, a szervezet és üzemelési forma kialakításánál, a díjtételek és tarifák képzésénél, a nyereség hovafo rdításánál sokféle megoldási változat és módozat alakult ki. Az 1930-as évek kezdetén országosan működő mintegy 620 közüzem hasonló helyzetben volt, mint a főváros vállalatai, mégis az egységes rendezést lehetővé tevő, vagy előíró jogszabály a két világhábo rú közötti időszakban nem született meg.

A főváros viszonylatában az 1920-as években két új törvény is módosította a törvényhatóságok működését, de gazdasági vonatkozásban e törvények alig hoztak valami újat a régi szabályozáshoz képest. Az 1920:IX.tc. (A székesfővárosi törvényhatósági bizottság

újjáalakításáról) 23. §-a kimondotta, hogy a főváros javadalmait, vagyonát vagy gazdálkodását érintő törvényhatósági bizottsági határozatok ellen a belügyminiszterhez lehet felbbezni, és az ily határozatok csak a belügyminiszter jóváhagyása után hajthatók végre. A 24. § pedig a belügyminiszter vizsgálati jogát erősítette meg a közigazgatási, ügyviteli és gazdasági (pénzkezelési, üzemi) vonatkozásokban. E rendelkezésekkel kapcsolatban megállapítható, hogy míg a 23. §-ban foglaltak az 1872. évi fővárosi törvény előírásaihoz képest csupán finomítást vagy pontosítást jelentettek, addig a 24. §-ban rögzített belügyminiszteri felülvizsgálati jog már valamelyes állami belenyúlást tett lehetővé a fővárosi autonómia területére.¹⁴ Az 1924:XXVI. tc. (A székesfőváros törvényhatósági bizottságának újjászervezése) a Wolff párti városvezetés és a Bethlen kormány között a főváros felletti hatalmi harc kiéleződésének időszakában látott napvilágot. Célja a Wolff párt hozzá nem értő és szubjektív szempontokat követő várospolitikája következtében a fővárosban megerősödő polgári-liberális és szociáldemokrata befolyás háttérbe szorítása, a fővárosi hatalmi viszonyoknak az autonóm jogok korlátozásával történő kormányfelügyelet alá vonása és a kormány városi pártja, az ellenforradalmi-konzervatív-arisztokrata, a nemzeti-liberális burzsoázia és egyes mérsékelt keresztényszocialista csoportokat összefogó Községi Polgári Párt választási céljainak szolgálata.

A törvény gazdasági vonatkozású fejezeteiben hangsúlyozottan rögzíti a belügyminiszter főfelügyeleti jogkörét s az ezzel kapcsolatos részletes eljárási és intézkedési szabályokat. A 20. § (1) bekezdése új elemként tartalmazza a megvizsgálási jog fenntartása mellett a vizsgálat eredményeként felügyeleti jogkörben szükségessé váló intézkedések meghozatalát. A (2) bekezdés a fővárosi üzemek és vagyontárgyak összességére kiterjedően rögzíti a belügyminiszter intézkedési jogkörét. A törvény e szakasza külön kiemeli, hogy a megvizsgálási és intézkedési jogkör abban az esetben is fennáll, ha a fővárosi vagyoni érdekeltség kezelését külön jogalany látja el. A (3) bekezdés a költségvetés jóváhagyásának kötelezettségét emeli ki.¹⁵

Az 1872., az 1920. és 1924. évi fővárosi törvények összevetésénél megállapítható, hogy az újabb szabályozások lényegében nem sokat módosítottak az alaprendeleten. Az 1924:XXVI. tc. 20. § (1) előírásai a vizsgálatokkal kapcsolatos intézkedések jogáról értelemszerűen következtek a belügyminiszter felügyeleti jogköréből s a (2) bekezdésben foglaltak is csupán e már meglevő felügyeleti jogkörnek a mintegy félszázados fővárosfejlődés során képződött új intézményekre és vállalatokra való kiterjesztését mondták ki. A törvény indoklása szerint a belügyminiszter nemcsak a főváros saját tulajdonában és házi kezelésében levő vagyonát, üzemait és vállalatait vizsgálhatja meg e rendelkezés alapján, hanem ez a joga kiterjed mindazokra a vagyontárgyakra, közüzemekre és közérdekű vállalatokra, amelyekben a fővárosnak jelentékeny vagyoni érdekeltsége van, függetlenül attól, hogy bérbe vannak adva, véve, vagy részvénytársaság, esetleg más jogi alakulat kezelésében állnak. A pótlás a változott viszonyok miatt vált szükségessé és csupán a felügyeleti jog teljessé tételét szolgálta.

A törvényjavaslatot a belügyminiszter 1923. december 14-én nyújtotta be a képviselőházban, de harmadszori olvasásra — az ellenzék elkeseredett ellenállása miatt — csak egy év múlva, 1924. december 18-án került sor. A belügyminiszter mégis a kiélezett fővárosi politikai helyzetre és a közelgő törvényhatósági választásokra tekintettel, már

1924. december 16-án tehát két nappal a törvény elfogadása előtt utasította a főváros kormánybiztosát (1923 óta főpolgármester helyett kormánybiztos állt a főváros ügyeinek élén), hogy vizsgáló bizottságot állítson össze és küldjön ki a fővárosi közüzemekhez. A vizsgálat célja nem vitásan az volt, hogy a Wolff párti városvezetés üzempolitikáját bíráló és elmarasztaló eredmény szülessék.

A fővárosi közüzemek megvizsgálására kiküldött bizottság jelentése

Az üzemvizsgáló bizottság 83 fővárosi üzem, vállalatot és üzemszerű intézményt vizsgált meg. Nem került sor az erdészeti üzemek, a tenyészállattvasár, a sertéshízlaló, a dunaparti bérletek, a városligeti mutatványos bódék, a Dunafürdők és a millenáris sporttelep, valamint a kivitelezés alatt álló Ferencvárosi Helyi Kikötő vizsgálatára. A kórházak, fertőtlenítő intézet és a gyógyszerüzem esetében külön szakbizottság összeállítását javasolták. A csaknem héthónapos vizsgálat eredményét végül is csak a törvényhatósági választásokat követően hozták – 92 oldalas jelentésben – 1925-ben nyilvánosságra, de az ellenzéki sajtó már korábban is közreadott egyes részleteket a legmegdöbbentőbb eredményekről.

A jelentés elsősorban az egységes alapelveken nyugvó tervszerű üzempolitika hiánya miatt előállott visszáságokra, az üzemek működésével kapcsolatos gyakorlati hibákra és a technikai-műszaki vezetés fogyatékoságaira mutatott rá. A jelentést széles körű javaslatokkal is kiegészítették. Különösen a pénzkezelés rendszertelensége, a pénzügyi fegyelem általánosan tapasztalható megszegése váltotta ki a bizottság kritikáját. A vizsgálat időszakában a legtöbb üzem feleslegeit nem szolgáltatta be a fővárosnak, hanem ügyosztályi engedéllyel beruházásra, forgótőke céljaira, vagy egyszerűen „gyümölcsöző kihelyezésre” – más bankoknál való kamatoztatás – céljaira fordította. Így állhatott elő oly helyzet, hogy a főváros állandóan pénzhiánnyal küzdött, kölcsönöket kényszerült felvenni, míg egyes üzemek milliós összegeket helyeztek el pénzintézeteknél. Igen sok nagyüzem egyáltalán nem adott tájékoztatást pénzügyeiről, mint pl. az élelmiszerárúsító, lóhús és szappanüzemek, továbbá egyes vásárok és vásártelepek, ezek egyszerűen kimaradtak a főváros pénzügyi műveleteiből. A pénzügyi helyzet általános ziláltságára jellemző volt, hogy pl. 1923 nyarán még nem készült el sem a főváros éves költségvetése, sem az 1920. és 1922. évek zárszámadása.

A kalkulációs fogyatékoságok következtében egyes üzemeknél nem volt megállapítható a termékek és szolgáltatások önköltsége. A jelentés szerint: „A székesfőváros újabb időben árszabás dolgában nem a fogyasztóközönség érdekeit tartotta szem előtt, hanem rideg magánvállalati álláspontra helyezkedett. Az egyik oldalon érthetetlen pazarlás szükségtelenekre, a másik oldalon a fogyasztóközönségnek egész Közép-Európában a legdrágább kiszolgálása”. A pazarlásra jellemző tényként hozták fel az áramtermelés témáját, amely esetben a termelés egy korszerű telepre történő koncentrálásával, az elavult üzemű gőzgépek kicserélésével és elektrifikálásával évi kb. 8,5 millió aranykorona volna megtakarítható. Az üzemek túladminisztrálására felhozták, hogy a BSZKRT-nál 10 főosztály és 38 szakosztály irányít ügykör meghatározás és központi ellenőrzés nélkül.¹⁶

A községi üzemek személyzeti politikájának vizsgálata a létszám általános túlméretezettségének megállapítása mellett rávilágított arra a tanácsi gyakorlatra is, hogy az üzemek vezetésére általában közigazgatási tisztviselőket jelöltek ki. Ezek városházi munkáját helyettesekkel végeztették el. A bizottsági jelentés e részében nagyon szűkszavú és óvatos fogalmazású. A képviselőházi ellenzék – a mentelmi jog szárnyai alatt – már sokkal nyíltabban szólt erről a jellemző sajátosságról.¹⁷ A városházi vezetők – akik természetesen az ellenforradalmi Woff párt vezető exponensei – delegálás vagy alkalmazási szerződések révén – igazgatósági és felügyelő bizottsági – pozíciókat foglaltak el a közüzemeknél s így jutottak mamutfizetésekhez. Az is gyakori jelenség volt, hogy a főtisztviselők nyugdíjaztatták magukat, majd elfoglalva egy-egy közüzem vezérigazgatói székét, a magas nyugdíj mellett hatalmas üzemi járandóságokat is élveztek. E gyakorlatból az tűnt ki, hogy valójában a Wolff párt legalizálta a Bárczy-féle klikknek csupán a háborús viszonyok közepette keresztülvihetett akcióját a közüzemi pozíciók egyéni elfoglalása terén. A politikai és közigazgatási vezetők, rokonaik és érdekeltjeik az 1920-as években tömegesen benyomultak a közüzemi területre. Így alakult ki a túlméretezettség. Méginkább károsnak bizonyult e helyzet az üzemek irányítása és ellenőrzése vonatkozásában azáltal, hogy a törvényhatósági bizottsági tagok, városi pártvezetők és közigazgatási főtisztviselők ültek be a közüzemi vezetői munkakörökbe, lényegében ugyanazon személyek saját munkaadók és ellenőreik lettek.

Sipőcz polgármester, mint városi közigazgatás vezetője ellenőrizte Sipőcz BSZKRT igazgatósági elnököt. Folkusházy Lajos mint alpolgármester megbízta Folkusházy BSZKRT vezérigazgató helyettest vagy Folkusházy vásárpénztári igazgatót egy bizonyos feladat elvégzésével, majd hivatalból saját maga ellenőrizve saját magát, mint városi főtisztviselő anyagi ellenértéket utalt ki magának közüzemi munkásságáért. Amikor a törvényhatósági bizottság közgyűlésén egy-egy közüzemről szavaztak, akkor a szavazók – a törvényhatósági bizottság tagjai – saját maguknak, mint üzemi funkcionáriusoknak szavaztak bizalmat. A bizottság jelentése s a vele kapcsolatos parlamenti és sajtóvisszhang egyben rávilágított arra a tényre, hogy a Wolff párt közüzemalkotó politikájának tengelyében elsősorban hatalmi pozíciók keresése és egyéni meggazdagodási törekvések álltak, semmint a főváros érdekeinek szolgálata.

A Keresztény Községi Párt és a Községi Polgári Párt paktuma 1926-ban

A Wolff párt az 1925. évi községi választásokon a városi kormánypárttal együtt látványos vereséget szenvedett. A szavazatok többségét az egyesült baloldali pártok blokkja szerezte meg. A törvényhatósági bizottságban mégsem tudott a baloldal túlsúlyba jutni, mert az 1924:XXVI.tc. alapján hivatalból és szakszerűség címén helyet foglaló kormány és Wolff párti tagok összefogása a jobboldal többségét eredményezte.¹⁸ A Wolff párt végül elvesztette egyeduralmát, 1926-tól a kormány városi pártja ugyanannyi szavazattal rendelekezett már a közgyűlésen. A városházi „érvényesülés” szempontjából ekkor a két párt paktumot kötött egymással. A Wolff párt kénytelen-kelletlen, együttműködésre kényszerült a kormány városi pártjával, számolni kellett a kormány városi célkitűzéseivel,

fel kellett adnia hatalmi törekvéseit, mérsékelni kellett szociális demagógiáját. Természet-szerűleg a közüzemi pozíciók egy részét is fel kellett adniuk. A paktum létrehozása végül is sikerrel járt, hiszen alapvető célkitűzéseik tekintetében nem sok különbség állt fenn a két ellenforradalmi csoport között. Bethlenék a hatalmi ambíciók feladásán kívül főként az ellenforradalmi politika „szalonképesebb” formában való vitelét kívánták meg Wolff-éktól.¹⁹

A fontos állások felosztásának problémáját is jellemző módon oldották meg: felemel-ték a községi részvénytársaságok igazgatóságainak taglétszámát, felparcellázták a város-igazgatást, új állásokat kreáltak. Nagylelkűségben odáig ment az új hatalmi tömörülés, hogy a közüzemek vezetőségébe a közgyűlési térfoglaláshoz hasonló arányban bevonta az ellenzéki pártokat is. A módosított közüzemi politika lényegét a tarifák kíméletlen fel-emelése, a minél nagyobb nyereség elérése s a városháza részére való befizetése képezte. A két vetélkedő csoport közötti paktum, az ellenzék korrumpálása, az új közüzemi po-litika bevezetése a főváros lakosai, a fogyasztók rovására történt. Az „új” városházi irány-zat antiszociális jellegét még csak aláhúzta az a tény, hogy az ellenzéki pártok nemcsak adminisztráltak e politikához, hanem az igazgató- és felügyelő bizottsági díjak, tantiemek formájában e pártok vezető exponenseinek, s esetleg pártkasszájuknak is jutott részesedés a közüzemi nyereségből.

Az 1920-as évek második felében, a hazai ellenforradalmi-kapitalista rendszer átmene-ti s részleges jellegű konszolidációja időszakában már senki sem törődött az üzemvizsgáló bizottság által feltárt közüzemi rendszertelenséggel, nyíltan úzött összeférhetlenségi gyakorlattal. Inkább csak műszaki-technikai jellegű hibák kijavítására történtek intéz-kedések.²⁰

Az 1930:XVIII. tc. közüzemi és gazdasági előírásai

1929. november 15-én a belügyminiszter törvényjavaslatot nyújtott be a képviselő-házban Budapest Székesfőváros Közigazgatásáról, melyet alig félévi tárgyalás után 1930. május 14-én a felsőház is elfogadott s 1930:XVIII. tc. alatt hirdették meg.²¹ A belügy-miniszteri indoklás szerint az 1872. évi fővárosi törvény már évtizedek óta nem áll össz-hangban Budapest nagyarányú fejlődésével s a rendezetlen állapotot tovább tűrni már nem lehetett. Az 1872. évi alaptörvény elavultságához kétség nem fért, mégis az ellenfor-radalmi kormány nem csupán a főváros igazgatásának korszerűsítését kívánta az új tör-vénnyel megoldani. Sokkal inkább az a törekvés ismerhető fel a törvény egyes szakaszai-nak rendelkezéseiből, hogy az ellenforradalmi rendszer lényegétől elütő felépítésű, de-mokratikusabb jellegű budapesti autonómia önállóságát, politikai mozgásszabadságát kor-látozzák és a nagyobb mérvű kormánybefolyás révén hasonlóvá tegyék az országban fenn-álló általános politikai-igazgatási viszonyokhoz. A törvénynek az autonómiát általánosan érintő rendelkezései közül kiemelkedett a főpolgármesteri tisztség betöltésével és hatás-körének megállapításával kapcsolatos módosítás, az ellenőrző szerv, a számszék létre-hozása, a tisztségviselői kinevezéseknek a főpolgármester részére való fenntartása, a polgár-mester megválasztásának belügyminiszteri jóváhagyástól való függővé tétele, a választott

törvényhatósági bizottsági tagok számának csökkentése, a hivatalból és szakszerűség címén résztvevők szaporítása, az örökös tagság intézményének bevezetése. A törvény megszüntette az 1872 óta működő ún. hivatalnok tanácsot s helyette a megyei igazgatásban működő kisgyűlések mintájára nagy hatáskörrel bíró törvényhatósági tanácsot hívott életre. A törvény tovább korlátozta a városi lakosság választójogát is.

Külön részben — a harmadikban — hat fejezetben és 25 §-ban foglalkozott a törvény a főváros háztartásának témakörével, mintegy pótlandó az 1872. évi alaprendelkezés hiányosságait. A főváros háztartásával kapcsolatos fejezetben a törvény meghatározta a főváros vagyonának körét (68. §), intézkedett az ötvenkénti leltárfelvételről és éves leltárkiegészítésről (69. §), körülírta a vagyon bérbeadásának feltételeit és a házi kezelés módozatait (70. §), kimondotta a pénzkészletek gyümölcsöző kihelyezésének kötelezettségét és módozatait, egyben intézkedett arról is, hogy a községi takarékpénztárt első kúriába, sorolt pénztintézet szintjére emeljék (71. §), majd a vagyonelidegenítés ill. szerzés módozatait (72. §) írta elő, meghatározva a közgyűlés, a törvényhatósági tanács és a polgármester feladatait.

A II. fejezet a szükségletek fedezéséről, a költségvetés és zárószámadás kérdéseiről intézkedett. A szükségletek fedezése, vagyis az igazgatás anyagi alapja előteremtésének forrásai között a törvény első helyre a főváros vagyonának jövedelmét sorolta, majd a községi pótladók és az állam által átengedett adójövedelmek után negyedik helyen a városi közszolgáltatásokat, végül az illetékeket, vámokat és díjakat emelte ki (73. §). Már itt megfigyelhető a törvény alkotóinak az az igyekezete, ami azután a 87. §-ban nyíltan is szerepel, hogy a főváros szükségleteit főként az üzemeknek — akár mint vagyonjövdelmi, akár mint városi közszolgáltatási tényezőknél — kell biztosítaniuk. A későbbi években a közszolgáltatási díjak felemelésénél a város vezetői rendszeresen hivatkoztak is a törvény idevágó megállapításaira és előírásaira. A kölcsönök, a költségvetés, a póthitel, a zárószámadás és vagyonmérleg, valamint az elkészítés kérdéseit a 75–79. §-ok szabályozzák. A törvény első ízben tette lehetővé a gyámpénztár, az alapok és alapítványok, az önálló vagyonkezelésű intézetek és üzemek készpénzfeleslegeinek kölcsön formájában történő igénybevitelét. Ez a rendelkezés különösen a már bekövetkezett gazdasági válság okozta fizetési nehézségek leküzdése szempontjából bizonyult igen lényeges segítségnek. A községi takarékpénztárnál összpontosított városi és közüzemi tőkék több irányú felhasználásával, ún. forgótőke kölcsönök felvételével tudott csak a főváros úrrá lenni fizetési nehézségein. A forgótőke kölcsönök felső szintje meghaladta a 30 millió pengőt is, bár a törvény külön törvényhatósági bizottsági hozzájárulás nélkül csak félmillió pengő felvételét engedélyezte volna.²² A fővárosi költségvetés és zárószámadás egyetemességének megteremtése érdekében a törvény kimondja, hogy az alapok, intézetek, közintézmények, közművek és üzemek, valamint a részvénytársaságok pénzügyi műveleteit is magában kell foglalnia a főváros számadásainak. A III. fejezet (80–83. §) a számadási kötelezettség és felelősség kérdéseit szabályozza.

A IV. fejezet az intézetek, közintézmények és közművek témáját szabályozva (84–86. §) kimondja, hogy a szervezetet, a kezelés módját, az alkalmazottak illetményeit, a használat feltételeit, a beruházási járulékokat és használati díjakat a törvényhatósági bizottság szabályrendeletek útján határozza meg. A törvényalkotó azonban nem szabályoz-

ta az üzemek stb. létrehozásának feltételeit, nem határozta meg működési formájukat, vezető testületeiket, hanem szabad kezet hagyott a fővárosnak. A szabályrendeletek jóváhagyásának kötelezettsége csak ellenőrző, de nem meghatározó vagy iránymutató szerepkört biztosított a kormányzatnak.

A törvény V. fejezete az üzemek témakörével foglalkozik. A miniszteri indoklás szerint „A községi üzemek jogviszonyai eddig külön törvényben nem voltak szabályozva. Tekintettel arra, hogy a kormány a közeljövőben a közüzemek kérdését törvényhozási úton részletesen fogja szabályozni, a javaslat csak oly részletek szabályozására szorítkozik, amelyeknek szabályozása el nem odázható.” E korlátozott cél a törvénynek az üzemekkel kapcsolatos szakaszaiban csaknem mindenütt erősen szembeötlő. Az üzemek meghatározásánál csak általánosságokban mozgó szövegezés olvasható, mely szerint minden üzlet, vállalat és telep, melyet a főváros saját szükségleteinek ellátására vagy fogyasztói igények kielégítésére szervez, közüzemnek tekintendő. Az üzemeknek a szükségletek kedvezőbb, jobb és olcsóbb kielégítését és a főváros háztartásának könnyítését kell szolgálniuk. Üzemet csak közérdek által indokolt esetben lehet létesíteni. A létesítésre vonatkozó határozatban meg kell állapítani az üzem rendeltetését, címét, helyét, az átadásra kerülő vagyont, a beruházási és forgótőkét, a kamatokat és törlesztéseket (87. § 1–4. bek.).

A törvény előírja az üzemek vagyonának a főváros vagyonától való elkülönítését és a kereskedelmi üzleteknél szokásos kezelését (5. bek.). E szabályozás célja az üzemi eredmények elbírálhatóságának, a nyereségességnek a megállapítása, másrészt az üzemvitel szabaddabb, egyszerűbb és gyorsabb intézése. A 6. és 7. bekezdésekben az üzemeknek a fővárostól kapott anyagi eszközök (vagyon, tőke, beruházási alap szolgáltatások) visszatérítendő kölcsönként való kezelését írja elő. A kormány e rendelkezéssel próbálta leszerelni a magántőke részéről a gazdasági válságjelenségek láttán egyre fokozódó közüzemellenes támadásokat. A magánipar ui. a közüzemeknek a főváros részéről nyújtott ingyenes támogatást kifogásolta, melynek révén a közüzemek kedvezőbb helyzetbe kerülve sikerrel versengtek a magániparral.²³ A 8. bek. az üzemi tartalékalapok képzéséről és a nyereség befizetéséről rendelkezik. A 88. § az üzemi szabályzatok készítését és jóváhagyását taglalja.

A korábbi viszonyokhoz képest lényeges módosítást ír elő a 89. § az üzemi igazgatóságok tekintetében, amennyiben kimondja, hogy a rokonszerű üzemeket egy igazgatóság alá kell rendelni. Az üzemigazgatóságok létszáma hét fő lehet. Ezek közül hat személyt a törvényhatósági bizottság tagjai vagy külső szakértők közül a törvényhatósági tanács választ, egy személyt és helyettesét a főpolgármester nevez ki. Az elnököt a polgármester jelöli ki. Az illetékes igazgatási osztály vezetőjének és az üzemvezetőnek csupán tanácskozási joga van (1–7. bek.). Az üzemeknél működött 10 főnyi igazgatóságokhoz képest a rendelet 30%-os csökkentést írt elő, másrészt kimondotta, hogy az illetékes városigazgatási ügyosztály vezetője csak tanácskozási joggal lehet tagja az igazgatóságnak. A törvény e szakasza azonban csak formális megoldást írt elő, mivel a hét választott tag mellett helyet foglaló tanácskozási jogú tisztviselők tevékenységére és tiszteletdíjára vonatkozó kérdéseket nyitva hagyta. 1931–1934 között az üzemigazgatóságok létszáma változatlanul 10 fő maradt és az igazgatóságok továbbra is jelentős díjazásban részesültek. Az üzemi

alkalmazottak helyzetét szabályozó 89. § kimondja, hogy az ő helyzetükre a kereskedelmi alkalmazottakra érvényes jogszabályok vonatkoznak. Fenntartja viszont a főváros jogát — az üzem közérdekű rendeltetése miatt — az ettől eltérő szabályozásra is. A mellékfoglalkozások egyéb tevékenység és rokon kapcsolat is szabályozásra kerülnek a szakaszban.

A kereskedelmi társaság alakjában működő üzemek tekintetében bár a törvény előírásai (91. §) tartalmaznak bizonyos szempontokat, mégis annyi kivételes felmentési lehetőség áll fenn, hogy ezek a törvényszempontok gyakorlati értékkel alig bírnak. A törvény e szakaszának indokolása szerint a cél az, hogy a jövőben a főváros részvénytársasági formában csak oly üzemet tartson fenn, ahol külső tulajdonosok is találhatók. Részvénytársasági alakban közüzemet a törvény megkötései szerint csak a belügy- és a pénzügyminiszterek együttes engedélyével lehet a jövőben alapítani. „Tapasztalat szerint ui. a községi üzemeket rt. forma nélkül is éppen olyan jól el lehet vezetni, s az ily alakban vezetett üzemeknél sokkal megelőlegebben érvényesül az önkormányzat rendelkezési, felügyeleti és ellenőrzési jogköre.”²⁴ A törvény tehát alig érintette a községi részvénytársaságokat, ahol az összeférhetetlenség és a mammutfizetések kiáltó példái voltak találhatóak. A részvénytársaságok igazgatóságának 16–22 főnyi tagságában polgármester, alpolgármesterek, tanácsnokok és városi vezető politikusok foglaltak helyet. A legnevesebbek közülük tagjai voltak az igazgatóságok mellett működő végrehajtó bizottságnak, ahová természetesen a törvényhatósági bizottság ellenzéki pártjainak igazgatósági tagjai már nem juthattak be. Az igazgatósági és végrehajtó bizottsági tagok függetlenül a vállalat által elért eredménytől ülésenkénti tiszteletdíjakat, továbbá havi költségmegtérítést és kocsi-pénzt kaptak. A 20 millió pengővel veszteséges és végül felszámolásra kényszerült Budapest Székesfővárosi Várospénztár Rt. 19 igazgatósági tagjának az 1931 és 1932 évekre a fenti címeken személyenként 4 050–11 350 pengőt fizettek ki, holott már 1929-ben is 3 millió pengő veszteséget kényszerültek bevallani. Az igazgatóságban 2 volt miniszter, 1 volt főpolgármester, 1 volt alpolgármester és 2 tanácsnok és várospolitikusok mellett mindössze 1 húsipari szakember volt található. Amikor 1933 novemberében megpróbáltak valamit visszaszerezni a jogtalanul kifizetett összegekből, senki sem volt hajlandó közülük bármit is visszaadni. Jellemző a kiküldött vizsgálóbizottság eljárására, hogy az igazgatóságban helyet foglaló és tiszteletdíjakat szintén felvett aktív főtisztviselőktől meg sem kísérelték az összegek visszakövetelését.

Nem volt jobb a helyzet a községi takarékpénztárnál sem, ahol 18 igazgatósági tag között Sipőcz polgármester, Buzáth alpolgármester és Lamotte pénzügyi tanácsnok mellett Haller István volt miniszter és más várospolitikusok foglaltak helyet. 1930-ban az igazgatóság az előző üzletév nyereségéből csaknem 18 000 pengőt vett fel jutalom címén. Természetesen költségtérítés, tiszteletdíj és nyereségrészesedés is jutott számukra, csak ezek összegét nem hozták nyilvánosságra. A BSZKRT 16 tagú igazgatóságában Sipőcz polgármester mellett Bárczy volt főpolgármester és Folkusházy volt alpolgármester vezérigazgató és a várospolitikusok foglaltak helyet. 1930-ban 21 000 pengő tiszteletdíjat kaptak s ehhez járult a költségtérítés és ingyenes szolgáltatások (mint pl. gépkocsi, távbeszélő ingyenes használata, bundák, lábbelik ingyenes készítése a vállalat műhelyeiben, külföldi „tanulmányutak” költsége stb.). E juttatások a kereskedelmi törvény szerint

megengedettek voltak Az új fővárosi törvény azáltal, hogy a 3. bek.-ben kimondotta a főváros érdekeinek a községi részvénytársaságokban kiküldöttek útján történő képviseletét, lényegében a fenti állapotokat szentesítette.²⁵

A kormány ellenőrzési jogkörének, a belügyminiszter főfelügyeleti jogának, a főpolgármester megnövekedett ellenőrző hatáskörének megállapításán és részletes leírásán túl az 1930:XVIII.tc. egy új fővárosi, részben a városigazgatástól független gazdasági ellenőrző hivatalnak, a főpolgármesternek alárendelt székesfővárosi számszéknek a felállításáról is intézkedett. A kormányzat az új ellenőrző intézmény felállításánál szintén az államigazgatás analógiájára járt el. Az állami vagyonkezelést a kormánytól jogilag független szerv, a legfőbb állami számszék, ellenőrizte s a fővárosi számszék felállításával lényegében azonos ellenőrzést és felügyeleti rendszert kívánt a kormány a főváros nagyarányú vagyonkezelése területén bevezetni.

Az 1930:XVIII.tc. városgazdasági és közüzemi vonatkozásban nem kívánta a kialakult állapotot alapvetően megváltoztatni. Célja csupán bizonyos rendezés, normalizálás s minimális szabályozás volt. Alapvetően újat csupán az ellenőrzés bővítése hozott, amelyre vonatkozóan az új fővárosi törvény a megelőző jogszabályokon túlmenve, meglevő hatásköröket tovább bővített és egy teljesen új ellenőrző szerv felállítását is előírta. Alapvető változást azonban a fővárosi közüzemek és a közvagyon kezelése, a főváros háztartásának vezetése, és szabályozása tekintetében az új városi törvény sem hozott. A kormány által bejelentett közüzemi törvénytervezet benyújtása pedig tovább várattott magára.

Az 1929–1933. évi gazdasági válság kihatása a főváros pénzügyi helyzetére

A gazdasági válság hatására az ország és a községek helyzete állandóan romlott. A gazdasági élet kereteinek összeszűkülése, a termelés, a bel- és külkereskedelem hanyatlása az adóbevételek visszaesését eredményezte. Megnövekedett a munkanélküliek és a szociális gondoskodásra rászorulóak száma. E helyzetben a községek gazdasági helyzetének rosszabbodása egyre nyilvánvalóbbá vált. Különösen az országosan működő több mint 600 közüzem rendezetlen helyzete okozott problémát. A Gömbös kormány egyéb belpolitikai tervei miatt — nem akarva fokozni az amúgy is meglevő ellenállást — hasonlóan az előző kormányokhoz, szintén nem szánta rá magát a közüzemi terület különféle érdekekkel át- meg átszőtt területének általános rendezésére. A közvélemény nyomására — mely részben a közüzemek árdömpingje, részben az egyre tömegesebbé váló panamak nyomán alakult ki s vált egyre jelentékenyebbé — mégis valamit tenni akarva megalkotta a Közérdekeltségek Felügyelő Hatóságát (4600 1933. ME). A pénzügyminiszter alá rendelt s alig két tucatnyi személyzettel ellátott ellenőrző szerv jogot nyert mindazon köztámogatásban részesülő részvénytársaság és szövetkezet felülvizsgálatára, melyeknél a támogatás összege a 100 000 pengő, vagy az állami, törvényhatósági, községi vagy közalapítványi érdekeltség mértéke az alaptőke 20%-át meghaladja (2. §). A rendelet későbbi szakaszában (24. §) kimondja, hogy az ellenőrzés bármely alakban működő közüzemre kiterjesztendő. Az ellenőrzés módja főleg az éves számadások vizsgálatára terjedt ki s erősen könyveléstechnikai jelleget öltött az 1930-as évek második felében.²⁶

A főváros gazdasági helyzetében is a válság egyre inkább éreztette kihatását. A budapesti gazdasági élet a válság kezdetekor elég nagy ellenállóképességet tanúsított, azonban a válság kiterjedése, elhúzódása és visszaható következményei miatt, sokkal nehezebben lábbalt ki belőle. E jelenségnek oka a főváros ipari termelésében domináló nehéz- és gépipar rendelkezési hiánya, az új, főleg könnyűipari üzemeknek a főváros határain kívüli települése.²⁷

A főváros gazdasági helyzetében bekövetkezett rosszabbodás egyik látható jeleként egyre nagyobb deficit alakult ki a főváros költségvetésében. Az 1934. évi költségvetésben 10 millió pengős deficit került előirányzásra. Nem történt gondoskodás — anyagi eszközök hiánya miatt — a 2,1 milliós pénztári és a kórházi 18 milliós hiányok, valamint a Vásárpénztár 1929. évi 3,7 milliós veszteségének a fedezésére. A növekvő bajok közepette egyre több kritika hangzott el a főváros háztartásában, üzemi gazdálkodásában és közigazgatásában mutatkozó rendellenességek kapcsán. Kifogásolták az intézményi és üzemi túlméretezettséget, a takarékoság hiányát, a magas fizetéseket, a sorozatos közüzemi botrányokat.

A Gömbös kormány az akuttá vált helyzetet arra használta fel, hogy rendcsinálás ürügyén saját és hívei befolyása alá vonja a főváros közigazgatását, beleértve a hatalmi pontokon történő személycseréket is. Ezen túl a kormány beleszólási jogának növelésére, a kormányintézkedéseket vonakodás nélkül végrehajtó fővárosi közigazgatási apparátus kiépítésére és az ellenzéki pártok háttérbe szorításával az egypártrendszer feltételeinek megteremtésére törekedett.²⁸ E célokat szolgálta a korábbi fővárosi törvények esetében nem tapasztalt gyorsasággal, a kormánytöbbség kíméletlen felhasználásával alig öt hónap alatt keresztülhajszolt új fővárosi törvény, az 1934:XII.tc. Budapest Székesfőváros közigazgatásáról.²⁹

A Gömbös kormány új fővárosi törvénye

A Gömbös-féle fővárosi novella nem tekinthető alapvetően új jogszabálynak a törvény címében is olvasható, hogy itt csupán az 1930:XVIII.tc. egyes rendelkezéseinek módosításáról van szó.

A miniszteri indokolás részletesen felsorolja és tárgyalja a módosításokat. Az első és igen fontos változtatás az 1930-as törvénnyel megteremtett helyzethez képest a törvényhatósági tanács megszüntetése. A törvényhatósági tanács intézménye a miniszteri indokolás szerint nem vált be, mert a közigazgatás javítását és gyorsítását nem eredményezte, működésében elmosódtak a felelősség és szakszerűség szempontjai, s túl nagy pártbefolyást tett lehetővé, ami az ügyintézésben, kinevezéseknél nem kívánatos. A törvényhatósági tanács jogkörét a főpolgármester és a polgármester kapta meg, hatáskörük lényeges kibővítésével. E főtisztviselőknek a kormánytól való függését, alárendeltségét a főpolgármester államfői kinevezése és a polgármester államfői megerősítése jelképezte. A főpolgármester a törvény alapján átmeneti időre kivételes hatalomhoz jutott. A szánálás szempontjából — a közigazgatási bizottság hatáskörébe tartozó ügyeken kívül — valamennyi fővárosi autonóm szerv helyett hozhatott rendeleteket és határozatokat. E tevékenységéről egyedül — a képviselőház mellett működő 33-as bizottság mintájára — a tör-

vényhatósági bizottság tagjaiból alakított 17 tagú ellenőrző bizottságnak tartozott beszámolni. A polgármester kinevezési jogköre tovább bővült, de fontos állások betöltésénél a főpolgármester előzetes beleegyezési joga is kikötést nyert a törvényben. A törvényhatósági bizottság tagjainak számát a törvény 108 választott és 22 örökös tagra csökkentette. Ügykörében csak a nagy összegű, jelentős ügyek maradtak. A szakbizottságok tanácsadó testületként működtek.

A főpolgármester jogainak kiterjesztése — a már említett rendkívüli szerepkörön túl — a fővárosi számszéknek a főpolgármester alá történő rendelkezésében is megnyilvánult. Egyébként gazdasági vonatkozásban is a polgármester egyéni felelőssége került kiemelésre. A törvény egy másik fontos rendelkezése a főváros nem kereskedelmi formában működő üzemeinél az üzemi választmányok kötelező megalakítása és ügykörének szabályozása. A korábbi és nem minden üzemnél működő üzemigazgatóságoknak biztosított intézkedői jogkört a választmányok nem kapták meg. Az új üzemi választmányok tanácsadó, véleményező és ellenőrző jogkörrel rendelkeztek. A törvény indoklásában szerepelt először a nem kereskedelmi társaság alakjában működő közüzem szabatos fogalmi meghatározása is. Eszerint a fővárosi üzemeknek e csoportja nem önálló jogi személy, vagyonuk a fővárosnak külön e célra rendelt saját vagyona, tulajdonosuk kizárólag a székesfőváros közönsége és ennek megfelelően működésük szabályozásánál a szorosan vett törvényhatósági igazgatás, továbbá az ezzel kapcsolatos kormányhatósági felügyelet és ellenőrzés teljes mértékben érvényesül. Az állami ellenőrzés még hatályosabbá tételére e szorosan kézben tartott közüzemekhez a törvény miniszteri biztosokat rendelt állítani, akik akár a polgármester határozata ellen is óvást emelhettek.

A kereskedelmi társaság alakjában működő üzemekhez is miniszteri biztost állított a törvény. E vállalatoknál a biztosnak csak észrevételezési joga volt a sérelmesnek vélt intézkedésekkel szemben. Egyéb vonatkozásokban a törvény e szakasza szinte változtatás nélkül átvette az 1930-as törvény előírásait.

Az 1934:XII.tc. az ellenforradalmi rendszer negyedik fővárosi törvénye volt és ez a törvény a másfél évtizedes jogalkotási folyamatban megfigyelhető autonómia ellenes, antidemokratikus tendenciáknak a leginkább adott teret. A törvény megnövelte a Gömbös-féle ellenforradalmi-fasiszta jellegű államhatalom és kormány befolyási lehetőségeit. A kormányellenőrzés bővítése és pontos szabályozása is e célt szolgálta. A törvény előírásai nyomán végrehajtott változtatások a törvényhatóság szervezeti kereteit alkalmassá tették a kormányelhatalmazások közvetlen és haladéktalan keresztülvitelére, az ellenzéki pártok szerepkörének lényeges csökkentésére, a fővárosi tisztviselői kar fokozottabb kézben tartására.³⁰

A törvény intézkedései alapján — párhuzamosan a gazdasági életben megfigyelhető kisebb mérvű konjunktúra kialakulásával — 1936/1937. fordulójára befejeződött a főváros szanálása. A költségvetés kiegyensúlyozódott, nem utolsósorban a közüzemi tarifák felemelése következtében. Az újból megnyíló kölcsönfelvételi lehetőségek révén — ebben az évtizedben a közületi szervek belföldi kölcsönei domináltak — folytatódhatott a fővárosi beruházási gyakorlat. A közüzemek gazdasági jelentősége megnőtt.³¹

A fővárosi közüzemi hálózat és gazdálkodás felügyeleti rendszere a második világháború kitörése előtt

A fővárosi közüzemeit az egy évtizeddel korábbi állapotokhoz képest az új világháború kitörése előestéjén már több új szerv is ellenőrizte. A legjelentősebb ezek között a fővárosi számszék, majd a fővárosi számvevőség és a Közérdekeltségek Felügyelő Hatósága említendő. Az üzemek mellett ott voltak a belügyminiszter által kirendelt miniszteri biztosok is. Végül megvizsgálási joga volt a főpolgármesternek, a polgármesternek és a törvényhatósági bizottsági közgyűlésnek.³² A sokféle ellenőrző szerv és személy azonban alapvető változást a közüzemi viszonyokban nem tudott, de talán nem is kívánt elérni. A főváros legfontosabb vállalatait továbbra is a főtisztviselők és a várospolitikusok uralták: Szendy polgármester három nagy részvénytársaság igazgatóságának elnöke, mellette várospolitikusok, tanácsnokok ültek a vezető funkciókban. Nem változtak a magas közüzemi díjtételek sem. 1938-ban pl. az Elektromos Művek saját éves jelentése szerint az 51,5 millió pengős bevételével szemben az összes kiadás 39,5 milliót tett ki. A tiszta nyereség összege meghaladta a 23%-ot. Pontosabb képet ad a fenti adattal szemben a fővárosi statisztikai hivatal, mely szerint a 7 budapesti áramtermelő üzem – ezek közül 4 közvetlenül a fővárosé, 3 pedig a BSZKRT-é – összesen 53,2 millió termelési értékével szemben a főbb üzemi kiadások mindössze 23,3 milliót tettek ki. Tehát az adók és befizetések nélküli termelési értéktöbblet 56,2%-os. 1939-ben 57%-os. Hasonló kép bontakozna ki a többi fővárosi közüzem eredményeinek tüzetesebb megvizsgálása esetén.³³

Az 1934. évi új fővárosi törvény sem hozott tehát lényeges változásokat a városi vagyón, és a közüzemek kezelése tekintetében. A kormány által kezdeményezett törvényes szabályozás végső fokon nem érintette a közületi vagyoni viszonylatok és közüzemi állapotok alapvető lényegét, a városi közmű- és vállalati rendszert. Az általános elszegényedés és tömeges munkanélküliség éveiben a főváros új vezetői kénytelenek voltak lemondani a mammutfizetésekről, álláshalmazásról. A kormány csökkentette a közüzemi igazgatóságok létszámát és díjazásait. Meggátolták a közpénzek könnyelmű elherdálását, szigorúan megbüntették a panamistákat. De szinte változatlanul funkcionált a közüzemi hálózat magas, antiszociális tarifáival, szolgáltatási díjaival, nagy összegű nyereségre irányuló üzempolitikájával, befizetési rendszerével. A közüzemek kérdését alapvetően egyetlen törvény sem érintette.³⁴ A fontos közüzemek mindvégig közületi tulajdonban maradtak s nem kerültek sem beolvasztásra, sem felszámolásra, sem a magánkapitalisták kezére. Mindenféle szabályozás ellenére az ellenforradalmi rendszer vezetői világosan látták, hogy a közüzemekhez kapcsolódó gazdasági-politikai hatalomról nem mondhatnak le. Az ellenforradalmi rendszer ingatag volta miatt igen fontos volt a 620 közüzem gazdasági ereje, a közvetlenül függésben álló alkalmazottak nagy tömege. Másrészt a közüzemek az államnak a gazdasági életbe való, s egyre erősödő beavatkozásának közvetítő- és alátámasztó szerepkörében is fontos feladatokat láttak el.³⁵ Éppen ezért az említett törvények igazi célkitűzése nem is a közvagyon és közüzemi rendszer valamiféle egységes szabályozása, áttekinthetővé tétele. Az 1930. utáni rendezések valójában azt a célt szolgálták, hogy a közvagyonból és közüzemekből származó gazdasági és politikai előnyök ne maradjanak kihasználatlanul, ne egyes személyek vagy városi politikai pártok anyagi érdekeit szolgál-

ják, hanem törvényes formában, szervezeten kerüljenek felhasználásra az ellenforradalmi rendszer egésze számára.

A két világháború közötti magyar törvényhozás a közületek vagyoni viszonyaira és vállalataira vonatkozó átfogó és egységes szabályozást lehetővé tevő rendelkezéseket nem alkotott. Szükséges lett volna mindenekelőtt a községi üzemek fogalmát, egyes típusait azok jogállását és az aktív közigazgatási szervezetbe történő bekapcsolódásuk módját, valamint az üzemi adminisztráció racionális felépítését körvonalazó jogalkotásra. A közüzemek, a közvagyon ügye általános érvényű közüzemi törvény nélkül az egyes minisztériumok karnisztikus intézkedései és joggyakorlata szintjén maradt meg. Bizonyos kivételt e megállapítás érvénye alól a fővárosi törvények egyes szakaszai ugyan jelenthetnek, de a törvények nem voltak sem egyetemes, sem átfogó érvényűek a kérdéskör teljessége szempontjából. Az egyes kormányoknak a közületi vagyon és vállalatok tekintetében kialakított gazdaságpolitikája és annak jogi formákba való foglalása a korszak folyamán az alakulás és a gyakori változás stádiumában maradt. Némi mentségére szolgálhat a korabeli magyar jogalkotásnak, hogy más külföldi országok tételes jogrendszerében sem került végleges megoldásra a közvagyon és közüzemek problémaköre.³⁶

Jegyzetek

1. A hivatkozott adatok forrásai: Budapest Székesfőváros Zárószámadása és Vagyonleltára és a Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala Évkönyveinek sorozata.
2. Bethlen István miniszterelnök a Budai Társaskörben 1924. jún. 5-én elmondott beszédében részletesen kitért a Wolff párt és a kormány közötti hatalmi harc témájára. Közli: *Hamvas J.*: Budapest megújódása 192–1933. Budapest, 1942. 32–39.
3. Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytar (CJH.MT) Az 1872–1874. évi törvény-cikkek. Budapest, 1886. 79–102.
4. A főváros igazgatásának történetére: *Kiss Gy.*: A budapesti várospolitikai 1873–1944. Budapest, 1958. 253. és *Ort J.*–*Szekeres J.*: Budapest fővárosi törvényhatósági és tanácsköztársasági szerveinek levéltára Budapest, 1959.
5. A fővárosi közüzemek keletkezésének történetére: *Szekeres J.*: A budapesti városatyák panamai. Budapest, 1962. 118., *Halász Á.*: Budapest húsz éve 1920–1939. Budapest, 1940. 427., *Morvay E.*: Városrendezés és közüzemi politika. Városrendezés, városfejlesztés, városépítés. Budapest, 1940. 621–631.
6. Kapcsolatos a Budapest Székesfőváros fejlesztéséről s a háztartásának rendezése végett teendő állami intézkedésekről szóló 1908:XLVII. tc.-kel. CJH.MT. 1908. évi törvény-cikkek. Budapest, 1909. 1117–1123.
7. *Farkasfalvy S.*: Budapest gyáripára 1921–1926. Budapest, 1928. 185.
8. Budapest Főváros Levéltára (BFL) Törvényhatósági bizottság közgyűlési jegyzőkönyvek 1907–1502, 1908–173 stb.
9. 75 éves a Budapesti Elektromos Művek. Budapest, 1968. 344.
10. *Pásztor M.*: A kurzus a Városházán. Szocializmus 1922.

11. Budapest közúti vasúti közlekedésének fejlődése és a BSZKRT tíz évi működése. Budapest, 1934. 267.
12. BFL. Törvényhatósági bizottság közgyűlési jegyzőkönyvek 1935–8, 1935–171. Közl.: Források Budapest Múltjából III. 1919–1945. (Szerk: *Szekeres J.*) Budapest, 1972. 648.
13. A Székesfővárosi üzemek megvizsgálására alakított bizottság általános és összefoglaló jelentése. Budapest, 1926. 91.
14. CJH. MT 1920. évi törvénycikkek. Budapest, 1921. 29–34.
15. CJH. MT 1924. évi törvénycikkek. Budapest, 1925. 480–496.
16. A székesfővárosi üzemek megvizsgálására alakított bizottság általános és összefoglaló jelentése. Budapest, 1926. 39.
17. *Zsoldos G.*: A városházi kiskirályok ötnegyedmillió pengője. Magyar Hitel, 1927. március 9–10.
18. A Budapest-városházi kudarc tanulságai. Új Március 1926. okt. 598–600.
19. Pakots József 1929. dec. 6-i parlamenti felszólalása. Képviselőházi Napló 1927–1932. XXIV.k. 28–31.
20. Scitovszky belügyminiszter 1927. június 3-i, a főváros polgármesteréhez intézett leirata szerint: „Sajnálattal kell megállapítanom, hogy sem a székesfővárosi üzemek egységes irányításának, céltudatos működésének és ellenőrzésének kérdésében, sem pedig az üzemvizsgáló bizottság által beható tanulmányok alapján tett javaslatok megvalósítása, ezen kérdések konkrét felvetése óta eltelt hosszú időközben, semmiféle komolyabb lépés nem történt ...” BFL. Főpolgármesteri iratok 1931–1987. Közl.: Források Budapest Múltjából III. 1919–1945. Budapest, 1972. 188–189.
21. 1930:XVIII.tc. Budapest Székesfőváros Közigazgatásáról. CJH.MT 1930. évi törvénycikkek. Budapest, 1931. 246–324.
22. A főváros forgótőke kölcsöneiről: Lamotte Károly pénzügyi tanácsnok jelentése a főpolgármesterhez a főváros pénzkészletének várható kimerüléséről 1930. október 16. BFL. Főpolgármesteri iratok 1930–1940.
23. *K. Lamotte*: Die Finanzlage der Hauptstadt Budapest. Ungarisches Wirtschafts Jahrbuch 1932. Budapest, 1933. 280–283.
24. Miniszteri indokolás a törvénytervezet szövegéhez: CJH.MT 1930. évi törvénycikkek. Budapest, 1931. 306.
25. Gazdasági, Pénzügyi és Tőzsdei Kompassz (Szerk: *Kallós J.*) kötetei alapján.
26. A m. kir. minisztérium 1933. évi 4600 ME. sz. rendelete. Magyarországi Rendeletek Tára 1933. Budapest, 1933. 1174–1187.
27. *Berend T. I. – Ránki Gy.*: A Budapest környéki ipari övezet kialakulásának és fejlődésének történetéhez. Tanulmányok Budapest Múltjából XVI.k. Budapest, 1961. 535–572.
28. *Tarjányi S.*: A fővárosi törvény és módosításai. Emlékek Budapest Múltjából 18. k. Budapest, 1972. 112.
29. 1934:XII.tc. a Budapest székesfőváros közigazgatásáról szóló 1930:XVIII.tc. egyes rendelkezéseinek módosításáról. CJH. MT 1934. évi törvénycikkek. Budapest, 1935. 97–127.

30. A szociáldemokrata párt parlamenti frakciójának elvi deklarációja az 1934. évi fővárosi törvényjavaslat ellen. Közli: Források Budapest Múltjából III. 1919–1945. Budapest, 1972. 367–369.
31. A főváros újabb kölcsöneire: Nagy Magyar Compass (Szerk: *Galánthai Nagy M.*) 1944–1945. I.k. Budapest, 1944. 29–32.
32. *Szendy K.*: Budapest közüzemei. A mai magyar város. Budapest, 1938. 564–575.
33. Budapest Székesfőváros Zárószámadása és Vagyoneleltára az 1938. évről. Budapest, 1939. 724.
34. *Magyary Z.*: Magyar közigazgatás. Budapest, 1942. 247–258.
35. *Magyary Z.–Hoór Tempis M.*: Közüzemi problémák. Budapest, 1934. 401.
36. *Márffy E.*: A városi üzemek közigazgatási jogi vonatkozásai. A mai magyar város. Budapest, 1938. 575–589.

JÓZSEF SZEKERES

RECHTLICHE REGELUNG DER TÄTIGKEIT DES HAUPTSTÄDTISCHEN KOMMUNALBETRIEBSNETZES (1872–1938)

Die Wasser-, Gas-, Elektrizität-, Energieproduktions- und Dienstleistungsunternehmen, sowie die Verkehrsbetriebe, die die Bedingungen für das Großstadtleben von Budapest gewährleisten, wurden nicht einem im voraus bestimmten Plan gemäß ausgebaut, sondern kamen im Laufe der Entwicklung dreier Städte, zwecks Befriedigung der zugleich mit der Urbanisation in Erscheinung tretenden Ansprüche, in der Form von Privatgesellschaften zustande. Nach der Jahrhundertwende begann die Stadtverwaltung die wichtigsten öffentlichen Betriebe in den Besitz und die Verwaltung der Stadt zu übernehmen. Erklärter Zweck der Kommunalisierung war eine direktere und günstigere Lenkung, eine störungsfreie Entwicklung und die Eliminierung der Möglichkeiten einer übertriebenen Gewinnsucht. Als verborgene Ursache können die Ergatterung der kommunalen Gewinne für die Zwecke der herrschenden stadtpolitischen Partei und die individuelle Sehnsucht der städtischen Leiter nach Bereicherung beobachtet werden.

Bis zum Ende der 1920er Jahre verfügte die Hauptstadt über mehr als 130 Gemeindebetriebe. Nach der Jahrhundertwende wurde die im Rathaus herrschende Gruppe zum Gebieter der in den Kommunalbetrieben konzentrierten gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Kräfte, der mehreren Zehntausenden von Arbeitern und Angestellten. Von den Gesamteinnahmen der Hauptstadt betrugen die Betriebseinzahlungen 51–55 % ein Drittel ihres Vermögens und 65 % ihrer Angestellten.

Die sich die Möglichkeiten der Autonomie der Hauptstadt in maximalem Ausmaß zunutze machende Machtgruppierung konterrevolutionären Charakters konnte in den 1920er Jahren — gestützt auf die in den Kommunalbetrieben konzentrierten wirtschaftlich-gesellschaftlichen Machtfaktoren — als wichtigster Exponent des Budapesters wirtschaftlichen Lebens auftreten. Der größte kapitalistische Unternehmer von Budapest war in diesen Jahren die Hauptstadt selbst. Der Stadtvorstand von Budapest geriet als größter Unternehmer des ungarischen Wirtschaftslebens zwischen den beiden Weltkriegen teils in Gegensatz zu den heimischen finanzpolitischen Kreisen und zu der deren Interessen auf höherer Ebene verwirklichenden Regierungspolitik, zum anderen Teil wurde er aufgrund der Interessengemeinschaft und Verflechtung zum aktiven Mitarbeiter und Ergänzer ihrer Wirtschaftspolitik. Die mit einer extremen Sozialpolitik operierende Christliche Gemeindepárti (Keresztény Községi Párt) widersetzte sich — gestützt auf das politisch-wirtschaftliche Gewicht der Hauptstadt — von rechts aus in der Frage der Ausgestaltung der Richtlinien der Landespolitik der konterrevolutionär-konservativen Bethlen-Regierung. Als Ergebnis der Gemeindewahlen vom Jahr 1925 wurde die beeinflussende Rolle der liberal linksgerichteten Opposition, die bedeutenden Raum gewonnen hat, für die konterrevolutionäre politische Linienführung unangenehm.

Die Studie erörtert die Entwicklung des Interessennetzes der Metropole mächtigen Ausmaßes, den durch die städtische Autonomie erfolgten Aneignungsprozeß, die Art und Weise ihrer Verwaltung, das antisozial hohe Tarifsysteem und das Bestreben der Verwaltungsführer inkompatible Positionen zu erwerben. In einem besonderen Kapitel nimmt sie unter die Lupe, auf welche Weise sich der die Zentralen Interessen des konterrevolutionären Systems vertretende Staatsapparat bemühte, die ungeheure Vermögensmenge, welche die materielle Basis der auch Züge demokratischen Charakters aufweisenden städtischen Autonomie und die sich dieser anschließenden sonstigen gesellschaftlichpolitischen Beeinflussungsmöglichkeiten immer mehr seiner Kontrolle und Leitung zu unterziehen. Sie erörtert die einzelnen Meilensteine dieses Prozesses, wie die Ernennung des Regierungskommissars der Hauptstadt (1923), Tätigkeit der zur Überprüfung der Kommunalbetriebe entsandten Kommission (1924/25), die Verfügungen des G.A. XVIII. v. J. 1930 und der Gömbös'schen hauptstädtischen Novelle (G.A. XII. v. J. 1934) und schließlich das Kommunalbetriebsnetz und dessen Wirtschaftssystem am Vorabend des Zweiten Weltkriegs. Die Konklusion der Studie lautet: Zweck der in den 1930er Jahren Raum gewinnenden staatlichen Maßnahmen war, daß die wirtschaftlichen und politischen Vorteile der auf Landesebene funktionierenden etwa 620 Kommunalbetriebe nicht den materiellen Interessen der politischen Parteien und der Persönlichkeiten einzelner Städte dienen mögen, sondern in gesetzlicher Form, organisatorisch für die Gesamtheit des konterrevolutionären Systems verwendet werden.

PREISICH GÁBOR

TÖREKVÉSEK A FŐVÁROS MŰSZAKI FEJLESZTÉSÉRE A KÁROLYI-KORMÁNY ÉS A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG IDEJÉN

A népesség megoszlása

Az első világháború végén a főváros lakossága a frontról hazaözoñlő katonaság és a megszállt területekről idemenekülő népesség révén erősen meguzzadt. 1917-ben 991 525, 1919-ben 1 069 745 fő lakosság számot mutatnak ki a statisztikák, ez jóval magasabb szám, mint az 1920. évi népszámlálásnak a rossz lakásviszonyok és a nehéz élelmezési helyzet folytán lecsökkent 928 996 főnyi lakosság száma. Ha ez utóbbi adatot vesszük alapul, ez az 1910-es 880 371 főnyi lakosság számhoz képest csupán 48 625 főnyi, tehát évi 0,55% népességnövekedést jelent, alacsonyabbat, mint bármikor az ezt megelőző és az ezt követő évtizedekben. Az első világháború következményei a nemek arányainak változásában is megmutatkoznak, így míg a 20–29 éves férfiak száma az 1910. évi 112 282-ről 1920-ig 94 516-ra csökkent, az ugyanilyen életkorú nőké 104 129-ről 122 323-ra emelkedett.¹

A Budapestet övező — később, 1950-ben Budapesthez csatolt — települések összes lakosság száma 1920-ban 303 030, a főváros lakosságának kereken 30%-a. 1910 óta 230 082 főről 73 948 fővel, évi 3,2%-kal, tehát a fővárosnál hatszorta gyorsabban növekedett.

A fővárosi lakosságnak 1920-ban 78%-a Pesten, 22%-a Budán lakott. A tíz kerületből álló főváros legnépesebb kerülete a VII. kerület 176 321 lakossal.

A lakosság foglalkozási megoszlására jellemző az eltartottak magas számaránya: 47%. Az összes keresők 39%-át foglalkoztatja az ipar (Buda lakosságának mindössze 12%-át), 11% a háztartási alkalmazottak számaránya.

A peremtelepülések közül legnagyobb lakosságú Újpest, közel 60 ezer lakossal. A századforduló óta rohamosan növekvő Kispest a maga kereken 51 ezer lakosával csak azért nem előzi meg, mert a belőle kiváló Pestlőrinc önálló községgé alakult.

A ma Budapest környékének nevezhető 63 település együttes lakosság száma ebben az időben még nem haladja meg a 189 ezer főt.

Beépítettség

1918–1919 körül a fővárosban a városiasan beépített kerület a pesti oldalon északon csupán a Nagykörútig terjedt, a mai Újlipótváros az ott álló gőzmalmokon kívül úgyszólván beépítetlen volt, de a Lipótvárosban, a mai V. kerület északi részén is állt még néhány, a lakóházak közé ékelt gőzmalom. Északkeleten a tömör beépítés a Városligetig terjedt, a bérházakkal sűrűn beépített utcák közül kirítt az Andrássy út (mai Népköztársaság útja) és a Vilma királynő út (mai Gorkij fasor) Városliget felőli szakasza környezetének szabadon álló beépítése. Délkelet felé a városias beépítés a Kerepesi temetőig, illetve az Orczykertig terjedt.

Az Újlipótváros és Újpest között fekvő Angyalföld csaknem egészében rendezetlen volt. Üzemek, üzemi raktárak katonai laktanyákkal, üres területekkel, ideiglenes jellegű épületekkel váltakoztak. Csupán az Újpestre vezető Váci út épült be sűrűn, ipari üzemek mellett soklakásos munkásházakkal. Zuglóban csupán elszórtan találunk családi házakat. Sűrű, de inkább falusias beépítés jellemezte Kőbányát. Az első világháború idején itt épültek a fővárosi szükség-lakótelepek. A városrész központjában a Dreher sörgyár és a Dreher kastély parkja állott. Ezekről délkeletre hosszú sávban a régi kőbányák bányagödrei szakították két részre a X. kerületet. Pest déli részén, illetve a Soroksári út mentén a Vágóhidak környékén az iparüzemek között nyomortelepek (Ferencvárosi kiserdő) húzódtak meg.

Budán csak a Várnegyed, a Víziváros és a Krisztinavárosnak a Várhegyhez csatlakozó része volt városias beépítésű. A Tabán kanyargós utcáin sűrűn települt, elavult apró házak álltak. Óbudát kis városias magján kívül ugyancsak apró földszintes házak jellemezték, ezek Újlakon át keskeny sávban kapcsolódtak a Vízivároshoz. A Hegyvidék lényegében még beépítetlen volt, kivéve a Rózsadomb délkeleti lejtőjét, amely szabadon álló villaszerű családi házakkal épült be, továbbá a Budakeszi úton és a Zugliget egy részén álló nyaralókat.

A főváros határa mentén elterülő beépítetlen területekre szinte rátapadt a peremtelepülések: Újpest, Rákosliget, Kispest, Erzsébetfalva beépítése. Közülük csupán Újpest és Budafok központjának volt valamelyest városias jellege. Kispesten a Wekerle-telep volt színvonalasabb megjelenésű. A többi peremtelepüléseket a falusias beépítés jellemezte.²

Épület- és lakáviszonyok

A háború utolsó éveiben Budapesten az építési tevékenység csaknem teljesen megszűnt. A lakóépületek avultsága, megfelelő karbantartás híján, fokozódott. A lakáshiány ijesztő mértékben megnőtt. Míg 1915-ben 3156 lakás állott üresen, 1917-ben már csak elvétve lehetett üres lakást találni. 1910-től 1919-ig a háztartások száma ötvenezzerrel, a lakások száma csak húszezerrel nőtt. Ez rendkívüli módon megnövelte a lakáshiányt. A proletariátus lakáviszonyai elviselhetetlenek voltak. A háború alatt épült hadifogolytáborokban, és szükség-lakótelepeken több ezer család élt, ezen felül a pályaudvarokon álló üres vagonokba is beköltöztek a hajléktalan családok. A lakóépületek jellegéről, fel-

szereztségéről, a lakások zsúfoltságáról jellemző adatokat találunk az 1920. évi népszámlálás idejéből. A budapesti házaknak ebben az időben 70%-a földszintes, vagy egyemeletes. 12%-ukban nincs vízvezeték, 20%-uk csatornázatlan. Az összesen 206 467 lakásból 107 483 egyszobás, ezekben 403 346 fő, szobánként tehát átlagosan 3,75 fő lakik, míg például a 4 szobás lakások szobánkénti átlagos lakosságszáma 1,34 fő. A közös konyhás lakások száma 1333, a konyha nélkülieké 16 258. A fürdőszoba nélküli lakások száma 145 109, több mint kétszerese a fürdőszobával ellátott 61 358 lakásnak. A bérházak udvari egyszobás lakásaihoz általános a melléklépcsőházból nyíló közös WC. A lakások 31%-ában albérlet tartanak, ezek közül 11 330 lakásban 3–5, 1490 lakásban ennél is több az albérlet száma. A peremkerületekről és a környék településeiről ilyen vonatkozású részletes adatokkal nem rendelkezünk, de a lakásviszonyok semmivel se kedvezőbbek. A lakások felszereltsége a budapestinél sokkal alacsonyabb fokú, 23 település közül csak 5 rendelkezik vízvezetékkel, vagy a település egy részére kiterjedő csatornázással. Közülük Újpest, a rákospalotai MÁV lakótelep és a kispesti Wekerle-telep csatornahálózata még az első világháború előtt létesült.

Ipari üzemek elhelyezkedése

Az első világháború utolsó éveiben a hadiipar kivételével az ipari termelés csökkent. Ez a tendencia az 1918–1919. években is folytatódott. Több gyárat bezártak, a rendelkezésre álló kapacitást csak részben használták ki. Az akkori Budapest területén a két legnagyobb ipari góc Angyalföld és Kőbánya (1920-ban Angyalföldön 15 ezer, Kőbányán 16 ezer a gyáripárban dolgozók száma). Mindkét övezetben a nehézipar túlsúlya jellemző. Újlipótváros–Angyalföld körzetében főként malmok, gépipari vállalatok és hajógyár, Kőbányán a söripar, a vasúti járműgyártás, a textilipar és az építőipar települt. A harmadik jelentős ipari terület a Soroksári út környéke az élelmiszeripar túlsúlyával. Óbudán a hajógyártás, a textilipar és az építőanyagipar, Délbudán a textilipar a jellegzetes iparág. A peremtelepülések közül Csepel ipari munkáslétszáma a Weiss Manfréd gyár révén mindezeknél magasabb (1920-ban 18 ezer). Újpesten a már korábban kifejlődött nagyvállalatok (Egyesült Izzó, Chinoin stb.) mellett a bőripar és a textilipar fejlődött még a háborús évek alatt is (ipari munkáslétszám 1920-ban kereken 10 ezer).

A budapesti belső kerületek közül a VIII. és a IX. kerület, a peremtelepülések közül Újpest (a maga asztalosműhelyeivel) egyben a kézműipar bázisai. A kisipari műhelyek leg többje lakóházak alagsorában, pincéjében működik.

Törekvések a lakásviszonyok javítására

A Károlyi-kormány a lakásínséget egyik központi problémájának tekintette, megoldásának érdekében létrehozta az Országos Építésügyi Miniszteri Bizottságot. Ennek a szervnek Vágó József építész volt az alelnöke. A Bizottság megalakulása után azonnal megindította három lakótelep előkészítési munkáit, egyet a Maglódi úton a mai kórház he-

lyén, a másodikat a Pongrácz úton, a harmadikat a Százados úton. Az egyes épületek tervezésével különböző építészeket bíztak meg. Részben egy- és kétemeletes bérházakat terveztek lakókonyhakkal, egy, vagy két hálóhelyiséggel és mosdóhelyiséggel, részben földszintes családi házak építését irányoztak elő sorházas formában, saját kerttel. Az épületek kitűzését Vágó József már 1919 februárjában kérte, megkezdésükre azonban a Károlyi-kormány ideje alatt nem került sor.³

A Tanácsköztársaság kikiáltásával a haladó gondolatok minden téren, így a város- és lakásépítés terén is felszínre kerülnek. Megoldásukat nehezíti az az élethalálharc, amelyet a Tanácsköztársaság megalakulásától kezdve a külső és belső ellenséggel folytat. A súlyos nehézségek ellenére nagy figyelmet szentelnek a lakáskérdésnek. A Forradalmi Kormányzótanács egyik legelső intézkedése: a lakóházak köztulajdonba vétele. Erre már a Tanácsköztársaság kikiáltását követő héten, március 26-án sor került.⁴ A munkások és tisztviselők házai, ha maguk lakják őket, mentesülnek az igénybevétel alól. Március végén létrehozzák a Központi Lakásbizottságot, amely július 1-ig 34 420 lakáskiutalást fogantatosít. Ennek a munkának az előkészítése lakáskataszter felállításával, az igénybe vehető lakások felkutatásával kezdődik. Szamuely Tibor lakásügyi népbiztos a Vörös Ujság április 15-i számában sürgős feladatnak jelöli meg a nagylakások átalakítását a proletáriátus számára.⁵

Az építési és városrendezési feladatok megoldására elsősorban a lakásépítés megszervezésére a Tanács-kormány áprilisban Építési Direktóriumot állít fel. A Direktórium elnöke Vágó József, tagjai többek között Málnai Béla, Spiegel Frigyes, Jánszky Béla, Medgyes Alajos építészek. Vágó nagy eréllyel hozzáfog a Károlyi kormány ideje alatt előkészített lakásépítések megvalósításához. Ezek meggyorsítása érdekében kőbányákat nyittat, ahol puha mészkőből falazóblokkokat készítenek a hiányzó téglá pótlására. Típusajtók és típusablakok tervei készülnek el, ezekből tízezres szériákat rendelnek. Meghatározzák az építendő lakások helyiségeinek nagyságát. A tervezőknek ezeket a kötıtségeket figyelembe kell venniök.

Elsőnek a Pongrácz úti lakótelep építését kezdik meg. További lakótelepek helyét jelölik ki a Juranich utcában, a Tomori úton, az Erzsébet királyné útján. Tervezésük meg is kezdődik, illetve a Károlyi kormány idején megkezdett tervezések folytatódnak. A lakótelepek előkészítése hosszabb időt vesz igénybe, ezért mindenekelőtt néhány ideiglenes szükségilakótelepet létesítenek a Vágóhíd utcában, a Holló utca, a Mester utca, Palotai utca és Aréna út mentén.⁶

Az új lakások építése mellett súlyos gondot jelentett a háború alatt elhanyagolt épületek állapota. A Fővárosi Tanács tizenöt szerelő-központot állított fel a kerületekben és a házbizalmiak jelentése alapján fogtak hozzá a legsürgősebb tatarozások végrehajtásához. Kétszáztizenhét fővárosi és háromszázharminchét állami tulajdonban álló épületen végeztek tatarozási munkákat a Tanácsköztársaság fennállásának rövid ideje alatt, összesen nyolcmillió korona értékben. Ezeken a munkákon háromezer munkás dolgozott. Amikor a fokozódó anyag- és munkaerőhiány miatt az Építési Direktórium kénytelen volt ezekről a munkákról az anyagot és a munkaerőt az új házak építésére átirányítani, a Főváros passzsal fordult a kormányzathoz, a szerinte helytelen centralizáció miatt is kérte a budapesti építkezéseknek a főváros kezébe adását. A lehetőségek azonban annyira csekélyek voltak, hogy ez az erők szétforgácsolását jelentette volna.

A közlekedés állapota, erőfeszítések a közművek és a közüntzménynek fejlesztésére

Az első világháború alatt a fővárosban az útépités szünetelt, a háború utolsó éveiben még az útkarbantartási tevékenységet is leállították, így az úthálózat igen rossz állapotba került. A Főváros 1919. április 15-i programjában útépitésre és fenntartásra 14,5 millió koronát irányzott elő. A munkálatok meg is kezdődnek, de a Tanácsköztársaság bukása után abbamaradnak.⁷

A Ferencvárosi kikötő építését a Főváros 1918-ban kezdte meg, ezt a munkát a két forradalom alatt is folytatják.

A két forradalom alatt az omnibuszforgalmat nagy mértékben csökkentették. Mindössze nyolc vonalról van tudomásunk ebben az időben. Új omnibusz vonal nyílt meg 1918-ban a Szent Imre herceg (ma Villányi) úti járat. A budapesti autóbusznak az első világháború idején még csak egy vonala volt, amely az Andrassy úton (ma Népköztársaság útja) a Városligetbe vezetett, a háborús anyagihiány és benzinhiány miatt 1917-ben ezt a járatot is megszüntették. Az autóbusz közlekedés csak 1921-ben indult meg újra.

A villamosközlekedés a háború utolsó éveiben szénhiány miatt válságos helyzetbe került. A két forradalom alatt ennek ellenére nagyjából biztosítani tudták a villamosforgalmat, sőt a Fővárosi Tanács lépéseket tett új villamoskocsik beszerzésére.

A Károlyi kormány 1918 novemberében az addig két társaság tulajdonában levő villamosvonalakat köztulajdonba veszi és azokat Budapesti Egyesített Városi Vasutak néven (BEVV) összevonja, velük közös kezelésbe veszi a Siklót és a Svábhegyi Fogaskerekű Vasutat. Az omnibusz üzemét 1919. január 1-ével a Főváros ugyancsak saját kezelésébe veszi. Ezzel a tömegközlekedés köztulajdonba vétele már a polgári demokratikus forradalom időszakában teljes mértékben megtörténik.⁸

Az első világháború alatt a budapesti vízművek bővítésére nem került sor, bár azt még 1914-ben jóváhagyták, sőt a háború alatt vízkorlátozást vezettek be. A peremtelepülések közül Budafoknak, Újpestnek és Csepelnek volt önálló vízműve, utóbbi látta el Pestszenterzsébet és Kispest lakosságának egy részét is.

Budapest csatornázási rendszere már az első világháború előtt kialakult. A peremtelepülések közül Újpest egy része, a rákospalotai MÁV lakótelepek és a kispesti Wekerle-telep volt csatornázott. Pestszenterzsébet és Albertfalva állami lakótelepeinek csatornázását 1918-ban megkezdtek. A forradalmak korában a fő feladatot Budapest csatornázott területeinek bővítésében látták. Ehhez a főváros hozzá is látott, az 1919. április 15-i programjában csatornaépítésre 2,3 millió, a lakótelepek közművesítésére 2 millió koronát irányoztak elő. Tervek merülnek fel a földgáz Budapestre szállítására, e kérdés tanulmányozására bizottságot küldenek ki. A város növekvő lakosságszáma már ekkor felveti a Dunába tisztítatlanul beömlő szennyvíz tisztításának szükségességét, ehhez a Tanácskormány hozzá is akart kezdeni, de a Tanácsköztársaság bukása ezeknek a terveknek is véget vetett.

A polgári demokratikus forradalom és különösen a Tanácsköztársaság idején a kormányzat jelentős erőfeszítéseket tesz az oktatás, művelődés és egészségügy intézményeinek fejlesztésére. Elhatározzák új iskolák, krematórium, munkás-strandfürdők, népstadion építését, ezek egy részére a tervezési megbízást ki is adják. A fővárosi népbizottság

igénybe veszi az összes Duna-fürdőket, a Római-parton a munkásság számára megnyitják a melegvízű standfürdőt. Eltörlik a margitszigeti belépőjegyet. A főváros az eddig a közönség elől elzárt parkokat; a Királyi Palota parkját, az Orczy-kertet, a kőbányai Rottenbiller-parkot megnyitják a nagyközönség előtt. A volt Park-klubot gyermekklub céljára veszik igénybe, Szamuely javaslatára elhatározzák a felső Margitsziget feltöltését gyermekváros és munkásstrand céljára. Utóbbira egymillió koronát szavaznak meg.

Városfejlesztési koncepciók

A konkrétan megvalósítandó sürgős feladatokon kívül a Tanácsköztársaság idején jelentős mértékben foglalkoznak városfejlesztési jellegű elvi kérdésekkel is. Felvetődik Nagy-Budapest megalkotásának követelése. Ezt a peremvárosok közül elsősorban Újpest és Kispest szorgalmazzák. A Főváros megkeresi a Kormányzótanácsot azzal a kéréssel, hogy Nagy-Budapest közigazgatási egyesítését a legrövidebb időn belül valósítsa meg.⁹

Az Építési Direktórium felkéri tagjait távlati elgondolásaik kidolgozására. Bogár Ignácnak a Fővárosi Tanács elnökségi tagjainak hagyatékában ezek közül fennmaradt Jánszky Béla tanulmánya „Budapest városépítési és építési programja” címmel.¹⁰ A tanulmány szerint a fővárost zömében kertváros-szerűen kell fejleszteni. Az egész nagyváros-komplexum kiszolgálására meg kell határozni a közlekedési fővonalak és a gyorsvasutak vonalvezetését. Az ipartelepek számára a szélirányt figyelembe vevő területeket kell kijelölni. Az összes zavaró gyártelepeknek el kell kerülniök a főváros északi részéről és Budáról, ehelyett a csepeli Duna-ág környékére kell őket telepíteni.

Legfontosabb teendő Nagy-Budapest szabályozási tervének elkészítése. Amíg ez meg nem történt, nem szabad semmiféle építésre engedélyt adni, amely útjába állhat a nagy tervnek, melynek célja Budapest átalakítása és átépítése a szocialista világrend követelményeinek megfelelően. A jövő városa — Janszky elaborátuma szerint úgy alakul ki, hogy egy sűrűbben beépített, széles jól fásított utakkal ellátott, terekkel-parkokkal ékesített városmagot kertvárosok gyűrűje vesz körül.

A javaslat tartozéka egy „építési program”, amely többek között egy főre 20 m² zöldterület biztosítását, kórházak, strandfürdők helyének kijelölését, műhelyiskolák tudományos kutatóintézetek, munkásegyetemek, erdei iskolák létesítését, az átépítendő városrészek kijelölését tartalmazza. A javaslattal a főváros központi intéző bizottsága 1919. május 22-én tartott ülésén foglalkozik. Részletesebb meg tárgyalására azonban a Tanácsköztársaság súlyosbodó helyzete miatt már nem kerülhet sor.

Jegyzetek

1. A tanulmányban közölt statisztikai jellegű adatok eredete:
Illyefalvi L.: A Székesfőváros múltja és jelene számokban. Statisztikai Közlemények 69. 1934.
Márkus A.: Adalékok Budapest nagyvárosias kialakulásához 1880–1940 között. Városi Szemle XXIX. 1943.
Márkus A.: Budapest építési és népesedési fejlődése 1880–1940 között. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye. LXXVII (1944) 8.
Thirring G.: Budapest félszázados fejlődése 1873–1923. Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei. 53. 1925.
Thirring G.: Budapest főváros demográfiai és társadalmi fejlődése az utolsó 50 évben. Statisztikai Közlemények. 70 (2–3) 1935.
2. A helyrajzi meghatározások egykori térképek és szerző személyes emlékei nyomán.
3. *Fazekas P.-né*: Az 1919-es Tanácsköztársaság lakótelep-építkezései és építési tervei. A Magyar Művészeti Munkaközösség Évkönyve Budapest, 1951.
4. *Kiss Gy.*: A budapesti várospolitikai 1873–1944 Budapest, 1954.
5. Vörös Újság 1919. ápr. 15.
6. *Fazekas P.*: 1951. 187.
7. *Kiss Gy.*: 1954. 171.
8. *Kiss Gy.*: 1954. 201.
9. *Kiss Gy.*: 1954. 172.
10. *Bogár I.*: A Fővárosi Munkás- és Katonatanács elnökségi tagja hagyatéka. „Főv. Levéltár 1919-es iratok” gyűjteményében.

GÁBOR PREISICH

BESTREBUNGEN ZUR TECHNISCHEN ENTWICKLUNG DER HAUPTSTADT BUDAPEST ZUR ZEIT DER KÁROLYI-REGIERUNG UND DER UNGARISCHEN RÄTEREPUBLIK

Die Studie analysiert die Veränderungen in der Einwohnerzahl der Hauptstadt und den umliegenden Siedlungen in den Jahren 1918–19. Charakteristisch sind die geringe Anzahl der Männer im arbeitsfähigen Alter, sowie die rasche Entwicklung der Umgebung von Budapest. Für die Bebauung ist der relativ kleine Stadtkern charakteristisch, der auf der Pester Seite von unregelmäßigen Gebieten umgeben ist. Die Randsiedlungen kleben sozusagen an der Grenze der Hauptstadt. Die Studie behandelt die damalige Wohnungslage: den großen Wohnungsmangel und die Wohnungsnot. Mehr als die Hälfte aller

Wohnungen haben nur ein Zimmer, größtenteils überfüllt und mit mangelndem Komfort. Die Industrieproduktion hat abgenommen. Die Mehrzahl der Fabriken befindet sich in mit Wohnungen gemischten Industriegebieten. Die Studie analysiert eingehend die wohnungspolitischen Maßnahmen der Károlyi-Regierung und der Ungarischen Räterepublik. Sie beleuchtet auch die Bestrebungen zur Verbesserung der Verkehrslage, sowie des Wasserleitungs- und Kanalisationsnetzes. Im weiteren werden in der Studie die Stadtentwicklungspläne und das Stadtbauprogramm der Räterepublik erörtert, die infolge der stets schwieriger werdenden Lage nicht mehr verabschiedet werden konnten.

MAROSI ERNŐ

A PARLEREK ÉS A „SZÉP STÍLUS” 1350–1400, EURÓPAI MŰVÉSZET A LUXEMBURGOK IDEJÉN

— Késői megjegyzések a kölni Schnütgen-Museum 1978–79-es kiállításához

E sorok írásakor (1984) csaknem hat év telt el IV. Károly császár és cseh király halálának hatszázadik évfordulójától, melyről — különösen Csehszlovákiában és a Német Szövetségi Köztársaságban — több történeti és művészettörténeti jellegű kiállítással emlékeztek meg, így a beszámolóknak ma már nem lehet különösebb aktualitása. Ez áttekintésnek a számos lehetséges szempont közül a művészettörténeti eredmények felmérése lenne a célja. Annak a kimutatása azonban, vajon ösztönzött-e a kiállítás időközben létrejött tudományos eredményeket, vezetett-e szemléletváltozáshoz, nemcsak lehetőségeinket haladja meg, hanem mindez valószínűleg nem is írható egyedül egy mégoly jelentős és átfogó kiállítás-sorozat számlájára. Magyarországon mindeddig nem jelent meg recenzió a kiállításról, ezért szükségesnek tűnik bizonyos általános megfigyelések leírása mellett a magyarországi művészet története szempontjából fontos eredmények regisztrálása.

A kölni kiállítás specialitása az évfordulóval kapcsolatos számos esemény között a művészeti kultúra bemutatása lett. E céljának megvalósításában eredetileg a kétségtelen helyzeti előnnyel rendelkező Prágával vetélkedett, ahol ugyancsak nagyszabású — és az eredeti terv szerint nemzetközi — kiállítást szerveztek 1978-ban. A prágai kiállítás-tervnek fontos előzménye volt az 1968-as České umění gotické című projektum, amelyből a kiállítás ugyan nem valósult meg, katalógusát azonban kiadták, s a benne létrejött szintézis az 1978-as kiállításoknak is legfőbb előfeltételét jelentette.¹ Az 1968-as tervhez képest a tíz évvel későbbi prágai kiállításnak legjelentősebb előnye abban állt, hogy — különösen a 14. századi csehországi könyvfestészet emlékanyagának teljességre törekvő felsorakoztatásával — amely végül is installációs nehézségek miatt csaknem semmivé vált (a tárlókba épített világítás használata a kéziratokat veszélyeztette volna, kioltása pedig láthatatlanná tette azokat) — minden eddiginél teljesebb anyagot szolgáltatott a 14. századi csehországi művészet egészének és belső összefüggéseinek ismeretéhez. Ugyancsak szenzációs lehetőségeket nyújtottak a folyamatban levő prágai műemléki munkálatok során hozzáférhetővé vált eredeti alkotások, a Týn-templom timpanonja, az óvárosi hídtorony szobrai, s nem utolsósorban a Szent Vítus templom királysírhainak leletei, valamint a közszemlére tett cseh királyi korona. Mindez azonban végül is reprezentatív jellegű, országos történeti kiállításba ágyazódott, s eközben háttérbe szorult maga az eredeti elképzelés is. A kiállítás várt tudományos katalógusát máig csak egy népszerű vezető helyettesíti,² s míg a Hradčany termeiben széles, a jelenkorig terjedő csehszlovák perspektívát nyitó tárlat jött létre, a szocialista országok által kölcsönzött tárgyakat is magába foglaló párhuzamos tanulmányi kiállítást „IV. Károly korának illuminált kéziratai, a 14. század táblakép-

festészetének és szobrászatának emlékei” címmel a prágai Nemzeti Galériában helyezték el. Ugyanakkor a cseh művészettörténetírás igen sokat tett azért, hogy az évforduló alkalmából felmérje a csehországi középkorkutatásnak kezdeteitől fogva kétségtelenül súlypontját jelentő 14. századra vonatkozó eredményeket. Az Umění folyóirat különszámában a korszak legfontosabb specialistái mérték fel a művészettörténeti kutatás eredményeit, az évfordulóra kiadtak egy kitűnő fotódokumentációt és azt kísérő, szintézis-igényű kísérőszöveget tartalmazó kötetet IV. Károly korának művészeti kultúrájáról, megjelentették a király önéletrajzát, s az évfordulón a Károly-egyetemen nemzetközi tudományos ülésszakot is rendeztek.³

Az évforduló NSZK-beli eseményei között a történeti szempontokat a nürnbergi várban rendezett, korábbi kiállítás vállalta fel. Ez a kiállítás magától értetődően nagy gondot fordított a személyiség, a genealógiai és családi viszonyok, a politikai és gazdasági környezet rajzára, s nem egészen 200 tárgyat (köztük másolatokat is) mindenekelőtt ilyen történeti szempontból interpretálta. Bizonyos témakörökben, mint az idő és tér felfogásának és e felfogás változásainak vizsgálatában az európaiság tudatának dokumentálásában a kiállítás, s méginkább a rövid vezetőjét kiegészítő tanulmánykötet, a kölni kiállítás előzményének is bizonyult. A két vállalkozást összefűzi a történész professzor Ferdinand Seibt személye és közreműködése is; ő nagyszabású, Károly személyében a modern európai szellemiség egyik prototípusát felmutató monográfiát jelentetett meg.⁴ Seibt koncepciójának lényeges eleme az a feltevés, hogy Károly, generációjának „nagy” uralkodóival együtt történelmi korok határán állt, s a halála után kezdődő változás már a modern Európa viszonyait rajzolja elő.

Ez a koncepció számos, aktualizálható elemet tartalmazott, s aktualizálásban nem is volt hiány. Különös módon, nem a nürnbergi, történetileg orientált kiállítás hozta ezeket, hanem a kényesen esztetizáló, eredeti művekre szorítóköző kölni, amelynek igazi (politikai) szenzációja az lett, milyen nagy számban képviselték fontos művek Csehországot, az NDK-t, Lengyelországot. Az utalások az enyhülés európai helyzetére, mely mindezt lehetővé tette, nemcsak a napi sajtóban, hanem a művészeti folyóiratok kiállításismertetéseinben is feltűnnek. Ekként IV. Károly kora, a Közép-Európát keleti, nem a német–római birodalomhoz tartozó felével együtt átfogó császárság időszaka, a hetvenes évek végének nyugatnémet politikai vágykép-szimbólumává vált. Nehezen vonhatjuk ki magunkat a párhuzam alól: ilyen szimbólumot fejezett ki már az 1962-es bécsi Európa-tanácsi kiállítás is (Kunst um 1400), amelynek vezérmotívuma az „internacionális stílus” volt – az akkori nyugat-európai politikai elképzelések pontos művészettörténeti vetületeként. A kölni kiállítás és katalógusa megfelelt az SPD-kormányzat utolsó szakaszában kötelező politikai pragmatizmusnak és tapintatnak, kínosan tisztelve a jelenlegi európai status quót, ragaszkodva a mindenkori államnyelveken megadott helynevekhez is. Ha a Pantheon műkritikusa joggal emlegetett esztétikai show-business-t (ästhetisches Schaugeschäft) a kiállítás kapcsán, mégis megszívlelendő a Kunstchronik szerkesztőjének értelme: „a kiállítás mint a szórakoztatás és reprezentáció, a befolyásolás és propaganda hatásos eszköze” egyáltalán nem lebecsülendő. Ezek az efemer tényezők éppúgy elmúltak, mint azoknak a prominens politikai személyiségeknek a többsége, akik jelenlétükkel a megnyitót megtisztelték, figyelembe vételük nélkül azonban a kiállítás maradandó dokumentumait is nehéz lenne olvasni.⁵

A témakör és a célkitűzés meghatározása a kiállítás plakátjain és katalógusában különösen körmönfont körültekintéssel sikerült. A legegységelműbb a két évszám: 1350–1400, s a 14. század második felét jelölné, ha mindennek egyáltalán lenne más jelentősége, mint a hozzávetőleges időrendi eligazítás. Egyébiránt egyik dátumnak sincs határt jelző szerepe, sem a Luxemburgiak, sem a Parlererek szempontjából. Az utóbbiakra nézve legfeljebb annyi a jelentősége, hogy nem a kölni Heinrich Parler, a Schwäbisch Gmünd-i építőmestert, hanem fiát, a prágai építőmester Peter Parler hangsúlyozza, s még leginkább a gmündi szentély 1351-es építéskezdetére vonatkoztatható. A kiállításra válogatott tárgyak azonban egyik határdátumot sem tartották tiszteletben. Így a „Parlererek” kifejezés elsősorban az építőmester-kőfaragó család prágai ágának és második generációja tagjainak tevékenységét jelenti, különös tekintettel a Prágában írott forrással biztosított és datált művekkel szereplő Peter (II. Ottokár tumbája) és Heinrich (eddig „IV.” Heinrich, Vencel-szobor) tevékenységére.⁶ Ez a szó a „szép stílus” kifejezéssel áll kapcsolatban, ami művészettörténeti szempontból meglehetősen világos célkitűzést jelent. Az a tény, hogy a kiállítás címében is a cseh művészettörténetírásban meghonosodott, mindenekelőtt az 1400 körüli képzőművészetre alkalmazott kifejezést fogadta el (krásný sloh) az „internacionális gotika”, „lágy stílus” stb. kifejezések helyett, határozott állásfoglalást jelent.⁷ Vállalta ugyanis Prága művészeti központ-szerepének vizsgálatát, különösen a Parler-család második és harmadik generációjának művészettörténeti jelentőségére nézve. Ez a kérdés mint a Parlerfiak, az ún. „Junker von Prag” kérdése régóta (Otto Kletzl) szerepel a szakirodalomban, kitüntetett szerepet kapott a cseh kutatásban (Albert Kutál), s a kiállítást megelőző időben új formában vetődött fel. A probléma megfogalmazásához hozzájárult az a tény, hogy Karl Heinz Clasen a szép Madonnák (ez az eredeti, ábrázolás-típust jelző kifejezés, amelyre a „szép stílus” műszava támaszkodik) megalkotását szélsőségesen kisarkított feltevessel, egyetlen, nyugatról, a Rajna-vidékről a német lovagrend területére, Sziléziába, majd Prágába vándorló mesternek tulajdonította (1972). Vele szemben Gerhard Schmidt Heinrich („IV.”) Parler oeuvre-jében kereste a szép stílus gyökereit, s épp a kiállítás kapcsán merült fel Peter Parlernek magának a szerepére nézve is néhány feltételezés.⁸ Az új feltevések mögött meghúzódó elképzelések meglehetősen világosak: azok, aki Peter Parler művészetében keresik a szép stílus gyökereit, a csehországi belső fejlődésre helyezik a hangsúlyt, míg Heinrich Parler kezdeményező szerepének feltevése a nyugati eredetű stílusimpulzusoknak biztosít nagyobb szerepet, tekintve, hogy jól dokumentált prágai jelenléte, kölni utazása és családi kapcsolatai, valamint működése a brünni őrgrofi udvarban erre életrajzi forrásokkal is alátámasztható alkalmat nyújtanak. Ezért kaptak hangsúlyos szerepet a kiállításon a személyével és működésével kapcsolatba hozható műalkotások: a kölni dóm Petersportalja, a Parler-jegyes női büszt-konzol, a Moravský Šternberkből való Szép Madonna. A kutatásból, úgy látszik, kitörölhetetlen az a földrajzi fogalmakkal kifejezett antinómia, amelyet Walter Paatz úttörő tanulmányában egy közép-európai amplitúdójú inga két kilengésére egyszerűsített (Ost-West-Gefälle illetve azt követő West-Ost-Gefälle).⁹ A német szakirodalomban régóta meghonosodott fogalom, a „Parlerzeit”, amely a 14. századi művészeti jelenségek sokféleségét egyetlen domináns és elterjedt jelenség nyomán nevezi meg, ugyanakkor inkább a változások korszakaként, átmenetként jelenik meg, mint a családnévvel hangsúlyozott azonosság és egyformaság időhatározójaként.

Ha a kiállítás címének első része egy művészettörténeti stílusjelenségre vonatkozott, amelynek geográfiai vonatkozása viszonylag egyszerűen, a Parler név hordozóinak és a „*parlerisch*” stílus- és iskolajelzővel kapcsolatba hozható jelenségeknek előfordulásai alapján meghatározható, az alcím ismét tágabb, nehezebben értelmezhető definíciót tartalmaz. Nem kevesebbről van itt szó, mint „európai művészetről”, ahol az európai a közöség keresését jelzi, mintegy a goethei „*Weltliteratur*” értelmében, joggal kerülve az „internacionális” fogalmát, tekintettel arra, hogy ezt éppen a „szép stílus” megjelölése szorította ki a 14. század végére és 1400 tájára vonatkozó konkrét jelentésében, s arra is, hogy inter-nacionalitás keresése a 14. században felettébb anakronisztikus. Kérdés, mennyivel szerencsésebb az Európa-fogalom, melynek születésével (a politikai tudatban, a kartográfiában) a kiállítás kapcsán eleget foglalkoztak, amely azonban a művészeti-kulturális kölcsönhatások terén sem találkozhatott konszenzussal (az egyik legkomolyabb ellenvetést Robert Suckale megfigyelései jelentették a pluralitás megnyilvánulásairól),¹⁰ s amely lényegében a múltba visszavetített vágyalom szintjén fogalmazódott meg. Még kérdésesebb, már-már paradox ez a helyhatározó „a Luxemburgok alatt” idő-(állapot-?) határozóval való kapcsolatában. Időhatározóként 1308-tól (VII. Henrik) 1437-ig (Zsigmond) lenne érvényes, s még kérdésesebb, hogy a német birodalomban is ez időszak alatt változó súlyú Luxemburgi uralom illetve befolyás mennyire tekinthető általában Európát meghatározó jelenségnek. Nem rejlik-e ebben a szókapcsolatban valamilyen rejtett igénybejelentés Európának a birodalommal való közvetlen azonosítására?

Szinte csodával határos, hogy ennyi, már a kiállítás és a tudományos vállalkozás cím-választásában is érvényesülő, ellentmondó szempont ellenére Kölnben jelentős művészettörténeti kiállítás jött létre. (A kiállítás főrendezője és a Handbuch főszerkesztője a Schnütgen-Museum igazgatója, Anton Legner volt, valamennyi munkát a múzeum 3(!) főnyi munkaközössége: Götz és Sabine Czymmek, valamint Reiner Dieckhoff végezte; rajtuk kívül csak a belsőépítészeti, szállítási, installációs, közönségszolgálati, konzerválási stb. feladatok vártak specialistáknak egy meglehetősen népes csoportjára.) Ennek legfőbb biztosítéka az volt, hogy az események rendezői kellő nyitottsággal és toleranciával kevésbé látszottak ragaszkodni saját javaslataikhoz – annak érdekében, hogy valóban jelentős és kifogástalan kvalitású műveket állíthassanak ki. E tekintetben a kölni Kunsthalléban rendezett kiállítás talán utolsó nagy példája az európai muzeológia azon euforisztikus korszakának, amelyet még a restauratori, biztonság- és szállítástechnika mindenhatóságába vetett korlátlan hit jellemezett. A lehetetlent nem ismerő önbizalomnak talán csak a partnerek óvatossága vetett gátat: a rendezők bizonyára szívesen vették volna, ha mások is éppúgy hozzáférhetővé teszik akár épülethez kötött szobraikat, ahogyan ők is kiállították az éppen restaurálás alatt álló kölni Petersportal szobraiit. Mindenesetre, törekvésük részben meg is bukkott: a kiállítás ideális koncepciója csupán a Handbuch segítségével követhető, s eredeti elképzelésének rekonstruálása annál nehezebb, mivel ez a katalógus eleve tartalmaz pl. olyan épületeket, helyhez kötött műveket, amelyek csak a „*musée imaginaire*” keretében voltak elhelyezhetők. Csak ügyel-bajjal rekonstruálható a kiállított tárgyak jegyzékéből (500 tétel!),¹¹ mi volt tényleg jelen a kölni Kunsthalléban, s a kiállítás rendezőin kívül aligha akad valaki is, aki minden esetben meg tudná mondani, mi volt fizikailag is jelen, nem csupán szellemileg (mint pl. a prágai Szent György-szobor,

vagy a dóm síremlékei, trifóriumgalériájának búszkjei). Bizonyos az a negatívum, hogy az Olaszországtól igényelt tárgyak a kiállításra nem érkeztek meg, ezért mindenekelőtt Itáliát és Dél-Tirolt a tervezethez képest csak esetlegesen beérkezett tárgyak képviselték. (Az egyenetlenségre nézve vö. mindenekelőtt Hermann Fillitz kritikáját). Így legfőképpen a kiállításnak amúgy is felettébb pragmatikus elrendezési alapelve szenvedett csorbát, amely szerint a cél az „europäische Kunstszene” bemutatása lett volna, körutazás formájában. A kiállításkritikák szinte mindegyike foglalkozott annak a kézenfekvő, flexibilis és a kölcsönzők esetleges érzékenységre is tekintettel levő elrendezésnek a visszásságaival, amely leginkább a kereskedelmi és ipari kiállítások rendszerére emlékeztetett, s alkalmasabb volt a regionális eltérések és párhuzamosságok szemléltetésére, mint az összefüggések megállapítására. Az európai „körutazás” így meglehetősen izgatott vonalvezetésű bolyongássá alakult: a kor tudatát, politikai nézeteit és világképét szemléltető dokumentumok után: Itália, Franciaország, Flandria és Brabant, a déli és az északi Németalföld, Aachen, Köln, Westfália, Alsó-Szászország, a Közép-Rajna-vidék, Luxemburg, Lotaringia, Elzász, a Felső-Rajna-vidék, Svájc, Svábföld, Frankföld, Bajorország és Salzburg, Ausztria, Tirol, Szlovénia, Horvátország, Magyarország, Románia, Lengyelország, a Hansa-városok, Dánia, Mecklenburg, Brandenburg, Thüringia és Szászország, Csehország. Modern és régi államhatárok és tartományfogalmak, történelmi régiók és vasúti menetrendi meghatározások kusza keveréke! Felismerhető a törekvés arra, hogy a német birodalmat és közvetlen szomszédait mutassák be, de érthetők a recenzensek visszatérő kifogásai is: miért nem szerepelt Spanyolország, Anglia stb. az európai összképben, miért egyoldalú és szegényes „Franciaország” jelenléte (a németországihoz és németalföldihez hasonló, regionális tagolás ugyanis itt is felettébb indokolt lett volna!). Anglia esetében a rendezők utólag kielégítették a recenzensek igényeit: közöltek egy terjedelmes tanulmányt a kor angliai művészettörténetéről,¹² s ehhez még továbbiak is járultak a lengyel tartományok művészettörténetéről,¹³ illetve Morvaország építészetéről¹⁴ — valamennyi hézagpótló fontosságú.

Ekként nem is egyszerű meghatározni a kölni kiállításnak és rendezvényeinek funkcióját. Mindenesetre, a számunkra hozzáférhető, tapasztalt vagy dokumentált hasznosítási formák áttekintése azért is szükséges, mert a magyar múzeológiai iparágban ilyen sokoldalú hasznosítás példáit nem ismerjük.

1. A meghatározott terv szerint összehordott és felhalmozott műalkotásokat gondos, valamennyi tárgyat egyenként is érvényre juttató felállításban, levegős csoportosításban, olykor a megközelítést vakmerően (a szobrok jó része érinthető volt) lehetővé tevő elhelyezésben osztották el.

a) Ez az intérieur nemes környezetet biztosított a kiállítást kísérő reprezentatív és propagandaeseményeknek (fogadás, megnyitó, koncert, marcipánbúszjt átadás a 100 000. stb. látogatónak).

b) A benne való eligazodás felsőfokú (posztgraduális) művészettörténeti képzettséget feltételezett (a Handbuch 3 kötetével és több mint 5 kg súlyával, bonyolult felépítésével a kiállításon való tájékozódásra alkalmatlan volt).

c) A kiállításnak a közönség számára való feltárását antológiászerűen (alig több, mint 10–15 százaléknyi kiállított műre hivatkozva) a nyomtatott vezető illetve a csoportos tárlatvezetések szövege, továbbá audiovizuális program szolgálták.

d) A gyermekek számára külön vezetések illetve kreatív gyakorlatok tárták fel a látnivalókat.

2. A Handbuch rendkívül liberálisan szerkesztett (ld. Renate Kroos kifogásait) szövegei, amelyek több, mint 140 szerző egyenként is eltérő nézeteit tükrözték, egyúttal a tudományos kollokvium vitadokumentumaiként is szolgáltak.

a) A kollokvium egyaránt foglalkozott a kiállításon szereplő tárgyak kritikájával, összefüggéseinek felvázolásával és (különösen nem német nyelvű országok esetében) regionális fejlődések bemutatásával. Érvényesült benne az utóbbi idők németországi kutatásának hiperkritikus hangneme (művészettörténeti folyamatokra, tárgyakra vonatkozó hipotézisek elemeikre boncolása új összefüggések proponálása nélkül) éppúgy, mint a művészettörténeti és a kulturális folyamatok szintetikus tárgyalásának igénye.

b) A kollokvium legjelentősebb, egyben a kiállítás lehetőségét is maximálisan kihasználó részét azok a viták képezték, amelyeket a résztvevők egyes tárgyak állapotáról, értelmezéséről, datálásáról és művészettörténeti helyéről a kiállításon folytattak.

3. A kollokvium eredményeit a Handbuch 4., kiegészítő kötete közölte, így számos új eredmény vagy helyesbítés közlésére nyílt alkalom.

4. A kiállítás, a vele kapcsolatos restauratori beavatkozások és kiegészítő kutatások számos további részletmegfigyelésre adtak alkalmat; ezeket az 1980-ig eltelt időben a kiállítás és a kollokvium által inspirált tanulmányokkal, továbbá a kiállításra vonatkozó technikai-szervezeti dokumentációval, a kritikai irodalomra való reflexiókkal, valamint kevéssé ismert vagy a konzerválás idején megváltozott megjelenésű tárgyak színes fotódokumentációjával együtt a Handbuch további ötödik, de számozás nélküli kötetében („Resultatband”) közölték.

Így az alkalom kiaknázása mintaszerűnek és ideálisnak mondható, jóllehet a kiállítás kapcsán létrehozott kisebb könyvtár inkább kultúrpolitikai luxuskiadvány-sorozatnak, mint (összesített mutató híján) a kutatót valóban kiszolgáló kézikönyvnek minősíthető. A párhuzamos rendezvények kiadványai közül a nürnbergi kiadványok tervszerűek, célratörőbbek és takarékosabbak voltak, a prágaiak dokumentációja pedig, sajnos, hiányzik.

A kiállítás által ösztönzött kutatási eredményeket lehetetlen felmérni. Mégis, regisztrálandó itt néhány típusuk. Az egyik fajta továbblépést a kiállítás kiadványai tartalmazzák. Ilyen a budapesti Szépművészeti Múzeum Szép Madonnájának esete (valaha: „amiens-i” Madonna, ezt a jelzőt a kiállítás idején véglegesen levették a szoborról), ahol a tárgyra vonatkozó hipotézisek korrekt ismertetése nyomán¹⁵ a tárgy előtt folytatott vita¹⁶ nemcsak a szobor eredetlegendáját cáfolta sikeresen, hanem megfosztotta mind Clasen által feltételezett kulcsszerepétől, mind a Kutál által megfogalmazott inkunábulum-jellegétől. Múzeumi katalógusbeli minősítése tehát így módosítható: építészeti összefüggésből; a szép Madonnák típusának kései, délkelet-németországi követője, 1420–35 között.¹⁷ Frappáns megfelelésével annak a már korábban Gerhard Schmidt által kifejtett teóriának, amely Heinrich Parler brünni környezetével hozta kapcsolatba, s benne a szép Madonnák egyik előfutárát azonosította, szinte kínos zavart okozott a šternberki Madonna hátoldalán felfedezett Hen[ricus] minuszkuavészet.¹⁸ A vita a véset technikai adottságainak tisztázásán túl nyitva hagyta jelentőségének kérdését, s bölcsen megkerülte a fel-

irat művész-szignatúráként való felfogásának lehetőségét is. Más típusú helyesbítésre adott alkalmat a Gelre herold címerkönyvének császárt és választófejedelmeket ábrázoló rajza.¹⁹ Ezt Gerhard Schmidt tárgyalta egy tanulmányában, elvlasztva a lapot a címerkönyv törzstől, s későbbi datálását javasolva, a még a kiállításon javasolt IV. Károly ábrázolással szemben benne Zsigmond portréját határozva meg.²⁰ Más összefüggésbe tartozik a franciaországi párhuzamok kérdése, amely a kölni kiállításon néhány igen jelentős képviselője kivételével meglehetősen halványra sikerült. A közös nevezőt kétségtelenül a Kölnben és Brüsszelben, 1972-ben rendezett Rajna–Maas-kiállítás jelenti,²¹ amelyre időközben francia részről éppúgy támaszkodott az V. Károly korának összefüggéseit tisztázó 1981-es párizsi kiállítás, mint a korábbi kölni.²² A franciaországi udvari művészet összetevőinek és kisugárzásainak bemutatásán kívül itt vált lehetővé a Kölnben – joggal – leginkább hiányolt előfeltételnek, az avignoni kapcsolatoknak érdemeikhez mért bemutatása is, különösen Françoise Baron új kutatásai nyomán,²³ melyekről Köln számára még csak meglehetősen sommás és megfogalmazásában is dodonai módon kitérő jelzés készült²⁴ – netán taktikai megfontolásból? – Éppen az utóbbihoz hasonló jelenségek mutatják a kiállítással és hozzájuk fűződő publikációkkal kapcsolatos konfrontáció, illetve rivalizálás pozitív, a tudományos megismerést előrevívő jelentőségét. Ezekben az esetekben nyilvánvalóan különféle megközelítési és interpretációs módszerek, forrásértelmezések, a múzeumi szakértők (a „Kenner”, „Connaissance” értelmében) iskolái csapnak össze, más-más nyelvi, fogalmi örökség apparátusát alkalmazva a művekre.

Az iskolák és hagyományok konfrontációja még nyilvánvalóbb a kiállítás és kézikönyve által mintegy demonstrációra preparált, az egész korszakot, illetve a benne lezajló mozgást érintő alapkérdésekben. A vita éles összecsapás jellegét egyetlen ponton öltötte, éppen ott, ahol a két egymástól legkülönbözőbb – és többnyire attibuciók felfogásokba öltöztetett – művészettörténeti felfogást az arcvonalak mögé elhelyezett nehéztüzés módjára támogató két történész, Ferdinand Seibt²⁵ illetve Jiří Spěváček²⁶ került szembe egymással.²⁷ Egyedül ebben az éles hangú vitában hangzott el a nacionalizmus kifejezés, a korszak megítélésének és tudománytörténetének kulcsa (jellemző, hogy kifejezetten tudománytörténeti jellegű tanulmány mindössze egy akadt, Jiří Kropáček a 17. századi Bohuslav Balbinról mint a Parler-kutatás előfutáráról).²⁸ Spěváček teóriájának lényege IV. Károly értékelésének két fogalom, a „bohemocentrizmus” és az „univerzalizmus” meghatározta körben való véghezvitele. E fogalmak történeti háttéréről a kétféle tradícióra való vonatkoztatásuk többet árul el: így szólt a prágai történész egyfelől „nemzeti-Přemyslida”, a Nagymorva birodalomig visszavezethető hagyományról, másfelől „egyetem-es-karoling” irányatról melyek Károly centralizációjában úgy kapcsolódtak össze, hogy általuk a hanyatló német központi királyi hatalom új hatalmi központot nyert. Seibt kritikája éppen a „bohemocentrizmus” fogalmát illette, ő szigorú distinkciót követelt a főváros (ami Prága nem volt a birodalom szempontjából) és a székhely között. A két történész választott bajvivóként – de csak első végig – vívta meg azt a harcot, amely a német és a cseh kutatás között Wilhelm Pinder és Vincenc Kramář, Otto Kletzl és Václav Mencl, Karl Heinz Clasen és Albert Kutál között mindig is parázslott, s olykor fel-fellángolt. A vita eldöntetetlenül, sőt, valójában elkezdetlenül maradt, mert a kiállítás koncepciója eleve kirekesztette a vonatkozó alapkérdést. Miközben a kézikönyv az építészeti és szobrászati

fejlődés különféle részletkérdéseit, a párhuzamos fejlődés problematikáját, a kortudat és a természeti tapasztalat, a művészi munkának a mintakönyvtől a vázlatkönyvig haladó, s a művészi ábrázolásnak az ikontól a portréig menő individualizálódását tűzte (lényegében visszhang nélkül) vitára,²⁹ nem érintették az individualizálódásnak azt az aspektusát, amely nemzeti jellegék kialakulásának felfedezésében ölt testet. Épp e tekintetben jelentenek — rendszerint burkolt — állásfoglalást a különféle ikonográfiai és stílári tradíciókra és folytatásokra vonatkozó hivatkozások, s a szóhasználat, az elemzési módszer freudi elszólásszerű fonákosságai [közülük egyet mint a „lingua tertii imperii” hagyatékát Renate Kroos minősített]³⁰ — módszerét azonban sikerrel lehetne folytatni. A művészettörténeti módszer szokásos eljárásai — felettebb elkedvetlenítő módon — olyan tisztátalan eszközökké válnak eközben, amelyekkel — eredeti rendeltetésük ellenére — ideológiákat lehet támogatni. A közeli jövő kutatása azonban aligha fog már megelégedni e kérdés-komplexum örökös megkerülésével. Nyilvánvaló, hogy az, amit a 19. században a művészet nemzeti aspektusának nevezünk, csíráiban sem kereshető a középkori művészet formáiban, sem művészpszichikumában, alig az ikonográfiában, s nem is minden megbízó igényeiben. Nyilvánvaló, hogy nyelvszerű (s a beszélt nyelvvel tényleg korrelációban álló) jelenségekről van szó, ezért látszik szükségesnek kutatásuknak szociális megalapozása. Másrészt, épp ezért, elképzelhetetlen bármiféle prioritásuk, kisugárzásuk, hiszen minden nyelvi jelenség értelmét veszti eredeti kontextusán kívül.

A kiállítás azzal könnyítette meg a nem kívánt nemzeti elsőbbség-viták elkerülését, hogy úgyszólván kiszélesítette a küzdőteret, egész Európára bővítve ki azt. Ezzel sem volt a rendezőknek több szerencséjük. Itália szerepének tárgyalása a kiállításhoz igényelt művek elmaradásán kívül is rendkívül egyoldalú maradt, többnyire formai párhuzamosságok megállapítására szorítkozott.³¹ Nem vált be a modern országfogalom, s épp itt nem került sor a további konkretizálásra, olyan mértékig sem, ahogyan pl. Bologna szerepével kapcsolatban már Max Dvořák megtette.³² Még feltűnőbb Nápoly és az ottani Anjou udvari művészet szerepének elhanyagolása, ami viszont általános jelenségnek mondható. (Így az 1978-as prágai Uměni-számból is elmaradt; az e kérdésekkel foglalkozó specialista, Olga Pujmanová tanulmányát később közzétették.³³) A probléma —, éppen Pujmanová tanulmányainak legfőbb gyengéjét tekintve — azért hangsúlyozandó, mert az európai 14. századi kutatás örökös fehér foltja, Magyarország Anjou-kori udvari művészete minden valószínűség szerint épp e tekintetben várományosa annak a köztes láncszem-szerepnek, amelynek híján a Nápoly–Prága kapcsolatok is nehezen értelmezhetők. Jóllehet a kölni kiállításon néhány igen jelentős franciaországi művet mutattak be, nem egyet közülük az egész fejlődést új megvilágításba helyező attribúcióval (ezek különösen André Beauneveu, Jean de Cambrai és Jean de Liège műveit érintették), Franciaország fogalma éppoly üres és a regionális tagolás híján bizonytalan maradt, mint Itáliáé. E tekintetben mindenekelőtt Robert Didier-nek és John Steyaert-nak sikerült eredményes küzdelmet vívnia a Renantól és Courajod-tól örökölt, differenciálatlan franko-flamand művészet-fogalommal, regionális stílusok és hagyományok egész sorát állítva a kényelmes réginek a helyébe, s különösen kijelölve a párizsi központ valószínű helyét a nyugati művészeti fejlődésben.³⁴ Az alkalmi vagy egymást ingamozgásszerűen váltó nyugat- és közép-európai érintkezések, s velük az egyes személyiségeknek tulajdonított eltúlzott közvetítő és inspiráló szerep ideje úgy tű-

nik, végleg lejárt, helyükbe a folyamatos kölcsönhatások kutatásának lényegesen bonyolultabb és sokoldalúbb feladata lép.

A kiállítás tézisszerűen is kiemelt³⁵ célkitűzései közé tartozott a Parler-centrumok stíluskapcsolatainak tisztázása. Ezek közül érthető – s a fent vázolt, a nemzeti fejlődés megítélésében mutatkozó ellentétől független – hangsúlyt kapott Köln és Prága, illetve – főként az ötvösség kutatásában – Aachen és Prága korrelációja. Ebből válik érthetővé a kapcsolatoknak tulajdonított nagy szerep, az a már-már mítikus kultusz és sokféle értelmezés, amely Heinrich Parler-t, a kölni női fejes konzolt, a šternberki Madonnát övezte. Ezek a művek váltak az általános európai udvari kapcsolatokban, az udvari művészet interregionális egységében bízó és nagy tendenciákkal számoló művészettörténetesek számára a kulcsművekké. Mögöttük viszonylag háttérbe szorultak azok a kutatások, amelyeket elsősorban Dieter Grossmann salzburgi kiállításai hangsúlyoztak,³⁶ s amelyekben különösen kiemelkedett a bécsi központ szerepe. Bécs és Ausztria szerepe egyébként is elhalványodott a kiállításon, s szerencsétlen módon ismét erőteljesebb hangsúlyt kaptak a főirányként elismert, nagy kvalitatív mintaképek. A bécsi központ relatív önállóságát rokon thüringiai jelenségekkel kapcsolatban fogalmazták meg,³⁷ egy másik formula, Heinz Stafskié a „keleti kulturális térség” sajátosságait inkább összemosva, Prága–Bécs–Nürnberg nevét idézve igyekezett meghatározni.³⁸ A fő központoktól való eltávolodás veszélyeit a legvilágosabban Gerhard Schmidt a nürnbergi Germanisches Nationalmuseum Szent György szobrának (melyet Jaromir Homolka Peter Parler számára vett igénybe, s melynek pusztán a datálása is 50 éves differenciákat mutatott) vitájában fogalmazta meg. Mikor nyilvánvalóvá vált, hogy a javasolt attribúciót a vita résztvevői nem fogadják el, ezzel a kérdéssel zárta a vitát: „Most már a szobrot szégyenszemre ismét Steiermarkba kergettük?”³⁹ – Ami tekintve pl. Szlovénia, Horvátország, részben Dél-Tirol és Észak-Itália, nem utolsósorban pedig Magyarország helyzetét, nem éppen a legtöbb megértéssel kecsegtet e regionális fejlődések eredményei iránt. De az adott összefüggésben aligha számít több értékelésre a Közép-Rajna vidék vagy Westfália sem. A regionális fejlődések kérdéseiről – az érintett országokból érkezett kongresszusi résztvevőknek fejtegetésein kívül – igen kevés szó esett, a jelenséget csupán Max Hasse tárgyalta,⁴⁰ – míg a stílusfajták, stílusrétegek problematikájáról, a kifejezőmódoknak és kvalitásoknak velük összefüggő értékelési és interpretációs problémáiról a kollokviumon csupán Robert Suckale referátuma tett említést.⁴¹ Éppen ez a fejtegetés tette nyilvánvalóvá, mennyire bizonytalanok a stíluskritika megállapításai, s mennyire hiábavaló abban bízni, hogy pusztán a formálás alapján a datálás egyértelművé válása és precíziós időméréssé fejlesztése csak idő és fejlődés kérdése.

E kérdések sűrűsödnek a kiállításnak csehszlovák részről egyik legaktívabb és leginvenciózusabb közreműködője, Jaromir Homolka cikkei körül. A kölni és nürnbergi kiállítással kapcsolatban tárgyalt kortudat-kérdések összefüggésében sem teljesen jogos IV. Károly egyes műalkotásaival kapcsolatban máris tudatosságot feltételező historizálásról (így a cseh korona kapcsán,⁴² vagy a prága-újívárosi Karlov templomról⁴³) szólni, s nem beérni az udvari művészetnek mint sajátos stílusrétegnek belső tradícióival. Még problematikusabb stílustörténeti jelenségeknek (pl. a prágai Szent György lovasszobor kapcsán: „éppolyan szimptomatikus a nagy plasztikai tömegnek és fokozatosságának hang-

súlyozása, mint a sok mozdulat-invenció⁴⁴) közvetlen átváltása stíluskritikai fogalmakra, illetve az utóbbiaknak véletlenszerű formai megfelelésekre való redukálása (uo. ugyanabban az összefüggésben: Szent György profiljának és szájának hasonlósága Schweidnitz Anna dómtrifóriumbeli büsztjével, homlokráncainak kapcsolata a brünni Pietával, a talapzat leveleinek rokonsága a Přemyslida-síremlékek heraldikus leveleivel (!)), hajfürtök egymás közötti megfelelései.⁴⁵ Utóbbi eljárásnak a magyar művészet történetét érintő – s már a módszertani tisztázatlanság okán is gyanús – következménye Kutál teóriájának felújítása: a prágai Szent György szobor modelljének Peter Parler oeuvre-jébe való besorolása, s a Kolozsvári testvéreknek öntőkként tulajdonított szerep. Az attribúció csak egyik része Homolka Parler-oeuvre-rekonstrukciójának, amelynek új elemeit (köztük a már említett nürnbergi Szent György figurát) igen sok kétség fogadta.

A prágai Szent György szobor kérdése a legkevésbé megvilágítottak közé tartozott, s itt a kiállítás sem hozhatott tisztázást, mivel a mű nem lehetett jelen, s párhuzamai nem voltak gyarapíthatók. Egykor lelkesen publikált lotaringiai párhuzamát, a domjulieni Szent György szobrot⁴⁶ mindenesetre baleset érte: datálását a modernebb fegyverzet alapján Renate Kroos alapos okkal vonta kétségbe.⁴⁷ Viszonylag nagy visszhangot váltottak ki Pogányné Balázs Edit feltevései a szobortípus antik előzményeiről (Homolka,⁴⁸ de az amúgy is kérdéses, hadjárattal egybekötött itáliai tanulmányútra ő Peter Parlert küldi el, IV. Károly kíséretében!). Itt is Renate Kroos gazdagította a kutatást fontos megfigyeléssel: „A lóra nézve különböző szerzők antik előképeket neveztek meg. Ezt kiegészíti egy nagyonis szokatlan, a kor viseletének egyáltalán meg nem felelő frizurarészlet. Ahogyan a szigorú stílus néhány gyermek- és férfifején (ún. Kritios-fiú az athéni Akropolis-Múzeumban, a castelvetranói bronzszobor Selinuntban), a hajfürtöket a homlok fölött és kétoldalt egy erős, kerek, itt-ott látható abroncsra csavarták; ezt idáig bizonyára megfelelő szobrok római másolatai közvetítették.”⁴⁹ – A kiváló recensens figyelmét sajnos, éppúgy elkerülte Balogh Jolán Kolozsvári Márton és György monográfiája, amint ennek a magyar nyelvű ritkaságnak ismeretével gyakorlatilag sehol sem számolhatunk, hiszen ott épp az említett motívum – a bizánci arkanyal-ikonográfiának is része – a testvérek orvietói kapcsolatának legfontosabb bizonyítéka.⁵⁰ A kollokvium magyar résztvevői többféleképpen is megkísérelték a hazai kutatási hagyomány álláspontját érvényesíteni a prágai Szent György szobor kérdésében utalással a testvérek váradi tevékenységére és arra, hogy működésük feliratos forrásaiból a Parler-előtti generációhoz való tartozások következnek,⁵¹ a művük részletmotívumainak magyarországi ismeretére vonatkozó tézisek felújítása mellett modellkészítő szobrászként és öntőként játszott szerepüket, így munkamegosztásukat is feltételezve.⁵²

Magyarországnak a kiállításon való részvétele legfőképpen verbális volt: a kollokviumon számos előadó mesélte el a 14–15. század magyarországi művészettörténetének problémáit, amelyek részben a katalógusban is említést nyertek.⁵³ A kiállításra kiküldött tárgyak – részben a hazai szervek merevsége következtében, hiszen a rendezők bizonyos kéréseit megtagadták, részben e kérések egyoldalúsága következtében – szegényes, kvalitatív tekintetben kevésbé meggyőző és történetileg jelentéktelen képet adtak az országról. A Szépművészeti Múzeum küldeményei, az „amiens-i” Szép Madonna, a Szent Margitot ábrázoló rajz és a sedleci Antifonále kivágott miniaturái a csehországi művészet bemutatá-

sát gazdagították. A magyarországi művészeti kultúrát a báti Szent Katalin legenda táblái (Esztergom, Keresztény Múzeum, 1420-as, túlságosan korai datálással), az Országos Széchényi Könyvtár 3 pozsonyi kódexe (Ganois-biblia, Cod. lat. 78, pozsonyi („D”) Missale Cod. lat. 216 és („B”) Cod. lat. 215, — téves dátummal), valamint váci ötvöscéh-missaléja (Cod. lat. 377), továbbá a Pálóczi György féle szarvkupa (Esztergom, Főszékes-egyházi Kincstár) képviselte. Ezek katalógusbeli bemutatása is igen sikertelen volt: a kéziratokkal kapcsolatban pl. csak régebbi magyar irodalom szerepelt a jegyzetekben (többnyire fantasztikus fejtegetésekkel olasz-francia kapcsolatokról), mikor pedig a Ganois-Bibliára nézve konkrét, a vorauai Lectionarium körébe vezető attribúciók lettek volna idézhetők,⁵⁴ a pozsonyi missalére vonatkozó, Gerhard Schmidt-recenziót pedig a katalógus más helyén, az aacheni Ludwig-gyűjtemény pozsonyi Missaléjával kapcsolatban idézik is.⁵⁵ Persze, más kérdés, hogy ilyen körülmények között ésszerűbb lett volna az OSZK Cod. lat. 218. sz. („E”) missalét küldeni Kölnbe, mégpedig nemcsak kiváló kvalitása, hanem az összehasonlítás lehetősége miatt is. Nem kevesebb balszerencse érte a hagyományosan túl korai datálású báti táblát is, amely úgy látszik, Anton Legner fantáziáját mozgatta meg. Ő a képekről így írt: „A magyar festészet legrégebbi tábláján (!), amely a Katalin legenda egy verzióját ábrázolja, ikon és portré különös szemléletességgel, szinte az itt tárgyalt komplexum paradigmájaként jelenik meg. Katalin, akinek „lelki képe” ugyanolyan nagyságú alakként, mint „figurális visszhang” mögötte van, abban, ahogyan magát nézi, arra a tükrömetaforikára emlékeztet, amelyet a Rózsa-regényből ismerünk, s amely mélyebb értelmét 'Istennek a lélek és a természet tükrében való megismerésében' nyeri.”⁵⁶ Értelmezését Kroos mint ikonográfiai félreértést utasította el.⁵⁷

Tehát jórészt másodrendű művek, közülük is csak két 1400 előtti; a magyarországi művészeti régió tárgyakkal való reprezentálására való minden törekvés hiánya jellemezték a magyarországi művészet meglehetősen lélektelen kölni bemutatását. Igen hiányzott a Képes Krónika meggyőző ereje, a trencsényi hermáé, a székesfehérvári, visegrádi, diósgyőri faragványoké, s a későbbiek közül mindenekelőtt a budai 1974-es szoborlelet darabjai, Kolozsvári Tamás garamszentbenedeki oltára, a győri Szent László herma. Ezek megvitatását és összehasonlítását is megakadályozta az a szűklátókörűség, amely — úgy látszik — a kiállítás rendezőinek tett szívességgént, s nem éppen a magyar kultúra előtt nyitott lehetőségként értelmezte a kölni rendezők meghívását. Tőlük nagyobb tájékozottságot a magyar művészet történetében már csak azért sincs okunk elvárni, mert a Hekler-féle Ungarische Kunstgeschichte megjelenése (1937) óta magyar művészettörténeti áttekintés idegen nyelven nem áll a külföldiek rendelkezésére. Ezért tehát csak magunkra vethetünk, ha Magyarország nemcsak fehér folt maradt a kiállításon, hanem félreszorult (ellentétben pl. Lengyelországgal vagy Szlovéniával, amelyeknek képviselői igen nagy gondot fordítottak a reprezentatív válogatásra), sőt, még sérelmek is érték.

Mert nem csupán a véletlen számlájára írható, ha egy recenzió „a Luxemburgiakkal rokon területek, mint Magyarország” kifejezést használhatta.⁵⁸ A kiállítás katalógusában is profil nélküli, földrajzilag meghatározatlan maradt a középkori Magyarország. Így lehet szó Magyarországról „és a szomszédos Erdélyről,”⁵⁹ Horvátországról, melyet állítólag „1102 óta perszonálunió kötött össze a magyar koronával,”⁶⁰ s a székyek önálló népként szerepelnek a középkori Romániában.⁶¹ Az erdélyi és havasalföldi műalkotások tár-

gyalása körül kialakult zűrzavarnál (a címszavak közé magyar szerző Szászsebesről szóló cikke is besorolva, a párhuzamos ismertetésnek ellentmondó értelmezéssel⁶²) csak Szlovákia járt rosszabbul: helyet sem kapott az európai utazás térképén, csak Magyarország címszó alá besorolva.

A kiállítás rendezésének abból az alapelvéből, hogy az idegen tárgyakat is a rendeltetés helyén tárgyalják, továbbá a magyarországi művészet szempontjából is figyelemre méltó tárgyaknak a kiállításon való jelenlétéből következnek további említésre méltó adatok. Kiemelkedő jelentőségű volt az aacheni magyar kápolna két, három-három tagból álló palástkapocs-garnitúrájának szerepeltetése. Ilyen rendeltetésüket Karel Otavsky felismerte,⁶³ anélkül azonban, hogy a felismerésből adódó datálási következtetéseket levonta volna. Ezekre a következtetésekre újabban a székesfehérvári Nagy Lajos kiállítás katalógusa adott alkalmat.⁶⁴ Az aacheni kincssel kapcsolatba hozott egyéb tárgyak közül a hochelteni palástkapocsról a magyarországi eredet feltevését is kimondják,⁶⁵ a Curtea de Argeș-i övcsattal kapcsolatban viszont újból kísért az erdélyi készítés feltevése.⁶⁶ Śnieżyńska-Stolot tanulmánya valamennyi szerző számára ismeretlen.⁶⁷ Fidel Rădile⁶⁸ többek között helyreigazítja Johannes Aquila veleméri írásszalagjának olvasatát (Johanne helyett Johannes, ezt Radocsay⁶⁹ képe alátámasztja.) Ugyanő helyesbíti a drezdai Hedvig serleg talpának feliratát, amely tehát a további magyar szakirodalomban is így olvasandó: „hedvigis cyfum scandat que contulit istum/ presulis ob merita wenceslai sancti grata/ digna polonorum regina superna polorum” — azaz: „Hedvig, aki ezt a püspöki serleget ajándékozta, Szent Vencel érdeméből mint a lengyelek méltó királynője emelkedjék a menny magasába”, — ami arra enged következtetni, hogy a megadományozott a krakkói székesegyház volt.⁷⁰ További lengyel–magyar vonatkozások: a krakkói kazimierzi Szent Katalin templomról szóló cikk fenntartja a templom kapuzatainak Václav Mencl feltételezte elsőbbségét a kassai Szent Erzsébet templommal szemben,⁷¹ a niepolomicei freskók előzményét ismertetőjük az esztergomi kápolna kifestésében látja,⁷² s a boroszlói Szent Dorottya hermával kapcsolatban is említik magyarországi eredetének hipotézisét.⁷³ Más természetű az a tanulság, hogy a bécsi Szent Cassianus-fejereklyetartóval kapcsolatban szerepel a Th. Müller által felismert, a trencsényi fejereklyetartóhoz fűződő rokonság,⁷⁴ ellenben hiányzik a magyar emlék bemutatásából ugyanez az összefüggés, helyette viszont egy tökéletesen túlhaladott és indokolatlan Szent László azonosítás van kárpótlásul.⁷⁵

A kölni kiállítás legszigorúbb recenzense, Renate Kroos a kiállításban és katalógusában riasztó szimptomákat észlelt, amelyek a művészettörténetírás jelenkori állapotát jellemzik. Utalt arra, hogy a történetiség hiánya, a történeti segéd tudományok figyelmen kívül hagyása felelős az interpretációnak hol önkényességéért, hol laposságáért, a semmitmondó tolvajnyelven tett megállapításokért. Mi nemcsak ezt a hiányt, hanem lényegében a kor Magyarországnak az európai összképből való távolmaradását is fájlaljuk. Mindezt ma, 1984-ben leírni nem lett volna érdemes, ha aktualitását nem éreznénk. 1987-ben ugyanis kettős jubileuma lesz egy Luxemburginak, Zsigmondnak, akinek alakja ráadásul a legkevésbé ismert, vitatott jelenségek közé tartozik. Rendszerint ilyen évfordulók adnak alkalmat a nagy művészettörténeti kiállításokra és a velük kapcsolatos történeti revíziókra. Reméljük, az 1978-as kölni alkalom után nem marad a kilenc évvel későbbi is kihasználatlanul.

Rövidítések

- Didier—Recht 1980** *R. Didier—R. Recht*: Paris, Prague, Cologne et la sculpture de la seconde moitié du XIVe siècle. A propos de l'exposition des Parler à Cologne. Bulletin monumental 138—II (1980) 173—219.
- Fillitz 1979** *H. Fillitz*: Die Ausstellung „Die Parler und der schöne Stil 1350—1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgern“, Kunstchronik 32 (1979) 362—366.
- Handbuch I—III, 1978** Die Parler und der schöne Stil 1350—1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgern. Ein Handbuch zur Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Kunsthalle Köln. Szerk. A. Legner. Köln 1978. I.: XXXVI + 414 lap, II.: 416—778. lap, III.: 268 lap.
- Handbuch IV, 1980** IV. Das internationale Kolloquium vom 5. bis zum 12. März 1979 anlässlich der Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Kunsthalle Köln. Köln 1980. 208 lap.
- Handbuch-Resultatband 1980** Resultatband zur Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Kunsthalle Köln. Köln 1980. 286 lap, 234 színes tábla, valamint Pan-Optikum, 32 tábla.
- Kroos 1979** *R. Kroos*: Marginalien zur Parler-Ausstellung. Kunstchronik 32 (1979) 366—391.
- Legner 1977** *A. Legner*: Skulptur der Parlerzeit: Vorstellungen zum Themenkreis einer geplanten Ausstellung „Die Parler und der schöne Stil 1350—1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgern“. Referátum: XV. Deutscher Kunsthistorikertag in München 13—18. September 1976. Sektion: Kunst am Hofe Karls IV. Kunstchronik 30(1977) 97—99.
- Művészet I. Lajos korában** Művészet I. Lajos korában 1342—1382. Katalógus, Budapest, 1982.
- Rädle 1979** *F. Rädle*: Philologische Anmerkungen zum Katalog Die Parler und der schöne Stil 1350—1400. Kunstchronik 32(1979) 391—395.
- Schmidt 1964** *G. Schmidt*: Neues Material zur österreichischen Buchmalerei der Spätgotik in slowakischen Handschriften. Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege. 18 (1964) 35.

Jegyzetek

1. České umění gotické 1350—1420. Szerk. J. Pešina. Praha, 1970.
2. Doba Karla IV. v dějinách národů ČSSR (průvodce výstavou). Szerk. J. Burian, Praha, 1978. 160 lap, számos kép.
3. Umění XXVJ (1978). 6.: *E. Poche*: Zwei böhmische Königskronen, 481—494.; *J. Krása*: Zu den Voraussetzungen der Synthese in der Malerei der Zeit Karls IV.

- 495–504.; *R. Chadraha*: Der „zweite Konstantin“. Zum Verhältnis von Staat und Kirche in der karolinischen Kunst Böhmens. 505–520.; *J. Pešina*: Imperium et Sacerdotium. Zur Inhaltsdeutung der sgn. Morgan-Täfelchen. 521–528.; *M. Hamsik*: Die technik der böhmischen Madonnenbilder um 1350–1360. 529–534.; *K. Stejskál*: Die Rekonstruktion des Luxemburger Stammbaums auf Karlstein. 535–563.; *J. Homolka*: Ikonografie Katedrály Sv. Víta v Praze. 564–575.
- K. Stejskál*: Karl IV. und die Kultur und Kunst seiner Zeit. Praha, 1978. 240 lap, 191 kép.; *Vita Karoli Quarti – Karel IV. Vlastní Životopis*. Kiadó: B. Ryba, cseh fordítás: J. Pavel, utószó: J. Spěváček és J. Krása. Praha, 1978. 230 lap, képek. – Újabban: Karolus Quartus. Sborník vědeckých prací o době, osobnosti a díle českého krále a římského císaře Karla IV. Univerzita Karlova, Praha 1984. – E tanulmánykötet tartalmát áttekintésünkben már nem vehettük figyelembe.
4. Kaiser Karl IV. 1316–1378. Führer durch die Ausstellung des Bayerischen Nationalmuseum München auf der Kaiserburg Nürnberg. Szerk. J. von Herzogenberg, München, 1978. 172 lap, képek; Kaiser Karl IV. Staatsmann und Mäzen. Szerk. F. Seibt. München, 1978. 496 lap, 152 kép.; *F. Seibt*: Karl IV. Ein Kaiser in Europa 1346–1378. München, 1978. 488 lap, 24 kép.
 5. Handbuch I–III. 1978.; Handbuch IV. 1980.; Handbuch – Resultatband 1980.; Führer durch die Ausstellung „Die Parler und der schöne Stil 1350–1400.“ Köln, 1978. 232 lap, 45 kép.; *Legner* 1977. 97–99.; A felhasznált kritikai irodalom (a recenzioik teljesebb áttekintése 1980 közepéig: Handbuch–Resultatband 259–271.): *H. Richter*: Die Parler und der schöne Stil 1350–1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgern. Weltkunst 48 (1978) 2952–2954.; *I. Krummer–Schroth*: Die Parler und der schöne Stil 1350–1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgern. Das Münster 32 (1979) 131–135.; *A. Schneckenburger–Broschek*: Schnütgen-Museum in der Kunsthalle Köln. Ausstellung: Die Parler und der Schöne Stil 1350–1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgern 30. November 1978 bis 18. März 1979. Pantheon 37 (1979) 98–100.; *R. Puvogel*: Die Parler und der Schöne Stil – 1350–1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgern. Das Kunstwerk 32 (1979) 80–81.; *W. Sauerländer*: Vorspann zu den drei folgenden Beiträgen. Kunstchronik 32(1979) 361–262.; *Fillitz* 1979. 362–366.; *Kroos* 1979. 366–391.; *Rädle* 1979. 391–395.; vö.: *M. Hasse*: Anmerkungen zu einigen Marginalien von Renate Kroos. Kunstchronik 33(1980) 41–47.; *R. Kroos*: Erwiderung auf die Anmerkungen von Max Hasse. Kunstchronik 33(1980) 47–50.; *G. Biedermann*: Zum „Bildnis“-Stil Meister Theoderichs und Peter Parlers. Nachbemerkungen zur Parler-Ausstellung in Köln 1978/79. Alte und moderne Kunst 24(1979) Heft 166/167. 7–11.; *R. Recht*: Les Parler et l'art en Europe de 1350 à 1400. Revue de l'Art N° 46(1979) 68–74.; *Didier–Recht* 1980. 173–219.
 6. A család genealógiájához új, kritikai áttekintés *B. Schock–Wernertől*: Handbuch III. 7–11., eltérően *O. Kletzl* címszavától: Thieme–Becker Künstlerlexikon, 26(1932). 242–244.
 7. A korszak terminológiájához ld. *D. Grossmann*: Handbuch IV. 191–194.
 8. *A. Schädler, J. Homolka*: Handbuch III.

9. *W. Paatz*: Prolegomena zu einer Geschichte der deutschen spätgotischen Skulptur im 15. Jahrhundert. Heidelberg 1956. 15. skk.
10. Handbuch IV. 175–184.
11. Handbuch I. XXVII–XXXV.
12. *A. Simpson*, Handbuch-Resultatband 137–159.
13. *P. Skubiszewski*, Handbuch-Resultatband 95–116.
14. *J. Sedlák*, Handbuch-Resultatband 123–136.
15. Handbuch II. 680–681.
16. Handbuch IV. 70–72.
17. Vö.: *J. Balogh*: Katalog der ausländischen Bildwerke des Museums der Bildenden Künste in Budapest. Budapest, 1975. I. Kat. sz. 301. 212–214.
18. Handbuch IV. 47. skk, vö.: *R. Suckale*: Handbuch-Resultatband 117–122.
19. Handbuch I. 111.
20. *G. Schmidt*: Das Kaiser- und Kurfürsten-Bild im „Wapenboek“ des Herolds Geldre. Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte 34(1981) 71–99.
21. Rhein und Maas. Kunst und Kultur 800–1400. Köln 1972. és II.: Berichte, Beiträge und Forschungen zum Themenkreis der Ausstellung und des Katalogs. Köln, 1973.; Rhin–Meuse. Art et civilisation 800–1400. Cologne–Bruxelles, 1972.
22. Les fastes du gothique. Le siècle de Charles V. Paris 1981.; Id. még: La Revue du Louvre et des Musées de France XXX(1980).
23. *F. Baron*: Fragment de gisants avignonnais. La Revue du Louvre et des Musées de France XXVIII(1978) 78–83.; Collèges apostoliques et couronnements de la Vierge dans la sculpture avignonnaise des XIVe et XVe siècles. Uo. XXIX(1979) 169–186.; Découvertes en Avignon. Uo. XXXI(1981) 155–158.
24. Handbuch I. 49–50.; vö. H. Fillitz epés megjegyzéseit: *Fillitz* 1979. 366.
25. Vö. Handbuch I. 1–8.
26. Vö. Handbuch II. 585–605.
27. Handbuch IV. 198–200.
28. Handbuch III. 1–3.
29. Handbuch III.
30. *Kroos* 1979. 369.
31. Handbuch I.
32. *M. Dvořák*: Die Illuminatoren des Johann von Neumarkt. Gesammelte Aufsätze zur Kunstgeschichte. München, 1929. 74–207, különösen 107 skk.
33. *O. Pujmanová*: Maliřství doby Karlový a Neapol. Umění XXVII(1979) 30–58.
34. Ld. még ugyanehhez a kérdéshez: *Didier–Recht* 1980.
35. Vö.: *Legner* 1977.
36. Schöne Madonnen 1350–1450. Kiállítási katalógus. Salzburg 1965; Stabat Mater. Maria unter dem Kreuz in der Kunst um 1400. Kiállítási katalógus. Salzburg 1970.; vö.: *D. Grossmann*: Die Breslauer „Schöne Madonna“ und ihr Typus in Westdeutschland. Städel-Jahrbuch N.F. 6(1977) 231. skk.
37. Handbuch II. 560.
38. Handbuch I. 363.

39. Handbuch IV. 58.
40. Handbuch III. 43.
41. Handbuch IV. 175–183.
42. Handbuch II. 608.
43. Handbuch II. 612.
44. Handbuch II. 663.
45. Ld. még képpárhuzam, Handbuch III. 28.
46. Handbuch I. 274–275.
47. Kroos 1979. 371.
48. Handbuch II. 663.
49. *Kroos*, 1979. 374.
50. *Balogh J.*: Márton és György kolozsvári szobrászok. Cluj–Kolozsvár, 1934. 11.;
vö.: *Marosi E.*: Művészet I. Lajos korában. 277–280.
51. *Marosi E.*: Handbuch II. 453, Handbuch IV. 135–136., vö.: *Stafski*, uo. 141.
52. *Eisler J.*: Handbuch-Resultatband 87–93, összhangban *Stafski* megfigyelésével:
Handbuch IV. 141.
53. Handbuch II. 451–466.
54. *Schmidt* 1964. 35.; *G. Schmidt*: Malerei bis 1450. Gotik in Böhmen. Szerk. K. M.
Swoboda. München, 1969. 208.; *J. Krása*: Rukopisi Václava IV. Praha, 1971. 107.
55. *Schmidt* 1964. 36, 40.
56. Handbuch III. 220.
57. *Kroos* 1979. 381.
58. *I. Krummer–Schroth*: Das Münster 1979.
59. Handbuch I. 201.
60. Handbuch II. 448.
61. Handbuch II. 471.
62. Handbuch II. 472.
63. Handbuch I. 139.
64. *Kovács É.*: Művészet I. Lajos korában. 107–108.
65. Handbuch I. 201.
66. Handbuch II. 476.
67. *E. Śnieżynska-Stolot*: Andegaven'skie dary zlotnicze z herbami polskimi w kaplicy
węgierskiej w Akwizgrane. Folia Historiae Artium 11(1975) 21. skk.
68. *Rädle* 392.
69. *Radocsay D.*: A középkori Magyarország falképei. Budapest, 1954. LXXXV. tábla.
70. Így helyesbítendő: Művészet I. Lajos korában. 114.
71. Handbuch II. 479. Vö.: *Marosi E.*: Die zentrale Rolle der Bauhütte von Kaschau
(Kassa, Košice). Acta Historiae Artium 15(1969) 65. skk.
72. Handbuch II. 485.
73. Handbuch II. 510.
74. Handbuch II. 440.
75. Handbuch II. 466.

**DIE PARLER UND DER SCHÖNE STIL 1350–1400 EUROPÄISCHE
KUNST UNTER DEN LUXEMBURGERN – VERSPÄTETE
BEMERKUNGEN ZUR AUSSTELLUNG VON 1978/79
DES SCHNÜTGEN–MUSEUMS/KÖLN**

Die Besprechung ist einer Übersicht der Zielsetzungen und der Beiträge zu unseren kunsthistorischen Kenntnissen der Veranstaltungen des „Perlerjahres“ 1978 gewidmet, wobei besonders die Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Kölner Kunsthalle in Betracht genommen und eine Auswahl aus der, kritischen Literatur (s. Anmerkungen) herangezogen wurde.

Der Rezensent weist auf zeitgeschichtlich bedingte Leitgedanken der Kölner Ausstellung hin, die zur Betonung des Wunschbildes europäischer Einheit im 14–15. Jh. geführt haben. Sonst schienen die durch Namen (Parler bzw. Luxemburger), Zeitangabe (1350–1400) und Stilbezeichnung („Parlerzeit“ bzw. „schöner Stil“) verschiedentlich und z.T. einander widersprechend angegebenen Auffassungen nur ungefähr einen Rahmen für die Auswahl angedeutet zu haben. Die beiden Termini des Haupttitels „Parler“ und „schöner Stil“ mögen allerdings als Hauptanliegen der Veranstalter die Überprüfung der Rolle des Prager Zweigs der Parlersippe und der „Junker von Prag“ bezeichnen. In der Tat spielten durch Zuschreibungen an Peter Parler ausgedrückte Vermutungen über seinen persönlichen Anteil in der Entfaltung des schönen Stils, sowie Erwägungen über Heinrich Parler – wohl im Anschluß an G. Schmidt – eine große Rolle. Fragwürdiger erschien die Zielsetzung der Veranschaulichung einer „europäischen Kunstszene“ des 14. Jh., die selbst durch die ziemlich anachronistische Europa-Vorstellung (etwa im Sinne einer Parallele zu Goethes Begriff der „Weltliteratur“) bedingt, durch die Unvollständigkeit der (nicht zuletzt durch ihren aktuell-politischen Pragmatismus) historisch wenig gerechtfertigten geographischen Begriffe beeinträchtigt wurde; und schließlich am Wegbleiben einer Anzahl der vorgesehenen Exponate scheiterte. Trotz dieser bereits von früheren Besprechungen hervorgehobenen Mängel muß zugegeben werden, daß die Ausstellung die Autopsie und den Vergleich einer wohl unübertreffbaren Anzahl hervorragender Werke gestattete, die Gelegenheit für möglichst viele Schichten des Publikums genützt wurde und das umfangreiche Handbuch weiterhin ein wichtiges Nachschlagewerk für die Forschung darstellen wird.

Der Rezensent stellt als Beispiele der im Zusammenhang mit der Kölner Ausstellung erzielten Resultate die – wohl endgültige – neue Wertung der Budapester Schönen Madonna, sowie den Fall der Inschrift an der Rückseite der Sternberger Schönen Madonna vor. Es wird die neue, von G. Schmidt vorgeschlagene ikonographische Deutung und Datierung des Kaiser-und-Kurfürsten-Blattes im Wappenbuch des Herolds Gelre verzeichnet, während hinsichtlich des in Köln ziemlich unvollständig gebliebenen Gesamtbildes französischer Kunst auf das 1981 in Paris Gebotene hingewiesen wird. In diesem Zusammenhang werden die verschiedenen kunsthistorischen methodologischen und Schultra-

ditionen erwähnt, die sich in Ausstellung und Handbuch ständig offenbarten, deren nationale Färbung jedoch allein am wissenschaftlichen Kolloquium, in der Diskussion zwischen den Historikern Seibt und Spěvaček, ihren Ausdruck fand.

Infolge des Fehlens einer folgerichtigen historisch-geographischen Übersicht (die wohl allein im Falle des heutigen Belgiens durchgeführt wurde) konnte das anachronistische nationale Prinzip dem regionalen keineswegs weichen (von Ungarn aus gesehen fiel z.B. das Fehlen jeden Hinweises auf die Anjous von Neapel auf). Andererseits scheint die traditionelle normative Betonung von „Haupttrichtungen“ der Entwicklung und die eher abschätzige Behandlung der regionalen Prozesse als „Randerscheinungen“ wenig Verständnis für letztere zu versprechen. Parallelentwicklungen bzw. Stillagen, die über gewöhnliche Zuschreibungs- und Datierungsfragen einer einspurigen Entwicklungsvorstellung hinwegführten, kamen nur überaus vereinzelt zur Sprache. Diese Probleme werden vom Rezensent am Beispiel der wenig befriedigenden Forschungslage der Prager Georgsstatue aufgezeigt, wobei die formalen Beweise von J. Homolka für eine Zuschreibung der Reiterstatue an Peter Parler von der Hand gewiesen werden.

Zuletzt wird die eher bescheidene Vertretung des mittelalterlichen Ungarns vom Rezensenten kritisiert. Er stellt fest, daß das 14. Jh. kaum vorgestellt wurde und das Gewicht auf späten Werken lag, die eher Einflüsse des schönen Stils im frühen 15. Jh., doch durch zweitrangige Werke, vertraten. Er bringt einige Ergänzungen zu den Ungarn betreffenden Katalogtexten und verzeichnet Beobachtungen und Berichtigungen, die frühere Besprechungen für einzelne Exponate geboten haben. Letzten Endes stellt Rezensent ein schmerzhaftes Wegbleiben Ungarns vom europäischen Gesamtbilde der Kölner Ausstellung von 1978 fest und weist darauf hin, daß 1987, das nächste Jubiläumsjahr des Ungarnkönigs und Luxemburgerkaisers Sigismund, eine ausgezeichnete Gelegenheit zur Behebung dieses Mangels böte.

AZ EGYESÜLT IZZÓLÁMPA ÉS VILLAMOSSÁGI RT. ÉS ELŐDVÁLLALATAI

Az Egger család szerepe a magyar elektrotechnikai ipar meghonosításában

Az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Részvénytársaságot 1896. augusztus 1-én a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank és az Egger testvérek alapították. A részvénytársaság egy évtizedig az Egyesült Villamossági Rt. cégnevet viselte. Mai nevét 1906-ban kapta.

Az Egyesült Villamossági Rt. lényegében azt a termelési tevékenységet folytatta, melyet az Egger család tagjai negyedszázadon át különböző vállalati formák keretében a magyar gyenge- és erősáramú elektrotechnikai ipar megalapozása és fejlesztése terén kifejtettek.

Az Egger család eredetéről keveset tudunk. A család magyar származása kétségtelen. Egger Bernát Béla, aki elsőnek kapcsolódott be az elektrotechnikai iparba, állítólag Gyöngyösön, más adat szerint Óbudán született. Mindenesetre egészen fiatalon került Bécsbe, ahol már 1862-ben Telegraphen Bauanstalt néven táviróépítő üzemet létesített.¹

Egger Bernát, bécsi vállalata eredményes működésétől és a táviró magyarországi elterjedésétől ösztönözve 1872-ben Budapesten az V. ker. Dorottya utca 9. számú házban távirdaszereelő műhelyt állított fel, ahol kezdetben 8 munkást foglalkoztatott.²

Egger Bernát „bécsi távirdafelszerelési gyártulajdonos” 1874. december 31-én az V. kerületi előljárástól iparengedélyt kapott.³ Majd 1876. szeptember 4-én távirdafelszerelési fióküzletét a budapesti cégbíróságon a cégjegyzékbe bejegyeztette.⁴

A bécsi Telegraphen Bauanstalt egyéni vállalat 1882. január 1-én Első Osztrák–Magyar Villamvilágítási és Erőátviteli gyár néven közkereseti társasággá alakult át, melyben mint alapító tagok Kremenezky János mérnök, Egger Bernát, Egger Jakab, Egger Henrik bécsi és Egger Dávid budapesti lakosok vettek részt.⁵

A bécsi közkereseti társaság budapesti üzemét állandóan fejlesztette s a távirdaszereelési munkák mellett azt pneumatikus csengő-berendezések, távirókészülékek, villamosjelzők és a Berliner-féle mikrofon kizárólagos gyártására is berendezte. Az első telefonkészüléket a budapesti gyárban 1884-ben állították elő.⁶ Nagy nyereséget jelentett a vállalat számára 1883-ban, Pintér József műszaki igazgató szerződötetése, akinek kiemelkedő szerepe volt az Egger-féle vállalatok, majd az Egyesült Izzó nagyvállalattá alakulásában.

A Dorottya utcai telephely rövidesen szűknek bizonyult és az üzem fejlesztését nem tette lehetővé. Ezért a vállalat vezetői új otthon után néztek. 1887-ben sikerült a VII. kerületben a Huszár utca 7. sz. alatti gyártelepet a Magyar Általános Hitelbanktól 56 000

forintért megvásárolniok. Ugyanakkor a négy Egger testvér és Egger Dávid fia Gyula, Pintér József műszaki igazgató irányításának kikötése mellett a VII. kerületi előljárástól elektrotechnikai gyáriparra igazolványt kaptak.⁷

Az új gyárat 1887. október 1-én helyezték üzembe. A berendezés 40 000 forintba került. A vállalat fejlesztése szempontjából nagy eseményt jelentett az izzólámpa gyártás bevezetése. A mechanikai és izzólámpa osztály kezdetben még egy épületben volt elhelyezve. Az L alakú földszintes épület első részében az irodát, a rajz- és mintatert, a raktárt és a mechanikai osztályt, a hátsó részben pedig az izzólámpa osztályt helyezték el. A gépeket a mechanikai osztályon felállított 18–20 lóerős, Mayer-féle vezénylőművel ellátott fekvő gőzmotor hajtotta. Az izzólámpa osztályon az egyes gyártási műveleteket deszkafalakkal választották el egymástól. A legelső műveletet az üvegfúvás jelentette. Az üvegfúvók thüringiai üvegcsövekből állították elő az izzólámpa búrákat és ők forrasztották be a szénfalakat is. Erre a célra 4 fúvópád szolgált. Az elkészített darabokat a szivattyúfülkébe vitték, ahol 22 higanyszivattyú dolgozott. A lámpák fényhatásának kipróbálását ugyancsak külön fülkében végezték. A szénfalakat az üzem maga állította elő. A növényi rostokat az anorganikus sók eltávolítása végett először kiáztatták, majd a levegő kizárásával hevítették. A víz eltávolítása után visszamaradt nagy széntartalmú anyag az áramot már vezette. Az izzólámpa osztály kiegészítő részét a mérőszoba képezte, ahol a lámpák ellenállását és feszültségét mérték.⁸ A szénszálas izzólámpa alakja a körtéhez hasonlított, hatásfoka a mai normállámpának kb. 1/5–1/6-od része, a halogénlámpának 1/10-ed része és a higanygőzlámpáknak 1/20-ad része volt. Az izzólámpagyártással az Egger cég Magyarországon megelőzte Svájcot, Franciaországot és Angliát.

A Huszár utcai gyárban 1888-ban naponta 80–100 izzólámpát gyártottak. Az alacsony produkció és a rendkívül primitív gyártási eljárások ellenére, eltekintve az első években a gyakorlatlanság miatt bekövetkezett veszteségektől, az izzólámpa üzem az akkori magas árak mellett megfelelő haszonnal járt, mert a gyárnak Ausztria–Magyarországon nem volt versenytársa.⁹

Az Egger B. és Társa mechanikai és izzólámpa gyárat Pintér József műszaki igazgató irányította. A kereskedelmi ügyeket Egger Gyula igazgató intézte. Ezenkívül a vállalat 6 műszaki, kereskedelmi és adminisztratív tisztviselőt alkalmazott. A munkáslétszám 41 főt tett ki, közülük 7 német üvegfúvó volt. A szakmunkás utánpótlás biztosítása végett pedig öt ipari tanulót tartottak.

A Huszár utcai gyárpépület is csakhamar szűknek bizonyult. Ezért 1889. január 7-én megszerezték a szomszédos Munkás utca 12–16. számú házakat. A cég tulajdonosai ezzel egyidejűleg elhatározták, hogy az izzólámpagyártást a berlini Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft szabadalmainak a megvásárlásával szélesebb alapokra helyezik. Ilyen megfontolásból a gyár izzólámpa osztályát 1889. február 1-én 400 000 forint alaptőkével Villanyos Izzólámpagyár Rt. néven külön vállalattá alakították át. Az izzólámpa részleg különválása egyelőre formális jelentőséggel bírt.

Eggerék az izzólámpagyártást azonban más gyártelepen kívánták folytatni, ezért a külső Váczi út környékén az izzólámpagyár részére külön ingatlant vásároltak. Az új gyár építéséről e helyen azonban, mivel a megvásárolt telekhez a szükséges vízmennyiség biztosítva nem volt, le kellett mondaniok. Az izzólámpagyár, miután a Fővárosi Vízmű-

vek igazgatóságával a szükséges vízmennyiség szolgáltatása ügyében sikerült megállapodni, visszaradott a Huszár utcai telepen, ahol jelentős átalakításokat és épületbővítési munkákat hajtottak végre.¹⁰ Az átalakítások után az izzólámpagyárat egy földszintes és egy egyemeletes épületben helyezték el. A két gyár vezetését továbbra is Pintér József és Egger Gyula látta el. Az izzólámpagyárban 1 főművezető mérnököt, 1 könyvelőt, 1 raktárnokot, 1 gyakornokot, 1 felügyelőnőt a női segéd munkások mellé és 1 német üvegfüvő művezetőt alkalmaztak. A munkáslétszám 50 főből állt, melyből 12 higanyszivattyús, 8 üvegfüvő és 30 segéd munkás volt. A szakmunkásokat általában jól fizették. Az üvegfüvők és a művezető fizetése azonos volt a vezető mérnök illetményeivel, egyaránt évi 1200 forintot kerestek. A segéd munkás bére ezzel szemben évi 240 forintot tett ki. A munkaidő reggel 7 órától 12 óráig és délután 1/2 2–1/2 7 óráig tartott.¹¹

A Földművelési, Ipari és Kereskedelmi Minisztérium a Villamos Izzólámpagyár Rt. részére az állami kedvezményeket, utólagos felülbírási jogának fenntartása mellett 1889. március 12-én előzetesen biztosította.¹²

Az új vállalatnak sok kísérletezés és anyagi áldozatok árán néhány év alatt sikerült a külföldi piacokon is versenyképes szénszálas izzólámpákkal megjeleníteni, melyek megfelelő fényhatással és viszonylag kielégítő égési tartammal rendelkeztek. A belföldi fogyasztás még nem volt jelentős, ezért az export a vállalat szempontjából nagy horderevével bírt. Eggeréknek szívós munkával sikerült az exportjukat megszervezni. Lámpakivitelük 1889-ben 21 420, 1890-ben 70 210, 1891-ben 190 972, 1892-ben 220 608 és 1893-ban 401 318 db lámpát ért el. Üzleti összeköttetésük Európán kívül kiterjedt Ázsiára, Amerikára és Ausztráliára is. Melbourneban és Montreálban bizományi raktárral felszerelt képviselősegeket állítottak fel.¹³

Az exportpiacon azonban újabb és újabb versenytársak jelentek meg, így az izzólámpák ára egyre alacsonyabb lett. A belföldi értékesítés emelése érdekében ezért a vállalat azzal a kéréssel fordult a kereskedelemügyi miniszterhez, hívja fel a kereskedelmi és iparkamarák figyelmét, hogy a Villamos Izzólámpagyár lámpáit a gyárak és ipartelek tulajdonosai között népszerűsítsék.¹⁴ A kereskedelemügyi miniszter azonban a kérelemnek nem tett eleget. Elismerte, hogy Magyarországon egyedül Eggerék állítottak elő izzólámpákat. De rámutatott arra, hogy a cég külföldön, Bécsben gyártott dinamókat árusít, holott ezek gyártásával a Ganz-gyár foglalkozik. A miniszter közölte a vállalattal, hogy nemcsak a Ganz-gyárra, hanem az egész magyar iparra nézve károsnak tartja, hogy az izzólámpákhoz szükséges dinamógepeket Ausztriából hozzák be.¹⁵

Mivel az izzólámpák belföldi fogyasztását csak kis mértékben sikerült emelni, a vállalat kénytelen volt exportját fokozni és ezzel egyidejűleg produkcióját növelni, hogy az önköltség csökkentésével egyenlítse ki az eladási árak lemorzsolódását. A Villamos Izzólámpagyár Rt. vezetőinek ilyen irányú törekvését jellemzően fejezik ki az első nyolc év üzleti eredményei:¹⁶

Üzletév	Gyártott lámpák db	Napi gyártás db	Gyártási költség lámpánként krajcár	Eladási ár lámpánként krajcár
1889–1890	120 000	300	116	105
1890–1891	166 000	550	75	82
1891–1892	309 000	1000	60	68
1892–1893	350 000	1150	44	44
1893–1894	520 000	1700	36	38
1894–1895	752 000	2500	28	38
1895–1896	882 000	3000	26	36
1896–1897	1 163 000	4000	24	34,5

Míg a gyártási eredmény éves viszonylatban nyolc üzletév alatt csaknem tízszeresére emelkedett, a munkáslétszám csak háromszorosára növekedett. A szakmunkások száma szinte változatlan maradt, a nők száma viszont 30 főről 140 főre szaporodott. Az üzem összlétszáma 1894–1895. évben 200 főt tett ki.¹⁷

Az Első Osztrák–Magyar Villamvilágítási és Erőátviteli Gyár – a Villanyos Izzólámpagyár Rt. mellett – folytatta gyengeáramú cikkeinek az előállítását. A mechanikai gyár rendszeresen 30–50 munkást foglalkoztatott. Állandó szállítója volt a Posta és Távirat Igazgatóságnak. 1895-ben berendezkedett a telefonközpontok részére szükséges multiplex (az előfizetői, kimenő, bejövő szolgálati vonalat kapcsoló hüvelyeknek összessége) kapcsolószekrények gyártására. A Posta és Távirat Igazgatóság ilyen készülékeket addig Antwerpenből szerzett be. A mechanikai gyár az ezredéves kiállítás számára 600 előfizetőt kiszolgáló multiplex kapcsolószekrényt gyártott.¹⁸

Az Egyesült Villamossági Rt. megalakulása

A banktőke bekapcsolódása

Az Egger B. és Társa közkereseti társaság tőkeereje 1895-ben már elégtelennek bizonyult a gyártás színvonalának a fenntartására és növelésére. Mikor Egger Gyula ügyvezető igazgató a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank vezérigazgatójának feltárta a cég pénzügyi problémáit, azt is közölte, hogy „nagyon sok üzletre éppen azért nem reflektálhattak, mert tőkéjük abszolút mobilitásának a megőrzését kellett szemük előtt tartani.”¹⁹ Az elektrotechnikai iparág versenyképességét pedig csak megfelelő forgótőkével, folyamatos beruházásokkal lehetett fenntartani. Mindezek miatt az Egger testvérek 1896 júliusában a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankkal megállapodtak abban, hogy az Első Osztrák–Magyar Villamvilágítási és Erőátviteli Gyár budapesti és bécsi üzemét egy részvénytársaság keretében egyesítik. Nem volt véletlen, hogy a tranzakciónál a Kereskedelmi Bankra gondoltak. A közkereseti társaság minden pénzügyi műveletét már régebbi idő óta a Kereskedelmi Bank bonyolította le.²⁰

Az Egyesült Villamossági Rt. 1896. augusztus 1-én tartotta alakuló közgyűlését a

Kereskedelmi Bank tanácstermében. A részvénytársaság alaptőkéjéhez az Egger B. és Társa cég budapesti és bécsi gyárával, ingatlanaival, az épületekkel, felszerelésekkel, berendezésekkel, készárakkal, félgyártmányokkal, nyersanyagokkal, követeléseivel és tartozásaival, illetőleg mindezek pénzértékével járult hozzá. A Villanyos Izzólámpagyár Rt. különállását egyelőre megtartotta. A 600 000 forintra értékelt apportért, nem készpénzbeli betétért, az Egger család 6000 db 100 forintos névértékű részvényt kapott. A részvényeket a Kereskedelmi Bank és az Egger család szindikalizálta. A nyolc tagú igazgatóságban a bankot három, az Egger családot pedig öt delegált tag képviselte. Azzal, hogy a Kereskedelmi Bank delegált igazgatósági tagjai vétőjoggal rendelkeztek, a 10 000 koronán felüli beruházásokhoz, a 60 000 koronát meghaladó üzletek kötéséhez és az évi 6000 koronánál magasabb fizetésű tisztviselők alkalmazásához a bank beleegyezését kellett megszerezni, az új vállalat a Kereskedelmi Bank ellenőrzése alá került.

Az alakuló közgyűlés az igazgatóság tagjaiul Szabó Jenő főrendiházi tagot, Vas Ferenc Kereskedelmi Bank aligazgatót, Maishirn Péter ny. vasúti felügyelőt, dr. Deutsch Izidor ügyvédet, Egger Bélát, Egger Dávidot, Egger Gyulát és Egger Jakabot választotta meg.²¹

A fokozódó tőkeszükséglet nyomására a Villanyos Izzólámpagyár Rt. 1897. június 30-án beolvadt az Egyesült Villamossági Rt.-ba. A fúzióval kapcsolatban a vállalat alaptőkéjét 1 650 000 forintra emelték fel. A tranzakciót ismét a Kereskedelmi Bank bonyolította le, melynek az Egyesült Villamossági Rt.-ban való érdekeltisége 37 1/2%-ra emelkedett.²²

A fináncióke bekapcsolódása lehetőséget adott a vállalat üzletágainak s elsősorban az izzólámpa gyártásának a fejlesztésére. A villamos világítás terjedésével az izzólámpa iránti kereslet egyre növekedett. Emelkedett az üzletág jövedelmezősége is, bár a verseny a gyártási hasznot lényegesen csökkentette. A vállalat izzólámpa gyártása az 1897–1898-as üzletévben a napi 5000 db-ot, az 1898–1899-es üzletévben pedig már a napi 7500 db-ot elérte.²³

A gyártás folyamatos fejlesztésének azonban a Huszár utcai gyárban korlátai voltak. Az izzólámpa osztály viszonyai ezért parancsolóan radikális intézkedéseket követeltek. A megrendelés, gyártás és értékesítés évenként átlag 30%-kal növekedett. Az elektromos világítás terjedése következtében az értékesítés növekedésének az állandósulására joggal lehetett következtetni. Az izzólámpa ezért csak tömeges gyártás esetén járhatott haszonnal. Azok a gyárak, melyek nem tudták produkciójukat folyamatosan növelni, a teljesítőképes gyárakkal nem tarthattak lépést. Ennek következtében a szükségletet a versenyképes gyáraknak kellett kielégíteni, amivel viszont nagyobb értékesítési területhez jutottak. Érdekes jelenség volt, hogy az értékesítési lehetőség növekedése ellenére új lámpagyárak nem létesültek olyan ütemben, amint az várható lett volna. Ebben feltétlenül szerepet játszott az a körülmény, hogy a munkásság betanítása sok időt, türelmet és anyagi áldozatot igényelt.

Az Egyesült Villamossági Rt. gyári viszonyai a század végén az izzólámpa gyártás természetes fokozására már alig adtak lehetőséget. A munkahelyek összeszorításával Pintér József műszaki igazgató véleménye szerint a napi produkciót 10–11 000 db lámpára fel lehetett volna fejleszteni. De félő volt, hogy minőségi vonatkozásban az ellenőrzés megnehezül, az önköltség és a törési százalék pedig jelentősen emelkedik. Az izzólámpa osztály

hasznos területe mindössze 3100 m² volt. Napi 10 000 db lámpa gyártása pedig legalább 5300 m² hasznos területet igényelt. Minden körülmény tehát amellett szólt, hogy az izzó-lámpa gyártás további fejlesztését csak új gyárban lehet megvalósítani.²⁴

A vállalatnak az izzólámpa gyártásban más jellegű, technológiai nehézségekkel is meg kellett küzdenie. A szénszálas izzó gyártása kockázatos volt, a késztermék nehezen bírta a szállítást. Az izzólámpa osztály műszaki vezetői azonban fáradhatatlanok voltak az izzó-lámpák minőségének javítása, a gyártástechnológia tökéletesítése és gazdaságosabbá tételében.

A helyprobléma a mechanikai osztálynál is jelentkezett. A távirda és telefon-megrendeléseknek ugyan eleget tudtak tenni, de az üzletág fejlesztésére nem lehetett gondolni. A mechanikai osztálynak pedig éppen az volt a gyengéje, hogy elsősorban állami megrendelésekre támaszkodott.²⁵

Az Egyesült Villamossági Rt. az izzólámpa mellett figyelemre méltó sikereket ért el a távbeszélő készülékek gyártásával és telefonközpontok építésével. A sikerben nagy szerepe volt annak a licencszerződésnek, melyet az Egyesült Villamossági Rt. 1899-ben kötött a csikágói Western Electric Comp. Ltd. céggel. A licencszerződés alapján a telefonszakmában vezető, világhírű amerikai vállalat szabadalmait – kedvező feltételek mellett – a budapesti vállalat rendelkezésére bocsátotta.²⁶ A „Common Battery” rendszerű telefonberendezés a magyar szakkörök tetszését is megnyerte. Amikor a Posta és Távirda Vezérigazgatóság a Nagymező utcai telefonközpont technikai berendezésének szállítására és elkészítésére 1900-ban nemzetközi pályázatot hirdetett, a beérkezett hét pályázat közül a megrendelést a kiküldött bíráló bizottság jelentése alapján, mint társvállalkozók az Egyesült Villamossági Rt. és a Western Electric Comp. csikágói cég együttesen kapták meg. Ezzel voltaképpen először vonult be a magyar ipar a budapesti és a vidéki távbeszélőközpontok elkészítésébe. A társas cégnek kiadott megrendelés alapján épült meg a Teréz-központ, az első közös telepű távbeszélőközpont, mely mint ilyen Európában is az elsők közé tartozott.²⁷

A mechanikai osztály 1899-ben új részleggel bővült, amikor vasútbiztosító berendezések gyártását vette fel profiljába. Az új részleg jövőjét is azonban kedvezőtlenül befolyásolta a helyhiány. A gyártás egyelőre a Huszár utcai gyárral szomszédos Óvoda utcai új házban indult meg. A részleg megrendelésekkel bőven el volt látva. A MÁV elhatározta a szemaforok összes távolsági jelzőinek az átalakítását. A munka kivitelezésének nagy részére a vállalat kapott megbízást.

A mechanikai gyáregység keretében működött erőáramú üzletág elsősorban erőtelepek építésével tette a vállalat nevét ismertté. A századfordulón Szatmáron, Sopronban, Kaproncán, Budafokon és Losoncon szerelt fel és helyezett üzembe erőtelepeket. A budafoki és a losonci áramfejlesztőt, a Budafoki Villamossági Rt., illetve a Klára Losonczy Villamossági Rt. megbízásából építette. Mindkét vállalat részvénytöbbsége azonban az Egyesült Villamossági Rt. tulajdonát képezte. A budafoki erőtelepet 1898. május 1-én helyezték üzembe. Budafok már akkor 30 nagyobb és több mint 200 kisebb pincegazdasággal a magyar borkereskedelem emporiuma volt. Az erőtelep főként a pincegazdaságoknak a világítására és elektromos energiával való ellátására támaszkodott. Az addig emberi munkával végzett borfejtést elektromos energia igénybevételével helyettesítették.²⁸

Az erősáramú üzletág keretében 1899-ben a dinamó- és motorgyártást is bevezették. A Kereskedelemügyi Minisztérium ui. ettől tette függővé a mechanikai osztály állami kedvezményeinek a biztosítását. Bár a motorgyártás a bécsi üzem tehermentesítését is szolgálta, a vállalat helyhiány miatt nehezen szánta el magát erre a lépésre. A gyártás céljára rendelkezésére állt helyiség valóban már eleve kizárta a fokozatos fejlesztés lehetőségét.

Az Egyesült Villamossági Rt., budapesti és bécsi gyárainak működése révén a század végén az elektrotechnikai iparban vezető szerepet töltött be. Sikerét csak öregbítette az ezredéves kiállításon való részvétele, ahol külön pavilonban távíró és távbeszélő készülékeket, valamint izzólámpákat mutatott be.²⁹ De gyártmányaival ott volt az 1900. évi párizsi világkiállításon is.³⁰

A XIX. század utolsó éveiben a vállalat exportja jelentős mértékben megnövekedett. Egger Gyula vezérigazgató külföldi üzleti útjai során Londonban és Párizsban eladási képviselőket létesített. Főként a gyengeáramú gyártmányoknak sikerült új piacot szerezni. Izzólámpáiból 1897-ben 700, 1898-ban 885 és 1899-ben 1167 q-t tudott exportálni. Fokozódó lámpakivitele gyártmányainak jó minőségéről tanúskodott. Kevésbé örömdetes jelenség volt viszont, hogy ugyanakkor az izzólámpa behozatal évenként 350 q körül mozgott.³¹

A Huszár utcai gyár alkalmazottainak a létszáma az üzletágak fejlődésével párhuzamosan növekedett. A budapesti kerületi iparfelügyelő 1899. április 13-i jelentése szerint a

kereskedelmi tisztviselők száma	18 férfi	10 nő
műszaki tisztviselők száma	12 férfi	—
egyéb tisztviselők száma	6 férfi	22 nő
művezetők száma	10 férfi	—
szolgák száma	5 férfi	—
felnőtt munkások száma	214 férfi	255 nő
szerződéses tanoncok száma	36 férfi	—
napszámosok száma	5 férfi	—

összesen: 306 férfi 287 nő, együttesen 593 fő volt.

Az izzólámpa gyártásban alkalmazott női dolgozók száma az 1900. év elején már elérte a 350 főt.³² A munkások a Betegsegélyező Pénztár tagjai voltak. Baleset ellen a vállalat valamennyi dolgozóját a Nemzeti Balesetbiztosító Társaságnál biztosította. Lakást a vállalat egy dolgozójának sem adott. A hosszabb idő óta dolgozó munkásait évenként rendszerint jutalomban részesítette. Viszont a gyárnak külön orvosa még nem volt.

A vállalat tetemes nyereségeiből pedig bőven juthatott volna szociálpolitikai célokra is. Nem számítva a bécsi üzemet, a budapesti gyár az 1896–1897-es üzletévben 155 293, 1897–1898-ban 202 622, 1898–1899-ben 198 493 forint, 1899–1900-ban 413 490 és 1900–1901-ben 326 379 korona tiszta nyereséget ért el. A részvényeseknek ugyanezen időszakban összesen 1 074 000 korona osztalékot és az igazgatóságnak 124 555 korona jutalékot fizetett ki. Tiszta nyereségei után még adót sem kellett fizetnie, mert ez alól az állami kedvezmények hosszú időre mentesítették.³³

Az Egger család Bécsben élő tagjainak a kezdeményezésére, a két gyár egymástól elkülönülő profilja és egyéb érdekek miatt 1899. július 1-én a bécsi gyárat Vereinigte

Elektrizitáts A. G. néven a Kereskedelmi Bank és a Niederösterreichische Escompte Gesellschaft bécsi pénzüintézet közreműködésével 2 millió forint alaptőkével külön részvénytársasággá alakították át. Az új vállalat, a VEAG a bécsi gyárért 1 millió forint értékű részvényt szolgáltatott ki az Egyesült Villamossági Rt.-nak. A bécsi gyárnak Egger Ernő mérnök lett a vezérigazgatója.³⁴ A két vállalat továbbra is szoros kapcsolatot tartott fenn. Szerződéssel kötelezték magukat, hogy a találmányokat, szabadalmakat kölcsönösen kicserélik egymással, anyagszükségeiket lehetőleg egymástól szerzik be és közös eladási képviselőket állítanak fel. Megállapodtak abban is, hogy a bécsi gyár az erőáramú üzletág körébe tartozó dinamókat, motorokat, transzformátorokat, felvonókat, munkagépeket fog gyártani. Míg a budapesti gyár izzólámpákat, táviró-, telefonberendezéseket, telefonközpontokat, vasútbiztosító berendezéseket, 10 HP erősségű dinamókat és villamos berendezésekhez alkatrészeket állít elő. Megígérték, hogy nagyobb üzletkötéseikről és kalkulációikról egymást kölcsönösen tájékoztatják.³⁵ Az együttműködés biztosítására egyébként az osztrák vállalat igazgatóságába a Kereskedelmi Bank, az Egyesült Villamossági Rt. igazgatóságába pedig a Niederösterreichische Escompte Gesellschaft vezetői vonultak be. A bécsi gyár részvénytársasággá alakításán a Kereskedelmi Bank 259 000 korona jutalékot keresett.

Az Egyesült Villamossági Rt. újpesti gyárának felépítése

Mivel a Huszár utcai gyár sem az izzólámpa, sem a mechanikai osztály bővítését nem tette lehetővé, a vállalat igazgatósága 1899 tavaszán elhatározta az új gyár felépítését. Szándékát 1899 júniusában először a Kereskedelemügyi Minisztériummal közölte.³⁶ Az igazgatóság elhatározását azzal indokolta, hogy a korlátlan tőkével dolgozó német telefon és izzólámpa ipar élesedő versenye következtében az Egyesült Villamossági Rt. versenyképességét csak úgy tudja megtartani, ha a gyártás terjedelmét bővíti. Ennek érdekében pedig feltétlenül új gyárat kell építeni. „Az új gyár építése, a nagyarányú beruházások az üzleti eredményekben természetesen majd visszaesést eredményeznek, mert egy ideig két gyártelepen kell az üzemet fenntartani. Mivel a telefonkészülékekre és az izzólámpákra kapott állami kedvezményeket a vállalat még csak néhány évig élvezheti, melyeknek megszűntével az új gyár legnagyobb támaszától elesik,” az igazgatóság arra kérte a minisztert, hogy az új gyár érdekében az állami kedvezményeket a törvény szabta leg-hosszabb ideig terjessze ki és a tervbe vett új iparágakra a tizenöt éves adómentességet helyezze kilátásba.

A Kereskedelemügyi Minisztérium a vállalat beadványára javasolta, hogy a tervezett új gyárat ne a fővárosban, hanem annak környékén építse fel. Ebben az esetben a gyárat a maximális időtartamig tudja az állami kedvezményekben részesíteni.³⁷

Az igazgatóság a végső döntés előtt felkérte Engländer Richárdot, a bécsi műszaki főiskola tanárát, hogy a Huszár utcai gyárat a tűzbiztonság és az üzem továbbfejlesztése szempontjából tüzetesen vizsgálja meg. Engländer a megbízatásnak eleget tett és helyszíni vizsgálata alapján megállapította, hogy a gyár a Huszár utcai helyiségeiben nem maradhat meg. „A gazdaságos gyártás érdekében az új gyár építését a szükségesség parancsolja.”

Engländer szakvéleménye alapján az igazgatóság 1899. október 11-én a végrehajtó bizottságot felhatalmazta, hogy 8–10 000 négyszögöl telek megvásárlásáról gondoskodjon.³⁸

A végrehajtó bizottság a telekvásárlás kérdésében először Budapesten tájékozódott. Leipziger Vilmos szeszgyáros Óbudán, közvetlenül a Duna partján ajánlott gyárépítésre alkalmas területet. Az ügyvezető igazgatóság azonban az óbudai telket beható megvizsgálás után a célra alkalmatlannak nyilvánította. Különösen a terület feltöltésében látott nehézséget, mely a négyszögölenkénti vételárat jelentősen megrágította volna.³⁹

Eközben megérkezett a Kereskedelemügyi Minisztérium döntése is, mellyel az Egyesült Villamossági Rt.-nak a Budapesten vagy annak közelében izzólámpa és gyengeáramú gyártmányok előállítására céljára létesítendő gyártelepe részére az állami kedvezményeket az üzembe helyezés napjától számított 15 évre engedélyezte. De kikötötte, hogy az új gyárba 600 000 forint tőkét kell befektetni, az új gyárban az első évtől kezdve 1200 munkást foglalkoztat és napi 25 000 db izzólámpa gyártására rendezkedik be. A minisztérium a vállalatot a régi üzletágak mellett még a szénpálcikák gyártásának a bevezetésére is kötelezte. Az üzembe helyezés határidejéül pedig 1900 végét tűzte ki.⁴⁰

A Kereskedelemügyi Minisztérium kedvező döntése után az igazgatóság budapesti telekvásárlási szándékáról lemondott és 1900. január 28-án Újpesten gróf Károlyi Sándor nagybirtokostól vett meg 13 500 négyszögöl kiterjedésű ingatlant. A 182 250 korona vételárból az Egyesült Villamossági Rt. 82 250 koronát a szerződés aláírásakor kifizetett. A hátralékos 100 000 korona kiegyenlítésére pedig három évi haladékot kapott.⁴¹

Újpest a századfordulón 41 858 főnyi lakosával, virágzó kézműiparával, alakuló gyár-
iparával a Budapest melletti legjelentősebb peremtelepülés volt. Mikor az Egyesült Villamossági Rt. gyártelepét 1900 elején megvásárolta, az ingatlant a főtí Károlyi hitbizomány birtoka vette körül, mely egészen a Dunáig lenyúlt és folyamatoságát csak a Fővárosi Vízművek telkei szakították meg. Újpest gyár-
ipari település számára mégis alkalmas volt. Újpestet 1846 óta érintette a Budapest–Vác között épült első magyar vasúti vonal. 1865 óta kikötője volt, 1869 óta pedig Pesttel Megyertől a Kálvin térig Lóvasút kötötte össze.⁴²

A vállalat igazgatósága 1900. február 3-án Újpest elöljáróságával közölte, hogy Újpesten elektrotechnikai gyárat épített. Mikor Budapestről az ország ipari és kereskedelmi gócpontjából gyárat áttelepíti Újpestre, jelentős terheket vesz magára. Viszonzásul az elöljáróságtól a csatorna- és vízhalózatnak a gyártelepig való meghosszabbítását, az aszfaltjárda és a közvilágítás kiterjesztését, valamint a telek feltöltéséhez szükséges föld és homok díjtalan rendelkezésre bocsátását kérte. Az igazgatóság egyúttal bejelentette, hogy tisztviselőik és munkásaik részére egyelőre nem építenek lakásokat, hogy az üresen álló újpesti lakások értékesítését elősegítsék. Wolfner Tivadar újpesti börgyáros közbenjárására, aki az elektrotechnikai gyár újpesti felépítésének egyik lelkes kezdeményezője és támogatója volt, a községi képviselőtestület az igazgatóság kérelmét teljesítette, ezenfelül a vállalatot a községi adók és járulékok fizetése alól az állami kedvezmények tartamára mentesítette.⁴³

Az igazgatóság 1900. február 10-i ülésében utasította az ügyvezető igazgatóságot, hogy az építési terveket március közepéig készíttesse el. Az építési munkálatok előkészítésével és megszervezésével pedig Egger Gyula vezérigazgatót, Maishirn Péter igazgatósági

tagot és Pintér József műszaki igazgatót bízta meg. Szakértőnek Egger Ernőt a bécsi VEAG vezérigazgatóját és Engländer Richárd professzort kérték fel.⁴⁴

Az elkészült építési terveket az építési bizottság 1900. április 10-én Bécsben tartott ülésén vitatta meg, ahol Vas Ferenc és Krassny Miksa igazgatósági tagok felvetették a kérdést, hogy mi indokolja a tervezett, nagyméretű gyár építését. Pintér József műszaki igazgató az elmúlt üzletek tapasztalataival bizonyította a tervezés realitását: 1894–1895-ben 582 000, 1897–1898-ban 1 224 000 db, 1898–1899-ben 1 600 000 db és 1899–1900-ban 2 300 000 db lámpát rendeltek a cégtől. A rendelések törvényszerű növekedéséből joggal lehet következtetni arra, hogy az 1902–1903-as üzletévben 6 millió lámpára emelkedik majd az igény, ami napi 22 000 db lámpa gyártásának felelt meg. Egger Béla, az első családi vállalat megalapítója, a tervek ellen, Engländer professzor a tervek mellett szállt síkra, végülis az építési bizottság az elkészített terveket elfogadta.⁴⁵

Miután az igazgatóság az iparhatósági és építési engedélyt június 30-án megkapta, utasítására az ügyvezető igazgatóság az építési szerződést Wellisch Sándor és Gyula építési vállalkozókkal megkötötte. A végrehajtó bizottság ugyanakkor Egger Gyulát, Pintér Józsefet és Engländer Richárd professzort megbízta, hogy a szükséges gépi berendezést rendeljék meg és a vonatkozó szerződéseket kössék meg.⁴⁶ A Wellisch cég az építési munkákkal 1900 szeptember végén annyira előrehaladt, hogy sor kerülhetett az első keresetek folyósítására.

Hogy az új gyár építkezési és berendezési költségei rendelkezésre álljanak, az 1900. évi október 15-i rendkívüli közgyűlés a vállalat alaptőkéjét 2 000 000 koronáról 3 000 000 koronára emelte fel.⁴⁷

A gyár építése közben az eredeti terveken több módosítást kellett végrehajtani. Sőt új szükségletek is merültek fel. Így a Postaigazgatóság kérésére elhatározták, hogy az új gyártelepen posta- és távíróhivatal részére hivatali helyiséget és a postamesternek díjtalan lakást biztosítanak.⁴⁸ A mechanikai osztályt pedig az eredeti tervtől eltérően egy szárny-épülettel egészítették ki, hogy a telefonközpontok építésével kapcsolatos munkákat programszerűen végezhesék. Az épületbővítést különben a gyengeáramú gyártermények exportjának várható növekedése is szükségessé tette.⁴⁹

Az új gyár építési munkálatai 1901 nyarán befejeződtek. Július közepén a gépi berendezés beállítása annyira előrehaladt, hogy a Láng gépgyár az első próbákat megtarthatta. A vízkérdés is kedvezően alakult, a kutaknál végzett próbáknál depressziók nem léptek fel. Augusztus végén a gázgyárat üzembe helyezték és megkezdtek az izzólámpa gyártást. A mechanikai osztály átköltöztetése júliusban megtörtént.⁵⁰

Az építkezési és berendezési költségek a tervezett összeget több mint fél millió koronával haladták meg, a végösszeg 2 563 719 koronára rúgott.⁵¹

Az új gyárban a munka 1901 végén már teljes intenzitással folyt. Az igazgatóság egy év késéssel teljesítette a Kereskedelemügyi Minisztérium kikötését. Az ívlámpákhoz szükséges szénpálcikák gyártásának a bevezetése azonban elhúzódott. A vállalat a minisztériumtól az új gyártási ágra való berendezkedésre 1902 végéig halasztást kapott. Az igazgatóság a kötelezettségtől azonban minden áron szabadulni igyekezett. A Kereskedelmi Bank vezetőinek közbenjárására a Kereskedelemügyi Minisztérium végülis beleegyezett, hogy a vállalat a szénpálcikák helyett a vasútbiztosító berendezések gyártásával foglalkozzon intenzívebben.⁵²

Üzemszervezettség tekintetében az újpesti gyárban a helyzet kedvezőbb lett. A két gyáregység élesebben elkülönült egymástól. A mechanikai gyáregység szervezetiileg a gyártás, üzemi iroda, telefonszerkesztés, vasútbiztosító berendezések szerkesztése, raktár, kalkuláció, statisztika és kereskedelmi iroda részlegek szerint tagolódott. Az izzólámpa gyáregység pedig üvegfúvó, photométer, légszivattyú, beillesztési, gipszelő és lámpafejfeltevő osztályokra, a raktárra és a kereskedelmi irodára különült. A mechanikai gyáregységnél a műszaki személyzetet 7 mérnök, 6 rajzoló és 9 munkavezető képviselte. Az izzólámpa gyáregységnél pedig 1 üzemvezető, 1 vegyész és 10 munkavezető végezte a szakirányítást.⁵³ Az új gyárban tűnik fel szervezőképességével Aschner Lipót, aki kezdetben az izzólámpa osztály irodafőnöke, majd 1904. július 1-től aligazgató volt.⁵⁴

Pintér József az újpesti gyár tervezésekor reálisan látta az izzólámpa iránti kereslet növekedését. Hamarosan beigazolódott, hogy a jelentkező igényeket a Huszár utcai gyár semmi esetre sem tudta volna kielégíteni. Az új izzólámpa osztály kapacitása viszont lehetővé tette, hogy a vállalat 1902–1903-as üzletévben 3 896 538 db, 1903–1904-es üzletévben pedig 4 519 275 db lámpát tudjon értékesíteni.⁵⁵

Az 1902–1903-as üzletévben az izzólámpák ára a piacon uralkodó éles verseny következtében erősen csökkent, ami a gyárosokat arra készítette, hogy az árak további lemorzsolódását kartell alakításával akadályozzák meg. A kartell egyik szervezője, Philipp Westphal 1903 áprilisában az Egyesült Villamossági Rt.-ot értesítette, hogy az „izzólámpa-árak állandó süllyedése lehetővé tette, hogy Európa mértékadó izzólámpagyárai között egyetértést hozzon létre.”⁵⁶ Az izzólámpa kartell „Verkaufstelle der Vereinigten Glühlampenfabriken” néven, mint korlátolt felelősségű társaság 1903. szeptember 16-án, 1 millió márka alaptőkével Berlinben alakult meg. Az alaptőkét a kartelltagok kontingensük arányában fizették be. A korlátolt felelősségű társaságot a kartelltagok által kijelölt hét tagú igazgatóság képviselte. A kontingenseket 27,7 millió márka forgalom alapján állapították meg. Az AEG 22,633%, a Siemens-Halske szintén 22,633%, az újpesti gyár 11,316%, a Philips cég 11,307% kontingenst kapott, míg a többi nyolc gyár részesedése együttesen 29,761%-ot tett ki. A kontingens nagyságát tekintve az Egyesült Villamossági Rt. a kartellben a harmadik helyen állt. A kartellszerződés értelmében a vállalat mentesült az izzólámpák közvetlen eladása alól, azonban termelési kontingensének 80%-a erejéig azokban az országokban, melyekben kartellhez tartozó gyárak nem dolgoztak, fogyasztóknak és viszonteladóknak adhatott el közvetlenül lámpákat.

A Berlinben létrejött izzólámpa kartell az Egyesült Villamossági Rt. értékesítési gondjain kétségtelenül könnyített. A megállapított árakon átvette a vállalatra eső lámpamenynyiséget, az eladásról maga gondoskodott. Az értékesítés kérdésének a megoldása a vállalatot fellendítette és lehetőséget adott arra, hogy az az izzólámpa üzemben radikális átszervezést hajtson végre, mely jelentős megtakarítást és új munkamódszerek kialakítását eredményezte.⁵⁷

A szénszálas izzólámpa nyereséges értékesítésének a kérdése átmenetileg tehát megoldódott. De továbbra is égető problémát és állandó törekvést jelentett az izzólámpa minőségének, hatásfokának és égési tartamának javítása. Az izzószál hőmérsékletének emelésére széles körű kutatások indultak. Ezek során feltűnést keltett Walter Nernst Nobel-díjas kémikus által kikísérletezett lámpa. Nernst az izzótestet fémoxidok keveréké-

ből állította elő. Bár az izzótest hőfoka 2350 °C volt, a lámpa hatásfoka alig 50%-kal haladta meg a közönséges szénszálás izzólámpáét.⁵⁸

A Nernst-féle izzólámpa nyomban felkeltette az Egyesült Villamossági Rt. szakembereinek a figyelmét s javaslatukra a vállalat a Ganz és Társa céggel együtt Ausztria–Magyarország területére a gyártási szabadalmat megszerezte.⁵⁹ A gyártási engedély megszerzése után azonnal megindultak a lámpa előállítására irányuló kísérletek. De már ezek kezdetén is úgy látszott, hogy a Nernst-féle lámpa a régi szénszálás izzókat nem szorítja ki és alkalmazására inkább speciális területen, az izzólámpa és ívlámpa közötti viszonylatban kerülhet sor. A szabadalom kidolgozásával kapcsolatos munkálatokat ennek ellenére a Ganz és Társa céggel együttesen folytatták.⁶⁰ Az AEG berlini gyára 1901 tavaszán a Nernst lámpákkal megjelent a piacon. A hírre a vállalat és a Ganz és társa cég, mint szabadalomtulajdonosok elhatározták, hogy a Nernst lámpák sikerétől teszik függővé a gyártás megkezdését, bár a kísérletek továbbra is azt mutatták, hogy a Nernst lámpáknak gyakorlati értékük nincs.⁶¹

Az AEG kérésére a két magyar vállalat 1902 decemberében a berlini gyárnak megengedte, hogy az általa gyártott Nernst lámpákat Ausztria–Magyarország területén 10%-os licenccij ellenében forgalomba hozza. Az AEG azonban köteles volt az Ausztria–Magyarország területén értékesített Nernst lámpákat külön jellel ellátni. Az értékesítés megengedésével azonban sem az Egyesült Villamossági Rt., sem a Ganz és Társa a Nernst lámpák gyártási jogáról nem mondott le.⁶² A két vállalat 1903-ban a Nernst lámpák gyártását valóban meg is kezdte és azt kisebb mennyiségben forgalomba hozta.⁶³ A lámpa tömeges gyártásáról azonban részben az értékesítésnél mutatkozott csekély érdeklődés, részben pedig az izzólámpa fejlesztési kísérletei során elért nagy jelentőségű eredmények miatt végleg lemondtak.

Az izzólámpa fejlesztésében új fejezetet nyitott a sugárzó testnek wolfram fémből való készítése. Dr. Just Sándornak és Hanamann Ferencnek a bécsi műszaki főiskola asszisztenseinek sikerült először technológiai módszerekkel megalkotni az első wolfram-szálás izzólámpát.⁶⁴ Just és Hanamann találmányukat 1903. június 6-án jelentették be, a szabadalmi leírás 1904. december 13-án jelent meg. A találmány óriási horderejű volt. Bár a fémszál előállításához még szénszálát használtak fel, a végső izzótest már szénmentes wolframszál lett.⁶⁵

A két feltalálóra valószínűleg Engländer Richárd professzor, a bécsi főiskola tanára (aki szakértőként az újpesti gyár építésénél is közreműködött) hívta fel az Egyesült Villamossági Rt. vezetőinek a figyelmét. A vállalat ügyvezető igazgatósága sietve megszerezte a nagy értékű szabadalmat. Dr. Just Sándorral és Hanamann Ferencsel 1904. december 13-án szerződést kötött, melynek értelmében a wolframlámpa gyártásának és értékesítésének a jogát Magyarország, Ausztria, Oroszország, Olaszország, Belgium, Spanyolország, Portugália, Románia, Németország, Svédország és Norvégia területére kiterjedő érvénnyel a feltalálóktól megvette. A licencciját a kiszámlázott összegek 10%-ában állapították meg. A szabadalom értékesítésében az Egyesült Villamossági Rt. 10%-os érdekeltséget vállalt. Ezenkívül kötelezete magát a wolframlámpa tömeges gyártására.⁶⁶

A wolframlámpa nagybani gyártását még néhány évi kísérletezés előzte meg. Addig a szénszálás izzó tartotta egyeduralmát. A vállalat szénszálás izzólámpa gyártása az 1905–1906-os években naponként elérte a 25–30 000 db-ot.

Az új gyárban a mechanikai osztály is jelentősen kibővítette gyártási kapacitását. A tágas munkatermek elősegítették, hogy a vállalat az új budapesti távbeszélő központ berendezési munkálatait 1903 végére befejezhesse. Az új telefonközpont 1904 januárjában nyílt meg. A több mint 6000 állomást április 15-ig sikerült a Nagymező utcai központba bekapcsolni. Ezzel a régi Puskás Tivadar-féle telefonvállalat által létesített Baross utcai és Szerecsen utcai központok megszűntek. Minthogy 1904 augusztus közepéig az interurbán vonalakat is átkapcsolták, Budapest egész távbeszélő szolgálata egy helyen összpontosult.

A vállalat az 1904–1906-os években a vidéki telefonközpontok egész sorának a kibővítésére kapott megbízást. 1905-ben elkészítette az új zágrábi teleonközpontot és átadta a Posta és Távirida Vezérigazgatóságának.⁶⁷

Még figyelemre méltóbb kapacitásbővülést ért el a vasútbiztosító berendezéseket gyártó részleg. Az igazgatóság a szabadalmak egész sorát vásárolta meg, hogy a részleg eredményes működését és versenyképességét megalapozza. Többek között megszerezte a Kolben-féle villamosvasúti blokkrendszerre és a magasfeszültségű villamosvasúti biztonsági berendezésekre, valamint a Bécsi Déli Vasút Társaság állomásbiztosító berendezéseire vonatkozó szabadalmakat. Különösen az utóbbi volt jelentős, mert a vállalatnak a MÁV-nál nem kellett számolni a Déli Vasút versenyével.⁶⁸

A vasútbiztosító cikkek gyártásával foglalkozó gyárak 1904-ben kartellbe léptek és egymás között felosztották a gyártási kontingenst. Ezek szerint a Ganz és Társa cégnek 37%, a Roessemann és Kühnemann gyárnak 33% és az Egyesült Villamossági Rt.-nak 30%-os kontingens jutott. Később a kartellhez csatlakozott a Telefongyár Rt. is, ami a kontingensek újabb felosztását tette szükségessé. Az új kartellszerződés a Ganz és Társa részére 28,49%, a Roessemann és Kühnemann gyárnak 25,41%, az Egyesült Villamossági Rt.-nak 23,1% és a Telefongyár Rt.-nak 23%-os kontingenst állapított meg.⁶⁹

A vállalat vezetői nagy figyelemmel kísérték minden, az elektrotechnikai ipart érintő találmányt és szabadalmat. Ennek során érdeklődésüket különösen felkeltette a Pollák–Virág-féle gyorstávíró, melynek licencjogát még a századfordulón megvásárolták. A találmányt a feltalálók tovább fejlesztették és egy perforátorral egészítették ki. A készülék a használatban levő távíróktól abban különbözött, hogy a papírszalagon jelek helyett betűket írt és ennek megfelelően a távirat is írott betűkben jelent meg. A távírásznak nem volt más dolga, mint a táviratot borítékba tenni és megcímezni.⁷⁰ Az új távírórendszert először Budapest–Fiume, majd Belin–Köln között sikeresen kipróbálták. A szabadalom értékesítése ügyében éveken át hosszas tárgyalásokat folytattak Angliában, Franciaországban és az Egyesült Államokban. A Pollák–Virág-féle gyorstávíró azonban átütő sikert – miután más feltalálók annak előnyeit időközben túlszárnyalták – sehol sem ért el.⁷¹

Az izzólámpa fejlesztésének problémái és a gyengeáramú gyártmányok körének bővítése mellett a vállalat az erősáramú üzletág művelésére kevesebb gondot tudott fordítani, ezért igyekezett tőle szabadulni. A bécsi testvérvállalattal 1902. november 25-én sikerült is megegyezést kötni, melynek értelmében a VEAG az újpesti gyár erősáramú osztályát átvette anyagraktárával és megrendeléseivel együtt. A tranzakció azonban csak félmegoldást jelentett, mert az erősáramú osztály a bécsi gyár számlájára változatlanul az újpesti gyárban folytatta működését. A VEAG Budapesten fiókirodát létesített, mely szerveze-

tileg a budapesti gyárhoz tartozott, de kizárólag a bécsi vállalat érdekében és utasításai szerint működött. Az erősáramú üzletágat lényegében az újpesti gyár nevében, de a VEAG számlájára folytatták. Az Egyesült Villamossági Rt. sem a haszonban, sem a veszteségben nem vállalt részt.⁷²

Az erősáramú üzletág helyzetének felemás megoldása szoros kapcsolatban állt az állami kedvezmények ügyével. A Kereskedelemügyi Minisztérium ezzel kapcsolatban a vállalatot kötelezte a dinamók és motorok gyártásának a bevezetésére. Az erősáramú üzletág formális átadása után is azonban folytatódott a korábbi gyakorlat: a dinamók és motorok gyártásához szükséges alkatrészeket a vállalat Bécsből szerezte be. Egy elbocsátott alkalmazott feljelentése alapján erről a minisztérium tudomást szerzett és az Egyesült Villamossági Rt. ellen 1904 októberében vizsgálatot indított. A minisztérium a vizsgálat lefolytatása után a vállalattal közölte, hogy a feltételek be nem tartása esetén mind az állami kedvezmények, mind az állami megrendelések tekintetében retorzióval fog élni. A végrehajtó bizottság 1904. október 31-i ülésén ezért Egger Gyula vezérigazgató és Pintér József műszaki igazgató erélyesen síkra szálltak amellett, hogy a bécsi testvérvállalat létesítsen az erősáramú cikkek gyártására Budapesten fióktelepet, mert az újpesti gyárban sem munkahely, sem munkaerő nem áll rendelkezésre.⁷³

A bécsi gyár vezérigazgatója, Egger Ernő, az újpesti gyár vezetőinek az álláspontjával ellentétben ragaszkodott ahhoz, hogy az erősáramú üzletágat az Egyesült Villamossági Rt. a bécsi gyár számlájára tovább folytassa. Miután Egger Ernő nézetét a bécsi igazgatósági tagok is támogatták, a végrehajtó bizottság a döntést ez alkalommal elhalasztotta.⁷⁴

Az erősáramú üzletág fejlesztéséről, beruházásairól és üzemi tőkéről a VEAG azonban továbbra sem gondoskodott. Ezért a végrehajtó bizottság 1905. május 29-i ülése újból napirendre tűzte a kérdést. Az erősáramú üzletágat egyszerűen megszüntetni nem lehetett, mert ez az állami kedvezmények és állami megrendelések elvesztésével járt volna. A vállalat 1916. november 1-ig adómentességet élvezett. Az erősáramú üzletág teljes feladása ezenkívül azt is eredményezhette volna, hogy a vállalat legnagyobb üzletfelei izzólámpa és gyengeáramú cikkszükségletüket is máshol fogják beszerezni.⁷⁵ Mindezek mérlegelésével Egger Ernő a végrehajtó bizottságnak bejelentette, hogy az erősáramú üzletág részére a VEAG az újpesti gyár területén 1905 végéig gyárat épít és abban a dinamók és motorok gyártását legkésőbb 1906 június végén megkezdi.

Az új gyár 1906 elején tényleg felépült és azt április végén üzembe is helyezték.⁷⁶

Az izzólámpakartell megalakulása csak részben oldotta meg a szénszálas izzólámpák értékesítésének a kérdését: a közvetlen eladási tevékenység ezzel még nem szűnt meg teljesen. A vállalatnak ui. jogában állt, hogy a kontingensen felüli termelését egyes meghatározott országokban elhelyezze. Az Egyesült Villamossági Rt. elsősorban Olaszországban, Spanyolországban, Japánban, Kanadában és Dél-Amerikában építhette ki exportpiacait. Eladási képviselőket létesített Yokohama, Kobe, Szentpétervár, Moszkva, Madrid, Montreal és Buenos Aires városokban. Az oroszországi exportpiacot Achner Lipót szervezte meg. Szentpéterváron egy artel (szövetkezet) keretében nagyobb bizományi raktárat állítottak fel. Az artelnek egész Oroszországban képviselői voltak. A képviselők a szentpétervári artel bizományi raktárából kaptak izzólámpákat és gyengeáramú cikkeket.⁷⁷ 1905-ben Párizsban és Bécsben létesítettek állandó képviselőt. Londonban, Nagy-

britannia területére Schiff és Társa schwechati céggel közösen állítottak fel az izzólámpákra és gyengeáramú gyártmányokra eladási képviselőket.⁷⁸

A vállalat üzleti eredményeit 1901–1903 közötti években az új gyár építése, berendezése, az átköltözködés és a teljes gyártási kapacitásra ráállás természetesen kedvezőtlenül befolyásolták. Néhány hónapon át mind a régi, mind az új gyárban fenn kellett tartani az üzemet. Az új gyár emellett a kezdet nehézségeivel is küzdött. Mindezek ellenére a vállalat mégsem dolgozott veszteségesen, az első két üzletévben 145 000 korona tiszta nyereséget ért el. az 1903–1905 közötti két üzletévben a nyereség 269 000 koronát tett ki. Az 1905–1906-os üzletévben pedig a vállalat már 488 000 korona profitot mutatott ki. A nyereségnek ilyen nagyarányú emelkedését az elektrotechnikai iparban kialakult kedvező konjunktúra idézte elő. A vállalat üzemei állandóan foglalkoztatva voltak, úgy hogy a megrendeléseket időnként csak túlórázásokkal tudták teljesíteni.⁷⁹ Az 1903–1904-es üzletévtől kezdve a részvényesek három év alatt 540 000 korona osztalékot kaptak. A vállalat anyagi bázisa megszilárdult, újpesti gyárát és gépi berendezését 3,3 millió koronára értékelték, 1,4 millió korona nyílt tartaléktőkével és 1,6 millió korona készárúval s nyersanyaggal rendelkezett, 1,5 millió korona adósságával szemben 1,6 millió korona követelése állt fenn.

A munkáslétszám az új gyárban 1901-ben 700 fő volt, a növekedés két év alatt mindössze 100 főt tett ki. A Kereskedelemügyi Minisztérium a gyár adómentességét pedig többek között ahhoz a feltételhez is kötötte, hogy a vállalat 1904. november 1-ig 1200 munkást foglalkoztasson.⁸⁰

A vállalat igazgatósága az önköltség fokozatos csökkentése és a profit növelése érdekében főként az olcsó női munkaerők számának a szaporítására törekedett. A gyártási profil bővítése következtében azonban a szakmunkások megfelelő számú alkalmazásától sem tekinthetett el. A női munkaerők nagy része az Újpest környéki helységekből került ki, akik a szakszervezeti mozgalommal sokáig semmiféle kapcsolatba nem kerültek. A szakmunkások jórésze azonban már szakmai szervezetek tagja volt.

Az újpesti gyárban első ízben 1905-ben történt munkabeszüntetés. Pintér József műszaki igazgató 1905. március 4-én jelentette a végrehajtó bizottságnak, hogy az asztalos műhelyek munkásai sztrájkjal fenyegetőzve 12 pontból álló követeléssel léptek fel az igazgatósággal szemben. Követelésük a következőket tartalmazta:

1. Az asztalosműhelyt önállóan vezetni tudó művezetőt alkalmazzanak.
2. Az akkordmunkát töröljék el.
3. Az órabér alsó határát asztalos, gépmunkás és esztergályos részére 40 fillérben, a női munkások részére 24 fillérben állapítsák meg.
4. A férfi és női munkások részére egyaránt a kéthetenkénti kereset után 25% pótlékot fizessenek ki.
5. A túlórázást szüntessék meg. Rendkívüli esetben elrendelt túlórázás alkalmával a túlórák díját a gyárban 50, a gyáron kívül 100%-kal emeljék fel.
6. A büntetéspénzeket töröljék el.
7. Kíváncsok, hogy a munkás és a művezető között a kölcsönös tisztelet elve érvényesüljön.
8. A bizalmiférfi rendszert ismerjék el.

9. A bérmozgalomban résztvevő munkások 6 hónapon belül csak igazolt munkahiány esetén bocsáthatók el.
10. A munkaközvetítés a szakegylet útján történjék.
11. A munkára vonatkozó utasításokat a művezető adja ki.
12. A munkarendet a műhelyben látható helyen függesszék ki.⁸¹

A munkásküldöttséggel Pintér műszaki igazgató közölte, hogy az igazgatóság a panaszokat megvizsgálja és orvosolja. A munkásokat a válasz azonban nem elégítette ki. Este ülést tartottak és az itt hozott döntés alapján másnap, március 5-én, 65 asztalossegéd beosztotta a munkát. A sztrájk április 17-én ért véget. Az igazgatóság a munkások követelésének egyrészét teljesítette, így a munkabeszüntetés nem volt eredménytelen. A darabérrendszer megmaradt ugyan, de az akkordárakat felemelték. A sztrájknak fontos vívmánya volt, hogy a vállalat vezetői elismerték a bizalmiférfi rendszert.

A wolframlámpa gyártásának bevezetése.

Az Egyesült Villamossági Rt. nagyvállalattá alakulása 1906–1914

Az úpesteri vállalat, melynek nevét az 1906. március 23-iki rendkívüli közgyűlés Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt.-ra változtatta át, a Just–Hanamann-féle szabadság megszerzését követően több mint egy éven át fáradozott a wolframlámpa gyártási eljárásának kikísérletezésén.⁸²

A kísérletek 1906 márciusában azzal a reménnyel kecsegtettek, hogy a nagybani gyártást rövidesen meg lehet kezdeni. A tömeges gyártás bevezetése előtt azonban igen jelentős beruházásokat kellett eszközölni. A vállalat viszont megfelelő tőkével nem rendelkezett, losonci és budafoki erőtelepeit, valamint a Huszár utcai régi gyárat csak veszteséggel lehetett volna értékesíteni. Egyedüli lehetőségként az alaptőke felemelése kínálkozott, melyet az 1906. március 23-iki közgyűlés fogadtatott is. Az alaptőke felemelésével kibocsátott 1 millió korona névértékű részvényt 115%-os kurzuson a Kereskedelmi Bank és a Niederösterreichische Escompte Gesellschaft vette át.⁸³

A wolframlámpa tömeges gyártásának közeli felvételével kapcsolatos remények azonban korainak bizonyultak. A kísérleteknél mutatkozó nehézségek áthidalása szívós munkát és kitartást igényelt. Ettől függetlenül azonban gondoskodás történt a gyártás előfeltételeinek a biztosításáról. Az igazgatóság – gyors ütemben – elsőnek megépíttette az új erőművet, melyet 1906 szeptemberében helyeztek üzembe. Második lépésként pedig biztosította wolframlámpa gyártásához szükséges munkahelyeket.⁸⁴

A gyártási nehézségeket szeptember végén részben sikerült megszüntetni és így megkezdődhetett a napi 600 db lámpa gyártására való felkészülés. A vállalat a lámpák nagybani gyártásának a beindítását a kisgyártás eredményétől tette függővé.⁸⁵ A kisgyártás bevezetése alkalmával az izzólámpaosztály vezetője, Rietvold és a feltalálók között nézeteltérések merültek fel. A végrehajtó bizottság ezért 1906. október 16-án úgy döntött, hogy: 1. a folyamatban levő kisgyártást és az előkészítés alatt álló nagybani gyártást feltétlenül dr. Just Sándor és Hanamann Ferenc közreműködésével kell végezni. 2. Mihelyt a kisgyártást rendes üzem váltja fel, a kísérleti laboratóriumot Just és Hanamann rendelkez-

zésére kell bocsátani, hogy a wolframlámpa fejlesztésével kapcsolatos kutatómunkájukat folytathassák. 3. Az ügyvezető igazgatóság a nagybani gyártáshoz szükséges beruházásokat mielőbb hajtsa végre.⁸⁶

A kisgyártás 1906 november végén négy garnitúra berendezéssel megindult és napi 700 db lámpát eredményezett. Súlyos gondokat okozott a munkaerő-szükséglet biztosítása. Az Újpest környékéről toborzott gyakorlatlan női munkások kezdetben még jelentős törési százalékkal dolgoztak. A nagy törési százalék azonban csak átmeneti jellegűnek volt tekinthető, melynek csökkenése a gyártási gyakorlat megszerzésétől függött. Nagyobb nehézséget okozott a lámpák szállítási képességének a biztosítása. A szentpétervári, madridi és milánói szállítást az új wolframlámpák aránylag nagyobb törési kár nélkül viselték el, míg a Bécsbe és Prágába szállított lámpák a gondos csomagolás ellenére is gyakran törött száakkal érkeztek meg.⁸⁷ A kisgyártás eredményei mégis biztatóak voltak és a tömeges gyártás megindítását indokolták.

A nagybani gyártás 1907-ben indult meg.⁸⁸ Mivel az izzólámpaosztály művezetőjét a wolframlámpa gyártás teljesen lekötötte, a még mindig jelentős forgalmat lebonyolító szénszálas lámpagyártáshoz helyettes üzemvezetőnek Just Simont szerződtették, aki a berlini Gázizzófény Rt. és a Bergmann Villamossági Rt. gyáraiban dolgozott. Ugyanakkor kémikusnak dr. Salzer Ferencet alkalmazták, aki később az izzólámpaosztály vezetője lett.⁸⁹

A napi gyártási mennyiség 1908 elején elérte a 2500 db-ot. Az igazgatóság a wolframlámpa osztály műszaki vezetésének megerősítése végett 1908 áprilisában újabb kétéves szerződést kötött Hanamann Ferencel, aki kötelezte magát, hogy 1909. december 31-ig, mint technikai szakértő és munkatárs résztvesz a wolframlámpa osztály munkájában. Hogy Hanamann közreműködését biztosítsák, az 1906. évi első megállapodásban kikötött tiszteletdíját a kétszeresére emelték.⁹⁰ Hanamann azonban nem sokáig vett részt a wolframlámpa osztály munkájában. Az ügyvezetőség hozzájárulása nélkül 1909 januárjában az Egyesült Államokba távozott. Mivel onnan még 1910-ben sem tért vissza, az Egyesült Izzó Hanamannak 1910. szeptember 1-re felmondott. Vele egyidőben dr. Just szolgálati szerződését is hatályon kívül helyezték, mert állítólag hosszabb idő óta kizárólag csak szabadalmi jogi kérdésekkel foglalkozott.⁹¹ A szolgálati szerződés érvénytelenítésének igazi oka azonban dr. Just licenccij követeléseire vezethető vissza. A két kiváló szakember elidegenedése és távozása az Egyesült Izzó wolframlámpa gyártása szempontjából komoly veszteséget jelentett.

Mivel a gázgyár a wolframlámpa üzem egyre nagyobb szükségleteit nem volt képes kielégíteni és a gáztartalékolás kérdését nem tudta megoldani, a gázgyár berendezését 1908-ban kibővítették.⁹²

A beruházási igények kielégítése és a wolframszál függesztésének kérdése mellett az ügyvezető igazgatóságot a lámpagyártással kapcsolatos egyéb technológiai problémák megoldása is foglalkoztatta. E tekintetben több kezdeményezését siker koronázta. Az izzólámpafej porcelán betétét pl. 1907-ben fekete vitritüveg anyagával helyettesítette. A vitritüveggyártás jogát a berlini AEG gyártól előzőleg megszerezte. Majd 1909-ben az izzólámpa gyártásnál használt platina helyett pótfémek kísérleteztek ki, mely a platínánál lényegesen kevesebbe került.⁹³ Wolframszál tartónak pedig krómozott fémdrótot használtak, melynek gyártási jogát szintén megszerezték.⁹⁴

A wolframlámpa-gyár napi produkciója a sok nehézség leküzdése után 1909-ben 5000 db lámpára emelkedett. Pintér József műszaki igazgató kezdeményezésére még ugyanabban az évben bevezették a wolframszál előállításánál a pasztagyártást. Pintér e célra épületbővítés engedélyezését is kérte, a végrehajtó bizottság újabb építkezésekhez azonban nem járult hozzá, mert a wolframlámpa gyártásával kapcsolatos beruházások már 1,4 millió korona investíciós költséget okoztak a vállalatnak. A végrehajtó bizottság építkezések helyett egyelőre éjjeli műszak bevezetését tanácsolta.⁹⁵

Az exportpiacokon uralkodó éles verseny, a wolframlámpa árának ismételt leszállítása azonban mégis a gyártás bővítését és újabb investíciók fogantatását sürgette. A versenyképesség megőrzése késztette a végrehajtó bizottságot arra, hogy 1909 október végén a napi 10 000 db lámpa gyártására való berendezkedést elrendelje. A gyár bővítését a határozat után azonnal megkezdték. A beruházási költségek 1 845 000 koronát emésztettek fel.⁹⁶

A produkció emelése az Egyesült Izzó létérdeke volt. A wolframlámpa iránti kereslet nem csökkent. A vállalat licenc országainak a szüksége 5–6 millió db lámpa volt, de a gyártás csak az évi 3 millió db lámpát érte el. Félő volt, hogy a licencországokban új wolframlámpa gyárak létesülnek, ami a vállalatnak nagy kárt okozhatott volna. De a gyártás állandó bővítését sürgette a lámpaárak állandó csökkenése is. A berlini AEG 1910-ben a wolframlámpák árát 33%-kal szállította le, amit az Egyesült Izzónak is követni kellett. A jövő fejlődése a további árcsökkenés mellett szólt, amit csak kis részben lehetett az önköltség csökkentésével kiegyenlíteni. A gyártási szinttel nem lehetett megállni, mert a viszonylag kisebb termelési volumen a konkurrencia felülkerekedését eredményezhette.⁹⁷

Pintér igazgató 1910 végén már napi 22 000 db lámpa gyártására tett javaslatot. A végrehajtó bizottság minden fenntartás nélkül felhatalmazta az ügyvezető igazgatóságot, hogy a wolframlámpa gyár bővítését 1,5 millió korona értékben hajtsa végre. Az építkezési és berendezési munkálatok 1911 végére be is fejeződtek. A szénzáslámpa osztály gyártási helyiségeit a wolframlámpa gyártás bővítésére még nem lehetett igénybe venni, mert bár a szénzáslámpa forgalma fokozatosan visszaesett, még mindig évi 200 000 korona hasznót hozott.⁹⁸

Mivel a wolframlámpa gyár bővítésével kapcsolatban, a hidrogén-szükséglet növekedésével is számolni kellett, a hidrogénkérdés megoldása is időszerűvé vált. A vállalat hidrogénüzeme több szempontból kifogás alá esett. Üzeme nem volt biztonságos, állandóan fennállt a robbanás veszélye. A hidrogéngyár üzemében melléktermékként oxigént nyertek, melyet acélpalackokban tárolva értékesítettek. Az eladásnál azonban állandó reklamációk merültek fel, mert az oxigén nem volt elég tiszta. Az oxigén értékesítése nélkül pedig a hidrogén gyártási költsége lényegesen megrágult. Az Egyesült Izzó a hidrogénkérdést, ha nem is véglegesen, 1911 tavaszán megoldotta. A müncheni Linde Társasággal kötött megállapodás alapján a társaság az újpesti gyár telepén hidrogén üzemeltetést létesített az Egyesült Izzó hidrogén-szükségletének a fedezésére. A müncheni gyár az igénybe vett telekért négyszögölenként 8 koronát fizetett. Az általa termelt hidrogént közvetlen csövek segítségével a vállalat tartályába vezették. Az Egyesült Izzó a saját hidrogénüzemét is átadta a társaságnak. A tranzakció előnyös volt, mert az új beruházást ezzel el lehetett kerülni, másrészt a hidrogén kedvező áron állt a vállalat rendelkezésére.⁹⁹

Mialatt az Egyesült Izzó vezetői a wolframlámpa gyártásának szüntelen bővítésén fáradoztak, az Egyesült Államokban, a General Electric Comp. kutató laboratóriumában a wolframszál tökéletesítésével kapcsolatban forradalmi újítás született. William D. Coolidge 1908-ban felismerte, hogy a wolfram-porból zsugorított rudakból 1500 °C-on történő kovácsoló megmunkálás után húzott wolframdrót készíthető. Az új gyártási eljárás licenc-jogát elsőnek 1911-ben a berlini Siemens—Halske gyár szerezte meg.¹⁰⁰

Az Egyesült Izzó az új eljárással dolgozó berlini lámpagyárakkal szemben 1911 őszén hátrányos helyzetbe került. Hat hónap alatt mindössze 1 és 1/4 millió db wolframlámpát tudott a külföldi piacokon értékesíteni. A kedvezőtlen helyzetet az okozta, hogy a húzó-eljárással gyártó vállalatok önköltsége lényegesen csökkent, így az eladási árakat mérsékelni tudták. Az Egyesült Izzónak követnie kellett a versenytársak példáját, még profitjának a megrövidülése árán is, ha lámpáinak értékesítési lehetőségét nem akarta elveszteni. De az új wolframlámpák nemcsak olcsóbbak, hanem jobbak is voltak. Az igazgatóság úgy látta, hogy a wolframlámpa-gyár kritikus helyzetbe került. Ezért utasította az ügyvezetőséget, hogy a technikai vezetést erősítse meg, szükséges esetben több szakembert szerződtessen és a húzóeljárást mielőbb dolgoztassa ki.¹⁰¹ A gyártási eljárás kidolgozásával kapcsolatban azonban műszaki és szabadalmi nehézségek merültek fel. A műszaki problémák megoldása idő kérdésén múlt. Annál több bonyodalmat okoztak a szabadalmi nehézségek. 1912 májusában az amerikai szabadalom egyik német licenctulajdonosával, az Auer Társasággal léptek érintkezésbe, hogy érdekközösséget létesítsenek. A berlini vállalat azt kívánta, hogy az Egyesült Izzó izzólámpa osztálya alakuljon át külön részvénytársasággá és a részvények többségét adja át az Auer Társaságnak. A tranzakció kívánatos volt, mivel az említett berlini vállalat készítette a legjobb minőségű drótlámpát, az osram-lámpát. A feltételt azonban nem lehetett teljesíteni, mert a részvénytöbbség átadása a vállalat önállóságának az elvesztésével járt volna.¹⁰²

Az ügyvezető igazgatóság a sikertelen kísérlet után tovább folytatta fáradozásait, hogy a gyártási licencet megszerezze. A berlini lámpagyárakkal folytatott hosszas alkudozások után 1912. december 1-én létrejött a licencszerződés, melynek értelmében az Egyesült Izzó a húzott wolframdrótú lámpa gyártási jogát megkapta. Licencdíjként 6 millió lámpaforgalom után 3%-ot kellett fizetnie. Hatmillió lámpán felül a licencdíj 15%-ra emelkedett. Az újpesti gyár vont huzalú wolframlámpát Angliába és Franciaországba nem szállíthatott. A szerződés értelmében az osztrák licencdíjas gyárak Magyarországon wolframlámpa üzemet nem létesíthettek. Kremenezky János bécsi izzólámpagyáros azonban a tilalom ellenére 1913-ban Budapesten wolframlámpa gyárat állított fel, bár Magyarországon izzólámpában többszörös volt a túltermelés. Az Egyesült Izzó vezetői a licencszerződés alapján követelték, hogy a berlini gyárak Kremenezky Jánost, aki a magyar szabadalmakat megsértette, szabadalomjogilag energikusan rendszabályozzák meg.¹⁰³

A wolframlámpa gyáregység 1913-ban teljesen a korszerű dróthúzású wolframlámpa gyártására tért át, melyet az 1909-ben bejegyzett Tungsram védjegy alatt vitt piacra.¹⁰⁴ A vállalat 1909-től kezdve izzólámpa üzemében olyan korszerű beruházásokat hajtott végre, melyek a gyártás rentabilitását hosszú időre biztosították. A gépi berendezést napi 22 000 lámpa gyártására állították be. A termelést azonban csak 45%-kal tudták növelni, mert a gyártás fokozása a nagy munkásvándorlás miatt hajótörést szenvedett. A munká-

sok 25%-a tavasszal és nyáron elhagyta a gyárat és mezei munkára ment. Új munkaezők beállítása és betanítása viszont sok időbe került, ami megdrágította a termelést és a lámpák minőségét is kedvezőtlenül befolyásolta.

A munkaező kérdésével kapcsolatos nehézségek ellenére a vont huzalú wolframlámpák bevezetésével a vállalat mind minőségben, mind árban újra versenyképes lett.¹⁰⁵

A wolframlámpa-gyár napi termelése 1913 végén elérte a 27 000 db-ot. A vállalat végrehajtóbizottsága a belföldi és külföldi piacon elért sikerek hatása alatt 1913 októberében elrendelte, hogy az ügyvezető igazgatóság a normállámpák gyártását évi 7 millió db-ra emelje, a zseblámpa és akkumulátorlámpa készítését vezesse be és készüljön fel a félwattos lámpák gyártására. Ezenkívül elhatározta, hogy fizikai laboratóriumot állít fel.¹⁰⁶

Miközben az Egyesült Izzó lámpagyártása a világszínvonalat újra elérte, Irwing Langmuir a General Electric Co. kutatólaboratóriumában kikísérletezte a gáztöltésű izzólámpát, melyet 1913. április 19-én nyújtott be szabadalmaztatásra. Langmuir találmányával újabb előrehaladás történt a lámpagyártásban. Langmuir kimutatta, hogy a gáztöltés alkalmazása spirális alakú szál esetén előnyös, a lámpa hatásfokát tovább javítja. A gáztöltés csökkentette a wolfram párolgását és így élettartam rövidülés nélkül magasabb hőmérsékleten lehetett a lámpát üzemeltetni. Langmuir töltőgázként nitrogént használt.¹⁰⁷ Az új eljárásra az Egyesült Izzó vezetői azonnal felfigyeltek és a kísérleteket Perczel Aladár irányításával megindították. Ezzel kezdetét vette az izzólámpagyártás második szakasza, mely a technikai problémák újabb sorát, köztük a töltőgáz megtisztításának a kérdését, valamint a spirálgyártás kényes műveleteit hozta felszínre.

Az Egyesült Izzó a lámpagyártásban 1913 végén küzdelmes korszakot zárt le. Eközben az úpesti gyár nagyvállalattá fejlődött. Az első világháború küszöbén a végrehajtó bizottság méltán mondott köszönetet a műszaki igazgatóságnak a wolframlámpa gyártás terén elért eredményekért. Az elismerés elsősorban Pintér József műszaki igazgatót és munkatársait illette, akik mindent megtettek a lámpagyártás színvonalának állandó emeléséért.¹⁰⁸

A vállalat eredményes munkásságát a magyar kormány is méltányolta. A Kereskedelemügyi Minisztérium 1907. május 17-től kezdve először a wolframlámpa osztálynak adott 15 évi adómentességet, ha legalább 450 munkást foglalkoztat és 1,1 millió koronát beruház. Az Egyesült Izzó mindkét feltételt teljesítette, a wolframlámpa gyárban 1000 munkásnál is többet alkalmazott, befektetésekre pedig 1,4 millió koronát fordított.¹⁰⁹

Az Egyesült Izzó wolframlámpa gyártását lényegében Just–Hanamann találmánya alapozta meg. A szabadalom értékesítésére a vállalat, valamint két bécsi tőké és a feltalálók 1906. november 19-én megalapították a Nemzetközi Wolframlámpa Rt.-ot, mely a Just–Hanamann-féle szabadalmak kizárólagos tulajdonosa lett.¹¹⁰ A találmányt tizenhárom országban szabadalmaztatták. A németországi szabadalmat – még a Nemzetközi Wolframlámpa Rt. megalakulása előtt – 800 000 márkáért eladták. A részvénytársaság elnöke Egger Gyula, helyettes elnöke Hanamann Ferenc, vezérigazgatója pedig dr. Just Sándor lett. A részvénytársaság 1907-ben az angol szabadalmat értékesítette. Még jelentősebb volt a General Electric Comp.-pal kötött szerződés, mely 75 000 dollárt jelentett.¹¹¹ Az Egyesült Izzó ügyvezető igazgatósága 1911-ben ismételtelen jelentette a végrehajtó bizottságnak, hogy a Nemzetközi Wolframlámpa Rt. vezérigazgatója „erőszakos

módon” követeléseket támaszt az Izzóval szemben. A végrehajtó bizottság ezért az ügyvezető igazgatóságot felhatalmazta, hogy a Nemzetközi Wolframlámpa Rt. részvénytöbbségét vásárolja meg. Miután a Kereskedelmi Bank az Egyesült Izzó megbízásából dr. Just Sándortól a birtokában levő 6500 részvényt megvette, Just Sándornak az Egyesült Izzóval minden kapcsolata megszűnt.¹¹² A Nemzetközi Wolframlámpa Rt. részvénytőkéjének 97%-a az Izzó birtokába került.

A szénszálas izzólámpa kereslete a wolframlámpa mellett évről-évre csökkent. Az Egyesült Izzó kontingense a kartellban az 1909–1910-es üzletévben még 3 640 000 db lámpát tett ki. Az eladási forgalom azonban a wolframlámpa térhódításával annyira összezugorodott, hogy a szénszálas lámpa értékesítésére alakult kartell 1914. március 31-én felszámolt. Ezzel a kartelltagok ismét szabad kezet kaptak. Az Egyesült Izzó a kartelltől 35 000 márka tőkebetétjét és a tartalékalapból ráeső 10 000 márkát visszakapta.¹¹³

A wolframlámpa térhódításának az időszakában a vállalat mechanikai osztálya is nagy fejlődésen ment át. A gyáregység foglalkoztatottsága évről-évre növekedett. Az évi állami megrendelések 4–6 millió korona értéket képviseltek. Ennek megfelelően bővültek az osztály munkahelyiségei és gépi berendezései.

Az izzólámpa gyártás mellett az Egyesült Izzó szakmai jó hírnevének megalapozásához a távirda és telefonrészleg eredményes munkája is nagymértékben hozzájárult. A Teréz központ felépítése után a jelentkező igények kielégítése egy második nagy központ létesítésének a szükségességét vetette fel. A Posta és Távirda Igazgatóság a második budapesti távbeszélő központot a Mária Terézia tér 17. sz. ingatlanon kívánta felépíteni. A 15 000 állomás befogadására képes új központ megépítése elhúzódott ugyan, de helyette az Egyesült Izzó elkészítette a Teréz központ mellett az ideiglenes kisegítő központot, mely 4000 vonallal 1912 novemberében nyílt meg. 1909-ben időszerűvé vált a vidéki telefonközpontok átalakítása is a csikágói Western Electric Comp. rendszerére. A Posta és Távirda Igazgatóság a munkálatokba az Egyesült Izzó beleegyezésével a konkurens vállalatokat: a Deckert–Homolka céget és a Telefongyár Rt.-ot is bevonta. A létrejött megegyezés szerint a budapesti telefonközponttal kapcsolatos összes munkákat és a vidéki telefonközpontok átalakítási munkáinak a felét az Izzó kapta, a vidéki munkálatok másik felét licenrdíj ellenében a konkurens vállalatok végezték. A licenrdíjak 50–50%-os arányban a Western Electric Comp. csikágói céget és az Egyesült Izzót illették meg.¹¹⁴

A második budapesti telefonközpontra kapott nagy összegű megrendelés az Egyesült Izzót arra ösztönözte, hogy a csikágói céggel szorosabb kapcsolatot létesítsen. Welles, a Western Electric Comp. elnöke maga is kívánta az együttműködésnek a kiszélesítését. Az Egyesült Izzó 1912-ben, mikor az említett terv felmerült, már tizenkét éve állt a Western Electric Comp.-val licenrdszerződéses viszonyban. A csikágói vállalat szabadalmi alapján készítette az újpesti gyár az összes magyar telefonközpontokat és a telefonkészülékeket. Mivel Magyarországon két másik cég is berendezkedett telefonközpontok építésére és telefonkészülékek gyártására, az Izzó arra törekedett, hogy szerződéses viszonyát a gyengeáramú üzletágban az egész világon vezető szerepet játszó Western Electric Comp.-val megváltoztassa úgy, hogy a 10, illetve 12 1/2%-os licenrdíj versenyképességének ne álljon az útjába.

Az egy éven át tartó tárgyalások eredményeként a két vállalat között 1912 őszén

szerződés jött létre, melynek értelmében az Izzó az 1912. május 1-e óta beérkezett megrendelésekre már nem fizetett licencdíjat, viszont a Western Electric Comp. 1 millió korona névértékű részvény átvételével az úpești gyárnál érdekeltséget vállalt. A csikágói vállalat kötelezte magát, hogy az Izzónak minden irányú technikai és kereskedelmi segítséget megad.¹¹⁵

A csikágói vállalat érdekeltségvállalása és kooperációja az Egyesült Izzó pozícióját a telefoniparban jelentősen megerősítette. Midőn 1913-ban az automata telefonközpontok kérdése előtérbe lépett, a Posta és Táviráda Igazgatóság szakbizottsága a Western Electric Comp. rendszerét helyezte az első helyre. A szakbizottság véleménye alapján a Kereskedelemügyi Minisztérium 1914 áprilisában a Posta és Táviráda Igazgatóságot utasította, hogy a két budapesti telefonközpontnak félautomata üzemmé váló átalakítása ügyében az Egyesült Izzóval kezdjen tárgyalásokat. Az ügyvezető igazgatóság az 5 millió korona értékű munkára rövidesen meg is tette az ajánlatát. Az első világháború kitörése azonban a munkálatok megkezdését akadályozta.¹¹⁶

A vállalat mechanikai osztálya az 1906-tól 1914-ig terjedő időszakban szintén állami megrendelésekre támaszkodott és a kommersz telefonüzletet elhanyagolta. Aschner Lipót, akit Egger Gyula javaslatára 1908-ban kereskedelmi igazgatónak neveztek ki, a gyengeáramú üzletág háttérbe szorulásáért a mechanikai osztályt tette felelőssé. A vádak miatt Pintér és Aschner között a viszony rendkívül kiéleződött. Aschner kétségbe vonta a gyengeáramú osztály technikai felkészültségét és azt állította, hogy az a Western Electric Comp. szabadalmait nélkül nem állta volna meg a helyét. Végeredményben Aschner arra törekedett, hogy a gyengeáramú kereskedelmi cikkek gyártását szüntessék meg.¹¹⁷ Aschner érveire Pintér memorandummal válaszolt. A végrehajtó bizottság a vita eldöntése és a gyengeáramú kereskedelmi cikkek gyártásának a fentartása ügyében 1909 elején Egger Ernő igazgatósági tagtól, a bécsi testvérvállalat vezérigazgatójától kért szakvéleményt.

Egger Ernő az úpești gyárban megvizsgálta a gyengeáramú kereskedelmi cikkek önköltségét, eladását, rentabilitását és pesszimista becsléssel is megállapította, hogy azok 12–15% tiszta hasznot hoznak.¹¹⁸ Egger Ernő a racionális gyártás érdekében azonban azt javasolta, hogy:

1. csak magas értékű, elsőosztályú kivitelű cikkeket gyártsanak megfelelő mennyiségben.
2. Kevésbé kelendő cikkeket a közvetítő kereskedelem útján szerezzenek be.
3. A viszonyokhoz alkalmazkodó gyártási és értékesítési programot állapítsanak meg.
4. Az eladási szerveket tanítsák be, a gyártó és értékesítő szervek elengedhetetlen összhangját biztosítsák.¹¹⁹

A végrehajtó bizottság Egger Ernő szakvéleménye alapján úgy döntött, hogy a gyengeáramú kereskedelmi cikkek gyártását továbbra is fenntartja és fejleszti.

Ebben az időszakban véglegesen megoldódott az erőáramú üzletág kérdése is. A bécsi Vereinigte Elektrizität A. G. az úpești gyár telepén 856 négyszögöl területen felépítette erőáramú gyárát és azt 1907 november 26-án Egyesült Villamossági és Gépgyár Rt. néven külön vállalatként alakította át.¹²⁰ Az Egyesült Izzó az erőáramú üzletággal való utolsó kapcsolatát is megszüntette, amikor 1910-ben losonci és budafoki erőműveinek a

részvényeit 692 000 koronáért a Részvénytársaság Villamos és Közlekedési Vállalatok Számára nevű cégnek eladta. Ugyanebben az évben értékesítette Huszár utcai régi gyártelepét is, melyet 546 000 koronáért a Haggenmacher Sörgyár vásárolt meg.¹²¹ Az említett tranzakciók lehetővé tették a vállalat régi bankadósságainak a kiegyenlítését és az újpesti gyártelep területének a bővítését. A vállalat 1911. június 10-én hosszas alkudozások után gróf Károlyi Lászlótól 14 510 négyszögölnyi területet vásárolt. Az Egyesült Izzó csak elővigyázatból szerezte meg a szomszédságában levő ingatlant, amire pillanatnyilag nem volt szüksége, mert a gyártelepen még rendelkezett beépítetlen területtel.¹²²

A vállalat az 1906–1914 közötti években exportját szervezettebbé tette. Megmaradtak ugyan régi eladási képviselői, de Bécsben, Milánóban és Szentpéterváron külön eladási vállalatokat létesített. A bécsi Tungstram Izzólámpa és Villamossági korlátolt felelősségű társaságot úgy hozta létre, hogy alapító tagként Egger Gyulát és Aschner Lipót szerepeltette. Milánóban Tungstram die Lampade ad Incandescenza ed Impressa Electrica, Szentpéterváron pedig Obsestvo Elektroszvet néven alapított értékesítési vállalatokat. Mivel a bécsi és milánói Tungstram vállalatok igen eredményesen működtek, 1913-ban Madridban és Prágában létesítettek hasonló eladási szerveket. Az Egyesült Izzó exportpiacainak a megszervezésével elérte, hogy megnövekedett gyártásának 5/6 részét a külföldön minden nehézség nélkül el tudta helyezni.¹²³

A vállalat a gyártási nehézségek és a nagyarányú beruházások ellenére az 1906–1914 közötti években, nyolc üzletév alatt 6,5 millió korona tiszta nyereséget ért el, melyből részvényeseinek 3,5 millió korona osztalékot fizetett ki. Ugyanezen idő alatt alaptőkéje 6,5 millió koronára, tőketartalékai pedig 5,8 millió koronára emelkedtek. Gyártelepét és gépi berendezését az 1913–1914-es üzletévben 8,7 millió koronára értékelték. Mobilitására jellemző volt, hogy 4,3 millió korona adósságával szemben 5,1 millió korona künnlevőséggel és 4 millió korona értékű nyersanyaggal s készáruval rendelkezett.

Az Egyesült Izzónak nagyvállalattá fejlődésében jelentős része volt Egger Gyula vezérigazgatónak, Pintér József műszaki és Aschner Lipót kereskedelmi igazgatónak. Egger Gyula 1906. május 1-től kezdve az administrateur délégué hatáskörét töltötte be. Mint ilyennek az ügyvitel ellenőrzését és a társaság érdekében szükséges üzleti utazások lebonyolítását tették feladatává. A műszaki és kereskedelmi igazgató távollétében az ügyvitel zavartalanágáért felelős volt. Az évek múlásával Egger Gyula egyre passzívabb szerepet töltött be a vállalatnál. Az irányítás így mindjobban a szervezőképességével és üzleti érzékével kitűnt Aschner Lipót kezébe ment át, aki a két főrészvényes bank bizalmát is teljes mértékben élvezte.¹²⁴ Pintér József változatlanul a két gyáregység műszaki vezetését látta el, de idejét mind nagyobb mértékben a mechanikai gyáregység kötötte le. A vállalat két érdemes vezetőjét a közgyűlés 1912-ben, illetve 1913-ban az igazgatóság tagjai sorába választotta.

A szénszálás és wolframlámpa gyáregységet osztályvezetői minőségben dr. Szalczer Ferenc, Just Simon és Helfgott Ármin irányították.¹²⁵ Az izzólámpa osztály számára nagy nyereséget jelentett Perczel Aladár vegyészmérnök szerződtetése, aki 1912. március 1-én lépett az Egyesült Izzó szolgálatába, amikor a vállalat wolframlámpa gyártása kritikus helyzetbe került. Perczel hosszú ideig a bécsi Westinghouse fémszálás izzólámpagyárban dolgozott. Az Egyesült Izzónál az ő nevéhez fűződik a vont huzalú wolframlámpa gyártási eljárásának a kidolgozása.¹²⁶

A vállalat alkalmazottainak a létszáma 1910-ben 2300 főre, 1913-ban pedig már 3600 főre emelkedett. (Ugyanakkor a győri Magyar Vagon és Gépgyár 2500, a Weiss Manfréd Acél- és Fémművek pedig 6000 munkást foglalkoztatott.)¹²⁷

Az Egyesült Izzó 1913-ban életbe léptette az egységes gyári munkarendet, mely előírta, hogy „minden munkás köteles úgy magaviseletében, mint munkájában hűséget, becsületességet, szorgalmat és előjáróival szemben engedelmességet és tiszteletet tanúsítani.” A munkaidő alatt a munkás a gyárból ki nem mehetett, hacsak erre művezetője egy általa aláírt kimeneteli jeggyel engedélyt nem adott. Munkaidőben gyárorvosi vizsgálatra csakis a műhelyi irodában kért jelentkezési bárcával lehetett menni. Munkaidő alatt ételt vagy italt tilos volt a gyárba bevinni. „A munkások a magukkal vitt élelmiszereket munkahelyükön munkaidő alatt elfogyaszthatták, de emiatt a folyó munka megszakítást nem szenvedhetett.”¹²⁸

Az újpesti gyár munkáslétszámának a kialakítását, főként pedig a szakmunkások helyhez kötését a kedvezőtlen lakásviszonyok nem kis mértékben gátolták. Ez a körülmény különösen az izzólámpa osztályt érintette érzékenyebben. A vállalat vezetői először 1907-ben gondoltak arra, hogy a visszás helyzeten munkáslakások építésével segítsenek. A gyárnak kb. 200 lakásra volt szüksége. A lakások felépítésére különböző elgondolások születtek. A végrehajtó bizottság végül Pintér József igazgatót bízta meg, hogy a kérdés megoldására dolgozzon ki javaslatot.¹²⁹

A kolónia felépítésének az elhúzódnak a munkásság kulturális életének a kibontakozását is megnehezítette. E téren kisebb körre kiterjedő kezdeményezésekkel már a század első éveiben találkozhatunk. Horváth Ferenc főgépész irányításával ekkor indult meg az antialkoholista klub, mely ismeretterjesztő előadások útján igyekezett tagjait célkitűzéseinek megnyerni. A klubnak éveken át labdarúgó csapata is volt. A hagyományok szerint 1903-ban alakult meg a 40 tagú dalkar szintén Horváth Ferenc kezdeményezésére, mely az akkori kulturális jellegű kezdeményezések közül a legéletképesebbnek bizonyult. A dalkar 1910 körül virágzásnak indult és időnként hangversenyeket adott a gyár dolgozóinak. A munkáskultúra terén az üzem keretében több kezdeményezés nem történt. A munkásság művelődésének a befolyásolására az egyre erősödő szakszervezeti mozgalom, ennek révén pedig az Újpesti Munkásotthon törekedett.¹³⁰

A vállalat műszaki, kereskedelmi és adminisztratív tisztviselői elsősorban az üzemi sportélet megalapozására és fejlesztésére törekedtek. Így jött létre 1911-ben az Ampere Sport Egylet. Az egylet torna, vívó, természetjáró, tenisz, korcsolya és evező szakosztályt alakított ki.¹³¹

A wolframlámpa gyártás kifejlesztésének a korszakában a munkáslétszám növekedésével a szervezett munkások száma is gyarapodott, ami a munkásság bérének a rováására irányuló önköltségcsökkentési törekvéseknek gátat emelt. Amikor ilyen kísérletek mégis történtek, a munkásság a munkabeszüntetés fegyverével élt.

Így 1907. augusztus 13-án 72 lakatos és kovács lépett sztrájkba, akik 36 fillérben kérték megállapítani a legkisebb órabért a kezdő lakatosok és kovácsok részére. Ezenkívül követelték, hogy az igazgatóság az érvényben levő munkabéreket 25%-kal emelje, továbbá, a rendszertelen akkordmunka-elszámolást változtassa meg, a túlórák díjazását rendezze és a művezetőt emberséges bánásmód tanúsítására utasítsa.

A sztrájk augusztus 31-én fejeződött be. Az igazgatóság a követelések nagy részét teljesítette. A minimális órabért a munkásság kívánsága szerint 36 fillérben rögzítette, az érvényben levő munkabéreket 10–20%-kal emelte. Ezenkívül megígérte, hogy az akkordmunkával kapcsolatos panaszokat orvosolja.¹³²

A következő évben, 1908. július 3-án a wolframlámpa osztály 60 férfi és 35 nőmunkása szüntette be a munkát, mert a béréből 25%-ot, a nők béréből pedig 8%-ot vontak le. A sztrájk július 8-án eredménytelenül végződött, 27 munkás kivette munkakönyvét és a gyárból eltávozott. A többiek az igazgatóság döntésébe kényszerűségből belenyugodtak.¹³³

Néhány év eltelte után az 1912. január 20-án történt munkabeszüntetésnek már más jellege volt. A présmű 45 munkása azért lépett sztrájkba, hogy az igazgatóság a használhatatlanság ürügyén elbocsátott Varga János lakatos, bizalmiférfit vegye vissza és a munkásokkal gorombáskodó Vajda Róbert előmunkást bocsássa el. Mivel az igazgatóság a követelés teljesítése elől elzárkózott, az újpesti gyárat a Magyarországi Vas és Fémmunkások Országos Szövetsége bojkott alá helyezte. Végül az igazgatóság és a munkások között felmerült ellentéteket tárgyalások útján kiegyenlítették. Varga János bizalmi az igazgatóság visszavette, ennek ellenében a munkások Vajda Róbert előmunkás elbocsátásától eltekintettek. A vasas szakszervezet a megegyezés után a gyárat a bojkott alól feloldotta. A sztrájk február 10-én megszűnt.¹³⁴

Az újpesti gyár az első világháború idején

Az első világháború kitörése a vállalatot érzékenyen sújtotta. Főként gyártmányai értékesítésében keletkeztek átmenetileg zavarok. Exportja szűkebb területre szorult és ami komoly veszteséget jelentett, az entente államokban levő mintegy 1,5 millió koronát képviselő követeléseinek a sorsa bizonytalanra vált.

Az ügyvezető igazgatóság azonban a nehézségeken hamar úrrá lett, a termelés színvonalát fenntartotta, sőt új gyártmányokat vezetett be és az értékesítésben történt kiesést exporthálózata átszervezésével kiegyenlítette.

Az 1914–1915-ös üzletévben 5,7 millió wolframlámpát értékesítettek. Ebből Ausztria–Magyarországra és Németországra 42% esett, Olaszországba 25%-ot, Romániába 11%-ot és Spanyolországba 4%-ot exportáltak. Az entente országokba való kivitt semleges államokon keresztül bonyolították le. Az olasz piac részére Svájcban újabb Tungstam vállalatot hoztak létre. Fellendült a szénszálás izzók eladási forgalma is, mely a korábbi évi forgalom két és félszeresére emelkedett.¹³⁵

A félwattos lámpáknak 1915-ben történt feltalálása és gyártásának megkezdése az izzólámpa osztály újabb nagy fellendülését eredményezte. A félwattos lámpák nagybani gyártása a lámpák töltéséhez szükséges vegytiszta gáz előállításától függött. Helfgott Ármin osztályvezető erre a célra kikísérletezett egy berendezést, de az rendkívül bonyolult, nehezen kezelhető és nagymértékben robbanásveszélyes volt. A műszaki igazgató Hevesi Gyula mérnököt, aki 1914 végén került az Egyesült Izzóhoz, bízta meg üzembiztos és nagy teljesítményű készülék megszerkesztésével. Hevesi Gyulának viszonylag rövid idő

alatt sikerült a feladatot megoldani, teljesen üzemképes, veszélytelenül és csaknem automatikusan dolgozó berendezést kísérletezett ki.¹³⁶

A félwattos lámpák gyártása így 1915-ben megindulhatott, egyelőre csak napi 1000 db-ot gyártottak, de olyan nagy kereslet mutatkozott iránta, hogy a végrehajtó bizottság 1915 nyarán napi 3500 db gyártását rendelte el.¹³⁷

Az új típusú lámpa gyártásának a bevezetésével mindjobban beigazolódott, hogy a Linde Társasággal 1911-ben kötött szerződést — melyben előírt kötelezettségeket a müncheni társaság magyarországi leányvállalata a Hydroxigén Rt. vette át —, eredeti formájában fenntartani nem lehet, mert az említett vállalat megfelelő minőségben az Egyesült Izzónak hidrogént szállítani nem tudott. Hosszas tárgyalások és viták után az Izzó a szerződést felbontotta és a Hydroxigén Rt.-től a neki átadott területet, a rajta levő épületekkel együtt visszavette.¹³⁸

Bár a vállalat a háború kezdetén nagy mennyiségű nyersanyaggal és izzólámpafoglatat készlettel rendelkezett, készletei a háború alatt kiegészítésre szorultak. Mivel rezet a háború második évében már nem lehetett kapni, pótlásként vasból készült foglatokat szereztek be. A vasfoglatokat horganyozták és rézzel vonták be, hogy a rozsdásodástól megóvják. Ezt a műveletet a gyárban végezték el. Mivel a lámpafoglatok beszerzése még így is egyre nehezebb lett, az igazgatóság bevezette a foglatgyártást is. Ehhez a Ganz Villamossági Gyar nyújtott segítséget, amikor a háború előtt vásárolt, korszerű, lámpafoglatgyártó gépét az Egyesült Izzónak átadta.¹³⁹

A wolframlámpa osztály az 1915–1916-os üzletévben egymaga 1,5 millió korona tiszta nyereséget ért el. A kedvező eredményt a vállalat annak köszönhette, hogy 2 864 000 db félwattos lámpa volt, melyek értékesítése nagyobb haszonnal járt, mint a normál-lámpké.

A félwattos és egywattos wolframlámpák iránt megnyilvánult nagy kereslet az ügyvezető igazgatóságot arra ösztönözte, hogy az izzólámpaosztály gyártási kapacitását tovább növelje. A vállalat vezetőinek ilyen irányú törekvését az is érlelte, hogy az osztrák, a német és egyes semleges államok izzólámpagyárai rendkívüli módon készültek a háború utáni időszakra, üzemeikben nagyarányú bővítéseket hajtottak végre. A végrehajtó bizottság az ügyvezető igazgatóság javaslatát magáévá tette és elrendelte, hogy a wolframlámpa gyárat 2 millió korona beruházással napi 15 000 db félwattos lámpa gyártására készítsék elő. A beruházáshoz szükséges tőke megszerzése végett az 1916. október 26-án tartott rendkívüli közgyűlés az alaptőkét 1,5 millió koronával felemelte.¹⁴⁰

Az izzólámpagyár a háború utolsó éveiben is teljes kapacitással dolgozott. Mivel Pintér Józsefet a mechanikai osztályban folyó hadianyaggyártás irányítása rendkívül igénybe vette, a végrehajtó bizottság 1917 végén Pintér tehermentesítése céljából az izzólámpaosztály technikai vezetésével Aschner Lipótot bízta meg. (Aschner ideiglenes megbízatásának az ideje alatt technikai újításokat és szervezeti változtatásokat csak Pintér igazgató bevonásával eszközölhetett.) A végrehajtó bizottság rendelkezése szerencsésnek bizonyult. Aschner rövid idő alatt a gyártást jelentékenyen emelte. Az izzólámpagyárat anyaggal és szerszámokkal jó előre nagy mennyiségben ellátta. Bár a gyártott lámpák mennyisége fokozatosan növekedett, a vállalat a nagy kereslet miatt csak csekély kész-
áruval rendelkezett.¹⁴¹

Az első világháború harmadik évében az Egyesült Izzó úpester gyárában nagy jelentőségű kísérletek kezdődtek. A hadvezetőség ui. felszólította a vállalatot, hogy telefonerősítők céljaira alkalmas audionsöveket gyártson és azokat bocsássa a hadsereg rendelkezésére. A kísérletek alapján készült kezdetleges felépítésű csövek a frontra kerültek.¹⁴² Az első elektronsövek katódja wolframhuzalból készült, melyet szimmetrikusan vettek körül az áttört nikkellemezből készült hengeres rács- és henger alakú anódák.¹⁴³ Az elektronsó a háború utolsó éveiben óriási fejlődésen ment át. A minőség javulását az audionban lejátszódó jelenségek elméleti tisztázása, és a gyártási eljárások, főként a magas vacuum előállításának tökéletesítése tette lehetővé.¹⁴⁴ Az Izzóban előállított elektronsövekkel építette meg a Telefongyár „Klara” fedőnév alatt első katonai rádióit. Az elektronsó, mely évtizedeken át a drótnélküli hírközlésnek nélkülözhetetlen alkatrésze lett, az úpester gyárban folytatott izzólámpa kísérleteknek köszönhette születését.¹⁴⁵

Míg a vállalat izzólámpa gyára az első világháború alatt eredeti gyártási profilját megtarthatta és fejleszthette, a mechanikai gyárat háromnegyed részben a hadianyaggyártás szolgálatába kellett állítani. A hadvezetőség a háború egész tartama alatt gránátköpenyek, gyújtóhüvelyek, különböző rézgyújtó alkatrészek, majd kézigránátok gyártásával foglalkoztatta a gyárat. A hadianyaggyártás költséges beruházásokat, új gépi berendezést igényelt. A profit azonban olyan nagy volt, hogy a beruházások értéke egészen rövid idő alatt amortizálódott.¹⁴⁶

Részben a wolframlámpa sikere, részben pedig a hadianyaggyártás nagy jövedelmezősége következtében az Egyesült Izzó pénzügyi helyzete a háborús évek alatt rendkívül kedvezően alakult. A négy háborús év a vállalatnak 6,1 millió korona tiszta nyereséget hozott, melyből a részvényesek 4 millió korona osztalékot kaptak. A részvénytőkét ebben az időszakban az állandó beruházási igény és forgótőkeszükséglet miatt 6,5 millió koronáról 10 millió koronára emelték. A vállalat vagyona négy év alatt 15 millió koronáról 30 millió koronára növekedett.¹⁴⁷

A nagy belső nyereségek jelentős ipari vállalatok és érdekeltségek megszerzésére adtak lehetőséget. Ezek közül az izzólámpa gyártás szempontjából legjelentősebb volt a Magyar Üvegyári Művek Inwald József Rt. részvénytöbbségének a megvásárlása. Az említett részvénytársaság újantálgögyi üvegyára látta el évek óta az Egyesült Izzó üvegszükségletének nagy részét. Az üvegyár 1917-ben került az Egyesült Izzó kizárólagos tulajdonába.¹⁴⁸

Szintén 1917-ben vásárolta meg az Izzó a Neményi Testvérek erzsébetfalvai papírgyárát, hogy ennek a segítségével az izzólámpák csomagolásához szükséges papírányagot biztosítsa. A vállalat 1907 óta a Neményi Testvérektől szerezte be papírszükségletét. Az osztrák hullámpapírgyárak kartelle 1917-ben Neményi Józsefet, az erzsébetfalvai gyár tulajdonosát arra akarta rábírní, hogy üzemét a kartellnek adja el. Neményi azonban a régi üzleti kapcsolatokra való tekintettel az Izzónak ajánlotta fel a gyárát. Mivel az ajánlat a vállalat szempontjából előnyös volt, az ügyvezető igazgatóság az erzsébetfalvai gyárat 300 000 koronáért megvásárolta és az üzem folytatására Neményi Józseffel együtt közkereseti társaságot létesített.¹⁴⁹

Négy éven át tartó vita és torzsalkodás ért véget 1917. május 16-án, amikor az Egyesült Izzó és Kremenezky János bécsi izzólámpagyáros, az utóbbinak budapesti izzólámpa-

gyárát „Magyar Wolframlámpa-gyár Kremenezky János Rt.” név alatt részvénytársasággá alakították át. A 700 000 korona alaptőkét képviselő részvényállomány 50%-át az Izzó vette át.¹⁵⁰

Még nagyobb horderejű üzletet jelentett az Izzó számára a bécsi „Elektrische Glühlampenfabrik Watt A. G.” megszerzése. A vállalat 700 000 koronát fizetett az osztrák Länderbanknak a Watt izzólámpagyár részvényeiért. Ezenkívül átvállalta annak 2 millió koronás bankadósságát. A Watt gyár 1918. január 1-től kezdve az Izzó irányítása alatt dolgozott. A gyár napi 7000 db lámpát gyártott, az osztrák–magyar–német izzólámpa kartellben 4,5 millió db kontingenssel rendelkezett. Az Egyesült Izzó a Watt gyárat átszervezte, a wolframdróthúzó üzemet megszüntette. A szükséges wolframdrót mennyiséget ettől kezdve az úpesti gyár szállította a Watt részére. A Watt gyár a Monarchiában egyedül foglalkozott röntgensövek gyártásával. Az Izzó a röntgenső üzemet meghagyta és fejleszteni kívánta.¹⁵¹

Az úpesti izzólámpagyár fejlődésével és a bécsi Watt gyár megszerzésével kapcsolatban a végrehajtó bizottság elérkezettnek látta az időt, hogy fizikai-kémiai kutatólaboratóriumot létesítsen. A vállalat ügyvezető igazgatósága a kutatólaboratórium vezetésére Hanamann Ferencet szemelte ki, akivel 1918. április 19-én Bécsben szolgálati szerződést kötött. A wolframlámpával folytatott kísérletek idején, 1905-től kezdve Hanamann már dolgozott az úpesti gyárban. (A kapcsolat megszakadását az ügyvezető igazgatóság dr. Just Sándor Hanamannra gyakorolt „káros befolyásának” tulajdonította.) Mivel az ügyvezető igazgatóság a kutatólaboratórium felállítását sürgősnek tartotta, megtette a szükséges lépéseket, hogy Hanamant a katonai szolgálat alól mentesítsék.¹⁵²

Mivel Hanamann Ferencet nem sikerült a katonai szolgálat alól felmenteni, a kutatólaboratórium felállításának a terve 1918-ban még nem valósult meg.

A háború az úpesti gyár munkaerő-szükségletének a biztosítását nem kis mértékben nehezítette. A vállalatnak 1914–1915-ben 286, 1915–1916-ban pedig 349 munkása teljesített katonai szolgálatot. A gyártáshoz szükséges munkáslétszámot a háború egész tartama alatt csak női dolgozók munkába állításával lehetett növelni. De a női munkaerőnél az állandó fluktuáció okozott a gyár működésében zavarokat. A négy háborús év alatt mind több munkaerő lépett be a hadianyaggyárakba, ahol a munkát könnyen meg lehetett tanulni és a munkások tavasszal, majd nyáron kiléphettek és mezei munkát végezhetek. Mivel a munkások betanítása az Izzónál heteket, sőt hónapokat vett igénybe, a régi munkaerőket nehezen lehetett pótolni. Az egyes gyárrészlegekben 1917 nyarán az újonnan felvett munkások 90%-a kilépett, mielőtt betanították volna őket. A vállalat a munkaerő-hiányon az akkortól felemelésével akart segíteni. Ezzel azonban azt érte el, hogy a teljesítmény a begyakorlott munkásoknál is visszaesett. Egyes osztályokon kevésbé érezték a munkaerő-hiányt, mert a mechanikus munkafázisokra 16 évnél fiatalabb leányokat alkalmaztak, akik munkahelyükön huzamosabb ideig megmaradtak. Az ügyvezető igazgatóság a munkaerő-kérdés megoldásával kapcsolatban egyetlen kivezető utat látott; a végrehajtó bizottságnak a gyártás teljes gépesítésére, a gépi berendezés korszerűsítésére tett javaslatot, hogy a kézi munkát minél több munkafázisnál gépi erővel helyettesíthessék.¹⁵³

A munkaerő-vándorlásnak azonban sokkal mélyrehatóbb okai is voltak, mint azt az

ügyvezető igazgatóság látta. A vállalat a háború első éveiben a munkabérek nem javította. A változatlan bérek mellett a munkások egy ideig ellenállás nélkül tűrték a korlátlanul bevezetett túllórátzatásokat. De még így sem tudtak lépést tartani a rohamosan növekvő drágasággal. Ugyanakkor a vállalat jövedelmezősége napról-napra, szinte ugrás-szerűen növekedett.

Az alacsony keresetek mellett rendkívül rosszak voltak a munkakörülmények. A női munkások négyszáz fokra hevített szivattyú kályhák körül, sokszor elviselhetetlen hőségben dolgoztak. Valamivel elviselhetőbb volt a szakmunkások helyzete, de az ő életkörülményeik is rohamosan romlottak a háborús viszonyok következtében.¹⁵⁴

A munkások szervezettsége tekintetében 1917-ben döntő változás történt az újpesti gyárban. Először Hevesi Gyula és Helfgott Ármin vezetésével a mérnökök és művezetők egy része belépett a Magántisztviselők és Kereskedelmi Alkalmazottak Országos Szövetségébe. Majd a szervezett mérnökök és tisztviselők kezdeményezésére a Szakszervezeti Tanács az Izzó nőmunkásait gyűlésre hívta össze, melyen első ízben beszélhették meg helyzetüket és feladataikat. A gyűlésen nagy lelkesedéssel határozták el, hogy belépnek a szakszervezetbe. Az Egyesült Izzó vezetői a szakszervezeti mozgalom terjedését idegenkedve nézték. Hevesi Gyula visszaemlékezése szerint a női munkások szervezkedését nem tudták meggátolni. Aschner Lipót kereskedelmi igazgató a szervezkedés megakadályozását egyedül az irodai alkalmazottak esetében kísérelte meg, akiket magához hívatott és közölte velük, hogy ha valamelyikük belép a szakszervezetbe, azt azonnal elbocsátja a vállalatától. A tisztviselők azonban nem ijedtek meg, levélben közölték Aschnerrel, ha fenyegetését beváltja, a gyár egész munkássága és tisztviselői, sőt a szakszervezet is, szolidárisan megadja erre a választ. A munkások és alkalmazottak között kialakult akcióegység az igazgatóságot visszatartotta a szervezkedés megakadályozásától.¹⁵⁵

A munkások és alkalmazottak szervezett fellépése nem maradt hatástalan. Szakszervezeti kezdeményezésre 1917-ben két ízben, 1918-ban pedig három ízben került sor béremelésre. A munkások bérének fokozatos javítása nem jelentett a vállalat számára megterhelést, mert a béremelést könnyedén áthárította a gyártmányokra.¹⁵⁶ A bérek és fizetések emelkedése azonban alig enyhített valamit a munkások és alkalmazottak súlyos helyzetén, mert az élelmiszerárak a liszt, kenyér és bab kivételével a háború utolsó évében a korábbi áraknak több mint ötszörösére emelkedtek. A helyzetet súlyosbította, hogy az ipar elsősorban katonai jellegű cikket gyártott, míg a lakosság igényeit kielégítő termékeket egyre kisebb mennyiségben és silány minőségben állítottak elő.

Az Egyesült Izzó a két forradalom időszakában

Az októberi polgári demokratikus forradalom előtti hetekben rendkívül feszült volt a hangulat az újpesti gyárban. A munkásság újabb bérrendezést követelt, melyet azonban az ügyvezető igazgatóság elutasított. A munkások a kormány által felállított „panaszbizottsághoz” fordultak. Hosszas tárgyalások után a vállalat 25%-os béremelést adott. Ugyanakkor a tisztviselők is bérkövetelésekkel léptek fel, akiknek szintén a panaszbizottság beavatkozását kellett igénybe venniük, mert az ügyvezető igazgatóság követelésük

teljesítéséről nem akart hallani. Ilyen módon a tisztviselőknek is sikerült jelentős fizetésemelést elérniük.¹⁵⁷

Az októberi forradalom győzelme után november elején az úpester gyárban a hadianyaggyártást kormányrendeletre azonnali hatállyal megszüntették. A mechanikai osztály egy részét már néhány hónappal korábban békegyártmányok termelésére rendezték be. Most az egész osztály hadiüzemi jellege megszűnt.

A hosszú háború örökségeként jelentkező nagy nyersanyaghiány az Egyesült Izzó üzemének a működésében is zavarokat okozott. Az izzólámpa gyár gázszén-szükséglete 1919 január végéig biztosítva volt ugyan, de csak néhány hétre elegendő kazánszénnel rendelkezett. Egyelőre a Phöbus úpester centráléja az egész úpester gyárat ellátta elektromos árammal, ezért a kazánszén készletet nehezebb időkre tartalékolták. A szénrel való takarékoskodás miatt a Kereskedelemügyi Minisztérium rendeletére az izzólámpa osztályon 1918. december 1-től kezdve reggel 1/2 8 órától du. 1/2 3 óráig dolgoztak. A munkások az elmaradt két óráért kártalanítást kaptak, melyet a Kereskedelemügyi Minisztérium a vállalatnak megtérített. A speciális üzemegységekben, mint a gáz- és hidrogénüzemben továbbra is 24 órás volt a munkaidő.

Az Izzó exportja az októberi polgári demokratikus forradalom alatt szünetelt, mert a készárut a lámpákból teljesen kifogyott belföldi üzletfeleknek a kielégítésére fordították. Különben az izzólámpa gyártáshoz szükséges nyersanyaggal a gyár hosszú időre el volt látva.¹⁵⁸

A vállalat végrehajtó bizottsága 1918. december elején a cég vezetésében gyökeres átszervezést hajtott végre. Az egész vállalat ügyvitelének az irányítását Aschner Lipót kezébe tette le. Ezzel Egger Gyula administrateur délégué megbízatása megszűnt. Egger 24 évi vezérigazgatói és ügyvezető igazgatói működés után az aktív vezetéstől visszalépett, csak igazgatósági tagságát tartotta meg. Pintér József megmaradt műszaki igazgatónak és a vállalat igazgatóságának alelnöke lett. Az izzólámpa osztály vezetőjét, dr. Salzer Ferencet igazgatói minőségben a bécsi Watt gyárhoz helyezték át. A Watt gyárból Úpesterre került dr. Baumann Frigyes gyáregységvezetőnek és Friedmann Bélát műszaki igazgatónak, Aschner Dávid cégvezetőt igazgatóhelyettesnek, Balázs Béla főmérnököt a mechanikai osztály vezetőjének nevezték ki.¹⁵⁹

Az 1918. december 18-án tartott igazgatósági ülés újabb béremelést, drágasági pótlékokat és ruhasegélyt engedélyezett. Az úpester népörség költségeihez pedig 30 000 koronát utalt ki a polgármester kezeihez.¹⁶⁰

A szénhiány 1919 első hónapjaiban egyre aggasztóbb méreteket öltött. Az izzólámpa gyárban 1683 munkás dolgozott, de az üzem gyártási kapacitását csak 30%-ban tudták kihasználni. A heti gyártás mindössze 81 000 db-ot tett ki, viszont a heti regieköltség 110 000 korona termelési értékkel szemben 235 000 koronára rúgott. Az izzólámpagyár 179 munkanélkülinek 15 600 korona heti segélyt folyósított.¹⁶¹ A mechanikai osztályban még kedvezőtlenebbül alakult a helyzet. A gyártási kapacitás kihasználása 25%-os volt, a 960 munkás heti munkateljesítményének az értéke 90 000 koronát tett ki. Ezzel szemben a regieköltség 139 000 korona volt. A mechanikai osztály 125 munkanélkülinek folyósított segélyt.¹⁶²

A Tanácsköztársaság kikiáltása után az újpesti gyár életében is döntő fordulat következett be. A vállalatot szocializálták. A Szociális Termelés Népbiztossága 1919. április 5-én az Egyesült Izzólámpa teljes üzeméhez Molnár Jánost, a telefon és távirda osztályhoz Ambrus Marcellt és az izzólámpa üzemhez Havas Lászlót nevezte ki termelési biztosnak.¹⁶³

Ugyanakkor megalakult az ellenőrző munkástanács is. A termelési biztosoknak, mint a Szociális Termelési Népbiztosság megbízottainak a munkafegyelem megőrzéséről, a termelés folytonosságának és az üzem lehető legjobb műszaki vezetésének a biztosításáról kellett gondoskodniuk.³ Az ellenőrző munkástanács minden intézkedésében figyelemmel kísérte a termelési biztosok tevékenységét. A Tanácsköztársaság az izzólámpa gyártásnak nagy jelentőséget tulajdonított és fejlesztését támogatta. A Szociális Termelés Népbiztosságának Elektromos Ipari Szakosztálya az újpesti gyár vezetőivel több ízben megbeszéléseket folytatott és ezek alapján tervezetet dolgozott ki az izzólámpa osztály intenzívebb működéséről, valamint az anyagszükséglet és fogyasztás megállapításáról.¹⁶⁴

A Tanácsköztársaság kikiáltását követő három hónap alatt az Egyesült Izzó foglalkoztatottsága lényegesen javult. Az izzólámpagyár 40%-os, a telefon és távirda osztály pedig 60%-os kapacitással dolgozott. Megszűnt a munkanélküliség a vállalatnál, az izzólámpa osztály 1540, a mechanikai osztály pedig 1506 munkást foglalkoztatott. A Tanácsköztársaság utolsó hónapjában azonban a gyártásban mindkét gyáregységnél ismét nagy visszaesés következett be. Az ok adott volt, a termelésből kb. 900 férfimunkás esett ki, akik a Vörös Hadseregben teljesítettek katonai szolgálatot.¹⁶⁵

A szocializált vállalat kiadásait a Tanácsköztársaság alatt az államosított Kereskedelmi Bank fedezte. A finanszírozás pénzügyi nehézséget nem okozott, mert erre elegendő biztosítékul szolgált a bank letétjében levő és az Izzó tulajdonát képező értékpapírok értéke, mely 3,7 millió koronát, 10 000 olasz lírát és 9,9 millió német márkát képviselt.¹⁶⁶

A Tanácsköztársaság rövid fennállása alatt az újpesti gyár tervezett reorganizálását nem hajthatta végre, de a gyártási színvonal fenntartásáról a nehézségek ellenére is gondoskodott. A Tanácsköztársaság leverése után hosszú időre ismét Aschner Lipót vezérigazgató és a Kereskedelmi Bank vették át az Egyesült Izzó irányítását.

RÖVIDÍTÉSEK

Balázs 1965.

Balázs T.: A tudományos kutatástól az ipari gyártásig az izzólámpa története nyomán. Budapest, 1965.

Gadó

Gadó P.: Az Egyesült Izzó kutatólaboratóriumának története. Kézirat.

Harkai

Harkai I.: A 75 éves Izzó kultúrtörténete. Kézirat.

Hevesi 1959.

Hevesi Gy.: Egy mérnök a forradalomban. Budapest, 1959.

Kardos

Kardos F.: A Tungsram tudománytörténete. Kézirat.

Matlekovics 1898.

Matlekovics S.: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor. VIII. k. Budapest, 1898.

Jegyzetek

Az Országos Levéltári jelzetek a következő állagokra vonatkoznak:

Z 40 Kereskedelmi Bank: Projektumok

Z 41 OL Okmánytár

Z 195 Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara: Általános iratok

Z 599 Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. Közgyűlési iratok

Z 600 OL Igazgatóság iratai

Z 601 Ügyvezető igazgatóság iratai

Z 606 OL Személyzeti osztály iratai

K 231 Kereskedelemügyi Minisztérium: Ipari és belkereskedelmi osztály

K 232 OL Iparfejlesztési osztály

1. Országos Levéltár (a következőkben OL) Z 40–462. sz. Az ügyvezető igazgatóság 1898. szeptember 15-i jelentése szerint az Egger B. és Társa cég 1862-ben alakult meg Bécsben.
2. Matlekovics 1898. 923–924.
3. Fővárosi Cégbíróság, 243/1874. szám alatt kiállított eredeti iparendély.
4. Központi Értesítő 1876. 114. szám
5. Fővárosi Cégbíróság, a bécsi Kereskedelmi Törvényszék társaségekről vezetett jegyzékéből kiállított hiteles kivonat.
6. OL K 231–2–42775/1899. sz.
7. Fővárosi Cégbíróság 313/1887. sz. a VII. ker. előljáróság által kiállított iparigazolványok.
8. Kardos: 13.
9. OL Z 40–462. sz. és K 232–2–1548/1894. sz.
10. OL K 232–2–1548/1890. sz.
11. OL K 232–2–1548–37400/1889. sz.
12. OL K 232–9–3541/1889 sz.
13. OL K 232–2–1548–96041/1894 sz.
14. OL K 231–2–5528/1893 sz.
15. OL Az Egger B. és Társa a dinamógépeket bécsi gyárából hozta be és azok árusításával a Ganz gyárnak nem kívánatos versenyt támasztott.
16. OL Z 40–462 sz.
17. OL K 232–2–1548–96041/1894 sz.
18. OL K 232–2–11538 sz.
19. OL Z 40–462 sz.
20. Sándor V.: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1900. Budapest, 1954. 475.
21. OL Z 41–1123
22. OL Z 41–1123 A Villanyos Izzólámpagyár Rt. beolvasztásáért kapott részvényeket Egger Jakab és társai azonnal elzálogosították a Kereskedelmi Banknak.
23. OL Z 40–462 sz.

24. OL Z 40-462-9 sz.
25. OL Z 40-462 sz.
26. OL Z 41-1123/kk-III. sz. 1899-ben a bécsi Niederösterreichische Escompte Gesellschaft érdekeltséget vállalt az Egyesült Villamossági Rt.-nél.
27. Magyar Posta 1931. 5. szám: Ötvenéves a magyar távbeszélő 278-280.
28. OL Z 40-462 sz. Ügyvezető igazgatóság jelentése: 1898. szeptember 15.
29. Matlekovics 1898. 923-924.
30. OL Z 40-462 sz. A párizsi világkiállításon való részvétel 10 000 korona költségbe került.
31. Kereskedelmünk és iparunk az 1899. évben. Budapest, 1900. 171.
32. OL K 231-2-1548/1899 sz.
33. OL Z 195-15227/1899 sz. Az első üzletévben kimutatott nyereség 94,41%-a adómentes volt, csak az 5,59%-ot képviselő szerelési munkákból származó nyereség után kellett adót fizetni.
34. Compass, Finanzielles Jahrbuch II. köt. Bécs, 1916.
35. OL Z 601-681 sz. A budapesti és bécsi vállalat együttműködésére vonatkozó szerződés: 1900. július 1.
36. OL K 231-2-42775/1899 sz.
37. A vállalat 1899. évi őszi közgyűlésén dőlt el, hogy az új gyárat Újpesten építik meg.
38. OL Z 600-1 Igazgatósági ülési jegyzőkönyv: 1899. október 11.
39. OL Z 600-3 Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1899. december 9.
40. OL Z 195-23115/1899 sz.
41. OL Z 601-51 sz.
42. Harkai 2.
43. OL Z 601-50 sz. A vállalat beadványa Újpest község előljáróságához
44. OL Z 600-1 sz. Igazgatósági ülési jegyzőkönyv 1900. február 10.
45. OL Z 41-1123 n/IV. Az Építési bizottság ülési jegyzőkönyve 1900. április 10.
46. OL Z 600-3 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1900. július 4.
47. OL Z 599-2 sz. Közgyűlési jegyzőkönyv: 1900. október 5.
48. OL Z 600-1 sz. Igazgatósági ülési jegyzőkönyv: 1901. január 19.
49. OL Z 600-3 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1901. március 22.
50. OL Z 41-1123-14/XXIII. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1901. július 17.
51. OL Z 41-1123 k/XII. sz. Feljegyzés az új gyár építési költségeiről
52. OL Z 41-1123-14/XXV. sz. Kereskedelmi Bank feljegyzése: 1901. szeptember 30.
53. OL Z 600-2 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1904. június 26.
54. OL Z 600-2 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1904. június 26.
55. OL Z 600-4/1912-1913.
56. Berend I.-Ránki Gy.: Magyarország gyáripára az imperializmus első világháború előtti időszakában. Budapest, 1955. 101.
57. OL Z 41-1123 kk/III. sz.
58. Balázs 1965. 62.
59. Szekeres J.-Tóth Á.: A Klement Gottwald (Ganz) Villamossági Gyár története. Budapest, 1962. 92. Az Izzót, mint licenctulajdonost nem említi, holott a Nernst lámpa gyártási szabadalmát a Ganz gyárral együttesen szerezték meg.

60. OL Z 600–3 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1900. szeptember 21.
61. OL Z 600–3 sz. Végrehajtó bizottsági ülés jegyzőkönyve: 1901. június 13.
62. OL Z 41–1123 m/V sz. Megállapodás a Ganz és Társa céggel: 1902. december 3.
63. OL Z 599–3 sz. Igazgatósági jelentés az 1902–1903-as üzletévről.
64. Balázs 1965 63
65. Gadó 49.
66. OL Z 600–3 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1904. december 13.
67. OL Z 599–3 sz. Igazgatósági jelentés az 1903–1904-es üzletévről.
68. OL Z 600–3 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1905. január 7.
69. OL Z 41–1123 kk/III. sz.
70. Magyar Ipar 1901. évf. 258. Ipari újdonságok.
71. OL Z 40–462 sz. Feljegyzés az Egyesült Izzó vezetőinek bécsi értekezletéről.
72. OL Z 601–681 sz. Megegyezés a bécsi és budapesti vállalat között az erősáramú üzletág átadása ügyében.
73. OL Z 600–3. sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1904. október 31. Egger Gyula jelentése az erősáramú üzletág problémájáról.
74. OL Z 600–3 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1904. december 13. Vita az erősáramú üzletág mikénti folytatásáról.
75. OL Z 600–3 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1905. május 29.
76. OL Z 600–3 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1906. április 23.
77. OL Z 600–3 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1902. november 19.
78. OL Z 600–3 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1904. szeptember 9.
79. OL Z 599–3 sz. Igazgatósági jelentés az 1905–1906-os üzletévről
80. OL Z 41–1123 m/XVII. sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1903. december 23.
81. OL Z 600–3 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1905. március 4. és „A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1905. évben. Budapest, 1906.” 690.
82. OL Z 599–3 sz. Igazgatóság jelentése az 1905–1906-os üzletévről.
83. OL Z 41–1123 k/XIV. sz. Igazgatósági ülési jegyzőkönyv: 1906. március 10.
84. OL Z 600–3 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1906. augusztus 1.
85. OL Z 600–1 sz. Igazgatósági ülési jegyzőkönyv: 1906. szeptember 20.
86. OL Z 600–3 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1906. október 16.
87. OL Z 600–3 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv, Bécs, 1906. november 26.
88. OL Z 600–3 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1908. január 15. A wolf-ramlámpa gyár beruházási költségei 1908. elejéig 730 000 korona helyett 986 000 koronába kerültek.
89. OL Z 600–3 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1907. január 11.
90. OL Z 606–1 sz. Hanamann Ferenc szolgálati szerződése: 1908. április 18.
91. OL Z 600–3 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1909. január 9.
92. OL Z 600–3 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1908. június 17.
93. OL Z 600–3 sz. A platina helyett használt fém 500 000 db lámpánál 15 000 koronára megtakarítást jelentett.
94. OL Z 600–3 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1910. november 26.

95. OL Z 600—3 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1909. február 7.
96. OL Z 40—462/5 sz. Pintér József expozéja a wolframlámpa gyár bővítéséről
97. OL Z 600—3 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1910. november 26.
98. OL Z 600—3 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1910. november
99. OL Z 600—3 sz. Az ügyvezető igazgatóság jelentése a müncheni Linde gyárral kötött megállapodásról és a hidrogénüzem átadásáról.
100. Balázs 1965. 65—66.
101. OL Z 600—3 sz. Az ügyvezető igazgatóság jelentése a wolframlámpa osztály működéséről: 1911. november 4.
102. OL Z 41—1123 n/VIII—1 sz. A Kereskedelmi Bank feljegyzése a vont huzalú izzólámpa szabadalom megszerzésének a fontosságáról.
103. OL Z 600—1 sz. Igazgatósági ülési jegyzőkönyv: 1913. április 19.
104. A Tungstam védjegyet, mely a tungsten és wolfram szavak kombinációjából született 1909. április 28-án jegyezték be.
105. OL Z 600—3 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1913. január 9. Az önköltségsökkenés 5 millió db lámpa esetében lámpánként 6 fillért jelentett.
106. OL Z 41—1123 m/XV—5 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1913. október 30.
107. Gadó 53.
108. OL Z 600—3 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1914. június 5.
109. OL Z 600—3 sz. Az ügyvezető igazgatóság jelentése a wolframlámpa gyár 15 éves adómentességének az engedélyezéséről.
110. OL Z 601—292 sz.
111. OL Z 600—3 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv 1910. szeptember 12.
112. OL Z 41—1123 X/I. sz.
113. OL Z 600—3 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1911. november 4.
114. OL Z 600—3 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1909. január 9.
115. OL Z 600—3 sz. A Western Electric Co. érdekeltségvállalása után annak európai képviselőjét Zwietusch Otto berlini gyárost az Izzó igazgatósági tagjai közé választotta.
116. OL Z 600—3 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1914. április 14.
117. OL Z 40—462/5 sz. Pintér József memoranduma a gyengeáramú üzletág fenntartása ügyében.
118. OL Z 600—3 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1909. február 7.
119. OL Z 40—462/5 sz. Egger Ernő jelentése a gyengeáramú kereskedelmi cikkek gyártása ügyében.
120. OL Z 601—49 sz. Szerződés az Izzó és az Egyesült Villamossági és Gépgyár Rt. között: 1910. október 21.
121. A Huszár utcai házat a Kereskedelmi Banknál 288 000 korona jelzálogadósság terhelte.
122. OL Z 601—51 sz. gróf Károlyi Lászlóval kötött adásvételi szerződés
123. Kereskedelmünk és iparunk az 1913. évben Budapest, 1914. 134. old.
124. OL Z 606—1 sz. Egger Gyula szolgálati szerződése: 1906. március 16.

125. Helfgott Ármin vegyész Aschner Dávid feleségének a testvére volt, így Aschner Lipóttal is rokon kapcsolatban állt.
126. OL Z 606—2 sz. Perczel Aladárral már 1909. december 1-én megkötötték Bécsben a szolgálati szerződést.
127. Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesülete Évkönyve 1913. 234.
128. Az egységes gyáripari munkarendet a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesülete készítette.
129. OL Z 600—3 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1907. június 8.
130. Harkai 2.
131. OL Z 41—1123 m/XV—5 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1913. október 30.
132. A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1907. évben. Budapest, 1908. 1100—1101.
133. Ua. az 1908. évben. Budapest, 1909. 1215.
134. Ua. az 1912. évben. Budapest, 1913. 536—537.
135. OL Z 599—3 sz. Igazgatósági jelentés az 1914—1915-ös üzletévről.
136. Hevesi 1959 77.
137. OL Z 41—1123 m/XV—14. sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1915. április 6.
138. OL Z 600—3 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1915. június 22.
139. OL Pintér József jelentése a lámpafoglalattal kapcsolatos problémákról.
140. OL Z 600—1 sz. Igazgatósági ülési jegyzőkönyv: 1916. október 11.
141. OL Z 41—1123 n/VIII—5 sz. Kereskedelmi Bank feljegyzése az izzólámpa osztály 1917. május 1.—december 31. terjedő működéséről.
142. Kardos 77.
143. Árvay J.: A magyar ipar. Budapest, 1941. 267—271., Bay Zoltán: Az elektroncső-ipar fejlődése Magyarországon.
144. OL Z 600—68 sz. A telefon és távirida osztály jelentése az audionról 1919. október 2.
145. Kardos 75.
146. OL Z 600—3 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1916. december 11.
147. OL Z 41—1123 n/VIII—6 sz. Kereskedelmi Bank feljegyzése az izzó pénzügyi helyzetéről az 1917—1918-as üzletévben
148. OL Z 601—437 sz.
149. OL Z 41—1123 n/VIII—5 sz. A Kereskedelmi Bank revizorának jelentése: 1918. február 14.
150. OL Z 600—3 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1917. május 16.
151. OL A bécsi Watt gyár átszervezésére vonatkozó jelentés 1918. március 7.
152. OL Z 606—1 sz. Hanamann Ferencsel Bécsben kötött szolgálati szerződés: 1918. április 19.
153. OL Z 600—4 sz. Feljegyzés az új beruházások szükségességéről: 1918. június 4.
154. Hevesi 1959 85—88.
155. Ua. 97—98.
156. OL Z 600—3 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1918. június 14.

157. OL Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1918. december 4.
158. OL Z 600—3 sz. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv: 1918. december 4.
159. OL Az 1918. december 4-i végrehajtó bizottsági ülésen csak Egger Gyula, Pintér József, Aschner Lipót és Fellner Henrik vettek részt. A bécsi igazgatósági tagok távol maradtak.
160. OL Z 600—1 sz. Igazgatósági ülés jegyzőkönyve: 1918. december 28.
161. OL Z 601—84 sz. Kimutatás az izzólámpagyár 1919. február 15.—március 15. munkáslétszámáról és termeléséről.
162. OL Kimutatás a telefon és távírdagyár munkáslétszámáról és termeléséről: 1919. február 15.—március 15.
163. Szociális Termelés 1919. 2. szám 20.
164. Ua. 1919. 1. szám 15.
165. OL Z 601—84 sz. Kimutatás az Izzó Tanácsköztársaság alatti munkáslétszámáról és termeléséről.
166. OL Z 601—681 sz. A Kereskedelmi Bank üzletbiztosának levele az Izzó termelési biztosához: 1919. április 16.

KÁROLY JENEI

DIE EGYESÜLT IZZÓLÁMPA ÉS VILLAMOSSÁGI RT. (VEREINIGTE GLÜHLAMPEN UND ELEKTRIZITÄTS AG) UND IHRE VORGÄNGER

Der Verfasser führt die Gründung der ungarischen schwach- und starkstrom-elektrotechnischen Industrie auf die Repatriierung der Familie Egger aus Wien, bis in die Jahre 1872—1876 zurück. Im Jahr 1887 führten sie in ihrem neuerrichteten Betrieb (Huszár utca 7) auch schon die Erzeugung von Glühlampen ein. Dieser Betrieb erwies sich jedoch für zu eng. Die Glühlampenerzeugung wurde daher völlig abgesondert und im Rahmen der Villanyos Izzólámpa Rt. (Elektrische Glühbirnen AG) fortgesetzt.

Unabhängig davon entstand am 1. August 1896 die Egyesült Villamossági Rt. (Vereinigte Elektrizitäts AG), die sämtliche übrige Fabriken der Familie Egger in Budapest und Wien in sich vereinigte. Im Jahr 1897 kam es parallel hierzu auch zur Fusion der Elektrischen Glühbirnenfabrik. Eine Weiterentwicklung des Unternehmens war nur dann möglich, wenn es ihr gelingt ein neues, umfangreiches Fabriksgelände zu kaufen. Sie beschäftigten sich nämlich auch mit der Erzeugung von Telefonapparaten und Telefonzentralen, ja sogar mit der Montierung von Kraftanlagen. So kam es vorerst zum Kauf eines entsprechenden großen Grundes, sodann zum Bau der Fabriksanlage in Ujpest. Hier begann die Arbeit Ende 1901. Hier tat sich Lipót Aschner, der spätere Generaldirektor der Fabrik mit seiner Organisierungsfähigkeit hervor. 1903 führte die internationale Marktkonkurrenz

zur Gründung des Glühlampenkartells. Hinsichtlich der Größe des Kontingents nahm hier die Vereinigte Elektrizitäts AG den dritten Platz ein. Die Kohlenfadenlampe begann inzwischen die Wolframlampe abzulösen, dann nahm der Starkstrom-Geschäftszweig einen Aufschwung. Letztere wurden aber hauptsächlich seit 1906, mit der Gründung der Vereinigten Glühlampen und Elektrizitäts AG zu den wichtigsten Produkten des Unternehmens, zu Umgestalter ihres Profils. Die Wolframlampen wurden seit 1909 unter der Schutzmarke Tungusram auf den Markt gebracht. Das Grundkapital des Unternehmens betrug damals 3 Millionen Kronen, welche Summe 1912 auf 6,5 Millionen Kronen erhöht wurde. Zur Zeit der Expansion der Wolframlampen erfuhr auch die mechanische Abteilung des Unternehmens — mit besonderer Rücksicht auf die Staatsaufträge von Millionenwert — eine tiefgreifende Veränderung. Die Vereinigte Glühlampen und Elektrizitäts AG richtete zum Beispiel die zweite Telefonzentrale der Hauptstadt (Mária Terézia tér 7) ein. Mit der Ausbreitung des Unternehmens ging eine Erhöhung des Geschäftsgewinns und der Arbeiterzahl einher. Seit 1905 gab es zwar mehrmals Streiks, dessenungeachtet vermochte sich in der Ujpester Wohnsiedlung der Fabrik unter verhältnismäßig ausgeglichenen Umständen eine solide Kultur- und Sporttätigkeit zu entfalten.

In den Jahren des Ersten Weltkriegs zeigte sich für Wolframlampen von einem halben und einem Watt eine große Nachfrage. Das Unternehmen breitete sich weiter aus, indem es die Hälfte der Aktien der „Magyar Wolframlámpagyár Kremenezky János, Rt“ (Ungarische Wolframlampenfabrik János Kremenezky AG), dann sämtliche Aktien der Wiener „Elektrischen Glühlampenfabrik Watt AG“) erwarb. Der Krieg bewirkte eine namhafte Arbeiterwanderung, doch nach 1917 ermöglichte er auch die Organisierung. Es bildeten die Ingenieure, Gyula Hevesi und Ármin Helfgott eine Fachorganisation, dann die Arbeiter des Betriebes. Dies alles blieb nicht ohne Wirkung. Seit 1939 folgte eine Lohnerhöhung der anderen, was sich zwischen den beiden Revolutionen (der Bürgerlichen und der Proletarier) weiter fortsetzte. Nach Proklamierung der Räterepublik wurde das Unternehmen sozialisiert. Die Leitung übernahmen die Produktionskommissare und der Arbeiter-Kontrollrat. Es gelang ihnen trotz des allgemein bekannten Materialmangels für die Aufrechterhaltung des Produktionsniveaus zu sorgen. Nach der Niederschlagung der Räterepublik kehrte Generaldirektor Lipót Aschner zurück, während die Lenkung der Finanzangelegenheiten abermals die Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Rt. (Pester Ungarische Kommerzialbank AG) übernahm.

A FEGYVERGYÁR TÖRTÉNETE 1891—1948

I. A NAGYIPARI FEGYVERGYÁRTÁS KEZDETEI MAGYARORSZÁGON, A FEGYVER- ÉS GÉPGYÁR RT. MEGALAKULÁSA

A magyarországi nagyipari fegyvergyártás kezdetei visszanyúlnak az 1848/1849. évi szabadságharc koráig. Ismeretes, hogy ekkor a fővárosban működő Pesti Hengermalom gépműhelyéből átalakított és államosított fegyvergyárat a Debrecenbe menekülő magyar kormány áttelepítette Nagyváradra. Az áttelepített fegyvergyár munkásainak hősi erőfeszítései tették lehetővé — többek közt — a honvéd hadsereg korszerű felszerelését és az 1849. év tavaszán kibontakozó diadalmas katonai ellentámadást.¹ A szabadságharc leverése hosszú időre lehetetlenné tette az önálló nemzeti érdekeket szolgáló fegyvergyártást is. Az 1867. évi kiegyezés utáni évtizedekben pedig a magyar uralkodó osztályok e téren is már csupán csak arra törekedhettek, hogy a kettős Monarchia keleti részének politikai, gazdasági és katonai súlyát valamelyest megnöveljék. Erőfeszítéseik végső fokon a Fegyver- és Gépgyár Rt. megalapítását eredményezték.

A kiegyezés körüli években az Osztrák–Magyar Monarchia egyetlen jelentős, fegyvert előállító üzeme a stájerországi osztrák fegyvergyár, az ún. Wendl-gyár volt. A gyárnak volt Pesten, közelebbről Kőbányán egy fiókgyára.² Ez utóbbi történetéről alig tudunk valamit. Egy 1871-ből származó jelentés szerint: „... a kőbányai fegyvergyárban a munkabérek igen magasak, de a munkások igen rosszul élnek, mert az élelem és a lakás igen drága, a környéken egyetlen étkezőhely a kávéház, amely monopolárakat számít fel. A rossz munkaviszonyok miatt minden munkás csak végső kényszerből dolgozik itt, amint lehet ott hagyja a gyárat”.³ A munkások száma elég jelentős volt, mert megközelítette az ezer főt, amit ekkor mindössze két gyár haladott túl.⁴ A fiók telep az 1880-as évek közepén már nem működött, feloszlásának pontos ideje azonban nem állapítható meg.⁵

Ilyen körülmények közt 1886-ban határozta el a magyar kormány, hogy fegyvergyárat állít fel Magyarországon is. Ebbe katonai okokból az osztrák kormány beleegyezett. A tervek szerint a közös hadsereg fegyver rendeléseiben a budapesti gyár fele-fele arányban részesedik majd a stájerországi gyárral.⁶ 1887-ben létrejött az alapításra vonatkozó megállapodás. A kormány szerződésileg 180.000 db. fegyver rendelését biztosította. Ezen kívül ingyen telket és adómentességet adott, végül az illetékfizetések alóli felmentés és a felszereléshez szükséges külföldi gépek vámmentes behozatala egészítette ki a kedvezményeket. Ezzel szemben az új gyár elvállalta, hogy 1889-ben megkezdje a fegyverek szállítást.⁷

A három millió forint összegű részvénytőkét az osztrák „Union” — Bank vezetésével a Berliner Handelsgesellschaft és a Magyar Leszámitoló- és Pénzváltóbank Rt. vették át. A német Löw-cég az általa szállítandó gépi berendezések értékével, 850.000 márkával részesedett a vállalkozásban. Nyilvánvaló tehát, hogy a magyarországi fegyvergyár a német és az osztrák nagytőke közös behatolásának útján jött létre.⁸

A gyár az ismertetett, körültekintő gondoskodás ellenére sem tudott beindulni. 1890-ben már híre járta, hogy komoly bajok vannak az újonnan létesített vállalkozás körül. A bajok okai rövidesen kiderültek. A Löw-gyár a szállítandó gépek egy részét az angol Greenwood és Bathley cégnél rendelte meg. Ez az angol cég igen jó hírnévnek örvendett, most azonban kivételesen nem adott el kifogástalan gépeket. Valószínű az a feltevés, hogy az üzleti hírnevére egyébként sokat adó angol cég ezúttal rendkívüli rekompenzációt kapott balul sikerült üzleti vállalkozásáért. Mindenki tisztában volt azzal, hogy a háttérben a stájerországi fegyvergyár húzódik meg, amelynek érdeke volt a magyarországi alapítás megbuktatása.⁹

A bukáson veszített a magyar állam, a főváros és a részvénytársaság. De két millió forint különbözetet nyert a börzén a stájerországi osztrák fegyvergyár. Az „Union”-Bank zsebetette az alapítói nyereséget, minden 100 forint után 79 forintot, mivel a részvényeket még ideje korán — a bukás előtt jóval — magyar tőkéseknek adta el. Ilyen körülmények között 1890 végén feloszlott a „Magyar Fegyver- és Lőszergyár Rt.”¹⁰ Rövid ideig tartó fennállásának azonban ma is kézzel fogható nyomai és maradandó emlékei azok a hatalmas épületek, melyeket ekkor emeltek. A főváros IX. kerületének, a korabeli Külső Soroksári útnak meglehetősen messze eső, 100-as számmal jelölt telken ugyanis varázslatos gyorsasággal épültek fel a későbbi Fegyver- és Gépgyár Rt. által is jól hasznosítható, sötét vörös-tégla épületek. 1889-re készült el a későbbi raktár, az ún. adminisztratív épület, (üzemirodák), a műszaki épület (később kereskedelmi irodák) és a kereskedelmi épületek, (később vendéglő épület csoport), továbbá a bejárat közelében levő villa. A hátsó részeken pedig a szerelde, a fegyverosztály és a kovácsműhely, melyek zömmel ma is fennálló, többé-kevésbé átépített és kibővített formában meglevő épületek. Ugyancsak 1889-ből való a kazánház a víztoronnyal, továbbá az 50 méter magas téglakémény.¹¹

A felszámolt gyár telepét előbb a Löw-cég vette át, majd ettől a Magyar Ipar és Kereskedelmi Bank vásárolta meg 2.4 millió forintért a közben megalapított „Fegyver- és Gépgyár Rt.” számára. Az új vállalkozás fő részvényese azonban továbbra is a Löw-gyár maradt.¹² A gyors kudarcot tehát meglepően rövid idő múlva újabb alapítás követte. A Budapesti Kir. Törvényszék, mint cégbíróság 1891. február 24-én jegyezte be a társas cégek közé az új Fegyver- és Gépgyár Rt.-t. Az alakuló közgyűlés 1891. február 21-én Budapesten zajlott le. A vállalkozás alaptőkéjét ez alkalommal 2.400.000 forintban állapították meg, mely összeg 12.000 db., egyenként 200 forintos, bemutatóra szóló részvényből állott. A cég a bejegyzés szerint fegyver- és fegyveralkatrészek gyártására, továbbá szerszámgépek és egyéb gyártmányok előállítására rendezkedett be.¹³ A munka haladéktalan megindulásának kézzel fogható bizonyítéka, hogy a közös Hadügyminisztériumtól 30.000, a magyar Honvédelmi Minisztériumtól pedig 65.000 darab fegyver elkészítésére

vonatkozó megrendelés érkezett. E fegyvereket sikerült a kívánt minőségben leszállítani, a gyár mégis ráfizetett erre az első jelentősebb üzletére.¹⁴

Ekkor váratlan esemény robbant ki, mely egyszeriben pontot tett a gyárban történetek legelső korszakának végére. 1893. január 30-án a munkásság sztrájkba lépett. A munka beszüntetést az váltotta ki, hogy a Németországból ide rendelt katonavezérigazgató, Kühn Károly militarista jellegű szolgálati szabályzat szerint bánt a munkásokkal. A sztrájkban kezdeményező szerepük volt azoknak a Stájerországból és Berlinből hozott németajkú munkásoknak, akiket mézes-mázos ígéretekkel csábítottak Magyarországra. A német munkások, akik túlnyomó többségben voltak az alkalmazottak között, magyar szaktársaikat is maguk mellé állították olyannyira, hogy végül „a mozgalom tényleges vezetői nem németek, hanem magyarok” lettek. Sérelmezték, hogy a megállapított napi 10 órai munkaidő ellenére sokszor éjjel 10–12 óráig dolgoztak. Szigorú bírságot kellett fizetni a késve jövőknek, a munka közben beszélgető, vagy táplálkozó munkásoknak. A sztrájk akkor robbant ki, amikor a vezérigazgató a szervezkedő munkások 50 vezetőjét azonnali hatállyal elbocsátotta. A sztrájkolók memorandumot fogalmaztak meg, melyet Sapuk Péter, Schultheisz Salamon és Csermin János adott át az igazgatóságnak. Ebben kérték a gyári rendtartás módosítását, a munkaidő pontos betartását, a büntetések és büntetéspénzek emberséges mérséklését, az így befolyt összegeknek a munkások általános betegsegélyező pénztárának rokkantalapjához csatolását, a szerszámok ingyenes juttatását, a túlórák kétszeres díjazását. Végül 10 százalékos bérjavítást kértek a heti 15 forintnál kevesebbet kereső önálló és a heti 10 forintnál kisebb fizetésű segédmunkások számára.¹⁵

Végül az történt, hogy az igazgatóság által megszabott végső határidő alkalmával, február 10-én 1177 munkás újra felvette a munkát. Mintegy 300 alkalmazott azonban továbbra is sztrájkolt. Mivel ezek zömükben német ajkú munkások voltak, elbocsátásuk után vonatra ültek és Bécs felé elhagyták az ország területét. Utiköltségük egy részét a sztrájkbizottság fedezte.¹⁶

A sztrájkolók ugyan nem érték el kitűzött céljaikat, mozgalmuk azonban valószínűleg hozzájárult ahhoz, hogy Kühn Károly is rövidesen megvált állásától és a jelek szerint szintén elhagyta az országot. 1894. június 1-én igazgatósági tagsága megszűnt.¹⁷ Mivel a vállalkozás üzletmenete nem akart rendbejönni, a Löw-cég jónak látta, hogy a részvények egy részén túladjon. Ekkor lépett színre a Magyar Általános Hitelbank Rt., illetőleg a mögötte álló „Nobel” Dinamit Társaság. Ujabb, ezúttal felosztatás nélküli, viszonylag zökkenőmentes helycsere játszódott le. A vállalat igazgatóságába bevonultak a Hitelbank és a „Nobel” Dinamit Társaság megbízottai.¹⁸ 1893. szeptember 15-én új részvény címleteket adtak ki. A 4.800.000 koronát kitevő alaptőke innen kezdve 12.000 darab, 400 koronás részvényre oszlott. Ugyanez év július 15-én sor került az alapszabály módosítására. Eszerint a jövőben gyártani fognak fegyvereket, fegyver alkatrészeket, gépeket, szerszámokat, előállítanak és eladnak minden olyan gyártmányt, melyek gyártására a gyár berendezése alkalmas.¹⁹ 1896–1897-ben műszakilag valóban felújították a gyárat és a fegyvergyártás mellett megkezdték a fokozottabb gépgyártást is.²⁰

1897. június 30-án a közgyűlés a részvények névértékét 400 koronáról 300-ra szállította le. Így az alaptőke 1.800.000 osztrák értékű forintot, illetőleg 3.600.000 koronát tett ki. Mivel azonban ugyanekkor 6.000 db., egyenként 300 koronával teljesen befize-

tett új részvényt bocsátottak ki, az alaptőke felemelkedett 2.700.000 osztrák értékű forintra, illetőleg 5.400.000 koronára, mely 18.000 db., bemutatóra szóló 300 koronás részvényre oszlott.²¹ A Magyar Általános Hitelbankon keresztül a gyár a Stummer család érdekkörébe kapcsolódott be.²² A Löw — konzern viszont 1896-ban a vállalatnál bírt részesedését átadta a „Deutsche Waffen- und Munitions Fabriken Berlin” nevű trösztnek, mely a „Ludwig Loewe und Co.”-cég valamennyi fegyvergyári érdekelttségét egyesítette. A Magyar Általános Hitelbank végrehajtó közegként megmaradt a pénzügyek közvetlen intézőjének.²³ Nem egészen 10 év leforgása alatt így lett a Fegyver- és Gépgyár Rt. 1.500 munkásával a Magyar Általános Hitelbank érdekkörébe tartozó gépgyári konzernnek a Danubius Hajó- és Gépgyár Rt-gal, és a Ganz és Társa Vasöntőde- és Gépgyár Rt-gal együtt az egyik legerősebb tagja.²⁴ Országos viszonylatban is előkelő vállalatnak számított. 1900-ban munkáslétszáma alapján az első tíz gyár közt volt a helye.²⁵

Az alaptőke felemelés újabb beruházásokat tett lehetővé. Folytatódtak a gyártelepi átépítkezések. 1893-ban, majd 1895-ben a Fővárosi Tanács emelet ráépítési engedélyt adott a kapus-házra és az egyik gyári épületre.²⁶ Ezeken kívül olaj- és zsiradék raktár, faszervezetű szerelő-műhely, és egy favázás munkás ellenőrző épület létesítéséhez járult hozzá.²⁷ Ebben az időben kezdődött el a vízmű építése, mely a Duna soroksári ágából csővezetéken keresztül kapta a vizet.²⁸ Valamennyinél jelentősebb volt azonban az az iparhatósági telepengedély, mely lehetővé tette egy vasöntőde és egy gépszerelő műhely felépítését. Sor került végül egy világítógáz fejlesztésére alkalmas gáztartó összeállítására.²⁹

A vállalkozás gyártmányainak első részletes leírását az 1896. évi ezredéves kiállításról szóló beszámoló tartalmazza. Bár a fegyvergyártás a hazai ipar gyenge oldalai közé tartozott, meglepő volt a Fegyver- és Gépgyár Rt. „igazán mintaszerű” kiállítása. Ennek oka az, hogy fel volt szerelve a legkitűnőbb minőségű precíziós gépekkel, 1/10 mm. pontosságú idomszerekkel és más egyéb mérőeszközökkel. Mivel pedig a hadseregnek a Mannlicher-puskákkal való felszerelése ekkor már lényegében befejeződött, a gyár vezetői a vállalat fennmaradása érdekében igen okosan tették, hogy felkarolták a szerszámok és szerszámgépek gyártását is. A polgári életben használatos vadászfegyverek gyártása, melyek előállításával Magyarországon régebben a puskaművesek foglalkoztak, ekkor még nem lett volna ajánlatos, éspedig a belga gyárak erős versenye miatt.³⁰ A gépgyártás ezzel szemben nagy lehetőségeket biztosított a Fegyver- és Gépgyár Rt-nak. A kiállításon a fegyverek mellett „amerikai mintákra valló, legmodernebb szerkezetű és igen jól készített fémmunkáló gépekkel, részben pedig a fegyvergyártásra való speciális gépekkel jeleskedett.” Mivel a gyár csak a kiállítást közvetlenül megelőző időben tért át a gépgyártásra, a kiállított tárgyak legtöbbje csak „elsőd gyártmány” volt.³¹ 1893-ban 24 darab, 1896-ban pedig már 77 darab szerszámgépet állítottak elő. A legrégebb szerszámgépekhez a mintákat a berlini Ludwig Loewe et Co. cég gyártmányai szolgáltatták.³²

A fegyvergyártás terén elért kezdeti eredmények alapozták meg a cég jövőjét. Először 1888–1890. évi mintájú Mannlichereket, azután 1895. évi mintájú fegyvereket (ismétlő puskákat, karabélyokat, szuronyokat) gyártott, 1899-től pedig áttért a tábori tarackok és ágyútartozékok (závarzatok, precíz irányzékok) előállítására. Mindezek ellenére csak az 1893. évet sikerült először nyereséggel zárni. Ebben az esztendőben a vállalat a

közös hadsereg számára 50.000 darab ismétlő puskát szállított. E sikeresen lebonyolított próbaüzletet a M.Kir. Honvédség részéről egy 189.000 db. fegyver előállítására vonatkozó megrendelés követte. Ezután a gyár a közös hadsereg részéről is biztosítékot kapott további, a kvóta-arány szerinti kontingensnek megfelelő megbízásokra.³³

Igen figyelemre méltó, hogy a katonai ismétlő fegyver új mintájának megszerkesztésében is résztvettek. 1895-ben még a mechanikai műhelyt is e feladatok foglalkoztatták. A kísérletek következtében gépi átalakításokra került sor, de ezeket a változtatásokat később a gépgyártásnál is hasznosítani tudták.³⁴

Az üzletmenetben a századforduló idejére beállott üdvös változásokat az alábbi számok mutatják:

vesztesség 1896-ban	150.736.67 o.é.ft.
nyereség 1898-ban	325.916.79 o.é.ft.
nyereség 1899-ben	329.254.60 o.é.ft.
nyereség 1900-ban	466.295.36 korona. ³⁵

A megállapodottság irányába fejlődő vállalat igazgatóságában 1897-ben új emberekkel is találkozunk. Ilyenek voltak: Epperlein Oszkár, Dr. Kelemen Gyula és Melczér Henrik. Mint érdekességet megemlíthetjük még, hogy a felügyelő bizottság elnöke ugyanakkor Mikszáth Kálmán volt.³⁶ A felsoroltak közül a gyár jövője szempontjából legnagyobb hatása Epperlein Oszkárnak volt. 1896-ban hívták meg őt a vállalat igazgatójának. Megelőzően a Danubius Schoenichen-Hartmann Egyesült Hajó- és Gépgyár Rt. (Danubius-Hajó- és Gépgyár Rt.) műszaki igazgatója volt.³⁷ A 400 lóerővel és mintegy 1.500 munkással dolgozó gyár 1898-ban ugyan 11.000 db. fegyvert szállított le,³⁸ mindamellett ezek a megrendelések nem tudták biztosítani az állandó foglalkoztatottságot. A szerszámgépek gyártása viszont 1896-ra – amint láttuk – meghozta már első gyümölcseit, kézenfekvő volt tehát ennek tovább fejlesztése. E célból most konstrukciós iroda alakult. Az új gyártmányok minőségileg megfeleltek ugyan, sőt számos új konstrukció is került ki innen, azonban nagy súlyuk és drágaságuk miatt a külföldi árakkal csak nehezen tudtak versenyezni. Ezért elsősorban a gyár saját szükségleteit fedezték és a hazai piacon volt kelendőségük.³⁹ Az új igazgató tulajdonképpen nem is ezekkel, hanem a Diesel-motorok gyártásának kezdeményezésével tette nevét nagyra. A Diesel-féle szabadalmakat Magyarországon először 1894-ben jelentették be. Ennek alapján 1898-ban a Fegyvergyár rendeltetést kapott néhány fontosabb Diesel-motor alkatrész elkészítésére. Tekintettel pedig arra, hogy a fegyvergyártáshoz precíz gépekkel voltak ellátva, a motor alkatrészeket is kifogástalan minőségben tudták szállítani.⁴⁰ Így történt azután, hogy az 1899. február 10-én 1.000.000 korona alaptőkével megalakult „Részvénytársaság Diesel- Motorok Számára” elnevezésű vállalat éppen Epperlein javaslatára jött létre. A Magyar Általános Hitelbank és érdekeltsége, a Fegyver- és Gépgyár Rt. kötötte meg a vállalat létesítésére vonatkozó szerződést az „Allgemeine Gesellschaft für Dieselmotoren A.G.” céggel. A Krupp-cégtől, továbbá magától a Diesel-gyártól megszerezték a Diesel-motorok gyártásának szabadalmi jogát Ausztria, Magyarország és Bosznia területére. Ezzel lehetővé vált, hogy 1899. december 30-án a Fegyver- és Gépgyár Rt. is gyártási engedélyt kapjon Diesel-motorok elő-

állítására. 1899-ben el is készült az első 20 lóerős Diesel motor a fegyvergyár saját üzemé részére. Az általános visszaesés következtében azonban a gyártás csak 1901-ben indulhatott meg. Ebben az évben 12 motort szállítottak le egy-, illetőleg kéthengerű kivitelben. A fegyvergyáriaknak is volt némi részük abban, hogy a Diesel-motor elterjedésének első éveiben a hazai gyártás mellett a magyar mérnökök *nemzetközi síkon* is elismerést arattak azokkal a motor fajtákkal, melyeket maga Diesel Rezső is mint *magyar típusokat* említett meg.⁴¹

A Diesel-motor gyártás új beruházásokat tett szükségessé. Ezeknek keresztülvitelével a gyár igazgatója vejét, Tobisch Ferenc főmérnököt bízta meg. Különleges szerszámgepeket szereztek be, amelyeket a már meglevő megmunkáló műhelyekben állítottak fel. Ehhez az épülethez csatlakozott egy részben már épülőfélben levő szerelde, majd a szürkevas öntöde.⁴²

Az új berendezések elkészítését a szerkesztési iroda megszervezése és megfelelő emberek munkába állítása követte. A szerkesztési irodát Böszörményi Jenő gépészmérnök vezette. Az első világháború kezdetéig a Fegyvergyárban mintegy 500 Diesel-motort állítottak elő 120.000 HP. teljesítőképességgel.⁴³

A Diesel-motor gyártás hanyatlására akkor került sor, amikor 1903-ban meghalt Epperlein Oszkár és helyette Frommer Rudolf lett a gyár igazgatója. Frommerről a vállalatnál 1896-ban mint cégvezetőről és cégjegyzőről tesznek említést. Megelőzően tőzsdei ügyletekkel foglalkozott.⁴⁴ Kinevezésének időpontja egybeesett az első világháborút bevezető felfegyverkezés megindulásával. Valószínű ez volt a fő oka annak, hogy innen kezdve a Diesel-motorok gyártását a legszükségesebbre szorították és minden további fejlesztési javaslattal szembehelyezkedtek. A háború alatt a Diesel-motor gyártás megszűnt. Az itt foglalkoztatott tőzsgárdát máshová osztották be. Végül a háború utáni nehéz időkben, 1936-ig bezárólag, amikor a fegyvergyártás is többször szünetelt, kiárúsították a raktáron levő Diesel-motorokat, a hozzáértő személyzetet pedig szélnek eresztették. Ezzel a Fegyver- és Gépgyár Rt.-ban végeszakadt egy igen figyelemre méltó és nagy lehetőségeket magában rejtő gyártási ágazatnak.⁴⁵

Ismeretes, hogy 1900 és 1903 között gazdasági válság volt a kontinensen, s természetesen Magyarországon is. Az ebből való kilábalást nagyban megkönnyítették nálunk azok a nagyarányú katonai megrendelések, melyekre első alkalommal éppen ez idő tájt került sor. A válság alatt a Fegyver- és Gépgyár Rt. maga is állandó nehézségekkel küzdött. Termelési berendezésének kétharmada — a már említett másirányú kezdeményezések ellenére — 1904 elején kihasználatlanul állt. Az év második felétől kezdve azonban egyre több megrendelést kapott. A m.kir. hadügyminisztérium 36.000 db. Mannlicher-puskát rendelt meg nála, de szóba került az elavult honvédségi fegyverzet kicserélése is. Ennek következtében a vállalat — amint írták — „már legközelebb felveheti a teljes üzemet.”⁴⁶

A megélénkülést a század első évtizedében újra az építkezések fellendülése kísérte. 1901-ben egy földszintes irodahelyiség (műszaki iroda) építésére kapott a gyár engedélyt,⁴⁷ majd a földszintes portásház átalakítására.⁴⁸ Elkészült időközben egy favázszerkezetű raktár, majd egy raktári toldalék épület.⁴⁹ 1908-ban a vállalat lőszer-gyártási iparjogosítványt nyert el a IX. kerületi előljáróságtól, amjt lőporraktár létesí-

tésének engedélyezése követett.⁵⁰ 1909-ben 15 évre szóló állami kedvezményt kaptak önműködő pisztolyt és ugyanilyen puskát gyártó üzemágak részére. Ehhez azonban előfeltételként az illetékes hatóságok megkívánták, hogy egy, a technika legújabb vívmányai szerint berendezendő új épületre, gépekre és berendezésekre 3 év leforgása alatt legalább 800.000 koronát költsenek, továbbá, hogy az új üzemben legkevesebb 170 munkást foglalkoztassanak.⁵¹ Ugyanebben az évben megkezdtek egy tölténytöltő műhely építését. Itt egy 20 lóerejű, 1200 fordulatszámú, 200 voltos, 3 fázisú, váltakozó áramú, Ganz-féle elektromotor közlőmű szolgáltatja a hajtóerőt. Földszintes nyitott fafészer építésének engedélyezése járult mindehhez,⁵² majd szükségessé vált, hogy a lövöldét bővítsék s építési engedélyt kérjenek az erőtelepen egy 24 méter magas, falazott gyári kémény felhúzására.⁵³ A gyár területén jócskán megsaporodtak a különféle erőgépek, főleg a Ganz-féle elektromotorok és a Diesel-motorok. Ezek hajtották hajtószíjak segítségével a különféle sugárfúrógépeket, horonyvésőgépeket, és esztergapadokat.⁵⁴

A beruházások nyomán tulajdonképpen csak most kezdődött meg a gyárban a katonai és polgári használatra készült lőfegyverek tömeges előállítás. Nem kétséges, hogy mindez szorosan összefüggött az új igazgató, Frommer Rudolf munkájával. Ő emberi magatartása miatt sokan nem tartották kellemes személynek,⁵⁵ tagadhatatlan azonban, hogy a Frommer Rudolf-féle szabadalmak szerinti konstrukciók gyártása szerzett a gyárnak hírnevet és egyúttal jelentős külföldi piacokat. Ekkor indult meg a kézi-, marok-, vadász- és gépfegyverek, továbbá a sörétes puskák s az önműködő Frommer-féle pisztolyok gyártása, melyekből évről-évre egyre nagyobb mennyiséget termeltek. 1906-ban pl. 11.000 db. csendőrségi karabélyt adtak el.⁵⁶ Újítás volt a megelőző időkhez képest, hogy a vállalkozás most már saját maga állított elő vasöntvényeket is.⁵⁷ A gépi hajtóerő a telepen 1910-ben 1.400 HP.-t tett ki.⁵⁸

1906-ból fennmaradt egy „Szabatos Szerszámgépek Jegyzéke” című katalógus, mely részletesen felsorolja a vállalat által gyártott szerszámgépeket. Az egyetemes szerszámgépek mellett jelentős számban állítottak elő a tömegcikk ipar számára szolgáló, forgácsolással és melegtechnológiával dolgozó célgépeket. Igen sokféle rendeltetésű mosógépet is gyártottak. A fúrógépek közül kiváltak az oszlopos-, állványos-, sugár- és a tömegcikkgyártásban használt gyorsfúrógépek. Célgépeik jórésze a fegyvergyártás igényeit szolgálta.

A szerszámgépgyártás fejlesztése érdekében 1900-ban megvásárolták a Hendey által szabadalmaztatott, menetvágó esztergapadokra alkalmazott Norton-kerék-szekrény licen-ciát. Ezt az esztergapad típust 1900-tól kezdve többféle méretben kis-sorozatban kezdték el gyártani. Itt készült el Johann Moll augsburgi mérnök szabadalma alapján az első gyűrűseszterga, melyen a lassújáratú Diesel-motorok forgattyús tengelyének könyökös csapjait esztergálták meg.⁵⁹ Az 1901. esztendőben — önálló szerkesztésben — készítette el a gyár az első hátraesztergálópadot. A „Hungária DL 210” jelű, saját konstrukciójú vezér- és vonóorsós egyengető esztergapadot 1904-ben sorozatban kezdték el gyártani.⁶⁰

A vállalkozás munkásainak létszáma ennek ellenére lényegében megmaradt azon a szinten, amelyen a századfordulón állott. 1910-ben 1130 munkást foglalkoztattak. Most azonban e létszámmal már csak a 29. helyet tudták elfoglalni az ország gyárainak sorában.⁶¹

A vállalat vezetésében is változások zajlottak le. 1908. szeptember 5-én előbb Bláthy Ottó Titusz, majd 1910. június 28-án Frommer Rudolf lett az igazgatóság tagjává.⁶² 1910-ben a tisztikar az alábbiak szerint alakult. Elnök: báró Roszner Ervin. Igazgatók: Frommer Rudolf és Tobisch Ferenc.⁶³

A vállalkozás a század első évtizedében üzleti szempontból is teljesen kielégítő képet mutatott. Minden esztendő jelentős nyereséggel zárult:

1901-ben 505.548.69 korona

1903-ban 328.073.44 korona

1905-ben 255.120.87 korona

1907-ben 259.200.59 korona

1909-ben 368.575.71 korona

1910-ben 291.267.84 korona volt a tiszta haszon.⁶⁴

Igy azután minden esztendőben fizettek osztalékot és jutalékot. Az 1910. december 31-i mérleg szerint a vagyon- és teher 16,397.517 koronára növekedett. A vállalat részvényeit a Budapesti Áru- és Értéktőzsdén kis ingadozással, általában névértékük szerint jegyezték.⁶⁵

II. A GYÁR MUNKÁSSÁGÁNAK HELYZETE ÉS MOZGALMAI

Aligha van Budapesten, sőt egész Magyarországon gyár, melynek múltbeli tevékenységét vizsgálván a munkásság helyzetéről olyan bőséges adatok állnának rendelkezésünkre, mint a Fegyver- és Gépgyár Rt.-nél.

1905-ben a Budapesti vas- és fémmunkások általános sztrájkja idején a jelek szerint a fegyvergyáriak is beszüntették a munkát. Közelebbi adataink is vannak arról, hogy „... a csepeli és erzsébetfalvai vasmunkásokat a csendőrség több ízben megtámadta s e két községben valóságos rémuralmat teremtett. Több munkást letartóztattak.”⁶⁶ A hír számunkra azért érdekes, mert – mint később látni fogjuk – a fegyvergyári munkások zöme Erzsébetfalván lakott. Ugyancsak erről a sztrájkról közlik, hogy „negyedik hetében több munkás Németországba vándorolt.”⁶⁷ Ezek közt volt pl. Kobinszky Rezső művezető, aki 1905-ben a Fegyver- és Gépgyár Rt. Soroksári-úti telepén volt alkalmazva. A sztrájk következtében előbb Berlinbe, majd innen az Északamerikai Egyesült Államokba vándorolt ki. Erzsébetfalván lakó családja rövidesen követte őt. Utódai ma az Északamerikai Egyesült Államokban élnek.⁶⁸ Mint jellemző adatot említem meg itt, hogy az Erzsébetfalván 1898 körül megalakult munkás betegsegélyező pénztár vezetése is a fegyvergyáriak kezében volt.⁶⁹ Ugyancsak ők voltak a hangadók az erzsébetfalvi Török Flóris utcában, a 60. szám alatt 1897 óta működött „Budapesti Vas- és Fémáru- Munkások Önképző- és Segélyező Egyesületé”-ben. Ennek tagja volt többek közt Balkovits fegyvergyári csiszoló, aki fennmaradt tagsági könyvének tanúsága szerint 1897-ben lépett be az egyesületbe. 1906 óta a szervezet új nevet kapott: „Magyarországi Vas- és Fémmunkások

Központi Szövetsége" erzsébetfalvi helyi csoportja. 392 szervezett munkást, 350 szociáldemokrata párttagot és 150 pártlap előfizetőt egyesített soraiban. A fegyvergyáriak közül kerültek ki a szervezet vezetői, így pl. Győri István, Horváth Gusztáv, Vilner Károly és Nagy György. A nagymúltú Ferencvárosi Torna Club (F.T.C.) vasas szakosztályának gúla csapatában is zömmel fegyvergyáriak tornáztak.⁷⁰

Az 1907. évvel valóságos sztrájk-sorozat vette kezdetét. Ez évben 56 esztergályos hagyta abba a munkát, mert április 12-én benyújtott követeléseiket az igazgatóság nem teljesítette. A kérés a túlórák megfelelő díjazását és az ingyen szerszám juttatásokat is magába foglalta. Az igazgatóság elutasító válasza után az érdekelt munkások munkakönyvüket kivették.⁷¹

1908-ban a Diesel-osztály munkásai, mintegy 80 lakatosszerelő, 20 segédgépmunkás, 15 motorkezelő és 10 napszámos március 18-tól április 9-ig állt bérharcban. Követelték az akkord árak szabályozását, akkord-bárcák kiadását, némi béremelést, a túlórák és a vidéken végzett munkák utáni pótlékot. A gyár vezetői a kéréseket lényegileg teljesítették s a sztrájkolókat a munkába visszavették.⁷² 1908. október 8-án a tüntető fegyvergyáriak ellepték a körutat.⁷³

Az 1910. év körül napirenden voltak Budapesten a Taylor rendszer (az akkord egy bizonyos fajtája) miatti sztrájkok. Ezeknek hullámai rövidesen elérték a Fegyver- és Gépgyár Rt. ipartelepét. Itt is nagyarányú sztrájk robbant ki, mely az akkordmunka elleni fellépés jegyében zajlott le.⁷⁴ Emiatt az esztergályosokat, szám szerint 49-et 1909. november 29-én a munkából elbocsátották. A szervezett munkásság viszont bojkott alá helyezte a gyár vasesztergályos osztályát. „Az esztergályosok szünetelése miatt a többi üzemek is szüneteltek, ezért a gyár december 18-án a még dolgozott 400 munkást is elbocsájtotta s a gyár üzemét beszüntette.”⁷⁵ A kizárás 1910. február 3-án szűnt meg, amikor a gyár vezetősége 5 vasesztergályos kivételével összes munkásait visszavette. A sztrájk eredményeként a vasesztergályos osztályon az eddigi akkord rendszert órabéres rendszerrel cserélték fel. 10 óra munkaidő alatt 1 korona 15–25 fillér keresetet lehetett elérni. Szigorú intézkedést hoztak az elkésések ellen.⁷⁶

A meglehetősen harcias fegyvergyáriak a következő év őszén újabb sztrájkot robbantottak ki. Az igazgatóság egy Diesel-motor alkatrészt, melyet eddig 6 korona napi-bérrel alkalmazott munkás készített, akkord árban akart megcsináltatni. Ezért 2.90 koronát ajánlott fel, a műhely bizalmiak viszont 3.50 koronát kértek. Mivel senki sem volt hajlandó elkészíteni a kívánt darabot, szeptember 20-án az esztergályos műhelyt bezárták. A Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetsége viszont elrendelte a bojkottot.⁷⁷ A sztrájk ismét áthúzódott a következő évre s 1912. február 23-án azzal ért véget, hogy az elbocsátott 72 esztergályos közül a kisebb rész, mintegy 26 visszatért az üzembe.⁷⁸ Az esztergályosok nagyobbik része más budapesti gyárakban helyezkedett el. Harcukat támogatták a fegyvergyári revolverpad osztály munkásai is, akik közül 20 ugyanez év február 9-én kezdett sztrájkot.⁷⁹ 1912. január 4-én a munkát a Diesel-motor osztály 78 lakatos is beszüntette. Az ok egy rézesztergályos elbocsátása volt. A sztrájk következtében 52 segédmunkásnak sem volt tennivalója. Végül január 10-én a sztrájk az elbocsátott munkás visszavételével véget ért.⁸⁰ A Diesel-osztály 68 lakatos és szerelő munkása május 21-én újra sztrájkba lépett. Óra- és akkordbér javításokat kér-

tek, amit a gyár azzal utasított vissza, hogy a munkások átlagos keresete 7.69 korona, míg a budapesti átlag csak 6.75 korona. E részleges sztrájk időben egybeesett a május 23–24-i általános munkás megmozdulásokkal. Végül augusztus 5-én békés megegyezés révén ért véget.⁸¹ Egnéhány munkás béremelést kapott, a szerelők vidéki kiszállásaikhoz vasúti kedvezményeket, sikerült elérni az akkord cédulák pontos kiadását és az anyagraktárak helyes kezelését.⁸²

Az 1912. év krónikáját nem zárhatjuk le anélkül, hogy név szerint ne tegyünk említést a fegyvergyáriak vezetőiről: Hornicsek Ignácról, Magyar Józsefről és Mihályról, akiket az igazgatóság csak nagy küzdelem árán vett vissza a gyárba. Közülük Magyar Józsefet a sztrájktrörök meg is sebesítették. Az év nevezetes eseménye, hogy a május 23-i tüntetés alkalmával a fegyvergyári és vágóhídi munkások első alkalommal ütköztek össze az ellenük kivezényelt katonasággal.⁸³

Végül az utolsó háború előtti sztrájk 1913 áprilisának elején zajlott le. Ekkor a revolverpad-osztály 12 munkása kért béremelést. Régebben óraberben dolgoztak s most megtagadták az új akkordot. Az egyébként nem túlságosan jelentős munkabeszüntetés hamarosan véget ért.⁸⁴ Az első világháborút közvetlenül megelőző években – pontosabban 1910-ben – sikerült a munkaidőt is heti 57 órára csökkenteni, mégpedig úgy, hogy a napi munkaidő 10 óra lett, szombaton pedig 7 órát dolgoztak.⁸⁵

A munkás megmozdulások egyre inkább terebélyesedő eseményeit rögzítő beszámolók mellett nem kisebb jelentőségűek azok a korabeli leírások, adatok és emlékek sem, melyek révén lehetővé válik a munkások hétköznapi életébe való bepillantás. A szerencsés véletlen úgy hozta magával, hogy a Fegyver- és Gépgyár Rt. iratanyagában nagy számban maradtak fenn személyi kartonok, kimutatások, továbbá a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének Munkásügyi Szervezete által összeállított munkabér statisztikai táblázatok.

Az 1912. év október 1-e és december 31-e között voltak az első statisztikai felmérések. Ezek szerint a Fegyver- és Gépgyár Rt. Soroksári úti telephelyén alkalmazott munkások száma összesen: 343 fő volt.

A Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének Munkásügyi Szervezete által kimutatott alacsony munkáslétszám feltűnően elüt azoktól a létszám adatoktól, melyekkel eddig találkoztunk.⁸⁶ Nem egyezik meg az említett egyesület évkönyvében 1911-ben nyilvánosságra hozott számokkal sem. Ez utóbbi helyen ugyanis az összes alkalmazottak létszámát 1076 főben állapították meg, melynek nagy része – 964 fő – kétkezi munkás volt.⁸⁷ Feltehető, hogy ezek az adatok csak a szervezett munkásokra vonatkoznak.

A következő táblázat arról tudósít, hogy ki mennyi idő óta dolgozik a gyárban. Egyesek már az 1890-es években itt voltak, a zöm azonban csak 1905 után lépett be, 1912 első kilenc hónapjában egyenesen 177-en. E táblázat jól mutatja, hogy a felfegyverkezés következtében melyek voltak a *minőségi* létszámváltozásokat jelentő esztendők.

A másik statisztikai felmérés az 1913. évi január 1-e és június 30-a közti állapotokat tükrözi. A létszám egyszeriben felszökött 855 főre. Ugyanez év július 1-e és december 31-e között készült el a harmadik felvétel, mely 926 fővel számolt. *Jellemző, hogy 1912-ben összesen 274-en, 1913-ban pedig 418-an léptek be a gyárba.* Nemzetiségi vonat-

kozásban nincs lényeges változás. A német anyanyelvűek száma ekkor 45, a cseheké 16, a többiek kevés kivétellel magyarok. Az új felvétel beszámol a munkások iskolázottságáról.

Eszerint 1 elemít végzett	12
2 elemít végzett	9
3 elemít végzett	24
4 elemít végzett	145
5 elemít végzett	64
6 elemít végzett	104
Polgári vagy középiskola	
első osztályát elvégezte	3
második osztályát elvégezte	10
harmadik osztályát elvégezte	3
negyedik osztályát elvégezte	14
Ipari szakközépiskolát végzett	92
írni-olvasni nem tud	9
hiányzik az adat	437 esetben
<hr/>	
összesen:	926
Tanulatlan munkás	319
betanult munkás	67
szakképzett munkás	302
tanonc munkás	238
<hr/>	
Összesen:	926

Az iskolázottság egészében távolról sem mondható kielégítőnek. Volt azonban egy kisebbség, amely már ekkor elérte azt a tanultsági fokot, melyet a gyárban végzett mindennapi munkája megkívánt. A statisztikai táblázatok egyike részletesen közölte az egész vasipari szakma alapbér- és kereseti adatait is. Eszerint a Fegyver- és Gépgyár Rt.-ban a bérezés az első világháborút közvetlenül megelőző években általában felette állott a szakmai átlagnak.

Utoljára maradt, hogy a gyár legrégibb munkásainak és tisztviselőinek egy-két jellemző személyi adatát ismertessük:

Aczél Arthur esztergályos mesteri minőségben 1909 óta dolgozott a gyárban. Előzőleg több más cég alkalmazta, köztük külföldi (lotharingiai) vasgyár is. 1869-ben Budapesten született, ipariskolát végzett.

Balogh Artur a Schlick-Nicholson Gép-, Vagon- és Hajógyár Rt. szerkesztő mérnöke volt 1906 és 1909 között. Innen 1909-ben került át a Fegyver- és Gépgyár Rt.-hoz,

mint gépészmérnök. 1883-ban Budapesten született. Nevével a későbbiek folyamán fogunk még találkozni.

Böröcz József középiskolai tanulmányainak befejezése előtt 4 évig lakatosként dolgozott a gyárban, majd mérnöki oklevelet szerzett. 1907 óta gépészmérnökként alkalmazták. 1880-ban Szegeden született.

Farkas Balázs 1890-ben szerszámlakatosként kezdte működését. 1872-ben Kiskunfélegyházán született. 4 elemi és 3 reáliskolai osztályt végzett. Erzsébetfalván lakott, ahol egyébként hozzá hasonlóan a gyár kétkezi munkásai zömének lakása volt.

Gschwind János 1908-ban lépett be a gyárba, ahol szerszámlakatosi munkát vállalt. 1871-ben Brassóban született, 3 reáliskolai osztályt végzett. 1897 és 1908 között a stájerországi osztrák fegyvergyárban dolgozott, mint szerszámlakatos és projektőr.

Hornitsek Ignác vasesztergályos 1908-ban lépett a gyár szolgálatába. 1874-ben Üllő községben született. 6 elemi és 3 alsófokú ipariskolai osztályt végzett. Erzsébetfalván lakott. Nevével a későbbi események folyamán is többször fogunk még találkozni. Egyike volt a fegyvergyári munkások legharcosabb vezetőinek.⁸⁸

A felsorolást folytathatnánk. A bemutatott példák is elégségesek azonban arra, hogy rajtuk keresztül bepillantást nyerjünk a vállalati alkalmazottak életébe és felmérhessük a nehéz mindennapi munkájukhoz vezető hosszú előkészítő utakat is.

III. AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ SODRÁBAN

1912 őszén kitört az első balkáni háború, mely az egymással szembenálló imperialista nagyhatalmi szövetségeket a háborús előkészületek meggyorsítására ösztönözte. Ennek hatása mutatkozott meg a Fegyver- és Gépgyár Rt. életében végbemenő újabb, minőségi-nevezhető változásokban is. A fegyverkezés, a fegyvergyártás üteme mintegy varázslátszerűen meggyorsult.

1912-ben nyilván ezért kérték a Főváros illetékes előljáróitól a fegyvergyártási műhely kibővítésének engedélyezését.⁸⁹ 1913. július 26-án a Duna vizét szállító csővezeték meghosszabbítását kérvényezték.⁹⁰ A vízmű és a hozzátartozó víznyelő telep 1916 folyamán el is készült.⁹¹

A másik nagy háborús beruházás az iparvágány elkészítése volt. Ez a gyártelepet kötötte össze a Máv. „Budapest–Ferencváros” teherpályaudvarával. 1916. március 20-án adott ehhez építési engedélyt a kereskedelemügyi miniszter, s a következő évben már sor került csonkavágánnyal való kibővítésére is.⁹² Közben – még 1913-ban –, a famegmunkáló épület padlását műhellyé alakítják át,⁹³ ugyanakkor megkezdik egy fészkerépítést.⁹⁴ 1916-ban köszörűs- és edző műhely, továbbá gép- és kazánház építésére kérnek engedélyt, mégpedig a IX. ker. Soroksári út 158. számú, 9640/1/d/1 hrsz. telken, melyet a Fővárostól vásároltak meg.⁹⁵ 1917-ben földszintes kovácsműhely és agyfa-műhelytoldalék építése következett, majd lövölde létesítése és az igazgatósági épületre emelet ráépítése.⁹⁶ Ugyanez évben újabb gyárkémény, majd 1918-ban vízto-

rony építése került szóba. ⁹⁷ Végül 1918. június 5-én a kondenzvizek levezetésének engedélyezését kérték. ⁹⁸

A gyártelepen az alapítás óta soha nem folytak olyan nagyszabású építkezések, mint éppen az első világháború éveiben. A nagy építkezések korszaka 1888-ban kezdődött s 1918-ban lényegében le is záródott. Innen kezdve a főfeladatot az épületek karbantartása alkotta. ⁹⁹ Az első világháború alatt, az ún. „Hindenburg terv” keretében felépített, többemeletes vasbeton építmények még 1947-ben is jók és üzemképesek voltak. ¹⁰⁰

Az építkezések csak egyik részét jelentették a szükséges bővítéseknek. Ugyanilyen fontosságú volt a gépi berendezéseknek egyik napról a másikra történő, sokszoros méretű megnövelése. Az üzemeltetés kibővítéséhez szükséges szerszámgépeket most is maga a vállalat készítette el. Így vált lehetővé, hogy a „95 mintájú” hadipuska gyártásánál napi 100 darabról 1200 darabra növeljék a termelést. Az általános természetű gépészeti berendezés 1919-re mintegy 4.000 darabra nőtt. E nagymennyiségű gépi berendezési anyag zömét a Magyar Tanácsköztársaság leverése után a román katonai hatóságok leszerelték és elvitték. ¹⁰¹

Ha most pontosan érzékeltetni akarjuk azt a változást, melyet a vállalat életében a háború okozott, egy-két adatot kell ide iktatnunk az utolsó béke évekből. 1911–1912-ben még a megállapodottság jeleivel találkozunk mindenütt. A gyártás ugyan magában foglalta a katonai lőfegyvereket, a Frommer-féle ismétlő pisztolyokat és golyószórókat, de a polgári használatra szánt Diesel-motorokat, szerszámgépeket és különféle tömegcikkeket is. Csak így érthető, hogy a vállalatnak kiterjedt export kapcsolatai voltak. ¹⁰² Az erőgépek teljesítménye 1580 lóerőre emelkedett, az alkalmazottak száma 1911-ben 1076, akik közül 84 tisztviselő, 28 művezető, 811 férfi munkás, 16 női munkás és 137 tanonc. ¹⁰³ A fokozott fegyverkezésre az üzleti világ rögtön élénken reagált. A fegyvergyártás iránti régebbi közömbössége egyszeriben eltűnt. Erre vall, hogy a Fegyver- és Gépgyár Rt. részvényeit már az első háborús években is rendszeresen felüljegyezték. 1916-ban pedig a 300 koronás részvények árfolyama szokatlanul magasra, 600 koronára ugrott fel. ¹⁰⁴ Alighanem ezzel függött össze, hogy 1914. június 19-e óta újra az igazgatóság tagjai közt találjuk Kornfeld Zsigmondot. ¹⁰⁵ Rövidesen sor került természetszerűleg a bővülő termelést szolgáló alaptőke emelésére is. 1916. szeptember 30-án a rendes évi közgyűlés 18.000 db., egyenként 300 koronás részvény kibocsátásával 5.400.000 koronával emelte fel a vállalkozás alaptőkéjét, mely így a régivel együtt 10.800.000 koronát tett ki, s összesen 36.000 db., bemutatóra szóló részvényre oszlott. ¹⁰⁶ Ha figyelembe vesszük azt a körülményt, hogy a háború utolsó esztendeiben már érezhető volt a pénz romlása, akkor is önmagáért beszél az alaptőke összegének kétszeresére történt emelése.

Még feltűnőbb üzleti eredményeket mutatnak az évi nyereség kimutatások.

1912-ben	339.328.23 korona
1914-ben	738.860.47 korona
1916-ban	2.742.499.69 korona
1917-ben	1.168.830.22 korona

1918-ban és 1919-ben 146.740.91 korona a tiszta nyereség.¹⁰⁷ Ezekből minden évben magas osztalékokat fizettek.¹⁰⁸ A háborús konjunktúra a tőkéseknek még akkor is kifizetődő üzletet jelentett, ha az időközben jegyzett hadikölcsönöket, mint pl. az 1914. évi 1.250.000 koronát, a háború elvesztése miatt később nem is kapták vissza.¹⁰⁹

A vállalat vagyona a háború alatt természetesen tovább nőtt. 1915. december 31-én 33.993.277 koronát tett ki.¹¹⁰ A nagy jövedelmeket hozó gyár lényegében most is ugyanazok kezében volt, akik már 1914 előtt is birtokolták.

Ezek után lássuk, mit hozott a háborús konjunktúra a munkások számára? Ritka gyár, melynek története olyan kézzel fogható módon mutatná a rendkívül mély szakadékokat, mely a tőkések és munkások sorsa között ezekben az években kimutatható!

Az első jelenség, mely azonnal szembetűnik, a munkásság létszámának rohamos megduzzadása. A Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének Munkásügyi Szervezete által összeállított munkabér statisztikai táblázatok ismertetése során már láttuk, hogy 1912-ben és 1913-ban milyen sok új munkavállaló lépett be a gyárba. A pontos kimutatások szerint a létszám alakulása a következő volt:

1911-ben	1076 fő, ebből	munkás	964
1913-ban		munkás	1.380
1917-ben		munkás	4.500 ¹¹¹

A kétkezi munkások száma tehát az utolsó békés esztendő és a háború csúcspontja között csaknem ötszörösére emelkedett. Az újonnan felvettek között, akiknek száma 1914-ben 564 fő volt,¹¹² igen sokan voltak olyanok, akik a frontszolgálatra alkalmatlannak bizonyultak, még többen azonban a fiatalok, valósággal gyerekek. A munkabérstatisztikai V. felvétel szerint, mely az 1914. július 1-től december 31-ig terjedő időre vonatkozik,

a 16 évesek száma a gyárban	99 fő volt,
a 15 éveseké	121 fő volt,
a 14 éveseké	87 fő volt
a 13 éveseké	35 fő volt,
s végül a 12 éveseké	4 fő volt.
Összesen:	346 fő. ¹¹³

A tanoncok száma ennél valamivel több volt, mégpedig 422. Tanulatlanak minősítettek 441, betanultnak 97, és szakképzettnek 402 munkást. A felvétel összesen 1362 munkással számolt.¹¹⁴ A háborús fegyvergyártás egyik legkorábbi dokumentuma szerint, mely 1914. november 28-án kelt, fegyvergyártási és pisztolygyártási művezetők és mesterek az elkészített fegyverek után jutalompénzt kaptak.¹¹⁵ A hadi állapot egyszerűen véget vetett minden munkás megmozdulásnak. A gyár 1915. április havában katonai parancsnokság alá került.¹¹⁶ Mégis azt kell látnunk, hogy a Fegyver- és Gépgyár Rt. hatalmasra duzzadt létszámú munkássága az elsők egyike lesz, mely alapján támadja meg azt az osztályuralmat, melynek érdekében a gyilkos fegyvereket gyártotta. Ha ennek

okait kutatjuk, elsősorban a háborús nélkülözésekre, és nyomorra kell a figyelmünket fordítanunk.

1915 novemberében kelt az a miniszterelnökhöz címzett beadvány, melyben a különböző ipari és kereskedelmi érdekvédelmi szervek világosan leszögezik, hogy az élelmiszerek árának a hadiállapot beállta óta bekövetkezett, mintegy 130%-os emelkedése jóval felül múlja a munkabérek időközben történt emelkedését. Emiatt a városi lakosság, a munkásság és a kisebb fizetésű hivatalnokok nélkülöznek, és csökkent munkateljesítményük értéke is.¹¹⁷ A kormányzat, hogy elejét vegye minden esetleges „rendbontásnak”, 1916. január 17-én megjelentette a „munkásügyi panaszbizottságok”-ról szóló 18.950/1915. H.M.eln. 20-b.sz. rendeletét.

A Fegyver- és Gépgyár Rt. sok munkát adott a panaszbizottságoknak. A gyár munkássága nevében már 1916. február elsején megfogalmazták az első beadványt. Ebben a Honvédelmi Miniszter idézett rendeletére hivatkozva kérték az igazgatóságtól . . . „1./ az 1914. évi július hó 25-éig érvényben volt 57 1/2 órás munkahét visszaállítását, vagy a túlórákra és éjjel dolgozott munkaórákra 25, vásár- és ünnepnapokon dolgozott órákra 50 %-os pótdíjat.

2./ a gépek javításából, anyagiányból, vagy egyéb üzemzavarokból eredő szünetelések megtérítését,

3./ az órabérben dolgozó munkások órabérének a *háború következtében beállott megélhetési viszonyokhoz* való megállapítását.” Aláírók „a gyár munkásainak megbízásából” Hornitse Ignác, Márth Gábor, Rabitsch Emil és Mihályi Ferenc.¹¹⁸ Az igazgatóság választ pontosan nem ismerjük. Annyi azonban bizonyos, hogy a kérelem körül rövidesen komoly vihar támadt. A katonai parancsnok február 9-én megtiltott a gyár területén minden csoportosulást.¹¹⁹ A munkások viszont felsorakoztatták maguk mögött érdekvédelmi szervüknek, a Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetségének segítségét és a háborús állapotokra való tekintet nélkül sztrájkba léptek. A munka beszüntetésre 1916. február 11-én került sor. A közvetlen ok a túlmunkákért kért 20%-os pótdíj fizetésének az igazgatóság részéről történt elutasítása volt. A február 6-a óta „amerikázó” munkások bizalmi férfiát a katonai parancsnok megtorlásképpen bevonultatta, mire a munkások nagy része a gyárból kivonult. A 10 bizalmi férfi visszatérése után, 1916. február 13-án a rend helyre is állt.¹²⁰ A harc azonban a legális eszközök igénybevételével tovább folyt. A rendőrségi jelentés szerint a munkások a háború előtti 10 1/2 óra helyett 12 órát dolgoztak, de a különbözetért az igazgatóság 25% pótdíjat fizetett. Nem kaptak azonban semmi többletet az akkord munkáknál, mivel itt a gyár vezetésének állítása szerint a gyártási módok könnyítése 50%-os kereseti többletet eredményezett.¹²¹ Március 5-én a gyárban tárgyalások kezdődtek, melyeken résztvett az albizottság két kiküldött tagja: Méhely Kálmán és Malasits Géza. A gyár vezetését Klemm Károly igazgató helyettes, Kann Iván irodafőnök és Erdős Gyula h. főnök képviselték. A munkások megbízottai Hornitse Ignác esztergályos, Márki Géza szerszámlakatos, Mihályi Ferenc esztergályos, Rabitsch Emil mintakészítő és Tomanovits István vasgyaluskok voltak. A tárgyalások lényegében a túlórák díjazása körül folytak. *Malasits a túlórákért 20%-os különdíjat kért.* Ezt azonban Méhely rögtön visszautasította. Érvelésében visszatekintett az utóbbi évek történetére. A munkásság először 1914 decemberében kér-

te a túlórák százalékos díjazását. Emiatt 1915 januárjában tárgyalások kezdődtek. Az órabéreknél a vállalat már ekkor hajlandó volt a 25 %-os pótlék megfizetésére. Az akkordmunkások számára azonban a megnagyobbodott gyártási szériák ellenére is csak a kisszériákra megállapított béreket engedélyezte. Ekkor ebbe a döntésbe a munkásság *állítólag* bele is nyugodott. A munkásság kis része valóban kapta a 25 %-os pótlékot.¹²²

Éppen ezért most csak az akkord-kérdést tűzték napirendre. A munkaadók érdekeinek szószólója szerint. . . "a fegyvergyártásban, ahol a munkaidő napi 11 és 1/2 óra, az akkordok változatlan meghagyása révén az összes ott dolgozók az 1914. július 25-i keresetnél ma átlagban 41 1/2 %-kal keresnek többet." A gép és szerszámgyártásban a felemelt sorozatok ellenére, változatlan akkordok meghagyása mellett az összes alkalmazottak átlagos keresetemelkedése 38%-ra rúg. E százalékos arányszámok mindkét esetben a háború előtt már itt dolgozó munkásokra és a teljes munkaidőre vonatkoztak. A munkaadók érdekeik védelmében kimerítő statisztikai adatokat sorakoztattak fel. Ezekből megtudható, hogy 1916 január első 2 hetében 4090 alkalmazott volt a gyárban. Ebből 278 tanonc, 3812 munkás és munkásnő, kisegítő leány és fiú. Közülük 3120 dolgozott a fegyvergyártásban, s csak 692 a gépgyártásban. A fegyvergyártásban foglalkoztatottak közül 1293, vagyis 41.4% volt a szakmunkás (szerszámlakatos, lakatos, vizsgáló, stb.), míg a többiek gépmunkások, napszámosok, napszámosnők, gépmunkásnők, napszámosleányok és kisegítő munkásgyerekek voltak. A napi kereset itt 10 korona 12 fillért tett ki, ami évi átlagban személyenként 3440 koronát jelentett. Ezzel szemben a gép- és szerszámgyártásban alkalmazott 692 fő közül 278, vagyis 40% volt a szakmunkás. A többi udvari és szállítási napszámos, tisztogató, napszámosnő, napszámosleány, tisztogatónő és leány, valamint kisegítő gyerek. Itt az átlagkereset napi 7 korona 65 fillér volt, egy évben fejenként 2.601 korona. A gyár egészében a napi kereset 9 korona 30 fillér, az évi átlag pedig 3.162 korona volt. A beadvány végül azzal a megállapítással zárult, hogy a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének kötelékébe tartozó gyárak közt a Fegyver- és Gépgyár Rt. a munkabérek tekintetében a legelső helyet foglalja el.¹²³

A munkásérdekeket képviselő Malasits Géza azonban – úgy látszik megelőzően – jegyzőkönyvet vett fel a fegyvergyári eseményekről. Ebben leszögezte, hogy . . . , a munkások nem nyugodtak belé az ügy illetén elintézésébe, minthogy azonban a vállalat katonai parancsnokság alatt áll, másrészt az 1912-ik évi 68-ik törvénycikk rendelkezései megfosztják a munkásságot szabad elhatározási és cselekvési jogától, ennél fogva nem tehetek mást, mint kénytelenedetten belenyugodtak az Igazgatóság válaszába."¹²⁴ E jegyzőkönyvre a munkaadók is elkészítették a maguk válasz iratát „Megjegyzések Malasits Géza albizottsági tag jegyzőkönyvéhez” címmel. Ebben azt állítják, hogy a munkásság újabb követelése, melyek az 1915 januárjában adott engedmények továbbfejlesztését célozzák, „teljesen indokolatlan” jellegűek. A régi megegyezés a munkásság részére 43.7 %-os jövedelem-emelkedést jelentett.¹²⁵ A vitát a munkaadók ezzel lezártak is tekintették. Álláspontjuk mindenben azonos volt a Magyar Gyáripárosok Országos Szövetségének felfogásával, mely szerint . . . „*ahol . . . egy gyárban a kereseti viszonyok javulása olymértékű, hogy a szóbanforgó 20%-os pótlék bennfoglaltatik, a pótlék megfizetése jogosan nem kívánható.*”¹²⁶ A Magyar Gyáripárosok Országos Szövetsége azt is világosan leszögezte, hogy *a munkabérek nem emelkedhetnek ugyanannyit, mint*

amennyit az elsőrendű életszükségleti cikkek ára emelkedett. Az elégedetlenség azonban ekkor már olyan méreteket öltött, hogy a munkásság a panaszbizottsági rendeletet – ahogy egy hivatalos nyilatkozatban áll – „... a termelést és fegyelmet legnagyobb mértékben veszélyeztető önbíráskodási jogforrásul már is felhasználni nem átalította.”¹²⁷

A gyártelepen a hangulat az 1916 év óta már meglehetősen nyomott volt. Az igazgatóság, hogy elejét vegye az esetleges megmozdulásoknak, magyar és bosnyák katonák fegyveres őrszolgálatát vette igénybe. Egy alkalommal megtörtént, hogy a 10 órás munkaidő visszaállítását követelő munkások a szuronyos katonákkal szemben az iparvágányon egy üres vagonat nekitoltak a kapunak s ennek védelme alatt a lerövidített műszak után tömegesen elhagyták a gyár telephelyét. Olischer, Blau, Nagy és Szabó főbizalmiak irányították a harcot.¹²⁸ 1916 januárja és júniusa közt béremelések voltak a vállalatnál, melyek a különféle munkáskategóriáknál 2% és 40% közt mozogtak. Átlagban talán 10–20%-kal számolhatunk. Az év második felében a magkésztítők újabb javítást értek el, amennyiben legmagasabb órabérük 92 fillérre emelkedett, míg a legalacsonyabb 70 filléren állapodott meg.¹²⁹ Nem kétséges, hogy ezeket a nehéz megélhetési viszonyok közt szerénynek mondható eredményeket a munkásság elszánt akarata harcolta ki.

A következő, 1917. év a gátszakadást is meghozta. A Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesülete részletes jelentést tett közzé a számunkra elsősorban számbaveendő fegyvergyári eseményekről. Bár ez a munkaadók politikai állásfoglalását tükrözi, az események bemutatására mégis alkalmas. A jelentés először beszámol arról, hogy a fegyvergyári munkások másfél év alatt mintegy 20–30 esetben fordultak a panaszbizottsághoz, majd így folytatja: „A Munkásügyi Panaszbizottság működése egészen 1917. április 20-ig még eléggé racionális volt és a munkások részéről is tiszteletben tartott. A fegyvergyári ódorkovácsok kétes érdeme, hogy ez a tisztelet a munkásságban megrendült. Ugyanis a fegyvergyári ódorkovácsok bérpanasza ügyében hosszas tárgyalás után a panaszbizottság elővizsgálat végzését rendelte el és az ügyet az ipari főfelügyelőségnek adta ki . . . Noha a fegyvergyári ódorkovácsoknak megígértetett, hogy a döntés április 20-tól érvényes, tehát az elővizsgálat okozta 8–10 napi késedelemből reájuk nézve semmiféle hátrány nem származik, a mintegy 50 ódorkovács e vizsgálat eredményét nem várta be, hanem nyomban sztrájkba lépett. . . A hatóság azonban ahelyett, hogy az ódorkovácsokra a honvédelmi minisztérium 1916. február 14-én kelt rendeletének szigorú intézkedéseit alkalmazva, a panaszbizottság teljesen helyes és jóindulatú eljárásának érvényt szerzett volna, a Fegyvergyár igazgatóságát az ódorkovácsok követelésének teljesítésére kényszerítette. Ennek az április 20-i döntést követő elcsuszamlásnak tulajdonítható túlnyomó részben a május hó elején támadt az az elvadult állapot, mely futótűzként az összes vállalatok munkásait lángra lobbantotta, és amelyet a panaszbizottság csak a gyárakat rendkívüli áldozattal sújtó háromhónapos permanens munkával bírt lecsitítani.”¹³⁰ A fegyvergyári ódorkovácsok eljárása a béremelés területén minőségi változásokat vont maga után. A hivatalos jelentés szerint . . . egészen 1917. április 20-áig a panaszbizottság béröntéseinél az vétetett irányadónak, vajon az 1914. év első feléhez képest az átlagos keresetek legalább 40%-os emelkedést tüntetnek-e fel. Amennyiben a kereseteknek ez a legalább 40%-os javulása kétségtelen beigazolást nyert, a munkásoknak ennél továbbmenő követelése nem találtatott indokoltnak. A panaszbizottságnak ez a

bérlimitáló működése azonban ettől kezdve megszűnt és mint a béke fenntartására hivatott bérdíktáló bíróság azóta teljesen elvesztette azt a talajt, amelyre az 1916. január 17-i alaprendelet helyezte.”¹³¹

1917 májusában tetőzött a sztrájkhullám. „A Fegyvergyár, Lipták, Ganz, Weiss Manfréd, Hofherr stb. gyárak munkásainak a tanoncokat és a női munkásokat az előtérbe toló, nemcsak bérkérdéseket, hanem kifejezetten *hatalmi követeléseket* is kiélező, szinte ütemszerűleg a legutóbbi hét folyamán föllobbant mozgalmi az 1912. év tavaszának viszonyait visszaidézi.” – írja a vasipari munkaadók érdekvédelmi szervezetének évkönyve.¹³² Az újabb fegyvergyári eseményeket ismét részletesen bemutatták: „A leg hosszabb ideig tartó és a legsúlyosabb kihatású bérmozgalommal a Fegyvergyárnak kellett megküzdenie, mely az ódorkovácsok április 20-i fellépésének sikerén felbuzdulva, május elején a gyár összes szakmabeli munkásait hasonló eljárásra tüzelte. *Május első hetében a gyár összes munkásai sztrájkoltak*, ami a gyárnak május 14-én végrehajtott militarizálása után sem szűnt meg és csak annak következtében enyhült, hogy a Panaszbizottság május 23–24-én a gyárat rendkívül messzemenő áldozatokkal sújtó döntésekkel a munkásság kívánságait teljesítette.”¹³³ A Vas- és Fémipar számára alakított Munkáspanaszbizottságnak a Fegyver- és Gépgyár Rt. helyiségében 1917. május 23-án és 24-én megtartott 56. ülésének jegyzőkönyve szerint a béremelések a következő módon alakultak. Az idomszerlakatosok az *akkord-árak* 25%-os emelését kérték. Hasonlóképpen jártak el a szerszám beállító- és ódorlakatosok. 30%-os emelést követeltek a szerszám-, a fegyverszerelő-, a szerszámgép-, és készülék készítő lakatosok. A padilakatosok a napi 16 korona kereset mellett kardoskodtak. A napszámosok a 45 filléres órabért 80-ra akarták felemeltetni, a mintasztalosok 125 fillér órabér helyett 176 fillért kértek.

Az egyéb statisztikai iratanyag is részletesen beszámol az április eleje óta permanensen jelentkező bérkövetelésekről. Ezek a követelések a bérek megemelésén túl (a tanoncok pl. 100%-os óradíj javítást kértek) magukban foglalták a 40%-os drágasági pótlék elnyerését, annak ellenére, hogy 1916. november 5-től a gyár szakmunkásai általánosságban 30%-os drágasági pótlékot élveztek.¹³⁴

A Panaszbizottság a munkásokkal alkudozó gyárigazgatóság oldalára állt és a követeléseknél jóval mérsékeltebb béremeléseket határozott el. Mindezekon felül a férfiaknál 20, a nőknél 25%-os drágasági pótlékot engedélyeztek. Az első pótzászlóaljnak a gyárba vezényelt 42 katonája a munkásokkal egyenlő elbánásban részesült.¹³⁵ A panaszbizottsági ülésen a gyárat Klemm Károly igazgató, Kann Iván irodafőnök, a munkásokat Malasits Géza és Horovitz Gábor szakszervezeti titkárok, továbbá a nagy számban jelen levő fegyvergyári munkások képviselték. A fegyvergyáriak elszánt harcának egyik speciális okát abban véljük felismerni, hogy az alapbérezés és a kereset a különböző szakágazatokban ekkor már általában alatta volt a más vállalatoknál fizetett béreknek. Az 1917. év januárjában felvett statisztikai kimutatások erre bőséges anyagot szolgáltatnak.¹³⁶ Az 1917. évi munkás megmozdulások egyébként általánosságban is. kb. 25%-os béremelést eredményeztek.¹³⁷

1917 nyarán lezajlott a második tanonc-sztrájk (az első 1914 őszén volt), mégpedig béremelési eredményekkel. A gyár hadiüzemi parancsnoka viszont egyre gyakrabban alkalmazta a munkásokkal szemben a megtorlásnak azt a módját, hogy „a gyanús eleme-

ket” bevonultatta és a frontra küldte. Így jártak állítólag a királyi várba vonuló, tüntető munkások, akiket a karhatalom összefogott és a frontokra küldött. *Szerepüket éppen ezért a munkásnők vették át, akik nyíltan követelték pl. Kann Iván irodafőnök leváltását.* ¹³⁸ A viszonyok az év második felében sem javultak. A fiatal öntők alig kerestek pl. heti 60–70 koronát. ¹³⁹

Annak igazolására, hogy a munkásság viharos mozgolódásainak kimerítő okát valóban a háborús nélkülözésekben kell keresnünk, közöljük, hogy a gyár 1917-ben 25 q. szalonnát kapott az Országos Közélelmezési Hivataltól. Ebből egy-egy munkásra egy hónapra legfeljebb 40 dekagramm jutott. A szalonnát zsírjegyre osztották ki, ¹⁴⁰ szabadpiacon vagy egyáltalán nem volt ilyen áru, vagy megfizethetetlen a bérből élő kisemberek számára.

Az év krónikájához hozzátartozik még, hogy a Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetsége mindezek után 1917. november 22-én 75.000 koronát fogadott el a Fegyver- és Gépgyár Rt.-tól az Erzsébetfalván létesítendő vas- és fémmunkás otthon céljaira. . . ¹⁴¹

Az 1918. év – amint ismeretes – a január 18-tól 21-ig tartó általános sztrájk jegyében kezdődött meg. Március 4-én Budapesten több helyen ismét sztrájk volt a 8 órás munkaidő visszaállítása érdekében. Emiatt március 8-án a gyárosok kizárták üzemekből a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesülete kebelébe tartozó gyárak összes munkásait, kb. 60.000 embert. A kizárás 8 napig tartott és végül a Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetségével való megegyezéssel végződött. *A gyárosok ekkor ismerték el a munkások bizalmi férfi rendszerét.* ¹⁴² A mozgolódások ennek ellenére tovább folytatódtak a Ganz Wagongyárban, a Lipták, Hofherr, és Lőszér-gyárban, a Fegyver- és Gépgyár Rt.-ban, a Hercegh Ernő-féle gyárban stb. ¹⁴³ A Fegyver- és Gépgyár Rt. telephelyén az év folyamán összesen 7 alkalommal volt munkás-megmozdulás. Ezek közül 6 megegyezéssel végződött, egy eset pedig a panaszbizottság elé került. ¹⁴⁴ Az utolsó háborús év erőfeszítései végül megkövetelték, hogy sok magyar vasipari szakmunkást – köztük természetesen fegyvergyáriakat is – katonai behívókkal osztrák területen levő üzemekbe vezényeljének át, ami nálunk a termelésben nyilvánvalóan komoly nehézségeket okozott. ¹⁴⁵

Az 1918. év megmozdulásaiban új elemként jelentkezett a *háború ellenesség és a béke megkötésének követelése*. A fegyvergyári munkások fizetése ekkor már szinte egyöntetűen a szakmai átlag alatt volt. ¹⁴⁶ E magában véve is nehezen elviselhető állapothoz járultak még a harctereken küzdő hozzátartozókról kapott kedvezőtlen hírek. 1918 májusában Kautzky Károly, Wachtler József és Brünner Márton munkások Frommer Rudolf vezérigazgatóhoz intézett levelükben pl. ezt írják: „Fiaiink a messze idegenben oly rossz bánásmódban részesülnek, hogy az kétségbe ejti szülői szívünket.” ¹⁴⁷ Az esztendő folyamán a *forradalom érlelődésének* számos jele volt már megfigyelhető. A fegyvergyáriak is résztvettek pl. abban a tüntetésben, mely a „Népszava” Conti utcai székháza ellen vonult és követelte a *Szociáldemokrata Párt fellépését a háború ellen*. E tüntetésnek több halottja és sebesültje volt. ¹⁴⁸ Végül 1918 őszén a *Magánalkalmazottak Szakszervezetének* első sztrájkja is a Fegyver- és Gépgyár Rt. telepén zajlott le. E megmozdulást a munkások teljes erővel támogatták. ¹⁴⁹ Nem véletlen, hogy az Ipari és Közlekedési Tisztvi-

selők Országos Szövetségének (Iktosz), mely a műszaki értelmiség forradalmi megmozdulásaiban 1918–1919-ben olyan nagy szerepet játszott, igen sok tagja volt a Fegyver- és Gépgyár Rt. telepén is. A szervezet társelnöke Helfgott Ármin mellett a fegyvergyári Balogh Artur gépészmérnök volt.¹⁵⁰ Tagjai még a szervezetnek a következő fegyvergyári tisztviselők: Altmann Vilmos, született 1893-ban Budapesten, 4 középiskolát végzett, a vállalatba belépett 1913-ban írnoki minőségben;

Békessi Franciska, született 1902-ben, a vállalatba került 1918-ban, lakott Dunaharasztn, végül

Braun Gyula tisztviselő, aki 1899-ben Budapesten született és kereskedelmi érettségivel rendelkezett.¹⁵¹ Megemlíthető végül, hogy a Gyárközi (Szervező) Bizottságnak is voltak fegyvergyári tagjai.¹⁵²

IV. A POLGÁRI FORRADALOM ÉS A MAGYARORSZÁGI TANÁCSKÖZTÁRSASÁG KORÁBAN

Az 1918 őszen kitört polgári forradalom elsöpörte a háborús kormányzatot s elindította az ország népét a béke, továbbá a demokratikus átalakulás útján. De ugyanakkor számos olyan problémát is meg kellett oldania, amit az előző kormánytól örökölt. „A háború elvesztésével a hadianyagok gyártását azonnal beszüntették, s minthogy ez hirtelen jött, ennek következtében a harctérről visszatért emberek tömegeit a gyárakból elbocsájtott munkanélküliek tízezrei szaporították”¹⁵³ — írja egy korabeli jelentés. A Fegyver- és Gépgyár Rt. életére innen kezdve a lassú leépítés jellemző. 1918 végétől 1919 végéig csökkent minden a megelőző kerékvágásból. A politikai események mellett igen jelentős tényezővé vált a vállalat életében az a körülmény, hogy a közös Hadügyminisztérium nagyjából tartozásai rendezetlenek maradtak.¹⁵⁴ A vállalkozás vagyoni helyzete a következő képet mutatja:

Az ingatlanok értéke 1918. január 1-én	5.015.125.75 K.,
a gépi berendezések értéke	8.484.465.56 K.,
1919. december 31-én az ingatlanok értéke	11.386.464.59 K.,
a gépi berendezéseké pedig	9.434.835.24 K.

Az ingatlanoknál tehát 6.371.338.84 K. beruházási többlet mutatkozik, míg a gépi berendezéseknél alig 950.369.68 K.¹⁵⁵ A látszólagos többlet valószínű oka a pénz elértéktelenedése, hiszen — mint ahogyan arról már szó volt — a román megszálló hadsereg tagjai a gyár gépeinek jó részét vagonokba rakták és magukkal vitték.¹⁵⁶ E feltevés mellett szólnak a munkások létszám adatai is. Eszerint

1919. júliusában	3.782	
1919. szeptemberében	35	
1919. decemberében pedig	303	munkás dolgozott a gyárban. ¹⁵⁷

A háború alatti munkásmegmozdulásokban oly tevékeny fegyvergyáriak most is változatlan energiával vettek részt a forradalmi eseményekben. A régi módszerekkel kivívt utolsó eredmény a munkaidőnek napi félórával való megrövidítése volt, melyet 1918. október 29-én léptettek életbe. ¹⁵⁸ Aznap volt a híres „Lánchídi csata.” Másnap, október 30-án Budapest gyáraiban tiltakozó gyűléseken vettek részt a felháborodott munkások. A Fegyver- és Gépgyár Rt. telepén „a munkások bizalmi embere rövid, de gyújtó beszédben ítélte el a hétfő esti szomorú és vérlázító eseményeket. . . *A beszéd végeztével a gyár munkásai, mintegy háromezren, megrohanták a gyár hatalmas fegyvertárát, amelyben mintegy ötezer fegyver, Mannlicher-puskák, Frommer-pisztolyok és nagymennyiségű töltény volt felhalmozva.*” *Az igazgatóság tehetetlenül nézte a munkások felfegyverkezését.* A katonaság, sőt Károlyi Mihály és a Nemzeti Tanács több tagjának közbelépésére volt szükség, hogy a kedélyek lecsillapodjanak. ¹⁵⁹ Az őszirózsás forradalom győzelme azonban egyszeriben szabaddá tette az utat az öntevékeny fegyvergyáriak előtt is! Nagy Lajos esztergályos, Prokop István és Hornicsek Ede főbizalmi vezetésével megszervezik saját gyári őrségüket. November elsején 200 katona jelenlétében, akik átálltak a forradalom oldalára, *megválasztják küldötteiket a megalakuló központi munkástanácsba.* ¹⁶⁰ Innen kezdve ott látjuk őket mindenütt, ahol jelentős események zajlanak. November 16-án, a köztársaság kikiáltásának ünnepén „a fegyvergyári munkásság négyezer főnyi tömege zenekarral és dalárdával” haladt annak a hatalmas menetnek az élén, mely a Soroksári útról indult el az Országház előtt tartandó gyűlésre. ¹⁶¹ 1919. január elején, valószínűleg 4-én ismét öntevékeny módon *megalakítják a gyár területén a hatalmat gyakorló saját munkás tanácsukat.* Mivel az igazgatóság ruhasegélyeket nem fizetett, a munkások sztrájkba kezdtek. A fenyegető helyzetre való tekintettel Frommer Rudolf vezérigazgató, Tobisch és Klemm igazgatók jobbnak látták távozni a telepről. Ekkor alakították meg a munkások és tisztviselők közös fellépésével saját munkástanácsukat. A munkástanács Frommer Rudolf vezérigazgatót antiszociális viselkedése miatt menesztette s a gyár vezetésével Balogh Artur mérnököt bízta meg. Balogh Artur a változást bejelentette a Magyar Általános Hitelbanknak, Weiss Manfrédnak és a gyár főrésztulajdonosainak. „Vasárnap (1919. jan. 5.) az üzem szünetelése alatt . . . a munkások bizalmi testülete őrizte a gyárat.” Ekkor még másik négy tisztviselőt is eltávolítottak. Ezek helyébe új igazgatóságot választottak, melyben a munkásság képviselői is helyet foglaltak. ¹⁶² Valószínű, hogy már ekkor felszínre kerültek azok az emberek, akik a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltása után cégjegyzési jogosultságot szereztek, mint Butermann Lajos, Porzsolts Béla, Raabe Vilmos, Kaan Iván és Schilling Bernát tisztviselők. ¹⁶³

Hosszasabban kell szólnunk Balogh Artur mérnökről, a gyár nemrégiben elhunyt veteránjáról, a műszaki értelmiségi szervezkedés egyik kimagasló helyi és országos alakjáról. Tobisch igazgatóval való ellentétei miatt 1916-ban a frontra akarták küldeni, de a munkások ellenállása ezt megakadályozta. ¹⁶⁴ Innen kezdve tevékeny résztvevője volt a tisztviselők mozgalmának. A Magyar Tanácsköztársaság alatt jelent meg a Magyaror-

szági Szocialista Párt Könyvkiadóhivatala gondozásában a „Diesel-gépek szerkezete, működése és szerelése” című, Sygall S. művezetővel közösen írt könyve. Az ellenforradalom hatalomra jutása után állását veszítette, de továbbra is megőrizte a munkásmozgalommal való kapcsolatát. Schreiber Józseffel együtt társszerkesztője lett a „Népszava Könyvkereskedés” kiadásában megjelenő „Műszaki Könyvtár” sorozatnak. E sorozat népszerű, tudományos munkái nagy segítséget nyújtottak a szakmunkásoknak. Több saját műszaki könyve is itt látott napvilágot. Ezek közül a legjelentősebb a „Diesel-gépek kezelése és karbantartása” című műve, mely 1917-ben jelent meg először, majd 1920-ban másodszor német nyelven Berlinben, végül a „Műszaki Könyvtár”-nál ugyancsak 1920-ban újra magyar nyelvű kiadásban. ¹⁶⁵

A fegyvergyári munkástanács működésének különben egyetlen nyoma maradt fenn. A Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetsége vezetőségének 1919. február 11-én és 14-én tartott rendes ülésén tárgyalták a fegyvergyári munkástanács kérelmét Mihályi Ferenc, Andrassy Gyula és Platsek Adolf volt főbizalmiak ügyében, továbbá Nagy Elek, Breznay, Matusek, Koszorús és Kocsis nevű egyének visszavétele tárgyában. Az előbbieket ellen a fegyvergyári bizalmi testület vizsgálatot indított. ¹⁶⁶ Megjegyzendő, hogy az üzemi választmányokról szóló 1071/1919. M.E.sz. rendelet csak 1919. február 11-én jelent meg. Végül szólnunk kell arról, hogy 1919-ben is volt a Fegyvergyárban bérmozgalom, mely egyezséggel végződött. ¹⁶⁷

A Magyar Tanácsköztársaság kikiáltása után rövidesen sor került a Vörös Hadsereg megalakítására. *A fegyvergyáriak maguk kérték a 20. munkásezred megszervezését.* A 19. és 20. munkásezredek felállítását 1919. július végén rendelte el a Hadügyi Népbiztosság. Az előbbibe a Weiss Manfréd Huskonzervgyár és a Közvágóhíd munkásait sorozták be, az utóbbiba a fegyvergyáriakat. A fegyvergyáriak közül július 21-ig ennek ellenére mindössze egy századot állítottak fel, de az is egy másik ezredbe volt besorolva, holott mint tudjuk a gyár alkalmazottainak létszáma meghaladta a 3500 főt. ¹⁶⁸

A munkásság nagyrésze nyilván ismét a fegyverek előállításával volt elfoglalva. Ezúttal azonban ezek a forradalom védelmében készültek el. A fegyvergyáriak harcáról biztosan csak annyit tudunk, hogy 1919 júliusában résztvettek Budapesten az ellenforradalmi puccskísérlet leverésében. ¹⁶⁹ A Magyar Tanácsköztársaság katonai veresége után a Budapestre bevonuló román csapatok nyomában rögtön megjelentek a gyártelepen a Magyar Általános Hitelbank urai, hogy visszaállítsák a régi „rendet”. ¹⁷⁰ Nyomukban viszont Frommer Rudolf vezérigazgató is, aki 1919 március 4-én állásáról lemondott. 1920. június 15-én már újra teljhatalommal rendelkezett a gyárban. ¹⁷¹ A munkásmozgalom embereire viszont a fehér terror megtorlásai, halál, börtön, emigráció, elbocsátás és mellőztetés várt. A nyomor soha nem látott méreteket öltött. Az üzemek kapui hetekig zárva voltak. „Csaknem teljes négy héten át tartott ez a szüneteltetés és a leghetetlenebb állapotokat teremtette, hogy szinte csodával határos, hogy szaktársaink megélhetéseikről gondoskodni tudtak” — írja egy korabeli szakszervezeti jelentés. ¹⁷² A fegyvergyári munkások is osztoztak ebben a sorsban, azonban a nagy katasztrófa közepette is megőrizték Erzsébetfalván működő otthonukat, mely segített fenntartani körükben az összetartozás és a szervezkedés szellemét. Még 1918 nyarán történt, hogy a munkások Erzsébetfalván eladták a Rózsa utcai telket s helyette megvették a Csillag utcai otthon

mellett fekvő 600 négyszögöles telket mintegy 80.000 korona értékben.¹⁷³ A Magyar Tanácsköztársaság idején újabb örvendetes eseményre kerül sor. A Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetsége vezetősége további segítséget adott, egy 1919. július 8-án kelt jelentése szerint: „Az erzsébetfalvai csoportalakítás ügyében Miákits, Bernáth és Paulus kint jártak Erzsébetfalván, tárgyaltak a vasmunkásokkal és ennek alapján ajánlják, hogy a vezetőség a csoport megalakításához járuljon hozzá. Ugyancsak ajánlják az 50.000 korona kölcsön megadását az építkezéshez. . . A vezetőség a csoport alakításhoz és az 50.000 korona kölcsön megadásához hozzájárult.”¹⁷⁴

V. A GYÁR TÖRTÉNETE AZ ELLENFORRADALMI RENDSZER BERENDEZKEDÉSE ÉS A GAZDASÁGI VILÁGVÁLSÁG IDŐSZAKÁBAN

Termelés, értékesítés, beruházások

Az első imperialista világháború befejezése után a hadianyaggyártásban érdekelt iparvállalatoknál erős visszaesés következett be, sor került a már birtokukban levő állami rendelkezés részbeni vagy teljes, kártérítéssel vagy anélkül történő törlésére. A kedvezőtlen üzletmenet a Fegyver- és Gépgyár Rt.-ot is nehéz helyzetbe sodorta.¹⁷⁵ Az 1922-ben megindult inflációs virágzás ugyan sokban könnyített a helyzeten, a béketermelés irányába történt széles skálájú profilátalakítás az érdekelt vállalatok számára lehetővé tette a fokozottabb értékesítést, de a fellendülés mindössze két évig tartott: a korona stabilizációja 1924-ben véget vetett az ingatag alapokon álló, spekulációra épülő fellendülésnek. Az általános pangás jegyében eltelt 1924–1925. üzletévben a Fegyvergyárat különösen az állami, valamint városi hatóságok és intézmények megrendeléseinek elmaradása érintette érzékenyen, mert ezekre a közszállításokra a külföldi piacoktól való teljes elszigeteltség miatt égetően szüksége volt. E két esztendő alatt a vállalat valamennyi gyártási ágazatát a termelés nagyfokú csökkenése jellemezte.¹⁷⁶

A Fegyver- és Gépgyár Rt. vezetőségének üzletpolitikáját már a stabilizáció évétől kezdődően a szívós és következetes gyártmányfejlesztés igénye, az előállított termékek körének bővítése, technikai tökéletesítésére irányuló törekvés határozta meg. Az 1924–1932 közötti években egyre több, valóban béketerméknek számító, állandóan korszerűsített formában megjelenő cikkel (Diesel-motorok, háztartási mérlegek, rajzeszközök és körzőkészletek, vas-, fém- és famegmunkálásra szolgáló szerszámgépek, gépipari szerszámok, készülékek, kovácsolt tömegcikkek és fémöntvények) lépett a vállalat a fogyasztóköröztség elé, de hasonló volt a helyzet a polgári fogyasztásra szánt, külföldön is keresett lőfegyverek (sport-, vadász- és ifjúsági puskák, pisztolyok, töltények) terén is.¹⁷⁷

A vezetőség által készített, a nyilvánosság tájékoztatására szánt üzleti jelentések és zárszámadások szerint a Fegyver- és Gépgyár Rt. 1926–1929 között állandóan emelkedő nyeresége, de a válságidőszak lényegében kedvezőnek mondható átvészélése is a FÉG

gyártmányok kiválóságának, sőt egyes termékek esetében az 1930–1931-ig emelkedő, vagy legalábbis megfelelő keresletnek volt köszönhető. Ezeket a közvélemény megtévesztését szolgáló információkat maga a vállalat anyaintézete, a Fegyver- és Gépgyár Rt. részvénytöbbségét tárcájában tartó Magyar Általános Hitelbank cáfolta meg abban a jelentésben, melyet a polgári igények kielégítését szolgáló egyes termékek 1925–1932 közötti forgalmáról készített.¹⁷⁸

- „1/ A Dieselmotorok forgalma 1925–1928 között egészen csekély volt, 1929-től kezdve pedig teljes mozdulatlanság állott elő. Ennek okát abban találhatjuk meg, hogy a Fegyver- és Gépgyárnál előállított nehéz típusok helyett új, könnyebb típusok jelentek meg a piacokon;
- 2/ A tömegcikk, készülék, szerszámok, félkészgyártmányok forgalma az egész időszak alatt nem mutatott említésre méltó mozgást;
- 3/ Pisztolyokban a forgalom 1925–1932 között igen gyenge volt és ennek megfelelően az 1933. évi raktárkészlet a piac szükségleteihez mérten rendkívül nagy. . . ;
- 4/ A pisztolytöltényeknél különösen 1927-től kezdve rendkívül alacsony a szállítási volumen. . . ;
- 5/ A vadászfegyverek vonalán a tárgyalt időszakban nagyarányú raktárra történő gyártás folyt. Ennek oka az volt, hogy az itt járt entente missziók előtt igazolni kellett az addig katonai fegyvergyártás céljára szolgáló gépek polgári célokra történő felhasználását. Egyedül ez a lehetőség kínálkozott a géppark kiszolgáltatásának elkerülésére. . . ;
- 6/ A vadásztöltények forgalma egyenletesnek és jónak mondható;
- 7/ A konyhamérlegek eladása 1925–1931 között túrhetően alakult, általában arányos volt a leltárkészlettel;
- 8/ A körzőeladás sohasem volt számottevő, csupán 1926-ban haladta meg a 9.000 P-t. E cikk forgalmának évi átlaga 1–3 ezer P körül mozgott. . . ;
- 9/ A kiskaliberű és ifjúsági fegyverek forgalma lökésszerű keresletre utal. Meggondolandó lenne, hogy a kormány által nagymértékben támogatott levelezőoktatás céljára nem lehetne-e nagyobb mennyiségű szállítást elérni egy árszállítás révén, mivel a jelenlegi magas árak ezt veszteség nélkül lehetővé teszik.”

A jelentésből egyértelműen kiderül, hogy a nagyközönség számára készült jelentések, melyek csak a polgári termékek gyártásáról és forgalmáról adtak számot, nem a teljes valóságot mutatták – mert nem is mutathatták – be. Az 1920-ban Magyarország számára megszabott békefeltételek nem tették lehetővé a katonai fegyverek gyártását és így a vállalat ezirányú tevékenységét nem hozhatta nyilvánosságra. Való igaz az, hogy a Fegyvergyár rátért az említett békecikkek jelentős tömegű előállítására, melynek következtében a katonai rendelések gyártása csak a korábbinál kisebb mértékben történhetett meg.

A nyilvános jelentésekben propagált rendkívül kedvező eredmények, a foglalkoztatottságnak még a válság időszakában is megfelelő alakulása azonban nem magyarázható e termékek kiváló minőségével, az irántuk megnyilvánuló élénk kereslettel. Az történt tehát, hogy a hadsereg részére történő – de be nem vallható – szállítások eredményeit, az így nyert jó foglalkoztatottságot a békecikkekre hárították át. Az olyannyira hangsúlyozott béketermelés tehát nem szolgált más célt, mint a fegyvergyártó termelő képességátmenését, a haditermelés elködösítését.

A Magyar Általános Hitelbank előbb említett jelentéséből ¹⁷⁹ arra is fény derül, hogy 1925–1932 között a polgári és hadiszállítások aránya a következőképpen alakult:

Év	Polgári százalék aránya	Honvédségi	Év	Polgári százalék aránya	Honvédségi
1925.	33.68	66.32	1929.	10.00	90.00
1926.	35.21	64.79	1930.	19.62	80.38
1927.	18.32	81.68	1931.	9.32	90.68
1928.	20.86	79.14	1932.	9.67	90.33

A 8 esztendő összesített adatai alapján teljes joggal állapíthatjuk meg, hogy a Fegyvergyár az első világháború befejezése után is a hadikincstár szállítója maradt, létét szinte kizárólag annak köszönhetette. Az 1925–1932. évek közötti 38.617.000 P-s összforgalmából 31.771.000 P-t, azaz 82.27%-ot tettek ki a hadiszállítások. Különösen 1929-től kezdve vált nyomasztóvá ez az egyoldalúság, mely az egyéb fogyasztópiacok mondhatni teljes hiánya következtében azzal fenyegetett, hogy a hadikincstár rendeléseinek elmarádása esetén a gyár bezárhatja kapuit.

A katonai kincstár 1933-tól kezdve valóban erősen redukálta a Fegyvergyárnak kiadott rendeléseket. A döntés meghozatalában – a válság nyomán bekövetkezett súlyos anyagi helyzeten túlmenően – nem csekély szerepet játszottak a vállalat magas árai, melyek a Honvédelmi Minisztérium szerint aránytalanul magas nyereséghez juttatták a részvényeseket. A katonai vezetőkben kezdetben felmerült ugyan a gondolat, hogy a megrendelések csökkentése a gyár üzemének redukciójához, vagy esetleg teljes beszüntetéséhez is vezethet, de végül arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a Fegyvergyár a részére még két évig fizetendő havi 200.000 P-ből, továbbá a már elért nyereségekből fedezheti a munkabéreket, elkerülheti a munkáselbocsátásokat. ¹⁸⁰

A rendelések valóban csak arra voltak elegendők, hogy a Fegyvergyár a bukást elkerülje. Az 1933 elején vállalatba adott 100.000 db 95.M. puskából 1934 végéig mindössze 86.000 db érkezett be, javításuk erre az időpontra csaknem teljesen be is fejeződött. Novemberben már olyan nagy volt a munkahiány, hogy a munkások részbeni elbocsátása elkerülhetetlennek látszott, ha a kilátásba helyezett kb. 25.000 db levágott csövű, javításra szoruló puskát haladéktalanul meg nem kapják. ¹⁸¹ Erősen visszaesett 1933–1934-ben a 7/12.M. jelű géppuskák és a FÉG jelű leventepuskák gyártása és forgalma is. Ez utóbbiból még 1935 januárjában is kb. 7.000 db gyártása volt hátra, 1926-tól 1934-ig tehát hozzávetőlegesen 23.000 db készült el. ¹⁸²

Vállalati adatokból megállapíthatóan ¹⁸³ az összforgalom visszaesése az 1933–1935. években a korábbi helyzethez képest katasztrófálisnak minősíthető: hozzávetőleges számítás alapján az 1927–1932. évi összeladás 15–30%-ára becsülhetjük.

Az összforgalmon belül a katonai célokat szolgáló szállítások 1933-ban 79.09%-ot, 1934-ben 82.09%-ot, 1935-ben pedig 71.18%-ot tettek ki. A számok tanúsága szerint a vállalat ebben az időszakban is döntő mértékben a kincstár rendeléseitől függött, bár az 1929–1932 közötti válságidőszakhoz viszonyítva jelentős visszaesés tapasztalható a honvédségi szállítások arányaiban.

Az elénktároló kép a Fegyvergyár rendkívüli méretű válságát mutatja. A forgalom-csökkenés káros következményeit még a költségek lehető legmesszebbmenő leszállításával is csak igen szerény mértékben lehetett enyhíteni. A fokozottabb takarékoságnak gátat szabott az a körülmény, hogy az üzem jellegére és a hadikészültségi szempontokra való tekintettel sem a beruházások, sem a személyi keretek nem voltak lényegesen apaszthatók. ¹⁸⁴

A szükség parancsolta részbeni üzemszünetelés időszakát a gyár vezetősége a műszaki felkészültség növelésére, a gépi berendezések és felszerelések javítására és karbantartására használta fel. ¹⁸⁵ Ilyen jellegű munka bőven akadt. A munkások jelentős része foglalkozott 1934 végén a több ezer darab, már évek óta üzemben kívül álló gép és berendezés felújításával. A foglalkoztatottság hiánya nemcsak a géppark kihasználatlanságában mutatkozott meg: ezt tükrözték a részben kiürült gyár- és irodaépületek is. ¹⁸⁶

A termelés és forgalom alakulása után tekintsük át röviden a termelőkapacitás bővítése érdekében végzett beruházási tevékenységet.

A nagyközönség tájékoztatására szolgáló hivatalos adatokból ¹⁸⁷ úgy tűnhetne, hogy 1926–1933 között szinte megszűntek a beruházások: mind az ingatlanok, mind a gépek és berendezések értékadatai lényegében a teljes pangás képét mutatják. A valóságban korántsem ez volt a helyzet. A Fegyvergyár vezetősége ezekben az években nagyon is jelentős összeget, 816.000 P-t fordított a termelőapparátus bővítésére és modernizálására, de a gépeket és berendezéseket zömmel a saját műhelyekben, a gyár dolgozóival állíttatta elő, újította fel. E „belső beruházások” értéke azonban – rezsiköltségnek minősülván – nem szerepelt a nyilvános mérlegekben. Hasonlóképpen nem kaptak helyet a mérlegek „Vagyon” oldalán azok a gépek és berendezések sem, melyeket a géppuska-gyártásra való berendezkedés kapcsán vásároltak meg a Honvédelmi Minisztériumtól. ¹⁸⁸

Pénzügyi eredmények

A Fegyver- és Gépgyár Rt. vezetősége az 1925–1934. esztendőik nyilvános mérlegeiben az alábbi pénzügyi eredményekről adott számot: ¹⁸⁹

Év	Eredmény	Év	Eredmény
1925.	120.401 P nyereség	1930.	1.111.574 P nyereség
1926.	367.840 P nyereség	1931.	618.151 P nyereség

1927.	727.317 P nyereség	1932.	338.382 P nyereség
1928.	1.089.536 P nyereség	1933.	1.412.826 P veszteség
1929.	1.307.900 P nyereség	1934.	5.845.940 P veszteség

Az infláció hatásától már mentes tíz év pengőértékben egységesen bemutatható számadataiból kitűnően az 1925. esztendő az 1929-ig tartó, töretlen ívben emelkedő nyereségek korszakát indította el. A termelésben és fogyasztásban bekövetkezett csökkenésnek megfelelően 1930-tól megkezdődött a nyereségek lemorzsolódása, és tartott 1932-ig. Ez a három évet felölelő hanyatlás azonban még nyereséges üzletmenetet jelentett, amivel a válság idején nagyon kevés vállalat dicsekedhetett. Az 1933–1934. üzletév rendkívül magas veszteségei már világosan tükrözték azt, hogy a vállalat a mélypontra jutott, ami teljesen érthető is, ha a termelés és fogyasztás katasztrófális zuhanására gondolunk.

A nyilvánosságra hozott adatok azonban nem a valóságot tükrözik. A vezetőség nem a pillanat realitásaira volt kíváncsi, hanem egy kedvezőbb kép kialakítása érdekében távlatokban számolt és gondolkodott. Ennek megfelelően az egyes üzletévek mérlegeiben nem az adott esztendő ténytárait, hanem a hosszabb gyártási időt igénylő rendelések beruházási költségeinek és majdan várható nyereségének előre szétparcellázott, nagyjából arányosan megosztott összegeit szerepeltette. Erről az elszámolási rendszerről a Magyar Általános Hitelbank egyik revizora így nyilatkozott: „A vállalatnak nincsen üzemkönyvelése és a mérlegek összeállítás, valamint az évközi tételek kontírozása (számlázása) tekintetében olyan helyi szokások vannak érvényben, melyek a kérdések tisztázása tekintetében nehézségeket okoznak.”¹⁹⁰

A Fegyvergyár vezetőségének az a törekvése, hogy mérlegtechnikai bravúrokkal, a bevételek és kiadások arányának mesterséges megteremtésével egy konszolidált üzleti viszonyokat tükröző mérleget hozzon létre, a részvényesek szempontjából igen hasznosnak bizonyult. A kifizetett osztalékok százalékarányát a táblázat szemlélteti.¹⁹¹

Év	Egy részvény után osztalék %-ban	Év	Egy részvény után osztalék %-ban
1926.	10	1931.	16
1927.	20	1932.	8
1928.	30	1933.	—
1929.	36	1934.	—
1930.	30		

Mindenek előtt meg kell állapítanunk, hogy a részvénytársaságok gyakorlatában általában szokásos, tisztas eredménynek minősülő 5–8%-os osztalékot a Fegyvergyár mindössze egy esztendőben fizetett, olyan időszakban, amikor a gazdasági dezorganizáltság, a mélypontjára jutott válság körülményei között a vállalatok jelentős része vagy tönkrement, vagy éppen csak tengődött. Az 1928–1931 közötti évek osztalékai már egészen kivételesnek számítanak. Különösen figyelemre méltó, hogy a normális gazdasági viszonyok között is szinte elérhetetlen magasságú osztalékok kifizetése jórészt a válság

időszakára esett. A részvényesek nem panaszkodhattak: hála a fegyverkezésnek, 1926-tól 1932-ig, tehát mindössze hét év alatt pontosan másfélszeresére gyarapodva kapták vissza a részvényekbe fektetett tőkéiket.

1933-tól kezdve megszűnt az osztalékok aranyesője és 1939-ig ilyen címen nem történtek kifizetések. Ennek okát formailag a jelzett esztendők veszteséges üzletmenetében találhatjuk meg, valójában azonban az történt, hogy az elért, de titkos üzleti nyereségeket nem osztalékokra, hanem a belső felhalmozásra fordították. Ezekből a nyílt és titkos tartalékok formájában összegyűjtött tőkékből fedezték a beruházásokat, mind az idegen vállalatoktól beszerzett gépek és berendezések, mind a saját műhelyekben végzett, hasonló rendeltetésű gyártás költségeit. Végső fokon tehát így alakították ki a hadiipari kapacitás kibővítéséhez szükséges anyagi alapot.

A munkásság létszáma és bérezése

A vállalat átlagos munkáslétszáma 1926–1933 között a gazdasági életben lejátszódó folyamatoknak megfelelően alakult, érzékenyen alkalmazkodott a konjunktúra és dekonjunktúra által diktált követelményekhez. Az üzleti forgalom és foglalkoztatottság magas szintjéhez igazodva az 1926. évi 708 főt kitevő átlagos munkáslétszám 1929-ig 1000 főre emelkedett, ezt követően azonban – a válság hatására – bekövetkezett a zuhanásszerű visszaesés: az 1933-ban foglalkoztatott 351 főnyi munkásgárda alig haladta meg az 1929. évi létszám 1/3-át.¹⁹²

A fentiekben közölt 1929. évi átlagos munkáslétszámtól – feltehetően a nagyfokú fluktuáció következtében – erősen eltérő összlétszámot mutat alábbi táblázatunk, mely a vállalat 1929. december 31-i munkásállományát tünteti fel szakmánkénti bontásban, megadva egyúttal az átlagos órabéreket is:¹⁹³

Szakma megnevezése	Létszám	Átlagos órabér	Szakma megnevezése	Létszám	Átlagos órabér
Vasöntő	3	1,27 P	Lakatos előmunkás	3	1,00 P
Kovács	5	0,85 P	Lakatos	179	0,87 P
Szerszámkovács	2	1,20 P	Üzemlakatos	2	1,01 P
Vasesztergályos	14	1,05 P	Bádogos	3	0,81 P
Szerszámesztergályos	1	1,06 P	Csiszoló	2	0,78 P
Gyalus	1	1,44 P	Daruvezető	4	0,54 P
Marós	2	1,24 P	Gépmunkás	162	0,61 P
Géplakatos előmunkás	4	1,09 P	Köszörűs	3	0,86 P
Géplakatos	16	0,84 P	Gépmunkásnő	1	0,44 P
Idomszerész	11	1,16 P	Betanított s. munkás	15	0,58 P
Szerszámlakatos	43	0,96 P	Segédmunkás	40	0,48 P
Szerszámedző	8	0,79 P	Puskaműves	3	0,74 P
Beállító lakatos	3	0,96 P	Tanonc	1	0,08 P

A fegyvergyári munkások összlétszáma 1929 utolsó napján tehát 531 fő volt. Fel-tűnő, hogy női munkaerőként mindössze egy gépmunkás szerepel. Ha feltételezzük, hogy foglalkoztattak még nőket betanított és tanulatlan segéd munkásként is, akkor is megállapítható rendkívül alacsony számarányuk. A gyárban végzett munka magas műszaki színvonalára utal, hogy a szakmunkások száma lényegesen felülmúlta a szakképzetlen dolgozók számát.

Az 1,— P-n felüli átlagos órabért csak szakmunkások érhatték el, az összlétszámhoz viszonyítva a munkásoknak mindössze 8,1%-a. Igen nagy azonban azoknak a szakmunkásoknak a száma is — az összmunkásságnak kerekén 50%-a — akik nem érték el az 1,— P-s átlagos órabért. A szakképzetlen dolgozók átlagos bére általában 45–60%-át tette ki képesítéssel rendelkező szak társaik órabérének.

A fegyvergyári szakmunkások bérvizonyaira vonatkozó ismertetésünk megköveteli, hogy összevegyük az ottani átlagos béreket a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének kötelékébe tartozó többi vas-, fém- és gépipari vállalat azonos szakmunkás kategóriáinak összesített béátlagával.¹⁹⁴ Az összehasonlításból kiderül, hogy a fegyvergyári szakmunkások közül a vasöntők, a kovácsok, szerszámkovácsok, vasesztergályosok, a szerszámesztergályos, a gyalus, a marósok, géplakatosok, idomszereszek, szerszámlakatosok, lakatosok, összesen 277 fő, vagyis a vállalati összmunkásságnak 52,17%-a kapott magasabb béreket az iparági átlagnál. Megfigyelhető, hogy ezek a munkáskategóriák zömmel az 1, — P-n felüli órabéresek, vagy ezt a határt erősen megközelítők közül kerültek ki. Világosan felismerhető itt a vállalat vezetőségének a törekvése, hogy a magasan képezett szakmunkásokat igyekezett minél magasabb bérekkel az üzemhez láncolni. Az iparági átlagbérezéstől elmaradt a többi szakmunkás, összesen 193 fő, a vállalati összmunkásságnak 36.35%-a. E kategóriák főleg az alacsonyabban kvalifikált szakmunkásgárdát képviselték. A gyár vezetősége a jelekből ítélve e munkásréteg megnyerésére már kevesebb gondot fordított, számukra nem tartotta különösebben fontosnak az iparági átlagbér megadását sem. A betanított és tanulatlan segéd munkásokra vonatkozóan a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesülete nem közölte az összesített átlagbér adatokat, így nem áll módunkban összehasonlítást tenni az azonos, 11,48%-os létszámarányt képviselő fegyvergyári munkáskategóriákkal.

Mindössze néhány adat szól a tisztviselők létszámának alakulásáról. Ezek szerint a Fegyvergyár 1930-ban 193, 1931-ben 182, 1932-ben 161, 1933-ban 153, 1934-ben pedig 138 tisztviselőt foglalkoztatott. A válság tehát az alkalmazottakat sem kímélte meg, leépítésük az egész időszak alatt folytatódott. A tisztviselői elbocsájtások üteme azonban jóval elmaradt a munkásoké mögött: 1930-ban egy tisztviselőre még 3,93 munkás jutott, 1931-ben 3,55, 1932-ben 3,06, 1933-ban már csak 2,29. Mi a magyarázata a tisztviselői gárda lassúbb ütemű elbocsájtásának? — az irányukban jóval erősebben megnyilvánuló emberbaráti érzések, a szociális megfontolások.¹⁹⁵

A fegyvergyári munkások mozgalmai

A Fegyver- és Gépgyár Rt. munkásainak egymást sűrűn követő kisebb-nagyobb harcai fényesen bizonyítják, hogy az egész korszak folyamán aktívan kivették részüket a tőkés társadalom elleni küzdelemből. E sztrájkok és bérmozgalmak részben gyári keretek között maradtak, részben azonban az általános, nagyméretű vasas megmozdulások szervesen kiegészítő részét képezték. Jelen tanulmány csak a nagyobb méretű megmozdulásokat kívánja ismertetni.

Az 1922. esztendő mind a vasas szakmában, mind a Fegyvergyárban a nagy megmozdulások éve volt, melyek a rohamos pénzromlás, illetve az árak emelkedését ellensúlyozni képtelen alacsony bérjavítások következtében robbantak ki.

A legjelentősebb fegyvergyári mozgalmat 19 esztendő május 14-i munkabeszüntetése indította meg, de rövidesen csatlakoztak hozzájuk az idomszerészek is. A sztrájk kirobbanása a már vázolt gazdasági helyzeten túlmenően a bérharcot vezető gyári bizalmiak feketelistára történt helyezése, elbocsájtása miatt következett be. Az idomszerészek leállítását a gyár vezetősége kíméletlen módon torolta meg: a teljes 1200 főnyi munkásgárdát július 8-án kizárta az üzemből.¹⁹⁶ Erre az időre a vállalat munkásságának harca már a nagy vasas megmozdulás kiegészítő részévé vált, melyben a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének kötelékébe tartozó 75 gyár kb. 41.000 főnyi, valamint 29 kisebb üzem mintegy 1.500 főnyi munkása vett részt.¹⁹⁷ A kizárt fegyvergyári munkásság ügyében a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesülete 1922. július 29-én értekezletet hívott össze, ahol a vasas szakszervezet, a gyárvezetőség, valamint a munkásság képviselői között folyt le a megbeszélés. Az igazgatóság az idomszerészek bérkövetelése ügyében hajlandó volt engedményeket tenni, de a többi munkások 30–50%-os fizetésjavításra vonatkozó kérelmét mereven elutasította, még 10%-os emelésre sem mutatkozott késznek. A két nappal később megtartott újabb tárgyalás sem eredményezett közeledést a felek álláspontjai között, ezért a további megbeszéléseket beszüntették.¹⁹⁸ A nagy fegyvergyári megmozdulás csak egy hónappal később, augusztus 30-án, az általános vasas sztrájjal egyidőben fejeződött be. Ezen a napon a gyár 1200 főnyi munkássága 70 ember kivételével – akik ígéretet kaptak arra, hogy egy későbbi időpontban újra elfoglalhatják helyüket – ismét felvette a munkát.¹⁹⁹ A vasasok közös harca, melyben a gyár munkásai jelentős szerepet játszottak, eredményesen zárult: 40%-os béremelést sikerült kiharcolniuk.

Az 1923. esztendő az előzőhöz hasonlóan a rendkívül aktív harc éve volt. Míg az 1922. évi bérmozgalmak csak a fokozódó drágulás ellensúlyozását célozták, addig 1923-ban a munkásság az 1919 után végrehajtott 50%-os bércsökkentések felszámolásáért, az értékálló munkabérek bevezetéséért vette fel a küzdelmet. A tőkések ismét elkeseredett ellenállással védtek profitjukat. Nemcsak az értékálló munkabérek megadását tagadták meg, hanem az áremelkedéssel arányos bérjavítások elől is elzárkóztak. Visszatartó magatartásukra kb. 5.000 vasipari munkás sztrájkja adta meg a választ. A tőke a megszokott módon reagált: 1923. február 23-án mintegy 50–55 ezer vasipari munkást bocsájtottak el.²⁰⁰ A még nem tapasztalt méretű kizárás, mely a Vasművek Egyesületé-

nek kötelékébe tartozó valamennyi gyár – köztük a Fegyvergyár – munkásságát sújtotta, több, mint egy hónapig tartott, és csak március 26-án ért véget.²⁰¹

1924 elején ismét harcban találjuk a gyár munkásait. Az igazgatóság február 18-án 900 embert zárt ki az üzemből, mert béremelésre vonatkozó kérelmük elutasítása miatt beszüntették a munkát. Az összecsapásból ismét az állhatatosan küzdő munkásság került ki győztesen. Általában 5%-os, egyes csoportok azonban ennél magasabb javítással kezdhették meg március 3-án a munkát.²⁰²

Az 1927. év ismét nagy, általános vasas mozgalmak jegyében telt el. Már az év elején sorban robbantak ki az egyes gyárakban a kisebb összecsapások, melyek július-augusztus hónapokban több hétig tartó, kb. 15.000 munkásra kiterjedő általános sztrájkban csúcsosodtak ki.²⁰³

A fegyvergyári munkások bérmozgalmai kezdetben még nem váltak a tömegmozgalom alkotórészeivé, de augusztusban már szervesen kapcsolódtak a tömeges vasas munkabeszüntetésekhez. A kb. 15.000 főre tehető munkásseregben a Ganz-, EMAG-, Weiss Manfréd-, Schlick-gyári dolgozókkal együtt küzdött a bérek javításáért 400 fegyvergyári munkás is. A tömegmozgalom e fellendülését a Vasművek Egyesületének merev álláspontja váltotta ki, mely szerint csak minimális és nem is minden dolgozóra egyaránt érvényes béremelést volt hajlandó engedélyezni. A szervezeten fellépő munkásság azonban arra kényszerítette a tőkés érdekképviselői szerv vezetőit, hogy eredeti elképzeléseiket feladva, engedményeket tegyenek. A részleges eredmények birtokában augusztus 30-án megkezdték a termelést a vállalat dolgozói is.²⁰⁴

1929. március 21-én közösen léptek fel a Vasművek Egyesületének kötelékébe tartozó gyárak öntödéinek munkásai. Mozgalmukat az akkordbérek (teljesítmény v. darab-bérek) kíméletlen megállapítása, a selejtmunka bérből történő levonása váltotta ki. Ezt a megmozdulást nem a résztvevők száma, hanem az időpont tette a tőkésék számára ijesztővé. A Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának 10. évfordulóján bekövetkezett munkabeszüntetést burkolt és fenyegető előjelnek tekintették, célzatos politikai lépésnek minősítették, ezért az ügy kivizsgálását kérték a rendőrségtől. A vizsgálat csak a mozgalom gazdasági okait tudta kimutatni, ennek ellenére a Vasművek Egyesületének vezetősége gyorsan beleegyezett a munkásokkal megindítandó tárgyalásokba, melyek a dolgozók számára eredményesen végződtek.²⁰⁵

1929 után hosszú szünet következett be az addig rendkívül intenzív fegyvergyári munkásmozgalomban. Ez nem a munkások harci szellemének lanygulását, a tőkés társadalommal való megalkuvását tükrözte, csupán a válság körülményeihez történő ideiglenes alkalmazkodást jelentette. A munkabeszüntetés alkalmazása olyan időszakban, amikor a munkanélküliek tömege szinte kínálta a sztrájktörőket, mondhatni eleve sikertelenségre kárhoztatta volna a nyílt megmozdulásokat. E taktikai megfontoláson kívül természetesen szerepet játszott a válság teremtette létbizonytalanság, a munkanélkülistől való félelem is.

Az 1920 utáni intenzív fegyvergyári megmozdulások a szervezett munkások nagy létszámát, befolyását, eredményes szervezőtevékenységét tanúsítják. Tudjuk, hogy már 1927-ben is ők tették ki a vállalati munkáslétszám többségét, 1929. december 31-én pedig az 531 főből 307 fő, tehát az összmunkásság 57.82%-a volt szervezett dolgozó.²⁰⁶ Társaik

felvilágosítása, irányítása érdekében végzett munkájuk nem volt hiábavaló. A gyárban ki-robbant harcok, eltekintve az elért sikerektől vagy elszenvedett kudarcoktól, világosan bizonyították a fegyvergyári munkásság elszántságát és állhatatosságát.

1935 végén döntő változás következett be a Fegyver- és Gépgyár Rt. életében: magába olvasztotta a Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt.-ot. Az egyesülés kapcsán meg-született új vállalat történetének bemutatása előtt azonban röviden vázolnunk kell azt az utat, melyet a nagymúltú Lámpagyár 1935 végéig megtett.

VI. A MAGYAR FÉM- ÉS LÁMPAÁRUGYÁR RT. TÖRTÉNETE AZ 1935. ÉVI FUZIÓIG

Megalakulás. Termelés, beruházás

1880-ban Testory Antal és Társa I. cs. és kir. szab. lámpa- és érczárugyár cég alatt egy betéti társaság alakult meg Kőbányán.²⁰⁷ A vállalat már létrejöttének pillanatában magá-ban hordta a közeli bukás csíráját, mivel a rendelkezésére álló szerény pénzalap nem volt elegendő a szükséges beruházások megvalósítására. Néhány éves tengődés után a csőd be is következett. A vállalat megmentésére csak egy mód kínálkozott: 1883-ban több pesti nagytőkés a lámpagyárat részvénytársasággá alakította át. A megállapított 150.000 forin-tos alaptőkét részvényjegyzések útján kellett volna előteremteni, a folyamat azonban igen vontatott ütemben haladt, majd teljesen leállt. Már a részvénytársaság létrejötte is kétsé- gessé vált, amikor a kormány – az utolsó pillanatban – a vállalat segítségére sietett. A tőzsdei forgalomban el nem kelt 71.600 forint névértékű részvényt megvásárolta a köz-gazdasági alap pénzéből, ezáltal biztosította a teljes alaptőke létrehozását.²⁰⁸

A piacon dúló éles verseny, valamint a pénzügyi nehézségek következtében 1886-ban ismét a bukás körvonalai bontakoztak ki. Világossá vált, hogy kisszerű támo-gatásokkal nem lehet a vállalatot életképesse varázsolni, hanem talpraállítása és jövőbeni virágzásának biztosítása csak gyökeres változtatásokkal valósítható meg. A kormány is-mét jelentős anyagi hozzájárulással, 50.000 forint kamatmentes kölcsönrel sietett a Lám-pagyár segítségére. Sokkal jelentősebb lépés volt azonban, hogy a Magyar Általános Hitel-bank az év folyamán kezébe vette a gyár teljes pénzügyi újjáteremtésének, szanálásának végrehajtását. Az új korszak beköszöntése a cégváltoztatásban is kifejezésre jutott: az 1886. évi szanálás eredményeként megszületett a Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt., melyben a magyar kormány már 85.000 forinttal volt érdekelve.²⁰⁹

A Hitelbank támogatása nem az önzetlenség megnyilvánulása volt, hanem komoly pénzügyi érdekek húzódtak meg mögötte. A Lámpagyár kézbevétele a Hitelbank lehe-tőséget nyert arra, hogy az általa 1882-ben Fiumében létesített Kőolajfinomító Rt. termé-keinek értékesítését összhangba hozza a Lámpagyár cikkeinek értékesítésével, e két, egy-mást szervesen kiegészítő áruféleség feletti rendelkezés révén egyeduralmat szerezzen a piacon.²¹⁰

A Lámpagyár fő gyártási profilja az első világháború előtt a petróleumlámpa osztályon nyugodott, de már ekkor igen jelentős részt foglalt el az összforgalomban a vízmérők, gázórák és vagonvilágítási berendezések gyártása is. E cikkekben túlmenően szeszmérőgépek, fertőtlenítő készülékek, fém- és vasöntvények, gázgyári cikkek, Mannlicher puskákhoz való tölténytáruk, 1899-től kezdve gáz- és villamoscsillárok, 1910-től pedig Optimus házi tűzoltókészülékek is készültek a gyárban.²¹¹

Az első világháború kitörése gyökeresen megváltoztatta az addigi termékszerkezetet. Előtérbe került, mondhatni egyeduralkodóvá vált a hadianyagok éjjel-nappali munkával történő előállítás. A haditermelésre való áttérés a Lámpagyár részére is megfelelő haszonnal járt, az így elért nyereségből 1918. december 31-ig törleszteni tudta – 250.000 korona kivételével – a háborút megelőző időben keletkezett, 2.355.000 koronát kitevő adósságát.²¹² A háborús évek emelkedő nyereségeiből a gyártelek kibővítésére is tellett, 1916-ban megvette a Steinbrucki Gőztéglagyár Társulat vele szemben fekvő 8000 négyszögöl kiterjedésű telkét.²¹³

A vesztés háborút követő évek gazdasági dezorganizáltsága a Lámpagyárat is megviselte. 1919–1922 között a nagyfokú szénhiányból eredően több alkalommal került sor hónapokig tartó üzemcsökkentésre, sőt a teljes üzemszünetre is.²¹⁴

Az 1920-as évek elejétől kezdve egyre inkább előtérbe kerültek az új üzletágak. Bevezetésük szükségességét a hagyományos gyártmányok forgalmának stagnálása, vagy kifejezett visszaesése tűzte napirendre. Ez a visszafejlődés jellemezte a petróleumlámpa- és égőgyártást, a gázmérőgyártást, de számottevően csökkent a vagonvilágítási berendezések jelentősége is.²¹⁵ Az újdonságok sorát az 1922-ben felállított zománcoosztály nyitotta meg különböző termékeivel, melyekhez új profilként az 1927-ben beindított zománckádgártás csatlakozott.²¹⁶ Az új gyártmányok (fürdőkáddal egybeépített cirkulációs kályhák, egészségügyi berendezések, gázrezsók, petróleumfűzők, petróleum izzólámpák, viharlámpák, sütők, sütőállványok, fűtőtestek, szalonkályhák, orvosi műtőlámpák, utcai gázlámpák, porszívók, autogeizerek) bevezetése, valamint a már meglevő termékek állandósuló korszerűsítése főleg az 1930-as évek első felében vett nagy lendületet, amikor a vállalat – az árcsökkentéseken kívül – csak a minőségi mutatók javításával vehette fel eredményesen a küzdelmet az összeszűkülő piacokon.²¹⁷

A polgári fogyasztásra szánt termékek előállítása mellett a Lámpagyár nem zárkózott el a hadikincstári megrendelések elfogadásától sem. Míg azonban az első világháború időszakát kivéve korábban csak a Mannlicher puskák tölténytárainak készítésével foglalkozott, addig az 1929–1933. évi világgazdasági válság idején e téren is „újítást” vezetett be és 1931-ben megkezdte a kézigránátok gyártását. Már az első évben 40 ezer darabot termeltek és ez a mennyiség a következő években sem csökkent.²¹⁸

A főrészvényes Magyar Általános Hitelbank egyik vezető tisztviselője az 1935. esztendő közepén meglátogatta a Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt.-ot. Vizsgálódásának eredményét – a vállalat műszaki berendezésére, üzemgazdasági szervezettségére, beruházási tevékenységére vonatkozóan – az alábbiakban foglalhatjuk össze:²¹⁹

A zománccüzem teljesen azonos színvonalon állt a fejlett ipari országok azonos gyártási ágazatban dolgozó üzemével és egyben a Hitelbank konszernjébe tartozó vas-, fém- és gépipari vállalatok legmodernebb tagja volt. Mindez a legutóbbi években beszerzett új gé-

pek és berendezések üzemeltetésének, valamint a modern üzemgazdasági és műszaki szempontok érvényre juttatásának volt a következménye. A törzsgyárban már korántsem voltak ilyen kedvezőek a viszonyok. A régi gyár működését az utóbbi évtized folyamán sok esetben a véletlen befolyásolta, az esetlegesség határozta meg fejlődését. Hiányzott a szerves összefüggés az egyes üzemszervezetek között, nem volt célszerű és gazdaságos az egyes berendezések elhelyezése, az épületek kihasználása. Mindezek a súlyos hiányosságok abból fakadtak, hogy a vezetők elhanyagolták a gyár üzemgazdasági szempontból megfelelő újjászervezését. A Hitelbank főtisztviselője hasonlóan elítélő módon nyilatkozott a vezetőről műszaki vonatkozásban is, akik az elmúlt évtizedben kevés hajlandóságot mutattak a géppark megfelelő felfrissítésére, és csak az utolsó egy-két évben kezdtek hozzá egy sor értékes gép beszerzésére révén a súlyos mulasztások felszámolásához.

A forgalom és a nyereség alakulása

A századforduló idején, 1897-től 1907-ig hozzávetőlegesen évi 2 millió korona értéket forgalmazott a vállalat. Ettől kezdve az első világháború befejezéséig kb. évi 5 millió koronát tett ki az eladási összeforgalom.²²⁰

A gyár kezdetől fogva jelentős exporttevékenységet folytatott. Már a századforduló táján kiviteli piacai közé számíthatta Ausztriát, Bulgáriát, Olaszországot, Romániát, Törökországot, valamint különböző északafrikai és kisázsiai területeket. 1909-ben a dél-amerikai országokban, a világháborút közvetlenül megelőző egy-két évben pedig Indiában, Oroszországban és Szerbiában is megjelentek a Lámpagyár termékei.²²¹

A háború befejezése után az erősen összeszűkülte piacok nagymértékben lecsökkenték a Lámpagyár értékesítési lehetőségeit is. Ennek hatása mind a termelésben, mind a beruházásokban megmutatkozott. 1925-től ismét a fellendülés korszaka következett. Ebben az esztendőben 4.619.000 P összeforgalmat bonyolított le a vállalat, az 1926. év már 5.309.000 P-t, az 1927. esztendő pedig 6.744.000 P-t eredményezett. Rövid három esztendő alatt tehát jelentős előrehaladást könyvelhetett el az igazgatóság, mert az 1925. évi összeforgalmat 46%-kal sikerült megemelni.²²² A jó eredmény elérésében döntő szerepük volt a különböző zománcedényeknek, melyek bel- és külföldön egyaránt jó piacra találtak.

Az összeforgalom pengő értéke, valamint a bel- és külföldi eladások egymáshoz viszonyított aránya az 1928–1935 közötti években az alábbiak szerint alakult:²²³

Év	Belföldi eladás		Külföldi eladás		Összeforgalom	
	ezer P-ben	%	ezer P-ben	%	ezer P-ben	%
1928.	5.138	74	1.833	26	6.971	100
1929.	4.203	70	1.765	30	5.968	100
1930.	3.440	72	1.335	28	4.775	100
1931.	3.072	76	993	24	4.065	100

1932.	2.649	73	994	27	3.643	100
1933.	4.129	83	843	17	4.972	100
1934.	4.990	80	1.260	20	6.250	100
1935.	4.055	76	1.246	24	5.301	100

E nyolc esztendő értékesítési viszonyai hűen tükrözik a gazdasági életben lejátszódott folyamatokat. 1932-ig mind a bel-, mind pedig a külföldi eladásoknál közel 50%-os zuhanás következett be 1928-hoz viszonyítva. Az 1933. év fordulópontot jelentett a Lámpagyár életében is. 1934-től kezdve már az exportterületek felvevőképessége is javult, és ez az összeladások értékének további növekedéséhez vezetett. A fejlődés mindazonáltal nem volt elegendő arra, hogy alapvetően módosítson a Lámpagyár nehéz helyzetén: az 1935. év bár ismét visszaeső, a válságidőszakot azonban meghaladó forgalma belföldi vonatkozásban még mindig 21%-kal, az exportot tekintve 32%-kal, az összeladás szintjén pedig 24%-kal maradt el az 1928-ban elért eredmények mögött.

A vállalat termékei közül forgalomképesség szempontjából négy cikk emelkedett ki 1925–1935 között, melyek mind a belföldön, mind a külföldön szinte osztatlan vezetészerepet játszottak. A lámpaáruk, csillárok, továbbá a különösen kiváló keresettségnek örvendő zománcedények és zománcládák voltak azok a gyártmányok, melyek a vállalat működésének létalapját képezték.

Az értékesítéssel kapcsolatban végezettől meg kell emlékeznünk azokról az országokról és területekről, ahová a Lámpagyár összforgalmának általában egynegyedét kitevő export irányult. Az 1928–1935. évek adatainak egybevetése alapján az érintett országok és területek a következők:²²⁴ Albánia, Algír, Anglia, Ausztria, Belgium, Bengázi, Bulgária, Ciprus, Csehszlovákia, Dánia, Délamerika, Egyiptom, Észtország, Finnország, Franciaország, Görögország, Hollandia, India, Irak, Jugoszlávia, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Marokko, Mexiko, Németország, Norvégia, Olaszország, Oran, Palesztina, Románia, Svájc, Svédország, Szíria, Törökország, Tripolisz, Tunisz.

Ezen a rendkívül széles területet felölelő, Ausztrálián kívül valamennyi világgrészten magában foglaló felvevőpiacon belül Egyiptom, Franciaország, Görögország, India, Jugoszlávia, Lengyelország, Románia és Törökország bizonyult a legkiválóbbnak.

A pénzügyi eredmények ismertetésére csak a századfordulótól kezdve van lehetőségünk. A XIX. század utolsó évében elért, szolidnak mondható 80 ezer koronás nyereség a következő évek folyamán szakadatlanul emelkedett és 1912-ben, 311 ezer koronás teljesítménnyel elérte tetőpontját. Az 1913–1914. években a nyereség erősen visszaesett (151.000, illetve 58.000 korona), amiben a Balkán-háborúnak, az első világháború kitörése után végrehajtott gyártási profilátalakítás átmeneti zavarainak, valamint az orosz és szerb rendelkezések elmaradásának lehetett szerepe. A zavaró körülmények azonban rövidesen megszűntek, ezt igazolják a következő évek korábban még csak meg sem közelített nyereségei. Az 1915. év 462.000 koronás, az 1916. év 1.794.000 koronát kitevő, valamint az 1917. év 1.562.000 koronára rugó tiszta nyereségéből bőven tellett a korábbi tartozások törlesztésére, továbbá a részvényesek osztalékainak kifizetésére. Az 1918–

1919. évek nyeresége érthető módon már komoly visszaesést mutatott (1.152.000 korona, illetve 977.000 korona), bár még mindig többszörösen túlhaladta a világháború előtti legmagasabb, 1912. évi szintet.²²⁵

1925–1928 között a Lámpagyár az alábbi nyereségeket érte el.²²⁶

Év	Nyeresség ezer P-ben
1925.	328
1926.	358
1927.	520
1928.	587

A négy év számai javuló foglalkoztatottságot, állandóan fokozódó értékesítési lehetőségeket jeleznek, amit a vállalat ki is használt. E rövid időszak alatt kb. 80%-kal emelkedett a nyereség, tehát jóval maga mögé utasította a forgalom emelkedésének ütemét.

Az önálló Lámpagyár a nyilvános mérlegek szerint utoljára az 1929. üzletét zárta nyereséggel, melynek 283.000 P-t kitevő összege a megelőző üzletév eredményéhez képest több, mint 50%-os visszaesést mutatott. A valóságos helyzetet hívebben tükröző belső mérlegből azonban kiderül, hogy már az 1929. év is veszteséggel zárult, nevezetesen 250.000 P-t tett ki a hiány.²²⁷ A következő évek nyilvános mérlegei már kénytelenek voltak bevallani, hogy a cég veszteséggel dolgozott. Az 1932. üzletév vesztesége már kifejezetten roppant nagy összegre, 926.000 P-re rúgott.²²⁸

Az 1929–1932 között elszenvedett súlyos veszteségek zömmel az eladási forgalom zuhanásszerű csökkenéséből adódtak, de nem volt jelentéktelen az állandóan magas összegekkel díjazott zománcüzemi beruházások pénzügyi kihatása sem. Ezeket a beruházásokat azért sürgette a gyár vezetősége, hogy a konjunktúra bekövetkezte után minél tökéletesebb műszaki felkészültséggel vehesse fel a harcot a versenytársakkal. Az elképzelés lényegében helyes volt, de a gazdasági visszaesés viszonyai között túlméretezettnek bizonyultak a megvalósítás arányai.

Az 1933. esztendő a Lámpagyár számára is a fellendülés beköszöntét jelentette, növekvő eladásai azonban képtelenek voltak nyereséggé változtatni az elkövetkező üzleteket. A piacokon dúló kíméletlen árharc során összes termékeire vonatkoztatva állandósítani kellett az árengedmények és a különböző kedvező eladási feltételek, a hitelezések politikáját. Ez a szükség parancsolta üzletpolitikai módszer oda vezetett, hogy a Lámpagyár mint veszteséggel dolgozó, nagy áruaktárral és nehezen behajtható követelésekkel megterhelt vállalat érkezett el a Fegyver- és Gépgyár Rt.-gal megvalósított egyesüléshez.

A munkásság létszáma és bérezése

A Lámpagyár a XX. század küszöbét szerény, 370 munkást foglalkoztató középüzemként lépte át. Ez a létszám a termékei iránt gyorsan növekedő élénk kereslet hatására, majd az első világháború felfokozott haditermelési igényeinek kielégíthetése érdekében állandóan emelkedett és 1918-ban elérte az 1400 főt.²²⁹

1928-ban, tehát a világgazdasági válságot megelőző utolsó esztendőben 1300 munkás dolgozott a vállalatnál. A Fegyvergyár gyakorlatától eltérően itt már 1929-ben megkezdtek a leépítéseket és folytatták 1930-ban is: az azévi létszám 721 munkást tett ki, vagyis az 1928. évi összlétszám 55%-át. Az 1930. esztendő azonban egyúttal lezárását is jelentette az elbocsájtási hullámnak, és annak ellenére, hogy a válság még nem ért véget – a forgalom továbbra is lanyhuló irányzatot mutatott – ismét megkezdődött a létszám fokozatos feltöltése: 1933-ban a foglalkoztatott munkások száma elérte az 1094 főt.²³⁰ Valószínűnek látszik, hogy ez a tipikustól merőben eltérő jelenség a hadikincstártól beérkezett kézigránát rendeléseknek volt a következménye.

A lámpagyári és fegyvergyári munkáslétszám alakulása a válság időszakában két lényeges eltérést mutat:

1. a Lámpagyárban sokkal rövidebb időszakra terjedt ki az elbocsájtási hullám, mint a Fegyvergyárban, nem érvényesült végig a válság öt esztendeje alatt;
2. a létszám visszaesése közel sem érte el a Fegyvergyárban tapasztalt mértéket.

Egyik adatunk az 1929. évi átlagos munkáslétszámot 1100 főben határozza meg. Ettől – valószínűleg a nagyméretű hullámvás következtében – erősen eltérő összlétszámot mutat következő táblázatunk, mely a vállalat 1929. december 31-i munkásállományát tünteti fel szakmánkénti bontásban, megadva egyúttal az átlagos órabéreket is:²³¹

Szakma megnevezése	Létszám	Átlagos órabér	Szakma megnevezése	Létszám	Átlagos órabér
Fémöntő	4	0,87 P	Bádogos	11	0,87 P
Vasöntő	9	1,02 P	Bronzműves	13	0,99 P
Gépformázó	2	0,79 P	Fémnyomó	3	0,99 P
Olvasztó	2	0,58 P	Csiszoló	5	1,17 P
Kovács se- gítő	7	0,86 P	Gépkocsi- vezető	1	0,77 P
Vasesztergályos	11	1,08 P	Műszerész	12	0,88 P
Fémesztergályos	3	0,96 P	Betanított s.munkás	116	0,59 P
Géplakatos	3	0,73 P	Betanított s. munkásnő	169	0,36 P
Szerszámlakatos	7	0,83 P	Segéd munkás	23	0,41 P
Lakatos	29	0,82 P	Zománczó	5	0,62 P
Hegesztő	2	0,73 P	Tanonc	22	0,12 P

Az összeállítás szerint 1929. december 31-én 459 munkást foglalkoztatott a Lámpagyár. A fegyvergyári állapotokhoz viszonyítva az első és legfontosabb eltérés abban jelentkezik, hogy a Lámpagyárban a szakmunkások száma jóval alatta maradt a képesítéssel nem rendelkező dolgozóknak, az összlétszámnak mindössze 28%-át tette ki. Ez a jelenség a gyárban végzett munka alacsonyabb igényű műszaki színvonalára utal. További jelentős különbség, hogy a Fegyvergyárhoz viszonyítva igen magas volt a nőmunkások számaránya. Ha csak a kifejezetten nődolgozóként feltüntetett kategóriát vesszük figyelembe és eltekintünk attól, hogy a segédmunkások és a tanoncok között is akadhattak nők, akkor is az összlétszám 37%-a közülük került ki.

A szakképzetlen és női munkások igen magas számaránya, az olcsó munkaerőt jelentő kategóriák túlsúlya okozta, hogy a lámpagyári bérszínvonal összességében elmaradt a Fegyvergyaré mögött. Az alacsony színvonal a szakmunkások bérét is károsan befolyásolta. Ilyen körülmények között csak 25 szakmunkás (az összlétszám 5.4%-a) órábérére haladta meg az 1,— P-t, szemben a fegyvergyári 8.1%-kal.

Még nyilvánvalóbbá válik a lámpagyári bérszínvonal alacsony volta, ha összehasonlítjuk a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének kötelékébe tartozó többi vas-, fém- és gépipari vállalat azonos szakmunkáskategóriáinak összesített bérátlagával.²³² Az összevetésből kiderül, hogy mindössze a gépformázók, kovács segítők, vasesztergályosok, fémesztergályosok és csiszolók, összesen 28 fő, vagyis a vállalati összlétszámnak csupán 6.1%-a (a Fegyvergyárban 52.17%-a) kapott magasabb béreket az iparági átlagnál. Az iparági átlagbérezéstől elmaradt a többi szakmunkás, összesen 101 fő, az összlétszámnak 22%-a. Miután a nem szakképzett munkáscsoportok összesített átlagbéré adatait a Vasművek Egyesülete nem közölte, a lámpagyári munkásság 71.9%-át kitevő, e kategóriába tartozó munkásréteg esetében az összehasonlítástól el kell tekintenünk. Említésre méltó azonban, hogy a lámpagyári nőmunkások alacsony béréhez hasonlókal a Fegyvergyárban nem találkozunk.

Munkásmozgalmak a Lámpagyárban

Az 1920-as éveknek különösen az első felében a Lámpagyár is a munka és a tőke közötti többszöri összeütközésnek a színtere volt. A munkásmegmozdulások azonban — a Fegyvergyártól eltérően — általában a vállalat keretein belül maradtak, ritkán kapcsolódtak a szélesebb körű vasas tömegmozgalmakhoz. A tanulmány csak a két jelentősebb bérharcot kívánja ismertetni.

A vállalat 15 öntőmunkásának 1921 februárjában kirobbant és áprilisig tartó munkabeszüntetését nem a résztvevők számának nagysága, hanem az tette emlékezetessé, hogy kilépve a gyári keretektől szervesen kapcsolódott a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének kötelékébe tartozó vas- és acélöntődék 540 öntőjének fellépéséhez. A közel három hónapon keresztül elhúzódó sztrájk a munkások és munkáltatók közötti megegyezéssel ért véget.²³³

Az 1924. év első négy hónapjában heves összecsapások színtere volt a Lámpagyár. A préselőnők már január első napjaiban sztrájkot indítottak bérköveteléseik teljesítéséért,

majd az eredményes fellépés befejeztével január 14-én megkezdték a munkát. Két hét telt el viszonylagos nyugalomban, amikor január 29-én 80 gépmunkásnő különböző túlzott teljesítménybeli követelések miatt hagyta abba a termelést. Az igazgatóság egyezkedni próbált, majd látván, hogy a nők ilyen alapon nem hajlandók beszüntetni bérharcukat, február 11-én – megtorlásként – a teljes munkásgárdát, 1100 embert kizárta az üzemből. A kizárás közel három hétig, március 3-ig tartott. Ezen a napon a mozgalmat elindító nők is felvették a munkát. Egy héten keresztül az újonnan módosított akkordbérek alapján dolgoztak, de megállapították, hogy keresetük így sem kielégítő, ezért március 10-én újból leálltak. Az igazgatóság most sem késett a kíméletlen válasszal: még azon a napon ismét utcára lökte az összes munkásokat. A súlyos áldozatokat vállaló dolgozók végül győztesen kerültek ki a harcból. A hosszú üzemszünetelés károsan hatott az üzletmenetre, ezért az igazgatóság a több heti kísérletezés után megegyezett a munkásokkal, akik április 4-én újból megkezdték a munkát.²³⁴

Az 1924. évvel lényegében befejeződött a jelentősebb lámpagyári megmozdulások korszaka, a következő években már csak szórványosan került sor nyílt fellépésekre.

A lámpagyári munkásmozgalmakról megállapítható, hogy azok – főleg 1924 után – nem érték el az intenzitásnak azt a fokát, melyet a Fegyvergyárban tapasztaltunk. Ennek fő oka abban rejlik, hogy a lámpagyári munkásságnak jóval kisebb része, 1929-ben mindössze 22%-a volt szervezett dolgozó. A kedvezőtlen arányszám abból eredt, hogy a vállalat összmunkásságának döntő részét a szakképesítéssel nem rendelkező és a szervezkedéstől is jórészt távol maradó dolgozók, valamint a nőmunkások tették ki.²³⁵

VII. A FÉMÁRU-, FEGYVER- ÉS GÉPGYÁR RT. TÖRTÉNETE A FUZIÓTÓL A GYŐRI PROGRAM MEGHIRDETÉSÉIG

A fúzió

Az 1935. év mind a Fegyvergyár, mind a Lámpagyár vezetősége részére a fennálló súlyos problémákkal való őszinte szembenézésnek, a keserű, de reális helyzetkép kialakításának és a leszűrt tapasztalatok alapján szükségessé vált gyökeres változtatások végrehajtásának esztendeje volt. A radikális módszerek alkalmazását mindkét vállalat aggasztó helyzetbe parancsolóan előírta.

A Fegyvergyár már 1932 óta kénytelen volt nélkülözni a megfelelő foglalkoztatást biztosító kincstári rendelkezéseket. A honvédelmi igazgatás és a vállalat között kialakult igen rossz viszony következtében nagymértékben lecsökkent az üzemi kapacitás kihasználtsági foka, ez pedig a rezsiköltségek rossz elosztásában, azt követően pedig a tetemes üzleti veszteségekben nyilvánult meg. Meglehetősen bizonytalanok voltak a kincstárral szemben fennálló követelések behajtásának kilátásai is. A rossz üzletmenet nyomán ugyanakkor nagyon megnöttek a Magyar Általános Hitelbankkal szemben fennálló tartozások.²³⁶

A Lámpagyár hasonló nehézségekkel küzdött. Legfontosabb cikkeinek, különösen a lámpaáruknak és csillároknak erősen visszaesett a forgalma, ugyanakkor a piacokon dúló árharc gyártmányainak árát nagymértékben lemorzsolta. Mindezek a körülmények súlyos üzleti veszteségeket, a tartozások növekedését vonták maguk után.²³⁷

A Fegyvergyár és a Lámpagyár főreszvényesének, a Magyar Általános Hitelbanknak (az előbbi vállalatnál 39.75%-os, az utóbbinál 76.21%-os részvényérdekeltséggel bírt)²³⁸ a vezetői is világosan felismerték, hogy két érdekeltségi vállalatuk életképessége az adott körülmények között nem biztosítható. Két megoldási mód kínálkozott: vagy felszámolják mindkét nagyműtű gyárat, vagy pedig jelentékeny új tőkék befektetésével korszerű, új gyártási ágazatokra is berendezkedő, felfokozott honvédelmi rendelesek gyártására is alkalmas üzemekké építik ki azokat. Az utóbbi változat magától értetődően felvetette a Honvédelmi Minisztériummal szemben kialakult feszült viszony megváltoztatásának igényét, nevezetesen a Kincstár ellen támasztott régi fegyvergyári követelések nagyarányú csökkentését. A vállalandó veszteségek ellenére is ez a megoldás látszott célszerűnek, mert csak így nyílt lehetőség a nagy mennyiségű katonai szállítások ismételt megindulására, valamint a régi követelések el nem engedett részének fokozatos megtérülésére.²³⁹

A Hitelbank és a Honvédelmi Minisztérium között 1935 közepe táján indultak meg a tárgyalások. Kétségtelen, hogy a legfogasabb kérdést a Fegyvergyárral kapcsolatos pénzügyi problémák jelentették. A bankvezérek részéről kilátásba helyezett jelentős adósság-elengedés hatására azonban rohamosan leomlottak a tárgyaló felek között húzódó válaszfalak, és a bank a hadügyi kormányzat törekvéseinek megfelelően, az ország háborús felkészültségének növelése érdekében hozzákezdhetett a két vállalat egyesítésének, korszerű kiépítésének előkészítéséhez.

A Fegyvergyár és Lámpagyár egyesítését megelőző néhány hónap műszaki és pénzügyi-gazdasági vonatkozású előtanulmányi munkálatainak idején egyre inkább előtérbe került dr. Damming András lámpagyári igazgató személye, akit a Honvédelmi Minisztérium magasabb köreihez fűződő kiváló kapcsolatai alapján mind gyakrabban emlegettek úgy, mint a nyugalomba vonulás gondolatával foglalkozó Frommer Rudolf vezérigazgató utódát. Kétségtelen, hogy Damming a honvédség parancsnokai számára az eszményi fegyvergyári vezetőt személyesítette meg: a katonai teljesítőképesség minden áron való fejlesztésének feltétlen híve volt, annak megvalósítása érdekében gondolkodás nélkül hajlandó volt szakítani az óvatos, a pénzügyi eredményeket állandóan előtérbe helyező Frommer-féle üzletpolitikával. Teljesen érthető, hogy a fúziót megelőző minden ténykedése a katonai kincstár fokozott támogatását élvezte. Befolyása ennek alapján állandóan erősödött, hatalmának növekedésével pedig egyenes arányban omlottak le a fúzió útjában álló akadályok. Frommer, felmérve helyzetének egyre tarthatatlanabb voltát, valamint vetélytársának fokozatos előretörését, levonta a konzekvenciát és az általa ellenzett feltételeket tartalmazó Honvédelmi Minisztérium szerződés megkötése előtt lemondott vezérigazgatói állásáról, majd néhány hónappal később, 1935. november 1-től kezdődően nyugalomba vonult.²⁴⁰ Távozása után a vállalat vezetését dr. Damming András vette át, ügyvezető igazgatói rangban.

1935 szeptemberének első napjaiban tehát elhárultak a fúziót, valamint a hadikincstár pénzügyi szempontjainak érvényesülését gátló legfőbb akadályok. A Magyar Általános Hitelbank engedélyével szeptember 6-án a Honvédelmi Minisztérium és a Fegyvergyár szerződést kötött, a megállapodás azonban a már elhatározott fúzióra való tekintettel a Lámpagyár részére is jelentős rendeltést biztosított.

A szerződésben a Honvédelmi Minisztérium az 1936/1937. üzletévtől kezdődően nyolc éven át évi 15.000 darab, összesen tehát 120.000 darab puskát rendelt meg a Fegyvergyártól, 11,280.000 P értékben. A Lámpagyár részére 9.000.000 P értékű tűzéri gránátrendelés jutott, 1937. március 31-i határidővel történő leszállításra.²⁴¹

A szerződésben a Honvédelmi Minisztérium nagy gondot fordított arra, hogy a haditermelő képesség erőteljes növelésére kötelezze a Fegyvergyárat. Az igazgatóság vállalta is, hogy az üzemet a megállapodásban részletezett rendelkezések gyártása folyamán korszerűsíteni, modernizálni fogja. Azt is tudomásul vette a vezetés, hogy a fejlesztés költségei kizárólag a gyárat terhelik, abból semmi sem hárítható át a kincstárra, mely a megállapodás betartását szakközei útján időnként ellenőrizni fogja.²⁴²

A két gyár által vállalt kötelezettségek teljesítése jelentős pénzforrásokat igényelt, melyek előteremtése a Magyar Általános Hitelbankra várt. A pénzügyi vezetés ezúttal sem zárkóztak el a hadikincstár kívánságai elől. Kijelentették, hogy az új beruházások céljaira a következő években 8–9 millió pengő tőkét, valamint megfelelő forgótőkét bocsátanak a Fegyvergyár rendelkezésére a piacon szokásos kamatnál lényegesen olcsóbb feltételekkel.

A Honvédelmi Minisztérium és a két hitelbanki vállalat megállapodása kétségtelenül a katonai vezetés számára nyújtotta a nagyobb előnyöket. Eltekintve a 2,7 millió pengőt meghaladó adósság elengedéstől, sikerült biztosítani az ország háborús kapacitásának számottevő növekedését, mégpedig oly módon, hogy a megrendelt cikkekben lényeges árengedményeket kapott. Természetesen a vállalatok sem jártak rosszul: újból lehetőséget kaptak a megfelelő méretű foglalkoztatásra, a Fegyvergyár pedig elérte, hogy a kincstár által részben elismert követeléseit aránylag rövid időn belül megfizetik.²⁴³

A Hitelbank, a Fegyvergyár és a Lámpagyár a maguk részéről a legmesszebbmenőig figyelembe vették a kincstár igényeit, most már a katonai vezetőkön volt a sor, hogy a saját érdekükben is támogassák a két vállalatot. A Hitelbank ezirányú kérelmére maga Gömbös Gyula honvédelmi miniszter válaszolt. Levelében megígérte, hogy mindazokra a gépekre, készülékekre és felszerelésekre, melyeket a hadsereg számára történő gyártás érdekében külföldről kíván beszerezni a Fegyvergyár és a Lámpagyár, illetve a fúziójuk révén keletkező új vállalat, behozatali engedélyt és vámmentességet fog kieszközölni a kereskedelemügyi, iparügyi és pénzügyminisztertől. Hasonló értelemben nyilatkozott a gyártáshoz szükséges, külföldről beszerezendő nyers- és segédanyagokról is. Hathatós közbenjárásáról biztosította végezetül a Hitelbank vezetőit abban a tekintetben, hogy a két vállalat, vagy a létrejövő új cég a beszerzésekhez szükséges külföldi fizetőeszközöket exportfelártól mentesen kapja meg.²⁴⁴

A katonai vezetés legmagasabb szintű támogatásának ígéretét bírva, a két vállalat igazgatósága most már véglegesen elhatározta a fúziót. 1935. november 15-én került sor a már több hónap óta húzódó előkészítő munka végleges lezárására. A Fegyver- és Gép-

gyár Rt. ezen a napon magába olvasztotta a Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt.-ot. A Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. cégnév alatt létrejött új vállalat alaptőkéjét 5.440.000 P-ben állapították meg. Hogy a teljes alaptőke biztosítva legyen, újabb 28.800 darab, egyenként 50.— P névértékű részvényt bocsájtottak ki. Az értük befolyt 1.440.000 P-t a Fegyvergyár korábbi 4.000.000 P-s alaptőkéjéhez csatolták.²⁴⁵ A fúzió gyors megvalósítása érdekében végrehajtott alaptőkeemelés sikerét a Magyar Általános Hitelbank biztosította azzal, hogy az újonnan kibocsájtott részvények döntő többségét átvette.²⁴⁶

A Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. megszületésével a Honvédelmi Minisztérium megszabadult attól a ránézve nyomasztó tehertől, mely a Weiss Manfréd gyárnak a tűzéségi lőszergyártásban addig elfoglalt monopolhelyzetéből, árdiktatúrájából adódott. Az új vállalat révén a hadikincstár a következő években lényeges anyagi megtakarításokat tudott elérni a tűzéségi lőszerek beszerzésénél.²⁴⁷ A Hitelbank részére azt jelentette vállalatainak egyesülése, hogy a gyártási jelleg kétarcúsága révén az új cég könnyen reagálhatott a politikai, vagy a gazdasági életben beálló változásokra: a volt fegyvergyári profil a háborús viszonyok között, a lámpagyári pedig a béketermelés idején biztosíthatta a pénzügyileg is kimutatható eredményes fejlődést, számára, mint fő részvényes számára a magasabb nyereséget.

Az átszervezések lebonyolítása. Beruházás, termelés

Az 1935 novemberében megszületett Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. már az év végén hozzákezdett az új gyártási ágakra való berendezkedéshez. A tervezési munkák közvetlenül a fúzió után megkezdődtek és felölelték a volt Fegyvergyár területén álló, félbemaradt épületek befejezését, illetve átalakítását, a volt lámpagyári üzemek költöztetésre való előkészítését, átcsoportosítását, illetve kiegészítését korszerű üzemvitelre, a régi fegyvergyári üzemek összevonását az átköltöztetésre kerülő új, illetve már meglevő régi üzemekkel. Szervesen kapcsolódott ezekhez a munkákhoz az 1936. év első felében a törökbálinti üzem, valamint Kőbányán a fémhengermű- és présmű tervezése.

A lámpagyári üzemeknek Kőbányáról a Soroksári-úti telepre való átköltöztetése 1936. májusában indult meg és július végén fejeződött be. A költözés fokozatosan történt. A nagyobb gépállománnyal rendelkező műhelyekből először csak a géppark egy része került át a Soroksári útra, és míg azok felszerelése tartott, a megmaradt berendezésekkel zavartalanul folyt a termelés Kőbányán. Amint az új műhelyekben megindulhatott a munka, sor került a Kőbányán visszamaradt részek átszállítására is. A költözés szervezett lebonyolítása lehetővé tette, hogy az 5 napig tartó vasöntődei üzemszünetet kivéve valamennyi műhely zavartalanul termelhetett. Már a Fegyvergyár telepén került sor a volt lámpagyári üzemek új gépekkel való kiegészítésére, de ez a munka a gépek fokozatos beérkezése és az azzal kapcsolatos elvámolási nehézségek miatt a késő őszi hónapokig tartott.

A Soroksári-úti telepen folyó nagyarányú átszervezési munka, az új gyártási ágazatokra való áttérés előkészítése nem ért véget a lámpagyári üzemek nagy részének befogadásával. Mind a megnövekedett létszám és géppark, mind a racionálisabb gyártás igényei

a rendelkezésre álló hely gazdaságos kihasználását, a volt fegyvergyári üzemek megfelelőbb elhelyezését, összevonását követelte meg. Az ennek érdekében végzett műhely átcsoportosítások, új és toldalék építkezések, épületszerelések nemcsak az 1936. évben zajlottak, hanem áthúzódtak a következő esztendőre is.

A volt lámpagyári telep is az építkezések zajától volt hangos az 1936. év második felében. Amint a régi üzemek Soroksári-útra történő átszállítása júliusban befejeződött, azonnal megkezdtek az új fémhenger- és présmű építését. Első lépésként az üresen maradt, e célra nem megfelelő épületeket bontották le, majd augusztusban megindult és a tél beköszöntéig tartott az új tervek szerinti építkezés. Ekkor vehették csak kezdetüket a felszerelési munkák, melyek a következő év márciusáig húzódtak el. A régi üzemek közül 1936-ban csak a zománcmű maradt meg eredeti helyén és lényegében változatlanul, de az 1937. év már ott is számos változást és átalakítást eredményezett.

A fúzió révén egyesült két vállalat törzstelepein végrehajtott építkezési és átalakítási munkák vázlatos ismertetése után végezetül meg kell emlékeznünk az újonnan létesített törökbálinti tűzérési lőszeralkatrész-összeszerelő üzemről is. Ennek építése a minisztériummal folytatott tárgyalások elhúzódása miatt csak 1936 júniusában vette kezdetét. Egyéb okok továbbra is hátráltatták az építkezés befejezését, így az üzem felszerelési és berendezési munkálatai csak 1937 januárjában indulhattak meg és kb. március hóban értek véget.²⁴⁸

Már a fúzió után megindult építkezések és átalakítások vázlatos felsorolása is érzékeltesen szemlélteti azt a felfokozott tempót, amit a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár vezetősége a hadiipari kapacitás növelése érdekében 1935 novemberétől kezdve diktált. Tekintettel azonban arra, hogy az ellenforradalmi korszak egyik vezető hadiipari vállalatáról van szó, hasznos az 1935–1938 közötti beruházásokat egy kissé részletesebben is megvizsgálni.

A vállalati ingatlanok (gyártelek és épület), valamint a géppark és a berendezések mérlegértékének alakulását az alábbi táblázat szemlélteti:²⁴⁹

Év	Ingatlanok	Gépi berendezés és felszerelés	Összes állótőke
ÉRTÉKE PENGŐBEN			
1935.	4.212.330	6.864.266	11.076.596
1936.	6.026.573	9.255.886	15.282.459
1937.	7.306.337	12.001.976	19.308.313
1938.	8.386.340	12.705.082	21.091.422

Az állótőke rohamos, három esztendő alatt közel 100%-os emelkedése már önmagában is elárulja azt a mindent elsöprő lendületet, amellyel Dammangék igyekeztek felkészíteni a vállalatot a második világháború várható hadirendeléseinek minél teljesebb készütségben való fogadására. Még szembetűnőbbé válik az óriási nekirugaszkodás, ha figyelembe vesszük, hogy a vállalat, fennállásától kezdve 1935. végéig, tehát közel 45 esz-

tendő alatt összesen kb. 11 millió pengő értéket ruházott be, míg 1936-tól 1938-ig, azaz mindössze 3 év alatt kb. 10 milliós beruházás történt.

A legnagyobb befektetésre az 1936. esztendőben került sor. Ebben az évben 6.713.000 P-t fordítottak az építkezésekre és berendezésekre, ebből az összegből azonban nyíltan csak 4.205.863 P mutatkozik az állótőke emelkedésében. Több, mint 2.5 millió pengő értékű, saját rezsiben végzett beruházást nem vettek fel a vagyonszaporulat közé, azt részben a gyártmányok között, részben pedig leírások formájában számolták el.

Az 1936. évi, 6.713.000 P-t kitevő beruházási összeg felhasználása egyértelműen bizonyítja, hogy a vállalat vezetői a tűzérési lőszergyártásra fektették a fő súlyt: a gránátgyártás felfuttatását célzó három részberuházás (Kőbányai-úti fémhenger- és présmű = 2.089.000 P; törökbálinti tűzérési lőszeralkatrész-összeszerelő üzem = 1.673.000 P; Soroksári-úti gránátüzem = 1.142.000 P) 4.904.000 P-t, vagyis a teljes beruházás 73.1%-át emésztette fel.²⁵⁰

1937-től kezdve a beruházások üteme már veszített lendületéből. Az 1936–1938-as összes investíciónak az 1935. december 31-i összes állótőke értékkel szembeni 10.014.826 P-s emelkedéséből az 1936. évre még kerekén 42% esett, 1937-ben már csak 40.2%, 1938-ban pedig az arány 17.8%-ra zuhant vissza. A befektetések ütemének hanyatló tendenciája azzal volt kapcsolatos, hogy az adott körülmények között indokoltnak láttott és végre is hajtott beruházások elegendőnek mutatkoztak. Csak az 1938. év vége táján kezdődtek meg ismét a nagyobb beruházásokra vonatkozó tervezgetések, amikor a nemzetközi helyzet kiéleződése a fegyveres konfliktusok lehetőségét vetette fel.

Összegezve végezetül a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyárban a fúziótól, 1935. novemberétől kezdve 1938. végéig eszközölt beruházásokat, az alábbi képet kapjuk:²⁵¹

Fegyvergyár	3.727.000 P
Fémhenger- és présmű	4.413.000 P
Zománcmű	277.000 P
Törökbálint	2.269.000 P

Összesen: 10.686.000 P

Ennek az óriási összegnek 81.4%-a, 8,7 millió pengő a közvetlen haditermelés célját szolgálta, azon belül pedig döntő részben a tűzérési lőszerprogram keretében került felhasználásra.²⁵²

A termelés pengőértéke az 1935–1938. években az alábbiak szerint alakult:²⁵³

Év	Érték pengőben
1935.	4.452.924 P
1936.	8.355.002 P
1937.	13.758.649 P
1938.	22.000.000 P

A termelés 1936. évi összértéke ezek szerint 87.6%-kal, 1937. évi összértéke 64.7%-kal, 1938. évi összértéke pedig 62.5%-kal haladta meg a mindenkori előző esztendő teljesítményét. Ez a gyorsütemű fejlődés azt eredményezte, hogy az 1935. év termelési értéke megközelítően ötszörösére nőtt 1938-ra.

A termelés összértékén belül hasonlíthatatlanul gyorsabb ütemű volt a hadicélokra történő gyártás értékének növekedése. E gyorsabb tempó eredményeként jelentősen megnőtt a háborús termékek értékaránya: míg 1935-ben csak az össztermelés értékének 10.3%-át, addig 1936-ban 17.4, 1937-ben 42.4, 1938-ban pedig már 61%-át tette ki.

A fegyvergyári profilt képviselő katonai cikkek mellett a volt lámpagyári termékek közül a hagyományokhoz híven továbbra is a lámpák és csillárok, valamint a különböző zománcedények és a zománcládák voltak túlsúlyban. Az 1935–1936. esztendőben még ezek alkották a termelés gerincét, és bár 1937-től már a fegyvergyártó jelleg uralkodott el a vállalatnál, előkelő helyüket továbbra is megtartották.

1938-tól kezdve már egyértelműen a háborús célokra történő termelés határozta meg a gyártási profilt. Mindez az 1938 márciusában Darányi Kálmán miniszterelnök által meghirdetett nyílt fegyverkezési programnak, az úgynevezett „győri program”-nak volt a következménye. A fokozódó katonai megrendelések reménye, pontosabban szólva az üzleti nyereségek várható rohamos emelkedése azonnal élénk mozgolódást váltott ki a tőzsdén, ahol nagy keresettségnek örvendtek a nehézipari vállalatok részvényei: „... a tőzsde közönsége a Ganzot, Fegyvert, Győri Vagont ...” vásárolta.²⁵⁴

Eladási forgalom, kartellek

Az eladási forgalom alakulásáról az alábbi táblázat tájékoztat:²⁵⁵

Év	Eladási forgalom értéke pengőben
1936.	6.786.573 P
1937.	12.300.409 P
1938.	21.046.593 P

A bemutatott három év az értékesítés területén is jelentkező nagyfokú fellendülés képét tükrözi. 1937-ben 81.2%-kal, 1938-ban pedig 71.1%-kal haladta meg az összeladás értéke az előző évi eredményt, 1936-hoz viszonyítva pedig az 1938. év teljesítménye 210.1%-os emelkedést jelent.

Az összforgalmon belül, annak ütemét túlszárnyalva nőtt a katonai célú eladások értéke, mely 1937-ben 308.8%-kal, 1938-ban pedig 194.8%-kal nőtt az előző évhez képest. E felfokozott ütemnek tudható be, hogy az 1938-ban teljesített honvédségi szállítások értéke több, mint 11-szeresen felülmúlta az 1936. évi szintet.

Emelkedési ütemének gyorsabb voltából következően, a hadiszállítások részaránya is megnőtt az összeladási forgalmon belül: 1936-ban még csak 14%-ot tett ki, 1937-ben azonban 31.7%-ot, 1938-ban pedig már 54.6%-ot ért el.

A polgári fogyasztásra szánt gyártmányok közül továbbra is a hagyományos lámpagyári termékek, azaz a lámpák és csillárok, valamint a különböző zománcozott gyártmányok játszották a főszerepet. 1938-tól kezdve e cikkek eladási forgalma is visszaesett, jelentőségük csökkent.

A rohamosan visszaszoruló polgári termékek közül a vadászfegyverek és a nem katonai pisztolyok árusítását a Városi Lerakat, valamint a vidéki bizományos-hálózat végezte, a többi termék a vas-, zománcedény-, fém-, üveg-, porcelán-, csillár- és egészségügyi árukat forgalmazó nagykereskedők révén jutott el a fogyasztóhoz. A termékek kis hányadát a különböző közüzemek vették át.²⁵⁶

A hazai piac lehetőségeinek fokozottabb kihasználása, az üzleti eredményre káros versenyharc kiküszöbölése érdekében a vállalat több monopolszervezetbe, kartellbe is belépett. Gyártási jellegéből következően igen sok területen ütközött legnagyobb vetélytársával, a Weiss Manfréd Művekkel, a kartellek létrehozása tehát elsősorban e két cégnek volt fontos, illetve az ő megegyezésüktől függött. A kezdeményező lépéseket a csepeli iparbárok tették meg. 1936 júniusában azzal a javaslattal álltak elő, hogy a közöttük dúló, áldatlan versengéssel együtt járó harc megszüntetése érdekében kössenek megállapodást. Kijelentették, hogy már belenyugodtak a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyárnál megindult tűzérési lőszergyártásba, valamint a fémhenger- és présmű felépítésébe, mindössze csak azt kéri, hogy a csőgyártást a Fegyvergyár ne vegye fel gyártási körébe.²⁵⁷

A rövidesen megkötött megállapodásban a következő kartellek létrehozását határozták el:

1. zománcedény;
2. fürdőkád;
3. horganylemez;
4. fém-félgyártmány.²⁵⁸

A Weiss Manfréd Művekkel közösen létrehozott kartelleken kívül a vállalat még az alábbi monopolszervezetekben vett részt:

1. petroleumégő kartell (a volt Lámpagyártól vette át);
2. hidegvízmérő kartell (a volt Lámpagyártól vette át);
3. magyar-osztrák fémkartell;
4. magyar-cseh fémkartell;
5. MÁVAG fémkartell.²⁵⁹

A külföldi piacokra történő exportszállítások pengőértéke a következőképpen alakult:²⁶⁰

Év	Exportforgalom pengőértéke	Összforgalmon belüli aránya %-ban
1936.	1.327.425	19.6
1937.	2.495.397	20.3
1938.	1.673.464	7.9

A kivitelnél tehát nem érvényesült az a töretlen ívű felfutás, ami a hazai eladási forgalmat összességében és katonai téren egyaránt jellemezte. Az idegen piacokon még több versenytárrsal, valamint az egyes államok gazdaságpolitikájából adódó nehézségekkel kellett a vállalatnak megküzdenie, az 1938. évi nagy visszaesésben pedig már szerepet játszott az egyre bizonytalanabbá váló nemzetközi helyzet is. A gyártmányok közül egyébként a külföldi fogyasztóközönség is a lámpák, zománcedények és a zománcládák iránt mutatta a legnagyobb érdeklődést.

A Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. üzleti kapcsolatai korszakunkban az alábbi országokra és területekre terjedtek ki: ²⁶¹ Albánia, Algír, Anglia, Ausztria, Belgium, Bengázi, Bulgária, Ciprus, Délafrika, Délamerika, Egyiptom, Franciaország, Görögország, Hollandia, India, Jugoszlávia, Lengyelország, Marokko, Mexikó, Norvégia, Olaszország, Oran, Palesztina, Románia, Svájc, Svédország, Szíria, Törökország, Tripolisz, Tunisz. E piacok közül az elért eladási forgalom alapján különösen Egyiptom, Franciaország, India, Olaszország, Románia és Törökország, valamint az afrikai kontinens egyes országai és területei emelkedtek ki. A termékek kivitelét és értékesítését részben az illető országokban működő helyi képviselői, részben az 1935-ben megszervezett hamburgi, wieni és londoni exportőr hálózata útján bonyolította le a vállalat.

Pénzügyi eredmények

A hivatalos, a nagyközönség tájékoztatására szánt mérlegadatokból kivehetően súlyos veszteségekkel terhes esztendőök köszöntöttek az 1935. év végén megalakult Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt.-ra, melynek következtében 1935–1938. között az osztalékfizetés is szünetelt. A számszerű eredményt táblázatunk mutatja: ²⁶²

Év	Veszteség pengőben
1935.	889.612
1936.	486.188
1937.	2.205.408
1938.	2.606.350

Mint azt már az önálló Fegyvergyár esetében is tapasztalhattuk, az egyes évek nyilvánosságra hozott adatai nem az adott esztendő tényszámait rögzítették, hanem a számos szem-

pont kombinációja révén előre szétosztott várható eredményeket, nyereségeket és veszteségeket foglaltak magukban. Jelen esetben is ez történt, a ténylegesen elért belső üzleti eredmények merőben eltértek a fenti számoktól. A jelzett évek valódi belső üzleti eredményeit a vállalat vezetősége az alábbiak szerint határozta meg: ²⁶³

Év		Belső üzleti eredmény pengőben
1935.	veszteség	3.061.000
1936.	veszteség	2.261.000
1937.	nyereség	1.641.000
1938.	nyereség	3.480.000

A hivatalos mérlegadatokkal szemben tehát a vállalat már 1937-től kezdve nyereséggel dolgozott. Ezen túlmenően az 1937. évi nyereség egymagában még nem is fejezi ki híven a teljes pénzügyi sikert. 1935–1937 között ugyanis a vállalat 2.279.200 P-t fordított az értékcsökkenési tartalékalap növelésére, továbbá 4.385.443 P kamatot térített meg a Magyar Általános Hitelbanknak. Mindezeket figyelembe véve azt állapította meg a vezetőség, hogy a valóságban három év alatt az 1937. évi nyereségen, az 1935–1937. évi értékcsökkenési tartalékalap dotáláson és kamattérítésen túl, valamint az összes egyéb rezsiköltségen felül 703.000 P-t keresett meg a vállalat: ezt az összeget a következő évek tartalékolásaira és leírásaira kívánták félretenni. ²⁶⁴ Az 1938. év 3.480.000 P-s belső nyeresége is jóval magasabb volt, hiszen már nem számították bele a szintén belső haszonból származó, és az értékcsökkenési tartalék növelésére fordított, 1.488.000 P-t. ²⁶⁵ E két összeget egybevetve közel 5 millió P-s valóságos belső nyereséggel számolhatunk az 1938. esztendőben.

A tényleges pénzügyi eredményekből könnyen kiszámítható, hogy az 1935. november – 1938. december 31-e között teljesített, kifejezetten a haditermelés céljait szolgáló, kb. 8,7 millió pengőt kitevő beruházások nagyon jól jövedelmeztek. A felfokozott termelői kapacitás révén olyan jövedelemre tehetett szert a vállalat, ami lehetőséget adott az 1935–1938. évi értékcsökkenési leírások dotálására, a kamatfizetésekre, valamint az azokon felül megmaradó, igen magas 1937–1938. évi belső nyereségek elérésére. Ezt az összességében 8.888.000 P-t kitevő summát a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. alig több, mint három év alatt kereste meg, mindössze ennyi idő kellett ahhoz, hogy a beruházások költségei – bőségesen – megtérüljenek.

A munkások és alkalmazottak helyzete

A Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. munkásainak és alkalmazottainak létszáma az erősen nekilendülő haditermelés igényeinek megfelelően rohamosan emelkedett. Adataink erről így vallanak: ²⁶⁶

Kategória	1935.dec.31.	1936.dec.31.	1937.dec.31.	1938.dec.31.
Munkások	1840 fő	2694 fő	3462 fő	5697 fő
Tisztviselők	293 fő	308 fő	321 fő	361 fő
Összesen:	2133 fő	3002 fő	3783 fő	6058 fő

A táblázatból kitűnik, hogy míg a fizikai dolgozóknál több, mint háromszorosára duzzadt a foglalkoztatottak száma, addig a tisztviselők 1938. dec. 31-i létszáma csak 23.2%-kal haladta meg az 1935. december végi állományt. A fizikai munkások számának növekedési üteme egyúttal a beruházások, a műszaki kapacitás fejlesztésének tempóját is jóval túlszárnyalta. Mindebből következik, hogy a termelés nagyarányú felfutása döntően a géppark fokozott kihasználásából, a munkaidő meghosszabbításából, a munka intenzitásának növeléséből eredt, és csak kis részben volt betudható a műszaki színvonal tökéletesítésének.

Az 1935. évi fúzió komoly változásokat eredményezett a két vállalat korábbi munkásgárdájának összetételében. Az egyesülésre vonatkozó tárgyalások befejezése és az átköltözés megindulása után mindkét, volt vállalat nagyarányú szabadságolásokat hajtott végre, melynek következtében mind a Soroksári úti, mind a kőbányai (Gergely utcai) telepen csak minimális létszámmal folyt a produktív termelés. A létszám felduzzasztása csak a költözés befejeztével indult meg. Az átszervezéssel kapcsolatban kialakult rendkívüli helyzetet a vállalat vezetői arra használták fel, hogy megszabaduljanak a számukra nem megfelelő munkásoktól. Szándékosan mellőzték a régi szervezett dolgozókat, és így a volt lámpagyári munkások közül sokan nem kerültek már át az új gyártelepre. Nem volt azonban csekély azoknak a régi fegyvergyári munkásoknak a száma sem, akiket nem hívtak vissza a szabadságolási állományból. A kiesett munkaerő pótlására az igazgatóság előszere-ttel alkalmazott olyan dolgozókat, akik valamely, az államhatalom támogatását élvező munkásszervezethez tartoztak. Az 1936. évi munkáslétszám kétezer fő fölé történt emelkedésében már zömmel ez a toborzás játszotta a főszerepet. E munkásréteg beáramlása természetesen megváltoztatta az addig kialakult erőviszonyokat, a baloldali munkásszervezetek korábbi erős befolyásának gyengülését vonta maga után.²⁶⁷

Az 1937–1938. évek vállalati munkaviszonyaira, a bérezéssel, munkaidővel, túlórázással, egészségügyi helyzettel kapcsolatos állapotokra a Magyar Nemzeti Munkaközpont égisze alatt megtartott gyűlések jelentései vetnek némi fényt. Az így elélnktároló kép enyhén szólva is sanyarúnak minősíthető.²⁶⁸

A munkások túldolgoztatása állandóan napirenden volt, mondhatni megszokott gyakorlattá vált. Nem számított ritkaságnak a napi 13–14 órás munkaidő és a vasárnapi foglalkoztatás. Az már viszont ritka eseménynek számított, ha a munkás a teljesített túlórákért külön díjazást kapott.

Sok jogos panaszra adtak okot főleg a kőbányai telepen maradt zománcüzem egészségtelen munkakörülményei. A zománczóó férfimunkások napi három turnusban, 60 fokban hőségben dolgoztak. Több bért kaptak ugyan (heti 30–50 pengőt kerestek), mint a más gyárakban hasonló szakmában dolgozó társaik, egészségük megóvása és munkaerejük

fenntartása azonban még ennél is magasabb anyagi juttatást, főleg pedig jobb munkahelyi körülményeket, egészségvédő berendezéseket, vállalati szociális gondoskodást igényelt volna. Fokozottan áll ez a zománcüzem nődolgozóira, akik heti 8–10 pengő keresetért a legegészségtelegebb munkákat végezték. Nem csoda, hogy körükben a tüdőbaj szokványos betegséggé, amolyan előre várható munkahelyi ártalomná vált.

Igen elterjedt volt és gyakran szolgáltatott elégedetlenségre okot az a bevezetett gyakorlat, hogy munkahiány címén segéd munkás minőségben foglalkoztatták a szak munkásokat. A rakodási és egyéb tevékenységre kényszerített szak munkások erre az időre 40 filléres segéd munkás óráért kaptak.

Durván sértette, mondhatni létérdekében fenyegette a munkásságot a nagymértékben elharapódzott pénzbüntető rendszer is, mely sok esetben elérte a heti kereset 10–30%-át. Előfordultak 5,— 10,—, sőt 20,— pengős büntetések is. A sorozatosan kiszabott, mind a bérekhez, mind pedig az elkövetett vétségek súlyosságához mérten aránytalanul magas büntetések főleg azért voltak sérelmesek a munkásság számára, mert az így befolyt pénzeket a vezetőség nem jóléti, vagy kulturális célokra, hanem beruházásokra, a profitot növelő gyárfejlesztések finanszírozására fordította. A munkások hangot is adtak elégedetlenségüknek és az anyagi megkorlátozások beszüntetését követelték. Dammang vezérigazgató kénytelen volt engedelményeket tenni: a pénzbüntetések rendszerét ugyan — az állítólagos súlyos hibákra való hivatkozással — nem törölte el, de a levonások összegét mérsékelte, a Soroksári úti telepen például 50 fillérben állapította meg.

A bérek javítását célzó, szigorúan a tárgyalások és kérelmezések szintjén megmaradó nemzeti munkaközponti fellépések főleg az egyes bérkategóriák közötti különbségek csökkentésére szorítkoztak. Ennek megfelelően az alacsonyabb órabérskálába tartozó munkások részére magasabb, a jobban fizetett dolgozók részére viszont kisebb mérvű emeléseket kértek. Amikor tudomásukra hozták, hogy Dammang már aláírt egy jelentősebb fizetésemelést tartalmazó listát, látatlanul is belenyugodtak a vezérigazgató döntésébe. A Nemzeti Munkaközpont „munkásvédő” politikáját tökéletesen jellemzi az e kérdésben kialakult és követett álláspont: „Ezt a listát nem kértük el, mert az bizalmatlanság lett volna. A mi álláspontunk az, hogy békésen tárgyaljunk, egymásban higgyünk és nem kételkedhetünk egy igaz magyar ember adott szavában. Békésen és panaszaikat feltárva mindent elintézhetünk.”

A vállalatnál dolgozó munkások egyes kategóriáinak 1938. évi órabéréiről csak néhány adattal rendelkezünk. Ezek szerint március-április hónapokban 23 idomszerész órabérátlag 0,91 P, 5 esztergyályosé 1.24P, a szerszámesztergyályosoké 0,90 P, a szerszámedzőké 0,90 P, a szerszám- és beállító lakatosoké 0,92 P volt.²⁶⁹

Összehasonlítva ezeket az adatokat a volt fegyvergyári munkások azonos kategóriáinak 1929. december 31-i órábéreivel, az idomszerészeknél és a szerszámesztergyályosoknál kb. 15–20%-os, a szerszám- és beállító lakatosoknál pedig kb. 4–5%-os névleges bércsökkenéssel találkozunk. Mindössze a szerszámedzők átlagórábére nőtt meg kb. 15%-kal. A vállalatnál is tapasztalható névleges bérreredukció nem volt elszigetelt jelenség, ez a tendencia az egész magyar ipari bérezésben érvényesült. A teljes magyar ipart tekintve az 1929. évi, egy munkásra jutó átlagos névleges bér (100%) az 1938. esztendőre már 80%-ra esett vissza.²⁷⁰ A reálbérek csökkenése ennél kisebb mértékű volt, mivel az

árszint sem érte el az 1929. évi színvonalat: összességében a bérek vásárlóértéke, az 1929. évi reálbér szintet 100%-nak véve, 1938-ban 91.2%-ra módosult.²⁷¹ Ezt a magyar ipar egészét jellemző vonást alapul véve megállapíthatjuk, hogy a vállalat idomszeréseinek és szerszámsztergályosainak reálbére kb. 8–9%-kal csökkent 1929-hez viszonyítva, a szerszám- és beállító lakatosoké nagyjából azonos szinten mozgott, míg a szerszámedzőknél tényleges reálbér emelkedés következett be.

Az így nyert összegezés természetesen csak hozzávetőleges képet adhat a vállalat munkásainak 1938. évi bérvizonyairól, mivel egyrészt kevés munkáskategóriát ölel fel, másrészt pedig igen széles bérhatárok között mozgó átlagokra épül. Csak részben alkalmasak a tájékozódásra az egy munkás évi átlagbérét közlő adatok is: ezek szerint 1937-ben évi 1423,—P (havi 118,58 P), 1938-ban pedig évi 1451,—P (havi 120,92P) volt a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyárban az egy munkásra jutó kereset.²⁷² Ezeknél az adatoknál is figyelembe kell vennünk, hogy a legmagasabban kvalifikált szakmunkások és a segédmunkások összesített bérének mechanikus egybevonására épülnek, tehát az első kategória esetében az átlagnál jóval magasabb, az utóbbinál viszont az átlagtól lényegesen elmaradó bérekkel számolhatunk.

A munkások helyzetének vázlatos áttekintése után röviden foglalkoznunk kell a tisztviselőkkel is.

Az 1935. évi fúzió után az új vállalat vezetése szinte kizárólag a volt lámpagyári alkalmazottak kezébe került, az irányító munkakörök zömét velük töltötték be.²⁷³

A Fegyvergyár és a Lámpagyár egybeolvasztásának a műszaki megfontolásokon túlmenően egyik fontos célja a költségek apasztása volt, ezt a személyzeti vonalon elbocsátásokkal és nyugdíjazásokkal, továbbá a fizetések redukálásával kívánták elérni. Az e tárgyban hozott határozatok végrehajtásaként a lakbéreket is magukban foglaló illetményeket 15%-kal csökkentették, majd az így megnyírbált fizetésekéből újabb 7%-ot

vontak le. A továbbiakban folyósításra került nyugdíjakat 15%-kal mérsékeltek. Mindezek a jövedelemkorlátozó rendelkezések csak a volt fegyvergyári tisztviselőket sújtották, azon az alapon, hogy ők korábban nem járultak hozzá a nyugdíjterhekhez, a befizetéseket helyettük volt munkaadó vállalatuk teljesítette.²⁷⁴

Az elbocsájtott, illetve nyugállományba helyezett huszonhárom tisztviselő is kivétel nélkül régi fegyvergyári alkalmazott volt. Az egyoldalú intézkedést a volt lámpagyári tisztviselők elfoglaltságával, a múltból áthúzódó és megoldásra váró feladataik sokaságával kívánták megindokolni. A be nem vallott igazi indítékot valószínűleg abban kell keresnünk, hogy a volt Fegyvergyár általában havi 400–500 pengő fizetéssel dotált férfi alkalmazottakat foglalkoztatott, míg a Lámpagyár az adminisztrációs tömegmunkákat havi 80–150 pengő fizetésű nőtisztviselőkkel végeztette el.

A fizetések csökkentését kimondó vezetőségi határozat akkora elkeseredést okozott, hogy az eredetileg megtartani szándékozott tisztviselők közül is harmincketten eltávoztak. Közvetlenül a fúzió után tehát ötvenöt fővel apadt az alkalmazottak létszáma, kiknek megürült helyét mindössze tizenhárom új, de lényegesen olcsóbb munkaerővel töltötték be.²⁷⁵

A jövedelmek csökkentése a továbbiakban is megbosszulta magát. Néhány hónappal később, 1936 közepén arról panaszkodott az igazgatóság, hogy a legutóbbi időben is

néhány ügyes műszaki alkalmazott lépett ki a vállalattól és a vetélytárs cégeknél helyezkedett el. Felismervén a magas műszaki képzettséggel rendelkező, jól betanított munkaerők további várható eltávozásának káros következményeit, a vezetőség kénytelen volt úgy határozni, hogy a fontos tisztviselőket kedvezmények nyújtásával bírja rá a helybenmaradásra. E kedvezmények egyik formájaként a megtartani kívánt alkalmazottakat felvették a vállalat által fenntartott, előzményeiben a volt Lámpagyár hasonló rendeltetésű létesítményeire visszanyúló nyugdíjintézetbe.²⁷⁶

Munkásmozgalmak

A Fegyvergyár és a Lámpagyár fúziója komoly szervezőmunkát kívánt a Vasas Szakszervezet tisztségviselőitől. A munkabérek és munkaviszonyok, valamint az azokkal kapcsolatos kérdések egységes szempontok alapján történő megítélése, a kialakított álláspont eredményes megvédése érdekében a két gyár munkásságát közös akcióba kellett összefogniok. E célból 1935. novemberében mindkét vállalatnál gyári értekezleteket tartottak. Az ott hozott határozatok értelmében a bizalmi testületek közös, sorozatos ülésezése kezdődött meg.²⁷⁷

Az átszervezés időszakát a vállalat vezetői — mint azt már láttuk — valóban felhasználták a munkásság elleni támadásra, a számukra nem kívánatos dolgozók eltávolítására. Lényegében emiatt tört ki a sztrájk 1936. április 14-én a kőbányai telepen levő kádműhelyben. A megmozdulásra közvetlenül az szolgáltatott okot, hogy míg a munkások 50%-át már hetek óta szabadságolták, addig a munkában állókat túlórázásra kényszerítették. A többletmunkával megterhelt dolgozók természetesen szabadságolt társaik visszahívásához ragaszkodtak, tényleges foglalkoztatásuk érdekében emeltek szót. Kívánságukat az igazgatóság kereken megtagadta, a túlórázás ellenzőit pedig elbocsájtással fenyegette meg. Az ellentétek áthidalhatatlanok lévén, a kádműhely dolgozói az említett napon beszüntették a termelést. Harcukat nem koronázta siker, mert az igazgatóság bőven válogathatott a sztrájktröfokban, így nem került kényszerhelyzetbe és nem kellett engedményeket tennie. A négy hónapon keresztül tartó munkabeszüntetés nemcsak az eredeti célt tekintve bizonyult eredménytelennek, hanem következményeiben is érzékenyen sújtotta a harcot vállaló munkásokat: a sztrájkolóknak csak egy része foglalhatta el ismét munkahelyét.²⁷⁸

Ugyanazon év szeptember 8-án az esztergályosok és a gépmunkások álltak le, hogy érvényt szerezzenek bérjavítás iránti követelésüknek, egyúttal pedig tiltakozzanak a vezető bizalmi elbocsájtása miatt. A három napig tartó sztrájk — legalábbis anyagi vonatkozásban — eredménnyel zárult, a résztvevők szeptember 11-én újra munkába álltak.²⁷⁹

Az 1937. évben már csak néhány kisebb megmozdulásról tudunk. Közös jellemzője volt e fellépéseknek, hogy a dolgozók a munka beszüntetése nélkül kapták meg a kívánt béremelést. Tárgyalások eredménye volt a kőbányai telepen levő feketeműhely esztergályosainak 5 filléres, az öntők 3%-os, a gépformázók 3.5%-os, valamint az öntvényköszörűsök 6%-os órabérjavítása. Hasonlóképpen a zöld asztal mellett született az a meg egyezés is, mely a szerszámlakatosok és idomszerészek bérét a budapesti átlag színvonalára emelte fel.²⁸⁰

Az adatokból kitűnően a fúzió után veszítettek hatásfokukból a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyárban lezajlott munkásmegmozdulások. Akár a tőke elleni harc különböző formáit öltő esetek, akár a résztvevők számát vesszük szemügyre, mindenütt visszaesést tapasztalunk. A jelenség fő okát kétségtelenül a szervezett baloldali munkások számának csökkenésében, a haladó eszmék hirdetőinek és harcosainak háttérbe szorulásában, ezzel párhuzamosan pedig a jobboldali munkásszervezetek befolyásának növekedésében találhatjuk meg. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül azt a tényt sem, hogy a munkásmozgalmak lanygulásában jelentős szerepük volt a válság időszakához viszonyítva javuló tendenciát mutató munkakörülményeknek, valamint a szociális juttatásoknak is.

VIII. A GYÁR A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ÉVEIBEN

A háború hatása a termelésre, a háborús konjunktúra

A fasiszta Németország agresszív politikája, Ausztria 1938. évi bekebelezése és a Csehszlovákia elleni támadás után 1939. szeptember elsején a II. világháború kitöréséhez vezetett.

A német agressziós törekvések eredményein felbátorodva, Magyarországon is nyíltan megkezdtek a felkészülést a háborúra. 1938 folyamán hozta nyilvánosságra Darányi Kálmán miniszterelnök az egy milliárd pengős „győri program”-ot, az öt év alatt végrehajtandó fegyverkezési tervet. A győri program végrehajtása nyomán 1938 őszétől háborús konjunktúra bontakozott ki Magyarországon. Az ipar, azon belül is elsősorban a vas-, gép- és fémipar óriási állami katonai megrendeléseket kapott, a legnagyobb nehézipari vállalatok kapacitását szinte teljesen lekötötték a hadimegrendelések.²⁸¹ A termelés kibővítése érdekében végrehajtott beruházásokhoz az állam magas összegű támogatást nyújtott, a legjelentősebb gyárakat hadiüzemekké nyilvánították. Ezzel a rendelkezéssel a munkásokat is katonai fegyelem alá rendelték, lehetővé tették a munkaidő meghosszabbítását 10–12 órára. A háborús konjunktúra hatására az ipar termelése egyetlen év alatt – 1939-ben – közel ugyanolyan mértékben emelkedett, mint az azt megelőző évtizedben.

1941. június 27-én Magyarország is hadat üzent az ismert körülmények között a Szovjetuniónak. Az uralkodó osztályoknak ez a tragikus következményeket hozó lépése rövidesen újabb lökést adott a haditermelés növekedéséhez. Az ipar össztermelése 1943-ban érte el csúcspontját, ez évben a termelés volumene 17%-kal magasabb volt az 1939. évinél. Az ipari termelés növekedéséből a legnagyobb mértékben a gépipar vette ki a részét, míg 1939-ben részesedése az össztermelésből csak 10% volt, 1943-ban ez az arány 20%-ra, tehát kétszeresére nőtt. A háború éveit Magyarországon szinte teljesen új iparágak (pl. repülőgépgyártás) keletkeztek és széles körben vezették be a tömegtermelést.

A háborús konjunktúra éveit beváltani látszottak a Lámpagyár és a Fegyvergyár fúziójához fűzött legvérmesebb reményeket is. A hármastól egyre inkább a közép- és

a „Fegyver” került előtérbe. Az FFG az 1939–1944. közötti években a magyar gépipar, ezen belül a hadigyártás egyik legjelentősebb, legnagyobb üzemévé nőtt, ²⁸² munkáslétszáma, beruházott gépi állományának értéke 1944 elején a Ganz-gyárét is meghaladta. A gyár vezérigazgatója, a nyilas „gauleiter aspiráns” ²⁸³ Dammang András és hasonló beállítottságú társai mindent elkövettek, hogy vállalatuk mind erőteljesebben vegye ki részét a szovjetellenes háborúból. A részvénytöbbséget kezében tartó Magyar Általános Hitelbank urai, a magyar fináncióke olyan prominens képviselői, mint az Ullmann – Perényi – Vida csoport, aggodalommal figyelték a nyugati hatalmak ellen is irányuló német fasiszta agresszió támogatását, de a háborús konjunktúrával párhuzamosan növekvő nyereségben messzemenően érdekeltek voltak.

Az FFG-nek a korlátlan haditermelésre való nyílt átállítását az 1939. évi II. tc. (az ún. honvédelmi törvény) alapján 1939 augusztus végén „honvédelmi munkára igénybevevett” üzemmé nyilvánítása jelentette. Ez a rendelkezés – amelyet más gyárak is megkaptak – megkívánta az érintett gyárak azonnali átállítást a maximális termelő képességre „meghosszabbított (10 vagy 11 órás) műszak mellett”. A rendelkezés kimondta azt is, hogy polgári célú termelés csak olyan berendezéseken folytatható, amely az előbbieken foglalt célokat nem gátolja. ²⁸⁴

A gyár kapacitását a HM által eszközölt katonai megrendelések szinte teljesen lekötötték, sőt 1941-től jelentős német hadianyagmegrendelések is érkeztek. Óvatos becslés alapján megállapítható, hogy az FFG 1939–1944 között mintegy 400 millió pengő értékű megrendelést kapott. ²⁸⁵ A tényleges haditermelést csak még óvatosabban lehet felbecsülni. A gyárban a honvédelmi rendeléseket és szállításokat külön osztály, az ún. „EHO” (honvédelmi eladási osztály) bonyolította le. A „bonyolítás” itt a szó igazi értelmében szerepel, mert a kémelhárítás követelményei miatt a HM megrendeléseket és szállításokat ténylegesen bonyolultan intézték, ezért összefoglaló adatok nem maradtak fenn és úgy tűnik, nem is készültek. A gyár teljes forgalmáról a nyilvánosságra hozott mérlegadatok alapján – amely inkább csak érzékelteti a valóságot – az alábbi táblázat tanúskodik: ²⁸⁶

A vállalat eladási forgalma millió pengőben: ⁺

Megnevezés	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944 ⁺⁺
Polgári termékek	8.4	9.5	9.8	11.1	13.0	13.7	3.6	14.6
Katonai termékek	3.9	11.5	28.6	48.3	23.8	28.9	45.8	58.8
Összesen:	12.3	21.0	38.4	59.4	36.8	42.6	49.4	73.4

⁺ Magyar és német eladás együttesen, folyó áron.

⁺⁺ Utólagos, becsült adatok.

Mint a táblázatból kitűnik, a hadianyagforgalom 1940-ben futott fel először, ezután visszaesés következett be, hogy azután 1943-ban illetve 1944-ben az addigi legmagasabb szintet is túlhaladja. Ez utóbbi eladási volumen tényleges értéke valahol az 1939. évi szint körül járt, ha a haditermelésben bekövetkezett kb. kétszeresre becsülhető áremelkedést figyelembe vesszük. Az adatok egyértelműen bizonyítják a gyár hadiprofilját is. Míg 1937-ben a polgári jellegű termékek forgalma a katonai cikkekének kétszerese volt, ez az arány a későbbi években megfordul, de olyan élesen, hogy 1943-ban – a polgári termelés mélypontján – a hadianyag forgalom tízszeresre nő. A gyár militarizálására 1942–43-ban további tervekét készítették, ezekben az években új fegyverfajták gyártásának, a 43 M géppisztoly, a modern 42 M géppuska, valamint repülőszárkány (Ju 52) előkészületei folytak. E három termékre több mint száz millió pengő értékű megrendelés érkezett az FFG-hez.

A vállalat hadi gyártmányai

a) Gyalogsági fegyverek:

A gyár a második világháború megindulásakor a hagyományos gyalogsági fegyverek és löszerek gyártására volt berendezkedve. A gyalogsági fegyverek közül tömegméretekben állított elő különböző mintájú és kaliberű gyalogsági puskát, ismétlőpisztolyt, géppuskát, gránátvetőt. Ezenkívül egyedileg vagy kisebb sorozatban készített lövész-, és versenypuskákat, fegyveralkatrészeket, még páncéltörő ágyútalpat is.

A fegyvergyártó üzemrészek a Soroksári-úti telepen működtek. Gépi felszerelésük jórészt még az első világháborút megelőző időszakból származott és erősen elhasznált állapotban volt. A maximális havi kapacitás gyalogsági puskából 12 000 db volt, az ismétlőpisztolyé 5000 db, a géppuskáé 80–100, a gránátvetőé 100 db.

A második világháború alatt több új és jelentős fegyvertípus gyártását vezették be, illetve kezdték meg a tömegtermelés előkészítését. Így került sor a 42 M világítópisztoly és a 36 M nehézpuska gyártására, amelyekből 1942-től szállítottak is a HM-nek.²⁸⁷

Nagy erővel készült a gyár – magyar és német kívánságra – a géppisztoly gyártásra, hiszen a háború megindulásakor a magyar hadsereg ezzel a fegyverrel nem volt felszerelve. A géppisztoly szerkezeti rajzait a Danuvia Rt. készítette és adta át gyártásra 1943-ban az FFG-nek. A gyártási kapacitást kezdetben havi ezer, később kettőezer darabra tervezték, a kész fegyverek szállítását a gyárnak 1944. július elsején kellett volna megkezdeni. Ezt a számítást a Soroksári úti telepet ért légitámadások, majd a kitelepítés keresztülhúzták.²⁸⁸ A géppisztoly gyártás fontosságát – a HM részéről – tanúsítja, hogy még 1944 végén is – a Magyaróvárra telepített részlegnél, sőt az Ausztriába történt tovább település után – folytatni kívánták. A HM illetékes megbízottja 1945. márciusban vette csak tudomásul a géppisztoly gyártás megkezdését.²⁸⁹

Lényegében ugyanígy alakult a 42 M egységes géppuska gyártásának terve is, amelyel a hadseregben addig használt Schwarzlose típust kívánták felváltani. A géppuska német szabadalom volt, rajzai 1943 februárjában érkeztek meg Németországból. Az előzetes rendelések 13.500 darabra szóltak, mintegy 30 millió pengő értékben. Az előkészüle-

tek befejezését és a gyártás megindulását 1944 júliusára, a kész gépfegyverek szállításának megkezdését 1945 január 1-ére tervezték.²⁹⁰ A határidők egyre tolódtak, a légitámadások, a kitelepítés miatt azonban egyetlen 42 M géppuska sem készült el.

b) Lőszergyártás:

A lőszergyártás két telephelyen, a Soroksári úton és Törökbálinton folyt.

A tűzérési részben különféle típusú és kaliberű légvédelmi-, páncéltörő- és aknagránátot, más lövedéket, valamint nyeles kézigránátot állítottak elő. Az üzemszám maximális teljesítőképessége a kisebb kaliberű gyártmányokból 2–3000, a nagyobb kaliberekből 5–600 db volt. A pisztolytölténygyártó műhely 9 mm pisztoly-, világítópisztoly-, és géppisztoly töltényt gyártott összesen napi 40–50.000 darabos mennyiségben. A pisztolytöltények szerelését a Soroksári úti telepen, a tűzérési lőszerkészítést Törökbálinton végezték.²⁹¹

A törökbálinti telep eredetileg tűzérési lőszer szerelésére létesült, 1942-ben azonban kiegészült gyutacs- és csappantyúgyártó üzemmel, sőt a repülőbomba gyártását is felvették a terméklistára. 1944-ben 25.000 db 50 kg-os bomba gyártására kapott az FFG megrendelést. Egyes adatok szerint 250 kg-os bombát is gyártottak, illetve szereltek össze a telepen.²⁹²

A különböző fegyvergyártási ágak az FFG össztermelésében nem egyforma súllyal szerepeltek. Az alábbi táblázatban arra kívánunk válaszolni, hogy mi volt tulajdonképpen a vállalat fő hadigyártási ága. (A táblázatban a G-vel jelzett rovat a gránát- és lőszergyártást, a Gp a géppuskagyártást, a K a gyalogsági fegyvert jelenti.

Eladási forgalom a fő fegyverfajták szerint (pengőben)²⁹³

Év		K	Gp	G	Összesen	Alvállalkozók nélkül ⁺
1939.	Belf.	10.934.328	1.923.584	23.388.049	36.245.961	28.600.000
1940.	Belf.	11.618.085	3.513.996	52.970.458	68.102.539	48.300.000
	Belf.	3.133.578	2.413.873	16.450.388		
1941.					28.736.297	23.800.000
	Külf.	6.738.458	—	—		
	Belf.	8.249.755	2.248.759	19.818.263		
1942.					36.322.072	28.900.000
	Külf.	5.520.237	—	485.058		

* A vállalat a HM-mal történt megállapodás alapján az egyes alkatrészek legyártásával vagy részmunkákkal alvállalkozókat bízott meg. A mintegy 80 alvállalkozó által végzett munkák értéke nincs fegyverfajtákra bontva.

A kimutatásból kiviláglik, hogy 1939–1942. között az FFG fő haditermelési ága a gránátgyártás volt, amelynek eladási forgalma mindig felette volt az összforgalom felének. Érdemes megjegyezni, hogy a külföldi eladásnál, amely kizárólag Németországot jelentette, viszont a gyalogsági fegyverek vezetnek, főként a 37 M és 35 M pisztoly, valamint a 35 M puska.²⁹⁴

Egyébként a fegyverszállításokon túlmenően is szoros volt a gyár kapcsolata a németekkel. Az 1941–1944-es esztendőkből a vállalat több vezetője, így Damming András vezérigazgató, Tobisch János igazgató, Bácsi Ferenc főmérnök sűrűn fordultak meg Németországban, a Kőbányán működő hengermű élén Müller Pál h. igazgató, német állampolgár állt.²⁹⁵

c) A repülőgépszármány gyártás:

1941 nyarán a magyar kormánynak a német kormánnyal kötött megállapodása alapján kidolgozták az ún. Messerschmitt-programot, amely a győri programmal azonos összegű, egy milliárd pengős közös repülőgépgyártási tervet tartalmazott. Ehhez a programhoz kapcsolódott a HM felszólítására az FFG, illetve az általa létesített Pestszentlőrinci Ipartelepek Rt. (PIRT).

A vállalkozás eredeti tervét Damming András vezérigazgató dolgozta ki. A német repülésügyi minisztérium a magyar honvédséggel közösen 500 db Junkers 52 szállító repülőgépszármányt kívánt rendelni az FFG-től, úgy, hogy a repülőgépszármányok tervét, a gépek motorját és egyéb felszerelését német cégek szállítják, az összeszerelés és a berepülés Magyarországon történik. Az első gépnek 1942 november – decemberében kellett elkészülnie, az egész gyártási programot 1944 közepéig kívánták lebonyolítani.²⁹⁶

Miután a gyártás mielőbbi megindítása igen fontos volt, ezért kész épületet kerestek. Így jutottak el a Magyar Pamutipar tulajdonát képező, használaton kívüli volt Filtex gyár telephelyének megvásárlásáig. 1942 augusztus 4-én jött létre a megállapodás a pestszentlőrinci, Gyömrői út 85–91. számú gyártelep megvásárlására 5.5 millió pengőért.²⁹⁷ Az FFG Elnöki Tanácsa 1942 szeptember 3-án döntött a repülőgépszármány gyártása érdekében megalapítandó új részvénytársaságról, amelyet 5 millió pengős alaptőkével Pestszentlőrinci Ipartelepek Rt. néven jegyeztek be a cégbíróságon, a nyilvánosság kizárásával. Az új Rt. elnöke Röder Vilmos hadügyminiszter lett, az igazgatóság tagjai között szerepelt Feketeahalmi – Czeydner Ferenc, az újbudai hódér is, a vállalat vezérigazgatója Markotay Velsz Jenő ny. törzskari ezredes volt. A cégbejegyzésben a vállalat tárgyaként vas- és fémipari gyártmányok, gépek, géprészek szerepeltek, repülőgépszármányról szó sem volt.²⁹⁸

A volt Filtex telep kiürítése után megkezdék egy új 7200 négyzetméter alapterületű csarnok építését, feladták a szerszám és anyagszárményeket, megindították a munkások felvételét és átképzését, stb. Mind a németek, mind a magyar Honvédelmi Minisztérium megkezdte az előlegek folyósítását, a HM havonta 1.028.000 pengőt utalt át a PIRT-nek, a németek gép- és anyagszárményekkel fizettek.²⁹⁹

Jóformán meg sem száradt a tinta a PIRT alakuló ülésének papírján, amikor jelentkeztek a baljós előjelek. 1943-ban, a sztálingrádi csata után a háború menetében bekövetkezett fordulat hatására felmerültek a kétségek az FFG Elnöki Tanácsában – amelyben ott ültek a Hitelbank képviselői is – a PIRT üzlet iránt és javasolták a telep eladását a Danuvia RT-nak. De ott ült az Elnöki Tanácsban a németbarát Dammang is, aki – bár a gyártelep munkálatai nem haladtak az elképzelt gyors ütemben – megakadályozta az eladást.³⁰⁰

Az egyre nehezebbé váló háborús helyzetben késtek az építkezés munkálatai, vonatottan érkeztek a gépek Németországból és lassan haladt a megfelelő munkaerő toborzása és kiképzése.³⁰¹ Ez a toborzás oly jellegű volt, hogy a csepeli Weiss Manfréd gyár – amely ugyancsak jelentős mértékben gyártott fegyvert – még a HM-nél is kénytelen volt tiltakozni a „PIRT rosszhiszeműsége” ellen, mert a „munkaerőket a többi vállalatoktól fogja elhalászni.”³⁰²

Nem ment zökkenő nélkül a szakszemélyzet egy részének Németországban tervezett kiképzése sem. 1942 novemberében 3 fő, majd december 21-én újabb 7 fő jött haza engedély nélkül. A hazajöttek – akiket a hadiüzemi parancsnok letartóztatott – a „kibírhatatlan élelmezésre hivatkoztak, továbbá arra, hogy a németek úgysem adnak nekik munkát”. Vallomásukban azt is elmondták, hogy a Junkers műveknél „a magyar csoportot az ott dolgozó különféle nemzetiségű hadifoglyokhoz csapták és velük ugyanúgy bánnak, mint a hadifoglyokkal.”³⁰³

A nehézségek ellenére a PIRT a háború utolsó éveiben jelentős vállalattá nőtte ki magát. A magyar és német megrendelőtől kapott 60 millió pengő előlegből 17 milliót fordítottak építkezésre, gépek és felszerelések vásárlására, közel húszmillió nyersanyagkészletet halmoztak fel. Ha vonatottan is, de megindult a repülőszárkány-gyártás. Utólagos feljegyzés szerint összesen 32 db Ju 52 típusú gép készült el, amelyből 13 db-ot a HM, a többit a németek vették át. 1944. októberében a HM leállította a vállalatot, majd a németek a gyár teljes felszerelését, anyagkészletét, gépeit – köztük 179 új fémmegmunkáló gépet – részben vonaton, részben hajón kiszállították az országból.³⁰⁴ A felszabadító szovjet csapatok 1945-ben szinte teljesen üresen találták a pestlőrinci telepet,³⁰⁵ amelyet 1948-ban az Iparügyi Minisztérium fonoda részére vett igénybe.

Az FFG a PIRT „kalandon” túl is igyekezett bekapcsolódni a repülőgépgyártásba, részt vett alumíniumalkatrészek szállításával a Daimler-Benz repülőgyártási programban, a kőbányai sziklapincébe települt repülőgépgyárnak is szállított félgyártmányokat.³⁰⁶

A vállalat polgári termelése a háború éveit alatt

Mint a korábban már közölt kimutatásból kitűnik, a háború első éveit alatt a polgári termékek termelési és eladási forgalma – az áremelkedéseket is beleszámítva – stagnált vagy visszaesett. Az 1943–1944. évről részletesebb adatok nem állnak rendelkezésre.

A polgári cikkek sorában a zománcgyár termékei közül az edények továbbra is fontos helyet foglaltak el és eladásuk is biztosított volt. Még a Lámpagyár kezdte meg az

öntöttvas kádak helyett az acéllemez fürdőkádak gyártását. E termékfajtából a költséges propaganda ellenére sem tudtak jelentős forgalmat elérni, a gyár export próbálkozásai szinte teljesen eredménytelenek maradtak. Megakadt számos más hagyományos cikk forgalma is, mint a csillár-, mérőeszközök-, zománcozott kályhák- és tűzhelyek-, stb. Biztos forgalom növekedést szinte egyedül a vadászfegyver eladás mutatott: 1939 és 1942 között 2.4-szeresére emelkedett.³⁰⁷

Az 1940. és 1941. évek eladási forgalmában a fémgyártmányok vezetnek közel hatmillióssal, a zománcedények eladási értéke kétmillió felett volt, 1941-ben több mint egy millió pengőt tett ki a vadászfegyver eladásból származó bevétel.³⁰⁸

A korábbi évekkel szemben a háború kitörését követő években meredeken visszaesett a polgári termékek exportja. Míg 1939-ben az export 1.250.254 pengő volt, 1940-ben már csak 613.149, 1941-ben mindössze 476.871 pengőre rúgott. Némiképpen 1942-ben következett be a Törökországgal létrejött külkereskedelmi kapcsolat révén. A gyár exportjának több mint 90%-át 1942-ben kizárólag zománcedényből, Törökország vásárolta meg. Jelentéktelen összeget tett ki viszont a másik két semleges országba, a Svédországba és Svájcba irányuló export.³⁰⁹

A kedvezőtlen eladási viszonyok mellett a nyersanyaghiány is közrejátszott a polgári irányú termelés és forgalom visszaesésében. 1939-ben pl. a horganygyártmányokkal négy hónapra le kellett állnia a gyárnak nyersanyaghiány miatt, de állandóan akadozott hasonló okok miatt a zománcedény gyártás is.³¹⁰ A fémműnél is jelentős kapacitáskihasználás keletkezett a részállítványok elmaradása miatt, 1941-ben a nehézfémgyártásról át kellett állni a könnyűfémgyártásra. Míg 1939-ben a fémmű 4418 tonna különböző félgyártmányt állított elő, addig 1943-ban már csak 1913 tonnát, a korábbiaknak 40%-át.³¹¹ A gyár legmodernebb üzemének kapacitása egyre kevésbé volt kihasználva.

Mérleg a háború közepén

Végigtekintettünk a gyár termelésén, termékein, hazai és külföldi eladásán és valójában már feltettük a kérdést: jó üzlet volt-e a háború? A kérdés kimondva-kimondatlanul ott lappangott az FFG anyaintézete, a MÁH vezetőiben és vállalati képviselőiben is. Nem véletlen, hogy a Hitelbank Ipari Titkárságának iratai között nagy mennyiségben találhatók a feltett kérdésre választ adni kívánó számítások, kimutatások.

A legkézenfekvőbbnek tűnő választ az FFG nyilvánosságra hozott mérlegeredményei szolgáltatják. A kimutatott tiszta nyereség 1939 és 1942 között az alábbiak szerint alakult:

Év	Tiszta nyereség
1939.	363.484 Pengő
1940.	1.167.971 Pengő
1941.	987.892 Pengő
1942.	964.504 Pengő

A fenti adatokból kitűnik, hogy az FFG már a háború első évében is nyereséget mutatott ki, 1940-ben pedig az előző évének háromszorosa szerepelt a mérlegben. 1940-től ismét fizettek osztalékot a részvényeseknek, amelynek hatására 1941-ben az FFG 50 P névértékű részvényeit 210 P-ós árfolyamon jegyezték a budapesti tőzsdén.³¹²

Jó üzletnek bizonyult ekkor még a háború az igazgatóság tagjai számára is. Bud János, az egykori pénzügyminiszter, az igazgatóság elnöke évi 17.000 pengő tiszteletdíjat kapott, Damming András vezérigazgató – évi hatvanezer pengős fizetésén túl – húsz-ezer pengős különjutalmat vágott zsebre.³¹³

Az FFG-nek a győri program végrehajtása érdekében igen jelentős és gyors ütemű beruházásokat kellett eszközölnie. A legmagasabb összegű beruházásokat a vállalat 1939-ben hajtotta végre, egyedül a gránátgyártó üzem bővítésére 2.145.657 P-t fordítottak. 1940-ben félmillió pengős beruházással folytatták a törökbálinti csappantyúgyár bővítését, új gépekkel és berendezésekkel bővült a fémmű (245 000 pengő értékben), a lőszerüzem (175 000 P), a fegyverüzem (193 000 P), a Soroksári úti gyárban új rezsi üzem épült 170.000 P beruházással. 1941-ben a legfontosabb beruházás a törökbálinti csappantyú- és gyutacsüzem építésének befejezése volt 219.000 P költséggel. 1942-ben a tervezett új fegyvergyártmányok miatt újra nagymérvű, az előző évének többszörösét kitevő beruházásokra került sor (1942. 3.163.255 P; 1941. 1.539.849 P). Egymillió pengőt költöttek a fémmű bővítésére a könnyűfém repülőgéppalkatrészek gyártása miatt, a fegyvergyártás korszerűsítése 700.000, a lőszerüzem további bővítése 500.000 pengőt emésztett fel, újabb 280.000 pengőt fordítottak a csappantyú- és gyutacsgyártásra, stb. Az FFG beruházott vagyona az 1938. évi 21.091.422 pengőről 1942-ben 31.236.782 pengőre, tehát kereken tíz millió pengővel, 50%-kal emelkedett. A tíz millióból több mint kétmillióval emelkedett a gépek és felszerelések értéke (1938. 12.705.082 P; 1942. 19.907.411 P), közel három millióval az épületek.³¹⁴

Miből fedezte a vállalat a fenti, jelentős beruházásokat? A háborút megelőző években a termelés bővítésének költségeit általában részvénykibocsátások és bankhitelek útján fedezték. Az FFG csak a PIRT alapításakor folyamodott a részvénykibocsátás eszközhöz, de ez az akció csak formális volt, mert a PIRT részvények nem kerültek tőzsdei forgalomba. A haditermeléshez szükséges beruházásokhoz az állam is nyújtott segítséget kölcsönök és előlegek formájában. A törökbálinti csappantyú- és gyutacsüzem létesítésénél a teljes összeg 20%-át a kincstár bocsájtotta a gyár rendelkezésére.³¹⁵ A vállalat anyaintézete, a MÁH vezetői mindig aggodalommal tekintettek a mind jobban fokozódó haditermelésre. 1941 decemberében elutasították az FFG vezetésének az alaptőke felemelésére tett javaslatát, mondván: „a banknak nem érdeke érdekelttségét jelentékenyen szaporítani, mert a vállalat (FFG) kedvező kilátásai a háborús évekre korlátozódnak.”³¹⁶

Az alaptőkeemelésre 1942. szept. 21-én került sor. 54.400 db új részvény kibocsátásával az alaptőke 5.440.000 P-ről 8.160.000 P-re emelkedett. A részvények 75%-a továbbra is a MÁH kezében maradt.³¹⁷

Az FFG-nél eszközölt beruházások finanszírozásának kulcsa másutt rejlik. Mint a bank számára készített intern, belső mérlegekből kitűnik, a gyár tényleges nyeresége messze meghaladta az extern, a nyilvánosság számára készült mérlegekben feltűnte-

tett összegeket. 1940-ben az extern mérleg szerinti tiszta nyereség 1.167.971 P-t tett ki, az intern mérleg ugyanerről az évről 12.219.000 P-t mutat. A különbözetből több mint hárommilliót a tisztviselői nyugdíjpénztár kapott, amelyből Selypen ezerholdas gazdaságot, Zebegényben üdülőttelepet vásárolt, fél millió pengőt fordítottak jóléti alapra, 2.350.000 P-s adótartalékot képeztek és 3.670.000 P-t vontak el értékcsökkenési tartalékalap címén. Az értékcsökkenési tartalékalap az épületek és gépek kopásának, értékvesztésének fedezésére szolgált. A háború alatt az állam – a beruházások fedezése érdekében – az amortizációs kulcsot jelentősen felemelte (épületeknél 22,5%, gépeknél 7,5–22,5%-ot engedélyezett).

Az FFG a háború éveit alatt az alábbi értékcsökkenési leírásokat eszközölte:

Év	Összeg	A beruházott vagyon %-a
1939.	3.585.000 P	14,5
1940.	3.670.000 P	13,8
1941.	3.912.000 P	14,0
1942.	3.265.000 P	10,5
Összesen:	14.432.000 P	

Az FFG az 1939 – 1942-es évek értékcsökkenési leírásaiból bőségesen fedezte az addigi összes beruházásokat, az intern mérlegekből kivilágó tényleges nyereségből fedezte még a fúzió előtti időből származó veszteségeit, jelentős tartalékalapot képezett, dotálta a jóléti, nyugdíj és egyéb adómentes alapokat, bőkezűen juttatott osztalékokra, az igazgatóság, a vezető tisztviselők jutalmazására.³¹⁸

Az állam által engedélyezett értékcsökkenési leírást a vállalat az általa szállított áruk árába belekalkulálhatta. Gyárunk esetében, ahol a fő vásárló az állam volt, úgy tűnik, hogy a beruházásokat végülis a kincstár fedezte. Ez csak látszat, valójában a hadikiadások terheit a magyar állam az adópréss és a fedezetlen bankjegykibocsájtással előidézett infláció útján a dolgozókra hárította át.

1942–1943 fordulóján tehát a háború még jó üzletnek mutatkozott az FFG és a mögötte álló bank urai számára, hiszen a fúziókor még eléggé gyenge lábon álló üzemek helyett egy anyagilag teljesen rendben levő, ingatlan és gépi vagyonában megerősödött, Magyarország egyik legnagyobb gépgyárává vált céget mondhatták magukénak.

A háborús üzlet csődje

1943 közepén Magyarország gyáriparának termelése elérte a csúcspontot, ettől az időtől kezdve az egymásután jelentkező nehézségek, a nyersanyaghiány, a munkaerő gondok, majd a bombázások, a nyilasok és a kivonuló német fasiszta seregek kártevése a termelés teljes dezorganizálásához és a beruházott vagyon pusztulásához vezettek. A magyar gyár-
ipar egészét jellemző tendencia talán egy vállalatnál sem jelentkezett olyan pregnánsan, mint az FFG-nél.

1943-ban még nagy erővel folytatta a vállalat a tervezett új fegyverek, a géppisztoly és géppuska gyártásának előkészítését. Sőt, az év folyamán a HM más jelentősebb termelésbővítési igényekkel jelentkezett. Fel kívánta emeltetni a géppisztoly tölténygyártás kapacitását napi 150 000 darabra, a 4 cm-es légvédelmi gépágyú vastölténnyűvel gyártást a kétszeresére, amelyhez a gyár Gubacsi úti oldalával szembeni telken új vastölténnyűvel gyár létesítését szorgalmazta.³¹⁹

Az 1943-as év közepétől egyre inkább a nehézségek kerültek előtérbe. A hadianyaggyártás helyzetéről 1943 június 15-én készített jelentés is kritikusnak minősítette a nyersanyag- és munkaerőhelyzetet, amelynek következtében szinte minden gyárban eltolódott a megrendelések határideje.³²⁰ Az FFG-t súlyosan érintette az országosan fellépő szénhiány, 1943–1944 telén a törökbálinti telepet szinte teljes leállásra kényszerítette.³²¹ Az alapvető nyersanyagokon – vas, acél, réz, alumínium – túl, hiányzott az olaj, az ón, a reszelő, fűrészlap, kóc stb.³²² 1944 folyamán a helyzet még tovább romlott, a fém-mű, mely az ország egyik legmodernebb hadiüzeme volt, az ősz folyamán teljesen beszüntette a termelést.³²³

1944-re kimerültek az ország munkaerőtartalékai is. 1944 márciusában a gyár szakmunkáslétszáma csökkent, a fegyvergyártásnál a hiány 15–20%-os volt, amelyet a munkaidő meghosszabbításával igyekeztek ellensúlyozni.³²⁴ Nem enyhített a munkaerő gondokon az sem, hogy az állam az 1939 évi II. tc. alapján a munkaerőpiacon is beavatkozott. Bevezették a polgári személyek honvédelmi munkára történő igénybevételét és az így behívottakat bocsájtották a hadiüzemek rendelkezésére. Az FFG 1943 szeptemberében 220 főt igényelt, de az Állami Munkaközvetítő Hivatal csak 65-öt tudott kiutalni, akik közül mindössze 13 fő jelentkezett ténylegesen munkára. A gyár későbbi igénylései is hasonló eredménnyel jártak.³²⁵

Ígénybevette az FFG a munkaszolgálatos „intézményt” is. A munkaszolgálatosok olcsó munkaerőt jelentettek, hiszen értük viszonylag jelentéktelen összegű térítést kellett csak fizetni. Pontos adatok az FFG telepein dolgozott munkaszolgálatosokról nem maradtak fenn, de dolgoztak a vállalatnál zsidó és szerb századok, ún. közérdekű munkaszolgálatosok, sőt 1944 folyamán női alakulatok is.³²⁶

Az FFG-t súlyosan érintették az 1944 tavaszán, az ország német megszállása után megkezdődött légitámadások. A Soroksári úti telepet április 3-án nappal és 16-án éjjel érték légitámadások. A bombázások közvetlenül nem okoztak súlyos károkat a gyárnak, de a várost ért támadások végül a termelési kapacitás 85–90%-os csökkenéséhez vezettek. Egy hétig nem volt áramszolgáltatás, szünetelt a vízellátás, találat érte a gyár iparvágányait, amely miatt szénhiány állt elő, az ablaktörések miatt nem lehetett elsötétíteni és két hétig nem dolgozhatott az éjszakai műszak.³²⁷

A légitámadások jelentős hatást gyakoroltak nemcsak a termelési kapacitásra nézve, hanem más vonatkozásban is. Az 1944. máj. 11-i, a fegyvergyári szállítási határidők tárgyában tartott értekezletről felvett jegyzőkönyvben többek között az alábbi kitétel szerepel: „A bombázásoknak van másodlagos hatása is; a munkások kényszer- és nem kényszer elköltözéseik miatt munkahelyeiken nem tudnak pontosan megjelenni. Csökken a túlórázási készség is, a kiköltözés miatt a visszamaradt családfele maga gondoskodik ellátásáról, viszont a beszerzés csak Pesten vagy általában távolabbi helyeken lehetséges, ezért igyek-

szik mielőbb elmenni a gyárból. (Miután a bombatámadásoknál a gyárkerítés jórésze elpusztult, az eltávozás nem okozott különösebb nehézséget — mint ezt szerzőnek a gyár régi munkásai elmondták.) Vonakodnak túlórázni azért is, mert a gyárban való tartózkodást veszélyesebbnek tartják.”³²⁸ Július 2-án súlyos légitámadás érte a Soroksári úti telepet. Vasárnap lévén, emberéletben ekkor sem esett kár, de a fegyvergyár teljesen elpusztult, kb. kétezer munkagép vált használhatatlanná.³²⁹ Ez a bombázás olyan csapást jelentett a gyár számára, amelyet már nem tudott kiheverni.

Csatay Lajos honvédelmi miniszter 1944. júl. 20-án utasítást adott a fegyvergyártás, elsősorban a géppisztoly gyártás újjáélesztésére. „Elvárom, hogy a helyzetnek megfelelően Cím fenti rendelkezésemet akadályt nem ismerő rámenős szellemben fogja végrehajtani.”³³⁰

A légitámadások másik következménye a gyár szét-, illetve kitelepítésének megkezdése volt. Bár ez a gondolat a vállalat vezetőségében már 1943 őszén felmerült, gyakorlati megvalósítására csak a júliusi légitámadások után — Csatay honvédelmi miniszter parancsa alapján — került sor.³³¹ A kitelepítéssel a gyár teljes dezorganizálásának, vagyona német területre hurcolásának és pusztulásának szomorú korszaka, a vállalat történetének legsötétebb időszaka vette kezdetét.

A kitelepítési tervek szerint a Soroksári úti gyárat részben Pápára, részben pedig Losoncra, illetve e terv tárgyalanná válása³³² után Mosonmagyaróvárra akarták telepíteni.³³³ A németek és nyilas bérenceik úgy képzelték, hogy Pápán és Magyaróvárról az FFG folytatni tudja a haditermelést. A pápai részlegnek géppisztolyt, puskát és szuronyt kellett volna gyártani. Mint a kitelepülést vezető Bácsi Ferenc főmérnök jelentéseiből kiderült, a kitelepülés júliusi megindulása nem sok eredményt hozott. „A három hónap alatt feladott 53 vagon gépszállítmányból csak 40 érkezett meg, a gépek egy részét nyitott vagonba rakták és megrongálódva kerültek Pápára.” Nem kisebb gondot okozott a budapesti munkásság magatartása. „... a kb. 100–200 családot kitevő szakmunkás és művezető személyzet több mint 90%-ában csak erőszaknak, munkabehívó jegynek engedve hajlandó települni” — írta ugyancsak Bácsi 1944. december 9-én.³³⁴

Alig értek le a szállítmányok Pápára, közbeszólt a hadihelyzet. 1945 január elején Pápáról az odatelepített gépeket, berendezéseket és anyagokat Szakváry iparügyi miniszter utasítására két, 29 vasúti vagonból álló szerelvényre rakva továbbindították Ausztriába.³³⁵ A gépeket és anyagokat februárban mintegy 60 fő követte a szétlőtt győri, hegyeshalmi pályaudvaron át, bombatámadásoktól veszélyeztetve ugyancsak Ausztriába.³³⁶

A pápai kitelepítéssel párhuzamosan egy másik részleg — élén a gyár vezetőségével — Mosonmagyaróvárra települt át, magával vive a Soroksári úti telep gépparkjának és anyagainak többségét, hogy a géppisztolygyártást folytassa. A budapesti alkalmazottak egy részét — 153 főt — a hadiüzemi személyzeti parancsnokság csoportos behívójeggyel „átvezényelte” Magyaróvárra. Az átvezénylés „gyalogmenetben” történt, mert gépkocsi nem állt rendelkezésre.³³⁷ Az ily módon Magyaróvárra érkezettek számára december 12-én a gyár vezetősége a kiosztásra kerülő zsidó holmik közül igényelt takarókat, téli ruhadarabokat és szőnyeget, amellyel „a jelenleg földre szórt szalma fekhelyeket kívánjuk a közeleli téli időre tekintettel emberségesebbé tenni”.³³⁸ Az élelmezési igénylésekből kitűnő-

en mindössze 186 munkás és tisztviselő települt Magyaróvárra, egy részük – főleg a gyár vezetői – családtagjaikkal együtt.³³⁹

Miután a géppisztoly gyártását az FFG a Danuviával közösen tudta volna csak elindítani és a Danuvia már január elején megkezdte a kitelepülést Németországba, elrendelték az FFG magyaróvári részlegének továbbtelepülését az ausztriai Steyerbe.³⁴⁰ Itt a Steyer-Daimler Puch AG-vel munkaközösség keretében képzelték el a géppisztoly- és puska gyártást.³⁴¹ A továbbtelepülés azt jelentette, hogy Magyaróvárott a gépeket, felszereléseket és anyagokat uszályra és vagonba rakták, ami újabb kár és pusztulás forrása lett. Végül mindössze 550 különböző gép érkezett meg Steyerbe, amelyeken már semmiféle termelést nem lehetett folytatni. Steyerben találkozott mindkét részleg személyzete, amely 1945 márciusában 242 főből állt, amelyből 155 volt a gyári alkalmazott, a többi hozzátartozó.³⁴²

Hosszasabban időztünk a gyár kitelepítésének leírásánál azért, hogy bemutassuk azt az esztelen kártevést, melyet a gyár vagyonával, gépeivel, felszerelésével az FFG elvakult, németbarát vezetősége folytatott. De ábrázolni kívántuk a munkásság magatartását is, amely ugyan a kitelepítést megakadályozni nem tudta, de saját magát nagy többségben kivonta alóla, vagy ha nem, csak az erőszaknak engedve tett eleget az elvonulási „kötelezettség”-nek.

A törökbálinti telepet a vállalat javaslatára nem telepítették ki,³⁴³ igen kis mértékben érintette ez az intézkedés a kőbányai gyárat, a Soroksári telep egy része – a löszergyártás – a fővárosban maradt.³⁴⁴ 1944 őszén mindenütt a nyilasok vették át az uralmat, a Soroksári úton Cservenka Ferenc főmérnök és Mészáros Ferenc nyilas főszervező, a kőbányai telepen Gencsi Márton üzemi tanácsvezető parancsolt.³⁴⁵ Termelő munka egyik gyárrészlegben sem folyt, december végén német katonaság telepedett meg a Soroksári úti gyárban, megkezdtek a villanytelep, a kazánház leszerelését, de jelentősebb kárt nem okoztak. Január első felében a szovjet csapatok elfoglalták a IX. és X. kerületet, benne az FFG telepeit is.

A munkásság helyzete

A háborús konjunktúra nagymértékben megnövelte az ország munkásságának létszámát. A gyáripárban és a bányászatban foglalkoztatottak összlétszáma 1938 és 1943 között 330.048 főről 451.032 főre növekedett. Legnagyobb mértékű a gépiparban dolgozók számának emelkedése volt: az 1938-as 40.383 főről az 1943-as 112.771 főre, majdnem háromszorosára.³⁴⁶

Jelentősen megnőtt ezekben az években az FFG-ben dolgozók létszáma is. Az átlagos évi munkáslétszám a következőképpen alakult:³⁴⁷

Év	Átlagos munkáslétszám
1938.	4096 fő
1939.	7082 fő
1940.	7929 fő
1941.	5572 fő
1942.	6756 fő
1943. ⁺	6167 fő

⁺ 1943. március 1-i állapot.

A foglalkoztatottak létszáma — bér évenként erősen ingadozott — 1938-hoz képest jelentős — még a legalacsonyabb 1941-es évben is — kb. 50%-os emelkedést mutat. Figyelembe kell venni még azt is, hogy a gyárban foglalkoztatott munkáslétszám egy adott éven belül is erősen eltérő volt. Az 1939-es 7082 fős átlaglétszám mellett pl. ugyanezen év december 31-én 9282 főt foglalkoztattak.³⁴⁸

A munkásság többsége a Soroksári úti telepen dolgozott. Itt az átlagos létszám a következőképpen alakult:³⁴⁹

Év	Átlagos munkáslétszám
1938.	1936 fő
1939.	4296 fő
1940.	4521 fő
1941.	4688 fő
1942.	4313 fő
1943.	4358 fő
1944.	4314 fő

A létszámnövekedés a Soroksári úti gyártelepen volt a legnagyobb (1938 és 1944 között több mint kétszeres). Ez a gyártelep általában három műszakban dolgozott, minden csepp helyet kihasználtak, a telep túlzsúfolttá vált.

A fennmaradó létszám a kőbányai telepen és Törökbálinton dolgozott. Ezeknek a telepeknek a létszámáról külön adatok nem állnak rendelkezésre.

A munkáslétszám növekedése következtében a második világháború éveiben megszűnt az országban a munkanélküliség és emelkedtek a munkabérek. A hadiüzemekben a béremelések mértéke meghaladta az ipari átlagot.

Az évi átlagkeresetek alakulása országosan és az FFG-ben:³⁵⁰

Év	Egy munkásra eső évi kereset			
	országosan		az FFG-ben	
	pengő	%	pengő	%
1938.	1217	100,0	1451	100,0
1939.	1307	107,4	1604	110,5
1940.	1386	113,8	1658	114,2
1941.	1660	136,3	1994	137,4
1942.	2113	175,3	2637	181,5

A béremelkedés tehát az FFG-ben mind abszolút számban, mind százalékban meghaladta az országos átlagot, 1942-ben az évi munkáskereset gyárunkban 500 pengővel magasabb volt a többi üzemekénél.

Az évi átlagos keresetnél az órabérek átlaga lassabban emelkedett.

Évi átlagos órabérek országosan és az FFG-ben: ³⁵¹

Év	Országosan		FFG-ben	
	pengő	%	pengő	%
1938.	0,50	100	0,59	100,0
1939.	0,54	108	0,65	110,1
1940.	0,57	114	0,68	115,2
1941.	0,69	138	0,80	135,0
1942.	0,84	168	1,01	171,2

Míg az évi keresetek országos átlaga 1942-re 175,3%-kal emelkedett, az órabérek növekedése csak 168% volt. Az FFG-ben az évi átlagkereset 181,5, az órabér 171,2%-kal emelkedett. A két szám összevetéséből kitűnik, hogy a magasabb évi keresetet részben a munkaidő meghosszabbodásával érte el a munkásság. Az FFG-ben az egy munkásra eső ledolgozott évi óraszám a következőképpen alakult: ³⁵²

1938.	2458 óra
1939.	2505 óra
1940.	2433 óra
1941.	2493 óra
1942.	2613 óra

1942-ben az egy főre eső ledolgozott munkaórák száma — nyolc órás munkanapra átszámítva — 326,5 napot jelent. Ez a szám egyértelműen elárulja a munkanap meghosszabbodását az FFG-ben is.

A munkásosztály helyzetére a munkaidő meghosszabbodásán túl súlyosan hatottak a háború második szakaszában egyre erőteljesebben kibontakozó fogyasztáskorlátozó intézkedések, a jegyrendszer bevezetése és az ezzel együtt járó létfenntartási költség-növekedés. 1943-ban az áremelkedések már jelentősen meghaladták a bérek emelkedésének ütemét, ugyanakkor a korlátozások miatt a vásárlási forgalom közel 40%-a a zugforgalomban, a fekete piacon bonyolódott le, a hivatalosnál jóval magasabb árakon.

A második világháború kitörése után az ún. honvédelmi törvény, az 1939. évi II. tc. alapján bevezetett hadiüzemi rendszer gyökeresen megváltoztatta a magyar munkásság gyárkapun belüli helyzetét. A hadiüzemi rendszer egyrésztől az iparnak a haditermelés szolgálatába állítását biztosította, másrésztől mélyrehatóan belenyúlt a munkásságot érintő valamennyi kérdésbe. A termelés biztonságára való tekintettel helyhez kötötte a munkásokat, az üzemből kilépni csak a katonai parancsnok engedélyével lehetett, ugyanakkor a hadiüzemekben végzett munka bizonyos fokig mentesítést jelentett a harctéri szolgálat alól. A katonai szolgálat alóli mentesítésre szóló felhatalmazás nagyon megnövelte a katonai parancsnokok hatalmát.

A hadiüzemi rendszerhez nemcsak a termelés fenntartásához szükséges munkálétszám biztosítása tartozott. A hadiüzemmé nyilvánított gyárak munkásságát katonai vezetés alá helyezték, ami egyet jelentett a munkahelyhez kötés mellett a katonai fegyelmi fenyítő hatalom és a katonai bíraskodás kiterjesztésével. A hadiüzemmé nyilvánított vállalatokhoz katonai parancsnokot neveztek ki, aki „a honvédelmi munkára igénybevett (visszatartott), katonai vezetés alatt álló, munkasalakulatokba szervezett valamennyi üzemi alkalmazott katonai előjárója” volt. A hadiüzemi katonai parancsnoki rendszer volt az a korbács, amely a termelés menetét minden, akár a legkisebb mértékben veszélyeztetni látszó cselekedet esetén fogdával, börtönnel kényszerítette a munkásságot a háború szolgálatára.

Az FFG Soroksári úti telepének munkásságát 2 zászlóaljba, illetve zászlóaljanként 6–6 századba osztották be. A zászlóaljak élén tartalékos tisztek, gyári tisztviselők vagy művezetők álltak.

A fennmaradt parancsok „szabályos” katonai rendszert tükröznek. „A századparancsnokok minden munkanapon reggel 8 h-kor, a század kötelekeit azok körleteiben lejárni kötelesek. Ez alkalommal fogadják az alárendelt szakaszparancsnokok és művezetők a megelőző napon, illetve éjjel megtörtént eseményekről szóló személyes jelentéseit, majd a helyszínen megtartják a század kihallgatását.” A századparancsnokok feladata a munkafegyelem és munkakészség biztosítása volt, a fenyítés jogát a katonai parancsnok fenntartotta magának. 1944. január elseje és október 31. között a Soroksári úti gyár katonai parancsnoka 260 férfi és 56 női munkást fenyített meg és több mint 3000 nap fogságot rótt ki. A büntetések 3-tól 30 napig terjedő szigorított vagy magánfogságot jelentettek, melyet a gyári fogdában kellett letölteni. A „súlyosabb”-nak minősített eseteket a budapesti haditörvényszék elé terjesztették. Ez a fenti időben a gyár 61 férfi és 15 női munkása felett ítélezett és összesen 167 hónap fogházbüntetést szabott ki. A haditörvényszék ítéletei 1 hótól 6 hóig terjedő fogházat jelentettek, a legtöbb esetben heti egy napi magánzárkával, böjttel és kemény fekhellyel súlyosbítva.³⁵³

A parancsban szereplő okok között a leggyakrabban a munkától való igazolatlan – egy vagy több napi – távolmaradás szerepel.³⁵⁴ Az ítéletek másik leggyakoribb oka a munkafegyelem megsértése. Az indokok között találhatunk olyan kitételeket, mint az üzemvezetővel szembeni tiszteletlen viselkedés, szerszám eltörése és ezzel az üzem menetének hátráltatása, selejt okozás, az előírt mennyiség meg nem termelése, későnjövés, fél óras igazolatlan távolmaradás, stb.³⁵⁵

De szép számmal szerepelnek – különösen a haditörvényszéki ítéletek indoklásai között – politikai jellegű magatartásra utaló kitételek is. Ragozóczky Jánost azért ítélte el a haditörvényszék, mert „munkatársait a termelés lassítására és egyeseket ily cselekmények elkövetésére felhívott”,³⁵⁶ Horváth István a „munkatársai előtt olyan kijelentéseket tett, hogy Ukrajnában az oroszok aratnak le. . .”, Katona Kálmán azt fejtegette, hogy „a szovjet rendszer mellett a munkás lényegesen jobb helyzetbe kerül, mint jelenleg itt van”,³⁵⁷ Nagy Elek többek között kijelentette: „Ha a németek megnyernék a háborút, akkor ők ülnének be ide a gyárba, mi pedig mehetünk krumplit kapálni a németek részére” „. . . a nemzet vezető férfiai Horthy Miklós kutyáinak nevezte”.³⁵⁸

A gyár szervezett, baloldali munkásai a háború éveiben igen nehéz helyzetbe kerültek. A katonai intézkedések megfosztották a munkásokat a szervezkedés, az önvédelem minden lehetőségétől. Jelentősebb bérmozgalom, sztrájk vagy bármiféle megmozdulás nem fordult elő a gyárakban. A Lámpagyárral történt fúzió után az új gyárvezetőség sem a szervezett munkások jogait, sem vezetőit nem ismerte el. Solt Jenő Soroksári úti főbizalmi az idomszer műhelyből kiemelték és más műhelybe tették át.

Az általános jobbratolódás is érezte hatását a gyárban, erősen megnőtt a Nemzeti Munkaközpont és a különböző szélsőjobboldali, nyilas szervezetek befolyása. 1940-ben Wirth Károly nyilas képviselő vezetésével a Nyilaskeresztes Párt hatalomátvétele érdekében szervezett, Horthy Miklós ellen tervezett merényletben több fegyvergyári alkalmazott vett részt, mint Cservenka Ferenc főmérnök, a későbbi nyilas gyárvezető, Babay József művezető, Bosnyák Imre lakatos, Gál László portás, Juhász László, Matusik Imre és még mások.³⁵⁹ Megszaporodtak a beépített spiclik és provokátorok is, amit a korábban felsorolt ítéletekben tett tanúvallomások is igazolnak. A gyár ismertebb szervezett, baloldali munkásainak szinte minden lépését figyelték, hol fenyegetéssel, hol szép szóval igyekeztek őket meggyőződésüktől eltéríteni. 1942-ben több baloldali érzelmű munkást SAS behívóval különleges büntetőszázadba osztottak be. Tápiószőlőre vonultak be, ahonnan a Don mellé hurcolták őket. Közülük Csik István és Horváth Oszkár nem is tértek többé haza.

A gyárban megmaradt baloldali munkások még ilyen körülmények között is megtalálták a módját annak, hogy szervező és felvilágosító munkát végezzenek. 1942–1943-ban a hadiüzemi ellátási rendszer bevezetése után a gyárvezetőség ún. jóléti bizottságot szervezett, amelynek tagjai közreműködtek a kapott élelmiszerek és egyéb cikkek szétosztásában. E bizottság tagjainak egy része a munkásokból került ki. A szervezett munkások közül Solt Jenő, Uitz Ferenc, Schneider Elemér, Vornyák Károly, Bodahegyi Gyula, Nagy Károly, Klíma Gyula, Varga Károly és mások is bekerültek a jóléti megbízottak közé, így egyrészt bele tudtak szólni a juttatások elosztásába, másrészt fenn tudták tar-

tani egymással a kapcsolatot. A moszkvai, s a londoni rádió híreinek terjesztésével sokszor ellensúlyozták a hivatalos propagandát.

De módot találtak arra is, hogy — ha nem is döntő akciókkal — hátráltassák a hadi-termelést. Megegyeztek abban, hogy a tűzérési gránátok gyártásánál az engedélyezett plusz—mínusz tűrések maximumának ügyes kihasználásával megnehezítik a tűzérési löszerek összeszerelését. Hasonló módon tervszerűen, elsősorban a termelés szempont-jából kulcsfontosságúnak számító gépeken idéztek elő olyan károsodásokat, amelyek miatt szinte állandóan kiestek a termelőmunkából. Ez — többek között — azért vált le-hetővé, mert kiváló szakemberek, szakmunkások voltak, ismerték a termelés és a techno-lógia minden csínját-bínját. A gyárban mind nagyobb számban dolgoztak frissen bekerült gép- és segédmunkások, akiknek irányításához, betanításához még a közismerten balol-dalnak számító szakértelmére is szükség volt.³⁶⁰

IX. A VÁLLALAT TÖRTÉNETE A FELSZABADULÁSTÓL AZ ÁLLAMOSÍTÁSIG

A háborús károk és az újjáépítés megindulása

1945. január elsejével kezdődött meg a körülzárt Budapest ostromának második szakasza, amelynek során súlyos harcok közepette szabadultak fel a pesti oldalon a peremvárosok, a külső kerületek, köztük Ferencváros és Kőbánya is.

A felszabadulás öröme árnyékot vetett az ország, de különösen Budapest vígaszta-lannak tűnő állapota. Bár a Szovjet Hadsereg mindent elkövetett, hogy Budapestet a háború pusztításaitól megkímélje, a hitleristák és cinkosaik, az országvesztő Szálasi-re-zsim kilátástalan ellenállása megsokszorozta a főváros szenvedéseit. Budapest 40 000 épü-letéből 45% romossá vált, az üzemek nagy többsége súlyosan megrongálódott.³⁶¹ A la-kosság életbenmaradt része pincékben, óvóhelyeken éhezve, nélkülözésektől és szenvedésektől elcsigázva várta a felszabadulást.

A háború vihara a Fegyvergyárat is erősen megtépázta. A legsúlyosabb veszteségek a Soroksári úti telepet érték, ahol a légitámadások következtében teljesen elpusztult a fegyverüzem, a géppark jelentős része kiégett, az anyagraktár a keletkezett tűz martalé-kává lett, a háború befejezésekor csak a puszta falak meredtek az ég felé. A kőbányai telep kárai jóval kisebbek voltak, sem az épületeket, sem a gépparkot nem érte ilyen méretű pusztulás. A törökbálinti telep szinte teljesen sértetlen maradt.

A vállalat saját becslése szerint a károk végösszege mintegy 85 millió 1938-as pen-gőre rúgott. Ez a kárösszeg azt jelentette, hogy a vállalati vagyon 69%-a elpusztult, az anyagkészletek vesztesége 80%, a gépeké és berendezéseké 70%, az épületeké 30% volt.³⁶² Termelési kapacitás szempontjából is a Soroksári úti telep károsodott a legsú-lyosabban, a korábbinak mintegy 80 %-át veszttette el. Miután a kőbányai telep csak kis mértékben károsodott, itt a háború után a polgári termelésre felszerelt kapacitás szinte

teljes egészében rendelkezésre állt. A törökbálinti telep épen maradt, de itt a termelés kimondottan hadijellegű volt.

Van valami jelképes abban, hogy az élet megindulása mindegyik gyártelepen az öntudatos munkásság kezdeményezésére történt. Talán azért van az is, hogy a vállalat fennmaradt iratai között a felszabadulást követő első hónapokról szinte egy sor sem található. Budán még folytak a harcok, amikor a pesti oldalon megalakuló kommunista területi szervezetek küldöttei sorra járták az üzemeket, hogy életre hívják az első munkásszervezeteket és rajtuk keresztül megindítsák a munkát. Az MKP pesterzsébeti székházában összehívták az FFG Soroksári úti telepéről is a régi szervezett munkásokat, illetve azokat a műszaki vezetőket, akik számba jöhettek a vállalat új vezetésében.³⁶³ Belőlük alakult meg – feltehetően még január 8-a körül – az első üzemi bizottság, amelynek elnöke Solt Jenő lett.³⁶⁴ Január 7-én alakult meg az üzemi bizottság a kőbányai telepen, itt az első elnök Zöld József volt.³⁶⁵ Február 23-án üzemi értekezlet volt a törökbálinti telepen is, ahol először üzemi megbízottakat választottak Domák Sándor és Tauzin István személyében, akik később mint az üzemi bizottság vezetői szerepeltek.³⁶⁶

Mindhárom gyártelepen megalakultak a munkáspártok szervezetei, elsőnek a kommunista párté. A kőbányai telep kommunista pártszervezője Borka Attila, a Soroksári úti pártszervező Csák János volt.³⁶⁷ Létrejöttek a szociáldemokrata üzemi szervezetek is. A két munkáspárt taglétszáma az első hónapokban nagyjában azonos volt.

A magyar burzsoázia a háború befejezése után lassan ocsúdott fel. Ez a tény is közrejátszott abban, hogy a fasiszták ellen harcoló szovjet hadsereg támogatása, az 1945 januárjában megkötött fegyverszüneti szerződésben vállalt kötelezettségek teljesítése a gyárak élére kinevezett szovjet katonai parancsnokokra és a kezdeti időben – mint az FFG-ben is történt – a gyárvezetői funkciókat is ellátó üzemi bizottságokra hárult.

A termelő munka elsőnek az épebben maradt kőbányai üzem zománcműhelyében indult meg. „A vállalat a bizottság (üzemi bizottság) előzetes szervezési munkái után 1945. január 15-én kezdett dolgozni. Szén, víz, gáz és elektromos erő hiányában egyelőre csökkentett létszámmal működik. A munkák túlnyomó része javítási munka. A javítási munka elsődlegesen szükséges azért, hogy a háborús károk kijavításra kerüljenek. A Vörös Hadsereg Gyömrői úti péksége részére kenyérsütő tepsiket készítünk nagyobb mennyiségben, valamint alkalmi munkaként gépkocsikat javítunk. . .” – írta az üzemi bizottság 1945 február 13-án, Buda felszabadulásának napján.³⁶⁸ Február 20-tól kapták a zománcedény megrendeléseket a szovjet hadseregtől, 1945. március 5. és június 1-e között 49.452 kg zománc- és 8.788 kg alumíniumedényt gyártottak a szovjet hadsereg számára.

A Soroksári úti telep lassabban éledt. Az első írásos nyom szerint az április 24-én munkára jelentkezett 40 fő Csernisov szovjet városparancsnok engedélye alapján hozzáfogott a romok eltakarításához, a telep közműveinek rendbehozatalához. Ezen a telepen első munkaként a MÁV számára készítettek vagonalkatrészeket.³⁶⁹

Lassan magához tért a vállalat tőkés vezetősége is. 1945. május 4-én megtartották az első igazgatósági ülést a Hitelbank helyiségében.³⁷⁰ Az új idők jeleként a párnázott ajtók megnyíltak a munkásság képviselői, Zöld József és Horváth Pál előtt is, akik az üzemi bizottság képviselőiként vettek részt az igazgatói ülésen. Az igazgatósági ülés első sorban személyi ügyekkel foglalkozott, hiszen a vállalat régi vezetőségének többsége

Nyugatra menekült. Az új vezérigazgató az ún. zsidótörvények miatt 1942-ben lemondott Ullmann István lett. Kicsérélték az igazgatóság néhány, 1944-ben megválasztott tagját, megfosztották állásától Damming Andrást, Fábry Ferencet, a két volt vezérigazgatót, felmondtak több vezető tisztviselőnek és helyükbe újakat neveztek ki. 1945 májusától lefolytatták a tisztviselők igazolását, amelynek során a kb. 600 főnyi igazolás alá vont személy több mint 90%-át leigazolták.³⁷¹

A vállalati vezetésben végrehajtott változások következtében meggyengültek a Hitelbank pozíciói, a bank bizalmi emberei közül jóformán csak Ullmann István maradt vezető állásban. A tőkés vezetés nagy aggodalommal figyelte az üzemi bizottság tagjainak, az össz munkásság képviselőinek tevékenységét. Az igazgatósági ülésre történt meghívásuk még csak a diplomáciai elismerés jele volt, érthető okokból nehezen akarták tudomásul venni a munkásellenőrzést. Hogy ez mennyire így volt, bizonyítja az is, hogy a Kőbányán először megválasztott üzemi bizottságba még cégvezetőt is beválasztottak.

1945 június–július folyamán a szovjet hadsereg szinte az összes igénybevett gyárat visszaadta a magyar kormánynak, illetve a tőkés tulajdonosnak.³⁷² Az FFG-ben is valójában ekkor állt vissza egyértelműen a tőkés vezetés. Ugyanezen hónapokban került sor az üzemi bizottságok szabályszerű megválasztására, az elsőt még az a csekély létszámú munkásság választotta meg, amely a kezdeti napokban átlépte a gyárkapukat. A Soroksári úti gyárban július 2-án – amikor a munkáslétszám már 496 fő volt – zajlott le a választás. Az üzemi bizottság elnöke ismét Solt Jenő, tagjai Horváth Károly, Klíma Gyula, Schneider Elemér, Szabó Zsigmond munkások, valamint Földy Károly, Uitz Ferenc tisztviselők lettek. A kőbányai gyárban korábban, június 17-én – amikor a munkáslétszám már 479 fő volt – zajlott le az üzemi bizottság megválasztása, de ezt a választást július 30-án egy újabb követte. Ekkor az üzemi bizottság elnöke Zöld József, alelnökök Horváth Pál és Selymes Gyula, tagjai Eredics Károly, Kovács Jánosné, Schäffer Pál, valamint Fajta Ferenc és Rovács József lettek.

1945. november 9-én a három telep küldötteiből megalakult a Központi Üzemi Bizottság (KÜB) is, amelynek rendes tagjai Solt Jenő, Horváth Pál és Tauzin István, póttagjai Poszpisl József, Schäffer Kálmán és Domák Sándor voltak. A KÜB az igazgatósági üléseken való részvétellel Solt Jenőt és Horváth Pált bízta meg.³⁷³ A KÜB elsősorban a három telep munkáját igyekezett összehangolni, amire azért is szükség volt, mert elsősorban a kőbányai és Soroksári úti telep üzemi bizottságai között sok nézeteltérés támadt.

A két munkáspárt között keletkeztek súrlódások is, de a munkásegység az üzemi bizottságok keretei között mindvégig fennmaradt. Ennek nem mond ellent az, hogy minden pozícióért, gyakran még egy munkásfelvételért is harc folyt a két munkáspárt között. A kőbányai telepen azért kellett megismételni az üzemi bizottsági választást, mert a kommunisták nem akarták átadni az elnökhelyettesi tisztséget a szociáldemokratáknak, végül – salamoni döntéssel – két elnökhelyettest választottak. Sok felesleges idő és energia pazarlódott el a két munkáspárt közötti paritás elvének betartása körüli vitákban.

A tőkés vezetés megerősödése után az FFG-ben az üzemi bizottságok munkája egyre nagyobb mértékben a dolgozók ellátásának megoldására szorítkozott. Energiájuk jelentős részét az élelmiszerbeszerzés kötötte le.

Az FFG-ben 1945-től kezdődően egyre élesebben kiütköztek az egyoldalú háborús, haditermelésre állított profil következményei. A vállalat és műszaki vezetése az adott helyzetben nem volt képes a termelést átállítani, új termékek gyártását előkészíteni és megszervezni. A vezetés a nehézségekért kizárólag a ténylegesen elszenvedett károkat és a gyár által teljesített jóvátételi szállításokat okolta. A Szovjetunió súlyos háborús veszteségei ellenére is igyekezett figyelembe venni a fiatal magyar népi demokrácia érdekeit, az egy-egy gyártól eszközölt szállítások serkentőleg hatottak a termelésre.³⁷⁴ Az FFG-nél a jóvátételi szerszámgép megrendelések nagyban hozzájárultak a Soroksári úti telep munkájának megindulásához és folyamatossá tételéhez. A fentiekén kívül az állam a bankok útján iparindítási hitel címén jelentős tőkét bocsájtott a vállalatok rendelkezésére, így 1945 folyamán az FFG többször vett fel hiteleket a munkások fizetésére, majd gyárhelyreállításra, szállítóeszközök beszerzésére.³⁷⁵

1945. első felében, a nyári hónapokban elsősorban a munkásság önfeláldozó munkájának eredményeképpen az FFG telepein már mutatkoztak a konszolidáció jelei. A legnagyobb sérüléseket kijavították, a megrongálódott géppark egy részét kijavították és megteremtették a rendszeres termelés alapfeltételeit. A Soroksári úti telepen kialakult a géposztály szerszámgépek gyártására, a lámpaosztály petróleumlámpák, csillárok, petróleumfűzők, kályhák, gázorák és vízmelegítők előállítására, valamint szerszámok tömeggyártására, kalapácsok, csípőfogók, tolómércék stb. termelésére.³⁷⁶

A kőbányai telepen az üzem háztartási zománcedények, lemez munkák, valamint könnyű- és nehézfémöntvények, fémlamezek öntésére és hengerlésére rendezkedett be. Szeptemberben már dolgozott a három segédüzem: a mintaasztalos műhely, a vasöntőde és a kovácműhely is. A vállalat kapacitásának 70%-át a jóvátételi megrendelések költötték le. A géposztály 100 csúcsesztergapad legyártására kapott megrendelést, a kőbányai telepen a lemezosztályon 70–1000 literes ürtartalmú zománcozott tartályok (autoklávok) készültek, ugyancsak szovjet vegyigyárak számára. A fennmaradt kapacitást részben bér munkák, másrészen lámpák, zománcedények és más tömegcikkre raktárra történő termelése foglalta le. Egyes üzembrészek – mint a géposztály, a szerszámműhely – a gyár elpusztult gépeinek és szerszámainak pótlásán dolgoztak.³⁷⁷ Mindez azonban csak pillanatnyi megoldás volt, a gyár távolabbi perspektívája, a béketermelésre való tényleges átállás tervének kimunkálása nem történt meg.

1945. őszén kiéleződött az országban a belpolitikai helyzet. Az őszi országgyűlési választásokon a Független Kisgazdapárt szerezte meg a szavazatok többségét, ami a magyar burzsoáziában nagy reményeket keltett. A nagytőke a reakció előretörésével meg erősödött pozícióit, valamint az infláció adta lehetőségeket a népi demokrácia elleni gazdasági támadásra, spekulációra igyekezett felhasználni. 1945. ősztől az infláció irama felgyorsult. A létfenntartási költségek veszedelmesen emelkedtek, 1946. nyarán az áremelkedést már óránként kellett mérni.³⁷⁸

1945. áprilisában kötötték meg a kollektív szerződéseket, amelyek – a magyar munkásosztály történetében először – átfogóan rendezték a bérvízonyokat, de ezután már hiába volt minden erőfeszítés, hiába próbáltak egymást követő intézkedésekkel védelmet nyújtani a romboló inflációval szemben. Bár 1945. őszen tízszer került sor béremelésre, 1945. decemberében az órabérek emelkedése a kollektív szerződésben megkötöttek

„mindössze” százszorosára, a létfenntartási cikkek árindexe ugyanezen idő alatt 471-szeresére növekedett. 1945 őszétől megindult a munkásság harca azért, hogy a tőkés természetben adják a munkabér egy részét.

1945 őszétől súlyos gondokkal és nehéz harcokkal terhes hónapok köszöntöttek a Fegyvergyár dolgozóira is. Az ősz elejére nagyjából kialakult az „új” munkásgárda, amelynek létszáma a három telepen nemcsak a háborús csúcsponthoz — 8128 fő — képest, hanem még az 1938 évihez képest is igen alacsony volt, mindössze 1433-at tett ki (1938: 5697, 1935: 1840 fő!). A tisztviselő létszám 297 fő volt, itt a visszaesés jóval kisebb (1938: 361, 1935: 293 fő). 1938-ban minden 16 munkásra, 1945-ben pedig ötre jutott egy tisztviselő.³⁷⁹ Az ablaktalan, fűtetlen műhelyekben, megrongált és korszerűtlen gépeken, anyag- és szerszámhiány közepette éhezve és fázva dolgozó munkások munkafegyelme, és a termelékenység szükségképpen alatta maradt a háború előttinek.

A közelgő tél, a fokozódó infláció nyugtalanságot keltett az FFG munkásai között is. 1945 október 12-én rendkívüli ülésre hívták össze a bizalmi testületeket, miután a gyárban megmutatkozott rendkívül elkeseredett hangulat részleges leállásokhoz vezetett.³⁸⁰ Az üzemi bizottságok, a bizalmiak, a két munkáspárt vezetői mindent elkövettek, hogy a munkások jogos követeléseinek támogatása mellett fenntartsák a rendet és rávegyék a munkásokat a termelés folytatására. De a tőkés vezetés megszilárdulása azt is jelentette, hogy a korábbi időszakhoz képest az üzemi bizottság sem rendelkezett olyan befolyással, mint azelőtt. A munkások viszont megszokták, hogy minden ügyes-bajos dologgal az üzemi bizottságokhoz forduljanak. Így amikor az infláció meglódult, a tőkés igazgatóság helyett jórészt a munkásvezetőket tették felelőssé. A tőkés vezetés pedig értett ahhoz, hogy ezt a helyzetet fenntartsa. Az FFG igazgatósága pénzzel, időnként cse-retermékekkel, járművel támogatta az ellátást, de az élelmiszerek tényleges beszerzése, Budapestre szállítása és szétosztása az üzemi bizottságra hárult. Volt időszak, amikor négy teherautó járta élelmiszerért az országot, minden üzemi bizottsági ülés, bizalmi vagy más értekezlet középpontjában az ellátási problémák álltak. 1945 decemberében az üzemi bizottságok kommunista tagjai felismerték, hogy nem vállalhatják a felelősséget az infláció következményeiért és a belőle származó tőkés mesterkedésekért.³⁸¹

1945 tele nagyon nehéz volt! A műhelyekben rossz volt a hangulat, a munkásság egy része további bérkorrekciót követelt, sokan vidékre jártak élelmiszerért. December 11-én a bizalmi testület az árak rögzítését, a mozgó bérskála bevezetését (egy heti bér egyenlő legyen két kg zsír szabadpiaci árával), a statárium bevezetését követelte a gazdasági élet szabotálóival, a feketézőkkel szemben.³⁸² Valamit enyhített a helyzeten a karácsonyi élelmiszercsomag kiosztás,³⁸³ de ugyanakkor újabb viszály forrásává vált. Míg a tisztviselők a GYOSZ utasítására egy havi fizetésnek megfelelő remunerációt kaptak, a munkásokkal az élelmiszercsomag árát az igazgatóság meg akarta fizettetni. Válaszul a munkásság egy része sztrájkot kezdett, amit ismét csak az üzemi bizottság fellépése szerelt le. A téli harcok eredményei megerősítették a munkásság bizalmát az üzemi bizottság iránt. Az 1946 elején tartott választásokon az 1945-ös kommunista többségű testületet választották újjá.

1945–1946 telén — minden nehézség ellenére is — emelkedett a vas-, fém- és gépgyártás vállalatainak termelési eredménye, bár a növekedés üteme lassú volt. Az is igaz,

hogy az adatok igen hiányosak és ezért az eredmények nehezen értékelhetők. Az FFG-nél, illetve a Lampart Műveknél — az 1946 március 6-i közgyűlésen ezt a nevet vette fel a vállalat —³⁸⁴ áttekinthetetlen 1946 első felének helyzete. A gyár kapacitásának 30–70%-át jóvátételi szállítások kötötték le, 1946. januárban 440 autókávra kaptak megrendelést, majd ugyancsak jóvátételi keretben 312 000 petróleumégőre. Márciusban belekapcsolódott a vállalat a jóvátételi alumíniumedény szállításba, de jelentős mennyiségű alumíniumedényt gyártottak közvetlenül a szovjet frontszolgálat számára is. Májusban szovjet csillár-szállításokról folytattak tárgyalásokat és mintegy 1500 db különböző csillárra és lámpára kaptak megrendelést. A jóvátételei szállítások nem bizonyultak rossz üzletnek, mert a megrendeléskor a vállalat jelentős előleget kapott anyagbeszerzésre, munkabérre és a szállított készáruk végleges elszámolása a mindenkori napi áron történt. Az áprilisban tartott ügyvezetői értekezlet szerint az akkor kapott jóvátételi előlegből kifizették az összér 40%-át, holott a gyár kapacitásának csak mintegy 30%-át kötötték le a jóvátételi szállítások. Lassan megindult a fegyverműhely is, 1946 februárban a Szövetséges Ellenőrző Bizottság 600 vadászfegyvert rendelt, amelynek egy részét régi készletből szállították le. A vadászfegyver üzlet egymaga 12 000 dollár bevételt jelentett.

Fejlődőben volt a termelés Törökbálinton is. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZE) engedélyezte a vadászpátron és bányagyutacs gyártást, ezenkívül kísérleteztek gyógyszerek (eucarbon) és mosópor előállításával is.

1946 elején már javult a vállalat teljes kapacitásának kihasználtsága is, a kőbányai telepen elérte a 30–40%-ot, a Soroksári úton 50%-os volt. A munkáslétszám 1649 főre (januári adat) emelkedett, de a termelékenység még alacsony szintű volt, szén és fűtőanyag csak egyes üzemszetteknek jutott, sok fontos segédanyag hiányzott. Kőbányán megkezdtek az akkordbérrendszer bevezetését, a teljesítmények itt a háború előttinek 70%-át érték el, a Soroksári úti telepen az akkordbérek bevezetése nehezebben valósult meg, és csak az 1938 évinek 40%-a körül mozgott.³⁸⁵

1946. február elsején új bérrendszer, az ún. kalóriarendszer lépett életbe. Ez mozgó bérskálát jelentett, valamint kötelezően előírta bizonyos mennyiségű és minőségű élelmiszereknek természetbeni juttatását a munkások részére, beleértve a családtagokat is.³⁸⁶ A vállalat igazgatósága, amely a rendelet megjelenésekor a legélesebben tiltakozott annak életbeléptetése ellen, végül is képesnek bizonyult a munkavállalók kalóriaadagját természetben kiadni, sőt azon felül pl. fát, bakancsot is osztott ki a munkások között. A kalóriarendelet azonban csak ideig-óráig segített a munkásság helyzetén. A kiadott természetbeni élelmiszeradag csak a létminimumot biztosította. Nem terjedt ki a dolgozók egyéb szükségleteinek kielégítésére, amelyre a pénzbeni juttatás viszont nem volt elegendő. A készpénzben fizetendő alaphérek összegét 1946. február 15. és június 10. között tizenhat alkalommal emelték, ennek ellenére a fűtés, világítás, ruházkodás költségeit nem fedezte. A munkásság ezekben a hónapokban a szó szoros értelmében lerongyolódott. Ilyen körülmények között érthető, hogy a munkásság hangulata nem volt nyugodt, május 6. és 7-én a Soroksári úti telepen részleges sztrájkok törtek ki, mert míg Csepelen a gyár 100%-os béremelést adott, a Lampart csak 50%-ot fizetett ki.³⁸⁷ Az infláció üteme következtében azonban minden bércorrekció csak pillanatnyi enyhülést hozott. Április végétől a béremeléseket nem is lehet követni, április 26-án egy szakmunkás órábéra

3 millió pengő volt, május első hetében már 36 millióra emelkedett, június elején 20 milliárd pengőt tett ki! A heti kereset összege elérte az egy billiót! A béremelés még így is messze elmaradt az áráké mögött, a béreket már szinte naponta kellett fizetni.

Az FFG, illetve a Lampart gyárak munkássága ebben az időszakban nemcsak saját helyzetének megjavításáért állt kemény harcban saját tőkéseivel, hanem belekapcsolódott az országos politikai ütközetekbe is. 1945 decemberében a budapesti üzemek küldöttjei Tildy Zoltán köztársasági elnöknel jártak és követelték a bányák és a nagyüzemek államosítását. A küldöttségben az FFG munkásai közül Eredics Károly és Jóckl Ferenc vettek részt.³⁸⁸ 1946. márciusában a bányászok megsegítésére indított akció során hat héten át egy órai keresetüket juttatták a Lampart dolgozói a bányászoknak, sőt a „széncsatában” a gyár munkásaiból alakult rohambrigád is részt vett.³⁸⁹

Megtörténtek az első lépések a gyáron belüli szociális helyzet javítására, 1946 nyarán a Soroksári úti telepen ötven gyermek számára óvoda és napközi otthon létesült, sor került szociális gyárgondozó beállítására is.³⁹⁰

A vállalat a stabilizáció után

1946. augusztus elsejével, a forint bevezetésével végetért az infláció. A szilárd, értékálló pénz megteremtése a fiatal magyar népi demokrácia nagy diadala volt. De a stabilizációval együtt sem volt minden rendben a gazdasági életben.

1946. nyarán a magyar kormány – a stabilizáció előkészítése kapcsán – a jóvátételi terhek enyhítését kérte a szovjet kormánytól. A Szovjetunió méltányolta a kérést és meghosszabbította a szállítási határidőket, hogy a belső piac számára megnyissa az így felszabaduló kapacitást. A jóvátétel ütemének lassulása viszont a Lampart tőkés vezetőinek gondot okozott, mert már hozzászórtak ahhoz, hogy nem kell vesződniök sem megrendelések szerzésével, sem a termelt áruk elhelyezésével. Sőt, a jóvátételi előlegek a hitelgondokat is megoldották, és az inflációs munkabérek miatt az önköltség sem jelentett nagy problémát. Maguk a tőkések is megállapították: „nagy nehézséget okozott a jóvátételi gyártás helyett a civil gyártásra való áttérés”. A már legyártott esztergapadokat és autoklávokat még átvették jóvátételre, de az elkészült alkatrészek felhasználása és a felszabadult kapacitás kitöltése súlyos gondot okozott, elsősorban a Soroksári úti telepen. A lámpaosztály termelése növekedett, de itt az áruk kikészítése, a galvanizálás és nikkelezés anyaghiány miatt akadozott. Sok probléma jelentkezett a tömegcikkosztályon, ahol kések, különböző kéziszerszámok, tolómércék stb. készültek. Ezeknek a termékeknek gyártása nem kötötte le a teljes kapacitást és az értékesítés is lassú volt.

A kőbányai telep helyzete könnyebb volt. A zománcedény gyártáshoz volt nyersanyag és az eladás alig jelentett problémát. Az első forintbevételek az eladott alumínium-edényekből származtak. A zománcmű termelése napi 1500 kg edény volt. Biztosított volt a fémöntőde és a hengermű foglalkoztatottsága is, részben bérhengerlés vállalásával, részben pedig a lemez munkákra végeztek hengerlést. Tárgyaltak Angliába történő kád-exportról is.

Növekedett a törökbálinti telep foglalkoztatottsága, miután a bányagyutacs és vadasztölténygyártást engedélyezték. A vállalat vezetősége reményeket fűzött a vadász-fegyver gyártás megindításához is (a korábbi engedély csak egy meghatározott mennyiségre szólt).³⁹¹

Mind égetőbbé vált a termelés racionalizálása, különösképpen a Soroksári úti telepen. A gyár vezetősége már a jóvátételi szállítások lecsökkenése után a számára legegyszerűbb megoldást, a munkásság egyrészének elbocsátását akarta választani. Az üzemi bizottság ezzel szemben az adminisztratív személyzet, elsősorban az igazgatók és cégvezetők számának csökkentését követelte. 1946. október 16-án tárgyalta az igazgatóság és az üzemi bizottság a vállalati „B” listát, amelynek során az üzemi bizottság 53 fő, elsősorban volt nyugatos, hiányosan igazolt és antidemokratikus magatartású személy, köztük számos vezető tisztviselő elbocsátását követelte.³⁹² Az üzemi bizottság követelése annyiban bírálható, hogy nem vette eléggé figyelembe a szakmai szempontokat és viszonylag sok mérnök elbocsátását kívánta, míg a vállalati vezetőség mindenkit meg akart tartani. Végül is kompromisszum jött létre, tizenhat – leginkább kompromittált – személy elbocsátásában állapodtak meg.

1946 októberében a Soroksári úti gyárban különböző intézkedéseket tettek a termelékenység fokozására. Nyolc műhelyt egy épületbe tömörítettek, így 10%-kal csökkent az energia felhasználás, csökkentek más rezsiköltségek, könnyebbé vált az ellenőrzés is. Az összeköltöztetéssel párhuzamosan kiterjesztették a teljesítménybér rendszert, november végén az akkordban dolgozók többsége elérte a 100%-ot.

A vállalat a stabilizáció kezdetétől fogva állandóan pénzhíánnyal küzdött. A pénzhíányt az országban az állam tervszerűen idézte elő, azért, hogy a forgalomban lévő áru- és pénzmennyiség egyensúlyban legyen, másrészt a vállalatok tartalékait kívánta ezzel előcsalogatni. A Lampart is igyekezett a stabilizáció első napjaiban az infláció alatt előállított zománcedény, kályha, viharlámpa, stb. készleteiből bevételt szerezni. A tolmérce gyártását már 1945 őszén megkezdték, de árusítani csak 1947 januárjában engedték. A vállalatnak hozzá kellett nyúlnia féltve őrzött nyersanyagkészleteihez is, jelentős mennyiségű finom acél, buga és ócskavas halmozódott fel a raktárakban.

Milyen is volt a vállalat általános helyzete 1947. január elsején? Az összmunkáslétszám 2374 fő volt, ebből a Soroksári úton 1211-en, a kőbányai telepen 964-en, Törökbálinton 199-en dolgoztak. A tisztviselők összlétszáma 332 fő volt. A munkáslétszám alapján a Lampart ekkor is a vas- és fémipar egyik nagyvállalata volt, ugyanebben az időpontban a Hoffherr-gyárban 1804 fő, a Láng-gépgyárban csak 1232 fő dolgozott. A kőbányai telepen az egész munkásság teljesítménybérben dolgozott, elért eredményük 100–120% volt. A Soroksári úton a munkások 75%-a dolgozott normában, 100% körüli teljesítéssel. A kapacitáskihasználás Kőbányán szén- és anyaghíány miatt 20% körül volt, a Soroksári úti telepen 70–80%-ot ért el. A szénhiány miatt nemcsak a műhelyek és irodák voltak fűtetlenek, hanem 1946 decemberében pl. a zománctermelés egy tizedére esett vissza.³⁹³

A stabilizáció sikerének biztosításához tartozott az a hitelpolitika is, amely a nagybankok helyett szinte egyedül a Nemzeti Bankot tette meg a hitelnyújtás forrásává. Ez a hitelpolitika oda vezetett, hogy a vállalatok – mint a Lampart is – pénzügyi függő-

ségbe kerültek az állammal szemben. Ez a függőség a Lampart esetében egyre súlyosabbá vált, 1947 első hónapjaiban a vállalat állandó forgótőke hiánnyal küzdött, amelyen a felvett kölcsönök nem segítettek.³⁹⁴ 1947 első felében a Lampart bevételei 11 millió forintot, kiadásai 18 milliót tettek ki, tehát hat hónap alatt 7 milliós deficit keletkezett.

A súlyos deficitre már korábban felfigyelt a vállalat vezetősége és az üzemi bizottság is. Márciusban megindult a vita a vállalat szanálási terve miatt. Az igazgatóság azt javasolta, hogy a Soroksári úti és a törökbálinti telepet zárják be, a termelést a kőbányai régi gyár telepére összpontosítsák. Ez az elképzelés többek között mintegy ezer fő elbocsátását jelentette volna. Az üzemi bizottság a termelés növeléséért és gazdaságosabbá tételéért, valamint a túlméretezett igazgatóság átszervezéséért harcolt. Az üzemi bizottság ösztönözte az 1947. februárban megalakított Termelési Bizottságot az akkordbérrendszer gyorsabb, teljes bevezetésére, a termelést elősegítő ötletek jutalmazására, a munkaverseny megindítására. Minden eszközzel igyekezett a munkafegyelmet megszilárdítani. Ennek érdekében külön fegyelmi bizottság működött. 1947. június 11-én hattagú tervbizottságot alakítottak a vállalat három éves tervének kidolgozására, amelyhez a tőkés vezetés nem sok segítséget adott.³⁹⁵

A Lampart helyzete a Hitelbank vezetőit is foglalkoztatta. A Gazdasági Főtanács 1947 tavaszán arra az álláspontra helyezkedett, hogy vagy finanszírozza a MÁH a vállalatot, vagy állami kezelésbe kell venni.³⁹⁶ A MÁH vezetői ekkor még úgy gondolták, hogy az államosítás fenyegető veszélyét ki tudják kerülni és bizonyos feltételek mellett hajlandónak mutatkoztak vállalni a Lampart finanszírozását. Így fő-feltételül a Soroksári úti telep teljes vagy részleges leépítését és vállalatvezetésének megváltoztatását szabták. (A MÁH ekkor elégedetlen volt Ullmann vezérigazgatóval és Matuschek Richárdot kívánta műszaki vezetőnek visszahozni). Az üzemi bizottság nem járult hozzá a munkás-ság elbocsátásához és nem volt hajlandó beleegyezni a bank által javasolt személyi változásokba.

1947 augusztusában a Lampart kölcsöntartozásai 13.5 millió forintra, adótartozása 5.2 millió forintra rúgott. A vállalat hitelképessége teljesen kimerült. A Hitelbank is kijelentette: „nem vállaljuk a hitelkezességet, míg a banknak nincs módja a vezetés tekintetében a szükséges intézkedéseket megtenni.” Ehhez a feltételhez kötötték a 3 éves terv beruházásainak finanszírozását is. Miután az üzemi bizottság ismételt tiltakozott Matuschek Richárd visszahelyezése ellen, a MÁH kijelentette, hogy a vállalat helyzetéért az üzemi bizottságra hárítja a felelősséget és csak augusztus 31-ig vállalja a hitelekért a kezességet.³⁹⁷ Az időpont megválasztása nem volt véletlen, mert 1947. augusztus 31-én zajlottak le az országgyűlési választások, amelyhez tőkés körökben messzemenő reményeket fűztek. Ezek a remények nem váltak valóra, az országgyűlési választásokon a szavazók 61%-a a Függetlenségi Front programja, a hároméves terv, a nagybankok államosítása mellett foglalt állást.

1947 november 24-én az országgyűlés törvénybe iktatta a nagybankok állami tulajdonba vételét, amelyre 1948. január elsejével sor is került. Az államosítás a nagybankok érdekköri vállalataira is kiterjedt.

A nagybankok államosításáról szóló törvény megalkotása és végrehajtása időt hagyott még bizonyos tőkés manipulációkra is, amelyek a Lampart esetében súlyos prob-

lémákat okoztak. 1947. szeptember 16-án az üzemi bizottság kérésére a Gazdasági Főtanács elrendelte a kőbányai és a Soroksári úti telep pénzügyi és adminisztratív különválasztását.³⁹⁸ Október 4-én a MÁH igazgatója, Makai János élesen tiltakozott az intézkedés ellen és leszögezte, hogy az egyedüli megoldásnak a Soroksári úti gyár teljes leállítását, 250 tisztviselő és 1000 munkás elbocsátását tartja.

1947 novemberében a Lampart tartozásai 23 milliót is meghaladtak. A Gazdasági Főtanács az általa kiküldött bizottság véleménye alapján úgy döntött, nem nyújt további hiteleket és felszólította a vállalatot, hogy tartozásai fejében adja el a Soroksári úti telepet, amelyet azután a Nehézipari Központ keretében kívánt tovább működtetni.³⁹⁹ Az államosítási csatára végső pontot az 1948. március 25-i 3500-as kormányrendelet tett, amely kimondta az összes, száz munkáson felüli üzem államosítását. A nevezetes Vasas Székházbeli aktuson Maróti István vette át a megbízólevelet, amely őt a Lampart Művek élére helyezte.⁴⁰⁰ A Soroksári úti díszes, faburkolatú vezérigazgatói szobában a Frommerek, Dammangok és Ullmanok után elfoglalta méltó helyét az első munkásigazgató és a sok vihart átélte gyártelep falai között új korszak kezdődött.

RÖVIDÍTÉSEK

A magyar munkásmozgalom II. 1954.
III. 1955.

Balázs–Szentkúty 1961.

Balogh 1961

Berend 1962

Berend 1974

Berend–Ránki 1955

Berend–Ránki 1958

CFJ

Edvi Illés 1911

A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai II. Budapest 1954., és III. Budapest 1955.

Balázs P.–Szentkúty K.: A magyar szerszámgépgyártás fejlődése. GTE 1961. évi évk. Budapest.

Balogh A.: Adalékok a Diesel-motor történetéhez, különös tekintettel a magyar mérnökök szerepére. A MTA Műsz. Tud. Oszt. Közl. 29/1–4/1961. 89–108.

Berend T. I.: Ujjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon 1945–1948. Budapest 1962.

Berend T. I.: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945–1968. Budapest 1974.

Berend T. I.–Ránki Gy.: Magyarország gyáripára 1900–1914. Budapest 1955.

Berend T. I.–Ránki Gy.: Magyarország gyáripára a II. világháború előtt és a háború időszakában, 1933–1944. Budapest 1958.

Compass Finanzielles Jahrbuch, Wien.

Edvi Illés A.: A Magyar Korona országainak gyáripára az 1906. évben. II. 2. r. Budapest 1911.

Gáspár–Jenei–Szilágyi 1970

Gáspár–Mann 1971

GPT

Hevesi 1959

Incze 1955

Kenéz 1943

Matlekovits VII. 1898

Mihók

M.sz m.

M.V.F.K.Sz.

MVGOE

NMC

Ságvári 1964

Sándor 1954

Szinai–Szűcs 1965

TBM

Xantus 1959

Gáspár F.–Jenei K.–Szilágyi G.: A munkás-
ság az üzemekért, a termelésért 1944–1945.
Budapest 1970.

Gáspár F.–Mann M.: A Danuvia Központi
Szerszám- és Készülékgyár története 1920–
1970. Budapest 1971.

Gazdasági, Pénzügyi és Tőzsdei kompasz,
Budapest.

Hevesi Gy.: Egy mérnök a forradalomban.
Budapest 1959.

Incze M.: Az 1929–1933. évi világgazdasági
válság hatása Magyarországon. Budapest 1955

Kenéz B.: Ipari öntudatunk ébresztői és
munkálói. Budapest 1943.

Matlekovits S.: Magyarország közgazdasági és
közművelődési állapota ezeréves fennállása-
kor és az 1896. évi ezredéves kiállítás ered-
ménye. VII. Budapest 1898.

Mihók-féle Magyar Compass. Budapest

A magyarországi szocialisztikus munkásmoz-
galmak. Budapest

Magyarországi Vas- és Fémmunkások Köz-
ponti Szövetségének mozgalmi jelentése.
Budapest

A Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos
Egyesületének évkönyve. Budapest

Nagy Magyar Compass, Budapest

Ságvári Á.: Tömegmozgalmak és politikai
küzdelmek Budapesten 1945–1947. Buda-
pest 1964.

Sándor V.: Nagyipari fejlődés Magyarorszá-
gon 1867–1900. Budapest 1954.

Szinai M.–Szűcs L.: Horthy Miklós titkos
iratai. Budapest 1965.

Tanulmányok Budapest Múltjából.

Xantus Z.: A Ferencváros története. Buda-
pest 1959.

JEGYZETEK

1. *Mérei Gy.*: Magyar iparfejlődés 1790–1848. Budapest, 1951. 385–407.
2. *Sándor* 1954, 462.
3. *Sándor* 1954, 208.
4. *Sándor* 1954, 239.
5. *Sándor* 1954, 462.
6. *Sándor* 1954, 462.
7. *Sándor* 1954, 462.
8. *Sándor* 1954, 462.
9. *Sándor* 1954, 462.
10. *Sándor* 1954, 462.
11. A Fegyver- és Gázkészülékgyár, „FÉG” birtokában levő területi leírás és fénykép alapján.
12. *Sándor* 1954, 462.
13. Fővárosi Bíróság, mint cégbíróság (a továbbiakban Cg.), Társas cégek jegyzéke 10. A. k. 164.
14. *Sándor* 1954, 351., 462. Sándor Vilmos szerint az alaptőkére ekkor újabb 1.6 millió „koronát” fizettek be.
15. A magyar munkásmozgalom II. 1954, 165.
16. A magyar munkásmozgalom II. 1954, 165. és *Sándor* 1954, 611., 620–621., 636. és 650.
17. Cg., Társas cégek jegyzéke 10. A k. 164.
18. *Sándor* 1954, 462.
19. Cg., Társas cégek jegyzéke 10. A k. 164.
20. *Sándor* 1954, 462.
21. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban OL), Fegyver- és Gépgyár Rt. (a továbbiakban FG), Titkárság (a továbbiakban Z 1079)1. cs., 1.t. Alapszabályok 1909.
22. *Sándor* 1954, 453.
23. *Sándor* 1954, 462.
24. *Sándor* 1954, 471.
25. *Sándor* 1954, 541.
26. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL), Fővárosi Tanács iratai III. 2169/1893, és III. 1481/1895.
27. BFL, Fővárosi Tanács iratai III. 2135/1893, III. 2472/1897, III. 2673/1897.
28. BFL, Fővárosi Tanács iratai II. 377/1894, és II. 1055/1896.
29. BFL, Fővárosi Tanács iratai III. 1727/1899, és 2777/1899.
30. *Matlekovits* 1898, 293.
31. *Matlekovits* 1898, 452.

32. *Balázs–Szentkúty* 1961, 166.
33. *Kenéz* 1943, 253–254.
34. Cg. 2192. Az 1895. évi zárszámadás. *Sándor* 1954, 462.
35. OL, FG, Könyvelési Osztály (a továbbiakban Z 1081) 1. cs., 1.t.
36. *Mihók* 1897/8. II. 1898. 267.
37. *Balogh* 1961, 92.
38. *Mihók* 1898/9. II. 1899, 307.
39. *Balogh* 1961, 92.
40. *Balogh* 1961, 93.
41. *Balogh* 1961, 94–100., valamint 462. Cg., Társas cégek jegyzéke 25. k. 240.
42. *Balogh* 1961, 99. A szerelő műhely építésére 1. BFL, Fővárosi Tanács iratai III. 2791/1907.
43. *Balogh* 1961, 100–102., *Sándor* 1954, 462. továbbá *Berend – Ránki* 1955, 213.
44. *Balogh* 1961, 101., *Mihók* 1898/9. II. 1899, 307., és OL Magyar Általános Hitelbank, Ipari Osztály (a továbbiakban Z 58) 48. cs.
45. *Balogh* 1961, 101–102. és *Balázs – Szentkúty* 1961, 145.
46. *Berend – Ránki* 1955, 270–271.
47. BFL, Fővárosi Tanács iratai III. 993/1901.
48. BFL, Fővárosi Tanács iratai III. 66/1908.
49. BFL, Fővárosi Tanács iratai III. 1054/1908. és III. 2012/1909.
50. BFL, Fővárosi Tanács iratai I. 8243/1908.
51. BFL, Fővárosi Tanács iratai I. 4342/1909.
52. BFL, Fővárosi Tanács iratai III. 551/1909. és III. 2598/1909.
53. BFL, Fővárosi Tanács iratai III. 2738/1909. és III. 2702/1909.
54. BFL, Fővárosi Tanács iratai III. 3681/1910. és III. 1477/1907/
55. *Balogh Artur* visszaemlékezései és szóbeli közlései alapján.
56. *Kenéz* 1943, 253–254. és *Mihók* 1907/8. II. 1908, 444–445.
57. *Edvi Illés* 1911, 566. és 571.
58. *Mihók* 1910–1911. II. 1911, 534.
59. *Balázs – Szentkúty* 1961, 150–151.
60. *Balázs – Szentkúty* 1961, 166–167.
61. *Berend–Ránki* 1955, 76.
62. Cg., Társas cégek jegyzéke 22. k. 77.
63. *Mihók* 1910/1911. II. 1911, 534.
64. OL, FG, Z 1081, 1. cs. 1.t.
65. *Mihók* 1901 és 1910 közti évfolyamainak megfelelő bejegyzései alapján.
66. A magyar munkásmozgalom III. 1955, 302–308.
67. A magyar munkásmozgalom III. 1955, 302–308.
68. *Iványi Emma* főlevéltáros kartársnő szíves magánközlése alapján.
69. *Balogh Artur* visszaemlékezései és szóbeli közlései alapján.

70. Vas- és Fémmunkások Zsebnaptára 1908, 58. Balkovits csiszoló egyleti tagkönyve szerint. A Fegyver és Gázkészülékgyár, „FÉG” birtokában és *Xantus* 1959, 35., 59–60.
71. M.sz.m. az 1907. évben. 1908, 1007.
72. M.sz.m. az 1908. évben 1909, 1099.
73. *Xantus* 1959, 64.
74. *Berend – Ránki* 1955, 345–346.
75. M.sz.m. az 1909. évben. 1910, 725.
76. M.sz.m. az 1910. évben 1911, 533.
77. M.sz.m. az 1911. évben. 1912, 770.
78. M.sz.m. az 1912. évben. 1913, 522.
79. MVGOE 1912. 1912, 29. és MVGOE 1913. 1913, 50–51., 53.
80. M.sz.m. az 1912. évben. 1913, 523. és MVGOE 1913. 1913, 53.
81. MVGOE 1913. 1913, 57–68.
82. M.sz.m. az 1912. évben. 1913, 523.
83. *Xantus* 1959, 65.
84. MVGOE 1914. 1914, 76.
85. A Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetsége Vezetőségének összefoglaló jelentése. 1943. X. hó 24-i, XVIII. rendes közgyűlés, 1903–1943.
86. A MVGOE-nek Munkásügyi Szervezete által összeállított munkabérstatisztikai táblázatok. OL, FG, Személyzeti és Munkaügyi Osztály (a továbbiakban Z 1082) 1. cs., 3–4. t.
87. MVGOE 1911. Bp., 1911, 93.
88. OL, FG, Z 1082, 2. cs. 15.t.
89. BFL, Fővárosi Tanács iratai III. 8965/1912.
90. BFL, Fővárosi Tanács iratai II. 2746/1913.
91. OL, FG, Műszaki Osztály (a továbbiakban Z 1080) 9.cs., 59. t.
92. BFL, Fővárosi Tanács iratai XVI. 559/1916., V. 204/1916, V. 450/1917. és III. 1124/1917., végül II. 756/1888.
93. BFL, Fővárosi Tanács iratai III. 6552/1913.
94. BFL, Fővárosi Tanács iratai III. 7605/1913.
95. BFL, Fővárosi Tanács iratai III. 3334/1916. és 3451/1916. – 1917-től vannak olyan számlák a Schulz Gőztéglagyarak Rt.-től, melyek a gép- és kazánház építésére vonatkoznak. OL, FG, Z 1080, 9.cs., 59.t.
96. BFL, Fővárosi Tanács iratai III. 339/1917. és III. 518/1919.
97. BFL, Fővárosi Tanács iratai III. 570/1917. és III. 1423/1918.
98. BFL, Fővárosi Tanács iratai XV. 908/1913.
99. OL, Z 58, 47. cs. Félévi jelentések.
100. Új Magyar Központi Levéltár, M 295, Nehézipari Központ 75. d.
101. OL, Z 58, 52. cs. A Honvédelmi Minisztérium számára írt, 1935. május 31-i keltezésű levél szerint és *Xantus* 1959, 69.

102. MVGOE 1911. 1911, 110. és MVGOE 1912. 1912, 150.
103. MVGOE 1911. 1911, 93.
104. NMC 1913/14. 1914, 534. NMC 1914/15. 1915, 631. NMC 1915/16. 1916, 614.
NMC 1916/17. 1917, 668. NMC 1917/18. 1920, 656.
105. Cg., Társas cégek jegyzéke 22. k. 77.
106. Cg., Társas cégek jegyzéke 22. k. 77. és NMC 1916/17. 1917, 668.
107. OL, FG, Z 1081, 1.cs., 1.t.
108. NMC 1917/18. 1920, 656.
109. NMC 1915/16. 1916, 614.
110. NMC 1916/17. 1917, 668.
111. MVGOE 1911. 1911, 93. és Incze 1955, 27.
112. A MVGOE-nek Munkásügyi Szervezete által összeállított munkabérstatisztikai
táblázatok. OL, FG, Z 1082, 1.cs., 3–4. t.
113. OL, FG, Z 1082, 1.cs., 3–4. t.
114. OL, FG, Z 1082, 1.cs., 3–4. t.
115. OL, FG, Z 1082, 1.cs., 5.t.
116. OL, FG, Z 1082, 1.cs., 8.t.
117. Párttörténeti Intézet, Archívum (a továbbiakban PI), Archívum, Vasas Szakszer-
vezet (a továbbiakban Vsz.) 1915/7.
118. OL, FG, Z 1082, 1.cs., 8.t.
119. OL, FG, Z 1082, 1.cs., 8.t.
120. OL, ME, (Miniszterelnökség), 1916. XVI. 1127. res.
121. OL, ME, (Miniszterelnökség), 1916. XVI. 1127. res.
122. OL, FG, Z 1082, 1.cs., 8. t.
123. PI, Archívum, Vsz. 1916/13.
124. OL, FG, Z 1082, 1.cs., 8.t. Megjegyzések Malasits Géza albizottsági tag jegyzőköny-
véhez.
125. OL, FG, Z 1082, 1.cs., 8.t.
126. OL, FG, Z 1082. 1.cs., 8.t.
127. OL, FG, Z 1082. 1.cs., 8.t.
128. Xantus 1959, 69–70.
129. PI, Archívum Vsz. 1916/17. Jk. 1916. okt. 21-én a Vas- és ércöntők szervezőbizott-
ságának ülésén.
130. MVGOE 1918. 1918, 67–68.
131. MVGOE 1918. 1918, 67–68.
132. MVGOE 1918. 1918, 53–54.
133. MVGOE 1918. 1918, 57.
134. OL, FG, Z 1082, 1.cs., 4.t.
135. PI, Archívum Vsz. 1917/4 és OL, FG, Z 1082, 1.cs., 4.t.
136. OL, FG, Z 1082, 1.cs., 3–4.t.

137. MVGOE 1918. 1918, 55.
138. *Xantus* 1959, 70.
139. PI, Archívum Vsz. 1916/17. Jegyzőkönyv 1917. nov. 17.
140. BFL, Fővárosi Tanács iratai VIII. 1674/1917.
141. OL, FG, Z 1082, 1.cs. 11.t.
142. PI, Archívum Vsz. 1918/43.
143. PI, Archívum Vsz. 1918/22.
144. PI, Archívum Vsz. 1918/43.
145. PI, Archívum Vsz. 1918/36.
146. OL, FG, Z 1082, 1.cs., 3.t. A MVGOE-nek Munkásügyi Szervezete által összeállított munkabérstatistikái táblázatok. XVI. felvétel.
147. OL, FG, Z 1082, 1.cs., 3.t.
148. *Xantus* 1959, 72.
149. *Xantus* 1959, 75.
150. *Hevesi* 1959, 101–102.
151. OL, FG, Z 1082, 2.cs., 15.t.
152. *Hevesi* 1959, 110.
153. PI, Archívum Vsz. 1918/43.
154. Cg. 2192.
155. OL, FG, Z 1081, 1.cs., 1.t. Az 1918–1919. évi egyesített mérleg.
156. *Xantus* 1959, 82.
157. *Incze* 1955, 27.
158. PI, Archívum Vsz. 1918/33.
159. Népszava 1918. október 30.
160. Népszava 1918. október 31. és november 1.
161. Népszava 1918. november 17.
162. Népszava 1919. január 7.
163. Cg., Társas cégek jegyzéke 22. k. 77. Bejegyezve „per procura” toldalékkal 1919. május 7-én.
164. Balogh Artur főmérnök szíves magánközlése alapján.
165. L. erre a „Műszaki Könyvtár” sorozatot.
166. PI, Archívum Vsz. 1919/6.
167. PI, Archívum Vsz. 1919/4.
168. *Hetés T.*: Budapesti munkások felfegyverzése a Magyar Tanácsköztársaság védelmében. TBM. XIII. Budapest 1959, 436.
169. *Xantus* 1959, 80.
170. *Xantus* 1959, 82.
171. OL, Z 58, 48. cs.
172. PI, Archívum Vsz. 1919/4., továbbá I. még 1916/17.
173. PI, Archívum Vsz. 1918/42.

174. PI, Archívum Vsz. 1919/6.
175. OL, Z 58, 51. cs. Szervezési, kereskedelem- és gyártáspolitikai kérdések a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyárnál. 1942. XI. hó.
176. Cg. 2192. Zárószámadás az 1924. és 1925. üzleti évről.
177. Cg. 2192. Zárószámadás az 1924–1931. üzleti évekről. – OL, Z 58, 47. cs. 1932. évi üzleti jelentés és zárószámadás.
178. OL, Z 58, 50. cs. Jelentés a Fegyver- és Gépgyárnál tartott könyvvizsgálatról. 1934. nov. 27.
179. OL, Z 58, 50. cs.
180. PI, Archívum BM. (Belügyminisztérium), VIII. res. 1933–4–2477.
181. OL, FG, Z 1079, 11. cs. 67. t. Fegyverek ügyében Honvédelmi Minisztériummal levelezés. 1934. nov. 22.
182. OL, FG, 86. cs. (Régi jelzet). 1935. jan. 25-i levél az Állami Hadianyaggyárhoz.
183. OL Z 58, 49. cs. 1935. évi zárószámadás. OL, Z 58, 50. cs. Jelentés a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár 1935. dec. 31-i mérlegének revíziójáról.
184. OL, Z 58, 54. cs. Pénzügyi Központ részére készült információ. 1935. okt. 1.
185. Cg. 2192. Zárószámadás az 1933. és 1934. üzleti évről.
186. OL, Z 58, 50. cs. Jelentés a Fegyver- és Gépgyárnál tartott könyvvizsgálatról. 1934. nov. 27.
187. GPT vonatkozó évf.
188. OL, Z 58, 50. cs. Jelentés a Fegyver- és Gépgyárnál tartott könyvvizsgálatról. 1934. nov. 27.
189. GPT vonatkozó évf.
190. OL, Z 58, 50. cs. Jelentés a Fegyver- és Gépgyárnál tartott könyvvizsgálatról. 1934. nov. 27.
191. GPT vonatkozó évf.
192. Az 1925–1929. évekre lásd: NMC vonatkozó évf. – Az 1930–1933. évekre lásd: OL, Z 58, 50. cs. Jelentés a Fegyver- és Gépgyárnál tartott könyvvizsgálatról. 1934. nov. 27.
193. PI, Archívum Vsz. 1930/6.
194. PI, Archívum Vsz. 1930/6.
195. OL, Z 58, 50. cs. Jelentés a Fegyver- és Gépgyárnál tartott könyvvizsgálatról. 1934. nov. 27.
196. PI, Archívum Vsz. 1922/24.
197. PI., Archívum Vsz. 1922/16.
198. PI., Archívum Vsz. 1922/24.
199. PI., Archívum Vsz. 1922/24.
200. PI., Archívum Vsz. 1923/11.
201. PI., Archívum Vsz. 1923/15.
202. M.V.F.K.SZ. 1924–1925. 38. – PI., Archívum Vsz. 1924/15. és 1924/16.

203. MVGOE 1926–1927. 1927, 60.
204. MVGOE 1926–1927. 1927, 71.
205. Pl., Archívum Vsz. 1929/25.
206. Pl., Archívum Vsz. 1930/6.
207. Központi Értesítő, Vonatkozó évf.
208. *Sándor* 1954, 335., 351–352. — NMC 1925. évf. — A részvénytársaság alapításában résztvevő pesti nagytőkések: Müller Vilmos, Pauer Leó, Emich Gusztáv, Gschwindt Mihály.
209. *Sándor* 1954, 351–352.
210. *Sándor* 1954, 326–327.
211. OL, Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. Eladási Osztály (a továbbiakban Z 1074) 1. cs., 1. t. Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. 1928. dec. 31-i mérlegéhez jelentés. — Mihók vonatkozó évf. CFJ 1914. évf.
212. OL, Z 1074, 1. cs., 1. t. Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. 1928. dec. 31-i mérlegéhez jelentés.
213. CFJ. 1920. évf.
214. CFJ. 1920., 1922. évf.
215. OL, Z 1074, 1. cs., 1. t. Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. 1928. dec. 31-i mérlegéhez jelentés.
216. OL, Z 1074, 1. cs. 1. t.
217. OL, Z 1074, 1. cs., 1. t. Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. 1932. dec. 31-i, valamint 1933. dec. 31-i mérlegéhez jelentés. — OL, Z 58, 48. cs. Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. 1935. jún. 19-i igazgatósági ülésének jegyzőkönyve. — GPT 1933., 1934. évf.
218. OL, Z 1074, 1. cs. 1. t. Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. 1931. dec. 31-i és 1932. dec. 31-i mérlegéhez jelentés. — Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből, 1929–1935. 334.
219. OL, Z 58, 48. cs. Bericht über meine Besichtigung der zum Kreditbankkonzern gehörenden Maschinen- und Metallfabriken. 1935. jún. 15.
220. Mihók vonatkozó évf.
221. Mihók vonatkozó évf.
222. OL, Z 1074, 1. cs., 1. t. Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. 1928. dec. 31-i mérlegéhez jelentés.
223. OL, Z 1074, 1. cs. 1. t. Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. vonatkozó üzletveinek mérlegeihez jelentések. — Az 1935. évre vonatkozóan lásd: OL, Z 58, 49. cs. 1935. évi zárószámadás. — Az 1934. év bel- és külföldi eladásainak értéke, valamint százalékos megoszlásának aránya saját számításaim eredménye, ezeket az adatokat a Magyar Általános Hitelbank Ipari osztályának (Z 58) 47. sz. csomójában található félévi jelentések, továbbá a 48. sz. csomóban található 1935. jún. 19-i igazgatósági ülési jegyzőkönyv egyes számadatai alapján állapítottam meg.

224. OL, Z 1074, 1.cs., 1. t. Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. vonatkozó üzletéinek mérlegeihez jelentések. — OL, Z 58, 49. cs. 1935. évi zárószámadás.
225. Mihók, valamint CFJ vonatkozó évf.
226. OL, Z 1074, 1. cs., 1. t. Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. 1928. dec. 31-i mérlegéhez jelentés.
227. OL, Z 1074, 1. cs., 1. t. Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. 1929. dec. 31-i mérlegéhez jelentés.
228. OL, Z 1074, 1.cs., 1. t. Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. 1930. dec. 31-i és 1931. dec. 31-i mérlegéhez jelentés. — Az 1932. évre vonatkozóan lásd: GPT 1933., 1934. évf.
229. Mihók vonatkozó évf. — CFJ 1914., 1920. évf.
230. A válságidőszak létszámadataival kapcsolatban lásd: OL, Z 1074, 1. cs., 1. t. Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. 1928. dec. 31-i és 1929. dec. 31-i mérlegéhez jelentés. — OL, Z 58, 47. cs. Félévi jelentések.
231. PI, Archívum Vsz. 1930/6.
232. PI, Archívum, Vsz. 1930/6.
233. PI, Archívum, Vsz. 1921/2.
234. PI, Archívum, Vsz. 1924/15., 1924/16. — Lásd még: M.V.F,K.SZ. 1924—1925. 38.
235. PI, Archívum Vsz. 1930/6.
236. OL, Z 58, 47. cs. Fegyver- és Gépgyár Rt. 1935. szept. 19-i és nov. 4-i igazgatósági ülésének jegyzőkönyve. — OL, Z 58, 48. cs. Előterjesztés a Fegyver- és Gépgyár Rt. 1935. nov. 15-i rendkívüli közgyűléséhez. — OL, Z 58. Összefoglaló jelentés a Fegyvergyár és a Lámpagyár fúziójának előkészítési munkálatairól. 1936. febr. 7.
237. OL, Z 58, 48. cs. Előterjesztés a Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. 1935. nov. 15-i rendkívüli közgyűléséhez. — OL, Z 58, 48. cs. Összefoglaló jelentés a Fegyvergyár és a Lámpagyár fúziójának előkészítési munkálatairól. 1936. febr. 7.
238. OL, Z 58, 54. cs. Részvénycsere arányszámítás. 1935. aug. 7.
239. OL, Z 58, 47. cs. Fegyver- és Gépgyár Rt. 1935. szept. 19-i igazgatósági ülésének jegyzőkönyve. — OL, Z 58, 48. cs. Összefoglaló jelentés a Fegyvergyár és a Lámpagyár fúziójának előkészítési munkálatairól. 1936. febr. 7. — OL, Z 58, 52. cs. Feljegyzések. 1938. júl. 20.
240. OL, Z 58, 47. cs. Fegyver- és Gépgyár Rt. 1935. szept. 19-i igazgatósági ülésének jegyzőkönyve. — OL, Z 58, 47. cs. Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. 1936. okt. 2-i közgyűlésének jegyzőkönyve. — OL, Z 58, 48. cs. Tényvázlat a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. és Frommer Rudolf ny. vezérigazgató között felmerült differenciák tárgyában.
241. OL, Z 58, 54. cs. Feljegyzés a Kincstárral szemben fennálló követelések és tett eredmények tárgyában. 1938. júl. 18.

242. OL, Z 58, 52. cs. Megállapodás a Kincstár és a Magyar Általános Hitelbank között. 1935. szept. 6.
243. OL, Z 58, 52. cs. Feljegyzések. 1938. júl. 20. — OL, Z 58, 48. cs. Összefoglaló jelentés a Fegyvergyár és a Lámpagyár fúziójának előkészítési munkálatairól. 1936. febr. 7.
244. OL, Z 58, 48. cs. Levél Gömbös Gyula honvédelmi miniszterhez. 1935. szept. 25.
245. GPT és NMC vonatkozó évf. — OL, Z 58, 48. cs. Előterjesztés a Fegyver- és Gépgyár Rt. 1935. nov. 15-i rendkívüli közgyűléséhez.
246. OL, Z 58, 48. cs. Összefoglaló jelentés a Fegyvergyár és a Lámpagyár fúziójának előkészítési munkálatairól. 1936. febr. 7.
247. OL, Z 58, 52. cs. 1940. máj. 7-i elnökségi ülés jegyzőkönyve.
248. Az átszervezésekkel, építkezésekkel kapcsolatos adatokat lásd: OL Z 58, 47. cs. Jegyzőkönyv a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. 1937. jún. 21-i igazgatósági üléséről. — OL, Z 58, 48. cs. Összefoglaló jelentés a Fegyvergyár és a Lámpagyár fúziójának előkészítési munkálatairól. 1936. febr. 7. — OL, Z 58, 49. cs. Beszámoló az 1937. évről. — OL, Z 58, 51. cs. Szervezési, kereskedelem- és gyártáspolitikai kérdések a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt.-nél. 1942. XI. hó.
249. GPT vonatkozó évf. — OL, Z 58, 49. cs. 1939. évi mérleg. — OL, Z 58, 52. cs. Összeállítás a beruházások tárgyában. 1938.
250. OL, Z 58, 54. cs. Összefoglaló feljegyzések, 1937. jún. 17. — OL, Z 58, 54. cs. Dr. Dammang műszaki jelentése. 1936. szept. 21.
251. OL, Z 58, 52. cs. Összeállítás a beruházások tárgyában. 1938.
252. OL, Z 58, 49. cs. 1939. évi mérleg.
253. OL, Z 58, 50. cs. Jelentés a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. 1936. dec. 31-i mérlegének revíziójáról. — OL, Z 58, 51. cs. Jelentés az 1937. évi mérlegvizsgálatról. — *Berend — Ránki* 1958, 173.
254. *Berend — Ránki* 1958. 81.
255. OL, Z 58, 49. cs. 1936–1938. évi zárszámadások.
256. OL, Z 58, 49. cs. Jelentés az 1937. évi kereskedelmi forgalomról. — OL, Z 58, 51. cs. Javaslat a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. üzletvitelének békeállapotra való átszervezésére. 1943. IX. 6.
257. OL, Z 58, 49. cs. Weiss Manfréd Művekkel létesítendő megállapodás ügyében feljegyzés. 1936. jún. 17.
258. OL, Weiss Manfréd Művek, Okmánytár. 970/2. Megállapodás. 1936. dec. 23. (Régi jelzet).
259. OL, Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. (a továbbiakban FFG), Titkárság (a továbbiakban Z 466) 1. cs., 20. t.
260. OL, Z 58, 49. cs. 1936–1938. évi zárszámadások.
261. OL, Z 58, 49. cs. — Az 1936. évre vonatkozóan lásd még: OL, Z 58, 50. cs. Jelentés a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. 1936. dec. 31-i mérlegének revíziójáról.

262. GPT vonatkozó évf.
263. OL, Z 58, 49. cs. 1939. és 1940. évi mérleg.
264. OL, Z 58, 49. cs. 1937. évi zárszámadás.
265. OL, Z 58, 49. cs. 1937–1938. évi üzleti jelentés, valamint 1940. évi mérleg.
266. OL, Z 58, 47. cs. Félévi jelentések.
267. M.V.F.K.Sz. 1933–1936. 37–38. — Nemzeti Munkaközpont által a fegyvergyári munkásoknak tartott gyűlésről készült jelentés. 1937.
268. OL, az I. osztály anyagában, P 1348, Nemzeti Munkaközpont 1935–1943.
269. PI, Archívum Vsz. 1938/17.
270. *Berend – Ránki* 1958, 256–258., 260., 263.
271. *Berend – Ránki* 1958, 256–258., 260., 263.
272. OL, Z 58, 49. cs. 1937–1938. évi zárszámadások.
273. OL, Z 58, 51. cs. Jelentés a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. ügykezelésének re-víziójáról.
274. OL, Z 58, 47. cs. Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. 1936. júl. 15-i elnökségi üléséről feljegyzés. — OL, Z 58, 48. cs. 47. számú irat.
275. OL, Z 58, 48. cs. Összefoglaló jelentés a Fegyvergyár és a Lámpagyár fúziójának előkészítési munkálatairól. 1936. febr. 7. — OL, Z 58, 54. cs. Feljegyzés az 1935. dec. 27-i személyzeti ülésről.
276. OL, Z 58, 47. cs. Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. 1936. júl. 15-i elnökségi üléséről feljegyzés.
277. PI, Archívum Vsz. 1935/17.
278. M.V.F.K.Sz. 1933–1936. 38.
279. M.V.F.K.Sz. 1933–1936. 38.
280. PI, Archívum Vsz. 1937/22.
281. *Berend – Ránki* 1958, 290.
282. *Berend – Ránki* 1958, 436.
283. Horthy Miklós levele Teleki Pál miniszterelnökhöz 1940. okt. 14. Közl.: *Szinai – Szűcs* 1965, 262.
284. Hadtörténeti Intézet és Múzeum Levéltára (a továbbiakban HIL), HM (Honvédelmi Minisztérium) 3/a. osztály 3/43.353/1939.
285. OL, FFG és OL, Z 58 iratai között levő anyagokból összeállítva. — *Berend T. Iván – Ránki György* idézett munkája szerint az FFG-nek 1944. január elején kb. 190 millió P, ugyanezen év októberében 250 millió P megrendelés állománya volt.
286. OL, Z 58, 48. cs. FFG mérlegek.
287. OL, FFG, Z 466, 1.cs., 15.t. Jelentés a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz a vállalatról. 1946. dec. 13.
288. HIL, VKF (Vezérkari Főnökség) 1. eln. 4688/1943. — OL, FFG, 113. cs. (Régi jelzet). Jegyzőkönyv a géppisztolygyártás legmagasabb fokra emelése tárgyában tartott értekezletről. 1943. júl. 31. Idézi: *Gáspár – Mann* 1971.

289. OL, FFG, Honvédelmi Eladási Osztály (a továbbiakban Z 1085) 31. cs., 370/1945. ikt. sz. Emlékeztető a géppisztoly gyártásról tartott tárgyalásról. Farád, 1945. márc. 5.
290. HIL, HM Eln. 17/b. oszt. 104.731/1943. Feljegyzések az FFG kapacitás bővítésével kapcsolatban. 1943. ápr. 19., nov. 13., 1944. máj. 19.
291. Ld. a 287. sz. jegyzetet.
292. OL, FFG, Z 466, 5. cs., 55. t. Jelentés a HM 3/c. osztályához a törökbálinti csapantyú- és gyutacsüzem építkezéséről. 1942. jún. 25.
293. OL, Z 58, és FFG anyagában levő mérlegek adatai alapján összeállítva.
294. A kimutatás nem ad teljes képet a Németországba történt fegyverszállításokról. 1941. márc. 31. és ápr. 5. között Leeb tüzérségi tábornok vezetésével német küldöttség tárgyalt Budapesten a HM-el a német hadsereg számára szükséges fegyvergyártási kapacitás biztosításáról. A tárgyalásokról készült feljegyzés szerint az FFG-nek ekkor már 50.000 db 7.65 mm pisztolyra, 60 000 db 8 mm Mauser puskára volt megrendelése 6.1 millió német márka értékben. (HIL, HM Eln. 17/b. oszt., szám nélkül.) Az FFG iratai között található feljegyzések és kimutatások szerint 1943 végéig mintegy 15 millió német márka értékű fegyvert szállítottak Németországba.
295. OL, FFG, Z 466, 8. cs., 101. és 110. t.
296. OL, Z 58, 58. cs. Feljegyzés az FFG repülőgépgyártó üzemének tervéről. 1942. okt. 29.
297. OL, Z 58, 58. cs. Feljegyzés a PIRT-ről.
298. OL, Z 58, 58. cs. 1942. szept. keltezésű feljegyzés; PIRT alakuló közgyűlésének jegyzőkönyve 1942. okt. 7.; PIRT alapszabály; PIRT cégbejegyzésről feljegyzés 1942. okt. 23. — 1942. szept. 22-én a HM szigorúan bizalmas levélben közölte a Miniszterelnökség sajtóosztályával, hogy az FFG Ju. 52 típusú gépek gyártására a MÁH érdekkörében új vállalatot alapít, de a vállalat létesítésével kapcsolatban semmiféle közlemény nem hozható nyilvánosságra. — OL, Z 58, 58. cs.
299. OL, Z 58, 58. cs. Kelet nélküli jelentés a HM-hez.
300. OL, Z 58, 58. cs. Damming András vezérigazgató feljegyzése. 1943. jan. 7. — FFG Elnöki Tanácsa ülésének jegyzőkönyve. 1943. jan. 8.
301. OL, Z 58, 58. cs. Perényi István vezérigazgatónál tartott heti értekezletről készült feljegyzések. 1943.
302. OL, Z 58, 58. cs. Feljegyzés. 1943. máj. 21.
303. HIL, HM 17/a oszt. 108.520/1942. Udvardy Ferenc őrnagy 1/71. hadiüzemi személyzeti parancsnok jelentése. 1942. dec. 28. — Tényvázlat, 1942. nov. 23.
304. OL, Z 58, 58. cs. Jelentések, feljegyzések a PIRT-ről.
305. OL, Z 58, 58. cs. Papp István mérnök, a PIRT ideiglenes vezetőjének jelentése az FFG Ügyvezető Igazgatóságához. 1945. febr. 4.

306. OL, FFG, Műszaki Osztály (a továbbiakban Z 467) 1. cs., 4–5. t. Feljegyzés „D” motor gyártásáról. — Feljegyzés „Z” Munkaközösség megrendeléséről. 1944. nov. 30.
307. OL, Z 58, 47. cs. Az FFG Igazgatóságának jelentései a megfelelő évekről.
308. OL, FFG, Eladási Osztály (a továbbiakban Z 1084) 1. cs., 4–5–6. t. Eladási osztály jelentései a megfelelő évekről.
309. OL, FFG, Z 1084, 1. cs., 4–5–6., és 9. t.
310. Ld. a 307. sz. jegyzetet.
311. OL, FFG, Z 1084, 1. cs., 4–5–6., és 9. t. Kimutatások a Fémű kapacitásáról és termeléséről.
312. GPT. vonatkozó évf.
313. OL, FFG, Igazgatóság (a továbbiakban Z 464) 1. cs., 3. t.
314. OL, Z 58, 49. cs. Mérlegadatok.
315. Ld. a 292. sz. jegyzetet.
316. OL, Z 58, 54. cs. Előterjesztés alaptőkeemelésre. 1941. dec. 12.
317. OL, Z 58, 54. cs.
318. OL, Z 58, 54. cs. 1938 –1942. évi mérlegmagyarázatok.
319. Ld. a 290. sz. jegyzetet.
320. HIL, VKF 1. eln. 5384/1943. A Hadianyaggyárak Országos Felügyelőségének (HAGYOF) jelentése a hadianyaggyártás helyzetéről. 1943. jún. 15.
321. OL, FFG, Z 1085, 37. k. Levél a HAGYOF-hoz. 1943. dec. 21.
322. OL, FFG, 14. cs. (Régi jelzet). Jegyzőkönyv a 1944. márc. 9-én a fegyverszállítási határidők betartása ügyében a HAGYOF-nál tartott értekezletről.
323. OL, FFG, 90. cs. (Régi jelzet). Jelentés Hellenbronth Vilmos termelésügyi miniszterhez. 1944. nov. 7.
324. Ld. a 322. jegyzetet.
325. OL, FFG 114. cs. (Régi jelzet). Levél a HM 3/a. osztályához a gyár munkásigényléseiről. 1944. máj. 3. — A levélhez a vállalat 8 korábbi igénylés másolatát mellékelte.
326. OL, FFG, 11., 86., 113., 181. cs. (Régi jelzet).
327. OL, FFG, Z 466, 6. cs., 72. t. Jegyzőkönyv a szállítási határidőkről. 1944. ápr. 14.
— Jelentés az ápr. 3-i nappali és az ápr. 16-i éjjeli légítámadásról. 1944. máj. 5.
328. OL, FFG, Z 466, 6. cs., 72. és 73. t.
329. OL, FFG, Z 466, 6. cs., 72. t. Kárjelentés a júl. 2-i, a Soroksári úti telepet ért légitámadásról.
330. OL, FFG, 11. cs. (Régi jelzet).
331. OL, FFG, Z 466, 7. cs.
332. OL, FFG, Z 466, 7. cs. Levél az Iparügyi Minisztérium XVII/a. osztályához. 1944. júl. 28., ill. okt. 10.

333. OL, FFG, Z 466, 7. cs. Emlékeztető a géppisztoly és géppisztolytöltény gyártás tárgyában tartott értekezletről. 1944. dec. 1. — Az emlékeztető szerint az egyéb lőszergyártás Budapesten maradt.
334. OL, FFG, Z 466, 7. cs.
335. OL, FFG, Z 466, 7. cs. Az Iparügyi Minisztérium 1945. jan. 13-i rendelete.
336. OL, FFG, Z 466, 7. cs. Bácsi Ferenc jelentése a pápai részleg útjáról. Steyer, 1945. márc. 10.
337. OL, FFG, Z 466, 7. cs. Emlékeztető a géppisztoly gyártásról tartott értekezletről. 1945. Farád, jan. 10.
338. OL, FFG, Z 466, 7. cs. Beadvány a Magyaróvári Pénzügyőri Főbiztossághoz.
339. OL, FFG, Z 466, 7. cs.
340. OL, FFG, Z 466, 7. cs. A HM 1945. jan. 3-i rendelkezése.
341. OL, FFG, Z 466, 7. cs. 1945. márc. 10-i jelentés.
342. OL, FFG, Z 466, 7. cs. Feljegyzés a Németországba telepített részlegről. Steyer, 1945. március.
343. OL, FFG, Z 466, 7. cs. Válasz a HM leiratára. 1944. nov. 1.
344. Ld. a 333. sz. jegyzetet.
345. OL, FFG 178. cs. (Régi jelzet).
346. Berend — Ránki 1958, 464.
347. OL, Z 58, 48., 51. cs. Az FFG zárszámadásai az érintett évekről.
348. OL, Z 58, 49., 51. cs.
349. OL, Z 58, 49., 51. cs.,
350. Berend — Ránki 1958, 545. — Ld. a 347. sz. jegyzetet.
351. Berend — Ránki 1958, 545.
352. Berend — Ránki 1958, 545.
353. A hadiüzemi személyzeti parancsnokok irataikat kötelesek voltak megsemmisíteni. Igy azután teljes tevékenységüket csak az egyes vállalatok irataiban fennmaradt töredékekből kell rekonstruálni. A történelmi irodalom sem tett még kísérletet e rendkívül fontos, a magyar munkásosztály helyzetét, magatartását jelentős mértékben befolyásoló szerv mechanizmusának feldolgozására. Az OL, FFG Hadiüzemi Személyzeti Parancsnoka (a továbbiakban Z 1086) csomóiban megtalálhatók az I/104. sz. hadiüzemi személyzeti parancsnokság 1944. évi parancsai 1—114. számig, valamint töredékek a korábbi évekről.
354. A munkától való igazolatlan távolmaradás eseteiben több olyan példával találkozunk, amikor faluról ezekben az években felkerült munkások az otthoni mezőgazdasági munkák elvégzése miatt nem tértek időben vissza a gyárba. Ilyenkor nem segített semmiféle kérés, igazolás, stb., pedig többnyire 3—5 holdas szegényparasztokról volt szó, akik otthon maradt családjukon, szüleiken kívántak segíteni. B. Béla ügye; Tényvázlat, igazolások, 1943. okt. 22-i hadbír. ítélet: 2 hónap szigorított fogház — B. Sándor ügye; Tényvázlat,

- hadbír. ítélet 1943. máj. 27.: 4 hónap és két hét szigorított fogház. OL, FFG, Személyzeti és Munkaügyi Osztály (a továbbiakban Z 470) 2. cs., 5. t. és 20. cs., 38. t., továbbá OL, FFG, 178–180. cs. (Régi jelzet).
355. OL, FFG, 178–180. cs. (Régi jelzet).
356. OL, FFG, Z 1086, 1. cs., 4. t. 1942. dec. 24-i parancs.
357. OL, FFG, Z 1086, 1. cs., 4. t. Az 1943. évi 66. sz. parancs közli a M. kir. Budapesti Honvédtörvényszék 1943. okt. 26-i ítéletét. — Horváth István büntetését hadiüzemi alkalmazásának időtartamára felfüggesztették, Katona Kálmán a büntetést 1944. aug. 11-től kezdődően töltötte le. OL, FFG, 179. cs. (Régi jelzet).
358. OL, FFG, Z 1086, 1. cs., 4. t. 1944. évi 50. sz. parancs. — OL, FFG. 183. cs. (Régi jelzet). Tényvázlat, tanúvallomások. 1944. január-február. Nagy Elek előzetes letartóztatásba került, a honvédtörvényszék nyolc hónapi fogházra ítélte.
359. *Szinai – Szűcs* 1965. 225–233.
360. Összeállítva a szerzőnek 1963-ban a gyár régi dolgozóival (Solt Jenő, Uitz Ferenc, Volner Károly, Molnár László stb.) folytatott beszélgetései alapján. Közléseiket ezúton is köszönöm.
361. Források Budapest Múltjából IV. Források Budapest Történetéhez 1945–1950. Budapest, 1973. 15.
362. OL, Z 58, 58. cs. Kimutatás a háborús károkról. 1945. jún. 17.
363. *Ságvári* 1964, 72.
364. Szakszervezetek Központi Levéltára (A továbbiakban SZKL), VSz. iratai. 1945. 8. d.
365. *Gáspár – Jenei – Szilágyi* 1970, 174–175. — Az FFG kőbányai telepe üzemi biztonságának jelentése.
366. Ld. a 364. sz. jegyzetet.
367. Ld. a 364. sz. jegyzetet.
368. Ld. a 365. sz. jegyzetet.
369. OL, Z 58, 58. cs.
370. OL, Z 58, 58. cs.
371. BFL, XVII. 420. 140/a. sz. Igazoló Bizottság iratai.
372. Magyarország Története II. k. Budapest, 1964, 491.
373. SZKL, VSz. iratai. 1945. 8. d.
374. A jóvátétel kérdésére részletesen ld. *Berend* 1962.
375. OL, Z 58, 58. cs.—SZKL, VSz. iratai. 1945. 8. d. Beadvány az Iparügyi Minisztériumhoz 1945. ápr. 25.
376. OL, Z 58, 53. cs. Gyártási tervezetek 1945.
377. OL, Z 58, 58. cs.
378. *Berend* 1974, 39.
379. OL, Z 58, 58. cs.

380. SZKL, VSz. iratai. 1945. 8. d. Jegyzőkönyv a bizalmi testület rendkívüli üléséről.
— A bizalmi testület 4 heti segély folyósítását követelte. A bizalmi testület követelését a Vasas Szakszervezet támogatta, az Iparügyi Minisztérium okt. 16-án azt válaszolta: „A munkaadói előleg nincs korlátozva.”
381. SZKL, VSz. iratai. Összbizalmi ülés jegyzőkönyve. 1945. dec. 6.
382. SZKL, VSz. iratai. 1945. dec. 11-i ülés jegyzőkönyve.
383. SZKL, VSz. iratai. 1945. dec. 18-i ülés jegyzőkönyve.
384. Cg. 2192. — A névváltozás a MÁH indítványára történt.
385. OL, Z 58, 58. cs. Jelentések, feljegyzések a Lampartról.
386. *Berend* 1974, 40.
387. SZKL, VSz. iratai. 1945. 8. d.
388. SZKL, VSz. iratai. Üzemi bizottság ülésének jegyzőkönyve 1945. dec. 5.
389. SZKL, VSz. iratai. Üzemi bizottsági ülések jegyzőkönyvei 1946.
390. SZKL, VSz. iratai. Üzemi bizottsági ülések jegyzőkönyvei 1946.
391. OL, Z 58, 58. cs. Jelentések az 1946. évről.
392. SZKL, VSz. iratai. Jegyzőkönyv a KÜB és az Igazgatóság együttes üléséről.
393. OL, Z 58, 58. cs. Jelentések az 1947. évről.
394. *Berend* 1974, 54.
395. SZKL, VSz. iratai. 1946–1947. Gyári értekezletek, üzemi bizottsági ülések jegyzőkönyvei.
396. Uj Magyar Központi Levéltár, M 295. Nehézipari Központ, Lampart ügyek.
397. SZKL, VSz. iratai. 1947. A Soroksári úti telep üzemi bizottságának és a Gazdasági Főtanács által kiküldött bizottság ülésének jegyzőkönyve. 1947. szept. 5.
398. SZKL, VSz. iratai. 1947.
399. Ld. a 396. sz. jegyzetet.
400. OL, Z 58, 58. cs.

ZOLTÁN SÁRKÖZI—GÁBOR SZILÁGYI—FERENC GÁSPÁR

GESCHICHTE DER WAFFENFABRIK (1891–1948)

Die Fegyver- és Gépgyár Rt. (Waffen- und Maschinenfabrik AG) wurde seitens der Magyar Ipar- és Kereskedelmi Bank (Ungarische Gewerbe- und Handelsbank) in 1891 mit einem Grundkapital von 2,4 Millionen Gulden in der Weise gegründet, daß sie von der Firma Ludwig Loewe & Co. die Aktien der liquidierten Első Magyar Fegyver- és Tölténygyár Rt. (Erste Ungarische Waffen- und Patronenfabrik AG), nach einer anderen Quelle Magyar Fegyver- és Löszergyár Rt. (Ungarische Waffen- und Munitionsfabrik AG), sowie deren mit Fabriksobjekten zum Teil bereits bebaute Industrieanlage in der Soroksári út übernommen hat.

Das Unternehmen geriet in 1895 in den Interessenbereich der Magyar Általános Hitelbank (Ungarische Allgemeine Kreditbank), ihr Grundkapital wurde in 1897 auf 2,7 Millionen Gulden (5,4 Millionen Kronen) erhöht.

In den ersten Jahren repräsentierten ihre für militärische Zwecke erzeugten Produkte die Repetierpistolen, Karabiner und Bajonette, von 1899 an begann die Produktion von Feldhaubitzen und Kanonen zugehören. Von den für zivile Zwecke dienenden Erzeugnissen der gleichen Periode wollen wir die verschiedenen Werkzeugmaschinen und Werkzeuge, sowie die Diesel-Motoren hervorheben.

Von 1904 an vervielfachte sich – im Zeichen der Vorbereitung auf den reifenden bewaffneten Konflikt – die Produktion. Namentlich nach Ausbruch des ersten Balkankrieges (1912) beschleunigte sich das Tempo der Waffenfabrikation, die Belegschaft in der Höhe von 1380 Arbeitern im Jahr 1913 steigerte sich bis 1917 schon auf 4500 Kopf. Die Erzeugung für den zivilen Verbrauch fiel markant zurück.

In den ersten Jahren nach Beendigung des Ersten Weltkriegs geriet die Waffen- und Maschinenfabrik in eine schwierige Lage. Namentlich der Ausfall von Kriegsaufträgen zwang das Unternehmen dazu, den unheilvollen Rückfall des Umsatzes durch Forcierung der Produktion für zivile Zwecke ausgleichen zu versuchen. Der Umstand, daß das Kriegssärar in den Hintergrund gedrängt wurde, bedeutete natürlich nicht, daß es seine Aufträge völlig einstellte. Schon seit 1925 spielten die militärischen Lieferungen wieder die führende Rolle, doch durfte man das nicht eingestehen: man war gezwungen die günstige Beschäftigung mit der Nachfrage nach zivilen Erzeugnissen zu erklären.

Die im Jahr 1929 ausgebrochene Wirtschaftskrise belastete das Unternehmen schwer. Ähnlich dem Rückfall des zivilen Umsatzes verringerten sich die militärischen Aufträge gewaltig: infolge des Verfalls der Märkte geriet die Waffenfabrik im Jahr 1934 auf einen Tiefpunkt wie nie zuvor. In eine ähnliche Lage geriet auch das andere Unternehmen der Ungarischen Allgemeinen Kreditbank, die 1886 gegründete Magyar Fém- és Lámpaárugár Rt. (Ungarische Metall- und Lampenwarenfabrik AG).

Als Ergebnis der Monate lang dauernden Verhandlungen zwischen dem militärischen Ärar, der Ungarischen Allgemeinen Kreditbank und der beiden interessierten Unternehmen verschmolzen die Waffenfabrik mit der Lampenfabrik: am 15. November 1935 kam das neue Unternehmen mit der Firmenbezeichnung Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. (Metallwaren-, Waffen- und Maschinenfabrik AG) zustande. Die neue Firma betrachtete hauptsächlich die Erfüllung des Artilleriemunitionsprogramms und die Errichtung eines Metallwalzwerkes für ihre Aufgabe. Die erforderliche Umorganisation und Übersiedlung der Betriebe wurde in den Jahren 1936–1937 beendet.

Schon in der bis 1937 verflossenen Zeit war es eindeutig, daß wichtigste Produktionsprofil die militärischen Artikel bilden. Dessenungeachtet erfreuten sich auch die für den zivilen Verbrauch erzeugten Produkte einer bedeutenden Nachfrage: von diesen spielten auf den außerordentlich ausgedehnten, sich mit Ausnahme von Australien auf sämtliche Kontinente erstreckenden Exportmärkten in erster Linie die einzelnen Lampensorten, sowie Emailgeschirr und Emailwannen die Hauptrolle.

In der gleichen Periode begegnen wir in der Waffenfabrik einer wesentlich intensiveren Arbeiterbewegung als in der Lampenfabrik. Das ist auch verständlich, war doch im

Betrieb in der Soroksári út der Anteil der gelernten, fachgebildeten und organisierten Arbeiter viel größer als in der Lampenfabrik in Kőbánya. Nach der Fusion verminderte sich – infolge der Erhöhung des Anteils der den rechtsgerichteten Arbeiterorganisationen angehörenden Arbeiter, der Einführung der Militärverwaltung, sowie der im Verhältnis zur Krise verbessernden Arbeitsbedingungen und der sozialen Zuwendungen – in beiden Betrieben die Heftigkeit der Arbeiteraktionen.

Die im Jahr 1938 unumwunden einsetzende Aufrüstung („Győrer Programm“) gab der industriellen Produktion einen neuerlichen Anstoß, zwecks Befriedigung der Ansprüche des militärischen Ärars kam es zu gewaltigen Investitionen. Während 1938 vom Gesamtumsatz der Metallwaren-, Waffen- und Maschinenfabrik ca. 55 % auf die militärischen Produkte entfielen, betrug dieses Verhältnis im Jahr 1943 bereits über 90 %. Zu den gleichen Zeitpunkten wurden im Durchschnitt 4096, beziehungsweise 6167 Arbeiter beschäftigt. Es gab aber auch Übergangsperioden, einzelne Monate, da nahezu 10 000 Arbeiter im Unternehmen – das in jenen Jahren einer der größten Betriebe des Landes war – beschäftigt wurden. Auf dem von der Magyar Pamutipar Rt (Ungarische Baumwollindustrie AG) im Jahr 1942 erworbenen Fabriksgelände in Pestszentlőrinc errichtete die Metallwaren-, Waffen- und Maschinenfabrik einen Flugzeug-Zellwerkbetrieb, wo im Rahmen des „Messerschmitt-Programms“ auf deutschen Auftrag die Montage von Flugzeugen des Typs Ju 52 erfolgte. Der Betrieb nannte sich Pestszentlőrinci Ipartelepek Rt (Pestszentlőrincer Industrieanlage AG).

Von der zweiten Hälfte des Jahres 1943 an gestaltete sich die Arbeitskräfte- und Rohstoffversorgung kritisch. Die Lage wurde dadurch noch schwieriger, daß im Frühjahr 1944 die Fliegerangriffe begannen. Der Bombenangriff vom 2. Juli vernichtete die Waffenerzeugungsabteilung in der Soroksári út völlig, etwa 2000 Werkmaschinen wurden unbrauchbar. Diesen Schlag vermochte das Unternehmen nicht mehr zu überwinden.

Wegen der zunehmenden Gefahr wurde die Fabrik von der Soroksári út teils nach Pápa, teils nach Mosonmagyaróvár verlegt. Aus diesen Städten wurden Anfang 1945 eine Unmenge von Rohstoffen, fertigen und halbfertigen Erzeugnissen, sowie ca. 1200 Werkmaschinen nach Österreich, beziehungsweise Deutschland verschleppt.

Die befreite Hauptstadt erhielt als Erbe ein fast gänzlich zerstörtes Unternehmen: 69 % ihres Vermögens ging zugrunde. Die Anlage in der Soroksári út war am schwersten geschädigt, sie verlor ca. 80 % ihrer früheren Produktionskapazität.

Unter der Leitung der sowjetischen Militärkommandanten trachtete man vorerst in den drei Fabriksanlagen (Soroksári út, Kőbánya und Törökbálint) die Kriegsschäden zu beheben, sodann wurden Frontarbeiten für die Rote Armee geleistet. Von den Sommermonaten an begannen stufenweise die Wiedergutmachungsarbeiten, sowie die zivile Produktion.

Der Übergang zur Friedensproduktion erforderte jedoch große Kraftanstrengungen. Infolge des einseitig auf die Kriegsproduktion eingestellten Profils verursachten die Vorbereitung und Organisation der Erzeugung neuer Produkte, die Umstellung der Produktion außerordentlich große Sorgen. Infolge der Gestaltung der politischen Lage übernahm die Ungarische Allgemeine Kreditbank weder die Finanzierung der Wiederherstellung noch die der Ausgestaltung eines neuen Produktionsprofils. Die opfermütige Arbeit

der Wiederherstellung leisteten inmitten der wütenden Inflation die Arbeiter des Unternehmens, — fast unentgeltlich.

Bis Anfang 1946 verbesserte sich der Ausnutzungsgrad der Gesamtkapazität des Unternehmens schon beträchtlich: insgesamt erreichte er fast 50 %.

Die Metallwaren-, Waffen- und Maschinenfabrik AG nahm in ihrer Vollversammlung vom 6. März 1946 den Namen Lampart Művek (Lampart-Werke) an.

Die Kreditpolitik, mit der die Ungarische Nationalbank zur fast einzigen Quelle der Kreditgewährung wurde, gewährleistete den Erfolg der Stabilisation, führte aber dazu, daß die Unternehmen — so auch die Lampart-Werke — in eine finanzielle Abhängigkeit gegenüber dem Staat gerieten. Nach langwierigen Diskussionen über die Art und Weise der Lösung erfolgte die finanzielle und administrative Trennung der Niederlassungen des Unternehmens.

Die Inartikulierung der Verstaatlichung der Großbanken erstreckte sich auch auf die dem Interessenbereich der betroffenen Geldinstitute angehörenden Unternehmen. Es erfolgte dementsprechend auch die Verstaatlichung der Niederlassungen der vormaligen Metallwaren-, Waffen- und Maschinenfabrik AG nunmehr als selbständige Unternehmen.

TARDY LAJOS

DUNAI HAJÓÚT A TÖRÖK KIŰZÉSE UTÁN (1698)

A török hódoltságot követő évtizedek Magyarországgal foglalkozó útleírás-irodalom mind számszerűen, mind terjedelmét tekintve, mind pedig a tartalmi minőség vonatkozásában — erősen visszaesett. Tulajdonítható ez a Fényes Portával fenntartott diplomáciai érintkezés megritkulásának, részben más útvonalra terelődésének s ezzel együttjáróan a követi missziókról szóló útbeszámolók magyar szempontból érdektelenné válásának. De talán még inkább annak a körülménynek, hogy Magyarország elvesztette a kor élményekre sóvárgó utazói számára az oszmán világ előretolt bástyája exotikumot ígérő színterének szerepét — anélkül azonban, hogy a másfél évszázados megszállás utáni aléltásgból már felelmesímelhetett és saját vonzó színeit, melyek korábban és később annyi külföldi útleíró érdeklődését megragadták, visszanyerte volna.

Ezért is érdemes elővenni *Johann Caspar Anton Hammerschmid* eléggé ösztövért úti-feljegyzéseinek magyarországi részleteit, annál is inkább, mivel közléseinek szűkszavúságáért meglehetősen kárpótolnak az általa látott magyar városokról készített rajzai, melyek a gyakorlatlan kézre valló viszonylagosan kezdetleges kivitel ellenére mégiscsak gazdagítják e korra vonatkozó városkép-anyagunkat.

A kézirat szerzőjéről, Hammerschmidről jóformán csak annyit tudunk, amennyit úti-feljegyzéseinek elején önmagáról elmond; életének befejező szakaszát pedig munkásságának osztrák méltatója, V. O. Ludwig¹ sem tudta rekonstruálni.

1672. december 31-én született a csehországi Lichtenstadtban (ma: Hroznetin). Iskoláit szülőfalujában kezdte meg, majd a szomszéd város piarista gimnáziumában folytatta, de tanulmányait idő előtt be kellett fejeznie, mivel apja nem volt hajlandó a költségek viselésére. A helyi közigazgatásban kap állást, a járási főnökség gazdasági hivatalában, majd a badeni őrgrof szolgálatában irnokként dolgozik. Ebben a minőségben örökös kiszállások tarkítják szürke hivatalnoki pályáját és lassan életelemévé válik a gyakori utazás. Néhány évig csak a szülőfalujához többé-kevésbé közel fekvő községekbe, mezővárosokba vezeti útja, de nem sokkal később már Ausztriát és Bajorországot is bejárja. A látottakat szorgalmasan feljegyzí útínaplójába; ahol régiségekre, várromokra, tornyokra, szép templomokra, öreg ágyukra bukkan, mindenről megemlékezik néhány szóval, hiányos műveltsége azonban meggátolja abban, hogy az igazi műértő szemével lássa a kítárlukozó világot.

1698-ban elveszti állását, anyagi gondok közé kerül; ekkor Bécsben Borckhart udvari titkár jóvoltából Huyn gróf szolgálatába léphetne, mint kulcsár — ami az örökös vándorlásokra sóvárgó Hammerschmidnek éppenséggel nincsen ínyére. Kapóra jön neki, amikor arról értesül, hogy Wolfgang Öttingen gróf császári követ — aki Magyarországra készül, hogy az oszmán birodalom meghatalmazottaival folytatott tárgyalásokat békeszerződéssel lezárja — kísérszemélyzetet toboroz. „Kedvet kaptam arra, hogy Magyarországgal is megismerkedjem, s jelentkeztem a grófnál, aki teljes ellátás mellett havi 25 forint fizetéssel mint élelmezési tisztet felfogadott” — írja naplóírónk feljegyzéseiben, amelyeket a bécsi útrakeléstől kezdve bocsátunk magyar fordításban az olvasó rendelkezésére.

„Az Ottomán Portával 1698-ban Szlavóniában folytatandó béketárgyalásokra induló császári követség útinaplója

Mivel néhány napig rendkívül erős ellenszél dühöngött, csak szeptember 27-én délután három órakor keltünk útra, miután a szél valamennyire lecsillapodott. Bal oldal felől magunk mögött hagytuk Baselauf, de négy órányi út után két mérfölddel Bécs alatt, Neugebaunál már ki kellett kötnünk, mivel az ismét felerősödött szél miatt a hajók nem mertek az út folytatására vállalkozni. Szeptember 28-án azonban a szél erőssége csökkent és folytathattuk utazásunkat. De alig hagytuk jobb felől magunk mögött Ebersdorfot, amikor ismét nagy szél kerekedett és kevés híján rásodott egy öreg fatönkre, melyet azonban szerencsésen elkerültünk. Ám nyomban ezután zátonyra futottunk és ha hajónk orrának vasalása egyenes lett volna², feltétlenül darabokra tört volna. Ezután Fischamendbe érkezünk, ahol már ott vesztegelt az e hó 24-én elindult velencei hajó. Majd Petronell következett, melynek várát Traun gróf, az alsó-ausztriai rendek marsallja birtokolja. Ezt *Dévény*³ követi, egy régi vár, melyet a török a lezajlott háború folyamán hasztalanul igyekezett elfoglalni. Utána Hainburg mezőváros tűnik fel, ahol a törökök 1683-ban mérhetetlenül sok embert mészároltak le. Lemb falu után egy Deutsch-Altenburg nevű falu mellett hajóztunk el, este négy órakor pedig elérkeztünk *Pozsonyba*. Nem nagy város, házai alacsonyak; mellette a hegyen emelkedik a szép királyi vár. Elindultunk a város megtekintésére; főleg a Szent Márton-templomot és a jezsuiták szép gyógyszerárát néztük meg. Az elővárosban láttuk a koronázási halmot⁴, melyre a magyar király a koronázás során felvágat és két vágást tesz Kelet felé, annak jeléül, hogy fegyvereit a török ellen fogja fordítani. Kicsi halom ez, melyet igen elégtelenít egy elhanyagolt gyalogjárda és a sok piszok. Az éjszakát hajóinkon töltöttük, majd szeptember 20-án útrakeltünk és délután *Gutor* mellett hajóztunk el. Az éjszakát a *Halászi* nevű mezővárostól két órányira fekvő szigeten töltöttük, ahol nagy tömegű vadon termő tormára bukkantunk.

Szeptember 30-án korán reggel vízre szálltunk és déltáját *Ásványba*, egy meglehetősen nagy faluba érkezünk. Itt ismeretséget kötöttünk egy Vajdás nevű kilencven esztendősen igen gazdag paraszttal, akinek — egyebek mellett — mintegy háromszáz lova volt. De megismerkedtünk a saját szerű magyar kenyérsütéssel, valamit lótarással is. Még aznap délután ismét útra keltünk s miután jobb kéz felől *Medvét* és *Gönyüt*, bal kéz felől pedig

Lélt magunk mögött hagytuk, *Szálláshelyen* állapodtunk meg. Itt szerencsétlen esemény tanúivá váltunk: a követ úr udvarmesterének 14 éves fia, amikor hajóra akart szállni, a Dunába esett és mivel az éjszaka sötétségében nem lehetett a hajóról gyorsan intézkedni, a vízbe fulladt.

Október 1-én a déli órákban érkezünk hajónkkal *Komárom*-ba. A nagyszerű véd-művekkel ellátott kettős erődből álló várrendszer⁵ a Csallóközben fekszik. Ha az első erődbe belép az ember, a bástya sarkában egy kezében koszorút tartó szűz kőszobrára esik tekintete, mely azt jelképezi, hogy ez a vár sohasem került még ellenséges kézre⁶. A belső várban felhívták figyelmünket a Kisdednek a templomban levő szobrára, melyet a város ismertetőjelének tekintenek. A templom feletti részen kis házak állnak, amelyeket katonák laknak. E várat eredetileg I. Ferdinánd építtette, aki rendkívül szilárd bástyákat és erődműveket emeltetett; a vár kitűnő szertárral és erős helyőrséggel rendelkezik. 1594-ben a törökök Szinán pasa⁷ vezérlete alatt kemény ostrom alá fogták, de a várőrség olyan hőiesen védekezett, hogy szégyenszemre el kellett takarodniuk.

Október 3-án korán reggel felkerekedtünk és jobb kéz felől elhagytuk *Esztergomot*, egy eléggé magas hegyeh fekvő régi — a legutolsó ostrom során súlyos károkat szenvedett — várat. A hegy lábánál, a Duna-szegletben, a Vizivárosban néhány száz ház található. A várral szemben *Párkány* terül el, ahol a Garam folyó a Dunába ömlik. A vár valaha tekintélyes, körbástyákkal jól ellátott erőd volt, most azonban igen romos, annyira, hogy már alig tekinthető annak.

Miután bal kéz felől⁸ elhagytuk *Visegrádot*, ezt a régi, magasán fekvő, teljesen rombadólt várat, a másik oldalon pedig *Marost*⁹ és a rossz állapotban levő *Vácot*, a *Szentendrei* szigeten kötöttünk ki, két mérföldnyire Buda felett.

Október 4-én reggel nyolc óraker szerencsésen *Budára* érkezünk. Itt további hajósnépet toboroztunk a rácok köréből és egyéb ügyeket is intéztünk, de közben belátogattunk a városba és a várba is. Mindkettő egy hegyen fekszik, egy magasságban az ágyúházzal¹⁰; állapotuk felettébb romos és két-két körbástyától, valamint a *contrescarpe*¹¹ egy részétől eltekintve vajmi kevéssé hozták rendbe a falakat. Minden egymás hegyénhátán, különösen a palotában, már semmi sem látható, mivel az aknák és az ostrom idején felrobbant lőpor mindent romhalmazzá tettek.

Délután bejártuk a Rácvárost, mely megannyi rendetlen, alacsony házból áll — ezekben azonban minden kapható. Majd a repülőhídon átkelve Pestre látogattunk, ahol először is a kívülről jelentéktelen, belülről szegényes díszítésű rác templomot tekintettünk meg, majd a pálos és a ferences atyák templomait; mire beesteledett, visszatértünk Budára. A rác templomot illetően érdemes megemlíteni, hogy a középső ajtót, amelyen keresztül a főoltárhoz be lehet lépni, vagyis arra a helyre, ahol miséiket mondják, fejérszemély meg nem érintheti. Ezért aztán az az asszony, aki ott időzésünk során a templomban volt, bennünket kért meg arra, hogy tegyük be az ajtót. Október 5-én reggel 9 óraker, miután korábban egy fürdőben élveztük a meleg víz áldását (egy másik fürdő víze közel Budához egy négykerekű vizimalmot hajt meg), tovább utaztunk. Elhaladtunk a Szent Margitról elnevezett sziget, *Hamzsabég*¹², *Szigetszentmiklós* és *Ercsi* mellett, egészen az *Adony* nevű, rácok lakta nagy faluig, mely szükség esetén négyszáz lovas tud kiállítani. Korábban *Potentiana* volt a neve, de amikor az előző évszázad folyamán Szulejmán szul-

tánnak Bécs alól vissza kellett vonulnia, egészen idáig hátrált és ekkor a falut Dzsán Kurtaránnak nevezte el, ami annyit jelent, hogy „lelkünk biztonságban van”¹³; most a magyarok Adonynak nevezik. Este hajós népünk a vitorlakötélzet mellett sípszóra különös testtartással kardtáncot lejtett, ami igen szép látványt nyújtott.

6-án kora reggel felkerekedtünk; *Rácalmás*, *Pentele* és *Dunaföldvár* mellett hajóztunk el, majd *Pakson* kikötöttünk; az éjszakát is itt töltöttük. Eredetileg szépen épített, de most romos török vendégfogadót¹⁴ láttunk. Ezen a napon 13 mérföldet tettünk meg vizen.

Október 8-án *Pandur*, *Csanád* és *Kalocsa* mellett vitt utunk; az utóbbnevezett helység a második magyar érsek székhelye. Kilenc óra körül érkezünk *Bajára*, mely nagy rác mezőváros, mintegy 20 000 lakossal, akik közül állítólag kétezer a német. Az esti órákban szálltunk ismét vízre és két órai hajóút után táborot vertünk.

Október 9-én érkezünk *Vörösmartra*; a hadsereg itt vert hidat a Duna felett.

Ugyanennek a hónapnak 10. napját teljes egészében a vizen töltöttük és csak az esti órákban kötöttünk ki, éspedig ott, ahol a Dráva a Dunába ömlik. Az éjszaka folyamán az egyik hajó két embere kevés híján odaveszett; ezeket halvásárlás céljából a Dráván felfelé, *Daljá*-ba küldték; itt azonban teljesen leitták magukat és csónakjukkal a vízbe fordultak; csak nagynehezen sikerült megmenteni őket.

Október 11-én *Erdőd* mellett hajóztunk el; régi vár, melynek néhány tornya még áll s ezekben katonák állomásoznak. Ősi fészke annak a magyar grófi nemzetségnek, melynek egyik tagja¹⁵ ma a Magyar Kamara elnöke. E hó 6. óta egyfolytában akkora hőség tombol, hogy a legnagyobb kánikula idején sem lehet nagyobb. *Vukovár*: vár és falu, száz huszárral, négyszáz hajdúval és negyven némettel. Az éjt *Ilok* felett töltöttük, egy szigeten, nem messze Bukintól.

E hó 12-én elhajóztunk *Ilok* mellett. Vára a hegy tetején emelkedik; 150 német katonára állomásozik itt, akiknek Ruprecht kapitány a parancsnoka a Herenstein-ezredből, továbbá 400 huszár és hajdú. Ez a szerémi hercegségnek — amelynek Don Livio Odessalchi az ura, aki ezt ő császári feleségétől egy esztendő előtt 700 000 forintért vásárolta meg — a székvárosa. Helytartója Bonini apát, aki a szigeten él. *Banostor* — kicsi vár, helyőrsége mindössze néhány hajdúból áll. Ez a vidék igen kevésbé biztonságos, mivel a szabácsi vár török katonái örökösen erre portyáznak. Végre *Futtakra* érkezünk, ahol Öttingen gróf úr őkegyelmességének egy majorházat rendeztek be szállás gyanánt. Szárazföldi úton egy nappal korábban ideérkezett lovászmesterünket már itt találtuk; mi azonban, mint eddig, továbbra is hajóinkon maradtunk. Futtak nagy rác falu 5000 lakossal, ahol a rác papok egy egykori bosnyák király közszemlére kitett tetemeit őrzik és szentnek kijáró tisztelettel övezik. Ide a szép, újdonságként viselő Corbelli-ezred díszkíséréte mellett vonultunk be.

Október 14-én néhányadmagammal az innen két órányira fekvő Pécsváradra látogatam az erőd megtekintése céljából.”

Ettől kezdve az útiemlékezőeknek ez a szakasza megszűnik, illetve jellege megváltozik, statikussá válik. Hammerschmid ugyanis ezt követőleg színes, érdekes, de inkább személyes jellegű megfigyeléseit beszéli el a karlócai tárgyalásokra érkezett császári, orosz, angol, velencei, holland, angol stb. követségek vezetőinek és tagjainak egymás kö-

zotti érintkezéseiről, politikai és udvariassági látogatásairól. a protokolláris eseményekről, majd magukról a békétárgyalásokról, végezetül pedig a szerződés szövegét ismerteti. Számunkra különös érdekességgel bírnak a hazánk művelődéstörténetében jelentős szerepet vitt a békétárgyalásokon is résztvevő Luigi Ferdinando Marsiglirol feljegyzett adatok is. Az utazás, a helyváltoztatás mozgalmasságának eléggé szürke tükrözése helyett a karlócai tárgyalások kulisszatitkaiba tekinthetünk be.

A szerződések ünnepélyes aláírása után „február 2-án elhagytuk *Karlócat* és még ugyanezen a napon hajón átkeltünk a Dunán *Péterváradra* (mivel a jégzajlás használhatatlanná tette a hajóhidat). Az éjszakát *Futtakon* töltöttük, majd *Pécs*, *Zombor*, *Baja* és *Kiskunhalas* érintésével *Kecskemétre* érkezünk. Itt három hétig vesztegeltünk, mert ki kellett várnunk, hogy a ratifikált békepontozatokat a két szerződő császár kicserélje. Ottani tartózkodásunk ideje alatt a Bécsbe utazó Marsigli ezredes urat *Kecskemét* környékén két ízben is rablók támadták meg, melynek során két sebet kapott. Szakácsa viszont, aki kardjával ugyancsak bátran védekezett, öt helyen sebesült meg és belehalt sebeibe. Marsigli kíséretének néhány tagja – köztük négy muskétás – menekülésre fogta a dolgot. Azt a két rablót, aki nem adta meg magát, a környékbeli falvak egyikében elfogták és *Kecskemétre* kísérték, majd elrettentő példa statuálása céljából a rablótámadás helyén kerékbe törték.

1699. február 27-én *Kecskemétről* elindultunk *Pestre*. Az első éjszakát egy tanyán töltöttük, másnapra *Pestre* érkezünk, ahol egy napot pihenésnek szenteltünk. Majd a repülőhídon átkeltünk *Budára*, ahonnan *Esztergomon* keresztül *Neszmélybe*, majd *Győrbe* érkezünk, ahol – akárcsak a többi helyen – ágyuk díszsortüzével köszöntöttek bennünket. Győrről éjszakáztunk, majd *Moson* érintésével *Magyaróvárra* érkezünk s itt szálltunk meg éjszakára. Aztán *Szalonakon*¹⁶ át *Bruck an der Leytha*-ba, majd március 11-én szerencsésen *Bécsbe* érkezünk.”

A hazatérés után *Öttingen* Wolfgang gróf személyzete feloszlott, de *Hammerschmidt* egy ideig még megtartotta szolgálatában. A grófi udvarmester kíséretében többször is huzamos időt töltött Magyarországon. „*Szalonakon* hat hétig tartózkodtam s gyakran ellátogattam *Magyaróvárra*, *Mosonba* (itt tartotta udvarát egykoron *Salamon király*, udvari bolondjával, *Markalfal*¹⁷)” Ahol valaha az ő vára állt, ott most egy szép vendégfogadó található és mintegy harminc ház. Ahol *Markalf* lakott, most egy tanyaház látható. Az egész helység *Tollemille* udvari kamarai tanácsos tulajdona), *Mosonszentjánosba*, *Mosonszentandrásra*, *Boldogasszonyra*, erre a szép búcsújáró helyre és láttam a *Kálvária*-hegyet, *Krisztus-szobraival*.”

Ezután *Hammerschmidt* visszatér *Bécsbe*, nézeteltérése támad a gróffal és kilép szolgálatából. Egy ideig állást keres, majd *Gallatin de Chasteaumieu* császári főhadbiztos alkalmazza, akinek kíséretében *Sopronba* utazik: „*Sopron* igen szép város, körfal és mély árok övezi, előtte kiterjedt előváros, sok szőlőskerttel”. *Sárvár* „nagyszerű átkelőhely a mocsáron keresztül, közel a *Rába* folyóhoz”, majd „*Vát*¹⁸, újabb átkelőhely a mocsáron át, utána *Pápa*, ahol egy időre megszálltunk, de itt más jóban nem volt részem, mint a helyi termésű jó borban és a szabad vadászatban. Innen főnökömmel együtt *Celldömölk* és *Sopron* útbajtésével *Bécsbe* utaztunk...”.

Bécsből már egyedül tér vissza, önállóan tárgyal Moson megye, majd Veszprém megye fő- és alispánjával, nehezen megoldható ellentétek jegyében. De kellemes élménye is akadt:

„1700 februárjában, amikor a Bécsbe igyekvő török követtség keresztülvonult Győrön, magam is megnéztem őket. A magyar nemesség rendkívül díszes fogadásban részesítette őket”.

Az emlékezések utolsó jelentősebb magyar vonatkozását az 1712. évi koronázási ünnepélyek rövid leírása jelenti. Hammerschmid ekkor már a cseh udvari Kancellária hivatalnok.

Bécsben „sok szó esett a magyar koronázásról s nem alaptalanul. Május 17-én az udvari kancelláriák személyzete víziúton előre Pozsonyba utazott; jómagam a cseh kancellária kötelékében szintén ott voltam. Őfelsége május 19-án érkezett oda. Este hat órakor tartotta bevonulását, magyar díszruhába öltözve, a Duna felett készített hajóhídon keresztül a városon át a városba, sok magyar püspök, prelátus, mágnás és nemes kíséretében. A vár ágyui derekasan dörögtek; a katonai díszkíséretet a Neuburg-gyalogezred és az Althan-dragonyosezred szolgáltatta; az őrséget a várban a granátosok, a hegyen és a városban pedig a muskétások és a nemzeti milícia adták. A Szent Mihály-kapu előtt egy fatetővel fedett alkalmi épület egy dragonyoszászad körletéül szolgált; előtte éjjel-nappal őrszemek strázsáltak. Május 22-én a Szent Márton-székesegyházban – mely nem tudott mindenkit befogadni – nagy néptömeg szemeláttára szerencsésen végbement a koronázás. Őfelsége a városon keresztül haladva az elővárosban felállított emelvényen letette ünnepélyes esküjét, majd a királydombon megtette a vágásokat Kelet felé, a magyar Udvari Kamara elnöke pedig nagytömegű frissveretű emlékérmét szórt a nép közé. Mindezt követően az uralkodó és kísérete visszatért a várba, a magyar országgyűlés pedig megkezdte üléseit, azzal a szándékkal, hogy munkálatait még Őfelsége jelenlétében berekeszti”.

Hammerschmid leírja, hogy ezt követően még csaknem két hónapot töltött Pozsonyban, de ekkor főnökének, gróf Wratislaw cseh kancellárnak utasítására Bécsbe távozott. Mint írja, „a magyar országgyűlés csak nem akart befejeződni és Őfelsége tizenegy heti pozsonyi tartózkodás után valamennyi ott időző udvari kancelláriával együtt visszatért Bécsbe”.

És ezzel Hammerschmid útiemlékezéseinek utolsó magyar vonatkozású feljegyzése is lezárult, jóllehet írásának városképeiből, egyéb ábrázolásaiból is kitűnően az ország sok más részét is bejárta a későbbiek folyamán.

Hammerschmid lelkiismeretes, tisztességes gazdasági hivatalnok lehetett, akiben megvolt a vágy a nagyvilág megismerésére, csak éppen túlságosan is szerény alpműveltségét a későbbiek folyamán sem egészítették ki a felsőfokú iskoláztatást pótló széles körű élettapasztalatok, az elmélyült önképzésből fakadó tudományos, művészeti vagy irodalmi ismeretek. Így csak a külsőségek felszínen mozgó megragadására futott látásából és tollából, az önálló ítéletalkotás igénye nélkül; nem igyekezett, vagy talán nem is volt képes az élményeket átélni, érzéklni és érzékeltetni. Pesti és budai rövid beszámolója inkább csak azért tarthat számot érdeklődésünkre, mert szemtanúi hitelességgel tűnik ki soraiból, hogy tizenkét esztendővel a török uralom után még mindig milyen siralmas és

elhanyagolt a város képe s egyhangú a lakosság élete; legfeljebb a Rácváros élénk kereskedelmi forgalma utal arra, hogy a vérkeringés kezd lassan helyreállni — bár az sem hagyható figyelmen kívül, hogy e városrész lakói a hódoltság éveiben is kitűntek élelmességükkel, pezsgő kereskedelmi forgalmukkal.

Bár útrakelése előtt kifejezi az örömét, hogy megismerkedhet Magyarországgal, feljegyzései mégis arról tanúskodnak, hogy országos és helyi viszonyaink iránt komoly érdeklődéssel nem viseltetett; egyedüli személyes kapcsolatát a gazdag ásványi lótenyésztő paraszttal való megismerkedése jelentette. Némileg bővebben foglalkozott a szerb lakossággal, ami érthető, mert a Csehországban született, szláv nyelvismerettel rendelkező szerző ezeket lényegesen közelebb érzi magához. Ezt tükrözi az a tény is, hogy elsősorban az ő templomaikat látogatja, szokásaikat ismerteti — legalább néhány mondat erejéig. De mind a magyarok, mind a szlávok vonatkozásában megállapíthatjuk: voltaképpen csak a látottak regisztrálására, jó gazdasági tisztviselőhöz illő „elkönyvelésre” szorítkozik, anélkül, hogy önmagával szemben a látottak okai megvilágításának igényét támasztaná. Vagyis tekintetét nem a leendő olvasó felé fordítja; inkább — ha a késői kommentátor egyáltalán megkísérelheti, hogy magyarázatot találjon — az lehet a célja, hogy majdan, öreg korára feltámaszthassa feljegyzéseinek segítségével emlékezetében az utazásai során átélt élményeket.

A korábbi évszázadok nyomtatott vagy kézíratos útibeszámolóira jellemző, hogy szerzőik szinte kivétel nélkül előtanulmányokat végeztek, melyek során eleve némi képvel rendelkeztek a meglátogatott ország történelméről, lakosságáról, természeti adottságairól, városairól stb. Hammerschmidnél ennek nyomát sem találjuk; csak azt „örökíti meg” egy-egy tömönddal feljegyzéseiben, aminek a véletlen jóvoltából szemtanújává vált. Igénytelenségét mutatja, hogy még az általa látott — olykor le is rajzolt — helységek nevét is igen hibásan, kezdetlegesen rögzíti — még azt a fáradságot sem vette magának, hogy némi utánjárással helyesbítse toponimiai adatait. Így aztán nem volt éppenséggel könnyű munka annak szabatos megállapítása, hogy Sena mögött Szőny, Ansabi mögött Hamzsabég (Érd), Gumi mögött Gönyű, Goudereigen mögött Gutor rejljen.

Hammerschmid útiemlékezéseinek mind e gyengéi ellenére mégis leszögezhetjük, hogy két és fél évszázad utáni feltámasztása mégsem volt felesleges. Ez azonban nem annyira művének szövegrészére, mint inkább illusztrációira, elsősorban városképeire vonatkozik. Ezeket a szövegközi tollrajzokat kétségkívül maga Hammerschmid készítette, hiszen legendáikat saját kezűleg írta az ábrázolatok alá; ezt V. O. Ludwig sem teszi vita tárgyává. Más kérdés viszont, hogy az útiemlékezések kéziratának rajzai közül melyik minősül többé-kevésbé másolásnak, átvételnek és melyik eredetinek. Így pl. az 1686. évi várostrom pest-budai rajzát a szerző feltehetően más ábrázolásból vette át (bár az is lehet, hogy a személyesen hallottak alapján maga rekonstruálta az akkori helyzetet), viszont jónéhány rajza és felvonulás-vázlata az eredetiség jegyeit viseli magán. Mind az előbbieket, mind az utóbbiak egyaránt arról tanúskodnak, hogy bár Hammerschmid a grafikát sem üzte művészi fokon, ugyanakkor rajzai mégis hozzájárulást jelentenek városaink XVI. század végi képének teljesebb megismeréséhez.

Jegyzetek

1. Klosterneuburg, Stiftsbibliothek, Ms. 1103., ff. 1–107. Vö. *Ludwig V. O.: Memoiren eines Vergessenen (1691–1716)*. Jahrbuch des Stiftes Klosterneuburg. Wien – Leipzig 1915.
2. Vagyis a felkunkorodó hajóorr jóvoltából a vizijármű lassulva, fokozatosan került rá a homokpadra.
3. A Hammerschmid által közölt – többnyire német vagy a felismerhetetlenségig hibásan leírt magyar – helységnevek ma használatos alakukban szerepelnek a fordításban. A kiemelések – amelyek célja a helységnevek könnyebb megtalálása – szintén nem Hammerschmidtől származnak.
4. Az egykori koronázási dombtéren egészen 1873-ig állt az a domb, amelyről a megkoronázott király a négy világtáj felé egy-egy kardvágást tett.
5. Az ún. Öregvár és az Ujvár. Az Ujvár kazamatákkal ellátott ötszög alakú erődítménysorozata szorosan csatlakozott az Öregvárhoz. Az előbbi 1557-ben készült el, az utóbbit az 1649. évi megyei jegyzőkönyv „novum castellum”-nak nevezi.
6. A helyi hagyomány szerint a leányalak fűgét mutat a töröknek.
7. Hammerschmidnél Iman Bassa.
8. Hammerschmid itt tévedett. Visegrádot jobb kéz felől hagyták el.
9. Nagymaros és Kismaros akkor közös neve.
10. Itt: Blockhauss; a mai citadella helyén álló kis erőd, ágyúház.
11. Contrescarpe – a várakok külső, – a várfaltól távolabb fekvő – rézsűje
12. A mai Érd.
13. Hammerschmidnél: Dschan Kursaran. Értelme helyesen: lélekmentő.
14. Karavánszerájt.
15. Erdődy Kristóf gr.
16. Helység Vas megye egykori felsőőri járásában: ma Schleining, Burgenland, Ausztria.
17. Hammerschmid kritikátlanságára és hiányos alapműveltségére vall, hogy ezt az ősi zsidó mondán alapuló, a középkorban mind a keleti, mind a nyugati irodalmakba átszármaztatott históriát – amelyet 1577-ben Heltai Gáspár ágyazott be a hazai környezetbe – készpénz gyanánt elfogadta.
18. Helység Vas megye szombathelyi járásában.

LAJOS TARDY

EINE DONAUREISE IN 1698, NACH VERTREIBUNG DER TÜRKEN

Die Donau verlor ihren Charakter als internationale Wasserstraße auch zu jener Zeit nicht völlig, als sie in einer Entfernung von wenigen Meilen unterhalb Wiens bis zum Schwarzen Meer die Ufer der vom Osmanischen Reich besetzten Länder bespülte. Diplomaten und Kaufleute benützten zwischen Wien und Belgrad fast ausschließlich die Donauschifffahrt, wenn sie zwecks Erfüllung ihres Auftrags oder zur Abwicklung ihrer Handelsgeschäfte nach Konstantinopel reisten und eine lange Reihe von Itinerarien, die der Nachwelt erhalten blieben, berichten über die Einzelheiten dieser an Schwierigkeiten so reichen Schifffreisen.

Der im Jahre 1672 in Roznetin (mit früherem Namen Lichtenstadt) in Böhmen geborene Johann Cáspar Anton *Hammerschmid* ist vermutlich der erste Reisebeschreiber der nach der Belagerung Wiens im Jahre 1683, beziehungsweise nach der Befreiung von Buda (Ofen) im Jahre 1686 den ganzen ungarischen Donauabschnitt bereist hat. Sein objektiver, ja geradezu ein wenig kränkend gleichmütiger Bericht widerspiegelt getreu jene jämmerliche Lage, die er in diesen Gegenden nach Liquidierung der 150 jährigen Türkenherrschaft erfahren mußte. Verfallene Burgen, niedergebrannte Ortschaften umgeben die einst blühende Uferlandschaft des großen Stromes, und der Reisende findet nur dort frischere Farbflecke, wo die Uferlandschaft durch Zufall von der Stationierung der alles zerstörenden osmanischen Heere und auch vom unmittelbaren Kriegsgeschehen verschont blieb.

Aus der Beschreibung Hammerschmids — deren Original in der Bibliothek des Chorerrenstiftes zu Klosterneuburg unter Nr. Ms 1103 (ff 1—107) — verwahrt wird — geht hervor, daß nach der 150jährigen Türkenherrschaft die Wiederherstellungsarbeiten entlang des damaligen ungarischen Donauabschnittes bis zur Jahrhundertwende nicht oder kaum begonnen haben, die Bevölkerung des verwüsteten Landes warteten unter schlechten Sicherheitsverhältnissen, in Gleichgültigkeit versunken darauf, daß sich die Zeiten zum Besseren wenden. Im Kreise der ungarischen Bevölkerung ist der Anblick von Wohlstand und Zufriedenheit eine Ausnahme, der allgemeine Eindruck ist vom Mangel an Ackerbau, Gewerbe und Handel, von der großen und allgemeinen Armut gekennzeichnet, wovon allein die serbischen Gemeinschaften eine Ausnahme bilden, die auch unter der Türkenherrschaft in annehmbaren Verhältnissen lebten.

PEST VÁROS 1758. ÉVI TÉRKÉPE

A Pesti Polgári Lövész Társaság 1830-ra kiadott *Scheiben-Schützen Almanach*-jában mellékletként az alábbi című, rézmetszetű Pest-térkép jelent meg: „Der grund in der k. frey Stadt-pest. — Im Jahr MDCCLVIII.”, azaz „Pest szabad királyi város alaprajza 1758-ban” (1. kép).

A térképmelléklet a fallal körülvett Pest városát, vagyis a mai Belvárost ábrázolta, a városfal, a városkapuk, a rondellák, az utcahálózat és a telekhatárok feltüntetésével. Néhány telken felirat utalt az ingatlan birtokosára. A metszetkészítő az utcákat az ábécé A–Z-ig terjedő 23 nagybetűjével és öt égitest-jellel — a Jupiter, a Saturnus, a Föld, a Venus és a Mercurius itt-ott nem egészen pontosan megrajzolt jelével — látta el, magukat az utcaneveket pedig (német nyelven) a metszet felső sarkaiban, egy-egy kartusban elhelyezett jelmagyarázatban sorolta fel.

A metszeten azonban semmilyen utalás nem található a készítő kilétére, sem pedig az ábrázolás forrására. Az almanach szövege sem ad erre útbaigazítást. Mégis, a megjelenést követő időkben az almanachban közölt városalaprajzot hitelesnek tekintették, és több későbbi térképen reprodukálták, egyebek közt Blaschnek Sámuel 1835-ös, 1840-es, 1849-es Pest térképén, melléktérképként, „Pesth im Jahre 1758”, illetve „Pest 1758-ik évben” címmel.

„A régi Pest” című, 1873-ban kiadott úttörő jelentőségű könyvében Rómer Flóris is közzétette Pest 1758-as alaprajzát. A „Pest szabad királyi város 1758-ban” címet viselő térképmelléklet (2. kép), amelyet Rómer szerkesztett, erősen hasonlít a metszethez (a városalaprajz egésze, kivált az utcahálózat és a városfal, valamint az utcanevek tekintetében), néhány fontos dologban azonban el is tér tőle: a városkapuk rajzában, az ingatlanbirtokosokra vonatkozó feljegyzések egy részében, az utcaneveket jelölő betűk elhelyezésében. Fontos többlet a metszet nyújtotta ábrázoláshoz képest, hogy a Rómer szerkesztette térkép feltünteti az összes telekszámokat és az ingatlanbirtokosok nemzetiségi megoszlását.¹ Mindez kétségtelenné teszi, hogy — jóllehet címe lényegében ugyanaz, mint a metszeté — a Rómer-féle alaprajz forrása *nem* (vagy nem kizárólag) a lövészalmanachban megjelent metszet volt.

„A régi Pest” könyvben szereplő 1758-as térkép forrásának kérdése azért merül fel, mert Rómer sem jelölte meg közvetlenül az általa szerkesztett városalaprajz forrását. A könyvének megírásához felhasznált források között különleges hangsúllyal említi a városi telekkönyveket, s rajtuk kívül két régi pesti térképet nevez meg, „a belváros valószí-

nüleg 1720 körül készült, és 1750-ig folytonosan javított és bővített" alaprajzát és Waczpaur 1764-es pesti határtérképét.² Másutt szó van ugyan egy 1758-as alaprajzról („... az 1758-iki alaprajzot kezünkbe véve legalább a nyilvános épületekre ráismerhetünk ...”³), de sem itt, sem a könyv más helyein nem derül ki, hogy Rómer a maga-szerkesztette városalaprajzra gondolt-e, vagy az almanachbeli metszetre, vagy esetleg valamilyen más 1758-as térképre.

Megjegyzendő, hogy a Rómer által megnevezett két régi térkép a 19. század végén a Fővárosi Mérnöki Hivatalból az újonnan alapított Székesfővárosi Múzeumba került, s ma is a jogutód Budapesti Történeti Múzeum új- és legújabbkori osztályának (azaz a Kiscelli Múzeumnak) térképgyűjteményében található⁴ (3. és 4. kép).

Mint hogy 1758-as keltezésű *eredeti* pesti városalaprajz – amelyre a metszet és a Rómer-féle rekonstrukció egyértelműen visszavezethető lenne – azóta sem került elő, Pest történeti topográfiájának szakirodalmában újra meg újra felmerült az 1758-as térkép problémája.

A válasza váró kérdés mindenekelőtt az volt, hogy a metszet készítése idején létezett-e egy ma már nem ismert (időközben elkallódott vagy megsemmisült) 1758-as Pest-térkép, amelynek alapján a lövészalmanach mellékletét megrajzolták? Nemleges válasz esetén két újabb kérdés vetődik fel: ez esetben mi volt a metszet forrása, és honnan került a városalaprajzra az 1758-as évszám?

A Rómer-szerkesztette városalaprajz kapcsán hasonló kérdések merülnek fel. Ha Rómer csak a telekkönyveket és a saját maga által 1720 körül készültnek és 1750-ig vezetettnek minősített régi pesti telektérképet, valamint Waczpaur 1764-es határtérképét használta forrásul, miért nevezte a könyvében közölt mellékletet éppen 1758-as alaprajznak? Vajon csak ötletszerűen-e? Vagy talán azért, mert a szerkesztéshez felhasználta a lövészalmanachban megjelent metszetet is? Ha az utóbbi eset forog fenn, akkor fel kell tennünk a kérdést: miért fogadta el hitelesnek a lelkiismeretes történettudós a forrás-megjelölés nélküli metszetet? Lehetséges, hogy Rómer ismerte a metszet forrását?

Ha a legelső kérdésre igenlő választ adunk, tehát feltételezzük egy 1758-ban készült térkép létezését, akkor kísérlet tehető a szerző személyének megállapítására is.

A válaszok nem csak, s nem is elsősorban azért érdekelhetnek bennünket, hogy feleletet kapjunk a régóta vitatott kérdésre, mi volt a metszet és Rómer forrása, hanem azért, mert Pest város 18. századi történetének vizsgálata szempontjából nem közömbös, hogy valóban létezett-e a telekbeosztást ábrázoló, 1758-ban készített városalaprajz? Részletes várostérképek tekintetében ugyanis Pest 18. századi forrásanyaga rendkívül szegényes. Az elsőként Rómer által felhasznált, általa 1720 körül készültnek minősített, és őrzési helyéről az újabb szakirodalomban röviden „kiscelli térkép”-nek nevezett városalaprajz – amely kétségkívül rendkívül becses forrás – már Rómer idején is annyira rongált állapotban volt, hogy a vonalak, a számok és a betűk sok helyütt a kivehetetlenségig elmosódtak rajta.⁵ Ezt követően az első részletes, a telekhatárokat és telekszámokat is feltüntető várostérkép, amelyre Pest történetének kutatói a belterület topográfiáját illetően támaszkodhattak, az 1784–1785-ös állapotot rögzítő, Balla Antal által készített, kitűnő, nagyméretű alaprajz.⁶ Ekkorra azonban a meggyorsult fejlődés következtében már nagy változások történtek akár csak a 15–20 évvel korábbi helyzethez képest is. A korábbi időből szár-

mazó más térképek — néhány pesti határtérkép vagy a Buda mellett Pest egy részét is fel-
tüntető térképek — a belterületet csak vázlatosan ábrázolták.

Az almanachbeli metszet és a Rómer-szerkesztette városlaprajz forrásának kérdésé-
vel foglalkozó szerzők közül Gárdonyi Albert, Fodor Ferenc és Nagy Lajos annyira kézen-
fekvőnek tartotta, hogy nem létezett egy valóban 1758-ban készült, de a mi időnkre már
elveszett Pest-térkép, s így a forrás csakis a „kiscelli térkép” lehetett, hogy ezt az állás-
pontot nem is tekintette külön bizonyításra szorulónak.

Gárdonyi szerint „a Fővárosi Múzeumban van egy régi pestvárosi térrajz, melyet már
Rómer Flóris is felhasznált és közölt a Régi Pest c. művében . . .”⁷ A „kiscelli térkép” és
a Rómer-féle alaprajz akár csak futólagos összehasonlítása is cáfolja azt az állítást, hogy
Rómer ezt a térrajzot közölte volna könyvében. S ha mégis ezt közölte volna, miért írta
föléje, hogy „Pest sz. k. város 1758-ban”? Gárdonyi számára ez a probléma fel sem me-
rült, legalábbis hallgatott róla.

Fodor Ferenc hézagpótló térképtörténeti kézikönyvében azt írta, hogy „az eredeti
XVIII. századi térkép, amelyet sem az almanach, sem Rómer nem nevezett meg, a Fővá-
rosi Történelmi Múzeum újkori osztályán van.”⁸ Az évszám problémája fölött azonban
Fodor már nem siklott át szó nélkül. „Évszám nincs rajta [ti. a „kiscelli térképen”], s így
még mindig megfejthetetlen, hogyan lett származékaiban 1758-i keltezésű.” E megoldat-
lan kérdés ellenére a szerző kétségtelennek tartotta, hogy mindkét, magát 1758-asnak ne-
vező városlaprajz „belőle származik, sőt azokkal hajszálnyira pontos megegyezésű”.

Nagy Lajos „Pest város XVII. század végi topográfiájának forrásai” című tanulmá-
nyában ugyancsak magától értetődő tényként közli, hogy „erről a térképről [azaz a „kis-
celli”-ről] 1830-ban, tehát még fokozottabb mértékű rongálódása előtt rézmetszet ké-
szült: «Pest térképe az 1758-as állapot szerint».”⁹ Az 1758-as dátum problémáját a szer-
ző megemlíti ugyan, de érdemben nem foglalkozik vele: „Arról, hogy a metsző vagy a
szerkesztő honnan vette ezt az évszámot, a térkép nem tájékoztat. A köztudatba azonban
átment anélkül, hogy forrását felkutatták volna. Pedig minden kétséget kizáróan megállá-
pítható, hogy a metszet elkészítésekor a jelenleg a Kiscelli Múzeumban őrzött térkép szol-
gált forrásul.” Ami a Rómer-féle térképmelléklet forrását illeti, a szerző úgy véli, hogy
bár Rómer 1758-as alaprajznak nevezte a mellékletet, megszerkesztéséhez a telekkönyve-
ken kívül ő is csak a „kiscelli térképet” használta.

Mielőtt a feljebb idézett vélemények részletesebb cáfolatára áttérnénk, annyit meg
kell állapítanunk, hogy a „kiscelli térkép” és az 1758-as alaprajzok között valóban nagy a
hasonlóság — jóllehet az eltérések sem elhanyagolhatók, — s ez valamennyire érthetővé
teszi a téves azonosításokat. De egy negyedik szerző, a régész Nagy Lajos 1946-ban meg-
jelent könyvében olyan térképet nevezett Rómer forrásának, amely még csak nem is ha-
sonlított a Rómer-féle városlaprajzhoz. A reprodukcióban közölt térkép, amelynek eredeti-
jét a szerző szerint a Műemlékek Országos Bizottsága őrizte,¹⁰ Pest városát vázlatos alap-
rajzban ábrázolta, a fontosabb középületeket számmal jelölve, s nevüket a számjelmagya-
rázatban közölve. Bármennyire rossz minőségű is a reprodukció, annyi teljes biztonsággal
megállapítható róla, hogy nem helytálló a szerző véleménye, amely szerint ez megegyez-
nék „azzal a térképpel, mely után Rómer készítette művének mellékelt térképét . . .”¹¹

Újabban Bácskai Vera foglalkozott a kérdéssel, s az eddigi szerzőktől eltérő álláspon-

tot fogalmazott meg. A „kiscelli térkép”, az almanachbeli metszet és a Römer-féle térkép-melléklet gondos összehasonlítása, tartalmuk alapos elemzése és más forrásokkal való egybevetése alapján arra a következtetésre jutott, hogy „a metszet forrása nem a Kiscelli Múzeumban őrzött térkép volt, hanem egy, valóban a XVIII. század közepén készített, ismeretlen térkép”.¹² Két legfontosabb érve, röviden összefoglalva, a következő: a metszet (és Römer térképe is) lényegesen több telket tüntet fel, mint a „kiscelli térkép”; az ingatlanok birtokosaira vonatkozólag a metszeten szereplő (a „kiscelli térképen” még nem található) feliratok számottevő része valóban a 18. század derekán – nem előbb és nem később – érvényes állapotot tükrözi.

Bácskainak azt a következtetését, hogy léteznie kellett egy 1758-ban vagy akörül keletkezett térképnek, feltevésből bizonyossággá teszi a Magyar Történeti Képcsarnokban őrzött kéziratos Pest-térkép (5. kép), amelyet Cennerné Wilhelmb Gizella ismertetett a MTKcs kéziratos térképeiről közzétett katalógusában.¹³

A nagyméretű, 66,7X108,9 cm-es, vízfestékkel színezett városalaprajz címfelirata: „Der grund in der k. frey Stadt pest – Im Jahr. MDCCLVIII.” A cím tehát szó szerint és tagolásában, elhelyezésében is egyezik a metszetével. Ugyancsak azonosak a két térképen az utcanevek, továbbá az ingatlanbirtokosokat megnevező feliratok, két jelentéktelen különbségtől eltekintve, amelyekre alább még visszatérek. Nem tekinthető véletlennek a díszítőelemek egyezése sem, még ha ezeknek a tartalom szempontjából nincs is jelentőségük.

A két városalaprajz közti különbségek egy része – a telekszámok hiánya és néhány telekhatár elhagyása a metszeten – az utóbbi kis méretével (13X19 cm) magyarázható. Néhány más eltérés – az utcák nevét jelölő betűk helyenkénti elmaradása vagy rossz helyre kerülése, a dunai nagy és kis rondella egyforma méretűre rajzolása – feltehetően a metszetkészítő gondatlanságából származott. A városkapuk eltérő ábrázolása valószínűleg szándékos volt.

De a Történeti Képcsarnok kéziratos térképe sem azonos a régóta keresett, eredeti 1758-as térképpel. A lap jobb alsó sarkában ugyanis a következő hitelesítő felirat olvasható: „Das vorligender Grundriss der K. Freistadt Pest dem in Grundbuchamt befindlichen Originale getreu nachgezeichnet seÿ, bezeuge ich himit. Joseph Kehrer Wahlbürger.” Eszerint a fennmaradt térkép a pesti telekkönyvi hivatalban őrzött eredetinek hivatalosan hitelesített, hű másolata (rögtön látni fogjuk, hogy azért mégsem volt teljesen hű). A másolat készítésének időpontja és a másoló neve nem szerepel a lapon. Az előbbi *post quem*-je azonban megállapítható abból, hogy Joseph Kehrer 1819-ben lett a választott polgárság tagja.¹⁴

Közelebbi útbaigazítást ad az eredeti térkép lemásolásának céljáról és ebből következően időpontjáról is két felirat: a hatvani kaputól jobbra, a városfal külső oldalán olvasható „alte Schiesstädt” és a városfal két déli rondellája közti „neue Schiesstädt” felirat. Ezek *nem lehettek* rajta az eredeti térképen, hiszen 1758-ban még nem volt régi és új lövölde: a Hatvani kapu melletti első lövöldét csak 1785 körül helyezték át a Kecskeméti kapu közelébe. E két anakronisztikus felirat kétségtelenné teszi, hogy a pesti telekkönyvi hivatalban fekvő régi térképet éppen a Scheiben-Schützen Almanach számára készülő metszet céljára másoltatták le: az almanach egyik írása ugyanis a pesti lövölde történetét ismertette. Eszerint a másolat nem sokkal 1830 előtt készülhetett.

A térképmásolat még egy dologban egészen bizonyosan eltér az eredetitől: a mai Molnár utcában levő, 265. számú telken olvasható felirat — „Gebrüder Kehrerische Leder Fabrik” — az 1758-as alaprajzon még nem lehetett rajta, minthogy az ingatlan csak 1809 óta volt Franz és Joseph Kehrer birtokában.¹⁵ Ez a felirat nyilván a hitelesítést végző Kehrer iránti gesztusként került a másolatra. Mindenesetre, a metszetről már elhagyták ezt az anakronisztikus adatot, Rómer pedig a 17. századvégi telekösszeírások alapján a kiosztás utáni első ismert birtokosáról Koháry-házként jelölte a szóban forgó ingatlant.

A metszet három téves felirata, amelyet Bácskai Vera már elemzett,¹⁶ a térképmásolaton is hasonló elírásokkal szerepel. Ez alátámasztja Bácskainak azt a feltevését, hogy e feliratok már az eredeti térképen — feltehetőleg rongálódás miatt — rosszul olvashatókká váltak, s így a téves olvasat nem egyszerűen a metszetkészítő hanyagságának tulajdonítható.

A „kiscelli térkép”, az 1758-as térképmásolat és az almanachbeli városalaprajz egybevetése most már valóban kétségtelenné teszi, hogy az utóbbinak a forrása nem a „kiscelli térkép” volt, hanem az 1758-as városalaprajz. A metszet tehát indokoltan tüntette fel címeiben az 1758-as évszámot, és hitelesen ábrázolta Pest 1758-as utcahálózátát, telekbeosztását.

Az 1758-as térkép másolata Rómer számára is fontos — bár nem egyedüli — forrásul szolgált Pest 1758-as alaprajzának megszerkesztéséhez. Nemcsak az általa adott cím szól emellett, hanem az is, hogy a telekhatárokat és a telekszámokat ennek alapján vezette rá saját térképére. Hogy nemcsak a metszetet ismerte, hanem ezt a másolatot is, azt éppen a telekbeosztás ábrázolása bizonyítja. A telekszámok is erre utalnak, hiszen rendkívül nehéz, talán megoldhatatlan feladat lett volna az összes telekszámoknak kizárólag a telekkönyvek alapján a megfelelő helyre való rávezetése.

Az eredeti 1758-as térképet azonban valószínűleg már Rómer sem láthatta. Erre következtethetünk abból, hogy a „régí lövölde,” „új lövölde” felirat az ő térképén is szerepel (miközben Rómer a városkapuknak a térképmásolaton látható anakronisztikus ábrázolását a „kiscelli térkép” alapján korrigálta, e feliratok anakronizmusa talán elkerülte a figyelmét).

Az, hogy Rómer a könyvéhez felhasznált források között nem sorolta fel az 1758-as térkép másolatát, valószínűleg szintén azzal magyarázható, hogy ezt a térképet már nem ismerhette eredetiben. Szinte bizonyosra vehető, hogy az 1830 körül még a telekkönyvi hivatalban őrzött térkép Rómer idejére már elpusztult, talán éppen az 1838-as árvízben. De ha az eredeti előkerülésére ma már szinte nincs is remény, a kitűnő állapotban fennmaradt másolat csaknem teljes kárpótlást ad, és megbízható forrásként használható, mégpedig nemcsak Pest 1758. évi topográfiájának vizsgálatához, hanem a korábbi állapot kutatásához is.

Nyilvánvaló ugyanis, hogy a „kiscelli térkép” és az 1758-as városalaprajz nagyfokú hasonlatossága és részbeni azonossága nem véletlen, hanem a két térkép szoros összefüggésből adódik. A köztük levő egyezések és eltérések egyaránt arra mutatnak, hogy az 1758-as térkép a „kiscelli”-nek közvetlen folytatása. Mint már Rómertől tudjuk, a valamikor a 18. század elején megrajzolt pesti várostérképet évtizedeken át folyamatosan használták, rávezetve az újabb telekhatárokat és telekszámokat. Amennyire a helyenként

teljesen olvashatatlaná vált számok alapján megállapítható volt, a „kiscelli térkép”-re rájegyzett legkésőbbi szám az 1745-ben létesített 626. számú telek (az akkori Pfarrgasse-ban). Lehetséges, hogy a térkép a sok használatban a 18. század derekára már annyira elkopott, megrongálódott, hogy a telekkönyvi hivatalban célszerűnek látták az egészet átmásolni, és az újabb változásokat már csak az újra rávezetni. Az új városalaprajz a korábbtól több dologban különbözött. A telekbeosztás tekintetében a legfontosabb különbség, hogy míg a „kiscelli térkép” az Invalidus-ház — ma a Fővárosi Tanács épülete — telkét egy korábbi időpontnak megfelelően, a telek 1716-ban történt kialakítása előtti állapotában ábrázolta (a városfal mentén végigfutó, a Szerviták utcájának nevezett utcavonallal, és a későbbi invalidus-telek déli oldalán felparcellázott, bár számmal el nem látott háztelkekkel), addig az 1758-as térkép természetszerűleg már az Invalidus-ház felépülte utáni állapotot mutatta. A későbbi térkép ezenkívül jónéhány újabb telekosztást tüntetett fel, s így a telekszámok tekintetében a 679. számig jutott el (ami azonban, tegyük hozzá, nem jelentett ugyanennyi telket, mert időközben telekköszvevonások is történtek). A Kecskeméti kapu alaprajza az újabb térképen annyiban különbözik a korábbin ábrázolttól, hogy a kapunyílást időközben kibővítették. Míg a „kiscelli térképen” csak az Invalidus-ház, a pálosok, a klarisszák és a városi serfőzőház telkét jelölték felirattal, az 1758-as térképen — mint a reprodukción is látható — a fentiekén kívül számos más középület és magánház telkét is felirattal látták el.

Az 1758-as városalaprajzon a „kiscelli térkép”-ről pontosan átmásolt 27 utcanevet egy huszonnyolcadikkal, a feltehetően újonnan nyitott Halászköz (Fischergässl) nevével egészítették ki. Egyébként az utcanevek jelölése és kartusban való elhelyezése is teljesen megegyezik a „kiscelli”-ével.

Az eredetiben fennmaradt „kiscelli térképen” semmilyen felirat nem utal provenienciájára. Az 1758-as alaprajz másolatára rávezetett hitelesítésből azonban kiderül, hogy az eredetit Pest városának telekkönyvi hivatalában őrizték. Ezek után aligha kétséges, hogy ennek előzményét — azaz a „kiscelli térképet” — is a telekkönyvi hivatalban őrizték és használták, — amit persze, eddig is sejtettünk, de sejtésből most bizonyosság lett.

A másik fontos „visszamenőleges” haszna az 1758-as térkép másolatának, hogy segítségével a korábbi alaprajzon olvashatatlaná vált számok és alig-alig kibetűzhető utcanevek is könnyen elolvashatók. S minthogy a térképmásolatról az utcákat jelölő egyetlen betű és égítest-jel sem hiányzik, többé nem kell keresgelnünk a „kiscelli térkép”-ről lemaradt vagy olvashatatlaná vált jelek helyét.

A telekhivatali proveniencia erősen megnöveli mindkét városalaprajz forrásértékét. A telkek kiosztásához, helyüknek, méretüknek és számuknak helyes nyilvántartásához olyan nagy anyagi érdekek fűződtek, hogy a város számára kétségkívül igen fontos volt a telekkönyveket kiegészítő telektérkép pontos felfektetése. Ez a megfontolás is alátámasztja azt a véleményt — amit egyébként a „kiscelli térkép”-nek a mai alaprajzra vetítése is sugall, — hogy Pest városának ezt az első, eredetiben fennmaradt részletes alaprajzát kitűnően képzett szakember készítette. Minthogy Pest ezidőtájt még nem alkalmazott városi mérnököt, a térkép szerzője minden valószínűség szerint a Budai Kamarai Igazgatóság szolgálatában álló valamelyik építész-geometra lehetett, — annál is inkább, mert az 1686-ot követő első időkben a telekkiosztást ez a hatóság intézte. Korabeli forrásokból tudjuk, hogy számos pesti telket előbb Venerio Ceresola, majd az 1710-es évektől For-

tunato Prati kamarai építész mért ki. Nem lehetetlen, hogy az első városlaprajzot is valamelyikük készítette. Minthogy azonban a „kiscelli térképen” látható kézírás nem azonosítható egyikük kezevonásával sem,¹⁷ a „kiscelli térkép” szerzőjének meghatározásához egyelőre nincs közelebbi támpontunk.

Ami a „kiscelli térkép” keletkezésének időpontját illeti, Bácskai Vera felvetette annak lehetőségét, hogy az alaprajz a Rómer által feltételezetttnél korábban, esetleg a 17. század végén készült. Ezt a véleményét elsősorban arra alapította, hogy a térkép néhány utca helyét a 17. század végi névhasználat szerint ábrázolta.¹⁸ Megítélésem szerint Bácskai véleményét támasztja alá a Szerviták utcájának a későbbi Invalidus-telken való ábrázolása is. S mellette szól az is, hogy – mint most már bizonyosan tudjuk – a térkép a telekkönyvi hivatal számára készült, ez esetben pedig van bizonyos valószínűsége annak, hogy a telekkiosztás „csúcsidőszakában”, azaz a 17. század vége felé készítettek telekrajzot a telekkönyvi nyilvántartás kiegészítéséül. A kérdés eldöntéséhez természetesen nem elegendők ezek az érvek, a végső szót csak a további kutatással feltárható esetleges újabb adatok mondhatják ki.

Hátra van még az 1758-as térkép szerzőségének kérdése. Minthogy az eredeti alaprajz valószínűleg mindörökké elveszett, itt még a kézírás sem nyújthat támpontot a kutatáshoz. Bácskai Vera a pesti tanácsülési jegyzőkönyvekben és számadáskönyvekben talált bejegyzések alapján Johann Matthey hadmérnököt véli az 1758-as alaprajz szerzőjének, minthogy 1758-ban a város egy bizonyos pénzüsszeget fizetett ki Mattheynek „vor beschehenen endtwurf der Hotterung und Delineation des Stadtgrundts”,¹⁹ vagyis a határ és a városi terület feltérképezéséért. A pesti tanácsülés elé terjesztett elszámolásban már csak „az egész pesti határ” felméréséről és megrajzolásáról volt szó. Bácskai feltevése szerint ez a minden bizonnyal 1758-ban készített és ki is fizetett térkép lehetett az 1830-ban megjelent metszet forrása.²⁰ Csakhogy a szerző ezt a véleményét abban a tudatban fogalmazta meg, hogy a Matthey által 1758-ban készített térkép *elveszett* vagy *lappang*. A valóságban azonban Matthey pesti határtérképe ma az Országos Levéltárban van, igaz, Matthey szerzőségének feltüntetése nélkül: a kamarai térképek sorozatában őrzött nagyméretű pesti határtérképen²¹ (6. kép) ugyanis sem a szerző, sem a készítés éve nem szerepel. A feliratok azonban ugyanazzal a kézírással készültek, mint Matthey szignált térképei.²² Az Országos Levéltárban őrzött keltezetlen térkép datálásához az nyújt támpontot, hogy a már említett 1764-es Waczpaur-féle pesti határtérkép ennek lemásolásából keletkezett. Waczpaur ugyanis a szóban forgó térképet 1764-ben nem újonnan készítette, hanem *másolta*, – miként ezt a térkép címfeliratában maga közölte. A Waczpaur-térképet említő szerzők azonban a szövegben szereplő „pariata”, azaz „másolt” szót „parata”-nak, azaz „készített”-nek olvasták, s ezért tulajdonították az első pesti határtérképet a szervita atyának. Waczpaur nem jelölte meg, hogy határtérképét mely térképről másolta, de az Országos Levéltárban őrzött, feljebb említett térképpel való összehasonlítása kétségtelenül teszi, hogy ez utóbbi az eredeti. Waczpaur a magyar feliratokat is erről másolta át, s csak a „Sz. Lőrincz Pusztája” helyett írt „Sz. Loréncz Pusztája” árulkodik arról, hogy nem – vagy nem jól – tudott magyarul. Az 1764-ben lemásolt határtérkép eredetijén nincs ugyan keltezés, de minthogy a feliratok alapján azonosított szerzője, Matthey hadmérnök 1760-ban már meghalt, a térképnek 1760 előtt kellett készülnie, s így szinte biztosra ve-

hető, hogy ez volt az a határtérkép, amelyért a pesti magisztrátus 1758-ban pénzt utalt ki Mattheynek. Így hát a fentiek alapján nem értek egyet azzal a feltevessel, hogy a Mattheynek kifizetett honoráriummal kapcsolatos 1758. évi tanácsülési jegyzőkönyvi bejegyzés az 1758-as városlaprajzra vonatkozatható.

Hogy az 1830-ban megjelent metszet és a Römer-féle térképmelléklet forrásául szolgáló városlaprajz szerzője Matthey lett volna, azért is valószínűtlen, mert az általa készített térképeken a pesti belváros – az akkori beépített terület – alaprajza erősen különbözik a feljebb említett, 1758-as városlaprajztól és származékaitól. Matthey egyik ismert térképén sem ábrázolta ugyan telekhatárokig menő részletességgel a pesti belvárost (ez nem is volt feladata), de térképein a háztömbök körvonalai is annyira eltérnek a részletes városlaprajzon feltüntetett körvonalaktól, hogy az utóbbi szerzőségét nem tulajdoníthatjuk neki. Ezt nemcsak a pesti határtérképen látható, igen elnagyoltan ábrázolt városlaprajz támasztja alá, hanem a Matthey által a budai várról készített, de Pestet is feltüntető, a bécsi Kriegsarchivban őrzött térkép is, amelynek pesti részletét Schoen Arnold közölte az Invalidus-palotáról írt monográfiájában.²³

Elképzelhető, hogy a pesti telekkönyvi hivatalban őrzött 1758-as városlaprajz készítőjét nem is a kor többé-kevésbé ismert – nem különösebben nagy számú – kartográfusa között kell keresnünk, hanem egyszerűen a telekkönyvi hivatal alkalmazottai között. Könnyen lehet ugyanis, hogy a korábban használt régi térkép átmásolását mintegy hivatali kötelességként bízták valamelyik telekkönyvi tisztviselőre; ez esetben pedig hiába is keresnénk a munkáért járó pénz kifizetésére vonatkozó adatot. Mindenesetre, a szerzőség megállapításához még itt is további kutatásra van szükség.

Az 1758-as városlaprajzzal kapcsolatban szólni kell még az utcanevek problémájáról. Mint láttuk, 1758-ban az utcaneveket egyszerűen átmásolták a korábbi térképről, egyetlen kiegészítéssel (Fischergässl). A probléma itt az, hogy – mint Bácskai Vera a telekkönyvekkel való összehasonlítás alapján kimutatta – az utcanevek egy része már a „kiscelli térképen”, a 18. század első évtizedeiben sem felelt meg a telekkönyvekből rekonstruálható névhasználatnak.²⁴ Ha biztos magyarázat nem adható is erre a jelenségre, valószínű, hogy az eltérések oka abban keresendő, hogy maga a lakosság használt más-más neveket ugyanarra az utcára, hiszen erre a korai időre még nem jellemzőek a stabil utcanevek. Fogasabb kérdés, hogy a legalább fél évszázaddal később megrajzolt 1758-as alaprajzon miért vették át változatlanul az inkább a 17. század végére, mintsem a 18. század első felére érvényes utcaneveket? Ennek aligha lehet más magyarázata, minthogy a telekkönyvi hivatal számára nem voltak fontosak az utcanevek, hiszen a teleknyilvántartás nem utcák szerint, hanem az egész városon végigfutó sorszámozás szerint s a szomszédos telkek számának megadásával történt. Az utcanevek tekintetében tehát az 1758-as városlaprajz adatait fenntartással kell kezelnünk, s más, korabeli források segítségével kell helytálló voltukat felülvizsgálnunk.

Ez azonban nem változtat azon, hogy az 1758-as Pest-térkép – ha csak másolatban maradt is ránk – kezünkbe adja azt a hiányzó láncszemet, amelyet eddig nélkülöznünk kellett Pest 18. századi topográfiájának vizsgálatánál.

Rövidítések

<i>Bácskai</i> 1975	<i>Bácskai V.</i> : Pest város topográfiai mutatója. I. Belváros, Lipótváros. Budapest, 1975. (Budapest Főváros Levéltára kiadványai, Topográfiai mutatók, I.)
BTM	Budapesti Történeti Múzeum
<i>Fodor</i> 1953	<i>Fodor F.</i> : A magyar térképírás, II. k. Budapest, 1953.
MTKcs	Magyar Történeti Képcsarnok
<i>Nagy</i> 1961	<i>Nagy L.</i> : Pest város XVII. század végi topográfiájának forrásai. TBM XIV (1961).
OL	Magyar Országos Levéltár
<i>Rómer</i> 1873	<i>Rómer F.</i> : A régi Pest. Budapest, 1873.
TBM	Tanulmányok Budapest Múltjából

Jegyzetek

1. A metszet és a Rómer szerkesztette városlaprajz eltéréseiről ld. *Bácskai* 1975. 12.
2. *Rómer* 1873. 94.
3. *Rómer* 1873. 100.
4. A Rómer szerint 1720 körül keletkezett térkép: „Libera ac Regia Civitas Pesthien-sis.” Év, szerző és méretarány nélkül. Méret: 40,5X66 cm. Leltári szám: 415. A határ-térkép: „Mappa universalis territorii Regiae Liberaeque Civitatis Pestiensis . . .”, 1764. Leonardus Waczpaur. Méretarány kb. 1:10 500. Méret: 118X118 cm. Leltári szám: 426.
5. Valószínűleg helytálló Nagy Lajosnak az a feltevése (*Nagy* 1961., 164.) hogy a térkép még a régi pesti városházán rongálódott meg az 1838-as árvíz következtében; az írás ugyanis nem egyszerűen elhalványult, hanem sokhelyütt a szó szoros értelmében kimosódott a papírból.
6. Őrzési helye: Budapest Főváros Levéltára. Ismertetését ld. *Tóth A.-né*: A mérnöki szervezet kialakulásának előzményei Budán és Pesten, = TBM XI (1956) 87.; *Nagy* 1961. 164.
7. *Gárdonyi A.*: A pesti városház. Historia, 1929. 4–5. sz. Pest-budai emléklapok, 1.
8. *Fodor* 1953. II. 250.
9. *Nagy* 1961. 163.
10. A jogutód Országos Műemléki Felügyelőség térképtárában azonban ma már semmi nyoma nincs a könyvben reprodukált térképnek.
11. *Nagy L.*: Az Eskü téri római erőd, Pest város őse. Budapest, 1946. 8.
12. *Bácskai* 1975. 12.
13. *Cennerné Wilhelmb G.*: A Magyar Történeti Képcsarnok kéziratos térképei. Folia Historica, 7 (1979) 129.
14. Ld. *Schmall L.*: Adalékok Székes Budapest főváros történetéhez. I. Budapest, 1898.
15. Budapest Főváros Levéltára, IV. 1215/d. Pesti telekátírási jegyzőkönyvek, 12.k. 32.

16. *Bácskai* 1975. 14. (a téves Salzamt, Prinzen Resident, Wackh a helyes Schiffamt, Piaristen Residenz, Mackh helyett).
17. Ceresola kézírására ld. többek közt: OL, E 280, Hofbefehle, 1703. IX. 14. No. 66.; E 282, Memorialen und Anbringen, C 11.; E 286, Buchhalterey Acten, 4.cs. No. 43, 92, 221. Prati kézírása, többek között a bécsi Hofkammerarchivban őrzött térképein, mikrofilmen: OL, Filmtár, W 594.; OL, E 41, Litterae ad cameram, 1713 – 33. Egyébként Fodor a „kiscelli térkép” szerzőségét minden bizonyítási kísérlet nélkül Waczpaur Lénárd pesti szervitának, az 1764-es határtérkép rajzolójának tulajdonítja (Fodor 1953. II. 250.). Ez azonban minden egyébtől eltekintve, már az időbeli távolság miatt is képtelenség.
18. *Bácskai* 1975. 16.
19. *Bácskai* 1975. 19.
20. *Bácskai* 1975. 13–14.
21. Jelzete: OL, S 11, Kamarai térképek, 478/a:1
22. Matthey két másik pesti térképéről ld. *Hrenko P.*: Gondolatok a Zichyek óbudai térképei kapcsán. *Geodézia és Kartográfia*, 30 (1978) 4. sz. 290–291. Ugyanitt a térképek reprodukciója.
23. *Schoen A.*: A budapesti Központi Városháza, Budapest, 1930. 51, 60. (Budapest Székesfőváros Várostörténeti Monográfiái)
24. *Bácskai* 1975. 16–18.

ÉVA GÁL

EIN PLAN DER STADT PEST AUS DEM JAHR 1758

Aus der Zeit vor dem 19. Jahrhundert sind sehr wenig Pläne von der Stadt Pest erhalten geblieben. Auf den Lageplänen, die der Wiedereroberung der Festung Buda (Ofen) im Jahr 1686 darstellen, ist der Grundriß von Pest nur ganz skizzenhaft und zumeist ungenau aufgesetzt. Der älteste im Original erhalten gebliebene Plan der Stadt Pest wird im Historischen Museum der Stadt Budapest (Budapesti Történeti Múzeum) aufbewahrt. Diesen Stadtplan ohne Datierung und Signierung veröffentlichte als erster der hervorragende Kenner der Geschichte von Budapest, der Historiker Flóris Rómer, in seinem 1873 erschienenen Buch „A régi Pest” (Das alte Pest). Rómers Feststellung gemäß ist der Stadtplan, der auch die Straßennamen und Grundbuchnummern enthielt, in den 1720er Jahren entstanden.

Außer diesem Stadtplan ist aus dem 18. Jahrhundert nur ein detaillierter Grundriß bekannt, die von Antal Balla im Jahr 1785 angefertigte Karte von Pest, die im Archiv der Hauptstadt Budapest (Budapest Főváros Levéltára) aufbewahrt wird.

Dessen ungeachtet veröffentlichte der in Pest 1830 erschienene Scheiben-Schützen Almanach als Beilage einen Grundriß mit dem Titel „Der grund in der k. frey Stadt-pest im Jahr MDCCLVIII”, den auch später herausgegebene Stadtpläne als Nebenkarte publi-

zierten. Aber auch Flóris Rómer legte seinem oben erwähnten Werk einen selbstredigierten Stadtplan mit dem Titel „Pest szabad királyi város 1758-ban“ (Die königliche Freistadt Pest im Jahr 1758) bei.

Seit mehreren Jahrzehnten diskutiert man über die Frage, was wohl die Quelle der im 19. Jahrhundert herausgegebenen und ihrem Titel gemäß den Stadtgrundriß vom Jahr 1758 darstellenden Karten war. Viele meinten, daß die Quelle Flóris Rómers eben der im Historischen Museum der Stadt Budapest aufbewahrte, Stadtplan war. Dieser Annahme aber widerspricht die Tatsache, daß die von Rómer redigierte Kartenskizze von dem oben erwähnten originalen Stadtplan in vielen Punkten abweicht. Die Vertreter dieser Behauptung vermochten selbst nicht zu erklären, warum Rómer die von ihm selbst konstruierte Karte als den Stadtplan von Pest aus dem Jahr 1758 bezeichnete, wenn deren Quelle ein Grundriß wäre, den gerade er mit ungefähr 1720 datierte. Es ist noch zu erwähnen, daß die Jahreszahl 1758 in der Geschichte der Stadt Pest keinerlei besondere Bedeutung hatte; es ist daher durch nichts begründet, daß ein nachträglich redigierter Stadtplan gerade den Zustand vom Jahr 1758 darstelle.

In den letzteren Jahren ist eine Forscherin der Stadtgeschichte von Pest, Vera Bácskai, nach Vergleich der Grundbücher aus dem 18. Jahrhundert und sämtlicher bekannter Stadtpläne von Pest zu dem Schluß gekommen, daß es einen Plan aus dem Jahr 1758 gegeben haben muß, der verschollen ist, den aber Rómer noch als Quelle benutzen konnte. Diese Folgerung wird auch durch eine neuerdings publizierte handschriftliche Karte bestätigt, die in der Ungarische Historische Bildergalerie (MNM. Magyar Történeti Képcsarnok) aufbewahrt wird. Der Titel der nicht signierten Karte lautet: „Der grund in der k. frey Stadt-pest im Jahr MDCCLVIII“. Aus der Anmerkung in der rechten unteren Ecke geht hervor, daß dieser Grundriß eine beglaubigte Kopie des im Grundbuchamt der Stadt Pest aufbewahrten Originalgrundrisses ist. Der bereits erwähnte, im Jahr 1830 erschienene Stadtplan von Pest stimmt mit dieser Karte fast vollständig überein, und anhand von quellenkritischen Methoden kann festgestellt werden, daß das im Grundbuchamt aufliegende Original geradewegs zwecks Anfertigung des im Scheiben-Schützen Almanach zu veröffentlichenden Grundrisses abgezeichnet wurde. Der von Rómer konstruierten Kartenbeilage diente die gleiche Kopie als Hauptquelle.

Der 1830 und dann 1873 veröffentlichte Stadtplan von Pest reproduzierte demnach einen tatsächlich im Jahr 1758 gefertigten Stadtplan (dessen Originalexemplar jedoch inzwischen – vermutlich gelegentlich des großen Pester Hochwassers im Jahr 1838 – vernichtet wurde). Dieser Stadtplan befand sich im Besitz des Grundbuchamtes der Stadt Pest und diente als Behelf des Grundkatasters, was seine Echtheit im großen Ausmaß steigert. Zwischen dem im Historischen Museum der Stadt Budapest aufbewahrten, undatierten Pester Stadtplan und jenem aus dem Jahr 1758 ist die Ähnlichkeit sehr groß, sowohl was die Stadtmauern als auch das Straßennetz, die Grundstücksgrenzen und Straßennamen betrifft. Die Unterschiede ergeben sich daraus, daß der undatierte Stadtplan früher gefertigt wurde als jener aus dem Jahr 1758, aber beide dienten zum Gebrauch des städtischen Grundbuchamtes.

Das Auffinden des Pester Stadtplans aus dem Jahr 1758 – wenn auch nur als Kopie – bietet zur Topographie der Stadt Pest um die Mitte des 18. Jahrhunderts nicht allein

eine neue, verlässliche Quelle, sondern auch eine Erklärung des aus früherer Zeit erhalten gebliebenen, ursprünglichen Stadtplans, zu dessen Entstehung und Bestimmung bisher nur wenige Anhaltspunkte existieren.

Abbildungen

- Abb. 1. Beilage des „Scheiben-Schützen Almanach für das Jahr 1830“
- Abb. 2. Flóris Rómer: A régi Pest (Das alte Pest), Budapest, 1873, Kartenbeilage
- Abb. 3. Libera ac Regia Civitas Pesthiensis (Landkartensammlung der Sektion für die Neu- und Neueste Zeit des Historischen Museums der Stadt Budapest, Inv. Nr. 415)
- Abb. 4. Leonardus Waczpaur: Mappa universalis territorii Regiae Liberaeque Civitatis Pestiensis ... 1764. (Landkartensammlung der Sektion für die Neu- und Neueste Zeit des Historischen Museums der Stadt Budapest, Inv. – Nr. 426).
- Abb. 5. Der grund in der k. frey Stadt-Pest – Im Jahr MDCCLVIII. (Ungarische Historische Bildergalerie, Inv. – Nr. 7153.C)
- Abb. 6. Mappa Universalis Territorii Regiae Liberaeque Civitatis Pestiensis ... (Ungarisches Staatsarchiv, S 11, 478/a:1)

Képegyzék

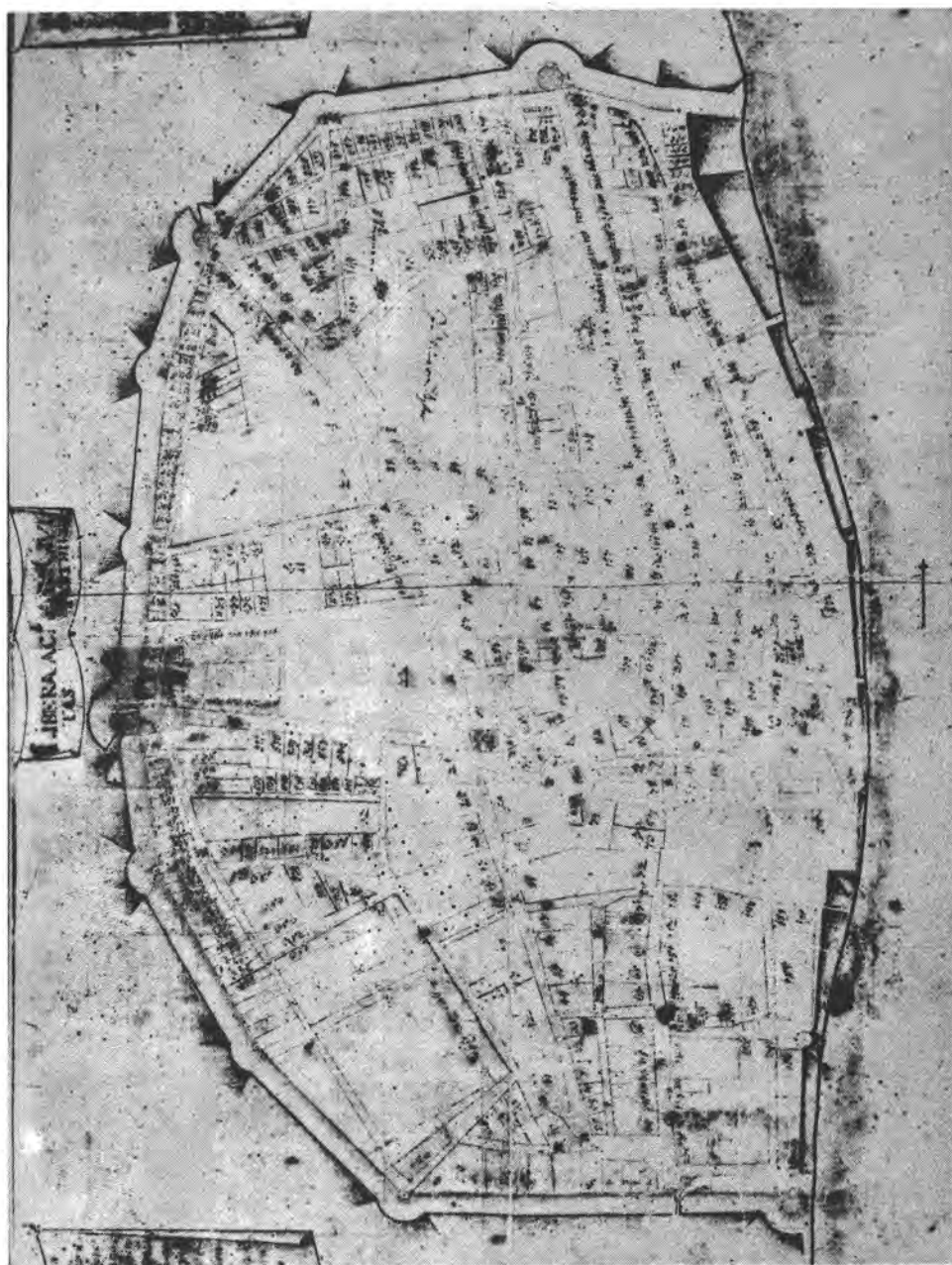
- 1. kép. A „Scheiben-Schützen Almanach für das Jahr 1830“ melléklete.
- 2. kép. Rómer Flóris: A régi Pest (Budapest, 1873.) térképmelléklete.
- 3. kép. Libera ac Regia Civitas Pesthiensis (A BTM új- és legújabbkori osztályának térképgyűjteménye. Ltsz.: 415.)
- 4. kép. Leonardus Waczpaur: Mappa universalis territorii Regiae Liberaeque Civitatis Pestiensis ... 1764. (A BTM új- és legújabbkori osztályának térképgyűjteménye. Ltsz.: 426.)
- 5. kép. Der grund in der k. frey Stadt pest – Im Jahr MDCCLVIII. (Magyar Történeti Képcsarnok. Ltsz. 7153.C.)
- 6. kép. Mappa Universalis Territorii Regiae Liberaeque Civitatis Pestiensis ... (OL, S 11, Kamarai térképek, 478/a:1.)

1023

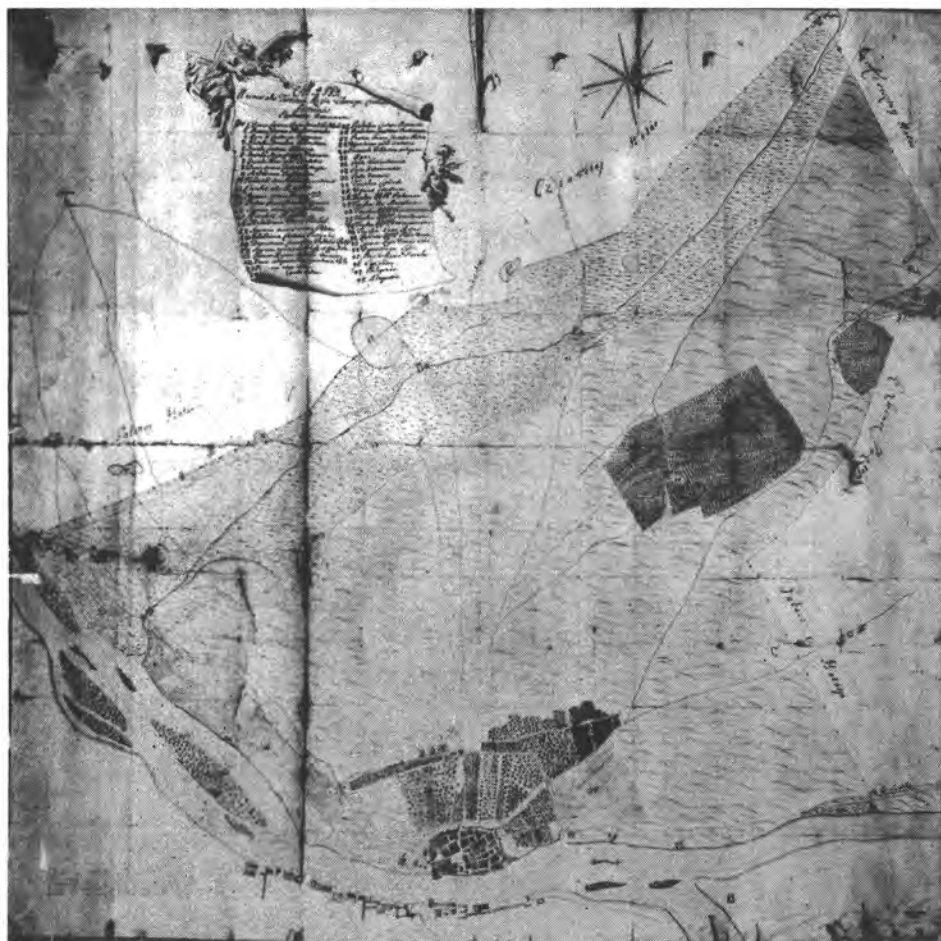
Nyungu.

Özellikler: Fıstık Mafiası.

4

6

EGY 1824. ÉVI PESTI ÜZLETI HIRDETÉS ÉS ANNAK FORRÁSÉRTÉKE

Az anyagi és alaki megjelenésüknél, használati rendeltetésüknél fogva a tárgyi források közé sorolt történeti források között vannak olyanok is, amelyeken található írás tudósít valamely múltbeli eseményről, viszonyról. (Pl. feliratos síremlék, emléktábla, határkő, szöveggel ellátott festmény, feliratos emlékserleg, céhkorsó, céhbehívótábla, versenydíjként nyert tárgy a versenyt vagy a nyertes nevét, teljesítményét rögzítő felirattal stb.). E múltbeli maradványoknak megjelenésüknél, rendeltetésüknél fogva tárgyi mivoltuk a meghatározója, a rajtuk található írás az esetek egy részében kiegészítő szerepű, bár ennek történei forrásértéke sokszor jelentősebb, mint az írást hordozó tárgyé.

A történeti források közé tartoznak a fogyasztókat valamely áru beszerzésére, ill. valamely szolgáltatás igénybevételére ösztönözni törekvő hirdető — mai szóval reklám — tevékenység keretében megjelent reklámajándéktárgyak. A reklámnak ezek az eszközei az áruk értékesítéséért vívott harc élesedése során terjednek el. Ekként általában az utolsó száz év történetének forrásai. A számtalan fajtájú, formájú és kivitelezésű reklám-ajándék túlnyomó többsége használati tárgy (pl. labda, zsebtükör, kisebb-nagyobb írótümb kemény kötésben vagy anélkül, esetleg ceruzatartóval, zseb- és előjegyzési naptár, hamutartó, írómappa, pohár stb., stb.), és azon az ajándékozó neve, cége is olvasható és esetleg termékeit, áruját árusító helyét is megőrökíti. Ha a tárgy alakjánál, jellegénél fogva arra lehetőség van, azon az esetek egy részében bővebb tájékoztatást nyújtó szöveget is találunk. Az ilyen tárgyi maradványok a történelemnek egyben írott forrásai is, habár tárgyi jellegük marad előtérben. Az ilyen múltbeli reklámeszközök a rajtuk levő szöveg és az abban található helymegjelölés (telephely, árusítóhely stb.) folytán azon kívül, hogy az ipar- és kereskedelemtörténetnek, egyben a helytörténetnek is forrásai.

A reklámnak már a 18. században megjelent egyik eszköze volt az üzleti kártya. A múlt maradványainak ez a fajtája, mint az általa terjeszteni kívánt gondolatot nyomdai úton rögzítő (sokszorosított) múltbeli emlék, annál fogva, hogy nem tárgyi jellege, hanem elsődlegesen a rajta levő írás közvetít a történésznek hasznos ismereteket, írott történelmi forrásnak minősül. E rövid életre szánt aprónyomtatványok tájékoztatást adtak kibocsátójuk nevééről, cégéről, árujáról, annak választékáról, a kereskedés helyéről stb. A historiának ezek az éppen rendeltetésük folytán csekély számban fennmaradt s így ma már ritka morzsálékai, azon kívül, hogy papír- és nyomdaipari valamint reklám-régiségek (vagy majd azzá válnak), az ipar- és (vagy) kereskedelemtörténet, az árukínálat és kereslet, a fogyasztói szokások, az ízlés alakulásának és ezek révén az életmódtörténetnek is forrásai, de valamilyen sajátosságuknál fogva lehetnek helytörténeti forrásértékűek is.

Nem változtat az ilyen nyomtatványnak a fogyasztásra ösztönözni törekvésben nyilvánuló alapvető rendeltetésén, ha azt nem vékonyabb-vastagabb papírra, hanem textilre nyomtatták. Annál fogva, hogy az ilyen anyagú hirdetőeszközből igen kevés maradt fenn, ritkaságuk emeli becsületét. A nyomtatással létrejött írott forrásokat jellemző papíryanagtól eltérő anyaguk kiváltja az ilyen anyagból, a textiltől való egyéb múltbeli tárgyakhoz tapadó emlékképet, ami a tárgyi jelleg tudati előtérbe lépésére csábít, és – tévesen – annak feltételezését váltja ki, hogy az a történelemnek tárgyi forrása. Ezzel szemben történeti forrásértékét alapvetően a reá nyomtatott szöveg adja, aminél fogva – éppúgy, mint a papírosra nyomtatott hasonló szövegű és rendeltetésű üzleti kártya – a történelem írott forrásai közé tartozik.

Ilyen történeti forrás Fischer Péternek, a reformkori Pest kiemelkedő cukrászának eddig lappangott – német nyelvű – üzleti hirdetése.¹ Sajátos darab! Szövegét fényes rózsaszín selyemre, annak egyik oldalára, szerény nyomdai eszközökkel készített díszítő keret közé nyomtatták. A megóvása érdekében ma már karton-passepartout-ba keretezett – és e keret rongálása nélkül kizárólag ennek belső széleinél mérhetően – 25,5 cm magas és 21 cm széles, tehát álló formátumú nyomtatvány címe: AVERTISSEMENT (=hirdetés). Tartalma: Fischer cukrászboltjáról és az ott vásárolható termékekről s a nyújtott szolgáltatásokról szóló tájékoztatás és az olvasónak fogyasztóként való megnyerésére törekvés.² A cím és a tartalom tükrözi a nyomtatványnak azt a rendeltetését, hogy a termelés és a fizetőképes fogyasztó közötti távolságot áthidalva az értékesítést előmozdítsa. Ennek megfelelően reklám, mégpedig annak korai változatát képviselő *üzleti hirdetés*. Ennek fajtái közül az üzleti kártyával rokon, ettől csak anyagában tér el. A hirdetés címzettjei – a szövegből kitűnően – a *Hochedel* titulus viselésére jogosultak. Ennek az egy évtizeddel később már nem használt – és a helyébe került Wohlgeboren – címnek a magyar megfelelője a címek akkori rendjében a *nemzetes* valamint a *tekintetes*. Viselésére a birtokos és az alacsonyabb hivatali állásokat betöltő nemesség tagjai, valamint a honoráciorok és mindazok voltak jogosultak, akik a polgári világban foglalkozásuk és rangjuk által bizonyos jelentőségre tettek szert. (Pl. művészek, kereskedők, gyárosok, urasági tisztviselők.)³ A hirdetés terjesztésének módjáról adat hiányában csak feltevéseink lehetnek. Elképzelhető a küldönc – esetleg posta – útján való szétoztás valószínűleg egy meglevő címjegyzék alapján erre a célra összeállított jegyzékbe felvett személyek részére. Lehet, hogy a boltot felkereső vevők kapták kézhez.

Hirdetésünk a reklámmélethez⁴ csoportosítási rendszere szerint *cégreklám*, amely kiemeli az árukinálatot és egy újszerű szolgáltatást, hogy ezzel a bolt forgalmát megalapozza és növelje. A terjesztés valószínűsíthető lehetőségeit és a címzetteket figyelembe véve *helyi érdekű rétegreklám*.

A hirdetés kibocsátója, Fischer Péter a reformkori Pest gazdasági életének eddig még kellően nem értékelt úttörő egyénisége, egyike a város arculatát és társadalmának életét, ízlését, igényeit vállalkozásaival formáló cukrász, akinek tevékenységéről, árusító és vendéglátó helyeiről az 1835–45-ös évek magyar és német nyelvű pesti újságjai, mint a város legkiemelkedőbb díszei közé tartozókról visszatérően tudósítanak. Működésének központjában az a törekvés állott, hogy egy részről „a Cukrászság . . . kifejlődésének arra a fokára juthasson, mely akár melly mesterségnek egyedül képes . . . hitelt és bizodalmat

szerezni," más részről pedig „hogyan ezen felvirágzó Sz. K. város a kényelem és a kellem tekintetében is gyarapodjék." Ipartörténetírásunkban a cukrárszár ipar múltja mellőzöttségében jelentkező űrt kitölteni törekvő kutatásunk során feltárt levéltári adatok hívták fel a figyelmet Fischer Péter addig homályban volt tevékenységére, szakmatörténeti jelentőségére, működésének, alkotásainak Pest város életében elfoglalt helyére, a városiasodás formáinak terebélyesedésében betöltött szerepére, a lakosság potenciális vásárlóként, fogyasztóként figyelembe jövő rétegei életmódjának alakításában. Szervita téri (a mai Martinelli tér 4. sz. a.⁵) fényes üzlete, és előbb a Szervita téren, majd a Színház (ma Vörösmarty) téren állott fagyfalatozó kioszkja kora városképének meghatározói, s ezek és Hermina-mezői nyári fogadója az itteni uzsonnakerttel a társasági élet kedvelt színhelyei voltak.

Fischer Pesten született. 1818-ban, 18 éves korában szabadult fel mint cukrárszár, a Svájc-ból Pestre bevándorolt Troll Péter cukrárszár. Vándorló cukrárszegédként Budán, később Bécsben, a pompájáról híres, fényűző Apollo-terem cukrárszáránál Höfelmayer Jánosnál és a Bécs melletti előkelő gyógyfürdő- és nyaralóhely, Baden egyik kávéházában, majd Bécsben Daun Ferenc grófnál, mint urasági cukrárszár bővítette szakmai ismereteit.⁶ 1823. november 8-án kapott a cukrárszár tevékenység önálló üzésére jogot a pesti városi tanács-tól,⁷ 1825. január 10-én elnyerte a város polgárjogát.⁸ Ő volt az első pesti cukrárszár, aki a már akkor magasan fejlett párisi cukrárszár és a berlini biedermeier svájci cukrárszár által meghonosított cukrárszár vendéglátását tanulmányozta.⁹ Termékeinek és szolgáltatásainak színvonala és üzleteinek Pesten újszerű, fényűző kiképzése, berendezése¹⁰ e tanulmányútja során látottak hasznosítását tükrözi. Élenjárója volt a pesti és budai cukrárszár céhalakítási törekvésének és első céhmestere lett a szabadság elnyerésének reményében társult cukrárszáraknak. Küzdelmeinek — bár csak részleges — sikerét, a cukrárszárdekek védelmének az akkori iparigazgatási szabályok miatt céh helyett az 1845-ben életrehívott „rendes testület" (Gremium)¹¹ kezébe kerülésének előnyeit már nem élvezhette, mert 1843. október 2-án meghalt.¹² Cukrárszár-jogosítványának gyermekei javára való gyakorlására sógorai, mint végrendeleti végrehajtók kaptak engedélyt.¹³ Az üzletet cukrárszár képesítéssel rendelkező Károly nevű fia vette át, amikor nagykorúvá vált.¹⁴ Az üzlet az eddigi adatok szerint 1869-től már nem a Szervita téren, hanem különböző Pest-belvárosi helyeken 1883-ig¹⁵ állott fenn.¹⁶

Fischer Péter üzleti hirdetésének *forrásértéke* több irányú. Alapvetően *gazdaságtörténeti forrás*, mert ártermelésről és értékesítésről, valamint az utóbbit elősegíteni hivatott s ekként ennek körébe tartozó reklámtevékenységről tudósít. Mint nyomdai termék a *nyomdaipartörténet tárgyi forrása*, mégpedig primer forrása, mert közvetlenül a nyomdai termelési folyamat eredménye. A másik gazdasági tevékenység, amelyről a hirdetésből tudósítást kapunk, egy adott cukrárszár termelő, értékesítő és szolgáltató tevékenysége. A hirdetés a cukrárszár tevékenysége folyamatában létrejött és létrejövő eredményeket, mint tényeket a cukrárszár működésével közvetlen összefüggésben keletkezettként rögzíti, tehát e tekintetben is primer forrás. Mint ilyen a belőle megismerhető tevékenység vonatkozásában különösen fontos és értékes *cukrárszárpartörténeti forrás*. Annál fogva, hogy forrásunk létrejöttékor rendeltetése a fogyasztói érdeklődés felkeltése és a fogyasztásra ösztönzés volt, a *reklámtörténetnek is forrása*. A tevékenység és a bolt, amelyről forrásunk tudósít,

egy pesti cukrászé volt, készítményeinek vásárlói elsősorban pesti lakosok voltak, minél fogva hirdetésünk a *budapesti várostörténet forrásai* közé tartozik.

Hirdetésünkben megtudjuk, hogy annak 1824. május 8-i kibocsátásakor Fischer Péter boltja a Pest-belvárosi Uri (ma Petőfi Sándor) utcában, a gróf Keglevich-féle házban volt és azt (az olymposi isteneknek nektárt töltő) Hebe istennőt ábrázoló boltcímer-kép jelölte. Abban az időben az Uri utcában Keglevich grófi tulajdonban egyedül az akkor 613. özszeírási számú ház állott.¹⁷ A pesti házak számozásának változásait követve megállapítottuk, hogy Fischer hirdetett boltja a Petőfi Sándor utca 5. sz. ház helyén állott házban volt. A hirdetésnek a bolt helyéről tudósító adata jelentőségét az adja, hogy Fischer cukrászi tevékenysége önálló üzésére 1823. november 8-án elnyert jogosítványa alapján nyitott boltja helyéről sem levéltári, sem egyéb források nem szólnak s így azt eddig nem ismertük. A bolt helyéről szóló legrégebbi adatot Dorfinger 1827-ben megjelent Pest-városi útmutatójában közzétett címjegyzékben találtuk. E szerint az a Korona utca 427. sz. a., a mai Petőfi Sándor utca 18. sz. alatti (a Régiposta utca sarkán álló) ház helyén állott házban volt.¹⁸ Az, hogy e ház annak a Troll Péter cukrásznak a tulajdonát képezte,¹⁹ akinek felszerelését és árukészletét Fischer cukrászjogának 1823. évi megszerzése előtt megvásárolta,²⁰ majdnem teljes valószínűséggel engedett következtetni arra, hogy itt volt első telephelye. Annál fogva, hogy a hirdetés a cukrászjog elnyerését követően 6 hónap múlva kelt, ma már bizonyosra vehetjük, hogy Fischer első boltját a mai Petőfi Sándor utca 5. sz. ház helyén nyitotta meg, s hogy a Dorfinger címjegyzékében szereplő telephely az Uri utca 613. sz. alatti Keglevich-házbelit követő volt.²¹

A hirdetésből megismerjük Fischer boltjában árusított termékeket. Így a hirdetés kiegészítő forrás a 19. század eleji pesti cukrászati termeléshez és cukrászboltokban kapható termékek, valamint a fogyasztói ízlés megismeréséhez.

A termékeket a régebbi forrásokban szereplőkkel összehasonlítva a következők állapíthatók meg. Fischer hirdetett termékeinek köre nagyjából megegyezik a cukrászati tevékenységhez abban az időben tartozókkal, de az általa kínált választék egyrészt bővebbnek, másrészt szűkebbnek tűnik. Két olyan termék szerepel a hirdetésben, amely mint pesti cukrásznál beszerezhető, a korábbi forrásokban nem fordul elő. Ezek a *babarois* nevű ital, a másik a *blamage* nevű krém.²² A cikkek felsorolása határozottan illusztrálja annak az iparköri elhatárolásnak az érvényesülését, amely szerint a cukrászati tevékenység akkor még a lisztes termékeknek csak szűk körére terjedt ki, mert ilyenek készítése túlnyomórészt a mendoletti-sütők iparához tartozott. Ipartörténeti szempontból fontos forrása a hirdetés a gyümölcsbefőttek cukrászboltban való árusításának. E forrásadat folytán már megnyugvással tehető félre az a feltevés, hogy a kor egyes cukrászai termékeiről készült különféle rendeltetésű leltárakban olvasható befőtteket a cukrász csak egyéb termékeihez szükséges ízesítőkként, saját üzemi felhasználásra készítette.

Forrása a hirdetés a korszak pesti cukrászai termelési módjának is, amikor arra szolgáltat adatot, hogy a készletre termelésen kívül megrendelésre termelés is folyt.

Megtudjuk a hirdetésből, hogy Fischer termékeit nemcsak azokat a boltból elvívó vásárlóknak és megrendelőknak adta el, hanem a boltjával szomszédosan kényelmes termet rendezett be, ahol színvonalas kiszolgálás mellett mindenféle frissítő italokat és mindefajta fagyaltot lehetett fogyasztani. A figyelemnek a bolt melletti teremre való fel-

hívása miatt üzleti hirdetésünk fontos forrása a cukrászati termékeknek a cukrásznál helyben történő elfogyasztása Pesten való elterjedése kérdéséhez. Heger Frigyes cukrásznak a Német Színház Nagyhíd utcai (ma Deák Ferenc utca) szárnyában²³ 1814-ben nyitott boltja²⁴ mellett, ülő vendégek kiszolgálására berendezett terem 1819. vagy 1820. évi megnyitását²⁵ követő időből hirdetésünk nyújt legközelebb adatot arról, hogy ez az üzletípus Pesten a 19. század elején honosodott meg és hogy társasági összejövetelekre alkalmas lévén, a cukrászbolt árusító helyen kívül helybenfogyasztást lehetővé tevő és ehhez szükséges szolgáltatásokat nyújtó vendéglátóhellyé is vált, amivel a század második felében elterjedt s ma már úgyszólván teljesen megszűnt üzletípusnak, az uzsonna-cukrászdának előfutára volt.

A hirdetés, mint reklámeszköz arról tanúskodik, hogy a 19. század eleji pesti cukrász boltja bevezetésére igénybe vette a termelés és a potenciális fogyasztás közötti kapcsolatteremtésnek ezt az eszközét. A hirdetőeszköz előállításához selyemnek kiválasztása a hirdető – egyéb forrásokból ismert – kifinomult ízlésének tárgyi bizonyítéka. A selyem színe a biedermeier hangulatát érzékeltető ízlés egyik kedvelt színe,²⁶ amely a betűk fekete színével együttesen a figyelemfelkeltésre alkalmas kontraszthatást vált ki.

A hirdetésből megismert tényeket a város és társadalma oldaláról vizsgálva, azt egyrészt, mint a 19. század eleji pesti cukrászboltok *topographiai elhelyezkedéséhez* részadatot nyújtó forrásként kell értékelni. Másrészt, mint fogyasztói és társaséleti szokásokra következtetést nyújtó adatokat rögzítő múltbeli maradvány, forrás a város lakossága *élelmódtörténetéhez* is. Mint ilyen azonban csak a lakosság egy része életmódjának alakulásához szolgáltat adatokat. A cukrásztermékek viszonylag magas beszerzési ára miatt azok csak a nagyobb jövedelműeknél találtak potenciális keresletre. Közülük a tehetős polgárok életmódjához a cukrástól való édességbeszerzés a 19. század elején már általában hozzátartozott. A városban megtelepedett, vagy városi házában átmenetileg tartózkodó főnemesség cukrásznak a háztartáson belüli alkalmazásával biztosította cukrásztermékek rendelkezésre állását. Amikor Fischer hirdetésével kifejezetten a *Hochedel* címre jogosultakhoz fordul, akkor a Pesten élő vagy oda hosszabb-rövidebb időre be-bejáró vidéki nemesség, valamint a honoráciorok érdeklődését és fogyasztói szándékát kívánja felkelteni. E rétegtől remélte potenciális fogyasztói körének kiszélesítését. Az árusító bolt melletti terem és az ottani ülőfogyasztást lehetővé tevő kiszolgálás hirdetésével Fischer előmozdítja a hirdetés címzettjei azon részének a polgári társasélet világába kerülését, akik életformájukkal ennek még nem vagy csak szűkebb területen részesei. Ennél fogva a hirdetés a városiasodás formáinak a nemesi társadalom körében való szétterebélyesedését előmozdító életmódváltozás egyik forrásként is figyelembe jön.

A hirdetésben említett asztaldíszítványok (*Tafelaufsatz*) még a barokk idején elterjedt, tükörlapra helyezett porcellán- és tragant-vázákból, figurákból komponált, csoportokat, jeleneteket, tájakat ábrázoló készítmények, amelyek a cukrász tevékenységi körébe tartoztak. Elsősorban a főúri ünnepi asztalokra helyezésük szokása átvételének, terjedésének eredményeképpen megjelentek a tehetős polgárság és a nemesség asztalain is. E társadalmi, társasági szokásnak a 19. század eleji Pesten való fennállásához szolgáltat adatot hirdetésünk, amikor azok között a termékek között, amelyekre Fischer rendelést fogadott el, megtaláljuk a különféle asztaldíszítványokat is.

A hirdetés szövegezése, stílusa az áruját értékesíteni törekvő üzletembernek a közönség vásárlási, fogyasztási szándéka felkeltéséhez szükséges előzékenység akkori formáit tükrözi. Adatot szolgáltat arról, hogy a rendi társadalomban élő polgári cukrász hogy viszonylott azokhoz, akikhez a hirdetést intézte.

Az ismertettekkel kívántunk nyilvánosságot adni a napoleoni korszak utáni, a biedermeier Pest egyik – saját nemében egyedülként ismert – emlékdarabjának, Budapest múltja hétköznapijai egyes viszonyairól tudósító történeti forrásnak.

Rövidítések

<i>Gartler–Hikman</i> 1801	<i>I. Gartler – B. Hikman: Wienerisches bewährtes Kochbuch. Wien, 1801. és 1810.</i>
<i>Nouveau Larousse Gastronomique</i> 1970	<i>P. Montagné – R. J. Courtine: Nouveau Larousse Gastronomique. Paris. 1970.</i>
P. lt.	Pest sz. kir. város levéltára Budapest Főváros Levéltára őrizetében
Rel.a.n.	Relationes archivi novi
Test.a.n.	Testamenta archivi novi
Sz.B.	Pest város Szépitő Bizottmányának iratai

Jegyzetek

1. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Aprónyomtatványok. B 640/2/1824. V. 8.
2. Magyar nyelvű fordítása a függelékben.
3. Allerneuster . . . Deutscher und Ungarischen Briefsteller . . . Vierte, mit ein Deutsch–Ungarisch und Lateinisches Titularbuch vermehrte Auflage. Pest 1819. 465–499., *Márton J.*: Német–magyar–deák lexikon I–II. Bécs, 1823. II. 938., A pesti és budai házi secretarius. II. kiad. Pest, 1830. 52–61., Allerneuster, . . . Pesther ungarisch–deutscher Briefsteller. Pesth, 1834. 26., 39.
4. *Varga I.*: A reklám. Budapest, 1960.
5. Az üzlet helymeghatározásához az első forrás *A. Blaskovits*: Pesther und Ofner Wegweiser. Kalender für das Jahr 1840., amely szerint az üzlet a Szervita téren volt. (151.) U. a. 1841. már azt is közli, hogy az üzlet a Szervita tér 444. szám alatt volt. (157.) A ház-, majd helyrajzi szám változásokat a telekkönyvekben nyomon követjük, s így volt megállapítható, hogy a 444. sz. ház a mai Martinelli tér 4. számú ház helyén állott.
6. P.lt. Rel.a.n. 2023. – Höfelmeyerre és az Apollo-teremre: *A. T. Leitich*: Das süsse Wien. Wien, 1964. 45–47.
7. P.lt. Rel.a.n. 2023.
8. P.lt. Tanácsülési jegyzőkönyv 1825. I. 8., 130.
9. P.lt. Rel.a.n. 2023.

10. Erre: Fischers Kunstkonditorei. DER SPIEGEL 1837. nov. 11. 719–720. és P.lt. Test.a.n. 3515.
11. P.lt. Intimata archivi novi. Külön csomó 8004. I. A–H.
12. Budapest Belvárosi Főplébánia. Liber Defunctorum. Tomus 9. p. 288.
13. P.lt. Test.a.n. 3515.
14. U. o.
15. Adressenbuch (Adressenkalender) von Budapest (von Pest, Ofen und Altofen) für das Jahr 1870–1875., 1878., 1881. Pest, Budapest 1869–1881. és a Budapesti cím- és lakjegyzék 1880–1883/84. évi kötetei.
16. Fischer életpályáját és alkotásait részletesen bemutató és működését értékelő első (a feltárt adatok egy részén nyugvó) összefoglalás: Dr. Rózsa M.: Fischer Péter reformkori pesti cukrász. VENDÉGLÁTÁS 1980. május., 24. old.
17. P.lt. Telekösszeírás. I. füzet és a Telekátírási jegyzőkönyvek-ből az Uri utcai ingatlanok tulajdonosváltozásairól szóló bejegyzések. A gróf Keglevich-féle házra: P.lt. Telekátírási jegyzőkönyvek. 15. kötet (1825. I. – 1830. XII.) 537.
18. J. A. Dorfinger: Wegweiser für Fremde und Einheimische durch die königl. ung. Freystadt-Pesth. Pesth, 1827. 514.
19. P.lt. Telekátírási jegyzőkönyvek. 14. kötet (1818. I. – 1824. XI.) 153. Troll tulajdonszerzése: 1820. V. 4.
20. P.lt. Rel.a.n. 2023.
21. Továbbra is nyitott kérdés, hogy Fischer 1824. és 1827. között mikor helyezte át az üzletet a mai Petőfi Sándor utca 18. sz. helyén állott házba.
22. *Babarois* a francia *bavarois*-nak a bécsi konyhai nyelvben *Barbarois*-ra változása folytán az ennek szóközi *b* mássalhangzója előtti *r* elhagyásával keletkezett változata. *Nouveau Larousse Gastronomique* 1970. 151., *Gartler–Hikman* 1801, 661., és 1810. 576.)
A *Blamhage* szó a franciában a *Blanc-Manger*-nek nevezett kocsonyázott mandulakrémnek a bécsi konyhai nyelvben *Blamaschesulz*-cá vált neve második tagjának a francia nyelv *e* magánhangzója előtti *g* mássalhangzó kiejtését érvényesítő változata. (*Nouveau Larousse Gastronomique* 1970. 182., *Gartler–Hikman* 1801. 582., és 1810. 510.)
23. P.lt. Sz. B. 2195/1818, 2860/1820., *Franz Schams*: Vollständige Beschreibung der Königlichen Freystadt Pesth in Ungern. Pest, 1821. 95.
24. P.lt. Sz. B. 1271/1814.
25. P.lt. Sz. B. 2809/1820, 2860/1820
26. *Farkas Z.*: A biedermeier. Budapest, 1914. 124.

FÜGGELÉK

FISCHER PÉTER 1824. ÉVI ÜZLETI HIRDETÉSÉNEK MAGYAR NYELVŰ FORDÍTÁSA

Alulírottak van szerencsém Tekintetességednek legalázatosabban (be)jelentenem, hogy a Belvárosban (Uri utca) a Keglevich-féle házban levő, Hebe-hez címzett boltomban,

csemegéknek, asztaldíszeknek minden fajtája, mindenféle (gyümölcs)levek, egészben befőzött gyümölcsök, gyümölcszsek, továbbá valódi puncs, bavaois és limonádé-essenciák, nem kevésbé a legfinomabb likőrök és valódi rumok éppúgy, mint egyéb frissítő-italok kaphatók.

Fagylaltokra, (gyümölcs)kocsonyákra, kocsonyázott mandulakrémre, minden féle asztaldíszre, egyáltalán minden fajta cukrász-árukra rendeléseket fogadok el.

Alázatosan alulírott annál is inkább bízom nagy számú látogatás(á)ban, mert a bolttal közvetlenül szomszédosan kényelmes termet rendeztem be látogató magasabbrangú személyek részére, ahol nemcsak mindenféle frissítő ital, hanem minden fajta fagylalt is tetszés szerint rendelkezésre áll.

Elegáns kiszolgálásról legjobb gondoskodás történik. Ezek után nem mulaszthatom el az eddigi kegyes látogatásaiért legbensőbb köszönetemet kifejezni, mégpedig annak hozzá-tételével: hogy állandó fáradozásaimmal Tekintetességed meglegedését is ismételten elnyerni, bizonyára nem mulasztom el; mint – Pesten 1824. május 8-án – kegyelmed – leg-alázatosabb szolgája – Fischer Péter – mű(vészi) cukrász.

MIKLÓS RÓZSA

EINE PESTER GESCHÄFTSANZEIGE AUS DEM JAHRE 1824 UND DEREN QUELLENWERT

Zu den historischen Quellen gehören auch die verschiedenen Ankündigungs-, mit heutigem Wortgebrauch Reklamemittel.

Ein schon im 18. Jahrhundert aufgekommenes Mittel der Werbung war die auf dünneres oder dickeres Papier gedruckte Geschäftskarte. An der Bestimmung und dem historischen Quellenwert der Druckschrift ändert es nichts, wenn diese auf Textilien gedruckt wurde.

Eine solche historische Quelle ist die erst jetzt zum Vorschein gekommene, deutschsprachige Geschäftsanzeige des Pester Zuckerbäckers Peter Fischer. Der Anzeigetext ist auf die eine Seite einer glänzenden, rosafarbenen Seide gedruckt. Das nunmehr zwecks Bewahrung in ein Karton-Passepartout eingerahmte Druckwerk kann ohne Beschädigung des Rahmens ausschließlich an den inneren Rändern gemessen werden. Der Titel des 25,5 cm hohen und 21 cm breiten Druckwerkes lautet: AVERTISSEMENT. Es informiert über das Zuckerbäckergewölbe Fischers, die dort zu kaufenden Erzeugnisse und die gebotenen Dienstleistungen, ferner betont es das Bestreben, den Leser als Konsumenten zu gewinnen.

Die Anzeige ist an alle jene gerichtet, die berechtigt sind den Titel *Hochedel* zu führen. Es sind dies der besitzende und der niedrigere Ämter bekleidende Adel sowie die Honoratioren und alle die, die es durch ihren Beruf zu einer gewissen Bedeutung gebracht haben (z. B. Künstler, Kaufleute, Fabrikanten, herrschaftliche Beamte usw.).

Über die Art und Weise der Verbreitung der Anzeige stehen uns keine Angaben zur Verfügung.

Peter Fischer ist eine bahnbrechende Persönlichkeit des wirtschaftlichen Lebens von Pest im Reformzeitalter, ein Zuckerbäcker, der mit seinen Unternehmungen das Antlitz und das gesellschaftliche Leben der Stadt, ihren Geschmack, ihre Ansprüche formte.

Fischer wurde in Pest geboren. Als Zuckerbäckerlehrling wurde er 1818 hier freigesprochen. Als Wanderbursche erweiterte er seine Fachkenntnisse in Buda, Wien sowie in Baden bei Wien und schließlich als herrschaftlicher Zuckerbäcker in Wien. Die Pester Zuckerbäckergerechtigkeit erlangte er am 8. November 1823, das Bürgerrecht am 10. Januar 1825. Das Niveau seiner Erzeugnisse und Dienstleistungen, die luxuriöse Ausstattung und Einrichtung seiner Gewölbe bedeuteten für Pest etwas Neues. Er verstarb am 2. Oktober 1843 in Pest.

Fischers Geschäftsanzeige stellt grundlegend eine *wirtschaftshistorische Quelle* dar, indem sie uns über Warenproduktion und verkauf, ferner die dem Bereich des letzteren angehörenden Reklametätigkeit unterrichtet. Als Druckereiprodukt ist sie eine *sachliche Quelle der Geschichte des Druckereigewerbes*. Die Anzeige informiert uns über die Tätigkeit eines gegebenen Zuckerbäckers, in dieser Beziehung ist sie eine besonders wichtige *Quelle der Zuckerbäckergewerbegeschichte*. Vermöge ihrer ursprünglichen Bestimmung ist sie auch eine *Quelle der Reklamegeschichte*. Es war die Tätigkeit und das Gewölbe eines Pester Zuckerbäckers über die uns diese Quelle berichtet. Die Käufer seiner Erzeugnisse waren in erster Linie Pester Einwohner, insofern gehört die Anzeige zu den *Quellen der Budapestergeschichte*.

Die Angabe der Reklame, die über den Ort des Gewölbes informiert, ist deshalb von besonderer Bedeutung, weil der Ort des ersten Gewölbes Fischers in den im Laufe der bisherigen Forschungen erschlossenen archivalischen und sonstigen Quellen nicht erwähnt wird, und dieser somit bisher unbekannt war. Das in der Anzeige erwähnte Haus in der Herrengasse der Innenstadt, stand an Stelle des Hauses der heutigen Petöfi-Sándor-Gasse Nr. 5.

Wir lernen aus der Anzeige die Erzeugnisse Fischers kennen. Demzufolge ist sie eine ergänzende Quelle zum Kennenlernen des *Konsumentengeschmacks*. Auch hinsichtlich der *Produktionsweise der Pester Zuckerbäcker* jener Epoche stellt die Anzeige eine Quelle dar, indem sie Angaben darüber liefert, daß außer auf Vorrat auch auf Bestellung produziert wurde.

Aus der Anzeige geht hervor, daß Fischer seine Erzeugnisse nicht allein jenen Käufern verkaufte, die diese aus dem Gewölbe mitnahmen, sondern neben seinem Gewölbe ein bequemes Gemach für jene eingerichtet hatte, die die Ware an Ort und Stelle zu verzehren wünschten. Somit ist die Anzeige eine wichtige Quelle hinsichtlich der Frage einer Verbreitung der an Ort und Stelle erfolgenden Verzehrung von Zuckerbäckerei-erzeugnissen in Pest. Daher ist die Anzeige als ein Überrest aus der Vergangenheit, die Angaben enthält, die auf Konsum- und gesellschaftliche Gewohnheiten schließen lassen, auch eine Quelle zur *Geschichte der Lebensweise* der Stadtbewohner bzw. eines Teiles von ihnen.

Die Beschaffung von Süßigkeiten von Zuckerbäcker gehörte zu Beginn des 19. Jahrhunderts im allgemeinen schon zur Lebensweise der bemittelten Bürger. Die Anzeige ist vermöge ihrer Adressierung auch an jene Mitglieder des Landadels gerichtet, die nach Pest übersiedelt waren oder sich für längere oder kürzere Zeit dort aufhielten. Demzufolge ist sie auch eine Quelle zur Aufdeckung der veränderten Lebensweise, die eine Verbreitung der Urbanisationsformen im Kreise der adeligen Gesellschaft fördert. Aus der Anzeige können wir darauf schließen, daß die in dieser angeführten Tafelaufsätze, die in erster Linie die Festtafeln des Hochadels schmückten, nunmehr auch auf den Tischen des wohlhabenden Bürgertums und des Adels erschienen.

Schließlich weist die Studie darauf hin, daß die Anzeige Fischers in seiner Art das einzige bekannte Überbleibsel der Biedermeierzeit aus Pest ist.

Abbildung

Abb. 1. Die auf Seide gedruckte Geschäftsanzeige Peter Fischers

Képlegyzék

1 kép. Fischer Péter selyemre nyomtatott üzleti hirdetése

Avertissement.

Ich Unterzeichneter habe die Ehre Euer Hochedeln gehorsamt anzuzeigen, daß in meinem, in der innern Stadt (Herrenjasse) im Graf Carl Keglevits'schen Hause unter dem Schilde: zur Hebe befindlichen Gewölbe, alle Gattungen Confecturen, Tafelaufsätze, allerley Säfte, ganze eingefottene Früchte, Marmeladen, dann echte Punsch, Babarois und Limonad-Essenze, nicht minder die feinsten Liqueurs und echte Rhume, wie auch alle sonstige Erfrischungs-Getränke zu bekommen sind.

Auch werden sowohl auf Gefrorne, Sulzen, Marmage, alle Arten Tafelaufsätze, überhaupt auf alle Gattungen Zuckerbäcker Waaren Bestellungen angenommen.

Ich unterthänigst Gefertigter schmeichle mir um so mehr eines zahlreichen Zuspruchs, da ich auch ein, dem Gewölbe neben anstossend bequemes Gemach für zusprechende Standespersonen arangiret habe, wo nicht bloß allerley Erfrischungsgetränke, sondern auch alle Gattungen Gefrorne auf beliebiges Verlangen vorhanden seyn werden.

Für elegante Bedienung ist bestens Sorge getragen. Diefemnach kann ich für den bisher mir gnädigst gewährten Zuspruch meinen innigsten Dank abzustatten nicht unterlassen, und zwar mit dem Beisage: daß ich durch mein stetes Bemühen die Zufriedenheit Euer Hochedeln auch fortwährend zu erhalten gewiß nicht säumen werde; als

Pesth den 8 May 1821.

Dero

unterthänigster Diener
Peter Fischer,
Kunst-Zuckerbäcker.

NAGY DEZSŐ

EGY SZÜLETŐ NAGYVÁROS LAKOSSÁGÁNAK FOGLALKOZÁSI MEGOSZLÁSA A PESTI 1841/42. ÉVI ADÓLAJSTROM ALAPJÁN

Kutatásaim során egy érdekes dokumentum került a kezembe egy közgyűjteményben: Pest szabad királyi főváros 1841/42. évi adókönyve,¹ melynek vizsgálata számos érdekes jelenség továbbgondolására késztetett. Ez évből igen kevés dokumentum maradt fenn, s ha van is belőlük, azok a levéltárak mélyén várják megszólaltatásukat.

E korszakban még nem voltak hivatalosan vezetett statisztikák; Fényes Elek munkái is inkább becslésen, mint szakszerű felmérésen alapultak. A hivatalos statisztikai adat-szolgáltatást, s eredményeit, csak 1870-től ismerjük.²

Az 1841/42. év egyik jelzőköve annak a folyamatnak, amelyet a történelem úgy értkel, mint a feudalizmus válságának tetőfokát és a polgári átalakulás előkészítését: ez a folyamat 1848-ig, a szabadságharc kezdetéig tartott. Lényegét úgy lehetne összefoglalni, hogy az adott időszakban a tőkés ipar lassú térhódítása jele volt a feudális ipari termelés elégtelenségének, s az ipar területén elmélyítette a feudális rend válságát. Létrejött a piacok területi tágulása, amellyel párhuzamosan Pest a legfőbb ipari központtá vált.

A céhbeli iparosok és kereskedők a meginduló tőkés fejlődés ellenében szívsósan védtek az ipar feudális szerkezetét; a céhes mesterek a munkaidő hosszabbításával, bércsökkenéssel, vagy az ellátás minőségének lerontásával igyekeztek legényeikre áthárítani az osztrák és a hazai tőkés ipar versenyének következményeit. Még sanyarúbb életkörülmények között vergődtek az üzemek segéd munkásai és a csak alkalmi keresethez jutó napszámmostömegek, — amelyekről szintén szó esett az adólaajstromban, — akiket még formálisan sem védtek a céhszabályzatok a korlátlan kizsákmányolás ellen.

E sokszínű, tanulatlan, tapasztalatlan, szervezetlen előproletariátus nem volt tisztában azzal, hogy nyomora jórészt a feudális rend uralmából fakad, s többségük azt sem tudta, hogy mi a haladás útja. A korabeli céhlegények kérvény- és sztrájkharcai csak a mesterek személyes zsarnoksága ellen irányultak; a céhszabályzatok szétrombolását nem igényelték, hiszen többségük előtt az önálló mesterré válás ábrándja lebegett.³

Pest városa az 1838-as árvíz utáni években

Az egymásnak ellentmondó statisztikai adatok nem teszik lehetővé, hogy a lakosság tényleges számát megállapíthassuk. Azonban Pest joggal tartható igényt az ország legnagyobb lélekszámú városának címére. A lélekszámbeli eltolódások a vizsgálandó 1841/42. évben minden bizonnyal a nagy árvíz pusztításaival hozhatók összefüggésbe. Trattner János, az árvíz idejére kirendelt királyi biztos azt írja beszámolójában az árvíz pesti pusztításairól, hogy a „nyereségre, könnyű szerzésre beállított korszellem Pesten igen hitvány alapokra épített házakkal számolt: azért a házak alapjai nemigen mélyen ásattak, a legrendetlenebb és legrosszabb kövekből, és közönségesen csak inasok által rakattak össze, s az összerakott kövek hézagai tégladarabokkal töltenek be (. . .) És illy épületek tartják több emelet súlyát, főképpen midőn újabb időkben a földalatti üregeket is mindjobban igyekeznek használni, s azért az épületeket egészen alá ássák, csak hogy sok bért behozó pincéket és raktárakat készíthessenek, úgy hogy az alapfalak egészen szabadon állanak, elegendő visszatartás nélkül (. . .) és így történt, hogy Pesten sok épületet találunk, melyek szép gyümölcsökhöz hasonlíthatók, mely belől férges . . .”⁴

Az árvíz után rövidesen megjelent a pesti tanács hirdetménye a megrongálódott lakóházak helyreállításáról, majd 1839-ben közreadták Pest város építési szabályzatát, amelyben meghatározták a biztonságos és esztétikus városkép követelményeit.

A korabeli szerzők és statisztikák igen eltérő népességszámot közölnek Pestről a jelzett évekből: a szóródás 50 000–66 000 között mozog.⁵ Tonelli összehasonlító adatokat közöl a többi magyar városról, az 1840-es népszámlálásra hivatkozva.⁶

A sok egymásnak ellentmondó forrást összevetve elmondhatjuk, hogy a vizsgált időpontban Pestnek mintegy 60–70 000 lakosa lehetett; a város élénk kereskedelmi gócpont volt, erős céhes, s a városon kívül aránylag széles körzetnek dolgozó kézművesiparral, s a fejlődési periódus végén a gépi nagyipar első üzemei is létrejöttek.

Hunfalvy János jeles munkájában arról számol be, hogy a város az árvíz után rövid időre teljesen újjáépült, még szebben, mint azelőtt volt.⁷

Fényes Elek szerint a királyi városok közül Pestnek van a legtöbb kézművese.⁸ Horváth Mihály az 1970 kézművesen kívül beszámol a működő gyárakról is.⁹

1840-ben meghozták a gyáripari törvényt, melynek nagy vívmánya volt a gyermekmunka szabályozása. E törvény szétbontta a céhkorlátokat, s igyekezett védelmet nyújtani a dolgozóknak, amelyre nagy szükség volt, mert a női és gyermekmunka vonatkozásában visszaélések történtek.

A meginduló hatalmas tőkebefektetések nem lehettek meg tőkeerős pénzintézetek nélkül, melyek a hiteleket folyósították s részben az iparszervezést is elvégezték: ennek jegyében jött létre 1841-ben a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank. Mindezek a törekvések erős agitatív szócsövet kaptak a Kossuth Lajos szerkesztette Pesti Hírlapban, amely szintén 1841-ben indult.

Említést kell tenni a *pesti vásárokról*, amelyek centrumában állottak az adóljástromban feltüntetett kézművesek és kereskedők tevékenységének. Évente négyszer tartották eme vásárokat, hatalmas tömegek részvételével. Ezeken felvonult a közeli és távoli környék, de mondhatjuk, az ország minden tájegysége megjelent rajtuk portékáival.¹⁰ E vásá-

rok társadalmi jelentősége is számottevő volt, hiszen valóságos népünnepélyekké alakultak: vásári szórakoztatók, mutattványosok sokasága, bábszínház, cirkusz, állatseregletek, állatheccek, panorámák, panoptikumok, vízenjárók, gyorsfutók, tűzijátékok s egyéb vásári furcsaságok szórakoztatták az álmélkodó tömeget.

Később a hetivásárokat fokozatosan az épülő vásárcsarnokokba szorították, s az országos vásárok feladatait a szervezettebb belkereskedelmi vállalatok és vállalkozók vették át.

Ezekben az években számos külföldi utazó járt hazánkban és Pest-Budán is. Érzéketes, hiteles leírásokban örököltették meg élményeiket: John Paget, Miss Pardoe, Thouvenal francia külügyminiszter és Andersen, dán meseíró beszámolója közül, ez utóbbi emlékeiből idézünk néhány sort:

„Micsoda kilátás! De hogyan is lehetne ezt szavakkal lefesteni? Hogy volna érzékelhető a napfény, amely beragyogja a szemünk elé táruló látványt (. . .) Milyen élet és milyen szorgalmasság! Magyar gavallérok, kereskedők, görögök, zsidók, katonák és parasztok csak úgy tolonganak. Éppen *Medárd napi vásár* van (. . .) A partra lépünk, vendéglőt keresünk. A vendéglő tágas és szép, de szemérmetlenül drága. Vásár idején nincsenek itt megszabott árak (. . .) Már nyomát se látni a nagy árvíznek, minden ház újra felépült, sőt újabb és szebb lett minden . . .”¹¹

Íme, így mutatkozott meg a születő nagyváros külső képe a nagy dán meseírónak.

Pesten ekkor igen kevert volt a népesség, inkább egy Bécset majmoló provinciális német városnak lehetett volna mondani. De az előrelépés, a jövő szellője csak betört a város szűk utcáskái közé és a kiváltságaikat féltékenyen őrizgető pesti német patríciosok sem akadályozhatták meg városunk előbbre lépést, amely 30 év múltán az ország fővárosává tette. Ezt az előrelépést jelzi a pesti tanács határozata a magyar nyelv bevezetéséről: 1840. augusztus 22-én.¹²

Milyen volt az élet Pesten az 1840-es évek elején?

A belső városrészekben sok utca kövezett volt, de a külön gyalogjárók csak ekkor kezdtek épülni. A külvárosokban sok volt a kövezetlen utca. Egyes utcákat már tűrhetően világítottak, de holdtölte előtt és után öt nappal nem gyújtották meg a lámpákat. Ezért a tisztas polgárok, ha elmaradtak otthonról, lámpásokat vittek magukkal. Sok kívánnivalót hagyott hátra az utcák tisztán tartása, s a tereké is. Ekkor még Pestnek vízvezetéke nem volt, így számos háznak saját kútja adta a vizet. A Belvárosban mindmáig megtalálhatók e kutak és kútszobrok. Az utcákon lajtos szekerek jártak, hangos szóval kínálgatták róluk a Duna-vizet. Az itt lakók a legnagyobb istencsapásának a port és sarat tartották. Ha a Rákos vagy a Gubacs-pusztá homokja felkerekedett, nem volt ellene védekezés: behatolt a Belváros korzójára s a lakásokba is.

Az *udvarokban*, ahol mindenféle mesteremberek dolgoztak, istállókat is találhattunk, melyek körül orrfacsaró szagok terjengtek. Az *építészetben* a barokk és empire öröksége, az élet egyéb vonatkozásaiban viszont a biedermeier uralkodott. A középületeket ekkor

kezdték építeni: stílusukban a klasszikus utánérzés mutatkozott. Az udvari kutakra antik isteneket, Diána szobrokat, vizet okádó delfineket, s egyéb állatfigurákat állítottak.

A lakások berendezése: az empire és biedermeier bútorok az uralkodók; kényelmes karosszékek, zenélő órák, transzparens lámpaernyők, csatába induló hősöket, sebesülten visszatérő harcost ábrázoló érzelmes képek, nagy becsben tartott virágos porcelánkészletek; a kredenceken felsorakoztatott díszpoharak, selyemkötéses díszalbumok, almanachok, polgári erőnyeket dicsőítő jelmondatok, romantikát lehelő berendezések káosza látható.

A viselet is ennek megfelelően alakult. A jobb társasághoz tartozók a bécsi divatot követték, esetleg „kismagyart” viseltek. A felső osztályok férfitagjai Londont utánozták. Az iparosok, akiket ezért az egykori lapok dicsérnek, nem tágítanak a „zsinóros ruha és a magyar szabású csizma viseletétől.” A polgárság asszonyai a párizsi divatra esküdtek.¹³

E vázlatos körkép megrajzolása után, amely némiképp érzékelteti az emelkedni vágyó, szűk köréből kitörni akaró, a társadalmi-gazdasági-politikai hajtóerők következtében a nagyvárosi szintre igényt tartó Pest mindennapi életét, rátérek az eredeti forrásként bemutatandó pesti adólajstrom ismertetésére.

Az 1841/42. évi pesti adólajstrom anyaga

I. rész. Házadók

Pest városa ekkor 5 kerületre volt felosztva. A kerületek mögött, melyek korábban városfallal voltak körülvéve, városi haszonbérleti földek, legelők, puszták, magánhasználatú földek voltak. Kelet felé a határ: Cinkota–Keresztúr; nyugatra a Duna; dél felé: Soroksár, Gubacs-pusztá, Csepel-sziget; észak felé: Újpest, Palota, Fót és a káposztásmezei pusztá.¹⁴

Az adólajstrom első része a városrészek sorrendjében hozza a telek és háztulajdonosok vezetéknéveit, utca és térszámukat, s az általuk fizetendő adókat. Ezek az adatok mintegy 200 lapot töltenek meg, s így a hatalmas terjedelem miatt le kell mondanunk részletes közlésükről. Egy későbbi dolgozatban térünk ki bemutatásukra. Jelen dolgozatban a lényegesebb adatokat ismertetjük: az adott kerület legnagyobb adófizetőit, s a korabeli utca- és térneveket, melyeknél megszívlelendő tanulság, hogy az utcanevek túlnyomó többsége napjainkig fennmaradt, bizonyítva a városvezetés hagyományokhoz való ragaszkodását. 1945 után viszont számos utcát „átkereszteltek”. Figyelemre méltó, hogy a mintegy kétszáz korabeli utcából, csak egy személyről elnevezett utca volt: a báró Sándor utca (később Főherceg-Sándor: ma Bródy Sándor utca). Minden városrész adójának kivétele után lezárásként Pest város kisebb pecsétje látható vörös pecsétviaszban, majd 5 aláírás következik: két tanácsnok, egy írnok, egy írnoksegéd s egy senior. A dátum Pesten, October 13-án, 1841 (2–44 lap).

I. Belváros — Innerstadt

Az adólajstrom szerint 679 ház állott a kerületben, 56 utca és tér mentén. Összesen befizetendő adójuk 11 138 Ft volt. Ekkortájt az egykori városfalakat lebontották. „A hatvani kapu, hol jelenleg a hatvani utcában az Elefánthoz címzett ház áll, már emlékezetünk idején bontott szét.”¹⁵

A Belváros legnagyobb adófizetői: Kemitzer, 212 Ft; gr. Károlyi, 201; Gr. Keglevich, 170; Prof. Nákó, 164; Takáts, 132; Horváth, 117; Pamperl, 111; Páhlen, 111; Károlyi 115 Ft.

A Belváros utcanevei az adólajstrom sorrendjében: Piac, Kötő, Váczi, Régi posta, Dunasor, Kéz, Kishíd, Nagyhíd, Molnár, Plébánia, Rózsa, Duna, Kéményseprő, Kalap, Apátza, Sóház, Lipót, Sebestyén, Lakatos, Borz, Rátz, Szarka, Zöldfa, Városháza, Kígyó, Hímző, Boglya, Mész, Lövész, Kép, Szénapiac, Egyetem, Hajós, Uri, Horog, Gránátos, Hatvani, Szép, Zöldkert, Czukor, Kecskeméti, Magyar, Országút, Újvilág, Vármegye, Sarkantyús, Rostély, Sütő, Híd, Serviták piaca.

II. Lipótváros — Leopoldstadt

(47–75 lap). „II. József korában kezdett épülni, rendesen kimért utcái, s Európa építészeti ízlése szerinti házai tekintetében a Belvárost túlhaladja.”¹⁶

Házainak száma 464 volt. 9889 Ft adót fizettek összesen. A lajstrom 24 utcanevet őrzött meg.

Legnagyobb adófizetők: Ullman, 251; Sina, 251; Janich, 239; Muslay, 235; Ürményi, 141; Stelmen, 117; Almásy, 112; Cziráky, 112; Ürményi, 110; Panajat, 100 Ft.

Utcanevek: Dorottya, Dunasor, Mázsa, Szarka, Veréb, Gyöngy, Varjú, Hód, Béla, Nagyhíd, Bálvány, Újpiac, Bétsi, Újépületpiac, Háromkorona, Templompiac, Főút, Sár, Holdvilág, Gyapjú, Vátzi út, Váci töltés, Vadász utca.

III. Teréz-város — Theresienstadt

(83–161 lap). „Rendes utcák és szép épületekkel dicsekszik, s leginkább zsidók lakhelyéül szolgál.”¹⁷ 1465 ház állott a városrészben, 43 utcában, s 8236 Ft adót fizettek.

Legnagyobb adófizetők: B. Orczy, 206 Ft; B. Orczy, 140; Volensky, 175; Majtényi, 168; Kolb, 136; Jakabfy, 89; Staffenberger, 32 Ft.

Utcanevek: Országút, Kerepesi út, Gábler, Szövetséges, Erdősor, Fűzfa, Kertész, Akácza, Mező, Nyár, Diófa, Aréna, Kereszt, Dob, Síp, Dohány, Hársfa, Valero, Kismező, Nagymező, Király, Kiskereszt, Feketesas, Rumbach, Kétszív, Aradi, Szekfű, Rózsa, Bárány, Gyár, Dávid, Öreg, Mozsár, Kőműves, Kéménysperő, Háromszív, Hajós, Kiskeszeg, Új, Lázár, Rétek, Laudon, Szerecseny utcák (több házhelyhez, tulajdonosa neve után odaírták, hogy házhelye utcának alkalmaztatott).

IV. Józsefváros — Jozefstadt

(233–320 lap) „Pest külvárosai közül a legrégibb, szinte díszes épületekkel.”¹⁸ 1536 ház állott, 45 utcában, utánuk 2541 Ft adót fizettek.

Legnagyobb adófizetők: Frölich, 9.20 Ft; Farkas, 9.57; Almásy, 9.59; Molnár, 9.57; Schwartz, 8; Mayer, 7.12 Ft. — Az összes többi kivetés 1–6 Ft között szóródott.

Utcanevek: Szénapiac, Üllői út, Nap, Futó, Serfőző, Türedelem, Zsák, Sütő, Romlandó, Tömő, Óriás, Gólya, Vasmacska, Éliás, Ludoviceum, Franczstadti, Sárkány, Stáció, Rigó, Szűz, Liszt, Koszorú, Szőlőhegy, Tavaszmező, József, Pacsirta, Őszi, báró Sándor (az egyetlen személynévről elnevezett utca Pesten, 1841-ben). Geyza, Salétrom, Németh, Fiaker, Víg, Conti, Kender, Fuvaros, Főveny, Ispotály, Vas, Országút, Stadtgut utcák.

V. Ferencváros — Franzstadt

(173–319 lap) Épületekben ez volt a legszegényebb kerület. Lakóira jellemző volt, hogy valamennyi szabad terén szentek szobrai helyezték el, s a terek e szentektől nyerték nevüket. A városrészben 719 ház állott, 25 utca mentén, adókivetésük summája 1652 Ft volt.

Legnagyobb adófizetők: Faith, 50 Ft; Fűiesz, 50 Ft. A többi háztulajdonos átlagban 1–6 Ft között fizetett.

Utcanevek: István, Dunasor, Csillag, Hárompipa, Mészáros, Kétnyúl, Soroksári út, Fő, Tehén, Üllői, Sarok, Köztelek, Malom, Liliom, Viola, Virág, Temető, Ferenc, Baba, Angyal, Szarka, Flórián, Gyep és Remete utcák.

Az adólajstrom másik részében az „*Adói felosztása a foglalatosságoknak*” c. fejezet található. Előbb németül, gót betűkkel írva, lúdtollal, s így alig olvasható (321–336 lap); majd magyarul–németül felsorolva (345–362 lap). Ebben a részben külön felsorolva és kivétítve az izraelita iparosok és kereskedők. Ezt a fejezetet teljes egészében közöljük. A csoportosítás elkerülhetetlen volt, miután a magyar „foglalatosságokat” is a német mesterségnevek alfabetikumuma után írták le, így az teljes összevisszaságot jelentett, s áttekinthetetlen volt. Az adatok alapján, mintegy 380 foglalkozást tudunk meghatározni, s a felsoroltak egybevéve 9332 főt tesznek ki: tehát az összlakosságnak 1/6-át, a keresőképes lakosságnak 1/2-ét. A keresztyenyekre és izraelitákra kivetett adók alapján megállapíthatjuk, hogy fele-fele arányban fizettek; s a mesterek és kereskedők között is nagyjában ez volt az arány. A kivetett adók főösszege, amelyet 1841. X. 13-án foglaltak össze az adólajstromban és az 1842. évre szóló, így summázódik: keresztyen iparosok és kereskedők: 10 456 Ft; az izraelita kereskedők és iparosok 11 600 Ft-ot fizettek. A krajcárok hozzáadásával mindösszesen 22 057 Ft 10 krajcárt.

A kereskedelem szerkezete könnyen áttekinthető: nagykereskedők, raktárak, tárházak és magazinok; kiskereskedők: összesen 105 féle kereskedelem, 1808 személy.

Az ipari termelés szerkezete: tényleges kézműipar (az adólajstromban a gyárak és manufaktúrák nem szerepelnek); szolgáltató ipar, fuvarosok, egyebek (pl. kőpírók);

az őstermelő foglalkozásokban tevékenykedők, napszámosok. Itt a főösszegek így alakultak: 158 féle foglalkozásban mesterek 2089, mesterlegények 2318 fő, 42 féle szolgáltatásban 313 fő, fuvaros 308, majoros 220, pincemester 7, kapások 56, halászmester 26+16 legény, kertészek 34+47 legény, bérlők 15, művészek 28, képírók 30, hangász 37.

Mindezek alapján elmondható, hogy Pest joggal tarthatta magát kereskedő és kézműves városnak. (Megjegyzendő, hogy az adólajstromban nem találhatók az értelmiségi foglalkozásokra kivetett adók. Patikáriusokon, sebészeken és kémikusokon kívül nem találunk értelmiségi foglalkozást. Lehet, hogy ez a réteg másmilyen formában rótta le adóját).

Nagykereskedők

Ezek irányították a város kereskedelmét, s tartották a kapcsolatot a bécsi és egyéb külföldi kereskedő házakkal. Tőkeerősek voltak és nagy haszonnal dolgoztak. Korabeli források szerint főként ezt a területet lepték el az új, tőkés rendszer alapján tevékenykedő izraeliták, akik a külföldi hasonló cégektől megfelelő hitelekre számíthattak.

Nagykereskedők, testületbe be nem iktatott – Grosshändler nicht Einreichung 2
adójuk 49 Ft

Bejegyzett nagykereskedő (izr.) – Großhändler Einschreibung 120 adójuk 960 Ft

Kereskedők Testülete – Handelskorporation – 220 – 1760 Ft

Kereskedelmi ügyviselők – Handelsagenten – 4 – 6 Ft

Kereskedői számvetők – Handelsbuchhaltung – 42 – 52,30 Ft

Kereskedőlegény – Handlungsgehilfe – 3 – 2,3 Ft

Árulók (árusok) – Verkäufer – 11 – 9,20 Ft (izr.)

Áruházak – Warenhausen – 11 – 920 Ft

Bőrgyártár – Lederfabrikniederlage (izr.) – 2 – 30 Ft

Bronzportékák raktára – Bronzwaredepot – 1 – 10 Ft

Chemikustár – Chemikerfabrikdepot – 1 – 8 Ft

Czérmagyártár – Zwirnfabrik magazin (izr.) – 1 – 13 Ft

Esernyőgyártár – Regenschirmfabrik magazin (izr.) – 3 – 12 Ft

Gyapjúsportékatár – Wollwarelager – 1 – 16 Ft (izr.)

Házibútorgyártára – Hausmöbelmagazin (izr.) – 1 – 8 Ft

Házibútorkereskedők – Hausmöbelhändler (izr.) – 2 – 16 Ft

Kalapgyártár – Hutfabrikniederlage – 2 – 20 Ft

Kartonáros raktár – Kattunwareniederlage – 8 – 3200 Ft

Kőedény táruk – Steingutwareniederlage (izr.) – 5 – 46,40 Ft

Lengyártár – Leinfabrikniederlage – 1 – 4 Ft

Magazin – Magazin – 4 – 4 Ft

Papírgyártára – Papierfabrik niederlage – 1 – 7,30 Ft

Pipagyárnoktára – Pfeifenfabrikniederlage – 1 – 7,30 Ft

Posztógyártára – Tuchfabrik niederlage – 1 – 15 Ft

Schal (Sál) gyártár – Schawlfabrikniederlage (izr.) – 1 – 10 Ft
 Spódiumpyártár – Spodiumfabrik niederlage (izr. – 2 – 16 Ft
 (Csontszén, állati szén – cukorgyártáshoz)
 Srófgyártár – Schraubenfabrikniederlage (izr.) 1 – 4 Ft
 Szeszgyártár – Spiritusfabrikniederlage (izr.) – 1 – 7 Ft
 Tapétagyártára – Tapetenfabrikniederlage – 1 – 4 Ft
 Üveggyári raktár – Glasfabrikniederlage – 3 – 40 Ft
 Vasgyártár – Eisenfabrikniederlage – 2 – 14 Ft
 Vászongyárak raktára – Leinenfabrikniederlage (izr.) – 1 – 15 Ft
 Viaszgyertyatár – Wachskerzeniederlage (izr.) – 1 – 3 Ft

Kiskereskedők, árusok

Aczélpórtéka kereskedő – Stahlwarenhändler (izr.) – 1 – 8 Ft
 Ágyruhaáruló – Bettwäschewerkäufer – 1 – 0,50 Ft
 Alkuszok¹⁹ – Mäkler vagy Sensalen – 3 – 3 Ft
 Alkuszok – Mäkler vagy Sensalen (izr.) – 76 – 95 Ft
 Baromfiárulók²⁰ – Geflügelhändler – 40 – 40 Ft
 Borkereskedő – Weinhändler (izr.) – 3 – 6 Ft
 Borsóáruló – Erbsenhändler – 4 – 8 Ft
 Botkereskedő²¹ – Stockhändler (izr.) – 1 – 2 Ft
 Bőrkereskedők – Lederhändler (izr.) – 3 – 30 Ft
 Bronzpórtékakereskedő – Bronzewarehändler – 1 – 1 Ft
 Citromkereskedők²² – Zitronenhändler (izr.) – 3 – 3 Ft
 Olasz gyümölcs vagy citromárus – Italienfruchtverkäufer – 2 – 6 Ft
 Darakásakereskedők²³ – Griessbreihändler (izr.) – 17 – 51 Ft
 Dohánykereskedők²⁴ – Tabakhändler – 49 – 200 Ft
 Ecetgyár és áruda – Essigfabrik – 1 – 8 Ft
 Edénykereskedők²⁵ – Haushaltungsgeschirr Händler – 5 – 30 Ft
 Építőfakereskedők²⁶ – Bauerholzhändler – 23 – 140 Ft
 Erdélyipórtékakereskedők – Siebenbürgischewarenhändler (izr.) – 2 – 6 Ft
 Faárulók – Holzmaterialverkäufer – 9 – 13,30 Ft
 Fehérpuhaárulók²⁷ – Weisswarehändler (izr.) – 13 – 17,20 Ft
 Fűrészkereskedők – Sägehändler – 2 – 5 Ft
 Galambáruló – Taubenhändler – 1 – 1 Ft
 Gyékényáruló – Flechtwarehändler – 3 – 6 Ft
 Hagymaárulók – Zwiebelnhändler (izr.) – 4 – 3,20 Ft
 Házalók²⁸ – Hausierer – (Handelsmann) – 2 – 2 Ft
 Házalók (Hausierer (Handelsmann) (izr.) – 159 – 238,30 Ft
 Húskereskedők²⁹ – Fleischhändler – 55 – 82,30 Ft
 Illatos kenőcskereskedők – Parfumeurs – 3 – 6 Ft
 Írósvajárulók – Butterhändler – 3 – 2,30 Ft

Jádzóportékakereskedő – Spielwareverkäufer – 1 – 10 Ft
 Kalapkereskedők³⁰ – Huthändler – 10 – 70 Ft
 Káposztakereskedők – Krauthändler – 20 – 26,80 Ft
 Kávéárulók – Kaffeverkäufer – 27 – 54 Ft
 Kávépótléktár – Kaffezusatzniederlage – 2 – 2,40 Ft
 Kenderkereskedők³¹ – Haufhändler – 2 – 10 Ft
 Késárusok³² – Messerwareverkäufer (izr.) – 55 – 73,20 Ft
 Kesztyűárus – Handschuchverkäufer – 1 – 4 Ft
 Kiskereskedők – Kleinhändler – 55 – 82,30 Ft
 Kofák³³ – Hökerin, Fratschlerin (izr.) – 78 – 65 Ft
 Kordoványkereskedők³⁴ – Cordovánerhändler 9 – 66 Ft
 Könyvárulók³⁵ – Buchhändler – 1 – 0,50 Ft
 Könyvárusok – Buchhändler – 8 – 53 Ft
 Könyvárus – Buchhändler (izr.) – 3 – 6 Ft
 Kőszénkereskedők – Steinkohlenhändler (izr.) – 2 – 8 Ft
 Lenkereskedő – Linnenhändler – 2 – 8 Ft
 Lisztáruló – Mehlverkäufer – 17 – 64 Ft (izr.)
 Lisztkereskedő – Mehlhändler (izr.) – 10 – 30 Ft
 Lókereskedő – Pferdehändler – 6 – 20 Ft
 Lókereskedő – Pferdehändler (izr.) – 3 – 9 Ft
 Magkereskedők – Samenhändler (izr.) – 2 – 10 Ft
 Malomtulajdonos – Mühlenbesitzer (izr.) – 7 – 24,30 Ft
 Mandolettaárus (mandula) – Mandelverkäufer (izr.) – 1 – 0,50 Ft
 Márványkövel kereskedők – Marmorsteinhändler (izr.) – 3 – 9 Ft
 Mészkereskedő – Walkhändler – 1 – 1,30 Ft
 Műv. árusok – Kunsthändler – 4 – 20 Ft
 Órakereskedők – Uhrenhändler (izr.) 2 – 2 Ft
 Patzalos³⁶ – Kaldaunenhändler – 2 – 10 Ft
 Patikáriusok³⁷ – Apotheker – 10 – 160 Ft
 Pénzváltó – Geldwechsler (izr.) – 1 – 9 Ft
 Piócaárulók³⁸ – Bluttegerverkäufer – 2 – 1,40 Ft
 Pipaárulók³⁹ – Pfeiffenhändler – 6 – 8 Ft
 Pipa és dohányárulók – Pfeiffen und Tabakerhändler (izr.) 4 – 13,20 Ft.
 Posztóportékakereskedők⁴⁰ – Tuchhändler (izr.) – 41 – 82 Ft
 Posztóportéka eladók – Tuchverkäufer (izr.) – 32 – 32 Ft
 Rákárulók⁴¹ – Krebsverkäufer – 1 – 1 Ft
 Serárusok – Bierverkäufer – 3 – 6 Ft
 Sertvéskereskedők – Schweinhändler – 18 – 112 Ft
 Szalagkereskedők – Bandhändler – 35 – 120 Ft
 Szatócok⁴² – Greiller – 280 – 840 Ft
 Szatócok – Greiller (izr.) – 13 – 26 Ft
 Szekérkenőcszáruló – Wagenschmiereverkäufer (izr.) – 1 – 0,50 Ft
 Szénakereskedők – Heuhändler – 4 – 8 Ft

Szerszámkereskedők – Werkzeughändler (izr.) – 6 – 18 Ft
 Szoknyaárulók – Rockverkäufer – 2 – 1,40 Ft
 Szőrösportéka kereskedők – Haarwarenhändler (izr.) – 7 – 56 Ft
 Tapétakereskedő – Tapetenwarenhändler – 1 – 6,40 Ft
 Termesztényi kereskedő – Produktenhändler (izr.) – 32 – 224 Ft
 Tiroliportéka kereskedő – Tirolerwarenhändler – 2 – 2 Ft
 Tojásárulók – Eierverkäufer – 2 – 1,4 Ft
 Törökfona kereskedő – Türkischgarnhändler – 1 – 6 Ft
 Tükörkereskedők – Spiegelhändler (izr.) – 2 – 12 Ft
 Tűzellőfakes kereskedők – Brennholzhändler – 6 – 48 Ft
 Üvegkereskedők – Glasshändler – 5 – 35 Ft
 Vadkereskedők – Wildbrethändler (izr.) 2 – 8 Ft
 Vásárosok – Marktgänger (izr.) – 8 – 16 Ft
 Vászonkereskedők (be nem jegyzett) – Leinwandhändler (izr.) – 10 – 40 Ft
 Virágáruló – Blumenverkäuferin – 1 – 8 Ft
 Zabkereskedő – Haferhändler – 20 – 80 Ft
 Zöldségáruló – Grünzeughändler – 25 – 20,50 Ft
 Zsibárosok – Trödler – 4 – 6 Ft
 Zsibárosok és kiskereskedők – Trödler und Kleinhändler (izr.) – 108 – 216 Ft
 Zsíráruló – Fettverkäufer (izr.) – 3 – 3 Ft

A felsorolt, száznál is több féle kereskedő szolgálta s elégítette ki a fejlődésben levő Pest lakosságának különféle igényeit. S ha voltak, akik mégsem találtak kedvükre való árut, meghozathatták azt: Bécsből, Pozsonyból, Kassáról, Erdélyből és bárhonnán Európából. Igazi nagy választékot azonban az említett négy országos vásár idején találtak Pest városának különböző nemzetiségű és ízlésű lakosai.

Kézműipar

Átszemesterek⁴³ – Zimmermeister (izr.) – 8 – 130 Ft
 Átslegények – Zimmergeselle (izr.) – 210 – 175 Ft
 Atzélművesek – Stahlmacher – 3 – 4 Ft
 Arany és ezüstművesek és óratsinálók – Gold und Silberarbeiter und Uhrgehausermacher
 36 – 10 Ft + 20 legény – 16,40 Ft
 Aranyfonyók – Goldspinner – 1 – 1 Ft
 Aranyhímező – Goldsticker – 1 – 2 Ft
 Aranylapító – Goldschlager – 2 – 6 Ft
 Aranyozók – Vergolder (izr.) – 9 – 18 Ft
 Asztalosmesterek – Tischlermeister – 10 – 270 Ft + 300 legény – 250 Ft
 Asztalos – Tischler (izr.) – 1 – 3 Ft
 Bádigosok – Klempner – 13 – 22 Ft + 1 legény – 0,50 Ft

Betüöntők – Schriftgiesser (izr.) – 3 – 6 Ft
 Bognár – Wagnermeister (izr.) – 14 – 56 Ft + 5 legény – 4,30 Ft
 Bőrfestő – Lederfärber – 2 – 3 Ft
 Bőrfestő – Lederfärber (izr.) – 2 – 1,40 Ft
 Chemikusok – Chemiker – 2 – 14 Ft
 Cigarettsinálók – Zigarettmacher – 5 – 5 Ft
 Címerfaragó – Wappenhauer – 1 – 1,60 Ft
 Címerpingáló – Wappenmaler (izr.) – 1 – 1,30 Ft
 Czipősök – Schumachermeister (izr.) – 226 – 400 Ft + 520 legény – 433,20 Ft
 Cottongyár (harisnyagyár) – Cottonfabrik – 2 – 40 Ft
 Czukorfőző – Zuckersiederei (izr.) – 7 – 5,50 Ft
 Czukorgyár – Zuckerraffinerie (izr.) – 1 – 26 Ft
 Czukrász – Zuckerbäcker (izr.) – 14 – 70 Ft
 Csatosok (csatlár, csatkészítő) – Schnallenmacher (izr.) – 1 – 1,20 Ft
 Csavarkészítők – Schraubenmacher – 3 – 3 Ft
 Cserepezők és kőrakók – Ziegfelder und Steindecker (izr.) – 10 – 8,20 Ft
 Csigadrótsinálók – Windendrachtmacher – 5 – 5 Ft
 Csizmadiamesterek – Stiefmachermeister – 100 – 150 Ft + 12 legény – 10 Ft
 Csizmadiakenőcs (készítő) – Salbenmacher (izr.) – 3 – 3 Ft
 Csokoládékészítők – Chocolademacher – 3 – 10 Ft
 Dobozkészítő[S]Katulyások – Schachtelmacher – 6 – 6 Ft
 Dohánygyárosok – Tabakfabriker – 4 – 30 Ft
 Dohánymetszők – Tabakschneider – 11 – 9,10 Ft
 Ecetfőzők és Pálinkaégetők – Essigsieder und Brantweinbrenner – 33 – 118 Ft
 Élesztőszíjcsinálók – Schleifenriemenmacher – 1 – 1,50 Ft
 Ékesfényítő(?) – Lukirmacher (izr.) – 15 – 30 Ft
 Enyvfőző – Leimsieder (izr.) – 4 – 16 Ft
 Érczborítók⁴⁴ – Plattieren – 5 – 7,30 Ft
 Esernyőkészítők – Regenschirmmacher – 3 – 6 Ft
 Esernyőkészítő – Regenschirmmacher (izr.) – 1 – 3 Ft
 Esztergályosmester – Drechslermeister – 11 – 18 Ft + 4 legény – 3,20 Ft
 Ezüstműves – Silberarbeiter (izr.) – 3 – 6 Ft
 Faborítékmetsző – Fournierschneider – 2 – 8 Ft
 Factor – Factor (művezető) – 1 – 1 Ft
 Fátyolcsinálók – Schleiermacher (izr.) – 1 – 6 Ft
 Fazekasmesterek – Hafnermeister – 10 – 35 Ft + 17 legény – 14,10 Ft
 Fehérőöntők – Zinngiesser (izr.) 7 – 9,20 Ft
 Fejérsütők – Weissbäcker – 44 – 264 Ft + 6 legény – 5 Ft
 Feketekenyérsütők – Schwarzenbäcker – 44 – 110 Ft
 Fésűsök – Kammacher – 14 – 26 Ft
 Fésűgyár – Kammfabrik – 1 – 8 Ft
 Figuratsinálók⁴⁵ – Figurenmacher – 3 – 2,30 Ft
 Formaöntő – Formgiesser (izr.) – 1 – 1,20 Ft

Fővigyázók (felvigyázók) – Aufsichtsführer – 6 – 5 Ft
 Furótsinálók – Bohrenmacher – 2 – 2,20 Ft
 Gallérkészítő – Cravattmacher – 3 – 3 Ft
 Gombcsináló – Knopfmachermeister – 6 – 6 Ft
 Gombkötők – Schnurmacher (izr.) – 14 – 20 Ft + 1 legény – 0,50 Ft
 Gyap(jú)készítők – Wollemacher (izr.) – 16 – 32 Ft
 Harangöntők – Glockengiesser – 3 – 16 Ft
 Harisnyakötők és szövők – Strumpfsticker und Strumpfwirker (izr.) – 5 – 5 Ft
 Hentesek – Fleischhauer (izr.) – 74 – 148 Ft
 Hengermalom – Walzmühle (izr.) – 1 – 50 Ft
 Hustsinálók – Saitenmacher – 8 – 16 Ft + 8 legény – 6,40 Ft
 Hustsináló – Saitenmacher (izr.) – 2 – 5,20
 Irhások – Weissgärber (izr.) – 2 – 5,20 Ft + 2 legény 1,40 Ft
 Iróónkészítő – Bleistiftmacher – 1 – 1,20 Ft
 Kádármester – Bindermeister – 37 – 111 Ft + 58 legény 48,20 Ft
 Kalaposmesterek – Hutmachermeister – 17 – 40 Ft + 13 legény⁴⁶ – 10,50 Ft
 Kalátssütők – Kuchenbäker – 20 – 32 Ft
 Kárpitos és bőrszekrényesek – Tapezierer und Lederschrankmeister – 26 – 80 Ft + 20 legény – 16,40 Ft
 Kárpitos – Tapezierer (izr.) – 1 – 1,30 Ft
 Kártyafestők – Kartenmaler(macher) – 9 – 40 Ft + 6 legény – 5 Ft
 Kefekötők – Bürstenbinder – 16 – 20 Ft + 2 legény – 1,40 Ft
 Kékfestő – Blaufärben – 2 – 17 Ft
 Kéktőtősináló – Waschblaumacher (izr.) – 1 – 0,50 Ft
 Kéményítősináló – Stärkemacher (izr.) – 6 – 24 Ft
 Késcsinálók – Messerschmied (izr.) – 7 – 14 Ft
 Kesztyűmester – Handschuchmeister – 17 – 26 Ft + 8 legény – 2,30 Ft
 Kézművesek – Handworker (izr.) – 6 – 6 Ft
 Kolbásztősináló – Wurstwarenmacher (izr.) – 14 – 14,40 Ft
 Kordoványos (magyar) – Ungarische cordovaner – 15 – 30 Ft
 Kordoványos (német) – Deutschecordovaner – 2 – 4 Ft
 Kosárkötők – Korbmacher – 7 – 14 Ft
 Kovácsok – Schmiedmeister (izr.) – 23 – 115 Ft + 3 legény – 2,30 Ft
 Kőfaragók és kőművesek – Steinmetz und Maurern (izr.) – 16 – 200 Ft + 510 legény – 425 Ft
 Kőfaragólegények – Steinmetzgesellen (izr.) – 13 – 10,50 Ft
 Kőmetsző – Steinzeichner (izr.) – 1 – 1 Ft
 Könyomtató – Steindrucker (izr.) – 4 – 12 Ft
 Könyvkötőmesterek – Buchbindermeister – 18 – 30 Ft + 2 legény – 1,40 Ft
 Könyvnyomtatók – Buchdrucker – 3 – 40 Ft + 30 legény – 16,40 Ft
 Köszörűsök – Schleifer (izr.) – 6 – 12 FT
 Kötélgyártó – Seilermeister (izr.) – 12 – 24 Ft
 Kövezők és cserepezők – Pflasterer und Ziegeldecker – 10 – 20 Ft + 22 legény – 18,20 Ft

Krepénysínáló (német gombkötő) – Krepinmacher – 3 – 4 Ft
 Lakatosok – Schlossermeister (izr.) – 68 – 220 Ft + 80 legény – 66,40 Ft
 Lámpabélkészítő – Lampendochtmacher (izr.) – 1 – 0,50 Ft
 Lepénysínáló – Fladenmacher – 3 – 7 Ft
 Mázsatsínáló – Waagemeister (izr.) – 2 – 2 Ft
 Mechanikusok – Maschinisten und Mechaniker (izr.) – 12 – 26 Ft
 Mértékkészítő – (Caliber) Zöllmassmeister (izr.) – 1 – 1 Ft
 Mesterséges virágsínáló – Kunstblumenmacher – 17 – 25 Ft
 Mészárosmesterek – Fleischhauermeister – 54 – 540 Ft + 1 legény – 0,50 Ft
 Mézskalácsmester – Lebzeltermeister (izr.) – 7 – 11 Ft
 Molnár-mester – Müllermeister (izr.) – 32 – 112 Ft + 18 molnárlegény – 12,30 Ft
 Muzsikaszertsinálók – Musikinstrumentenmacher (izr.) – 20 – 40 Ft + 4 legény – 3,20 Ft
 Optikusok – Optiker (izr.) – 5 – 10 Ft
 Óráskok – Uhrmachermeister (izr.) – 20 – 40 Ft + 8 legény – 6,40 Ft
 Óratsínáló – Uhrmacher (izr.) – 3 – 9 Ft
 Óratoktsínáló – Uhrgehäsemacher (izr.) – 1 – 3 Ft
 Ostortsínáló – Peitschernmacher – 4 – 4 Ft
 Ostorgyáros – Peitschenmacher – 1 – 3 Ft
 Pakfongombkészítő – Pakfongmacher – 1 – 20 Ft
 Pálinkaégető – Brantweinbrenner (izr.) – 13 – 65 Ft
 (Paning)(?) portékatár – (Paning)(?)warenniederlage – 1 – 5,20 Ft
 Pántlikafestő – Banfärber – 1 – 1,30 Ft
 Pántlikaszövők – Flor und Leinenbandweber – 13 – 10,50 Ft
 Papirosnyomtatók – Papierdrucker – 2 – 2 Ft
 Pép papirostsinálók – Papierstoffmacher – 2 – 2 Ft
 Paplanos – Deckenmacher – 5 – 13 Ft + 2 legény – 1,40 Ft
 Paszomántverők – Pasamentierer – 5 – 8 Ft
 Patkótsínálók – Hufmacher – 5 – 5 Ft + 3 legény – 2,30 Ft
 Pipafaragók – Pfeiffenschneider (izr.) – 4 – 6 Ft
 Piperekészítők – Putzwarenmacher (izr.) – 35 – 100 Ft
 Posztónyírók – Tuchscherer – 9 – 30 Ft
 Puskaágytsínáló – Büchsenschifter – 1 – 0,50 Ft
 Ráczpékek – Raisebäcker – 5 – 16,40 Ft
 Ráspolytsínálók – Felhauer – 3 – 3 Ft
 Rézgomböntők – Gürtler – 4 – 6 Ft + 4 legény – 3,20 Ft
 Rézmetszők – Kupferstecher – 4 – 4 Ft
 Rézmetszők – Kupferstecher (Graveur) (izr.) – 2 – 4 Ft
 Rézművesek – Kupferschmied – 9 – 66,40 Ft + 2 legény – 1,40 Ft
 Réznyomtatók – Kupferdrucker – 5 – 5 Ft
 Sajt- és szalámikészítők – Käse und Salamimacher – 26 – 52 Ft
 Sáfametszők – Leistenstecher (izr.) – 7 – 7 Ft
 Sapkatsínáló – Mützenmacher – 9 – 13,30 Ft
 Sárgarézöntő – Gelbgiesser – 9 – 20 Ft + 1 legény – 0,50 Ft

Selyemfestő – Seidenfärber – 5 – 40 Ft
 Serfőzőjogbérlő – Bierarendat – 4 – 93,50 Ft
 Serfőzők – Bierbrauer – 3 – 120 Ft
 Süvegesek (magyar kalaposmester) – Ungarischehutmachermeister – 2 – 4 Ft
 Szabó⁴⁷ – Schneider (izr.) – 21 – 52,30 Ft + 31 legény – 25,10 Ft
 Szabók (magyar) – Ungarische Schneidermeister (izr.) – 25 – 37,30 Ft
 Szabók (német) – Deutscheschneidermeister (izr.) – 280 – 560 Ft + 380 legény – 316,40 Ft
 Szalmakalapgyár – Strohhutfabrik (izr.) – 1 – 7 Ft
 Szappanosok – Seifensieder (izr.) – 25 – 60 Ft + 2 legény – 1,40 Ft
 Szegetsinálók – Stiftmacher (izr.) – 7 – 10,30 Ft + 1 legény – 0,50 Ft
 Székérkenőcsgyár – Wagenschmierefabrik (izr.) – 1 – 1,30 Ft
 Székfonók – Stuhlflechter (izr.) – 5 – 4,10 Ft
 Szelenczekészítők – Dosemacher – 2 – 4 Ft
 Szerkovácsok – Zeigschmied (izr.) 10 – 20 Ft
 Szerszámtsináló – Werkzeugmacher (izr.) – 2 – 2 Ft
 Szeszfőzők – Brenner – 4 – 10 Ft
 Szeszfőzők – Brenner (izr.) – 2 – 8 Ft
 Színezőmesterek – Farbendruckmeister – 13 – 26 Ft + 17 legény – 14,10 Ft
 Szitások – Siebmachermeister (izr.) – 4 – 20 Ft
 Szitászövő – Siebbödenmacher (izr.) – 1 – 1 Ft
 Szíjgyártó (magyar) – Ungarische Riemer (izr.) – 4 – 6 Ft
 Szíjgyártó (német) – Deutsche Riemer (izr.) – 11 – 20 Ft
 Szövőmester vagy takács – Webermeister (izr.) – 6 – 9 Ft
 Szűrszabó – Keperneckmeister – 2 – 2 Ft
 Szüts és süvegtsináló – Kürschner und Hutmacher (izr.) – 2 – 3 Ft
 Szütsmesterek – Kürschnermeister – 30 – 90 Ft + 37 legény – 31 Ft
 Téglamester – Ziegelmeister (izr.) – 8 – 8 Ft
 Tésztatsináló – Teigmacher (izr.) – 2 – 4 Ft
 Tímár – Gerber (izr.) – 1 – 4 Ft
 Tímár (magyar) mester – Ung. Gerbermeister (izr.) – 12 – 26 Ft
 Tímár (német) – Deutsche Gerbermeister (izr.) – 12 – 96 Ft
 Tollkészítő – Federmacher – 4 – 0 Ft
 Tükörsináló – Spiegelmacher (izr.) – 1 – 8 Ft
 Tűtsinálók – Nadelmacher – (izr.) – 8 – 16 Ft
 Üvegesmester – Glasermeister – 16 – 70 Ft + 6 legény – 5 Ft
 Üveges – Glaser (izr.) – 3 – 12 Ft
 Üvegmetező – Glassschneider (izr.) – 1 – 1 Ft
 Varga – Schuchflechter – 1 – 2 Ft
 Vésnök – Graveur – 7 – 14 Ft.

A felsorolt 168 foglalkozási ágban 2100 mester és 2400 mesterlegény volt hivatva ki-
 elégíteni a város lakosságának igényeit, szükségleteit. Joggal állapítják meg a korabeli for-

rások, hogy Pest kézműves város volt ekkor. A felsorolt mesterségek többsége népi jellegű volt, ma már csak kuriózumként találhatunk belőlük: mert az ipar és termelés szerkezete az elmúlt évszázadban teljesen átalakult. Mint említettük – a fejlődési korszak végén, 1848 táján – erőteljes fejlődésnek indultak a gyáripari ágazatok, melynek következménye a tömegtermelés, amellyel a céhesipar semmiképpen nem versenyezhetett.

Szolgáltató ipar

Árpaőrölő – Gerstangranner – 4 – 12 Ft
Bérinasok – Lohndiner – 6 – 6 Ft
Függő vilár(?) tisztító (Lámpatisztító?) – Lampenputzer (izr.) – 1 – 1 Ft
Gyújtófátskacsinálók – Züdholzermacher (izr.) – 4 – 4 Ft
Hajfodrázók – Frisiereisen – 13 – 26 Ft
Hajfonók – Haarspinnen – 3 – 3 Ft
Házalók – Handlé (Hausierer) – 2 – 2 Ft
Kávésók – Kaffeschenker – 32 – 192 Ft
Kávéjogbérletek – Kaffetier arendatoren – 20 – 120 Ft
Komornyik – Kammerdiner – 4 – 3,20 Ft
Kortmáros és Traktér – Gastwirt und Traktieren (izr.) – 8 – 3200 Ft
Levélhordók – Briefträger – 8 – 8 Ft
Magazinernők – Magazinerns – 4 – 4 Ft
Pénzbeszedő a városi jövedelembérlőnél – Geldeinnehmer – 3 – 2,30 Ft
Petsenyésütők – Bratenkoch – 2 – 2 Ft
Pétsétfolttisztító – Fleckenreiniger – 8 – 8 Ft
Sebész – Chirurgen – 24 – 52 Ft
Szakács – Koch – 10 – 8,20 Ft
Szaktér(sakter) – Schächter (izr.) – 16 – 32 Ft
Szobapingálók – Zimmermaler (izr.) – 20 – 30 Ft
Szobatisztító – Zimmerarbeit (izr.) – 11 – 9,20 Ft

A felsorolt szolgáltatások igen szerény körre korlátozódtak: 328-an tevékenykedtek a foglalkozáscsoportban. De a tapasztalat azt bizonyítja, hogy az itt adófizetőként fel nem sorolt alkalmi munkások, különböző – nyilvántartásba nem vett napszámosok – tagították a szolgáltatások körét.

Közlekedés – szállítás

Bérkotsisok⁴⁹ – Fiaker, Lohnkutscher (izr.) – 80 – 120 Ft
Fuvarosok – Fuhrmann – 300 – 300 Ft + 600 ló után – 200 Ft
Fuvarozók – Fuhrmann (izr.) – 8 – 32 Ft
Gőzhajóintézet – Dampfschiffbureau – 1 – 80 Ft

Hajós mesterek – Schiffermeister (izr.) – 7 – 30 Ft
Hajósírnok – Schiffenschreiber – 9 – 9 Ft
Hajóslegények – Schiffermann – 26 – 21,40 Ft
Halászmesterek – Fischermeister – 26 – 40 Ft + 16 legény – 13,20 Ft.

A szállítás–közlekedés viszonylatában a kor adottsága szerint csupán a bérkocsisok, a nagyszámú fuvaros és a kis kapacitású helyi hajózás jött számításba. A közlekedéshez természetesen hozzá kell számítani az itt fel nem tüntetett nagyszámú magánfogatot, mellyel a felsőbb társadalmi rétegeken kívül minden tehetős polgár, kereskedő rendelkezett. A vasútközlekedés és a tömeges személyszállítás csak évekkel később indult meg.

Mezőgazdaság

Városi bérlők (járulék nélkül) – Meier – 15 – 436 Ft
Császárók (itt: lókupecsek) – Rosstäuscher (izr.) – 3 – 10 Ft
Kapások⁵⁰ – Häcker – 56 – 56 Ft
Kertészmeister – Gärtner meister – 34 – 55 Ft + 47 legény – 39,10 Ft
Majorosok⁵¹ – Meier (izr.) – 220 – 220 Ft + 750 tehény – Kühe 250 FT
Pintzemesztetek – Kellermeister – 7 – 7 Ft
Napszámosok – Tagelöhner – 759 – 257 Ft
Napszámos – Tagelöhner (izr.) – 9 – 7,30 Ft

Pesten a városi és magánkézben levő majorságokban nem valami korszerű módszerekkel folyt a mezőgazdasági termelés. Inkább csak házi szükségletre termeltek az adott keretek között. A kerületek akkori határain túl vízenyős rétek, mezők húzódtak, kisebb-nagyobb ligetes részekkel váltakozva. Az egykori termőterületek később lakóterületté alakultak át. Ezekben a pesti kerületekben ebben az időben nagy népi látványosságot jelentettek a kerület névadójának napján tartott búcsúk, amelyekről számos leírás maradt fenn.⁵²

„Művészettel” foglalkozók

Botosművészek(?) – Filzstiefel – 17 – 25 Ft
Hangászok – Musikant (izr.) – 37 – 30,50 Ft
Képfaragók – Bildhauer – 9 – 14 Ft
Képirók – Maler, Malkunst (lehettek szobafestők vagy mázolóok is) (izr.) – 30 – 250 Ft
Tűzművészek (?) – Feuerfresser – 2 – 2 Ft

Egyéb

Tudósítóintézet – Korrespondentbureau – 1 – 20 Ft

Nem mezőgazdasági jellegű napszámosok (Tagelöhner)

Számuk 1200 fő, adójuk 720 Ft.

E napszámosok között az adólajstrom szerint az alábbiakat különböztették meg: marquerok — felíró, pincér; ruhatisztítók — Putzanstalt; kotsisok — Kutscher; czédula-hordozók — Zettelträger; pinczérek — Kellner; szalmavágók — Strohmesser; színházi inasok — Theaterdiener; házmesterek — Hausmeister; s a latczikonyhák körül sürgölődőket — Garkücheknecht.

Mindez a sokféle életlehetőséget kereső szegényember szolgáltatta a nagyvárossá cseperedő Pest alkalmi szükségleteit.

* * *

Az adólajstromban felsorolt és bemutatott kézművesek, kereskedők s a mezőgazdaságban tevékenykedők összlétszáma, mintegy 10 000-re tehető, családtagjaikkal és eltartottaikkal együtt az összlakosság több mint felét tették ki. Nagy termelési volumenük nem volt ugyan, de tagoltságukkal jól szolgálták a születő nagyváros igényeit, amelyben a tárgyalt évben olyan intézmények jöttek létre, beleértve a bontakozó gyáripárt is, hogy a fejlődési folyamat végén, 1848-ban Pest 109 881 lakosával az ország városai között az első helyet foglalta el. A kereskedők száma 2000, közöttük 189 nagykereskedő. A gyárak között volt 6 selyemgyár, 8 gyapjú-, gyapot-, félselyemgyár, 2 posztógyár, 1 hengermalom, 1 vasöntőde, 6 gépgyár, 1 kocsigyár, 1 cukorfinomító és számos olaj, szesz, ecet és egyéb gyár.

A kiadott könyvek 90%-a Pesten jelent meg, s a városnak egyeteme, József Ipartanodája, 2 gimnáziuma, tanítóképzője, 15 elemi iskolája és 9 kisdédóvója volt.

A fejlődést a dekonjunktúrák mellett, a nagyobb elemi csapások — az 1838-as árvíz — sem tudta megakadályozni. Az 1848-as forradalom idején Buda és Pest már valóban az ország méltó fővárosa lett, s ebben nagy részt vállaltak magukra az adólajstromban megőrződött kereskedők, kézművesek, napszámosok: tehát a dolgozó, munkálkodó népesség.

Rövidítések

<i>Balla</i> 1935	<i>Balla A.</i> : Budapest szerepe Magyarország történetében. Budapest, 1935.
Budapest Lexikon	Budapest Lexikon. Budapest, 1973.
<i>Fényes</i> 1842	<i>Fényes E.</i> : Magyarország Statistikája. Pest, 1842. I.k.
Források 1971	Források Budapest múltjából. I. 1686—1873. Szerk.: Bácskai V. Budapest, 1971.
Gemälde 1837	Gemälde von Pest und Ofen mit ihnen Umgebungen. Pesth, 1837.

<i>Horváth</i> 1840	<i>Horváth M.</i> : Az ipar és kereskedelem története Magyarországon. Budán, 1840.
<i>Hunfalvy</i> 1859	<i>Hunfalvy J.</i> : Budapest és környéke. Pest, 1859.
<i>Nagy</i> 1983	<i>Nagy D.</i> : Munkásviselési adatok 19. századi körözőlevelekben. Magyar Munkásmozgalmi Múzeum évkönyve 1981/82. Budapest, 1983. 207–249. (A feldolgozás szintén a FSZEK Budapest Gyűjteményében levő anyagok alapján készült.)
<i>Palugyay</i> 1852	<i>Palugyay I.</i> : Buda-Pest kir. városok leírása. Pest, 1852.
<i>Patachich</i> 1831	<i>Patachich J.</i> : Sz. K. Pest városának leírása. Pesten, 1831.
TBM	Tanulmányok Budapest Múltjából
<i>Tonelli</i> 1942	<i>Tonelli S.</i> : Pest 100 év előtt. Az Országos Iparegyesület alapításának esztendeje. Budapest, 1942.
<i>Tonelli</i> 1944	<i>Tonelli S.</i> : Nagypáink Pest-Budája. Budapest, 1944.

Jegyzetek

1. (Pesti adólajstrom) 1. „Belső város”; 2. „Leopold-város”; 3. Theresiaváros”; 4. „József város”; 5. „Ferencz-város”. (Függelék): „Adói felosztása a Foglalatosságoknak. 1841/42. „Pest, 1841–1842. Magyarul – németül. Bq. 0910 (208). Sorszám, adózó neve, lakása – utca – házsám, adókirovás. A Függelék két részből áll: egy német és egy magyar–német részből, tartalmilag egyező példányban. Eredeti irat, kerületenként hivatalos aláírásokkal, záradékkal, pecsétekkel. 362 p. (a 2–3, 45–46, 76–82, 162–172, 174–175, 220–232, 337–344. lap üres). Mérete: 42×26 cm. Későbbi félbörkötés. (Újrakötve.) Poss.: Weiler Stefánia, FSZEK 1911. *J. Hajdú H.*: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár válogatott kéziratának leíró katalógusa. 1964. I. 82. (Zöldes színű, bordás, merített papíron, víznyomásos felirattal, címerrel.)
2. *Kőrösy J.*: Az 1870-dik évbéli Pest Népszámlálás Eredményei. 1–8. k. Pest, 1870.
3. Magyarország története. Szerk. Molnár E. Budapest, 1964. I. 428–9., 438–9.
4. Trattner jelentése 1838-ból, in: Források 1971. 61–62, 63–65. – A pusztulás mértéke így összegeezhető:

	összedőlt házak	erősen rongálódott házak
Belváros	70–10,1%	109–24,3%
Lipótváros	71–18%	67–17%
Terézváros	881–58,7%	404–23,3 %
Józsefváros	891–71%	115– 9,2%
Ferencváros	438–82,8%	72–13,6%
Összesítve	2351 ház	827 ház

5. *Patachich* 1831. 19; *Gemälde . . .* 1837. 31; *Patachich* 1839. 37–39; *Fényes* 1842. I. 93.; *Vaterlandische Pilger Kalender*, Kassa, 1841. 189.; *A Székesfőváros múltja és jelene*. Budapest, 1934. 95.

6. *Tonelli* 1944. 15. Mindmáig számottevő szép kiállítású könyvében, az 1840-es népszámlálásra hivatkozva, szerinte Pestnek 66 981 lakosa volt, az erősen feudális Debrecennek 50 000, Szegednek 33 038, amellyel erősen lemaradtak Pest mögött; Pozsonynak ebben az időben 30 364, a szintén városias Győrnek 15 539 lakosa volt. Sopron és Kassa lakosságának száma alig haladta meg a 10 000-t.
7. *Hunfalvy* 1859. 68. E munkájában a szerző arról számol be, hogy a város az árvíz után rövid időre teljesen felépült, még szebben, mint azelőtt volt: „... már 1840-ben főutszáin alig lehet a pusztulásnak nyomára akadni.” Lélekszám tekintetében ő is az 1840-es népszámlálás adataival egyezőt közöl. Elmondja még, hogy 1840-re felépült a Nemzeti Színház, s 1837-re lerakták a Nemzeti Múzeum alapkövét.
8. *Fényes* 1842. I. 114–115. Így summázza a kereskedőkkel és kézművesekkel kapcsolatos ismereteit: „Némely városokban a vármegyékben lakó kereskedők és kézművesek számáról hivatalos és igen jó adataim vagynak ugyan, de az összeg az egész országra hiányzik, s csak hozzávetőleges (...) ide tartoznak a különböző nemzetiségű házalók is, akik bebarangolják az országot. A királyi városok közül Pestnek van a legtöbb kézművese ...”
9. *Horváth* 1840. 337. Munkájában ezt írja: „A honi műipar hatalmas emelkedésének képe az óriás léptekkel haladó Pest, melyet évenként növekvő lélekszáma, szaporodó gyárai és kézművesei Európa jelesebbjeivel vetélkedő palotái rövid idő alatt, mintegy új alakba bővölének. Jelenleg (1840) 1970 kézművesen kívül nevezetes Valero szelyemgyára; Licht Károlytól, több társak segédelmével felállított, évenként kb. 12 000 q-t készítő nagy cukorgyára, mellyel legújabbban stearyngyertya és szappangyár is kapcsolatba hozatott. Továbbá gőzerejű téglagyár, mely milliókat készített, s éppen most részvényezik gr. Széchenyi gondja alatt készül angol–amerikai mintájú lisztgyár (Hengermalom). A kisebbek közül 3 kémikai, 3 bőr, 3 olaj, 2 likőr stb. gyárak.”
10. Budapest Enciklopédia. Budapest, 1970. 375–376. Megtalálhattuk e vásárokon Európa vezető kereskedelmi országainak képviselőit, akik gyárműveiket kínálták eladásra, maguk pedig a különböző magyar nyersanyagokat, félkész és készárakat vásároltak cserébe. A pesti, nevezetes vásárok — melyek egy egész héten át (Palugyay szerint két hétig is) tartottak — időpontjai: József napi (március 19.), Medárd napi (június 8.), János napi (augusztus 29.), és a Lipót napi (november 15.). — Fényes Elek szerint, aki a városi vámok alapján végezte számításait, egy jól sikerült vásárra 14 000 kocsi és szekér is felvonult, s vagy 300 uszály a Dunán. Mindezek gabonával, borral, bórrel, edénnyel, faeszközökkel, gyümölccsel megrakva. Híres volt Pesten még a gabonavásár, marha-, ló-, juh-, gyapjúvásár, mely a leghíresebb külföldi gyapjúvásárokkal vetekszik. *Fényes* 1842. I. 292–3.; Ekkortájt keletkezett az a szólás-mondás, hogy Pestnek akkor van sok pénze, ha a János-napi vásár jól sikerült. A *hetivásárok* Pesten kedden és pénteken voltak. A *baromfivásárt* szerdán tartották az Üllői úti vámházon túl. — Néhány adat a vásárok forgalmáról, 1840-ben: 115 000 q gyapjút adtak el hat millió Ft értékben, ezenkívül gabonaneműeket, dohányt, nyersbőröket, zsiradékot, repceolajat, kendert és hizott állatokat; 30 000 akó bort, 40–50 000 akó sört. A pesti pékek egy évben 200 000 q lisztet dolgoztak fel. Egy-egy vásár forgalma 10–12 millió Ft volt. *Balla* 1935. 80–81. — Hol volt a színhelye ezeknek a híres vásá-

roknak? (Ezek nélkülözhetetlen várostörténeti, topográfiai adatok.) A Szénapiacon (ma: Deák Ferenc tér); az Országúton (ma: Múzeum körút); a Kerepesi úton (ma: Rákóczi út) egészen az állatvásárig (ma: Köztársaság tér) ruházati cikkek sokasága található. Pl. 1851-ben 517 csizmadia 20 000 pár csizmát hozott eladásra. A vásár másik része a Dunapartot foglalta el: asztali edények, üvegáruk, házi és konyhafelszerelések stb. Feljebb a parton az Újvásár (ma: Engels) tér akkoriban Európa egyik legnagyobb tere volt, ahol 800 vásári bódé is állott: élelmiszer, sütemény, zöldségfélék, gyümölcsök stb. zsákszámmra fűszerek, köztük az őrölt paprika, amely abban az időben kezdett elterjedni. Nem messze a Dunaparton a *baromfivásár* állt, s mindenféle bódé, főleg számtalan lacikonyha. A belvárosi plébániatemplom mögött a molnárszasszonyok, a másik oldalon a húsfüstölők sorakoztak. A Rózsa téren fésűsök és piperekereskedők, a Sebestyén téren pedig a könyvkereskedők és könyvkötők árusítottak. A Kecskeméti utca gyékényein zsidó rőfösök árultak, s az egész Országút csaknem végig *gabonapiac* volt. S hol van még a *halpiac*, amelyik messzire büzlött, a százféle bódé, a spekuláció és leleményesség keverékéből összeállítva, s a különböző szélhámosok és mozgóárusok. Hatalmas volt az idegenforgalom, s jelentős a külkereskedelem. Egész uszályok keltek el gabonával, borral, s a lovakat, marhákat százával, ezrével vásárolták a külföldi kereskedők. A kép kisebb mértékben hasonló volt a heti vásárokon is.

11. Andersen leírása a fővárosról 1842-ből. In: Források 1971. I. 66–67.
12. Források 1971. I. 153–154.
13. Tonelli 1942. 17–19.
14. Palugyai 1852. 333.
15. Palugyai 1852. 334.
16. Palugyai 1852. 334.
17. Palugyai 1852. 334.
18. Palugyai 1852. 334.
19. Az alkuszok viszonylag magas száma szót bizonyítja, hogy a kereskedelmi szervezet mégsem volt olyan kiépített, ezért volt szükség a közvetítőkre, akiknek bizonyára megvoltak a maguk kliensei, akiknek a kereskedők áruit felajánlották és piackutatással is foglalkoztak.
20. A baromfihús ekkor is igen kedvelt volt, főként a polgárság körében. A baromfiárusok bizonyára a város minden részén megtalálhatók voltak: Pest utcáinak számával egybevetve, minden ötödik utcában volt egy.
21. A bothasználát divatja egészen a felszabadulásig megtalálható Pesten (1945). Száz évvel ezelőtt pedig, mintegy védelmül szolgált, — tekintettel a gyengén vagy sehogy kivilágított utcákra, a bizonytalan közbiztonságra a külvárosokban, a kóbor kutyák és garázdák ellen.
22. A déligyümölcsök mindig kedveltek voltak városi viszonylatban: akkoriban a kávé még nem volt túlságosan elterjedve, inkább teát ittak. Ennek ízesítésére szolgált a citrom, melynek eladásával szépszámu kereskedő foglalkozott.
23. A darakása a tárgyalt időszakban népetelnek számított, innen az eladásával foglalkozók viszonylag nagy száma.

24. A dohányzás igen elterjedt szenvedély volt, ha más formában is, mint ma. A cigarettát nem ismerték általánosan. Ezt csak 1868-ban kezdték gyártani, akkor is csak egy gyárban: a fiúmei dohánygyárban. Tehát ekkor szivart, pipadohányt, burnót használtak az emberek, de ez utóbbit a hölgyek sem vetették meg. Az Állami Dohányegyedáruságot csak 1851-ben vezették be országosan.
25. Ekkoriban nem a vas, vagy zománcozott edények voltak használatban, hanem kő- és agyagedények, melyeket az említett vásárokon fazkasok árúsítottak, kik messze földről is felkeresték a híres pesti vásárokat ponyvával fedett szekerekön, amelyen az áru szalma közé volt csomagolva.
26. Az építőfakereskedők nagy számát indokolja az árvíz utáni helyzetben Pest nagyvonalú újjáépítése. Mindez vonatkozik az összes épületanyagot árusító kereskedőre és építőiparosra, akik személy szerint érdekelve voltak a nagyarányú építkezésekben.
27. A fehér ruhák az alsó ruházatot, vagyis a fehérneműt kell érteni. Európa minden tájáról érkeztek a fehér ruhához szükséges anyagok, amelyek változatos alkalmazása igen elterjedt volt: pl. rumburgi vászon, batiszt stb. — Erről részletesen: *Nagy* 1983. 207–249.
28. Úgy tűnik, hogy a pestieknek ez a ma is ismert szokása, hogy sűrűn váltogatják holmijukat, berendezési tárgyaikat, ebből a hagyományból táplálkozik, s minden bizonynyal a nagyszámú házaló (őszeres) is megtalálta számítását a reformkori Pesten. De mit kell tudni ezekről? A házaló, az őszeres (hándlé) a régi ruhaneműek és háztartási felszerelési tárgyak mellett hulladékokat, tollat, szőrmét, bőrt, csontot stb. is felvásárolt és azokat az ócskapiacra, vagy az ipar számára eladó házaló kereskedő. Jellegzetes „őszeres, ócska ruhát, cipőt, rongyot, mindent veszek!” kiáltással járták a főváros utcáit, házait. — A Pest környékén még az 1930-as években is élt a hagyomány, szekéren, csengőt rázva, a fenti szöveget énekelve jártak. — Ma már eltűnőben vannak, szerepüket részben a Bizományi Áruház Vállalat, részben pedig a MÉH vette át.
29. Számukból kitetszik, hogy a pesti emberek kedvelt főledele a hús volt: minden 3–4. utcában találhattak húsárulót.
30. A kalapkereskedők nagy száma érthető, miután ekkor mindenki kalapot (vagy más egyéb fejfedőt) hordott. Főként a polgári népesség, még az asszonyok is, ellentétben a mai kalap nélküli férfidivattal. Az alsóbb néprétegek férfiai sapkát, süveget, aszszonyai kendőt viseltek.
31. A kenderárak használata és alkalmazása jóval általánosabb volt, mint manapság, ez érthető, hiszen még a városokban sem volt más közlekedési alkalmaság, mint a ló vontatta jármű, szállításra pedig a fuvaroskocsi: ezeknek a szerszámai a borszerszámok mellett kenderből készültek.
32. Hazánkban mind a falusi, mind városi viszonylatban hagyományos volt a bicskák, kések használata. Ezeket használták étkezéshez, munkájukhoz, s ha felöntöttek a garatra, akkor nézeteltéréseik rendezéséhez is.
33. A piaci kofák (Fratschlerin) — a piacok, csarnok és a régi dunaparti vásárok gyümölcs-, zöldség-, csirke- és haláurái voltak. Nevezetesen voltak a pesti Városház (ma:

- Március 15-e tér) puttonyos (kranzlis) kofái. Az itt árusító körösi, palotai, kecskeméti kofák élelmességben — a közhit szerint — még a párizsiakat is felülmúlták.
34. A különlegesen szép kivitelű és tartós csizmák, cipők kordoványbőrből készültek, s ez időben — mint már utaltunk a külvárosokból állandóan betörő por és nagy sárara — szinte mindenkinek volt csizmája.
 35. Aligha kell utalni arra, hogy Pest a 40-es évek elején már nem csupán kereskedelmi és ipari gócpontja volt az országnak, hanem szellemi központja is. A pesti könyvárusok majdnem mind a német polgárcsaládokból kerültek ki, s főként német nyelvű könyveket árusítottak. Ezt az is indokolta, hogy a város lakosságának 4/5-e német, 1/5-e volt magyar anyanyelvű.
 36. A pacal népétel volt már akkor is, a belsőségek ételként való élvezete mindmáig megvan a városi nép életében.
 37. A korabeli patikákban is megtalálhattuk a különféle gyógyfüveket, gyógyteákat. A korabeli orvoslás hagyományos módja volt a gyógyfüvekkel való gyógyítás. A számok tanúsága szerint minden második utcában patikára találhattak az arra szorulóknak.
 38. A népi orvoslás e kedvelt módját abban az időben faluban-városban megtaláljuk. Kedvelt volt a sűrű vérű cívisek piócával való megszívatása, s hogy állandó kereseti lehetőséget kínált, bizonyítja, hogy bejegyeztették magukat a piócaárusok és tevékenységük után adót fizettek.
 39. A pipa ekkor szinte nélkülözhetetlen kelléke volt minden társadalmi rétegnek; s ha a felsőbb rétegek a barnára szívott tajtékpipát, — amelyből nem csupán egy darab volt a birtokukban — kedvelték, az egyszerű népfiai is szívogatták munka közben, pihenőidejükben s az ünnepeken kis agyagpipájukat a meggyfaszáron által.
 40. Nagy számukból kitetszik, hogy a korabeli pestiek szerettek öltözködni, anyagok közt válogatni, ruhákat varratni. Más forrásokból ismerjük, hogy a korabeli viselet hallatlanul gazdag és változatos volt.
 41. A korabeli rákászok még nagy lehetőséget találtak a várost körülvevő mocsaras, ingoványos vizekben, patakokban.
 42. Ezek a kis vegyeskereskedők és boltjaik, ahol minden kapható volt a lisztől a petróleumig, évszázadokon át nélkülözhetetlen színfoltjai voltak a falvaknak-városoknak. A számok tanúsága szerint Pesten minden utcára jutott 1–2 vegyesbolt.
 43. Korábban már utaltam az árvíz utáni nagy építkezésekre, amelynek hírére mindenhol számos építőiparos, mesterlegény igyekezett Pest városába.
 44. Az újonnan épült nagyobb házakat és intézményeket, középületeket vörösrézttel fedték be.
 45. Az olasz vándorárusok többek között gipszszobrokat (figuretti) árultak és gesztenyét.
 46. Éppen ezekben az években (1841. IX. 21.) tett jelentést a pesti tanács a Helytartótanácsnak a kalaposlegények szervezkedéséről, amelyet mind a céhmesterek, mind a pesti tanács veszélyesnek ítélt; úgy, hogy a pesti városkapitány összehívatta és megintette a pesti kalaposlegényeket, különböző súlyos büntetésekkel fenyegetve őket. (Források 1971. 120–21.). — De tudomásunk van a szabólegények lázadásáról is, amely a felemelt betegápolási díjak miatt tört ki: tüntetést szerveztek és betörték a városháza ablakait (1842).

47. A szabókra vonatkozó adatokból kiderül, hogy a város lakosságának túlnyomó többsége a *német módít* (divatot) követi. Eddig egyetlen felsorolt mesterségben sem adódtak ilyen magas mester- és legény-létszámok. Ez azt jelenti, hogy német szabókból minden pesti utcában kettőt is találhattak.
48. A lacikonyha: sátorban vagy szabad ég alatt működő kifőzőhely. Az elnevezés még a 15–16. századból ered, mivel II. Ulászló (Dobzse) ételeinek jórészt az utcai sátoros kocsmákból hozatta. A királynak készült sültet a nép lacipecsenyének nevezte. A lacikonyha a pesti vásárokon népszerű étkezőhely volt. Az új Vásártér (Engels tér), a pesti Dunapart és a Széna (Kálvin) tér környékén 26 is működött. Ezeket a lángos, kolbász-, hús- és halsütőket ma is megtaláljuk piacokon, vásárokon, kirándulóhelyeken.
49. „Pesten és Budán is vagynak már Fiákkeresek, akik pénzért kotsinn hordanak ide s tova akárkit: de koránt síntsenek annyian, mint Bétsben. Pest s Budai Fiakkerek, ha arra a számra nevedekhetnének, mint a Bétsiek . . . a Teherhordók meg nem élhetnének”, olvashatjuk a Bécsi Magyar Hírmondó 1796-os számában. — Korábban is voltak már bérkocsik és bérkocsisok, de az igazi konflis és fiáker lényegében a pesti és budai polgári élettel együtt növekedett olyan tekintéllyé, hogy 1827-ben szükség-szerű volt Ferenc császár pátense, amely a bérkocsisok működését, mint ipart engedélyezte és elismerte. A szabadalomlevél 56 cikkelyből állott és pontosan előírta, hogy kik kaphatnak engedélyt az ipar folytatására, kitért a jogokra és kötelességekre. Fő állomásaik voltak: a Színház tér a Haas palota előtt, a Zsidópiac, vagy Szénpiac (Deák tér). A legelegánsabb fiákkerek a Kristóf téren álltak. Volt még állomás a Rózsa téren és szétszórta különösen a városkapuk környékén. A régi pesti polgárok mind tudták, hogy 1–600-ig a fiákkereket, s 600-tól felfelé a konflisokat számozták. Minél kisebb számú kocsit hajtott valaki, annál büszkébb volt. A legalacsonyabb számú kocsik tulajdonosai voltak a fiákeres arisztokraták.
50. A szőlők majdnem teljes egészében Budán voltak, Pest határában alig termett szőlő, kivéve Cinkotát és Rákoscsabát. A Pesten bejegyzett kapások is leginkább Budára mentek át dolgozni. A 19. század elején már gyakorivá válik, hogy nem a szőlőben, hanem a nagyobb vendéglőkben tartják a szüreti mulatságokat. Juhhúsos kását, báránytokányt, káposztás bélest és más szüreti ételt kaptak a vendégek. A szőlőhegytől elszakadt szokások hangulata már mesterkél volt, de romlott a bor minősége is. A század közepén a szüreti mulatságok még fölelevenedtek, jobbra a gazdagok jó módjának fitogtatására, majd a század végén a filoxéra végzett a kötött talajú budai szőlőkkel s a szüreti mulatságokkal egyaránt. A budai szőlők nyomát már csak néhány utcánév őrzi.
51. A *major* a mezőgazdasági üzem gazdasági központja (istállók, színek, magtárak, raktárak, górék, szérűkből állt, de lakóépítmények is voltak ott). — A *majorsági gazdálkodás* a mezőgazdasági termelés fő formája volt Kelet-közép-Európában, a feudalizmus kései korszakában. A majorsági gazdálkodás korlátozta a paraszti árutermelést, nehezítette a jobbágyok helyzetét, s a tökéletes termelésre való áttérés feltételei megteremtésének vontatott, nehéz útját jelentette.

52. A terézvárosi, József- és ferencvárosi búcsúk egykori hangulata még az 1930-as években is megvolt – ezeket magam is átéltem –, részletesen leírtam: Budapest Lexikon, 128.

A rövidítésjegyzékben nem szereplő felhasznált irodalom

- Budapest Enciklopédia. Budapest, 1970.
Dorfinger, J. A. von: Wegweiser für Pesth. Pesth, 1827.
Dvihally A. M.: A budai szőlőművelés története. Budapest, 1932.
Erdélyi J.: Nemzeti iparunk. (Bővítve és jegyzetekkel kiadja Fényes E. Pest, 1843.)
Futó Gy.: A magyar gyáripar története. Budapest, 1944.
Ganz Pesth und Ofen. Pesth, 1847.
Halász E.: Magyar–német nagyszótár. I–II. Budapest, 1976.
Józsefvárosi Lexikon. Budapest, 1970.
Kőrösy J.: Az 1870 dik évbéli Pesti Népszámlálás Eredményei. 1–8 k. Pest, 1870.
Kubinyi A.: Népmozgalmak Pesten a feudalizmus korában. TBM XIV (1961)
Magyarország története I–II. Szerk.: Molnár E. Budapest, 1964.
Manning foltiges. Der Spiegel 1839/2/604. (Pest házainak száma az árvíz után. Ad. Pestről.)
Nagy L.: Kézművesipari mesterségszótár (magyar–német–latin nyelven). Veszprém, 1973.
Patachich J.: Történeti jegyzetek sz. k. Pest városáról. Pest, 1839.
Pest-Buda térei és utcái. Buda-Pest a magyarok fővárosa. 1845. 112–116.
Schmall L.: Adalékok Budapest Székesfőváros történetéhez. I–II. Budapest, 1899.
Schmall L.: Buda-Pest utcái és terei. Budapest, 1906.
A Székesfőváros múltja és jelene. Budapest, 1934.
Vaterlandische Pilger Kalendar. Kassa, 1841.

DEZSŐ NAGY

DIE BESCHÄFTIGUNGSVERTEILUNG EINER IM ENTSTEHEN BEGRIFFENEN GROßSTADT AUFGRUND DES PESTER STEUERREGISTERS VOM JAHRE 1841/42

Der Verfasser fand im Laufe seiner stadtgeschichtlichen Forschungen im Manuskriptarchiv der Budapest-Sammlung der Hauptstädtischen Szabó-Ervin-Bibliothek das Steuerregister der Stadt Pest vom Jahre 1841/42. Das Manuskript ist eine wahrhaftige Fundgrube der stadthistorischen und topographischen Daten. Wahrscheinlich ist es bisher der Aufmerksamkeit der Forscher darum entgangen, weil es nicht in einem Archiv, sondern – als Schenkung einer Privatperson – in einer Bibliothek aufbewahrt wurde.

Infolge des großen Umfanges des bei Bemessung der Hassteuer angefertigten Registers (das den Zunamen, die Straße, den Platz und die Hausnummer des Steuerpflichtigen enthält) können hier nur einige wesentliche Daten und die zeitgenössischen Straßennamen wiedergegeben werden, deren Analyse zu dem überraschenden Schluß führt, daß etwa 90% der Straßenbezeichnungen bis zur Befreiung der Stadt vom Faschismus (1945) erhalten bleiben. Deren überwiegende Mehrheit existiert auch heute noch, was die Traditionstreue der Stadt Pest beweist. Die andere Lehre: Es gab nur eine einzige mit einem Personennamen bezeichnete Straße (Baron-Sándor-Gasse), die nach dem hervorragenden ungarischen Schriftsteller Sándor Bródy benannt — der lange Zeit hier wohnte —, auch heute noch besteht. Von den zeitgenössischen Stadtbeschreibungen mehrerer ausländischer Reisenden zitiert der Verfasser nur einen Abschnitt der Beschreibung des Medardi-Marktes vom großen dänischen Erzähler Andersen.

Im Verzeichnis der den verschiedenen Handwerken, Meistern und Gesellen bemessenen Steuern finden wir mehrere Hundert solche Handwerke, in deutscher und ungarischer Sprache angeführt die heute überhaupt nicht mehr oder nur in Spuren vorhanden sind. Diese Handwerke hatten Volkscharakter, wie z. B. Korduangerber, Knopfmacher, Gerstenmahler usw.

Die Entwicklung der Stadt Pest vermochten neben den Dekonjunkturen auch die größeren Naturkatastrophen — wie das Hochwasser vom Jahre 1838 — nicht zu verhindern. Bis zur Revolution im Jahre 1848 wurden Buda und Pest schon wahrlich zu einer würdigen Hauptstadt des Landes, und daran hatten die im Steuerregister angeführten Kaufleute, Handwerker, Tagelöhner: also das arbeitende, werktätige Volk, einen bedeutenden Anteil.

A víz szerepe

A víznek mind az emberek, mind az állatok és növények életében mindenkor meghatározó jelentősége volt. Ahol a föld kérgén áttör a víz, azt az emberiség évmilliók óta védte a pusztítás és az elszennyeződés ellen és gyakran védszentjeinek védelmébe ajánlotta. A régi mondák a vizek varázserejéről szóltak. A víz hallható hömpölygését, folyását, esését, áramlását saját létével, életével fűzte egybe. Gyakran hozták összefüggésbe a víz életét mondákkal, mesékkal, legendákkal, létét népdalokban, közmondásokban örökítették meg.

A földből feltörő vizet facsatornába vezetve, egyetlen vízszintesen lefektetett fatörzsbe vájt teknőbe vezették. Magát a forrást, illetve a kutat deszkabéléssel, vagy kváderekkel védték a beomlástól és fentről annak tisztántartását fatetővel biztosították. Megkezdték a vízvételi hely kiépítését, kijavítását és díszítését. Az ember elképzelte a nem látható, de a jót és hasznosat alkotó első vízi szellemeket. Az eredetileg ésszerű gondolatok babonává fejlődtek.

Ahogy a kút falun, vagy a városban az ember mindennapi képmezőjébe került, úgy nőtt annak díszítési igénye. A vizet a kutakból, mély aknákból vödörrel húzták fel, annak falát kiépítették és keresztgerendára akasztották fel a vödör láncát.

Stílusalakulások hatása a kutakra

Ahogy a rendelkezésre álló építési anyag, a kialakult technika és az építmény célja meghatározta a stílus kialakítását, úgy az mindenkor visszahatott a kutak építésére is.

A *hellének, rómaiak* idejében jelentős szerepet kapott a vízvezeték, a kút, a fürdő-kultúra és a csatornahálózat kiépítése. A vizet öblös medencében fogták fel. A kutakat művésziileg díszítették. A kutak fölé gyakran építettek kútházakat, oszlopos csarnok formájában. A víz figurális vízköpőkől tört elő.

A *középkorban* a díszített kút a nemesség és az egyház előjoga volt és az uralkodó osztály gazdagságát ejlképezte.

A *román stílus* (kb. 1000–1250) valamint nyugaton a még azt megelőző karolingi korban a kutak minden oldalról megközelíthetők voltak. Ebben a korban alakult ki a kútkáva, ami egy talapzatra emelt medence volt. A románkor kútja súlyos és merev. A ta-

lapzaton nyugvó medencéből erőteljes kerek oszlop emelkedett, ami egyúttal a felső kisebb medencét is tartotta. Az oszlop tetejére rendszerint sas került és ennek szájából, vagy oroslánfejből hullott a víz a medencébe.

A kutak kultikus célt is szolgáltak. A tisztasági kutakat cantharus-nak nevezték, amit az ősi vallásoktól a kereszténység is átvett.

A *gótikában* (a 12. században alakult ki és a 16. századig virágzott) fali kutak jelentek meg, gyakran baldachinos tetővel. A fali fülkékben kútfigurák álltak. A gótikában a két medence felett még egy harmadikat is elhelyeztek, ami bronzból készült. A gótika magasba törő igyekezete jelentkezik a kutaknál is és lehetőséget nyújt a finom részletekkel jelentkező kispasztikának. A medencét homokkőből, vagy bazaltból készítették és lehetőleg egy darabból faragták.

Ezzel párhuzamosan a falun is változásokon mentek át a kutak. Ezek húzó-, gémes- vagy futókutak voltak. Külön kutak az emberek és külön a legelő állatok részére. Ezeket a kutakat a népi művészet díszítette.

A 15–16. század fordulóján, amikor a városi hatóságok megerősödtek és láthatóan megnőtt a hatalmuk a nemesség és az egyházakkal szemben, eltűntek a fából épült kutak a városokból, helyükre kőkávás kutakat emeltek. Ezek tetszetősebbek voltak és talapzatuk mélyen a földbe került és a napi ivóvízhasználat mellett tartalékvizet is tudtak tárolni, pl. tűzoltásra. A kútmester és szolgálai ügyeltek a kutakra. A tároló kutak jelentős szerephez jutottak. Maga a víztükör mélyen feküdt. Magas váraknál általában elégséges volt a ciszterna, de nagyobb felhasználás esetén mély kutakat is fúrtak. A nehéz munkát gyakran hadifoglyokkal, rabszolgákkal végeztették.

A nagyvárosokban a kutaknak vízvételen kívül mindinkább a díszítő jellege is előtérbe került. Városházak, templomok, kereskedelmi csarnokok, lakóházak előtt a városok központját díszítették ezek a kutak. Az antik művészet felidézésével a *renaissance* (1420–1580) kibontakozásával a szoboralakok kiléptek a félhomályból, a látvány középpontjába kerültek és méltón koronázták a karcsú oszlopot. A díszítéshez tartoztak a torzfejes- és groteszk kifolyók; a talapzatot, a kávé és a kúttestet ág- és növényi ornamenssel díszítették. Gyakran alkalmaztak a kutakon kovácsolt vas díszítményeket is.

A 17. században a kúton mitológiai és egyházi alakok jelennek meg, így elsősorban Mária, mint az életet adó víz védelmezője. Sok a gyermekalakos kút is, célja a még meg nem született gyermekek védelme volt. De az egyházi jellegű figurák mellett megjelentek a világi ábrázolások is, vízi szörnyek, népies figurák, mitológiai alakok és állatok. A magas díszes oszlopon álló alak és a kevésbé díszített medence jellemezte a renaissance-ot.

A díszkút szerepe a *barokk korban* (16. század második felétől a 18. század közepéig) megnövekedett, méreteik is jelentősen megváltoztak; a díszes medence mellett vas- és nyomottabb kútoszlopok készültek. A medence dúsan tagolt volt, rajta cartouche-ban pajzsok, címerek jelentek meg. A szentek és hősök eltűntek, átadva helyüket a mitológiai és allegorikus lényeknek. Kifejlődik a kúttestek gazdag kiképzése, alakjuk négyyszögletes lesz, alacsonyabbak lesznek a medencék.

A *rokókó stílus* a barokk, Franciaországban a régence stílus folytatása. (Kb. 1720–1780-ig hatott.) Jellegzetessége, hogy nem annyira formákat, mint inkább díszítő motívumokat adott. A kúttesteknél a fényezett (polírozott) felület a jellemző.

A *klasszicizmusban* (18. század második felétől a 19. század közepéig) mint a hasonló építészeti stílus esetében is a gazdag, életteljes formák után csökken a pompa és uralkodóvá válik az egyenes vonal. A kutak fák árnyékába kerülnek. Visszatérés következett be a régi klasszicista hagyományokhoz. A kutak megjelenési formája komor, szigorú volt. A kúttest gyakran obeliszk vagy piramis alakú, kevés dísszel és rajta gyakran urna (váza) volt látható.

A *biedermeier* német polgári eredetű stílus, a klasszicista, illetve az empire stílus elhalásával, azzal párhuzamosan fejlődött ki. (Kb. 1815–1848 között.)

A *romantikus stílus* a 19. század eleji klasszicista stílust követte. Nem volt egységes irányzat. A gótika, a román és a keleti — főleg arab — díszítőelemeket használta fel. Témáját gyakran a népművészet kincsestárából merítette. Ebben az időben gyakoriak a genre-kutak.

Az *eklektika, a historizmus* (kb. 1860–1900) a kutak esetében is keveri a korábbi stílusokat.

Nem maradt hatás nélkül a kútépítésre sem a *szeccesszió*, sem az 1910 körül megjelenő *absztrakt* (non figuratív) ábrázolás. Ez a stílus teljesen szakít a természeti jelenségek ábrázolásával és a formák önálló létét keresi.

Magyarországon található egyes korszakokban keletkezett kutak

Magyarországon a történelmi események folytán kutak a másfél százados török megszállás előtti időkből általában nem maradtak fenn, azok maradványa csak ásatásból került elő, illetve rekonstrukció folytán került felállításra.

Az 1–5. századi római uralom ásatási maradványai még romjaikban is magas kultúra nyomát mutatják. A rómaiakat megelőző illír, kelta telepések is már a víz jelentőségét figyelembe véve nevezték el óbudai településüket a bő vízről AK INK-nek, amit a rómaiak AQUINCUM névben településüknél is átvettek. A víz kultuszának és felhasználásának jelentős maradványai származnak hazánkban, így Budapest területén is a római kultúra feltárt eredményeiből. A forrás feltárása, a földbe süllyesztett és föld feletti csövekben történt víz vezetése (aquae ductus), a fürdők, kutak és csatornák mind e kultúrára utalnak. Díszkutak maradtak fenn pl. Tácott (Gorsium) a feltárt forumon és rekonstruált delfines díszkút látható Aquincumban is.

A középkori kutakból a megfelelő maradványok rekonstruálása után maradtak fenn címeres díszkutak (pl. a Várpalota Duna felé eső oldalán, a Hilton szálló díszudvarában).

Magasan fekvő várakban a sziklába vájt aknákkal juttatták a fentlakókat vízhez (pl. Visegrádon, az egri-, a veszprémi várban).

A gótika kútmaradványa került elő Visegrádon a királyi palota díszudvara alatt talált Zsigmond király korabeli díszkút esetében (jelenleg a helyi múzeumban látható). De itt találták meg a legszebb renaissance kutak maradványait is, a hidrán lovagló gyermekkel díszített vörösmárvány díszkút három, dúsan faragott oldalfalát és a felső szintre rekonstruált ún. oroszlános kutat. A kor technikai fejlettsége mutatkozott meg már nálunk is. Zsigmond, majd Mátyás korában három hegyvidéki forrás vizét (Doktor-, Nádor-, Város-

kút, Svábkút, Béla király kútja) a Szabadság-hegy és a Várhegy 100 m-es szintkülönbségét kihasználva a közlekedőedény elve alapján fa-, ólom- és cserépcsőveken vezették mintegy 4 km hosszban a várbeli Szentháromság térre. Útiránya: Orvos u. — Városkút, — Istenhegyi út — Enyedi u. — Déli vasút és a Vérmezőn keresztül vezetett. Bonfini leírásából ismerünk díszkutat, melyek Buda első ilyen jellegű alkotásai voltak. A Szabadság-hegyről a Várba vezető középkori vízvezeték — a római után a második — 1686-ban elpusztult, azt azonban Everling Eberhardt törzsrivos felfedezte és 1716-ban a víz a vezetéken újból megindult Kerschensteiner Konrád fráter segítő munkájával. A svábhegyi források vizét még 1873-ban is két Donáti utcai kútba vezették be.

A török megszállás idejében a víznek a törököknél az ivóvízen kívül vallási előírásaikból eredően fontos tisztálkodási szerepe is volt. Ennek maradványa a ma is működő több budai törökkori fürdő (Imre-, Rudas-, Király-, Császár fürdő). A törökök vallási tilalom folytán nem engedélyezték az alakos díszítést, így kutaik is enélküliek voltak. Az állandó háborús veszély következtében a Várban a pincékben létesültek kútjaik. Ezek mélypincei kutak voltak és összesen 22 helyen sikerült azok nyomát felkutatni, és pedig:

1. Hess András tér, Ince pápa szobra alatt,
2. Móra Ferenc u. 1. a pincében,
3. Országház u. 4. a pincében,
4. Országház u. 6. a pincében,
5. Országház u. 9. a pincében,
6. Országház u. 26. a pincében,
7. Szentháromság u. 2. a pincében,
8. Szentháromság u. 5. a pincében,
9. Tárnok u. 10. a pincében,
10. Uri u.—Szentháromság u. sarok, a Hadik szobor alatt,
11. Kapisztrán tér közepén,
12. Országház u. — Fortuna köz sarkán,
13. Országház u. 7. a pincében,
14. Országház u. 11. a pincében,
15. Országház u. 14. a pincében,
16. Országház u. 15. a pincében,
17. Országház u. 17—19. a pincében,
18. Országház u. 28. a pincében,
19. Szentháromság u. 7. a pincében,
20. Uri u. 19. a pincében,
21. Uri u. 72. a pincében,
22. Dísz tér 11. a pincében.

Irodalmi adatokból ismert, hogy Buda török megszállása idején 75 közkút működött. A pasa házának előcsarnokában csorgó volt, melynek vizét a Dunából nyerték és az udvarán szökőkút állt.

A barokk kor kútszobrai közül meg kell említeni a fent ismertetett Városkút vizével

táplálkozó Szentháromság téri Caspar Jakab kútmester által készített Szt. Ignác kutat, melynek vízellátása 1718. június 30. indult újból meg. Loyolai Szt. Ignác szobrát, Hörger Antal alkotását a kútra 1723-ban helyezték el. A jezsuita szent szobra helyére készült Carlo Adami Pallas Athene szobra, ami azonban magára a kútra felállításra nem került, hanem azt a Városháza mellett állították fel. Maga a Szt. Ignác szobor a Nagyboldogasszony templomára, majd annak átépítésekor Máriaremetére került, ahol Szt. László szoborrá faragták át. Másodlagos elhelyezésű az a barokk falikút, mely „C.W.” monogrammal és 1744-es évszámmal ellátva az I., Dísz tér 6. sz. ház lépcsőházába került. Az Epres kertben volt olasz-renaissance díszkút másolatát találjuk egymástól kisebb eltérésekkel az I., Balta köz 4. és az I., Hatvány u. 4. sz. ház udvarán.

Kútjaink legnagyobb része klasszicista, eklektikus vagy romantikus. Ezek főleg udvarokban láthatók. Már erősen szecessziós jellegű a legszebb kutunk, a Várpalota Hunyadi udvarában lévő Mátyás király kút. Felszabadulás utáni köztéri díszkútjaink nagy része figurális, de szép számmal találunk szökőkutakat, csörgőkat és non figuratív kutakat is, mint pl. Bolba Henrik művét a XIV., Erzsébet királyné út 47. sz. SZTK épület előtt. Időközben lebontva.

Köztéri díszkútak Budapesten

A budapesti köztéri díszkútak nagy részét a 19. században létesítették. Kampis Antal 1940-ben megjelent cikke 35 köztéri kutat sorol fel, melyek közül a legjelentősebbek az alábbiak:

A Ferenciek terén eredetileg dísztelen fa köztéri kút állt, mely a múlt század elején már megrokkant. Helyére Pest városa új kút tervezésére pályázatot írt ki, melynek nyertese Dunaizszy Lőrinc volt, aki bécsi hatásra itt is Mózes kutat akart létesíteni. Kivitelezésének költségei azonban magasak lettek volna és így megbízást Uhrl Ferenc kapott, aki homokkőből készítette el 1835-ben a *Nereidák kútját*. 1899-ben a Belváros rendezése során a már eléggé rossz állapotban levő kútszobrot – szobrai nélkül – Kőbányán az akkori Liget (ma Zalka Máté) téren állították fel. 1976-ban a kutat helyreállítva újból eredeti helyén állították fel; a szobrokat Győri Dezső faragta ki az eredetinek megfelelően. A kút elnevezése téves, mert az ábrázolás szerint nem Nereidákat, hanem Danaidákat ábrázol.

Zugligetben a Disznófőnél áll a *Mátyás királyról elnevezett kút*. Múlt század elejei egyszerű, de korára jellemző architektonikus alkotás. 1880 körül a víz egy vasból készült vadkan fejéből csorgott. 1955-ben lebontották, majd az 1970-es években újból helyreállították.

1805-től 1896-ig a Terézvárosi templom előtt állt a pesti oldal legrégebbi közkútja az ún. *Oroszlános kút*, Kassalik Fidél alkotása. Hatalmas lépcsős kőhasáb volt, melynek két oldalán oroszlánfejekből szökött a vízugár. 1830 körül került a kútra Bauer Mihály nőalakos szobra kígyóval. A szobor megrongálódott és 1896-ban a Népligetbe áthelyezett kútra már egy empire váza került. A fej nélküli kígyós nőalak szobor jelenleg a kúttal szemben szintén a Népligetben látható.

Öntöttvas kagylós kis kút volt az eredetileg a Nádor (ma Kapisztrán) téren állt ún. *Hébe kút*. A kútszobor Polykleistos ún. gabii Artemis kútjának kisebbített másolata. A kút később az Iskola (ma Hess András) térre került. Ince pápa szobrának felállításakor, 1936-ban a kútszobrot Nagytéténybe, raktárba szállították. A lebontott kútból csak a szobor maradt meg, amit 1967-ben az Uri utcában a Magdolna templom megmaradt tornya mellett állítottak fel és kapott újabb medencét.

A Belváros rendezésével megszüntetett Hal piacon állt Dunaiszky László *Halászlány kútja* 1862-től 1899-ig. A Pesti Halász Céhnek a Hal téren halárusító helyei voltak és a halak életben tartásához friss vízre volt szükség. E célból létesítették a kutat, melyet Duna vízzel tápláltak. A kutat a Népligetbe telepítették át, de 1964-ben autópálya építése miatt szétbontották, majd 1970-ben kiselejtezték.

A Ferdinánd (ma Élmunkás) híd Podmaniczky (ma Rudas László) utcai feljárójánál állt Mercier, Michel Victor *Női akt szobra* háromágú szigonnyal, kútmedence szélén. A talapzaton 3 bronz delfin is volt. A szobor 1873-ban készült el és 1927-ben újrifaragták. A megrongált szobrot a Vízművek Gellért-hegyi parkjában állították fel. Mind ez, mind pedig a volt Ferdinánd híd melletti kútszobor a második világháborúban megsérült. Eredeti helyére az eredetinek megfelelő új kútszobrot állítottak. 1869-ben a Pesti Hazai Első Takarékpénztár díszkutat ajánlott fel Pest városának. Az Ybl Miklós által tervezett *Danubius kutat* Feszler Leó és Brestyánszky Béla készítette el és azt 1883-ban a Kálvin téren állították fel. A kút a második világháborúban súlyosan megsérült. Megmaradt nőalakjait a Kálvin tér 9. sz. ház, illetve a Hadtörténeti Múzeum udvarán állították fel. A Főváros Emlékmű Felügyelősége a kút szobrait Győri Dezső szobrászművésszel újból elkészíttette 1955 és 1959 között és a helyreállított kutat az V. kerületi Engels térre helyezték át.

Egész sor díszkutat tervezett Mátray Lajos neorenaissance, illetve hollandi ihletésű barokk stílusban. Ilyen kutak voltak azok a horgany kutak, melyek részben a Jókai, illetve vele szemben a Liszt Ferenc téren álltak, Jókai Mór, illetve Lechner Jenő dr. szobrának felállításáig. De ilyen díszkút állt a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyetem (ma Károlyi Mihály) u. 12. sz. székháza udvarán is. Ez utóbbi később a Rákóczi térre került, ahol a második világháborúban megsemmisült. Helyére viszont a Várpalotából Senyei Károly *Halászó gyerekek díszkútját* helyezték át 1956 után. A Várpalota helyreállítását követően ezt a kutat 1976-ban újból eredeti helyén állították fel.

A Városligetben az Iparcsarnok előtt állt Mátray Lajos *Világító kútja* (Fontaine lumineuse), mely Fáy András „Sió” tündérmeséjét illusztrálta. Az ipari vásár helyigénye folytán a kutat lebontották, helyette a Széchenyi fürdővel szemben 1978-ban Kerényi Jenő „Sellők” díszkútját állították fel.

A Váralja utcában a várfal egyik bemélyedésében állt Senyei Károly *Gyermekeit itató nő* díszkútja. A várfal elbontásakor a kútszobrot eltávolították és jelenlegi helye ismeretlen.

A Várpalota Hunyadi udvarában áll Stróbl Alajos *Mátyás kútja*, mely a király zugligeti vadászatát örökíti meg. Mellékalakja Vörösmarty Szép Ilonkája és Galeotti, valamint a falkanagy kutyaikkal. Bár ez a díszkút is megsérült a második világháborúban, azt teljesen kijavították és ma is a Várpalota megcsodált díszé.

A Corvin téren áll az ún. *Lajos kút*. Millacher Lajos végrendeletében 20 000 forintot hagyományozott abból a célból, hogy emlékéit megörökítsék. A kúrtjéből ivó honfoglalás-kori vitézt ábrázoló díszkutat Holló Barnabás készítette.

A Döbrentei téren szép kis genre kút volt, a *Rákász fiú kútja* Ligeti Miklós alkotása. A szobor a felszabadulás után a Margitszigetre a vízesés medencéjébe került.

Hosszan sorolhatnánk még a köztéri díszkutat, mint pl. Szentgyörgyi István *Kacsás lány kútját*, Horváth Géza és Cserhalmi Jenő *Ifjúság kútját*, Szentgyörgyi István *Magyar Igazság kútját*, Berán Lajos *Pecz Samu kútját*, Lányi Dezső elpusztult *Incelkedők kútját*, Telcs Ede *Széchenyi kútját*, Sidló Ferenc *Danaidák kútját*, vagy Eberling Béla *Árpádházi Szent Erzsébet kútját*. A köztéri kutak nagy része már nem a köztéri vízvétel célját szolgálta, hanem létesítésükkor azok elsősorban díszítő céllal készültek.

A felszabadulás óta eltelt közel 40 esztendőben számos köztéri díszkút, szökőkút és csorgó díszíti Fővárosunkat. Ezek közül meg kívánok említeni néhányat, kerületi sorrendben.

- I. A Gellért-hegyi újonnan létesített víztározó mellett új tervezésű szökőkút mellett régebbi udvari díszkutat kívántak felállítani. Így került oda a VI. Majakovszkij u. 86. sz. ház udvaráról egy ott állt *öntöttvas díszkút*, amihez új kő talapzatot készítettek. Történetét emléktábla ismerteti.
- I. a Horváth kertben helyezték el 1961-ben Ferenczy Béni *Ülő nő* bronz díszkútját.
- I. az Orvos utcai lépcsőnél 1965-ben állították fel Matzon Frigyes absztrakt *Fókás kútját*.
- I. a Szentháromság téren a Budavári Nagyboldogasszony templom Mária-kapujával szemben a támfalnál került felállításra az ún. *Illés kút*, melyet a Ludovika Akadémia építése miatt 1830-ban bontottak le. Helyes volna a kút mellett helytörténeti emléktáblát is elhelyezni, ami utalna az egyik legrégebbi és legjobb vizű köztéri kút történetére.
- I. a Tárnok u. 20-nál állították fel 1975-ben Pátzay Pál *Vízjáték* elnevezésű díszkútját, mely női aktot ábrázol fején tállal.
- I. a Tóth Árpád bástyasétányon került felállításra Baranya megye és Pécs város ajándéka a századik fennállását ünneplő egyesített Budapestnek. Ez a Zsolnay gyárban készült *kerámia kút* Fürdő György alkotása.
- I. a Vérmezőn 1972-ben állították fel *Herman Ottó* emlékkútját.
- I. a Vérmező Mikó utcai oldali parkjában helyezték el 1979-ben Kiss István alkotását a fém és üveg kompozíciójú *Szitakötők díszkutat*.
- I. a Várpalota Oroszlános udvarában 1982-ben a Palotát díszítő oroszlánfejek mintájára *Oroszlános falikutat* létesítettek.
- I. a Színház u. — Dísz tér találkozásánál helyeztek el 1983-ban az újonnan megnyitott bástyafal melletti kis parkban egy díszítő jellegű szökőkutat.
- II. a Bolgár Elek térre került Medgyessy Ferenc *Mackós kútja* 1957-ben.
- II. a Filler u. 3—5. közti kis parkban állították fel Osváth Mária *Leányka kút-szobrát*.

- II. a Frankel Leó u. 20., illetve 24. magasságában került felállításra Wild László építész 1–1 *klasszicista ihletésű díszkútja*.
- II. a Moszkva téren állították fel Makrisz Agamemnon *Sellő díszkútját*, melynek mozaik díszítését Makrisz Zizi tervezte.
- II. a Szilágyi Erzsébet fasorban került 1969-ben felállításra Lesenyei Márta *Szilágyi Erzsébet díszkútja*.
- IV. a Papp József téren állították fel Nagy Géza *Teknősbékás díszkútját*.
- IV. a Papp József u. 14. sz. ház magasságában állították fel 1965-ben Konyorcsik János *Vízbelépő lány díszkútját*.
- V. a Deák térre került korábbi helyéről a XI. Muskotály utcából a BAH-csomópont építése folytán lebontásra került Csikász Imre készítette *Tavaszi című fiatal leánykötő ábrázoló díszkút*.
- V. a Kígyó u. tengelyében a Váci utcába került Ferenczy Béni alkotása a *Kisfiú díszkút*, melyen a szobor másolatát helyezték el.
- V. a Március 15. téren állították fel Tar István alkotását a *Cohors* elnevezésű díszkutat, ami a római harcosokat jellegzetes védelmi állásukban ábrázolja.
- V. a Váci u. 18. sz. alatti áruház előtt állították fel a *Hermes kút*at. Maga a Hermes szobor a szanálásra került V. Duna u. 6. sz. ház I. emeleti fülkéjében állt. Ismeretlen művész alkotása. A szobrot a Magyar Rádió Pollack Mihály téri épületének udvarában állították fel, majd amikor az udvart beépítették, hozták át jelenlegi helyére, ahol Wild László építész készített a szoborhoz klasszicista jellegű medencét és kúttestet. A kúttest felső szegélyére virágtartók kerültek. A kút körül kerek kő ülőkék vannak.
- VII. a Jósika u. 31. előtt került felállításra Mikus Ferenc *Rózsa Ferenc emlékkútja*, melynek szobordíszé egy kígyót ledőlő férfialak.
- IX. a Dési Huber utcában a Pest-Buda mozi előtt állították fel Kampfl József *Fókás kútját*. Medencéjében 8 bronz foka látható.
- X. az Üllői út 114/116 előtt *absztrakt díszkút* került felállításra, különböző nagyságú tényérekkel.
- X. az Üllői út 128-nál újból felállították Grantner Jenő *Fiú hallal* díszkútját, melyet ideiglenesen, a Metro építése miatt bontottak le.
- X. az Üllői út 132-nél Marton László *Lány galambbal* díszkútja látható.
- X. Az Üllői út 136-nál Antal Károly *Csacsi korsókkal* díszkútja 1958-ban nyert elhelyezést.
- XI. A Gellért-hegy oldalában helyezték el Melocco Miklós *Pelikános díszkútját*.
- XI. a Gellért-hegy Jubileumi parkjában látható Somogyi József *Lány csikóval* kútszobra, amit itt 1965-ben helyeztek el.
Ugyanitt van Tar István *Ülő nő kútszobra* is 1965 óta és ugyanezen idő óta látható itt Borsós Miklós 5 különféle stilizált kifolyójú *Vízköpője* is.
- XI. a Kosztolányi téren állították fel 1961-ben Gábor Magda *Fiú labdával* kútszobrát és az itt létesített Mártír emlékmű mellett van Gulyás Zoltán építész absztrakt kútja.

- XI. az Ulászló u. 78. előtt 1964-ben helyezték el Dabóczy Mihály alkotását a *Fiú hallal* kútszobrot.
- XII. a Városmajorban állt eredetileg Telcs Ede Hüvelyk Matyi bronz szobra, amit 1945 után lebontottak és átmenetileg a Vidám Parkban helyeztek el. 1983-ban a szobrot visszahozták a Városmajorba és ott új helyen mint kútszobrot állították fel a Szabadtéri Színpad közelében.
- XIII. a Debrecen parkban műkö másolatban állították fel 1951-ben Kisfaludi Stróbi Zsigmond alkotását a *Kis makrancos* kútszobrot egy nagyméretű medencében. A szobor bronz eredetije Zalaegerszegen áll.
- XIII. a Tahi út – Tomori köz találkozásánál áll 1962 óta Vedres Márk *Béke kútja*, mely több sportoló fiataalt ábrázol.
- XIII. a Tomori közben kis téren látható Kovács Ferenc *Ülő nő* kútszobra 1963 óta.
- XIV. a Kacsóh Pongrác út 21–25. között alumínium és üveg kompozícióként *Non figuratív* szökőkút került felállításra.
- XIV. a Nagy Lajos kir. út 74/b–82/b között a lakótelepi bérházak előtt kis téren állították fel 1955-ben Szandai Sándor *Női akt gyerekkel* kútszobrát.
- XIV. a Népköztársaság útján a Széchenyi fürdővel szemben helyezték el Kerényi Jenő szobrász és Szabó István építész alkotását a *Sellők* szökőkutat, mely nagyméretű medencében absztrakt bronzfigurákat ábrázol.
- XV. a Frankovics Mihály u. 47-nél állították fel vízmedencében Ráthonyi József *Ikek* elnevezésű kútszobor kompozícióját.
- XV. a Törökszegfű téren helyezték el Metky Ödön alkotását, a *Női aktot* ábrázoló díszkutat.
- XVII. a Ferihegyi út 87-nél a cukrászda előtt az úton áll 1963 óta kavicsos medencében Szandai Sándor *Táncoló fiatalok* elnevezésű kútszobra.
- XVII. a Ferihegyi út 88-nál falon helyezték el Laborcz Ferenc domborműves alkotását a *Cantata profánát*, melynél a 9 domborművön kívül fali kutat is elhelyeztek 1981-ben. A dombormű korábban 1962-től a Ferihegyi úti iskolában állt.
- XVII. Pesti út 163. előtt található Tóth Valéria *Ülő gyerekek* díszkútja 1978 óta.
- XVII. a Pesti út 165. előtt látható Csekovszky Árpád kerámia elemekből álló *Non figuratív* díszkútja 1978 óta.
- XVIII. a Vándor Sándor u. 1–3. között áll Probstner János és Borvendég Béla alkotása a *Mesevár* elnevezésű díszkút.
- XX. a Teremszeg utcában van Boldogfai-Farkas Sándor *Őzes kútja* 1954 óta.
- XXI. a Rákóczi úti kis parkban látható 1970 óta Szabó István *Kecskéni lovagló fiú* díszkútja.
- XXII. a Varga Jenő téren található Mikus Sándor *Számoló kislány* kútszobra, víz-medencében.

Fentiekén kívül számos kisebb-nagyobb szökőkút és csorgó került Budapesten 1945 óta elhelyezésre. Ezek részletes ismertetését a II. sz. melléklet adja.

Udvari díszkutak

Jelen tanulmány főleg az udvari díszkutakkal kíván foglalkozni. Ezeknél elsősorban határvonalat kell húzni olyan szempontból, hogy melyik részük készült ténylegesen vízvétel céljára és melyik csak díszítésképpen, illetve oly okból, hogy a megépülő vezetékes víz állandó hozamával nem mertek számolni és jó volt, ha a saját kútból ivóvíz állt rendelkezésre, habár minőségileg a vezetékes vízzel nem is vehette fel mindenkor a versenyt. Ehhez tudni kell, hogy főleg a pesti oldal általában igen szennyezett volt már kezdettől fogva. A terület mocsaras, lápos volt és a rómaiakkal ellentétben a három város Buda, Pest és Óbuda szennyvíz elvezetése a 19. század közepéig nyílt árkokban folyt a Dunába. Pesten az első csatornázási terv 1840-ben került elfogadásra. 1869-ben újabb csatornázási terv készült.

Igy érthető, hogy a múlt században sokan inkább a Dunából lajtos kocsival hozott vizet itták. Voltak azonban olyan kutak is, melyek nevezetesekek voltak jó vizükről. Ilyen volt a *Színház kútja* a mai Vörösmarty téren és különösen az *Illés kút*. Ez az Orczy kertben volt, nevét Illés (Éliás) prófétáról nyerte. A kis klasszicista kútház falán domborművű ábrázolás is volt. Maga az öntött vas kúttest „Illés kút” feliratos volt. Ezt a kúttestet a Mátyás templom oldalbejáratával szemben a támfalon 1980-ban újból felállították. A híres Illés kutat, ami a görögkeleti hívek zárandokhelye is volt, a Ludovika Akadémia építéskor 1830-ban lebontották, a forrást betömték. Helyén az egyik legénységi különítmény épülete állt. Hogy a név fennmaradjon, a kerti kápolna mellett levő kutat Illés kútnak nevezték el, ami az üvegház vizét szolgáltatta. Vize azonban csak öntözésre volt alkalmas, ivásra nem. Emlékét örökíti meg mind a mai napig az Illés utca elnevezése.

Jó ivóvize volt a rómaiak által a mai Római fürdő területéről bevezetett vezetékes víznek, valamint a Szabadság-hegyi (Svábhegyi) forrásokból a Várba vezetett ivóvíznek.

A kontinensen vízvezetékét legkorábban 1851-ben Hamburgban létesítettek, ezt követte 1856-ban a berlini, 1860-ban az altonai, drezdai, magdeburgi, lipcsei és a bécsi vízmű. Pest város tanácsa 1856-ban kezdett a vízvezeték építésével foglalkozni. Sok tárgyalás, pályázat benyújtása történt, de magát az építést csak az 1866-ban kitört kolerajárvány lendítette előre. 1867-ben terv készítésére kérték fel az angol Lindleyt, aki 1868. február 1-én be is nyújtotta javaslatát. A munkálatok megindításához még egy további év kellett. Az első vízkivételi hely a mai Országház helyén volt.

A vízvezetékcsövek lefektetése 1868. október 17-én a Nádor (ma Münnich Ferenc) utcában kezdődött meg. Víztorolót létesítettek Kőbányán. 1869. november 1-én kezdődött meg a lakosság számára a vízszolgáltatás. Ekkor 135 utcában haladt el a vízvezeték és behálózta a Belvárost, Lipótvárost és a főutakon keresztül víz jutott a külvárosokba is. 1870 végén az összlakosság 1/5-ét látták el hálózati ivóvízzel. 1871 nyarán 841 házban volt vízvezeték. 1871-ben az újabb kolerajárvány után utcai kifolyókat is létesítettek. Fentiek figyelembevételével például megállapítható, hogy a Sugár (ma Népköztársaság) úton levő ma is meglevő 32 díszkút legnagyobb része kizárólag díszítő jelleggel épült, miután annak házai 1872 után épültek.

Kutatásaim alapján Budapesten eddig 380, udvarokban, középületekben, fürdőkben és templomokban levő díszkutat mértem fel. A legtöbb udvari díszkút — szám szerint

107 — az V. kerületben van, ezt követi 59 darabbal a VI. kerület, melyből magára a Népköztársaság útra 32 darab jut. Tíznel több kút van az I., II., III., VII., VIII., IX., XI., XII., XIII. és XIV. kerületben. A többi kerületben már csak néhány kút található, vagy mint a XVII., XVIII. és XXI. kerületben egy sem.

Az udvarokban levő díszkutak egy részét még a második világháborúban is használták ivóvíz nyerésére. Ma legfeljebb csak úgy működnek, hogy az udvar felmosása céljából a díszkutakba is bevezették a hálózati vizet. A pincékben levő ásott kutakat pedig a bal-eseti veszély elkerülésére betemetették.

Emberi fogyasztás mellett az udvari díszkutak egy része lóitálás céljára is szolgált. Egyes palotákban lóistállók is voltak és ez határozta meg azt is, hogy az jól hozzáférhetően, az udvar közepén állt. Az V., Alpári Gyula u. 13., az V., Reáltanoda u. 12. sz. ház esetében találkozunk ilyennel. A Reáltanoda u. 12. sz. palota volt a Blaskovich kastély, melyben a Kincsem nevű versenyló istállója volt. Sajnos ezt a kutat lebontották.

Udvari díszkutak stílusa

A budapesti díszkutak legnagyobb része a 19. században létesült. Korábbiak rendszerint csak másodlagos elhelyezésűek, ismert díszkutak másolatai, vagy feltárás alapján előkerült töredékek alapján az eredetiek rekonstrukciói. Rekonstruált kút az Aquincumi múzeum területén levő delfines szökőkút. Vörösmárvány falikút káva került napfényre a közelmúltban a várpalotai ásátásoknál a volt istálló barokk kori falából.

Az udvari díszkutak legnagyobb része klasszicista stílusú, akad azonban romantikus, empire és szecessziós is. Másodlagos elhelyezésű és rekonstruált kutakkal már a fentiekben foglalkoztam.

Udvari kutak elhelyezése

Az udvari díszkutak elhelyezése is eltérő. Legnagyobb részük az udvarban az egyik fal mellett található. Akad azonban kút az udvar közepén, vagy esetleg valamelyik sarokban. Több helyen található kút a telekhatár két oldalán. Ezeknél valószínűleg közös ásott kút látta el azokat vízzel. Ilyen az V. Veres Pálné u. 13. és 15. sz. házaknál található, ahol azonban a két ház közötti válaszfalat utóbb lebontották. Hasonló a helyzet az V., Arany János u. 7. és az V., Vigyázó Ferenc u. 4. sz. házak között levő tűzfal két oldalán levő kutak esetében is. Találunk díszkutat lépcsőházban is, mint pl. a VI., Népköztársaság útja 45., vagy a VI., Bajcsy-Zsilinszky út 37. sz. házakban. Előfordul az is, hogy egy épületben több azonos falikút is található, mint pl. az V., Münnich Ferenc u. 20. sz. ház esetében, ahol kút van az udvari lépcsőház I., II., III. és IV. emeletén. Előfordul ez 20. századi díszkutak esetében is, mint pl. a XI., Villányi út 5–7. sz. alatti gimnáziumban, ahol a földszint, az I., II. és III. emeleten összesen 8 db és a XI., Villányi út 27. sz. alatti József Attila gimnázium épületében az I., II. és III. emeleten 1–1 díszkút található.

Előfordul, hogy az időközben tönkrement kút helyett újat állítottak és a réginek nyoma még látható. Ilyen van pl. az V., Ferenczy István u. 12-ben, ahol a régi vörösmár-

vány kútból annak csak a talapzata látható, míg mellette komplett öntöttvas kút van. Hasonló az eset az V., Régi posta u. 4. sz. ház esetében is, ahol a meglevő vörösmárvány falikút mellett a pincében előkerült további három kút maradványa, melyeket felhoztak az udvarra.

Találunk a fővárosban kultikus jellegű szép kutakat is, mint pl. az V., Szt. István téri Bazilika esetében, ahol Zsolnay gyártmányú falikút van a sekrestye bejáratánál. Az I., Fő u. 41. sz. alatti volt Erzsébet apácák temploma sekrestyéjében szép 1730-ból való lavabót találunk. Ennél a faragott kő medencén kívül színes szobrokat, köztük egy kis kutat kovácsolt vas felső résszel, kis hordó alakú merítővel és a háttérben nagyméretű színes tájképpel találunk. Gyakoriak a díszkutak fürdőkben, részben az épület külső falán, részben az előcsarnokban, vagy a medencék körül, mint pl. a XIV. ker. Széchenyi fürdő esetében is.

Van díszkút az épületek külső oldalán az előkertben is, mint pl. VII., Gorkij fasor 31., vagy XII., Kiss János altb. u. 43. esetében.

Szökőkutak

Több esetben találunk udvarokban, vagy előkertekben szökőkutakat is. Ilyenek: II., Apostol u. 7/A., VII., Lenin krt. 9–11., XI., Váli u. 1., XIII., Szent István krt. 16., XIV., Állatkerti sétány–Széchenyi fürdő, V., Károlyi u. 12. stb.

Udvári kutak felépítése

Az udvari díszkutak felszínén látható részei: az *alaplap*, mely a kúttestnél nagyobb, szögletes, vagy félkör alakú. Részben magát az ásott kutat takarja, részben annak feljövő csövét, de arra is szolgál, hogy a vízvételnél a kút körül ne keletkezzen pocsolya. Általában mintegy 10–15 cm magas.

A kút *lábazata* általában azonos magasságú és szélességű a kút kávéjával, függőlegesen felállítva a falhoz simul, attól mintegy 15–20 cm-re áll el. Van olyan lábazat is, melynél a káva alatt alátámasztásul többszörös kerek oszlop látható.

E felett van maga a *kúttest*, mely általában négyszögletes és sima, de van domború is, mint pl. az V., Vigyázó Ferenc u. 3., V., Akadémia u. 3., vagy esetleg homorú, mint pl. V., Münnich Ferenc u. 30. alatti kút esetében. Maga a kúttest általában vízszintesen tagolt, felül párkánya van, melyet gyakran tympanon koronáz. Akad olyan kúttest, melyet kétoldalt kis oszlopok szegélyeznek, sima, vagy díszes fejezettel. A kúttestek mérete általában 50–60X100 cm. A faltól kb. 10–15 cm-re állnak illetve ennyi a vastagságuk. A kúttestet felül egyes esetekben tojásidom-, vagy levéldísz zárja le. Egyes esetekben a kúttest tükrös.

A *káva* általában félkör ívű, de lehet ovális, szögletes, néha tört vonalú is. A káva rendszerint egyszerű, vagy összetett talapzaton áll. A káva oldala gyakran palmettás díszítésű, vagy hornyolt, a felső szélhez illeszkedően esetleg ívesen tört. Egyes kutaknak két, vagy három kávájuk is van, abban az esetben, ha a kút szabadon áll. Van olyan káva is, melynek előoldalán kifolyó van.

A kutakat gyakran helyezték *fali fülkébe*, mely általában egyszerű, félkör végződésű volt, de több esetben magát a fülkét is gazdagon díszítették, pl. VI., Vörösmarty u. 38., V., Alpári Gyula u. 19., V., Múzeum krt. 19., VI., Népköztársaság útja 5.

A kutak *felszerelése* kifolyóból, húzószerkezetből, vagy szivattyúkarból és az edényt tartó rácsozatból áll. A *kifolyó* rendszerint vasból vagy bronzból készült. Alaplemeze levél vagy ornamentális díszítésű rozetta, melyből a cső kinyúlik. Előfordul, hogy a rozetta magából a kúttestből van kifaragva. Maga a kifolyó lehet sima cső, vagy stilizált hal-, madárfej alakú. A cső végén bütyök szolgál a veder felfüggesztésére. Lehet a kifolyó női-, stilizált-, vagy szakállas férfi, vagy szatír fej, illetve gyakran oroszlánfej. A Soroksári úti Vágóhídon találkozunk ökör- és kosfejes kifolyókkal is.

A *húzószerkezet* általában vasból készült és a kúttest felett helyezkedett el. A víz szívása egy ferde karú – felfüggesztése folytán – a kétkarú emelő elvén működik és a lefelé történő húzás következtében a kút vizét szívóhatás révén az ásott kútból a csövön felszívja és a kifolyóba juttatja. A húzószerkezet vízszintes része egységes kiképzésű és kétszeresen ívelt. A felfüggesztés a két ív közötti egyenes részen van és erős csavarral a kút fejéből kiinduló ferde illesztésű két pofa közé van erősítve. A szabadon lengő húzószár a vízszintes részhez csuklósan illeszkedik és a végén rendszerint a fogáshoz alkalmazkodó fagagantyúval van ellátva. A húzószár 1–2 esettől eltérően a kúttesttől jobbra helyezkedik el, de akad a bal oldalon és középen felfüggesztett is. A húzószerkezet szabad mozgását biztosítja gyakran a kúttest felett kiképzett kis fali fülke, mely felül általában félkör végződésű. Van olyan eset is, amikor nem húzókart, hanem a kút mellett külön szivattyúkart alkalmaztak, pl. V., Alpári Gyula u. 13., V., Dorottya u. 11., V., Váci u. 67., V., Zrínyi u. 16. stb.

A vízfelfogó edény elhelyezését szolgálta a kútkávakon sok esetben még megtalálható, a káva peremébe besüllyesztett két *rácstag*, melyet középen kisebb kör alakú rész fog össze. Ha magát a rácsot sok esetben már nem is találjuk meg, annak a kútkáva peremébe bevéssett fészket még láthatjuk.

A *kutak anyaga* általában vörösmárvány, de találunk fehér márvány kutat is (pl. V., Károlyi u. 16.), több mészko kutat és gyári készítésű öntöttvas kutat is, melyeket különböző színűre mázoltak.

A kutakon találunk néhány esetben *feliratot* is, pl.: az I. ker. Szentháromság téren a Mátyás templom oldalbejáratával szemben a támfalom elhelyezett öntöttvas kúton az eredeti „ILLÉS KÚT” felirat látható, az I. sz. ház lépcsőházában levő barokk falikúton „C.W.” monogram és „1744”-es évszám látható. Az V. ker. Váci u. 4. sz. ház udvarán levő kúton olvasható szöveg: „E ház épült 1843, Restauráltatott 1922.”, a VIII., Szentkirályi u. 18. sz. ház udvarán levő kúton kettőskeresztes országalma és 1867-es évszám látható. Összehasonlítva a különböző helyen levő kutakat, azok között sok hasonlóságot találunk. Elsősorban vonatkozik ez az öntöttvas kutakra, melyeket nyilván gyárilag állítottak elő és így a faragott vörösmárvány, vagy kő kutaknál jóval olcsóbbak is voltak. De a hasonlóság a vörösmárvány és kőkutak esetében is kimutatható, ami nyilván abból ered, hogy azokat ugyanaz a kőfaragó mester készíthette.

A kutakon gyakran találunk eredetileg is azokra tervezett, vagy később oda helyezett *szobrokat és domborműveket*. Általában sok a nőalak, gyermek, oroszlán, mitológiai ábrázolás. Sok kútszobrot készítettek kiváló szobrászművészek, mint pl.:

id. Pál Mihály	I.	Hadnagy u. 8/10. Imre fürdő csorgója
Segesdi György	III.	Fő tér 1. Zichy kastély Kislányos kút
Huber József	V.	Apáczai Csere János u. 16/ab Wurm ház udvari kútja
Ligeti Miklós	V.	Eötvös Lóránd u. 5. Papnevelde — Béke kútja
	V.	József Attila u. 3. volt Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Diana kútja
Szőllősi Endre	V.	Károlyi u. 12. udvarán Nőalakos szökőkút
Dunaiszky Lőrinc	V.	Október 6. u. 19. udvarán ún. Öngyilkos kút-nőalak
Thorwaldsen (másolat)	V.	Városház u. 5. Hermes és Uránia kút
Donáth Gyula	VI.	Népköztársaság útja 12. Incselkedők kútja
Stróbl Alajos	VI.	Népköztársaság útja 28. Halászlány kút (jelenleg a BTM-ben)
A. Durenne— Sommevoire	VII.	Damjanich u. 3. Vörösmarty Ilonát ábrázoló díszkútja
Huszár Adolf	XI.	Kelenhegyi út 4. Gellért fürdő — Vénusz és Amor
Metky Ödön	XI.	Bojti Imre u. Amphorás kút
Beck Ö. Fülöp	XIII.	Pozsonyi út 44. Bányász domborműves kút
Balázs József —	XIV.	Állatkerti sétány
Róna József —		Széchenyi fürdőben női aktos díszkutak
Pásztor János és Sidló Ferenc		
Pátzay Pál	XX.	Nagy Győri István u. 2/6. Vasas Művelődési Házban Nőalak — kútszobor

A kutak állapota

A kutak állapota sajnos nagyon sok kívánnivalót hagy maga után. A kutak húzó- és kifolyószerkezete vagy teljesen hiányzik, vagy erősen hiányos, rozsdás. Leszerelik vagy ellopják a díszes kifolyókat (pl. VI., Népköztársaság útja 13. sz. ház udvari kútjáról eltűnt a szatírfejes kifolyó). A kúttest és káva kevés kivétellel töredezett vagy hiányos. Szomorú példái mutatkoznak meg a legszebb kutak állapotában a közelmúltban bekövetkezett rongálódásoknak is. Így pl. a VI., Bajcsy-Zsilinszky út 37-ben a lépcsőházban a hibátlan díszkút polírozott vörösmárvány kúttestét, valószínűleg a kútba bevezetett víz csőrepedése következtében szakszerűtlenül úgy bontották, hogy az eltört és a helyén nem is látható. A VI., Népköztársaság útja 45. sz. alatti műemlék jellegű épület lépcsőházában szép színes Zsolnay gyártmányú kerámia kút állt, ennek a kúttestét is összetörték és az hiányzik is. A kútkávékba a legjobb esetben virágot ültetnek, de gyakran használják azt személerakó helynek is.

Athelyezett, lebontott és kijavított kutak

Eredeti helyéről vitték el pl. az V., Váci u. 55-ből azt a vörösmárvány díszkutat, mely azóta is a XXII. ker. Péter Pál u. 32. sz. ház belső udvarán széjjelszedve hever.

Vannak szép és jó példák is, mint pl. V., Váci u. 4., V., Október 6. u. 22. esetében, ahol a kutakat kijavították és ha nem is teljesen korszerű felszereléssel, de húzószerkezeteket legalább jelképesen kiegészítették. Az V., Zrínyi u. 9. sz. ház helyreállításánál a fáklyát tartó Schlick-gyártmányú nőalak szobor kútjának kávját új vörösmárvány kávéval látták el, mely ugyan stílusilag nincsen összhangban magával a kúttal és az eredeti megszégyenített kávtól jelentősen eltér, mégis legalább hibátlan egységet alkot. Az V., Vadász u. 34. sz. ház udvarán volt Hygeia kutat — melynek nőalak feje a korábbi tatarozás alkalmával letört és a Fővárosi Műemlék Felügyelőségnek idejében tett bejelentésem alapján a tatarozó vállalat kijavította, áthelyezték az V. ker. Felszabadulás tér 3. sz. épület átjárójába és ahhoz új kávját is készítették. Az V. ker. Veres Pálné u. 13. és 15. sz. házak lebontott válaszfala mellett állott kutaknak megmaradt kávjához közös beton kútestet emeltek és mindkét oldalán újabb torzfejes vörösréz kifolyót is elhelyeztek.

Javaslat

Fentiekből kitűnően kútjaink jelentős része megérdemelné a kellő védelmet. A műemléki törvény is lehetőséget ad azok gondos védelmére. A kutakat a jelen tanulmányhoz csatolt kataszter alapján felül kellene vizsgálni és azokat a kutakat, melyek aránylag könnyen rendbe hozhatók volnának, kijavíttatni, óvni és mint *műemléki tartozékot* nyilván tartásba kellene venni. Kötelezni kellene az Ingatlankezelő vállalatokat, illetve rajtuk keresztül a megbízott házfelügyelőket a díszkutat megfelelő óvására és karbantartására.

Felhasznált irodalom

Götz Gode: Unsere schöne Heimat, Dresden: Brunne

Dóka Klára: Az első pesti vízvezeték építése. Építési és Építészettud. VII. köt. 1976. 3—4. sz.

Kempis Antal: Budapest kútjai. Magyar Főváros 1940.

Budapest Lexikon

Budapest enciklopédia

Szerző műszaki felmérésű rajzai az udvari kutakról az OVH esztergomi Vízügyi Múzeumban.

Mellékletek

Az I. sz. mellékletben azokat az udvari díszkutatkat soroltam csak fel, melyeket a helyszínen fel is mértem. Nem szerepelnek a kimutatásban a részben hozzáférhetetlen, részben a megadott hírlapi közlés pontatlansága következtében még fel nem lett újabb kutak. Ezek egy részénél az is feltehető, hogy a közlés még csak előzetes volt és azok felállítására csak később kerül sor, vagy esetleg nem is valósulnak meg. Ezek jegyzékét a teljesség kedvéért összefoglalom:

- III. Folyamőr u. 31. Harisnyagyár Bolgár Edít: Kislány ággal
- III. Hunor u. 17. kertben szökőkút
- III. Palicsi út 5/b. kertben szökőkút
- III. Csh. Pusztakúti út Strandon Lányi Dezső: Incselkedő
- IV. Szabadságharcos u. 47–49. Gyógyszergyár, Kamotsay István: Lány virággal
- V. Eötvös tér Átrium Hyatt szállóban díszkút
- VI. Bajza u. 29. kertben szökőkút gyerekekkel
- VI. Népköztársaság útja 4. Villért raktárban fali kút
- VI. Népköztársaság útja 21. díszteremben vörösmárvány kút
- VI. Népköztársaság útja 31. fali öntöttvas kút
- VI. Népköztársaság útja 59. gyerekefejes falikút
- VI. Népköztársaság útja 61. öntöttvas kút
- VI. Népköztársaság útja 79. öntöttvas kút
- VI. Népköztársaság útja 101. MUOSZ-ban fm. kút
- VII. Lenin krt. 2. EMKE kávéházban Kerényi Jenő: kútfigura
- IX. Dandár u. 3. Fürdőben áll, de a helyreállítás után vissza nem helyezett Rápolthy-féle díszkút
- X. Szocialista brigádok parkja. Csordakút
- X. Szállás u. 5. PHYLAXIA-díszkút
- XI. Albertfalva Balázs István: alakos ivókút
- XII. Kékgolyó u. 1. Kórház kertjében 3 gém öntöttvas díszkút
- XII. Csörsz u. 35. MOM parkjában 2 díszkút
- XII. Fodor u. BM lakótelep Majoros János kútszobor
- XIII. Margitsziget Thermál szállóban Fürtös György: kútplasztika és Horváth László: 2 ivókút
- XIII. Váci út Óvoda Andrassy-Kurta János: Teknősbékás kút
- XIV. Erzsébet királyné út Kákonyi István: ivókút
- XIV. Hungária krt. Makrisz Agamemnon: díszkút
- XIV. Nagy Lajos kir. úti lakótelep Gorka Géza: 2 kerámia kút
- XIV. Kerepesi úti iskola Laborcz Ferenc: Leányka díszkút; Huszár Imre: díszkút
- XIV. Pákozdi tér 12. iskolában 2 kerámia díszkút
- XIV. Vezér utcai lakótelep Gondos Ferenc: díszkút
- XV. Törökszegfü tér Turcsányi Árpád: Szarvasos díszkút; Metky Ödön: Őzike díszkút

- XVI. Mf. Keresztúri iskola Rozbora Béla: fali kút; Kühner Elza: fali kút; Laborcz Ferenc: Halas fiú ivókút
- XVI. Kultúrház u. iskola Kumposzt Éva: díszkút
- XVIII. Lakatos úti lakótelep Tóth Béla: díszkút kutyákkal
- XXII. Budafoki Kísérleti lakótelep: díszkút

Mindkét mellékletben szerepelnek olyan kútdatok is, melyek már lebontott kutakra vonatkoznak, azonban olyan jelentősek voltak, hogy meg kívántam emlékezni róluk.

A kézirat lezárva: 1985. december

Rövidítések

abszt.	absztrakt	vm	vörösmárvány
alum.	alumínium	Vk	Városképi
b	barokk stílus	ϕ	medence, oszlop átmérő
dmű	dombormű	—	nem is volt (pl. húzókar)
ekl	eklektikus stílus	0	volt, de megsemmisült
fm	fehér márvány		
gi	gipsz		
hmkő	haraszi mészkő		
hkar	húzókar		
ker.	kerámia		
kl	klasszicista stílus		
kompl.	komplett húzókar		
moz.	mozaik		
M	Műemlék		
Mj	Műemlék jellegű		
MK	Műemléki környezet		
neo gót	neo gótikus stílus		
neo ren	neo renaissance stílus		
non fig.	non figuratív		
övas	öntött vas		
rek.	rekonstruált		
rom	romantikus stílus		
sréz	sárgaréz		
stil. fej	stilizált fej		
szec.	szecessziós stílus		
szív. kar	szivattyú kar		
tymp.	tympanon		

ZIERBRUNNEN IN HÖFEN UND AUF ÖFFENTLICHE PLÄTZEN IN BUDAPEST

Das Wasser spielte in der Geschichte der Menschheit stets eine wichtige Rolle. Gutes Trinkwasser war seit jeher eine grundlegende Lebensbedingung von Mensch und Tier. Die Quellen und Brunnen wurden ausgebaut und geschützt. Die Brunnen auf öffentlichen Plätzen wurden dem Schutze von Schutzheiligen empfohlen. Der Bau und die Verzierung der Brunnenhäuser und Brunnen weisen die Merkmale des jeweils herrschenden Stils auf. Leider gingen in Ungarn während des Tatareneinfalles im Jahre 1241/42 und der hundertfünfzigjährigen Türkenherrschaft im 16–17. Jahrhundert die einstigen Zierbrunnen größtenteils zugrunde, und von ihrer Existenz zeugt nur das, was Ausgrabungen ans Tageslicht befördert haben. Man bemühte sich, die freigelegten Reste zu rekonstruieren und der Nachwelt zu erhalten. Zeugen einer hohen Kultur sind die auf dem Gebiet des heutigen Óbuda zum Vorschein gekommenen römischen Ruinen aus dem 1. bis 5. Jahrhundert in denen sich auch Quelleneinfassungen, Wasserleitungs- und Kanalisationsüberbleibsel befanden. Von ähnlicher Bedeutung sind die Überreste der mittelalterlichen Kunst bzw. deren Rekonstruktionen.

Hofbrunnen findet man im allgemeinen in Gebäuden, die vor mehr als 100 Jahren errichtet wurden, sie bestehen auch heute noch vielenorts.

Quellen entsprangen auf dem Gebiet von Budapest nur an wenigen Stellen. Solche waren beispielsweise die Quellen am Szabadsághegy (Freiheitsberg), deren Wasser im Mittelalter aufgrund des Gesetzes der Kommunizierenden Röhren durch Wasserleitungen in die Burg hinaufgeleitet wurde und dort aus öffentlichen Brunnen floß. Die Wasserleitung ging während der anderthalb Jahrhunderte dauernden türkischen Besetzung zugrunde, und obwohl nach 1686 erneuert, wurde ihre Benutzung Ende des 18. Jahrhunderts eingestellt. Quellenwasser speiste bis 1830 den sog. Illés-Brunnen, dessen Name eine Straße im VIII. Bezirk auch heute noch bewahrt. Der gußeiserne Brunnen wurde 1981 auf dem Szentháromság-(Dreifaltigkeits-)Platz im I. Bezirk als Zierbrunnen wieder aufgestellt. Ein Großteil der Hofbrunnen waren gegrabene Brunnen, mit Wasser von sehr schlechter Qualität, was hauptsächlich auf der Pester Seite auf den moorigen, sumpfigen Untergrund selbst, aber auch darauf, daß bis in die siebziger Jahre des vorigen Jahrhunderts die Hauptstadt noch nicht mit Kanalisation versehen war, zurückzuführen ist. So trank noch zu Beginn des vorigen Jahrhunderts ein Großteil der Bevölkerung Donauwasser, das mittels Leiterwagen befördert wurde.

Auch nach den siebziger Jahren, als das Wasserleitungs- und Kanalisationsnetz bereits ausgebaut worden war, wurden in den Gebäuden noch Zierbrunnen aufgestellt, die

aber nur noch dekorativen Charakter besaßen. Dies war auch der Fall bei den 32 Hofzierbrunnen, in Höfen der Népköztársaság-(Volksrepublik-) Allee. Die bedeutenden Gebäude in der früher Sugár-(Radial-) Allee genannten Straße entstanden ausnahmslos nach den siebziger Jahren, als diese repräsentative Straße bereits angelegt und die Errichtung des Wasserleitungsnetzes schon voll im Gange war. Einige der Zierbrunnen schmückten Schöpfungen namhafter Bildhauer (Gyula Donáth, Alajos Stróbl). Was den Stil der Hofzierbrunnen betrifft, so waren sie überwiegend klassizistisch oder eklektisch. Aufgrund meiner Forschungen vermochte ich die Daten von etwa 380 solcher Hofzierbrunnen festzulegen (siehe Beilage I).

Die Brunnen auf öffentlichen Plätzen sind heute ausnahmslos dekorativen Charakters und reichen von den einfachen Träufel- und Springbrunnen bis zu Schöpfungen, die mit Skulpturen, Skulpturgruppen und Reliefs namhafter ungarischer Bildhauer verziert sind. Dem Stil nach vertreten sie vom Klassizismus, Eklektizismus, der Sezession bis zur abstrakten und nonfigurativen Plastik die verschiedensten Richtungen. In Beilage II sind die Angaben von 130 derartigen Schöpfungen.

Ein Teil der Hofzierbrunnen wurde im zweiten Weltkrieg dem Bedarf nach entsprechend noch benutzt. Heute spendet keiner mehr sein Wasser aus dem im Erdgeschoß gegrabenen Brunnen. Viele sind dem Leitungswassernetz angeschlossen. Sie sind leider in einem sehr schlechten Zustand. Es existieren heute kaum noch vollständig intakte Brunnen, an denen außer dem Brunnenkranz und -körper auch die Zieh- und Ausgußvorrichtung sowie das zur Unterbringung des Gefäßes dienende Gitter vorhanden sind. Die Metallbestandteile sind entweder verrostet oder abhanden gekommen. Ein Großteil der Brunnenkörper ist zerbrochen, unvollständig oder liegt eventuell in zerlegtem Zustand im Hof herum. Es wäre außerordentlich wichtig, wenigstens die bedeutenderen und noch restaurierbaren Hofzierbrunnen unter Denkmalschutz zu stellen. Dazu bieten die beiden beiliegenden Tabellen, die aufgrund einer überwiegend zur gleichen Zeit erfolgten Erfassung erstellt wurden, eine Möglichkeit. In einigen Fällen ist die Restaurierung bereits im Gange.

Einige öffentliche Brunnen wurden wieder an ihrer ursprünglichen Stelle aufgestellt (so z. B. der Nereiden-Brunnen am Anfang der Károlyi-Straße im V. Bezirk, dessen zerstörte Skulpturen durch neue ersetzt wurden), andere wurden wiederhergestellt und ergänzt, so auch die fehlenden Teile einzelner Hofzierbrunnen (z. B. im V. Bezirk, Váci-Straße 4, im V. Bezirk, 6.-Október-Straße 20, im V. Bezirk, Veres-Pálné-Straße 11–13). Einige Brunnen in Höfen wurden abgetragen und an bevorzugten Stellen wiederaufgestellt (z. B. die Hygieia-Skulptur des Brunnens vom Hause in der Vadász-Straße 34, im V. Bezirk in der repräsentativen Geschäftspassage der Pester Innenstadt und der Hofzierbrunnen vom Hause Majakowskij-Straße 86, im VI. Bezirk, neben dem am Gellért-Berg errichteten Wasserspeicher). An einigen öffentlichen Zierbrunnen wurden auch ortsgeschichtliche Gedenktafeln angebracht, auf denen die Geschichte des Brunnens verewigt ist (z. B. an dem oben erwähnten Nereiden-Brunnen und dem Hofzierbrunnen auf dem Gellért-Berg).

I. melléklet

diskutáltak

Sor- sz.	Utca, házszám	M Mj V k	É p ű l e t		K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t	K ü t
-------------	---------------	----------------	-------------	--	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------

Sor- sz.	Utca, házszám	M Mj V/k	É p ű l e t stílus	é v	elhatárolás anyaga	K ű t	K ű t K ű t e s t m é r e t e	K á v a m é l y s.	H ű z ő	K i f ű l y ő	M e g n e v e z é s	M ű v é s z	M é r e t	M e g j e g y z é s
Budapest II. kerület														
1.	Apostol u. 7/A				előkertben	műkő	70x50	—	—	—	gyermek és faun	—	100	szőkőkút
2.	Dimitrov u. 2.				előkertben	hmkő	300x30	500	—	—	olvasó lány	G. Fekete Géza	—	—
3.	Felvinci út BM Óvoda				I. em. előtérben	színes ker.	120x60	120	—	—	gyermek sz. +8 dombormű	Kovács Margit	50	—
4.	Fő u. 84. Király fürdő	M	Schmidt Miksa	1826	kerengő- ben	hmkő/ sréz	160φ x100	—	—	—	halas fo- gantyú	—	40	—
5.	Frankel Leo u. 17-19.				udvaron	hmkő	135x100	82	—	—	—	—	—	—
6.	Frankel Leo u. 25-29.				ivócsár- nokban	vm.	110φ +90φ +85φ x180	—	—	—	üveg alatt	—	—	gyógyvízre köve
7.	Frankel Leo u. 46.	MJ	Knabe Ignác— Króvích Antal	1852	udvaron	vm.	0	38	68x70	0	0	—	—	—
8.	Gárdonyi Géza u. 4.				udvaron	hmkő	64x70	45	54x78	—	halfej	Maugsch Gyula	—	—
9.					sarokban	hmkő	147x71 +62x18	33	—	—	—	—	—	—
10.	Mártírok útja 23. Rendház	M		barokk	udvaron	hmkő	77x46	49	0	—	—	2 bronz szobor 0	—	—
11.	Napraforgó u. 9. Pasárfői tér. Rendház	MK			udvaron	tégla	17x10	10	94x120	—	női fej	—	—	—
12.		M	Rimanóczy Gyula	1934	kerengőben	hmkő	120φ x21	—	33x139	—	0	Szt. Ferenc	Boros Miklós	110
13.	Szépfalom u. 3/b.				kertben	hmkő	700x40	290	72x40	—	—	nőalak	160	—
14.	Vöröshadsereg útja 34.				kertben	hmkő	285φ x60	—	40x43	—	—	dombor. műves váza	59	szőkőkút
15.	Zsigmond köz				udvaron	hmkő	412φ x55	—	—	—	cső	szikla	50	szőkőkút
Budapest III. kerület														
1.	Bécsi út 90-92.				épületek között	hmkő	280x14	75	280x126	—	oroszlán- fej	—	—	—
2.	Fő tér 1.	M	Jäger János	barokk	oldal- udvarban	hmkő	120φ x93	120	30x42	—	cső	kislány akt	Segedi György 1956	—
3.	Gyenes u. 8. Bölcsöde				udvaron	hmkő/ alumin.	250φ x20	—	80x75	—	—	majom	Boldogfalvi Farkas Sándor	166

I. melléklet

Udvari

4

Sor- sz.	Utca, házszám	M Mj V/k	É p ű l e t			K ű t		K á v a mérete	K ű t e s t mérete	H ű z ó	K i f o l y ó	M e g n e v e z é s	M ű v é s z	M é r e t	M e g j e g y z é s
			é p t é s z	s t í l u s	é v	elhelyezése	anyaga								
4.	Gyenes u. 11.					udvaron	hmkő	118x108	118	32x80	—	dombormű- ves (4 evan- gélista)			egyházi jellegű
5.	Kalap u. 6.					udvaron	hmkő	—	—	160x248	—	cső			
6.	Pusztakúti út Strand					épületnél	vm.	110x60	43	74x76	—	stíl. oroszlán fej			
7.	Solymári u. 22–28. Óvoda					kertben	hmkő/ alumin.	800x35	1000	50x47	—		R. Kiss Lenke 1965	36	rekonstr.
8.	Szentendrei út 139. Aquincumi múzeum					kertben	hmkő	152φ x134		—	—	delfin			
9.	Szőlő u. 40–42. Bölcsőde					kertben	hmkő/ bronz	240x35	240	60x93	—	kecske és gida	Vigh Tamás 1954	105	
10.	Vihar u. 30. Bölcsőde					kertben	hmkő	230x20	150	60x60	—	fiú hallal	Szomor László 1961	85	
11.	Városháza utca 281–289. Főv. Vízművek					parkban	hmkő	180x50	330	35/50/90x 90	—	ülő nőalak	Körmendi 104 Frim Jenő 1937		
Budapest, IV. kerület															
1.	Váci út 102. Vízművek					kerítésen	hmkő	165x93	65	44x110	—	torzfaj			
2.						udvaron	hmkő	250φ x15		70x70	—	sziklán emléktábla (III. Part- kongr.)			szökőkút
3.						udvaron	terméskő/ br.	270x36	150	250x170	—		Horvay János	160	első világháborús emlék

Sor- sz.	Utca, házszám	M Mj építész VK	É p ű l e t stílus	é v	K ű t elhelyezése	anyaga	stílus	Udvari	K á v a mélys. mérete	K ű t e s t mérete	H ű z ó	K i f ű l y ó	M e g n e v e z é s	M ű v é s z	M é r e t	M e g j e g y z é s
Budapest, V. kerület																
1.	Akadémia u. 10.	M	Hild József	kl.	1830	udvaron	vm.	kl.	98x57	70	0	0	halfaj			rács van
2.	Akadémia u. 13.	M	Wochmann Raymund	kl.	1869	udvaron	vm.	kl.	103x65	59	0	0	0			
3.	Akadémia u. 11.			19. sz. vége	udvaron	hmkő	rom.	rom.	133x120	74	szív. kar.	0	gyermek		85	
4.	Alkotmány u. 18.				udvaron	hmkő			480x150	250	0	—	—			romos szökőkút
5.	Alpári Gyula u. 3.	MJ	Pollácz Mihály	kl.	1836	belső udvaron	vm.	kl.	135x64	61	148x77	kar hiányos	0			
6.	Alpári Gyula u. 7.				udvaron	vm.	kl.	kl.	100x50	56	122x65	0	0			
7.	Alpári Gyula u. 13.	MJ	Zófiái Lőrinc	ekl.	1861	udvaron	vm.	kl.	12 db 87x60	63	122x87	kar	halfaj	köv. vas dísz (gázvilágítás)	60	
8.	Alpári Gyula u. 19.				belső udvaron	vm.	kl.	kl.	97x52	65	168x80	szív. kar.	0	rajta szírkész volt		rács van
9.	Alpári Gyula u. 21.	M	Hofrichter József	kl.	1811	udvaron	vm.	kl.	106x52	64	140x100	0	0			
10.	Apáczai Csere János u. 3.				udvaron	vm.	kl.	kl.	64x58	40	127x55	0	0			
11.	Apáczai Csere János u. 15/ab	MJ	Pollácz Mihály	kl.	1821	udvaron	kő	rom.	159x73	79	95x85	0	torzfej	dombormű	52x 40	
12.	Arany János u. 7.	M	Zófiái Lőrinc	kl.	1848	udvaron	vm.	kl.	103x50	50	138x70	0	2 volt			rács van
13.	Arany János u. 10.				udvaron	vm.	kl.	kl.	89x75	65	0	0	0			
14.	Arany János u. 15.	M	Kassalik Fidél	kl.	1812	udvaron	vm.	kl.	112x39	74	130x73	kar	torzfej			rács van
15.	Arany János u. 34.	VK	Hild József	kl.	1800	udvaron	vm.	kl.	119x50	65	120x80	kar balra cső	0			rács van
16.	Bajcsy-Zsilinszky út 16.	MJ	Kassalik Ferenc	rom.	1852	oldal- udvaron	vm.	kl.	84x51	72	0	0	0			
17.	Bajcsy-Zsilinszky út 20.	MJ	Lohr Antal	ekl.	1870	udvaron	vm.	kl.	124x52	71	131x79	kar	0			
18.	Bajcsy-Zsilinszky út 48.			rom.	1870	belső udvaron	ö. vas	rom.	0	0	115x44	kar hiányos	0	nőalak dom- bormű	50	
19.	Bajcsy-Zsilinszky út 72.				udvaron	vm.	kl.	kl.	61x47	56	0	0	0			rács van
20.	Beloianisz u. 7/9.	MJ	Ybl Miklós	ekl.	1872	udvaron	vm.	ekl.	70x56	47	140x63	0	0			
21.	Belgrád rakp. 13-15.	Vk			lépcső- házban	m.	szec.	szec.	170x80	80	160x320	—	0	oroszlán- fej		oroszlán- fej
22.	Dorottya u. 4.	VK	Weber Antal	neo-ren.	1872	udvaron	vm.	kl.	90x52	49	137x57	0	0			

I. melléklet

6

Sor- sz.	Utca, házszám	É p ű l e t			K ü t	U d v a r i			d i s z k o r t a k					S z o b r á s z a t i d i s z			
		M Mj Vtk	építész	stílus	év	elhelyezése	anyaga	stílus	mérete	K á v a mélys.	K ü t t e t mérete	H ű z ő	K i f o l y ő	M e g n e v e z é s	M ű v é s z	M é r e t	M e g j e g y z é s
23.	Dorottya u. 11.	MJ	Pollack Mihály	kl.	1822	udvaron	vm.	empire	128x60	66	222x35	sziv. kar. cső	váza			39	
24.	Egyetem tér 1-3.	M	Mayerhoffner András	barokk	1722	templom- kertben	kő	barokk	467x65	467	—	—	—				szökőkút
25.	Engels tér 2.					udvaron	vm.	kl.	110x44	76	129x59	kar hiányos	0				rács van
26.	Eötvös Lőránd u. 5/7.	M	Lippert József	neo- ren.	1715	kerengő- ben.	hmkő	ekl.	87x56	49	112x69	0	0	Krisztus ke- restelése		58x 48	
27.	Hittud. Akad.					udvaron	hmkő	ekl.	192x70	192	oszlop 55p x 245 feliratos	—	—	2 tereplő szerzetes Madonna	Ligeti Miklós	160 90	Béke kút VIII. Lippay u-ból
28.	Felszabadulás tér 5.	M	Schmalz Henrik	szec.	1908	átjáróban	vm.	kl.	120x34	76	159x56	—	cső	Hygieia i szfinx		168	V. Vadász u. 34-ből rács van
29.	Ferenczy István u. 12.	M		kl.	1810	udvaron	vm.		telapzata 127x26	87	219x93	0	0				
30.						udvaron	óvas	ekl.	66x41	48	171x14	kar	cső				
31.	Ferenczy István u. 18.		rfj. Zitterbarth Mátyás	rom.	1857	udvaron	hmkő		65x60	66	0	0	0				
32.	Guszev u. 12.	MJ	Dütrich József	kl.	1819	udvaron	vm.	kl.	89x51	60	130x69	0	cső				
33.	Guszev u. 21.					udvaron	óvas	ekl.	77x40	53	103x64	0	0				rács van
34.	Irányi u. 9.					udvaron	vm.	kl.	74x61	48	102x60	0	hajlaj				
35.	József Attila u. 1.					udvaron	vm.	kl.	80x54	49	123x60	0	cső				
36.	József Attila u. 2.		Alpár Ignác	ekl.	1908	dísz- udvaron	fm.	szec.	245x73	85	72x75	—	cső	Merkur + dombormű	Ligeti Miklós ?	155 150x 280	saját forrás
37.	József Attila u. 16.	M	Hild József	kl.	1838	udvaron	vm.	kl.	115x49	65	97x63	0	cső				rács van
38.	Károlyi Mihály u. 12.	M	Ybl Miklós	neo- ren.	1860	udvaron	kő		500p x 23		63x80	—	—	térplő nőalak	Szollósi Endre 1968	170	szökőkút
39.	Károlyi Mihály u. 16. — Károlyi pal.	M	A.P. Riegl	kl.	1832	kapualban	fm.	kl.	77x76	50	104x65	0	0				
40.	Kecskeméti u. 7.	MJ	Wagner János	ekl.	1868	udvaron	óvas	ekl.	84x54	48	104x54	0	hajlaj				rács van
41.	Kossuth Lajos u. 2/a.					udvaron	vm.	kl.	120x50	75	158x75	0	0				
42.	Kossuth Lajos u. 18. Puskín mozi					előcsar- ny/ nokban	gl/ nokban	kl.	120x40	93	105x60	—	—	férfialak	Varga Oszkár 1978	125	

Sor. sz.	Utca, házszám	Mj építész Vfk	É p ű l e t		U d v a r i		d i s z k u t a k				S z o b r á s z a t i d í s z		
			stílus	év	elhelyezése	K ű t	K á v a mérete	K ű t mérete	H ű z ő	K i f o l y ő	M e g n e v e z é s	M ű v é s z	M é r e t
43.	Kossuth Lajos u. 18. Pukin Mozi				gi.	neo-barokk	120x40	93	105x60	—	nőalak	Varga Oszkár 1928	125
44.	Lengyel Gyula u. 3.	VK Zitterbarth Mátys	rom.	1847	udvaron	kl.	0	0	119x67	0	0		
45.	Mérleg u. 12.				udvaron	műkő	242φ x39	—	—	—	2 gyerek		106 székékút
46.	Molnár u. 36.				udvari	vm.	89x42	50	128x70	0	csap		
47.	Múzeum krt. 5.	MJ Driescher József	rom.	1850	udvaron	vm.	105x48	65	158x70	0	0		
48.	Múzeum krt. 7.	M Ybl Miklós	rom.	1852	udvaron	vm.	62x43	47	0	0	0		
49.	Múzeum krt. 19.				városlalton	hmkő	97x67	90	80x54	0	0		
50.	Múzeum krt. 37.				udvaron	hmkő	52x83	60	80x40	kar	halfej		
51.	Műnrich Ferenc u. 5.	M Hild József	kl.	1839	udvaron	vm.	108x69	69	0	0	0		
52.	Műnrich Ferenc u. 20.	MJ Mátás Hugó	rom.	1850	lépcsőházban								
53.					I. em.	vm.	74x42	40	65x47	0	csap		rács van
54.					II. em.	kl.	74x42	40	65x47	0	csap		rács van
55.					III. em.	vm.	74x42	40	65x47	0	csap		rács van
56.	Műnrich Ferenc u. 24.	Carl Henrik	kl.	1872	udvaron	hmkő	74x42	40	65x47	0	csap		rács van
57.	Műnrich Ferenc u. 26.	Zitterbarth Mátys	kl.	1831	udvaron	hmkő	89x45	74	129x84	0	0		széjjelszedve
58.	Műnrich Ferenc u. 30.	MJ Hild József	kl.	1845	udvaron	vm.	csak egy kölap	87x20	60	0	0		
59.	Nyáry Pál u. 7.	M Hild József	kl.	1837	udvaron	vm.	92x33	85	155x95	0	0		rács van
60.	Oktober 6. u. 5.	M Pollack Mihály	rom.	1820	oldal udvaron	vm.	83x50	65	14x68	kompl.	0		
61.	Oktober 6. u. 19.				udvaron	vm.	100x49	60	120x56	kompl.	cső		
62.	Oktober 6. u. 22.	M Kassalik Fidéi	kl.	1812	udvaron	vm.	128x85	73	100x55	0	0	Öngyilkos kút Nőalak	Dunaizky Lőrinc 170
63.	Oktober 6. u. 26.				udvaron	vm.	80x60	68	177x63	kiegészített kar	férfi-fej (új)		
64.	Petőfi Sándor u. 3.	M Hild József	kl.	1832	udvaron	vm.	90x53	72	109x62	kar balra cső	hiányos	oroszlán	55
65.	Realtanoda u. 14.	Pöster Ferenc		1871	udvaron	vm.	139x50	96	137x78	0	0		
					udvaron	vm.	87x49	60	113x55	hiányos	0		

I. melléklet				Udvari		diskoték			Szobrászati dísz						
Sor-sz.	Utca, házszám	M. építész	E p ű l e t	K ű t ű t	elhelyezése	anyaga	stílus	K á v a mélye	K ű t ű t mérete	H ű z ű	K i f ű j ű	Megnevezés	Művész	Méret	Megjegyzés
66.	Régiaposta u. 4.	MJ Hild József	kl.	1843	belső udvaron	vm.	kl.	120x42 64	105x56	0	csk.				rács van
67.					udvaron	hmkő	kl.	93x32	0	0	0				
68.					átjáróban	hmkő	kl.	95x52	0	0	0				
69.	Régiaposta u. 15.	M	kl.	1804.	udvaron	vm.	kl.	76x51	127x54	0	hálfej				86
70.	Rosenberg hp. u. 29.				udvarban	ő.vas.	ékl.	92x62	92x264	0	férfi fej	váza			
71.	Simmelweis u. 23.	Brein Ignác	kl.	1820	udvaron	vm.	kl.	84x57	107x54	kompl.	cső				rács van
72.	Steindl Imre u. 11.				udvaron	vm.	kl.	83x50	123x62	0	0	Árpád mell-szobor		80	
73.	Szabadsajtó út 5.	MJ Gleng K.			bemutató terem	fmbr.	ékl.	120x22	100x74	—	—	4 alak	M. Stall 1895	35/65	
74.	Szt. László tér, Bezilika	M Hild-Yhl-Kausser	neo-rena.	1851	eksztrav. bejárat	ker.	szec.	70x65	198x108	—	—	dombor-műves	Zsolnay 220		
75.	Széchényi u. 12.				udvaron	vm.	kl.	63x24	125x50	hiányos	hálfej				
76.	Száló u. 4.	VK Baumgartner Alajos	ékl.	1875	udvaron	hmkő	kl.	74x20 33	175x47	0	torzfej				
77.	Száló u. 5.				udvarban	kő	szec.	275x275 x147	90x185	—	cső	3 gyerek		80	kő
78.	Tanács krt. 8.	MJ Hild József	rom.	1863	udvaron	vm.	kl.	97x47	48	0	0	0			
79.	Tolbuhin krt. 4.				udvaron	ő.vas	ékl.	82x52	53	104x54	0	0			
80.	Tolbuhin krt. 14.	Diescher Albert	kl.	1878	udvaron	vm.	kl.	73x74	48	122x65	0	0			szélszedsze
81.	Vadász u. 15.				udvaron	vm.	kl.	79x50	56	125x54	0	cső			törödzett
82.	Vadász u. 17.	MJ	rom.	1860	udvaron	vm.	kl.	73x54	55	120x58	hiányos	0			rács van
83.	Váci u. 4.	MJ Hild József	kl.	1840	udvaron	vm.	kl.	91x55	53	146x50	hiányos	cső			feliratos, rács van
84.	Váci u. 67.				udvaron	vm.	kl.	77x54	47	0	szív, kar	0			hiányos, rács van
85.	Váci u. 79.				udvaron	ő.vas	ékl.	0	0	130x50	0	csap			
86.	Városház u. 5/7. Pest m. Tan.	M Zitterbarth Máttyás	kl.	1838	II. udvar	vm.	ékl.	102x52	64	72x80	0	stíl. fej.			
87.					II. udvar	vm.	kl.	100x50	72	116x64	0	0	Hermes	190	A két törökhöz házból
88.					II. udvar	hmkő	kl.	0	0	136x80	0	0	Urania	140	u.onnan
89.					II. udvarban	kő	kl.	110x105	0						2 vas edénytartó
90.					átjáróban	hmkő	kl.	0	0	184x77	0	0	nő látkijárat	148	Lloyd palotából
91.					I. udvar	vm.	kl.	129x62	79	132x69	0	cső	váza	35	
92.					I. udvar	ő.vas	neogót	70x65	34	235x108	0	0			
93.	Városház u. 9/11. Főv. Tan.	M A. Martinelli	barokk	1727	udvaron	fm.	neo-barokk	115x30x115	115	158x30	0	0	Kacsás kút	85	Szentgyörgyi István 1927
94.					udvaron	hmkő/br	kl.	65x10	38	140x50	0	cső	Artemis	130	Allg u-ból

I. melléklet

9

Sor- sz.	Utca, házszám	M Mj V/k	É p ű l e t		K ű t	Udvari	diszkurtak				Szobrátsati dísz			
			stílus	év	elhelyezése	anyaga	stílus	K á v a mérete	K ű t Kürtest mérete	Húzó	Kifolyó	Megnevezés	Művész	Méret
95.	Veres Pálné u. 9.				második udvaron	vm.	kl.	59x38	30	133x75	0	0		széjjelszedve
96.	Veres Pálné u. 11.				udvaron	vm.	kl.	112x59	80	90x60	0	0		széjjelszedve
97.	Veres Pálné u. 13.	MJ	Preis György	ekl.	1873	udvaron	vm.	80x59	61	120x200	0	új torz- fej		
98.	Veres Pálné u. 15.	MJ	Kausér és Frey	ekl.	1868	udvaron	hmkő	75x50	69	120x200	0	új torz- fej		
99.	Veres Pálné u. 32.	M	Brin Ignác	kl.	1804	udvaron	vm.	82x49	64	110x72	0	cső		
100.	Veres Pálné u. 34.				udvaron	vm.	kl.	93x53	47	123x57	0			
101.	Vigyázó Ferenc u. 3.	MJ	Kasselik Ferenc	kl.	1837	udvaron	vm.	95x50	54	136x58	kompl.	cső		
102.	Vigyázó Ferenc u. 4.	M	Hild József	kl.	1837	belső udvaron	kl.	112x50	62	110x53	hiányos	0		
103.	Vigyázó Ferenc u. 6.		Kausér J. István		1877	belső udvaron	kl.	98x50	60	210x77	0	0		káva sértült
104.	Vilkovics u. 12.	M		copf	1800	udvaron	vm.	78x55	50	118x53	0	0		
105.	Vörösmarty u. 6.	MJ	Hild József	kl.	1844	udvaron	vm.	92x50	69	133x54	kompl.	cső		
106.	Zrínyi u. 9.	MJ	Hild József	kl.	1837	udvaron	vm.br.	0	0	140x70	0	0	Schlick- féle	145
107.	Zrínyi u. 16.				udvaron	vm.br.	kl.	70x55	43	143x57	szív. kar	női fej		
Budapest, VI. kerület														
1.	Aradi u. 40.				udvaron	struktó	ekl.	0	0	135x176	0	0		
2.	Bajcsy-Zsilinszky út 27.				udvar fal- sarkokban	ővas	ekl.	80x44	42	90x110	0	0		rács van
3.	Bajcsy-Zsilinszky út 37.				lépcső- házban	vm.	kl.	81x55	56	eltörték	0	0		hiányos rács
4.	Bajza u. 39.				előkertben	vm.	kl.	125x45	62	66x98	0	cső		
5.	Dózsa György út 104. Bélcsőde				udvaron	hmkő	kl.	125x25	300	120x70	-	-	Éneklő gyerekek	Gömbös László
6.	Eötvös u. 6/b.				udvaron	hmkő/ ővas	ekl.	60x12	34	60x170 ²	0	torzfej		
7.	Eötvös u. 28/B				udvaron	ővas	ekl.	82x50	52	59x110	szív.kar	0		
8.	Eötvös u. 29.				előkertben	hmkő	neo- barokk	110 ² x 75 ² +medence		90x115	0	0	nőalak dombormű - 2 torzfej	Kármendi 115X115 Fény Jenő 30
9.	Hajós u. 27.				udvaron	vm.	kl.	77x62	64	62x110	hiányos	0		
10.	Hajós u. 37.				udvaron	vm.	kl.	0	0	63x151	0	0		
11.	Izabella u. 43.				udvaron	ővas	kl.	76x42	54	53x102	0	oroszlán- fej		
12.	Jókai tér 7.				udvaron	vm.	kl.	76x44	62	53x120	kompl.	0		

I. melléklet

Utóeri

díszburak

10

Sor- sz.	Utca, házszám	M Mj V/k	É p ű l e t		é v	elhelyezése	K ű t		K á v a mérete	K ű t Kütest mérete	Hűző	Kifolyó	Megnevezés	Művész	Mért	Megjegyzés
			építész	stílus		anyaga	szac.	stílus								
13.	Liszt Ferenc tér. 8.	M	Giergl Kálmán – Korb Flóris	szec.	1904	előcsar- nokban	fm/ mozaik	szec.	290x40	110	380x162	0	torzfej			
14.	Liszt Ferenc tér 10.	Mj	Gottgeb Antal	kl.	1869	udvaron	hmkő ő.vas	kl.	250φ x335	–	–	–	–	gyermekalak tányérral	id. Már- ray Lajos 1885	szőkőkt
15.	Majakovszkij u. 20.	MJ	Gottgeb Antal	kl.	1840	udvaron	vm.	kl.	80x60	60	65x114	0	0			
16.	Majakovszkij u. 80.					udvaron	hmkő	ekl.	88x40	55	56x110	hiányos	0			
17.						udvaron	vm.	kl.	108x78	96	0	0	0			
18.	Munkácsy Mihály u. 17.					udvaron	hmkő neo- román	neo- román	nyolc- szögletű 80x95	105	0	0	0	dombor- műves		zöldre festve
19.	Nagymező u. 7.					udvaron	ő.vas csempe	szec.	60x70	32	49x125	–	csap			
20.	Nagymező u. 8.					udvaron	ő.vas	szec.	90x70	69	50x101	–	torzfej	2 db definen lovagló gyerek		82
21.	Nagymező u. 10.					udvaron	vm.	kl.	80x58	67	54x106	kompl.	0			
22.	Nagymező u. 19.					udvaron	ő.vas	ekl.	62x54	35	50x104	–	oroszlán- fej			
23.	Népköztársaság útja 2.		Fazsty Adolf	ekl.	1872	udvaron	hmkő	rom.	107x71	74	52x110	0	halfej			
24.	Népköztársaság útja 5.		Freund Vilmos	ekl.	1880	udvaron	horgany lemez	ekl.	236x184	60	236x710	hiányos	oroszlán- nőalak			300
25.	Népköztársaság útja 6.		Kallina Mór	neo- ren.	1880	udvaron	vm/fém	ekl.	70x66	38	66x170	sziv.kar	női fej			
26.	Népköztársaság útja 7.	MJ	Quittner Zsigmond	ekl.	1882	udvaron	ő.vas	ekl.	66x68	41	54x100	–	csap			
27.	Népköztársaság útja 11.	MJ	Freund Vilmos	ekl.	1883	udvaron	vm.	ekl.	72x46	45	88x102	0	oroszlán- fej			
28.	Népköztársaság útja 12.	M	Quittner Vilmos	ekl.	1884	udvaron	vm.	ekl.	200x140	69	200x150	0	torzfej	Incsekkedők 2 alak	Donáth Gyula	170
29.	Népköztársaság útja 13.		Schnahl Henrik	ekl.	1885	udvaron	hmkő	ekl.	96x59	56	80x145 + tymp.	kompl.	szatírfaj (ellipták)			rács van
30.	Népköztársaság útja 14.		Paulheim József	neo- ren.	1880	udvaron	vm.	kl.	0	0	63x83	hiányos	0			
31.	Népköztársaság útja 16.					udvaron	vm.	neo- ren.	75x60	47	82x196	0	csap			
32.	Népköztársaság útja 17.					udvaron	vm.	kl.	80x63	65	59x105	kompl.	cső			
33.	Népköztársaság útja 19.	MJ	Freund Vilmos	ekl.	1880	udvaron	ő.vas	ekl.	65x45	37	63x95	0	0			
34.	Népköztársaság útja 20	MJ	Freund Vilmos	ekl.	1880	udvaron	ő.vas	ekl.	68x70	44	53x105	hiányos balra	halfej			

Sor- sz.	Utca, házszám	M épitész V/k	É p ű l e t		K ű t	elhelyezése	anyag	stílus	díszutak				Szobrászati dísz			
			stílus	év					K á v a mérete	K ű t mértéke	Húzó	Kifolyó	Megnevezés	Művész	Méret	Megjegyzés
35.	Népköztársaság útja 23.	MJ Freund Vilmos	ekl.	1882	udvaron	vm.	ekl.		80X86	47	52X98 +tomp.	hiányos	cső			
36.	Népköztársaság útja 28	MJ Schmahl Henrik	ekl.	1882	udvaron volt	vm.	ekl.		87X69	53	70X170	0	torzfej	Halászlány	1882	jelenleg BTM-ben
37.	Népköztársaság útja 29.				udvaron 2 db	ö.vas ö.vas	ekl.		60X37 60X37	34 34	44X146 44X146	hiányos balra	vázából vázából	nőalak nőalak		
39.	Népköztársaság útja 31.		neo- ren.	1880	udvaron	ö.vas	ekl.		55X50	33	61X112	0	cső	nőalak	Schlick- féle	165
40.	Népköztársaság útja 45	MJ Bukovich Gyula	ekl.	1878	lépcső- házban	kerámia/ vm.	ekl.		76X51	50	hiányos 63X75	0	0			
41.	Népköztársaság útja 46.				udvaron	vm.	kl.		78X57	47	68X134 töredezett	kompl.	cső			
42.	Népköztársaság útja 47.		ekl.	1880	udvaron	ö.vas	ekl.		62X72	30	32X116	0	csap	növényi orna- mentika dmd		
43.	Népköztársaság útja 54	MJ Lee	ekl.	1880	udvaron	ö.vas	kl.		78X48	56	53X100	hiányos	0			
44.	Népköztársaság útja 56.	MJ Lee	ekl.	1880	udvaron	ö.vas	kl.		78X48	56	53X100	hiányos	0			
45.	Népköztársaság útja 64.				udvaron	ym.	kl.		80X67	48	68X158	0	cső			
46.	Népköztársaság útja 66.				udvaron	vm.	kl.		82X67	47	65X136	0	csap			
47.	Népköztársaság útja 74.	Hübner Ferdinánd	neo- ren.	1879	udvaron	vm.	kl.		74X61	65	63X144	kompl.	halfej			
48.	Népköztársaság útja 76.				udvaron	vm.	ekl.		70X56	55	70X138	hiányos	halfej			
49.	Népköztársaság útja 77.				udvaron	vm.	kl.		65X50	45	70X120	hiányos	oroszlán- fej			
50.	Népköztársaság útja 81.	MJ Hübner Ferdinánd	ekl.	1881	udvaron	vm.	ekl.		65X66	43	52X170	kompl.	halfej			
51.	Népköztársaság útja 88	M Petschacher Gusztáv	ekl.	1880	II. udvaron	ö.vas	ekl.		0	0	66X162	kompl.	cső			
52.	Népköztársaság útja 98.	MJ Petschacher Gusztáv	ekl.	1882	oldal- udvaron	vm/br.	ekl.		120φ X24		40φX100	—	cső	Leányiszókatő faun	Róna József	75 szökőkút
53.	Népköztársaság útja 118.				előkertben	műkő			375φ X20		80X80	—	—	kialány baránnal		
54.	Népköztársaság útja 124.				falsarki fülkében	hmkő	ekl.		130X125	65.	75X396	—	—	felül torzfej Régelom szobor	Szász Gyula	nincsen
55.	Réway u. 6.				udvaron	vm.	ekl.		93X54	70	84X132	hiányos	oroszlán- fej			

I. melléklet

díszkutat

13

Sor- sz.	Utca, házszám	M Mj V/k	É p ű l e t		K ű t	K á v a mérete	K ű t Küttét mérete	Szobrászati dísz									
			építész	stílus				év	elhelyezése	anyaga	stílusa	Művész	Méret	Megjegyzés			
14.	Majakovszkij u. 99.				udvaron	vm.	kl.	70x48	51	67x129	0	0					
15.	Nagydiófa u. 3.				udvaron	vm.	kl.	törött 65x56	62	54x123	0	cső					
16.	Péterfy Sándor u. 12-20. SZTK				udvaron	hmkő		640x18		70x150	-	-		gyermek		135	szőkőkút
17.	Rottenbiller u. 15.				udvaron	hmkő	ekl.	390x18		125x240	-	-					szőkőkút
18.	Rottenbiller u. 35.				lépcső- házban	cserpe	szec.	103x10	72	-	-	-		2 alak	Zsolnay- féle		
19.	Vörösmarty u. 9.		Schmidt, Fr.	ekl.	1872	udvaron	kl.	törédezett 90x35	56	57x126	0	0					
Budapest, VIII. kerület																	
1.	Baross u. 108.				udvaron	ö.vas	ekl.	53x52	54	62x94	0	0		gyerek		75	szőkőkút
2.	Bezerédi u. 19.				udvaron	hmkő	szec.	400x40 55x50		70x150	-	-					
3.	Bródy Sándor u. 4.	M	Waber Antal	ekl.	1876	udvari fülkében	vm.	89x65	60	65x158	sziv.ár	halfaj					
4.	Bródy Sándor u. 14.				udvaron	vm.	kl.	70x63	57	0	0	0					
5.	Dienes László u. 2.				udvaron	vm.	ekl.	42x15	15	102x235	0	aszatírfaj	2 női mellkép			55	
6.					udvaron	vm.	kl.	108x64	74	0	0	0					
7.	Gyulai Pál u. 2.				udvaron	hmkő	ekl.	nyolc- szögletű 83x73		22x56	-	csap					héber betűs Tö- rök-szentmiklósról
8.					udvaron	ö.vas		nyomd-húzó kút		200x15	-	cső					
9.					2 db			115x10	talapzat								
10.	Gyulai Pál u. 5.	MJ	Gerster Károly	rom.	1880	udvaron	vm.	54x59	55	50x119	0	cső					
11.	Hordáth Mihály tér 14.				udvaron	vm.	kl.	72x53	53	67x105	0	0					
12.	József krt. 27.				oldal- udvarban	vm.	kl.	törött		52x100	-	-					
13.	József krt. 32.				udvaron	ö.vas	ekl.	58x30	34	50x75	-	csap					
14.	József krt. 36.				udvaron	ö.vas	ekl.	58x70	34	50x75	-	csap					
15.	József krt. 50.	MJ	Döröschung Antal	ekl.	1872.	udvaron	vm.	76x47	49	55x115	0	0					
16.	Kisfaludy köz. Corvin mozi				épület előtt	műkő	szec.	200x 120x 100x x300		200x110	-	-					szőkőkút
17.	Makarenko u. 11. Gimn.				udvaron	vm.	kl.	80x80	50	78x152	0	0		pásztor kuttyával		130	
18.	Mező Imre u. 19. SZTK				hallban	carr.m.	neo- berokk	265x137	170	-	-	4 halfaj	Egészég kútja Szent- györgyi István			50-180	

Sor- sz.	Utca, házszám	M Mű V/k	É p ű l e t		Ú d v e r	d í s z k a r t a k					S z o b r á s z a t i d í s z		
			építész	stílus	év	K ű t	K á v a mérete	K ű t t e s t mérete	H ú z ó	K i f o l y ó	M e g n e v e z é s	M ű v é s z	M é r e t M e g l e g y e z é s
19.	Puskin u. 15.					udvarban	hmkő	kl.					
20.	Puskin u. 24.					udvaron pilléres épitve	vm.	kl.					
21.	Rákóczi út 15.					udvaron	vm.	kl.					
22.	Rákóczi út 61.		Hild József	kl.	1839	udvaron 2 db	hmkő	neo- ren.					
23.													
24.	Szentkirályi u. 18.					udvaron	vm.	kl.					
25.	Üllői út 76.		Pollack Agoston	kl. rom.	1850 1841	udvaron vott; jelen- leg elő- kertben	vm. vm.	kl. kl.					
26.	Vas u. 17. Kórház						fm.						
Budapest, IX. kerület													
1.	Gönczy Pál u. 3.	MJ	Frey Lajos- Kausser Lipót	ekl.	1870	udvaron	vm.	kl.					
2.	Kálvin tér 7. Református templ.	M	Hofrichter József	kl.	1816	oldalfalán	vm.	kl.					
3.	Kálvin tér 8.	MJ	Kassalik Fidél	rom	1870	világító udvarban	vm.	kl.					
4.	Kvasay u. 1. VITUKI					kertben	hmkő						
5.													
6.						parkban	chrom- acél/kő						
7.	Mester u. 23. iskola					kis téren	hmkő						
8.	Pöttölyös u. 8/a. Bölcsőde					udvaron	vm.	kl.					
9.	Ráday u. 16.					udvaron	hmkő						
10.	Ráday u. 18.	MJ	Ybl Miklós	neo- ren.	1875	III. udvaron	vm.	kl.					
11.	Ráday u. 47.					udvaron	hmkő	kl.					

Sor- sz.	Ucca, házszám	M Mj V/k	É p ű l e t			K ű t	
			építész	stílus	év		
sz.							
12.	Soroksári u. 58 Vágóhid					főépület falán	hmkő
13.						folyosón	hmkő
14.	Szamuely u. 7.					udvaron	hmkő kl.
15.	Szamuely u. 19.					udvaron	vm. kl.
16.	Toluhini krt. 15.		Ybl Miklós	ekl.	1862	udvaron tégla- falakban	vm. kl.
17.	Vágóhid u. 15. bolgár templom					kertben	vöröskő
Budapest, X. kerület							
1.	Dobi István út 2. Üregő					parkban	vm. ekl.
2.						parkban	ö.vas
3.	Dobi István út BNV					vásár területén	hmkő
4.	Kozma u. 6. Zsidó temető					Mártírok emlék- művénei	hmkő
5.	Maglódi út 99.					előkertben	hmkő szec.
6.	Salgótarjáni út 47.					előcsarnok	vm/alum.
Budapest, XI. kerület							
1.	Bajmóci u. 11. Volán Trósz					előkert	hmkő/ br.
2.	Bartók Béla út 1.					udvaron	ö.vas ekl.
3.	Bogdányi u. 1/b. Óvoda					udvaron	ker. non- fig.
4.	Bogdányi u. 7. Óvoda					kertben	hmkő/ alum.
5.	Budafoki út 41/a-b					udvaron	műkő
6.	Budaörsi út 4-18. E ép.					udvarban	műkő
7.	Bojti u. 1-3.					parkban	hmkő
8.	Kelenhegyi út 4. Gellért fürdő		Schreytén Artúr	szec.	1912	hallban	fm/ carr. m. ekl.

I. melléklet

18

1. melléklet										Udvari		díszkútak					1		
Sor- sz.	Utca, házszám	Mj V/k	építész	Mű	É p ű l e t	stílus	év	elhelyezése	K ű t	K ű t	K á v a mélys.	K ű t e s t mérete	Húzó	Kifolyó	Megnevezés	Művész	Méret	Megjegyzés	
9.	Kelenhegyi út 4. Pezsgőfürdő							fürdőben	ker/br.	ekl.	120X58	60	58X108	-	szakállas férfifej	Kacsás kút	Ligeti Miklós	130	
10.	Hullámfürdő							parkban	hmkő	ekl.	140X50	70	130X120	-	női akt férfi akt hiányzik			115	
11.	Műgyeetem rakp. 3-9. Műszaki Egyetem			MJ Pecz Samu	ekl.	1909		parkban	hmkő	kl.	400φ X 50 180φ X 128	400	-	-	-	-	-	-	szökőkút
12.	Schönherz Z. u. OKBT							épület előtt	hmkő/fém		nyolcszögletű 300φ X 80				4 fürő			30	szökőkút
13.	Sopron u. 50. iskola							udvaron	hmkő/br.		500X43	800	100X60	-	-	gyerek lilával	Szentesi-67 Híesz Géza	82	szökőkút
14.	Váli u. 1. iskola							udvaron	hmkő	szec.	190φ X 38		60φ X 122	-	-	gyerekek dombornú			szökőkút
15.	Villányi út. 5-7. gimn.							ldszt. I-II-III. emeleten 2-2 db	fém.	ekl.	138φ X 86 + 62 φ X 53 + 32 φ X 23								összetett medénecék
23.	Villányi út. 27. gimn.							I-II-III. emeleti folyosón kerben	vm.	ekl.	130φ X 75		-	-	-	dombornúvek			egyházi jellegű medénecék
24.	Villányi út 45.								hmkő	szec.	330φ X 38		190X70 szikla	-	-	Tritonokra halászó faun		115	szökőkút
26.	Villányi út 45.							épületek között	természkő hmkő		150X50	30	100X80	-	-	Brigádvezető lány	Oláh Sándor	165	
27.	Villányi út 55-57.																		
Budapest, XII. kerület																			
1.	Alkotás u. 48. Sportkórház							kerben	hmkő		370φ X 20		50X50	-	-	női akt	Szanday Sándor	180	szökőkút
2.	Béla kir. út. 10/12. Kórház							parkban	hmkő		465φ X 85		40X65	-	-	Ülő lány	Rózsa Péter 1960	160	szökőkút
3.	Bíró u. 19.							alsó kert- ben	hmkő		360X10 + 120φ + 65φ	220	260	-	-	-	-	-	szökőkút
4.	Csermely u. 9.							kerben	hmkő	szec.	275φ X 55				2 gyermek			80	szökőkút

Sor- sz.	Ulica, házszám	M Mj Vik	É p u l a t			U d v a n			d i s k u t á l é				S z o b r á s z a t i d i s z				Megjegyzés
			építész	stílus	év	elhelyezése	anyaga	stílus	terület	K á v a melys.	K ü t mérete	H u z ó	K i l o j y ó	M e g n e v e z e s	M ű v e s z	M é r e t	
5.	Diódárók u. 1. János kórház					kerítés	hmkó/ br.	szec.	300×40	1000	73×174	—	—	A huzár születése	Bory Jenő 1932	143	szokókút
6.	Kiss János atb. u. 31 Alt. iskola					előcsarnok- ban	hmkó		104×60	80	96×58	—	—	fiú labdával	Osvath Mária	50	
7.						I. em. lépcsőház	ker.		106×66	77	27×44	—	—	lány ma- dárál	Kovács Margit	115	
8.						II. em. lépcsőház	porc./ ker.		112×71	38	—	—	—	3 alakos dombormű	N. Ko- vács	200× 170	
9.	Kiss János atb. u. 43					ház falán fűlkében	hmkó	kl.	220×110	115	125×150	—	cső	női akt	Mária	250	
10.	Óra u. 14.					kerítés	hmkó	rom.	88×58	50	87×110	0	cső				
11.	Orbánhegyi út 52.					támfalon	termés- kő/hmkó		78×38	40	70×82	—	cső				
12.	Pihenő út 1. Szantoriórium					parkban	kő		600×1150 X 90 medence					Amphora	Merky Odón	350	szokókút
13.	Strömfield Aurél u. 16.					parkban	termés- kő/hmkó		1000×100	220	—	—	—	2 ülő nő		150	medence
Budapest, XIII. kerület																	
1.	Kassák Lajos u. 22. Eváng. templom					templom kerítés	hmkó	ekl.	300×78	150	148×165 +lymp.	—	0				
2.	Madarász u. 24. Kórház					kerítés	hmkó	ekl.	330φ X 25		50×50	—	—	2 gyerek 2 delfin			szokókút
3.	Margitsziget					Bodor- kúron 3 db	vm.	kl.	200×80	100	60×108	—	cső				
4.																	
5.																	
6.	Margitsziget Palatinus					strandon	hmkó	ekl.	430φ X 350		100×130	—	—				szokókút
7.						strandon	hmkó		50×15	20	60×150	—	cső	női akt gyerekekkel	Boldogfal, 190 Farkas Sándor	190	elpusztult
8.	Pozsonyi út 44.					udvaron	hmkó		140×45	140	70×154	—	—	bányász dombormű	Beck O. Fülöp		
9.	Rajk László u. 18. Phoenix ház					udvarban	hmkó	neo- barokk	130φ X 65		71×44	—	—	terdülő női akt	Körmen- di Frim Jenő		szokókút
10.	Robert Károly krt. 84. kórház					parkban	hmkó/ műkő	rom.	108φ X 70		55×32	—	—	gyerek galambbal			szokókút
11.						parkban	műkő		98φ X 88		20—43φ X 44	—	csővek				szokókút

I. melléklet

Udvari

díszkutat

Sor- sz.	Utca, házszám	M Mj VK	É p ű l e t stílus	é v	elhelyezése	a n y a g a	K ű t t	K á v a mélys.	K ű t e s t m é r e t e	H ű z ő	K i f o l y ó	M e g n e v e z é s	S z o b r á s z a t i d i s z	M é r e t	M e g j e g y z é s
12.	Szent István krt. 16.	VK	Wellisch Alfréd	1898	udvaron	hnkő	ekl.	150φ x174	60x222	—	—	—	—	—	szőkőkút
13.	Visegrádi u. 54.				udvaron	öves		nyomókút 55x37	15x96	széljel- szedve	cső	—	—	—	—
Budapest, XIV. kerület															
1.	Amerikai út 50.				előkertben	hnkő	szec.	220x62	220	—	—	—	—	—	—
2.	Állatkerti út 11. Széchenyi				bejáratnál	hnkő	szec.	280x110	130	—	—	—	—	—	—
3.	fürdő				bejáratnál	hnkő	szec.	280x110	130	—	—	—	—	—	—
4.					oldalfalon	hnkő	kl.	138x70	62	—	—	—	—	—	—
5.					oldalfalon	hnkő	kl.	138x64	62	—	—	—	—	—	—
6.					előcsarnok	fm	ekl.	124x58	86	—	—	—	—	—	—
7.					előcsarnok	fm.	ekl.	124x58	86	—	—	—	—	—	—
8.					medencénél	hnkő		140x179	96	—	—	—	—	—	—
9.	Erzsébet királyné út 47 SZTK				bejárat előtt	hnkő/ hnkő/		100φ x37	—	—	—	—	—	—	—
10.	Május 1. út 45.				parkban	sziklák	szec.	80φ x19	—	—	—	—	—	—	—
11.	Népköztársaság útja Széchenyi fürdő				előcsarnok	hnkő/ br.	szec.	600x40	1170	sziklák 500x140-220	—	—	—	—	—
12.	Népstadion út 115.				falon	hnkő	ekl.	220x180	110	—	—	—	—	—	—
13.	Képzőműv. Alap				2 db			—	—	—	—	—	—	—	—
14.	Őrs vezér tér Skála Aruház				földszint	ker.		300φ x30 medence	40φ x400	—	—	—	—	—	—
15.	Thököly út 113.				előkertben	hnkő/ fém		medence 250x40	200	—	—	—	—	—	—
16.	Vajdahunyad szálló, Jákó templom	MJ	Alpár Ignác	1904	kerengő- ben	hnkő	neo- román	118φ x150	—	—	—	—	—	—	—
17.	Verseny u.				Népstadion- nál	kő		1560φ x17 medence	600x275 asztal	—	—	—	—	—	—
Budapest, XV. kerület															
1.	Adv. Endre u. 44.				udvaron	vm.	kl.	120x90	60	—	—	—	—	—	—
2.	Kolozsvári u. 4/b. Óvoda				kertben	hnkő/ br.		700x50	740	70x82	—	—	—	—	—

másodiagos hely

R. Kiss

Lenke

90-178

I. melléklet		É p ű l e t				K ű t		Udvar
Sor- sz.	Utca, házszám	M Mű- VK	építész	stílus	év	elhelyezése	anyaga	stílusa
Budapest XVI. kerület								
1.	Georgina u. 19/a. iskola					lépcső- házban	ker.	
2.	József u. 64.					kertben	hmkő	
3.	Kultúrház u. 38—40.					udvaron	ő.vas	
Budapest XIX. kerület								
1.	Gábor Áron u. 37.					kertben	hmkő	szec.
2.	Kossuth Lajos u. 22.					udvaron	vm.	kl.
3.	Lenin tér Tanácskaszánál					kertben	ker.	
4.	Oláh Sándor u. 10. Iskola					bejáratnál	hmkő	szec.
5.	Vöröshadsereg útja 36. Hungaria Jaquard gyár					előkertben	hmkő	
Budapest, XX. kerület								
1.	Nagy-Győri István u. 26. Vasas Mű- velődési Ház					udvaron	fm.	szec.
Budapest, XXII. kerület								
1.	Kastélymúzeum u. 9.	M		barokk	1720	belső udvaron	vm.	kl.
2.	Péter Pál u. 32.					hátsó udvaron	vm.	kl.

[illegible]

II. melléklet

1

Sor- sz.	Elhelyezés	Elnevezés	Alkotó	Felállítva	Fajtája	Medence mérete	anyag
Budapest, I. kerület							
1.	Batthyány tér				csorgó	200X4005	hmk/ kavics
2.	Bécsikapu tér	Kazinczy kút	Pásztor János	1936	diszkút		
3.	Convin tér	Lajos kútja	Holló Barnabás	1904	diszkút	500ø X 104 háromkarajos	hmk
4.	Dobrentei tér 9. Rudas fürdő				csorgó	120X200	
5.	Gellérthegy Víztoronynál			1983	diszkút	130X60	kő
6.	Gellérthegy Víztoronynál				szökő- kút	4 medence 200ø, 250ø, 200ø, 450ø X 30	hmk
7.	Hadnagy u.	Eszperantó kút	Korniss D., Rácz A., Pflannl Egon	1967	szökő- kút	350ø, 20	hmk
8.	Honvát kert	Ülő nő	Ferenczy Béni	1961	diszkút	ötszögletű 700X500X5	hmk
9.	Orvos u.	Fókás kút	Matzon Frigyes	1965	diszkút	300X225X40	hmk
10.	Szt. Gellért rakpart	Gül baba kút			forrás foglalat		
11.	Szentháromság tér	Illés kút		19. sz. eleje- 1981	fallikút	félkörös kőfal 105X110	hmk
12.	Szilágyi Dezső tér	Pecz Samu kút	Berán Lajos	1929	diszkút	hatszögletű 300X300X133	hmk
13.	Színház u. – Dísz tér			1983	diszkút	150ø	kő
14.	Tárnok u. 20-nál	Vízjáték	Pátzay Pál +Schall ép.	1975	diszkút	nyolcszögletes 430X430X30	hmk
15.	Tóth Árpád bástyáset.	Centen. kút	Fürtös György	1973	diszkút	180ø 45	Zsolnay

diszkutak

Oszlop, talap		Káva		Szobor		Felirat	
méret	anyag db	méret	anyag	magnevezés	méret	anyag	Megjegyzés
185X470X47	hmk 2	36X47X39	hmk	1 kerek csorgó	98 φ	br	Kazinczy emlé- kének
330X120X120 hatszögletű, kavánként 3 db	hmk 3	135X90X48	hmk	Kazinczy fej dmű	190	br	Millacher Lajos emelte
7 db 40φ 30–70 terr.	hmk 3	50X86X60	hmk	Pogány vitéz kutyafal	40φ	br	Millacher Lajos emelte
60X160	hmk 1	50X86X60	hmk	Millacher fej	200	hmk	VI. Majakovszkij u. 86-ból
80X80X70	hmk		hmk	Ülő női akt	150	br.	a medence alja mozaik
90X90X40	hmk		hmk	2 stíl. foka	120	labra- dorít	medencében mozaik
50X150	1	120X55X110	fm.			ö.vas	török–magyar felirat, kov. vas kapu 200X120X200
50X150	1	120X55X110	fm.			ö.vas	Illés kút felirat
230X35X35	hmk		hmk	Pecz Samu	120	br.	
150X60φ	kő		kő	nő fején tálal	350	alum.	
70X80	hmk		hmk	török fez			
45φ X 150	kerám.		kerám.				4 kifolyós pécs ajándéka

II. melléklet

Köztéri

2

Sor- sz.	Elhelyezés	Enevezés	Alkotó	Felállítva	Fajtája	Medence mérete	anyag
16.	Tóth Árpád bástyasét. Hadtört. Múz.	Tisza	Fessler Leó Brestyán- szky Béla	1883	díszkút egy alakja		
17.	Uri u. 53-nál	Hébe kút	Praxitelész után ismeret- len művész	1850	díszkút	125X125X20	hmkő
18.	Hess András tér				szőkő- kút	700φ 90X220	műkő
19.	Hilton szálló alatt				kettős tányér	+ 90 200 φ; 300 φ	műkő
20.	Várpalota elő- kertjében	Halászó gye- rekek kútja	Senyei Károly		díszkút	550 φX53	hmkő
21.	Hunyadi udvaron	Mátyás kút	Stróbl Alajos +Hauszmann Alajos	1904	díszkút	750X500X30	
22.	Vérmező	Herman Ottó kút	Csikszentmihályi Róbert	1972	emlék- kút	300X300X50	hmkő
23.	Vérmező	Szitakötők	Kiss István	1979	díszkút	400φ	gránit- kocka
24.	Szt. Gellért tér				vizesés	100X100X200	
Budapest, II. kerület							
1.	Árpád fejed. út. Császár fürdő előtt				sz.kút	800 φX60	kő
2.	Bolgár Elek tér	Mackós kút	Medgyessy Ferenc	1957/ 1966	díszkút		
3.	Máriaremete Dimitrov u.	Mária kút	Krasznai Lajos	1938	díszkút		
4.	Filér u. 3—5. között kis parkban	Leányka kút- szobor	Osvath Mária	1971/ 1973	díszkút		
5.	Frankel Leó u. 20. magasságában		Wild László		klasszi- cista kút		
6.	Frankel Leó u. 24. magasságában		Wild László		klasszi- cista kút		
7.	Margit tér	Ifjúság kútja	Beck Ö. Fülöp	1938/ 1950	díszkút	4 karéjú 180φ X70, ill. 95φX45	hmkő

díszkutat

Oszlop, talap			Káva		Szobor		Felirat	
méret	anyag	db	méret	anyag	megnevezés	méret	anyag	Megjegyzés
					nőalak			a Danubius kút egyik alakja
50X50X187	hmkő				nőalak	155	br	hátoldalon felirat
310 φX50	termés- kő				szobor- csoport	280	br	3 alak+hal, rák
kőzépalknál 460, két ülő alknál 116X100X140	hmkő				szobor- csoport	160— 220	hmkő/ br	háttr mozaik
					kőtömbök	250X 250X145	termés- kő	Herman Ottó emlékére
120φ					2 szitakötő	150	acél, üveg	
					tarméskő			
50X50X210	hmkő	1	50X55X110	hmkő	mackó	85	hmkő	1 cső
600X175X92 +380X75X120 ill. 115		3	50X57X92	hmkő	Sz. Mária, gyermek Jézussal Szt. István és egy szer- zetes	270	hmkő	Az eucharisztikus évben, Szt. István 900 éves jubileumára
38X30X130	hmkő	1	210X60X63	hmkő	fésülködő lány	105	br.	Komárom megye cent. ajándéka
80X80X143	vm.	4	50X25X22	vm.				4 br. csap
80X80X143	vm.	4	50X25X22	vm.				4 br. csap
140φ X25					női akt	220	hmkő	

II. melléklet

Köztéri

Sor- sz.	Elhelyezés	Elnevezés	Alkotó	Felállítva	Fajtája	Medence	
						mérete	anyag
8.	Mechwart tér			1974	sz.kút	2500φ×20	hmkő
9.	Moszkva tér	Sellős díszkút	Makrisz Agamemnon és Makrisz Zizi	1980	díszkút	550×550×50	hmkő
10.	Nagy Lajos tér	Korsós nő	Sóváry János	1938	díszkút	patkó alakú 500×300×10	termés- kő
11.	Pasaréti tér	Madonna	Boldogfai Farkas Sándor	1939	díszkút	190φ×110	hmkő
12.	Szilágyi Erzsébet fasor	Ébredés	Petri Lajos	1937	díszkút	patkó alakú 500×250×20	terméskő
13.	Szilágyi Erzsébet fasor	Szilágyi Erzsébet	Lesenyi Márta	1969	díszkút	250/170/φ X50	hmkő
14.	Zsíroshegyi út	Szentkút			kútház		

Budapest, III. kerület

1.	Bé. Bálint György út végén				sz.kút	300×300	hmkő
----	----------------------------	--	--	--	--------	---------	------

Budapest, IV. kerület

1.	Papp József tér	Teknősbékás kút	Nagy Géza	1958	díszkút	nyolcszögletű 380φ×60	hmkő
2.	Papp József u. 14-nél	Vízbelépő lány	Konyorcsik János	1965	díszkút	500φ×10	hmkő/ kavics

Budapest, V. kerület

1.	Deák tér	Tavaszi	Csikász Imre	1961/- 1977	díszkút	nyolcszögletű 400φ×68	hmkő/ mozaik
2.	Engels tér	Danubius kútja	Ybl Miklós, Fessler Leó, Brestyánszky Béla, Györy Dezső	1883/ 1959	díszkút	800φ×150 370φ×75	hmkő hmkő
3.	Hild tér		Csorba Vera		csorgó	560×880×5	hmkő/ kavics
4.	Károlyi kert		Kecskésné Szabó Ildikó Bánó Attila	1979	sz.kút	650φ×45	hmkő

díszkutat

3

Oszlop, talap		Káva		Szobor		Felirat	
méret	anyag db	méret	anyag	megnevezés	méret	anyag	Megjegyzés
550				fekvő sellő	150	br.	3×19 vízszögár + 4 mozaik
200×100×115 50×100×65	ter- més-kő			térdei női akt korszóval	170	hmkő	
50×50×125	hmkő			Sz. Mária gyermek Jézussal	180	br.	medence szélén felirat
50×50×125	hmkő			ülő női akt	175	br.	
				álló nőalak			4 kifolyóval
épület 250×250×400 tetején téglá kereszt	1	44×47	hmkő	Sz. Mária és gyermek Jézus dombormű	100× 50	hmkő	80φ kerek vaskút eltűnt

II. melléklet

Köztéri

díszkutat

Sor- sz.	Elhelyezés	Elnevezés	Alkotó	Felállítva	Fajtája	Mérete	Médecse anyag	Osztlop, talap méret	anyag	db	Káva méret	anyag	megnevezés	Szobor méret	anyag	Felirat Megjegyzés
5.	Károlyi u.	Nereidák kútja	Uhrli Ferenc Festl József	1835/ 1977	díszkút			173x173x220 95x95x190	hmkő	2	145x72x65	hmkő	2 nő kor- sóval	190	hmkő	X. Zalka Máté térrel
6.	Kígyó u.— Váci u. ten- gelyében	Kisfiús kút	Ferenczy Béni	1977	díszkút			460φx34 szektorokból	hmkő				álló fiú akt	150	br.	
7.	Március 15. tér	Cohors	Tarr István Hollai György	1970	díszkút	800x800x5	hmkő	5 lábon áll 400 x 110	br.				római har- cosok	500φ x 180	br.	
8.	Petőfi tér		Kecskésné Szabó Ildikó		csorgó (3)	120x120x5	hmkő/ kavics						3 gömb	38 φ	gránit	
9.	Petőfi tér	Petőfi kút	Wild László	1983	díszkút	talapzat 300φx15	kő	120x80x80	kő	4	60x50x30	kő				
10.	Podmaniczky tér		Bányai József	1983	csorgó	150φx15	kő						bimbó pl.	150φx20	kő	1 cső
11.	Ságvári tér		Hetesi Józsefné	1974	szökő-	600x600x15	tardosi vm/kavics									3 vizsgár
12.	Sütő u.— Biermann tér	Danaidák kútja	Sidló Ferenc György István	1933	díszkút	385φx47	hmkő	85x85x170	hmkő				2 nő kor- sóval	190	br.	4 br. kifolyó
13.	Szabadság tér	Széchenyi kút	Telcs Ede, Mészáros Andor	1930	díszkút			180x125x380	vm.	1	180x78x75	vm.	Széchenyiné fát ültet dombormű	120x80	br.	feliratok
14.	Váci u. 18. előtt	Hermes kút	Wild László ép.	1983	díszkút	nyolcszögletű 150φx60	kő	140	kő				Hermes	220	br.	Duna u. 6.-ról
Budapest, VI. kerület																
1.	Rudas László u. 30-nál	Nő szigony- nyal	Mercier, Michel után	1873/ 1927/ 1960	díszkút			95x50x40	hmkő	1	140x90x60	hmkő	női akt	250	kő	
Budapest, VII. kerület																
1.	Almássy tér			1983	díszkút	400φx45										4 vascső
2.	Jósika u. 31. előtti téren	Rózsa Ferenc emlékkút	Mikus Ferenc	1966	díszkút	470φx87	hmkő	40x40x300	hmkő				férfialak kígyót döf le	160	br.	káván körbe felirat
Budapest, VIII. kerület																
1.	Blaha Lujza tér		Fekete Dániel		csorgó	600x600x24	kő/ mozaik	120:140 fémcső					fémernyők	1/240φ 2/170φ 3/80—100	fém	

II. melléklet

Köztéri

5

Sor- sz.	Elhelyezés	Elnevezés	Alkotó	Felállítva	Fajtája	Medence		Oszlop, talap.			Káva		Szobor		Felirat	
						mérete	anyag	méret	anyag	db	méret	anyag	megnevezés	méret	anyag	Megjegyzés
2.	Gyulai Pál u.— Rákóczi út találkozás				csorgó	600X600X20	hmkő									
3.	Múzeum krt. 14. parkban		Csorba Vera		csorgó			49φX44 ill. 64	hmkő							2 br. kifolyó
4.	Szabó Ervin tér	Magyar Igaz- ság kútja	Szentgyörgyi István	1929	díszkút	410φX40 tányér: 250φX70	hmkő hmkő	53φX270 75φX270	hmkő hmkő			Justitia	185	br.		felirata volt
Budapest, IX. kerület																
1.	Dési-Huber u.	Fókás kút	Kampf József	1983	díszkút	550X240X60	kő						8 db fóka	150		
2.	Kálvin tér				csorgó	240X240X10	hmkő/ kavics						3 gömb	60φ	gránit	
3.	Üllői út 39 előtt		Killer István		csorgó	200φX40	hmkő/ kockakő	55φX20 55φX27 55φX40	hmkő hmkő hmkő			3 db kerek test	45φ	hmkő		
4.	Nagyvárad tér				csorgó	200φX40	kockakő	30,48,50, 65,75	hmkő							
Budapest, X. kerület																
1.	Centenárium park	Hármas Kőrös		1973	csorgó	120φX55	hmkő/ kockakő						3 gömb	45φ	gránit	Hajdú megye ajándéka
2.					szökő- kút	880X560X50	hmkő						vascső	50	vas	Csongrád megye ajándéka
3.	Népliget	Oroszlános kút	Kasslik Fidéi	1830/ 1896	díszkút			240X240X150 190X190X180 90X90X220	hmkő 2 hmkő hmkő	220X120X150	hmkő	váza	180	hmkő		a Terézvárosi templomnál állt
4.	Pataky tér		Bauer Mihály		díszkút	12 oldalas 250φX50	kerámia	40φX100	kerámia			nőalak (feje 0)	203	hmkő		a fentén állt
5.	Pongrácz út 17-nél	Árpád-házi Szent Er- zsébet	Zahajszky László	1931	díszkút	300X300X40	terméskő	45X45X145	terméskő			stilizált vi- rágdíszes nőalak	120	műkő		
6.	Üllői út 114/116 előtt		Éberling Béla Máriahegyi József		díszkút	350X350X65 belül mozaik	hmkő	22–37X 22–37–175 32–45X110 29–37X 29–37X80	hmkő hmkő hmkő			3 tányér	140φX16 105φX26 87φX20	hmkő hmkő hmkő		

II. melléklet

Köztéri

6

Sor- sz.	Elhelyezés	Enevezés	Alkotó	Felállítva	Fajtája	Medence	
						mérete	anyag
7.	Üllői út 128	Fiú hallal	Grantner Jenő	1958	díszkút	120φX40	kő
8.	Üllői út. 132.	Lány galambbal	Marton László		díszkút	400X300X5 terméskővel béleelve	hmkő
9.	Üllői út 136	Csacsi korszakkal	Antal Károly	1958	díszkút	160X160X110	hmkő
Budapest, XI. kerület							
1.	Diószegi út 64-nél				szökő-kút	300φX55, ill 190φX45	hmkő hmkő
2.	Gellérthegy	Gellért legenda	Medgyessy Ferenc Müller Tibor	1943	díszkút		
3.		Pelikános kút	Melocco Miklós		díszkút	50φX10	
4.	Hanoi park				szökő-kút	900φX30	hmkő
5.	Jubilumi park	Lány csikóval	Somogyi József	1965	díszkút	500X300X5	hmkő
6.		Ülő nő	Tar István	1965	díszkút		
7.			Borsos Miklós	1965	víz-köpő	300X300X10	hmkő
8.			Borsos Miklós	1965	víz-köpő	300X300X10	hmkő
9.			Borsos Miklós	1965	víz-köpő	300X300X10	hmkő
10.			Borsos Miklós	1965	víz-köpő	300X300X10	hmkő
11.			Borsos Miklós	1965	víz-köpő	300X300X10	hmkő
12.	Kosztolányi tér	Fiú labdával	Gábor Magda Gulácsy Zoltán Szomor László	1961	díszkút		
13.				1982	díszkút	180φX40	hmkő
14.	Móricz Zsigmond körtér			1930	csorgó	300φX20	hmkő
15.	Schönherz Zoltán u. Skála Áruházánál				ivókút	nyolcszögletes 195φX103	műkő
16.	Ulászló u. 78 előtt	Fiú hallal	Dabóczy Mihály	1964	díszkút	200X200	hmkő

díszkutak

Oszlop, talap			Káva			Szobor		Felirat	
méret	anyag	db	méret	anyag	megnevezés	méret	anyag	Megjegyzés	
30/60X145	kő				fiú hallal	120	elox. alum.		
65X65X80	hmkő				lány	160	alum.		
27-50φX145 hornyolt	hmkő				csacsi 2 korszóval	135	alum.		
45X570X280	hmkő	1	105X52X64	hmkő	többalakos dombormű	250X50	hmkő	vízszugár 1 vascsőből feliratos	
		1	145φX58	hmkő	pelikán	70	hmkő		
128X55X55	hmkő				lány csikóval	190 110X130	br. br.	vízszugár 5 csőből	
70X40X115	hmkő	1	160X120X60	hmkő	ülő nő akt	105	br.		
					stíl. halfej	60X50 X25	hmkő		
					stíl. gye- rekfej	60X50 X25	hmkő		
					stíl. halfej	60X50 X25	hmkő		
					stíl. szörnny	60X50 X25	hmkő		
					stíl. fej	60X50 X25	hmkő		
185X50X110	hmkő	1	dupla 90X50X65	hmkő	ülő fiú labdával	150X140	hmkő		
80φX90								2 kifolyóval	
140φX110	hmkő				körben 3 dombormű	110φ	hmkő	3 kifolyóval	
33φX103								4 vascső 60X45	
60X45X70	hmkő				fiú hallal	146	hmkő		

II. melléklet

Köztéri

Sor- sz.	Elhelyezés	Elnevezés	Alkotó	Felállítva	Fajtája	Medence mérete	anyag
Budapest, XII. kerület							
1.	Béla kir. út 2/a.	Városkút		18. sz.	forrás- ház		
2.	Béla kir. út 30/a	Béla király kútja			forrás- ház		
3.	Galgóczy út 49.	Mária kút			kútház	kút: 93φ×75	termés- kő
4.	Istenhegyi út— Nógrádi u. sarok	Lóitató kút	Andrássy Kurta János	1940	díszkút	200×60×60	hmkő
5.	Martinovics hegy— Gaál József u.				ivókút		
6.	Mátyás király út— Szilassy útnál	Disznófő		1890/ 1970	forrás- ház		
7.	Városmajor	Árkay Aladár emlékkút	Árkay Bertalan	1933	díszkút	300×150×10	hmkő
8.	Városmajor	Hüvelyk Matyi	Telcs Ede	1983	díszkút	120×38×90	kő
Budapest, XIII. kerület							
1.	Debrecen park	Kis makrancos	Kisfaludi Stróbl Zsigmond	1951	díszkút	760×1560×5	hmkő
2.	Margitsziget	Bodor kút	Páll György Jankó Gyula szobor: Ohmann Béla	1935/ 1954 1936	díszkút		
3.	Margitsziget romoktól északra				csörgő kavics- csal	250×450	
4.	Játszóter	Kislány kutyával	Gosztonyi Alíz	1930	díszkút	600φ (külső kör —2 lépcső	hmkő
5.					szőkő- kút	2000φ×50 ill. 1000φ×90	hmkő
6.	Thermál Szállónál				szőkő- kút	570 φ×55×39× 23; 50×25×34 és 50×27×34 kis kúpok	

díszkutak

7

Oszlop, talap méret	anyag	db	Káva méret	anyag	megnevezés	Szobor méret	anyag	Felirat Megjegyzés
épület 340×170×170 ill. 400	termés- kő	1	100φ		2 üres szoborfülke	100×32	hmkő	emléktábla
épület 450×200×230 ill. 470					Szűz Mária szobor	88	hmkő	2 emléktábla
150×95×30	hmkő				csikós és 6 ló dombor- mű	150×95	hmkő	vasrács fedi Felirata: „Mária kút” Feliratos
50×50×90	hmkő							ivócsészével
épület 540×800×450 ill. 620	vakolt				vadkan fej	80φ×60	vas	emléktábla
55×55×500	hmkő				Hüvelyk Matyi	100	br.	Árkay Aladár emlékének korábbi szobor- ból díszkúttá alakítva
100×100×40	hmkő				női akt cse- csemővel	270	műkő	a zalaeger- szegi másolata
épület 100φ×370 6 oszlop 20φ×340 kupola 400φ×480 30φ 20φ 80φ		3	200×100×80	hmkő	tetőn: Neptun	130	br.	emléktábla
85φ×88					kislány kutyával	58	br.	kb. 150 vízszög

II. melléklet

Köztéri

díszkutak

9

Sor- sz.	Elhelyezés	Elnevezés	Alkotó	Felállítva	Fajtája	Medence		Oszlop, talap		Káva		Szobor		Felirat	
						mérete	anyag	méret	anyag db	méret	anyag	megnevezés	méret	anyag	Megjegyzés
Budapest, XV. kerület															
1.	Frankovics M. u. 47-nél	Ikrek	Ráthonyi József		díszkút	400X700X50	hmkő	120X120X130	hmkő			két kalapos lány	280	br.	áthozva a Piros iskolától
2.	Törökszegfű tér	Női akt	Metky Ödön	1955	díszkút	340φX60	hmkő	60X60X100	hmkő			női akt	200		4 kifolyó helye látszik
Budapest, XVII. kerület															
1.	Ferihegyi út 87-nél	Táncoló fiatalok	Szandai Sándor	1963	díszkút	400X400X40	hmkő/ kavics	94X46X36	hmkő			fiú–lány akt	170	br.	
2.	Ferihegyi út 88-nál	Cantata profana	Laborcz Ferenc	1962/ 1981	fali kút	160X113X45	hmkő					9 szarvas dombormű	hmkő		
3.	Pesti út 163 előtt	Ülő gyerekek	Tóth Valéria	1978	díszkút	500φX40	termés- kő					kőtömbön 2 gyerek ül	110X120	hmkő	medencében mozaik
4.	Pesti út 165 előtt	non. figuratív	Csekovszky Árpád	1978	térfal kút	500X500X20	hmkő					kerámia- elemek	65X20X 200	Zsol- nay ker.	4 vízszögár
Budapest, XVIII. kerület															
1.	Lakatos út 7-nél	non figuratív			szökő- kút	250X150	10X10 kocka- kő	60φX20				réteges oszlop	170	hmkő	
2.	Vándor Sándor u. 1–3. között	Mesevár	Probstner János Borvendég Béla		díszkút				3	82φX40	hmkő	összetett plasztika	90φX75 45φX103	pyro- gránit	barna színű
Budapest, XX. kerület															
1.	Teremszeg u.	Őzes kút	Boldogfai Farkas Sándor	1954	díszkút			80X56X162	ter- més-kő	1	íves 130X50X70	hmkő	szoptató őz	150	br.
Budapest, XXI. kerület															
1.	Rákóczi út kis parkban	Kecskén lo- vágó fiú	Szabó Iván	1970	díszkút	170X170X50	hmkő	60X60X140	hmkő			kecskén lo- vágó fiú	160	br.	halfjes kifolyó
Budapest, XXII. kerület															
1.	Varga Jenő tér	Számló kislány	Mikus Sándor		díszkút	500φX40	hmkő	60X50X80				álló kislány	170	br	medence alján mozaik halffigurák 1 kifolyó

Budapesti köztéri díszkútak adatainak összesítése

Kerület	Dísz- kút	Szökő- kút	Csorgó	Víz- kőpő	Forrás- foglалás	Víz- esés	Ivó- kút	Össze- sen	A kutakon	
									szobor	dombormű
I.	16	4	2		1	1		24	11	2
II.	11	2			1			14	9	1
III.		1						1		
IV.	2							2	2	
V.	9	2	3					14	7	1
VI.	1							1	1	
VII.	1	1						2	1	
VIII.	1		3					4	1	
IX.	1		3					4	1	
X.	7	1	1					9	5	
XI.	7	2	1	5			1	16	5	7
XII.	3				4		1	8	3	1
XIII.	5	2	1					8	4	
XIV.	4	4	3				1	12	4	1
XV.	2							2	2	
XVI.								—		
XVII.	4							4	2	1
XVIII.	1	1						2		
XIX.								—		
XX.	1							1	1	
XXI.	1							1	1	
XXII.	1							1	1	
Összesen	78	20	17	5	6	1	3	130	61	14

A BUDAPESTI HELYTÖRTÉNETI KIÁLLÍTÁSOKRÓL

Cikkünk a fontosabb (1983-ban még fennálló) helytörténeti kiállításokat tekinti át, majd végül egy 1981. évi időszaki kiállításról szól, melynek példaszerű készítési körülményei és közművelődési hasznosítása alap és mérce gyanánt szolgálnak, illetve alkalmat adnak néhány általános megjegyzésre.

A helytörténeti mozgalomhoz és Csepelhez egyaránt méltatlan körülmények között, a Radnóti Miklós Művelődési Ház szűk folyosóján található a *XXI. kerület múltját feldolgozó kiállítás*. A falnak támasztott tizenkét tablón a szokásos vázlatos áttekintésben lehet részünk az őskortól napjainkig. A jelenlegi fővárosi kiállítások közül ez az egyetlen, amely igen helyesen, a földrajzi környezet, a természeti viszonyok tárgyalásával kezdődik. Negatív vonása viszont a szegényes grafika; a ragasztószalaggal keretezett fényképek, a különböző betűtípusok stb. A tárgyi anyag egy része — mint például a gépalkatrészek, sírkő, láda, szobor — a földön áll, másik része hat könyvtári vitrinbe került. Láthatók itt régészeti leletek, néprajzi tárgyak, iratok, igazolványok stb., hol felirattal, hol anélkül, de mindenesetre elég rendezetlenül. Egy nagy múltú település képe rajzolódik ki, mely a 19. század végéig mezőváros, illetve falu volt, majd ipari negyed, a munkásmozgalom egyik fellegvára lett. Sajnálatos, hogy Csepel legutóbbi két évtizedes fejlődésének érzékelése gyakorlatilag hiányzik.

A *III. kerület* központjában, a Zichy kastélyt övező műemléki épületben látható a *helytörténeti gyűjtemény*. A látogató először egy előtérbe jut, ahol a régi Óbudáról fényképeket, térképet, árvíztablát és zárókövet, Békásmegyerről pedig egy hatalmas vaskaput talál. Tovább haladva egy folyosóra érünk, ahol a falakat vasrácsok, téglák, ajtók, utcatalák díszítik. Idő- vagy tematikai rendről természetesen nem beszélhetünk, itt mindössze a kulturális élményhez illeszkedő hangulat megteremtéséről van szó. A folyosóról nyíló szobákban kapott helyet három tárgye gyűjtemény.

„*Tóbiás Simon kádármester műhelyé*”-ben a gyűjteménynek ajándékozott eszközök, felszerelések tekinthetők meg. Ehhez járul még néhány szerszám használatáról készült fénykép és a magyarázó szöveg. A műhelyszerű elrendezéstől idegen, s ezért zavaró a nézők előtt magasodó üvegfal, még akkor is, ha tudjuk, hogy gyakorlati célt, nevezetesen a tárgyak védelmét szolgálja.

A békásmegyei új lakótelep felépülését a falu részleges lebontása előzte meg. Ez a tény a régi életmód tárgyi emlékeinek azonnali gyűjtését tette szükségessé, melynek eredményeit az „*Egy születő városrész múltjából. Békásmegyer*” című kiállítás mutatja be.

A kiállítás két helyisége közül az egyikben egy teljes szobabelső és egy konyha részlete nyert elhelyezést. A berendezés a paraszti és polgári vonások keveredését, illetve ezen keresztül a közeli főváros hatását mutatja. Kár, hogy magyarázó szöveg egyáltalában nincs, így a közönség nem ismerheti meg a legfontosabb adatokat.

A másik helyiségben gazdasági munkaeszközök sorakoznak, azt a benyomást keltve, mintha egy kamrába vagy fészkerbe pillantanánk be. A gyenge megvilágítás és a zsúfolt elrendezés bármennyire is közelít a valósághoz, talán hasznosabb lett volna ezektől eltekinteni.

Végül a legfiatalabb kiállítási egységről, „A konyha emlékei”-ről kell szólnunk. A terem egyik oldalán a háztartás megannyi tartozéka sorakozik az üveggel fedett polcokon, a másik oldalon pedig egy konyharészlet látható. S itt ismételtelen valamiféle eligazító szöveget hiányolunk, mert bár a látogatók általában nem szeretnek olvasni (ezt felmérések tucatjai bizonyítják), a minimális információról nem lenne szabad lemondani.

Újpest központjában, egy modern lakóház földszinti szobájában kapott otthont a *IV. kerület helytörténeti kiállítása*. Szinte minden négyzetcentimétert iskolai üveges könyvtárszekrények foglalnak el, melyeket a legkülönbözőbb tárgyak töltenek meg. Egyes vitrinekben bizonyos témákra (pl. régészeti korok, bőrgyártás, faipar, életmód) vonatkozó anyagok (szerszámok, izzók, háztartási eszközök, nyomtatványok, fényképek) szerepelnek, más vitrinek viszont vegyes tárgyakat tartalmaznak, melyek egymás mellé kerülése teljesen indokolatlan s záltal zavaróan hat. A falakon képek tucatjai függenek, alattuk emléktáblák és egyéb faragott kövek sorakoznak.

Az itt összegyűjtött anyag mennyisége és a rendelkezésre álló tér nagysága nincs arányban egymással, azaz óriási a zsúfoltság. Ennek következtében a látogató számára lehetetlen az 1831. évi alapításától ipari jellegű terület alakulásának, fejlődésének megismerése. Mivel a kiállítási hely növelésére nincs reális lehetőség, a műtárgyak számát kellene csökkenteni, elsősorban a rossz állapotban levők kiiktatásával.

A X. kerületben a helytörténeti mozgalom budapesti viszonylatban páratlan bemutatóval dicsekedhet. 1977 óta a Szocialista Brigádok Parkjában, a szabadban áll az *állandó téglaiipari kiállítás*. Ennek alapötletét részben Kőbánya története szolgáltatta. Ismeretes, hogy a kerületben 1838-tól folyik nagyüzemi téglagyártás, mely a XIX. század során egyre nagyobb méreteket öltött s termékeivel fokozatosan felváltotta a fővárosi építkezéseken az ugyancsak itt bányászott követ. Ha ehhez még hozzávesszük a többi városrészben – különösen Óbudán – üzemelt téglavetőket is, akkor mind időben, mind térben rendkívül sokféle gyártmánnyal kell számolnunk. Ezekből mutat be csaknem száz darabot a szabadtéri kiállítás, amelynek létrejöttét főleg időszerűsége miatt üdvözölhetjük, mivel az 1970-es évek nagy szanálási következtében ezek a régi téglák máskülönben elpusztultak volna.

Bár más célra szolgáltak, földrajzi szempontból mégis indokolt, hogy a parknak ezen a pontján került elhelyezésre az Újhegy egykori csordakútjának kőből faragott itatóvályúja és a Rákospatakon 1842-ben létesített Korkusz malom egyik őrlőköve.

Pontosan öt évvel később, a X. ker. Halom u. 37. számú Ifjúsági Ház alagsorában megnyílt a *„Fejezetek Kőbánya történetéből”* című állandó kiállítás. A falak mentén álló tablókön fényképek, térképek, plakátok szemléltetik a városrész történetének, fej-

lődésének fontosabb mozzanatait. Ebből a „képes életrajz”-ból kitűnik, hogy ezen az ókori és középkori előzményeket nélkülöző területen a XIX. század második felében robbanásszerű fejlődés következett be, melynek során az egykori szőlőskertek, kőbányák helyén jelentős iparral rendelkező kerület született.

Ami a tárgyakat illeti, már csak időrendi okokból is először a Conti kápolna és a csősztorony, a két legrégebbi műemlék makettjét érdemes szemügyre venni. Ezek mellett három vitrin tartalmazza a kisebb tárgyakat, így például az első a téglá-, fajansz-, porcelán-, illetve a sörgyártás emlékeit (tégla, edények, üvegpalackok, reklámtábla), a második a helyi kisipar néhány szerszámát, cégtábláját, üzleti nyomtatványait, a harmadik pedig a kulturális- és társadalmi élet tartozékait (levelezőlapok, pecsétnyomó, sportegyesületi zászló, meghívó, ceruzák, iskolai évkönyv, színházi plakát).

Ahogy a bevezetőben már jeleztük, bizonyos tanulságok levonására, általános benyomásaink összegezésére a „*Rákospalota 700 éve*” című időszaki kiállítással is foglalkozunk. Elkészítésének gondolata abból fakadt, hogy a középkori oklevelek 1281-ben említik először a helységet. A szakszerűség érdekében a szervezők két régészt és egy etnográfust kértek fel a rendezésre, míg a kivitelezésre grafikust szerződtettek. A kölcsönzött installációt a Polák Károly Úttörőház nagytermében állították fel. A tablóra került fényképek, szövegek, térképek teljes történeti áttekintést adtak, hiszen a bronz-, vas- és avar kori régészeti kultúrákkal kezdték és az úpalotai lakóteleppel fejezték be a XV. kerület életrajzát. Ismét a mai peremkerületek többségére jellemző kép tárult elénk; a korábban még csak Pest-Buda környéki falu mezőgazdasági termékekkel, munkaerővel látja el a fővárost, majd annak közigazgatási részévé beolvadva jelentős munka- és (vagy) lakóhellyé válik. Négy nagyméretű vitrinben sok és igen változatos tárgy került közszemlére, nevezetesen urnák, ruhadíszek, kályhacsempék, ékszerek, ónkanna, plakátok, zászló, pecsétek, népviseleti darabok, mosószeres, makettek stb. A kiállításához szórólap készült, mely néhány mondatban összefoglalta Rákospalota történetét és ismertette a látnivalókat. A jubileumi év során a kerület ünnepi ülést rendezett, ahol tudományos és közigazgatási szakemberek tartottak diaképekkel illusztrált előadásokat a városrész múltjáról, jelenéről és jövőjéről.

Eddig egyenként vettük számba a helytörténeti kiállításokat, *az alábbiakban viszont általános érvényű szempontok alapján vizsgáljuk e témát.*

A kerületeken belül a kiállítások jól megközelíthető, központi helyen vannak. Mégis szinte keresni kell őket, mivel nincs semmilyen reklám vagy irányítótábla, mely felhívna a figyelmet, illetve útbaigazítana. Közterületről lévén szó, ezt a hiányt az illetékes kerületi tanácsoknak kellene pótolni.

Az adott épületen belüli elhelyezés a rossztól (Csepel) a jóig (Óbuda) terjed, vagyis minden változat előfordul.

A kiállítások összeállításán érzékelhető, hogy általában történészek végezték vagy működtek közre. Mégis szembeötlő hibák találhatók a rendezésben, megerősítve azt a tényt, hogy a kiállítás készítés mesterség, amelyhez érzék kell, ez pedig nem következik automatikusan az egyetemi végzettségből. Ezért csak helyeselhető, hogy két esetben (Kőbánya, Rákospalota) ezirányú tapasztalatokkal rendelkező, országos múzeumokban dolgozó szakembereket kértek fel.

Mennyiségileg mindenütt elegendő tárgy szerepel, minőségileg viszont vannak eltérések. A legértelmesebb anyag a III. és a IV. kerületben található. Egyébként az Óbudán látható anyaggal kapcsolatban annak jó állapotát, restauráltságát is ki kell emelnünk.

Három helyen s különböző mértékben a kivitelezést, ezen keresztül pedig az esztétikai megjelenést kifogásoljuk, érte ezalatt a különféle betűtípusokat, a ferdén álló szövegeket, a primitív feliratokat, a zavaros látványt nyújtó tablókat. Ezek a hibák arról tanúskodnak, hogy a kiállítások készítésébe nem vontak be grafikusokat. Pedig a forma erősítheti vagy éppen gyengítheti a téma megértését. Hosszabb távon a külső megjelenés az esztétikai nevelés, az ízlésfejlesztés egyik eszköze. A színvonalas kiállítás anyagi kultúránk megbecsülésére mutat példát.

A kiállítások hasznosítása az oktatásban, a mozgalmi életben, a közművelődésben nem lehet egyszeri dolog, hanem hosszabb folyamat, amiben jó szolgálatot tehet a plakát és a szórólap. Sajnálatos, hogy ilyenekkel sehol sem találkoztunk, kivéve Kőbányát, ahol az állandó helytörténeti kiállításhoz szórólap, a téglaiipari bemutatóhoz katalógus áll a közönség rendelkezésére.

Tudjuk, hogy mind a grafikus alkalmazásának, mind a propaganda hiányának első sorban pénzügyi okai vannak. A X. kerület példája azonban azt mutatja, hogy ezek a problémák megoldhatók, talán éppen a most egyre szaporodó gazdasági munkaközösségek segítségével.

MIKLÓS LÉTAY

ÜBER DIE BUDAPESTER ORTSGESCHICHTLICHEN AUSSTELLUNGEN

Die ständigen Ausstellungen von Csepel, Újpest und Kőbánya sowie die zeitweilige Ausstellung in Rákospalota im Jahre 1981 geben einen Überblick über die allgemeine Geschichte des betreffenden Bezirkes. Im III. ^{15. 1981}Bezirk hingegen können wir das Material der Ausstellung in thematischer Anordnung (Hausinneres, Küchengeräte, Binderwerkzeuge) kennenlernen. In Kőbánya ist auch eine Freilichtausstellung von Ziegeln zu sehen.

Nach deren Erörterung folgt eine allgemeine Bewertung der ortsgeschichtlichen Ausstellungen, in der in erster Linie das Niveau der graphischen Ausführung und das Fehlen von Propaganda bemängelt wird.

Abbildungen

Abb. 1. Eröffnung der Ausstellung „Geschichte von Csepel“ (Foto MTI: Géza Szebellédy, 1972)

Abb. 2. Alte Küche in Békásmegyer (Foto: Bach-Bakos, 1984)

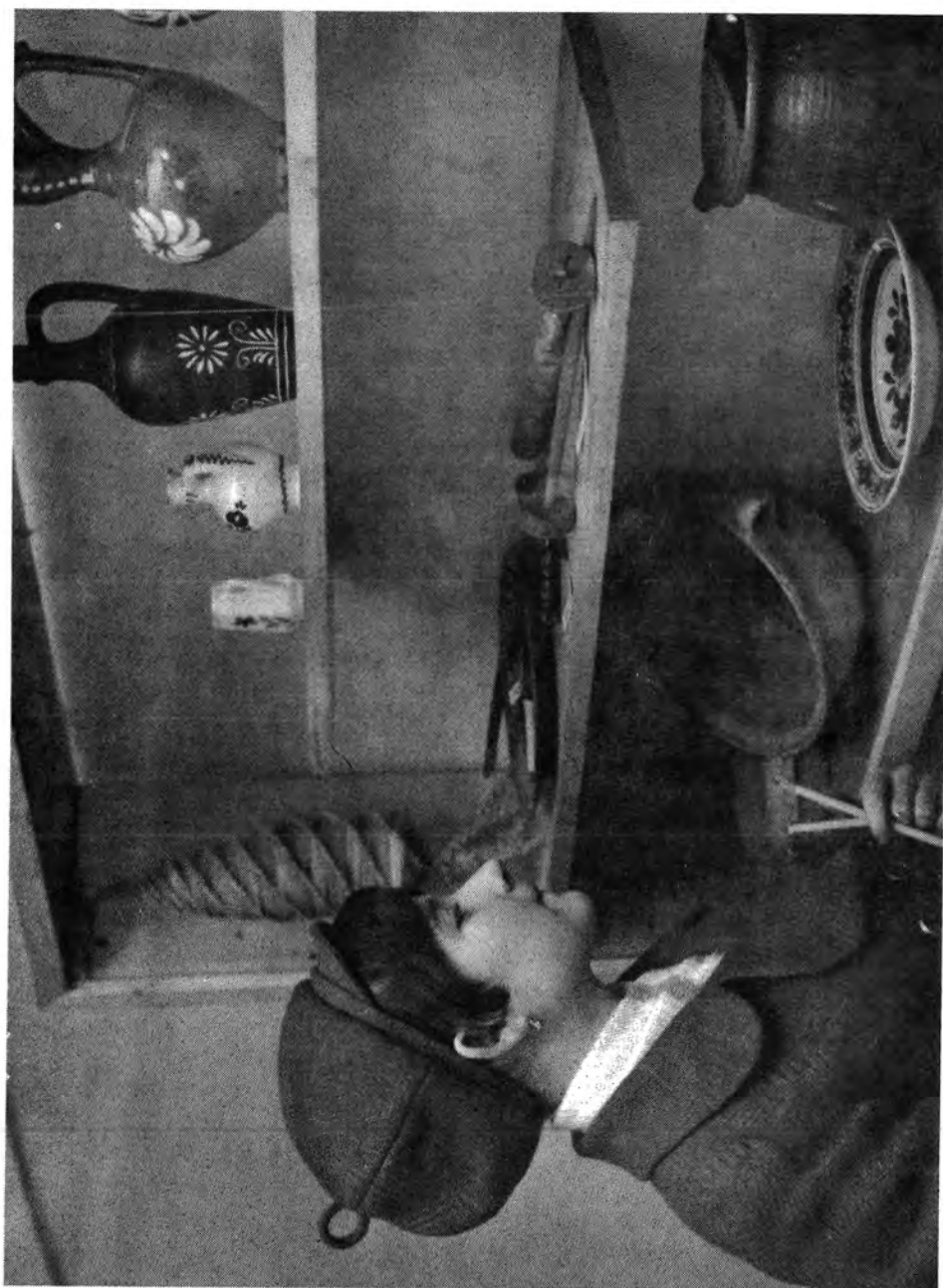
Abb. 3. Teil der Freilichtausstellung der Ziegelindustrie in Kőbánya (Foto: Lajos Mészáros, 1977)

Képjegyzék

1. kép. A „Csepel története” című kiállítás megnyitóján (MTI fotó: Szebellédy Géza 1972)

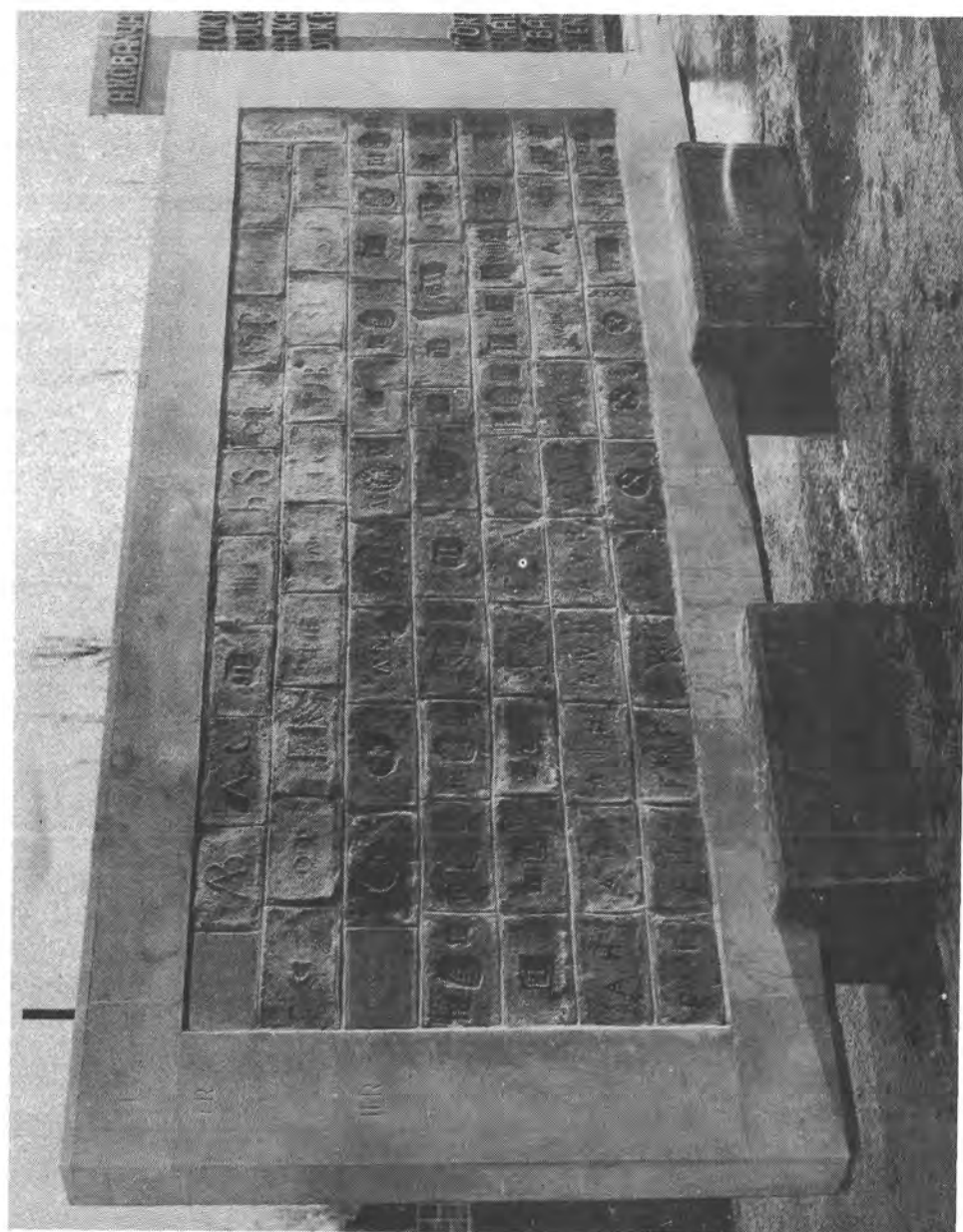
2. kép. Régi békásmegyeri konyha (Fotó: Bach—Bakos 1984)

3. kép. Részlet a kőbányai szabadtéri téglaiipari kiállításból (Fotó: Mészáros Lajos 1977)

1

BERZA LÁSZLÓ

VÁROSTÖRTÉNETI FORRÁSOK FÖLTÁRÁSA A FŐVÁROSI SZABÓ ERVIN KÖNYVTÁR BUDAPEST – GYŰJTEMÉNYÉBEN

A hazai helyismereti bibliográfiai tevékenység csak a főlzabadulás után élénkült meg. Kultúrális életünkben, a tudomány művelésében, az oktatásban végbement változások, a közművelődés újraértékelése, a hazafias nevelés helyes értelmezése mind a helyismereti, helytörténeti munka ébresztését sugallta.

A fővárosban a helytörténeti dokumentumok gyűjtő helyei már a századfordulón intézményekké alakultak. Az 1800-as évek végétől működik a Budapesti Történeti Múzeum, 1901-től önálló intézménnyé vált az évszázadok óta megőzött írásos dokumentumok tára a Főváros Levéltára, 1904-ben pedig a Fővárosi Statisztikai Hivataltól elkülönült a Fővárosi Könyvtár.¹

Adva volt tehát a várostörténeti anyag gyűjtésének, rendszerezésének lehetősége és a három helyen fölhalmozódó anyag mind használhatóbb forrása lett a várostörténeti kutatásnak. Igaz a föltárás módszerei még nem alakultak ki és a kutatás egyik fontos kulcsa a bibliográfiai tevékenység még hiányzott. Még az sem tisztázódott, hogy a három intézmény közül melyikben kellene ezt a munkát végezni. Szórványosan és egészen ötletszerűen készült néhány kisebb-nagyobb bibliográfia, de még a két háború között is csak lelkes magánkutatók szorgalmának eredményeként jelentek meg használható irodalmi összeállítások.

Történészek, levéltárosok, muzeológusok vállalkoztak egy-egy téma irodalmának föl kutatására és rendszerezésére. A korai vállalkozások egyike volt Majláth Bála munkája, amely a milleniumi kiállítás katalógusaként jelent meg, majd önálló kiadvány formájában is kiadták.² Hasonló, de méreteiben jóval nagyobb vállalkozás volt Ballagi Aladár műve.³

Igy aztán hosszú évtizedekig, a gyéren jelentkező várostörténeti bibliográfiák mellett a legjobb és szinte egyedüli forrás a hazai oklevélgyűjtemények, az általános magyar történeti témájú vagy szakbibliográfiák együttese maradt. Aki Budapest történetéhez közhelített, az nem nélkülözhetette — és ma sem nélkülözheti — Apponyi Sándor *Hungarica*, Szabó Károly - Stripszky Hador *Régi magyar könyvtár*, Petrik Géza és Kozocsa Sándor *Magyar könyvészet* című jelentős irodalomföltáró munkáját. A jeles szakbibliográfiák mint például Bartoniek Emma összeállítása a magyar történeti forráskiadványokról, Szentpétery Imre *Scriptores Rerum Hungaricarum*, Genthon Antal magyar művészettörténeti, Banner János-Jakabfi Imre régészeti bibliográfiája, Szinyey Magyar írók c. alapvető műve, az ugyancsak Szinyey által gondozott folyóirat repertórium, vagy a sokat bí-

rált, de mind máig hasznosnak mondható Bodor Antal helyismereti bibliográfiája kiváló segítséget nyújtottak csakúgy, mint a kiemelkedően jelentős I. Tóth Zoltán Magyar történeti bibliográfia, vagy Kosáry Domokos Bevezetés a magyar történelmi forrásokba című modern forrásmunkák.

A várostörténeti irodalom gondozásának és föltárásának várományosa a Budapest Gyűjtemény 1904. óta nem különgyűjtemény csak mint a városi nyilvános könyvtár részlege létezik, a budapestiensák gyűjtése pedig már ennél jóval korábban megkezdődött, hiszen a városi előljáróságon 1831-től már gyűjtik a budapesti vonatkozású könyveket.⁴

A rendszeres gyűjtést később a városi statisztikai hivatal vállalta magára. Gyorsan szaporodott a könyvek, folyóiratok száma főleg vásárlásból. Körültekintő gyarapítás eredményeként mind teljesebbé vált a statisztikai, pénzügyi, közigazgatási, városgazdálkodási szakirodalom.

A földrajzi leírások, útikönyvek, térképek, kisnyomtatványok, folyóiratok és a 17., 18. sz. történeti művek jelentős része pedig a levéltár könyvtárában halmozódott föl. Csaknem hiánytalanul maradtak meg az 1862. után megjelent dokumentumok, mert a fővárosi nyomda termékeiből kötelespéldányt szolgáltatottak be a levéltárnak.

A két állomány egyesítéséből alakuló könyvtárnak már csak folytatnia és bővítenie kellett a beszerzést. 1910-ben megvásárolták Vajda Albert hagyatékát, két év múlva pedig Hentaller Lajos gyűjteménye került a könyvtár birtokába.⁵ Így a korábbi módszeres gyűjtés eredményeként, valamint a hagyatékok átvételével olyan tekintélyes nagyságúra nőtt a helytörténeti állomány, hogy a könyvtár vezetősége indokoltan vélte annak különgyűjteménnyé való formálását. Az 1912–1914. évi állományellenőrzés idején valóban külön választották azt az anyagot és így formálisan is megalakult a Budapest Gyűjtemény. Messze előrelátó bölcsességgel ismerte föl a könyvtár akkori vezetősége, hogy a várostörténeti gyűjtemény mind a tudományos, mind pedig a közművelődési érdeklődést csakis így szolgálhatja. A szakrendi tárolás kialakításával is az elkülönítés fontosságát hangsúlyozták, mintegy jelezve, hogy a helytörténeti kutatás kézikönyvtárát formálták meg.⁶

Az elképzelésekhez az angol könyvtárakban már évtizedek, esetleg évszázadok óta jól működő helytörténeti gyűjtemények szolgáltak jó példákkal. Később is a gyűjtési szabályzatok, a raktározási rend alakításához és minden a működéssel kapcsolatos szabályozásnál a nemzetközi gyakorlatot tartották szem előtt.

Az első évtizedek mennyiségi fejlődése volt jellemző a világháborúig. A háború éveiben, főleg a Horthy-korszakban volt tapasztalható bizonyos fokú törés, majd rövid stagnálás után a konszolidáció idején a Fővárosi Könyvtár az ország egyik jól dotált könyvtára lett és ennek megfelelően alakult a Budapest Gyűjtemény sorsa is. Gyarapításán ugyan érezhető volt némi torzulás, mert túlságosan a helytörténeti anyag beszerzésére törekedtek és elhanyagolták a szélesebb értelemben vett helyismereti dokumentumok gyűjtését. Sok ritkaságot, vagy unikális példányt szereztek be ebben az időben és úgy tűnik, hogy nem voltak vásárlási gondok. A 16–17. sz.-i általános és magyar történeti művek többsége is ekkor került a gyűjteménybe, de számos és jeles dokumentum beszerzésével együtt is féloldalas maradt a fejlődés.

A feladatokból szükségszerűen adódó eltérések mellett a könyvtárhoz hasonló volt a várostörténeti múzeum és levéltár anyagi támogatása és társadalmi megítélése is. A múzeum a tárgyi anyag, a levéltár az írásos források, a könyvtár pedig a nyomtatott dokumentumok gyűjtését és őrzését végezte. A látszólag jól elkülönített három gyűjtemény gyarapításában azonban mindig voltak átfedések. Könyvtárban, levéltárban és múzeumban egyaránt helyet kaptak azonos tartalmú könyvek, folyóiratok, metszetek, térképek, plakátok, kisnyomtatványok, fényképek stb. és mindhárom helyen növekedett a kéziratos dokumentumok mennyisége is. Ezek az átfedések szülték azt a visszatérő gondolatot, hogy a három gyűjtemény egyesítésével kellene minél hatásosabban szolgálni a várostörténet művelését. Az efajta meglátás előnyeinek és hátrányainak elemzése messze vezetne és nem is e tanulmány keretébe tartozik.

Tudomásul kell vennünk, hogy a három gyűjtemény fejlődése hazánkban így alakult. Ismeretes, hogy több országban nem így fejlődtek a helytörténeti gyűjtemények. Az angol gyűjtemények legtöbbször együtt található a kéziratos és nyomtatott, gyakran még a tárgyi anyag is. A modern amerikai gyűjtemények kialakításánál pedig szinte mindig az angol példát követik.⁷

A Budapest Gyűjtemény, mint a nyilvános könyvtár része egyre több olvasót, kutatót vonzott magához, hiszen a legkönnyebben elérhető és használható dokumentumokat kínálta az olvasóknak és a könyvtár mindenkor könnyebben volt elérhető, mint más tudományos intézmények. Éppen ezért itt vált először érezhetővé, hogy a fentebb említett könyvészeti munkák, az egyetemes történeti vagy szakbibliográfiák, már nem nyújtanak elegendő segítséget az itt fölhalmozódott anyag ismeretéhez és hogy szükség lenne olyan elemző bibliográfiákra, amelyek a Budapest Gyűjtemény állományának megismeréséhez adnának segítséget.

Az akkori személyzeti feltételek és egyéb lehetőségekhez mérten nagyszabású sorozatot indítottak el.⁸

A sorozat első kötete a nyolcvanadik évforduló alkalmából az 1848–1849-es szabadságharc irodalmát tárja föl.⁹

A második kötet néhány év múlva 1933-ban jelent meg.¹⁰ A főváros vezetősége az első fürdőügyi kiállítás és kongresszus megrendezésére készült, amelynek kapcsán nagyszabású fürdőtörténeti adatgyűjtést kezdeményezett. Hogy a fővárosi vízgazdálkodási és fürdőügyi tervet elkészíthessék, a téma irodalmának összeállítására a Budapest Gyűjtemény dolgozóit kérték föl. A kiadvány hamar elkészült és jeles példája lett annak, hogy a helyismereti bibliográfia hathatós támogatója lehet a tudományok mellett a közigazgatási és gazdasági törekvéseknek is. Más szempontból is figyelemre méltó ez a kiadvány. A szakszerűen föltárt irodalom mellett a gazdagon kínálkozó képi ábrázolások (metszetek, rajzok, fényképek stb.) lelőhely katalógusát is magában foglalja. Ez a szerény ikonográfiai kísérlet vált a folyamatosan bővíthető képkatalógus alapjává és abból a néhány száz darabból álló kis adattárból nőtt ki évtizedek alatt a nagy és fontos tájékoztató apparátus, amely napjainkban vált megközelíthetően teljessé és kiadhatóvá.

Alig néhány év múlva Buda visszafoglalásának 250. évfordulójára nagyszabású ünnepségsorozat előkészületei folytak. Már természetes volt, hogy a Budapest Gyűjtemény is részt vállal a történelmi esemény írott emlékeinek föltárásában. Kiadták a sorozat

harmadik és negyedik kötetét. Az egyik a visszafoglalás előzményeinek, az 1686. évi harcoknak és a visszafoglalást követő évek török elleni küzdelmeinek irodalmát, a másik pedig ugyancsak e kor grafikus ábrázolásait veszi számba.¹¹

A két kötet adatai elsősorban a Budapest Gyűjtemény állományából kerültek ki, de a teljesség érdekében az ismert könyvészeti munkákból — elsősorban a már említett Ballagi-féle bibliográfiából — és egyéb hazai és külföldi gyűjteményekből is vettek át adatokat.

A sorozat ötödik kötete Aquincum irodalmát foglalja magában és 1939-ben jelent meg.¹² A nem nagy terjedelmű és jól szerkesztett bibliográfiában a témával foglalkozó monografikus művek mellett a szakfolyóiratok és néhány napilap idevágó adatai is megtalálhatók. A napilapokból kikerült adatok friss tájékoztatást és máshol föl nem lelhető információt adtak az akkori ásatásokról. A bibliográfia regisztrálta a magyar archeológusok életrajzi adatait is. Az életrajzi adatok gyűjtése ezzel kezdetét vette és napjainkra kiadásra szerkeszthető állapotban több, mint százezer tételt tartalmazó életrajzi katalógus áll a kutatók rendelkezésére.¹³

A kapós bibliográfiai sorozat mellett a gyűjtemény dolgozói számos — az állomány ritkaságait, vagy egyes állománytestet, ill. tudományos tevékenységet ismertető publikációval jelentkeztek. Teljes felsorolását az 1981-ben megjelent Könyvtárak c. adattár tartalmazza.¹⁴

Az itt ismertetett bibliográfiai sorozat kötetei és a később mind céltudatosabban tervezett és elkészített bibliográfiák csupán "ujjgyakorlatok" voltak az elképzelésekben már élő Budapest Története Bibliográfiához.¹⁵ E műhelytanulmánynak beillő munkák során alakult ki, hogy milyen adattárak építése és fejlesztése szükséges a gyűjtemény minél teljesebb föltárásához. A módszertani és tartalmi követelmények is megformálódtak. Már az első kötet készítése közben kiderült, hogy a helyismereti bibliográfia hasznos jellemzője az annotáció, amely számos egyébként rejtve maradó adat megközelítését segíti elő. Egyértelműen beigazolódott, hogy a jól kiválasztott napilapok adatai is alapvető forrásai lehetnek a várostörténeti kutatásnak. Hasznos volt a fölismerés, hogy a képi ábrázolások rangos adatokat őriznek meg a jövő számára. Ugyancsak jelentős szerepe van a helytörténeti kutatásban a helyhez kötődő neves személyiségek életrajzi adatainak.

De nem csupán módszerrel tapasztalatokkal szolgált a bibliográfiai tevékenység, hanem mind markánsabban körvonalazta a témabibliográfiák korlátozott használhatóságát, azt, hogy az állománynak csupán töredékét teszik megközelíthetővé, s hogy a teljes föltárás mennyire szükséges lenne.

Mind nagyobb felelősség hárult a Budapest Gyűjteményre. A két háború között még kielégítő lehetett a szak- és témabibliográfiák kiadása, de az igények növekedésével 1945 után már nem ígért megoldást. Közvetlenül a háború után néhány évig nem lehetett nagyobb irodalomfeltáró munkába kezdeni, hiszen amikor a könyvtárak fejlesztésére is jutott a pénzből, akkor a közművelődési könyvtári hálózatot erősítették és csak az 1950-es évek elején kezdődött meg a tudományos könyvtárak és gyűjtemények támogatása. Ekkor viszont már nem csupán a Budapest Gyűjtemény rekonstrukciója, hanem annak módosított és erőteljes gyarapítása is megindult. Sor került az elmúlt évtizedek mulasztásainak pótlására. Bővült a gyűjtőkör és a korábbinál lényegesen szélesebben értelmezett

helyismereti gyűjtemény kialakításán fáradoztak. Megkezdődött az ipartörténeti, gazdasági, társadalmi, főleg a munkásmozgalmi jellegű dokumentumok gyűjtése és pótlása. De nem csupán tematikailag bővül a gyűjtőkör, hanem Nagy Budapest megalakulásával a gyűjtőköri terület is kiterjedt. Számos várost és lakott települést csatolt az 1950-es területrendezési törvény Budapesthez és ezek irodalmának pótlása nem kis feladatot jelentett.

Az 1950-es évek elején már közel 50 000 kötet könyvből, folyóiratból, térképből, több ezer plakátból és kisnyomtatványból tevődik össze a gyűjtemény állománya.

A könyvek között Budapest, valamint a közigazgatásilag csatlakozó peremtelepülések történetét, földrajzi, gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális stb. viszonyait leíró monográfiák, résztanulmányok és olyan általános művek találhatók, amelyek fővárosi vonatkozású adatokat tartalmaznak.

Az állomány egy részét a 17. sz.-tól napjainkig kiadott kalendáriumok teszik ki, amelyek információs értéke különösen a 17–18. sz.-ban rendkívül értékes, hiszen ebben az időben szinte egyedüli olvasmánya a tömegeknek. Ma pedig jeles forrása a néprajz, a népi életmód kutatóinak, de a gazdálkodási szokásokra, betegségek gyógyítására, a népi orvoslásra vonatkozó adatai is fölbecsülhetetlenek. A vásárok, az országos és megyei, vagy városi hatóságok, intézmények, hivatalok ismertetése ugyancsak hiánytalanul föllelhető a kalendáriumokban. Mindmáig szinte teljesen rejtve maradtak a korabeli bejegyzések, amelyek országos jelentőségű, vagy helyi eseményeket, családi vonatkozású, gazdálkodással kapcsolatos adatokat, árakat, béreket, gyógymódokat, étel és konzerválási recepteket stb. őriznek. Művelődéstörténeti kutatásunk máig is adós ezeknek az adatoknak a föltárásával. Hogy ezek az adatok milyen értékeket rejtegethetnek, arra például megemlíthető az az 1664. évre kiadott kalendárium, amelynek bejegyzéseiben napról-napra nyomon követhetjük Zrínyi Miklós eszéki hadjáratának mozzanatait. A hadvezér egyik tisztjének följegyzései Zrínyi halálának és temetésének körülményeit is rögzíti és a szöveg alapos elemzése figyelemre méltó történelmi adalékkal szolgál mind a hadjárat, mind pedig a hadvezér halála körül kialakult mendemondák tisztázásához.

Ugyancsak említésre érdemes a megközelítően teljesnek mondható fővárosi iskolai és egyéb oktatási intézmények értesítőiből, órarendjeiből, évkönyveiből álló anyag, amely elsőrendű forrása a főváros oktatásügyével foglalkozó kutatóknak.

Hasonlóan gazdag az egyéb kulturális intézmények, gazdasági, társadalmi, politikai szervezetek, hivatalok stb. működésére jellemző nyomdatermékek, mint például a vállalati alapszabályok, éves és távlati tervek, beszámolók, termelési adatok, propaganda kiadványok stb. együttese. Keresett és sokat használt dokumentumok a telefonkönyvek, címtárak és egyéb adattárak, csakúgy, mint a hiánytalanul együtt található fővárosi tervek, költségvetések, zárszámadások, jelentések, statisztikák.

A nyomdatörténeti szempontból érdekes könyvek közül az 1800-ig megjelent idegen nyelvű és az 1848-ig kiadott magyar nyelvű budai vagy pesti nyomdában készült művek is együtt találhatók.

A város leírását, egy-egy városrész ismertetését, hangulatát idéző szépirodalmi művek, valamint a városhoz születés, vagy munkásság jogán kötődő neves személyiségek életrajzát ismertető könyvek nem elhanyagolható részét teszik ki a gyűjteménynek.

A kéziratos dokumentumok közt elsősorban naplók, családi vagy testületi följegyzések, kronológiák, nyomtatásban meg nem jelent történelmi tanulmányok, gyárak vagy üzemek története találhatók. Közte számos rendkívüli érték is előfordul. Itt található Brunsvík Teréz naplógyűjteménye, Luprecht Ferenc által indított parókia történet, Max Félix Paur 1830-as években keletkezett vázlatgyűjteménye, Mezősy László huszártiszt 1848–49-ben írt naplója. Valamennyi értékes várostörténeti adatot őriz az utókor számára.¹⁶ Különösen az utolsó évtizedben sok gyártörténeti kéziratos tanulmány került a gyűjtemény birtokába. Ezek nagyobb részben ismert adatok összegzésére vállalkoznak, de számos új adalékot is magukban hordoznak és ezek mindenképpen alkalmasak a továbbkutatásra.

Folyóiratokból, hírlapokból csak a "Budapest profilúak" kerülnek a gyűjteménybe, de a 17–18. sz. országos periodikái, — amelyek fővárosi adatokat is bőven tartalmaznak — természetesen megtalálhatók csakúgy, mint a barokk vagy a reformkor, ill. a szabadságharc periodikái. A kiegészítés utáni folyóirat és hírlapanyagot már csak válogatva gyarapították.

Az 1950-es évek elején közel 10 000 darabból állt a szöveges és illusztrált plakátokból álló részleg, amelyből különösen gazdag a Tanácsköztársaság anyaga. Ugyanebben a részben kereshető a meghívók, gyászjelentések, prospektusok, árjegyzékek, reklámanyagok sokasága és ebből kiemelkedő értéket képvisel az 1848–1849-es szabadságharc alatt megjelent röplapok és egyéb nyomtatványok együttese. Különösen a 18–19. sz.-i de a modern kisnyomtatványok is gyakran használt dokumentumai a várostörténeti kutatásnak.

Közel hétszáz darabból állt a metszetgyűjtemény, amelyet néhány evvel a főlsszabaddulás után a felügyeleti szerv utasítására a Budapest Történeti Múzeumnak adtak át és ott másod és harmad példányként vették állományba. A gyűjtemény szerves részét képező metszetek között számos olyan is akadt, amelyet a Budapest Gyűjtemény állományában lévő 17–18. sz.-i könyvből emeltek ki, így a nagymúltú gyűjteményen nehezen gyógyuló sebet ejtettek.

A hétszáz darabból álló térképtárban a kéziratos és korai nyomtatású ritkaságok mellett minden korból föllelhetők a katonai, turisztikai célt szolgáló dokumentumok csakúgy, mint a városrendezési, csatornázási, gázvezetési, úthálózat bővítési és más közművesítési munkákhoz készült munkatérképek.

Már a gyűjtemény kialakításának kezdeti szakaszában mevetették az alapját egy újság és folyóirat cikkekből álló tárnak, amely különösen a Budapest Története Bibliográfia megjelenése előtt tett jó szolgálatot!¹⁷

A sokrétű és nagy mennyiségű dokumentum föltárása hagyományos módon, csupán a katalógusok segítségével már nem volt elegendő. Az olvasói érdeklődés és a várostörténeti kutatás erősödése mellett félreérthetetlen jelei mutatkoztak anna a szándéknak, hogy Budapest történetét újra írják. A korábbi várostörténetek valóban nem feleltek meg sem a politikai, sem a társadalmi vagy tudományos követelményeknek azon túl, hogy valamennyi töredékesen maradt az utókorra.

A több irányból fakadó igény is a Budapest Története Bibliográfiájának elkészítését sürgette. A gyakorlat tehát már valósággal kikényszerítette a minden eddiginél telje-

sebb irodalomföltáró munkát, a könyvtár gyakorlatilag már megbékélt a bibliográfiai műhely kialakításának gondolatával, amikor 1952-ben megjelent a Minisztertanács határozata a könyvtárak feladatairól.¹⁸ Így már jogilag is a helyismereti tevékenység egyik otthonává tették a könyvtárakat.

A rendelet után várható változásokkal, valamint a könyvtárak feladataival és lehetőségeivel a Szeged bibliográfiájának tervezése kapcsán Reguly Ernő foglalkozik.¹⁹ Tanulmányában megállapítja, hogy mind az egyetemi oktatás támogatására, mind pedig egyéb kulturális követelmények támogatására, de gazdasági és társadalmi szükségszerűségekből is fontos feladat hárul a könyvtárakra a helyismereti tevékenység kapcsán.

Ugyanezt a problémát lényegesen nagyobb távlatú áttekintésben a magyar bibliográfiai tevékenység történeti helyzetképebe beleépítve, a bibliográfiai tevékenység valamennyi fontos elvi és gyakorlati kérdés elemzésével kapcsolatban tárgyalja Módis László a Tiszántúl bibliográfiáról írt vitaanyagának szánt tervezetében.²⁰

A szerző e tanulmányában nem csupán a Tiszántúl bibliográfiájával foglalkozik, hanem a Nemzeti Bibliográfia élesztésén is fáradozik. Szerves kapcsolatot vél teremteni a tájbibliográfia és a magyar nemzeti könyvészet között. Távlatokban pedig a teljes magyar helyismereti irodalom föltárására gondol.

A vitaanyagban ismertetett és a túlzásoktól nem mentes elképzeléseket, valamint a megvalósíthatatlanságig túlméretezett anyaggyűjtési tervet az érintett könyvtárosok idegenkedve fogadták. Azt az alapgondolatot, amely szerint minden megyei és regionális feladatokra kijelölt könyvtár kötelessége a hozzá tartozó terület irodalmának ápolása, senki sen tagadta. Egyértelművé vált, hogy ezek a gyűjtemények a birtokukban lévő állomány gyarapításával, föltárásával, a helytörténeti kutatás fontos bázisai lehetnek, hiszen jószerével addig nem, vagy csak alig művelt feladatok életre keltése volt a cél.

Később, a tanulmány lényegét minden helyismereti tevékenységet érintő tervezet, vagy javaslat átvette, továbbfejlesztette. Sőt ennek szellemében néhány városi könyvtárban máris belevágtak a munkába. Ezek a vállalkozások azonban elhamarkodottak voltak, olykor irreálisan nagyvonalúak. Tapasztalat híján nem jól terveztek, nem mérték föl a várható munka nagyságát, nem számoltak azzal, hogy egyetlen ember már képtelen a feladattal megbirkózni. Arra, hogy jó szervezett munkaközösséget hozzanak létre, nem volt lehetőség. A kezdeti sikertelenségeket még hangsúlyozta az akkor már kialakuló elképzelés, miszerint több ezer hazai folyóirat földolgozásával egyszeri átnézéssel az egész ország helyismereti irodalmának regisztrálását kellene elvégezni. Ez a szándék mindmáig megvalósíthatatlan maradt.

A tervezésből Budapest sem maradhatott ki, hiszen a megyei és más vidéki könyvtáraknál jelentkező követelmény hasonlóan vagy talán még fokozottabban fogalmazódott meg a fővárosban. Ide koncentrálódott a gazdasági, társadalmi, politikai és művelődés-irányító szerep, amely az ország életében fontos volt. Helyismereti gyűjteménye hazai, de még nemzetközi vonatkozásban is tekintélyes volt. Várható volt tehát, hogy itt indul meg legelőször a bibliográfiai tevékenység, amely országosan is példát mutató lehet.

Az előkészületek nem sokáig meg is kezdődtek. A tervezést alapos fölkészülés előzte meg. A hazai könyvészeti munkák elemzése, a korábbi bibliográfiai műhelymunkák és a külföldi szakirodalom tanulmányozása egyaránt példákkal szolgált. Ismert volt már ekkor

Berlin bibliográfiája.²¹ A hetedik évébe lépő vállalkozás kereteiben a Német Demokratikus Köztársaság fővárosának könyvekben és periodikákban közölt irodalmát gyűjtötte egybe. Meglehetősen önkényes csoportosításban havonta füzet formájában jelent meg az adattár, amelynek számos hiányossága mellett a legszembetűnőbb az volt, hogy csak a kurrens adatok közlésére szorítkozott és a retrospektív irodalom föltárását nem is ígérte. Használható ötleteket még így is adott.

Sokkal figyelemre méltóbb és sok követhető példát kínált a Bécs város bibliográfiája.²² Ez a mű 1952-re már négy kötetet számlált és a válogatott anyag már tizenhét-ezer tételt tartalmazott. A több év gyűjtését tartalmazó kötetek tematikája is rendezettebb lehetett már, mint a Berlin bibliográfiáé, de más lényeges eltérés is volt a két mű között, föltétlenül a bécsi munka javára. A címelírások ugyan nem annotáltak, de a bécsi gyűjtemény teljes állományának bemutatására törekszik. A várostörténeti könyveket és az 1800 előtti periodikák cikkei veszi számba. Tematikai, tartalmi, formai megoldásaival, erőnyeivel és hiányosságaival együtt számos jó ötletet adott a hazai tervezéshez. Legfőbb tanulságul talán az szolgál, hogy bármilyen nagy szaktudás és szorgalom birtokában sem képes egy ember ekkora feladatot jól teljesíteni és ez Gustav Gugitz-nak sem sikerülhetett.

A tervezés és fölmérés időszaka után indult be a munka.²³ Az első lépéseket 1954-ben tették meg. A könyvtár különböző osztályairól verbuvált munkaközösség látott az adatok gyűjtéséhez, majd egy év múlva, amikor kiderült, hogy ez a szervezeti forma nem megfelelő, létszámban megerősítették a Budapest Gyűjteményt, így folytatódott az adatgyűjtés. Többször módosultak a tervek, elképzelések és közben mind teljesebbé vált a földolgozandó folyóiratok jegyzéke és az is bizonyossá vált, hogy a könyvanyag föltárásánál a Budapest Gyűjtemény állománya a legteljesebb alapot képezheti. A tervben elsősorban tehát a mintegy 50 000 kötetes könyvállomány a kisnyomtatványtár, a folyóirat és hírlap kiadványok²³ és egyéb dokumentumok, valamint a Fővárosi Könyvtárban található budapesti és országos jelentőségű folyóiratok analízálása szerepelt. Különösen sokat ígért az 1100 féle folyóirat, amelyből nagyrészt addig föltáratlan adatok kerültek elő. A gondos válogatásnak köszönhető, hogy egyetlen jelentős korszak sajtója sem maradt ki, s hogy a teljesség minél inkább megközelíthető legyen, ebben az esetben más hazai gyűjtemények állományát is figyelembe kellett venni. A Szabó Ervin Könyvtár állományából hiányzó, vagy hiányos folyóiratok feltárását az Országos Széchényi Könyvtár hírlaptára tette lehetővé, de számos munkásmozgalmi vonatkozású periodikát az akkori Munkásmozgalmi Intézet bocsátott a bibliográfusok rendelkezésére.

Az elképzelt bibliográfia magában foglalja a kezdeti időktől 1950-ig – Nagy Budapest megalakulásáig – terjedő időszak válogatott irodalmát. Teljességre törekedni lehetetlen lett volna, hiszen a Budapest Gyűjtemény állománya is korlátozott nagyságú volt, de a kiszemelt folyóiratok is csupán kisebb hányadát tették ki a hazai periodika állománynak. Az idegen gyűjtemények teljes könyvanyagát és egyéb dokumentumait, valamint a mellőzött folyóiratokat is föltárni beláthatatlan ideig tartó munka lett volna. Nem került a kiadandó bibliográfiába a várost ábrázoló képanyag, az életrajzi és arckép katalógusok és a szépirodalmi művek budapesti vonatkozású adata sem.

A feldolgozásra váró anyag így is csaknem reménytelenül nagy volt, hiszen a folyóiratok közt több évtizeden át élő is volt. A közel tíz évig tartó adatgyűjtő munkát Zoltán

József osztályvezető irányította. Megkezdődött a szerkesztés és az első kötet nyomdai munkálatainak is közelébe jutottak, amikor Zoltán József váratlanul meghalt. A bibliográfia adatkiegészítését és szerkesztését a Budapest Gyűjtemény dolgozói az eredeti elképzeléseket részben módosítva tovább folytatták és 1963–1973 között mind a hét kötet nyomdai gondozását is elvégezték.

Az első kötet a város korai történetével foglalkozik, az 1686-ig terjedő korszak irodalmát regisztrálja tematikus rendezésben. A további kötetek az 1686–1950 közötti időszak irodalmát foglalják magukban a következő nagy fejezetekben: Városleírás, városfejlődés – Gazdaság – Társadalom – Politika – Kultúra – Mutatók.

Értékelése különböző volt. Az egyik szélsőséges ítélet – tagadva a nyomtatott dokumentumok történeti forrásértékét is – fölöslegesnek, a másik végletes ítélet pedig csaknem egyedüli kútfőnek kiáltotta ki. A gyakorlat igazolta, hogy a várostörténeti kutatás egyik fontos eszköze, és tudományos értéke mellett kiemelhető, egy a közművelődési szinten érdeklődő olvasónak is elfogadható kalauza lett. Közismert, hogy a bibliográfia nem hiányzik egyetlen nagyobb könyvtár tájékoztató apparátusából sem és az iránta megmutatkozó külföldi érdeklődés sem elhanyagolható.

A bibliográfia készítése közben gazdagon áradt a képanyag és egyéb adatok sokasága, amelyek mintegy "melléktermék"-ként már korábban elkezdett, vagy éppen ebből a munkából eredően megalapozott adattárrá nőttek. Így vált számottevő tájékoztató eszközzé a képkatalógus, amely a könyvekben, folyóiratokban és egyéb nyomtatványokban megbúvó képek leírásával foglalkozik. Ugyancsak tekintélyes adattárrá növekedett a születés, vagy munkásság jogán Budapesthez kötődő neves személyiségek életrajzi adatait tartalmazó életrajzi és arckép katalógus.

Egyéb adattárak is kialakultak, így például a szerzői álnév-katalógus, a kronológia, a szépirodalmi katalógus, a budapesti utcanevek keresztkatalógusa stb., de ezek egy része idővel elsorvadt, fölöslegessé vált, vagy további építése abbamaradt.²⁴

Ezek közül a "melléktermékek" közül a legnagyobb érdeklődés minden időben a képkatalógus iránt nyilvánult meg, amely a gyűjtemény legtöbbet használt tájékoztató eszköze volt. Éppen ez az érdeklődés szorgalmazta a nyomdai kiadását.

A modern történeti kutatás igazolta, hogy a kép a múlt megismerésének fontos eszköze.²⁵ Forrásértékű adatot szolgáltat számos tudományágnak, elsősorban pedig a történeti, helytörténeti kutatásnak. A metszetek, rajzok, fényképek olykor az írásos anyagnál is becsebb és pontosabb főlvilágosítást nyújtanak a kutató számára. Egy-egy metszeten rajzon vagy fényképen nyomon követhető a városkép változása, a művészet, technika fejlődése, a társadalmi élet változásai, a népszokások, a viselet, a lakáskultúra, az életmód, az eseménytörténet mozzanatai stb. A nyomtatott képkatalógusok, az ikonográfiák tehát nélkülözhetetlenek a különböző tudományos területen kutatóknak, de bőséges támogatást adnak a könyvkiadáshoz, az iskolai oktatáshoz, a filmgyártáshoz, a televíziózáshoz és még sok egyéb népművelő és ismeretterjesztő munkához, de hasznos tájékoztatója a lakóhely múltja iránt érdeklődő olvasónak is.

A kép azonban nem csupán a múlt megismerésének eszköze, hanem a mai társadalmi és gazdasági életnek is megközelítően hű tükre. Rögzíti a mai városképi változásokat, a városfejlesztési törekvéseket, sokoldalúan föltárja az ipar, a közlekedés városfor-

máló tendenciáit, megőrzi a most uralkodó építészeti törekvéseket, dokumentálja korunk emberének életformáját, vagyis a múlt megismerése mellett napjaink ismeretét gazdagítja, és mindenekelőtt a múlt megőrzi a jövőnek.

A városkép föltárásának szándéka már a régi időkben sem volt ismeretlen hazánkban. A 19. században különösen élénk érdeklődés mutatkozott a képi ábrázolások iránt. A látvány rangját Romer Flóris és Bubics Zsigmond is fölismerte és szándékukban állt Budapest, ill. a hazai városok képeit összegyűjteni.²⁶ Elképzelésük jobbára csupán szándék maradt, de a töredéknyi eredmény is megerősítette állításukat, hogy a kép forrásértéke a szöveges adatokéval azonos. Romer Flóris elképzeléseit Rózsa György Pest–Buda metszeteit leíró ikonográfiájával valósította meg.²⁷ Több mint háromszáz év; 1493–1800 között nyomtatásban megjelent városképi ábrázolások gyűjteménye becses tára a kutatásnak.

Egy nagy várost ábrázoló teljes képanyag föltárása azonban mind a hazai, mind a külföldi irodalomban ismeretlen volt korábban. 1982-ben a Budapest Gyűjtemény összeállításban elkészült a Budapest Története Képekben. . . c. kiadvány, amely a legkorábbi időktől 1980-ig nyomtatásban megjelent budapesti vonatkozású képeket tartalmazza.

A közel 100 000 tételes képkatalógus kéziratban már hosszú ideje jó szolgálatot tett a tájékoztató munkában. Kiadását csakúgy, mint korábban a Budapest Története Bibliográfia kiadását a Fővárosi Tanács támogatta és az első kötet 1982-ben megjelent.²⁸

A képkatalógus alapját a korábban említett fürdőügyi bibliográfia készítése közben előkerült képanyag képezte. Az akkor csupán néhány száz cédulából álló katalógus csak a 17–19. sz.-i könyvek metszeteinek és rajzos anyagának összegyűjtését vállalta. A következő két évtizedben tovább növekedett a képkatalógus és már számba vette a fényképeket is. Határozott továbbfejlesztésre akkor még nem volt sem elképzelés, sem pedig lehetőség. Kiegészítésre csak 1955 után a bibliográfiai munkálatok idején kerülhetett sor, amikor rögzítették a gyűjtemény könyveiben, folyóirataiban található ábrázolásokat függetlenül attól, hogy melyik korban és milyen műfajban készültek azok. Az 1970-es évek elejére a katalógus már mintegy 20 000 kép leírását tartalmazta.

Az így rögzített anyag azonban még mindig csupán adathalmaz volt. Hiányzott a tematikai tagolása, elrendezése ötletszerű volt. Még a formai jegyek jelölését szolgáló címléírások is pontatlanok voltak. A kép azonosításához szükséges adatok, valamint a kiegészítő annotációk annyira esetlegesek és szubjektívek voltak, hogy a képkatalógus csak "belső használatra" volt alkalmas.

Kiegészítésére és szerkesztésére csak 1974-ben került sor. A bibliográfiához hasonlóan nagy vállalkozás során a most már tervszerű föltárás eredményeképpen újabb 90 000 kép adatainak leírása vált lehetővé. Különösen sok jó kép került elő a 400 féle hazai folyóiratból.

A gyűjtő és szerkesztő munka párhuzamosan folyt és rendkívül nagy terhet rótt a bibliográfusokra, akiknek munka közben kellett a szükséges szakmai ismereteket is elsajátítaniuk. Hogy biztos kézzel nyúlhassanak az anyaghoz, az ikonográfia készítéséhez szükséges szakmai ismeretek mellett bizonyos fokú művészettörténeti jártasságra is szükségük volt. Ismerniük kellett a föltárt képek történeti és földrajzi azonosításának mód-

ját, a grafiaki eljárásokat, a sokszorosítási technikát, a művészeti stílusokat, stílusváltozásokat, de a fényképezés történetében való jártasságot sem nélkülözhatték.

Az adatgyűjtés során minden nyomtatásban vagy bármilyen sokszorosító eljárással és bármikor megjelent kép leírása megtörtént. A művészi kivétel nem volt meghatározó szempont. A kép adatai részben a címleírásban, részben pedig az annotációban található. Itt keresendő a pontos cím, a leíróhely, a kép mérete, műfaja (M — metszet, Fe — festmény, R — rajz, F — fénykép.), tájolása, színe, az ábrázolás ideje, helye, a kép tartalmának leírása, a látható objektum, vagy esemény magyarázata stb. Utalás történik arra is, hogy a kép eredeti nyomat, vagy reprodukció, és ha ilyen van, a képre vonatkozó irodalom is itt található.

Az adattár tematikai rendezése már a gyűjtéssel párhuzamosan elkezdődött. A földrajzilag nagyobb egységektől a kisebb felé haladva előbb a teljes városképek, majd azok részletei következnek. Így került együvé a kerületeket, majd az utakat, utcákat, tereket, ezután pedig az egyes épületeket ábrázoló képanyag. A több évtizedes munka és a képkatalógus tematikájának ismertetése a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1977–1978. évi évkönyvében olvasható.

Az 1982-ben megjelent első kötet a látképeket, utak, utcák, terek, kertek, parkok, temetők, lakóházak, valamint a köztéri szobrok, díszkutak és emléktáblák képeit regisztrálja. A második és harmadik kötet a szociális épületek mellett a sportlétesítmények képanyagát is számba veszi. Az első három kötetben fért el tehát a városképet bemutató illusztrációk gyűjteménye, a negyedik kötet pedig a politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális eseményekről hírt adó képeket foglalja magában.

Az anyaggyűjtés és szerkesztés 1980. év végén lezárult. A további kötetek kiadását már csupán sanyarú gazdasági helyzetünk akadályozhatja meg.

...

A Budapest Gyűjteményben folyó forrásfeltáró tevékenység napjainkban válik teljessé. A legfontosabb adattárak, amelyek évtizedek óta növekednek, egymás után válnak nyomdai kiadásra alkalmassá és így a lehető legszélesebb körben segítik a kutatást.

1981-től megjelenik a gyűjtemény gyarapodásának föltárásából származó adattár is amelyben a bibliográfia, a képkatalógus kiegészítése, valamint az életrajzi és arckép katalógus éves pótlása található.

A kurrens adatok föltárása részben az azévi könyvekből és más nyomtatványokból, részben pedig a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár állományából kiválasztott 600 féle hazai folyóiratból történik.

Megszerkesztve és bármikor kiadható állapotban van a Budapest Története Bibliográfia 1950–1980 közötti időszak irodalmából készült pótlás és hasonló állapotban van az arckép és életrajzi katalógus retrospektív anyaga.

A naprakész tájékoztatás lehetősége tehát megvalósult a Budapest Gyűjteményben, ahol olyan közösség alakult ki, amely mind a szerkesztési, mind pedig a kiadói munkát elvégzi.²⁹

Joggal merülhet föl a kérdés, hogy a pótlással együtt százötvenezer tételes bibliográfia, a hasonló nagyságú képkatalógus vagy az ezeknél még terjedelmesebb arckép és életrajzi katalógusok adatait nem kellene-e számítógép segítségével tárolni?

Hogy a gépesítés milyen előnyökkel járhat, erre a kérdésre elsősorban az angol gyűjtemények példája lehet a válasz. Itthon egyelőre csupán az bizonyos, hogy a Budapest Gyűjtemény munkájával igen sok időt takarít meg a kutatóknak. Az is valószínű, hogy a hagyományos módszerrel föltárt adatokat nem lesz nehéz a modernebb megoldást kínáló gépbe táplálni — ehhez csupán anyagi támogatás és a gép nyelvét értő bibliográfus kell.

Jegyzetek

1. Felhő I.: Budapest Fővárosi Levéltára. Ismertető Bp., 1973.
Kiss L.: Múzeumok. (Intézményi adattárak) Bp., 1975.
Berza L.: Könyvtárak. (Intézményi adattárak) Bp., 1981.
2. Majláth B.: Budapest történetének irodalma (1493—1700) Bp., 1886.
3. Ballagi A.: Buda és Pest a világirodalomban 1473—1711. Bp., 1925.
Ballagi Aladár művének első kötete a főváros kiadásában jelent meg. A második kötet kéziratát a Budapest Gyűjtemény kiadásában készülő Buda és Pest 1686. évi visszafoglalásának egykorú irodalma. . . c. bibliográfiához a szerző családja még átengedte. A kézirat később visszakerült a családhoz és a háború alatt megsemmisült. Pótolhatatlan veszteség, mert alig képzelhető, hogy Ballagi útját ismét bejárva évtizedeket töltsön valaki Európa könyvtáraiban, hogy a pesti és budai vonatkozású forrásokat fölkutassa.
4. Remete L.: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár története. Bp., 1966.
5. A Hentaller könyvtárról. Fővárosi Könyvtár Évkönyve 1912.
6. Kremmer D.: Budapest Gyűjtemény. Fővárosi Könyvtár Évkönyve 1912.
7. N. Harald: The administration of local studies collections in Great Britain and Northern Ireland. J. Libr. vol. 8. 1976. No 4.
Gruttenden, Philip C.: Local history resource centers. Library Association Record vol. 77. No 8.
Erney, Richard — Hem, F. Gerald: Wisconsin's area research centers. American Libraries vol. 3. 1972. No 2.
8. Fővárosi Nyilvános Könyvtár bibliográfiai munkálatai 1—5.
9. Buda és Pest a szabadságharc idején 1848—1849. A 80. évforduló alkalmából. Bp., 1929.
10. Budapest fürdőinek és gyógyforrásainak irodalma. Összeáll.: Kelényi B. Ottó — Szász Béla Bp., 1933.
11. Buda és Pest 1686. évi visszafoglalásának egykorú irodalma. 1683—1718. Bp., 1936.
Buda és Pest grafikus ábrázolásai a visszafoglalás korában. 1683—1718. Bp., 1937.

12. Aquincum irodalma Bibliographia—Aquincensis. Összeáll.: Kelényi B. Ottó —
— Szász Béla Bp., 1939.
13. Életrajzi katalógus kb. 80 000 tételes adattár, amely egyelőre kéziratos formában
használható a Budapest Gyűjteményben.
14. Az 1/3. tétel alatt idézett mű.
15. Budapest Története Bibliográfia 1—7. kötet. Főszerk.: Zoltán József szerk.: Berza
László Bp., 1963—1974.
16. Brunszvik Teréz kéziratos hagyatéka 1796—1858. Német, francia és angol nyelven
32 kötet napló, 32 kötet vegyes följegyzés és irat, valamint 2 téka töredékes
följegyzés.
Luprecht F.: Historia Parochiae S. Annae in Aquatica. Buda, 180?—1843. Egykorú
kézirat (több kéz írása).
Mezős L.: 1848-iki levelek. 1848—1849. Kéziratos napló.
Paur, Max Felix von Originalskizzen aus Ungarn. Pest, 1837—1839. Ceruza és
tusrajzok.
17. 2042/1952. MT sz. rendelet a magyar könyvtári hálózat kiépítéséről és a könyv-
tárak feladatairól.
18. Reguly E.: Szeged bibliográfiájának tervezete. Szeged, 1954.
19. Módis L.: A tiszántúli bibliográfia s általában a tájbibliográfia kérdései. Debrecen,
1954.
20. Unser Berlin in Buch und Zeitschrift. Berlin, 1954 — folyamatosan füzet alakban
megjelenő várostörténeti bibliográfia. A havonta megjelenő füzetek anyaga
tíz témakörre bontva található.
21. G. Gustav: Bibliographie zur Geschichte und Stadtkunde von Wien. Wien, 1847—
Évenként megjelenő bibliográfia.
22. Zoltán J.: Budapest története bibliográfiájának tervezete. Fővárosi Szabó Ervin
Könyvtár Évkönyve 1949—1954.
23. Budapesti újságszelvények gyűjteménye. Fővárosi Könyvtár Évkönyve 1913.
24. Több százezer adatot tartalmazó kronológia, a Gulyás Pál által összeállított írói
álnévlexikon méretének többszöröse halmozódott föl a Budapest Gyűjtemény-
ben. Ezek építése abbamaradt. Ugyancsak félbemaradt a fővárosi vonatkozású
rendeletek mutatója és az utcanévek változását regisztráló összeállítás.
25. Berza L.: Tervezet a Budapest története képekben. . . c. várostörténeti képkatalógus
tematikájához. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve 1977—1978.
26. Romer F.: A régi Pest. Bp., 1873.
Bubics Zs.: Magyarországi várak és városoknak a M.N. Múzeum könyvtárában létező
fa és rézmetszetei. Bp., 1880.
27. Rózsa Gy.: Budapest régi látképei (1493—1800.) Bp., 1963.
28. Budapest Története Képekben . . . képkatalógus 2. köt. Főszerk.: Berza László
Bp., 1982.
29. Berza L.: Budapest Gyűjtemény. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve.
1974—1976.

LÁSZLÓ BERZA

**ERFORSCHUNG VON STADTGESCHICHTLICHEN QUELLEN
IN DER BUDAPEST-SAMMLUNG
DER HAUPTSTÄDTISCHEN ERVIN SZABÓ-BIBLIOTHEK**

Die Studie erörtert die bibliographische Tätigkeit der Budapest-Sammlung der Hauptstädtischen Ervin Szabó – Bibliothek.

Der Sammelbereich der drei stadtgeschichtlichen Sammlungen – Historisches Museum der Stadt Budapest, Archiv der Hauptstadt Budapest und die Budapest-Sammlung – und deren Gestaltung, als Antezedenz.

Die Budapest-Sammlung ist berufen die gedruckten stadtgeschichtlichen Dokumente zu verwahren und zu erschließen. Die Sammlung der Budapestiensa erfolgt schon seit 1831 systematisch, damals noch beim Magistrat der Hauptstadt, sodann im Hauptstädtischen Statistischen Amt. Der Bestand vermehrte sich durch die Einlieferung der städtischen Publikationen und den Ankauf bedeutender Verlassenschaften. Bis 1909 häufte sich eine beträchtliche Menge von Büchern an, somit war die Zeit gekommen eine selbständige städtische Bibliothek zu errichten, was im Jahr 1909 auch erfolgt ist. Kaum fünfzehn Jahre später mußte innerhalb der Bibliothek die damals schon beträchtliche Sammlung zu einer selbständigen Abteilung entwickelt werden.

Zur Ausgestaltung der Budapest-Sammlung dienten die damals bekannten, modernsten englischen und andere Bibliotheken des Westens als Vorbild. Die seinerzeitige Bibliotheksleitung stellte sich die Gestaltung der Sondersammlung, deren Lagerungsordnung und Tätigkeit mit weiser Voraussicht als die einer stadtgeschichtlichen Handbücherei vor.

Die Jahre nach dem Ersten Weltkrieg brachten einen raschen Zuwachs des Bestandes und die Erschließung der immer reicher werdenden stadtgeschichtlichen Literatur wurde ebenfalls aktuell. Zwischen 1919 und 1939 erschienen auch heute noch gut brauchbare Bibliographien, die sich noch nicht die Erschließung des gesamten Dokumentenmaterials zum Ziel setzten, doch betonten sie schon damals auch deren Notwendigkeit.

Zu dieser großangelegten – auch in internationaler Relation beträchtlichen – Arbeit vermochte sich nur ein wohlorganisiertes Team zu entschließen. Nach den zu Beginn der 1950er Jahre durchgeführten Vorstudien begann nach einigen Jahren die Datensammlung und deren Zusammenstellung. Zur Grundlage der Sammlung diente die damals schon aus fünfzigtausend Bänden und einer Unmenge von sonstigen Druckschriften bestehende Budapest-Sammlung.

Als Ergebnis einer zehnjährigen Arbeit kam die aus hunderttausend Posten bestehende Bibliographie zustande, die eine Auswahl von gedruckten Quellen bezüglich

de Geschichte von Budapest ist. Zwischen 1963 und 1973 ist sie in sieben Bänden erschienen. Der erste Band umfaßt die Literatur von den Anfängen bis zum Jahr 1686, die Literatur der Periode von 1687 bis 1950 ist in den weiteren Bänden in folgender thematischen Gliederung zu finden: Stadtentwicklung, Stadtbeschreibung — Wirtschaft — Gesellschaft — Politik — Kultur — Indizes.

Auch die Sammlung der Angaben der bildlichen Darstellungen, die im Laufe der Datensammlung zur Bibliographie der Geschichte von Budapest aus den Quellen zum Vorschein gekommen sind, ist erfolgt. Die Beschreibung der in Druck erschienenen Kupferstiche, Fotos und mit anderen Vervielfältigungsverfahren hergestellten Abbildungen (über hunderttausend Posten) enthält die Serie Budapest története képekben... (Die Geschichte von Budapest in Bildern...). Die nach 1950 publizierten Angaben sind im Karteisystem der Budapest-Sammlung vorzufinden, die seit 1981 gefundenen Dokumente werden hingegen in jährlicher Zusammenfassung veröffentlicht.

Im Rahmen der Sammlung wurde also eine bibliographische Werkstatt entwickelt, die zur umfassenden und raschen Erschließung der stadthistorischen Dokumente geeignet ist.

A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM ADATTÁRÁNAK INTÉZMÉNYTÖRTÉNETI GYŰJTEMÉNYE ÉS A KÖZELGŐ MÚZEUMI ÉVFORDULÓK*

Múzeumunk a főváros történetével, tárgyi emlékeivel foglalkozik, megemlékezve a jelentős történelmi eseményekről. Saját múltjával kevésbé foglalkozik, pedig története a főváros történetének része. A közeli évek azonban több évfordulót jeleznek, amelyek figyelmünket rá kell irányítsák múzeumunk múltjára. A következő öt év évfordulóí:

- 1986: Nagy Lajos néhai igazgató halálának 40. évfordulója.
- 1987: Intézményünk fennállásának centenáriuma. Nagy Lajos születésének 90., Schoen Arnold, a Kiscelli Múzeum egykori igazgatója születésének 100. évfordulója.
- 1988: ebben az évben lesz 100 éve annak, hogy a Krempel-malomban megnyílt az aquincumi kiállítás. Kuzsinszky Bálint, A Fővárosi Múzeum első igazgatója halálának 50., Horváth Henrik, a középkori gyűjtemények megteremtője és vezetője születésének 100. évfordulója.

Ezek az évfordulók arra készítetnek bennünket, hogy számba vegyük gyűjteményeinket, a megemlékezés lehetőségeit, s egyúttal vázoljuk a további feladatokat is.

Mint ismeretes, Adattárunk régészeti vonatkozású gyűjteményének előzménye az 1950-es évek végén, Patek Erzsébet, majd Nagy László vezetésével alakult Leletmentő és Adatgyűjtő Csoport. Néhány év múlva azonban szervezeti változások miatt más formában, szűkebb feladatkörrel működött. Az adattári tevékenység ismét önálló szervezeti formában és a régészeti adattári tevékenység mellett az intézménytörténeti gyűjtési körrel kibővítvé, 1977-ben indult meg. Mielőtt az intézménytörténeti gyűjtemény ismertetésére rátérnénk, tekintsük át röviden múzeumunk történetét:

1887. október 20-án keletkezett — Gerlőczy Károly alpolgármester javaslata alapján — Kammermayer Károly polgármester határozata a Fővárosi Múzeum létrehozására. 1888-ban, a Krempel-malom egyik bérelt szobájában megnyílik az első kiállítás. Ezt megelőzően 1885-ben, tehát ez évben 100 éve, a Múcsarnokban állították ki először a fővárosi régészeti leleteket. 1894—95-ben felépül az Aquincumi Múzeum. 1899: a Főváros Tanácsa ki nevezi Kuzsinszky Bálintot igazgatónak és megbízza a Fővárosi Múzeum megszervezésével. 1907-ben megnyílik a városligeti épületben a Fővárosi Múzeum kiállítása. 1902-ben a középkori kőemlékek a Halászbástya toronyhelyiségébe kerülnek, s itt nyílik meg a Kőtár-kiállítás 1932-ben. 1936-ban az intézmény nevét Fővárosi Múzeumról Székesfővárosi

Történeti Múzeumra változtatják. Kuzsinszky Bálint után 1938–1941-ig Horváth Henrik, majd Nagy Lajos a központi igazgató haláláig, 1946-ig. Ő egyesíti a Kötárat a többi középkori gyűjteménnyel és alakítja ki a Középkori-Osztályt, amelynek vezetője Gerevich László lesz. Később az intézmény megkapja a Szentháromság utcai épületet, ahol a Középkori Osztály megrendezi kiállítását a várasatások anyagából, 1952-ben. Az újkori gyűjtemények a városligeti épületből 1941-ben a kiscelli Schmidt-kastélyba kerülnek, vezetésével Schoen Arnoldot bízzák meg, majd nyugdíjazása után Bertalan Vilmost. Nagy Lajos halála után 1948-ig Kopp Jenő a központi igazgató, majd rövid ideig Pogány Ö. Gábor, s még ebben az évben Gerevich László veszi át az intézmény vezetését. Intézményünk neve az 1951. március 29-i határozattal lesz Budapesti Történeti Múzeum. A további események már a ma története.

Az intézmény történetéhez kapcsolódó anyagok gyűjtését az adattári tevékenység megindításakor egyik legfontosabb feladatunknak tartottuk. Célunk a „leletmentés” volt, vagyis a múzeum különböző részlegeiben többnyire gazdátlan, sok esetben kallódó anyagok felkutatása, összegyűjtése és kutathatóvá tétele. Ezt a feladatot elvégeztük, ma már csak egy-egy osztálygyűjtemény vagy egyéni tudományos anyaggyűjtés rendezésekor kerül elő ilyen jellegű anyag, s természetesen gyarapodhat az Adattár külső ajándékozás vagy vétel útján is. Az intézménytörténeti gyűjteményünk négy csoportból áll.

1. Az intézmény tevékenysége során keletkezett *dokumentációs és fotonegatív gyűjtemény*: kiállítások, konferenciák, közművelődési rendezvények, egyéb események anyaga. A dokumentációs gyűjtemény jelenleg 369 tételből áll, a fotonegatívok száma: 1976 darab. A korábbi időszakból fennmaradt fontosabb dokumentumok: az Aquincumi Múzeum kiállítási vendégkönyvei 1899-től (kisebb hiányokkal); a Halászbástya Kötár vendégkönyvei a nyitástól, 1932-től; a Vármúzeum kiállításainak vendégkönyvei, látogatási statisztikák, egyéb dokumentumok; a Károlyi palota és a Kiscelli Múzeum kiállításainak dokumentumai; régi propaganda anyagok. E korai korszak emlékeit kiegészíti a Középkori Osztály volt gyűjteménykezelőjének, Virág Antalnak visszaemlékezése az 1927–1966-ig terjedő időszakra. E gyűjteményi csoport további kiegészítésre szorul, amely elsősorban a múzeum régi és jelenlegi munkatársaitól várható.

2. *Archív igazgatási iratanyag* a Fővárosi Múzeum megalakulásától 1954-ig, amikor a korábbi osztály-irattárak helyett központi irattárat hoztak létre. Az iratokat az osztályokról gyűjtöttük össze. A gyűjtemény nem teljes, a hiányzó iratok azonban már csak véletlenszerűen kerülhetnek elő, miként nemrégiben a Kiscelli Múzeum helyreállítása során.

3. *Sajtóanyag*. Ez a gyűjtemény az intézményünkkel és a főváros történeti eseményeivel, műemléki objektumaival foglalkozó sajtó-kivágásokból áll, amelyek száma jelenleg 5970 db. Rendszeresen, folyamatosan 1974-től rendelkezünk sajtóanyaggal a Magyar Hirdető Sajtófigyelője révén, azonban a Kiscelli Múzeum egykori gyűjtéséből 1962–1972-ig is vannak újságcikkek. Az 1875–1942 közötti időszakra a hagyatékokból származnak sajtókivágások, s egyéb gyarapodással az 1942–1962 közötti évekre is rendelkezünk néhányval.

4. *Hagyatékok*, amelyek az intézmény történetéhez, illetve régészeti tevékenységéhez kapcsolódnak. Ez a gyűjteményi csoport — amint a következőkben látni fogjuk — adja a legtöbb gondot, kezdve a hagyatékok felkutatásától, teljessé tételétől az adattári feldolgozásáig, nyilvántartásba vételéig. Jelentősége túl nő intézményünkön, mivel a hagyatékok egy része fontos tudománytörténeti dokumentum is. A következőkben erről a gyűjtemény-csoportról szólnunk bővebben.

Legnagyobb hagyatékaink Kuzsinszky Bálint és Nagy Lajos néhai igazgatóké, a római kori régészet nemzetközi hírű tudósaié.

A *Kuzsinszky-hagyatékok* intézményünkbe jutásának körülményeiről — az archív iratanyagokból — annyit tudunk, hogy Kuzsinszky halála után, 1939-ben a felesége az Aquincumi Múzeumnak ajándékozta Kuzsinszky könyvtárát, kézirat- és fényképgyűjteményét. Könyvtára a Régészeti Osztály könyvtárának részét képezi, a fényképgyűjtemény pedig a fotótárához tartozik. A kéziratanyag egy részét 1977-ben a Károlyi palota pincéjéből hoztuk fel, másik része 1981-ben, a Régészeti Osztály könyvtárának rendezésekor került elő, míg a többi hagyatéki anyagot Kuzsinszky Bálint feleségének halála után, 1979-ben, az örökös Pogány Pétertől vásároltuk meg. Hogy az ismertetésre kerülő hagyatékokat megfelelően tudjuk értékelni, emlékeztetőül Kuzsinszky Bálint életrajzi adatai:

Kuzsinszky 1864-ben született. 1887-ben a Magyar Nemzeti Múzeum gyakornoka, majd segédőre. 1888-ban átveszi Thorma Károlytól az aquincumi ásatások vezetését, s ebben az évben ő rendezi meg az aquincumi leletek első állandóbb kiállítását. 1899-ben bízzák meg a Fővárosi Múzeum vezetésével és megszervezésével. 1892-ben egyetemi magántanárrá nevezik ki, majd 1914-ben, Hampel József halála után az érem- és régiségtani tanszék tanárává. Helyét 1931-ben adja át Alföldi Andrásnak. 1907-ben az MTA levelező, 1926-ban rendes tagja. 1914–1933-ig az MTA Archaeológiai Bizottságának előadója majd elnöke. Elnöke az Országos Magyar Régészeti Társulatnak és tagja más tudományos szervezeteknek is, továbbá tagja még a német, az osztrák és a belgrádi archaeológiai intézetnek. 1938-ban halt meg.

Az 1977-es gyűjtés anyaga: aquincumi ásatásaival, római leletekkel kapcsolatos feljegyzései, előadásai, irodalmi jegyzetei; görögökről, rómaiakról tartott egyetemi előadásai kéziratának töredéke; a limes-kutatással kapcsolatos levelezés anyaga 1904–1914 között (Hampel J., Wolf S. kismartoni kereskedő levelei; a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének és az MTA főtitkárának válasza Kuzsinszky beadványára; a Műemlékek Országos Bizottságából Forster Gyula levele és Kuzsinszky válaszfogalmazványa, továbbá jelentése a limes-kutatás helyzetéről); az MTA Archaeológiai Bizottságában való működésének emléke: beszámolója a Bizottság tevékenységéről 1913-ban.

A Régészeti Osztály könyvtárából 1981-ben előkerült dokumentumok: ásatási feljegyzések, irodalmi jegyzetek, fényképek zömmel római kövekről, Aquincumról; egyetemi és egyéb előadásainak, tanulmányainak kézírata; jegyzetei külföldi utazásairól, a múzeumok római kori anyagáról; levelek szakmai jellegű témákban Prohászka Ottokártól,

Hekler Antaltól, Supka Gézától, Forster Gyulától, Varju Elemértől, Rhé Gyulától, Éber Lászlótól, Alapi Gyulától, Dornay Bélától, továbbá J. Dobias-tól (Prága) és W. Kubitschektől (Bécs); régészeti társulatbeli működésének dokumentumai: elnöki megnyitója, előadásainak kézirata, meghívók 1916–1930 közötti időből; igazgatói tevékenységének emléke: jelentése a Fővárosi Múzeum 1927. évi működéséről; a Főváros Tanácsa közművelődési szakkbizottságába történő beválasztásának jegyzőkönyve 1937-ből, nyugalomba vonulása után; sajtóanyag 1875–1936 közötti időből, a Fővárosi Múzeummal, ásatásokkal, a főváros történetével kapcsolatban.

Vétel útján, 1979-ben megszerzett dokumentumok: Kuzsinszky személyes iratai (keresztlevele, érettségi és egyetemi bizonyítványa); külföldi utazásai során készült jegyzései, görögországi útjának emlékei (útlevele, igazolványok, fényképek a Kuzsinszky-házaspárról); meghívók kiállításokra, egyéb rendezvényekre (pl. gr. Bethlen István miniszterelnök és a vallás- és közoktatásügyi miniszter fogadásaira). A magyar nemzeti múzeumbeli működésének dokumentumai: folyamodvány Pulszky Ferenc igazgatóhoz gyakornoki állás ügyében (1887) és Thorma Károly ajánló levele (1886); Trefort vallás- és közoktatásügyi miniszter levele a gyakornoki (1887), majd segédőri (1889) és múzeumőri (1899) kinevezéséről; a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójának Kuzsinszky munkáját megköszönő levele abból az alkalomból, hogy megváltik a múzeumból (1901). Az aquincumi ásatáson való részvételével kapcsolatos iratok: Thorma Károly, az ásatás vezetőjének köszönő levele az ásatáson végzett munkájáért (1887); Gerlőczy alpolgármester levele, amelyben megbízza az ásatások vezetésével (1888); jegyzetfüzetei római kori leletekről. A Fővárosi Múzeum irányítása idejéből: a polgármester megbízásából válasza egy interpellációra az óbuda, feltárt műemlékek védelméről (1932); a polgármester köszöntő levele 70. születésnapja alkalmából (1934); nyugalomba vonulásával kapcsolatosan Szendy Károly polgármester határozata a múzeum vezetéséről (1935); Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter köszönő levele munkásságáért (1935); Szendy Károly polgármester levele abból az alkalomból, hogy lemondott az Aquincumi Múzeum vezetéséről is (1937). Egyetemi tanári pályájának dokumentumai: tanári kinevezései (1892-től); az érem- és régiségügyi tanszék átadásának okmánya (1931); előadásorozatának tervezete; meghívók egyetemi rendezvényekre; dékán-sága évéből bölcsészkar naptár (1924). Akadémiai tagságával kapcsolatos okiratok: levelező, majd rendes taggá megválasztásának dokumentumai (1907, 1926); az Archaeológiai Bizottság működésével kapcsolatos levelek, jelentések és az Archaeológiai Értesítő szerkesztésével kapcsolatos ügyiratok (többek között Kuzsinszky előterjesztései, Varju Elemér, Máhler Ede, Láng Nándor, Fejérváry László stb. levelei); az Akadémia köszöntő levele 70. születésnapja alkalmából. A régészeti társulatbeli működésének dokumentumai: Csánki Dezső, Hekler Antal, Balogh Jenő, Szabó Kálmán levelei; meghívók a Társulat üléseire. A Műemlékek Országos Bizottsága tagságával kapcsolatos okmányok (1905–1932 között). Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem munkájában való részvételének emlékei: Csánki Dezső, Hóman Bálint levele; Kuzsinszky jegyzete a helyi gyűjtemények és muzeális értékek védelméről készült törvényjavaslatról (1926). A bu-

dapesti philológiai társaságbeli tagságának dokumentuma: Láng Nándor elnök levele tiszteletbeli taggá választásáról (1935). A német, a bécsi, a belgrádi régészeti intézeti tagságának dokumentumai, taggá választásának oklevelei (1896–1933 között). Széles körű szakmai levelezésének emlékei: többek között Fraknói Vilmos, Forster Gyula, Varju Elemér, Sebestyén Gyula, Fejérpataky László, Gerevich Tibor, Alföldi András, Takáts Zoltán és külföldi kortársak levelei; fénymásolatban Teleki Pál és Cholnoky levele Teleki Pálnak az egyetem földrajzi tanszékére történő meghívása tárgyában (1924).

A vásárolt hagyatékhhoz tartozik még 23 db régészeti, történeti témájú, illetve Kuzsinszkyval kapcsolatos újságcikk, továbbá Kuzsinszky mellszobra, festett portréja és íróasztala, amelyeket az Aquincumi Múzeumban helyeztünk el.

Az ismertetett anyagok – úgy látjuk – széleskörűen bemutatják Kuzsinszkyt mint nagy tekintélyű tudóst és múzeumvezetőt pályájának indulásától haláláig. Az adatokat kiegészítik az archív igazgatási iratok. Megjegyezzük azonban, hogy a hagyatékot mennyisége ellenére sem tartjuk teljesnek a következő megfigyelésünk miatt. A Régészeti Osztályról gyűjtött Kuzsinszky és Nagy Lajos hagyaték nagy része összekeverve került elő, s minden jel arra mutatott, hogy az intézményben maradt anyagok szakmai részét az elhunyt kollégái felhasználták, esetleg ma is használják a munkájukban. Még egy észrevétel ehhez. A Régészeti Osztály pincéjéből felhozott egyik iratköteggben találtunk egy 1949-es keletű levelet K. Kovács Lászlótól a múzeum egyik munkatársa számára. A levélben közli, hogy mellékeltlen küldi a Nagy Lajos hagyatékából való, „az intézetben [egyetem] még utóbb előkerült néhány anyagot”. Vizsgálata során kiderült, hogy a kéziratok Kuzsinszky előadásai, jegyzetei. A fentiekből következik, hogy még kerülhetnek elő Kuzsinszky és Nagy Lajos hagyatékához tartozó dokumentumok.

Nagy Lajos hagyatéka szintén több részletben jutott Adattárunkba: a Régészeti Osztály pincéjéből az 1977-es gyűjtés során, továbbá Nagy Lajos fia, dr. Nagy Tibor ajándekaként 1984-ben. Röviden Nagy Lajos életrajzi adatai:

1897-ben született. Az egyetemen Kuzsinszky tanítványa. 1915-től majdnem három évet tölt el a világháború harcterein. 1919-ben a Vörös Hadseregben Stromfeld Aurél vezérsege alatt harcol. Román fogságba kerül, majd az aradi börtönbe. A Tanácsköztársaság leverése után folytatja tanulmányait. 1921-ben doktorál, és Kuzsinszky maga mellé veszi az Aquincumi Múzeumba. 1922-ben kerül a Fővárosi Múzeumhoz, amelynek 1941-től haláláig igazgatója. 1930-tól az egyetemen magántanár, s 1946-ban, röviddel halála előtt kapja meg a nyilvános rendes tanári címet. 1934-től az MTA levelező tagja, s ugyancsak tagja a német és a belgrádi régészeti intézetnek is. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulatnak éveken át főtitkára. Nagy Lajos a főváros római korának kutatásában elévülhetetlen érdemeket szerzett, tudományos eredményei ma is helytállóak. A szentendrei múzeum megalapítása is az ő nevéhez fűződik.

Az 1977-ben gyűjtött dokumentumok: feljegyzések, kéziratok római kori emlékekről, a pesti oldal római objektumairól és a limes-kutatásával kapcsolatosan; Resatus-tanulmányának kézirata; külföldi tanulmányútja során készített jegyzetei. Szakmai jellegű levelek Mihalik Sándortól, Darnay Bélától, Zichy Istvántól, Bálint Alajostól, Láng Nándortól, Gombos F. Albintól, Alföldi Andrástól, Hekler Antaltól, Sashegyi Sándortól stb. Megbízó levele a „Budapest Története” római kori részének megírására. Múzeumvezetői tevékenységéből maradt fenn: jelentése a Fővárosi Múzeum ostrom utáni állapotáról, továbbá 10 éves újjáépítési tervéről. A szentendrei múzeumra vonatkozó dokumentum: a múzeum megalapításának tervezete. Magyar, olasz és finn sajtóanyag a főváros műemlékeiről az 1925–1940 közötti időből.

Nagy Lajos hagyatékának nagyobbik része fia ajándékként került az Adattárba. Személyes jellegű dokumentumok: egyetemi leckekönyve, „Pannónia falfestészeti emlékei” c. doktori értekezése és bölcsészdoktori oklevele (1921); az 1919-es eseményekben való részvételének dokumentumai (igazolvány arról, hogy katonai parancsnokságán letette a hűségesküt a köztársaságra 1919. február 17-én; a Magyarországi Tanítók Szakszervezetének tagsági igazolványa 1919. március 25-i kelettel, hátoldalán „Jelentkezett a Vörös Hadseregbe” megjegyzéssel; katonai igazolvány a jelentkezésről, rajta vörös kokárdával; a vörös hadseregbeli szolgálatából parancs és szolgálati jegy). A Fővárosi Múzeumnál hivatali előmenetelének okmányai: polgármesteri kinevezése ideiglenes múzeumi hivatalkának (1922), múzeumi őrré (1930) majd központi igazgatóvá (1941). Egyetemi oktatói pályájának emlékei: magántanári oklevele (1930); Keresztury Dezső vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztésének hiteles másolata Nagy Lajos nyilvános rendes tanári kinevezéséről és miniszteri levél a cím adományozásáról (1946. november 19.). Akadémiai tagságának dokumentumai: MTA értesítése levelező taggá választásáról (1934); meghívó „Contraaquincum és Pest Árpád-kori vára” c. székfoglalója felolvasására (1935); MTA levelező tagsági oklevele. A fentiekén kívül a hagyatékban vannak még a Régészeti Társulat és a Római Magyar Intézet meghívói Nagy Lajos előadásaira, továbbá önéletrajza és tudományos munkáinak bibliográfiája. Ajándékba kaptunk még néhány újságcikket Nagy Lajosról és ásatásairól az 1926–1941 közötti időből, továbbá Nagy Lajos mellszobrát, amelyet Domján Árpád készített 1944-ben. A szobrot az Aquincumi Múzeumban helyeztük el.

A felsorolt hagyaték alapján úgy látjuk, hogy Nagy Lajosról őrizzük a legfontosabb dokumentumokat, ugyanakkor azonban – a Kuzsinszky hagyatékkal kapcsolatban jelzett problémák miatt – ezt a hagyatékot sem tekintjük teljesnek.

Garády Sándor hagyatékát is Adattárunk őrzi. Garády Sándor 1871-ben született. Mérnök volt, régészettel nyugdíjazása után foglalkozott. A főváros középkori emlékeinek kutatását a Fővárosi Múzeum keretében végezte maradandó eredménnyel. 1944-ben halt meg.

1945-ben felesége intézményünknek ajándékozta Garády könyvtárát és kéziratait, amelyek a középkori könyvtárba kerültek. A kéziratanyagot 1977-ben vette át az Adattár. Részai: megjelent és meg nem jelent munkáinak kéziratái, irodalmi és levéltári jegyzetei; 11 db ásatási naplója az 1931–1942 között végzett kutatásairól; szakmai jellegű levél Varju Elemértől, Hekler Antaltól és Lükő Gábortól; több, mint 150 db újságcikk az 1910-1942 közötti időből, a főváros történetéről, ásatásokról. Úgy látjuk, e hagyaték bővítésére sajnos, már mincs lehetőség.

Jelentősebb hagyaték még *Nagy László* (1904–1978) *hagyatéka*, amely szakmai jellegű: őskori ásatásainak feljegyzéseit és tudományos feldolgozásokhoz készített jegyzeteket tartalmazza. Őrizzük még *Fehér Kálmán*, az 1956-ban fiatalon elhunyt, főleg a keltákkal foglalkozó kutató szakmai hagyatékát: bibliográfiai céduláit. *Felvinczi Takáts Zoltán hagyatékából* pedig megvásároltuk a budapesti vonatkozású, nyomtatásban meg nem jelent kéziratát „Tihanyi téri népvándorláskori lelet” címmel.

A fentiekben ismertetett hagyatéki gyűjteményünk – miként az intézménytörténeti dokumentációs anyag és a sajtóanyag is – naprakészen leltározott, a régészeti vonatkozások és az intézménytörténeti adatok mutatózásra kerültek.

Szólnunk kell hagyatéki gyűjteményünk hiányairól, múzeumunk történetének más jelentős alakjairól is, akikhez kapcsolódó dokumentumokkal sajnos, nem rendelkezünk, s felkutatásukra irányuló próbálkozásaink sikertelensége miatt úgy tűnik, e hiányok nem pótolhatók.

Gömöri Havas Sándor, 1824-ben született. Ügyvéd volt, 1875-ben miniszteri államtitkárként ment nyugdíjba. Ezután minden idejét a főváros történeti, régészeti emlékeinek megmentésére áldozta. Ő volt az aquincumi rendszeres ásatások elindítója, a Fővárosi Múzeum létrehozásának, az Aquincumi Múzeum építésének fáradhatatlan szorgalmazója, a „Budapest Régiségei” kezdeményezője és szerkesztője. Kutatásait közzé is tette. 1894-ben halt meg.

Gömöri Havas Sándorról – munkájának eredményein túl – sajnos, csak az archív igazgatási iratanyag néhány okmánya és a Régészeti Osztályról gyűjtött Kuzsinszky hagyatékban levő néhány levél másolata maradt ránk: gr. Zichy Jenő két levele 1879-ből Gömöri Havas Sándorhoz, az óbudai aquaeductus maradványainak megóvásáról; Kammermayer Károly polgármester levelei Gömöri Havas Sándor jelentéséről a „Budapest Régiségei” első kötetével kapcsolatban, 1889-ből, valamint Gömöri Havas Sándorhoz írt levele a kőérberki kolostor feltárásáról, megóvásáról.

Horváth Henrik 1888-ban született. 1922-ben lett a Fővárosi Múzeum tisztségviselője, 1929-ben múzeumi őr, 1937-ben osztályigazgató, majd 1938-ban központi igazgató. 1930-ban egyetemi magántanár, 1937-től nyilvános, rendkívüli tanár. A MTA levelező tagja. Fővárosunk középkorának kiemelkedő kutatója, intézményünk középkori gyűjteményeinek megszervezője, irányítója volt. 1941-ben halt meg.

Halála után, még 1941-ben könyvtárát múzeumunk megvásárolta, gazdag szakmai és személyes irathagyatéka azonban — amikor fiát sikerült megtalálnunk — sajnos, már elpusztult. Ifj. Horváth Henriktől tudtuk meg, hogy intézményünk egyik tudományos munkatársa, akivel régóta kapcsolatban volt, tudott a hagyaték meglétéről, s ha korábban jelentkezünk, az iratanyag megmenthető és megszerezhető lett volna. Így csak az archív igazgatási iratok adatai állnak rendelkezésünkre.

Schoen Arnold 1887-ben született. Művészettörténész, 1941–1948-ig a Kiscelli Múzeum igazgatója. 1973-ban halt meg.

Hagyatékából a szakmai jellegű, kéziratos cédulaanyagot őrzi a Kiscelli Múzeum Képzőművészeti Osztálya. Tevékenységére az igazgatási archív iratanyagban találunk dokumentumokat. Az esetleg a családnál még meglevő egyéb hagyaték felkutatását a Képzőművészeti Osztály kíséri meg.

Kopp Jenő 1900-ban született. Művészettörténész. 1932-től a fővárosnál volt alkalmazásban, részt vett a múzeumhoz tartozó Fővárosi Képtár megalapításában, amelynek 1935–1948-ig vezetője volt. Ezután — a politikailag nehéz esztendőket sem kímélve — végleg elszakadt intézményünkől. 1977-ben halt meg.

Az esetleg meglevő, múzeumunkat érintő hagyaték megvásárlása céljából megkíséreltük családját felkutatni, egyelőre sikertelenül. A további lépéseket a Képzőművészeti Osztály teszi meg.

Az intézménytörténeti gyűjteményünkre vonatkozóan ma, s a jövőt tekintve, összefoglalóan a következőket állapíthatjuk meg:

Intézménytörténeti gyűjteményünk az Adattár 1977. évi megalakulását követő időszak gyűjtő munkájának eredményeként jött létre, s ma már — és a jövőben is — csak a véletlenül felbukkanó anyagokkal, ajándékozás vagy vásárlás révén gyarapodhat. A gyűjtemény további tervszerű kiegészítése egy módon lehetséges: az idevonatkozó, de máshol őrzött és nyilvántartott anyagok adatainak összegyűjtésével és ezeknek az utaló kartonrendszerünkbe való beépítésével. Célunk az, hogy a legszükségesebb adatok egy helyen összegyűjtve legyenek megtalálhatók. Az adatgyűjtést megkezdtük és folyamatosan végezzük, első lépésként intézményünk más gyűjteményeiből. Legtöbbet a Kiscelli Múzeum gyűjteményeitől várunk, mivel a Fővárosi Múzeum sok tárgyi emléket leltározott ott be, mint várostörténeti tárgyat. Ezek adatainak kigyűjtését most kezdtük el, s remélhetőleg 1986 végéig befejezzük. Természetesen a külső intézményekben is számtalan lehetőség rejlik. Közülük a legfontosabbnak tartjuk a Fővárosi Levéltár intézményünkre vonatkozó anyagának áttekintését, amely egyrészt a Fővárosi Tanács múzeumunkkal kapcsolatos iratait, másrészt a Fővárosi Múzeumnak a Tanácshoz írt felterjesztéseit, jelentéseit, leveleit tartalmazza. A kutatást itt is most kezdtük el.

A kutatandó külső intézmények körét természetesen szinte vég nélkül lehet bővíteni, hiszen múzeumunk vezetői, munkatársai szakmai kapcsolatban álltak más intézményekkel, szakemberekkel a fővárosban, vidéken, sőt külföldön is, amely kapcsolatok nyoma ott is, az intézményi irattárakban megtalálható. Kuzsinszky Bálint, Nagy Lajos, Horváth Henrik hagyatékához bizonyára találánk kiegészítő adatokat az Eötvös Lóránd Tudományegyetem, az MTA és Kuzsinszkyra vonatkozóan a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatási iratanyagában is. Levelezéseik pedig szinte korlátlan gyűjtési lehetőséget rejtenek. Természetesen Adattárunknak nincs módja ilyen széles körű adatgyűjtésre, ez egyéni kutatás feladata lehet. A közeli évfordulókra tekintettel azonban szeretnénk a legfontosabb adatokkal kiegészíteni gyűjteményünket, hogy az a kiállítások vagy írásos megemlékezések minél teljesebb alapját képezhesse. Teljességre törekvő, de hosszú távú, a múlt esztendőben elindított munkánk a főváros területére vonatkozó régészeti szakirodalom cédlázása, amelynek során az intézménytörténeti adatok is kigyűjtésre kerülnek. Ez az adatanyag azonban a következő öt év évfordulóra még nem lesz teljes. Távolatokban tervezük a sajtóanyag kiegészítését is, a korabeli újságok cédlázásával, másolatok készítésével.

Az elmondottakat azzal zárjuk, hogy úgy látjuk, mind múzeumunk száz éves fennállásának megünneplésére, mind a Kuzsinszky és Nagy Lajos évfordulók alkalmából esetleg rendezendő kiállításokhoz, kiadványokhoz fontos, használható gyűjteménnyel és folyamatosan gyarapodó adatanyaggal rendelkezünk. A megemlékezés azonban természetesen az egész intézmény feladata. Elődeink évfordulói pedig elsősorban azokat a tudományos osztályokat érintik, amelyek gyűjteményeit kutatásaikkal gyarapították, tudományos eredményeiket gazdagították. A közelgő évfordulókkal kapcsolatban még egy gondolat, javaslat: induljon el kiadványainkban a rendszeres megemlékezés intézményünk jelentős eseményeiről és hajdani munkatársairól, akik kutatásaik eredményeiben ma is közöttünk vannak, hogy a jövőben ne legyenek elmulasztott évfordulók.

Rövidítések

AÉ	Archaeologiai Értesítő
BpR	Budapest Régiségei
TBM	Tanulmányok Budapest Múltjából
VMMK	Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei

Jegyzet

A tanulmány a szerzőnek a Budapesti Történeti Múzeumban 1985. június 15-én tartott tudományos szakköri előadása. Az előadás elsősorban az Adattár intézménytörténeti gyűjteményén alapul, kiegészítésként felhasznált irodalom: *Lenkei Andorné*: A Budapesti Történeti Múzeum kialakulása. TBM 12 (1957) 495–519.; A Budapesti Történeti Múzeum 75 éve. TBM 16 (1964) 7–41.; Gömöri Havas Sándor. AÉ 14 (1894) 445.; Gömöri Havas Sándor (1824–1894). BpR 5 (1897) 7–11.; *Láng N.*: Kuzsinszky Bálint (1864–1938). AÉ 51 (1938) 117–120.; Kuzsinszky Bálint (1864–1938). BpR 13 (1943) 9–10.; *G. L.*: Garády Sándor. BpR 15 (1950) 596–597.; *Gerevich T.*: Emlékbeszéd Horváth Henrik felett. AÉ (1941) 279–283.; *Szilágyi J.*: Nagy Lajos (1897–1946). BpR 15 (1950) 589–591.; *Oroszlán Z.*: Emlékezés dr. Nagy Lajosra. AÉ (1946–1948) 430–438.; *Bónis É.*: Megemlékezés Nagy Lajosról. AÉ 105 (1978) 106–107.; *Kőszegi F.–Kralovánszky A.–Varga B.*: In memoriam dr. Nagy László (1904–1978). VMMK 14 (1979) 7–9.

KATALIN K. VÉGH

INSTITUTIONSGESCHICHTLICHE SAMMLUNG DES HISTORISCHEN MUSEUMS DER STADT BUDAPEST UND DIE JAHRESTAGE DES MUSEUMS DER NÄCHSTEN ZEIT

Das Historische Museum der Stadt Budapest befaßt sich der Geschichte der Hauptstadt, deren gegenständlichen Denkmälern, wobei es sich der bedeutenden historischen Begebenheiten erinnert. Mit seiner eigenen Vergangenheit beschäftigt es sich weniger, obwohl seine Geschichte ein Teil der Geschichte der Hauptstadt ist. Die kommenden Jahre zeigen jedoch mehrere Jahrestage an, die unsere Aufmerksamkeit der Vergangenheit des Museums zuwenden müssen. Die Jahrestage der kommenden fünf Jahre sind die folgenden:

- 1985: in diesem Jahr sind es hundert Jahre, daß die archäologischen Funde der Hauptstadt in der Kunsthalle erstmals ausgestellt wurden.
- 1986: Vierzigster Todestag des einstigen Direktors Lajos Nagy.
- 1987: Zentenarium des Bestehens unserer Institution. Neunzigster Geburtstag von Lajos Nagy, 100. Jahreswende der Geburt des einstigen Direktors des Kis-cellar Museums, Arnold Schoen.

1988: In diesem Jahr sind es 100 Jahre her, daß in der Kreml-Mühle die Aquincum-Ausstellung eröffnet wurde. 50. Jahrestag des Todes von Bálint Kuzsinszky, dem ersten Direktor des Hauptstädtischen Museums, 100. Jahrestag der Geburt von Henrik Horváth, dem Schöpfer und Leiter der mittelalterlichen Sammlung.

Diese Jahrestage bewegen uns dazu, unsere Sammlungen und die Möglichkeiten des Gedenkens zu überdenken und gleichzeitig auch unsere weiteren Aufgaben zu umreißen.

In den Tätigkeitsbereich unserer im Jahr 1977 errichteten Datensammlung gehört – über die archäologische Datensammlungsarbeit hinausgehend – auch das Zustandebringen einer institutionengeschichtlichen Sammlung. In der vergangenen Periode erforschten und sammelten wir das in unserem Museum zumeist herrenlose, in vielen Fällen dem Untergang preisgegebene Material und machten es erforschbar. Heute können derartige Dokumente nur noch zufällig zum Vorschein kommen, ansonsten vermehrt sich unsere Sammlung durch äußere Spenden oder Käufe. Unsere institutionengeschichtliche Sammlung besteht aus vier Gruppen: Dokumentations- und Fotonegativsammlung, Schriftenmaterial der Archivverwaltung, Pressematerial, das sich mit unserer Institution befaßt, Verlassenschaften (die sich der Geschichte unserer Institution, beziehungsweise unserer archäologischen Tätigkeit anschließen). Die Vermehrung und datensammlerische Bearbeitung letzterer Gruppe ist unsere größte Sorge, ihre Bedeutung hingegen geht über unsere Institution hinaus, da ein Teil der Verlassenschaften gleichzeitig auch wichtige wissenschaftsgeschichtliche Dokumente liefert.

Von größter Bedeutung sind die Verlassenschaften unserer einstigen Direktoren Bálint Kuzsinszky (1864–1938) und Lajos Nagy (1897–1946) der Gelehrten der Archäologie aus der Römerzeit von internationalem Ruf. Beide Verlassenschaften gerieten in mehreren Raten durch Sammlung, Ankauf und Spende in die Datensammlung, doch können wir sie auch heute noch nicht für vollständig betrachten. Auch die Verlassenschaft von Sándor Garády (1871–1944), dem hervorragenden Erforscher der Denkmäler der Hauptstadt aus dem Mittelalter, verwahrt unsere Datensammlung. Ein Mangel unserer Sammlung ist, daß wir nicht über das Dokumentenmaterial im Zusammenhang mit mehreren bedeutenden Gestalten unserer Institution verfügen, und es hat den Anschein, daß diese Mängel nicht ersetzbar sind. So verfügen wir über Sándor Gömöri Havas (1824–1894) Henrik Horváth (1888–1941) Arnold Schoen (1887–1973) und Jenő Kopp (1900–1977) ausser ihrer fachliterarischen Tätigkeit nur durch die archivalischen Verwaltungsakten Angaben.

Eine weitere planmäßige Ergänzung unsere Institutionengeschichtlichen Sammlung ist nur auf eine Art und Weise möglich: durch die Sammlung der Angaben des anderwärts verwahrten und registrierten einschlägigen Materials. Wir setzen zu unserem Ziel, daß die notwendigsten Daten, die sich auf die Geschichte unserer Institution beziehen, an einem Ort, in der Datensammlung auffindbar seien. Die Sammelarbeit haben wir in anderen Sammlungen unseres Museums und im Hauptstädtischen Archiv bereits begonnen.

Wir meinen, daß die Datensammlung für gelegentlich der bevorstehenden Jahrestage eventuell zu veranstaltenden Ausstellungen, Publikationen über eine wichtige, brauchbare Sammlung und ein sich fortlaufend vermehrendes Angabenmaterial verfügt. Das Gedenken ist jedoch selbstverständlich Aufgabe der gesamten Institution.

Budapest Története I–II. – Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Írták *Nagy Tibor, Györffy György, Gerevich László.*

Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Írták *Kubinyi András, Gerevich László, [Fekete Lajos], Nagy Lajos*
Főszerkesztő Gerevich László. Kötetszerkesztők Gerevich László, Kosáry Domokos. Budapest, 1973. I.: 429 oldal, 242 kép, 3 melléklet. II.: 469 oldal, 224 kép, 1 melléklet.

„Budapest története” és az újabb aquincumi kutatások

Több mint 10 évvel ezelőtt jelent meg a „Budapest történeté”-nek első kötete, mely fővárosunk legkorábbi évezredeiről ad számot a régészeti és történeti adatok alapján. Nagy Tibor szakavatott tollából összefoglaló képet kap az olvasó a paleolitikumtól a magyar honfoglalás koráig. A kötet további része a főváros Árpád-kor végéig terjedő időszakának történetét tárgyalja, ezt a korszakot Györffy György és Gerevich László foglalták össze. A kötet recenzorai – Vaday A., Salamon Á., Wellner I. – már rámutattak a mű érdemeire s egyúttal jelezték – elsősorban a szakemberek számára érdekes – kisebb észrevételeiket. A kötet értékelése pozitív, hiszen az valóban híven tükrözi a legutóbbi – több mint 30 évvel korábban – 1942-ben megjelent hasonló összefoglalás óta elért kutatási eredményeket (Budapest Története, Budapest, 1942). Az alábbiakban nem a mű kritikai ismertetésére törekszünk, mivel ebben az esetben az elmúlt több mint tíz év kutatási eredményeit figyelmen kívül kellene hagynunk, ami eleve időszerűtlenné tenne egy ilyen jellegű tanulmányt. Éppen ezért helyesebbnek véljük, ha az alábbiakban összehasonlítást teszünk az akkori és a mai ismereteink között. Itt elsősorban Budapest történetének ókorára gondolunk, ahol talán a legtöbb újabb eredmény született az elmúlt időszakban.

A mű korábbi ismertetői is rámutattak, hogy az 1973-ban megjelent összefoglalás, a több mint 30 évvel előbb, még a második világháború idején megjelent, s hosszú ideig alapvető kézikönyvként szolgáló – s bizonyos témák tekintetében még ma is annak számító – „Budapest története” méltó utódjának tekinthető. Tudományágunk rohamos fejlődése azonban az ilyen összefoglaló munkák „élettartamát” egyre rövidebb időre csökkenti. Különösen áll ez a mi esetünkben, hiszen az elmúlt másfél évtized aquincumi kutatásai szinte alapvetően megváltoztatták fővárosunk ókori elődje, Aquincum történetére és topográfiájára vonatkozó korábbi ismereteinket. Az óbudai városrekonstrukció olyan lehetőségeket biztosított a magyar régészet számára, hogy ez alatt az aránylag rövid idő alatt az aquincumi katonaváros és elsősorban a katonai táborokra vonatkozóan több adatot sikerült gyűjtenünk, mint az előző száz év folyamán összesen. A polgárváros területén, ha nem is ilyen nagy mértékben, de ugyancsak jelentős feltárások folytak, amik szintén lényeges új adatokat szolgáltattak az egykori municipium, illetve colonia történetének és topográfiájának árnyaltabb megismeréséhez.

Az Óbudán folyó régészeti feltárások még korántsem fejeződtek be, az ásatások eredményeinek feldolgozása még évtizedekig is el fog tartani, az előzetes közlemények alap-

ján azonban már most is vázlatos képet alkothatunk azokról az eredményekről, melyek szükségessé teszik majd Aquincum történetének jelentős mértékű átírását.

A legjelentősebb változások kétségtelenül az aquincumi légióstábor topográfiájában és történetében következtek be. A módosításokat jól tükrözi a Budapest Régiségei 24. és 25. kötetében megjelent tanulmányok sora, valamint az Archaeologiai Értesítőben és a Régészeti Füzetekben megjelent ásatási beszámolók. Az újabb feltárások számos, eddig megoldatlan problémát tisztáztak már eddig is, amelyek a „Budapest története” megírásakor Nagy Tibornak is nehézséget okoztak, aki az akkor még érthetetlennek tűnő jelenségekre több-kevesebb sikerrel próbált magyarázatot találni.

Problémát jelentett a Vespasianus-kori ala-tábor helyének meghatározása. A korábbi, ún. Drusus kő feliratának új interpretálását szerencsésen követte a topográfiai meghatározás. Ma már ismeretes, hogy ez a Vespasianus-kori palánktábor — és nem kőtábor — az Árpád-hídtól délre eső területen, tehát a kő eredeti lelőhelye közelében helyezkedett el. A Vespasianus-korin kívül még további egy, vagy két palánktábor nyomait is sikerült megfigyelni a későbbi légióstábor északkeleti sarkánál. Ezek időrendi tisztázása még a további kutatás feladata. A palánktáborok alapján lehetséges, hogy még egy segédcsoport állomásozott itt a korai időkben. Mindkét, illetve három tábor Nagy T. előtt még ismeretlen volt, Aquincum korai megszállására vonatkozóan — óbudai rész — az említett építési feliraton kívül alig állt adat a rendelkezésére.

Nagy T. a mű megírásakor még csak két légióstábort ismert Óbuda területén, azok topográfiai és részben kronológiai kérdései bizonyos mértékig nyitottak voltak. Az újabb kutatások elsősorban az ún. Trajanus-kori kőtábor topográfiáját tisztázták. Ennek védműveiről, úthálózatáról, általában belső topográfiájáról csak elszórt adataink voltak. A kutatások meglehetősen pontosan körülhatárolták a még Nagy Tibor által megkezdett ásatások révén a tábor alaprajzát. Így a már ismert porta principalis dextra további tisztázása mellett a porta praetoria csaknem teljes, a porta decumana részbeni feltárásán kívül, a tábor valamennyi oldalfalát megkutatták. A tábor védőrendszerén túl a belső topográfia tisztázása terén is jelentős eredmények születtek. A legnagyobb méretű feltárás a már ismert thermae maiores területén folyt. Mellette különösen a parancsnoki épület, a principia és a hozzákapcsolódó tetrapylon leletmentése a legszámottevőbb. Az időközben sajnos elpusztult épület a tábor belső topográfiájának meghatározásánál kulcsfontosságú szerepet játszott. Jelentősnek tekinthető a táborbelsőben a tribunus laticlavus épületének, s az ott talált Mithras szentélynek a feltárása is. Az említetteken kívül természetesen a légiós tábor számos helyén folytak feltárások, leletmegfigyelések, melyeknek pusztán felsorolására sem vállalkozhatunk. A belső úthálózat tisztázása és a tábort övező árokrendszer kikutatása is hozzájárult ahhoz, hogy ezen adatok birtokában részletesebben és pontosabban rajzolhassuk majd meg a légióstábor topográfiáját és történetét.

A legjelentősebb változást Óbuda rómaikori történetében és topográfiájában éppen a mű megjelenése évében előkerült későrómai légióstábor hozta. Ez a kései légióstábor Aquincum 3–4. századi, de minden bizonnyal középkori történetére vonatkozó ismereteinket (Póczy K., *ÉÉptud* 15.1983) alapvetően meg fogja változtatni. A tábor építési

ideje — minden valószínűség szerint Constantinus kora — szerepe és jelentősége, a korábbi légióstábor felszámolásának mértéke, számos, még tisztázni való kérdést eredményezett. Ezekre csak a további kutatások adhatnak megnyugtató választ.

Kevés új adat áll rendelkezésünkre a korai, ún. Domitianus-kori légióstáborra vonatkozóan. Itt lényegében a Nagy T. által már ismertetett helyzeten kívül alig hoztak újat a kutatások.

A légióstábort övező canabae területén több jelentős épület látott napvilágot. A tábortól északra általában díszesebb épületek, míg délre és keletre elsősorban ipartelepek és lakóházak maradványait sikerült feltárni, illetve megfigyelni. A széleken fekvő ipartelepek közül legjelentősebb egy nagy tégláégető kemence. Ugyancsak figyelmet érdemelnek az aquincumi temetők újabb feltárt részletei. Így különösen számottevő a Benedek Elek utcánál kiásott temetőrészlet, melyben közel hétszáz sír került elő. Rendkívül értékes a késői légióstábortól délre elhelyezkedő későrómai temetőben felkutatott, valószínűleg hét-karéjos temetőkápolna, melyet sajnos csak részben lehetett feltárni.

Ha nem is olyan jelentős változást, de számos új eredményt hoztak az aquincumi polgárváros területén az utóbbi években végzett feltárások, leletmentések. Sikerült tisztázni a polgárváros védműveit, így legutóbb az északi városfalat, s különösen fontos eredménynek számít az északi városkapu felkutatása. Ugyancsak jelentős eredmény a polgárvárost átszelő aquaeductus és a hozzátartozó díszkapu, valamint a vízvezeték keleti oldalán elhelyezkedő épületmaradványok feltárása. Ez utóbbiak a polgárváros észak–déli főutójáról már ismert üzletsor hátsó traktusát képezik. A polgárvárostól délre, a Kaszás dűlőben nagyobb terület római kori beépítettségét sikerült tisztázni.

Az újabb aquincumi kutatásokra vonatkozó felsorolásunk természetesen csak tájékoztató jellegű, hiszen a „Budapest története” megjelenése óta eltelt évtizedben számos kisebb-nagyobb méretű feltárás, leletmentés folyt az aquincumi településkomplexum szinte teljes területén. Ezek valamennyijének számbavétele, értékelése, vagy csak pusztá felsorolása is meghaladja ezen rövid kis tájékoztatás keretét. A teljes értékelés nem is lehetett célunk, se feladatunk.

Nagy Tibor összefoglalása az 1973-ban megjelent „Budapest történeté”-ben a város római kori életét, gazdaságát, társadalmi viszonyait, főbb történeti eseményeit korszerű eszközökkel rajzolta meg, felhasználva szinte a teljes, akkor rendelkezésre álló forrásanyagot. Az újabb feltárási eredmények túlnyomórészt feldolgozatlanok, a kutatások sincsenek lezárva, hiszen a városrekonstrukcióval párhuzamosan még néhány évig eltarthatnak a munkálatok. A teljes anyag közreadása még hosszú időt vesz igénybe. Ennek elkészültéig az 1973-ban megjelent kötet a korábbi eredmények összefoglalásával megfelelő kiindulási alapot jelent fővárosunk ókori történetének további feldolgozásához, a kor szak eseményeinek, társadalomtörténetének, anyagi kultúrájának, kulturális életének, a település topográfiájának árnyaltabb megismeréséhez.

Soproni Sándor

A középkori magyar várostörténet és városi művelődés szempontjából Budapest több mint hét évszázados szerepe és annak megítélése döntő fontosságú önmagában is, de a többi városokra, sőt az egész országra kiható gazdasági, társadalmi és kulturális befolyása tekintetében is. Nagy és fontos feladatot teljesít tehát az öt kötetből álló sorozat, amely arra vállalkozott, hogy a legújabb kutatások alapján a főváros történetét a korszerű követelmények szem előtt tartásával újra megírja. Az elmondottak teljes mértékben indokolják, hogy az ötből két vastkos kötetet szántak a középkorra, beleértve a török hódoltság 150 éves időszakát. E tekintélyes terjedelem azonban egyszersmind azt is jelenti, hogy az utóbbi évtizedek során minőségben és mennyiségben egyaránt hatalmas új, eddig nagyrészt ismeretlen anyagot gyűjtött össze a történeti, régészeti és művészettörténeti kutatás. E nagy jelentőségű körülmény tette lehetővé a főváros középkorának nagyszabású feldolgozását. A teljesítmény értékét tetemesen emeli az a tény, hogy Budapest történetének és művelődésének mindenfajta középkorra vonatkozó emlékei túlnyomó hányadukban elpusztultak. E megállapítás vonatkozik az írott forrásokra, de még inkább a város építészeti megjelenésére, amely a hódoltság alatt nem hogy nem fejlődött, hanem súlyos károkat szenvedett. Ami pedig megmaradt, azt a 18–19. század újjáépítései, átalakításai szinte teljesen eltüntették. Ilyen körülmények között aligha csodálható, hogy Salamon Ferenc múlt század végi munkáján és a második világháború előtti csonkán maradt sorozaton kívül csak a hetvenes évek folyamán kerülhetett sor egy nagy igényű és részletekbe menő feldolgozásra. Ha Divald Kornél századeleji kis terjedelmű összefoglalása után a két világháború között Horváth Henrik jelentékenyen bővítette is Budapest középkori művészetének látókörét, tudásunk ugrásszerű megnövekedése csakis a negyvenes évek második felében meginduló és azóta is módszeresen folytatott régészeti kutatások következtében tárgult ki alapvetően. A palota és a várnegyed mellett ma már a leglényegesebb települési, városszerkezeti és egyes fontosabb épületekre vagy együttesekre vonatkozó ismeretek egyre szélesebb tévlatokra tekinthetnek főként a budai, de a pesti oldalon is. A kutatás ütemére és a látókör gyors szélesedésére jó példa az óbudai régészeti feltárás, amelynek a hetvenes évektől kezdődő folyamata még alig tükröződhetett a szóban forgó kötetek kézírataiban. A magyarországi történelem sajátos alakulása következtében a főváros középkori történeti és művészeti fejlődésének új, az eddiginél sokkal gazdagabb kifejtését tehát egy rokon, de mégis más tudomány módszeres tevékenysége tette lehetővé. A régészet egyre terebélyesedő eredményei s ezzel párhuzamosan a történeti forráskutatás és azok értékelésének következtében feltáruló friss összefüggések tették lehetővé és egyben szükségessé Budapest történetének az eddigieknél jóval szélesebb és hitelesebb alapokra támaszkodó feldolgozását.

Az I. kötet második felében Györffy György tárgyalja terjedelmes tanulmányában Budapest Árpád-kori történetét. Györffy e korszak írott forrásanyagának legjobb ismerője és éppen a 11–14. századra vonatkozóan az ország középkori történeti földrajzának feldolgozója. Így különösen alkalmas arra, hogy a főváros topográfiájának számos, eddig bi-

zonytalan kérdésében a történész oldaláról nyilvánítson megalapozott véleményt. Ezáltal nemcsak széles távlatú történeti keretet ad a mai Budapest területének általános korai fejlődéséről, majd fővárossá válásáról, hanem a topográfia részletein keresztül közvetlen kapcsolatot épít ki a kötet művészettörténeti, elsősorban építészeti jellegű tanulmányával.

Mondanivalója három részre tagolódik. Az elsőben határozott vonásokkal vázolja fel a középkori város általános európai és sajátos magyarországi kibontakozását. Vizsgálja a középkori város létrejöttének történeti feltételeit, majd rátér azon európai városok jellemzésére, amelyek közvetve vagy közvetlenül hatottak vagy kapcsolatba kerültek a magyarországi városok kibontakozásával. A mediterrán és a nyugat-európai városok mellett számba veszi Közép-Európa keleti részén a cseh és lengyel városfejlődést, de ezeken túl kitekint a nomád város illetve udvarhely sajátos, a nyugat-európaiaktól elütő, de a hazai viszonyokban szerepet játszó alapvonásainak jellemzésére is. E tömör és határozott vonásokkal megrajzolt összefoglalás nemcsak kitűnő áttekintést nyújt a koraközépkori városalakulás európai helyzetéről, fejlődési feltételeiről és irányairól, hanem egyúttal eleven keretet teremt a magyarországi városok kezdeteire éreztetvén ezek nyugati és keleti szálait és ezek sajátos összefonódását. A hazai városfejlődés fenti értelmű összetevőiről, a települések lényeges gazdasági, társadalmi, jogi, földrajzi és művelődési feltételeiről plasztikus képet rajzol, kiemelve az államigazgatással kapcsolatos védelem, tehát a várak településalakító jelentőségét. E számos friss szempontot felvető bevezetés után tér át voltaképpen tárgyára: Buda és Pest 10–13. századi kialakulására, majd a Vár és a polgár város tatárjárás utáni kiépülésére. Fejtegetéseiben mindig szem előtt tartja a mai Budapest területének összes kitapintható települési előzményeit.

Györffy a bevezetés utáni második fejezetben különös gondot fordít az általa vizsgált terület 10. századi helyzetére, hiszen ebből nőnek ki fokozatosan a későbbi települési központok csakúgy, mint a terület településeinek akkor még szétszórt, hosszú ideig falusinak számító apróbb gócai. A fejedelmi törzs szálláshelyei már magukban foglalják a későbbi főváros csíráit, kibontakozásának történeti lehetőségeit. Buda legendás eredetének rövid vizsgálata is tartalmaz olyan elemeket, amelyek megfelelő kritikával bevonhatók a történeti valóság rajzába. A Krumheltferdeye helynév 1389-i feltűnése bizonyítja, hogy Óbudán még akkor is élt a Nibelung-ének valamelyik korábbi változata az ottani lakosok között. Óbuda és a pesti castrum korai kialakulása, különböző népelemekkel való benépesülése olyan gazdasági és társadalmi kedvező feltételek mellett valósult meg, amelyek a Duna két partján történő államszervezés lényeges támpontjaivá váltak. A középkori történetben igen nagy szerepet játszó óbudai (általában budainak mondott) káptalan Péter király által történő alapítását a prépostsági templom Péter apostolról való elnevezése világosan bizonyítja. Hasonlóképpen az István királyt a trónon követő Péternek tulajdonítható a pécsi székesegyház első épületének emelése is, amit ugyancsak az apostolfejedelmek szenteltek. II. Géza 1148-ban Óbudának adott fontos kiváltságlevele vezette be Óbuda emelkedését s III. Béla halála után, a 13. század első harmadában királyi székhellyé válását. Ezzel párhuzamosan Pest települési magja is kiépül. Ezt bizonyítja a domonkosok korai megjelenése, akik az 1220-as években már felépítették Pest déli felében, Györffy sze-

rint talán a mai Egyetemi templom helyén erős kolostorukat, amely annak felgyújtásáig a tatár ostromnak is ellenállt. A mongol támadásoknak a korszerű védelmi rendszert nélkülöző Pest és Óbuda egyaránt áldozatul esett.

A történeti feldolgozás harmadik fejezete a tatárjárás utáni újjáépítéssel, Buda várának és településének kialakulásával, végleges fővárossá fejlesztésével foglalkozik. IV. Béla városalapítása a budai Várhegyen országosan is döntő jelentőségű tett. Ekkor vette át Buda a szóban forgó terület századokra kiható vezető szerepét. A tatárok ismételt támadásának veszélye váltotta ki a váraljai magyar lakosság 1243-ra, a pesti német polgárság 1247-re tehető felköltözését a budai várba. Elhelyezkedésüket a Magdolna, illetve a Mária templom lényegében egyidejű építése jelzi. A 13. század második felének a korábbi korszaknál jóval bővebb írásos forrásai és a legújabb történeti és régészeti kutatások eredményei alapján Györffy előbb a budai Várhegy új településén, majd a Váralján, Óbudán, Pesten és a közbeeső, illetve a települési magokhoz csatlakozó területeken részletesen megvizsgálja a települési szerkezetet és a megfogható épületeket, illetve együtteseket. Ezáltal kialakítja a szóban levő korszak topográfiai képét, amely a helyszíni kutatásokkal összhangban van. A legkorábbi királyi szálláshely vitatott kérdésében a régészekkel ellentétben kissé módosított állást foglal. Szerinte a Kammerhofban a király az ott folyó munka természete miatt állandóan aligha tartózkodhatott. A Várhegy déli végén pedig palota nem, de királyi udvarhely már lehetett. A királyi palota még a 13. század második felében is az óbudai volt. IV. László 1273-ban hirtelen kitört betegsége alatt Walter kamaraispán házában tartózkodott és nem a saját udvarházában. Györffy ebből az adatból, amelyet a nápolyi Margit-legenda őrzött meg, arra a következtetésre jut, hogy a királynak a budai várban nem volt udvarhelye. Ezért szállt meg a kamaraispán házában, amely a ferences kolostortól északra állt. A nagy mennyiségben talált idomtégla darabok viszont, amelyek kétségtelenül egy 13. századi épületnek voltak részei, mégis arra vallanak, hogy szerényebb királyi szálláshely már akkor állt a hegy déli fokán, a Kelenföldi kapu táján. — Igen értékesek azok az adatok, amelyek bizonyos események leírásában megőrizték az egykorú kisenemesi udvarház szerkezetét. 1271-ben a mai Alsónémedi helyén levő Nevegy faluban egyszobás, szabad tűzhellyel rendelkező ház állt. Budafelhévízen pedig 1273-ban kőből és sárból épült Bonc ottani lakos háza, amelynek szobája és füstös konyhája előtt nyitott tornác húzódott. Ez a szerkezet a régi Balaton melléki házakra emlékeztet (312, 314. lapok). E nagyon korai adatok vallomását ugyan nem lehet országosan általánosítani, de szövegük kétségtelenné teszi, hogy az ország központi területein már a tatárjárás után voltak olyan kisenemesek vagy városokhoz közel fekvő tehetősebb lakosok, akik állandó anyagból emelt egy-két helyiséges házakban laktak. A tanulmány harmadik, terjedelmes fejezete a szóban forgó települések gazdasági, társadalmi és művelődési körülményeit rajzolja meg. Ezekből kiderül, hogy IV. Béla alapítása és a hozzá közvetlenül tartozó települések, nem utolsósorban a fontos egyházi intézményeket tömörítő és erősített Nyulak szigete már a 13. század második felében megalapozta az új főváros országos jelentőségű jövőjét.

Budapest Árpád-kori művészetét Gerevich László mutatja be. A románkori fejezet a tatárjárással zárul. Ezt követi a 13. század második felének méltatása, a gótikus stílus általános elterjedésének kora. A szóban forgó időszakban természetesen az építészet áll elő-

térben és az architektonikus szobrászat. Ez különösen a legkorábbi évtizedekre vonatkozik: a 11. századra és a 12. század elejére. A történeti forrásokból eléggé ismeretes Fehéregyháza Óbuda területén, ahol a Mária kápolna Árpád sírja fölött épült. A „fehér” elnevezés korai fejedelmi illetve királyi alapításra utal. A templomot gyakran emlegetik a középkori források. 1483-ban Mátyás király a kápolna gondozását az általa épített pálos kolostorra bízta. Ennek templomát és kolostorát tárták fel a Viktória téglagyár területén, de az ásatás románkori nyomokra nem bukkant. A fehéregyházi kápolna helye máig ismeretlen. Megjegyzendő, hogy a pécsváradi alapítólevélben említett Fehéregyház Baranya megyében található s így nem azonosítható az óbudai Fehéregyházával (Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Budapest, 1966. 301). Az óbudai prépostság 14. századi temploma ásatása során előkerült fejezettöredék kétségtelenül az úgynevezett palmettás faragványok csoportjába tartozik s így 11. századi épület, feltehetően a Péter király alapításának tulajdonítható templom tartozéka lehetett. A pesti római castumba épített Mária kápolnába temették 1046-ban Szent Gellértet. Erről adhat hírt az a szalagfonatos keretkő, amelyet másodlagosan koragótikus bordává faragtak át. E kápolna volt a mai belvárosi plébániatemplom románkori maradványaiból ismert épületének elődje.

A 12. század elejéről már több tárgyi emlék ismert. Az akantuszleveles oszlop- és pillérfők sorolhatók elsősorban ide, amelyek részben az óbudai korai prépostsági templomhoz tartoztak, részben — Gerevich szerint — a budai Várból származnak. Nehéz azonban jelenlegi tudásunk szerint elképzelni, hogy ott milyen épülethez volnának kapcsolhatók. Másodlagos felhasználásuk feltételezése valószínűbbnek tűnik. Ugyancsak a 12. század elejére utal a tabáni Krisztus relief és a Rudas fürdő falában másodlagos beépítésben talált kerub dombormű. Ezek valószínűleg a Kelenföldnek vagy Kispestnek nevezett Várhegy alatti település Gellért püspöknek szentelt templomából származnak.

Óbuda művészeti fejlődéséhez köthetők azok a magas művészi és technikai színvonalon álló faragványok, amelyek bonyolultan kígyózó indák között állatalakokat jelenítenek meg. Ez a stílus a pécsi székesegyház és a somogyvári bencés apátság hasonló faragványaival rokonítható. A pesti plébániatemplom románkori maradványai, de főként az óbudai királyi vár már a 13. század első harmadát idézik. Ez utóbbinak kiemelkedő szerep jutott az Esztergomban megindult korai gótikus udvari műhely tevékenységében, amint erről e kötet megjelenése után 1978-ban az Árpád-kori művészetet bemutató székesfehérvári kiállítás bizonyosságot tett. Az elmondottakból világosan kitűnik, hogy a mongol támadásig Óbuda játszotta a mai főváros területén a vezető szerepet. A megmaradt emlékek töredékességükben is magas művészi színvonalú művészi központról adnak hírt, amely a 12–13. század fordulójától lépést tudott tartani az európai fejlődés korszerű törekvéseivel is.

Óbudával szemben a tatár pusztítás utáni újjáépítés a Várhegyet tolta előtérbe s IV. Béla ottani városalapítása nemcsak a szóban forgó területen, hanem országosan is eldöntötte a Pesti Új Hegy településének végleges fővárossá válását. A 13. század második felében a Várhegyen történt egyházi és világi építkezések máig terjedő érvénnyel szabták meg a település szerkezetét, erődtítését és kialakították az új stílusnak: a gótikának minden

lényeges épülettípusát, ezáltal a magyarországi gótikus város minden lényeges elemét. Mindebben a királynak elsőrendű szerep jutott. Bár Gerevich most ismertetett összefoglalása óta kiderült, hogy a Várhegyen a tatárjárás előtt is volt már szerényebb település, a város lényeges kialakulása részleteiben is kétségtelenül 1242 után következett be. E korábbi település megléte viszont újabb lehetőségeket nyithat eddig bizonytalan kérdések megválaszolására, pl. a Mária templom esetleges előzményeire. Gerevich tanulmánya először legjelentősebb egyházi épületekkel foglalkozik. Közülük a budai és a Nyulak szigetén emelt koldulórendi építkezések kapnak mind a település fejlesztése, mind a művészet szempontjából különleges hangsúlyt. Szent Margit síremlékével kapcsolatban csak Lux Kálmán rekonstrukcióját ismerheti s így Lővei Pál 1980-ban megjelent dolgozatának megállapításait még nem veheti tekintetbe. A település új, de akkor még hevenyészett erődtítése az ásatások eredménye alapján már megfogható. A Várhegy déli fokán feltételezett királyi szálláshely meglétét elsősorban a kétségtelenül e korszakra tehető, nagyszámú idomtéglá töredékből vezeti le. Igen jelentős az az összefoglalás, amelyet a második világháború utáni régészeti kutatások nyomán a lakóházak kialakulásáról olvashatunk. Az általában emeletes kőépületek csak a telek fele szélességét foglalják el. A házak keskeny homlokzatukkal fordulnak az utca felé, tehát falusias, úgynevezett fésűs beépítésű utcahálózat jön létre. A kapualjas megoldás későbbi fejlemény, bár néhány korai példa is akad. Az Uri utca 31. számú, emeletén kapcsolt ablakos ház e kötetben való szerepeltetését nem tartom indokoltnak. Inkább a 14. század közepén, második felében találná meg helyét. A budai kőépítkezések a környéken is elterjedtek. E tekintetben Csőt falu háromnegy helyiséges, sárral összerakott kőfalas, szabályos utcasort alkotó házsora igen fejlett fokot képvisel. Egyterű, eredetileg félkörívű szentéllyel záródó temploma is arra vall, hogy a falu a tatárjárás után épült.

* * *

A II. kötet háromnegyed része foglalkozik a 14. századtól a 16. századig terjedően a főváros tágabban értelmezett területének történetével és művészetével. Éles határt jelent az 1541. év, amikor a török hatalom végleg elfoglalta Budát és százötven évig birtokában tartotta. A történeti nagy fejezetet Kubinyi András írta. E terjedelmes tanulmány a kötetnek mintegy felét teszi ki. A főváros gótikus művészetének kiteljesedését és a reneszánsz első korszakát Gerevich László mutatja be. Mindkét tanulmány az adatok gazdagságában, azokból vonható következtetésekből és a teljes történeti és művészeti kép kialakításában a korábbi hasonló közleményeket messze túlszárnyalja. A történeti kutatások elmélyülése, újabb, eddig kevésbé vagy egyáltalában nem ismert összefüggések kimunkálása, az európai várostörténetírás legfrissebb eredményeinek a szóban forgó témára való gondosan mérlegelt alkalmazása párosodott a nagyarányú régészeti feltárások történeti és művészeti eredményeivel. Így a tekintélyes hiányok ellenére is Buda, Pest, Óbuda és a hozzájuk kapcsolható települések gazdasági, társadalmi, kormányzati és művelődési viszonyairól az eddigieket sokszorosan felülmúló hitelességgel és változatossággal volt megrajzolható azok kibontakozásának képe, e települések egészének és részleteinek élete. A mindenkori király-

nak a három legfontosabb településsel: Budával, Pesttel és Óbudával kapcsolatos tevékenysége, a főnemesség, az egyházi testületek, a polgárság életének minden vonatkozása sokkal kedvezőbben vált értékelhetővé a budai palota és a Várnegyed feltárása után mint korábban, amikor e tekintetben alig állt rendelkezésre megfelelő valós alap. E megállapítás fordítottja is igaz, hiszen a főváros közeli és távoli piaci körzeteinek mélyrehatóbb történeti elemzésből fakadó ábrázolása a művészeti fejlődés vizsgálata számára is a stíluskritikán túlmenő történeti fogódzót nyújt. Így a történeti és művészettörténeti—régészeti fejtegetések — mikét az I. kötetben — a II-ban is összhangba kerülnek egymással. Az előbbi az itt folyó élet egészét és finoman színezett, sokirányú mozgását jeleníti meg, az utóbbi pedig a lehetőségekhez mérten de a korábbi közleményekhez képest jóval árnyaltabban mutatja be a városi, mezővárosi és falusi élet színhelyét.

A kutatási anyag hatalmas növekedése megfelelő rendszerezést tett szükségessé. Ez a történeti feldolgozásban a politikai történések keretének figyelembevételével a gazdasági, társadalmi és kulturális jelenségek rugalmas, de világos szétválasztása s egyidejűleg összefüggéseik kiemelése révén valósul meg. E művelődéstörténeti szemlélet szerves belső kapcsolatot teremt a művészet alakulásának megjelenítésével, amely a stíluskorszakok főüteme szerint tagolva mutatja be a 14. században kibontakozó főváros ez irányú tevékenységét, Zsigmond korának megerősödő polgári, majd Mátyás és a Jagello kornak egyrészt a király kezdeményezésén, másrészt a polgári lakosság egyre szélesedő igényein alapuló művészetpártolását.

Kubinyi András részletes és finom elemzéssel mutatja be a királyi alapítású és a királyi székhellyel sok tekintetben összefonódó Buda, Pest és Óbuda különböző mértékű, de Budán és Pesten egyértelműen izmosodó polgári fejlődését, Buda kétségtelen vezető jellegét és a mezővárossá süllyedt Óbuda fontos kiegészítő szerepét. Ugyanakkor figyelmet szentel a három főtelepülés közvetlen környezetéhez tartozó mezővárosi és falusi jellegű településeknek is megállapítván azoknak a főtelepülésekkel való szerves és gyümölcsöző kapcsolatát. Hangsúlyozza Buda és Pest földrajzi helyzetéből fakadó kereskedővárosi mivoltát. Országos gazdasági szerepét így jellemzi: „Buda Pesttel fogyasztó és kereskedő (sőt talán bizonyos mértékben export iparú) város volt és mint ilyet, joggal nevezték a kortársak a 16. században 'egész magyarország piacának'”. (233. lap) Buda népesség szempontjából is az ország legnagyobb városa, amely Európa közepes városaival minden tekintetben egy szintre sorolható. Helyesen érzékelteti a szerző, hogy Buda, de Pest és Óbuda is a központi hatalomtól csak viszonylagosan független és életüket a fővárossal természetesen kapcsolatban levő feudális erők polgári érdekektől eltérő törekvései többé-kevésbé mindig módosították. Nagy jelentőségű az a megállapítás, hogy Budán és Pesten a polgárság hanyatlása csak a 16. század elején indul meg és a Jagello korszak első két évtizede nemcsak szervesen kapcsolható Mátyás korához, hanem még annál is kedvezőbb képet mutat. A hanyatlás a parasztforradalom leverése után és a török veszély állandó növekedése következtében indult meg. A török hódoltság nem egyedüli oka annak, hogy a magyarországi városfejlődés és benne a fővárosé is nem járhatta a nyugat-európai felfelé ívelő utat, de abban döntő szerepet játszott, hogy a súlyos fordulat oly korán bekövetke-

zett. Buda életerejét mutatja az a tény, hogy a rövid, de pusztító török megszállás 1526-ban, majd 1529-ben sem hozott benne helyrehozhatatlan veszteséget. A döntő csapás 1541-ben következett be. Buda végleges elestével a várost másfél évszázadra kikapcsolta az ország testéből és fővárosi szerep helyett egy, a korszerű Európától merőben elütő keleti biroralom elhanyagolt határvárosává süllyesztette.

A század közepén nagy lendülettel meginduló és azóta is folyó régészeti kutatások rendkívül gazdag és egyre nagyobb távlatokat nyitó eredményei tették lehetővé a főváros mai területe gótikus és reneszánsz művészete kifejtését és értékelését. Esztergom és Székesfehérvár után Buda az a legfőbb művészeti központ, amelynek súlyos pusztulása egész középkori művészetünk legfájdóbb veszteségének tartható. A szóban forgó ásatások ugyan csak töredékeket hozhattak jobbra felszínre, mégis sokszorosán bővítették ismereteinket és lényegében tisztázták a legfontosabb, eddig eltűntként számon tartott műemlékeknek, sőt ezek együtteseinek helyét, szerkezetét, számos részletét. E körülmény elsősorban a királyi palota és a Várnegyed vonatkozásában hozott döntő változást, de Pesten és a két főtelepüléshez csatlakozó kisebb-nagyobb települések tekintetében is rendkívüli jelentőségű. A több mint egy évtizedre visszatekintő és most is folyó óbudai feltárások megtalálták a település legnevezetesebb középkori épületegyüttesét a klarissza kolostort, a ferencesek templomát, a Margit kápolnát, számos világi épületet és a királyi majd királynői palota további részleteit. Ezek természetesen már nem szerepelhettek e kötetben, de világosan bizonyítják, milyen nagy lehetőségek rejlenek még a föld alatt. Gerevich tanulmányának 14. századi fejezetében központi helyet foglal el a budavári palota, amelynek feltárása a Várnegyedben folyt kutatásokkal együtt nemcsak Buda, hanem az ország egykorú gótikus művészetét új megvilágításba helyezte, távlatait lényegesen bővítette. Az Anjou palota emelése kapcsán mesternév is felmerült: János kőfaragóé, akit Lajos király építészeti érdemeiért adományokkal jutalmazott. Bár egyedüli vezető szerepe a palotát illetően egyelőre aligha dönthető el, valószínűnek látszik, hogy egyike lehetett a palota munkáit irányító mestereknek. Az ő körébe utalt alakos töredékek közül a finoman kidolgozott női fejes gyám bizonyára az 1974-ben megtalált Zsigmond-kori szoborcsoportozathoz tartozik. Ennek későbbi előkerülése sem tette lehetővé e tanulmányban való bevonásukat és értékelésüket. A királyi palota mellett a polgárváros egyházi, de főként világi épületei jellemzésének viszont tág tere nyílt a szerkezet tekintetében csakúgy, mint a részletekre vonatkozóan. A kutatások nyomán előkerült nagy számú, nem egyszer jó művészi színvonalat is képviselő kézműipari termékek a kerámiától kezdve az üveg- és fémművességig az udvari és a polgári élet ünnepi és hétköznapi életére vetnek éles fényt. Zsigmond trónraléptétől Mátyás uralkodásának megkezdéséig terjedő évtizedek Buda gótikus művészete virágkorának tartható. Ekkor épül ki teljes pompájában a királyi palota és alakul ki a polgárváros végleges képe a telkek teljes szélességének beépítése által. A palotát és a várost egységbe foglaló új, tornyokkal és támpillérekkel megerősített fal adja meg a gótikus Buda középkori képét. Pesten ekkor kapja a Belvárosi templom tágas csarnokszentélyét ülőfülkesorának gazdag alakos festményeivel. A tanulmány utolsó fejezete a 15. század harmadik és a 16. század első harmadával foglalkozik. Ez időben a főváros művészetében a döntő szót a reneszánsz mondta ki, bár a polgári élet még inkább

a gótikához ragaszkodott. A palota Mátyás által emelt új részei már nemcsak díszítésben, hanem szerkezetben is az itáliai stílust veszik át. A régebben és újabban előkerült, főként vörösmárvány faragványok, keretek, ablakok és ajtók, mennyezettöredékek, kandallók és orsós korlátok az egyéb épülettárgyakkal, majolika burkolatokkal együtt e tényt egyértelműen alátámasztják. Ezt egészíti ki Mátyás műgyűjtői tevékenysége, amelynek ránk maradt töredékei igazolják a király kivételes érdeklődését mind a tudomány, mind a művészet minden ága iránt. Az ő udvarában teljesebb ki a már évszázados helyi hagyományokkal rendelkező színes mázas kályhacsempe készítés. Gerevich elmélyíti azt a már korábban ismert megállapítást, amely szerint a reneszánsz művészet izmosodása és nagymértékű elterjedése a Jagello-korszak elejére esik. E fejlődési vonal tehát erőteljesen alátámasztja a kötet ugyanezen időszakra vonatkozó várostörténeti következtetéseit. Ki kell emelni a szerzőnek azt a helyes és megalapozott törekvését is, amely a főváros művészeti fejlődését mindig országos összefüggésben vizsgálja és értékeli.

A kimagaslóan szép és gondos kiállítású két kötet középkori tanulmányainak különleges értéket ad az a körülmény, hogy az utóbbi négy évtized kutatásainak valóban hatalmasan kibővült történeti és tárgyi anyagát nemcsak rendszerezi, hanem olyan új összefüggésekbe ágyazza, amelyek a korábbi ismereteknél jóval megfoghatóbbá teszik a középkori magyar főváros országos és európai jelentőségét.

Entz Géza

Török hódoltság kora

A magyarországi török kor történetének bármely részletével foglalkozó munkák mindig széles körű érdeklődésre tarthatnak számot. Ezért előzte meg komoly várakozás a Budapest története II-ik kötetének a megjelenését, amelyben a kor olyan kiváló ismerője, mint Fekete Lajos és a kor magyar vonatkozásainak jeles kutatója Nagy Lajos mutatják be fővárosunk történetének súlyos harcokkal teli másfél százados történetét.

A jelenlegi mű valójában nem újonnan készült munka, hanem Fekete Lajosnak 1944-ben az akkori Budapest története III. köteteként „Budapest a törökkorban” c. megjelent alapvető munkájának jelentős mértékben összevont, lerövidített és több helyen – az újabb történeti kutatások eredményei alapján – átdolgozott, illetve bővített kiadása. Ez a nehéz feladat Nagy Lajosra hárult, aki igyekezett ennek eleget tenni.

A korábbi műhöz viszonyítva az újonnan megjelent kiadvány szerkezeti felépítése több szempontból is változást jelent. Elsősorban megváltozott több esetben az egyes fejezetek címe és korábbi sorrendjük is némileg változott. Az újabb fejezetek egy része két fejezet egyes részeinek összevonásából született, más részük pedig egy korábbi fejezet szétválasztásából. Ez utóbbi módon jött létre az „Az iszlám védőgátja” c. fejezetből a mostani mű első és hetedik – egyben utolsó – fejezete.

A munka hét fejezetben igyekszik bemutatni magát a várost és annak életét. Az első fejezet azokat a visszafoglalási kísérleteket igyekszik bemutatni, amelyeket a császáriak indítottak Buda és Pest, de elsősorban az ország székvárosa Buda – ellen. Itt elsősorban az 1542. évi ostrom értékelésével kapcsolatban találunk eltérést Fekete korábbi munkájához viszonyítva.

A második fejezet a három várost, Budát, Pestet és Óbudát, valamint ezek környékét tárgyalja topográfiai szempontból. Itt ki kell emelnünk Nagy Lajosnak a török kori Pestre vonatkozó újabb kutatási eredményeit, valamint Buda és Pest környékének leírását, amit a korábbi kiadvány bizonyos vonatkozásaiban csak kismértékben érintett.

Jelentős mértékben került átdolgozásra és kiegészítésre a „Gazdasági élet” c. harmadik fejezet. Ezt elsősorban az utóbbi évtizedek gazdaságtörténeti kutatásai tették indokolttá.

A társadalmi viszonyokat és a társadalmi életet a negyedik fejezet mutatja be szemléletesen, míg a következőben a közigazgatással és a város igazgatásával ismerkedhetünk meg. Ez utóbbi rész jelentősebb átdolgozásra került a kutatások újabb eredményei alapján.

A hatodik fejezetben az itt működő egyházakról, az iskolákról és az irodalomról nyerünk tájékoztatást.

A befejező utolsó fejezet Buda visszafoglalásának történetével zárja a korszakot. A város 1684. évi ostromát is e fejezetben tárgyalja a szerző nyilván abból a megfontolásból, hogy ez tulajdonképpen már az 1686-os visszafoglalásnak mintegy az előjátéka volt. Célszerű lett volna azonban az 1684. évi ostromról – mint sikertelen visszafoglalási kísérletről – az ostromokat tárgyaló első fejezetben megemlékezni.

A munkát eléggé jól válogatott képanyag egészíti ki.

Budapest török korát bemutató munka egy kötet részeként jelent meg és így módunkban van a kötetben szereplő tanulmányokkal történő bizonyos szerkezeti összehasonlításra is. Ebből eredően hiányolnunk kell a jegyzet apparátust, amely egy ilyen tudományos jellegű munkánál elengedhetetlen lett volna, annál is inkább, mivel azt a másik két tanulmány esetében nem nélkülözzük.

Ami a tartalmi részt illeti, az az adott korszakról jó keresztmetszetet ad, de nem mindenütt veszi figyelembe azt, hogy az újabb kutatási eredmények néhány korábbi megállapítást nem egy esetben igen jelentős mértékben módosítanak és bizonyos felfogásokat alapvetően megváltoztattak. Ilyen ma már nem tartható megállapításokkal találkozunk a második fejezet végén „A városkép változása Budán és Pesten” c. alfejezetben, a dzsámikkal kapcsolatban.

Budapest területén a felszabadulást követő évtizedekben folytatott nagyméretű ásatások és műemléki feltárások során jelentős török maradványok és az anyagi kultúra nagy mennyiségű tárgyi emlékeanyaga került elő. Sajnálatos módon azonban ezeknek a bemutatása hiányzik a kötetből. Ez az anyag megérdemelt volna egy olyan „Függelék”-et, mint amilyen az 1944-es kiadványban található, amely a török építészet, az iparművesség és a fazekasság emlékeit szélesebb körben ismerteti meg az olvasóval. Ennek a hiánya azonban semmiképp sem írható a szerzőpáros terhére.

A Budapest Főváros Tanácsa gondozásában megjelent munka a fentiekben említett hiányosságai mellett is mindazok számára is haszonnal forgatható, akik nemcsak fővárosunk török kora iránt érdeklődnek.

Gerő Győző

Budapest Története III. – Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig.

Irta Nagy Lajos, Bónis György. – Főszerkesztő Gerevich László. Kötetszerkesztő Kosáry Domokos

Akadémiai Kiadó Budapest, 1975. 586 oldal, 255 kép, 3 melléklet

Budapest történetének III. kötete az első mű, amely teljes áttekintést, összefoglalást ad arról a másfél évszázadot felölelő fejlődésről, amely közvetlen előzménye a modern nagyváros kialakulásának. Az első kötetekkel szemben az összefoglalás lényegében egyetlen szerző, Nagy Lajos munkája, hiszen csak a 18. századi városigazgatásról szóló fejezet származik Bónis György tollából.

Az első szintézis megalkotása mindig nehéz feladat, s különösképpen e korszakra, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakára vonatkozóan, amely Európaszerte a városi élet mélyreható átalakulását eredményezte. E változás dinamizmusának bemutatását nehezítette az is, hogy a hazai irodalomból semmilyen, a külföldi szakirodalomból pedig igen kevés e korszakra vonatkozó módszertani útmutatás meríthető. A főváros történetére vonatkozó források szisztematikus feltárásának munkája hamar elakadt, s a kötet előkészítéséül szolgáló színvonalas előtanulmányok csak bizonyos kérdések megvilágításához járultak hozzá. Így számos kérdés taglalását csak a szerző kitűnő forrásismerete, a korábban nem vagy alig használt forráscsoportok kiaknázása tette lehetővé. (Sajnálatos, hogy a lapalji jegyzeteket helyettesítő összefoglaló irodalom- és forrásismertetésekből nehezen állapítható csak meg, hogy melyek a korábbi feldolgozások megállapításai, s melyek a szerző önálló kutatásának eredményei.)

A kötet egyik fő erénye, hogy bár a sorozat egységes szerkesztési elvei a fejezetek merev tematikus rendjét írták elő, e kereteken belül is érzékeltetni tudta a főváros rohamos fejlődésének dinamizmusát. Annak ellenére, hogy a szerző erre vonatkozó megállapításainak bizonyító anyaga gyakran különböző fejezetekben szóródik szét, érzékletesen tudta bemutatni a város gazdasági és társadalmi szerkezetében végbement változások összefüggéseit, s ezek hatását a városi élet minden területén.

A kötet vezérfonala a testvérvárosok gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális hatósugarának tágulása, egy szűkebb tájegység központjából az ország központjává emelkedésnek bemutatása. Nyilvánvaló, hogy a főváros története csak az országos történeti ese-

ményekkel szoros kapcsolatban tárgyalható. A szerzőnek sikerült kialakítania a helyes arányokat az országos és a városi események, jelenségek taglalása között. A fővárosi szerepkör kialakulását a korábbi munkáknál árnyaltabban mutatja be, mélyebben elemezve e funkció megvalósulásának városi belső előfeltételeit. Bár a terjedelmi korlátok az országos jelentőségű események tárgyalását sokszor utalásokra korlátozták, érzékeltetni tudta ezek hatását a főváros belső fejlődésére csakúgy, mint a főváros fejlődésének a többi városokéhoz képest „rendhagyó” jelenségeinek befolyását a nemzeti fejlődésre.

A kötet két nagy történeti periódusra — 1686–1790, illetve 1790–1848 — osztva mutatja be Budapest történetét.

A három város és környéke helyrajzát felvázoló fejezet, amelynek anyaga túlnyomórészt a szerző sokévi kutatásain és részpublikációkban már korábban közölt eredményein alapul, olvasmányosan mutatja be az utcahálózat kialakulását, a beépített terület növekedését. Utal az egyes városrészek lakosságának eltérő nemzetiségi-foglalkozási összetételére is, és a 19. század elejére vonatkozóan érzékelteti a különböző városrészek lassan kialakuló funkcionális eltéréseit.

A gazdasági életéről szóló fejezetek nemcsak elemző összefoglalásai az eddigi kutatások által feltárt tényanyagnak (e területen támaszkodhatott a szerző a legtöbb előmunkálatra), de számos területen a szerző korszerű szemlélete, új szempontjai révén — új megállapításokban is gazdagok. Így például a 18. századi mezőgazdasági termelés leírásánál elsőnek kísérelte meg meghatározni, hogy meddig és milyen mértékben fedezhette az agrártermelés a városi önellátás szükségleteit, és a hézagos adatanyag ellenére is érzékeltetni tudta a városi lakosság piacrautaltságának növekedését.

Szemléletében új a kézművesiparról szóló alfejezet is, amennyiben a szerző a korábbi tanulmányok zömével szemben nem a céhes szervezet kérdéseit helyezte a középpontba, hanem azt vizsgálta, hogy a kézművesipar mely ágai, és azok mily mértékben tudták kielégíteni a helyi szükségleteket, mely mesterségeknél feltételezhető vagy bizonyítható, hogy túllépték a városi fogyasztás kereteit. Minthogy a termelés volumenére, az áruk elhelyezésének piaclehetőségeire vonatkozóan csak kevés adat maradt fenn, sőt, még a kézművesek számának meghatározásához is kevés támpont áll rendelkezésre, a szerző a fennmaradt összeírások nyilvánvaló fogyatékoságait becsléssel volt kénytelen korrigálni. Eljárása csak helyeselhető, akkor is, ha becslései egy részével szemben néha fenntartásokat táplálhat az olvasó.

A 18. század végén kibontakozó manufaktúrákról igyekszik elosztalni a korábbi illúziókat, melyek ezekben a gyáripár előfutárait vélték megtalálni. Bebizonyítja, hogy e rövid életű vállalkozások zöme legfeljebb nagyobb kézművesipari műhelynek tekinthető. Míg a manufaktúraipar kibontakozásának akadályai között túlzott hangsúlyt kap a céhek és a városi hatóság ellenállása, s ezekhez képest kevesebb szó esik az országnak a gyáralapításra kedvezőtlen körülményeinek hatásáról, a 19. század eleji iparfejlődés gátjait igen tárgyilagosan értékeli.

A gazdasági élet tárgyalásánál mindkét korszakra vonatkozóan a kereskedelemről szóló alfejezetek tekinthetők a legsikerültebbeknek, ahol a fejlődés jellegét és ütemét

jellemző elvi leírások kitűnően ötvöződnek az egyes pesti kereskedők tevékenységéről adott rövid jellemzésekkel, az itt eladásra került áruajták színes felsorolásával. Bár e kérdésekben is több igen színvonalas előtanulmányra támaszkodhatott, a részfeldolgozások és részadatok nem pótolhatták a kereskedelmi forgalom mennyiségére és minőségére vonatkozó átfogóbb forrásanyag hiányát. A szerző a hangsúlyt a kereskedelem szerkezetében a 19. század elején végbement változásra, a vásáron kívüli kereskedelem növekedő szerepére tette. A kereskedelmi tőke jelentőségét nemcsak a kereskedelemre vonatkozó közvetlen adatok, de számos közvetett adat (pl. a rohamos építkezés, ingatlanvásárlások, telekspekuláció stb.) alapján is értékelte.

A társadalom leírásánál a szerző arra törekedett, hogy minél teljesebb, sokrétűbb képet adjon a főváros átalakulóban levő, polgárosodó lakosságáról, hogy a különböző társadalmi rétegeken, illetve foglalkozáscsoportokon belüli rétegződést árnyaltan mutassa be. Nem elégedett meg csupán a társadalmi-, osztály- és vagyoni különbségek felvázolásával, de bemutatta azokat a jogi, vallási, nemzetiségi különbségeket is, amelyek a városi társadalom különböző rétegei között, illetve azokon belül feszültséget teremtett. A lakosság foglalkozási megoszlását a szerző úgy ismerteti, hogy egyúttal bevezeti az olvasót a társadalomkutatás műhelytitkaiba is: bemutatja, hogyan lehet a különböző források részleges, gyakran pontatlan adatainak gondos elemzésével és szembeállításával viszonylag megbízható képet kapni a városi társadalom szerkezetéről. A fővárosi társadalom sajátosságait más városok összehasonlító adatainak felsorakoztatásával is érzékelteti.

A társadalmi életről szóló fejezet igen érzékletes leírást ad a város mindennapi életéről. A szerző itt figyelmét a városi életforma átalakulásának bemutatására összpontosította, szemléletesen ábrázolva a kialakuló nagyvárosi életforma keveredését a régi, kisvárosi hagyományokkal.

Erősen eltérő a két korszak városigazgatásának ismertetése. Bónis György a 18. századra vonatkozóan elsősorban az igazgatási szervezet kialakulásának és funkcionálásának kérdéseire összpontosította a figyelmét, míg Nagy Lajos a 19. század elejére vonatkozóan ezeket a leírásokat kiegészítette a tanács és a választott polgárság összetételére vonatkozó elemzésekkel is. Nagyrészt saját kutatásai alapján igen jó képet ad a városgazdálkodás kérdéseiről is.

Gazdag adatanyag alapján mutatja be a szerző a művelődés és művészet különböző területeit. Figyelme számos olyan tényezőre is kiterjed, amelyek többnyire kimaradtak az ilyen áttekintések köréből, így például a művészet kérdéseinél. A művészettörténeti munkák természetszerűen elsősorban az elsőrendű mesterek munkásságával foglalkoznak. A kötet e fejezeteiben viszont jelentős és jelentéktelen, ismert és ismeretlen mesterek és műveik felsorolásával és munkásságuknak a várostörténet szempontjait figyelembe vevő értékelésével kibontakozik a főváros művészeti életének teljes képe, s annak magyarázata is, hogy miért rekedt meg ezen a szerény szinten. Csak sajnálni lehet, hogy a terjedelmi korlátok e témánál készítették a szerzőt a legradikálisabb rövidítésekre.

E rövid ismertetés során nem térhettünk ki azokra a problémákra, amelyeknek megoldásával a szerző adós maradt, vagy egyes részkérdésekre, amelyekben a véleményünk a szerzőétől eltér. Ezek azonban amúgy sem változtatnák meg azt a benyomást, hogy Bu-

dapest történetének III. kötete nemcsak adatgazdagsága, a főváros fejlődéséről adott valóság-hű képe révén, de módszertani szempontból is jelentős mű, melyet méltán tekinthetünk mintának a többi városmonográfia szerkesztési elveinek kidolgozásában. A főváros történetére és az országos történetre vonatkozó régi és új irodalom széles körű ismeretében gazdag forrásanyagon alapuló összefoglalás a gazdag adatanyag sokszor távirati stílusú felsorolása ellenére is olvasmányos mű, amelynek élvezhetőségét erősen fokozza a jól kiválogatott képanyag is. Külön erénye, hogy az eddigi kutatási eredmények összefoglalása mellett feltárja a meg nem oldott problémákat, ismereteink fehér foltjait is, ezzel is ösztönözve a további vizsgálatokat, a mélyebb megismerést.

Bácskai Vera

Budapest Története IV. Budapest története a márciusi forradalomtól az őszi 1848-ig.

Irták *Spira György* és *Vörös Károly*. Főszerkesztő Gerevich László. Kötetszerkesztő Vörös Károly.

Akadémiai Kiadó Budapest, 1978. 809 oldal, 408 szövegek közötti kép, 3 melléklet

A forradalmi ország szíve 1848–1849 (*Spira György*)

Pest a 19. század első felére Magyarország gazdasági-, s ezzel együtt kulturális életének is központja lett, így nem véletlen, hogy innen indultak el az 1848-as forradalmi események, melyek azután meghozták a város számára egy időre a politikai központ szerepét is.

Pestnek az 1848–1849-es szabadságharcban vitt jelentős szerepét sokszor hangsúlyozták, de kevésbé vizsgálták azt a kérdést, hogy milyen feltételek mellett, s kiknek a támogatásával jött létre a pesti forradalom, azaz: hogy viszonylottak a város különböző társadalmi rétegei az eseményekhez.

Spira György tanulmánya a várostörténet oldaláról vizsgálja a kérdéseket, s ezeket a hiányokat pótolja. Hatalmas forrásanyagra támaszkodva részletesen elemzi a testvérvárosok, Pest, Buda és Óbuda szerepét a forradalomban. Vizsgálja, hogy hol, kik és miért támogatták a forradalmi eszméket, vagy tartották távol magukat tőlük. Bemutatja mindazokat a változásokat, melyeket a helyi és országos forradalmi események, a különféle kormányrendeletek, vagy császári intézkedések e városok életében, igazgatásában, az egyes társadalmi osztályoknak a forradalomhoz való viszonyulásában okoztak.

A Spira György által felsorakoztatott igen gazdag anyagnak, s az ebből adódó részletes feldolgozásnak teljes ismertetésére nincs lehetőségünk, inkább csak a munka legfőbb szempontjainak, néhány, a várostörténet oldaláról érdekesnek ítélt mozzanatnak a kiemelésével szeretnénk ízelítőt adni a feldolgozásból.

Az események menetének a tükrében a szerző öt fő fejezetre osztja mondanivalóját. A legrészletesebb elemzéseket a tanulmánynak mintegy felét kitevő I. és II. fejezetekben találjuk, melyek „A forradalmat győzelemre vívő Pest” s a „Város az újjászerveződés útján” címet viselik. Ezekben a fejezetekben igen jó áttekintést kapunk a Petőfit s a körülötte tömörülő radikális író-fiatalokat támogató pesti tömegek összetételéről. Utóbbiak nagy része olyan társadalmi rétegekből került ki, melyek sorsuk jobbrafordulását várták a forradalomtól. A megyei nemesség Pesten élő képviselői akkor csatlakoznak a forradalomhoz, amikor annak győzelme nyilvánvalóvá válik. A város törzsökös, nem zsidó polgárai és a céhbeli mesterek érdekeiket féltve mindig szemben álltak a forradalommal, legfeljebb csak a többség nyomására, néha tesznek engedményeket, ideig-óráig. Ezeknek az osztályoknak, csoportoknak a helyzete, kitartása a forradalmi eszmék mellett, vagy éppen azokkal való következetes szembefordulásuk, más részüknél az adott széljáráshoz való alkalmazkodás kíséri végig a testvérvárosokban mind a forradalmi fellendülés, mind pedig az ellenforradalom nyílt fellépésének az időszakát.

A kezdeteket illetően a társadalmi elemzésen túl megismertet a nemzetőrség megszervezésének körülményeivel s annak — később változó — társadalmi összetételével; felméri a forradalom pesti győzelmének hatását és elterjedését az ország többi részében. Betekintést kapunk azokba az okokba is, melyek a kezdetben a forradalommal rokonszenvező nemzetiségeket, szerbeket az ellenforradalom karjaiba sodorták.

A testvérvárosok életének további menetét vizsgálva a szerző részletesen ismerteti a márciusi események következtében Pesten és Budán végbement társadalmi harcokat, az ellentétek kirobbanását a konzervatív polgárság és a forradalmi elemek között, a céhlegények sztrájkjait és követeléseit, valamint a proletármozgalmak kezdeteit. E harcok változó eredményei tükröződnek a választójogosultság lajstromozásánál, a nemzetőrség újjászervezésében és az első honvédszászlóaljak létrehozásában, a gazdasági válság elmélyülésében, a városigazgatás megújításában.

Közben a szerb felkelés kirobbanása a forradalom mellett kitartó polgárok figyelmét az országos bajokra irányítja, s előreveti az ellenforradalom nyílt fellépésének árnyékát.

Az 1848–1849-es eseményeknek ezt a második szakaszát a III–V. fejezetekben tárgyalja a szerző „A harcra készülő város”, „A város az ellenség kezén”, s „A forradalomtól búcsúzó Budapest” c. fejezetekben. Az itt tárgyalt események — érthető módon — már jobban beleolvadnak az országos események folyamatába, de azért itt is sok, a város története szempontjából is fontos jelenségre hívja fel a figyelmet.

Jellačić előretörésének hírére elrendelik Buda megerősítését. A pákozdi győzelem okozta rövid fellélegzés után kiderül, hogy az ellenforradalom veszélye változatlanul fennáll. Bécs Jellačićot Magyarország teljhatalmú katonai és polgári kormányzójává nevezi ki. Leverik a bécsi nép október 6-i fegyveres felkelését. Mindez tudatosítja a forradalom vezetőiben, hogy az önvédelmi harc megszervezése az egyik legfontosabb feladat. Nagyránó a hadfelszerelési cikkek kereslete. Ezzel kapcsolatban részletesen elemzi a szerző Buda és Pest kézműveseinek és nem nagy volumenű nagyiparának szerepét és részvételét a hadi ellátásban. Megismerkedünk a hadfelszerelés szempontjából számításba jövő ipar-

ágakkal, beleértve az élelmiszeripart is, s tudomást szerezhettünk azokról a visszaélésekről, melyeket sokszor a céhmesterek követtek el legényeikkel szemben a haszonszerzés érdekében. A nagyipar részvételét a fegyverkezésben, ha kell, az üzem állami tulajdonba vételével is biztosítják, s a honvédelmi bizottmány lépéseket tesz újabb hadianyaggyártó üzemek létesítésére. A hazai nagyiparosok, a kialakulóban lévő magyar burzsoázia első képviselői érdekeltek a polgári átalakulásban és az Ausztriától való függetlenedésben, így azonosítják magukat a magyar forradalom ügyével, még akkor is, ha netalántán külföldről kerültek hazánkba.

A hadiipar fellendülése következtében kiküszöbölődik a munkanélküliség, emelkednek a bérek, javul a munkássors — általában is, nemcsak a hadfelszereléshez kapcsolódó területeken. A tanulatlan napszámosok munkaerejét Pest város körülsáncolásának munkái kötik le. Ezzel szemben romlik az értelmiség helyzete, csökkennek az elhelyezkedés lehetőségei, számukra legfeljebb a honvédszállóaljok gyarapodása jelenti a katonáskodás, a tisztí rang megszerzésének lehetőségét.

A hadikiadások következtében csökkennek a városok saját jövedelmei, elmarad a városfejlesztés, Pest és Buda mind elhanyagoltabbá válik.

Az ellenforradalmi csapatok győzelmei, az országgyűlésnek és a honvédelmi bizottmánynak Debrecenbe költözése újabb változásokat okoz Pesten és Budán. A Windischgrätz csapataitól megszállott városokban a városházákön személycseréket hajtanak végre, szétzúzzák a városi autonómiát, üldözik a rebelliseket, megsarcolják a lakosságot. Újra erősen megnövekednek a megélhetési gondok. Hogy munkaalkalmakat teremtsenek, erődítési munkálatokba kezdenek Budán, s újrakezdi Pest határának körülsáncolását.

A forradalom hadállásainak szilárdulása, s az isaszegi győzelem után Aulich csapatai bevonulnak Pestre. Ez újabb változásokat hoz a városi közigazgatásban, megtorlásokat az ellenség segítőtársaival szemben. Budát csak hosszú és véres harcok árán tudják elfoglalni május 21-én reggelre. A győzelmi ünnepségek után Budán is megkezdődnek az átszervezések, megtorlások, s megkezdődik az újjáépítés is. A Pestre visszatelepült kormány városszépítési terveket sző. Mindez azonban nem segít a városlakók megélhetési nehézségein, a városvezetés körüli vitákon.

Ezidőben mondja ki Szemere Bertalan rendelete Buda, Pest, Óbuda hatóságainak egyesítését, s elrendeli június 24-én, hogy a budai és pesti közgyűlés terjessze elő a város-egyesítés lebonyolítására vonatkozó javaslatait. A rendelet megszületése idején megindult nagy ellenforradalmi támadás azonban megakadályozta a keresztülvitelt. Július 8-án a forradalom vezérkara újra eltávozik — most Szegedre — s megindul a városból a tömeges elvándorlás. Ezzel szűnt meg Pest és Buda szerepe a forradalmi eseményekben.

Nagy Emese

Budapest története 1849–1918. (Vörös Károly)

Nem könnyű feladat egy évtized múltával recenziót írni egy könyvről, kiváltképpen egy kézikönyvről szolgáló alpműről. Az idő az „ércnél maradandóbb” műveket, a szolidan megalapozott történeti tanulmányokat is kikezdi, különösképpen olyan, az ismeretanyagban gyorsan bővülő, de az értékrendben képlékeny időszakban, mint amilyen az elmúlt évtized volt. Ilyen utólagos szemrevételezésnél mindig fennáll a veszélye annak, hogy tíz évnyi ismeretanyaggal okosabb, új értékszempontoktól vezérelt fejjel olyasmit keresünk, hiányolunk a munkában, ami a megírás korában nem, vagy másként ismert, másként kanonizált téma volt, s olyasmit tartunk csekélyebb súlyú, vagy jelentéktlenebb kérdésnek, ami a maga korában újdonság, vagy szemléleti evidencia volt.

Az utólagos értékelésnek nem tudományunktól idegen, hanem nagyonis történeti módszere az, hogy a recenzens – ha történetesen egykoron a kéziratnak is bírálója volt – előveszi a tíz (sőt esetünkben kereken 13) évvel ezelőtt írt lektori véleményét, és összeveti a mai véleményével. Átnézvén a 13 évvel ezelőtt írt recenziómat, nem csekély megelégedéssel és örömmel állapíthattam meg, hogy annak általános értékelő részét szinte változtatás nélkül leírhatom ma is. Az értékeknek ez a gyakorlatban megbizonyosodott stabilitása Vörös Károly könyvének nagy érdeme és dicsérete.

A kézirat átolvasása után úgy láttam, hogy ez a kötet minden bizonnyal standard munka lesz, mégpedig nemcsak a szűkebb téma, Budapest, hanem az egész korszak, az abszolutizmus és a dualizmus kora történeti irodalmában, és standard munka nemcsak az enciklopédikus kézikönyv, hanem a várostörténeti feldolgozás mintája értelmében is. A szerzőnek sikerült a főváros és a korszak történetét a tematikai teljességben bemutatni. Az *extenzív totalitás* felöleli a gazdaság és társadalomtörténetről a politika- és kultúrtörténetig a társadalmi tevékenység valamennyi fő területét, és ezen belül olyan fontos, de kevésbé feltárt részterületeket is, mint a technikátörténet, a gazdasági közigazgatási kultúrális és egyéb intézménytörténet, a demográfia, az ízlés és gondolkodásmódtörténet.

A munka azonban nemcsak az extenzív totalitást megvalósító szintézis, hanem számos részletében és több fő témában elmélyült kutatáson alapuló *monográfia* is. Erre kényszerítette a szerzőt a megalapozó munkálatok hiánya, a szakirodalom hézagossága, és erre készítették a korszerű várostörténet módszertani követelményei is: a város, mint komplex gazdasági–társadalmi képződmény funkcionális vizsgálatának olyan lényeges problémái, mint az urbanisztika, a városigazgatás, a nagyvárosi társadalom típusai, stb. Ily módon a feldolgozás éppen a sajátos várostörténeti kérdésekben az intenzív – és a fejlődés belső összefüggéseit tekintve – totalitás felé halad.

E jellemzés tulajdonképpen már érinti a munka koncepcióját is. A szerző egyrészt azt kutatja, miért és hogyan lett Pest-Buda az ország valóságos központja, hogyan szaporodtak és differenciálódtak a fejlődés során a nagyvárosi funkciók, hogyan alkalmazkodott ezekhez a város társadalmi és igazgatása. Másrészt: hogyan töltötte be az egyesített Budapest a fővárosi funkcióit a relatíve elmaradott agrárország polgárosításában és modernizálásában, hogyan „készítette fel” a 20. század válságperiódusában felvetődött kérdések progresszív megválaszolására.

Bár az első kérdés megválaszolása nem szorosan véve ennek a kötetnek a feladata, de az a tény, hogy a Habsburg-abszolutizmus újból szétválasztotta az 1849-ben már egyesített fővárost, és igyekezett országos központ szerepét ellensúlyozni, a választ ebben a korszakban is aktuálissá teszi. A szerző visszanyúlva az előzményekhez nagyon világosan, határozottan és meggyőző érvekkel bizonyítja be, hogy Budapestet mindenekelőtt közlekedési kulcshelyzete, a 18. század végétől rohamosan fejlődő kereskedelme, az országos piacot szervező szerepe teszi gazdasági, és ez a szerep politikai–kulturális centrummá. Bizonyos, hogy elsődlegesen gazdasági helyzete, vállalkozó bátorsága, szervező–felhalmozó ereje emelte Budapestet a dinasztitól és a konzervatív arisztokráciától pártolt Pozsony és a tiszántúli nemesség jó részétől favorizált Debrecen fölé már a reformkorban. E gazdasági funkcióit természetesen társadalmi hordozó rétegek töltötték be: előbb a görög–macedon, illetve a német kereskedő város hatalmas lehetőségeit felismerő vállalkozó (kereskedő, bankár, iparos) modern burzsoázia. A szerző helyesen mutat rá a környező megyék árutermelésben érdekelt, liberális arisztokráciájának és középnemességének nem lebecsülhető városfejlesztő és támogató tevékenységére. Ennek bizonyára nagy szerepe volt abban, hogy Pest-Buda már a reformkorban mindinkább országos politikai, gazdaságpolitikai és egyben kulturális központtá kezdett felnőni.

A város gazdasági ereje és társadalmának országos vezető szerepe mutatkozott meg abban, hogy az abszolutizmus visszafejlesztő törekvései hamar kudarcot vallottak, és 1860-tól kezdve már Bécs nem vonta többé kétségbe, az ország is egyértelműen elismerte Budapest főváros rangját. Az egyesítést előkészítő folyamatok kapcsán a szerző teljes részletességgel mutatja be, hogy a kiegyezés időszakában Pest-Buda már az ország legnagyobb piacú iparvárosa, legnépesebb, „legvárosiasabb” és egyúttal legpolgáribb városa, amely élenjár a kapitalizmus kifejlesztésében, megszervezésében, intézményeinek, kultúrájának, ízlésének kialakításában.

És éppen ez a kérdés vezet át a második problémakörhöz: hogyan töltötte be ezt a funkciót az egyesített főváros a dualizmus csaknem félévszázadában? A válasz, bár időrendileg is, tematikailag is differenciált és nem hallgatja el a hiányokat és árnyoldalakat sem, alapjában pozitív. A szerző koncepciója teljesen helyeselhető: a polgári város és annak magyar példaképe, Budapest volt a haladás hordozója még akkor is, ha a polgári haladás szükségképpen súlyos ellentmondásokkal, az elnyomás új formáival és nyomorával járt is. Budapest egyrészt – kezdetben – a polgárosodásban, a tőkés átalakulás ösztönzésében – irányításában, utóbb a kapitalizmus ellentmondásainak feltárásában és a leküzdésük szocialista mozgalmának felnevelésében élen járt, valóságos vezetőerő volt.

Nem kevésbé figyelemre méltó a városfejlődés *funkcionális* összefüggéseinek kidolgozása. Budapest elsőrendű gazdasági – ezen belül közlekedési, kereskedelmi, raktározási, utóbb ipari – funkciójából következik egyrészt társadalmi tagozódása, másrészt urbanisztikai kiépülése, városépítészete, közművesítése, stb. E kettőből ugyancsak új funkciók sora vezethető le a várospolitikában, a szociálpolitikában, a művelődési igények és formák keletkezésében. Más szóval: a város mint tárgyiasult emberi létforma, lakóhely, telephely, mint gazdasági szervezet, mint társadalmi közösség, mint művelődési–tudatformáló környezet és mint a politikai cselekvés, küzdelem színtere, részfunkcióiban egymással összefüggő és kölcsönhatásban álló szerves egységet alkot.

Ki kell emelnem a munka hatalmas forrásanyagát és tényismeretét, a szerkesztést és a periodizálást. Mondhatjuk, hogy negyedszázados történetész kutatómunka felhalmozott eredményei öltöttek testet a kötetben. Az eddigi szűkös irodalom gazdaságos kiaknázása, a hatalmas statisztikai nyersanyag operacionalizálása — ennek keretében a virilista jegyzékek, általában az adójegyzékek és a választói jegyzékek úttörő feldolgozása — nagy levéltári anyag, a korabeli publicisztika és sajtó felhasználása alapozza meg a munkát. A periodizáció kitűnő. Igaz, az első korszakhatárt maga a városegyesítés természetszerűen kijelölő, de itt figyelemre méltó, ahogyan ezt a határt a szerző az országos fejlődéssel: a kiegyezéssel s a következő „Gründerzeit” tökéletes fellendüléssel összekapcsolja. Jó megoldásnak érzem az 1896-os második korszakhatárt is. Tény, hogy mind az országos történetben, mind a fővárosban, valahol az 1890-es években következik be az imperializmusra való átmenetet jelző korszakváltozás. Lehetne ezt 1892-höz, a székesfőváros avanszálásához is kötni, de ez formális megoldás lenne. A Millenium azonban a ragyogó fényekkel és a mögöttes árnyékokkal kiválóan alkalmas a nagyság és a hanyatlás, a kiteljesedés és a kezdődő válság érzékeltetésére. Szerkezetileg is, mint dramatizálható fordulópont, jó szakaszhatárnak látszik, még ha a városfejlődés nem minden területen zár — illetve nyit — olyan egyértelmű korszakot, mint a kiegyezés és az egyesítés.

A szerkezet világos, logikus, szimmetrikus. Bevezetés, gazdaság, urbanizáció, demográfia, társadalom, várospolitikai, munkásmozgalom, kultúra: ez a tagozódás tér vissza mindhárom részben (alkorszakban). Ez a funkcionális összefüggés rendjében kialakított logikus egymásraépülés megkönnyíti a tájékozódást, az áttekintést, az összehasonlítást, de néhol formálissá, sőt sematikusá válik. Ebből a szerkezetből több probléma is adódik. Nem evidens, hogy minden alkorszakban ugyanaz a főtéma, ugyanaz a központi városfejlesztési kérdés emelkedik ki. Nem bizonyos, hogy az első korszakban külön fejezetnyi súlya lett volna az éppen szárnybontogató munkásmozgalomnak, de az valószínű, hogy az alkotmányos érában felpezsdülő egyleti élet, az új társadalmi szerveződésformák külön tárgyalást érdemeltek volna. Ugy tűnik, a 20. század elejének kultúrtörténetében a hagyományos alponatok mellett érdemes lett volna foglalkozni a sajátos budapesti kultúrteremtő tevékenység eredményeivel, továbbá a hazai nemzetiségek kulturális fejlődésében betöltött szereppel is.

Vagy például az első korszakban valóban perdöntő nagypolgári fejlődés már kevés újat hoz a másodikban, amikor a kispolgárosodás és az alkalmazott réteg felfejlődése a döntő. Vagy az iparosodásban változik a vezető szektor az egyes ágak dinamizmusa. Sok az ismétlés és átfedés. Az ismétlődő fő- és alfejezetek ugyanis természetesen előre és hátra utalnak, gyakran összegzik és ismétlik az előző fejezet tartalmát. (Itt említtem, hogy egyazon részen belül is bőven található ismétlés, pl. a magyarosítás előfordul önálló témaként, aztán a társadalomtörténetben, végül a művelődésben és oktatásban. Bár igaz, hogy mindhárom esetben más aspektusok is motiválják a kérdésfeltevést, még így is sok az ismétlés. Hasonlóképpen a polgárosodás gyengeségére, szűk útjaira, a kispolgári felemelkedés nehézségeire vonatkozó fejtegetések is több alfejezetben ismétlődnek.)

Egykori előrejelzésem reálisnak bizonyult a gazdaságtörténeti és az urbanisztikai fejezetek maradandóságát illetően. Az előbbiek nagy szakszerűséggel és alapossággal tár-

gyalják a nagyvárosi infrastruktúra kiépülését, amely csakhamar megközelítette a nyugat- és közép-európai színvonalat, és lehetővé tette egy erős, sokágú gyáripár kiépülését. Vörös ugyancsak alaposan nyomon követi a gyáripár kiépülését és egyes vonatkozásaiban monarchiai vagy éppen európai jelentőségét (malomipar). Példá szerű a szorosán vett urbanisztika, a kommunális építkezések, a csatornázás, a közlekedés, a közegészségügyi és a közoktatási intézményhálózat viszonylag gyors kifejlődésének szakszerű bemutatása.

Ami ezeknél a fejezeteknél elég gazdag szakirodalomra támaszkodhatott, a társadalomtörténeti fejezetek kidolgozásánál jobbadán saját kutatásaira, saját korábbi tanulmányaira támaszkodhatott. Ezért inkább a további kutatási eredmények jelzésére, és nem a tíz év előtti hiányosságok méltánytalan felsorolására szolgál az a megjegyzés, hogy ma már a burzsoázia foglalkozási és társadalmi tagozódásának, az alkalmazotti és értelmiségi réteg felnövekedésének, megosztottságának, az ún. „úri” és a „polgári” középosztály összefonódásának és éppen korszakunkban kiéleződő ellentétének árnyaltabb elemzéseivel is rendelkezünk.

A társadalomtörténeti fejezetek a maguk korában újszerűek és megalapozóak voltak. Helyenként tanulmány szerű alapossggal tárták fel a főváros népesedését, magyarosodását, az asszimiláció bonyolult folyamatát, a nagypolgári vezetőréteg származási, foglalkozási, funkcionális csoportjait. A legeredetibb, egész történeti irodalmunkban úttörő vállalkozás a kispolgárság fogalmának, helyének, fejlődési tendenciáinak, összetételének, ezen belül a kisipari, a tőle erősen különböző kereskedelmi kispolgárság, továbbá az alkalmazottak e korban kialakuló, erősen differenciált rétegének leírása, elemzése, néhány jellegzetességének meghatározása. Nagy érdemnek tartom a fűvárosi — és elővárosi — munkásság kialakulásának, növekedésének, összetételének, helyzetének, mozgalmainak mind- eddig legalaposabb — bár nem előzmények nélkül való feldolgozását. Teljesen új viszont a társadalmi „topográfia” „A társadalom a város térképén” c. fejezetek. Ezekben a szerző sikerrel kísérli meg Budapest egyes kerületei és régiói társadalmi arculatának felvázolását, ami a kerületek és régiók politikai mozgásának, gondolkodásának, „légkörének” megértéséhez nagyon hasznos társadalomtörténeti hozzájárulás.

Ami e fejezetekből — részben egykori feldolgozatlansága miatt — észrevehetően hiányzik, az az életmód, a mindennapi élet szervezeti kereteinek, pesti sajátosságainak leírása. A szerző jősszerint a lakáskultúra bemutatására szorítkozik, de alig említi a sajátos közép-európai — és ezen belül a sajátos pesti — *kávéházkultúrát*, amely otthon, lakás-kiegészítés, a társas érintkezés színtere, szórakozóhely, munkahely, szerkesztőség, a pesti humor szülőhelye is volt. Ez a hiányosság már-már öncsonkító ökonómiának hat, hiszen a szerző egyik kedvenc témája a főváros mindennapi életének sok jellegzetes figurája, tájai, szervezetei, szokásai: egy *urbánus szokáskultúra folklórja*.

Végül megemlítem, a várospolitikát mindaddig legteljesebb feldolgozását, ami az országos köztörténetnek is értékes, fontos része, annál inkább, mert a szerző tudatosan törekszik a városi és az országos politika kölcsönhatásainak bemutatására. Itt persze — akárcsak a kultúrtörténetben — nem csekély módszerbeli problémákba is ütközött. Budapest ugyanis nemcsak egyik város a sok közül, amelynek politikája, mozgalmi, kul-

túrája beolvadnak az országos fejlődés nagy egészébe, hanem az országos politika, a párt-harcok, a munkásmozgalom, a kultúra központja, alakítója is. Tudom, nagyon nehéz szétválasztani Budapestet, mint színhelyet az önálló városi egységtől, a gazdasági–társadalmi közösség sajátlagos szerepétől. Ez a szétválasztás a szerzőnek sem mindenütt sikerült. Néhol talán túlságosan belebocsátkozik országos történetben, másutt, mint a kultúrtörténetben, éppen ezt a veszélyt elkerülendő, túlságosan elvont marad. Mindenképpen hiányolhatjuk azonban a főváros saját politikai történetének, az ún. „*Bárczy-korszaknak*” a valamelyest bővebb, tartalmasabb, elevenebb bemutatását. Sok szempontból ez a város-építész, városfejlesztés, oktatásügy, szociálpolitika alapozta meg a későbbi fővárost, s mindenképpen követendő, ápolandó hagyományaink közé tartozik.

E hiányérzetek – talán utólag erősebben érzékelt hiányok – inkább csendes sóhajok és jámbor óhajok a munka stabil épülettömbjei árnyékában. Olyanok, mintha egy egésznapos, élménydús ismeretszerzésben gazdag városnéző túra után a turista egy pohár szódavízre áhitozik.

Hanák Péter

Budapest Története V. — Budapest története a forradalmak korától a felzabradulásig.

Irták *Gerelyes Ede, Horváth Miklós, Laczkó Miklós, Nagy Lajos, Preisich Gábor, Szekeres József, Tarjányi Sándor.* — Főszerkesztő Gerevich László. Kötet szerkesztő Horváth Miklós.

Akadémiai Kiadó Budapest, 1980. 665 oldal, 311 kép, 3 melléklet

Érdeme a szerzőknek, hogy erre az aktuális és sok szenvedélyt kiváltó feladatra, Budapest két világháború közti történetének analitikus megírására vállalkoztak. Köszönet illeti az őket megbízó Fővárosi Tanácsot, s annak Végrehajtóbizottságát, amely a sorozatot kezdeményezte és a kiadást gondozta.

Első szavunk a tiszteletadásé, az 1982-ben elhunyt Horváth Miklós ügyvezető elnöknek, a szerkesztőnek, akinek e kötet tudományos- és tudományszervező tevékenységét betetőző műve volt. Meghajlunk Nagy Lajos emléke előtt, aki nagy szaktudással örököltette meg a szeretett város életének első napjait „Epilógus”-nak nevezett tanulmányában.

Jelen méltatás alkalom arra is, hogy immáron a könyv „életéről” is szóljunk. Az összes példány elkelt, — ez mindennél jobban jelzi hasznosságát. Lassan hozzá lehet látni a második kiadás előkészítéséhez. Az értékelés a VI. kötet szerzőinek munkautasítás is, megalapozza a szocialista Budapest történetéről irandó szintézis feladatait. Haladéktalanul meg kell kezdenünk az 1973-as centenáriummal befejeződő VI. kötet munkálataival egyidejűleg egy egész Budapest történetét felölelő — eddig nagyon is hiányzó — kronológia kidolgozását.

Jelen mű 665 A/5-ös nagyoldalny 83,5 íves vaskos kötet. Vállalt feladatának kronológiai sorrendben tesz eleget. A nagy egységek címei ennek megfelelően: Polgári és szocialista forradalom Budapesten 1918–19, Budapest az ellenforradalmi korszakban 1919–1945, és Epilógus a felszabadított főváros élniakarásáról. A leíró részt 20 oldalnyi utalójegyzet, a felhasznált irodalomról és forrásokról szóló vázlat, továbbá 316 kép és melléklet egészíti ki.

A hat szerző tollából kikerült kötet majd 27 év történéseit, két világháború, három forradalom embert próbáló viharait, társadalmi-politikai rendszerek győzelmét és válságait hivatott bemutatni Budapesten. Azt, miként élte meg a város és igazgatása a Horthy-korszakot, az osztályharcos küzdelmek évtizedeit; – hogyan hatott a főváros a magyar gazdasági, társadalmi-politikai élet egészére – s meg tudott-e eközben *saját*, városi problémáival küzdeni?

A témagazdagság és a terjedelem említése közel sem formális gesztus, egyszerűen érzékelteti a vállalkozás méreteit. A tárgyalás 68 fejezetből áll, amelyek több mint 600 elkülönített témát ölelnek fel. Különös értéke, hogy részletesen szól a későbbi Budapesthez csatolt peremvárosokról, számos új adattal egészíti ki ismereteinket a társadalmi mobilitásról, bemutatja a városi pártok szerepét, betekintést ad a fővárosi testületek működési mechanizmusába. A túlságosan nagyra szabott szerkezeti egység (két rész és egy epilógus) azonban mintha gondot okozott volna a szerzőknek és szerkesztőknek egyaránt. Mintha túl sok kis fejezetet iktattak volna be a nagy egységek keretébe. Ez zavarja az áttekintést, s óhatatlanul ismétlésekhez, átfedésekhez, helyenként magyarázkodáshoz vezet.

Például: míg a lendületesen, logikusan és kritikusan megírt topográfiai-építési rész (50 oldal) egyvégtében tárgyalja az egész korszakot és felöleli az idevágó összes kérdést – az eszmeáramlatoktól az építési hatóságok történetéig –, addig a közművekkel több vonatkozásban (infrastruktúra, panamák, életszínvonal, pénzgazdálkodás, stb.) és több kronológiai blokkban találkozhatunk, nagyjából azonos adatsorokkal. Egyedül a BSZKRT-ről például 9 külön kisebb alfejezet szól.

A kötet első 100 oldalát az 1918–19-es forradalmak egységes ábrázolása tölti ki. Izgalmas olvasmány a forradalmi mozgalmak és szervezetek térhódítása, a hatalom és az igazgatás sáncainak birtokbavétele. Krónikához illően mutatja be a szerző az első szocialista magyar főváros szervezetét és a budapesti „illetőségű”, de országos jelentőségű intézményrendszert. Büszkéek lehetünk arra, hogy ezeknek a közvetítésével váltak a progresszív európai áramlatok hazánkban honossá.

Hogyan tört meg a forradalmi folyamat? A következő negyedszázad megértéséhez elengedhetetlen az 1919–20-as évek cenzúrájának értékelése, az ellenforradalmi rendszer berendezkedésének pontos ábrázolása. Ehhez nyújt bőséges adalékot a gazdaságtörténeti rész, amely a statisztikák, kompasszok, mérlegbeszámolók szárazságával „könyveli el”, hogy folytatódott, sőt bizonyos értelemben a trianoni kisebb országhoz képest torzult formát is öltött a *budapesti koncentráció*. Az ország termelésének 53 %-a, a munkáslétszám 54 %-a mai Budapest területén helyezkedett el, nem is szólva a főhatóságok, központi jelentőségű egységek és hivatalok 94 %-áról.

A gazdasággal foglalkozó fejezetek széleskörűen értékesített adattár mellett támaszkodnak a marxista gazdaságtörténetírók feldolgozásaira. Körültekintéssel emelik ki ezekből a fővárosi vonatkozásokat, megkülönböztetett figyelmet fordítanak a mai Nagy-Budapest területének együttes kezelésére. *A fővárosban települt* gazdasági ágakról szóló részek megbízható alapot nyújtanak további elemzéshez, — amelyet a kötet szerzői részben meg is tesznek: követik a gazdasági változásoknak (fejlődés, válság, modernizálás) a város társadalmára, életmódjára, a városképre, gazdasági szervezetre és hatóságokra gyakorolt hatását.

(Nagyonis tanulságos látni, hogy a felszabadulás óta eltelt 40 év mennyire a régi Budapest terméke és folytatása. Ez a jelenség is mutatja, hogy az élő nagyváros elsősorban saját fejlődési törvényeinek van alávetve. Mai várospolitikusoknak — ha nem akarnak hibát véteni — ezt szem előtt kell tartaniok.)

Nyilvánvaló, hogy miután a kormány a *főváros önkormányzatát* 1919-től négyízben újra, meg újra megcsonkította, központi bevételeit megsarcolta, a fővárosi hivatalvezetés egyre rosszabb feltételek közé került. Viszont a stabilizációra való áttérés, a válság, az újabb háborús konjunktúrával kapcsolatos szerkezeti váltás terheit csakúgy, mint a robbanással terhes társadalmi feszültségek enyhítésének gondját a fővárosnak kellett magára vállalnia.

Ennek fényében megkülönböztetett figyelmet érdemel a horthyista Városháza *gazdálkodásának* bemutatása. A forrásbázis gazdag. Jelentések, beszámolók garmada került feldolgozásra. Érdemes lenne később ezek összevetése a dualizmuskori városgazdálkodással, eszközrendszerével, — meg a jelenlegivel is.

A kormányzópartok üzletei és üzletelése, a városi tulajdonú kapitalista vállalatok, a lakbéremelések, s a jövedelemadó stagnálása mellett fogyasztásiadó emelése — mind tipikus velejárói egy kapitalista városvezetésnek. Mint idegen múlt kísérteteire tekintünk a panamákra, a vérlázító vezérigazgatói fizetésekre, telek- és épületvásárlásokra. Viszont a Székesfőváros közreműködésével létrejött vállalatok tevékenysége számos tanulsággal szolgálhat. Kölcsöneik ugyanis a város költségvetési deficitjét kiegyenlítették.

Anélkül, hogy igazolni akarnánk a félelmet és a bizonytalanságot árasztó városvezetés tetteit, mégis marxista szempontból működését elsősorban saját feltételeihez kell viszonyítanunk. Nem feledhetjük, hogy végső soron a város gazdasági életére a fővárosi törvényhatóság és hivatalok aligha gyakorolhattak döntő befolyást. Az a kapitalista köröktől és a kormánytól függött. Mégis: keserves áron, de modernizálták a fővárost. Megadóztatták az üzemeket a közintézmények javára. Véghezvitték a városi közlekedés községiesítését. Ismét Európai színvonalra emelték a közműhálózatot.

A *településpolitikában* megbecsülésre méltó hagyomány érvényesült azzal, hogy az építkezések szervezésénél és kivitelezésénél a főváros messzemenően élt hatósági jogkörével. Ezekről az erőfeszítésekről csakúgy, mint városrendező és városképet alkotó tervek-ről sokat tudunk meg a kötetből. Ha a panamákat nem is tudták ellensúlyozni, de lehetőségeik szerint szorgalmazták az együttműködést korszerűen építkező mérnöki csoportokkal.

Az oktatás területén nem gyarapodott a népiskolák száma. A középfokú oktatás viszont kibővült a polgári iskolákkal. Ezekből ugyan kizárták a munkásgyerekeket, — de teret nyitottak az addig a munkásokkal együtt az oktatásból kiszorult középrétegbeli fiataloknak. A tanonc és egyéb szakirányú képzésben politikailag és szakmailag is a retrógrád elemek voltak túlsúlyban. De a szakmai képzés megszervezése számos területen a munkásfelvétel feltétele lett. Igaz, hogy a piaci viszonyokhoz képest magas áron, de a Főváros megvette a Wenckheim Palotát, amely mindmáig a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárnak szolgál otthonául.

Együtt élt és vissza is élt a városvezetés a nagy gazdasági válsággal és az időről-időre megújuló recesszióval. Örök szegylene a kapitalista társadalomnak a könyöradományos ínségkonyha. De a Főváros mégiscsak törekedett a válság következményeinek enyhítésére. Kormányhozzájárulás nélkül 18 millió ebédet osztott ki 1933-ban, közmunkákat szervezett, újra megindította a kislakás építő akciót. Tette mindezt a forradalomtól való félelmében is, — de nemkevésbé a Szociáldemokrata Párt és a munkásmozgalom nyomására!

Összességében jól jellemzi a Városháza helyzetét a kötetnek az a megállapítása, amely szerint „a főváros hivatalos vezetése ideológiai szempontból részben jobb, részben rosszabb volt, mint maga a budapesti társadalom. Rosszabb, mert a liberális-demokrata, antifasiszta, polgári, munkásérőlt kevésbé hagyta érvényesülni mint a 20-as években. De jobb annyiban, hogy a szélsőjobb oldali hullám hatásait csak részben engedte érvényesülni a főváros vezetésére” (470. 1.). Ha ez a tétel áll a 30-as évekre, — amikor a főváros törvényhatósági testülete megíúsította Gömbösnek a totális fasizmus bevezetésére szolgáló pártalakítási kísérletét, a kormány szintű és pestkörnyéki jobboldali előretöréssel szemben egy europaer és liberális irányultságú vezetést tudott Budapest élére állítani, — fokozottan áll ez a megállapítás a 20-as évekre.

A szorosan vett *városigazgatással* foglalkozó fejezetek a kötetnek leginkább új adatokat felidéző és legtanulságosabb részei. A szerző korántsem kicsinyli le a párt és érdekcsoportok közti harcok demoralizáló jelentőségét, a „keresztény éra” árnyalatainak egy-egy proletár-, demokrataellenes és antiszemita fellépéseit, a Városháza úrhatnamságát, az érdekcsoportok terjeszkedését a választott testületekben és zsíros állásokban, a szakapparátus elburokratizálódását és túlbujárázását, a jobboldali rezsimnek az előljárósági törvénnyel és rendeletekkel történt stabilizálását. Mégis látható tisztelettel adózik az önkormányzat megvédéséért indított, változó sikerrel vívott harc részeseinek.

A *genius loci* Budapesten nagy erőnek bizonyult. Nemcsak a gőgös Városháza árasztotta szellemét. Az áramlás fordítva is irányult! A Városházára sem maradhatott hatás nélkül a szenvedő, gondolkodó Budapest és élő hagyományai. Nem múltak el nyomtalanul a századforduló központosított, tudatos, modern városrendezési elvei, a Tanácsköztársaság szociálpolitikája, a kerületi direktóriumok gyakorlatias népi közigazgatása. A kormánybiztosként odahelyezett Sipőcz, Karafiáth és mások végül is a kormány rendcsinálói-ból részben a város képviselőivé váltak.

Nem véletlen, hogy midőn a második világháború során a horthysta kormány első-
porre az önkormányzatot, lábbal tiporta a városi érdekeket, s később a nyilaskeresztes
hordák a Városházán is átvették a hatalmat, — sokan a konzervatív erők közül a hivatás-
tudattal rendelkező szakemberekkel együtt érdeklődéssel fordultak az 1945-ben új éle-
tért harcba induló progresszív irányzatok felé. Aggodalmat, de ugyanakkor várakozást
is tanúsítottak a Nemzeti Bizottságok és a népi hatalom más intézményei iránt. A tanul-
mányok sugallják a következtetést: az összeomlás tapasztalatai fővárosi hagyományaink
szerves részét képezik.

Budapest Története V. kötete *módszertanilag* is számos tanulsággal szolgál. Az urba-
nizmuskutatók általában a nagyvárosok történetét a klasszikus kapitalista fejlődés törvé-
nyei szerint általában a „centrifugálisan”, a cityből kiindulva írják — mintegy értékelve,
hogy a város, mint gazdasági, társadalmi és közigazgatási egység fokozatosan terjeszti
ki befolyását a környékére. A magyarországi urbanizmuskutatás viszont „centripetális”
is. Abból indul ki, hogy a késői és rohamos hazai kapitalista fejlődés látéletét csakis
Budapest és környéke együttes vizsgálata adhatja meg. (Igaz, a lényegretörő „röntgen-
képen” az egyéni, a vérbő, az életmódot mutató vonások helyenként óhatatlanul elmo-
sódnak.)

Szerencsés, hogy a közigazgatási Budapest gazdálkodásának, vezetésének, működé-
sének leírása nem szorítja háttérbe a közigazgatási Budapestet. Ez a feltárás nemcsak a
mai kutatók érdeme, hanem a 20-as évektől működött közgazdasági egységben gondol-
kodó és tevékenykedő statisztikusoké, várostervezőké, közgazdászoké is. A dualista
kor kutatója méltán jegyezte meg: Pest az ország legvárosiasabb városa. A két világháború
közti magyar modernizálódás elemzője továbbmegy és felállította a képletet is: gazdaság,
társadalom szempontjából minél jelentősebb a város, annál szélesebb lesz vonzásköre is,
ezen belül változó erősséggel nő a városmag, a mai Nagy-Budapest nyomvonalával meg-
egyező belső gyűrű, majd a 30–40 km-es rádiusban helyet foglaló külsőgyűrű, ahol az
egyébként ipari, gyári munkásság száma még a hadikonjunktúra idején sem éri el a lakos-
ság 50 %-át.

Pestkörnyék — iskolapéldája a vidékből közvetlenül táplálkozó ellentmondásos ma-
gyar urbanizációnak, az olcsó munkaerőn épülő modern gyáripari fejlődésnek és a pol-
gári középosztálytól a kétlaki idénymunkásig toborzott településeknek. Ezért e helységek
története maradandó értékű szociológiai tanulmány. Meggyőző arról, miként következett
mindebből az 1918–19-es forradalmak politikai radikalizmusa, az az élő hagyomány,
amely az 1945-ös nemzeti, népi bizottságok életrehívásáig vezetett. Az önkormányzati
testületeken belül évtizedeken át vívott harcok leírása igencsak tanulságos, — napjaink
számára is.

Kitűnő a modern világváros és a vidéki kisvárosok érdekegyezésének és érdekellen-
tétéinek sorolása is, amely adalékul szolgál az urbanizmus egész korszakához. Egyeznek
az érdekek, — amikor Budapest munkahelyet, piacot, egészségügyi ellátást, közlekedést
biztosít a környéknek, sőt amikor egységes építési szabályzatok biztosítják a kül- és bel-
területek arányos fejlesztését. Viszont érdekellentét feszül a liberális fővárosi vezetés és

a kezdetben csak konzervatív, a 30-as évek végére már erősen jobboldali pestmegyei főispáni, alispáni hivatal szociálpolitikai, közigazgatási felfogása között.

Objektíve is szembenáll például a pestkörnyéki ápoltak ellátásáért pénz igénylő fővárosi — és a fővárosi védővámok eltörlését sürgető megyei érdek. Ütköznek a pestkörnyékiekkel elárasztott középfokú iskolák telítettségét panaszoló fővárosi tanácsos, — és a pesti székhelyű vállalatok adóiból részesedést követelő megyei adóbiztos szempontjai. Sorolhatnám tovább a könyvben szépen megírt példákat.

De talán ennyi is elég annak a következtetésnek a levonásához: megérett volt az 1950-es közigazgatási-városgazdálkodási rendezés; mégha arra akkor anyagi eszköz alig állt a népi demokratikus kormányzat rendelkezésére. Nagy-Budapest megalkotása, jóllehet a voluntarista politika korszakában született is, a XX. század nagyvárosaiban mindenütt felülkerekedő egységesítési törekvéseket váltotta valóra. A dualizmuskori és két világháború közti pestkörnyék félévszázados problémájának áttekintéséből adódik a következtetés; a közigazgatási egyesítést követően legalább annyi idő kell az egységesedéshez, mint amennyi megelőzte azt, azaz jó ötven esztendő.

A trianoni Magyarországon a tudatos decentralizálási törekvések ellenére is nőtt *Budapest központi szerepe* a pénzügyek, a huzóiparok és a szellemi élet terén. Ezt meggyőzően dokumentálja a kötet. Kár, hogy keveset olvashatunk az e szerepet betöltő kulturális, oktatási, iskolán kívüli intézményrendszerről, beleértve az egyházak széleskörű ideológiai tevékenységét.

Kétségtelen, hogy míg a dualizmuskori új székesfőváros és annak községpolitikája a városiasodás, modernizálódás és egyben a nemzeti felemelkedés kezdeményezője, szimbóluma volt, addig az ellenforradalom idején a főváros arculatára a szomszéd népek elleni gyűlölködés, nacionalista-sovinisza hangulatkeltés, városszerzte a kisemberek kíméletlen és durva elnyomása, a Városháza falain belül pedig a pártviszályok nyomták rá bélyegüket.

A kötet adatai eloszlatják azt a marxista történetírásban elterjedt illúziót, mintha a századforduló Budapestje valamiképpen megmaradt, — s csak hivatalai változtak volna! S azt a tévhitet is, hogy bármely jobboldali térhódítás csak Budapest ellenében, városellenes alapon következhetett be. A kiválóan megírt társadalomtörténeti körkép megérteti, hogy a társadalmi változások, a közéletben alkalmazott adminisztratív eszközök, a baloldal útvesztése és a szellemi élet jobbratolódása révén miként következett be az ellenforradalmi Budapest stabilizálódása.

Fentiekhez kapcsolódik bizonyos kritikai megjegyzésünk is. A kötet némileg pontatlanul ábrázolja a munkásmozgalmat. Nemcsak azért, hogy valóságos kiterjedésénél és hatásánál sokkal nagyobb teret szán neki, hanem azért, hogy a munkásmozgalmon, pártokon, sőt kis csoportokon belüli vitákat is túlzó részletességgel taglalja. Ilymódon a mai olvasó szemében mind az eredmények, mind a belső konfliktusok jelentőségüket messze meghaladó, egyenetlen képet nyújtanak. Az aprólékosságig menő adatközlés helyenként elvonja a figyelmet az összefüggésekről. Máskor pedig úgy tűnik, mintha az illegális kényszerített párt a kormányzati politikában valamely szerepet játszott volna.

Budapest ábrázolása az irodalomban című fejezet nagyjából mindezt tükrözi: a szellemi élet terén végbement bomlást, kiábrándulást, de újakra készülődő erőgyűjtést is. De vajjon hogyan vélekedtek a széles tömegek saját korukról? Hogyan töltötték napjaikat, hétvégeiket? Hiányoljuk a mindennapi élet, a lakás- és munkakörülmények bemutatását. Kort, sorsokat formáló, a rádió, újságok, olcsó könyvek révén elterjedt tömegkultúra — az elmarasztaláson túlmenően — talán több szót érdemelt volna. (Márcsak azért is, mert hatásától az új világot építő fővárosi ember 1945-ben sem volt mentes.)

A mű első kísérlet a főváros egy jelentős korszakának bemutatására. Forrásai és a feldolgozott irodalom kevésbé ismert a közvélemény, de még a szakemberek előtt is. Sajnáljuk, hogy a jegyzeteket és a bibliográfiai adatokat olyan szűkre méretezték, A III. és IV. kötet egy-egy téma irodalmát és forrásait összefoglalta, kritikailag is feldolgozta. A VI. kötet megírásánál ezt a módszert kell követnünk. A szintézis hasznosítását elősegíti, ha a bibliográfia — csakúgy, mint a kronológia is — önálló életet él.

Néhány szót az illusztrációkról, amely 311 db-ból, a mellékelt térképpel, rajzzal és a borítólapokkal együtt 316 darabból áll. Mindenekelőtt: jóminőségűek a képek, ezért maradandó élményt nyújtanak. Sikeres a válogatás műfaji szempontból: tájak, események, tervek, a technika felidézése, — mind helyet kap. Láthatjuk az egymást követő politikai pártok, mozgalmak a fővárosban tevékenykedő vezetőinek portréját, meg azokat is, akiket az utókor a két világháború közti idők főszereplőinek ítél meg: Kun Bélát és Sipőcz Jenőt, Horthy Miklóst és a szociáldemokrata városházi frakció tagjait, Bulla Elmét Szent Johanna szerepében és a kor divatos írónőjét, Gulácsy Irént a Parlament pulpitusán.

Nyilván abbéli igyekezetben, hogy a szerkesztőt ne vádolhassák a személytelen történetírás vádjával — talán túl sok portré kapott helyet. Köztük hiába keressük az építőket. Bár személyes jelenlétük hiányaért kárpótolnak a remek tervek, pályázati rajzok, maradandó álmaik nyomait őrző épületfotók. Szívesen találkoztunk volna a város aggódo szerelmeseinek, pl. a statisztikusoknak képeivel. Az általuk készített statisztikai felméréseket és a táblákat is hiába keresnénk a mellékletek között. Pedig száraz adataiknak, remek összehasonlításainak, akárcsak kommentár nélküli közlése, további képek tucatjaival ért volna fel.

Minden réteg, osztály életéből, egyes alkalmakról feltűnik egy-egy gondosan a szöveghez illesztett kép. Megrendítő az I. világháborúból kiábrándult, forradalmasodott s a II. világháború után az elpusztult városban helyüket kereső emberek emléke. Mementóként megjelennek a 20-as évek vagonlakói, a jótékonyági akciókon perselyező méltóságos asszonyok. De nem lenne érdektelen az iskolai évfázókra tömegesen magyaros ruhába öltöztetett lányok és a minden egyes reggel iskolakezdekéskor sovíniszta versikéket szavaló gyerekek képét is felvillantani. Emlékezetes 1919-ből a munkásünnep színhelyéül szolgáló Hősök tere. Ám az igazsághoz hozzátartozik az 1938-as Eucharisztusi Kongresszuson ugyanott térdeplők tízezreinek képe is.

*

A V. kötet az őszirózsával és a vörös kalapácsos emberrel jelképezett forradalmaktól a felszabadulás idejéig tárgyalja a főváros életét.

A készülő VI. kötetnek tehát arra a kérdésre kell válaszolnia, hogyan élt a magyar főváros a szabadsággal. Miként maradt európai és magyar, nemzeti és osztályharcos. A válasz egyszerű, a hagyományok megőrzésével és meghaladásával létesített új feltételeket, teremtetett új hagyományokat a maít követő nemzedékek számára.

Talán erre utal a borító lap: a város képe egy egyszerű őrtálló szovjet katonával.

Az utolsó szövegzáró kép — „téglaadogatók”, az összefogás, a rendszeralkotás, az építés szimbóluma.

Ságvári Ágnes

Házi Jenő: Soproni polgárcsaládok 1535–1848.

1–2. k. 1082 p. Akadémiai kiadó, Budapest, 1982.

Házi Jenő, a magyar várostörténetírás doyenje, Sopron történetének leghivatottabb kutatója és ismerője újabb nagy jelentőségű forráskiadvánnyal gazdagította a történeti irodalmat. Olyan kiadvánnyal, amely már-már emberfeletti vállalkozásnak látszik, s amelyet aligha tudott volna rajta kívül bárki is egymagában megalkotni. Hét évtizedes sokrétű, fáradhatatlan tudományos munkássága betetőzéseként — alapvető fontosságú forráskiadványok, hézagpótló könyvek és Sopron történetét színesen, sok oldalról bemutató számos kisebb-nagyobb tanulmány után — Házi Jenő most a fennmaradt soproni polgárkönyvek és rengeteg más forrás alapján összeállította és közzétette több mint három évszázad soproni polgárainak nevét, családi összefüggéseikkel és sok egyéb adattal együtt.

Az 1535 és 1848 közti időből fennmaradt tizenhárom kötetnyi soproni polgárkönyv adatait a szerző a városi tanácsjegyzőkönyvekből, az evangélikus és a római katolikus anyakönyvekből egészítette ki, kivált ott, ahol a polgárkönyvek nem tartalmazták az összes felvett polgárok nevét (1612 előtt a polgárfiúkból lett polgárokat nem tüntették fel), vagy pedig ahol teljesen hiányoztak a polgárkönyvek (1579 és 1612, továbbá 1655 és 1676 között). De ezeken az alapforrásokon kívül Sopron város történetének szerencsére bőségesen ránk hagyományozódott egyéb forrásai — bírói jegyzőkönyvek, számadáskönyvek, adójegyzékek, telekkönyvek, végrendeletek stb. — sem maradtak felhasználatlanul.

Házi Jenő a polgárkönyvek szerint 1535 és 1848 közt felvételt nyert 8312 polgár nevét az említett források segítségével további csaknem négyezerrel tudta kiegészíteni. A könyv legvégén közölt húsz kiegészítéssel együtt összesen 12 116 soproni polgár ada-

taít a szerző a nevek szoros betűrendjében, illetve egy-egy családon belül, ahol a leszármazás követhető volt, időrendben közli. A hatalmas anyag áttekinthetősége érdekében minden egyes polgár sorszámot — Házi Jenő kifejezésével élve, irányítószámot — kapott, s az 1-től 12.116-ig terjedő azonosítási számok segítségével nemcsak a sok azonos nevű személy megkülönböztetése válik lehetővé, hanem az olykor bonyolult családi kapcsolatok, rokonsági összefüggések is könnyűszerrel áttekinthetők.

A felvett polgárok nevén kívül a kiadvány minden esetben közli a felvétel illetve a polgáreskü letétele időpontját, a legtöbb esetben a foglalkozást, gyakran a vallást, a származáshelyet, a szülők nevét és foglalkozását, a polgár házasságkötésének időpontját, felesége nevét és származását, gyermekeik nevét és születési idejét, az esetleges városi tisztségviselést. A munka egyik legfontosabb célja — mint a kiadvány címéből is következik — a családi kapcsolatok kibogozása, felderítése volt. Ez a munka rendkívüli eredményekkel járt. A szerzőnek igen sok soproni polgárcsalád leszármazását sikerült négy-öt, sőt néhány esetben hat–nyolc, néha még több nemzedéken át is nyomon követni. Az 1571-ben polgárjogot szerzett Hartmayr Vencel patkolókovács leszármazottait például tíz nemzedéken át tudta kimutatni, egészen az 1839-ben polgárnak felvett Hartmayr Károly posztókészítőig. Az 1600-ban polgárrá lett Kern Mátyás leszármazási tábláján a kilencedik nemzedékhez tartozó Kern Gottlieb földműves 1846-ban nyerte el a polgárjogot, a kiadvány tehát ennek a családnak leszármazását is csaknem 250 éven át tudta követni. Nyolc nemzedéken át mutatja be Házi Jenő a Sopron történetében évszázadokig fontos szerepet betöltő Artner-család leszármazását, ugyanígy Reischl Vendel 1640-ben polgáresküt tett köteleverő utódait is, akik a hetedik–nyolcadik nemzedékben már tisztségviselőként, ügyvédként kerültek a soproni polgárok közé.

Miként a szerző előszavában nyomatékosan hangsúlyozza, e kiadvány nem családtörténetnek készült, hiszen akkor sokszorosan nagyobb terjedelműnek kellett volna lennie. Mindamelllett, ha nem nyújt is — mert nem nyújthat — teljes családtörténeteket, a családi összefüggések rekonstruálásával rendkívül nagy szolgáltatokat tesz a várostörténetírásnak. A kiadványban áttekintett évszázadokat a városi lakosság óriási fluktuációja jellemzi. Sopron lakossága például, mint Házi Jenő megállapítja, mintegy száz évenként kicserélődött. E közismert, másutt is általános jelenséget tekintetbe véve, különös jelentősége van az ellenkező jelenségre, a kontinuitásra utaló mozzanatok feltárásának, hiszen csak ez vihet közelebb a múltbeli élet leegyszerűsítések nélküli, a komplex folyamatok mélyébe hatoló megismeréséhez és bemutatásához.

A családi összefüggéseken kívül a szerző sok más, változatos és színes adatot is közöl a soproni polgárokról. A feldolgozott források alapján sokhelyütt foglalkozik a soproniak ingatlanszerzéseivel, lehetőleg az ingatlan vételárát és helyét is megadva; végrendeletek alapján betekintést nyújt a vagyoni viszonyokba. A mindennapi élet legkülönbözőbb tényeit, apróbb-nagyobb eseményeit tükrözik a tanácsi és bírói jegyzőkönyvekből merített adatok, — természetesen az életnek elsősorban azokat a mozzanatait, amelyekben a városi hatóságnak szabályozó, igazságszolgáltató szerepe volt. A káromkodásért, tiszteletlenségért, rágalmazásért, tűzokozásért, tiltott favágásért, borcsempészésért, verekedésért, sze-

metelésért és más vétségekért kirótt pénzbírságok, a súlyosabb bűnökért — lopásért, rablásért, házasságkötés előtti gyermeknemzésért, házasságtörésért, emberölésért, gyilkosságért, boszorkányságért stb. — kiszabott kemény büntetések, de ezeken kívül a nem büntetéssel végződő panaszügyek is, plasztikusan jelenítik meg a korabeli városi élet számos, ha nem is minden, aspektusát (a források jellegénél fogva a gazdálkodással, a termelő, létfenntartó tevékenységgel kapcsolatos tények csak kisebb számban jelennek meg.) A színesen — jóllehet teljesen tárgyyszerűen, dióhéjban — előadott történetek, amelyek néha egész életsorsokat vetítenek elénk, máskor a régmúlt mindennapok szokványos eseményeit, avagy éppen szörnyű bűntényeket mutatnak be, érdekes és élvezetes olvasmánnyá teszik a hatalmas adattömeget tartalmazó munkát. De az olvasmányosságon túl, a kiapadhatatlan bőségben áradó adatok — amelyeket Házi Jenő a kiadvány elsődleges célkitűzésén felül, mintegy pluszként nyújt át a mű használóinak — tovább növelik a forráskiadás értékét a várostörténet, s azon belül a városi életmód kutatói számára. Igen hasznosan egészíti ki Házi Jenő művét a függelékként közölt két rövid áttekintés a soproni polgárok származáshelyéről, illetve foglalkozási megoszlásáról.

A két vastag kötet használatát különféle mutatók könnyítik meg. Az időrendi mutató — amelyet Tárnok Irén állított össze — a soproni polgárok irányítószámait évszázadok szerint csoportosítva közli. A foglalkozásmutató a mesterségek és foglalkozások betűrendjében adja meg a polgárok irányítószámait. A névmutató szintén e számokra utal. Közli végül a kötet a kiadványban használt magyar helységnevek mai hivatalos megnevezését.

E páratlanul gazdag, érdekes és értékes munkát tanulmányozva, természetesen felmerül fel a kérdés, vajon követhető lenne-e ez a példa más hazai városok vonatkozásában? Ami a források megőrzöttségét illeti, sajnos, egyetlen más városunk sem mérhető Sopronhoz. Mégis, Házi Jenő e legújabb forráskiadványa — amely sok tekintetben lényegesen többet nyújt a forráskiadványoktól elvárhatónál — ösztönző példaként szolgálhat a hazai várostörténeti kutatás számára. Ha ma már elképzelhetetlen is, hogy egyetlen ember végezzen el ilyen hatalmas munkát, kutatói alkotóközösségek, a korszerű számítástechnikai eljárások segítségével, nyilván sokat tudnak még tenni más városok forrásanyagának hasonlóan sokoldalú feltárása érdekében.

Gál Éva

A budai egyetemi nyomda román kiadványainak dokumentumai 1780–1848
A dokumentumokat gyűjtötte, összeállította és ismertetőkkal ellátta Veress Endre. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta Domokos Sámuel. Budapest 1982, Akadémiai Kiadó, 465 1.

A budai egyetemi nyomda fontos helyet foglalt el a magyarországi nem-magyar népek és egyes szomszéd népek kulturális-nemzeti fejlődésében. A 18. század legvégétől az 1840-es évekig terjedő időszakra, tehát éppen az ún. nemzeti ébredés kritikus periódusára esik fénykora. Azt az általános keretet, melybe a nyomda román vonatkozású munkássága is illeszkedik, 1977-ben *A budai Egyetemi Nyomda szerepe a keleteurópai népek társadalmi, kulturális és politikai fejlődésében* c. nemzetközi tudományos konferencia helyezte sokoldalú megvilágításba. A magyar tudományos kutatás persze már jóval korábban is foglalkozott a budai nyomda román könyvkiadásával, mint ahogy a román történetírás, főként irodalomtörténetírás sem feledkezett meg ennek jelentőségéről.

Forráskiadó tevékenységéről a szakmai körökben jól ismert Veress Endre évtizedeken át munkálkodott a magyar–román történelmi és művelődési kapcsolatok dokumentumainak feltárásán. Ennek keretében gyűjtötte össze a két világháború között a jelen kötet anyagát is az Egyetemi Nyomda archívumából.

A Domokos Sámuel által sajtó alá rendezett kötet nem tartalmaz szenzációs újdonságokat. Annál inkább bőséges, megbízható információkat a román cenzorok és korrektorok munkásságáról, a könyvkiadás egykorú politikai, szakmai, technikai és üzleti körülményeiről. A nyomda 1796-tól kapott privilégiumot görög keleti egyházi könyvek nyomtatására. Az erdélyi nyomdák – ebben a vonatkozásban: Brassó, Nagyszeben, Balázsfalva – természetesen jelentettek meg ilyen típusú munkákat, de terjesztésüket az erdélyi nagyfejedelemségre (illetve a kivitelre) korlátozták, míg az Egyetemi Nyomda külföldön és az egész birodalomban terjeszthette kiadványait, 1808-tól pedig a bukovinai iskolák román és „illír” nyelvű könyveinek készítésére is privilégiumot kapott. Érdemes megemlíteni, hogy a Kárpátokon túl is keresettek voltak könyvei, főként naptárai, majd később „illír” betűket is szállított a szárnyait bontogató havasalföldi nyomdák számára. Mint az iratokból kitűnik, a görögkatolikus egyházzal szembeni bizalmatlanság miatt, odaát szívesebben látták a budai nyomda termékeit, mint a balázsfalviét.

A román kiadványok jegyzékei jól tükrözik mind a kor szellemét, mind a román művelődés adott szintjét. Nyomtak itt különféle tankönyveket, tanítói segédkönyveket, kalendáriumokat, mesekönyveket, ókori történeteket, iskolai szabályzatokat, anyakönyvi „úrlapokat”, orvosi könyvet, de mindenekelőtt a két felekezet számára egyházi könyveket. Kiadtak különböző hivatalos és félhivatalos népnevelő munkákat, értelmes mezőgazdasági szakkönyvek mellett gyapottermesztési útmutatót, alkalmi füzeteket a napóleoni háborúkról, vagy éppen Az alattvalók kötelessége az uralkodóval szemben c. állampolgári ismereteket.

Az utókor által nagyobb horderejűnek ítélt művek mind kapcsolódnak az ún. erdélyi triász (Samuil Micu-Klein, Gheorghe Șincai és Petru Maior) cenzori működéséhez. Neveik nagyon is ismeretesek a magyar történeti irodalomból, ők azok, akik a 18. századi magyar

humanizmushoz erősen kapcsolódva kidolgozzák a dáko-román kontinuitás történeti-nemzeti ideológiáját. A kötet – mint Domokos Sámuel bevezető tanulmányában jelzi – számos helyen pontosítja nevezettek budai cenzorkodásával kapcsolatos ismereteinket, méghozzá az adatszerű pontosítástól egészen a tisztség tényleges rangját és súlyát illető értékelésig. A cenzori állás tekintélyére jellemző adalék, hogy Gozsdu Mano (1802–1870), a később nagy tekintélyű liberális, magyarbarát román politikus már érdemi pesti ügyvédi munkával a háta mögött 1833-ban szintén megpályázta ezt a munkakört. Nem térhetünk itt ki a triásznak a szakirodalomból jól ismert nyelvészeti és történeti munkáira, vagy az 1825-ben *Lexicon Budense* néven emlegetett román–latin–magyar–német szótárra. Csak megemlíjtük, hogy itt akarta megjelentetni Ioan Molnar-Piuariu tudós professzor – az erdélyi román művelődés talán első igazán modern szervezőegységisége – az első román folyóiratot, ami nem elvi okokból, hanem részkérdésekben hiúsult meg. (Így is Budán adta ki az első román folyóiratot, a *Biblioteca Românească* 1821–30 között. Z. Carchalechi bukaresti könyvkereskedő.) Itt jelent meg 1827-ben Dinicu Golescu európai utazásának leírása, az első ilyen a román irodalomban.

A kötet 563 dokumentumot közöl időrendi sorrendben. A legtöbb irat természet-szerűen a nyomdának a különféle román szerzőkkel, könyvkereskedőkkel, egyházi vezetőkkal, valamint felettes hatóságával – a Helytartótanáccsal – folytatott levélváltásból került ki. Zömében latin, kisebb részben német és elvétve román, magyar nyelvű levelek kerültek közlésre. Az iratokat rövid rezümé előzi meg, amelyekben a nevek a mai helyesírással, míg az Okmányokban az eredeti helyesírást megőrizve (pl. Sincai-Sinkay, Tihindeal-Czikingyal, Molnar-Piuariu – Molnar de Müllersheim) szerepelnek.

A kötet megjelentetése fontos szakmai hozzájárulás a múlt századi román művelődés-történet kutatásához, s egyben törlesztés is a Veress Endre munkásságával szemben oly régi tudományos tartozásból.

Szász Zoltán

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS VÁROSTÖRTÉNETI MONOGRÁFIAI

1. *Schoen Arnold*: A Budapesti központi városháza. 1930.
2. *Schoen Arnold*: A budai Szent Anna-templom. 1930.
3. Tanulmányok Budapest múltjából I. 1932.
4. Tanulmányok Budapest múltjából II. 1933.
5. Tanulmányok Budapest múltjából III. 1934.
6. *Horváth Henrik*: Budai kőfaragók és kőfaragójelek. 1935.
7. Tanulmányok Budapest múltjából IV. 1936.
8. Tanulmányok Budapest múltjából V. 1936.
9. *Horváth Henrik*: Zsigmond király és kora. 1937.
10. Tanulmányok Budapest múltjából VI. 1938.
11. Tanulmányok Budapest múltjából VII. 1939.
12. Tanulmányok Budapest múltjából VIII. 1940.
13. Tanulmányok Budapest múltjából IX. 1941.
14. Tanulmányok Budapest múltjából X. 1943.
15. *Horváth Henrik*: Árpádházi Szent Margit síremléke és egyéb tanulmányok. 1944.
16. *Lestyán Sándor*: Az ismeretlen Táncsics. 1945.
17. *Nagy Lajos*: Az Eskü-téri római erőd, Pest város őse. 1946.

BUDAPEST VÁROSTÖRTÉNETI MONOGRÁFIAI

- XVIII. Tanulmányok Budapest múltjából XI. 1956.
XIX. Tanulmányok Budapest múltjából XII. 1957.
XX. *Huszár Lajos*: A budai pénzverés története. Bp. 1958.
XXI. Tanulmányok Budapest múltjából XIII. 1959.
XXII. Tanulmányok Budapest múltjából XIV. 1961.
XXIII. *Bónis György*: Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után. Bp. 1962.
XXIV. Tanulmányok Budapest múltjából XV. 1963.
XXV. Tanulmányok Budapest múltjából XVI. 1964.
XXVI. Tanulmányok Budapest múltjából XVII. 1966.
XXVII. Tanulmányok Budapest múltjából XVIII. 1971.
XXVIII. Tanulmányok Budapest múltjából XIX. 1972.
XXIX. Tanulmányok Budapest múltjából XX. 1974.
XXX. Tanulmányok Budapest múltjából XXI. 1979.
XXXI. Tanulmányok Budapest múltjából XXII. 1988.

A XVIII–XXXI. kötetek megrendelhetők:

Budapesti Történeti Múzeum, H–1250 Budapest, Pf. 4.

Die Bände von XVIII–XXXI. sind im Historischen Museum der Stadt Budapest erhältlich. H–1250 Budapest, Pf. 4.

Készült a Mozgáskorlátozottak Hajdú-Bihar megyei Egyesületének
PIREMON Vállalata nyomdaüzemében
Felelős vezető: dr. Gere Kálmán igazgató

